

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE 1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

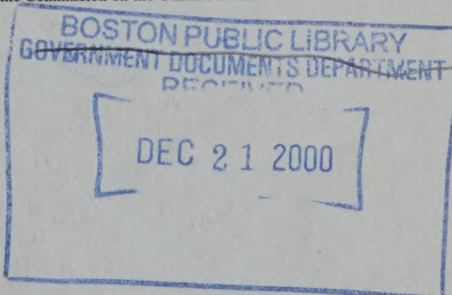
COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

Adopted by the Commission
June 20, 1990

VOLUME ONE

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

BOSTON
PUBLIC
LIBRARY

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE
1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

Adopted by the Commission
June 20, 1990

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

MEMBERS OF THE COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE:

HON. DENNIS M. HERTEL, M.C. (D-MI), Chairman
HON. WILLIAM BROOMFIELD, M.C. (R-MI)
SENATOR DENNIS DECONCINI (D-AZ)
HON. BYRON DORGAN, M.C. (D-ND)
MR. BOHDAN FEDORAK, Public Member
HON. BENJAMIN GILMAN, M.C. (R-NY)
SENATOR ROBERT KASTEN (R-WI)
DR. MYRON KUROPAS, Public Member
MR. DANIEL MARCHISHIN, Public Member
MS. ULANA MAZURKEVICH, Public Member
MS. ANASTASIA VOLKER, Public Member
DR. OLEH WERES, Public Member

DR. JAMES E. MACE, Staff Director

TABLE OF CONTENTS

Volume One

Volume Two

Volume Three

INTRODUCTION

What actually happened during the famine of 1932-1933 is still open to dispute on a number of issues. One way in which to find out what happened in living memory is to ask people who lived through a given event what they remember about it. Memory is, of course, not always accurate, but neither is any other type of source which historians use. It is, however, a source which can contribute to future knowledge of the past in important ways. If we wish to understand that past, this, then, is a source we can ill afford to ignore.

The goal of the Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine is to add to the historical record by taping, transcribing, and making available for research as many oral histories of survivors of the Ukrainian famine as possible. The following transcripts are drawn from four sources, the 1984 Ukrainian Famine Oral History Pilot Project conducted by Leonid Heretz (Series LH), the CUF Project conducted by Sue Ellen Webber (Series SW), the oral history project of the Ukrainian Famine Research Center in Toronto (Series UFRC), and from tapes and transcripts sent to CUF by individual volunteers. The latter includes oral histories collected by Andrew Sorokowsky in California in 1983 (Series CA), those collected by the Cleveland Branch of the Ukrainian National Women's League in 1983 (Series OH), and various materials and interviews sent to the Commission (Series Misc).

The Ukrainian Famine Oral History Pilot Project was designed and directed by James E. Mace, then a research associate at the Harvard Ukrainian Research Institute, and was sponsored by a grant from the Ukrainian-American Professionals and Businesspersons Association of New York and New Jersey. Leonid Heretz, a Harvard graduate student in Russian history, was retained as a full time oral historian during the summer of 1984 and collected 57 oral histories based on a questionnaire worked out jointly with Dr. Mace. At the beginning it was decided that after collecting personal data on the subject, the main objective was to obtain as much qualitative information as possible. Questions were only a guide, and much discretion was left to the interviewer. For this reason, the set of questions evolved over the course of the project. Interviews were conducted in Ukrainian, Russian, Polish, and English. Missing numbers designate tapes that were inaudible or lost through various circumstances.

The CUF Oral History Project was a direct continuation of the 1984 project. Mr. Heretz was retained on a contract basis to train CUF oral historian Sue Ellen Webber and to collect an additional ten interviews (LH57-66). Miss Webber, who spent most of a year on the road collecting 99 oral histories before leaving the Commission in March 1987, also contributed immeasurably to the project's success, as did Mr. Walter Pechenuk, who set up our Ukrainian computer font and input the data.

In both the above projects, our philosophy was to add as much as possible to the source basis not only for specific study of the famine but also for the general social history of Ukraine from the Revolution to the Second World War. For this reason, the accounts might at time seem rambling, and occasionally, in the case of those exiled as a result of the dekulakization campaign or arrested in the early 1930s, a given narrator may have little or nothing to relate specifically about the famine. These are included because, from the perspective of the 1990s, it is impossible to know what historians will find of interest in the coming decades, and, unlike today, those who lived through the period will no longer be

available for interviews. Should the materials we publish enable future historians to gain insights into the period of Stalinism, our work will have been worthwhile.

The twenty-seven accounts collected by Ms. Iroïda Wynnycka of the Ukrainian Famine Research Center of Toronto, the organization which produced the film "Harvest of Despair." The Commission then arranged for transcription and publication. The principal concern of the UFRC was to help substantiate the historicity of the famine and for this reason, the UFRC transcripts are briefer and much more tightly focused on the famine itself than are the Commission's, which sought to obtain more information on more topics, many of which are only tangentially connected to the famine.

In addition, the Commission has received a number of oral histories done by other individuals and institutions, as well as unsolicited testimonies and written statements, which also add valuable material to the historical record which would otherwise be lost. It has been saved only thanks to this grass-roots initiative of the Ukrainian-American community.

For all the specificity of the Ukrainian experience under Stalin, the material presented here should also have relevance to the social history of the Soviet Union before World War II. By social history, we mean the lives of workers, peasants, and to some extent intellectuals, and how these lives were affected by the changes imposed from above.

A more detailed analysis of our oral histories appears in the Commissions *Report to Congress*, pp. 219-228.

This will be the final publication of the Commission on the Ukraine Famine, the mandate of which expires with the publication of this report. We end our work confident that we have achieved our goal of making this historic tragedy more widely known, that we have added to the historical understanding of it, and we express the hope that our work will be of lasting importance.

A NOTE ON TRANSCRIPTION

These interviews can be conveyed on paper only imperfectly. Intonation, regional accents, pauses, and the like are largely lost in transcription, and the flow of the conversation is often unclear. Occasionally, the reader may find what appears to be jarring changes in subject. A number of dedicated transcribers toiled over tapes which were at times barely audible in order to produce the following pages of text. Without their efforts, this work could not have been accomplished.

In the context of the interview itself, it is more or less obvious when the narrator is finished with one statement and it is time to broach another. This is not often clear in a transcript. In addition, the interviewers often found it necessary to change the subject when it became apparent that the narrator was becoming overly traumatized by the recording of his or her experiences. The reader will find these interviews harrowing enough on paper; he can hardly imagine the emotional tension that existed when the interviews were actually being conducted.

In the transcripts we have made some effort again imperfect to convey the character of the narrator's speech. Thus the transcripts often vary considerably from the linguistic norms of literary Ukrainian (and Russian). Folk usages, such as *shalon* for *eshalon*, are retained, and the spelling often reflects non-standard pronunciations, such as *tsikh* for *tsykh*.

Occasionally, words, personal names, and place names occurred which could not be deciphered properly, whether because they were garbled or because of our own lack of erudition. Also, given limitations of time and manpower, we were not able to proofread the transcripts as thoroughly as we would have wished. Therefore, the text is marred by a number of typographical errors, and there is some chaos in punctuation. We ask the forbearance of the readers and above all of those who graciously allowed themselves to be interviewed.

The flaws in this publication are our responsibility, but the credit must be shared above all with Mrs. Olya Matula of Potomac, Maryland, without whose assistance, those flaws would have been immeasurably greater.

Case History LH01

Maria Senyszyn, b. 1925 in the small village of Mykhailivka, Korosten' district, Zhytomyr region (only a few miles from the old Polish–Soviet border), one of five children of middle peasants with 7–8 *desiatynas* of arable land. The village had a standard seven–year school (*semyrichka*) and a *komnezam* (acronym for *komitet nezamozhnykh selian* — committee of non–wealthy peasants), the Ukrainian counterpart to the Russian *kombed* (committee of the village poor) of the Civil War period but which in Ukraine continued to exist until April 1933. The head of the *komnezam* was usually the most powerful figure in the village after the head of the village council, with which until mid–1925 the *komnezam* had shared the functions of state power. Narrator's father refused to join the collective farm, which he equated with Satan, but urged his sons to join because they were young and had to live somehow. In 1931 or 1932 activists — *aktyvisty* — members of the *aktyv*, which was the collective of active supporters of the Soviet system and Communist Party, upon which the authorities called to carry out officially–sanctioned policies. The village *aktyv* usually consisted of local and collective–farm officials, the head of the *komnezam* (committee of non–wealthy peasants), Party and *Komsomol* members, and the village schoolteacher came to the house in the middle of the night ostensibly searching for weapons and jailed the father for 3–4 days. Narrator relates a number of incidents of cannibalism and describes the general fear of cannibalism pervasive at the time.

Many, but not all, of the top local officials were Russians. Narrator gives information on the existence of *seksoty* (short for *sekretni sotrudnyky* — secret collaborators.) *Seksoty* were recruited by the political police to inform on their neighbors and associates, usually against their will. Also known as informers (*donoshchyky*) in the village, speaks at length on anti–religious campaigns and the purges of the late 1930s, and describes relations with Polish peasants and German colonists in the area.

Питання: Будь ласка подайте Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Марія Сенишин.
Пит.: Де Ви народилися?
Від.: Село Михайлівка, Коростенський район, Житомирська область.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: В 1925–му році.
Пит.: Де Ви жили при кінці 20–их років і на початку 30–их? Там в селі?
Від.: Так.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки.
Від.: Господаркою.
Пит.: Господаркою? А скільки землі було в Вашої родини?
Від.: Ні, я не пригадую. Мені здається сім чи вісім десятин. Але це вже було ніби то добре. Бо як добра земля, добре обробляли —їм уже добре вистачало.
Пит.: Ну, а що Ви чули про революцію і громадянську війну у Вашій околиці? Чи старші люди про ці справи говорили, чи?
Від.: Так, говорили. Але це вже так як мені, то вже не давалося нічого такого знати. Так як ось в школі у нас був учитель. Він мене ще вчив у першій клясі — Гарасимович — я його пам´ятаю. Він мав сина Женю. То він ще мене в першій клясі тільки вчив. Але його відразу забрали. Пізніше сина забрали. Бо це він (таке говорили,) що він був, як в нас церква була (правда в нашому селі церкви не було, три кілометра, чотири — десь так). То він хором диригував., ніби–то диригентом був. Отже, його відразу, ніхто не знає де його поділи.
Пит.: За церкву?
Від.: За таке, шо він шось знав, за таке — я думаю. Він приходив до нас. Мій батько говорив з ним —ми нічого не чули, вони завше закривалися. Він говорив —які то

в нас образи були, що то ціла була Ісуса Христа — як є обракінця. То він все розказував. Але нам не давали, бо батько боявся, і мати. Бо дитині не вірили, бо хтось може сказати — батьків можуть відразу забрати.

Пит.: Чи хто–небудь із Вашої родини брав участь у громадянській війні, по тій чи другій стороні?

Від.: Я не знаю. Я знаю, шо мій батько був при війську—але довго не був. Я знаю, шо він хворовитий, хворий був.

Пит.: А при якому війську?

Від.: Хворий, то йому додому.

Пит.: Червоному, чи не знаєте?

Від.: Я не знаю.

Пит.: Яке було Ваше наставлення до советської влади? Вас особисто, значить, в школі — як були зовсім ще маленькі? Як Ви на те все дивилися?

Від.: Як ми були в школі? Я знаю, шо мій батько все це, вже дуже не любили вони. Вони проти того були. Але нас у школі, як учили, то вчили — що це нема раю ніде такого по світі, Советський Союз. І ми, ті, як малі були і вірили. Шо це, ніби, ніде такого немає добра, як комунізм, що так не можна було образів мати, або викинути треба. Треба було Сталіна, Леніна почепити — так багато людей, так і робило. Дехто викинув, дехто ні. У нас усе в одній кімнаті, в кухні було. Бо якби хтось прийшов, та: — О, ви до школи ходите, а ви маєте ікони. — Але ми мали — багато повикидали, але ми мали. І ще що, як батьки хотіли щось сказати — це не було безпечно. Як ми щось вдома робили — таке навіть, маленьке — таке ось як у нас було трошки жита чи пшениці — треба було його зробити, або що. То мене завши наставили в вікно, щоб я дивилася — щоб ніхто не йшов. Або пригадую, як уже це вже ліпше було, ще тоді як батько жив, як ми свинку маленьку мали, чи що. Треба було її зарізати, це ніхто, щоб не знав. А вже, бо як хтось докаже — бо тоді накладали нам. Треба здати було молоко. І ми не мали. Хоч ви навіть одну корову мали — треба було 120 літрів здати молока. Я точно не знаю скільки кілограм треба було м´яса — чи 32, чи так. Я не пам´ятаю так того, але що ми так здавали. І в нас нікого не було. Братів потім до війська забрали пізніше, мама хвора — тільки сестра й я. Нам ніхто нічого не помагав, тільки з города жили.

Пит.: Коли, можна сказати, що Ваше наставлення змінилося, до советської влади? Що Вас розчарувало?

Від.: Це вже в 29–му році, як я бачила, що вже вивозили—все забирали, виганяли із хат. Тоді ще нас не чипали, нашу родину. Тільки тоді до того дійшло, що нам сказали, що треба в колгосп записатися. Батько сказав: „Ні!" Я не скажу точно який рік був — чи 31–ий, чи 32–ий, чи який. Тоді як то я Тобі казала, що в нас уночі прийшли в 12–ій годині постукали, відкрили і дали: — Мы будем оружие искать! — Батко каже, що ми не маємо зброї. Але батько вже знав, що це прийшли забирати все. Ми не мали доброго замка до комори. Мій батько послав першого брата там тримати комору, щоб вони не відчинили. Відчинили без ключа! Вони відбили там двері — все забрали, все переглянули. Моя сестра до школи ходила, я ще не ходила до школи. То вони все — папери порозкидали, щось шукали і батька до в´зниці забрали. Але батько був тоді три чи чотири дні в в´язниці, батько хворий був. Тоді — уже знаю який то точно рік був — батько прийшов. Тоді в нас, тоді казали пленум, на такі збори, я пригадую. І батько каже до старшого — ніби до мого брата — сина: — Ти йди на пленум. Почуєш, як там будуть плескати й „ура" казати.

Він то ненавидів. І як він прийшов, він каже: — Знаєте що, діти? Вас є п´ятеро і всі молоді. Запишітися до колгоспу, бо Вам треба жити. Але маму і мене не записуйте до сатани.

Він називав то „сатана." То в нас так забрали: ми мали один будинок, другий будинок, такий що в ньому коні стояли, корови, вівці, все подвір´я було величезне. І якби ми не пішли до колгоспу — то нам ще хату відрізали б. Тільки нам оставили б два чи три, чи одну кімнату. Те що комори, там далі — то все забрали. Це хто до колгоспу не пішов. Уже брат пішов і за нас (нас п´ятеро було всіх,) записав. Маму, тата — ні. Іще, і другий тоді пленум був і мій брат пішов. Точно була 12–та година коли він прийшов. І кажем: — Що там було?

— О, то обговорювали, щоб всі люди йшли до колгоспу. Тих куркулів треба знищити, все забрати! — Батько помер, ще то запитався. І той, це вже ніби то батько помер після того як у нас все забрали. Він вже не міг витримать. Але він казав: — Діти! Ви молоді, Вам треба жити.

Пит.: А скільки років було Вашому батькові?

Від.: Сорок дев´ять. І вже нам прийшлося дуже тяжко. О, я ще таке одне пригадую. У нас там одні мали в Канаді сестру. І вона прислала — вони писали до неї, ще тоді можна було, — прислала там муки трошки, чи що. То я знаю, шо мій батько пішов. Я не знаю, за що він, як він купив. І то всім мама потрошки хлібу тоді давала. А в мене брат був, він тепер уже має так — 66 років. Він тоді мав 15 років, бо як батько помер — він мав 16. І йому дали трошки, а він кричить—хоче хліба! І то знаєш то, як уже ліс був. Як у лісі оце таке росте, вже оце таким ліс, деревом. То ми такі зародки рвали — то сушили. Бо то дехто жолудів мав. Знаєш жолудь гіркий, що свині їдять? То так само його розтирали. Або ті, бо ж весною, то вже ті дерева — його сушили, терли, й так пекли. Або полови, як була. То я знаю, що мама таких коржиків напекла. То ти потім затвердження дістав, ти можеш і так померти скоро. Так, що люди в нас страшно пережили! О, ще одне пригадую. Я з сестрою, як ішла — може я загубила колись, такий кусочок. Ми не знали, що то є. Кажу: — О, дивись — що то є? Камінчик? Ні, то від дерева. — А то був кусочок хліба. То я знаю, що ми з сестрою ще билися за той кусочок хліба. Іще що — оце що як нам у школі говорили. Пізніше, як уже війна була, як я уже приїхала до Німеччини. І я думаю: — *My gosh*, нам казали, що ніде нема в світі такого! — Я вже тоді взнала — як німці живуть, що вони все для себе мають. Ми нічого такого не мали. О, іще перед війною. Як війна була, то я знаю старі люди говорили (але дуже тихо, так—тихо) — Якщо не буде переміни, то вже далі жити не можна! — То це вже перед 30–им роком, в 29–му році. Я знаю, що казали: — Уже далі жити не можна, бо якщо не буде, кажуть, переміни... — І тоді війна. Так, бо думалося, що буде ліпше. А воно ліпше і не ліпше. Бо потім німці погано зробили. Якби вони поступили трошки ліпше з людьми. А то пізніше все забрали, так само не добре було.

Пит.: А так, до колективізації — чи Ваша родина мала що до діла з совєтською адміністрацією в селі? Чи з партійною групою?

Від.: Нічого. Нічого не мала.

Пит.: А чи пригадуєте собі — які люди брали участь у тому всьому — в уряді, в партії?

Від.: Переважно такі — багато були, що поприїжджали. Переважно. Або росіяни, бо по–російському говорили. Або шукали, як приїхали такі росіяни. Або що — то вони такі були бідні, бідні. Як нам казали — що не хотіли робити, що таке. То вони тоді, як от таких людей ліпших розкуркулили і забрали — то вони те майно брали. Шафу, чи стола, чи хліб. Чи в ту хату пішли жити. То ставали — вони нічого за партію не знали, але їм ото говорили і вони то робили, що їм говорили. А так то, такі люди — то ні. Але ті, що перші до колгоспу пішли, то як прийшов 37–ий рік — вони вже знали добре, шо то війна мала бути. Росіяни кажуть, що ні. Ми жили, то ми жили коло границі. У нас з однієї сторони мазури були — такі, таке поселення. А з другої сторони німців багато було. А зпівночі і з півдня — багато українців було. То так — мазури, це поляки. Або німець. І як вони були однієї національности — їх у Казахстан забрали всіх. Бо то ми товаришували, до школи ходили всі разом. Або — вже як жінка була українка (або росіянка) — а він був поляк, чи німець — забрали! Але як наоборот — як чоловік був українець, а жінка німка чи полька — то їх не чіпали. То їх усіх забрали. Отже, вони вже предвижували що то, це вже перед війною цею другою світовою. А вони казали: — Ми нічого не знали! — Чого ж вони так чистку в нас зробили вже? То цих людей, шо перші пішли до колгоспу і були такими бригадирами — то їх у 37–му, 38–му роках так само забрали. Навіть невинних людей. Навіть, так як мій батько хрещенний (моєї хрещеннної мами). Він старенький був, він тільки добре колись, тяжко працював. І мали хліб — і до хліба. То й його забрали.

Пит.: То можна сказати, що відколи пам´ятаєте — то було багато чужих у уряді?

Від: Так. Переважно голова колгоспу обов´язково приїжджий був, голова колгоспу. Голова сільради, то так — то міг бути свій, міг свій. Але голова колгоспу

завше був у нас, переважно, був росіянин. Він говорив по–українському дещо. Один тільки був, то це я його знаю — був Учаніков, то цей по–російському говорив. Тоді Козлов був, останній був Берников. Всі по–російському говорили — так більш–менш такою — ломана мова російська і українська. Але то переважно росіяни були, переважно. Навіть шофера. Останній раз то був росіянин, що одного шофера мали в колгоспі, і то росіянин.

Пит.: А раніше жалували про сиріт і безпритульних.

Від.: О, це ці шо з голоду батьки повмирали.

Пит.: А це вже пізніше, значить?

Від.: Це вже нізніше, як уже голодівка — вже діти лишилися, то їх забрали. І їх виховали росіяни, як вони хотіли. То як дитина вже пішла — що вони говотили і вони вірили.

Пит.: Чи Ваш батько мав які небудь клопоти з Чека, або пізніше з ҐПУ?

Від.: Бачиш, я не знаю хто то був. Але як ми ще мали господарку. Як вже сіно, конюшина, знаєш — як вже в копиці, як вже все зробили. Тут робите такі *block*–и, чи як? А тоді ми складали і везли додому. Отже, до нас прийшов колгосп таки і все хотіли забрати. І забрали. І батько казав: — Я то не подарую! — Він думав, і він щось скаже (то він думав,) шо то йому поможе. Ось же мій батько поїхав до Бердичева, до прокурора. Тут як кажуть — до lawyer–а, чи як? Чи до судді?

Пит.: Так.

Від.: У нас казали прокурор, я пригадую. І щоби позволив, щоб нам віддали то, щоб ми забрали. Тато поїхав до Бердичева і привіз, і привіз документ, шо підписали—щоб вони у нас не забирали. Але це було все, ніби сміх—вони й так то забрали. Тоді нас усіх називали (як ми десь ішли,) кажуть: — О, то прокурорава донька, або син. Як нам щось, або як нам треба було щось допомогти, або щось зробити—вони нам нічого не давали. О, іще — як у нас уже забрали (тоді як я казала) все вичистили уночі! Тоді як ти хотів змолоти, як ми мали десятеро чи п´ятеро, кілька кіл пшениці чи жита — ти не можеш усе товкти. Така, була ступа. І то товкли. Такі не жорна, жорна — то треба було, то тяжко було. То така маленька, так стояла — може твої батьки знають. І тоді так товклося, то тяжко. Треба — то там собі муку зробиш, або крупи, або що. Отже, як ти хотів щось ізмолоти, ми хотіли щось ізмолоти — муку. Ми мусили йти в сільради, щоб голова сільради підписав нам — що нам у млині (знаєш, там де мелють) що нам змелють. Ось як ми пішли, нам не дали і ми не могли піти шоб нам змололи. Так, що ми ще щастя мали — бо ми завши город мали і картопля дуже уродила. Але тієї картоплі так дуже багато не було, щоб на цілий рік було.

Пит.: А яка була школа у Вашому селі?

Від.: Оце, тож як я вже пам´ятаю — то тоді була семирічка.

Пит.: Семирічка, скільки...?

Від.: Сім клясів.

Пит.: А скільки вчителів було? Пригадуєте?

Від.: Чотири кляс — це кожний є вчитель. Один вчить кожну клясу. А тоді п´ята, шоста і сьома то вчили так — кожний вчитель мав свої предмети. Чекайте, скільки було — один, два, три, чотири, здається п´ятеро вчителів. Бо це так: фізика, математика, алгебра (ніби то математика) і геометрія — один вчитель. А тоді — зоологія (це в 7–мій клясі,) в шостій — ботаніка, а тоді зоологія йде. Так як тут кажуть *biology* — це другий. Один вчитель учив, це є директор школи. В нас тільки один вчитель мусив бути комуніст.

Пит.: Один?

Від.: Один мусив бути, він директор школи. Це був — *oh, boy* — а на ім´я не знаю. Знаю, шо мій вчитель був Віктор Вигівський — це наш, моєї кляси був. Директор (але цілої семирічки) був той — Яків Федорів. Фісун — Яків Фісун. Фісун писався — а Яків називався. Він був комуніст, він мусив бути — я так думаю. Але він був українець, він по–українському говорив. Не знаю як він дійсно був, може він — був росіянин, але він по–українському говорив. То він викладав конституцію і географію. А другий мав ще в нас — я німецьку брала вдома. Ото в нас дехто німецьку, дехто англійську брав, дехто французьку. Але там, де я була, то ми німецьку брали. Але шо тих учителів потім всіх

забрали, як уже війна почалася. Це ще я до війни. Так, що всіх забрали! Ні одного не лишилося. Але вчителі переважно всі по–українському говорили. Бо в нас, там де я до школи ходила — в нас все на українській мові було. Тільки три рази на тиждень ми мали російську граматику, російська граматика була чотири рази, а література три — на тиждень. А решта — так як алгебра, геометрія, оце і так як в менших клясах — це все було на українській мові.

Пит.: Це вже в середині 30–их років?

Від.: Цілий час так ми мали. Я не знаю, як вони тепер там мають, але цілий час так ми мали. Тільки, що ми мали граматику і літературу — це ми на цих лекціях, ми старалися і мусили говорити по–російському. Але ми не вміли, ми так ломано говорили. Одна тільки, голови колгоспу дівчина, говорила гарно по–російському.

Пит.: А до колективізації — який процент Вашого збіжжя віддавали державі? Приблизно яку частину?

Від.: Так як ми мали, то в нас все забрали! Все! У нас такі величезні бочки були. І такі закроми були. Як от скрині і так перегорожені так. Це таке було — усе мале: як горох, як просо, таке мале. А оце вже жито, пшениця там. Правда, в нас дуже, в нас тоді такі урожаї були, дуже багато. У нас все забрали, то ти не мав навіть права — коні забрали, корови — все. Пізніше, як вже мали, як вже батько помер, це вже цілий час як колгосп був — то ми мали здавати 120 літер на рік. І то ще мало молока, то добре, як хто мав таку корову, що багато молока давала і густе молоко було, добре. Ті хоч масло могли зробити і маслом давати, а ми — ні. Ми кожний день одну літру молока здавали, ну, нічого не лишалось — трошки. Але ми мусили 120 здати, й ми ж нічого не мали. А корову паслося, ми ж не мали поля. То так: або до лісу, або ми в лісі були. Або десь понад межою, або десь так. Я пригадую, як уже колгоспи — така на нашому полі пшениця була. Ще нічого не було, тільки зелена. Мама пішла тих листочків нарвать, щоб ніхто не бачив — знаєш, що з пшениці? То тут так само є. Мама насушила, порізала — вони такі зелені, як шпінат. Воно не було добре, бо воно ніякого смаку не мало. І з того робили такі *pancakes* — але таке, хоч у землю бий.

Пит.: Ага. А що пригадуєте про Комітети незаможних селян? Значить, у Вашому селі. Чи була така організація, чи пригадуєте собі?

Від.: Таких не було.

Пит.: Комнезамів? Може й „Комбедами" звали? Чи Комнезами?

Від.: О, так. Як ото збори робили, ті пленуми були там. Там кричали, щоб здавати стільки хліба там. Які ударники були, як казали — стахановці, ті що в колгоспах робили. Щоб чим більше, тим більше робили. І то люди думали, що так мусить бути. Переважно як уже молодь була, то так, що молоді. Так як у школі нас учили, що там — ось наприклад — що хто хрестика мав, чи що. То відразу з школи викинули. Це такий зі мною ходив один до школи, вони до колгоспу не пішли. Він дуже гарно вчився, я знаю, що він Іван називався й він дуже гарно вчився. Це було вже в шостій клясі, уже ми були, як я пригадую. І як стали провіряти і він сказав... Бо в жовтенята, то це як ото малі, то цим автоматично — вони всі є. У піонери так само всі. А він каже тоді: — Я не хочу бути в піонерах, я не записувався — викиньте мене. — А то автоматично, вони самі записували — всі діти йшли. Знаєш, що краватки носили червоні все. Ну і я так і була, бо то мусили бути. Не то, що мусило — мене з школи викинули б так. А він тоді сказав: — Викиньте мене. Я не хочу, я не буду. — І він дуже гарно вчився і його з школи викинули, його цілком з школи викинули. І вони не були в колгоспі й його брата викинули. Аби хто, як хрестика мав — це борони Боже! — як коли заглянули. Або, як ще церква була, як хтось до церкви пішов — то потім сміялися над тобою. Сміялися діти: що там, що то є, шо вони дурять людей, що вони забирають усе — а то було наоборот усе!

Пит.: Що знаєте про так званих 25.000–ників, тих агітаторів? Чи то в Вас було в колгоспі? Чи в Вас були так звані селянські коресподенти — сількори?

Від.: Я не знаю, що пізніше. Пізніше, то так наставляли так, як казали — депутати. Це ніби то, що вони говорили там. Наприклад, ось так, як ось у нас ця наша — тих два *block*–и чи три — хтось був тут, хтось там. Що так говорили за колгосп, за радгосп, за совєтське, ніби за комунізм, таке. А так, то я не пригадую то.

Пит.: То ще малі були. А чи Ви щось особисто знаєте про так званих сексот — „секретные сотрудники," чи то донощики, щоб були в Вашому сусідстві?

Від.: Так, за донощиків то я знаю. Як все мама й тато казали: — Діти, уважайте, бо стіни вуха мають. Ти не будеш говорити, а стіна буде чути. Треба так було вважати. Так, що ніхто — один другого боявся, бо то доношували. Так як—це від нас було далеко. (Як усіх розкуркулили.)' Колись за першої світової війни, як ще десь вони... Я знаю, шо жінка була з польської якоїсь родини. Вона дуже гарна була і по—українському. Вони гарно жили і все. І вони мали — знаю, що цей Юрко був один. У них так само — все забрали. Все вже в копах було: жито, пшениця, все позв´язуване. І він у своєму полі пішов колоски збирати, то що вже попадало — бо не мали нічого їсти. На своєму полі і то, що вони насіяли? Його забрали, навіть ніхто й не знав. І мама не знала. Я знаю, як мама кричала за сином. Він молодий був, ще навіть малолітній був може, я не знаю. Так, як тут кажуть *teen—ager.* То його ніхто не знав. У нас як забрали когось (вночі переважно,) то так як то крапля води — у море впав і втонув, ніхто не знав, навіть не видно. Так і то — ніхто ніколи не писав, ніхто не знав. Так, як це моєї кузинки чоловіка так забрали. Чоловіка, він молодий був — двоє дітей малих. Прийшли вночі й забрали. Це ще як була колективізація. Вони тяжко робили і трошки — гарну хатку побудували і все. Це вже в сусідньому селі, ми до церкви ходили там. Вони мали гарну церкву там. Вони біля церкви близько жили і вони в колгосп не пішли. Вони так у лісі трохи робили і так повиростали вже пізніше. Ще старша дочка, пізніше як здала 10—ти річку — вона здала, могла здати. В їхньому так селі (там велике було) — там 10—ти річка була. І вона пішла до технікуму, я не знаю—чи до Житомира, чи до Бердичева. І пізніше так робили такі донощики. Казали, наприклад, як то що поздаєш, чи що. То таке перше питання було: — Де ти родився, коли родився, фамілія, прізвище і чи то маєш когось за границею, якихсь родичів. Це було дуже важне питання. Як ти вже мав, як ми вже мав, як ми вже мали якихсь родичів за границею (залежить де,) чи в Америці, чи в Німеччині, чи в Франції, чи в Польщі — це вже було для нас дуже погано. Вони вже на того мали велику уваю і вас слідили. То її з школи викинулу, хоч вона дуже гарно вчилася. Це вже моя третя кузинка.

Пит.: Хтось доносив на них?

Від.: Так, це дуже — як Тобі сказати — так як ось Великдень наприклад був. І ми яйця фарбували, все добре. Ми в школу брали, але ми ховали. І то потім, ті лушпині — можна було, видно. І то вчитель потім, що (хоч він то вірував і то, але) він мусив казати що: — То не можна. Що як когось побачу, то я дожену, дам. Або погану оцінку дам у школі. — Але діти брали.

Пит.: А тепер вже дійдемо до розкуркулення. Коли почалося розкуркулення у Вашоми селі? І як це відбувалося?

Від.: Оце, що я пам´ятаю. Це знаю що був — 1929—ий рік — це вже, або може до 30—го більш. То я знаю, як насамперед тих найбільше таких, найбільше таких багатіших. А які там багаті були люди? Там, що мали два, три коня (або скільки там) дві, три корови. Щось за Україну трошки знали, щоб против колгоспу було, проти комунізму — то їх, я знаю, як фірами везли і вони дуже кричали і діти і все. Або декого так: викинули і так, як моєї мами дуже знайомі — це вони куми були. То їхнього батька забрали, діти викинули і її. Батька забрали і все забрали — а дітей і її не забрали. Але вони (хату забрали) таку маленьку комірку мали, там де картоплю зимою — вона така, як хатка маленька побудована була, тепла. Там вони жар сіпали. Такий, знаєш із дров, як жар такий був — з вугілля і там тепло було. То вони потім таку хатку зробили, то вони там жили. То він їх так само — все забрали і оце вони так жили. То я знаю, що в них так забрали. А нам казали, що ми середняки. Це вже середняки, ніби то куркулі, але не оті перші куркулі, а середняки. То до нас, то пізніше приходили.

Пит.: А скільки місяців пізніше? Чи то вже може років?

Від.: Я думаю, шо то вже був 30—ий рік, або 31—ий. Десь так. Тоді, як я Тобі казала — що то вночі прийшли і все забрали, оце в тих літах. Це вночі якраз, я знаю, що було зимно. Уночі — вони все робили серед ночі. Так — 11:30, 12—та — щоб ніхто не бачив. Але я думаю, що батько вже так і сподівався, як вони постукали. Ми відчинили двері, вони прийшли і кажуть: — Ми будем зброю шукати," ніби то чи не рушниці, хто там

мав. Це так, неправду говорили. І тоді, і тоді вони стали все шукати — перше всі папери, всі книжки порозкидали. Дивилися, стукали всюди в стіни — чи там нічого ніде нема. Так як де підлога, чи земля була — то вони такими вилами — шукали, щоб нічого закопаного не було. І все, що ми мали забрали — всю пашню, всю муку, навіть шкіри такі з вівць (я пригадую, як вони так скидали). А тоді прийшли — корову, все й свині, коні — все забрали. Тоді будинки вже забрали, то два будинки (такі, що були там) що там молотили, там коні чи корови стояли, чи вівці (ми мали багато) — тоді забрали. І батька до в´язниці забрали, в той самий вечір. О, правда — бо батько ще сказав до брата, ніби до сина старшого: — Іди, тримай двері, бо я не відчиню комори там, де все стоїть. — Але вони розбили двері — то не треба навіть було робити, бо ми такий замок добрий не мали. Батко думав, що то таке буде, що він з тим спасе щось. І тоді забрали батька до в´язниці. Батько був від нас десь 15 кілометрів — там таке містечко Городниця. Це ми тоді були Гордницького району, ото там. Колись був Ярунський, тоді Городницький, а тепер знову Новгород–Волинський. Ярунь — це стареча, стара назва, а тепер Новгород–Волинський. Отже, як мама передумала, все зробила, щоб мій найстарший брат батькові їсти повіз. І ми не сподівалися — і батько приїхав і мій брат приїхав. Так, що, батька з в´язниці пустили додому. Але, якби батько так жив до 37–го року — батька й так були б забрали вночі. Це ми вже знаємо, таких всіх забрали — товаришів мого батька. Може б він тоді жив. В 34–му році в восені мій батько помер. О, іще це дуже добре — батько, як умирав, то усе казав: — Без священника мене не ховайте, мусить бути священник! — Отже, як батько помер, уже церква була в нас закрита. Не в нас, а чотири кілометра.

Пит.: А коли закрили? Якраз тоді?

Від.: Це вже в нас тоді закрили церкву, я думаю десь 33–тій рік був, мабуть. Я так думаю, я так пригадую. Бо я ще дуже мала була, як я останній раз у церкві була, але я пам´ятаю дуже добре. Може я мала 8 років, я пригадую дуже добре. Отже, як мій брат поїхав (він мав 15 років, 16 років), як батько вмер. Де він уже не їздив? Може він був у священика, але він уже боявся і він не приїхав. Сказали, що нема. То мого батька хрещениий батько — так як був за священика. Правда, що ми хрест мали ще такий, як то переходить — такий величезний! Так, що все дуже релігійно було. А ще тепер — як церкву розкидали в нас, як церкву там у тому великому селі (це не в нас) — багато людей ходило. І ніхто не хотів першого хреста зняти (знаєш, найбільшого) бо то була церква, здається на три бані. Так думаю, бо я знаю, що то багато. Може мені, може вона була і на 5, але я так знаю — чи на п´ять, чи на три. То не свій, з того села ніхто не пішов. Це мусив бути приїжджий якийсь. Не знаю чи він був українець, чи він був росіянин. Мусив якийсь партійний бути або якийсь. То як він виліз (кажуть, я тоді якраз не була) на саму гору, на найбільшу баню і скидав хрест — то всі люди навколішки повставали і молилися. То був жах! Щоб нібито, щоб йому не вдалося. Але він зняв. І тоді церкву розкидали і побудували там комсомольський клюб, не колгоспний. То все розкидали, попалили, побили — так нищили.

Пит.: А чи в Вашому селі був колгосп до колективізації? Чи був добровільний колгосп ще раніше?

Від.: Це як вони зробили колгосп, це ніби то на початку — кажуть, щоб ішли добровільно.

Пит.: Це так 29–ий рік, чи уже?

Від.: Я думаю, шо 29–ий, бо тоді вже розкуркулювали, тоді вже якраз і воно все в повності началося.

Пит.: А до того не було ніякого? До того не було?

Від.: Я думаю, що ні. Бо тоді, тоді землю повидавали ще. Якраз тоді, я пригадую — тоді як Ленін став. Бо Ленін помер 24–го року. Ще до Леніна, як воно по революції — від 18–го, 17–ий, 18–ий роки. То вони дали кожному землю. По одному куску. Колись, колись то ти там мав (так, як і німці мали) — там одне поле, там одне, так. А він тоді дав усе разом. А я не знаю, чи то люди купували, чи дали — я не знаю. Як то називалося? То старші люди, як у нас тут тьотя й дядя — то вони знають, як то називалося. І люди за той рік, два, три — так стали працювати і набули багато. До того, до 29–го року. Як Ленін помер? Як Ленін — хто його знає — дехто каже, шо вони його

отруїли. Бо він так само був у комуністах, але (бач) він трошкя знаю. То тоді, відразу інакше стало. Як уже 29–ий рік був, то як ото вони розкуркулювали — то вони так казали, що то добровільно іти до колгоспу. Але ж то люди всі не хотіли.

Пит.: А чи хтось пішов?

Від.: Мало. Пішли, я думаю, пішли таки.

Пит.: А які люди, найбідніші?

Від.: Я думаю — так ці найбільше таки найбідніші перші. Або може хто навіть заможній ішов, той шо дуже боявся.

Пит.: Щоб перехитрити, чи як?

Від.: Щоб перехитрити. Що він думає, як він піде — щоб його не чипали. Але й так, вони так думали — але прийшов 37–ий рік і 38–ий, то їх всіх і так забрали, бо вони не довіряли. Бо ми біля кордону недалеко. Бо то так — Житомир, Шепетівка, Корець. Корець, це вже був за кордоном, ніби то в Західній Україні.

Пит.: А як Ви дивилися на тих людей, що пішли в колгосп? Чи Вам шкода їх було?

Від.: Це вже дуже цікаве. Я знаю, як мій батько казав. Він все казав, що то сатана. Ось де ми мали хату й землю і другі наші сусіди. Сусід від сусіда далеко був, бо то кожний на своїй землі будував хату. То в нас один, два, три — може яких п´ять, шість — господарів якраз там зробили, що вони колгосп будували. На коні, на свині, на таке все. Клюб недалеко був, недалеко школу побудували. Тоді далі, там маленька в нас така лікарня була. Це вже нізніше — кооператива, сільрада, це все біля нас недалеко — на нашій землі було. Це що льон (у нас льону багато сіяли,) така чіпальня була де сушили, там де били. Це все на нашій було, біля нас. Все мій батько казав: — Сатана, сатана! — Ось же, як вони будували ті будинки, й як мій батько йшов, і в нас такі сироти були — що батьки повимирали, то їх брали. Ще тоді в приют не забрали всіх. Ось наприклад — та дитина лишилася, то в нас сьогодні була, їла. Завтра в нашого сусіда, і так вона ішла. Тоді в нас один хлопець був довго, сказали, щоб він у нас був. Йому щось там, якісь продукти йому давали. І він у нас був, мама моя варила і все. І він в нас був, сирота. Це ті знайомі, що я Тобі казала — що батько помер і мама. Що мій батько їм корову дорізав ще. І м´ясо вони таке сире брали і навіть не варене — і так вони повмирали. І то вони, як там такі люди робили, то вони казали до того хлопчика: — На тобі сірники, іди того кулака підпали! — До тата, щоб він пішов. Так, так сміялися. А мій батько, і ми сміялися з них. А мій батько таке про них казав: — То нечиста сила! — Але то не помагало нічого, все те перемогло. Пару людей в нас було, що не пішли до колгоспу — то їм так само тяжко було. Але вони в лісі робили, в нас ліс був. То вони там, як ось новий ліс садили і все. То називався „казённый," так у нас казали. То їм платили і так з того і жили. Маленькі такі хатки, що в них, що в них так підрізали. Їм тільки — наприклад дехто мав дві кімнатки — а решта комору. Там може корову мав чи свиночку — то в них те все забрали. Але хатинку — так розрізали хату. То, то вони так і жили в тому.

Пит.: А то скільки людей, приблизно, не пішло в колгось? Чи хтось витримав до кінця?

Від.: Так. Вони, оці шо я знаю, що вони витримали там. Правда, що в нас скілька — дехто вмер з голоду. Я не скажу, чи 12 чи 13 осіб. У нас невелике село було і ми ще щасливі були — бо в нас ліс дуже родючий був. Тільки як воно в лісі стало — то в нас гриби всілякі були, річка проходила маленька. Бо то Случ була, а ми мали притоку Сере називалося. То Случ переходила через Городницю, Ярунь, Волинськ, Новгород–Волинський — то від нас було може сім кілометрів. То ми рибу мали, все ж таки могли ловити, там раки були. Хоч час від часу, але мало було. Жаб повно було, але ніхто жаб не їв у нас. Не знали, що то делікатес.

Пит.: Ну, а як режим примушав людей іти в колгос?

Від.: То мусили.

Пит.: А яким способом брали?

Від.: Оце так, як бач у нас — усе забрали і викинули нас. Або так як у нас одних — цілком, цілу родину забрали. Хоч їхній батько і пішов до колгоспу був (це була моя одна товаришка — вони Родіон Тимощук писалися). Вони гарно, батько пішов до

колгоспу, все. Таке вуличне ім´я ми на нього — циган казали. Вони не були цигани. І його і так забрали. Родину забрали і викинули їх із хати. І ніхто не знає чому. Чи він чимсь може колись, чи може його дід був чимсь, чи його батько. Бо то так — брали під увагу. Наприклад — я не буду нічого винна, а може мій батько чимсь колись за Україну, чи може при церкві чимсь був. І вони то досліджували і тоді навіть дитину забирали, що дитина нічого не винна. Так, як й Тобі казала, цього вчителя забрали. Потім його сина забрали. Син нічого не був винен, ніхто не знає. Він дуже добрий був вчитель, по–українському вчив. Але вони йому не вірили.

Пит.: А чи в Вашій околиці був збройний спротив колектувізації? Чи люди пішли в ліс, чи підпалювали колгосп? Чи стріляли, чи взагалі було щось таке?

Від.: Ні. Це вже, як була війна началася, тоді так.

Пит.: Аж тоді?

Від.: Це тоді втікали. В нас всі повтікали, ті що в війську були, переважно. Хто мав нагоду.

Пит.: То цікаво.

Від.: Як була світова війна — вони покидали всі, всі рушниці, все. І ніччю вже. То вони в лісі були і хто знав — туди їздив у селі, бо то небезпечно було. Дехто з кіньми втік, наш сусід. Тоді так — ми самі — ми спалили, побили всі гасла. У нас така кузня була, то до кузні вже господарі — кожний думав, що він собі буде робити. О, моєї невістки батько — він мав п´ятеро синів. І всі при війську, забрали. Переважно кожний при війську, я не знаю тільки за одного — він учителем був, він у нас не був. А в нас ще те, як я Тобі розказувала — в нас шофер росіянин був.

Пит.: Так.

Від.: Він, як пішов до кузні (це колгоспна кузня була) і збирав там собі якесь залізо — щоб собі віз зробити, або щось. Бо то була велика родина, бідні дуже були. І цей голова, цей шофер росіянин каже (а то такі ще банди переходили,) але то ще росіяни були. Так лишилося п´ятеро, шестеро і так ніхто не знав, хто вони, але вони по–російському говорили, навіть такі, може туркмени, оці азіати. І тоді той шофер каже так по–російському. І каже, що він має п´ятеро синів і всі повтікали додому. То вони його вивезли в таку, біля річки — там жито було, чи ячмінь. Але він у фуфайці, оці росіяни такі, як тут теплі є, що ватою? Тому я їх тут не люблю, бо мені все показується. І в шапці був, бо він був щасливий. То вони його прострілили, ще й багнетами покололи. Але він такий сильний був, що ще понад річкою — бозна скільки кілометрів — утік і аж до ліса. І там у сіні (там сіна така копиця була) і він там. Хтось побачив і лісничий там такий, що той побачив. Ось вона тепер у Торонті, ця моя — це вона була тоді (вона мала тоді 13 років) і вона свого батька тоді знайшла там. Він весь в крові був. Але його (ми ще їхали до Німеччини) німці вилікували. Як німці перше зайшли до нашого села, вони вже знали. Це перші були — державне військо німецьке, не *SS*. Вони його вилікували, бо він так у серце мав. Ця Феня моя, вона казала, що цілий палець заліз, така дірка була. Вони багнетами тоді побили. То вони його тоді вилікували, він так лежав на землі, на соломі. Вони мали тільки одну кімнату велику і так у крові, але вони його вилікували, вони дали йому допомогу. Але пізніше, мене до Німеччини. Бо їх так (як моя сестра писала,) то кого не забрали до війська, то їх усіх забрали на Сибір. Але ніхто не знає куди їх забрали. Так, що їх знищили.

Пит.: Так, що під час колективізації, то партизанів–повстанців у Вас не було, в Вашій околиці?

Від.: Ні, я не пригадую, я не знаю.

Пит.: А що в той час сталося? Чи що–небудь сталося з Вашими вчителями, чи з агрономами? Чи в той час переслідували тих?

Від.: Агрономів дуже багато тоді стало. Це вже, як уже колектив був, як колгосп почав. Може, чи він знав, чи не знав — то хто його знає який він там агроном був. Оці, що ходили і той хто вони досліджували, чи б то вони посказували як треба садити, як треба там орати. А господар ліпше знав — колись повно було всього. Як став колгосп — ніколи хліба немає. Бо ніхто не хоче, бо то так: як я щось зроблю, а воно десь пропада, я не маю права підняти. Бо мене заберуть, то не моє, нехай пропадає. Ліпше хай пропадає, як тебе можуть забрати на Сибір. І то — як ти щось візьмеш. Але так виходить (так як тепер кажуть) як не вкрадеш, то й не будеш мати нічого.

Пит.: Так. А що сталося з Вашим священиком, чи пригадуєте?

Від.: О, то я це вже тоді, це нібито не там де я була. Там де я Тобі розказувала —церква.

Пит.: Так.

Від.: Це ніхто не знає. Чи його забили, чи забрали, чи він десь заховався —ніхто. Як я Тобі казала (як батько мій помер,) мій брат всіх там уже питався. Йому сказали: — Ми не знаєм, нема. — Він хоч би й був, хоч би він десь заховався, то він вже не прийшов би. Він вже боявся.

Пит.: А як у Вас відбувалися засівні кампанії в Вашому колгоспі, чи пригадуєте собі? Чи як їх назвати —засів, як відбували?

Від.: Так, посівна кампанія в нас казали, посівна. Це вже в березні вони вже все орали, позасіювали. Чим більше ви працювали там, як уже ви там були ударником (то казали пізніше, називали стахановці) давали там нагороду. Або там якась більше молока надоїла доярка, або щось. Яка там нагорода була —ніяка нагорода не була. Але то ніби то як тут —як ви вчитеся гарно, чи що —то ви знаєте, що ви для себе. А там, я не знаю, яка там нагорода. Там більше, що вона більше вже мала трудоднів, це називалося трудодні. Скільки ви там виробили. Бо тоді, як я була —тоді грошей не давали. Тепер гроші дають, якісь там. Тоді грошей не давали. Як така тоді мала 120, чи 130, чи 500 трудоднів. То на один трудодень, то так у нас на один трудодень там давали —не знаю скільки там —кілограмів хліба, чи там картоплі, чи що. Я того не пригадую так. Бо я в колгоспі ще тоді не робила. О, із школи —оце як ми в школу ходили (а літом ми, оце літом діти не ходять,) ми за дурно робили. Нас усіх брали. І це ви мусили казати, що ви охотно ідете. То ми робили —ми льон збирали, або там щось загребали, або моркву виривали, або щось таке. Це все ніби то добровільно діти робили, ніхто дітям не платив.

Пит.: А як у Вас відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: *Okay.* Це все ніби пішло в стирку —все зробили, усе помололи, усе відвезли. Але не знаю, що людям давали —дуже мало. Бо ж люди не мали. Пізніше, я не знаю як голодівка стала. Ніде хліба не було —а урожай великий був. То як казали — що в Чорне море висипали масу, масу пшениці, всього!

Пит.: Так люди говорили в той час?

Від.: Так, а людям не було. Де ж воно поділося? Наприклад, ми самі не мали. Ось у наших сусідів, це вони були колись сусіди. Але вони, як землю купили, то вони там розжилися, тяжко працювали. То я знаю, що біля нас (уже мама казала) що: — Жито й пшеницю привезли. Воно ще не було помолене, воно було в снопах. І то все поставили самі. А вони не мали нічого, а їхній син наймолодший (я не знаю, чи то був наймолодший, бо то було —дівчина і 3 хлопці) і мама стала шукати свого одного сина. Я так, я це пригадую дуже добре. А в них там, така була сажалка, так як в нас казали. Така не була річка, так самі собі зробили такий, що там вони гуси мали, чи качки. Чи там копали, може, рови, щоб вода сходила, і то — або викопали таку — у нас казали сажалка. Так, що там дехто рибу навіть собі завів. І мама взяла граблі й шукала дитини. Думає —може десь, він уже був опух. Бо як висохне людина, а часом опухне —сама вода. І мама думає: — Може він стояв, води хотів, чи що —посунувся і втопився. — І ніхто ніколи не знайшов. І як в 39–му році війна була, як росіяни пішли на Західню Україну, на Польщу —то він власне (я не знаю яким він чином перейшов кордон, нібито кордон) і там він жив. Він там вже родичів якихсь далеких знайшов за кордоном і він там уже жонатий був. Але мама не знала, бо мама вже повмирали з голоду була. Тільки одна донька лишилася була, Марія. А він —ніхто й не знав, то вже пізніше в 39–му році стали казати: — Той і той спасся. — Що він, ніколи мама не знала, що вона (каже) шукала вилами, граблями його там по кущах, по воді. Але як він тих пару кілометрів переліз —то невідомо.

Пит.: А скільки йому було тоді років?

Від.: Ну, я думаю що він тоді мав може якихсь 14, може 13, може більше. То вже більша дитина була. Я то вже не пригадую. Я знаю, що донька була —тоді як я їхала до Німеччини, то вона мала, здається, 18 років, уже тоді. Це була старша, це була молодша. Бо це в 42–му році, як я до Німеччини їхала.

Пит.: А чи брали хліб силою? Чи люди самі здавали, бо знали що мусили? Чи хтось противився тому?

Від.: То навіть теми не було, щоб хтось казав, що не дам. То навіть, це неможливо було. О, ви могли сказати так, як мій батько сказав: — Я не дам, це моє, я напрацював! — Але того ніхто навіть не слухав. Ще з того сміялися.

Пит.: А чи був голод? Чи був справжній голод у Вашій околиці з початку 30–их років?

Від.: Був. Правда, всі не голодували. Деякі не голодували, мали кусочок хліба. Але більшість того було, що голодували.

Пит.: А ті що?

Від.: Я знаю, що з голоду дійсно повмирало — може 12, 13 осіб — ті що дійсно вмерли, бо то маленьке село було. Але всі голодували. Бо я знаю, як ми нічого не мали.

Пит.: А яке було населення села, приблизно?

Від.: О, я не знаю приблизно скільки було господарів. Так можна назвати як великий хутір, але то село дуже маленьке було. То ми мали дві бригади, так як колгосп уже був, то бригади були. Так, як велике село було, то навіть п´ять, шість бригад було.

Пит.: А ті що мали хліб, то звідки брали?

Від.: О, це переважно ці, що перші пішли до колгоспу і вони ще працювали. Вони ніби–то перші пішли, там чимсь були. Або хто мав менше дітей, або хто не мав дітей, таке–во. То ті ще так, то ті ще мали.

Пит.: А коли почався голод у Вас, чи пригадуєте?

Від.: Той, найбільший почався голод в 32–му році.

Пит.: В 32–му, а в якій порі року?

Від.: Я знаю, навіть літом. Літом і жита повно було і все, а ми хліба не мали!

Пит.: А як старалися дістати його хліба? Які способи?

Від.: Такі як ми? Наприклад, деякі в нас, це наші ці ще знайомі, що другі, що трошки мали. Наприклад, вона мала скатерку, там одні наші сусіди, недалеко. Вона мала дуже гарну скатерку. То так, як уже вмирають, а вони знали, що одні мають ще трошки хліба і може вони дадуть. І вона взяла, занесла те, що вона мала і каже: — Дайте мені щось трошки. — Так само наші люди добрі. І вони не дали хліба, вони дали ті висівки, такі як полова. І вони принесли додому, і вони напекли там якісь коржі (як у нас коржі казали — так як ото ці в Індії, чи в Африці, вони так печуть). Не то що — дріждів тоді не було, нічого такого. За те треба забутися. Або якесь, щоб кисле тобі зробити — такий корж звичайний, прісний робили. То вони так — напекли і як вони наїлися, то вони і так повмирали. Тому що вони затвердження дістали. І вони, так як казали — скрут кишок, що вони не могли за сторону піти. Вони всі повмирали.

Пит.: А кажете, що Вас спас ліс родючий?

Від.: Так, оце що в нас оце як вже весна, як почнуть ягоди (це найскорше є ці полуниці, суниці — це лісові. Вони малі, це вони були перші. А тоді вже черниці пізніше були і тоді вже гриби були всякі. Це багато нас спасало. Тому в нас, так як ось по великих містах руди далі — то там селами гинули люди. Бо там ліса не було, нічого не було. А оце нас трохи спасло, бо в нас кругом ліс був.

Пит.: А чи хтось із Вашої родини шукав за роботою в місті, чи де інде?

Від.: Е, це було. Я не знаю, це ще тоді батько жив — то я думаю, що це був 33–ій рік, може. Я так думаю. Е, Ти може, Ти багато знаєш — Шепетівка (бо є дві Шепетівки), але це один біля нас, біля самого кордону Західної України. То там завод був (так, як тут кажуть — фабрика якась). Ось же мій батько, він не був такий здоровий, він знайшов працю. Пішли з моїм братом старшим Іваном. І він там десь працю знайшов у тому, в Шепетівці. Він там працював, йому платили. Він приносив додому таке пуделко як оця (трошки менше, коротше) заля, казали — „олой," як я Тобі казала — лій. Оце він що заробив. І то приносили додому, або може там десь батько вже ходив, щоб десь кусочок хліба хтось може буде продавати. Оце що я Тобі пригадувала, що батько був холодець купив. Таке м´ясо, і пізніше побачив, що то з людини зроблене, що то зварене — бо кістки були і солодке було, що то з людини було. І як батько там в Шепетівці був і там в одніх він хотів переночувати. Це в 33–му році. І одна жінка каже: — Ой, ходи! Я тебе заведу. — Це вже такі були по підвалах, так як тут кажбатька веде й веде й каже: — Ходи, ходи, там переночуєш. — Він там пару центів може дістав. Може він, там десь

брат —може йому дали там пару карбованців, заробив. Не тільки той лій, я не пригадую. Але добре, що такий знайомий один каже: — Де ти йдеш? — Він каже, що вона там десь переночувати може. Каже: — Вернись, бо ти вже не вернешся звідти. — І батько вернувся. А то вони такі —заманювали і там все забрали і людину забили і там, і все. Бо то лісом тоді не можна ніде було самому іти, страшно було.

Пит.: Навіть вдень?

Від.: Вдень, навіть вдень. Як ми наприклад пішли по ягоди (у нас черниці, ягоди — багато пізніше вже було, як уже вони вродили) то ми такими гуртами ходили. Ми боялися десь так на бік піти. Не то що від вовка, чи від чого. Ні, від людей — бо то могли забрати. Бо то багато таких з голоду, що їм розум мішався. Дехто їсти так хотів, що він не пам´ятав, що він робить.

Пит.: А чи Ви, чи Ваші знайомі різали худобу свою чи колгоспну в ті часи?

Від.: О, я це, це ще пригадую. Ще в нас було лишилося —чи то все не забрали, чи то якесь теля було, чи що. То я знаю, то ми ще, як м´ясо —хліба не було. Хліба вже ніде не було. Але як зарізали, знаю, що ми м´ясо якесь трошки мали . І мама ту шкіру, я багатьом кажу — то не дурно, як Чаплін на горі (пригадуєш таке кіно?), шо він варив свого черевика?

Пит.: Так.

Від.: Бо то був шкіряний. Мама ту шкіру (я не пригадую так м´яса, може замала була, не знаю — де воно, що я їла), але — шкіру я пригадую. Що вони ту шкіру — телячу, чи коров´ячу, чи яку —обсмалили, гарно обшкребли, висушили і тоді як ти її намочив, намочили її в баняку; знаєш такий баняк, той, чавунний був? Вона така груба ставала. Ми їли і дуже добра була, це вже шкіра. І ми так жували, як *chewing gum.* І то ще добре, але то не було так довго.

Пит.: А чи Вам, або Вашій родині приходилося жебрати?

Від.: О, наприклад —як ми назбирали ягод коробочку. А є такі, були люді що ми знали, що вони мають трохи картоплі. Наші навіть сусіди недалеко. І хліба трошки мали. Або ми грибів назбирали, а вони може не пішли. То я набрала в коробочку (знаєш, як не хотілося йти, або моя сестра, або брат) і ми принесли їм, вони нам щось дали. Або пару картоплин, або хліба трошки. Цілу ту ягод, як то є —то все маленьке, бухирі. А так щоб то —соромно було, знаєш, жебрати, ніби то. Але до нас багато ходило.

Пит.: Ходили?

Від.: Приходило і ми нічого не мали. Один момент знаю, що в нас дві чи три картоплини було і хтось там із другого села прийшов і мама дала. І ми сварилися з сестрою: — Нащо Ви дали, бо ми нічого не маєм.

Але ще жебранків багато було, ходили.

Пит.: А вони здалека приходили, чи то з сусідніх сіл приходили? Чи не знаєте?

Від.: Із своїх. Переважно в нас такий хутір був, що я не знаю —там переважно їсти не було. Скільки я пан´ятаю, то там щось нічого не достарчало ніколи. В них земля там не була така добра, чи що —я не знаю. То там, звідтам найбільше тіх, таких жебраків приходило.

Пит.: А то були старі, чи діти, чи всякі?

Від.: Е, які то? Вже 30 років, то вже ніби був старий.

Пит.: Тут не кажуть так.

Від.: Так, то так мені тоді було.

Пит.: Ну, то по 40–івці.

Від.: О, Ти хочеш щось спитати?

Пит.: Ні, то що Ви тепер говорили?

Від.: О, як уже став тоді трошки хліб, уже можна було купити. То по два, три кілометра. черга стояла. І як часом —стоять, стоять. І вже люди там і вмирали і мліли і все. І часом ви дійдете й вже хліба нема! Дістанете там —чи пів кіла, чи кіло, чи 100 грам —скільки вам уже було. Я навіть уже до того не ходила, бо це треба було до міста йти —до Городниці, або до Новгорода- Волинського. По селах не було. Отже, хто мав силу, як пішов —там у черзі стояв, то був щасливий, як він дістав кусочок хліба. Це вже як почався трошки хліб, уже стали якось давати. Де вони його перше діли, невідомо. То все було штучно, щоб знищити людей українських.

Пит.: І навіть в той час Вам так здавалося, що це навмисне?

Від.: Так, бо то навмисно. Бо де ж так хліба було багато, де він подівся? Це не можна навіть собі взяти до голови. Як це може бути? Або, як у вас забрали все і ви пішли збирати колоски — можна колосків було багато назбирати, бо вони не висушувалися дуже так. Отак, забрали і колосків багато. Отже, ви назбирали колосків — ви не мали права! Від вас колоски забрали, ще й вас могли забрати до в´язниці. Та й забрали, так як цей, що я Вам казала. Забрали і ніхто ніколи не бачив його.

Пит.: Чи були сторожі?

Від.: Так, це такі ходили, що дивилися.

Пит.: Озброєні, чи так?

Від.: Ні, ні. Він мав такий батіг. Таке з лози, що міг вас потягнути.

Пит.: А то в других околицях ходили озброєні сторожі. Так на степу, так?

Від.: Може хіба по степах, я не знаю. Бо в нас не було степів. У нас більше так було — поле, такий ліс, або кущі, або то знову поле. Навіть там де моя сестра вже була — 35 кілометрів від нас, то там вже ліса знову не було. Там поле і поле. Там саму пшеницю сіяв. А в нас ні. В нас і жито й пшениця, в нас льону багато було. То все колгосп забирав. Молоко наприклад — ось багато корів було в колгоспі, свиней дуже багато, вівців. Ми не знаємо, то все здавалося. Ніхто молока не бачив. Дітям не давали молока. Ось і тепер моя сестра пише. Каже: — Тепер ліпше жити, як Ти була вдома — як я росла вдома. А тоді пише, на кінець, бо її син має троє дітей маленьких, але молочко не дочекаєм, немає молока. Дитині молока нема. Але ніби–то ліпше тепер життя, як тоді як я була. Так і тоді, тоді ви молока не могли купити дитині. Це все йшло до міста десь.

Пит.: А чи можете повторити це, що оповідали про коня? Бо то не було занисано.

Від.: О, то не було занисано? О, це колись, як ми мали хату там. Це сусіди були. Я знаю, що вони мали двоє доньок і сина. Я знаю, що один син Кузьма називався, то я одного знаю. І батько і мама. Отже, в них так само все забрали. Вони не мали нічого. Чи вони бідніші були, чи як — але досить, що вони не мали нічого. Та в колгоспі кінь здох, такий що там вже ребра і кістки були. Його закопали. Вони пішли, його відгребли і вони їли те м´ясо. Те, і той кінь, то не був здоровий кінь. Але вони повмирали. Тільки син лишився і одна донька. А мати і батько і один син померли.

Пит.: Потрошки їли.

Від.: Так, хоч вони й їли той кінь, але вони не спаслися тим. Це в нас таке було.

Пит.: Чи були випадки людоїдства поза тим, що Ви досі розповіли?

Від.: О, це так як мій батько розказував. Або ось так наприклад — як моя хотіла сестру відвідати. Хоч моя мама не дійшла б туди — бо то 35 кілометрів. Це село було велике — Тайки називалося. Але треба довго лісом було йти. І мама ж її відвідала б і що ми не мали, то мама могла б з сестрою рідною (бо то найменша була сестра) поділитися. Аж ми взнали (вже після голодівки,) як її донька сама старша прийшла до нас і розказала, що мама з голоду померла. Діти так порозлазилися, п´ятеро дітей було. А вона, так, що могла дітям дати, а сама не мала нічого і так пішла в комору (то так, як ми мали там де все складали) і там мама померла з голоду. Вона всього мала, я думаю 36, 37 років більше не мала, бо то діти дуже малі були. Це мамина, моєї мами рідна сестра. А дядько, це від нас п´ять кілометрів, то йому вже цей ячмінь (так, як я розказувала, ячмінь найскоріше дозріває). І як його в огонь поставити, те є. І ми йому так уже дрібили і давали і він то їв. Але то не спасло його, він кричав: — Дайте мені хліба! — І так помер.

Пит.: То страшне! А чи маєте ще щось розповісти, що Вам пригадалося в цей час, чи взагалі — якісь яскравіші моменти?

Від.: Це тільки, так уже не знаю. Знаєш, як я уже розказала — як батка забрали, як у нас уже забрали. Як ми не могли до млина, щоб нам змололи щось, не мали права. Бо треба, довідка була від Сільради. А як удома щось робилося, то це не можливо було. Бо якби хтось заглянув, то всіх на Сибір забрали б. Щоб ми щось, такі як ото були: що жито, чи пшеницю мололи самі, або терли, або що. Це все треба (якби щось трошки мали), треба все було вкрадьки робити. Але того не мали вже, бо не було. О, ще в нас багато — оце спасалися люди — щавель, знаєш? То ми тут маєм, я тут люблю той борщ.

То нарвемо щавлю, й води накидаємо, і таку супу їли. А то добре, щавель, він багато заліза має і то багато. Як уже, тільки, щоб щавель став рости. Оце дуже тяжко було поки щось виросте, або в лісі щось є. Або як хтось десь жолуді багато назбирав. Але жолуді дуже, дуже гіркі — неможливо їсти. Так само, як люди полову, чи щось таке — солому гречану, вона є м´яка — з гречки. Її перетирали, мололи і як я казала — такі коржі пекли. Але де то, то хіба була їда? Або так, як я казала — що мама нарвала з пшениці, то не була пшениця, вона була маленька. Це тільки травичка, що росла. І то варили, і то терли, і то сушили і то такі коржики пекли. Такі зелені були. То так само їсти було неможливо, але укусили пару разів, води напилися та й мали.

Пит.: Ви говорили, що в 37–му році забрали провід колгоспу.

Від.: Так, це таких пару. Це в нас так було, три таких брати. Вони вже нічого не були винні. Це їхні батьки й діди були, доказують, що вони були богачі колись. Але вони, як стала колективізація — вони пішли перші до колгоспу і були бригадирами. Знаєте, що вони кликали — хто до праці має йти й казали вам, що ви мали робити. Іще один, їхній двоюрідний брат був, він мав сім дітей. То він був жонатий з моєю троюрідною сестрою. І його забрали. І він був бригадиром, вони перші пішли. То їх у 37–му до 38–го десь. Уже як люди встають рано, то ніхто не говорив голосно — тихо, один до другого. Там того вже нема Івана, вже Василя нема, уже того нема. А того, що то за моєю троюрідною сестрою жонатий був — він далеко від нас жив. Ото як після революції, як ото давали, стали землю давати (як ото я казала) і він там вже розжився. Хату собі побудував, хоч він до колгоспу пізніше пішов. Але в них дітей семеро було, дитина за дитиною. То як його забрали, то казалтак, як ті хробачки, всі повставали і так кричали. Це ж друга його донька, то вона зі мною до Німеччини. Вона мала всього 13 років, бо старша була — з мамою лишилася й сестри. А в них батька забрали і таке пізніше вийшло — хто має семеро дітей (це вже так комуністи зробили), хто мав семеро дітей і найменша дитина до шести років, то давали 200 карбованців, чи то 2.000 карбованців, чи 200, не пригадую. То їм ще дали гроші були. То так, така допомога. А батька забрали, але ніхто, навіть ніхто не знає де він подівся, ніхто. То їх усіх забрали, то тоді ці три брати забрали і цього того. І тоді вже багато забирали. Навіть моєї мами хрещенної чоловіка забрали. Він старенький був, нездібний до роботи був і його забрали. Массу забрали! Ото тому я кажу — якби мій батько ще, це з такого хутора — він був молодший за мого батька і він був головою колгоспу там. Але у голодівку вони писали такого листа до Америки (я не скажу—чи до Канади, чи до Америки), щоб допомогу дали.

Пит.: Це дуже цікаво.

Від.: І це ж вони писали те. Отже, як став цей 37–ий рік — його першого забрали. Хоч він був головою колгоспу.

Пит.: Це дуже цікаво.

Від.: Бо й він писав, мій батко писав іще там пару. Але ми нічого не дістали, тільки писали — щоб нам прислали щось. Може і прислали, але ми того не мали.

Пит.: А Ви казали, що в Вашій околиці жило, можна сказати, чужинці — поляки, німці.

Від.: Так через ліс. Якраз біля кордону недалеко, три кілометра. Ми казали — це поляки, мазури ми казали. А зараз за річкою в нас такий був хутір малий — там багато німців було.

Пит.: А як жили між собою?

Від.: Вони так — вони працювали, вони жили, вони в кологоспі не були. Мазури зовсім у колгоспі не було, аж пізніше зробили колгоспа, вони мусили піти до колгоспа. І вони мали тільки одну вчительку в тому, в їхньому селі. То такий був посьолок, і вона всі кляси вчила, дуже гарна. А пізніше — як п´ята, шоста й сьома — то в нас, бо їхні діти до нас ходили. Але, як першого травня було, або щось таке (переважно першого травня), то вони всі в нас виступали. Танцювали й все. Я не знаю, що вони думали.

Пит.: А ті люди між собою говорили своїми мовами?

Від.: Я думаю, що вони так по–мазурському, по–польському. А німці, е — бо як до нас хлопець прийшов до школи (зі мною один ходив,) той не розупо–українському — деяке, яке слово. То він походив трошки й лишив.

Пит.: А по–російському?

Від.: Ні, ні. По–німецькому тільки. О, бо я не знаю — чи Тобі то потрібно — бо як ми мали похресників два (мого батька), що мама й батько померли, але то не з голоду, ще до голодівки. Я не знаю, що сталося. То в нас таке було, що батько хрещенний чи мама забере, як нікого не було. То хлопець у нас був. Як доріс до 16–ти, чи 17–ти, він пізніше до війська пішов. А дівчину німці забрали. Вони писалися Куяпи, Куяпи, тільки — Куяп. І вона вже говорила по– українському, Катя. Як її забрали, вона вже забула по–українському. Вона тільки по–німецькому вчилася. І як їх уже забрали в 37–му році, всіх німців. Вона забрала дитину, віддала назад до нас. Вона вже велика була. То вона не говорила по–українському, вона по–німецькому вчила. Отже, як вона пішла тоді до Городниці до жидів, так як була служниця — молода дівчина, вони потребували.

Пит.: А були служниці за совєтів?

Від.: Це в жидів вона, її забрали. Може вона там дітей бавила, чи що. Бо вона мала тоді — кільки років — 14, 15? То я знаю, що вона там служила. Як її послали щось купити і жиди по–жидівському говорили і як вони щось їй неправду сказали, не віддали гроші, чи що — а вона по–німецькому говорила, а німецька мова з жидівською дуже була подібна. А вона тоді каже: — Я знаю, мені то й то треба ще. Мені там треба п´ять чи 10 копійок, ви не здали. — То я то знаю.

Пит.: Кажуть, що німці й поляки голодували в 33–тьому році?

Від.: Я того не знаю. Я знаю, що мій батько багато в німців міняв. Усе таке багато. Він машини. Німці багато машин робили. Ось наприклад — нам треба була — як то та що пересіває? Млинок такий, що ти сієш. Береш пшеницю, чи жито — вона туди полову і те...

Пит.: Чистить?

Від.: Чистить усе. Або такий верстат ми мали, що полотно ткали. Це все батько там купив, все німці робили. А мазури багато робили кожухів. Багато, бо вони в лісі жили — кошелів багато, то вони приносили. Так багато знайомих батько мав там.

Пит.: А коли там створили колгосп у поляків?

Від.: Там уже пізніше, як у нас. Бо вони всі в лісі робили. Вони всі по лісах робили. І мали своє поле там, собі самі були. Але все в них так само пізніше — в колгосп, вони мусили піти всі. Бо я знаю, усе на нашій, багато землі й наших сусідів — молочарня була, де молоко здавали. То вони все молоко носили, вони мусили здавати молоко. Дехто масло здавав. Так, як я казала, що на рік ви мусили здати 120 літер. Вони не дбають чи ви маєте молоко, чи собі лишили. Ви мали здати і в колгоспі було повно. Але як ви корову, як ми корову одну мали — ми мусили здати 12 літер молока. Може всюди так не було, але в нас було. А від 39–го року, тоді як вони кажуть ми визволили братів західніх, так як то западні. То в нас ще прийшли і мусили яйця здавати. Прийшов до нас один і каже до мами: — Поклич кури! — А кури порозходилися. Там мали, я не знаю кільки там — шість, чи сім, чи вісім. Мама мусила покликати. Ті кури всі прибігли, навіть сусідні поприходили. Він тоді порахував курей й я не знаю — скільки він там записав, скільки ми мали яєць здати. І ще, до 39–го року, як ми ходили до школи, до семирічки — ми нічого не платили. Тільки книжки купували. А тоді, від 39–го року наприклад — я ходила вже до восьмої, моя сестра до 10–тої, якраз дев´яту скінчила. То ми мали 300 рублів дати, 15 від кожного. Не було де взяти. То ми так — ні яйця, як яйце ми мали — не мали права їсти нічого. Треба було здати. У нас так само книжка одна коштувала чотири, п´ять карбованців, три карбованців. Я пригадую, до семирічки — зоологія. Так як тут кажуть, е — як зачалося яйце.

Пит.: Біологія.

Від.: Біологія, чи як — то три карбованця, три карбованця була. Вона була десь до 300 сторінок. Це багато було на той час.

Пит.: А ще одне питання — які то журнали і газети доходили до села, чи преса?

Від.: Ми мали таку маленьку газету, що приходила. То ми не виписували, ото там десь там узялася. Більше нічого ми не мали.

Пит.: А там нічого такого не доходило?

Від.: Нічого там і не писалося. Там може яка бригада виповнила, скільки льону здала. Чи який колгосп скільки збіжжя здав, або що. Або там хвалили там Сталіна, чи

Леніна, чи там когось. Чи там якась — вугілля багато, може в Донбасі там здобули, там. І то навіть не подавали дуже. У нас багато того не було. Але до школи, це що ми до школи ходили — то ми вчилися. То вчили, то все по українському. Тільки що, як я казала — граматика й література на тиждень граматика чотири рази, література три. А решта по–українському.

Пит.: А чи Ви хотіли би ще щось додати тепер?

Від.: Нічого такого нема, такого цікавого. Такого, дійсно, що я знаю, щоб воно пішло до книжки.

Пит.: Ну, то дуже Вам дякую.

Від.: Прошу дуже.

Anonymous male narrator, b. 1917 in the village of Liakhivtsi, Andrushivka district, Zhytomyr region, the son of a village schoolteacher who became a priest with about 5 *desiatynas* (one *desiatyna* = 2.7 acres) of land. Narrator shows extreme hostility toward Soviet system ("hostile from the very beginning") but admits the existence of rural support for the Bolsheviks during the revolution among "backward" villagers and describes women's resistance to collectivization in his village. Narrator was able to leave the village to study in a technical school (*tekhnikum*) in the city of Zhytomyr and was there during the famine. He describes the famine in Zhytomyr, counting bodies on the roads outside the city, and tells of starvation deaths in the city.

Питання: А де і коли Ви народилися?
Відповідь: Це було в маю 21–го, 17–го року.
Від.: В якому районі?
Від.: Це що, по–українському?
Пит.: Так.
Від.: Андрушівський район, село Ляховці.
Пит.: А де Ви жили при кінці 20–их, н початку 30–их років?
Від.: Там жив, там же значиться, я вчився в Житомирі, в автодорожному комбінаті — так званий технікум.
Пит.: А, яка була професія Ваших батьків?
Від.: Я студент був тоді.
Пит.: А Вашого батька?
Від.: Він був вчителем, а потім священиком.
Пит.: В автокифальній?
Від.: Ну, в тій церкві, тоді одна була церква — всіх. В тіх роках, тільки одна церква, там не було так як зараз, як тут всяких. Була одна церква.
Пит.: То значить, він ще до революції.
Від.: Ні, він був вчителем. А як у 14–му році (у нього було п´ятеро дітей, у нас) в 14–му році війна почалася — Німеччина з Росією. Він не хотів іти на війну, на фронт, не хотів іти. То він пішов на курси священиків, став священиком в селі, в тому самому де і народився я. Там він був священиком, де там я народився.
Пит.: А скільки землі було в Вашої родини?
Від.: Давали священикам, хто там був на приходах у селах, давали п´ять десятин. Це трошки більше, як п´ять гектарів. Давали участок такий для всіх священиків. Такщо, він мав всього п´ять десятин землі.
Пит.: А що люди говорили про революцію й громадянську війну в Вашій околиці?
Від.: То я не знаю, бо я тоді малий був.
Пит.: А що говорили пізніше? Нічого, чи боялися?
Від.: Ну, громадянська війна, як звичайно, проходила. Там переходили і денікінці і махновці і Петлюра потім зайняв. І всякі, всякі влади мінялися. Так, що люди ніколи не знали — що завтра буде. Оце такий час був тоді непевний, що люди просто так — кожний для себе жив і не знали. Менше в політику вступали, бо не знали що завтра буде. Так, що кожний боявся висказати свою думку, бо завтра прийдуть інші й можуть його розстріляти за те. Так, що, люди мовчали і вижидали — чим воно скінчиться. Просто вичікували, коли вже скінчиться — якась постійна влада буде.
Пит.: А чи хтось із Вашої родини був у якій–небудь армії?
Від.: Ні, батько як був священиком, він не міг бути ніде, його в 21–му році розстріляли. Такщо, більшовики прийшли і розстріляли в 21–му році. І то, мені було тоді три роки.
Пит.: А яке було Ваше наставлення до совєтської влади в дитинстві?
Від.: Абсолютно вороже, вороже з самого початку.
Пит.: З самого початку?
Від.: З самого начався. Ніколи доброго життя не було за моєї пам´яті.

Пит.: А що в той час думали в 20–их роках — що Ви думали про таких українських політичних діячів, як наприклад Петлюра?

Від.: Я не міг думати, бо мені було три роки.

Пит.: Пізніше вже, як виросли.

Від.: Ми нічого не знали про те в школах нам ніколи про це не говорили — хто були українські діячі, чи не були. Я тільки взнав аж за кордоном, як уже на еміграції. А тоді ми нічого про те не знали. З нас там все зривали, ми не знали. Ми знали, що Петлюра був бандіт, казали, та й все. Був такий бандіт, отаман Петлюра — та й все. Так як ото казки такі — був такий великий бандит Тамбо. Або співають „Был Кудеяр и 12 разбойников, Был Кудеяр атаман таке вот что." Отако нам казали. А більше, що він хотів той Петлюра, ми нічого не знали. Ми тільки закордоном, як уже виросли. А то від нас скривали. Там же більшовики цього не хотіли, цього казати, щоб хтось знав.

Пит.: А що думали про царський режим?

Від.: О, тоді батьки розказували — я наслухався, що тоді було дуже добре. Все було, хватало їсти. Все було — більш–менш політичної свободи багато більше чим, чим при комуністах. І люди просто жаліли за тим режимом. Жаліли, просто, казали: — *Well.* — Не всі підтримували цей комунізм, тільки частина людей. Большевикам просто влада валялася, просто на дорозі вони її підібрали. Така розруха була, а наш народ не був свідомий. Не лише національно свідомий української свідомості, а взагалі державності — вони були дуже далеко відсталі в цьому. Вони політикою ніколи не цікавилися, особливо на селах. Тільки маленька групка інтелігенції займалася політикою, а народ сам був темний. Абсолютно не знав що таке — якщо, то свобода, що то? Але поступово в Росії вже були почали вводити ті земства. В поміщиків вже була та реформа — забирали землю і ділили і т.д. А особливо як комуністи прийшли зразу до влади, то людям сподобалося — тому що забрали поміщицьку землю, розділили. Ніхто не знав, що будуть ті колгоспи робити.

Пит.: А потім?

Від.: Потім вони їх задушили всіх.

Пит.: Чи Ви мали що–небудь до діла з совєтською адміністрацією, або партійною групою в Вашому селі?

Від.: Ні, я в селі навіть не був, бо я вчився в Житомирі.

Пит.: Там жили?

Від.: *Yeah*, а батьки мешкали. Пішов на працю під Києв. Між Києвом і Черніговим працював. Так, що я ніяких посад партійних, або юнійних, або іще інших не займав.

Пит.: А чи Ваша родина мала клопіт?

Від.: Ніхто нічого не мав, бо один брат (я наймолодший з братів,) один пішов зразу в армію. Одного забрали (який приїжджав сюди мене відвідувати,) то він в Москві в танковій школі. А середній брат (старший за мене тоже,) то він скінчив кооперативний технікум і працював бугалтером у місті.

Пит.: У якому році Ви виїхали з села?

Від.: У 34–му я виїхав, уже в Житомирі жив у 33–му, як той голод саме був. Я втік у Москву під час голоду. З Москви вже вернувся в Житомир.

Пит.: Чи пригадуєте які люди були в партійній групі в Вашому селі? Чи, значить, то місцеві були?

Від.: Ну, місцеві, звичайно місцеві. Всі місцеві, в нас нікого не було з чужих — всі місцеві.

Пит.: Чи Ви мали який–небудь клопіт? Чи Ви, або Ваша родина мали які–небудь клопоти з Чека, або ҐПУ в 20–их роках?

Від.: Ну, батька розстріляли в 21–ому році. Це не було Чека, не було ҐПУ — просто комуністична банда зайняла село і розстріляли священика. Вони таке робили. І там старосту, може, розстріляли, я не знаю — я тоді малий був. Але знаю, що це так було.

Пит.: А Вашу матір переслідували?

Від.: Переслідували весь час. Ми втікли з того села, звідти. Втікли де я родився, з того села ми втікли в Дениші — це на другу сторону Житомира, це вже Троянівський район.

Пит.: А яка була школа в Вашому селі?

Від.: Семирічка, а пізніше десятирічка.

Пит.: Яку частину Вашого звіжжя віддавали державі? Чи пам´ятаєте — в 30–их роках?

Від.: Я цього не знаю. Я не знаю, як то було там у той час — скільки хліба здавали, я нічого не знаю. Мені було три роки, я був у 20–их роках. Пізніше я знаю, як я вчився вже, то ми вже не жили в тому селі. Я вже не знаю, як — скільки там накладали на тих людей, нічого не знаю. Чув, що для того, щоб люди йшли всі в колгоспи. Хто не хотів іти, то обкладали його такими податками і хлібом і всім (щоб він здав,) що в 10 разів більше, як та земля могла дати, яку він мав. Так, що йому виходу не було — він мусив або йти або віддавати все в колгосп. Так вони заставляли йти в колгосп селян.

Пит.: Що пам´ятаєте про Комітет незаможних селян?

Від.: Був такий. Це, це я пам´ятаю добре. Це в той час, як відбувалася колективізація села. Вони організували той самий Комнезам — Комітет незаможніх селян. І ці комнезами — це батраки переважно бувші, які ніколи ніхто не хотів в них працювати. Собі ціле літо лежали, спали попід яблунями, попід грушами, о! І тоді вони організувалися й большевики таких шукали. Їх організували і вони ото всіх цих селян заставляли йти в колгосп. Хто не хотів, вони забирали від нього все — збіжжя, все його майно, всю його робочу худобу — і зганяли всіх до купи. Оце їхня праця була, цих Комнезамів. Вони були, як би сказать, верховодами в селі тоді Комнезами.

Пит.: А що знаєте про так званих 25.000–ників? Вони агітатори були.

Від.: Я чув про них, що вони збирали, вони організовували колгоспи там. Ну, але я мало знаю — я тоді ще в селі не був. Я не знаю як, чув про них — що вони скрізь там.

Пит.: Чи були селянські коресподенти, так звані „сількори" в Вашому селі?

Від.: Ні, такого не бувало. Там була така система — як була районна газета (сільських газет ще не було тоді,) як була районна газета — районний кореспондент газети їде в село і пише, що він хоче, щоб заслужити похвалу від директиви. Ніколи правду вони не писали.

Пит.: Між іншим, які газети і журнали доходили до села?

Від.: Не пам´ятаю. То вже давно. Знаю, що були районні газети, вже не пам´ятаю назв.

Пит.: З Харкова, з Києва не доходили?

Від.: Ні, дуже мало, дуже мало.

Пит.: Чи в Вашому селі були уповноважені ЦК?

Від.: Уповноважені чого?

Пит.: ЦК? Центрального комітету?

Від.: Та де в село вони поїдуть! Вони даже в район і область не їхали. Вони такі крайкоми великі, вони не вилазили з Кремля. ЦК — де! Та то завеликі тузи, що вони їхали по селах.

Пит.: А що Ви знаєте особисто про сексотів, донощиків у Вашому селі?

Від.: Кожний третій, другий були донощики в селі. Всіх поробили донощиками і ото така система. Зразу більшовики завели — кожне на одного доносити. Кожний колись мав якісь — хтось комусь там порося забив, або може переїхав те порося, або курку десь задушив. Хто на кого яку злобу мав, то доносили і так за ніщо людей висилали і арештовували. Отаке було, творилося — багато винний в цьому ділі сам народ. Хто з ким посварився, то він на нього (ті часи які давали йому змогу помститися) — то він доносив. Просто донос такий брехливий робив, аби так помститися, є. А, НКВД — це — це розпорядка. Їм треба було страшно багато робочої сили будувати Північ — там оті всі заводи, оті залізниці, там усе. У них була така розпорядка — КҐБ давав, та НКВД тоді, чи ҐПУ тоді називалося. Ось з цього села ми мусимо мати найбільше — 100 людей. Нам треба на концтабір, туди послать робочу силу. І ото такими донощиками вони користувалися — забирали людей за ніщо! І забирали і північ висилали. Під час колективізації, то не треба було доносів. Хто мав уже дві корови, то вже рахувався куркуль. То їх забирали — цілі родини з дітьми і висилали на Північ. Там половина перемерли. А пізніше вже, після колективізації їм треба була робоча сила на ці всі заводи. І вони ото ж в 37–му, в 38–му роках найбільше. То вони, я вже тоді в армії

був, але я знав — тоді брали просто поголовно всіх! Якраз в той час, як я йшов в армію в 37–му році — забирали поголовно всіх в прикордонних районах. Там я жив в німецькій колонії — Гохщик називався. Німецька колонія — всіх мужчин забрали, абсолютно всіх, не те, що там кого оставили. Старих, молодих — всіх забрали, жінки одні осталися. Прийшлось, час уборки урожаю, значить там — клевер був там, все то. Всі ті хто — я тоді там був таким як ніби урядовцем. Не урядовець, а дорожним техніком. Зовсім нічого спільного не мав з сільським господарством. І нас мобілізували, хто близько жив — учителів, всіх — збирати те зерно і той клевер там, ті клопи. Бо не було людей — всіх виарештовано в прикордонних районах. А далі від кордону також арештовували, так само по цими доносами. Так до війни готовилися? До війни готовилися, що всіх в прикордонних районах арештовували?

Від.: Це перед війною, так перед війною, перед війною. Геть вичищали всіх.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Там началося приблизно в 29–му році. В 20–му році началося вже — колективізація й розкуркулення. Ще до 29–го року то навіть таких великих господарів, які мали гарні коні (багато коней, багато корів,) то навіть в газетах писали про них, вихваляли їх. Давали їм премії, як образ — взірцевий господар з якого треба брати приклад, взірець. І зразу вже на другий рік їх всіх виарештовували і вислали на Сибір.

Пит.: Чи був колгосп у Вашому селі до 29–го року?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Не було?

Від.: Приїхав агітатор (це в такому селі, себто в Цікорки, це село,) щоби організувати колгосп. З району. Так його жінки побили, вигнали і розігнали те зібрання. Перший раз нічого не зробили з колгоспом. Потім уже приїхало під охороною 10–ох, 20–ох НКВДистів, тих гепеушників і міліція — і аж тоді організували колгосп.

Пит.: Ну, а що робили з тими людьми, що не хотіли вступити в колгосп?

Від.: Накладали величезні податки. Він не міг їх сплатити, його арештовували і висилали на Сибір. Так, що то було — йому не було куди йти — або в колгосп, або на Сибір.

Пит.: А багато з Ваших сусідів було заслано в той час?

Від.: Ну, я не жив в селі тоді, не знаю там де. Я в селі не жув уже в той час, як колективізація.

Пит.: А Ви до Житомира в 33–му році виїхали?

Від.: Ні, ні — я раніше ще.

Пит.: Раніше? А в якому році?

Від.: Ми виїхали до села Дениші десь, я не знаю в якому — 30–му, до 30–го ще, може 28–му, 27–му році. А звідтіля вже, з Денишів я поступив вчитися в Житомир. Такщо, я не знаю цього, бо я вже в Житомирі жив. Як там на селах творилося, не мав відомості.

Пит.: А чи чули про якийсь збройний спротив колективізації?

Від.: Спротиви були — багато. Я ж Вам кажу цей випадок в Ляховцях. Ми вже не жили там. Але там ще хата була мого вітчима, то він туди їздив. То він прийшов туди якраз вечером, якраз те зібрання було — жінки розігнали те зібрання. Побили того представника, що хотів колгосп організувати і таке інше. Колгосп великий спротив робив.

Пит.: А чи було повстання? Були повстання?

Від.: Були повстання також, були — багато повстань. Тільки, що там про такі речі газети не писали. Вони замовчували. Якщо відомості десь поступали, то тільки через людей — від людей. Від села до села — що там було повстання. Там багато виарештовували, там то зробили, там то. Тільки слухи ходили, бо в пресі ніде цього не було — вони замовчувалил це все. А то факт, що були повстання.

Пит.: А чи ці повстанці мали який не–будь зв´язок чи тягліст з...?

Від.: Не мали, не мали ніякої організації — спонтанно.

Пит.: Спонтанно?

Від.: Спонтанно. То в тому, то в тому селі — не було організовано нічого.

Пит.: Чи Ви коли–небудь були або старші члени Вашої родини були арештовані?

Від.: Ні, ні.
Пит.: Заарештовані, заслані?
Від.: Ні.
Пит.: Коли почали напливати селяни до міста шукаючи за хлібом?
Від.: В 32–му, 33–му році. Тоді як голод почався.
Пит.: А що Ви думали, як Ви їх бачили?
Від.: А що ж я міг думати? Голодні, вмирають та й все — що я міг?. Я й сам голодав, сам голодний був.
Пит.: А в місті такого...?
Від.: *Yeah*, тому що то було все зроблено так хитро. Я вже казав там у другому інтерв´ю, я не знаю — очевидно вони не надрукували точно, як то було. Бо є багато видумок, є багато просто не дійсних фактів — ось свідчить в пресі — як то голод, для чого він був. Вони, більше скажім українська преса, все висвітлює це — як спробу вирішити український, скажім національний рух, чи щось такого. Такого руху не було — українського національного, в 32–го році. Ніхто про те не думав і нічого цього не було. Якщо були якісь там арешти, як скажем Спілка Визволення України, то–то все було зфіксоване НКВД. То була провокація, не було такої організації в дійсності. Не було промпартії — то вони все зфабрикували, НКВД, щоб знищити українську інтелігенцію. В тих, тих 30–их роках — оце Скрипник, Любченко — дійсно вони вчили українізації. В школах виключно українська мова, в містах українська мова, скрізь. І Москві це не сподобалося, вони хотіли русіфікувати Україну. А як почати русифікацію? З верхів, з інтелігенції. Вони вирішили всю інтелігенцію українську — а для того, щоб була причина арештувати, видумали всякі такі партії як СВУ повидумували. І під тим, значить, під тією *umbrella*–ю — всіх забрали, арештували і деяких порозстрілювали, деяких на великі терміни заслали в Сибір. А з селянством вони поступили так. З колективізацією — об´явили сільську колективізацію. Хто не хотів — вони, значить, у Сибір висилали. І от вони зробили таку колективізацію й наклали на кожний колгосп. Вони привикли так — як селяни давали хліб, здавали до держави (під час) до колективізації — щоб таку саму суму хліба здавали у далі, бо вся Росія, вона хлібом кормилася з України. Україна була найбільше хлібна держава. А як організувалися колгоспи, ніхто не пішов на працю до них, до колгоспів. Бо то ніхто не привик до того, то ніколи, то незвичайно для селян було. І поля заросли бур´янами, ніхто нічого не сіяв. А треба хлібозаготівку осінню здати. Де його того хліба взяти? І ось з Москви приказали: — Де хоч беріть, а здайте! — Ото в селах організували групи людей таких — ті комнезами. Ходили від хати до хати й обшуки робили і забирали все що є — насіння, все забирали! Забрали до цурки в всіх людей все і люди лишилися без хліба і тому начався голод. Почали вмирати в 33–му році вже. О, так голод і був через те.
Пит.: А, Ви як давали інтервью для газети, то оповідали — що Ви ходили дорогою коло Житомира.
Від.: Так, і бачив і нарахував до 100 трупів і перестав рахувати. То правда, сам бачив.
Пит.: Це вже був 33–ій рік?
Від.: Це був 33–ій рік, літо 33–го року.
Пит.: А як міліція ставилася до голодних селян?
Від.: Що вони могли робити? Вони його в в´язницю можуть взяти, бо треба було годувати його. А вони не хотіли годувати. Лишали вмирати на вулицях. Нічого не робили. Ну, то приходили селяни, як прийшла ніч — особливо ранньою весною 33–го року, ще холод був — треба було десь спати. Вони так під будинками, де ті такі є загальні двері — вход в будинок. То вони туди заходили в ті коридори, там лягали і вже до ранку вони вмирали. Рано, ранесенько (ще перед світом) такі великі бетюги — їх називали бетюги — коні такі як ото німецькі, возили такі квадратові, такі чотирокутні вози без драбин — нічого такі, така площадка. І туди кидали трупи і вивозили на — коло Житомира там були такі кар´єри де брали пісок, глину. І то такі ями там і туди скидали всіх тих мертвих. Страшно було дивитися рано, як вивозили ці трупи всі. Скрізь по вулицям лежали трупи.
Пит.: То щодня вивозили?

Від.: Студентам давали, давали їжу, студенти хоч голодали страшно, але не вмирали, бо їжа та ще таки була — таки була, дуже малою. Але все–таки не можна було вмерти з голоду. Давали 400 грам хліба. Давали в студенческих їдальнях, давали так як ложку квасолі зварити, скажем. Бо то юшку давали, як перше блюдо, а та ложка квасолі — друге. Оце таке. Ну, і там якийсь дуже ріденький суп вечером, і щось таке в студенських столовах. Оце так студенти жили, що вони не вмирали з голоду, але й пухли з голоду.

Пит.: А як міліція приказувала Вам тракрувати голодних? Чи забороняла давати їм хліб?

Від.: Та там міліції зовсім дуже мало було. Не видно було навіть тієї міліції. Ніхто її, я її не бачив навіть. Вони там ховалися, ну що міліція може робити — як все, все місто вимирає з голоду? Так? Та там міліції було дуже мало в той час. Міліціонери не так. Я не знаю як тут поліцаїв багато, бо то *crime*. Там *crime*–у не було ніякого, як умирали всі з голоду. Там можеш пройти все місто, міліціонера не побачиш.

Пит.: А чи бувало, що голодних зганяли до купи, чи вивозили?

Від.: Може десь, якось — я не знаю. А в цьому районі — я слухав — всякі, всякі були випадки під час цього голоду. Особливо на Кубані — села вивішували чорні прапора перед селом, що вмирало. Там села — нічого! Там дико було, пусто в селах. Дуже тяжко всі ці відомості зібрати, бо такими голодними люди далеко ходити не могли. Відомості, значить — пошта така — від села до села — не була. Бо, що людина, як іде — пів села пройде та й вмре, падає на дорозі. Все замерзло, все замерло. Все скрізь, скрізь — трупи лежали. Аж під осінь 33–го року, як дали вже комерційний хліб — тоді люди почали оживати і картопля й хліб був уже. Бо в 33–му році був дуже великий урожай, добрий. Але не було кому збирати. Але ті, що вижили, то вже в колгоспах почали давати їм юшку з картоплею — таку зварять і хліб уже був комерційний, так званий — 90 копійок кілограм. Продавали скрізь по магазинах, то вже люди почали, перестали мерти з голоди.

Пит.: Чи ходили жебраки по місті?

Від.: Чи що?

Пит.: Жебраки?

Від.: Всі жебраки були тоді. Всі жебраки. Бо до хто що мав, по містах ходили — де, хто, що може дати. Але хто міг дати, як ніхто нічого не мав? Тоді всі були жебраками.

Пит.: А старалися продавати? Селяни старалися продавати свої речі, так?

Від.: Так, хто мав. Не селяни, а міщани.

Пит.: Міщани?

Від.: У селян нічого не було з одежі, з речей. А міщани деякі мали одежу ліпшу і все — то на селах вимінювали за хліб. Але в селах тоді вже нічого не було. Це вже, це вже пізніше — як вже село ожило. Вже почали цей хліб комерційний бути по містах. То навпаки, селяни з сіл ішли в місто купляти хліб. Місто не йшло вже в села. А ці роки (я їх не пам´ятаю, але я чув як мені розказували) — в 20–их там були голода, на Поволжі голод був. То всі міщани йшли в села і вимінювали за одежу хліб. А в голодовку 32–го–33–го селяни втікали в міста шукати за хлібом. І в першу чергу крамниці були в містах і там хліб продавали. Селяни всі з сел ішли в місто купляти той хліб.

Пит.: Як би сказати, чи був великий недостаток в самому місті, в Житомирі? Недостаток хлібу?

Від.: Ні, як уже почався комерчійний, тоді вже...

Пит.: А до того?

Від.: До того було — давали кукурудзяний хліб на карточки, на талони. Як студентам — 400 грам на день. Він не був такий правдивий, той кукурудзяний, з кукурудзяної муку.

Пит.: Чи були випадки, що міщани вмирали з голоду?

Від.: Дуже багато. Вимирали цілі родини, жили в підвальних мешканнях у великих будинках. Всі родини вимирали, а потім вони вже починають пахнути. Бо воно літом, почало ж там ото розкладатися. Тоді вже почали такі санітарні їздити і збирали мертвих, вивозили туди, на ями. Це весною 33–го року це було. За зиму вони повмирали,

ніхто їх там не знав, що вони й живуть. Всі вимерли родини. Дуже багато і в місті померло. І в місті і в селах померло багато.

Пит.: А які то були люди в місті, що мерли?

Від.: Прошу?

Пит.: Які то були люди, чи робітники, чи хто?

Від.: Ну, хто його знає? Вони жили перважно така біднота, кустарі. Десь жило в таких підвальних мешканнях — де не могли, не могли позволити собі жити в ліпших мешканнях. Такі дешеве мешкання — там все вмирали, вмирали.

Пит.: Чи там були серед них колишні так звані буржуї?

Від.: Так, там могли бути колишні куркулі, які повтікали в міста, як було розкуркулення. То вони. То вони повтікали в міста, так? І де могли, там жили — де в підвалах, де поселилися. Як почався голод, то їм також не було виходу, чи бажаєте ще щось сказати до цього що Ви вже сказали?

Від.: Ну, що ж я можу Вам сказати?

Пит.: Чи пригадуєте, що було дуже таке...?

Від.: То таке — як був кошмарний сон. Бо зараз тяжко це... Кажеться самому мені, що я бачив на власні очі і пережив — мені кажеться, що це неможливо. В теперішньому світі б це неможливо було б, а тоді це було можливо. То була, то була дійсність, а мені кажеться, що то був сон якийсь поганий — то була дійсність. Найгірше те, що молодому — коли здорове росте (мені було яких 15–16 років) — їсти хочеться! Кожний день знав, що я голодний. Кожний день голодний. Вся мрія була про те, щоб тільки великий буханець хліба десь дістати, кусок сала. Це була, так сказать, мрія найвищого щастя. Щоб не попасти в цей й наїстися!

Пит.: А як Ваша родина спаслася?

Від.: Ну, родина так — я ж тоді студентом був, а брат працював бухгалтером. Був у тому, у кооперативі й там діставав хліба потрошки більше, як норму. І таким чином і спас матір і там сестру, що була коло матері й другу сестру. А я в Житоморі вже вчився, студент. Голодав, але принаймні не міг умерти, тому що давали 400 гр. хліба на день. А якби я не був студентом — то я б не вийшов.

Пит.: А казали, що самі студенти пухли з голоду?

Від.: Прошу?

Пит.: Казали, що самі студенти пухли з голоду?

Від.: Пухли, так. Бо та їжа була не насичною. Дуже мало, але вмерти не можна було, то пухли з голоду. Бо, як людина дуже голодна — багато п´є. А як багато нап´ється, вода стає. Щоб не чути голоду, то пили всяку воду, все. Їли зілля — як ото весною вже в 33–му році наросло зілля всяке — кропиви всякі, все то їли. І то посолять його і тоді ноги пухнуть, бо багато солі в тому. Спочатку їли толокно таке було — я не знаю, як воно називалося. Таке штучне какао, толокно його називали. Їли те. Всі магазини — де, що таке було — то забрали, повикуповували. Залежане таке, що вже роки лежало. Потім все повичищали і не було нічого такого — що можна було їсти. Аж тоді весною вже поросла трава, будь–які — то все ходили по полях шукали. А пока земля не замерзла — осінню — шукали таку картоплю, яка на полях не викопана була. Буряки, таке все збирали. По полях люди ходили, собі шукали з іншого — де б то дістати щось.

Пит.: Чи Ви в той час цікавилися політикою на верхах, чи читали?

Від.: Ну, в совєтів хто жив там — там ніхто політикою не цікавився. Ніхто не знав тієї політики. Тому, що з самого дитинства школи в мозги вбивали — якщо твої батьки говорять проти совєтської влади — ти мусиш докозати вчителю! Або здери сам ті ікони! О, таке, о — з самого дитинства людям, дітям брехали. Що колись було дуже зле, що колись цар був, що колись було визискування — зараз ми йдем все до ліпшого й ліпшого. Так брехали весь час в школах і забивали так мозги. Крім того — що, які інші партії, чи що — де то політику можна було почути? Не було ніяких газет в селах. Районна газета — все. Як була і сільська — то вона тільки на пропагандою була напхана. Нічого не було. Ну, і про життя закордоном ніхто нічого не знав, не дозволяли. Казали, що там безробіття, голод таке все. Не було свіжого доступу повітря, свіжої інформації, хоч би з–за кордоном або принаймні з більших культурних центрів. В селах жили так, як ото ізольовані від усього світу. Що хотіли вони — таку, скажем пропаганду вели. Не

було ніякої опозиції, не було другої партії. Так, що там політикою ніхто не займався, абсолютно. Все вірили в те, що говориться. Чи віриш, чи не віриш — а мусили слухати то, що кажуть в школах, скрізь на зібраннях. Тяжке було життя і затуманене. Бідно було, що то все брехня, що то все пропаганда. Кому скажеш? Де дістанеш інформації, що інакше? Як переконаєшся — що інакше? Ніде не можна було. Тільки час від часу — ще в кого було радіо — то міг підібрати з Польщі. Були такі речі, як ото готовить рецепт. Скільки муки, скільки яєць, скільки того... То кажуть: — А де ж вони то все беруть? — . Значить чули по радіо. Пробивалися, значить, паростки якоїсь інформації правдивої — що люди, все таки, мають муку й яйця десь там у Польщі. Бо ми жили близько польського кордону, то по радіо можна було почути як поляки давали рецепти всякої їжі по радіо. Ото так, то всі почували, що вони мають з чого робить. Тоді ж дивувалися, що вони так добре живуть! А тут в совєтів все пишуть, що там голодують в Польщі! Польща добре жила до війни. Оце таке, бач. Ти щасливий, що родився тут у цій країні, що не бачив те, тієї мізерії — що там було!

Пит.: Так. Дякую за розмову.

Від.: *Okay.*

Anonymous female narrator, b. 1925 in Chernobyl district but during the famine resided in Tsiurupyns'k district, which was then in Mykolaïv region and is now in Kherson region. Narrator's father died in 1930, perhaps from tuberculosis, and her mother, a collective farmer, starved to death in 1933. The latter was buried without coffin in the same grave as one of narrator's sisters. Narrator then stayed with her surviving sister for a year until she was given up to an orphanage, where she resided until the German invasion. The village was a large one with three schools, one Russian, one Ukrainian, and one for national minorities. It also had a large church, which was closed during the initial wave of collectivization. Narrator attributes famine to state policy intended to drive peasants into collective farm, where people were fed once a day (at least during sowing and harvest). In her area the famine lasted into 1934. In 1932 the harvest was not good because of frost. Practically the whole village died out. People would even dig up horses buried for a week and eat them. Narrator describes incidents of cannibalism. Narrator recalls little of politics in the village. Interview cut short because of narrator's emotional distress.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Де й коли Ви народилися?

Відповідь: В 25–му році.

Пит.: А де?

Від.: Чорнобильський район.

Пит.: А де жили в кінці 20–их, на початку 30–их років?

Від.: В Цюрупинськім районі я жила, в 30–их роках. Тридцять третій рік то голод був великий.

Пит.: А чим займалася Ваша родина?

Від.: Мій тато помер як мені було яких п´ять років, мама померла як мені було сім років. Жило двоє сестер — старша і молодша. Сестра молодша похована під хатою без труни, мама похована без труни — двоє людей в одній ямі.

Пит.: Це 33–ій рік?

Від.: Тридцять третій рік. Тридцять третій, початок 34–го року. Мала сестру старшу, вона старша може на 15 років від мене, 14, що після смерті моєї мами то вона мене тримала рік часу, а тому не могла витримати, мусила здати мене до приюту. У приюті я проживала аж поки німці не прийшли, не розбили те все, я мусила йти від хати до хати, щоб шматок хліба дістати, щоб шматку яку дістать на себе до убрання. То так кому коров пасла, кому дитину доглядала, аби тільки щоб прожити можна. Бо як німці зайшли, то забрали молодь всю до німців; забрали голу й босу. Було 14, 15 років, 16 років, як мене забрали до німців.

Пит.: Чи Ваш батько помер природною смертю?

Від.: Тато, тато хворий був, я думаю що може туберкульоз мав, не знаю. Пам´ятаю тільки то, як зайшла до кімнати, то він лежав у ліжку, і він помер. Я зустрічала маму на вскачці, бігла до мами, казала, що тато спить. Ну, мама питає: — Що тато?

Я кажу: — Спить.

А старша моя сестра каже: — Ти дурна, тато помер.

Тоді як мама тільки в хату зайшла, то мене зразу відіслали до сусідів, і то що я тільки пам´ятаю. Щоб прийшал допомога зі старших, прийшли помогли тата поховати.

Пит.: Які контакти Ви мали з совєтською адміністрацією від партійної?

Від.: Ні, нічого, замолода була, я тоді не розумілася в тому нічого.

Пит.: А яка школа була в Вашому селі?

Від.: Школи, то городок був, національна наша школа називалася, українська. Ми мали три школи, одна російська була, друга українська, а третя називалася національна. Три школи великих ми мали. В одній тільки російську школу мали, то туди ніхто не йшов, тільки по–російську було, а наша була мішана, національна школа називалася.

Пит.: Чи пам´ятаєте розкуркулення?

Від.: Ні, я того не пам´ятаю.

Пит.: А колективізацію?

Від.: *Yeah*, мама робили в колгоспі; і я робила в колгоспі, мені було 14 років.

Пит.: Чи люди противилися колективізації?

Від.: Мусили йти, бо не було що їсти, вони забирали, у 33–му вони примушували людей, щоб ішли до колгоспу, бо у колгоспі давали раз на день їжу, люди тільки мусили стояти всі за супом у черзі, щоб дали раз на день поїсти. Давали для тих хто робив і хто мав дітей, то давали тоже там ложку того супу, щоб додому понести.

Пит.: А що робили з тими людьми, що не хотіли йти в колгосп?

Від.: Висилали на висилку.

Пит.: Чи були повстання в Вашій околиці проти колективізації?

Від.: О, я не пам´ятаю.

Пит.: Чи пам´ятаєте, що сталося з церквою в Вашому селі?

Від.: Нашу церкву закрили, в якому році, навіть не можу сказати, але церкви були закриті, церква велика була, в центрі, дзвони були поскидали, а як німці зайшли, то й дзвони взялися, і церкву відкрили, і служба зразу вечірня була. То що я пам´ятаю. А до церкви, я не пам´ятаю в якому то році було закрита церкву. *Ja*, то може в 28–му, в 29–му році церкви були закриті.

Пит.: Чи пам´ятаєте, що сталося з священиком, чи люди говорили?

Від.: Ні.

Пит.: А чи пам´ятаєте чи переслідували Ваших учителів.

Від.: Також не можу сказати. Замала була.

Пит.: А коли почався голод у Вашій околиці?

Від.: Голод почався в 32–му, 33–му і 34–му, три роки тривало. Найгірший був 33–ий, 34–ий то трохи ліпше було. В 32–му я думаю врожай не був дуже добрий, бо повимерзало все, а 33–ій то вже так прикрутили, хто що мав вдома, то забирали, мусили здавати, мусиш здати до *government*–а, а люди мусили йти до колгоспу за тарілку супу робити.

Пит.: Чи багато людей померло в Вашій околиці?

Від.: Під кожною хатою стіг людей, в хаті було стільки могил, скільки під хатою було. Ціле село вимерло. Людей було, як ідеш, то там бачиш лежить умирає, допомоги просить, там лежить допомоги просить. Їсти не було що, їли псів, їли котів, їли їжаків. Де хто що міг найти, то те й їв, навіть коні дохлі були викопували. Кінь лежав може тиждень часу закопаний, викапували й їли його. Старша сестра похована біля хати. Тяжко було, дуже тяжко. Мама сама навіть яму копали, щоб мою сестру поховати. Не було кому, допомоги не було, медицини не було. Жадної допомоги не було для того.

Пит.: А що в той час уряд робив?

Від.: Ну, нічого, ніхто не дбав за те. Людина, як голодна і холодна, то йшли самі, навіть мою приятельку, що я з нею завжди до садочку йшла, вже як мама пішла до колгоспу робити, до садочку нас здавали, ішли до роботи, то мою приятельку мама її зарізала, бо голодна була. А що їй, мама вже помішалась головою, бо їсти не було шо, то мусіла шось робити. Ну то шо, вона зарізала, й її до Сибіру вислали.

Пит.: Чи люди йшли в місто шукати за працею, чи тікали люди?

Від.: Ніде праці не було. Голод був, все забрано було; *store*–и які були то були пусті, не було нічого, міняли що мали, мали шматку, то десь по селах ішли, щоб за ту шматку шматок хліба, або якусь квасолю, або що, щоб проміняти за щось, бо по селах більш–менше люди займалися, а для місті то шо, доставки не було до міста, не так як у Америці, доставка, пішов у *store* то й все. Як мали *dozen* курей вдома, то мусили стільки то яєць здати, мали одну корову, то мусили стільки то молока здати до *government*–у. А як не маєш, то корова не доїться, то мусиш купити і здати до *government*–у, купи в когось, а їм здай.

Пит.: Чи ходили і шукали за збіжжям?

Від.: Ходили, з цімм щупаками. Люди закопували, то й от, то вони ходили з желізними щупакам і шукали.

Пит.: А хто це робив?

Від.: *Government.* Наказ був *government*–ський і люди шукали, спеціяльно вислали таких, і ходили.

Пит.: Чи це були місцеві люди?

Від.: А, хто знає, не відомо. Страшний суд був. Люди навіть викопували мертвих, із того, на цвинтарю, і робили котлети і на базарі продавали. Кажуть як звірина голодна то страшний суд, ну як людина голодна ще гірший страх. На цвинтарях то жодного хреста дерев´яного не побачиш, бо люди палити не мали чим, і то забирали, а *government* не давав до лісу піти, чи голок чи стільки ялинок назбирати, бо як доженуть то заберуть і те, й граблі, і шнурок, щоб додому тільки не несли, й спалять там же, а вам не дадуть. Тяжко було. Уже на східній Україні, то як не найгірше було, бо то вимерли люди, а потім почали тягнути людей з західної України, яких населели, бо не було кому робити, бо повимирали. Сади були такі, огороди були такі, а робити не було кому, бо повимирало все. То з західної України туди насилали.

Пит.: Маєте ще щось сказати?

Від.: Ні.

Пит.: Щось пригадуєте?

Від.: То що пригадую, хочу додому поїхати, і нема до кого. Все мене пустять, тільки папери дістати Я б хотіла на *cemetery*, і хотіла б подивитися де хата наша стояла, а там вже нема нічого.

Пит.: Дякую Вам.

Anonymous male narrator, b. 1920 in Nezlobnaia *stanitsa* (a Cossack settlement in the North Caucasus, sometimes containing tens of thousands of residents), Krasnodar Territory, into a Cossack family of five. Narrator completed the standard seven–year school, which conducted classes in Russian, but was denied access to higher education because of his father's service to the tsar. Narrator left the *stanitsa* in 1937 and went to Baku. Narrator's family neither took part in politics nor had any particular trouble with the authorities. Dates the famine 1933–1934. Tells of starving Cossacks seeking work with Caucasian mountaineers (*gortsy*). "Many" died during the famine, but narrator gives few specifics.

Питання: Коли Ви народилися?
Відповідь: В 1920–му році.
Пит.: В якому місті?
Від.: В станиці Незлобна, Краснодарський край.
Пит.: А де жили при кінці 20–их, на початку 30–их років?
Від.: У тому самому місці.
Пит.: Чим займалася Ваша родина? Землеробством?
Від.: Вони були селяни, то значить так як фармери.
Пит.: Чи пам´ятаєте, скільки землі було в Вашої родини до колективізації?
Від.: Ні, не пам´ятаю.
Пит.: А чому?
Від.: Був замолодий на те. Але було досить землі. Батько був хворий, і пам´ятаю, що робітника наймали на літо і одну молоду жінку так само наймали помогати матері. А робітник допомагав братові моєму старшому обробляти землю.
Пит.: Скільки в Вас було в родині?
Від.: П´ятеро.
Пит.: Чи люди що–небудь говорили про революцію і громадянську війну в Вашій околиці?
Від.: Не пам´ятаю цього.
Пит.: Яке було Ваш наставлення до радянської влади в дитинстві? Що Ви найперше пам´ятаєте?
Від.: Як я був малий, то я не мав ніякого поняття, що то є таке совєтська влада. Але я й не знав, який був царський уряд.
Пит.: Чи мали що до діла з совєтською адміністрацією або партійною групою в Вашому селі?
Від.: Ні, нічого.
Пит.: Чи старший брат або мати мали?
Від.: Так само. Ніхто. Із моєї родини ніхто участь не брав.

Ну та клопотів таких не було, щоб нас там розкуркулювали чи що, то не було, але як я кінчив сім літ школи, то хотів піти в технікум якийсь, до вищої школи. Де не пошлю ту аплікацію, до якогось технікуму, так як горний технікум, горнопромисловості чи копальні, то мені присилали зразу, що курси вже заповнені. І пошлю дальше, в другий технікум, присилають — „Курс заповнений." І ще посилав навіть до цивільной, летунський технікум, так само прислали — „Курс заповнений." Тоді я з того всього дістав по школі я дістав паспорт і я рішив виїхати з тої станиці геть.

Пит.: В якому році?
Від.: То було в 37–му році. І приїхав до Баку, а там я не знав, де їхати — чи через Каспійське море туди в Середню Азію, чи їхати до чорного моря, шукати десь працю. А коли я зобачив на будинкові великому було написано: — Приймаються до технікуму нефтяної примисловості — я пішов туди. Заповнив анкету. Сказали, що прийди на другий день і ми тобі дамо знати. Коли я прийшов 11.30 на другий день... Спав під заборами і то було, не тільки я сам, були тисяча людей, які переїжджали до Середньої Азії через Каспійське море, шукали працю. Мотелів, готелів то не було, навіть і не було

де згадки. Коли я на другий день пішов до того будинку, де приймали, значить, приймалися ті учні нефтяної промисловості, то мені віддали назад мої документи і сказали, що курс заповнений. Тоді я поїхав до Чорного моря. Подивився на Чорне море і вернувся. У Грузії там. При дорозі я говорив з людьми і мені обіцяли, що там в Грузії — забув яке містечко — був літейний, алюмінієвий завод, де плавили сирий алюміній і складали в ті такі цегельні і висилали там, де треба. Я там поробив яких два і пів місяця, дуже скучав по домови, розрахувався там, приїхав додому, й один раз застав я свого дядька Олександра в садку, й почав все йому казати за ті школи, що мене ніде не приймають чогось. Він так подивився навколо, нікого не було і каже: — Тільки поміж нами, Вася. Нікому не кажи. Тебе ніде не приймуть до школи, бо твій батько був при козачій армії. Із–за твого батька тебе ніде не візьмуть. — Таке воно й було.

Пит.: А хто належав до партійної групи в Вашій станиці — місцеві чи приїжджі.

Від.: Були приїжджі, а місцевих було мало. Головачі зі стансовєту то були приїжджі.

Пит.: А звідки?

Від.: З других місцевостей.

Пит.: Росіяни?

Від.: По–російському говорили. А своїх то було мало, але були й такі, що доказували на когось, на других. Когось там недолюбили й доказували щось там, наговорювали щось таке. То „чорний ворон" приїжджав і забирав ночами і до в´язниць, але було до Сибіру відсилали.

Пит.: Чи Ви або Ваш старший брат мали клопоти з ЧК чи пізніше ГПУ?

Від.: Ні, ні.

Пит.: А яка була школа в Вашій станиці?

Від.: Тільки семилітка.

Пит.: Семилітка? А якою мовою вчили?

Від.: Російською.

Пит.: А вчителі були місцеві чи приїжджі?

Від.: Приїжджі в більшості.

Пит.: Чи в Вас у станиці бачили коли–небудь українські книжки або журнаи?

Від.: Ні.

Пит.: Чи пам´ятаєте, яку частину Вашого врожаю віддавали державі до колективізації?

Від.: Ні, не пам´ятаю, але жилося добре. Називався після революції НЕП. А я не більше не знаю, що літери точно означає.

Пит.: Нова економічна політика.

Від.: *Right.* То було добре. Землі — хто хотів тільки робити. Якщо своєї землі мало, то можеш рентувати державну. Скільки хочеш рентуй. Рентуй машинерію — там плуги, сіялки, чи борони, чи що. Так, що добре було. Так 27–го року, а вже в кінці 27–го, 28–го почалася колективізація. І то силкома. Зразу не так силкома, потрохи того, а вже в 29–му році, то уже силкома заставляли. Мій братуха був...

Голос іншої особи: Землю забирали.

Від.: О, *yeah*, землю забрали, коней забрали всіх, плуги, все.

Голос іншої особи: Все віддав, і він щось мабуть... Один тільки сезон побув і забрав коней і свою ту бричку і втік.

Пит.: А не знаєте куди?

Від.: До Минеральних Вод, на цегельний завод, де палили цеглу. І там він робив. Як довго не знаю, аж поки його взяли до армії. З армії прийшлов вже при кінці 24–го року.

Пит.: Чи пам´ятаєте комітети бідних селян?

Від.: Ні, не знаю.

Пит.: Що Ви особисто знаєте про сексотів і донощиків у Вашому селі? То, що вже говорили дещо.

Від.: Ну, то що. Ті що сексоти і донощики були до колгоспів — це найбідніший нарід. Що не хотіли робити. Після революції дали в нас, наприклад, то дали землі на кожну особу стільки–то акрів, не знаю там скільки було, я замолодий на те — на кожну

особу родини. Ну і їм дісталось, але вони не хотіли робити. Спали літо під яблуню, під деревами, чи там на річці, вилежувалися, висипалися, а таких дураків комуністична партія любила. А ті, що робили чесно — вони не дбали за цих людей.

Пит.: Коли почалося розкуркулення в Вашій станциі?

Від.: Розкуркулювання в нас такого не було дуже. Пам´ятаю, що було в 27–му, 28–му роках я думаю. Так. Ну дуже зажиточні були, що їх оті ж самі сексоти, що не робили нічого й їм довірили пістолет і все того ходили розкуркулювали. Приходять до дядька зажиточного і кажуть: — Дядько, ти маєш вибиратися, а то, кажуть, що ти, ти що, іди геть, бо я тебе зараз того, заб´ю ще.

Ну, а той каже: — Дядько, ти маєш вибиратися з хати.

Ну. як то можна повірити: такий сопляк, йому дали пістолет, а той робив день і ніч, а той не робив і його батьки і прабатьки, і таке ось воно виходить. Ну, то що той дядько? Він із нервів почав трястися і до того підходить: — Я тебе викину зараз з хати.

А той бере пістолет і каже: — Дядько, не чіпай, бо я тебе застрілю! Не чіпай, бо застрілю!

Ну, а той не вірив, він і стріляє.

Пит.: Таке було в Вашому селі?

Від.: Бувало, бувало. Я чув. Я не бачив, але я чув.

Пит.: А чи був колгосп у Вашій станиці до колективізації, значить, доборвільний колгосп?

Від.: Добровільно у нас не називали колгосп, а комуна. Так? Був, ну, й що з того?

Від.: Від самого початку? Від самої революції був?

Ні. Комуна добровільна була. Я пам´ятаю, в 29–му, 30–му роках може. І що з того? Зібрали людей, пішли, там поробили сезон чи два — і все. І закрилось.

Пит.: А які то були люди?

Від.: Станичники. Наші. Наші люди.

Пит.: А хто із станичників? Ті найбідніші, що Ви говорили?

Від.: Може, так сказати, ті, що не знали навіть ні трактором їздити. Пам´ятаю, Жондир був один. Там трактор ось їде по нашій вулиці, а ми біжимо, дивимося. Він хотів застановитися і не знав як. А здоровий такий був, яких 40 літ може, 37 таково. Хотів застановитися і не знав як. Зіскочив з трактора, наперед, і підпирає його, а трактор його пхає і до стіни. А той вискочив із під трактора і трактор посунувся в стіну, в камінну, і застановився. А той каже: — Ну, я ж казав, що я тебе застановлю. То правда було. Я бачив.

Пит.: А що Ви думали про тих людей, що були в комуні?

Від.: Ну я що, я був замолодий.

Пит.: А брат, що говорив?

Від.: А брата я не бачив, бо він покинув станицю і робив на тому заводі, де палили цеглу.

Пит.: А коли почали силувати людей в колгосп?

Від.: У 29–му, а це вже силкома забирали від людей, від дядька Михайла то забрали все. Я думаю, що в 29–ім, 30–ім, що почалось, силкома. І ті люди, що не хотіли, так вони що? Вони забрали від них зерно силкома, що мали зерно чи муку, чи що, картоплю. Ну а другі люди, чуючи за це, почали закопувати в землю дещо. Ті ж сопляки, що не робили, їм дали такі залізні прути, ходили по дворах скрізь і шукали, чи ніде нема. Якщо десь закопано, знаєш, то вона буде інакший звук мати, знаєш. Не так. Сало як знайшли, то відкопали, забрали. Ще не йдуть люди до колгоспу — накладали податки. Люди дають. Не йдуть знову ще до колгоспу — накладають другі податки і люди вже не можуть нічого дати, бо вже тоді що? Приїжджали, забирали меблі, що в хаті є забирали і вивозили на базар, продавали. Аби тільки людей загнать у колгосп. Дядько Михайло дуже не хотів іти; впертий був. А він був божелюбний: у церкву щораня ходив. Ще церква не була закрита і вона, його дружина, щораня й вечора, пам´ятаю, ходили до церкви. А вже в 34–му році, то загрузили церкву насінням — соняшника насінням, пшениці і решта. Дзвони познімали, поскидали, позабирали, а церкву загурзили зерном. Урожай був добрий.

Пит.: А що зробили з священиком?

Від.: Не пам´ятаю. Священик навіть жив майже на проти нас через вулицю, але не знаю. Не пам´ятаю. Замолодий був.

Пит.: Чи був збройний спротив колективізації в Вашій околиці?

Від.: Ні, не пам´ятаю.

Пит.: Чи козаки тримали зброю?

Від.: Позабирали все.

Пит.: Коли?

Від.: Після революції стали все забирати. Хтось мав, а хтось доказав, приходили обискивали, забирали силкома.

Пит.: Чи говорили чи десь далі були повстання?

Від.: Ні, не пам´ятаю.

Пит.: А щось сталося з учителями в той час? Не арештували?

Від.: Не пам´ятаю, щоб їх арештовували, а скільки я вчителів ото ходив я, не чув нічого, не знаю.

Пит.: А як відбувалася посівна кампанія в Вас?

Від.: При колгоспі? Ну то ще до голоду, то посівна кампанія, що було? Я був замолодий, я не можу сказати, але пробували там робити все того, але то ще не могли обробляти землі, що селяни обробляли до колгоспу. Не могли обробляти, бо не було сили. Люди не хотіли йти до колгоспу.

Голос іншої особи: Як то приказка є: — У колгоспі добре жити — один робить, а два лежить.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівки?

Від.: Пам´ятаю, в 34–му році вже, то хлібозаготівка була така: перше зібрали, то мусили віддати для держави, а що зосталося — ну то Ваше.

Голос іншої особи: Поділили.

Від.: А вже тоді, вже було, називалися трудодні. Що ти робиш цілий день на полі, ну, там називається один трудодень пробив, так? А тоді вже, ну, давали на трудодень скільки там пшениці, то перший раз, пам´ятаю, що в 34–му році дали зерна, й люди вже віджили від того, від голоду, це в кінці 34–го року.

Пит.: А коли в Вас почався голод?

Від.: Голод почався в 33–му році, на початку 33–го, я думаю. Але найтяжчий був голод — це в початку 34–го року, весною. Ранньою весною, то що люди дуже помирали, дуже помирали. Ми спаслися, бо в нас було багато запасу гороху сухого, квасолі. На чердаках лежав на амбарі. І він пригодився в голодівку.

Пит.: А в Вас не брали, не відібрали?

Від.: Нас не чіпали, бо батько помер у 27–му році, а мама та пішла, зразу в колгосп, як почали вже натискати, братуха пішов у колгосп і побув там рік, чи що. А потім забрав коней і бричку і втік. Ну, а ми так і належали ніби до колгоспу. Сестра моя старша на три роки — їй було тоді вже щось 14 років, мабуть, було їй в 34–му. Но, їй було 15–16 літ. Мені було вже 14 майже. То вона все ходила по полях, це зимою 33–го, 34–го роках. Зимою ходила по полях, шукала може там кукурудзинка десь лежить. Ходила там, де просо біле відбивали на пшоно, й ті лушпайки. То були такі великі купи лежали, вороки, то йди, бери. Принесла один раз, то мама наробила там яких–то оладків з того проса, тих лушпайок. Іще щось там додала. Як наїлися, то майже, що не повмирали. Не могли тоді оправитися після того. Бо то гостре, ті лушпайки. А багато людей, що від цього не могли оправлятися і помирали. Пробували їсти, що тільки можна знайти. Пам´ятаю, в 34–му році один дядько Михайло Вовк пішов на старе полоще і так далі. Там солома стара була, там гриби росли. І він ото там варив їх, їв і там і помер. Там і помер від голоду. Опухший був. Багато бачив я опхших людей, багато. Ну, при нашій родині не було.

Голос іншої особи: Пухли, аж вода текла, так пухли, що по ногах текло. Такі люди пухлі були.

Ми спаслися. Сказати, наша станиця так не ввійшла в той, у голод так. Чому? — я не знаю.

Пит.: Що другі люди робили в той час? Йшли в місто шукати за роботою?

Від.: О, *yeah*. Багато людей втікало без паспорта, без нічого в Кавказькі гори. Чечени там, кабардинці, балкарці. Де могли якусь роботу знайти. А ті люди знали, що ми голодували і давали їсти. Багато із нас, із наших людей повтікало в гори. Спасали життя. Приносили додому кукурудзу звичайно, а то й м´ясо.

Пит.: А голоду не було в горців?

Від.: Ні. Горців ще тоді держава совєтська не чіпала, й вони не мали ніякого голоду. Але голод був штучний, спеціяльно зроблений був Сталінським урядом.

Пит.: Ви ще тоді так думали? Так говорили?

Від.: Люди не говорили поміж собою, бо боялися один одного. Не тільки боялися там отого, а навіть брат сестру, сестра брата, або брат брата, або батько сина навіть боявся, бо так зробила комуністична влада, щоб боялися один одного. Отак навчили людей, як жити.

Голос іншої особи: Вночі приїжджають чорною *car*–ою і забирають. — Вставай! Встає, забирають, і везуть тебе, не знаєш куди. Чи він поверне, чи не поверне. Той щось сказав , приїжджають вночі й забирають. *Good–bye*! Більше не зобачать.

Пит.: А чи в Вас був МТС, тобто машино–тракторна станція?

Від.: Ні, в нас не було, але далі, в Армавірі було. Вже частина колгоспів, то МТС вже були, трактори. Пам´ятаю я, я робив в колгоспі, я пропустив школу, якихсь трьох до чотирьох років. Батько як помер, я за школу не дбав чомусь. Як був він жив, то я в клясі був *number one*, першим учнем. А батько як помер, то мені все відпало. І я при колгоспі робив хлопчаком — 13, 14, 12 років. Погоничем, як то називається, на конях на передніх. Орали, чи косили, чи що. Пам´ятаю, що як трактори почали орати дуже глибоко і дядьки старші, діди. Один, пам´ятаю, забув прізвище його, невеликий, приїхав на поле і подивися на то і каже агроному: — Що ви робите? Ви зіпсували землю. Ви підняли глину наверх. Вона як сухо — засохне, то буде як камінь.

А той агроном каже: — Що там, старий дурак, знаєш. Я ж у школу ходив.

Старий каже: — Ти в школу ходив дурака валяти, ти не научився. Ти зіпсув землю.

І бідолаха старий заплакав і пішов. Як дитина заплакав. Так йому шкода було, що то зіпсули землю.

Пит.: А під час голоду, чи Ви або знайомі різали худобу?

Від.: Ні, ми зарізали бичка, пам´ятаю, так.

Пит.: Чи Вам або Вашій родині приходилося продавати речі за хліб? Чи може просити за ним?

Від.: О, *yeah*, о, *yeah*, продавати, так.

Пит.: А як це було?

Від.: Батько як служив для царя, козаком, то мав хрести золоті, срібні годинники, золоті годинники, якася нагорода, то що я знаю. Я тільки чув, що батько був на турецькому кордону. При царю, а при революції не знаю. То вона занесла ото, оті всі хрести, годинники золоті до торгсину. Держава відкрила торгсин, де продавали першоклясний риж, першокласну муку для печива, хліба, чи що і там ще якусь крупу. І то все за золото. Хто мав зуби золоті чи що, витягали, чи обруччя того, золоте, то витягали, віддавали. Так.

Пит.: Чи в Вас були випадки людоїдства в станиці?

Від.: Не пам´ятаю, не пам´ятаю.

Пит.: Чи хотіли би ще щось сказати з того, що пам´ятаєте?

Від.: Ну то нема майже нічого. То я думаю, що я вже сказав. Те, що мене совєтський уряд не пустив далі в школу було несправедливо дуже. Я цього ніколи не забуду. То все, що я мав сказати.

Пит.: Дякую!

Case History LH05

Mykhailo Lysenko, b. 1902 in Semenivka *khutir* (Russian *khutor*, farmstead outside a village), Hryhorivka *sil'rada* (village council), Amvrosiïvka district, Donets'k region, into a relatively wealthy family ("My father had only 50 *desiatynas* [135 acres] of land.") of colonists from Zaporizhzhia. In 1930, narrator moved to the city of Torez in the same region. Narrator's recall of specific names and details is remarkable. In Russia before the revolution, "Russian people were very poor. They had nothing there. It was very cold and, you know, they had only a *desiatyna* or two [2.7 to 5.4 acres] of land. They planted rye." Four of narrator's brothers served in the tsarist army in World War I, the eldest being a lieutenant "or some kind of officer." Narrator tells of the revolution, including his own involuntary participation in the Red Army artillery ca. 1921. Various warlords, like Marusia, "killed the Communists," and "the people supported them" because "they didn't steal anything." Narrator relates anecdotes about civil war *otaman* Nestor Makhno. In the 1920s, narrator would yearly go to work in the mines to earn money in order to pay his taxes of 480 rubles. An acquaintance was a shoemaker who supplemented his income by making traditional felt boots (*burky*), which sold for 15–20 rubles a pair. Local party members are described as *holota* (loosely, white trash). There were some in the village but none in the *khutir*. This *khutir* was destroyed in the 1930s. Narrator describes dekulakization, collectivization, and the flight of persons expecting to be dekulakized. The latter, including narrator, went to work in Donbas mines. Narrator recalls that "in the villages, many people died," sometimes as many as 50–70% of the inhabitants of a given village, including narrator's first cousin, a female collective farmer. The rest of narrator's family by then had left the village, and after his cousin's death her children fled the collective farm. Narrator himself, however, did not personally see peasants dying in the villages of the Donbas. Many peasants came to the city to seek food. A loaf of bread in the bazaar cost 60 rubles, narrator's monthly wage. One 18 year–old coworker, who missed a day of work, was fired by his supervisor for absenteeism and starved to death. During the famine one Party member, who seized livestock from poor peasants, was decapitated with a stone, such that he had to be buried without his head. Narrator relates several such accounts, some of which he probably heard from others, including some cases of cannibalism, and some of which he witnessed himself. Narrator beleives the famine was artificially created by seizures of foodstuffs and used by the authorities as a means of coercion and control.

Питання: Будь ласка подайте Ваше прізвище.

Відповідь: Михайло Лисенко.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: На Донбасі, Донецька область, місто Юзівка. Тепер воно називається Донецьке. Я родився в Донецькому. Не Донецька була область тоді, як я родився. Тоді вона називалася область Війська Донського–Таганрізького округу, як я родився. Була Маріївська волость. Село Семенівка, а хутор, то Семенівська сільрада. Григорівська сільрада. Хутір Семенівка. А це вже при радянській владі то *different* вже стало. Вони мінялися (наш хутір переходив); було з одного района в дригий район переходили. Він був і також Кривдишевського район і Чистяківський був район і Голодаївського був район, а потім вже по кінці вже став там російського район — то Сталінська була область. А тоді Сталін здох чорти, то він другим вже став —Донецьким, то Донецька область.

Пит.: Звідки Ваша родина?

Від.: Батьки? Батьки самі з Запорізької області.

Пит.: А як вони опинилися на Донбасі?

Від.: Купили землю там в Донецькій області, батьки. Це давно. Купили землю. Тридцять господарів купили, цебто, 2.400 десятин похатної землі у пана. Це всю економію панську купили. Там були такі хати — все закупили були. А потім ті хати ламали, та собі хати робили з того всього.

Пит.: А скільки землі було у вас?

Від.: У мого батька було тільки 50 десятин землі. Мій батько мав артільну цегельню. Десять мужчин мали свою цегельню. Цегельня була така здорова, черепицею покрита. Робили цеглу. Червону цеглу робили. То десять господарів було. Кожний мав свій *pie.* В цегельні було четверо пічок, де випалювали цеглу. Хата була там, де жили ті люди, де були росіяни, які приїжджали люди на працю. Весною приїжджають, туточки живуть. Скуповують собі сало старе таке аж жовте, і мішки вішають, у цегельні висить. А тоді як осінь уже, кінчив працю, перед Різдвом їдуть додому. Виїжджають додому. І то беруть зі собою, на мішок, на плечі сало, й назад до Росії. Росіяни були дуже бідні. Там у них нічого не було. Там дуже зимно буває і вони мали одну–дві десятини землі. Там рож посіє. Знаєш що це рож?

Пит.: Жито.

Від.: Жито. Ну, то так жили. А потім як прийшла революція, то це все прийшлось ламати. Порозбирали. Цегельні порозбирали. Із тих цегелень самих робили хати. Синам робили. Тоді мій брат збудував хату. Черепицею був покрив. Черепиця роблена з цегли, то з землі випалюється черепиця. Дуже добра була черепиця.

Завод називався Підковирівський завод. Він від нас був там, де ми жили, десь кілометрів 50. На південь від нас. Я там був також, і там на заводі, бо ми їздили по черепицю туди.

Пит.: А що ще пам´ятаєте про революцію в Вашій околоці?

Від.: Про революцію? Так революція була (Люди на початку її чекали. Бідніші люди чекали, що буде ліпше, буде поліпшуватися. А воно не так получилося. Все почали забирати. Вже в 30–му році (може не в 30–му году), а в 20–му році вже землю позабирали. Вже не було землі. Позабирали і давали землю на душу. У нашій сільраді була земля дана на душу три десятин із четвертю на кожну душу — скрізь! У цілій сільраді. Всі були — чи бідний, чи багатий (були такі, що казали, що в нього мав три пари волів, а в нього тільки три душі. Він получав тільки дев´ять десятин землі — так на волів, що поле. Казали, що можна волів продати. Людину ж не продасиш! А волів продасиш! Нічого. Добре жили. Жили нічого, добре. Хліб був у нас, земля була добра. В нас гною ніколи не возили на степ. Скотина тільки паслася на степу. Кидалася. В нас було П´ятиполля називалося. Оце одні гони від цього буде цей рік толока. А на цих гонях буде пшениця, а там буде кукурудза, там соя, бакші. Знаєш, що це бакші?

Пит.: Не знаю.

Від.: Бакші садили — *watermelon*, дині — от таке. Так хто горох садив, трохи там гороху. А більше садили, найбільше було — кавуни, кавуни називалися в нас. Кавуни, дині. Такі пахучі дині, не такі як тут у *store*–і білі лежать. Вона зелена вирвана, у неї ніякого смаку. В нас було так як ти ідеш, вона отам лежить, то вже чути, що пахне вона. Бо вони такі були білі, були жовті. Були качанки, так називалися. В середині зерно, так як качан. Маленьке, не дуже здорове. От так. Так тільки зубами, так шкірку обдиреш, як то варена картопля, й їси її. Дуже солодкі були. А це все зерно так як качан, кругле. Ну, там зерно то розділяється воно в йому як уже воно висохне, так тоді можна розділяти. То саджали. А там вже буде ячмінь, там овес. Там далі то соя. А називалася п´ятіполка. Потім та земля, що під толокою була, де скотина ходила, на зиму.

А весною садилася пшениця. В нас зимове жито не було, жито не садили, бо в нас вимерзало воно. Зимове жито вимерзало.

У нас такий клімат був, що перед Різдвом, або на Різдво, перед Різдвом упаде сніг здоровий. І лежить, може там тижня два лежить сніг. А на Різдво, або на Новий рік упав сніг і був дощ. Дощ. І цей увесь степ стане як (в нас рівний степ, так як оце тут місто є, рівна земля була). То цей весь сніг зробиться льодом. Так, що виїжджай на ковзунах і можна їхати яких 15 км на ковзунах. Не потрібно ні на гору їхати, нічого. На рівному, все по рівному.

І тоді під цим, пі льодом під цим, задихається озима, або жито, пропадає. Бо вона не має повітря, щоб вона росла. Через те ні жита, ні озими не садили. Ніде. Там хтось у городі посадить таку малесеньку смужку, то тримали для квасу, жито для квасу. А так у нас ярова тільки була пшениця називалася — гарновка, пшениця. Дуже здорово розвивалася. Хліб з неї дуже добрий. Добрий хліб був.

Пит.: А що пам´ятаєте про Центральну Раду? Про гетьмана Скоропадського?

Від.: Я про те нічого не говорив, бо там нічого в нас про те не говорили. Ніхто нічого не згадував. Я ходив стільки в школу, нічого й про це не чув. Щоб про кого згадували.

Казали тільки, коли я чув, що говорили про Тараса Шевченка, що був Тарас Шевченко поет та сидів. Та і то дуже мало було. Бо люди були старі, люди були не надмірно майже неграмотні. В нас було 300 родин, може таки два таких або троє осіб були такі, що могли трохи писати. А то ніхто нічого! Старі люди ніяк не були грамотні. Абсолютно неграмотні були.

Мій батько не був грамотний. Нічого він не знав. Міг тільки розписатися. А читати не міг нічого. А рахувати він рахував, знаєш на що? Були такі рахівниці назвалися. Рахівниці, знаєш? Ти йому кажи скільки він так на рахівницях, він зразу тобі скаже скільки на рахівниці. Зразу. Раз, раз, раз — уже порахував на рахівниці. А так — неграмотні були, бо не було школи, не вчилися. Не було школи.

Вже як в Донецькій області, були там у Донецькій області, то там уже вчилися. Школа була в селі. Також було треба багато платити. У школу гроші треба платити. Багато за те, що ходили до школи. То ходили, де–хто один рік, де–хто два роки ходив. А я вже як був найменший, то я три роки ходив у школу! І мій старший брат — Іван — він тут помер, в Рочестері помер. Він зі мною також був. Він був в Геркімері. Він кінчив школу в 13–му році, кінчив школу. Трьох–клясну школу кінчив. Він дуже хотів, щоб його вивчили на агронома.

Ну, то батько й каже, „Підемо до священика, може священик дасть трохи грошей. Будеш ходити в школу на агронома." Він любив цю штуку.

Пішли до священика, а священик подивився та й каже: — Знаєш що, каже, Дмитре Якович, іди, каже, хай він ліпше волам хвости крутить. — Ну, та й пішов батько додому. Мати питає: — Ни що ж там за Івана? —

— Чорт патлатий, що ж там зробить?! Каже хай іде волам хвости крутити.

Все. Не дали далі вчитися. То так він остався. Ніде не учився. А як війна настала, так зразу забрали на службу.

У мене четверо братів служили в царськkій війні. Четверо братів було на службі.

Пит.: На якому фронті?

Від.: Тут на німецькому фронті були всі. Один був тільки в полоні. Один був. Один, найстарший був чи лейтинантом, чи віддільним якимсь. Він ходив, там був при війську, в школі був. Якимсь офіцерщиком.

А один попав зараз в полон. Він був, ще війни не було і він був мобілізований. А тут війна почалася і він служив у місті Симферополі в Криму. І його зразу відправили на фронт. І вони там побули не дуже

довго. І його ранили в ногу. А в нього була тут кістка побита в нозі. І він так остався в полоні. Остався. То вже його двоюрідний брат писав, що він остався, бо не могли його забрати. А як німці не доб´ють, то може буде живий. Ну, німці не добили. Він остався живим. Бо вже як кінчилася, після війну вже, в 18–му році, він приїхав додому. Як вже кінчилося, з Німеччини приїхав.

Ну, трошки на ногу хромав. Таке ж було.

Пит.: А що пам´ятаєте про громадянську війну в Вашій околиці?

Від.: Про громадянську війну? Я такого нічого не знаю. У нас там часто приїжджали ті, в тих роках, то 20–ий, 21–ий роки, то в 20–му році прорвався був із Криму якийсь, висадився дезертир з Білої Армії, висадився й він ішов в керунок через Україну на Донбас. А за ним там гналося, скільки там цих було росіянів —то страшне скільки їх було!

В їх там була одна тільки артилерія така, що на тих ... на ...

Пит.: Кулемет?

Від.: Ні, ні. Артилерія була на тому, як на танках була, чи чорт його знає на чому вона була та артилерія. Бо вони підскачуть, було починає стріляти. А потім росіяни тікають.

Я також там був у обозі. Не був я в тих, а це вже в радянській армії. Забрали коней. Я в артілерші їхав. Віз російську, чи радянську вже, російську артилерію віз.

Ну, ми доїхали також якихсь, від хати, 120 кілометрів — Новочеркаське називається. Там також у Донській області. Місто Новочеркаське. Там дуже багато шахт.

Ми туди доїхали. І мої коні вже майже поприставали. Їсти ж ніхто не дає. А я також не став давати їсти, щоб швидше пристали. І вже о так, сонце майже заходить, а один кінь шляхом не іде, падає! Пристав. Ну, й вони кажуть, випрягти. Паси їх туточки. А потім, підпасеш трошки, буде обоз їхати, і ти за нами поїдь.

Думаю: — Чорт з вами. — Вони тільки проїхали, а я в валку спустився і валкою помало поїхав. І втік від них. Вони поїхали далі, а я виїхав —уже сонце майже заходило —із тієї валки. Люди пасуть. Косять на степу сіно. Я й питаю людей, чи можна мені де в них переночувати. А він каже: — Чого ж? Можна.

А я віз із артилерії не дві снаряди, а двоє тих, що були снаряди в них. Такі гільзи, такі мідні. Я й кажу тому дядькові: — Я тобі дам оцю одну мідну гільзу, щось і зробиш з нею. А він каже: — О, це добрі будуть кухлі!

То я йому дав один кухоль. То там біля них я осівся. Вони мені дали повечеряти. І то він мене тоді направив. Каже: — Іди в оце село. Так показав, куди поїсти.

Так і було. Я проїхав може якихсь кілометрів 10, по степу їхав. Заїхав у село. Коней там напоїв. А одна бабка вийшла туди до колодязя, і питає звідкіля я. Я їй сказав. А вона каже: — Добре! Та ж Ви синку і не їли!

— Так, не їв.

— Так, не їв.

Так вона винесла мені пиріжків і ще на дорогу дала. Та я й поїхав. Та їхав додому три дні їхав. Ото степом і степом. Не їхав шляхом, бо там військо йшло російське туди —там було ті з Білої Армії може якихсь 200 осіб. А вони їхали, може вже 20.000 було. Все гналися. І так не догнали. Вони десь туди на Туреччину пішли десь. Ото так було.

Пит.: А в Вас Махно був?

Від.: Махно. В нас Махна не було. Був Марусіне відрядження було.

Пит.: Маруся була?

Від.: І Каменєва відрядження було. То такі, що вибивали комуністів. Марусіне відрядження й Каменєве були. Ну, вони приїдуть. Це

й тій, у Запорізькій області. Там був Махно. Все було і з запорізьців, Махно, що ставив.

Вони так були. Їздять на тачанках. Троє коней, тачанки–кулемети.

І то як де вони заскочуть, комуністів багато виловлювали, комуністів вбивали. Комуністів вибивали.

Як попадаєте в військо, і військо вибиває також.

У село як заскочуть, за ними гоняються. Через 10 заручних коней, ніде не знайдеш нічого!

Все було поховане і коней не має. І вони вже йдуть. Той іде з лопаткою на степ. Той іде з граблями. А той іде з косою на степ. Як ідуть косити. На вечір приходять. Як солдати, вони їх ноччю починають бити. Російських тих солдатів. Махновців. І цей Каменєв також таким був.

Каменєв людей простих не трогав. Він нічого не трогав, а тільки вибивали комуністів. Виловлював і вибивали. Бо це комуністи все забирали.

Часами була найперша босота.

Пит.: Чи люди підтримували Марусю і Каменєва?

Від.: О, *yeah*! Люди підтримували, бо ж вони людям нічого не робили. Вони ж їх не грабили. Нічого не грабили. Вони їх підтрумували.

Пит.: А яке було Ваше наставлення з початку до радянської влади?

Від.: Та всі думали, що це буде дуже добре. Не було ні багатих, ні бідних. Усі були однакові. Бідному дали землю. Бідного прикріпили до багатого. Багатий йому обробляв землі. Значить, там чи три чи чотири роки. За три, чи чотири роки, він мусив собі нажити тягло.

О тут у нас також був один чоловік. Називався Вертила. Петро Вертила. Такий, що ми йому обробляли землю. Він робив у нас, а ми йому землю обробляли. Він за один рік купив двоє телят, малих бичків, маленьких таких, що іти по воду.

Вже він у нас чотири роки пробув. Уже його воли осталися. Уже він на п´ятий рік не пішов до нас робити, бо він має вже свої воли. Вже й бричку собі купив.

Й так у кожного в багатших людей, бідні робили таких, що не було в них маєтку ніякого.

А потім, як підійшла уже ця колективізація, так вони все позабирали —і в бідних позабирали, а багатих порозкуркулювали з початку. Забирали в багатих і продавали на *auction*.

Розкуркулювали так. Накладуть не тебе гроші. Ти мусиш заплатити. Так як тут кладуть, накладуть *school tax*, як він називається?

А там наклали на тебе сьогодні 1.000 рублів, щоб ти заплатив. Ти заплатиш 1.000 рублів. Завтра ж до тебе принесуть 3.000, щоб ти заплатив. А в тебе вже немає грошей, щоб заплатити. То вони в тебе все чисто забирають. У тебе корови, коні —все забирають на *auction*.

Продають пару волів за п´ять долярів. За п´ят рублів, пару волів! Корову —півтора рубля. Кінь —півтора рубля, або два рубля. Коні такі як змії. І тоді ще кажуть, що це їм не хватило —і хату продають —все! А ти куди хочеш, то йди. Торбу бери в руки, і можеш куда хочеш відправлятися.

Забирають усе. Хліб. Нічого не оставляють. Були такі люди, що забирали —у вас все забирали. Чоловік просить: — Дай хоч горстку муки, коржа спекти!

Розумієш, що це таке корж?

Пит.: Так.

Від.: Корж, горщ, значить. О таку горщ муки, оставте для його дітей. У його троє дітей! А йому нічого не дали. Все забрали. Він ранком устав. Забрав дітей й пішов.

Це в нашім хуторі всі, всі ці люди, що я тобі оце кажу, і я сам також такий був, і я також так, ноччю забрав своїх дітей й жінку, й виїхав на шахту. На шахтах робив.

На шахтах я на всіх посадах був. Вже останній час перед війною був директор такий, українець був директор — Чорноп´ятко називався, прізвище Чорноп´ятко. Він дуже мене любив. Все хотів, щоб я був його помічником. Кажу: — Ні! — Я думаю, як попаду, тільки помічником побуду пару місяців, може місяць і зразу скажуть, що кулак і що відправлять на Сибір до чорта. Кажу: — Ні, товариш Чорноп´ятко, я не можу цього робити. — Не схотів. А тут війна почалася і так остався.

Пит.: А ще до колективізації, що мали до діла з совєтською адміністрацією, або партійною групою в селі? Чи мали які–небудь контакти або клопоти?

Від.: З совєтами?

Пит.: Так.

Від.: Но, таких контактів. Вони накладали, хліб накладали гроші, то ми во время все время платили до колективізації. Вони ж тоді накладали, так звалося — розгортання.

Вони знають скільки ти землі посіяв, знають усе скільки в тебе є. Розгортання значить, що ти мусиш стільки то хліба вивезти на станцію. Як у тебе погано вродило, то ти мусиш, все рівно мусиш вивезти. А в тебе осталося що їсти, чи не осталося — то їх не обходить нічого. Так воно було.

Ми землю добре обробляли, завжди виповняли, і ще й собі осталося і на насіння і на харчі — все оставляли.

А ми літом, ще до колективізації, ми кожне літо, і було весною, це при кінці травня, в цьому місяці — я виїжав з волами на шахти, на копальні.

Там робив двома парами волами, двома бричками — камінь возю. Нас троє. То я пороблю там три тижня, коли чотири тижня. Я зароблю грошей. На все хватить. І податок заплатити, й водягнутися, і взутися — хватить. За місяць зароблю волами, двома парами.

А брати вдома робили на степу там. Коні в нас ще були. Двоє коней і ті дві пари волів.

Ми жили всі три брати в місті вісім років. Одна хата була. Тільки в нас хати були здорові. Три *room*–и здорові були. То кожний в однім *room*–і жив.

Все було. У місті робили. Старший був як господар. Ще й мати була. Мати також була. Рекомендувала, що потрібно робити.

До колективізація, я кажний рік їздив на шахти заробляти.

А то як хліб вже вродив, змолотимо. Вивозили на станцію те, що накладали. Хліб, що накладали.

Вугільники заробляли вугілля також на шахтах. Поїдемо, повивозимо, де почуємо, потім вони приїжджали було. Так шахта була одна з може яких 18 км. Кольберг називалася шахта. Там було дуже багато жужельниці такої. То возили ту жужельницю.

Вона була дешева, але все рівно вивозили її, висипали понад залізні дороги, висипували. То ми там робили кіньми і волами. Пару коней було. Брат робив на конях, а я на волах робив.

Ми там за дві, за одну неділю, заробили вугілля, що ми ще й продавали вугілля.

Там було дуже багато такого шахрайства. Можна було дуже дешево всього нажити, як би в тебе було трохи грошей.

От ми виписали вугілля чотири тони. А ми привезли додому може 15 тон. Привезли. Візник жінка була. Вона там сидить.

Ми їдем. Повезем їй пуд муки. Завезли їй на помешкання пуд муки, або там курку, там ще пару яєць.

Заїжджаємо туди. Набираємо вугілля на бричку, скільки влізе! Більше тони. От приїхали, вона пише — 20 пудов. І поїхав додому. Через пару днів знову, поїхали ще раз там. Через день, через два, поїдем і возим, і возим. І ми навозили може тон 15 вугілля. А тоді продавали вдома. Все таємним упливом можна було. Так і вже, як і на шахтах були. Також таємно. Я як на шахті працював, я вдома був так як шевцем. Я робив все чисто. Шив вдома чоботи. Учився там в одного. Так як дядько був. Він був кривий на ногу. А він був швець. А я в нього вчився на шевця. Шив чоботи, все шив. Шив, що не попадало. Все шив.

А як на шахти переїхав там, шив людям бурки. Я все заготовлю і постручу. А коли не строчу, тільки заготовлю, а жінка понакладає вати, то ранком прийду з праці, пошию. Там пару, дві пошию. Так заробляв коло 15 долярів, коли 20 долярів. Не доляри, а рублі властиво. Вони дешеві були. Я вже в останній час, з 35–го року, я робив уже в шахті, був запальщиком. Палив бурки. Динамітор рвав.

Мій оклад був 480 рублів. Оклад получав. Я за місяць робив 30 виходів. Нас було на участку троє. На кожний один іде. Як ти відпочиваєш, за тебе роблю. Або той відпочиває, я за нього роблю.

І вони такі були хлопці, що один був із села; ходити йому було шість кілометрів із села. Кожний день іде до праці — шість кілометрів іде до праці й шість кілометрів назад іде. Кожний день. Не було ж ні ровера, нічого. Тільки треба було пішки іти.

От шахта була, і назвалося село Мануйлівка. У тім селі колгоспу не було. Там ні один чоловік не пішов у колгосп. Село здорове було. Може дворів. Все покинули й відказалися від всього, і ніхто не пішов у колгосп. Всі працювали на шахті. А то ж вони кожний день ідуть на працю шість кілометрів,тоді треба ще шість кілометрів іти додому.

То він вийде на працю. А він був запальником. Так як мій колега був. То він не вийде, я за нього роблю. То я виробляв 30, коли й більше, так я виходив. Як піду я сьогодні в другій годині, то я завтра прийду аж у другій годині, або ранком вилізу з шахти. Коли як було. Коли три стіни зразу роблю, а коли дві. То мені за це, що я робив більше, вони нараховували мені так як премія. Двадцять процентів, коли 25% премія, за добру працю. За добру працю. Я добре робив, так мені 25%. То я отримував добрі гроші. Коли 700, 800, 900 рублів получу чистих. Але все рівно, не хватало. Я мав двоє дітей. Двоє дітей ходили до школи обоє.

Голос іншої особи: Ще й корову мав! Корову мав і своїх свиней.

Від.: А це все було дороге. У *store*–ах нічого не раз. Треба все було купити на базарі. Підеш купити чоботи. Так їх привезуть, положать чоботи в *store*–ах, так їх там вони називають магазини. Ну, в магазин привезуть чоботи. Десять пар чи скільки пар чобіт привезуть. Люди стоять в очереді днів чотири, п´ять у очереді. Хоче кожний чоботи купити. А тоді виходити директор і каже: — Через три дні чи через скільки — вже розсерк, бо немає розсерки скільки вони стоять.

Виходить директор *store*–у й каже: — Товариші, можете розійтися. Чоботи розпродані. — Він візьме одну пару, та одну пару візьме парторґ, та сторож, а вони стояли може 20 карбованців, 22 карбованців. А як він їх винесе на базар, то надав за 100–120 карбованців взяти за них.

А він цей сторож, він там получає тільки 30 рублів на місяць грошей. То вони мусили йому давати, щоб він робив там. А сторож потрібний ноччю, щоб стеріг, щоб в двері хтось не вліз, не розбив, не побив вікна, тощо.

То він як візьме та днів два походить в них, і тоді виносить на базар — і на базарі вже 120 рублів бере. А купив за 20. І так усе. Це в 37–му році так було. Привозить три ровера, три ровера привезли в кооперативу — три ровера привезли. То Боже мій! Два тижня люди стояли в черзі! Кожний

хотів ровера купити. А директор *store*–у виходить і каже: — Товариші можете розійтися. Ровера розпродані." Той взяв одну, він взяв одну, сторож взяв одну. І все. Готове. Всі пішли додому.

Пит.: А це що Ви продавали вугілля, то совєти вам не мішали?

Від.: Та вони нічого не знали. Ніхто нічого.

Пит.: А з яких людей складалася партійна група у Вашому селі? Чи були большевики в Вашому селі?

Від.: Ну, так. Вони скрізь займали. Скрізь.

Пит.: Я знаю, але чи були члени партії в Вашому селі?

Від.: У нас не було. У нас не було. В селі були, в селі були члени партії.

Пит.: А місцеві, чи приїжджі?

Від.: Ні, місцеві були. Місцеві. Місцеві були. Така голота, що не хотіла робити.

Такі, як землю їм роздали, цим самим, що я тобі кажу, вони були партійні, землю як їм роздали, так вони хотіли ніде робить. Лежить вдома. А в нього там була грушка на городі. Так він ціле літо лежить під грушкою. А як уже уродить, так він каже: — О, твою мать — в його мові, хліб є і те є, і те єсть, а в нього немає нічого. Він лежав під грушею, і нічого й не робив.

А як стали людей розкуркулювати, то він перший прибіг розкуркулювати, щоб забрати. Там є кожухи, там є чоботи. Там те можна забрати, і так. І забрали.

А в нас у селі — в хуторі — не було єдиного партійця, не було. Вже в 30–му році, наш хутір остався пустим. Осталося тільки шість родин! Всі бросали, і виїхали всі на фабрики. І пороз´їздилися — той туди, той туди. Пороз´їжджалися. Покинули все!

Були такі люди, що були коні в нього, так він коней закрив та виїхав, а коней лишив. Коні прийшли додому самі, а він десь став.

Пит.: А Ви також виїхали?

Від.: Я виїхав. Я ж тобі казав. Я виїхав і жінку та діток забрав.

Пит.: В якому році?

Від.: Жінку й детей. Всі мої брати. Один брат, правда, жінка його жила в хуторі довший час, а він робив в радгоспі. Він в радгоспі робив; радгосп був вісім кілометрів від нас. А він в радгоспі робив "полеводом" у радгоспі. Цей що тут був, вже в Америці був. Був „полеводом" там.

А потім прийшов якийсь партієць з полівод, то його зняли звідтіля з поліводцтва. То він почав возити молоко з радгоспу; возив молоко аж на шахти — якихсь 35 кілометрів.

Возив кожний день. Ноччю везе молоко. Дві пари волів запрягає. То понадоюють молока в *can*–і. Він то волами цілу ніч везе. До ранка привезе він туди молоко. Там і здасть молоко. Назад приїде волами. Трохи відпочине. Знову ніччю, то ранком надоїть молока і вечером здоїть молоко в *can*–і й в п´яті ноччю везе молоко — кожний день. Так возив молоко волами. Дві пари волів. І так кожний день. Воли міняються, а він не мінявся.

Пит.: А чи Ви мали які–небудь клопоти з Чека або ҐПУ?

Від.: Ні, я не мав. Я нічого не мав.

Пит.: А до колективізації, яку частину Вашого збіжжя віддавали державі?

Від.: Хліба чи як?

Пит.: Яку?

Від.: Я то Тобі не скажу. Вони там рахували скільки десятини, ну, гектара. Чи шість пудів, чи дев´ять пудів. Мені здається, що півтора центнера хліба. Гроші вони не брали.

Гроші платили то там, як вони називали внеску но–їхньому — „само–обложение," по–російському. Так як тут *school tax* називається, а

вони казали, що „само–обложение." На тебе стільки наклали, а тому стільки, ну тому стільки, а той бідний — на того, нічого немає. О так, знаєш. То назвалося „само–обложение."

А так, на гроші, вони не збирали. Кооператива була. Кооператива. Кожний був член кооперативи. Мусив *payday* платити, так як членські вкладки. Я не пам´ятаю, щось 14 чи 20 рублів, вкладка була. Кажний рік мусив платити.

Чи там було що–небудь в тому *store*–і чи не було, а гроші мусив платити, як кооперативний називався, що член кооперативи був. А там ні чорта ніколи не було в кооперативі.

Пит.: А чи в Вас був Комітет незаможних селян?

Від.: Був! Ну, в нас не було. В селі був комітет незаможних. Вони там робили засідання.

Вони ж такі були, що тільки ж розкуркулювали, то ж вони постановлювали і тоді ходили розкуркулювали.

Пит.: А які там були люди?

Від.: Всі були тільки з села, селяни. Бідні були люди. І бідних відбирали також. Вони з початку в багатих позабирали, а потім і в бідних позабирали. Ті що бідні були, також незаможні були, і в незаможних позабирали.

Так получилося, що їх було таких незаможних аж шість хлопців, шість чоловік, шість родин. Здорові всі хлопці були. А незаможні були. Вони служили в царській армії. А потім поприходили. Робили там. Мали своє маленьке господарство —трохи там, мав корову.

І дойшло до того, що в них корови позабирали. У цих самих, у незаможних позабирали корови.

Так вони в 33–му році зібралися й прийшли в хутір. І того, саме голівне, хто забрав корову, його забили ноччю. Він ішов додому, з колгоспа ішов додому. Так вони його ноччю зловили, забили, голову відбили на камені. І його поховали без голови.

Пит.: А хто це зробив?

Від.: Ті самі незаможні. Партійця забили. Голову відрубали в ночі, на камені. Положили на камінь, каменем голову відрубали. І його заховали без голови. Не було голови. Без голови заховали, а голова чорт його знає де ділася.

Ну, а їх тоді в пізніше знайшли. Я не пам´ятаю в якому році. Здається в 37–му. Чи в 36–му? Понаходили їх. Так їх понаходили й їх постріляли. А один утік. Одного не знайшли. А один так десь виїхав на Кубань із жінкою. Там жив. Казали, що за ним все слідили, ходили ті НКВДисти, шукають. А не знаю, чи знайшли, чи ні. А цих постріляли. Понаходили і постріляли. Побили.

Пит.: А чи до Вашого хутора приїздили 25.000–ники? Чи чули про таке?

Від.: Ні не було. Не було.

Пит.: А чи в селі були селянські кореспонденти, так звані „сількори?"

Від.: Ні, цього не було. Там не було ні газети, нічого. Та там маленька сільрада була. Там секретар був, президент був, тільки так, як сільрада. Та й все. Більш нічого не було.

Пит.: А чи до села приїжджали уповноважені Центрального Комітету? Уповноважені ЦК?

Від.: З ЦК? *Yeah*, були, приїздили. Вони приїдуть, побудуть там пару годин. Зроблять мітінґ якийсь, як збори. Починає там казати. Казав і був такий, та нема. Приїжджали. Часто приїжджали. Їх прислали. Як перед колективізацією, то їх до чорта при... Через стільки часу, то їх п´ятеро приїжджає — той, і той, і той. Їх до чорта. Сьогодні один, а

через тиждень другого якогось прислали. Вони там *change*–ували, чи чорт його знає.

Пит.: А якою мовою говорили до Вас?

Від.: Вони більше говорили по–російському.

У мене також акцент російський, бо я весь час виключно майже з росіянами знаходився. З малих літ. У школу ходив — по–російському вчили нас. В нас не було по–українськькому, щоб вчили. Як уже підріс, був на службі два роки. Там тільки також по–російському. Я служив в Києві. Але все рівно, служив по–російському. Після служби то також робив, то волами, то там також скрізь тільки по–російському треба було говорити. Як ти будеш говорити — як я вже робив у шахті то було сказав „казав." Як я скажу, що я „казав," то вже росіянин буде тебе перебивати, що „казал, казал" — він каже, значить, думає, то такий то хохол. Тоже — „говорил". По–російському значить треба казати „говорил." А як то тільки одним словом помилися, то такий „хохол." Такі штуки були.

Пит.: А що чули про український радянський уряд?

Чи чули про таких, як Скрипника? Про Шумського?

Від.: Не чув. Нічого. Нічого не чув. Там про тих ніхто не згадував. Абсолютно!

Пит.: Не цікавилися?

Від.: Ніколи. Нічого. Була цензура. Російська цензура була. Навіть у шахтах працювали. Я в шахті працював. Там ніколи нічого про це не згадували, що якийсь там був. Абсолютно ні.

Пит.: Починаючи від 26–го року, сільські ради заявляли деякі господарств експертними і брали такий спеціяльний податок. Чи то від вас брали? Чи чули таке „експерний?"

Від.: У 26–му році?

Пит.: Від 26–го.

Від.: Перед 26–им?

Пит.: Ні, від 26–го.

Від.: Від 26–го. Не пам´ятаю. Мені здається, що ми не платили нічого. Один податок платили. Більше податків не було.

То тільки як розкуркулили були, так тоді вони так забирали усе. І ходили скрізь по містах, штрикали в землю. Може десь в когось в землі закопано, знаєш.

Люди такі були, що на степу зерно закопували, ховали. На степ поїде, на свойому пайку викопає яму, і в яму висипить там п´ять, шість мішків соломи — засипав зверху, а потім землею засипав на горку трошички. А тоді весною відкопає і є зерно і є хліб.

Так і мій брат робив. Старший від мене. 1900–го року був. Той також таке робив. Бо він не їхав зразу ніде. Не виїжджав, нічого. А потім почали розкуркулювати. Як я починав робити в шахті. Це вже з 33–го року. У 33–му році, як було. Я робив в одній шахті. Я забої робив до 35–го року.

В нас були молоді люди — 18 років хлопці були. Були й менші. Сімнадцять років, що були в шахті. Дівчат було дуже багато.

Пит.: Дівчат навіть?

Від.: Дівчат дуже багато було. Робили також в шахті, дівчата.

То було, що один хлопець не пішов на працю. Захворів, голова в нього почала боліти. Називався — Петро Терещенко, з Київської області сам.

І не пішов на працю. Це було в червні. Не пішов на працю. Не пішов ранком. А йому треба було ранком іти на працю. І не пішов по обіді. І не пішов в ночі на працю.

На другий день вийшов на працю. Голова участку, Пісковий назвався — Марк Микитович Пісковий. Той йому зразу і каже: — Здохнеш! Сукин син, і більше ти не підеш на працю! — І не прийняв його на працю.

І що Ти думаєш? Вісім днів хлопець полежав. На дев´ятий день, хлопець помер з голоду. Молодий хлопець! Вісімнадцять років! Іще був цей Пісковий, вони ж з одного села були. З Київської області. З одного села. Його прізвище Терещенко було. Так і помер.

Таке використання було на шахтах! Нам потрібно було, представимо, в другій годині спускатися в шахту. Я прийшов в першій годині. Поки вбрався, значить, зі себе одежу чисту скинув, шахтерки надів, лямпу взяв. Дочекаюся другу годину. Гудок в другі годині загудів, а в шахту не пускають.

Вийде голова частини й гукає на відкатку, „Откатка! Сколько накачали?" Він і каже, „что сколько," і пішов.

Значить, що ще скільки годин покачали, ми мусим сидіть нагорі годину. А тоді більше треба часу сидіти в шахті, в шахті треба годину сидіти йще. Таке було використання людей.

Й це не один раз! А майже кожний день так. Як на одну годину сидиш, дочекаєшся поки в шахту вирішать іти, або, півтори години. Дочекають поки норму дадуть. Значить, представимо, треба було з шахти видати, там 50, чи 60, чи 100 вагонів. А вони видали тільки 60. Так значить, чекають. Людей не пускають у шахту, поки ще видадуть, щоб було 100 вагонів. Щоб норму виповнить.

А там чорт з тобою! Чи де ти є, чи ти їсиш, чи не їсиш, чи ти голодний —того нічого ніколи не питали.

Уже в Бельгії було *different.* Я в Бельгії робив чотири годи з половиною в шахті. Це вже після того, після німецької окупації. Я приїхав у 51–му році в Бельгію. У Бельгії, як ти ідеш у шахту, як у тебе нема фляжки, тебе не пустять у шахту. Мусиш фляжку мати, хоч і пусту.

Поробили дев´ять годин, чи там скільки часу, десятник стукає по *pipe*–і такою залізякою — Вилазьте всі чисто звідти, де вугілля беруть, з лави — вона називається по–російському „лава." — з лави вилазь. Сідайте і відпочивайте. Хоч, ти їш, ти не їш, ти сидиш 15 хвилин.

Глянув на годиник — 15 хвилин. — *Come on, boys*–и, *allez, traivailler* —ідіть на працю. Знову пішли на працю.

Кінчається праця, за п´ять, за десять хвилин, стукає вдруге — всі, щоб вилазили. Чи ти зробив працю, чи ти не зробив працю, чи ти кінчав: „Вилазь!"

Всі вийдуть. Ідуть попереді. Він іде зі заду, саме останній. У Радянському Союзі цього не було. Десятник утече, а люди сидять у шахті. Особливо такі, як свята підходять — Жовтнева революція, або 1–го травня. Ніччю, люди працюють ніччю в шахті. До ранка мусять працювати. І спуститися там у 12–ті, чи в 11–ті годинах, а до ранку мусять працювати в шахті.

Він прийде до клітки, а вона на ремонті. Два дні буде свято — два дні будуть ремонтувати клітку. А ти стій в шахті.

То ми мусили попід землью іти, на другу шахту, десь попід землью кілометрів чотири. Поки знайдеш вихід, ходи правда. Тільки це треба було, щоб вийти на другу шахту. Ми ж робили на Киселівці, а треба було вийти на 25–ту шахту, 25–та шахта! Була 23–та, 24–та, 25–та шахта. Вони один пляц брали. І то треба було туди вийти.

А Жовтнева революція, це 7–го і 8–го листопада і вже холодно! Вже морози ранком, знаєш. А ти вийдеш із шахти, в шахті тепло, а треба пройти кілометрів чотири по верху. І нема ні дороги, нічого. Так у 37–му році, дуже багато забирали шахтерів із шахт. Не тільки з однієї шахти, а з цілого району. На станції Чистяковій, загнали багато вагонів, пустих таких, що вугілля возять туди. Й цілу ніч возив туди чорний ворон людей. Із шахти забирали одних шахтерів, і вивозили туди в вагони і відправляли.

А де їх відправляли? Скільки людей не добивалися, скільки не їздили і до Сталіна, тільки де не їздили, і ніхто ніде нічого не знайшов.

Так як укинули у воду тих всіх людей, ніхто ніде нічого не найшов, ніхто нічого не знав.

Знаєш з нашої шахти взяли 28 чоловіків молодих!

Пит.: А скільки всього було?

Від.: Із усього району було взято більше чим 400 чоловіків. Повний ешелон людей набрали. Це тільки з нашого району! З Чистяківського району. А він же був і Сніжнянський район, і Кердачевський(?) район, і Сталінський район. Там їх до чорта було шахт. Макіївка назвалася і там. Їх до чорта шахт було. Це не одна тільки. Чистяківський район. В Чистяківському районі було 47 шахт. Це з однієї шахти 27, та з другої 27 або й 30.

Бо в нас був один робив в шахті — десятником був. Молодий парень, здоровий такий. Безхлібний, назвався, Безхлібний прізвище.

Ніччю з шахти вибрали, забрали. Він тільки спустився в шахту працювати, і треба було забрати. І його визвезли з шахти, й не дали передягнутися. В шахтерках забрали і повезли. То так було.

Пит.: А що Ви особисто знаєте про сексотів і донощиків, в селі, на хуторі?

Від.: Донощиків? А чорт знає з ними. Я такого з ними ніколи нічого не говорив. Я придержувався. Я знав людей, тих, хто яким духом другум дихає, так я навіть і його не чую. Що він каже, я не чую. Став та й пішов. Я готовий було.

Пит.: А що то були за люди донощики?

Від.: Донощики були більше партійці, або комсомольці. Донощики були. Ну, я з ними не знався. Я від них цілком відділився. Я знав, що він такий, то я цілком відділявся. То я цілком відійду. Думаю, якщо він що почне питати, я скажу — Я нічого не знаю. І все, більше нічого. Я ніколи з ним нічого не говорив. Їх до чорта було! Цього остерігався дуже.

Пит.: А коли почалося розкуркулення у Вас?

Від.: Розкуркулення почалося в 29–му році. В 29–му році розкуркулили людей і забирали. Молодих людей частину вивозили в Вологодську губернію. Вологда місто, Вологда чи чорт його, Вологодська вона називалася губернія.

А друга було розкуркулення, то тих людей забирали вже на Урал. Урал. Це буде там за Уралом, за рікою, козаки гуляли. То так співали.

У Вологодську губернію забирали якраз у 30–му році. У лютому місяці вивозили їх туди. Ну, туди й вивозили старих людей. Так вивезли старих людей. Старих людей на станції не прийняв директор станції. Старих людей туди не треба було. Тільки молоді, щоб були там. Молоді. Діти. Яких там 35, 40 років — о такі. Забирали туди. Чи там більше чим під 50 чи може більше, вже я 75, 72 — тих голова станції не прийняв.

То їх повертали назад. А молодих забирали в Вологодську губернію. Вони жили в місті Вологда, де там колись були якісь монастирі. Іх вивезли в феврали місяці в ліс. У лісу скидали. У лісу були ще 2 метри товщини снігу.

О там був, із нашого села, назвався Андрій Пізик. Він туди попав. Батьки в нього осталися. Батько був старий уже і мати стара була. Вони осталися.

Так тих стариків оставили, фарма була така здорова. Їх там оставили. Вони там старі люди лазили біля скотини. Там коні були трошки, і вони там лазили біля тих коней, доглядали, і вони їх там годували.

А потім і те все забрали й їх цілком звідтіля вигнали. Куди хочете, туди йдіть.

А там другий був Олійник старий, Олійник. То той нічого не робив. Узяв торбу на плечі та й пішов. Старший чоловік був. Багатий був чоловік.

Він мав 25 штук коней, вісім пар волів, 240 десятин землі. Постройка в нього була громадна! Вся зроблена з червоної цегли й каменя.

Він був дуже добрий чоловік. Він ніколи не ображував бідних.

У нього було, як машина працює, так із села люди пруть до нього на працю. Бо він понаходжував їх всіх. У нього все було — і сало, і шинки і водка. Тільки працюйте! Він з тим не рахувався. Поставить пляшку на стіл: — Пийте. — Шклянка. — Пийте. — Кожний, пийте, значить горілку. Ну обід, борщу, борщу там наварить м´яса — заріже там барана чи двох баранів — Їжте. Солонина — скільки хочеш їж.

То його люди не ображали. А були, правда, такі люди, що позабирали в нього все і вигнали. І він чоловік страждав. До того дострадався, що він їв усе — і кішок і собак їв. І так і помер. На базарі, так. Сніжна називається. Базар був. Він був там, де базар — під лавками помер. О так у травні місяці, при кінцю травня помер. Пряму на степу. То базар окремо, за селом. Там він помер.

Пит.: То цей Олійник?

Від.: *Yeah.* Цей самий, Олійник. Уже він помер аж у 35–му. То він стільки часу ходив, бродив. Вошей у нього було так багато, що не можна було розібрати скільки він вошей мав.

А других було вивезли, уже розкуркулили в 31–му році. Та цих дригих вивезли на Урал. З тих, що вивезли на Урал, ніхто не вернувся, ні один! Всі там погинули. І скоро погинули, бо там тропічний клімат. Дуже багато тих, комарів. Комарів дуже багато. І комарі малярійні. То кусають і дають такий яд, що люди хворіють на малярію. Знаєш що це за малярія?

Пит.: Знаю.

Від.: Лихоманка трясе. І вони там, скільки їх не було, вони всі осталися. Одна жінка з них тільки прийшла. Ішла рік і три місяці пішки з відтілля ішла — з Уралу на Донбас. Сама йшла і ще й дитину несла — півтора року хлопця. Рік і три місяці ішла пішки! Ніде, казала, ніде не їхала. На піхоту ішла, і прийшла. А ті всі померли. А вона одна осталася, з хлопцем малим. А тут біля нас був степ. Колись село займало його, той степ. А його ніхто не займав. Вже як колгосп застав, так ніхто його не займав, бо там землі так дуже багато було, що його ніякий чорт ту землю не займав.

У тому селі уже не було кому робити. Багато людей вмерло з голоду в селі. Пусті хати осталися.

А там земля була панська, то вони на панській землі асигнувалися. Там як сілгоз був, то вони там на ті землі осталися. А свою землю ціликом покинули.

Вона така земля була — трошка хрущовата була, і чорнозем. Ну, ячміні добре родили там. Хліба добре родили на тій землі.

Посередині тієї землі був такий рівчак. Розумієш, що це за рівчак? Водою вимитий. Глибини може на два, може на три метри, глибини. У ньому була вода. Ішла вода. Тоді на вскіс ішла і та вода сходила. Там така як маленька річка була, малесенька, нездорова річка була. То та вода із того рівчака сходила. То це туди в 31–му році вивезли якихсь 30 чи 34 родин туди. Старих. У степ. У той рівчак. Нема ніде нічого, тільки є де–не–де, кущик терну. Знаєш, що це за терен? Таке дерево, кущем росте, чорненькі такі ягоди ростуть на нім, на дереві. У степ вивезли тих людей і там бросили. І живіть як хочете! О це ваша хата — рівчак. У рівчаку робіть собі хати в рівчаку, а нема ніде ні дерева — нічого немає.

Деякі були з них сильніші, то ті пішли. Тільки їх вивезли, вони там побули може пару днів у степу, і почали двигатися на шахти. А на шахти прийде, знаєш як? Нема ні документів, нічого. Треба десь устроїтися робити. Щоб працювати , треба документи. Нема праці. То люди старі вже були — такі що під 60, під 70 років, а він ліз куди попало, що кусочок хліба...

Там такі наші родичі були. Моєї жінки невістина сестра була там. Вони називалися Коломийці.

І з другого села від нас, було сім кілометрів. Там їх було тих селян —у селі, в хуторові, так називався —може яких 20 дворів було. Всіх як одного вивезли! Нікого, ні однієї душі не осталося. Всіх вивезли! І то вивезли їх у степ. Куди хочеш, туди йди. Що хочеш, то їж. Де хоч то й бери. Чим хочеш, тим ка...

Отам багато їх померло. Поооставалися самі кістки. Хробаки поїли, а поооставалися самі скелети.

А які були сильніші, то ті пішли шукати собі працю. То понаходили, то доживали.

Страшне було знущання над людьми.

Пит.: А чи був у вас колгосп до колективізації, чи був добровільний?

Від.: Ні. Колгосп. Вони так, забрали все в колгосп. Не було ніякого добровільного колгоспу. Мусив іти в колгосп! Хоч так, хоч так. Не підеш —все рівно.

У нас ніхто не був, з наших хуторян, в колгоспі. Всі повтікали. Осталося, я тобі кажу, шість родин тільки осталися. І старі жінки поооставалися. Та були такі, що вдови, що також не було чоловіків, осталася вдова. В неї було двоє дітей. Діти такі, що були; хтось їх народив. Тоді прийде з района, так як ото Ти казав, що прийде якийсь агент, прийде. Та до неї. Зробив дитину та й поїхав. Народився не додай.

А другий приїхав, зробив дівчину. Також чорт зна хто зробив. То такі були. Поооставалися. А то всі були, нікого не було.

Пит.: Чи Ви так договорилися, щоб втекти разом? Чи то кожний окремо?

Від.: Ні, ніхто. Ми з села були молоді ж, хлопці. В нас було з села зібралося, напевно чоловіків якихсь, більш чим 20. Ми були зразу всі вийшли — самі, хлопці. Самі хлопці були — вийшли на шахту. Нічо. Документів нема. Що ти зробиш? Ніде не можна нічого. Без документів ніде не приймають.

А потім почали придумувати якимсь способом треба з документів розжитися. Це треба було в село. В селі був президент сільради. А туди підеш просити документ, а вони не дають. Кажуть —що роби. Іди роби в колгосп, або щось.

Значить, так ми більше розживалися документами таким способом. У мого брата був зять київської області, з Білої Церкви сам. Василь Загнибородa назвався. Він був комсомолець. І він був у сільради президентом. Президент був сільради.

Бо він документів так не давав. То ми так робили. Племінниця. Моя племініця, рідна. Дам їй папірці, і щоб вона наробила печаток, розумієш? Він ляже спати, а вона печатку візьме з його кишені, починає бити, наробить —там скільки —чи п´ять чи шість печаток зробить. На кожнім листку по печатці. А тоді нам віддає. А ми тоді вже самі пишемо. Свідоцтва робили, самі. Що такий то громадянин —прізвище, таке то. І все.

І йдеш тоді на шахту, то поступаєш на працю. В тебе документ є. А за президента розпишемося, а за секретаря розпишеться хтось другий. І все готове. Таким способом більше виходило з того. І були такі —це вже і він. Після його був дригий —Прокопенко. Так той також був, що підсунеш йому 20 чи там 30 рублів, він тобі дасть печатку. Тільки приложить, а там, що хоч роби. Чорт з тобою. Він за це не відповідав, що ти хочеш —пиши. Все. Ну, більше таким способом то робили.

І так о то всі роз´їхалися по шахтах. Були такі, що боялися в шахту робити, іди. А я не боявся в шахту робити. Я зперша —я ще робив в шахті ще в 19–му році —робив у шахті. Ще мені було 17 років тільки —я робив уже в шахті.

Це робилося тоді — на оборону рахувалося. Значить, щоб не іти до війська, так іди в шахту працювати — то, на оборону. То я вже всі роки не боявся шахти, бо я вже працював у шахті. Хоч я й не багато працював, а працював. Ми там попрацювали три, чотори днів, попрацювали тиждень, а потім поїхали додому і цілий тиждень вдома, а потім знову ідемо туди та працюємо. А що? Ми там доробили, вони там гроші не платили, все рівно. Прийдем, попрацюємо чотири дні. Він не платить нам нічого. Поїдем додому, вдома живемо цілий тиждень. Потім знову поїдемо туди. А нам платить — там нічого не платили.

А це вже після цих років, після 30–го року, то мусили робити в шахті. Мусив, бо нічого не було.

Пит.: А що совєти робили з тими людьми, які не хотіли іти в колгосп?

Від.: Нічого. Ну, не хочеш — нічого. Що вони йому можуть зробити? Не хочеш робити — іди де хочеш. Мусиш здихати. Не пішов, там хоч дадуть, а так мусиш здихати.

Були такі люди, що багато померли з голоду. Не хотів ніде робити. І в колгосп не хотів іти, а до шахти не приймають.

От був мій колега, в місті ми ходили з ним. Він такого року як і я. Разом ішли до служби. Тільки його прізвище — Дмитро Носовий, а я Веселий.

І він не хотів. Він боявся, страшно боявся до шахти йти. Весь час там десь лазив по радгосжах, а там його викинули були з радгоспу — може не хотів робити — я не знаю чого.

І так помер. У степу помер!

У нього жінка була і троє дітей було. То його жінка і мати знали, що він вмер на степу. Так прийшли, знайшли десь лопатку, то там його на степу заховали, загорнули, ямку викопали та й загорнули, і пішли.

То так заховали. Більше його привезти нічим не було. Ніде не було, нікого не було, щоб взяти. На це треба було десь знайти коняку. Та щоб його привезти, це треба було багато заплатити. А в людей не було ніяких грошей абсолютно. То як вона може заплатити?

Так я почав робить у шахті. Буханка стояла на базарі 60 рублів, на базарі буханка. А я 60 рублів заробляв за місяць, грошей, 60. Тридцять получив авансу, а 30 получки. Шістьдесять рублів на чотири душі. А хліб стоїв три рублі буханка. Чи то три рублі кілограм хліба. А буханка два кілограма. То треба було шість рублів заплатити. А я не заробляв шість рублів на день, о! А ще треба було там ще щось купити, так вже не купиш, бо треба заплатити *rent*, на *rent* де живеш, треба було заплатити. Воно хоч не багато — 10 рублів — а треба заплатити.

Я ходив якихсь сім років, більше кілометра до праці, ходив. Кожний день іду до праці. Більше кілометра! Я іду до праці так на гору, так весь час на гору й на гору, і на гору. Шахта була на горі. Як вже з роботи іду, то я вже йду з гори. Ото так. А чи зима, яка би то не була погода, мисиш іти.

А знаєш ще яке взуття було? Не було нічого, не було. То добре, що я шив сам, бурки шив, в шахті робив, то дадуть калоші. А так поїдь на базар купити калоші! Треба заплатити 70, 80 рублів за одні калоші, треба заплатити!

А нам видавали на шість місяців пару калош давали, таких робочих. А я можу проходити в них цілий рік! Як шість місяців пройшло, я ще потребую — давай мені калоші. Мені полагають калоші. Давай. Вони робочим давали. Треба було, то давали.

А який робітник погано робив, тому й не давали. Каже: — То нащо йому дати калоші? Он і так нічого не виробляє.

Були такі штуки — це вже в 34–му році. Ми вийшли з шахти. От і

питає начальник — Пісковий: — Чому так мало далі? — Це ж він спитає, десятник.

Той каже: — Той стільки дав, той стільки дав каже, на мене, той стільки дав, той стільки дав. А Балабуха тільки дав три вагони.

— Балабуха, чому ти так мало дав?! Іди віддавай!

А він так руки склав: — Та куди я піду? Я вже готовий. Дай мені хрест, я вже готовий."

Він такий був худий, сухий, як патик. І він вже так руки складає і каже: — Куди я піду? Я вже готовий. — І лається. — І вже готовий. Дай мені свічки і хрест — я вже нікуди не піду. — О то така штука була.

Як я думаю, то аж страх бере як над людьми знущалися. — Куди я, каже, піду? Я вже, каже, готовий.

Пит.: А чи в Вас був спротив колективізації?

Від.: Я тобі за то не скажу. В нас нічого не було такого.

Пит.: Повстання не були ніколи?

Від.: Ні, ніколи. Хто там буде повстання робити?!

Приїдуть, виб´ють, і то все. Що ти зробиш!

Скільки було повстань тепер в Радянському Союзі? То що знаю — скільки їх там де робили повстань, я не пам´ятаю в якому році, вже це від тепер, після війни.

Пит.: В 63–ім було, в Новоросійському було в 63–му році.

Від.: В 63–му — ото здається в Новочеркаському. Там же також було здорове повстання. Там також багато шахт, шахтерів. То вони може повстали, щоб більше грошей платили.

Нічого не можеш зробити. Що ти можеш зробить? Абсолютно нічого не зробиш!

Зброю ти візьмеш стільки — ніде не було зброї! Тільки воєнні мали зброю. Й то воєнні тільки коли на службі. Поліцай. Поліцай на службі, він має при собі пістоль. Іде він із служби, туди де передівається, воєнне все скидає. Пістоль кладе. Удягає цивільне і йде.

Там немає цивільних щоб мали хібна спеціяльно — НКВД–істи мають пістолі.

Поліція вся мусить розбиратися до гола. Скинув зі себе все і пістоль положила, своє надів, і пішов.

Прийшов ранком на працю, чи коли там, після обіду пішов на працю — своє скинув, та надів і пішов на працю. Бере пістоль. А там не було.

Я пам´ятаю, що село там де я жив шість років — на все село було двоє берданок — двоє мисливців було. І то вони були комуністами, ці самі два. Вони такі були революціонери. Так вони мали. В одного була двостволна. Я не пам´ятаю, чи 24–ох чи 16–ти калібра стрільба була. То він ходив на полювання. І також до чорту.

Пішов на полювання. Ходив осінню на полювання. А там у степу була така криниця. Дуже вода холодна була. І він напився. Був гарячий і напився води. Горло застудив. Шість днів полежав і готово. Горло. Туберкульоз горла получив. І пішов до чорта. Заядливий комуніст був. А так цивільному не дадуть ніколи ніякої зброї, не дадуть. Куди там?

Пит.: А коли розгромили Марусін загін біля Каменєва? Чи знаєте як довго вони ще ходили?

Від.: Я думаю, що в 23–му році вже їх не було. Ні, в 23–му році ще були! Кілька проскакували в 23–му. А вже в 24–му році не було. Ні Махна не було, нічого. Вже були вони ліквідовані. Так тільки військо за ними ходило. Їх 100 осіб там чи 150, а за ними їде 2.000, чи 3.000 солдатів гониться. Кругом обступають.

Пит.: А що сталося з священиком у Вашому селі?

Від.: Священика з нашого села — він був вибрався на шахти.

Пит.: В якому році?

Від.: Я тобі не скажу, коли він вибрався — в якому році.

Пит.: Тоді коли всі?

Від.: Я думаю, що він зразу після колективізації. Може в тих роках, може в 32–му, а може в 33–му. Бо я побачив його один раз тільки. У нього було двоє синів. Один був старший син. Так він як вибрався, той син робив у шахті. Священики. А вони були, він старий чоловік і пані матка, старі були, то вони були в нього на втримці. Син мав утримувати батька й матір як вони старі. Як їм було більше, як 65 років, так він не міг брати. Йому дають пайок також. Їм дають по 400 грам хліба на день. Батькові 400 і матері 400 грам. І як брат молодий є, то також 400 грам дадуть хлібу. То він був там де я й робив на шахті, так він там був священиком. Бо це я вже його побачив коли, як вже німці прийшли. Так він приходив по воду. Тут біля нас був кран, той з якого воду брали, і він прийшов туди.

А я дивлюся — його прізвище було Сімкин. Питаю: — Чи Ви може не Сімкин прізвищем?

— А Ви хто такий? — по–руськи стогне. Я кажу: — З Семенівського хутора.

— Так я Сімкин. Син мій тут працює.

І він ото остався вже. При німцях він знову приїхав у село, у селі був священиком знову, вернувся назад при німцях.

Пит.: А що зробили з церквою?

Від.: Там хліб був, висипали хліб. Пшеницю, жито, кукурудзу — все в церкві було. Так як за амбар ужили, амбар був. З церкви зробили амбар.

А потім вже як приїхали німці, при німцях, знову поставили іконостас новий і служили.

Я був пару разів у церкві. Я був як ще на хрещенні. Так було людей багато, що страшне! Повна церква була! Непролізеш!

Вона здорова церква була. Ну, може не було лавок, тільки треба було стояти. Повно було людей, набито! Я пару разів тільки був. Я не був там, мало ходив.

Пит.: Повторіть те що раніше говорили про братський цвинтар.

Від.: У Чистяковім?

Пит.: Так.

Від.: Про братський цвинтар. Ну, я казав тобі, що в Чистякові, якихсь 20, я думаю, що більше там, чим 20–ти гектарів землі, було все зложене людьми з всього района, звозили туди й ховали. У вас там хтось умре, привозили й ховали. А тут біля цвинтаря була церковна хатка і церква була. То вони цей цвинтар розрівняли там, де були ті пам´ятники — всі забрали — де залізні були. Огороди залізні — все те позабирали. Їм було потрібно на хутір, залізо потрібне було. А це все розрівняли, зорали, а потім посадили сад і зробили по середині такий клуб літній, де літом грали і танцювали. На людях танцювали, грали й танцювали. А сад увесь обгородили таким забором. Він же так був, так ішов під гору ішов той цвинтар. То вони робили так забор, що там вище, тут нижче, так як сходи. Літом вони ставили такі чаші з квітами. І кругом був *sidewalk*, вони зробили кругом *sidewalk* і де *sidewalk*, там дерева посадили.

А в церкві була пивниця, то вони з цієї пивниці зробили в´язницю, там біля того цвинтаря.

Чистякове. Вони тепер називають по–їхньому. Вони тепер не називають Чистякове, а називають місто Торез — ім´я французького комуніста.

Здорове стало місто. Більше чим два мільйона населення стало, те місто. Він о цей сполитився(?). Стільки шахт було — Коновалівка(?), Латуина(?), Кішілева(?), 23 Солена, шахта 23–а, 24–а. Двадцять третя, це вже все забудовано, скрізь самі люди живуть. І великий завод побудували. Вісімнадцять цехів у заводі. Бо моя донька приїжджала сюди в 77–му році.

Я не бачив її 32 роки! Це в 45—му році ми розсталися, то я не бачив доньки. А син десь так помер. Його забрали. Він був ще в армії в радянській, як у Німеччину забрали. Із армії десь відправили — чи на Урал, чи в Сибір, чорт його знає. Нема. Десь пропав. Нема. Донька робила в шахті, довший час робила в шахті. А потім стали діти. Вона дістала на поверхні робити. Був чоловік, вона заміжня була. Було шестеро дітей — чотири дівчат і двоє хлопців. Одному хлопцеві було півтора року, коли помер, а другий помер, коли було 21 рік йому. А два роки тому назад, доньку забили на Алясці. На Алясці, там є Маґаданська область. Це там золото російське добувають. Туди потягів немає. Залізної дороги немає. Вони проїжджають якось, річка є. Це вони називають Камчатка — від Аляски 120 кілометрів. Там золото добувають. І вона там працювала де золото добувають. І її задавило. А привезли поховати в Донецьку область. У Донській області її поховали. Де мати живе, тут її заховали. Гостилася в неї дівчинка, осталася. Батько є й дівчина, тільки п´яничка. П´є, дуже здорово п´є. Ну, як вона працювала там, там може так брат, що страховку можеш брати на дітей. Ти робиш а випадок тебе може заб´є або що—небудь, то ти на стільки береш; тоді твої діти получать ті гроші. Я сам як працював у шахті, я брав на 25.000, на доньку й на сина. Брав такий *insurance.* Це все пропало. Гроші платив і пропало. Нічого.

У Бельгії поробив пів року і получаю гроші. А там нічого не получаю і не получиш.

Пит.: То Ви жили в самому Донецькому?

Від.: Ні, не в Донецькому. В Чистяківській області. Вона назився раніше Честяківський район, а тепер називається місто Торез.

Пит.: То Ви жили в Торезі.

Від.: Торез. Остання назва. Він тоді раніше називався Чистяківсккий район. Він же також Донецьке називається, тільки місто Торез називається.

Пит.: Чи був голод в самому місті? В Торезі.

Від.: В 33—му році? Ні, там мало було. Люди не мерли на шахтах. Знаєш там *different.* Хоч і трошки, а люди заробляли. Це по селах. По селах у 33—му році багато погинуло людей.

Пит.: Чи в вас залишилася родина в селі, чи ні?

Від.: Ні, в мене не було. Наші всі виїхали були. Нікого не було. Брати мої, всі на шахтах робили. А моєї матері сестри донька була. То та померла з голоду там в селі. Мала дітей. Нічого не получала. В колгоспі жили. А їсти в колгоспі не давали. І померла з голоду. А діти в неї були, вже двоє було більших, так вони покинули колгосп. Хлопець Дмитро називався, а прізвище — Житенко. То такий, що робив що хочеш, зробить які хочеш документи сам зробити, і печатку зробить, і документи. І він таким ділом зайався і його засудили щось на сім років чи що, забрали. Робив віддільні документи, робив. Приїде, на шахту поступить працювати, по фальшивих документах. Зробить чеки на гроші, там дістане 300 чи 400 рублів грошей, нелегальних. І був такий, та й нема. Так робив. А так поки попався. Попався, забрали в нього, посадили його. Добрий хлопець був. Казав, що він нічого не боїться — попаду, то попаду.

Пит.: А чи селяни приходили до міста, чи шукали за хлібом у 33—му році?

Від.: О, *yeah*! З пару яєць розживеться, курица знесе пару яєць. Несе на базар, щоб купити кусок хліба. З колгоспів! І приїжджають на базар, щоб купити хліба. І то такі колгоспи, що не було ні чорта там. Все забирають. Скільки не вродить, все забирають. Я вже казав, як ми робили. Та сама ж земля. Ми робили. Все в нас було і оплачували й ще й нам хватало і на насіння оставилося й ще й продавали. Ми продавали, багато муки продавали. Було, що ми весною — це перед масляну — намелемо

муки, яких 12 мішків, змелемо муки і відвезли на базар. Все попродаємо. А в них хватало, чи вони не хотіли робити, люди не хочуть робити. Бо в них там такий закон, там пишуть, що в Київській області, село Василівка. Там так було. Люди кажуть, так як зустрічаються з тобою, то він кричить, не каже, — Добрий день — кричить, що „дурно робиш." А той відповідає йому: — Правду кажеш.

Від Києва може було якихсь 25 кілометрів. По Дніпру. То там був такий закон. Ранком іде чоловік, зустрічає свого кума та кричить йому: — Дурно робиш. — А той відповідає: — Правду кажеш.

І за це їх почали судити. Були такі активісти, почує, що той сказав, так зразу заявив, і садять. Посадять, як не на п´ять років, то на сім років, шість років в´язниці, за те що сказав: — Дурно робиш.

Пит.: А хто це оповідав?

Від.: Колега. Він хвастався в Бельгії. Молодий. Міша Козачок. Він був чудакуватий. Каже, почали садити. Він був весь час в колгоспі. Дід його працював у Києві на станції. Дід у нього був. А він у колгоспі був так.

Він користався тим, що дід заробляв гроші добрі на станції. А він жив у колгоспі. То так каже: — Дурно робиш, правду кажеш. — П´ять років, шість років в´язниці.

Пит.: А як селяни приходили до міста, чи поліція їх чіпала?

Від.: Ні. Там не було того, щоб поліція зачіпляла. Він прийшов, продав свої там яйця, чи *dozen* — вони там не кажуть на *dozen*, а на десятку — продав десяток яєць, купив собі чи хліба кусок, чи що, і пішов. Та то ніхто нічого не казав.

Хіба поліція не знала, що люди голодні?

Поліція також щось знала, що люди голодні.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних селян. Взагалі не звертала уваги?

Від.: Ніяк. Нічого. Це як їм щось скажуть, щоб користав, то він користає.

Пит.: А чи бувало, що голодних людей зганяли?

Від.: Ні, не було. Не було. Цього не було.

Пит.: Чи був достаток хліба у Вашому місті?

Від.: Вони ж давали на картку. Вони знали скільки треба давати. На картки ж давали. І то не так давали хліб, а на картки. Вони знають скільки людей, скільки хліба. Той продавець, він нікому більше не дасть, як тобі полагається. Тобі полагається 2 кіла, 200, хліба, тобі дасть 2 кіля, 200. Як буханка важить більше, вона відріже кусок там від тієї буханки. Як не хватає, може менше буханки, вона тобі відріже кусочок, добавить. А мусив ти норму получити, що тобі полягалася по картках. Більш тобі не дадуть ніколи. Це вже стало аж в 35–му году, 36–му году, тоді можна брати хліба скільки хочеш. Я робив там на шахтах, так я не ходив по хліб. Мені одна дівчина приносила хліб сама, до хати. Принесе. Я скажу, сьогодні вона принесе нам дві буханки. Я кажу: — Завтра принесеш дві, знову буханки. — Вона принесе, ми їй гроші заплатимо. Мішок у неї на плечах. Така спеціяльна, щоб розношувала хліб, щоб не ходили люди, щоб не стояли в черзі. Їй за те платили; коли даси 20 копійок, коли 30 копійок.

Пит.: А чи бачили мертвих селян в місті в 33–му році?

Від.: У 33–му році? Ні, я не бачив. Я тільки одного й того бачив, що той казав: — Здихай підлісом, все рівно не дам праці. То Терещенко хто помер з голоду на шахтах.

На шахтах *different* було, чим у селі. У селі люди вмирали, майже 50% людей вимерло по селах. Це які ближче біля шахт, ну ще не так. А як далі від шахт — там 50–60 кілометрів — десь 70% вимирало від голоду. Нікого не було.

Візьми так, як було у Харківській області, то було поприїжджають люди, та питають. Каже, що осталося в селі тільки двоє родин. І вона

осталася, і вона втекла. В яку хату не зайдеш — всі лежать. Вимерли люди!

Пит.: А ви це читали чи...

Від.: Ніхто не ховав. Нікого не ховали. Хто їх ховав? Як їх можна ховати? Зайде в хату, подивилися — всі вимерли. Нема нікого. Всі з голоду померли. Вся родина. Не то, щоб одна душа, а вся родина. У всіх родинах вимирали люди в Харківській області.

Пит.: Це вам оповідали?

Від.: *Yeah*, оповідали. Така жінка, що звідтіля приїхалала і каже: — Все село, ціликом, всі хутора повимирали. Ні однієї душі не остається, вимерли, мало осталося. Вона мала хліб, вона в тому була десь, в приюті. Батьки може померли з голоду, а вона осталася і попала в приют. Вона сама десь, чи кажеться, в Миколаївській області?

Пит.: Так, Миколаївській.

Від.: Миколаївській, так. Я був в Миколаївській області як евакуювався. Я переїжджав Миколаївську область. Там село, на хуторах побув.

Пит.: Чи Ви чули про випадки людоїдства?

Від.: Ей! Хо–хо! Того скільки хочеш було! У нас один парень працював у шахті з нами, зі мною працював. Він мав *vacation* і поїхав в Запорізьку область, поїхав у гості до брата і до сестри. А як приїхав, він привіз там зі собою буханку хліба, привіз, навістить брата і сестри. Та він і вона були пів голодні. Вони не чисто голодні були, а пів голодні. Так, вони там повечеряли. Потім він ліг окремо в кімнаті спати, а вони там. А він чує, що вони кажуть, що він дуже гладкий. Давай його заріжемо, уб´ємо ніччю, і будемо їсти. Ге–ге!

Так він у вікно виліз, не чув коли він вікно відчинив, забрав своє барахло і втік. І приїхав відтіля й то розказував. А були такі люди, що мати дітей їла своїх. В неї було двоє дітей — один був Петька, а один Ванька. Ванька був старший — може років сім, вісім було. А Петька менший був. Так вона зарізала мати Петьку. Петьку зарізала й їсть. Варять там чи суп, чи що, й їсть. А той Ванька втік від матері в друге село. А вони питають його: — Чого ж ти втік від матері? — А він каже: — Мати ж Петьку зарізала й вже кінчає їсти, то й тоді мене заріже. — Хе–хе!

Пит.: Це Ви чули чи...

Від.: *Yeah*, так люди розказують. Хіба люди будуть брехати, чи що? Не будуть брехати. Те що було, те люди кажуть. А як не було б цього, то не казали б.

Каже: — Петьку кінчає їсти, тоді буде й мене їсти. — Хе–хе!

Страшне яка бідність була! О це там де село було, де я казав, то наш хутір Комишуваха було. Люди всі були привезені з Чернігівської області, Чернігівська область. Вони відтіля приїхали, так вони їм казали, що там нема нікого. Люди не хочуть робити. А вони людей тих всіх порозкуркулювали. Їх привезли туди. Ну, що він відтіля міг привезти? О таке горнятко привіз. Не то каструлька, а таке як то що чепляють, що можна було підспід, казани такі, чи як вони назвалися? — чорт — казаночка, що можна поставити на триніжку і причепити на бичовочку, або що–небудь, і тут буде горіти дрова, а там буде кипіти одне, і в нього більше нема! Нічого! Ні цеберки, нічого не має. Пару ложок. Він у ньому й їсти готовить, і в ньому варить і пере, і сорочку там кипить, бо воші до чорта, то вкине сорочку там, щоб прокипіла, щоб воші поварилися. Я сам це бачив. То я туди, як зайшов до нього, до тих людей, а у них часто був, то казав: — Я у Вас нічого не можу їсти, крім яйця, щоб тільки було зварене, і щоб ціле було. Ха–ха. То він знав, як я тільки прийду, то він знав, що я нічого не буду в нього їсти. Тільки може дати яйце зварити. Бо в нього нічого нема, посуди ніякої! У тому посуді, в якому варить їсти, в тому й пере, в тому же

все робить. То така біднота була. Так люди жили. Це ж він не один був. Мільйони таких було, що не було ніде нічого! Візьми, я проїхав усю Україну аж до самого Кракова, кіньми проїхав! Зі самої Донецької області через Запорізьку область проїхав, Кам'янець — ну як? Ну, в Вінницьку област, всю Вінницьку область, потім переїхали в Вінницьку область через річку Буг, і поїхали ми —Камінець–Подільський —чорт його знає.

Пит.: Кам´янець Подільський?

Від.: Ні, ні, Кам´янець Подільський, ми доїхали в Кам´янець Подільський, а то ще там якийсь за кордоном, чи понад Румунським кордоном, чи чорт його знає.

Пит.: Чернівці?

Від.: Там десь проїжджали. Я вже не пам´ятаю. Такі гори там, страшні які гори, здорові. То ми там проїжджали. Тоді вже ми попали в Камянецьк– Подільську область. А вже з Камянець–Подільської області, перебралися на Галичину. З Кам´янець–Подільської області їхали — там ще одне село було — а потім переїхали через міст. Нас німець перепустив на Галичину.

Ми переїхали в Галичину вже, вечером, на захід сонця. Це так було мабуть в квітні місяці.

Я заїхав у один двір, щоб переночувати. Вона каже, жінка, що можна. Глянув, вікна побиті. — А що це в Вас, що вікна побиті?

— Та це, каже, були партизани, та вікна побили.

А я заїхав у двір обвернутися, такий двір, що обвернутися ніяк. Я, кажу, зараз коней випрю, заду ланцюгом зачепив, бричку. Жінка виводить коней, витягає бричку, а я дишлом повертаю, щоб бричку витягти. І поїхав до чорта. Може від´їхавши пару кілометрів, і в одного там галичанина переночував. А там вже я не остався. Подумав, приїдуть тут партизани й можуть і мене забити до чорта.

Бо воно там так було — то польські партизани, то українські партизани ходили. Я собі думаю, тут прийдуть то ще й я тут попаду. Так я зразу до чорта.

Вся Україна розбита! Нічого не було! Вони тільки кажуть, совєти, що то німці розбили. Брешуть! Це вони все розкололи.

Наш хутір був першокласний. У кожного була огорожа зроблена з каменю на вулиці. У кожного був ряд дерев посаджений. То були білолистки, такі здорові дерева, бо більше людей садили акації. Вона не пускає так багато відростків, і як вона виросте, можна що–небудь із нього зробити. Ряди акації, а потім сади були.

Городи — садьби — здорові були. Були по десятині, були по дві десятини, і були но півтори десятини. В нас було двоє десятини в усадьби. Садок здоровий був. На городі була криниця. В дворі був колодязь також.

Це були акації. З акації можна все зробити. Якщо товста була акація, можна зрубать її, зробити насад у бричку, або в гарбу насад. А як висока, довгі ростуть, то можна зробити дишло або вінце для волів. Дерево дуже виносливе, акація. Воно кріпке дерево. То його скрізь садили, те дерево.

А вже, як вони прийшли, так сади були повирубувані, бо там люди чужі жили, знаєш. І ці забори всі були розвалені. Бо брудно. Людина йде, він майже босий іде, то поставили камінці, щоб не ставати в воду або в бруд. Самі це зробили. З тих огорож зробили кучу, кучу камінь з рижівкою перемішано. Й скрізь так. По всій Україні так.

Я вже приїхав, я ще був у тридцять — у тих роках — з 10–го року до 13–го в Запорізькій області жив. Приїхав туди, це вже при німцях, як евакувався. Заїхав в те село, де батько мій родився. Село Бурчак. Був там.

Таке саме там. Все було розвалено. А хата мого прадіда, ще стояла. Так, що я живу в неї в ті роки. Ще стояла хата.

А ці всі огорожі, все чисто було розвалене. Можна вільно — куди хочеш, туди й іди. Все було розвалено. І скрізь так. По всій Україні.

Вже як переїхали ми на Галичину, то вже не те було. Вже туточки *different* було. Видно, що тут недавно тільки почалися комуністи. Тут ще не було так розвалено. Розвалено ніде нічого не було.

Пит.: А може ще поговоріть про Першу світову війну. Як було Вашим братам, батькові?

Від.: Про Першу світову війну? Ну, брати всі служили при війську. Я ж казав. Старший брат не був при війську. Він був, його не забрали зразу — старшого брата — бо вже батько був старий. Господарство здорове.

Ми жили в Донецькій області. А він мусив їхати в Запорізьку область на службу, приймають його, розумієш? У Донецькій області його не приймали до війська. Йому з Запорізької області прийшли документи, щоб він ішов тут до війська. То батько з ним поїхав туди.

І відставили. Бо батько старий. Батько служив вісім років у армії, при царській Росії. То його оставили, при господарстві оставили, бо батько вже був старий.

А тут війна почалася. Перед війною, другого брата були забрали, перед війною. То він служив у правдиві службі, як війна почалася. Він служив у Севастополі й його забрали з Севастополя зразу на фронт. Він пішов. Він не багато був на фронті, щось пару місяців побув на фронті. Він був ранений в Австрії, як йому ногу було побило. Це тут кістка була побита чисто. Йому хотіли німці ногу відрізати в госпиталі. А він не дав ногу відрізати. А кривий був весь час; шкандибав.

А цей брат Іван був забраний в 16–ім році вже в військо. В 16–ім році він пішов до війська. То також забрали в Новочеркаське. Там три місяці чи скільки там, а потім зразу на фронт.

Четвертий брат був, 1900–го року, то його забрали вже в 18–му році. У армію забрали також і в армію забрали його раненим. Його вдарила куля в оцей палець, і ось сюди, і сюди вийшла. На фронті так ранила. Отак ударила сюди, так русниця поробила сюди, і сюди вискочила куля. То в нього рука отак була. Не робила. Вона робила, ті пальці робили, але тільки тут вона не згиналася. Рівна не була, весь час була.

А я був молодий. Я не пішов до війська. Я вже пішов при радянській владі. Я був вже аж в 24–ім році, до війська пішов. Вже мені було 22 роки, як я пішов до війська при радянській владі. Я служив у Києві, місто Київ. Перший кордонний батальйон. Місто Київ.

Пит.: Якою мовою командували?

Від.: Та, російською.

Були такі частини, що до нас один раз приїжджав один солдат із Білої Церкви та й казав, що б них по–українському командували, по–українському. Я не знаю яка то може частина була, а в нас по–російському, тільки по–російському.

Ну, ввесь Київ не один раз об´їхав. Я перший рік служив у армії, де мене зразу були назначили в школу. Я не схотів у школу, я зразу написав рапорт, що я не хочу в школу іти, відказав. Хотіли, щоб я був відділеним командиром. Я не схотів. Зразу написав командиру батальйона прохання, що я просив щоб мене відставили від школи. Я малограмотний, написав. І вони мене не відставили в школу, я так був.

А другий рік, як я служив, я був при команді чорником. Господарська команда була — я там справляв їм хомути і сідла, отаке все справляв. Там було все таке розбите, страшне! А я це все міг робити, бо я вдома робив. В господарстві було тоді, що ботяги плетемо, то шлейки справляємо, то хомути, то ярма треба було підправляти. А чоботи я шив. А вони були в сідлах, добрі, тільки попорені. Таке, купив у тих, дратви купив, там шило купив, і почав їм *repair*–увати. Одне сідло з–*repair*–ував. Командир батальйону як приїхав, глянув: „Молодець, Лисенко, працюй!

Нікуди не йдіть, тут працюйте. Я тебе нікуди не пущу, тільки тут працюй. На конюшні.

Як нема нікого, я залізу туди на конюшню, туди вверх, ляжу й сплю, і роблю. Ха–ха!

Тільки я їздив один раз на місяць, як займалися гарнізоном, гарнізонну службу займав наш батальйон, так я їздив у гарнізонну службу, так як ординарцем. Коли командир батальйона не їде, а директор школи або командир льоти(?) однієї, або командир другої, або директор школи — дижурний по гарнізону. Це на весь Київ, Київ округ. То ми їздили пости — Лиса Гора, де став, то я все знав, їздив. Раз на місяць.

Пит.: А чи до війни готовилися, чи ні?

Від.: Вони весь час готовилися.

Пит.: А з ким думали воювати?

Від.: А чорт його знає! Того нічого не казав. Вони весь час.. В них такий закон. Вони так кажуть, що ми війни не хочимо, а до війни готовимося. Такий закон. Вони так кажуть.

І в їх так кажуть: — „Шаг вперёд, назад не надо одступить." — Як ступив, значить це в них. Це, що вони позаймали, то вони рахують, що то вже звідтіля ніколи не вийдуть. Оце вони скільки в Афґаністані не б´ються, вони відтіля ніколи не вийдуть. Вони туди мільйон солдат своїх упруть, а все рівно те все заберуть. Хоч там не буде ні чорта, а вони заберуть, мусить забрати. Такий закон.

Пит.: А це що ви говорили, що були в облозі як ішли на Білих?

Від.: О, то давно, це ще в 22–му році. То в Криму якийсь прорвався з Білої Армії, чорт його знає — я не пам´ятаю як називався — чи Черкасов, чи якийсь генерал. У нього там було війська щось чи 14 — 150 чоловік. Вони з Чорного моря десь висадилися в Криму, й там як висадили своїх, то там були і коні і все чисто. Вони їхали і добірали коней собі. А за ними росіяни гналися. Їх було там, здається, 150 чи 140 росіянів гналося. Там тисячі їх було!

Я пам´ятаю. Ну, ті проїхали, а вони тоді нас брали в обоз, щоб везли їхню зброю, росіянів тих. Коней даже не було, щоб везти зброю. Косовиця. Від разу треба було косовиця, а вони коней позабирали. Ну, в нас було шестеро коней, а двох забрали. А четверо осталося. Я поїхав, а брати вдома осталися. Четверо коней, треба ж косити було, хліба багато було, землі було тоді ще багато, що було косити. То я їздив, їздив з ними — два тижня. Поки то вже поприставали коні. Я вже не став давати їсти, щоб приставали. Пристав один, а він тоді каже: — Випрягай, каже, даси хай тут отдохнуть а тоді," каже, „нас догониш." Думаю, я тебе нагоню, і чорт. Вони відпочинуть, а я балкою і пішов, пішов втікати і втік від них. А ті наші, які не повтікали, так і покидали своїх коней, поприходили з батіжками. А я привіз був коней.

Пит.: А чи хтось з ваших братів був в якій–небудь іншій армії — радянській може?

Від.: Ні, не були.

Пит.: Там української армії не було?

Від.: Не було.

Пит.: А про Петлюру чули в той час?

Від.: Ну, так, тоді казали про Петлюру, чули, тоді ж була вона так як голосування було. Я не пам´ятаю. Тоді якесь було голосування, що мусили голосувати. Якісь там нумера були. Я не пам´ятаю. Це дуже давно. Це здається в 18–му році, так, в 18–му році. Тоді якраз вони були, бо я пам´ятаю, що мого батька вже не було. Батько в мене вмер вже був. Була мати. І я був. А братів також не було. Брати були на службі. А я був один вдома. Дядько приходив. Все казав матері, що треба голосувати. Брат помер один, то два, номер два, а не за чотири. А я не пам´ятаю, за

кого було два, а за кого чотири. Я не можу, я не мав поняття, що воно таке було, чорт його.

А я знаю, що був Петлюра. Про Петлюру тоді казалося. Петлюра був. В 18–му році.

Пит.: А добре про нього говорили, чи погано?

Від.: Ні, люди хотіли, щоб була Україна самостійна, хотіли її.

Пит.: У той час?

Від.: У той час хотіли люди. В той час хотіли люди, щоб бути самостійними. Україна. Це багата країна, хліба, що ти думаєш? А тепер нема хліба. Купують хліб. У Америці кукурудзу купляють. А там нема чого їсти.

Пит.: А гетьмана Скоропадського пам´ятаєте?

Від.: Ні, не пам´ятаю.

Пит.: А німці не дійшли до вас в 18–ім році?

Від.: В 17–ім?

Пит.: В 18–ім.

Від.: Були в нас, були. Ну, то я ж не знаю, як то получилося. Вони в нас нічого не робили. Вони побули дуже мало, може місяць побули, а може не побули місяць. І вони скоро виїхали. Вони ж понавозили якийсь спиртний напиток — чи шнапс, чи чорт його знає — що воно таке, що від нього люди хворіли. Якусь горілку вони були понавозили. Бо я знаю, що в нас люди ту горілку пили, то троє осіб померло від їхньої горілки. А я не пам´ятаю за горілку, чи може якийсь яд був, чи чорт його. Я знаю, що в нас у хуторі, три померло. Один був повіз був німцям на станцію, вони ж тоді хліб брали, німці.

Пит.: На силу брали?

Від.: Ні, люди довозили, за гроші, за німецькі гроші. Хіба людина знає? Ніде взяти грошей. Повіз на станцію, а йому там дали того шнапсу, та дали німецьких марок, дали. За той хліб, знаєш? А він дорогою напився того шнапсу, і через два дні помер. Ге–Ге! І так троє осіб померло від тієї водки. Я не пам´таю як вона звалася — чи шнапс чи чорт зна.

Пит.: Є таке шнапс, чи то воно?

Від.: Я знаю, що є шнапс, але я не пам´ятаю. О таке, о щось як чи шнапс чи чорт його зна яка вона була — що люди померли, троє осіб у нас у хуторі померло, від неї. В той час, як німці саме були. Понапивалися тієї водки їхньої й померли.

Пит.: А що люди говорили про Леніна в той час?

Від.: Тоді в нас не згадували.

Пит.: Не згадували?

Від.: Ні, ні.

Пит.: А когось з Червоних знали?

Від.: У нас у селі? Не було. У селі не було нікого. Були такі хлопці, що у Махна служили, були такі хлопці, а тих не було. Махновці були — два було. Поприходили. Такі були, поприходили, повлазили в сільраду, робили. Один секретарем був, а один був як президентом сільради. Два поприходили, такі волохаті були. Так вони в степу жили, поки їм попривозили одежу і постригли їх, бо в них волосся було довге. І вони носили такі шапки — чорна шапка каракулева, синій верх. Так як ті носили, кубанські, кубанські солдати, смужечок, а верх синенький, смужка. А волосся в них було брудне, патлаті були. Так вони на степу їх постригли, одежу поприносили і вони тоді поприходили в село. Один був Микита, а другий був Никифор. Селяни були.

Пит.: А щось оповідали про Махна?

Від.: Вони казали, що добре було в того Махна. То молоді були ще хлопці, вони були якихсь там по 25 років.

Махно не таких людей брав. Він таких брав людей. О це поставить тебе туди, так задом, у тебе ззаду стрельне тако. Як ти струснув, ти

негодишся. Ти не солдат. Він стрельнув, ти не здригнувся — значить, зараз дає тобі зброю і — то солдат.

А то не солдат. Як він зі заду стрельнув, а ти струснувся, що боїшся, каже: — Ти не годися біти солдатом. Ти не гідний, не будеш солдатом. Хе–хе! То такі були.

Пит.: А коли в Вас появилися банди Марусі, Каменєва?

Від.: У тих роках, в 21–му, в 22–му були, в тих роках. А Каменєва загін, це був в 20–му, що висадився з того, чи Каменєв чи чорт його, то, що з Чорного моря висадилися були. Ті були в 20–му році. А ті вже були в 21–му, то Каменевий загін, Марусін загін. Махно до нас не прилазив. Махно там на Запорізькій області більше там, бо вони там всі були відтіля, з Запорізької області.

У них такий там грунт в Запорізькій області. Викопає це тут яму глибоку — два метри. Починає копати тунелю, пробивати. Пробити тунель можна на два кілометра, не треба нічого. Ні цементу, ні нічого. Ні одна грудочка не впаде землі. О такий зробить ход як пивниця, знаєш, попід землею, яких на два метри глибини. Ні одна грудочка не впаде! Буде 20 років стояти, ні одна грудочка не впаде! Й іди лазь там. О то така там земля.

Ще мій дід, може прадід робив той погріб, що я тобі кажу, що там у Запорізькій області. Тільки о це виход зроблений із того, з цегли, із червоної цегли. В середині нема нічого. Так викопаний, так викопаний. А там уже на кінці дірку пробивають, щоб повітря виходило, знаєш, як вентиляція, пробивається дірка. Сто років буде стояти, і одна грудочка не впаде.

І то вони там так і робили. Ці самі Махновці, вони знали де. Вони туточки влізуть, а туди можуть вилізти.

Пит.: Так нападали?

Від.: *Yeah.* Так, як їх хто шукає. Вони тут можуть спуститися, тут заховатися, закрилися, все — нема ніде нічого. А вони під землею всі можуть бути. Там страшні погреби, попід землею.

Я ніколи не думав. Я як їхав оце вже, як евакуювався, заїхав біля Бурчака був, там таке називається хутір — Зелений Гай, Василівського району. Зелений Гай. Там мій двоюрідний брат був крамар. У колгоспі він був крамар і при німцях він був крамар. Це він такий мені двоюрідний брат. Моя мати й його мати були рідні сестри, а він мені так як двоюрідний брат був.

То я заїхав до нього, там був у нього пару тижнів. То він водив мене по погребах, яких в них погреба є. Там можна заховати в тих погребах 200 штук коней, і ніхто не найде! Цілі тунелі пороблені! О так як почнеш іти, так тунель, так як до тієї хати, пороблено, так хід іде. А тут на бік, на ту сторону — другий хід, і туди хід є, і так хід — кругом самі ходи. Двісті штук коней можна заховати і ніхто не буде знати, що вони там є коні. Все під землею. І ніколи не завалиться.

Пит.: А що ще скажете про Марусін загін?

Від.: Я ж тобі кажу, що я не знаю. Вони приїжджали до нас, але вони нічого не чіпали. Нічого не трогали, Марусін загін. Нічого не трогали. Приїхали, у нашому хуторі комуністів не було. Приїхали, подивилися, і поїхали. Вони більше там були, де село здорове, де багато комуністів є. Так вони комуністів виловлювали і вибивали, комуністів. А в нас в хуторі не було.

А в селі яка була босота, так ті знали, так ті зразу втікали. Вони отримали. Там так — „Известия" приходила в ранці. Можна було людям телеграмою взнати в ранці.

Ото село літом, жінки виганяють скотину на пасовисько, на краю села, там пастух буде займатися, гнати пасти. Там та не знала, там та тій сказала — уже все село знає.

Бо там у Радянському Союзі ніколи не опишуть скільки де вмерло, або вбито, або що. Там ніколи не напишуть. У газеті й нема ніде ніколи. Чи шахта завалилася, чи згоріла, чи там люди побиті в шахті — ніколи не напишуть, нічого! А люди знають. Там завалиться, а там уб´ють чотири осіб — вже на другий день все село знає, що там убито стільки тих людей.

От шахта в нас там. Я робив в шахті. Чоловіка вбито і ніхто не знає, що його вбито. Його видадуть зразу — все готове. Ніхто нічого ніколи ніде навіть не напишуть, що чоловік убитий, або там, що вмер. Ніхто ніколи не напише про це. Все добре, і все.

Скільки в них там є, що вирили, скільки там познімалося, позривалося тих хат, бомби позривалли — цілі поля, є такі поля, що туди ніхто не ходить вже. Позривані. А вони ніколи не напишуть, що там стільки людей погинуло. Не так як в Америці, тільки ще, може тільки зірвалася, вже читаєш, що ще тільки свято буде, а вони кажуть вже що скільки вб´ють, убитих буде на дорозі. Хе–хе! Правда? Два представимо буде свят — такий й такий *Fourth of July* і там ще одне буде свято, два сята буде чи там три свята — вже вони представляють, що тільки людей буде вбитих, що там 600 осіб буде вбито. А як трошки менш, то вони пишуть — трохи не вгадали. Значить менше вбито. Хе–хе. А там цього ніколи немає. Там не пишуть ніколи. Скільки б то не було вбитих, ніколи нічого не напишуть.

Пит.: А ви разом з братами обробляли землю?

Від.: *Yeah.*

Пит.: Ввесь час?

Від.: *Yeah*, весь час. Поки повтікали все робили землю. В нас було три брати, два було вже оженені. Жили в місті.

У нас було двоє пар волів і троє коней було. Волами орали, а коні були вдома. Тут кукурудза осіння. Кукурудзу ми садили багато — шість, сім гектарів кукурудзи кожний рік садили сої — чотири, п´ять гектарів сояхів садили. З сояхів масло робили, олій. Дуже добра олія з сої. А кукурудзу годували коням і волам давали, і свиней годували. Ми мали багато свиней, тримали. Ми кожний рік вже, брати в нас були, а ми кожний різали на рік п´ять, шість штук свиней, різали на рік. На Різдво двох заріжемо. А там післа Різдва заріжемо, перед Паскою — на Тройцю — одного молодого, щоб солонина була добра на степу їсти. В нас свиней багато було, ми багато свиней тримали. Кожний рік багато свиней тримали. І продавали. Ми оставляли на зиму двоє свиней. Як якась свиня опороситься, що приведе нам поросята осінню, то перед Різдвом, то ми двох поросят не будем тримати. Всі продаємо. Як вона пороситься в травні або квітні, або в березні, ні одного не продамо. Ті всі будуть, вони будуть пастися на степу. А ті що осінню, вона як приведе перед Різдвом, треба всю зиму кормити. То треба й кукурудзу молоти, кормити. А як вона в березні опороситься, або в квітні місяці — вони там два місяці побудуть, а тоді вони вже йдуть, вся хотина іде пастися, і свині підуть пастися на степ. Так назвалося — черідка. Пастух є такий, що пасе їх спеціяльно. Ми там платили гроші, що він пасе. Виганяємо, а він їх цілий день тримає. Там болота є такі, там комиш росте, огіз, там осока, та він туди їх виганяє і там вони лазять по болоті. І то вони вилазять. Ранком виганяємо. Там дадуть їм молока, там кисеровика, там різне мішають трохи, дадуть випити, тоді сплять цілу ніч. А ранком знову виганяють туди. А ті, що є на зиму, свиня приведе, то треба було кормити. То ми їх ніколи не тримали. Всі продаємо.

Пит.: А відразу після революції, то большевики не старалися створити у Вас комуну?

Від.: Ні, в нас не було. Це по здорових селах, там робили комуни, по здорових селах. Я знаю там у тому, від нас було якихсь вісім

кілометрів Артимівка, називалося село. Вона так називалася Янівка, а так писалося — був пан Янош, він може був поляк, а вона називалася Артимівка. Так там вони зразу зробили з цього панського господарства, з фарми цієї панської зробили комуну зразу.

Там у нього була і мельница і була маслобійня. Там була так у нього як скотина, і коні і вівці, а садок був здоровий. І вони зразу зробили з неї комуну. Селяни. Так як комуну зробили.

Пит.: А хто туди пішов?

Від.: Селяни. Селяни робили.

Пит.: А які?

Від.: Біднота, сама біднота. Сама біднота. Та там, те що я тобі кажу, село те, про яке я тобі кажу — Артемівка — виключно були самі, можна сказати, такі конокради. Це такі люди були, жили, виключно займалися тільки уровством. І вони тобі можуть пособити, яку в тебе вкрадуть, вони можуть пособити. Як ти заплатиш, вони тобі пособ обтинають. Ти можеш найти. Тільки щоб заплатити гроші. Вони найдуть тобі назад, вернуть. Скажуть, що там і там буде лежати.

Украдуть волів, представимо, украдуть пару волів і будуть тримати десь. І той дядько, йому треба заплатити, тільки давай, каже, там 20 чи 30 пудів пшениці, я тобі найду волів. Ну, дядькові ж треба, воли ж до росту. Не 20 пудів пшениці, і не 30 пудів пшениці стоїть, а вона стоїть 200 пудів. Такі воли, що верха не достанеш! Дядько заплатить. Він каже: — Поїдь туди й туди, то вони там будуть. Поїхав і привіз волів.

Пит.: Чи чули, чи ті люди голодували в 33–му році в тому селі?

Від.: В селі.

Пит.: Артимівці.

Від.: Усі! Ті що працювали в колгоспі, вони були напів голодні. Вони те, що сіяли те й їли, розумієш? Пшеницю пересипали, так називається —синій камінь. Ти не знаєш, що це за синій камінь?

Пит.: Не знаю.

Від.: Синій камін такий пересипали. його мелять як на муку і ним пересипають хліб, пшеницю цю, щоб пшениця росла, щоб не було в неї чорних колосків. Бо то зона називається. Хворе зерно було, розумієш. Від того зерна вийшов весь колосок, і все зерно чорне получається. Зона — воно не мука, а чорне, зона називається. То цю пшеницю пересипали цим самим чорним тим, камінем. Синій камінь називається. Він мелеться на дрібно, пересипається це все. На кучу насипле —там дві тони чи скільки. І там скільки його треба, може кілограм чи пів кілограма, на всі кучі висиплять. А тоді лопатками його перекидають з міста на місто, щоб все помішалося, розумієш.

І тоді як виїжджають на степ сіяти, в сіялки, знаєш які садки, що садять? Ти не знаєш які садки? Тут в американців немає. Така є називається, по–нашому називали, дріль. У неї сушники є, ті що в землю лізуть. А туточки, такі пружини ґумові, такі шланги в ті сушники входять. Тут ящик такий здоровий. Там тряпки є. У кожний сушник іде зерно. Скільки там зернин пшеничнин, вже там п´ять один трибок тягне, розумієш? Як кукурудза, то вона кукурудза кругла, то тільки буде одну тягти, як поставиш. Можна дві поставити, можна три часами буде тягнути. А пшениця вона тягне, значить один зубок там тягне зразу три зернини, то мало. Треба пускати, щоб п'ять, шість зернин було. Як шість зернин буде і ти в кожний зубок цей, і він же йде і то розсипається й йде, а в кожний зубок, а воно іде —рядком. Рядком буде пшениця. Вона значить не буде ні густа, ні рідка.

Так вони ці колгоспники, що там робилил пів голодні, так вони що сіяли пшеницю і пшеницю їли. Серу! Вони зуби поз´їдали! В них зуби почалися тільки біля самих ясен, як пеньки поставали.

Бо був один мій земляк там, працював в колгоспі. А я питаю: — Іще в тебе зуби є?

— О це та пшениця, каже, та як ми садили, я їв пшеницю. Собі поз´їдав зуби, каже. Самі пеньки поставали від пшениці.

Сіяли ячмінь, ячмінь їли.

Їли сирими. Ніхто нічого не готовив їсти.

А ще в радгоспі було так. Мій брат як в радгоспі працював політводом, то казав так. Дадуть по шість пудів на гектар, пшеницю, а вони важуть тільки й з половиною. А то кожний хоче вкрасти. Кожний же голодний! Той собі в мішечок, накладе в торбинку, а той собі, а на степу сховають, поховають. А тоді як приїдуть додому, а ніччю іде мішочок той шукає, щоб мішочок той знайти зі зерном, додому принесе, водою намочить його, а тоді варять. І з тієї пшениці, що треба було садити, вони зварять її собі на кашу й їдять кашу.

І ще були такі випадки, що ось один молодий хлопець поступив у радгосп робити. Ну, що він робить? Він скотину годує. Скотина така була голодна. Вже березень місяць, ще не можна було пускати на степ. Казав, що як би чоловіка замотав би в солому, чоловік замотав, і кинув в ясла чоловіка щоб з´їла скотина. Така скотина голодна! Хе–хе. Яку солому не кинуть, все поїдять. Нічого не останеться. І та солома, о такі здорові ті, і як страшно голодна скотина, то поїсть. Поїдять все чисто і нічого не останеться.

І цей вже чоловік молодий, що поступив працювати туди, що ж він їв? Йому давали там 100 грам хліба на день і супу там маленьку чашечку. Він може вижити? Ні! Що він робив? Він ніччю піде в стайню, корови лежать. Він ляже біля корови і сосе корову. Сосе корову! Висосує молоко з корови.

І дивляться, що то таке, що Іван не худає? Уже березень прийшов, квітень, май, травень місяць, вже скотина на пашу ходить, а Іван гладкий. А Іван ляже під корову та й сосе. Як вона ляже, він тоді ляже біля неї, та й висосує корову. Іван зробився. І узнали, і вигнали його відтіля.

Ще одна штука значить, така була. Один був німий, молодий хлопець. Може 17, 18 років, молодий хлопець, прийшов у колгосп у 33–му році, і проситься, показує, чи йому не дадуть працювати. Він німий, показує на пальцях, що він би робив що–небудь, але не говорить нічого.

А той колгосп де шахти, коней багато, а робітників нема. Давайте, приймемо його до праці. Він написав як він називається. Він написав, що він називається Іван. Грамотний. Значить, написав, але німий. Ну живе Іван — два місяці, три, чотири, п´ять, і сім, і дев´ять місяців уже Іван прожив. Уже осінь, Жовтнева революція підходить, а бригадир каже президентові: — Я, каже, замічую, що Іван німий, а не глухий. — Німі люди, каже, бувають глухі.

Ну, давай же узнаєм, що буде. От, вони, значить, так роблять. Купили водки, купили там різної *booze*–и, принесли на конюшню їсти й пити. Біля конюшні був такий *room*, що можна було випити. Там Іван жив у тім *room*–і.

Ну, почали пити, випили одну там літру горілки в трьох. Мало, й каже бригадир Іваної: — Іване, ану піди подивися, як там коні.

Іван пішов подивився. З кіньми все добре.

Як він відступив, бере мішалку, вдаре його мішалкою, щоб не відступав, щоб не насрав на дорожку ту. І мовчить і нічого не каже. Випили другу літру. Вже Іван добре п'яний. Президент каже, колгоза, що він піде ще водки принесе. А тому каже, Іванові, щоб Іван пішов подивися на коні. Той пішов на коні подивився. Подивився Іван на коні, все добре. Дав їм там їсти і приходить знову. Приходить президент, приносить ще одну горілки. І вони зговорилися. Той як прийшов, а бригадир пішов у

конюшню та під корито підліз, під кінське. Приліз та й сидить. Чикає поки Іван прийде, а той, як випили ще, там налив по чайній шклянці. Випив Іван чайну шклянку ще горілки, вже добре п'яний. А президент і каже до Івана: — Іване, піди подивися, як там коні, подивися там.

Іван іде, а там світло було електричне. Зачепив світло, бере вішалку, він каже „Брр" йому. А той вилазить і каже: — А! Так ти Іване не німий! Гм–гм–гм.

А Іван тоді каже: — Я мусив це робити. Як би я цього не зробив, я здох би з голоду. -- Хе–хе–хе! О то так. Хе–хе. О такі стучки були.

Пит.: А ще щось про такі штучки пригадуєте такого?

Від.: А ну, так! Робив я в шахті, так один був в нас, такий чоловяга був, що програвав. Молодий парень був, може 22 роки. Басула був Київскький хлопець. Він у мене був в напарнику, в моїм напарнику. Я був овідбійщиком, а він у мене вугілля забирав, кидав на риштаки такі.

А ми ходили із шахти, другий був щурх, може яких 200 саженей було, може більше. Дальше трохи чим ота хата біленька, далі трохи від шахти шург був, де нам було спускатися в шахту.

От Басула отримав гроші, а грошей нема. Програв гроші. І програв картку, ту що на хліб була в нього.

Він не розраховував грати в карти там. То вони беруть лямпи, такі, що в шахті світять, і виходять, а там були кукурудзини. І вони в кукурудзу яку–небудь забирають, і там сидять і грають в карти і світять лямпами.

І Басула програв і картку і гроші програв ті, що получив, і книжки ті що получив, що на місяць, і книжки програв. Осталося в нього тільки 200 грам на день.

Більш нема. А працювати потрібно. І грошей нема.

А я тоді курив тоді. То він оце прийде так: — Пане Лисенко, дайте закурити.

Покурить. І він до того дойшов, що він вже голодний, вже в нього нема чого їсти. Сили нема в нього робити.

А ми йдемо. Вже соняхи були такі, що вже наливалися, зернятко вже було. То там люди садили город. Він вирве соняхи, починає їсти. Целяиом їсть, усе те зерно, з лушпинням. А я кажу: — Що ти їсиш, що ти робиш, Басула, що ти робиш?

— Соняшник їм.

З усим його їсть! Не то, щоб саме зернято, а всим їсть, бо він голодний. Дивлюсь, пропадає хлоп.

То я кажу: — Знаєш що, Петро, я завтра принесу тобі гроші. Щоб ти не грав більше в карти! Як будеш грати, ти здохнеш до чорту.

— Так, так, пане, я так, пане, думаю, я так, пане, думаю.

Він такий був добрий хлопець. Дуже добре працював. Але програвав, у карти програвав. В карти програє все чисто.

Так воно було: — Я соняшник їм.

Він увесь їсть соняшник! Той круг, він усе їв. Він голодний. Соняшник їв.

Пит.: Чи вас розкуркулювали, чи Ви забралися з відтіля?

Від.: Ні, я раніше виїхав. Брата мого розкуркулювали, того старшого. Ні він також утік. Осталася одна мати. Він виїхав. Мати осталася. Нічого в неї не було вже — ні скотини, нічого не було. Було там пару голубів у хаті, не в хаті, а в конюшні — пару голубів було. І то забрали в неї. Все чисто позабирали. Стара жінка була вже, мати мала більше як 75 років.

Це в тому, були вже забрали, уже після 33–го року. В 34–му році забрали в неї. Усе забрали. І хату розвалили. Хата здорова була, і добра була хата. І конюшня була. І свинник був. І потім був такий, називався в нас секскот, де свиней годували. Цей був дерев´яний зроблений, підсподом

не було таке пусте. Це спеціяльно зроблене для таких свиней, що тільки годувати на сало. Підлога зроблена, і тут були з переду такі двері, гіля открива́ється на шість штук, щоб свині не влазили ногами в корито. Вона тільки голову простромить і їсть. А ногами вона не може.

То все забрали, на хаті черепицю забрали, і все розвалили, та все забрали. І сарай, де були свині, і те забрали — все забрали. І в матері позабирали сундук,позабирали, ліжко, машинка була ножна — все позабирали.

А тоді брат приїхав з шахти, як вже батька забрали. І мати померла вже в 36–му році.

А я не попав під розкурлулених. Ми раніше повтікали, ми раніше повиїжджали. Рахували, що не потрібно робити, нащо робити, як нема за що робити?

Я хоч там робив майже на дурно робив, хоч не голодний, правда? Получиш там той кусок хліба, так є кусок хліба. В колгоспі дурно працювати, ні хліба нема, нічого і працювати, на чорта то кому?

Пит.: Чи брат Вам оповідав як його розкуркулювали?

Від.: Я ж знав! Я не далеко жив від нього, від брата. Брат жив в однім районі, в Сніжнянськім районі. Я в Чистяківськім. Там усього 3 кілометра. Там на шахтах. Всього може 3 кілометра. Бо він в Сніжнянськім районі, а я в Чистяківському, а вони тут один біля одного, 3 кілометра, якраз майже на кордоні. Я також вже рахувався Чистяківського району, а де він працював, це шахта Безчинська називалася, то вже Сніжнянського району. Два райони було — Сніжнянський.

Пит.: Ви горовили, що Ваш брат ховав збіжжя в степу?

Від.: Збіжжя? Ховав! О цей про якого я Тобі кажу, він ховав. Він же не пішов зразу в колгосп. У нього було пару коней. Йому землі тут не дали. Йому дали землю далеко від хутора. Не хутірянську землю, а далеко далі. А він там посадив скілько він там землі мав, пшениця в нього була. І він молотив котком. Як змолотив він котком, то скільки йому припускалося, він то вивіз, на станцію здав. А в нього осталося. Так він там де молов, ти не знаєш, які це котки, що це за слово, коток?

Пит.: Ні.

Від.: Коток зроблений із каменя. Вісім зубців, так як є трубки залізні, знаєш? Зі зубками, знаєш? Так із каменя робиться, такий в більшки, о такий в ширину, кам´яний. Отак у вишки. На вісім зубців. Тут у середині, посередині, в центрі є такі ті, закладається як шварні, куди входить сама рама, щоб його могли коні тягнути, а він іде, і то стукає самими зубками тільки бух–бух–бух. Так як камінь. Він саме молотить. Цим можна пшеницю молоти, ячмінь, не потрібно машини, а кіньми можна молоти.

Ось, робили такі котки. Із цементу можна зробити, із каменю можна робити. Із сірого каменя можна робити, можна із білого каменю робити такі котки. То в нас це так і називали — котки. Тут рама йому така, надівається і то тоді там цеп причіпають, туди коні тоді запрягаються, і він коні тягне від цього.

Такий тік, тут насипається пшениця. Тік зроблений, щоб не було нічого, тільки рівно як оце земля, як це, і не було ні травички, нічого. І ця земля вбита, як ото є дорога вбита, так ця земля вбита.

На це наставляється хліб і тоді кіньми і тим котком молотиться. Останеться тільки сама солома, яку тоді граблями вигрібають, витрушують солому, викидають. А це тоді згортають, така віялка є, і віють. Полова одлітає, а пшеницю зарубаєш собі, розумієш? Котком. Ото називається котками молоти.

То він там, де молов, там і викопав і яму. Те що відвіз, відвіз, що потрібно йому віддвезти на станцію. А те закопав. Там 12 мішків був

закопав у яму і половою засипав. А потім зверху землею і знову закотив, тими котками покосив, так як було. А що осталося в нього хліб, то він перед тим, що його скоро були вже розкуркулили, він хліб забрав і виїхав на шахти.

А мати осталася в хаті. Не схотіла їхати. Так вони хату розвалили, то все забрали, а потім вже на другий рік весною, брат приїхав, і я з ним поїхав, і ми місце те знайшли, відкопали, все забрали, ніччю винесли, і поїхали. Ніччю. Він мав коня. Він конем весь час робив, поки німці прийшли. Кіньми робив. На шахті робив кіньми. У нього був один кінь. Він від шахти возив вугілля, робітникам. Йому платили гроші. Давали коням овес, шахта дає. І платять йому там скільки він заробить. А він возить, розвозить робочим вугілля. По наряду.

Предложим, оце там потрібно стільки відвезти, туди треба тону відвезти, туди дві тони відвезти, то він тут приїхав, накидав і їде возити. Приїхав, не було так, щоби був ящик такий, щоб так закладний, це такі дошки закладаються. І тоді як він приїздить, він не лопаткою, не кидає. Він то підняв цю дошку — вугілля посипалося сюди, другу підняв — сюду посипалася, тут саме середину струснув — все, поїхав далі. Далі починає возити. Отак він це возив. І він уже таким способом додому привозив вугілля. Привезе додому вугілля. Так він вже в останню бричку накладає вугілля, і він махне йому рукою — вези додому. Він уже нікуди не буде везти. — Вези додому. — А він то привезе додому. А там були такі люди, що приїжджають, купити. То продає, або проміняють то за то.

То тяжко було жити, знаєш? Землі не можна було. Не давали, щоб земля була, щоб можна було садити що–небуть собі. А все треба було купити. А все було дороге. Ні помідора не можна було садити, нічого не можна було садити, бо землі нема, не було. Землі є багато, тільки не давали землі, щоб садили люди землю. А все треба купувати. А вони привезуть ті там помідори, чи що, на бричці, що то — два помідори, карбованець. Або там підеш на базар купувати так як насіння, отака малесенька, таку малесеньку шклянку, то там шість, сім унцій в тій шклянці, треба заплатити карбованець двадцять за ту шклянку насіння. А його хочеться, знаєш? Так як тут ті різні ріжки, а там перше діло, то насіння в Радянському Союзі. В нас було прийнято насіння. Кожний день, насіння, насіння! А тут кукурудза, бачиш? Купляють кукурудзу, продають кукурудзу.

Пит.: Чи селяни в 33–му році продавали свої речі за хліб?

Від.: *Yeah*! Продавали.

Пит.: Приходили до міста?

Від.: О, *yeah*. До нитки продавали! І приносили і машинки продавати, такі швейні машинки приносили продавати на шахти, на базар. Навіть були такі люди, що корови понавозили продавати, щоб за хліб продати корову.

Пит.: А чи золото продавали, чи то не мали?

Від.: Я тобі за те не скажу, бо я не бачив ніколи. Золота не було. Не бачив. Я й не бачив там у Совєтському Союзі золота. Я вже як побачив золото, перше, я тобі скажу де. Як я був вже в Америці і був в госпіталі, Онеанта. А я отримував листи з краю.

А мені прийшов лист з краю, і заказний лист був. Я мусив розписатися, що я отримав. А там пошта була в госпиталі. Такий госпиталь був, туберкульозних. А я хворий був на *kidney*, мені признали, що туберкульоз нирок.

А я пішов туди дістати листа, а той що там на пошті працює, показує мені п´ять карбованців, золотих російських. Та й каже мені: — Хочеш купити?

А я кажу: — Скільки тобі? Я тобі дам доляра за його.

А він каже: — Ні, ні доляра. Давай три.

Я йому дав три доляри, за п´ятку, за золоту. Хе–хе. Він мені віддав і слова не сказав. Я йому три доляри дав. Так ото я перше побачив тут золоті гроші. А були в мого брата в найстаршого гроші золоті. Я пам´ятаю, що як у 20–му році, то вже майже голод був, то мій брат купував хліб у торгсині, такий назвався торгсин. Це як закордоні були продукти, продавалися. То він за 10 карбованців золотих купив 10 пудів пшениці, йому дали 10 пудів пшениці за 10 карбованців золотих. То я знаю, що було. Це в 20–му році.

Пит.: А чи хотіли б ще щось додати, що пригадуєте?

Від.: Ні.

Пит.: Ну, то дуже дякую за розмову.

Case History LH06

Anonymous male half–German Russian–speaking narrator, b. May 16, 1906, in Germany (unwilling to have birthplace recorded) but spent 1920s in Rostov on the Don, where he grew up in an orphanage. In 1929 he went work training tractor drivers in a MTS in the large and well–to–do Kuban *stanitsa* of Shkuryns'ka (Shkurinskaia). In the orphanage, during the famine of 1921–23, the children began to suffer from scurvy, but thanks to aid from abroad he survived. In 1925 he completed a course as a chauffeur and became self–supporting. In 1929, when he went to the Kuban, the Party members whom the narrator encountered were outsiders, not local people. Dekulakization began there only in 1933. Opposition to collectivization was total (*sploshnaia*), and narrator tells of resistance, as well as officially "exposed" plots of underground organization and emigré Whites. During the famine, which began in his area in late 1932, people came to him to beg for bread and many perished. After the famine, most of the remaining population of the *stanitsa* were newcomers. Of a pre–famine population of 16,000, only 6,000 inhabitants remained. It was virtually impossible for the Cossacks to flee, so they died. While he had no knowledge of cannibalism, people did eat rats and dogs. The narrator left the MTS in anger, went to Rostov and then Nal'chik, where there was also hunger, and after the famine went to Kharkiv, where he remained until the German invasion.

Вопрос: Пожалуйста, скажить когда вы родились?
Ответ: В 1906–ом году, мая 16–го.
Воп.: Где вы жили в конце 20–х годов?
Отв.: Я жил в Ростове в детдоме.
Воп.: Когда переехали на Кубань?
Отв.: На Кубань я попал, переехал; это было в 29–ом году.
Воп.: А в какой станции Вы жили?
Отв.: В Штуринской.
Воп.: Что помните о революции?
Отв.: О революции я плохо помню, что тогда, так бы сказать, еще мальчишкой был, не мог ничего соображать.
Воп.: А что в детстве думали о советской власти?
Отв.: Я в дет–доме жил, а тому жили плохо, потому что после революции недостаток был продуктов и Папа Римский помогал, потому что в детдоме дети начали болет цынгою. И когда приезжали иностранци, то бидели, что дети погибают и им прислал вот Папа Римский а Америка помагала. А потом уже тогда на 1925 год я окончил курси шофера и пошёл на самостоятельную жизнь, тогда то в 1929 году я попал на Кубань и там вот это встретил 33–ий год, голодовка была.
Воп.: А кто были членами партийной группы в станице —местные или приезжие?
Отв.: Приезжие.
Воп.: Откуда? Вам известно откуда они приехали?
Отв.: Я в этом деле не учавствовал, я бил безпартийный, я не мог знать. Что они приезжие были, а вообще вся станица после голода была пополнена приезжими, большинство приезжие, потому что я не помню или после голода, или до голода, вывозили казаков добровольно выпросили это у начальника охраны спеть им, „А Кубань то наша родина, дай взглянуть в последний раз..." А знаете, когда пели трогательно было ... ох.
Воп.: А вы имели какие–нибудь трудности с ЧК или ГПУ?
Отв.: Куда бы не приехал — вызывали везде, потому что у нас приписка раз приписоваться Вас не приписывают, идите к начальнику идите за разрешением, а у нас так — из деревни приезжаете в город вам дано приписоваться, говорят идите в милицию, говорят вам нельзя тут, вы тут не рождёны, вы рождены в станице Шкуринской, со станицы Шкуринской, туда уезжайте, а я туда приехал и мне сказали, я должен ехать

туда, где родился. Я рождён в Германии, я не могу, а в Германию я не хочу, а тогда меня приписывают всегда.

Воп.: А в станице был комитет бедных крестьян? Комбед?

Отв.: Я вот это не могу сказать. Подпольно были, а так открыто не то нет.

Воп.: А когда началась раскулачка?

Отв.: Раскулачивать начали в нашей станице в 1933–ем году. У нашей станице — в других местах я не знаю, а там где я был в 1933–ем году.

Воп.: Значит поздно? Очень поздно?

Отв.: Очень поздно. Да так это: приходит в дом до казака искати хлеб, посевной, приходят хлеба забирали, забирали все кожухи и валенки, табак забирали, мыло, одежду хорошую забирали. Эти люди погибали.

Воп.: А людей ссылали?

Отв.: Они так умирали, они, видите, так сделали — этот период как раз зимний — 1933 год он был окружённый выезду и въезду не было так, что кто мог пешком так пробраться то мог, а так чтобы выехать, а куда зимой выедишь по снегу то если снегу кругом глибокий, а так что далеко не уйдёшь, а поездом нельзя, билета не можешь купить.

Воп.: А был–ли колхоз в станице до коллективизации?

Отв.: Там у них было из давних–давно товарищества сущестовавали — товарищества так это очень богатая организация, это так где находился где центр казачий, казаки по очереди дежурили, работали и это то, скажем общественное место, общественная земля, общестовенный сад. Казаки добровольно обрабатывали, бесплатно, а потом уже когда вот это пришли Советы, все аннулировали, то там не было ничего, никаких организаций. Был сельсовет и всё а при сельсовете это все племенные лошади, племенная скотина. Ничего не стало, а раньше там было всё.

Воп.: Как вообще жилось казакам? До революции? После революции?

Отв.: До голода? После голода? До голода жили хорошо, имели много места, земли имели много, машины имели много, а пришла эта коллективизация хочешь не хочешь иди. Не хочешь работать, значить в Сибирь дрова пилять.

Воп.: А когда началась коллективизация у вас?

Отв.: Я вот не знаю, когда Машинно–Тракторная Станция началась строиться в 29–ом году.

Воп.: А режим принуждал людей войти в колхоз?

Отв.: В объязетельном порядке.

Воп.: Как это было знать? А как это было?

Отв.: Выборный был председатель сельсовета, уже не местний, так сказать, не местный, а приезжий и организовал колхозы — кто не хотел ссылали, а кто хотел работал, вот когда начался уже поспевать урожай то при стане они голодовали форменным образом, там кто осталися живыми, то там колоску нарвёт, натрёт пшенички, то и скушает — поймают — 10 лет дадут. Или кукурузы бросит качанку — десят лет дадут. Очень было строго. Было очень трудно. Почти всех аннулировали.

Воп.: Вам известны такие случаи? За качанку?

Отв.: Закон был. Закон был. Закон был общий закон. За качанку вас поймают, то дадуть десять лет.

Воп.: Было сопротивление к коллективизации?

Отв.: Сплошное. Сплошное было. Не хотели они, что человек работает ничего не получает. Урожай минимум выполнять это — то налог. Они дают ещё сверхплана. Сверхплана дали. Зерно не осталось. Такая была.

Воп.: Вы можете повторить, что вы говорили о восстании в станице? Можете повторить в микрофон?

Отв.: Тогда вы не записали, нет? Восстание то было. В общём подпольная организация — был послан человек в Краснодар, а это попало письмо не туда, куда нужно, попало в НКВД, и на основании этого письма раскрыли эту организацию. Был арестован Семикобылин. Председатель товарищества он арестован. И потом приехали эти из Ростова — особая часть — это дрезина называется не поезд, а дрезина, специальный вагончик, и арестовали и, очевидно, раз арестовали за подпольную организацию то живыми не оставались. Вот и всех их аннулировали.

Воп.: И всех их арестовали? А много людей арестовали?

Отв.: Я не могу сказать, потому что я человек посторонний был дальний, при МТС работал. Моё дело учить трактористов, но и я по электрике работал, так что те, кто были члены партии, они присутствовали, они знали всё. А таким безпартийным то недоступно было узнать всё. Узнавали так машинально очень.

Воп.: А говорили, что подпольная организация имела связь с белыми и с заграницей?

Отв.: Вот этого я не могу сказать, я не могу сказать. Потому что, вот был разговор от этого генерал Шкуро говорят, имени Юл Шкуринская — что он приходил после революции и случайно узнали, его девочка, поделилась с другой девочкой, а та девочка была городская, отец из города и мать из города и говорила приходил этот генерал Шкуро домой — красивый дом кирпичний и пока ехали туда, то не было его. Очевидно, имел связь с заграницей.

Воп.: А как казаки относились к украинцам?

Отв.: Там не было. Там только вражда была, когда были Советы. А когда Советов не было там жили гарбарики разные люди, кузнецы их называли гарбарики, которые починяли косилки, механики всякие там работали. Тогда свободно было. А когда вот это начали коллективизацию то тогда людям изменилось, которые из города. Потому что большинство были партийцы активисты, активисты, вот это, что работали добровольно в МТСе, то они приезжали работать так как и я. Я жил в детдоме, кончил курсы и мне предложили — не желаёте поехать собирать 20 долларов за штуку Макормик [*McCormick*], а потом я остался работать после голоду уехать уже, бросил и уехал.

Воп.: А что Совети сделали с церьковю и священником в станице?

Ответ: Советы? Священника, его фамилия была, я забыл, Михайловский, Михайловский сослан, а церковь закрыли, колокольню сняли, сбросили ступеньки побилися, потом я уже не знаю, что с ней стало.

А помните, как выглядела страшно, бот где могли — тракторами ещё мало тракторов было, а где тракторами не могли вовремя посеять, всё то лошадями сеяли, то поднимут лошадь, она упала голодная лошадь, подкормят её чем–нибудь часик и снова её заставляют посевную компанию выполнять. Трудно было.

Воп.: А когда начался голод в станице?

Отв.: В станице начался голод в начале то есть в конец 1932 г, начала 1933 года.

Воп.: А можете рассказать об некоторих особенно ярких моментах?

Отв.: Таких то особенно вот это не могу всякие подробности дать; то что я слышал, видел...

Воп.: А раньше вы говорили о населении в станице?

Отв.: Шестнадцать тисяч было в станице, а после голода 33 года осталось 6.000.

Воп.: А что люди делали?

Отв.: Люди ничего не делали, потому что забирали. Ходили–бродили. Кушать ничего.

Воп.: Ходили в город?

Отв.: Нет, по станице — один к одному приходили спаршивает, к знакомым, где кусок хлеба есть, картошку ели...

Воп.: Они отъезжали, искали работи?

Отв.: Нет, нельзя было выехать. Во время голода нельзя было выехать. Она была — станица — помещена на чёрную доску, эта станица и никто не имел права выехжать бе особого разрешения.

Воп.: И как станица попала на черную доску?

Отв.: Вот это же, когда раскрыли подпольную организацию, после этого.

Воп.: А здесь вопрос, чем занималась МТС?

Отв.: Кто? МТС? МТС ремонтировали машины, МТС летний период, сеяли она то в начале, а потом уборкой занимались Машинно–Тракторная Станция — она все функции выполняла, начинали сеять, а потом начинает полоть тоже машины с Америки Макормик [*McCormick*] — это всё с Америки Макормик. Обработка была машинами. Там из давным–давно. То есть в тех станицах МТС в зимний период ремонтируют машины,

трактора, паровые эти котлы, комбайны ремонтируют, а в летний период начинается уже в марте месяце посевная, что выполняет задание, сеют зерно, начинают сеять пшеницу, а потом начали сеять кукурузу, подсолнухи — все машины делали, потому что там не под силу. Там хозяин имеет пять душ детей и вся сыновья, значит, у него пятьдесят десятин земли, а пятьдесят десятин обработать руками не возможно, и так они все машины забрали у казаков и сделали МТС трактора — это правда они покупали за границей эти Фордсони [*Ford*] и Интернационал [*International Harvester*] тракторы. Эти покупали за границей. Они не имели.

Воп.: А сколько человек работало в МТС?

Отв.: Не могу сказать.

Воп.: Приблизительно?

Отв.: Приблизительно? Наверно, обслужуваемого персонала был; приезжих было; они занимали хорошие кирпичные дома; были построены три дома главные, а рабочих сотня может быть, ну, там трактористы были, большинство из казаков они работали бесплатно — трудодень — они не платили, то в бригаде было по 20 тракторов было больше 100, 150 людей работали. Бригад было может быть 10 бригад было.

Воп.: Бывали, что работники МТС, что трактористы, голодовали?

Отв.: Нет. Их кормили.

Воп.: Их кормили?

Отв.: Их кормили.

Воп.: Вам известный случаи людоедства в станице?

Отв.: Людоедства то нет, а крыс и собак, которые подыхали, крысы замерзали, ловили крыс, кто мог. У нас собачка была, сдохла. Валет её завалил, и её выкинул с утра, а вечером уже её не было собачки. Собак ели дохлых. Было слышали, что говорили, что детей ели, ну я не видел я не видел этого случая.

Воп.: Вы говорили, что после голода вы уехали из станицы. Сразу же?

Отв.: Да, я поругался. Я такой, что не боялся, я воспитанник детдома был и приехал механик главный — он тоже был немец — и я сним поругался. Я выполнил работу бригадира–учетчика и должен замерить сколько горючего каждый трактор спалил, каждый трактор сделал. Он приехал и начал меня учить, а я сказал — Вы займите моё место и работайте. Он взял другого, а потом дирекция узнала, то сделали выговор ему: — Вы не имеете права без директора этого делать — одно, а второе, что у него 20 тракторов, 20 людей и он всех записует, кто сколько часов проработал, и я не спал, так заснешь час два сидячи вскочишь и бежишь, остались трактора, а пусть они плохо понимали ещё, а потом когда приехал директор, он сказал поработай, окончи посевное, а потом если не хочешь можешь увольнится, и я бросил и уехал.

Воп.: А куда Вы поехали?

Отв.: Я, кажется, поехал в Ростов, а из Ростова поехал в Нальчик, тогда уже было после голода лучше, а с Нальчика поехал в Харьков и, кажется, был в Харькова пока война началась.

Воп.: А как выглядил Харьков в этот час?

Отв.: Когда приехал в Харьков, то уже голода не было. После голода я поехал в Нальчик. Там был голод.

Воп.: Там было хорошо. Там не было голода, а в Нальчике? А в Ростове?

Отв.: В Ростове говорили, что туговато было. Очень туговато.

Воп.: Желаете, что–нибудь добавить.

Отв: Та такого добавить, то я позабывал всё, 78 лет так трудновато сейчас всё вспомнить. Ну, я думаю, пока на этом закончить.

Воп.: Большое вам спасибо.

Отв.: Пожалуйста.

Anonymous female narrator, b. June 10, 1906, in Maidan Labun', now in Khmel'nyts'kyi region, where she continued to reside until the Second World War. Narrator's father was a well-to-do peasant with 10 *desiatynas* (27 acres) of land: "my father lived quite well almost up to dekulakization, but after he was dekulakized, they took everything, and he starved to death." About dekulakization, she continues, "Well, my father was a kulak. First they dekulakized these people. Everything in the house was taken and sold. And some were glad and bought these things, but then it came the turn of those who were poorer than we were." Narrator and husband were very religious and opposed to Soviet power from the start, and the husband managed to avoid joining the collective farm but underwent persecution. Her brother was arrested. Narrator's religiosity sometimes has an apocalyptic air as when she describes the closing of the village church. Narrator mentions local rebellion against the collective farm after collectivization. Concerning the participation of local peasants in the Party and local state organs, narrator describes such people as those "who did not believe in God and mocked other people." Such people, she added, did participate in dekulakization and the *komnezam*, thereby enriching themselves. Some of the worse tormentors were local activists related to narrator by marriage. There were also "many" twenty-five-thousanders (*dvadtsiaty-piaty-tysiachnyky*, urban workers mobilized in a 1929 campaign to recruit 25,000 for permanent work in the countryside): "Yes, they came, honey (*holube*), they came every morning..." During the famine, adults and children ate leaves and died on the side of the road. Ultimately, narrator, who states she thought of nothing but keeping her four children alive, did work in the collective farm in order to get some borshch with sorrel to eat but received nothing else for her labor.

Питання: Будь ласка скажіть, в якому році Ви народилися.
Відповідь: Ну, то я народилася в Майдані Лабунь.
Пит.: А якого це району?
Від.: Кам´янець Подільского.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: Коли я народилася? Я тобі скажу, 10-го *June*-я 1906-го року.
Пит.: А де Ви жили при кінці 20-их років? На початку 30-их?
Від.: Там само, де я народилася.
Пит.: Аж до німецької окупації там?
Від.: Так.
Пит.: А чим Ваша родина займалася?
Від.: Я нічим не займалася, тільки була господиня в хаті.
Пит.: Хліборобством.
Від.: *Yeah.*
Пит.: А скільки землі було в Вашої родини?
Від.: В мого тата було 10 десятин землі.
Пит.: А як вже вийшли заміж?

Від.: Як я вийшал заміж, то я за біднішого господаря. Він не мав так багато, мій тато жив досить добре, поки не розкурлкулка, а пізніше розкуркулили, забрали все, що було, і з голоду вмер.

Пит.: А що люди говорили про революцію в вас? Чи щось пригадуєте?

Від.: Ну, що говорили, як розкулачували, то вони завжди зробили так — бідняк, середняк, куркуль. Ну, то мій тато сам куркуль. Найперше й розкуркулили тих. Тоді все забрали в хаті, і продавали. А деякі раділи, купували, а як прийшлося до них, то їм була ще гірша біда, як нам. Ну, й що ж будеш, то було дуже тяжке життя, як подумати собі, дуже тяжко. А мого чоловіка вони дуже страшно на нього нападали, бо він не пішов до колгоспу.

Пит.: А як Ви ставилися до совєтської влади?

Від.: То ми ставилися так, щоб можна було як–небудь жити.

Пит.: Ви булу проти того?

Від.: *Yeah*, ми були проти; мій чоловік страшно був.

Пит.: Від самого початку?

Від.: *Yeah*, то мій чоловік, то знаєш що, його й батько такий самий був. Він такий був дуже, дуже страшно проти тієї власті. Але що він міг зробити сам? Нічого. Він тяжко працював і тяжко добував кусок хліба і то прийшов, вже казав: — Жінко, вже мене сьогодні заберуть. — То тоді якраз людей забирали; мого брата забрали, і одного і другого. Один вернувся; я його бачила, їздила на Україну — висидів 10 років в´язниці й без ноги остався. Ну що тобі більше сказати?

Пит.: Ще можна дещо розказати. А чи хто–небудь із Вашої родини брав участь у війні, в революції, чи в громадянській війні?

Від.: Та мого чоловіка були брали.

Пит.: Чи хтось був у армії петлюрівській?

Від.: Ні.

Пит.: Чи в червоній?

Від.: Ні.

Пит.: Які люди брали участь в партії, в сільському уряді чи то місцеві, чи приїжджі?

Від.: Багато було місцевих? Такі, що в Бога не вірили то вони знущалися над тими людьми, приходили, забирали, а ми ще, слухай, сходилися так і говорили, бо я кажу, брали, корову забрали, все, сказати, в тих куркулів, а ми були бідняки, декотрі вже були бідніші, казали, що будем сходитися, будемо його бити, як він прийде за коровою, то ми його заб´єм, а якби ти заб´єш, як заставили мого брата, мого шваґра: — Іди, забери ту корову в стайні. То прийшов, якраз — я заколола кабанця і поклала в — я думаю, що ти не знаєш — такий лід був і річка, а там хвиля, як ішла, то вона вибивала таку діру, а я заколола того кабанця і взяла його в торбу і занесла туди, щоб вони не забрали, і кожний вечір ходила собі, кусочок сала взяла і принесла, а ну другий якось може було. Там я його тримала місяць чи кільки, бо то вже докучило мені звідти його тягнути, й я його принесла до хати. Принесла до хати, а тут ідуть якраз. Ну, я за те сало. Якось то іде мій кум, мій шваґер, іде забирати в мене те сало, шукає, що є. Ну, й я швидко те сало занесла, і я мала чоботи, бо мій чоловік шив, і вони хотіли ті чоботи забрати. Але я така була жвава, що я одного взула, а другого щось держала в руках, як узяти його тобі не дам. Я тобі його не дам. Хустка така лежала під танею великою, груба, що я мала ще одну. Вони хотіли ту хустку, взяли і я тієї хустки теж не дала.

Пит.: То вашому шваґрові, якому ви нічого не значали?

Від.: Як то не візьмеш, то вони тебе заб´ють.

Пит.: Так

Від.: То вони так робили. Й вони вже, як приходили до когось, він ще плакав в хаті, що в мене нема нічого, в мене нема нічо, то вони казали, вже в нього є, ще ти знайдеш що взяти. І як уже сміялися люди, вони так звірили наших людей, каже в його вже нема нічого, він сміється. Він вже нічого не боїться.

Пит.: А яку частину Вашого збіжжя мусили віддавати державі, як ще до колективізації?

Від.: Віддавали все до зерна, викупляли все твоє господарство, але викупляли до тих пор, поки вже не зробилося нічого, що не могли нічого зробити.

Пит.: А чи в Вас був комітет незаможних селян — комнезам?

Від.: *Yeah*, був.

Пит.: А хто брав участь в тому?

Від.: Свої люди; хто брав?

Пит.: Що Ви про їх думаєте?

Від.: Що я про них думаю? Як тобі сказати?

Що про них думати? Недобрі люди та й все, бо вони знищили, все, все, всій світ та такий голод зробили.

Пит.: А чи до Вас приїжджали якісь, що називалися 25.000–ники, то комуністи з міста?

Від.: То я так думаю, що там дуже багато їх приїжджало, як вони звалися, то я тобі не скажу.

Пит.: Але приїжджали?

Від.: Так, приїжджали, голубе, приїжджали кожний ранок, приїжджав на коні такий, що дивився, де він повертався, мій чоловік... Але він дуже, я тобі скажу, він євангелію, він не пускав з рук так він читав. Він читав ту євангелію і він то сказав собі, що вб´ють не вб´ють —в колгосп не піду. Він дуже страшно був віруючий чоловік.

Пит.: А через те не пішов?

Від.: Так, і через те не пішов, бо він казав, що це є не добре, що я там не можу бути і не пішов. Він страдав, я тобі кажу, що він так мучився, він ще мав той улькус, то так і він пішов, слухай, рак причипився і так він з того пішов, бо його були, як він їхав, як ударили йому в груди...

Пит.: А чи в Вашому селі було багато донощиків?

Від.: За це тобі не скажу, бо ти знаєш що, я дуже мало ходила десь, дуже мало, бо я більше з родиною в хаті була. Я не дуже була така цікава дивитися на то все, тільки дивилася, де той куско хліба тим дітям десь взяти.

Пит.: А чи пригадуєте собі, коли почалося розкуркулення в Вас?

Від.: То десь у третьому році не було голодівки вже тоді, не можна було нічого ніде достати їсти. То як ти думаєш, в якому році почалося, може в другому.

Пит.: Так.

Від.: То тривало не дуже довго, як вони все то знищили.

Пит.: Як то відбувалося, значить, розкуркулення?

Від.: То розкуркулювали, кожну людину брали, забирали, куди вони брали, то не знаємо. То мій же тато такий був багатий, він мав все, що він не мав на світі, то в його було. А через це також багато він постраждав, бо ми, як вже до нас прийшло, то ми до нього заносили і муку і все, бо думали, що вже до нього не підуть, а вони так дознались, що так і там і в нас забрали і до нього пішли й останнє забрали.

Пит.: Значить, Вас також розкуркулювали?

Від.: О *yeah.*

Пит.: Навіть, що були...

Від.: Бідняк, то також пішов.

Пит.: Розкуркулили?

Від.: Так.

Пит.: А хто Вас там вибрав, сільська рада чи хто? Хто рішав, хто куркуль і хто ні?

Від.: Та, то всі рішали? Той хто хотів когось знищити; самі недобрі люди робили.

Пит.: А чи був колгосп у Вашому селі? Добровільний, але ще перед колективізацією?

Від.: Ні.

Пит.: Не було. А коли совєти почали примушувати людей в колгосп? Якраз після розкуркулення? А що робили з тими людьми, що не хотіли, наприклад, з Вашим чоловіком?

Від.: Ну то що, я тобі скажу, що його викликали до сільради кожний вечір, і мучили, і мучали, упиралися, що він там їм відповідав, то я не знаю; тільки одне, що вони його дуже багато питалися, чого ти не йдеш. А він що там казав? І він таки не пішов, він витримав і не пішов.

Пит.: А то свої питали?

Від.: Так. Ті, що були, якби то сказати, голова там чи сільради чи там виконавець, я знаю, як їх називали?

Пит.: Так

Від.: То ті питалися весь час?

Пит.: А як Вашого чоловіка брали, то як довго тримали? Цілу ніч?

Від.: Так, яких пару годин, не цілу ніч, але він все казав, що прийдуть і заберуть, прийдуть, мене заберуть. Але його якось не забрали, дякувати Богу. Його до війська були послали, він з війська якось там вистрибався.

Пит.: А в якому році?

Від.: Це вже, здається, в 34–му році. То він також, Боже, як він мучався, як він мучався.

Пит.: А чи в Вашій околиці були повстання проти колективізації?

Від.: Пізніше вже були, як вони побачили, що це недобре.

Пит.: Як то виглядало?

Від.: Як виглядало? Всі проти, всі демонстрували, брали вила, брали граблі, брали все й йшли воювати.

Пит.: Зі совєтами?

Від.: А то же вони зроблять, що можуть зробити. А я Тобі кажу так як сьогодні Ти з ними зробиш там? Та тут питають президента, чи ти не можеш з ними говорити чи помиритися? Тяжко.

Пит.: А що совєти робили з тими людьми, які повстання робили?

Від.: Що ж Вони робили? Забрали одного, забрали другого, та й, що Вони побачили, щось трошки. Мій брат пішов за те, що він пішов на працю в колгосп, казав, що він тяжко працював, казав, хто цей колгосп видумав, щоб він на страшний суд не став. Його на другий день кум забрав, виказав. Осталося четверо дітей, а він пішов і до сьогодня загинув; нема його. Вже одне сховане, його забрали.

Пит.: А що в Вас сталося з церквою, священиком?

Від.: Ну то розкинули церкву та й свій хлопець поліз, хреста скинув, свій чоловік, і він і не витримав, так він і здох, вибачте. Не вмер, а здох, бо така людина, то я його не рахую, що він вмер.

Пит.: А коли він помер?

Від.: Та я не знаю, якось його стало щось дуже боліти і я не пам´ятаю, коли він вмер, як довго він був, але він згинув.

Пит.: Скоро після того?

Від.: Так не жив.

Пит.: А пригадуєте, що сталося зі священиком?

Від.: Та за священика я не можу тобі сказати, чи він десь виїхав, чи він десь втік, я не скажу тобі за те, бо як сталось, то вони боялися страшно, то вони десь собі шукали якесь місце інакше, то я не можу тобі сказати, як там воно було.

Пит.: А Ви таки ніколи не стали членами колгоспу?

Від.: Ні.

Пит.: Ніколи?

Від.: Ні.

Пит.: А в Вас був голод в той час?

Від.: Так.

Пит.: А коли почався?

Від.: Десь коло 34–го року, скажім, голодівка страшна була.

Пит.: А що люди робили?

Від.: Вмирали, їли листя, що бачили і так падали по дорогах, дітей своїх вбивали, також їли.

Пит.: А чи люди шукали за працею?

Від.: Де ти підеш? Вони повирізували всі садки, знищили, щоб той чоловік ніде нічо не дістав, то яблука нігде не було, ні грушки, нічого. В нас садовини було страшне, але все повирізували, знищили, щоб люди не мали нічого. У наших людей було, та слухай, та холодець варили, продавали.

Пит.: А чи люди продавали свої речі за хліб?

Від.: Ні. Та ніхто не може. Де ж Ти купиш, як там не було нігде нічого?

Пит.: А що в той час совєти робили?

Від.: Та вони мали.

Пит.: Комуністи мали?

Від.: Так. Вони здали собі в заміну.

Пит.: А так, наприклад, ті, що в Вашому селі, комуністи, то там ніхто з них не помер?

Від.: Та чому ні? Померли люди.

Пит.: Комуністи також? А то як Ваш кум чи шваґер, ні?

Від.: Він ще робив в колгоспі. Та, слухай, так писано в Євангелії, що хто не піде до колгоспу, то брат не буде любити Тебе і сестра не буде любити. Ніхто, відкажеться від Тебе, вся родина. І там було. Мого чоловіка ніхто не хотів любити, бо він не був в колгоспі. Усі вороги на нього напали. Каже, чому Ти не ідеш, я пішов, та Ти, каже, йди. Ну, але він не хотів іти. Він заробляв кусок хліба, він йшов, такі во, що він будинки ставив, всіх нас годував і там він доставав той кусок хлібу і приносив і нас годував.

Пит.: Так до самої війни?

Від.: Так.

Пит.: А Вас коли–небудь допитували або затримували, міліція або хтось інший.

Від.: Ну, так мене то вони дуже мало. Я тому більше до нього не чіплялися, а до мене то так не дуже. Мене ще в колгосп викликали садити картоплю, то я ходила, але я ходила садити картоплю дуже радо, бо я брала відро ціле гарної картоплі і засипала, так далеко, в кінець біжу і там засипу, а ввечері десь так в 10–ті, 12–ті годин йду забирати і шукаю і так я тіх дітей годувала.

Пит.: То є добре?

Від.: Так я годувала, я так давала раду собі. Принесу та й борщу наварю з щавльом. Щавлю було багато, бо його не знищили і так я тим рятувалася.

Пит.: А як Вам платили за працю в колгоспі?

Від.: Нічого.

Пит.: Нічого?

Від.: А вони нічого не платили. То тільки що я могла там скомбінувати. Якби вони мене там зловили, то там би і забили, але то така, що я могла йти і не боялася. Думаю, що вже, Бог дасть, то те буде.

Пит.: А були сторожі на колгоспних полях?

Від.: То приїжджий був, той виконаванець, то він там вже дивився, сидів на коневі і дивився.

Пит.: А озброєні?

Від.: Та щось там мав на собі, чи я знаю, що він там...

Пит.: Чи Вам відомі які–небудь випадки людоїдства в Вашій околиці? Що люди говорили або що самі знаєте?

Від.: Ну, та знаєш, не знаю, то багато людей, знаєш, говорило, але я Тобі кажу, що я дуже багато участі не мала, щоби я так десь тим цікавилася знаєш, як наші люди були, ми не такі розвинуті, як сьогодні в Америці люди розвинуті. Бідою забиті.

Пит.: Такі обставини були...

Від.: Що я могла, голубе, там зробити, як я мала тих четверо дітей і я тільки думала про своїх дітей, щоб вони не померли. А щось там більше, то я не могла сьогодня так, як на Україні сьогодня живуть, вони закриті, вони мають нічого. Ми є відкриті, ми маємо *television*, маємо радіо, маємо все. Ти вмієш говорити, читати, то Ти можеш все знати, що робиться в світі. А там темні люди. Я там побачила своїх — мою сестру, донька прийшла, вона забита жінка, не має що говорити. Так і я там жила. А Ти знаєш, як я поїхала, то мені здається, ж там то все чуже... А це моя Україна. Така вже мені якась дичина.

Пит.: Чи Ви бажаєте ще щось додати?

Від.: Ну я не знаю, вже думаю, що може вже закінчимо. Досить багато наговорила.

Пит.: То дуже Вам дякую.

Fedir Kapusta, b. September 17, 1900, in the village of Horby, Kremlianchiv district, Poltava region, the son of a well–to–do peasant who had 20 *desiatynas* of land (half of which was seized in 1920) and was dekulakized by the local *komnezam* in 1929 and exiled in 1930. After serving his sentence, narrator's father returned to his native village in late 1932, got work in a state farm, and died there. In 1926, following a dispute with the local authorities, narrator went to work in Artemivs'k in the Donbas and later was assigned to the post and telegraph office in Kiev. During passportization (late 1932 — early 1933 program of introducing internal passports), narrator was declared to be a kulak and thus ineligible for an internal passport but appealed to authorities and was able to reside in Starobil's'k and Voroshylovhrad, where he worked in a coal mining cooperative, as well as in various other towns. Narrator gives considerable information on the revolution and the 1920s.

The first wave of collectivization and dekulakization in narrator's native village was carried out by local Ukrainian peasants, especially the *komnezam*, without the aid of outsiders. After emigration to the West, the narrator read extensively the Soviet Ukrainian press of the period. During the famine about one–quarter of the population of the narrator's native village died but no one in his immediate family. In the town of Ienakiieve, the narrator did not see people die but did see the starving taken away by police. There were "many" outsiders who came to his village, but mainly after the initial phases of collectivization. The narrator, an adherent of the hetmanist (monarchist) current in Ukrainian emigré politics, blames Marxist ideology rather than the Russian people for the famine and emphasizes the culpability of the Soviet Ukrainian authorities. An English translation of the full interview appears in this Commission's *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress* (Washington, GPO, 1988), pp. 237–259.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я й прізвище.?

Відповідь: Федір Павлович Капуста.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Сімнадцятого вересня, 1900–го року.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі Горби, Кремлянчівський повіт, раніше, Полтавщина.

Пит.: А де жили при кінці 20–их років — на початку 30–их років?

Від.: Жив я частинно в селі Горбах, а покинув село в 1926–му році й поїхав на Донбас. Причина була така — якраз повставали артілі, сільсько–господарські артілі, й забирали землю коло села, розумієте. І забрали в мого батька всю землю, хоч вона була два і пів або три кілометри від села, та то суцільно. Така велика була артіль! Забрали землю! Я пожалівся з іншими селянами — склав таке прохання до земельного відділу в Кременчуці: — Прошу Вас дати розпроядження, щоб не забирали землі, поскільки це було осінню діяно, поскільки вже були посіяні лани жита, пшениці й вже на заяву оралося.

Підписало цю заяву 13 осіб і я поїхав у Кременчук. І з Кременчука прийшло, що землі не можна забирати аж до затвердження Кременчуцьким окружним відділом.

Як прийшло це, зараз всі крикуни різні почали говорити — що він, підпільні зібрання збирав, що 13 підписів у заяві?! Розумієте?

Пит.: Це були місцеві люди?

Від.: Місцеві, ну ті, що в артілі й ті що в комнезамі. — Що він, кажуть, він, так сказать, нелегальні зібрання збирав, бо 13 підписів було на тому!

Я побачив, що це діло погане. А вже були райони, не райони, а волосні управи — радянська волосна управа вже була. І в кожній волосній управі був один одинокий представник ГПУ, один чоловік на всю волость — не на район, а на волость.

Я коли це почув, знаю, що коли от ці балачки стали, я тоді попросив у дядька (до батька звернувся — батько грошей не мав, а були гроші нові вже — червонці так звані). Я тоді до дядька звернувся. Дядько мені дав 20 червонців, чи то 20 рублів. І я залишив і поїхав на Донбас.

А з Донбасу, я мав із Артемівська в Донбасі, я мав уже призначення на Київську поштово–телеграфну контору. Я поїхав туди і став морзистом, а потім і вже бухгалтером був там. І до того доробився, значить — це з 1926–го року до 1933–го року — а в січні 1933–го року там була пашпортизація. А мене виявили, що я куркуль, ще до цього місяців три тому назад виявили, що я куркуль. А куркулям пашпортів не давали, розумієте.

Я подав заяву, щоб мене звільнили по бажанню. А голова цього рай–відділу — забувся його прізвище — взяв і подав у ГПУ, на Київське ҐПУ, районе ҐПУ. Воно місто Оржонікідзе було — воно Єнакієве, а було Оржонікідзе, Рикове називалося. І так і інакше. А тепер називається Єнакієве, зараз так само. То я подав ... а без голови кадрів, ніхто ... голова кадрів ... то значить, мене не звільнять. А цей голова кадрів подав у ҐПУ про те, що пан Несторенко був голова рай–відділу — також комуніст. І він подав на цього голову, що Несторенко зівльняє по особистимоу проханню, куркуля. Тоді Несторенко відказався від того, щоб, розумієте, мені дати документ, щоб мене звільнили по власному бажанню. Але він поставив у партком — а він також комуніст, той голова, районовий голова спецвідділу — комуніст, і той комуніст, розумієте, Несторенко комуніст. І він поставив питання перед райпарткомом, що хоч мене звільнять, а хоч звільнять голову спецвідділу.

У райпарткомі постановили, щоб звільнити голову спецвідділу. Це й получилося. Я вже передав документи новому бухгалтеру. І сам, чотири місяці дочекався, щоб мене по власному бажанню звільнили. Але я це заповіджу наперед. В січні місяці була паспортизація і другий голова спецвідділу, який вже був на те місце того, що звільнили, подав у пашпортний відділ, що я куркуль, що я втік із села й таке інше. А коли пашпорт отримали, то така заповнялася довідка: — Чи працюєш ти, чи не працюєш?

— Я преділяю, я працюю.

То мені видали пашпорт на три місяці, поскільки я працюю. Хоч і куркуль, а працюю, ще не звільнили. На три місяці пашпорт видали. Після того в мене не була справка. А я брав метричний випис (вони в церквах тоді метричний випис давали). Я пред´явив, коли ті три місяці скінчилися, я пред´явив це в пашпортний відділ (то містам видавалося всім загалом, а тепер один пашпротний відділ тільки, бо уже на все місто), пред´явив, а той не знає того, що на мене там було — і куркуль і таке інше — це три місяці прийшло — видав пашпорт на п´ять років мені.

Я тоді (цей Несторенко, що за мною заступався; правда, хоч він і член партії, то він зробив таке прохання в райпарткомі, щоб його, бо він виснажений, щоб його направили на курорт кудись. Він поїхав на курорт, а сказав своєму заміснику, щоб мені видав по власному бажанню, розумієте? І він так зробив і видав мені по власному бажанню.

Я уже мав місце, так сказати, приватно в Старобільську. Попрохав, але це було чотири місяці тому назад, як я попрохав, щоби мене прийняли там. Попрохав у Старобільську — там округа в Донецькій області — округ зробився під назвою Старобільський Округ. Там було 20 районів. Я поїхав туди. Мене прийняли. І там я працював три роки, до 1937 року. А потім там також були люди, ті що працювали в Єнакієве й там перебрались туди теж само працювати, і мене впізнали й сказали це голові округа.

Голова округа, знаєте, сказав, що: — Ти куркуль. Я, каже, видам тобі справку, що звільнився по бажанню.

І видав мені справку, що я звільнююся по бажанню. І я тинявся — по два місяці робив, по три місяці робив. Також в Єнакієве поїхав і поступив у Промбанк — там три місяці робив. І так весь час робив, до того часу поки війна почалася.

Від.: Я ще в Ворошиловград поїхав. У Ворошиловграді, в артілі працював. А в артілі там справки, справки по соціяльному походженні не було, розумієте, не питалися.

Артіль така, знаєте, вугільна артіль, не та державна артіль, а вугільна артіль. З´єдналися там мужчин 50 і добували вугілля. І я там працював до 41–го року. Але

раніше мене з цієї установи забрали на окопи. По пашпортизації, то я не підходив як куркуль, бо зброї не давали куркулям. Забрали на окопи. Робив у Запоріжжі на окопах. І потім відступав — аж на Кубань відступали. І як відступали, то на своєму ... тільки харчі їхні були, а своє все — обув´я, мундурування — все своє — не давали нічого. І так ото я працював. Нас гнали на Кубань і не давали їсти по два, три дні. І бували такі випадки, що соняшник! Відлучиться чоловік — соняшник з´їв би — а його стрілець убив. Такі випадки були.

Потім я повернувся з Кубані в Ворошиловград і там місяців два був. І голод вже є там сильний. Дістати не можна було нічого. І якраз почали видавати довідки. Командант почав видавати довідки на батьківщину кожному, що хоче. Якраз на мені остановилося довідка. А я отримав довідку, що можу їхати в свою батьківщину, тобто в своє село, село Горби.

Я приїхав у село і так знаєте, так робив увесь час і поступив на посаду інспектора по податках. (Я сам був бухгалтер.) І по податках робив поки не прийшлось посваритися з головою управи. (Це вже при німцях.)

Голова управи хотів, щоб там якась комсомолка (чи вона комсомолка була, чи ні, хто знає) а просив мене, щоб я підписав документ, що вона комсомолка, щоб її звільнити. А я кажу, як же я підпишу, я ж тут не знаю нічого, я ж приїхав, я ж робив у другому місці. А вона мені сама казала, що вона також зрозкулачена. Він розсердився на мене і звільнив мене. А якраз у Німеччину транспорт ішов тих робітників, знаєте, що набирали, і я з тим транспортом поїхав. Він мене включив у той транспорт, голова управи. Я з транспортом поїхав у Австрію і в Австрії працював до 1944–го року. У 1944–му році, в останні дні листопада чи грудня, я евакувався з Австрії, бо Австрію вже совєти зайняли. Я тікав від них. І я остановився в Мюнхені і там увесь час був і працював у американців. І за це я зараз отримую від Німецької Федеративної Республіки $55 пенсії, за те, що я працював там. А в 1951 році я приїхав сюди.

Пит.: А як це в 1933–му році довідалися, що Ви куркуль? Чи хтось доносив?

Від.: Я працював на відповідальній роботі, як бухгалтер — розумієте. А це робило саме ГПУ. Ніхто не доносив. А саме ГПУ. Відповідальних робітників, так сказати — хоч я і не був в партії, але бухгалтер райвідділу — це відповідальна особа, і мене ГПУ. А чому мене ГПУ, так сказать, за мене написало, хто я такий? Бо мене перед тим ... голова Нестеренко в Єнакиєві, знаєте, закупив 12 штук коней для пошти. І ті коні погинули. А він мав із своїм замісником, ну непорозуміння, знаєте, як людина людині не переварює. І той комуніст і той комуніст. І цей його замісник подав у місцеве ГПУ заяву, що Нестеренко винуватий в тому, що 10 коней погинуло від недоїдання.

Мене, як бухгалтера Несторенка допитували і Нестеренко казав, що бухгалтер не мав коштів сміти на так зване, на покуп харчів. І мене визвали теж у ГПУ, по цьому питанню — чому коні подохли. Я сказав, що ніяких перепонів я не давав, розумієте, щоб не давав грошей на покупку фуражу — нічого цього не було. А тільки коні погинули через те, що не можна було дістати фуражу. Один чоловік, спеціяльно, від конюхів їздив по всьому районі й доставав харчів для 12 коней. А це знаєте, 12 коней, багато! І знаєте, один раз приїде, достане — другий раз не достане. І через те коні подохли, що не було харчів. Мене питався в ГПУ: — Хто ти такий по соціяльному відношенні?

Я кажу: — Селянин.

А він каже: — Ні, не селянин. Кажи, хто ти такий по класовім обличчю.

Я кажу: — Середняк.

Він тоді мені сказав, що я куркуль–середняк.

І вони тоді направили в моє село, хто я такий. І воно прийшло. Якраз тоді ось мені з пашпортом справа була. О то таке, розумієте, що почали — що ти куркуль, ... не треба видавати. Ти видав на три місяці, а потім стримав на п´ять років.

Пит.: А скільки землі було в Вас?

Від.: Було землі по тому 20 десятин у батька, не в мене, а в батька. Двадцять десятин — це на гектари буде 22 гектари.

Батька розкуркулили в 1929–му році. Ще не було ні 10.000–ників — ну так — 10.000–ників і 25.000–ників. Ще їх не було. Робили це все свої — партійці, комнезами. А комнезами в все–українському, так сказати положенні, комнезами зробили сім

все–українських з´їздів, починаючи з травня 1920 року і до свого самого розв´язку — сім все–українських з´їздів, і на кожному з´їзді виносили резолюції господарства, куркулів позбутися і куркулів висилати. І з цього висилення взяв, так сказати, взяв цей Сталін, взяв розкуркулення (бо мене розкуркулили в 1929–му році), а Сталін сказав, що куркулів в колгосп не треба приймати, тільки розкуркулити і вислати. На з´їзді аграрників–марксистів, який в Москві був з 29–го до 31–го грудня 1929 року. І в 1929–му році не висилали куркулів, а присуджували, виїздна сесія приїжджала і присуджували на місці — на п´ять років.

І мій батько зостався не висланий до 30–го року. Мого батька оприділили за шість кілометрів у державний радгосп — шість верст від мого села. І він там був до — а в ті часи ще були ліберальні закони — ті що з НЕПу осталися. А його присудили в 1929 році. Він працював у державному радгоспі в 1929–му–1931–му роках. У 1931 році його звільнили. Як він робив то в ті часи — ще не була радикальна, а ліберальна реформа ще існувала. І його звільнили і він поїхав у Дніпродзержинськ, біля Дніпропетровська і там робив. Приблизно рік чи що пройшов. А в 1932–му році, на кінці ... а якраз в ті роки, в 1930–му році була стаття Сталіна „Головокружение от успехов." І по тій статті стали колгоспники забирати майно, поскільки їх примусили в 1930–му році — 64% було в колгоспах уже. А коли „Головокружение от успехов" — Сталіна стаття появилася, то в 1930–му році забрали з колгоспу майно своє і з колгоспу вийшли. Зосталося всього тільки приблизно — забувся — щось з 30% тільки осталося, а ті всі вийшли.

Коли ж у 1930–му році був XVI З´їзд Партії, то на з´їзді остановили назад примусом заганять у колгосп.

Пит.: А заганяли як примусом?

Від.: Кожного дня визивали в сільраду. — Чого не йдеш у колгосп?

Ну, мовляв, так і так ... не хочу, чи як там. І кожного дня визивали і обов´язково приймали заяву. Без заяви не приймали. Писали люди заяви і потім назад у колгосп.

А це в 1931–му році. В 1931–му році дійшла колективізація приблизно до 59%. А в 1932–му році уже 70% стало. Забрали всіх, хто повтікав, хто куди–що.

Я знайду Вам зараз — от, це є постанова про заходи для підсилення хлібозаготів, постанова ради народних комісарів УРСР. От ця постанова зробила голод! Дивіться, що ось тут пишеться: „Зобов´язати районових негайно організувати вилучення окремих колгоспників та одноосібників хліба розкраденого в колгоспах та радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор та насипні пункти тощо. Вилучити хліб з усіх ледарів, що не мають, але мають запаси.

На цій підстанові ніде не мають — а це було. Колгоспниця,, № 23–24, 1932–го року це приблизно в листопаді. А ось — голова ради народних комісарів УРСУ Чубар керівничих справ Легкий. Це було 20–го листопада 1932–го року.

Пит.: В той час Ви це все читали? Ви цим всім цікавилися?

Від.: Я цього не знав. Я вже на еміґрації це взнав. Я знаю тільки, що 21–го січня, чи то 21–го листопада були організовані бригади в кожному селі де була сільрада — і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто що не є. Що знайшли — жменю пшона — забрали, що знайшли — жменю гарбузів — забрали. І в погребах — де капуста була, буряки квашені, картопля була — і там забирали все до чиста.

Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях — їм зоставалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були. Але добровільно ішли на цю роботу.

І по цій постанові ніде не вказано, що треба зоставити якусь норму хліба на родину. Так ніде не вказано. А ще було до нового урожаю сім місяців: листопад, грудень, січень, лютий, березень, квітень, травень і червень — вісім місяців ще було. І нічого не сказано за те, що зоставити, а забирати все. І ось Вам написано: „...Негайно ... вилучення волосної ... хліба розкраденого."

Ніхто його не крав. Ніхто його не крав, але їм треба було виконати хлібозаготівлі. І вони це робили. І все рівно, нічого не зробили, а до голоду привезли.

Люди ж тікали всюди. Найбільше на Донбас, у Дніпропетровськ, у Криворіжжя й в Білорусію — найбільше тікали туди. І привозили відтіля хліба — хто міг то й привозив звітіля.

Пит.: Їх пускали?

Від.: Ніхто не пускав. Але вони самі відрядилися їхать, бо була постанова з 1928–го року, як почалася колективізація (і це робив уряд український) щоб нікого зі села не пускати, щоб люди не розбігалися, а щоб у колгосп ішли.

Пит.: Чи пригадуєте, як Ваш батько говорив, чи самі пам´ятаєте, як жилося за царя селянам?

Пит.: За царя, таким як батько, жилося добре, тільки, що було національне, так сказати поневолення — шкіл не було з українською мовою. Я сам скінчив у 1915–му році школу в російській мові, бо шкіл українських не було.

Пит.: А чи люди хотіли?

Від.: Як, хотіли? Ні, за це знаєте тоді не було навіть й мови. Селянство, ви знаєте, воно не дуже розвинене, не дуже, ніхто б не ... як би були школи, але тоді не було, бо це царський уряд там ... закон такий.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: У родині було сім душ. І оставили по нормі землі. Оставили 10 десятин — 10 десятин відібрали ще в 20–му році.

Батька рахували в 1929–му році розкуркуленим, і не тільки батька, а ще чотирьох мужчин розкуркулили в сілраді. Ще не було розпоряджень з Москви, нічого. Це сама робила влада українська, де був Петровський і Чубар.

Пит.: Чи пам´ятаєте, скільки було господарств у селі? Ви говорили, що розкуркулили п´ятеро господарств. Скільки всього було?

Від.: Було 500 дворів — не таких, а всіх — і бідняків і середняків і куркулів. Але вже в розкуркулення в 29–му році було. Але ж воно провадилося у 1930–му і 1931–му і в 1932–му роках ще провадилося. Розкуркулили приблизно — ось я Вам читав; радняські ці письменники кажуть, що куркулів було в Україні 15.5%, таку суму вони приблизно розкуркулювали.

Розкуркулювали не тільки тих, що куркулями зробили, але розкуркулювали уже й тих, хто були середнякамаи, тобто мав п´ять десятин, або шість десятин — і тих розкуркулювали в 1931–му–1932–му роках.

Пит.: А звідки Ваш батько дістав свою землю? Чи то від свого батька, чи купив?

Від.: Від свого батька. Мій дід мав 60 десятин землі. Від свого батька 20 десятин дістав. І дядько ще був у мене — дядько 20 десятин. А дід помер — ще осталася бабця і донька одна, тітка моя. Так дід на тітку відписав п´ять десятин і на бабцю 15 десятин.

Пит.: І вони разом жили?

Від.: Разом. Разом з дядьком жили. А як розкуркулювали мого батька?

Був закон проведений в українському радянському уряді. Він же ж мав прерогативи влади також, поскільки він хлібозаготівлі виконував і т. д. То — як Вам сказати? Був такий — у мене є — це в книжці і я дописав. Я допис давав у Гарварді, в УНІГУ і мене — мій допис визнав професор Конквест. Як хочете, я можу найти, що за мене Пріцак писав.

Був встановлений експертний податок на куркулів у 1928–му році. В 1928–му році на мого батька — а мій батько ж рахувався куркулем — мав 10 десятин землі — в 1928–му році наклали експертний податок, тобто так звався цей податок. Наклали 500 пудів хліба, щоб дав у 1928–му році, щось 50 пудів м´яса, тобто худобу, яєць щось 3.000, там і молока — таке, що його не виконав би за три роки, як би хліб родив, розумієте.

Пит.: Який в Вас звичайно був урожай?

Від.: Урожай звичайно був по 50 десятин, по 50 пудів хліба з десятини. Більше, так сказати, не було в той час, поскільки люди не цікавилися тим, щоб урожаю більше було, бо чим більше урожаю, тим більше хліноздавці ... більше кладуть.

І от цей податок наклали на мого батька і він не виконав у 1929–му році. Накладається податок у 28–му році, а виконується в 29–му році. Хлібодаток — він не виконав.

І крім того, моєму батькові накинули 50 пудів суперфосфати, тобто на буряки, щоб розкидав. А він вже й буряків не сіяв, раніше сіяв по пів десятини, а вже тоді не сіяв буряки. І вони накинули 50 пудів у дворі, викинули, розумієте, й от суд виїжджав і питають батька: — Чого ти не розсіяв суперфосфату?

А він каже: — Як я розсію, як земля і так родить без суперфосфату.

Суперфорсфат і так тільки на буряки, розумієте, розсівався. І йому присудили п´ять років. Два з половиною він відбув, а два з половиною йому відпустили.

Пит.: А що пам´ятаєте про революцію в Вашій околиці?

Від.: Про революцію? Я Вам скажу, що я дуже багато не пам´ятаю в своєму селі. А так знаю, що було. Бо я по фаху працював у Гайчурі, Катеринославської області — поштово–телеграфним чиновником був назначений в 1917–му році, ще до большевиків, розумієте. Я працював там.

Але знаю, що вже, як появилися большевики, то землю відбирали не тільки в панів, але й в тих селян, хто мав більше, як 25 десятин землі. Вже відбирали так само при большевиках, уже. При Петлюрі не відбирали, при Директорії і Центральної Ради — не відбирали в селян, хто мав більше, як до 25 десятин землі, а після 25 десятин — уже при Центральні Раді відбирали, хто мав більше ніж 25 десятин — відбирали вже землю.

Пит.: А як взагалі Ви ставилися до Центральної Ради?

Від.: До Центральної Ради — Центральна Рада, що так знаєте, ще так можна було — хоч вони при відступі — трудовий конгрес і ухвалив націоналізацію землі зробити, це вже при відступі, як уже вони більше не появилися — але при Центральній Раді можна було жити всім добре — і біднякам і середнякам і куркулям, так сказати, так званим куркулям, як їх робили.

Пит.: Чому в Москві не було голоду, а голод був тільки в не–московських районах?

Від.: Та тому, що в Москві, у Московській області Калузській, хліб родить 50 пудів на десятину і то тільки жито, ячмін і овес. І то все. Пшениця там не родить. А на Україні вони збирали і накладали податок згідно протоколів, обсервування — 150 до 200 пудів з десятини, де хліба більше, товарового хліба, із десятини врожаю, чи то з гектара врожаю. Чи в Москві, чи на Україні? На Україні товарового хіба більше з гектара, бо тут — вони накладали податок — 150 пудів із десятини. А як вони беруть податок? Вони акти збирають. Акти їм дала УРСР — уряд УРСР дав акти і вони наклали такий податок, який повинні виконати, розумієте?

Пит.: А скільки пудів десятина давала на Україні?

Від.: На Україні десятина давал до 200 пудів.

Тепер я хочу Вам ... ага бачите, від району. Такий плян ... Мірчука. На Україні 356 мільйонів. Це на 1932–ий рік. Замість пляну минулого року, 431 мільйонів пудів. Значить плян минулого року — 1931–го — був 431 мільйонів пудів і був виконаний. Той, що було індивідуальних господарств 51%, я тепер згадав, і тому виконали цей плян, розумієте. А тут у 1932–му році люди порозбігалися і знаєте, повмирали, і розумієте, не могли виконати цього зниженого пляну, бачите. Тут 431 — 356, 44 і 31; 77 мільйонів зменшила Москва проти 1931–го років. По середній Волзі — 72 мільйонів пудів замість пляну минулого року 106 мільйонів пудів. А по Московській області — де ж воно — по Московській області 27 мільйонів пудів замість пляну минулого року. Бачите! Московська область — 27 мільйонів пудів, а середня Волга — 72 мільйони пудів — а вони по території однакові, а може ще Московська область більша за територію Середньої Волги.

Чому це так, що тут більший податок, а в Московській області меньший? Тому, що там також родить видайність гектара 100–150 пудів, а в Московській області 50–60 пудів. Бралося з видайности гектара. Большевиків ніхто не обдурить, розумієте. Вони знають, де можна взять більше і де меньше. Але на Україні в 1932–му році тому це отрималося, що забрали все чисто під чисту. І то брав уряд, щоб виконати хлібозаготівлі, уряд український, радянський український уряд. Бачите.

Пит.: Чи можна б вернутися до 1917–го року. Як це Ви дістали цю працю на Катеринославщині?

Від.: В моєму селі було поштово–телеграфний відділ. В моєму селі був військовий завод, який виробляв хемічні продукти і там значить пошта була сама, а потім, коли цей завод почав функціюнувати, він у 1914–му чи 1915–му році став функціювати, що виробляти отруйні ґази і там працювало 500 солдатів. Тільки солдати всі робили.

Пит.: Місцеві?

Від.: Ні, не місцеві, а прислані солдати робили там. І село Горби стало пошто–телеграфне — раніше пошта тільки була. А потім і телеграф став, поскільки телеграм багато йшло в військовий завод. Я став учнем на чиновника — це в старий час, в 1916–му році.

Я пробив чиновником чотири або п'ять місяців, а приблизно в травні, в 17–му році мене назначили в Гайчур, Катерниноcлавської області поштово–телегравним чиновник шостого розряду. Тоді чиновники звалися — це не при совєтській власті, а при царській.

Пит.: Про це наказ прийшов — від Центральної Ради, чи від Петрограду.

Від.: Ні, ділення було поштове таке. Дві губернії було — окружне поштово–телеграфне управління і це управління було на Катеринославщину і на Полтавщину. Двоє цих губерній. І мене призначили в Гайчур бухгалтером. Я там пробив всього рік, 1918–ий рік, липень, а в 1917–му році в травні мене призначили там, більше року пробив і в мене серце почало боліти — не серце, а Бог зна що. Я до фельдшера пішов, лікарів не було в той час. А він послухав, не тим то інструментом, а вухом, каже: — В тебе порок серця.

Я тоді поїхав у Катеринослав прямо. Я знав, що порок серця — то можу померти і завтра і сьогодні і післязавтра. Поїхав зараз у Катеринослав у управління і подав заяву, щоб мене звільнили і мене через місяць звільнили. Я поїхав на своє село.

Пит.: Чи большевики дійшли до Гайчура на початку 1918–го року?

Від.: Вже були вони — і то раніше ще були вони, а потім німці стали, приблизно в 1917–му році — німці й австрійці — і я при німцях і австрійцях ще працював там.

Пит.: А як Ви ставилися до німців і австрівців?

Від.: Та що ж, як ставився? Большевиків прогнали то добре, але вони так само свій, так сказать, давали напрямок своєї мети і зі своєї цілі, тобто Україною заволідити як хлібом–фуражем.

Пит.: Чи нарід любив німців?

Від.: Ні — нарід не любив німців. Це вже, як я звільнився, то Махно, а там Гуляй Поле недалеко — 20 верств Гуляй Поле, то Махно вже проти гетьманської влади зробив виступ і перерізав усіх вартових, тих, що варта була — розумієте. Та мене вже не було там, я поїхав по хворобі в своє село.

Пит.: А чи люди цікавилися українською політикою, Центральною Радою?

Від.: Ну, аякже, ну ясно, що цікавилися. При німцях навіть були страйки залізної дороги, через це саме, що вони прийшли на чужу землю.

Пит.: А що думаєте про гетьмана Скоропадського?

Від.: Гетьман Скоропадський був дуже доброю людиною. Він знаєте, прямо сказав, що кожному наділеться по 25 десятин землі, кожному господареві. Тим, що мають землю 25 там ... то тим не наділяється, але тим наділяється безземельним і малоземельним. Кожному — але всім землі не хватить він сказав, всім не хватить — треба індустрію розробляти. І то правильно він сказав. Тільки не правильно було в нього те, що він пропаганди ніякої не мав. Абсолютно.

Я знаю, в своєму селі — скільки — від 29–го квітня 1917–го року до листопада 1918–го року, гетьман був, але в селі ніхто не появлявся. Був старшина, була варта. Але ніхто з пропагандою гетьманської ідеї й чину не появився. Не було ні одного волосного сходу. Большевики, як приїдуть, зараз волосний сход збирали. А при гетьмані не було того нічого.

А я ж газети вже читав тоді. Гетьман проєкт узаконив про осушку придніпровських плавень, а при Дніпрі плавень дуже багато, знаєте. Плавні, ті що заводняється весною і потім сходять, але воно там не сіється. Не можна сіяти нічого, тільки де води нема, там трава росте, сінокоси. То він це узаконив. Прямо придніпровські плавні усушити і знаєте. Але його не підтримували найбільше без земельні або незаможні, бо він походив з панів, із поміщиків, він був, правда, великий поміщик. Але урядування його було дуже добре, тільки ... правда варта тих — як вони звалися, забувся, що нагайками били по тілі, вартові. Тільки били комуністів, не розстрілювали, а били комуністів і незаможників, хто дуже кричав за совєтську владу. То так при гетьмані було.

Пит.: А скільки осіб було в державній варті в Вашому селі?

Від.: Осіб три, не більше — голова варти і двоє вартових. Більше не було, а були спеціяльні загони, які на округу звалися — то там було по 40–50 душ тих, які заколоти робили, то вони осміряли, то вони, так сказати, окремо, не так як...

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте повстання проти гетьмана?

Від.: Пам´ятав. Було воно — воно в мене в цій книжці. Тут. Були повстання в Александрівському повіті — то Махно–Махновщина, у Хорольському повіті — Динька був отаманм. І на Київщині — Зелений отаман був. І та дивізія, та дивізія, що в дивізії стали називатися.

Пит.: Галичани?

Від.: Ні — не галичани.

Пит.: Залізна.

Від.: То від дивізії були українців при большевиках (свідок читає на пів голос). То є в Київщині повітове місто, а я його забувся.

Пит.: Біла Церква?

Від.: Ні, друге.

Пит.: Чи нарід підтримував повстання проти гетьмана в Вашому селі?

Від.: У моєму селі, я Вам скажу, вони то підтримували поскільки большевики, знаєте, давали по морґу землю для безземельних, мало земельних. А в моєму селі те вони підтримували, але повстанців у моєму селі не було. На Київщині були, в Хорольському повіті були, в Полтавщині, може і ще де було, ну я того не чув, і в Александрівському повіті — Махно.

Пит.: А що Ви думаєте про Директорію?

Від.: Директорія то таке саме, як Центральна Рада була, розумієте. Там немає нічого такого, тільки й того, що Винниченко був, так можна сказати, скомунізована людина, поскільки він був у 1920–му році, як не помиляюся їздив і ультиматом тільки поставив, щоб його в Політбюро прийняли.

Пит.: Як большевики поводилися, як уже вкріпилися, так з початку?

Від.: З початку, як бачите, в 1922 році кажеться не появився. Ні в 1921–му році не появився. То знаєте, то таке страшне було, що на зібраннях вибирали сільорга — вибирали найстарішу людину, сіль–ора. Тобто він не був, а найстарішу людину вибирали на зібраннях, розумієте. При НЕПові, так сказати, велося так нічого, хоч бо землю закріпили за тими, хто так сказати працював на ній і все було, так сказати, на підйомі. Як приватна власність стала і бурякові заводи пустили, як не помиляюся в 1923–му році (в нас там недалеко Оглоблинський завод). Оглоблинський завод вже пустили — тільки це ініціятива була приватної спілки, не компартії, розумієте, а компартія не суперечила.

Ну а так, знаєте, у большевиків усе знаєте, так як куди вітер повіє. Сьогодні в одну сторону, а завтра в другу сторону. Так само і в большевиків.

Що не місяць, що не неділя, нова якась кампанія відносно того тільки й того, що при большевиках урвали комітетам незаможнім владу. Вони так існували без нічого, знаєте, нічого так не робили. А в їх раніше влада адміністративна була й то вони її розкуркулювали в 1920–му.

Від.: Я ще забувся — мого батька розкуркулювали в 1920–му, як прийшли вони, тільки те розкуркулювання було не таке знаєте, як в 1929–му чи 1930–му. А прийшли з комітетами і питаються — скільки землі маєте? Скільки худоби, скільки там курей, чи от таке все. А батько старався якось неправду говорити. У батька було 20 десятин, а він сказав: — Та мені батько мій дав 14 десятин.

А батько знав, що розкуркулювати будуть, хто мав 15 десятин і вище, тобто неправду сказав. Вони й пішли геть, але в 1921–му році, коли директива прийшла від все–українського комнезаму, явилися — один мій співшкільник, який недалеко мене живе. Його Гнида прізвище, а він перемінив своє прізвище на Лісовик, бо в нього був брат лісовик, визначною особою не в УНРівцях, а в Боротьбістах. І він і ще один з другого села пришйли, забрали кожух, забрали скриню одну (в матері було дві скрині) — забрали кожух батьків і на тому скінчилося.

Але як у 1920–му році розкуркулювали то в батька була жалка і сіялка. То я сам у 1922–му році відвіз, бо комнезам написав, щоб відвезти. Я відвіз сам те. А те останнє то вже в 1921–му році доконували. Ось воно в мене є. Я тут уже найшов у бібліотеці.

(Читання з книги.)

Пит.: А як у Вас комнезам реаґував на таку новину? Що це...

Від.: Вони підчинялися, що з гори дають. Вони підчинялися, вони протестують в такім разі.

Пит.: А ще до НЕПу, чи було повстання проти більшовиків? Чи хлопці значить...

Від.: До НЕПу в моїх місцевостях не було. Там, де були ліси, то там воно було, розумієте, до НЕПу. На приклад: під Полтавою є ліси, я забув, як вони звуться, під Полтавою там, до 1923–го року було. А на Київщині — Хмара також був і Зелений. Це все в 1921–му і 1922–му роках ще було повстання, на Київщині те саме.

Пит.: Чи в Вас говорили про таких, як Махно?

Від.: Махно, я Вам скажу, то він діяв на сторону совєтів в більшості. Я його прапор бачив. Я ж у Гайчурі працював і переїжджав. Я його бачив. Два табори — з одного боку один і з другого боку. Два табори в нього. Такий, знаєте виспаний такий. Я сам його бачив. Але він знаєте мав прапор, як подивитеся на прапор — скелет на чорному обрії — людський скилет. То страшне, знаєте!

Він ні законів не мав ніяких, знаєте, ні нічого. Як треба, ... не мав, як треба, з одного табору взяв застрелив і з другого табору також взяв і застрелив. Та й більш нічого.

Пит.: Чи на тому прапорі було щось написано? Чи пам´ятаєте?

Від.: Я от уже забувся, що написано. Написано таке, в роді „смерть капіталістам," так в роді цього.

Пит.: Чи це був череп, чи цілий скелет?

Від.: Череп, череп. Скелет — не скелет, скелет це багато. Череп, череп до половини.

Пит.: З яких людей складався партійний й урядовий апарат у Вашому селі? Вже за большевиків.

Від.: На початку, як волость ще була, то з бідняків і середняки були теж само.

От я Вам скажу. У моєму селі жив, не жив, а мав — Глібова знаєте, письменника — Чули? То він у моєму селі жив на краю, можна сказати, хутір. Мав — скільки він мав — мав 40 десятин землі, тільки земля була болото. Половина болото, а половина була така, що можна бухати. І оцей син Глібова, того, що письменником був, був у виконкомі також, розумієте. Як спеціяліста його взяли.

І я Вам скажу, що хата під залізом і сарай під залізом у нього, так сказать то (але він не бохав сам, а наймав все, цей Глібів.). І його вже доньку, цього сина Глібова, у колгосп прийняли і вона в колгоспі робила. Я знаю це теж — це точно. Вона, як свято в Чернігові було — чи померлости, чи народження Глібова, так цю внучку його викликали в Чернігів — вона їздила туди. Але в колгоспі робила рядовою — це розкуруклювали.

Пит.: Взагалі ні?

Від.: Так. Чому, не знаю.

Пит.: А вже пізніше скажім, вже як був НЕП, то які люди були в партії, в уряді, у Вас?

Від.: З бідняків, із незаможних були. З куркулів не могли бути, бо куркуля не приймуть — розумієте?

Пит.: А чи були приїжджі комуністи?

Від.: Приїжджі — багато було. Тобто їх, як зветься воно, забувся. Приїжджих багато було. У моєму селі в 1934–му році був той російський комуніст уже, не місцевий, а російський. Міг би бути й українець, українців по сільрадах багато було, в 1934–му і 1935–му роках багато було.

Пит.: Ще до того, як втекли зі села, чи мали бути які клопоти з Чека? Чи пізніше з ГПУ?

Від.: Не мав. Ото тільки мав, але я забувся сказати — я загубив той пашпорт, що мені на п´ять років видали. Я стояв у черзі потягу і в мене витягли всі гроші і пашпорт витягли. А я вже працював у Старобільському — це приблизно в 1935–му році. Я приїхав у Старобільськ, тут почикав один день. Потім міліція сказала, що не має. Значить, вони пашпорт витягли для себе, може також розкуркулені, такі як і я, розумієте, але так то є.

І я поїхав у Старобільськ. Питають мене: — Ви працюєте?

— Працюю.

Тільки я поїхав по справах у Єнакієво де я працював. Працюю. Він мені на один рік дав пашпорт. Коли рік скінчився і ... по соціяльнім положенню, пашпорт приніс до ... мені прийшлось їхати в село. Я поїхав, коли якраз там мій сусід — Ромащенко прізвище його — того сусіда на три роки засудили за привласнення майна. Як розкуркулювали, він смушки брав з овець, знаєте, смушки, що на шапку, і там теж на кожух, чи що брав. Його в цьому, так сказати зловили й на три роки засудили. А він три роки відбув і в сільраді вже був секретарем, розумієте. Так я з ним поговорив. Він каже мені: — Їдь.

Ні, я з ним поговорив і кажу: — Мені треба на пашпорт, бо пашпорт скінчився. Він, знаєте: — Добре. — А тут росіянин голова сільради, а він секретарем. — Добре, каже, я тобі видам. Скільки даси?

Так я йому 100 рублів дав за те, що він мені довідку дав і на п´ять років і в Сердинську надали пашпорт. На п´ять років.

Пит.: Чи в Вашому селі були сількори — сільські кореспонденти?

Від.: Цього я Вам не можу сказати. Я думаю — були з комсомольців. Тільки з комсомольців — таких не було. А з комсомольців були.

Пит.: А чи до Вас приїжджали уповноважені з ЦК, так звані уповноважені Центрального Комітету?

Від.: За це ж я не можу Вам сказати, бо я ж працював у Донбасі, але можу сказати Вам у Глобино — від мого села 15 кілометрів. У 1932 році, знаєте, предвер´я, як кажуть, хвала передчасність, голод наступає. Вже і голодні і таке інше. То приїжджав все–український староста — Петровський. І вже в той час знаєте, і розкуркулення і колективізація, і потяг остановився спеціяльно на три кілометри від Глобино, це вже районовий центр був. То Петровського несли на руках три верстви — три кілометри — на руках несли аж до центру в Глобині, як він з потягу встав, розумієте. Це мені розказували. Я не був, але мені розказували, що так було.

Пит.: А що можете сказати про донощиків і сексотів у Вашому селі?

Від.: Такого я не можу знати. Того не можна знати — донощики і сексоти — донощики були найбільше з комнезамів, найбільше з комнезамів, бо це була клясова прибудівка при партії, при комуністичній партії

Пит.: Чи Ваших дядьків розкуркулювали?

Від.: Так! Обох моїх дядьків розкуркулили. Обох розкуркулили в 1930–му році вже.

Мого батька в 1929–му році. А знаєте чому? Тому, що в мого батька була хата під залізом крита і комора під залізом крита, от що і через те мого батька настоящим куркулем зробили. А дядька — стільки ж мав, чи більше мав чим я — ще до революції, чим мій батько до революції, бо він мав 30 десятин землі, а мій батько 20 десятин. Там осталася бабціна земля, що їй відібрали — то інша справа. То я Вам скажу, що мого дядька по батькові вислали в 1931–му році — він ще й був у колгоспі, конюхом був, розумієте, прийняли в колгосп, а потім вислали як куркуля, що проник. Знаєте, він випивав з партійцями, випивав знаєте і робив, знаєте і робив, так сказати, то все. І він у колгоспі був ... остільки що, а потім його вислали, як злополучний і клясовий елемент.

І дядька другого також. У того було 40 десятин землі. Відібрали в нього нормально. Оставили сім десятин, чи 10. Я вже не знаю, скільки оставили. Але також вислали, коли розкуркулювали. Його розкуркулювали в 1930–му році — мого баьтка в 1929–му році, а цього, по матері, в 1930–му році.

У нього все заховане було. Це мені розказували — то бричку найшли, віялку найшли — жалка захована була, сіялка — це все в батька понаходили закрите, так сказати.

Пит.: А як він сховав?

Від.: У коморі сховав і забив. З одного боку був загін для скоту, а це забив так як би стіна від загону, й там це заховав і це знайшли. І його вислали також. І вони не повернулися. І той не повернувся. За мого батька брата була вістка, що його дерево вбило там, розумієте. Їх на лісозаготівки посилали.

Пит.: А де, в Сибір?

Від.: Ні, в Удмуртську, чи в Мордовську область. Лісозаготівки робили, і в Вологодскій області.

Пит.: Чи був спротив проти колективізації?

Від.: Я за це не можу сказати. Спротив був, звичайно, спротив був, але в моєму селі такого спротиву, щоб збройного, то не було. А за спротиви чужі, от це не можу сказати. В моєму селі спротиву не було. А до всього, так сказати, не поступали в колгосп, поки, вже знаєте, ніякого другого виходу не було. Тоді, одні вступали, а другі покидали господарство і тікали геть, за океан — хто де міг.

І з „Колгоспниці України," це а 10–го лютого 1932–го року.

„Чудовим доказом народження боксів. Не скінчили сіяти перші на селі.

Одні з перших у районі засіяли та 10 днів замість тримати, засівну площу збільшили — 212 гектарів замість 193. Бригада цілком ліквідувала неосібку. Весь час перелічували норму виробітку півтора, два рази. Не засіяли ще 10 гектарів в одноосібників, взявши їх на боксір."

Розумієте, це в 1932–му році було, коли люди тікали вже, не маючи нічого, ні їжі, нічого. І ще бруньок немає на дереві. Бруньки варили.

Люди тікали, знаєте, тікали й оставляли хату й землю й засій оставляли. І це вони засівали, оці бригади були в колгоспі, що засівали покинену землю. У 1932–му році.

Пит.: Коли були на Донбасі, чи Вам було бідомо, що діється в дома, в Вашому селі?

Від.: Аякже! Я зустрічав своїх односельчан, у Єнакієві працювали на заводі. Там завод 25.000 мав.

А потім — я ще забувся — моя мати вмерла в 1926–му році. Як розкуркулювали в 1929–му році, то питали тих комнезамців: — А де ж то полотно, що ви прали? Де ж ті рядна, що ви ткали?

Знаєте, полотно і рядна, це господарські — було по два — було багато тих сивалків полотна — бо з полотна шили сорочки і підштанки. Моя мати вмерла в 1926–му році. І питаються: — Де ж полотно? А розкуркулили в 1929–му році — три роки перейшло, чотири роки перейшло. То ж воно перейшло на дітей! На дітей. Навіть полотна того не було, а вони питалися — забулися, що полотно повинно бути. Це ті, що посходилися.

А розкуркулювали так, розумієте, ну граба. Граба. Ви знаєте що це таке? То на грабу все виносили.

Була в моєї матері машинка *Singer*, ручна машинка *Singer*. Продали за 10 рублів, а той ціни тоді не було. Це було в 1929 році. Може 1.000, 2.000, 3.000 треба було тоді дати за машинку *Singer*. Продали за 10 рублів. А гроші були, так сказати, вже безцінні.

Пит.: Чи дуже багато напливало розкуркулених?

Від.: Дуже багато. Але не тільки розкуркулені напливали, а й комсомольці і комнезами. Кидали все чисто, бо голод. Розкуркулені те саме. Але розкуркулених не приймали, якщо він не мав довідки, що він середняк, а не куркуль, або бідняк, розумієте. Не приймали ні на шахти, ні на завод, а тільки в кар´єри, де добувають пісок та камінь.

Мій батько теж само, як звільнили, він поїхав у Дніпродзержинськ (я не знаю, як він тепер називається) то тільки мав 52–53 роки і хворий був він. То тільки прийняли на погрузку вугілля. Туди ніхто не йшов, розумієте, на погрузку вугілля або каміння, бо там не ... приймали розкуркулених.

Пит.: Чи то була дуже небезпечна праця?

Від.: Воне не то, що небезпечна, а тяжка. Треба силою все робити.

Пит.: А люди на Донбасі, то вже могли якось вижити?

Від.: То є в Донбас в першу чергу, то уряд з Москви направляв все чисто — і харчі і хліб і одяг і т. д. Я, наприклад, у 1927–му році купив за 40 рублів шовковий костюм синій, за 40 рублів із Англії, етикет із Англії. Туди все посилали, молоко можна було купити консервоване з Сполучених Штатів Америки. А більше ніде, крім Донбасу, де були шахти, чи заводи.

В таких містах, де не було ніякої промисловості, то там нічого не було. Абсолютно нічого. А туди давали все чисто, все — молоко консервоване. Я сам їздив в Сталіно і в Єнакієво — там також було молоко в універмагах.

Пит.: Я можу Вам сказати таке: багато німців працювало на елетростанції — будували електростанцію в Єнакієві. Це для завода. Там завод мав у той час 25.000

людей. Металюргійний. То купували — і німців багато було — може 100, може 200 їх там було, з Німеччини наїхали. А все ж видавалося по талонам. А німцям видавали без нічого — скільки хоче — чи два кілограма масла, чи там кілограм, чи два кілограма ковбаси, чи кілограм. Давали без нічого. Так наші люди просили німців, якщо знав якось трохи німецьку мову, то просили, щоб йому купив. Були такі, що купували для тих, що просили їх. А німцям давали все без нічого, бо то, розумієте, чужинець.

Пит.: Це під час голоду?

Від.: В 1930–му, в 1929–му, в цих роках, так, під час голоду.

Пит.: Чи Ви бачили голодних селян на Донбасі?

Від.: Я бачив. Але не бачив, щоб лежав умерлим, чи що. Бо міліція, ви знаєте, за тим слідила і де що, де є чоловік, що сидить — питається, чого ти сидиш і забирають. То я не бачив сам особисто.

Пит.: А чи знаєте, куди міліція брала тих людей?

Від.: Хто знає? Брали звичайно не для відживлення, а щось з ними робили інше. Але вони старалися так, щоб люди не бачили тих, що виснажені від голоду. А місцевих голодних там не могло бути, розумієте, тільки наїзні були.

Пит.: Можете повторити, яке це було місто, де Ви жили в той час?

Від.: Єнакієво.

Пит.: А чи бувало таке, щоб селяни продавали свої речі за хліб? Чи Ви того не бачили? Значить у Вашому селі.

Від.: То торгушка була. То я сам купував хліб на торгушці. Я забувся Вам сказати, що в мене ж матір вмерла, а батько розкукулений був то репресований, а брат мій — нікуди було діти брата. Малий — 10 чи 11 років. Його з другої кляси вигнали зі школи і він колгоспним свиням давав їсти. А я ж посилав йому хліб, купував на торгушці, йому і батькові посилав одяг теж само. А батько був за п´ять кілометрів у радгоспі. То мій брат чоботи відніс батькові, а йому пальто купив підтримане, бо там же також в радгоспі не давали, хоч голий працюй.

Пит.: А чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ні, ніхто з моєї родини не помер з голоду. Я за батька ще оце не сказав. Як ото „головокружения от успехов" було. Сталіна стаття в „Правді," так почали відбирати худобу і все. І поголоски пішли такі, що вже все. Так батько заробив 100 рублів — було лишніх його 100 рублів за пазухою. І в 1932 році, приблизно в грудні, поїхав до свого села. А працював він і був на помешканні в сестри своєї в Дніпродзержинську.

Мені казала тітка, що його відговорювали: — Не їдь! Не їдь!

А він поїхав. Каже: — Дайте мені, хоч я збудую землянку на своїм, тут–во. — А хату розбили і залізо забрали на машино–тракторну станцію. І він каже їм: — Я збудую землянку й буду жити.

А вони: — А, та ти ще приїхав землянку будувати.

Голова сільради був з того села — Медведенко вона — жінка — прізвище Медведенко. І комнезам був Омелько Щербина. Взяли його, обшукали. А за ним невиконаний експортний податок був, розумієте. Обшукали — знайшли 100 рублів. Він заховав їх за пазуху. Найшли. Відібрали гроші. Сказали: — Іди куди хочеш, тільки в селі, щоб ти більше не був. А він же ж відбув кару і мав документи, що відбув кару. І він узяв мого брата, звуть його Олександром (12–13 років) і пішов на станцію. А тут йому сказали, де працює його знайомий, від цього брата, що мені видав довідку, щоб я отримав пашпорт.

Станція Олексіївка — радгосп ім. Чапаєва. Це приблизно 30 кілометрів від станції Олексіївка. То він приїхав до того, а той був п´яниця і там розсердився за щось. І „ти куркуль" на батька. Це вже мені мій брат розказував — мій брат там був. — Ти куркуль, пішов звідси, щоб тебе не було. — А він з бідняків, розумієте.

Прийняв зараз і працював батько, а потім комісія приїхала виявити хто куркуль, щоб виселити з радгоспу. Так він перестав їсти (це мені розказувала жінка того, що там працював) перестав їсти, а вона з ним також посварилася й приїхала в те село, в моє село, в село Горби. І я зустрівся з нею — вона мені розказувала (чи вона правду говорила, чи ні — хто його знає) каже: — Ми запрошували, йдіть їсти, чого ж ви не їсте нічого?

Він каже: — Я не хочу.

А він певно хворий був, а потім помер, розумієте, у радгоспі помер.

А брат мені написав: — Чи я не можу до тебе приїхати?

Кажу: — Я б радий тебе прийняти, та я на такому самому, а вже за мене знали, що я куркуль, але я ще працював. І він поїхав до другого брата, до мого, який в Гробицькому заводі глазурувальником працював. Також страдав зимою, щоб не найшли його. Зимою на дворі спав у соломі, щоб не найшли, бо були компанії такі, що ловили таких.

Пит.: Що це була за компанія?

Від.: Компанія по виловленню ...вого елементу, це по селах. А ... це район був Оглобин і він в районі встоявся в таком–сяком там, якось, я не знаю як устоявся. Так мій брат приїхав по нього, а я йому посилав, що міг. А потім він устроївся — прийняли його (брата цього меншого) хліб возити в радгосп. Також радгосп ім. Чапаєва, коло станції Оглобина. І він возив хліб. Він казав мені, що багато на нього доносили, що він куркуль, але його тримав директор колгоспу, тримав не виганяв.

Пит.: Взагалі, чи багато людей в Вашому селі померло від голоду?

Від.: Я думаю, приблизно — у мене десь було, я давав колись зізнання — в Український Конґресовий Комітет — я давав зізнання. Я давав приблизно і в район. Тільки не знаю чи воно у мене є. Приблизно четверта частина в моєму селі померла.

Пит.: Чи чули, що сталося з священиком у Вашому селі — з церквою в Вашому селі?

Від.: З священиком — я так чув, але не дуже. Бо там перемінялося, коли ці священики. Як вони звалися, я вже забув.

Пит.: „Жива Церква?"

Від.: Так, „Жива Церква" була вже. Що з тим священиком трапилося, не знаю, коли вже церкву розібрали. Але священик, який був до того, то той втік геть. Десь може ..., хто його знає.

Пит.: А коли?

Від.: Приблизно в 1928–му році, чи в 1927–му.

Пит.: А як довго в Вас був священик у церкві?

Від.: За це не можу сказати, але так з пів року, рік був. Але як мені розказували, як церкву розібрали, а церква в нас уже стара була — то геть забрали іконостас (а іконостас у нас був із дерева, то комнезамців, як ті ... позабирали все те і запалили коло церкви і все згоріло. А дзвони — дзвонів на дзвінниці було п´ять у нас — то дзвони геть звалювали відтіля активісти, комнезамців, комсомольці також само. А церкву, то вже не знаю як — розібрали зовсім. Я це вже не знаю.

Пит.: Скільки разів Ви верталися додому після того, як втекли в 1926–му році?

Від.: Один раз, як їздив по пашпорт ... в 35–му, 34–му, тако..

Пит.: А в чому бачите причину, джерело всіх тих...?

Від.: Всього цього? Я бачу це все в марксизмі–ленінізмі, в комуністичній партії, яка започаткувала колективізацію села на з´їзді. А на XV–му з´їзді компартії в Москві в грудні 1927–го року. Все зло від марксизму–ленінізму. Все зло! Клясова боротьба і переслідування віруючих — все це з марксизму–ленінізму. І Сталін коли відчитувався, то говорив, як вже відчитувався, коли колективізація вже зроблена була (в мене є документ) говорив — бідним господарствам не вийти з злиднів — то Сталін на доповіді говорив — тільки одне, що зробити, це велике аграрське господарство. І це є в Комуністичному маніфесті 1848–го року. А вони є комуністи! І вони з Комуністичного маніфесту взяли колективізацію, де сказано, чорним по білому і написано — бідні сільські господарства об´єднати в велике підприємство, так написано. Все зло починається від колективізації. Україньский нарід був прив´язаний до землі. Ви знаєте, що вони пішли за Леніном, який сказав — земля селянам, фабрики робітникам. Вони дурили. Ще довго їм дадуть ... власність.

Якщо всі росіяни наші вороги, 130 мільйонів у Росії, а 10 на Україні, то бідна наша година. Я вірю, що росіяни також терплять, що не всі росіяни імперіялісти. Може не до тої міри, що інші народи. Всі росіяни імперіялісти, а все ж таки терплять. Правда, росіяни не саджать у в´язниці за російський патріотизм. А це не права. Він цього не знає,

він московський імперіялізм і російський імперіялізм тільки говорить, а це не правда. Я знаю, так сказати терміни, коли саджать за російський патріотизм, так само, як за український. Огурцова — Ви за такого чули? То сидить за російський патріотизм. Він видава журнал „Вече," тобто взяв із Новгороду назву.

Пит.: Осіпов чи Огурцов?

Від.: Огурцов. Він уже сидить 10 років за цей журнал. А цей журнал був російський патріотизм, не совєтський.

А бачите, він не знає, а змішує і совєтський імперіялізм і російський, чи то совєтський патріотизм, і російський патріотизм, змішує в одну купу. Москаль, або російський імперіялізм. А то є неправда. Російський патріотизм, це одне, а совєтський патріотизм, це друге. Це є в тих XV томах, що випустили українські совєтські письменники. Це є, розумієте, совєтський патріотизм. І він змішує одне з другим. Ви читали в „Українському житті?"

Я йому написав, що це є неправда. Я тільки написав, що Огурцов сидить, бо я забувся прізвище в той час, як писав. А потім я найшов. І потім, російського імперіялізму немає. То є радянський імперіялізм. Все береться з доґм і надолужень Леніна. Все береться з Леніна. Що буде радянська влада по всьому світі, що буде комунізм по всьому світі. Все це береться з Леніна. В мене є витяги, що Ленін по цьому питання говорив, в газеті. Біднота.

І от бачите, як він змішує російський патріотизм із радянським патріотизмом. А крім того треба мати на ввазі, що совєтська мова і совєтський патріотизм тільки може бути той, що національна по формі і соціялістична по змісту, тобто совєтська по змісту мова. Це є мова совєтська, а не українська чи російська.

Пит.: А які були національні відношення на Донбасі між різними національностями?

Від.: Я б Вам сказав — не було такого нічого. Бо тих, що повтікали є, взялися до господарства і поприймали їх на роботу, то вони ж таку норму хліба получали, як росіянин, чи грек, чи болгарин, чи українець. Я це по собі знаю, що норма хліба була по катергоріям два з половиною фунтів, два фунта і один фунт, дивлячись, яку посаду займала людина. А на те не дивилися, ні на нічого, якщо розкуркулений — також не дивилися на нічого — чи він росіянин, чи він українець — клясово чужий елемент, так не приймається на роботу.

У Донбасі, там такого не було, щоб то.

Тепер, російський імперіялізм: я маю це в своїх тих, що до друку буду здавати. Російський імперіялізм, то була царська влада. А це є своєтський імперіялізм, бо вже ж існує 66 років. Бо вже людей поробили совєтами, комуністами. На Україні п´ять мільйонів комуністів тепер. І то є вони не всі росіяни. В Україні 7,5 мільйонів комсомольців і вони ж не всі росіяни. І в колгоспах кожний бригадир, кожний старший, кожний голова, чи хто — мусять бути членами компартії. І компартія править, це всім відомо в всьому світі — що компартія править. Без компартії, без підпису компартії, уряд совєтський не видає ніякого закону, тільки партія повинна підписати.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте українізацію 20–их років?

Від.: А чого ж ні, пам´ятаю. Я якраз на екзамені був. Це було в 1926–му, приблизно в 1926–му, а може в 1927–му році. Я перейшов ... першу категорію, отримав на українізації. Комісії перевіряли сільоргани, так сказати, сільвідділи райвиконкому і пошту і телеграф, чи комунальний там як ... чи що, чи доктора перевіряли, й то в парку — всі могли завдавать питання, розумієте. Мені такого питання не завдавали — хто я по клясовому признаку. Не завдавали, не прийшлося нічого брехати, розумієте.

Пит.: А чи вважаєте, що то була мудра політика, чи ні?

Від.: Українізація? Я думаю, що раз держава, значить і українізація повинна бути. Раз держава українська, хоч вона і совєтська, а по совєтським законам прерогативи ж влади мають якісь в УРСР — мають! Отже робили хлібозаготівки. Вони робили. І колективізацію вони робили. І клясову боротьбу вони робили. Клясова боротьба, вона й жорстокіша в Україні, це українські письменники, ті що видали 15 томів пишуть. І ми повинні їм вірити. То ж не москаль пише, а українські письменники пишуть, тобто уркаїнські радянські письменники. Я правильніше сказав би, що вони є радянські

письменники, які володіють українською мовою. Вони найбільше розятрювали клясову боротьбу на Україні. І не було ні в одній республіці, крім України, чи то в РСФСР, чи то Грузія, чи то Вірменія, не було одніє республіки, де була б клясова надбудівка в селі ... в кожній республіці — чи в Грузії, чи в Естонії, чи в Молдавії — не було. Тільки на Україні. Я можу найти Вам документ. На Україні. Завдяки постанов КП(б)У й ураяду УРСР, на Україні люди (ну як воно, я можу найти), на Україні організуються комітети незаможних селян в травні місяці 1920–го року. (Я можу Вам найти документ із Енциклопедії Кубійовича).

Пит.: Чи серед членів комнезаму були Ваші особисті приятелі, чи родичі навіть?

Від.: Ні. Такого не могло бути, бо комнезами ж куркулів не любили. Це одне. А тепер, комнезами, це надклясова прослойка в українському селі й їм напхали в голову, що куркуль то є богач, експлуататор, то є і такого не могло бути. Я мав свого, так сказати знайомого, не знайомого, а сусіда, який в комуністи пішов. Я з ним потім ніякого діла не мав більше. Хоч він до мене правда інколи і здоровкався, розумієте, як зустріне, але він також, він в селі був. Бо він був поперше комісаром полка в Черкасах. Мій однорічник. І він у 1921–му році приходив, а я був хворий тифом. Приходив, його двох назначили розкурЙого і ще одного з другого села Гривки — Ромашко прізвище. То він не прийшов зараз. Той розкуркулив значить, скрині там витяг на двір, кожухи там позабивін потім прийшов і сказав: — Ходім, вже годі.

Це через пів години, може таке було. Але сам не прийшов, щоб розкуркулювати, бо він же ж сусід і однорічник, по школі, розумієте.

Пит.: А як Ви ставилися з початку до радянської влади?

Від.: Я негативно ставився.

Пит.: Від самого початку?

Від.: Від самого початку, бо бачив Махна із тим прапором із скелетом голови, надгруддя. Я негативно ставився абсолютно до радянської влади і потім я ще негативно ставився, що взагалі, відбирали ж землю. Відібрали — 10 десятин землі по нормі оставили. І ще тому, що ця влада яка переслідує віруючих, яка переслідує церкви, яка переслідує ... а що робили з крукулями? Але я Вам зазначую, що тут багато є тих, які були патріотами совєтськими. Але вони тільки бояться їхати тому, що вони чимсь так — чи з армії дезертирував, чи в полон попали. А ті, що в полоні були — Сталін не визнавав — „изменники родины" були, розумієте. Їх багато тут є, тих, що совєтську владу. От я Вам скажу, я вам начитував Лавріненка. То був патріот, совєтський патріот, тільки уркаїнський, уркаїнський патріот, уркаїнського значення. Але він совєтський був всім своїм є. І його також (у мене є документи) засудили на три роки. Мені говорили, що на три роки засудили. І він доповідь робив (є в мене, що він і в колективізації був і в хлібозаготовках. Я Вам начитував. І він робив доповідь у 30–ліття в 1963–му році на Бавнд Бруці і він говорив — росіяни, росіяни, росіяни! Тому, що він на себе не скаже, що й він робив, а він на другого хоче скласти. А він також участь приймав (це в документації є).

Пит.: Яка на Вашу думку, частина Вашого села підтримувал совєтів?

Від.: Совєтів підтримували всі безземельні і мало земельні. Поскільки Ленін сказав — земля селянам, фабрики робітникам. Вони думали, що землю дадуть їм на власність. А воно вийшло навпаки. Як би вони знали це наперед, то і в колгоспах може б нікого не було — знаєте.

Пит.: Щиро дякую за розмову!

Anonymous male narrator, b. 1900 in the village of Shyshlivka, later Brovarkiv, a Cossack village now inundated by the Kremenchuk Reservoir.Narrator was one of three children of a middle peasant. Narrator gives substantial information on the Civil War, the 1920s, and penetration of the village by the authorities. At the outset of the revolution, "people wept for the tsar." Then various forces were active. Under the New Economic Policy (1921–1928), "then people lived well!" Later, there was armed resistance to collectivization because "people did not want to give over their land." Even the loose SOZ form of collective farm provoked resistance. Narrator states that strongest resistance to collectivization came from former Red Partisans who had fought for land and freedom. The wealthiest peasants were the first to join the collectives, probably in hopes of avoiding dekulakization. Also various outsiders came to the village. Narrator and his family all joined the collective farm during the first wave in 1929. Dekulakization lasted "not just one year" but longer, and many fled to escape it. During the famine whole families died out, including the families of former Red partisans. Narrator went briefly to the Kuban before famine, where during the famine the situation became, if anything, worse than in Ukraine. In narrator's village in 1932–1933, all the food was taken away from the villagers, and in the spring there was another requisition for seed. People buried food and seed. Narrator's father–in–law was sent to Siberia. Narrator also lost a number of other relatives, and his own legs were "terribly swollen." In the collective farms, "There was bread, but people still dropped dead." Narrator described the *komnezam* as "the first Soviet weapon," but its members also died. Gravediggers were assigned to pick up bodies and bury them in pits. Narrator estimates mortality in his village at 25–50% and attributes the famine to a deliberate attempt by the state to crush Ukraine by starving its people.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися?

Відповідь: В 1900–му році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: В селі Шишлівка. А тепер село Броварків. Як затопили наші села понад Дніпром, моє село було 10 кілометрів від Дніпра, і село за 10 кілометрів затопили.

Пит.: Ви пам´ятаєте, як це сталося?

Від.: Ну, як. Будували Дніпрогес на Кременчуку.

Пит.: А Ви це самі бачили?

Від.: Ні, де ж я то там був тепер? Як затопили, то ми на еміграції. Ми того не бачили, нічого. Це тільки знаємо, це нам писали, що нема сіл і все.

Пит.: А Ви раніше казали, що Ви з козацького роду.

Від.: Усі села наші то козаки. У нас село було козаче. Із сходу козаки, козацьке суспільство було й побудували собі школу. А потім, пізніше через декілька років (не пам´ятаю скільки це років пройшло), що держава відібрала, за царизму. Цар забирав козачу цю школу й зробили державні.

Пит.: А Ви козачу школу пам´ятаєте?

Від.: Ну, пам´ятаю. Ми ж ходили в ту школу. Тепер оце як затопили все понад Дніпром то і школу затопили. Зліквідували. Перенеслися в другі села і ви´їхали люди хто куди хотів. Не забороняли. Можна було їхати хто куди хотів, аби розійтися.

Пит.: А хто вчив у козачій школі?

Від.: У козачій школі вчив учитель державний, не селянин.

Пит.: Як Вам жилось до революції?

Від.: Ну, до революції не однаково жили всі. Хто мав землі більше, той ліпше жив, хто меньше, той бідніше жив. А так то жилося добре, так як було. А для таких людей, що малоземельні були, то для їх було, сказати б то трудновато трохи жити.

Вони ж не думали, що то буде гірше. А як радянська влада пропаганду робила, що земля буде селянам, а фабрики, заводи — робітникам у містах. Ну, то багато пішло в червоні партизани, щоб добитися землі й волі.

Пит.: Чи можна Вас спитати скільки землі було в Вашої родини?

Від.: Ну, як про садибу —10 десятин було в моєї родини землі.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: Ну, для нас хватало. Родина не була велика. Нас було троє — два брата і сестра, і батько і мати. П´ятеро осіб.

Пит.: А що пам´ятаєте про 17–ий рік?

Від.: Сімнадцятий рік — тут треба цілу книгу писати, розказувати. Треба коротше щось нам робити. Сімнадцятий рік як прийшов, то одні пішли до червоної влади, а другі пішли набрали загіни, та воювали з червоними, поки перемогла Росія. Бо Росії помагали американська й англійська держави. І вдягали, і вбирали, і годували — все! Все умундурування, всі лікі, все на світі давали Англія й Франція і ті, щоб установити колгосп, щоб установити совєтську владу! А ті, що воювали проти совєтської влади, то що ж?! То були загіни малі, не мали більше сили. Коли вже двинулися росіяни сюди, то набирали тих, які хотіли землі і волі. Молодих.

Пит.: Чи в Вас були такі, які хотіли Україну самостійну?

Від.: Ну, аякже! Та ж всі хотіли самостійну Україну, що не ішли до совєтів, й партизанку.

Пит.: А в Вашому селі яких було більше?

Від.: У нашому селі було більше цих бідніших, як багатих. То ті всі й пішли за землю й волю туди, а ті, що осталися то були такі, що пішли таки, що поїхали на першу еміграцію ще пішли, як не витримали то пішли. А багато таких, що їх побили там, як де захватили ті загіни. То побили всіх.

Пит.: А Центральну Раду пам´ятаєте?

Від.: Центральну Раду? Та це далеко трохи від нас було діялося в Києві —150 кілометрів було нам, так, що до нас мало що доходило.

Пит.: Значить, вони не мали влади в Вас, Центральна Рада?

Від.: Центральна Рада в селі не мала нічого, тобто, це в селах, що далеко від Київщини. Церкву хотіли то й то не могли. Ми хотіли свою церкву, щоб по–українському правили, щоб була вже українська церква. Не могли зробити, бо багато наїжджало російських священиків і пропагувало проти нашої української церкви. А чиста річ, батьки і діди наші й то й друге всі кричали за царя: — „Боже царя храни, сильный, державный, царствуй и на славу нам. Царь православный, царствуй, и на страх врагам."

Пит.: Це Ваш...

Від.: Це гимн такий був царський.

Пит.: А це співали Ваші...

Від.: Батьки і діди наші співали й хотіли, щоб воно так і було.

Пит.: А хто хотів української церкви?

Від.: Та хто ж?! Селяни хотіли, ті що вже молодші таки. Батьки не хотіли, а я ще молодий був, може молодший за Вас. Скільки Вам тепер?

Пит.: Двадцять два.

Від.: Ну, то мені так було — як революція стала, то мені було 17. Брат старший був на три роки від мене, то вже йому 20 було. То він був цілком за новою владою, за петлюрівською. Він був в петлюрівських командах і вже як емігрували, а ті осталися тут у Київщині, Полтавщині, а вони через Дніпро перейшли туди, а там вже був той Холодний Яр — вони і ще воювали там з партизанами, з червоними.

Пит.: То Ваш брат там був?

Від.: Брат там був, а потім, як прийшли взяли цю Лівобережню Україну, то Київщина вільна була, той бік її Правобережжя. Ну, то ті що мали можливості, і брати і всі, то в Холодний Яр туди повтікали і там ще то вони скільки сили мали, стільки трималися. А як уже тут упоролися, то червона армія тоді перевалила Київщину і захватила те все й їх там усіх тих. І відтіля оголосили амнестію — хто амнестувався, то значить, і брат тоді амнестувався і прийшов додому і нічого вони його не розстріляли. Аж уже пізніше він побув у 29–му році, чи в 28–му році? — він емігрував аж у Донську

область, сам. Пізніше забрали й жінку й доньку, (в них дівчина була) туди і там жив уже аж поки німці прийшли. А ми тут жили, то ми ще осталися живі так само тут.

Пит.: Вас не переслідували?

Від.: Нас не переслідували. Так у колгосп вже пішов та робив у колгоспі день і ніч.

Пит.: А чи пам´ятаєте владу гетьмана Скоропадського?

Від.: Майже не пам´ятаю бо вона тільки стала і тут зараз незадовго її зліквідовано. Петлюра організував війська й також гетьман — він емігрував.

Пит.: А чи хтось з селян підтримував Скоропадського в Вас?

Від.: Тут підтримували, підтримували. Ті всі, що мали багато землі, більше підтримували. А ті, що малоземельні, то ті пішли до червоних, а ті що середняки — ті що по 10, по 15, так трималися петлюрівської.

Пит.: Які були отамани у Вас? Значить, від петлюрівських загонів?

Від.: Від петлюрівських загонів, то отамани були такі, що я знаю, що Єфремов там був уже, я їх не знаю всіх прізвищ, тих, що були в Центральній Раді.

Пит.: Ні, я маю на ввазі в Вас, у Вашій околиці?

Від.: У нашій околиці не було таких, щоб вони були командирами української армії.

Пит.: А як довго в Вас продовжувалася боротьба проти большевиків?

Від.: До 20-го року. Вже в 20-ім році то вже вони емігрували ті всі російські війська. А ці вже люди хто де куди, а хто не емігрував то остався, то совєти позабирали та подобивали.

Пит.: Чи пам´ятаєте похід Петлюри і поляків на Київ? Чи в Вас знали про це?

Від.: Про поляків на Київ?

Пит.: Двадцятий рік. У вас не чули?

Від.: Я не знаю. Це далеко дуже від нас. Може вони були якісь там відбувалися. Я не знаю.

Пит.: Чи Махно дійшов до Вас?

Від.: Ходив по селах наших Махно і Середа, і Тютюнник і всі. Оце понабирали. Якби же вони зробили одне були, то можна б було боротися. Як вони одні проти другого воювали, сам себе й бив.

Пит.: Чи знаєте якісь цікаві анекдоти чи оповідання про тих всіх? Тютюнника?

Від.: Ну, такі оповідання, то такі ж оповідання були поки ми тоді їх більше знали, тепер уже позабували. Як то казали, що то не можливо тут сказати зразу. Я не знаю. Тепер вже позабував оці всі ці приклади. Це уже 60 років минуло. Були. Кожні загони якісь мали. От такі всі прихильні до Тютюнника і до Середи і до всіх. А так, тепер що —то там напутати, то Вам таке не потрібне.

Пит.: Та багато часу вже минуло.

Від.: За Петлюру то я не пам´ятаю які ми мали припіви, або щось таке.

Взагалі, найбільша була біда, найбідніша була та справа, що могли б ще були триматися. Що неосвідомлений був нарід ніяк — про петлюрівську, скажемо всю програму й то й друге, як то програма — то майже ніхто не знав. Щоб народ був свідомий, яка то програма — то могли б вже були підтримувати більшість. А в селі, як бідне село таке було — наше село велике не було, бо як ми в школу ходили, то 350 дворів було тоді, так учитель казав нам — то я пам´ятаю, що 350 дворів. А тепер як вони вже розкуркулили, повивозили людей на Сибір там то що, то постріляли — багато постріляли, тих що були взагалі проти радянської влади. І ті середняки, всі вони були проти радянської влади. У нас землю, якої було 10 десятин тієї землі, як 10 гектарів не так як акер, це два акра треба на гектар. То всі вони не бажали радянської влади, а підтримували більше Петлюрівщину й Гетьманщину. І тепер гетьманців багато. Підтрумують гетьмана. І то нам нічого неварта, бо вона тільки пошкодила. Щоб вона була і гетьманщиною, то було б зовсім інакше. А то що? І так їх похоронили всіх тих, ті що мали яких по 20, по 30, по 40 десятин, були такі й що до 100 мали — то пропащі люди зразу. Совєти повинищували всіх.

Пит.: А що думаєте про Білих?

Від.: Білі ішли через наші села так само. Їхній генерал — Денікін. Проти того ніхто (проти їх) нічого не мав. Взагалі, він нічого не міг робити, нічого, а тілько

пройшов. А таки воювать треба було знати, із совєтами, треба було. І через це найгірше було отриматися. Що і той, і той за цілу, неділиму Росію. А Росія взагалі (чи ж Червона Армія) і ленінська тоді ж була, ще тоді сталінська ще не була програма, то Ленін ж тоді був. Земля і воля селянам. Пішли батьки і були й такі, що й син і батько пішов в Червону Армію, щоб мати землі і волі. А тоді, пізніше вже казав мені сусід той, він і не був у партизанах, а тільки бідненький такий був чоловік, та тепер вже аж казав, а це уже при радянській, як ось німці вже прийшли. То він казав, що ліпше вже ходи, бо в нього землі вже майже нічого не було, а він один тільки був, а він ходив усе тоді з Яконовим, ще були там — Херсонщина, там Таврійська губернія, Херсонська. Там були великі маєтки, страшні. Туди наші селяни ходили і він ото ж ходив. То він же каже: — Я ходив тільки шість місяців, кожний рік він піде оце весною, 9–го травня й до Покрови. Шість місяців не робив, а шість місяців гуляв тоді вдома. За нічого. Робив щось вдома. А тепер каже, як уже в колгоспи стали, уже, тепер живе кожний день, день в день, рік у рік. А тоді же тільки шість місяців. А вони ж воювали за ту волю, оці бідні. А вона така воля їм лягла на шию, що вони раді якби вернувся той час, що давав їм шість місяців. Він заробив гроші, купив собі хліба і топлива і всього. А шість місяців гуляв.

А були такі, що робити вміли і любили робити, то він ліпше жив, як той багатий. Він там заробить гроші, а мав професію таку — одежу добре шив. А другий чоботи шив добре селянам. То він цілу зиму сидить у Вас, дядьки беруть до себе додому, щоб він шив у вас у хаті. І платять йому гроші за працю, що він зробить, і все годує його. Без грошей не береться, ні защо. І в нього гроші. І ті, що заробив цілі, а тут же він кожний день працює й харчів не треба йому, то в нього позичали. Такі були дядьки, що позичить у того грошей з заробітників, бо він ж цілу зиму заробляв і ціле літо робив там.

Пит.: А чи було таке що в Вашому селі, сусіди між собою билися? Червоні проти петлюрівців?

Від.: Та були ж сусіди. В нашому селі був той червоний загін, той, що організував, то ще був командиром великим, він це був офіцерщика заслужив ще поки війна була.

Пит.: Як називався?

Від.: А потім оце революція стала, то він набрав зарядів. О це було наше село то звалося партизанське село. Він набрав загонів і то воював з ними, із тими всіма. Одні других гонили. Ті ж були гетьманці, ті або як їх називали — гайдамаки. Гайдамаки то їздили з німцями. То ще й німці, ще б були то ті гетьманці, з німцями то хотіли встановити неділиму Україну. Така програма була гетьманська, щоб взяти федерацію. З Росією можна було б федерацію брати?! Дурний такий гетьман, не знав, що то.

Пит.: Як називався той офіцер у Вас?

Від.: Зосімович. Зосімович його було прізвище. Він мав червоний орден, і то привілей страшний був, бо він воював добре на право цих землячих селянів, батьків і синів і все. І то червоний орден, то йому був привілей. І потім радянська влада встановилася. О його зчистили, як тих брали як куркулів, тих, що розкуркулювали. І його так само. Він показував орден, що я ж воював. І з тим орденом і пропав. Забрали його десь у в´язницю і там він згинув.

Пит.: А за що?

Від.: За те, що хотів свого порядку, своїх порядків, не тих, що він думав. Він же думав, що він воював за–для волі, за–для волі я ж воював, то я мушу жити на неї. А то ж забрали все. А він не хотів цього. Вже не став проти. Він же не воював за колгоспи.

Пит.: А коли це його забрали?

Від.: Його забрали уже тепер, як уже колгосп був.

Пит.: Аж тоді?

Від.: Так. То тоді вже його забрали. Він в колгоспах не робив уже, а тільки отак у тюрмі десь тримали поки і то зліквідували, партизани червоні. Та й все.

Пит.: А як радянська влада установилася в Вас, як то було? Із самого початку?

Від.: З початку, як радянська влада установилася то ж був НЕП — Нова Економічна Політика.

Пит.: А що Ви думаєте про НЕП?

Від.: То тоді люди жили добре! Получили землю, так як ото казав Ленін, що земля буде селянам, а фабрики, заводи для місцевих міських працівників. Ну, отримали

землю, працювали. Хто працював, умів працювати добре на землі, то жили дуже добре. І тих колгоспів ніхто не хотів, страшне.

Ті партизани, що воювали за цю владу червону, за цю землю і за волю, то вони кричали, що я ж воював за ту землю! А його гонять, відбирають землю, гонять у колгосп. Я ж воював! І погинули всі. Оце як у 32–му, 33–му році, то ті погинули. Погинули всі оці партизани, що воювали. Вони ж не хотіли, щоб землю віддавати. Вони ж воювали за неї, щоб мати ту землю, а тут відбирають. А він кричить —що я ж воював! А то нічого. І погинули. Були такі, забрали. Він воював. Один був, значить, також партизан такий червоний, а не хотів іти в колгосп, до останнього часу не хотів іти. Всі пішли, а він ще не хотів іти. І ходив він, у центрі жив уже, побудував маленьку хатинку собі, це ж червоні дали йому ту землю, на хату. І там він ходив у центрі в селі коло кооперативи тай співав пісню:

Чого мухи не гудуть? Чого не рояться?
Того бідні в ЦОЗ не йдуть, голоду бояться.

І його як прибрали за цю пісню, то ніхто не чув й не бачив де він дівся. — Чого мухи не гудять? Чого не рояться? — Або не мухи, а бджоли: — Чому бджоли не гудять, чого не рояться? Того бідні в СОЗ — або в колгосп — не йдуть, голоду бояться. — І за цю пісню його забрали, пропав.

Пит.: А за що вони не йдуть? Ви казали „бідні."

Від.: Ни тут: — Чого бджоли не гудять? Мухи не гудять, а бджоли не рояться. Того бідні в СОЗ, в колгосп не йдуть, бо голоду бояться. — Він так придумав, де він взяв це? А він ходив і собі співав: — Того бідні в колгосп не йдуть.

Перше вони гонили не то в колгосп, а то як заснували то перше і назвали СОЗ — суспільна обробка землі —СОЗ. То він так і назвав, що того люди в СОЗ не йдуть, бо голоду бояться. Значить, бо то вони зразу, щоб зорганізувати людей трохи, і зблизити їх, щоб вони покинули свою власність трохи, найперше оголосили для селянів СОЗ. Значить, набирайте кого Ви хочете собі одні других, як куток на кутку, всіх, які вміють працювати добре, і ті які не хотіли працювати, то їх не приймали до себе, а він шукав своєї може партії, чекав колгоспу то чи що, а тут СОЗ. То люди набиралися, а ті не хочуть. То ж не так скоро організувалося як в один день. То роки проходили, скільки поки організували ті колгоспи. В 33–му році то знищили скільки мільйонів, сім мільйонів українців.

Пит.: Чи Ви вступили в СОЗ?

Від.: В СОЗ ми не вступали, ще нічого. Ми йще жили так одноосібно. Аж колгоспи як почали вже будувати, то тоді вже почали СОЗ, бо то так СОЗ організувався, взяли дядьки де найліпше собі землі і то чудо було. І вони жили там добре. Чого? Того що всі робити вміють, зібралися такі добре. Землю де найліпшу взяли собі, бо сказали: —Де хочете, там беріть собі, Ви ж перші, бо ніхто ж не хоче. — Вони ж взяли землю ті дядьки собі. Там скільки їх? Двадцять господарів, чи 10 набрало. І на тих накладають селян, що не пішли в СОЗ, і в колгосп не хочуть і в СОЗ не організовуються —то цих дядьків накладають зерном, щоб вивозили державі податки —зерно. А тому СОЗові нічого не дають. Тільки те що накосили, то їх —і все. То тоді то подивилися всі ті, що хотіли землі ж, ті ж партизани, що воювали за ту землю — а його ж обкладають, що в нього не остається хлібу. Він виконав раз, то ще другуй раз накладають, щоб же загнати всіх у колгосп. Ну, і тоді пішли вже всі. А то найперше пописалися такі середнячки, що вміли добре робити землю —земельку мали. То вони тоді тільки жили проживаючи собі в тім СОЗі, бо податків їм не накладали й з ціллю, щоб загнати в січ.

Пит.: А як довго так жили?

Від.: Та то довго не прожилося, може рік, два, більш не пройшло, поки ті роздивилися. Що ж вони? Із тих беруть, що не ідуть у СОЗ —податки, а у тих нічого не беруть, і живуть собі. А тоді як зайшли всі вже в СОЗ, ті побачили, ті бідняки, що землі й волі хотіли, що їм треба іти туди найперше. Та й пішли всі перше, а тоді вже пізніше

повикидали тих усіх, що були в СОЗі найперше, бо то ж середняки, та де такі, що більше мали, повивозили на Сибір, а деяких і порозстрілювали, як загнали цю бідноту всю.

То історія така, що не описати. Ну, і так вони в колгосп ішли, а потім як то в 33–му році, то майже нікого не осталося з цих червоних партизанів, із дітей, цілі родини пропали.

Пит.: Із голоду згинули?

Від.: З голоду. Це найперше. Бо вони були такі, скажім, не він вже в нього діти, як оце Ви — молоді хлопці, може молодші ще за Вас, такі вже в комсомол поступили. То ж вони пішли в тих, що обдирали в Вас, накладали податки на кожного. Ходили по хаті й дивилися — в тебе хліб є й забирали. Ці молоді вже комсомольці. Й що понаписували. Дівчата й хлопці понабирали, з ними і старі ще були і ходили. Повідбирали де що в Вас на насіння, де що осталося — теж забрали. Щоб квасоля чи ще там щось таке — аби нічого не осталося. Десь може хтось умів закопати, десь так, що не найшли, бо копали і долівки, і все на світі, і печі розвалювали, бо були такі дядьки, що поробили собі поза печами ... Ви же знаєте які в нас печі були, в нас у хатах, які будували печі, щоб палили дровами, соломою, то так будували хати, займала ще піч, тільки поставить ту буду, може коли Вам розказували, може батько знає, як то, бо я сам робив піч собі, оце вже при німцях, сам піч робив. Бо вже та негодна була, стара, хата була, хто зробив піч. Й то добре пекла! Мені один десь робив піч, такий також молодий був, що зробив дуже погано. Не пекла добре. Високу дуже буду зробив, високу, і вона не пекла хлібу так як той, бо тяжко її нагріти, бо висока дуже була буда.

Ну, то така ж сарака, то треба було в тих хатах жити, і палити, і пекти і все на світі. Господи милий! Тепер вже не знаю, як вони там живуть, бо соломи нема, нічого вже, кажуть, що вугіллям палять. Купують. Не знаю, як вони там можуть варити, я тілько де родина більша, то там більше дають. Оце в мене дві сестри там двоюрідні, то вони до мене почали писати. Я б їм не написав і досі. Вони відтіля, вони з дому написали перше — бо там коло одного жили, що він там еміґрував. Також разом. Вони там недалеко жили коло Літовзен, але він написав, що хто тут є, я то не писав ще й до сьогодні. А він написав, що тут є такий, до своєї родини, дружину, додому. А ті дівчата ж мої ходили тут до сестри, то взнали, та давай писати до мене з дому. А тоді я відповідь дав, чому я виїхав. Пиши до нас, до своїх не пишеш, каже, то пиши до нас. Ну, то я писав до них, а потім вже перейшло, що вже став писати й додому. Вже ж моя дружина написала, а той каже: — Пиши до мене додому, і все.

Хлопець той вже не писав мені ніколи. А ті вже дівчата, внуки ці вже мої, то писали. Дівчата, хотілось матерії там або що якої, то — чи може б Ви прислали нам і то — й друге, то я посилав посилку їм додому. До баби, до своєї дружини писав, а не до їхніх, ніколи до неї.

Пит.: Ще тоді в 20–их роках, то з яких людей складався радянський уряд у Вашому селі?

Від.: Складався уряд із тих уже, яких район прислав, такого не прислав, що не член партії, або кандидат уже партії хоч був — це тільки з таких присилали. Як не було в селі такого, то присилали з другого села когось у Ваше село.

Пит.: Чи в Вас було, своїх?

Від.: Були свої. З початку більшість то були свої. А потім був такий момент один, що забрали тих наших керівників і тих, які займалися дурницями. Вечерами збиралися та й пили і гуляли, а брали із колгоспної (а вже колгоспи були), косори брали харчі: м´ясо, сало й всео на світі, та збиралися в якійсь хаті, визначили, та ще збиралися і піячили там. Гуляли собі. А голову прислали до нас чужого, з другого села. Член партії. Так як він побачив, підслідив хтось, хтось його уже направив напевно, не він сам це придумав, вже хтось направив, де це вони збираються купою. Так він тих усіх партизанів, тих червоних, що воювали за ту владу, як зібрав осіб, мабуть, штук п´ять чи шість тих було, а так опинилися аж на Колимі, тобто, в Сибірі всі.

І ото вже пізніше, ото вже прислали більше, як не було свого, то прислали з чужого району прислав, визначив з якого села, кого до Вас призначив. А були такі, що призначив, а він не годився нікуди. Та й було таке, що заберуть геть, так знову присилають другого.

Пит.: А чи були чужинці?

Від.: Чужинців не було. Чужинців таких. А такі десь з іншого села, сусіднього, або що такого.

Пит.: Чужинців не було. А такі десь з іншого села, сусіднього.

Від.: Чи були люди других національностей? Росіяни? Жиди?

Пит.: Жиди ж були. Оце я ж кажу, що це жид один у нас був. Він же національності жидівської. А жив де? Жив він десь далеко від нас не в нашому селі, а то десь може яких 200 ... на суперлуках, десь з відтіля присланий до нас. Вирощував тютюн.

Пит.: Це агроном?

Від.: О, то такий як агроном. То він казав, як гонив в колгосп, що на Ваших кістках колгоспи побудують.

Пит.: Можна це повторити?

Від.: Можна повторити, як гонили в колгосп. Можна повторити, що як гонили в колгосп, то був такий уповноважений — чи його назвати жидом, чи євреєм, чи як?

Пит.: Все одно. А що казав, що на ваших кістках колгоспи побудують. То Вам це може і казав хтось? Я ще такого не чув.

Від.: — На Ваших кістках колгоспи побудують.

Пит.: А що люди на це?

Від.: Та, що! Люди нічого не сказали, взагалі, противного ніхто ні слова не писав.

Пит.: А чи Ви коли–небудь мали клопоти з Чека, ҐПУ?

Від.: То брата, ото я історію Вам почав, брат він був уже в петлюрівськім загоні. Як вона осталася, не емігрувала, в Холоднім Яру, а осталася, то він же амністувався. І перейшов сюди додому. Як він з Київщини прийшов додому то пожив якихсь років два. Я не складу вже як точно було. Прийшов він із Київщини сюди додому, то він тут зразу, що не так. Він прийшов два рази, а приходив бодай тоді. Він прийшов із Київщини. Його привезли сюди, на цей бік Дніпра, бо там тиф був у Холоднім Яру, там скрізь уже в Київщині. То на нього напав тиф. Так його переправили через Дніпро сюди. В село через Дніпро помістили в одного дядька, щоб він за ним дивився. І напевно приказали, щоб же він його не видав ніде — ті які його привезли. Ну, й вони оберегли його скільки могли. А потім прийшла дівчина відтіля, 107 кілометрів до нас, від того села, що ми не можемо нічого зробити, бо він мав дуже велику температуру і вискакує. А як люди побачать, то же вони пропали. Ну, прийшла і сказала батькові, що Ваш син у нас і ми не можемо нічого зробити. Або заявила, та заберуть його. То батько поїхав у ночі та забрав його відтіля. Ідучи додому, якраз там по дорозі була наша нива, та він набрав снопів, на свого воза наклав і його у снопах. Приїхав додому з снопами. О то ж він хворий на тиф. То ми його помістили в хаті, він у нас не був уже. То сарай був там, було на горі, що ми там з одного боку можна ще лізти сюди, на гору, на дах. Жнива якраз були. То ми всі на жнива поїдемо на поле, треба ж робити! Жнива ж! А двері замкнемо. А вечір тут, щоб він не вискочив. Замкнені з надвору. То він там, що хоче роби, то він не вискочив ніде. Ніхто не знав, що він у нас дома є.

Пит.: Як довго так було?

Від.: Поки він лежав. Мабуть, місяць. Поки він став поправлятися вже. Тоді він він став попоравляться, то я став до праці, як ми приїдемо ввечорі з жнив, то я тоді йду до нього вже. Він став поправлятися і я тоді йду нагору до його на горищі. Він там сіна мав, настилив туди, було де спати. Щоб добре було лежати. І я туди полізу. А він закурював та й мені дає. Ну, то ж не можна бо одну цигарку він потягне та тоді мені дає. Однією цигаркою мене заразить... Після того ледве не курив. Він вже поправився, то він зібрався і пішов знову туди.

Пит.: В Холодний Яр?

Від.: В той загін де він був, через Дніпро. Вже як поправився, то він сам переплив, вже знайшов там, як перейти. Він сам. А потім то вже він, як совєти тут упоролися на Лівобережжі, то перейшли на правий бік на Київщину і ото також їх там відвозили десь, то значить, комуністи видали й сказали, що то там тоді прийшов. Який то рік був, я не можу сказати докладно. У якому році то він прийшов? Ну, я думаю, бо він вже жонатий був, як це він ото переїздив сюди й туди. Десь було може 20–ий, 21–ий

рік, я не знаю. То він зібрався тоді і поїхав у Кубань, туди десь, Прохладна Станиця, десь там на Прохладній Станиці жив. Поступив на залізні дороги та робив там якийсь знайомий знайшовся, такий, що він поїхав до нього і став в нього. І той на залізниці робив. І він там тримався ввесь час аж до 32–го року.

А я в 32–ім році був там у нього також. В нас голодовка в 32–му році була. Вже почалася в 32–му. То я поїхав до нього, написав, що приїдуть — там же можна ж хліба купити.

А там козаччина теж жила. Кабардинці, чеченці. Вільно там. Колгоспів не було, нічого ніяк. Та то він там жив. Я ніколи не знав, що там таке. Як приїхав, то побачив. Вони хочуть всіх з чисаками. Старі й молоді — всі з кинджалами.

Я відтіля то привіз, купив собі — хліба там, три мішки хліба привіз.

Пит.: То було там?

Від.: Було. Базари повні хліба були на хурах. Колгоспів там не було. Позвозили меду бочки, вина, всього того, там виноград вони пахали. Позвозили. Я набрав, що я брав? Грошей не було, то я за жіноче набрав, які були найліпше — таке: рушники, там простирала, ковдри, коверти, що на стінах вішали — то жінчин був, то я взяв його і там продав, та купив хліба, та привіз, то в 32–му році, то ми доживали так.

А в 33–му році й брат утік відтіля. Кубань розторощили ще гірше, як Україну. У мене нема нічого, ніяк! Тоді я й привіз хліба від нього. У нас уже нема нічого! То він приїхав вже відтіля, покинув, бо Кубань трусили. То він переїхав в Дніпропетровському В Дніпропетроському там оце вже жив. Потім при німцях; аж тепер оце десь в 1965–му він номер. І то ж помер так, і нехворий, і помер. Вийшов на двір — мені так написали, ті дівчата, ці писали. Десь посковзнувся і впав, а там цвях був десь якийсь. Де він там узявся? І пробив собі бік сюди заіржавілим цвяхом. І зараження дістав. За три дні помер.

Пит.: А чого, кажете, він мав клопоти з Чека?

Від.: Ото з Чека приїжджали; як його мали забрати в в´язницю, скажім. І той загінчик де він був — він в Кременчуці служив вже — це до того вже, поки, як вони були, це я Вам розкажу вже пізніше. Поки вони в Холодному Яру були, оце, як я кажу, то він мав у загоні бути в Кременчуці, в радянському загоні. А потім, як він переїхав, десь їздив з командиром, а приїхав у ночі, то не знаю чи того командира заарештували, чи ні, а його арештували зразу і зачинили там. Бо то в ночі. То арештний дом був, такий тимчасово. А поки той приїхав, загіна того вже не було вже нікого, бо то всі селянські наші ж хлопці були, такі як і він, вони всі були вже зв´язані з якоюсь організацією. Може аж з Галичини і навіть і той, що їх викрив.

Значить, вже щось найшли. Так було, що вони їздили по селах.

Хто де не їздив по селах. І мені привозили реклямацію проти комуни.

Пит.: То з Галичини?

Від.: І билуплювали ми по селах у центрі, там де понад дорогами, де в селі разні такі, які вони написали — проти колгоспів і таке інше.

Пит.: А думаєте, що це було з Галичини? Чи не знаєте? Так догадуєтеся?

Від.: Я не знаю. Ну, відкіля ж? Вони ж тут; я там не знаю, що з Галичини там було. А то ж вони привозили тут з Кременчука, по селах розвозили ті всі, де хто жив.

Пит.: Це був 20–ий рік, чи 21–ий?

Від.: Це так 21–ий, 20–ий. Уже в 22–му то того нічого не було. То вже кінчило. То вже господарювали совєти на Кременчузі. Вже тих не було ніде.

То ж він тоді відтіля. Він утік відтіля з того арештного дому. Якраз на різдвяні свята. У нас мороз такий був. Арештний дом, той такий був, що часовий стояв на дверях там. То він роздівся, уже спати, скинув усе на світі, тільки спідну білизну. А там туалетів не було ж у хаті, нічого, ніяк тоді, то він випустив його помочить за поріг же там. У хаті нема. А він босий. Він же знав, що його не випустять так. Він босий, розувся, тільки в спідній сорочці і кальсони. Ну, і випустув його на двір, то він як пішов, і втік. То в ночі було. І втік і тоді 17 миль біг, так то босий. І то в одній сорочці. Там був знайомий дядько в тому селі. Як в місто їздимо, то в нього ночуємо, бо то нам було 50 кілометрів до Кременчука. Було до нього доїдем то там переночуємо, а тоді їдем у місто і ще тут осталося якихсь 20 кілометрів ще було до Кременчука нам. Ну, то він 20 кілометрів біг до того діда, поки той дід його узув, і одів, і все, і він там у нього був.

А до нас приїхали зараз на другий день, чи коли вже вони — Чека перекинули все на світі, і то шукали документи, чи фотографії, чи там були його фотографії — позабирали. Ну, моє свідоцтво було те, що кінчав і те й друге. Там були царі і вся родина царська була на тому свідоцтві, що видали нам тоді, як ми в школу ходили. То там були і доньки ті. Як би воно було, я б показав.

Вони порвали зараз. Вони ж страшно проти царизму були, бо цар не давав їм свободи ніде. Вони в Росії не мали права жити ніяк. По наших селах, оце тут то вони жили скрізь. По наших селах, скрізь по Україні. У городах їх уже мало було. У Кременчуку тут ще їх було більше, що це в нас. А в Росії, там тяжко було дуже, тільки купці такі, що доїжджали, там то вже ярмарок, так само як і тепер. То значить, то такі купці були, що ще жили десь за Кременчуком і попереміняли багато тих прізвищ.

Пит.: То в Вас Чека складалося переважно з кого?

Від.: З жидів. То жиди з міста прийшли, з Кременчука, у нас не було їх у селі. То з города приїхали і перетрусили, забрали, то свідоцтво порвали, та фотографію його, ну, які там були ще були листи його, або що — те все позабирали.

Пит.: А знущалися?

Від.: Ні, нічого не знущалися. Ні, нічого. Якби його зловили, то уже відомо, що то було б. Ну, його ж не зловили. Він утік і тоді, що ж було!

То не така історія, що втекти. Втік то втік, а потім він перейшов в село — немав де жити. Прийшов він у село і жив у сусіда, одного, бідненького сусіда. Помістився, значить, в загоні там коло корів. В ночі прийде, перегріється трошки, а в день все в загон. Отак до нього хтось прийде в день, або хтось то може в загон іти. А потім вже його, попросив його, щоб він десь змінив, або що. Бо він страшно боявся, як найдуть у нього такого, то пропав чоловік і той, що тримав його.

То він перейшов до другого сусіда, недалеко там також було від того. А той сусід був головою сільради. Ну, то до голови сільради, хто прийде шукати?! Він же голова сільради, в селі найстарший. І він в нього перемістився туди. Він, той, господар не знав нічого. У нього також такий сарай був, де закачували вози. А тут комора з одного боку була і з другого, а посередині такі для возів закачували то, а там на горі щось накидане було — там сіно було. То він там у того дядька забрався на горище і там же і ніхто не знав, що він там є.

А я вже в ночі носив йому, кожну ніч, мав принести з жінкою, то вона йому щось приготовить — тепленького чогось, чи спече, чи що. Ну, такого борщу не носив. Він же ж недалеко був, ото в ночі, я думаю, що він приходив додому, бо то недалеко було від нас. Яких там пів кілометра десь.

Ну, то він приходив деколи в ночі, передягався. А потім там два хлопці у того дядька було. Той син пішов шукати на горищі там щось таке йому треба знайти; переважно в нас, якщо було, що курили хлопці, то тютюн ми садили для себе. То він там шукав щось там такого.

А в нас як Зелені Свята, ось на Тройці, то в нас колись закидали, ми уквітчували колись у себе господарку, як на свята; тут ми не робимо уже бо все в нас — на вороті, не стайні — всі гілля понавішуване було. Тоді родина там накидала гілок туди на горище. Бо то як — скирдували хліб, або що там, то вони клали його туди на спід.

Як хліб звозили до двору, щоб миші не їли, то гілку туди клали. То він узяв, там була на горищі та гілка, то він кинув. А там на горищі не було вікна, нічого — темно. Ну, а та гілка попала якраз туди, де брат лежав. Зачить, його ліжко там було в кутку. Та гілка туди попала до нього, а він подумав, каже, що може він побачив його, замітив, цей що зліз, що там хтось є таки. А він тоді ... взяв ту, якби зразу вона відскочила то він би подумав, що вона пострибала, або що, а потім взяв ту гілку і кинув назад так само. А той перелякався, що щось тут є, що та гілка сюди скочила. То він запросив його до себе, і розказав. Він вже знав про це все, бо шукали ж його. Оце на кутку жив той дядько, коло нас не далеко. Ну, то він тоді йому розказав, тоді приказав йому добре видно. То–то родина, ніхто не знав, тільки той хлопець сам знав, що він там жив. Я годував його вже. Я тоді не носив із дому ніколи нічого. В нас уже колись було понапікають — я там ішов кожну неділю, чи суботу, було, що кожний день люди готовили собі там щось. Той що не зготовув, то в нього ніхто не був. Пирогів напекли, то таке. Іде правиться до худоби та й набрав горячих пирогів, чи що як є, а ніхто не бачив, не знав.

Пит.: І як довго він був?

Від.: До весни. Тоді я з ним переїхав туди на Київщину. А тоді ото там в Київщині вже, тоді він попав до нас із тифом. З Київщина привіз уже тут другий раз тифу.

Я ж Вам не доказав тоді. Тоді й мама моя померла і сестра померла від того тифу. Менша сестра за мене ще була. Бо тоді менша ще була за ту. То та померла і мама померла. А ми осталися — ця сестра, що молодша від мене. І то ми осталися і переїхали; батько доньку ту похоронив сам. Ми ще в лікарні лежали. А потім уже ми прийшли додому, то й мама померла. То поїхав батько забрав, та й маму похоронив. О то він привіз стільки нам з Київщини.

Пит.: Страшна хвороба.

Від.: О, так, а тепер він ще остався живим, а так помер. Він був здоровий. Трошки за мене ростом був, так сильної будови. І упав. Сковзнувся десь. А то воно там десь трапилося, де то воно було, що трапився цвях — чи то дошка може яка була з цвяхом чи що, не знаю.

Пит.: А совєти не переслідували Вашого брата, як уже після амнестії?

Від.: То ж там він жив, то ж його не переслідували в Кубані. Якби він в вдома був, його не було б! Хто в дома був із тих хлопців, що з його ровесників — або на рік менше чи два, чи старші — не осталось нікого! Їх забрали. Погинули всі. Повивозили то на Сибір, то, що тільки один остався. А він ото один тільки остався із таких, що виїхав на Кубань, аж вона була не колгоспна. Вона жила вільно. Я ніколи не думав, що він ніколи не писав, як сюди написав, що там нема колгоспів — нічого не писав такого. Я як поїхав то аж тоді побачив, що то, в 32–му році, як на базарі там їздили фури зі звіжжям, повно на фурах.

В мішках повивозили. То бочки вина. То все проторгував. А це ж в другім, а уже в третім, місцеві — страшне. Кубань. Всі в паранжах ходили, як в 32–му році.

Пит.: Так ходили?

Від.: А в 32–му році?

Пит.: Якою мовою там говорили кубанці?

Від.: Вони говорили і по–нашому, а тільки ломаною такою мовою. У них своя мова була. Я не знаю, яка то мова. Чи вона така, як татарська, чи грецька, чи яка, не знаю, чи турецька, бо воно до Туреччини належало тоді. Я не знаю. От мені й цікаво і самому. Я тільки знаю, що так звали їх — чеченці, кабардинці.

Пит.: А козаки там були?

Від.: А може вам приходилося, де зустрічати таких із Кубані. Це ж воно може десь, то скажете як та місцевість взагалі звалася, значить, так як адресував листа, все то Станиця Прохладна.

Пит.: Я минулого тижня говорив з чоловіком, козаком з станиці Незлобної, то коло Пятигорська. Чи то далеко звідти?

Від.: То також десь недалеко, Пятигорськ. Оце там той — Краснодар там є. Наші люди жили там і тепер живуть, позаїжджали, ще там є, що живуть. Не знаю, як вони живуть, а ще є. Такі, що були там і є. І тепер оце ж ото в тій Прохладній Станиці, то там недалеко було уже до Баку. Баку, туди далі. Ото зустрінете таких, о там недалеко, то він Вам розкаже за Кубань.

Пит.: А так вертаючись до села, чи Вам щось відомо про донощиків і сексотів у Вашому селі?

Від.: Донощиків у селі — їх було, а ми їх не знали. Це так, були вони. Де ми робили на селі, на полі, скажім, робим. Сіємо у сільбар, як вже прийде весна, то в сільбар іде, треба посіяти поле. То ж ми сіяли там. Ми ж не знали хто він такий. А вони там були. І один знає, значить, він сіяв і взяв собі пшениці жменю. Та скільки він міг у кишеню взяти?! Як пшеницю сіяв, то в кишенню насипав собі. То думав може кашу якусь зварити, або що, не знаю. І там був вже сексот, що побачив. Подивився, там вже на тому, і виявив, на полі. І як забрали і пропав. За ту жменю пшениці! Пропав за те. Нема вже на полі нічого.

У нас був голова з мого села недалеко, також на межі. А він був червоним партизаном. Батько господарював. То вже тільки їх було п´ятеро хлопців. І той думав,

що батько як сам був, то як мав 10 десятин, то вже в нього досить. І для їх хватало і все.

А як їх п´ятеро було, розділити по двох десятинах, то нема як жить! То він пішов, оцей, у партизани. Оце він.

А він був і добрий хлопець. Ще й досі живий. Уже йому 92 роки, 93. Він же був у партизанах, у тих других. Головою колгоспу. Він добрий голова був, а довго не був.

Бо вже вивезли хліба багато до державу. А то треба було стільки процентів було вивезти, а тоді маєш право роздати трохи людям, на трудодень (бо голодні ж) роблять. Ну, а він: — Завтра, відвезем. — А сьогодні вже нам не іти. Ми завтра відвезем і то й друге, а для людей, щоб дати допомогу людям. Зерна, щоб було чим на працю іти. Чи можна й було млин, що він вже був, можна було на молотівки, та мукою треба було дати. Міг би там. Думав для людей, щоб добре зробити і то й друге. Та й роздати для людей допомоги. А там же ж сексоти були, ті, що знали все, що цього не можна робити. І скинули його зараз. Нічого йому не було, й так він ще й досі є. А тільки такого чоловіка не будуть тримати, щоб він для людей був добрий.

Пит.: А комуніст добрий був?

Від.: Тепер я Вам розкажу за нього історію за цього самого, за цього червоного партизана. Бо вони не належали були б до червоних та родина вся, а він вже пішов. Він був офіцерщиком. А дістав уже в 1918–му році, ще до революції. Він призваний був уже. Він в 1892му році народженний. То оце йому вже 92, 93, 94 роки. І він у партизанах, як був і той, попався до петлюрівських військ у полон, там їх було багато. Не знаю скільки їх там було. Як би поговорив з ним, то б розказав. Й їх вивели. Ну, все рівно то був полон. Ніхто не брав, не було куди. Ну, а звідти війська петлюрівські якісь були, то як забрали, мусили забрати до себе, хоч він з нами був.

А вони не хотіли. То вивели їх стріляти. Бо в полон нема чого брати тоді. Хочеш, то з нами йди, а то постріляли. А він впав, як стріляли, й то вони там прийшли, як ті попадали всі, і хто хотів то чоботи зняв, чи там що то. І його і розули і пішли. А він ще живий був. Не попала в нього куля. А упав тільки тоді, й тепер ще й досі живий.

Пит.: Цікаво.

Від.: То цікава історія. Іще й досі живий. І ще старший брат за нього є, ще і той живий.

Пит.: То видно козача кров.

Від.: А середній був помер. Середній помер. Добра родина була та, робітники добрі були, взагалі, добра. А він пішов у червону партію, бо хотів, щоб землі й волі дали. Це ж вже мені дві десятини батько дасть, то що він на ній заробить, то ж нема чим жити. Тепер він уже казав: — Як би мені тепер та земля, коли оце вже тепер дали, що я мав, то я б вже жив і 10 раз ліпше, каже, бо ми її не вміємо обробляти так як треба, щоб вона дала щось–небудь, та земля. А уже тепер, оце, каже, як попробували оце оброблять землю уже, дали дещо, то стала земля дуже родити. Багато хліба. А Радянський Союз голодний і досі. Бачите.

Пит.: А скільки пудів хліба дає десятина?

Від.: Десятина —то було 200 пудів з однієї десятини.

Пит.: А ще як жили окремо, то яку частину Вашого хліба мусили віддавати державі?

Від.: Там не було обмежено. Наклали сьогодні, наклали, звезли сюди, туди, через якийсь час, і знову накладають. Знов накладають. І так беруть до кінця. І то ж так завели і доводять до голоду. Вже хіба вже людям, бо в людей хліба вистачив б, якби не забирали. Забирають. Приходять, не даєш, не приносять —приходять, забирають самі. Так, що ж, Ви будете з ними воювати? Не то —ще й приходять із залізяками з тими гострими й шукають, що яму може Ви десь маєте, чи в хаті, чи поза хатою, чи в городі, чи де. Там було хліба в нас на Україні закопаного стільки! Іще й досі, як би їх понаходив то —ями. І добре зерно ще й досі є, лежить. Так в одного дядька то вже такий сват був, то родич моєї жінки брата. Там була його сказать би тітка там за одним. І жили на полі вони так само. Близько коло їх нікого не було. Він мав свою землю. На своїй землі таки побудувався і там жив. А потім це таке як сталося, то він таки позакопував собі хліба. Ховав усе і. Він мав хліба. А в його забрали. Його вдома не було. Забрали на Сибір і він десь згинув із цілою родиною. А люди дехто знав.

І оцей брат же мій, моєї дружини, то він, йому щось сказав. Бо він як племінник, хоч не родич був але ж брат моєї дружини, а уже через її матір, через жінку. То він похвалився. А вже весна була. Оце в 33—му році.

Весна ж була. І він каже, цей же брат моєї дружини, щоб я прийшов туди, бо то мені треба було п´ять кілометрів туди йти, де моя дружина жила. То я пішов туди. Пішли ми шукати ж у того дядька, що його забрали на Сибір.

А він же знав, що туди можна ходить, бо вже сніг розтав, і земля вже не грузне. Поки не грузнило, то ми не ходили. Пішли ми і давай шукати хліба ж — де воно закопане. Він йому розказав, де все. А ми шукали і не знайшли. То кукурудза на полі була посіяна і на тім полі, де кукурудза була, там яма була закопана з хлібом.

Ну, ми пішли, шукали, шукали, шукали. Ми пішли тоді, скільки ж нас? Чотири було. Чотири нас було. Там ще один був мій сусід. То я взяв того сусіда, а той взяв свого сусіда, той брат. То ми в чотирьох пішли і шукати давай. І той знав ще одну яму також.

Від того дядька забрали, того дядька так само забрали, того другого сусіда. Десь нема його і не було.

Ми пішли, що він знав де. А ми не знаєм же, бо ми п´ять кілометрів мені туди йти, де ж я знаю, де ті ниви, чиї були. А ті ж знали, бо ж там та земля була. То вони нас узяли уже бо то родичі вже були всі.

В чотирьох пішли. Ну, та й ми пішли шукати. Шукали, шукали не знайшли. Пішли в друге місце. А назад іще, і там ми не знайшли нічого. Там ідемо, і хтось із нас каже, із тих двох, що вони там нижче жили: — Давай і ще зайдем на те саме місце, де ми вже шукали.

Ми ідемо туди, доходим уже на те саме місце де ми шукали — а там вже собака гавкає. Гу—гу. О! То вже хтось прийшов відкопувати. Ще хтось знав про те саме. Там сусід був такий в нього. То той самий сусід, що то в того дядька. Ну, він утік. Злякався, то він утік. Бо він сам може був, не знаю хто, чи в двох, може з кимсь, свого десь сусіда узяв, чи кого. Ми не знаєм.

Вони повтікали. Собака гавкала. Тільки повтікали. А вже ночами відкопати. Вони вже знайшли. Вже відкопали трохи. Так, що ми прийшли й уже не шукали вже нічого. То вони втекли. То ми відкопали, то ми набрали скільки могли нести, ми.

Пит.: А скільки пудів можна так сховати?

Від.: Що? Скільки там було? Там було стільки скільки ми взяли, ми взяли якихсь шість мішків. Бо то були в нас мішки такі великі, то ми по одному брали. А де такі, що менші, то ми брали по два. Один я візьму на плечі, а другий мені ще накладуть. Значить, тільки вже ті покладуть, а ті то вже возьмуть, ті два, самі понесуть, то ще по одному брали. То ми взяли те, ну, взяли там може якихсь пудів 10. Ну, то так як я брав то, то так по 50 кілограм, то це 3 пуди. То ми взяли три, шість, а там, значить, яких то були вісім по два мішки, то тих може по пудів чотири. То то вісім пудов, і то значить шість — 14 пудів. Чотирнадцять пудів ми взяли тоді зерна, як приблизно, як той набрав. А ще там осталося. То ми не забрали того і то покинули. Тоді прийшли. Як ми пішли, то ті вернулися то добавить.

Пит.: А чому збіжжя не гнило під землею?

Від.: Ну! Просто про я ніколи не міг подумати б, що так можна. Я не дав би віри, що так зерно зберігають. То старі люди колись так все зерно хоронили, колись давно. Викопана яма, тоді тільки біда вже, як де на такій місцевості, що в землі підійде, бо то вже пропало.

Пит.: Як дощ?

Від.: Як дощ то вона туди не доходить. Дощ не дійде. Забите то добре. То так соломою застелене добре дно. А тоді яма була кругла така. Кругла.

Пит.: Якої велечини?

Від.: Яма такої ширини.

Пит.: Метер, чи два.

Від.: Метер. Не менше як метер. О, ширина, ото яма кругла. І обставляв він соломою такою, як у нас молотили колись, щоб вона довга була, бо укривали колись і хати так. То звалося на околот. Перевезли крутити, щоб збіжжя то ставили кругом соломи.

Вставляв обруч такий з лози, щоб якраз понад стіною, в середину. Поза той обруч, ставлять солому тоді, щоб вона ж не падала. Обруч тримає солому. Обставили обручем і вона не падала. Обставили кругом гарненько, і тоді вже можна насипати. Насипати туди зерна.

Тоді добавлять другий. Солому обруч підніма і другий. Значить соломою обкладе так само. І гарно обставлено, а так щоб таки, щоб вона до землі ширше так не дотягло.

І тоді насипали до ям. Зверху застелили добре також і соломою і може якоюсь шматиною ще той. І забивали вже тоді може так оце той столик у землі. Добре заб´ють. А якщо про те, чи може миша. І його було сто пудів сховано коло хати. То то вже він сам, значить. Він не для себе додавав то, пшениці. І проточив — чи хробак, чи миша, чи яка, поточила туди дірку. А зима. Як розстав сніг, затекла вода туди і вся скваслa. Скисло все. Нічого не осталося. Кваша така тільки получилася, та й годі. То ніхто не скористав з неї.

А потім після того вже радянська влада, вже вони й тоді були, та ми не знали тільки. Вже були дозволи в сільраді, щоб в нікого нічого не брали.

Пит.: А коли?

Від.: Та це вже весною.

Пит.: В 33–му році?

Від.: В 33–ім році, уже весною. І вже треба сіяти. Вже нове й то друге. Вже розпорядження прийшло до сільради, що в нікого нічого, не ходить уже по хатах, у нікого нічого не брати.

То люди тоді, як кинулися на ту ниву, на отого дядька, що то ми відкопали там одну, а потім коло хати то вже загнила там вже. Уся нива його була в ямах. Бо ті його родичі які, чи знайомі, приятелі були — всі жили в селі в якомусь. Не можна мені закопати вдома було. Він на степу живе. В нього ж сусідів близько ж нема. То також люди просилися, бо вдома ніхто не може викопать такої ями, щоб не знайшли. Сусіди сусіди близько живуть. Не так, що кілометр один от другого. Не можна Вам закопать. То всі просилися в нього. Зачить, понасадили там пізніше тоді — там і мак був, квасолі, всього на світі позакопувано там було тоді. У торбах клали, туди все.

Пит.: А то свої знайшли, чи комуністи?

Від.: Ні, то вже хто хотів то йшов. З своїх ніхто не ходив. То вже тоді кинулися, та давай шукати. І знайшли ще багато хліба. А то так хоронили.

А в цього дядька, в мого брата жінки, то в нього теж був вже то такий самий, і він помагав йому й закопувать, для тестя. І він беріг, думав, що там підем, ми наберем вже хліб. Бо там щось 30 пудів було пшениці. Тридцять пудов — та це вже ціла фіра! Закопано і то. І був загон у нього в господарці того, в його тестя. То він ходив туди, і він їм помагав. Копати ту яму. І закопував. А тестя забрали ж на Сибір з родиною — все. І пропав. Ніхто не знає де.

А ми пішли відкопувати. Він сказав мені: — Ми пішли відкопувати, і ще там взяли двох, та й пішли відкопали, а там кваша, так само. Із низу пішло. Місцевість така була, що низько якраз приставала вода, пішла в землю із низу вже підійшла, що заквасила.

Ми набрали тільки кислих. Ми набрали скільки могли нести.

Пит.: А можна було їсти?

Від.: Можна їсти було. Ну що ж, я набрав здоровий мішок такий вже напухлий. А як висушив, то тільки така коробка була, квадратова така. Та й все пропало.

Але ж змолили, їсти можна було. Як би такого багато було, можна б жити. А потім пішов мій сусід отам, один жив. То він сказав їм, тому сусідові, щоб той добирав там собі, там у того дядька, в його тестя. Значить, там сусід був. То він покликався. Каже іди там.

А проте той чоловік помер.

Пит.: А як тестя вивозили, то він сказав, що це в нього закопано?

Від.: Так, ну аякже! Як тестя вивозили, то цей же знав, бо він помагав закопувати. Зять, який доньку мав його. То він йому помогав і закопав. Добре знав він. І він вже як батька забрали, чи хоч його жінки батька забрали, то він знав про неї, де вона є і що. Тільки він якби був раніше був кинувся, поки ще вода не війшла в землю, то ми були б

добри забрали. Тоді весна була така — багато дуже снігу було і стало розставати. А він на низькому жив і той його тесть. Йому треба було вибрати поки ще сніг не розтав. Тоді тільки можна було й то для тих, які нічого не берегли, то що тут —нема. Забирають від тебе то.

Ми таку історію знали. Той сусід у мене був близько. Я вже пішов у колгосп, а він не хотів іще. А це ж як гонили, що на ваших кістках колгосп побудуєм.

Ну, то що ж? Батько старий був. Він на працю вже не годився.

Батько його остався, і так доживав. В 33—му році пішов туди до брата уже. А брат уже в Дніпропетровщині жив, в Дніпропетровську. То він до брата пішов і там помер. Батько.

Пит.: А коли Ви хотіли щось додати?

Від.: В 33—му році це було. Значить, той змолотив хліб, сусід. Ну, я вже в колгоспі, а він ні. Ну то, сьогодні змолотили, завтра приїдуть до нього забирати. Заберуть же хліб. Він приходить до мене і просить: — Можна в тебе що—небудь закопати? — Ну, і що ж, ми закопали в мене в хаті. Лежанка така була, що може і тут Ви бачили, що її палили. З цегли вона зроблена. На її гоповою плита тут була з каменя. Ну, то ми розібрали ту лежанку, цю зверху і цю сторону одну — цю не розбирали, а цю сторону розібрали і викопали яму тут. Під лежанку там. Під сподом, викопали яму, а тоді заклали її вже. І то він зробив такий здоровий мішок із мішків, з таких лантухів, порозпорював, здоровий, і в ту яму, яку ми викопали, поклали мішок. А в мішок насипали уже. Соломи теї не робилося, бо там не було такого місця. Ну, то ми уже в мішку так то. І засипали, заклали тоді дошкою тут, і все. В ночі це зробили і до рання і піч, і склали ту лежанку і все, і пропалили, замастили, навіть все побілували і запалили, щоб висохло і пересумувало і осталося. Ніхто не знайшов.

Пит.: А шукали?

Від.: Не знаю. І так то вже мені тоді він дав, щоб він забрав, а той мені дав якийсь пуд хліба, за те що тут крутили голову. То така праця була з тим хлібом. Так ратувалося, від того нещастя.

Пит.: А коли почали в Вас розкуркулювати?

Від.: То розкуркулювати почали це не ж в один рік! Це довго прийшло! Зразу, найперше, то це ж вони де найбільших забрали. Є такі, що повтікали самі. Повтікали десь, і то й друге, то емігрували. Перша еміграція. Це й деякі ті ще живі, ще живуть тепер. То багато наших хлопців молодих, що вони були в гетьманців, у гетьманців то переважно було, то в першу еміграцію найбільше їх пішло.

То ці гетьманці, як ішли і я нікого ніде не знаходив, щоб дехто де питав, щоб таких. Один оказався аж в Аргентині, вже батько помер. Він із сином старшим емігрував. Тоді перша еміграція, а тепер, як ми їхали, як емігрували тепер, то найменший син його ще був там, то емігрував тепер. Та він же не думав, нічого. З дому їхав. Адресу мав батькову й нічого ж не взяв із дому. Не знав як воно буде. А потім сюди приїхали уже до Англії, то він подав до Червоного хреста, то знайшли в Арґентіні його батька і він поїхав до Аргентини. Той брат старший його, то вмер уже давно. Ще раніше за батька. А батько троха пізніше. А він помер, ну, не знаю за нього, чи ... він же молодший за мене багато —на років яких десять. Може й живий ще в Аргентині.

А тих нікого не чули ніде, де вони поділися.

Одного, такий багатий дядько був, то ж емігрував він тоді ж так само із гетьманцями тими і все і то. То в Румунію забили, совєти, комуністів там.

А він був добрий і господар був і домом там господарював. Сам він емігрував без родини. А родина, хто зна де. Не знаю, не чув. Були хлопці його ще нежонаті. Чи є хтось, чи ні, я не знаю. Порозїжджали, богато в Донбас повиїзджали то живуть і досі. Із тих, що найперші роз´їжджали ще як то не схватили, не завезли на Сибір, то живуть в Донбасі. Працювали там у фабриках і тепер ще живуть.

Пит.: Що з їхнього землею зробили?

Від.: Та що ж?! Вона в колгоспі осталася. В колгоспі осталася, а завели колгосп, то колгосп забрав всі землі, в тих хто мали маєтки. То все колгоспне. А хліба нема. А тоді хліба хватало всім. Тоді пів Европи годувала наша Україна. І Німеччина купувала і всі з Західної Европи.

Пит.: А як пізніше розкуркулювали?

Від.: А пізніше як? Забрали в вас все на світі, колгосп забрав увесь ваш маєток та й все. А тих відвезли на Сибір десь. Привезли, казали, так розказували, то що я вже бачив, що там були. У ліси привезли. Нема ніде нічого. Привезли. Дали пилок, сокир і там всякого того. Рубай же це, будуй курінь який хочеш чи барак. У лісі ж хвата. Хто витрумав, то ще жив. А хто ні, то погинув.

Пит.: А багато людей з Вашого села взяли так?

Від.: Я не можу Вам перерахувати їх, скільки їх таких вивезли тоді. Багато їх не взяли тих тоді, бо їх багато порозїжджалося на Донбас найбільше. Мій дядько, рідний брат батька, то не міг дістати довідку, як би дістав десь таку, чи в сільраді, чи де, або натрапив на когось, на такого, як би були такі. Були такі хлопці, були такі, що робили документи, наші, помагали цим, що втікали.

І тут мені розказував уже, тут в Англії, аж один —скільки ми зробили документів тих, і ще й сюди завіз ті бланки, які вони робили в Англії. Показував.

То вони тут робили, тільки молоді хлопці, яко це ж Ви, то вони розвозили кому треба. Вийшли на базар чи десь у місто, та й вони вже бачили, що кому треба. Вже пізнавали. Може ти потребуєш допомоги? Хочеш допомоги? Завтра прийдеш тут.

Пит.: Платити треба було?

Від.: Платити вже щось як мав то заплатив, а як немав, то й так.

Пит.: Помагав?

Від.: Так. Як щось мав, то так. А то радий б він душу віддати, а нема. То він їздив, бідний дядько, та приїхав сюди додому, приїхав до нас, до батька. Бо я вже батькову покинув хату, то батько сам жив. А я жив у тій хаті, у братовій, ті що брат, як поїхав, а він покинув хату свою. А ключі в мене були. Замкнено. Він через рік забрав і жінку і доньку тоді, моя хресниця. То він забрав її. А потім хата вільна була, то вони хотіли забрати хату, бо порожня стоїть.

Ну, а я тоді перейшов у ту хату братову, та й жив у ній. А батько уже остався сам у своїй.

А дядько той їздив, батьків брат, та приїхав до його хати, забрав колгосп, вигнали з хати. Ну, то він жив тут у нас поки й помер. І вона померла, і син, хлопець ще був. Він жонатий був, то остався живий, тільки старший.

Пит.: Це з голоду помер?

Від.: Одного забили на війні. А це помер його син. А один помер тоді з голоду. Там три померло з голоду. То в тій хаті, де батько жив, брат дядька до того вже не годився. А вже бачу, що помирає, то не хотілося. Так погинув. Їздив і ніякої не міг праці дістати. Ну і може якби без родини, то хоч би там десь щось, причепився вже. А як з родиною, то тяжко. І так вони померли вже всі. Батько то виїхав до сина, там помер. А матір була в нас друга. Батько, як мама померла, то він собі вженився на другій жінці, там взяв стареньку жінку. Та й осталася тут, та мама. То вже ми хоронили ще її. Бо батько там помер уже в брата, поїхав туди. А цю маму хоронили ще з сусідом. То я ще мав дошки. То все зробили, і труну і все. І похоранили ту маму. І так померла, як оце ми сидимо вдвох. А то моя дружина пішла з моєю сестрою, та прийшла. Та пішла відвідати ту бабусю.

То нерідна мати вже була нам, а вже мачуха. А вона, отак о сиділа, розказували, тоді як вони прийшли. Розказала їм, що там в неї було. То вона роздала. Оте ти візьмеш.

В сестри було двоє дівчат —школярки вже були там. Дівчатам хустинки, які були там, давали. І каже: — Я буду вмирать. — І при їх і вмерла.

Пит.: Це коли було?

Від.: Та це ж в 33–ім році було. Тільки ще не такий розжар, то ще все з весни. Чи це з осени було? Я забув.

Знаю, що голодні ми ж були вже так само. А як воно вийшло, що вони прийшли, бо приїжджала ще до мене, і вона в Київщині вже пізніше жила. Сестра там в радгоспі знайшла з своїм чоловіком. І там двоє дівчат було. І вони тоді виїхали, бо їх так вигнали з хати. І вони поїхали в Київщину і там жили. І оце тепер ще там живуть.

Сестра померла вже давно, ще в 36–ім році, після голодівки ще три роки. І

померла, розумієте. А той ж чоловік її з тими дівчатами десь там досі там живе в Київщині.

Значить, нема ніде нічого. Волочок у мене був такий, що можна ловити рибу. Бо в нас озера були такі, що ходили там і ловили рибу. Такі були хватки різні. А то значить, волочок взяли та витягли а там то нічого не було, самі то пуголовки, що то жаби з них виходять.

Витягли здорові такі з хвостами, пуголовки. Та дали дружині їх. То вона пішла й порозпорювала їх та повикидала кишки ті всі, що в них були і насмажила нам, напекла їх. Мастила ж ніякого не було вже. То вона на помідорах, на тектоці. І ми тут з´їли з ним у двох тих жаб. І то так я його стрінув.

Пит.: Це в Вашому ставі зловили їх?

Від.: В нашому ставі а карасів там не було, а ті жаби самі тільки. Не було жаб таких живих — жаб таких ні однієї не було. Де ж вони були? А де ж ті взялися? А сама не їла і не попробувала нічого. А ми поїли.

Пит.: А Ви в той час вже були пухлі від голоду?

Від.: Ну, пухлий був, ходив я ж на працю кожний день. А ноги пухлі були страшено. Я не знаю, як я пережив. Я вже, щоб так подумати, скоро піти, або щось, підбігти, або що, я молодий був тоді —не міг вже.

То так тільки позбирався, ходили і косили.

Витримали отак, бо вже як ходили на працю то там же варили нам. Ті, що пішли на працю, та особливі, косарі, вже треба, а ось і жнива, ось і сіно вже. Перше сіно би косили. Ще жнива не, а то сіно треба косити. То ми косили, то нам тоді давали пайок вже сильніший з комори.

Хліб був в коморі. Як померли люди, там в коморі було хлібу, тілько то засипані були на запас. На той. А людям не дали. Нічого того хлібу. А вже тоді намішали деякі посліди, які були відходи, які там мішали до того і давали готової муки нам додому. Щоб ми щось і зробили вечером там на завтра, щоб було з чим піти на роботу. А там варили щось і зробили вечером там на завтра, щоб було з чим піту на роботу. А там варили щось таке, чи там той, чи може коньдьор який, кашу, чи щось таке. І тим трималося, от то так.

Там були такі в нас села близько, три кілометра від нас, що повимирали, а то тих вже подушили, повигонили, де раніше позабирали в господарів. А тут такі осталися, що видохли і нема кому ні косить, нічого.

То ми ще їздили з нашого колгоспу. Ще в нас такі були, трималися, що їздили та там й косили сіна. На жнива вже ми не їздили туди косити, а сіно —попросили сільраду, і те й друге, і стали говорити в тих, другому, і той колгосп наш погодився, щоб ми вже як відобрали їздили. І вони нам тоді платили там тоже мукою.

Колгоспи були в хлібі. Хліби були. А люди подохли, вони не ж подохли, то не можна того взяти. То не запас.

Пит.: Чи там були сторожі?

Від.: Ну, та ж сторожі в колгоспах були. В кожному колгоспі стерегли ж там. І конюшні там десь доглядали. Ну, а що, того боялися люди, вони вмерли, а туди не пішли, бо то все рівна смерть.

Пит.: А озброєні були сторожі?

Від.: Ні, не було озброєних.

Пит.: Чи в Вас були комнезами?

Від.: Аякже! То найперші! Скрізь! То найперша зброя совєтська. Комнезам то найперший. То ходили й мучили, поки і самі подохли. Вони ж ходили, бо той що, як би він ходив і думав, що мені ж треба, вони ж не знали, що їм скажуть, що ось не можна вже брати нічого. Цього ніхто не знав. Що прийде час той, що скажуть. Цього ніхто не знав. А потім прийшло вже зі сільради, що вже в нікого нічого. А ми ще нічого не знали. То як ми це тут яму викопали, то ми ж нічого не знали. А це можна було нам не боятися. Того ж ми не знали. А там були такі, що виходив і стріляв там один на нас, та й бо він може ще не знав. От. А стріляв. А ми йшли, не боялися. Вже як ми віднесли раз, бо ми за раз не могли всього, то ми покинули на полі трохи, а принесли частину сюди, щоб швидше тут тоді вернули, щоб забрати. А він вже ідемо по те, а він вже почав стріляти. Я не знаю хто то й стріляв.

Пит.: А коли в Вас почалася колективізація?

Від.: Та вона почался, сказати б із 29–го року, 30–ий, і 31–ий, і то не всі за разом, то поволі. То зайшли зразу найбагатіші. Найбагатіші зайшли.

Пит.: Найбагатіші?

Від.: Найбагатіші зразу тікали в колгосп, бо йому нема інакше, значить, як не заховаєш сюди, то тебе вже нема, заберуть. Сюди. А тоді бачуть уже і другі, і трошки бідніші, бідніші уже там — середняки. Та й ті туди. А біднота осталася, ті що воювали за ту землю. Бо ті, що в колгоспі, уже на них не накладають нічого і вони ще живуть. А на тих усе накладають, що не пішли в колгосп. Всі податки, всі на тих. А вони тоді давай, та давай, та всі сюди.

А як ті зайшли, тоді почали: — Ми ж бідняки, ми воювали, — давай тих викидати. Викидати і тоді, геть куди хоч. Повикидали куди, той батька брат і той другий, вигнали його з хати, сестра ж моя замужем була, так само ж його виводили з хати. Батька то зліквідували ще раніше його, скажім то, а його вже пізніше. Той попав уперше, а він уже в друге, зять. І то він ходив уже по радгоспах і остався живий.

А вона, як була, то забрали й воювали. Ще живий прийшов. Ще й тепер. А сестра вмерла в 36–ім році.

Пит.: Чи силували людей, щоб ішли в колгосп? Чи як це було? Опишіть як це робилося.

Від.: Ну, аякже? Ці пішли багаті, значить, туди. А це Вам не робилося. А ті, що бідніші, червоні партизани, вони ж воювали, щоб земля і воля була їм. Вони за неї воювали. Не хотіли іти. Ну, ці багаті зайшли, то на цих не накладають, що знайшли. А тих, що осталися за колгоспом, то на тих всі податки накладають.

Тоді почали ті пхатися сюди в колгосп тоді тих, давай куркуль, то куркуль, то сюди. А той уже тоді в колгоспі вже всі, як ті зайшли, то вже.

Пит.: А агітатори приїжджали?

Від.: Ого! Аякже, приїжджали з району другого. О, оце ж агітатори, я кажу що в нас був. І кричить на зборах: — На ваших кістках колгосп будем будувати.

Пит.: Чи ви чули про таких, так називалися агітатори 25.000–ники?

Від.: То не те, що агітатори вони були, а були вони 25.000–ники ті. Я можу за їх розказати Вам, чого їх так назвали. Це вони, ті що були найперші — 25,000 набралося чи що. Ну, то це ж вони ж розсипані були по різних селах.

Пит.: У Вас було?

Від.: То в нас я не знаю, із нашого села хто в нас був навіть в тих 25,000–ників.

Пит.: Чи в Вас були такі?

Від.: Якби цікавився тим, то може б знав.

Пит.: Чи були такі селянські кореспонденти, „сількори?"

Від.: Та сількори які ж були? Найперші були сількори з учителів, які були отам і то друге, значить, і то. Ото ж найперші сількори.

Пит.: Й що Ви про них думаєте?

Від.: Ну, що вони? Тоді писали в газеті, в сільські газеті, о там писали. Там раз якісь надоліки були — то на працю не вийшов, хто пізно вийшов — то все таке. Такі сількори, назвалися.

Пит.: Чи бувало таке, що до Вас приїжджали уповноважені Центрального комітету?

Від.: Приїжджали, агітували. То ж було, постанова була така — Лицем до села. По–російському — Лицом к селу.

То приїжджали з району ті ж керівники, чи з району черга. Ото ж зароблять. То 25 кілометрів треба було їм їхати до нашого села.

Приїжджали і агітували, і то й друге. Ото в початках так було. То ще до колгоспів. А то вони їздили „лицом к селу" та й друге й то. А потім і тих, що їздили, і тих повикидали, забрали.

Пит.: Чи був спротив колективізації в Вас?

Від.: Який же спротив?! Ви записалися, а як ні, ото ж, спротив. Він не хотів записатися, а потім побачив, що на нього все складають. Тоді давай в колгосп, тікати та й друге. А ставили гонити тих. Ну, це такий спротив. А який спротив?

Пит.: Чи збройний спротив?

Від.: А, збройний спротив. Збройних не було. Таких спротивів, щоб билися, або щось такого, не було, такого не було.

Пит.: То коли Ви стали членом колгоспу?

Від.: То коли ж, то десь в 29–ім році колгосп.

Пит.: Вас рахували середняком, чи куркулем?

Від.: Рахували середняком, і батька і всіх. І братів вже батькова — ще було три брати крім його ... або чотири, то найперший умер. Найстарший то ще десь у 20–ім році вмер. Їх було два сини, то цей один вдома помер, а другий в в´зниці. Там тоді як ото я розказував, що брат ото втік з в´язниці й його забрали. Тих, що забрали в день, то були всі в в´язниці. І всі померли там. Тільки він. Там тиф почав дусити і то ніхто не оставився. А той брат тільки оставився, що ото втік. Ото, з всіх тих оставився тільки він один.

І то оце тепер помер, оце ті всі там погинули.

Пит.: Чи пам´ятаєте, що сталося з церквою і священиком?

Від.: Нашого священика забрали. Я ще працював, у нас радгосп будували близько, пів кілометра від села. То він жив у селі. Якусь хатинку там мала якась жінка і пустила того, що жив у селі.

Поки ще до колгоспів, то він жив у нас на майданку, тут близько коло мене. А потім, як уже церкву замкнули цілком, то він там знайшов десь квартиру і жив. Робив в радгоспі. А пізніше не знаю. Вона, то померла, паніматка, його дружина. Казали. Я не бачив, щоб її хоронили. Казали, що вона померла. Вона в радгоспі робила також.

А синів було в неї три, в них троє синів було. То два осталося там. А один, емігрував аж тепер, найстарший. І тут вже в Німеччині знайшов нас.

Ми вже жили в бараках в Німеччині, як уже кінчилася війна. А він десь удругім, не дуже далеко десь був у містечку якомусь.

Йому сказали, що там десь був польський. Нас 13–ро було осіб, хлопців, і то з нашого району. Ми разом їхали з дому і так 13 нас як осталося і разом осталися і в польському таборі. Бо нас взяли у німецький *Tod*, і везли на французький фронт, потягом, щоб закопувать, загортать ті хоронки, де бомбили.

Ми доїхали туди десь недалеко французького кордону. А там вже містечко якесь було таке, позаганяли, та бомбили. Нема куди їхати.

То ми вже не поїхали. А там тиждень якийсь постояли на станції там. Вагонів різних набито там у тій станції з всякими продуктами, всяким одягом, то німці впакували все, всякого одягу військового і цивільного, і матерії тієї в вагонах лежало, повні вагони. Ми там набрали і харчі собі, і квасолі, і гороху, і все, на тих вагонах. І також шкарпетків і там то вагони були стояли все таки, одяг — цівільний і військова була там у вагонах. Ну, ми їхали уже тоді назад. Їхали, бо нема тут чого робити нам. На Берлін уже розпорядження достали. На Берлін, бо ми з Берліну і виїхали.

А потім на дорозі алярм. Налетіли літаки американські й англійські разом. І остановився, перестрочили вагон скрізь і паротяг. І паротяг спустив пару. Вони побачили, що вже парт пішов, коли ці поїхали. Вони кінчили, не довго то тримало.

А ми там побули трохи і ми розсипалися, всі же з вагона вискочили і понад нас, то ті на той бік, ті на той бік порозсипалися. Нікого не забили там. А потім уже над вечір, то було так в обідню годину, так десь, година була така. А над вечір, вечоріє троха, було на годиниках п´ять може, приїхав. Ходять. Приїхав, потяг новий. Зачепив на боксір те все і потяг туди десь. На Берлін, казали. То нас забрали на Берлін. А ми вже не поїхали. Багато поїхало. А ми не осталися.

Ті наші хлопці, 13 було нас, і ми ніхто ні один не поїхали далі вже. Тако нас а місто було Зезен ам Гарц, у горах. То ми з того містечка виїхали до Англії. В 47–ім році, перед Різдвом, я приїхав. То ми ще рубали ліс для англійців. Німецький ліс. Скільки ми виваляли там! І поляків було багато, набралося і українців. Валяли ліси для Англії.

Пит.: А що зробили з будинком, з церквою?

Від.: З церквою? Розвалили. Постояли трохи, та й не правили нічого. А потім почали будувати десятирічку в нашому селі, школу, таку гарну. На ту причину, що на будову школи, розбити церкву. Вона була дерев´яна, стара церква.

Розібрали ту церкву. Що вони з тієї старої церкви? Нікуди воно туди не пішло, тільки бо на дрова. А розвалили. Ну, вона вже старенька була. Ми вже збиралися тоді до 14–го року ще то, 14–го, коли вона почалася.

Ну, то ми вже цегли мали на церкву, бо то вона вложена була біля церкви, чи будувати нову. Осталася церква, незбудована, а розбили її, а цеглу люди розібрали на що кому треба було. Все. Не знаю чи вони продавали, чи так давали. Я не пригадую.

Буду читати я, а вони будуть там а що таке поправить, ну, я не знаю як би Ви то.

"Ні, так просто хай буде. Я вже розумію."

"Так, Ви. А чи воно буде там для всіх зрозуміле?"

"Я напишу. Я виясню."

"А, ну то, гаразд."

"В нашому селі ... то було село невелике. Ну, було там яких 300 дворів. То я Вам казав. Бо як ходив я в школу то було 350. Й то вже їх не стало. А п´ять ... від´їздило кождий день, цілу весну. В 32–му почалося, а в 33–му кінчилося. До жнив. Після жнив вже не їздили. В 33–му році. Й в кожну фуру брали не по одному, а скільки влізло в ту фуру. На кожду підводу було по 2–3 чоловіки, щоб було ж кидать тих людей, бо один нічого ... бо були такі, що розпадалися. Лежать вже не по одному. А то ж літо. І накладали ті, що лежали от там, не в ямі, то так само лежали по дні. Роз´їдали мухи.

На цвинтарі були копачі, ті що копали, і вони не вспівали копати тих ям. То перевертали коло ями ту кучу, вивернули й поїхали по другу. А ті тоді вже як кінчили, то вкидали туди. А як була яма готова, то привозили до ями. Так стали і перекинули, висипали як буряки, або картоплю, із тої фури.

Якщо була яма вже повна, то перевернули коло ями воза і поїхали по друге. Коли вже яма готова, то кидали так їх, що лежать коло ями, укидали. Якщо приїхала фура знову, то остановлялися ті, а кидали ті із воза і перекидали, доповнявали ту яму.

Так було це кожний день, цілий рік аж до жнив. З 32–го року аж до жнив 33–го року. Копали і вкидали не поодному, а скільки влазило в ту яму. Десь якийсь один *feet* неповна була, то землею доповнявали.

За день визбирають усіх, а за ніч знову лежать по всіх дорогах. І по полевих і по сільських дорогах. Де вони бралися? Відкіля? Хто? Бо вже ті, що в хатах, то сходили і забирали. А то ж по дорогах лежали. По селянських дорогах і по степових. І в середині в збіжжі то було так, що находили тоді як жнива вже аж були. То тоді тільки кістки понаходили, бо вони там вже їх може звірі, як собаку, порозтягували, може зісох. Ну, а за кістки самі ж тільки понаходили в жнивах.

В середині ніхто не ходив шукати людей, бо ніхто не знав, де воно лежить. І ніхто ніякого рахунку не робив. Скільки за день поховали, щоб ніхто не знав.

Були такі випадки. З району був, це приказ такий, щоб давали в район звернення таке. Що стільки тягла, кождий район знав колгоспний, скільки в тебе тяглі є — коней, волів, чи вони всі в тебе роблять — то район знав. То давали звідку в район, стільки, де в тебе робить сьогодні худоба на полі. Чи вона використовує. Район вимагав. Дисципліну таку установили. І якщо один подав — він був тоді полеводом — бо то польоводи подавали то зведення, скільки в нього працює де робочої скотини. Він подав, що п´ять і дві звозять мертвих. То за нього він був червоний партизан. Як би не червоний може партизан, то він би був там десь також на Сибірі. А то ще його якось там і злекшили і за нього то не можна було, то була тайна, не можна було подавати про мертвих ніде нічого нікому.

Пит.: Такий був наказ?

Від.: Такий наказ. Ніхто, щоб не знав. Рахунку ніхто ж не робив, а він подав, що п´ять мертвих возить. І це ж він у район подає! І стоїть як оце Ви з тим. То його так притягли за те, що він подає, що мертвих возить. Така справа. Я хотів за це колись Вам сказати. Тепер це надумав.

Чи молоді люди, комсомольці, ходили збирали, вибирали всі останні які були там з продуктів харчових, із зернових, чи хлібні, навіть із печі витягали й з горшків — що–небудь було і те забрали. У печі. А пізніше вони померли. Як уже сказали, що не можна брати, а в нього вже ж нема нічого й не було нічого. То ті, що десь ховали та шукали ще, то осталися живі.

А ті що ходили і померли перші, ті що ходили збирали, комсомольці, молоді оці. Вони не знали чого, чи поки воно буде, ніхто ж не обов´язував, ніхто їм. Вони, що брали та й їли може там. А потім же ж казали не брати, а в нього нема вже в дома нічого. І так вони і погинули. І ще й молоді люди такі колись ходили, вони винуваті, бо вони розуміли, що вони робили.

Пит.: А як почався в Вас голод?

Від.: Ну, це ж начався в нас голод — то ж не в один день, і не всі разом. Не в кожного, бо є такий, що він не відчував голод. Якимсь чином він так жив, що було в нього заховане собі, бо не до всіх і докопувалися. Не до всіх однаково ставилися, і комісія та, що ходила і той друге, в когось шукала, розвалювала і той, а в когось не дуже й шукали.

Пит.: А чого ні?

Від.: Ну, так. Значить, чого ні, я не можу Вам сказати. Чи то по совісті їхній, чи по чому, чи може якби ж були такі що, комнезамці активні. Він десь ходив. А до нього прийшли. То вони ж знали, до кого прийшли. То в нього й не дуже шукали. А він ходив десь то і старався найти більше.

Бо то не однаково. Не однаково скрізь ходили, не однакові люди, не однаково шукали. Ті так ходили. А ті не довірять уже своїм та викликали з іншого села, щоб ті прийшли сюди, а цих послати туди в те село.

Бо тут же може бути то кум, то сват, то–то що, то будуть захищати. Значить, як до нас прийдуть з другого села, то він вже тут родичів таких немав, а наших пошлють туди, щоб не було, щось такого і щоб ліпше шукав. Це така практика була.

Пит.: Як у Вас виглядала посівна кампанія в колгоспі? Як почалася?

Від.: Та посівна кампанія, хто ще ходив, то ходив і сіяв і все.

Як вона? Дуже, дуже погано! Бо ж худоба не годилася ж була. Довго вона тяглася та посівна кампанія, не в той момент, що було закінчилася, що було по району, було до якого числа скінчити. Так не могли вправитися, як було по розкладу, до такого терміну закінчити, бо ні худоба, ні люди не годилися, то затяглося. А потім, ще були такі, що поїхав сіять, а додому не прийшов, там і помер. Із тих, що сіяв, то так воно і тягло до весни.

А жнива вже також як прийшли. Вже годували, давали пайки послані десь, що будуть косити і то треба було руками скидати. То–то вже давали ото. Таке й ще й в ночі косили, бо не вспівали за день. А нема кому. Нема кому! Бо всі безсильні вже. Десь хогось трохи так підсилювали. Вже давали йому й муки і всього на світі. Годували і то сильніше, щоб було ж кому хоч сидіти на тій жниварці. Працювати. Бо були такі жниварки, що вони самі косили і складали. А в нас не було. А тільки ті, що треба скидати. То ж треба сили на те, щоб скидати.

Збіжжя ж здорове поросло! Тоді в 33–ім році такий врожай був і то. А воно все поки трохи сировате зразу, поки то вже, як воно дуже поспіле, то воно легше вже тоді. А так як ще воно трохи готове, тільки що ломалося. То тяжке. Треба скидати. Дуже тяжко.

Ну, тяглося вже то. Убиралося, вбирали. Хоч не в ту пору, що було зазначено, а обрався в 33–му році той хлібець.

Тільки, що було багато таких, що виїхали на поле, а додому не прийшли. Там десь на дорозі як ішли то й так і погинули. Де то люди бралися? Ходили, чужі люди є такі, що десь відкіля з того, що ми їх не знали, на дорозі. Не наш чоловік. Ходили ночами. Бо в день же їздили. А на ранок лежать скрізь по дорозі, і по полевих.

Пит.: Як відбувалася хлібозаготівка?

Від.: Хлібозаготівка то ж відбувалася раніше.

Пит.: Як то було тоді?

Від.: Та як же відбувалася?! Прийшли, накладали. Накладали на вас. Ти мусиш стільки дати. Ну, а це ж вони ходили цілу осінь і цілу зиму. Ну, прийдуть, нема в тебе нічого. Подивилися, нема. Ну, а там якийсь клунок стоїть. І вони таки готові, і такі були, що й забрали. Приходять і кажуть, що ти поховав. Хоч він нічого ніде на заховав, то забрали те. І так ото гинули люди тоді ж. То ще може жив би якийсь день чи тиждень, а то вже забрали. Є такі, що дітей поїли своїх. Діти не годилися жити, вмерли

вже. То вони поїли дітей і самі померли. І то червоний партизан був. Він жив десь на хуторі, далі від нас. А то якраз поселився на моєму кутку недалеко. Я не бачив, щоб він їв їх. А тільки люди говорили, що поїли тих дітей. Двоє дітей було в нього. Я на очі свої не бачив, що їли.

Пит.: Чи хтось крім комсомольців забирав хліб? Чи то приїжджі були?

Від.: Були такі з комсомольців, що забирали хліб. Їх посилали прямо. Були такі, що або дідові, або до кого, послали. Внук був у комсомолі, та й послали, щоб у діда забрав у нього все, у свого діда! Посилали комсомольці. Він прийшов і забрав. Або не виконав щось, записав. Він комсомолець. То повинен показати комсомолець, свою ж преданність радянській владі. Ти же є комсомолець!

Іди, свого діда опиши. Його знане виконання. Все забери. І тоді то виконай це все. Були такі люди. І то так робили в колгоспі.

Пит.: Як люди спасалися від голоду?

Від.: А як?! Не було. Як спасання було б, то не померли стільки. Не всім разом прийшло. Той сьогодня, а той завтра, а той ще остався.

Я ніколи не думав, що я останусь живий. Ну, ще тестя мав. Він же п´ять кілометрів жив від мене. Він був здібніший трохи, тесть, то помагав, бо до нього вони не дуже вони докучали туди. А й в нього було закопано. Може де було закопано, не знаю. А він такий також був спеціяліст, що сам будував перше собі. А собі все робив сам, печі, що в хатах. То там робив він, поза печею тією зробив із цегли стіну, що від цієї стіни то було так може аж до гори. То він там у горі насипав. Покинув цеглину якусь в дірку. А в низу, тут покинув. Значить, була така місцева одна чи дві цеглини, що вибирав. То засипе собі туди. То він врятував мене ще. Ото вона піде туди й принесе хлібину коли–небудь. То пішла й принесла. То якби ще не та тещева піч, то мене б не було давно.

А до нього не дуже то того не шукали в нього. Він з видніших ще був тоді. А це придумав собі таке то. То хіба тим рятували мене. А то він там засипа, а тоді тут покинув, тут вибере. А тоді там була кочерга якась, а може там і в другім мішку була якась цеглина, десь така, і відтіля відбирав. Не знаю. Знаю, що він там в горі десь покинув, то насипав.

Я не знаю цілої цієї історії, як воно було. Я знаю, що було в нього комора така в хаті поза пічкою.

То вона приходить, піде було, та все жнива, бо наша земля була аж коло їхнього села, та з нашого колгоспу. То ми ж на жнивах обід же варили, нам там обід дають — якусь то кашу, каньдьор якийсь. А вона піде вже та й принесе хлібину якусь, що мати дасть. Так то ратувалося. А то не було б мене давно.

Пит.: Коли Ви поїхали до брата?

Від.: До брата це я їхав у 33–му році, перед жнивами.

Пит.: Це вже як був голод? Це вже був голод у Вас?

Від.: Це в 32–му році. Вже не було чого в нас у 32–му році. А то якби я не привіз ото, то може вже в 30–ім році був би скінчив життя своє.

Привіз там троє мішків, дешевшого. Кукурудза була.

Пит.: Вас пустили?

Від.: Пустили! Тоді вони не забороняли. Туди куди хто хотів, то йшли, ніхто не знав ні про кого. Ніхто не контролював того.

Поїхав. Ніхто мене не питав, і ніхто не питав як я й приїхав. Де я був. А тільки, що там ми на Станиці Прохладній яких три дні стояли поки дістали потяга. Давали транспорт, щоб довести. Там на станції знесли хліба, ті селяни з України. Туди наїхало багато, не з нашого села, бо я там один був тільки з нашого села, а більш нікого я не бачив з нашого села там. А взагалі з України туди наїхало за хлібом.

То на станції наклали яроси, так як оце під стелю, на пероні, де вільне місце було, щоб складати мішки. Яроси наклали і той, а нема вагонів. Нема. Не дають.

Дзвонили до Сталіна і до Кагановича. Хто там дзвонив, я не знаю. А були ті, що не боялися дзвонити. Там були й червоні партизани, може і голови, може колгоспів і сільрад були. Бо ж дзвонили й до Кагановича й до Сталіна. То то два дні. На третій день дали ешелон. Набрали, забрали, ешелон дали і поїхали.

Загрузили повні вагони. Спека ж така Господи, не можна витримати! Дах нагрівається. То залізом криті були ті вагони.

Там були старіші люди, там уже під тим, лежать на мішках. А ми, де молодші всі, то в вікно на ходу. Потяг іде, а ми в вікно вилазимо і на дах. І лягаємо на дах і лежимо. Скільки було тих попаданих! Він впав. Заснув же там. А воно трусить, перекидається, лежали так край до краю на вагоні. Упав, переїхав. Збіжжя там його осталося, що він там купив. Ніхто не знав. А там родичі чекають, що він привезе щось. А його вже переїхав потяг. І такого було багато.

Одному то вже й може не далеко додому було. Він не впав. А потяг стояв. А там було таке, що може були такі же люди, що ще щось мали попродавати. Виносили на станцію. Ще може які–небудь ґалатки, які–небудь там спечені з чого–небудь. Ну, на станцію.

Ну, то він також став. Щось таке може хотів щось купити. А тут і ще мав закритий, і він рушив, потяг, їхати. А він тоді біг. І вже й добіг до свого вагону, то вхватився а потім впав і переїхало йому ноги. Так він остався там. Не забрали його десь. Це не знаючи чи він виліз там десь. А поїхало собі там.

Хтось забере. Чи я не знаю, як воно?

А його ж забрали. Нога в нього зразу спухла, страшна. П´яту от так переїхало, роздушило. Ото така була колективізація.

Пит.: Не забирали той хліб, що купили на Кубані?

Від.: Ні! Не відбирали нічого, якось нам повезло. Ніхто! То ж вже було, я вам казав вже що було, було що в нікого нічого не брали. То вже ніхто ніде не відбирав. То якось так пройшло, що з сусіднього села найшовся мені вже аж на дорозі то, що разом ми їхали вже сюди з Кременчуку, аж до Глобина. То тут було з Кременчуку десь 25 кілометрів, чи 30 кілометрів до Глобина. То ми їхали сюди, туди мені ближче, бо туди 50, а тут 25 було мені додому з Глобиниа.

То ми виїхали потягом, товаровим таким на площадках. Поскладали в двох. Ніхто нас не гонив. Встиг, бо не брали ні квитків, поклали порожні площадки, приїхали з Глобина. А там нанялся фура така вільна, з конячкою, дядько з футалою. То привіз нас аж додому — 25 кілометрів мені, а йому то ще 3 кілометра було далі за мене в те село. Я навіть не знав того чоловіка. Молодий хлопець такий. Я ж тоді ще був 33, мені було вже в 33–му, тоді саме 33–ий. А він молодший був хлопець. Й він повіз туди ще 3 кілометра далі.

Там такий чоловік, що мав конячку і тим то жив на станції, близько десь там жив. А в колгосп не хотів іти. То що, там можна було на станції, на станції можна було робити, там для станції підвозив. Ну, тримався і нас обрятував. А то чим би ми мали довезти?

Пит.: Тоді як люди говорили й думали? Чого забирають від них хліб?

Від.: Що ж люди думали?! Чого ж забирають? Забирають, щоб не було в вас. То ж зроблено, то ж було нарочно зроблено. Щоб у вас щось було, то не брали б. Хай буде, щоб ви жили. А як заберуть, вибирали все, щоб не жили.

Пит.: Ви тоді так думали також?

Від.: Так же інакше, ну яке ж то? Ну, як у вас бачуть, що в вас нема ніде нічого. Розбили й пічку вашу. Були такі, що порозбивали й піч і все й не знайшли нічого. Були такі, що я заховували поза ніч, що там робили.

Пит.: Ви казали...

Від.: О, то в другого знайшли, а в другого розбили а не найшли нічого. А якби знайшли, то забрали б. Все рівно, щоб ти не жив. Ну, все рівно ж воно, що по степах було повикопувано в людей, так, що тяжко знайти його. Ніхто не знав де. Далеко степ. А він собі там викопав яму, закопав собі. А його завезли на Сибір, а вони ще й досі там. Так, хліб там ще є в степах.

Пит.: Чия, по вашому, вина в цьому всьому?

Від.: Та чия ж?! Державна! То з ціллю зробили все. Щоб знищити людей. Україну знищити треба було. Її треба було на суслів знищить. Тоді були б ще вони, їм кінець приходив.

Вони вже довго не дотримаються. Хоч може нас не буде, але Ви ще доживете. Їхній крах приходить оце, для їх життя тут нема. Бо цей Черненко, то такий він і я й той

другий, що то є за володар? Бо то володар? Ніколи. Це, що вони тільки трималися поки ці мовчали. Ож оце почали стільки говорити. А то ж ніхто писком ще про цей голод ніхто не згадав ніде. А вони його зробили. Вони ж помогли те все зробити. Оці — американці, Англія, Франція, і всі, щоб там зробити комуну. Бо вона була в 1900–якомусь, в 67–му чи щось році в Франції. Сорок днів пробула комуна. Ви може де читали про неї. Сорок днів пробула. І вже стерегли. Тоді ж як цю комуну робили, то Англія і Америка мали свої війська. Там у Совєтському Союзу, яке місто забув.

Пит.: В Архангельскому?

Від.: В Архангельскому. Як же Ви знали? Вам хтось вже казав?

Пит.: Читав, таке.

Від.: Ну, то ж в Архангельскому там мій сусід оце вже був. Тепер я емігрував, а він вдома остався, то його взяли і він там також був десь таким запасним.

Йому люди розказували, що війська американські пільнували, щоб як би Совєтський Союз подавали, Україна і там ті всі загони чи там Тютюнник, чи там Середа, чи гетьман, чи Петлюра, то ті війська стояли, щоб помагати. І вдягали, і взували, і годували — все! Радянську владу. А цих хто вдягав? На них напав і тіфи і що на світі. Вони вже викінчували самі себе. А тих підпирали, щоб тільки втримати. І це за 60 років виплекали оце таке нещастя. І то. А тепер аж почали, можна говорити. За Регена ще більш ніхто ще не говорив. Шістдесять років проіснували! І він ж тепер уже казав, що ми же годували й вдягали і взували і нема нічого. То що такий дурний Черненко ще хоче триматися, бо він ще хоче боротися з Америкою й з Західньою Европою. Такі дураки як ото. То їх оце незадовго, тільки ще мало вони ці всі говорять. То почнуть усі. Тут ще половина є таких в *government*–і, в тому, сенаторах, і в тому, половина, що їх треба вигнати геть, туди, до Радянського Союзу.

Пит.: Кажете, що до голоду в Вашому селі було десь 300–350 дворів.

Від.: Це ще тоді як я в школу ходив, 350 дворів. А тепер я не знаю скільки.

Пит.: А знаєте скільки було після голоду?

Від.: Та як же я можу знати? Я знаю тільки, я свої перерохував, своїх людей на списку, що я знав скільки їх було в родині й то друге, хто остався живий, а хто помер. То я нарахував 100 осіб. На моєму частку де я жив. Що померли, ті, що з всім померли й з дітьми. Є такі, що осталися. Може одне живе, або що. А то більшість, то нічого. Всі з цілими родинами.

Сто осіб я нарахував на своєму частку, четверта частина села, скажім.

Пит.: А скільки всього було людей?

Від.: У селі?

Пит.: Ні, в Вашому частку?

Від.: Та не знаю скільки. Я тих, що живих не рахував. Я тільки тих, що померли. А скілки їх осталося живих, то я не цікавився цим. Може ж було їх приблизно перерахувати.

Пит.: Ну, чи то було якихсь 500 людей, 600, чи менше?

Від.: Більше їх по–моєму не було. Я думаю, що їх більш не буде як тих, що осталися.

Пит.: То половина вимерла?

Від.: Половина. Бо як цілі родини осталися я знаю, а тут тих, що осталися тут, то так само мало. То половину майже в нашому селі вимерло людей.

Пит.: А хто з Вашої родини помер?

Від.: З моєї родини то тільки я один остався. А то ж батько там помер, поїхав до Дніпропетровська і там помер. А мама тут зостала, тут померла. А дядько тут умер. У моїй хаті батько і ціла родина, всі. Було в нього три хлопців тут і то померло. Два осталися, то, а цей один остався, воювали обидва. То цей остався живий, ще й тепер живий тільки не годиться нікуди, молодший десь на три роки від мене, на п´ять років від мене. Не годиться нікуди і не говорить нічого вже, такий зпаралізований. А одного десь у війні забили. Повмирало багато людей. А я ніколи не поцікавився скільки осталося. Я тепер колись перечитав приблизно. А половина не стала людей. Більш їх не осталося як померло. Така радянська робота.

Пит.: Чи Ви хотіли б ще щось додати до того, що Ви говорили?

Від.: Та що додати?! Нема такого нічого додавати вже в мене. Запитали б щось таке, щоб я знав, то сказав би. А так не пам´ятаю. Що ще таке можна ще додати до цього всього? Вона така справа, бачите, це дуже давна справа, це яких—небудь 50 років тому було, тільки Ви питаєте десь щось таке, то я можу, а так і придумати б не придумав собі, що не думати про таке.

Пит.: А наприклад, скільки платили за той хліб, що купили на Кубані? Чи то дорого було?

Від.: О, вже не пам´ятаю. Ви спитайте мене, то я не можу Вам сказати взагалі тепер нічого. Стільки я платив, за стільки я продав те все, що я й не можу сказати нічого тепер.

Пит.: А чи було дорого, чи нормально?

Від.: Ні, не було дорого. Якби дорого, то я б там не привіз би нічого там, бо що ж я такого багато не взяв. Грошей я не мав таких. А то що ж взяв, що жінка дала рушники свої які найліпші були, чи простирала були якісь такі вишивані. То карпет, який був не стіні, то вона сама ткала ще, вона училася ткати, то й ткали зі своєю сусідкою вони, і та ткала також. А вона вчилася в неї, в тієї сусідки. Там була вже братова жінка, там була сусідка — та ткала голівна, а ці вже вчилися в неї. То вже вони ткали дівчата обидві, то в двох ткали в цій моїй хаті, той карпет, як на цю стіну.

А тепер коли ж я слав ото дівчатам, я хотів послати два карпета — двоє дівчат в цього меньшого хлопця є — то хотів послати два карпета. А вони беруть тільки один. Двох не можна. От я взяв один карпет і послав. Та й написав жінці, що це тобі за що я продав в 33—му році, маєш ти тепер новий. Воно так якби послати колись і другий. Тепер вже і не можна слати. Совєти вже не допускають нічого. То було б другий послати, щоб було внукам. А двох не можна було заразом. Тільки один.

Пит.: Чи пам´ятаєте як в 20—их роках була така політика „українізації," що виключно українську мову вживали в уряді?

Від.: Тоді ж як тільки встановилася оце радянська влада, то українська мова пішла на повний хід! Українською мовою всі говорили, й то й друге, вчилися, де вони вчителі були такі, що він вже вчителював і говорив вже по—російському.

Та він приїхав з війни і також по—російському хотів говорити, навчився трохи там. А дівчата в нас же тут усі говорили по—українському, такі молоді. А він приїхав з війська й тут говорить — горобців там багато в нас було в селі. А він прийшов і говорить: — „Как у вас много воробьёв."

Гм, гм, воробці. Дівчата як причепилися, так він поки то й вмер, то — „воробьёв." Його інакше не назвали. „Воробьёв."

О це вже війна як стала, то німці як прийшли, та позабирали їх у полон, то в Кременчуку, там він погинув. Також дизинтерія захватила, там і все полонені. Вони ж там у таких відркитих відгородках жили. Не в приміщенню, на якомусь полі, і так під відкритим небом. Погинули, там багато людей, погинули, таких молодих.

Пит.: Ви казали, що в Вас також жили державні селяни, ще за царів.

Від.: В нашому селі були селяни, бо колись ж панщина була. За панщини, то були селяни, селянське суспільство було якесь таке, партія якась селянська, скажемо — о, і в Англії і тут вона є і в Америці. І також якесь таке, що селяни були і державні були. Державні були селяни. Ті, що були під панщиною, у пана робили. А козаки в панщині не були. Оце наше село було, що козаки, оце як трави були коло Дніпра, Петеролишанський острів, Самірланський, Задурне, то так урочиства так назвали. То все та Катерина ще понаділяла їх, то ваше все, козакам. То коли говорили тільки по—російському. Говорили, на дворі бігали, то говорили по—своєму, по—українському, як ми говорили в селі нашому, так говорили, кругом і вдома так само. А в школі тільки російська історія. Всі книжки російські. Ні одного слова українського не було. Тепер також починають так само. Не було. На Україні. Таке саме. За царизму в нас не було нічого, не можна було нічого. В слов´янській було, як Євангеліє, псалтирі, то що — це все на слов´янській мові було. То ми по—слов´янському читали.

Пит.: Чи селяни розуміли слов´янську мову?

Від.: Селяни ж не розуміли. Нам у школі то хоч учитель розказав, що це значить. А як ми прочитаємо там по—слов´янському, а чогось не розуміємо. Він запитував. То він пояснював, що це таке все.

Було й таке, що російською мовою тільки вчилися всі. Все, щоб не було — все ми вчили — поеми всякі, все то тільки російською. Українського, ніхто, нічого. Це тільки так ми вже найбільше тепер це як тільки вже стало по–українському, то українські газети були виписували „Київські вісті" там було. То ми по–українському, чисто написано українською мовою. І люди повчилися. Читальниці повчили говорить по–українському. А то всі по–російському! Штокають і штокають. Були такі, що приїхали з війська давно ще і по–російському. По–українському не говорили.

Мій брат уже двоюрідний, це батькового брата син. То також був у війську й той молодший. Помер він. То за німців. В полон як завзяки, козаче село. А то селяни, ті що були під панами. Як то воно було ж тоді ще за тієї панщини, що були панські люди, а були ті, що не панські так як тепер оце воно є. То католики, а то не католики.

Пит.: А як жили козаки з тими?

Від.: Козаки вільніше. Вони жили вільно. Воно не воювали ж. Помагали. Козаки воювали для царизму. Та ж найбільша охорона була, козаки. Вони страшно воювали всі, ті козаки, що це там їх росіяни половина тепер уже на Казахстан, там на Красноярск. Оце де я був — Таджик, Таджицька РСР. І там багато наших селян жило. Позаїжджали туди. І тепер в Англії було багато там таких, так як в Кременчуку. Своє козацтво вони страшно бережуть З наших країв поїхало туди. А вони вже козаки!

Пит.: А як між собою жили козаки і ті державні селяни?

Від.: Ті, що між собою козаки жили то вони в селі козаки були, ті що, то хто як жив, тож не всі однаково жили.

Пит.: Які були відношення між ними?

Від.: Ніяких відношень, бо ж вони всі однакові були. Суперечок ніяких не мали між собою. Тільки було встановлено, от скажім, що то був порядок ще такий за царизму, бо батько мій мав офіцерщика якогось, також мав як він служив службу. Він служив службу п´ять років в музикальній команді. Кавалерійський ескадрон такий був.

Ну, то він там значить, як заслуговував, то щось він мав як чотири тих нашийників тих, чотири. То як воно звалося, не знаю. А знаю, що то галоніти повишивувані були всякі, там таке срібне. Ті мундири, що я пам´ятаю. То він поотпорював уже, як уже вони, бо він не хотів носити, а поотпорював та складав і сказав, що як умру, то щоб мені із тих позолочених зробили хрести і все обшили на труні. А він умер в Дніпропетровщині. Заховали його там і ніхто й не знає де воно ділося, де оті всі позолоти ті всі, бо то обшивали ті ковніри і все, і рукав — обшиті були тим золотом, позолочені, так як ото ризи обшивають, чи фелони, то такі мундири там мали.

Я пам´ятаю, ще як я був хлопцем, то ще носив ті мундири. Я ж малий, я не мав що вдягати, то надінуть якусь одяшину — рукава позакачують і то так діти в нас ходили. Тут то ніде не побачите, щоб так дитина ходила. А то в батьковий якийсь, або материн якийсь, отак ми жили там.

Ну, то ж батько офіцером вже був, то був порядок такий. Не мали права наставити його десятником.

Там такі були, що треба, щоб загадав на збори — назначали одного. Що на тому кутку, ви будете десятником тим, що загадати як треба зібрання якесь зібрати. А вже батька не мали права наставити тим десятником.

Пит.: Тому що офіцер?

Від.: Через це що він жив у тих.

Пит.: Він ще до війни був?

Від.: В російській. Це тоді ще, за царизму. За царизму це як порядок. Поки цар ще володів. Ото не мали права його наставити на десь такі почотні посади там, або касиром він був, в суспільстві.

О ті острови, о ці, там у нас були острови коло Дніпра–Самійлянський, Переволошанський — то ті хто ближче були там, то ми їх косили.

Їздили кожне літо. Сіно ж треба косити, то косили. А зимою перевозили. Якось замерзло Дніпро вже, а ще тоді по льоду перевозили. А так ті острова два то наймали все кияни. Там близько Києва, кияни жили поза Дніпром трохи. То вони наймали, то до них зручно. То вони мали гроші, ото ж суспільство. І школу побудували державну. Як я в школу вже ходив то вже царі забрали. Застав державну школу. А то було козача

школа, було написано, бо то козаки збудували за свої гроші, за ті що там наймали острови кияни. Побудували школу. А тоді селяни, оці, що в нас жили, то вони ж не козаки, то вони мали платити. То як їхні діти ходили до школи, то не знаю скільки вони платили, а платити мали козакам за це, що він не має участвування. А як хочеш, щоб дитина вчилася, то треба якось платити. Я не знаю скільки, яка то була, то не велика платня. А пізніше, як вже стала державна, тоді вже не платили. То вже забрали.

Пит.: А це як говорили про цього агронома, що сказав: — На ваших кістках колгосп побудуємо — чи пригадуєте його прізвище?

Від.: Там написано десь є. Я забув. Мені здається там написано. Агроновський, здається мені.

Пит.: Агроновський?

Від.: Не знаю, як його звуть. Вже забув. А знаю, що то прізвище — Агроновський. Треба написати Вам.

Пит.: Так.

Від.: Я думаю, що в мене записано.

Пит.: Його немає там.

Від.: Нема? То був Агроновський, прізвище його.

Пит.: Як довго він був у вас?

Від.: Та то скільки він в нас — яких два–три роки був, я не знаю. Бо як ми ж пахали, він був ще поки НЕП був увесь час. Як нова економічна політика, вона побула яких чотири роки. То ж доводили кожному господарю, стільки вам треба посадити тютюну того. Ми садили його. А там вони вибрали місце таке, що зробили травники, то що виростили це в саду. То ми там працювали. Возили гній кінський туди. То платили гроші нам, що ми заготовили гній туди. Я продав свій гній, що стільки назбирав за зиму з коней.

То міг продати бо туди треба було такого гною, що тільки кінського. Підспід сипали, а тоді зверху землею, а тоді він горить, той гній, гріється і дуже скоро виростала.

Пит.: А так...

Від.: То він потім як до колгоспів, це ж коли стало я Вам не можу розказати докладно. Ми сушили той його тютюн, вивішували на гілці. То вдома впорювали все. А тоді звозили. Там був пункт, що приймав і важив. А ми прасували, ходили, то платили нам за те що прасуєм. Прес такий мали. Зробили такий квадратовий. Отак увишки і так о вширшки. Квадратовий такий, у *yard* приблизно ширини. Кругом, накладали і прасували ж і важили. Доставляли десь то такі рогожі були, з рогожою, й обшивали. Тоді возили. Там в Кременчуку була фабрика та, що робила тютюн, махорку — із того простого тютюну, то ліпший був, як оце що тут, бо це забороняють, заборняють кругом лікарі, щоб не курив ніхто, бо шкодить. У нас курили — не мав ніяких там домішок, тут добавляють усяких парфумів там тощо, оте дуже шкодить. То найгірше.

Я так тютюн курили, я курив також, ще малим таким хлопцем, тільки що я мало курив. Брат такий, що дуже страшно курив. А я такий, що й цілий день оце що я роблю сам вдома, я ніколи не закурю. А як прийшов хто–небудь уже я закурив, то тоді вже я хочу. А так то я не переймався. Я покинув тому, на працю я стільки ходив, і в Англії, я ніколи не курив на праці. Я тільки вдома, як то прийде хто–небудь. В Англії. Там компанія зійдеться.

Ми самотні були. Два там нас взяли. То там багато хатів прожних осталося. То ми як приїхали до Англії то дешево ми платили.

Пит.: Я Вам дуже дякую за розмову.

Від.: Добре. Гаразд. Дякую й Вам. Ми вже поговорили. Наговорилися досить.

Пит.: За три години наговорилися. Дякую.

Case History LH10

Anonymous female narrator, b. December 26, 1926, in Zaporizhzhia region, tells of her mother's death during the famine, leaving four small children. Her father, not knowing what to do, took his wife, also with children, to the Donbas, in order to get some barley for soup. Unfortunately, narrator's stepmother was closer to her own children and looked after them first. Knowing this, narrator's father took the children from his first marriage to live with him. Then the latter, unable to bear the sight of his daughters' starvation, buried them, including narrator, alive. After being rescued, the police took narrator and her siblings to an orphanage near Berdians'ke. There the children's stomachs swelled up like balloons. Later, narrator was transferred to another orphanage in Dnipropetrovs'ke, where she remained until the age of fourteen.

Пит.: Свідок зізнає анонімно.

Від.: Я не можу багато розказати! Бо це дуже тяжко пережити. Я не можу говорити, згадаючи.

Моя мама померла під час голоду, й осталися четверо малих дітей. Батько незнаючи що робити, взяв собі дружину, також з кучою дітей, а сам поїхав на Донбас заробляти крупу на суп, щоб переслати дітям, щоб наварили кулішу. На жаль наша мачуха ставилася до нас дуже погано, тому що свої дітки, своя ложка ближче. Батько, взнавши про це, забрав свою маму і нас маленьких діток до Донбасу, і ми там жили в маленькій кімнаті. Я це пам´ятаю. Але не пам´ятаю того дня, що сталося жахливе. У мої роки, коли я зустрілася в 40–ім році із своєю тіткою, то вона мені розказали, який тяжкий шлях, і тяжку годину, перенесли ми, діти нашого батька. Я мала меншу сестру, три рочки — мені було тільки п´ять рочків — то батько, дивлячися, що ми немали — що ми вмираємо з голоду — не мав що дати, нам сказати, забрав нас у досвіта, щоб ніхто не бачив, закопав нас у гній, щоб ми там горіли, померли, і ніхто нас не бачив. Але знайшлися люди які побачили, і витягли нас, та й привезли до батька. Батько сказав: — Не можу я дати раду.

Забрала нас міліція, та й відправила нас до дитячого будинку, як називали „притулок." Мою меншу сестру відділили від нас, щоб не були сестри однієї родини разом. Старша сестра, якій було тільки дев´ять років, вона втекла з того будинку. Були ми там у приюті, біля Бердянського. Пам´ятаю дуже! Дуже! Дуже! Далеко бачу, як ті скелети дитячі ходили голенькі! Животики! Були неначе, бальони, напхані, бо дадуть смоктати солоні бички. Водички! Понапиваємося, й то й були мало, та ходимо! Попід тинню, попід стінами, відпочиваємо, та качаємо, та качаємося на підлозі. Із Бердянського нас вивезли, багато дітей, до Дніпропетровської області в приют, був — який був організований за одним містом, був — там було — був хутір поміщика. Його виселили й там зробили приют. Там були школи й лекції — і ми все мусили працювати на городі, в саду, й кімнати свої тримати. Нас було 20–ро, або, 30–ро дітей в одній кімнаті. Після цього, я там кінчила чотири кляси народної школи. Після цього нас виселили на утримання колгоспу — тому що в цьому приюті школа була тільки до четвертої кляси. Мене і мою подругу уставонили жити з одною родиною, де була тільки бабця, мама, і їхня дочка, нашого віку. Дуже мені мило було, хоч чужу жінку називати мамою, і приймати від неї ласки, якої я незнала довші роки після смерти моєї мами. Кінчила я сім клясів, і колгосп сказав мені: — Ти вже доросла. Мусиш іти на свій хліб.

Я знаю, що ще маю тільки 14 років. Знаючи назву села мого народження, я хотіла поїхати, щоб узяти метрику народження, тому що при собі я ніяких паперів не мала. Колгосп відділив мені обмежину суму грошей, і я поїхала. Поїхала я там узнати, дістати свою метрику народження, але дізналася я, що в тих краях жив — живе мій батько, вже з другою дрижиною і з моєю сестрою, яка втекла, коли була мала дев´ять років, із приюту від мене, із моїм братом. З усіма я там зобачилася. І зобачилася з батьком, який ішов з роботи — худий! Але він мене обняв, поцілував усюди і сказав: — Дочнько прости. Доля винувата, не я винувата.

Пропонував мені, щоб я лишилася в нього, що він мені вже дасть освіти, але на

мій дитячий розум і знаючи із розмов моєї сестри, недобрі відносини мачухи, я йому відповіла: — Тато, дуже дякую. Я виросла між чужими людьми."

І між чужими людьми й згинаюся до сьогоднішного дня. Але в світі не без добрих людей, не без доброї країни. Узнаючи Америку, допомогла нам, розбудувати нашу щасливу родину, життя, і ця родина розростається й буде розростатися на вільній землі Вашінґтона.

Пит.: Дякую за розмову. Буть ласка, чи можете подати де й коли Ви народилися?

Від.: Я народилася 26–го грудня, в 1926–му році в Запорізькій області.

Пит.: Дякую.

Case History LH11

Oleksander X., b. 1916 near Kaniv, one of five children of a Ukrainian Nepman (a private businessman of the 1920s) who was expelled from his house in 1931. In the 1920s, when narrator'sfather had a large restaurant, his father made him learn Yiddish. After his father was expelled, narrator fled to Kam"ians'ke (now Dniprodzerzhyns'k) where he took various technical courses until 1933. In Dniprodzerzhyns'k he saw dekulakized peasants, especially children, who had fled their villages and lived in caves or dugouts on the outskirts of town. In 1933, narrator entered the city's industrial institute, where the head of the Party committee was Leonid Brezhnev, who lived three houses away from narrator's grandmother, and the dekulakized living in holes of embankments were visible from Brezhnev's home. Narrator evinces a rather positive opinion of Brezhnev. In 1933, narrator got a week's advance warning from a classmate, who worked for the police, that the peasants living in the embankment would be rounded up. "And there were so many of those unfortunate children, who had fled their villages to save their lives, and we did not know whether they escaped death or fell into its clutches."

As a student, narrator did not starve but had a bread ration of 800 g. but had to buy still more and pay 10 rubles a month for housing. "I knew much misery," he states. Narrator also saw swollen, starving beggars in the city. Beginning in 1934, he worked in a factory kitchen. The bulk of the interview is on the Second World War. Narrator later took part in the Soviet occupation of Galicia and was sentenced to eight months in a disciplinary battalion in Shepetivka. His brother was executed for Ukrainian nationalist activity by the Gestapo in 1943. Also some information on the execution of Kiev Jews, for whom narrator shows sympathy.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Від.: Я, Олександер, народився в 1916–му році, на Кам´янщині. Я даю свідчення, те що я пережив особисто і те, що я бачив. Мого батька вигнали з хати в 1931–го році. Пішов я в світ, бо батько сказав мені: —Сину, вас є п´ятеро дітей, іди хоч ти старший та спасися, і я остався в живих.

Пішов я. Поїхав я з підробленими документами в фабзавуч в Кам´янське, дитиною. Мене прийняли, бо люди були співчутливі та й знали, що багато таких людей як і я, і з такими документами приходять. Провчився я там до 1933–го року. Бачив я страшенні жахіття в Кам´янському, де люди розкуркуленні мусили тікати з сіл. Жили в пещерах, це було коло Романкова близько Кам´янського — один кілометер, які повиривали кручі, в кручі повиривали нори, як щурі і ютилися там з дітками. Це було жахіття і страхіття. Це було жало дивитися навіть, те що вони переживали. Хочу ще Вам сказати, що після закінчення фабзавучу в 1933–му році, я поступив в Інститут індустріяльний в місті Кам´янському, де був Брежнєв партголова партійного комітету. Я ніколи не був членом комсомолу, бо я боявся подати свою відомість, бо ітак мене б узнали, що я не є приналежний до того клясу, який мусить належати до комсомолу. Знаю Брежнєва про те — не знаю, може інші люди скажуть — але я бачив, що він проходив по тих дорогах, де я проходив, і він жив у третій хаті від моеї бабці і він бачив, де жили в норах ті розкуркулені й обіжені люди, але не знаю з якої причини, але їх не зачипали. Але після того коли Брежнєв став директором вагонно–будівельного заводу в Кам´янському, він не жив уже там, він жив зручно, мав уже своє авто. То тих людей виселили, а де виселили я й не знаю. Оце, що я можу сказати. Це було в 1936–му році. І де їх виселили, й чи виселили, я не знаю, бо я уже в Кам´янське більш не вертався. Хочу Вам сказати тільки одне те, що люди які були зі мною, дурні ще були, молоді люди зі мною в фабзавучі, різних, різних поглядів, але в той час ми були діти і ніхто нікому жодних поглядів не висказував. В моїй клясі, де я вчився, нас було 37–ро осіб. І один який зі мною за столом сидів, був дорослий, гарний і здоровий українець. І він мені признався, що він належить до таємної поліції дружинників і його викликали в

поліцію, міліцію і сказали, що завтра буде облава. Отже він мені розказав про цю облаву вже через тиждень. Облава була на березі Дніпра в Кам´янському. Була велика копиця сіна. Те сіно привозили і з лівобережжя України на правобережжя України. І там, скільки було багато нещасних дітей, які тікали зі сіл, тікали зі сіл для збереження свого життя, і не знали, чи втечуть від смерті, чи попадуть на смерть. Отже мій той колега — не колега але сидів зі мною рядом за столом в фабзавучі — дорослий і великий хлопець, признався: — Будем мать облаву.

І отже признався потім, що була облава. Усіх їх вийняли з сіна, бо ж діти ховалися десь переспать у ночі, не під відкритим небом. Їх вивели, поставили в ряди, а міліція потім окружила й повели — а де куди повели — то певно, що я й не знаю. А то все. Будучи в фабзавучі в Кам´янському, я не голодував. Я був на половину голодний лише. Бо нам давали 800 грам хліба. Але за ці 800 грам хліба, то я ж мусив купити ще собі і штани і взуття і заплатити квартиру, 10 карбованців на місяць, порою переспати. Я зазнав багато біди. Отримував я 400 грам хліба по талону. Сам би його не тільки з´їв би а й ковтнув би. І пішов до товариша, несучи хліб під пальтом, бо ж неможна нести хліб у руці, бо його ж вихватять. Пішов до товариша. Товариш вийшов до мене, і сіли ми рядом. А йде хлопчина, пухлий. Я вийняв із жакета кусочок хліба, відломив шматок і даю йому. І він з´їв, ніби ковтнув його. А потім подумав може, що може більш не дам, вихватив у мене, обернув двома руками і ніби ковтнув його. Упав і заклубився. Ми до нього, а він не живий. Я був ще дитиною, я бачив очевидячки, коли з базару в Кам´янському за ноги, за руки тягли людей до цеглевого заводу. Це було на лівій стороні терка, того толкучки. А потім звалювали їх на гарби і везли, а де везли я й не знаю. Може в кручу.

Мені дуже прикро і обідно, що я читаю й українську пресу і російську і різні видання, різних письменників навіть ті, що еміґрували але ніколи не зустрічав, щоб хтось написав про життя і переживань засуджених військовиків які були в Галичині, визволяли братів. Отже я один із них який потрапив під кримінальний суд у Галичині і був засуджений на два роки дісціплінарного батальйону. Перших вісім місяців я відбував в Іллінцах а потім нас зібралося 2.200 людей. Нас перевезли в Шепетівку, це в Славуту, ні в Шепетівку, вірніше. Там був кар´єр, де добували граніт для укріпільної зони між Польщею й Німеччиною. Там люди працювали і зривали граніт динамітом, і потім коли нас привезли, арештованих червоноармійців, то ми добували той граніт, ломами. Стояла кузня на горі і заточували наші ломи. Але, щасливий був та людина, яка мала обмотки на ногах, після черевиків, бо то ж була така форма радянська. Обмотував руками той льон та й немав кровавих мозолів. Страшне було пережиття. І коли іде командир угор, комісар, на перевірку, чи все є в порядку на каменоломні, то йому рапортують: — Все є впорядку — і нам кричать: — Смирно вирівнювання на право чи на ліво — там де появляється комісар. І ото було, один, дві хвилини нашого спочинку, а то все в рух, в рух, в рух і то все бігом. Отаке було наше пережиття. Нас було там уже через місяць 3.000. Півтори тисячі була манєжа, шість кілометрів навколо, яка обганялася вишками поліційними військовими і собаками і дротами. Були там люди, які були ранені й в польській компанії і як ішли на Польщу і Фінляндію, але медицинської допомоги зовсім небуло. Людина гнила, гнила — під нарами вмирали. За ноги, за руки її витягали й хоронили в кінці манежи, викопували яму і загортали. В ночі як людина хоче оправитися, то збирають по 20, 30 людей з бараку й в білизні — а в якій білизні? В тій що в Польщі завоювали трофеї. Навіть ми мали на білизні печатки, червоні — польські на сорочках. І нас оправляли в уборну і то бігом і бігом назад. Отаке було наше життя. Я ще згадаю.

Пит.: Чи можна Вас запитати на якій піставі Вас увязнили?

Від.: Я Вам скажу. Я є син розкуркуленого батька, 1916–го року народження. Я призивався в військо в 1937–му році. Мене не взяли тому, що батько немає права виборчого голосу. Отже, в 39–му році я мав уже права їзди автом і мене взяли як шофера на компанію, не знаю на яку компанію, але призвали в ночі, з ліжка підняли і взяли. Повезли на Печерську вулицю в Києві, дали велике авто, якого я навіть не бачив у житті й не видно було навіть, що то за авто. Велике. І отже, сів я на те авто й мені кажуть: — Сліди за нами.

Ну я й поїхав, по світлу на платформу. А коли розвиднилося то я й зобачив, що то був пів понтон. Погрузилися ми. Ніхто нічого не каже, для чого й куди ми їдемо? Але приїхали ми до містечка Устечка(?), потягом. Ешелоном привіз це наче пів–пантони. А там зізвали комісари, командири, нараду. І сказали: — Ми йдем визволяти наших братів українців у Західній Україні.

Ну та й пішли. Переїхали річку Збруч. То було містечко Устечко. І зразу посипалися на нас кулі. А я ще ж такого в житті не бачив. Летить і жовте і зелене і червоне і біле. А в моєму авті, яким я керувати, то сидів доцент індустріяльного інституту Києва, Баранов. Розумна людина. Він був приписаний офіцер в запасі. І мав зі собою револьвер. А в нас 33 авта було в зводі. І нікому не дали рушниці. А мені й чобіт не дали, бо не пасувало для мене жодні чоботи. То я так і остався в своїх домашних черевиках. І ось коли обстріл почався, в містечку Устечки, і ми зразу кинулися в побічну дорогу. А Ви ж знаєте, що в Польщі то завжди є побічниу при вулицях. Та й залягли. І доцент Баранов зі мною ліг, лейтенант нашого зводу. Мав револьвер. А я кажу: — Володимир, стрельни хоч раз, вони на нас стільки стріляють, а ти хоч раз стрельни.

А він каже: —Сашко, як ти хочеш стрельнути то ось візми та й стрельни.

А я не знаю як його стріляти. Та й не взяв, кажу: — Ти стрельни, — і так ми трусилися і лежали.

А Ви повірте мені, що то було страхіття. То перше в житті, що я бачив і воно ніби і не стріляє на мене але здається, що прямо на тебе летить. Ми встали рано, побачили, наші пантони подірвані кулями, але зрештою все обійшлося добре, що тільки була одна жертва і троє ранених.

Поїхали ми далі, по дорогах Галичини. Українці дуже були щедрі, дуже гостеприємні. Виходили з молоком, з яблуками, вгощали нас, приймали нас як рідних братів. Далі, коли ми приїхали до міста Станіславова, почався вистріл. Це вже було через три дні. Я був ранений нещасно, може і якоюсь шаленою кулею, бо я думаю що на мене не треба було стріляти. Я був ранений під паху, в праву паху. Був я в шпиталі, мене привезли туди радянські офіцери й зі мною привезли ще одного офіцера, політрука. Він був ранений під руку. Робив операцію мені польський лікар, але під наглядом радянських лікарів, двох і трьох медсестер. Після цього мене положили в палату й я дуже, дуже щось мені, чи снилося, чи бредив, чи я не знаю що зо мною було. Але мені здавалося, що — так у сні — рано проснувся і кажу що: —Що було? —бо знаю як мене привезли в палату то поставили червоноармійців на дверях, щоб охоронили мене. Але ж мене не треба було охороняти. Кому я потрібний мене вкрасти? І на ранок я просипаюся, медсестра сидить коло мене. Я питаю: —Сестро, що було в ночі?

А сестра і каже: —Було таке, що тут був один ранений офіцер, польський генерал і його хотіли викрасти і було наступ поляків і вони обстрілили госпиталь.

Ну, то тоді я зрозумів, що то мені не снилося було, а то було на справді. Поправившись з хвороби в військову службу, але я був резерват і мене мається право кожного дня додому. Але я хотів зобачитися з українцями, бо коли ми преходили Збруч, то нас так гарно вітали українці, а я хотів забачити й ще більше як вони живуть, як їхнє українське сумління, як їхнє національне свідомість. То я й ходив з хати до хати коли я був вже в Ніжневі, це було над Дністром. Я ходив і дуже цікавився цим. Я навіть був перед тим їздив ровером до містечка Коропці, де був голова просвіти Пан Тимків. І я забачив, що українці такі свідомі в Галичині. Більше свідомі ніж наші на східній Україні. Чому? Тому, що їх було вільніше думати і вільніше сказати. А в нас не було чого щось сказати. І повірте мені, мої друзі, ті, що будуть читати ці мої рядки, то любіть Україну і будьте свідомими українцями, я тільки впізнав від галичанів.

Отже, я старався завжди мати відпустку і своєї військової частини, навидити українців, родини українські, молодь і поговорить з ними. Я був на вечорницях. Я перше в житті забачив коли в Галичині є вечерниці де йснують куделі, то чудово! І ось був один такий Микола. Він був ковалем при нашій частині. Він кував ресори до авт. То він мені каже: —Сашко, ходи зі мною на вечерниці.

Кажу, я пішов з ним і він каже: —Бери любу дівчину, яка тобі подобається.

Я кажу: —Миколо, я не можу це зробити, бо я є солдат. Тут уже дівчата мають своїх хлопців, хлопці мають дівчат. Я ж не можу того собі дозволити, бо я сьогодня тут, а завтра мене десь відправляти. А я є українець, я не хочу робити шкоду українцям.

А Микола каже: — Ти не турбуйся, ходи зі мною. Я тебе поведу до однієї дівчини, яка має тільки батьків і одна живе під лісом.

Це було в Коропцях.

Пішли ми. Пішли ми під ліс. Сидить Ольга, чудова дівчина, 17 років. І пряде куделя. А я зайшов, я зайшов із Миколою. А вони знають Миколу, а перед тим правда, ми заходили до Миколиного батька, то Миколиний батько гостив нас гарно і горілкою й свіжими яблуками. А я й питаю батька: — А чого ж, батьку, Ви не навчили Миколи грамоти?

А батько й каже: — А пощо я маю його вчити грамоти, щоб він був розумніший мене?

Ну так пішли ми до Ольги. А в Ольги дуже приємно було. Людина була освічена, голова Просвіти. Посиділи ми, правда, я тоді був військової форми, виглядав на лиці дуже молоденький, навіть і мав пару зубів золотих з переду, і мене сприйнайли, ніби я розумна людина. Бо раз золоті зуби, то значить, то не є дурний. Але я думаю, що вони в цьому помилилися, тому що то було тільки для прикраси. То зрештою я й не вважаю, що я є дурний. Але нас гарно прийняли й запросили прийти і ще колись, то я зі собою ще брав друзів та й возив з собою, не возив а ходив. А потім вже навіть і возив, тому, що Ольга приїздила великою бричкою з пару кіньми й забирала мене й моїх колег. Бо наші старші офіцери знали, що ми привезем і горілки й яблука. І так ми жили. Так, що я Вам скажу, що в Галичині люди, абсолютно національно свідомі. І таких людей як в Галичині, то я думаю, що не зустріти ні на еміграції ні де, тільки в Галичині. А то вони є. Я хочу Вам сказати, чому я потрапив під військовий трибунал у Галичині. Це було в Ніжніві, в 1939–му році, при кінці року, в грудні. Мене судив військовий трибунал за відлучку від частини, бо тоді перед тим був виданий приказ призидіюм верховного совєта під зверхніством маршала Тимошенка, за відлучку на одну годину від частини військової, то й людина мусить стати перед трибуналом, військова людина, і має бути засуджена від шести місяців до двох років кари. Я Вам хочу сказати, що ця кара яку я отримав, то це не була пов´язана ні з якими ніби політичними справами тому, що я ходив по хатах українців і я просив українців які мали багато землі, десь сім, вісім чи п´ять, шість чи чотири морги землі й мали дітей. То я їх просив: — Тепер у вас буде радянська влада й ви йдіть в колгоспи, ідіть перші, не сперечайтеся, тому що нічого не буде з вашого сперечання. Перший хто буде сперечатися, то буде відправлений на Сибір.

Тому що я знав те що відбулося в нас на Великій Україні. Я був у місті Коропці де один господар мав шестеро моргів землі, Михайло Тимків, він вже помер, царство йому небесне. І я йому сказав: — Ти маєш донечку, маєш дружину, маєш сина. Хай твої дітки йдуть в комсомол. А ти віддай своїх шестеро моргів в колгосп. І тобі буде легше прижити, то все рівно не вуде по його, а вийде так як диктує радянська влада, яка тут уже зайняла. Було так, на Йордан 1940–го року, приїжджає Ольга, донька Тимкова, Михайла Тимкова, приїжджає двома кіньми, гарними саньми, до частини де я служив. А я ж був тільки рядовий, і мене старшина пускає, бо знає, що я привезу зі собою й яблук йому і горілки і пирожків. Та й поїхав я, і що я зробив. Я не зробив вредного такого нічого. Тільки я що зробив? Передівся в цивільну одежу та й пішов на річку на Йордан. А коли опісля приїхав до частини, то мене зразу і під зброю. Під рушницю й на гауптвахту. І судили. І дали мені два роки військового трибунала. Військовий трибунал, судив, вільна сесія Станіслава. То було в Ніжньові. Якраз було в неділю. Коли люди виходили з церкви, а мене вели під штихами, два і з штихами військових, при чому ті військовики були такі —вузькі очі. Я думаю, що то були узбеки якісь, а не наші українці. І мене судили. Коли мене посадили, комісар нашої частини, Френкін, дав показ і сказав на суді: — „Товарищ суджёний, красноармеец Минченко, абсолютно грамотный и читал газеты приписнякам и он нарушил постановление Маршала Совєтського Союза, Тимошенка, и я предлягаю присудить его на два года тюрьмы.

А мені ж такому дурному треба було сказати, я ж був молодий, незрозумілий. І сказав, піднявся кажу, що я вмів розписуватися тоді коли цей був безграмотний Френкін. То, то зразу припинили слідство, припинили слідство й пішли на вирок. І винесли мені два роки дисціплінарного батальйона. Далі, хочу Вам сказати, що то було пережити. Що то було пережите в тому дисциплінарному батальйоні. Я вже здається Вам казав про це.

Так. То було страшне. То було страхіття. І я дуже є *disappointed*, незадоволений, що до цього часу, ні українська преса, ні російська преса, ні різні національності ніколи не написали, що відбувалося і яке пережиття було в дисциплінарному батальйоні. А я був в батальйоні тільки черга 20 а їх же було багато. Прошу Вас, дорогі, зверніть увагу і опублікуйте в пресі, хто був ще в батальйоні черга 20, Славута Шепетівка. Там був і я.

Пит.: Раніше говорили, що Ви в дитинстві навчилися по жидівському. Чи можете розповісти як це сталося?

Від.: Бачите справа єврейської мови, що я українець володів єврейською мовою, тепер правда, трохи забув. Це була справа в тому, що в 1920—му році, мені тоді було десь 13 рочків, і мій батько мав великий ресторан у місті Кам´янскому. Був багата людина. І ось, узяв мене зі собою піти до євреїв, розплачуваться з ними за те, що вони привезли якісь товари спожитку з Києва чи з Черкас. Ну, та й розплачувався з ними й вони вгощали чаєм, батька і мене і самі себе вгощали і сміялися. Та й мій батько сміявся. А потім коли прийшли ми додому, то батько сів край столу, обняв мене і каже: — Сину, це все що я маю, це ж буде тобі.

То ти мусиш знати єврейську мову, бо ми сьогодні як прийшли до них, сміялися, і як ми сміялися, то ж може я сам зі себе сміявся. То ти мусиш знати єврейську мову.

Хочу Вам сказати те, що батько постарався, найняв на другий день учителя, це було в 25—му році, 24—му чи 25—му році. Найняв учителя, бо тоді ще були єврейські школи в місті в нашому. І я вивчив азбуку. А через два тижні я вже писав навіть диктовку по єврейському. А жили ми в місті великому, то діти вважали, що єврейський учитель ходить та й вчить мене євреської мови. Та й стали кидати на нього камінці. Звертав на це він до мого батька і каже: — Яків Тимофієвич, що ж мені робити? Я ж не можу більше вчити дітей бо всі діти на мене обізлені.

Ну, то батько йому дав великі гроші й він поїхав до Харкова. А потім діти, коли взнали, що я вчив єврейську мову, то й почали звертатися до мене на єврейській мові. Так я взнав єврейську мову. Єврейська мова мені пригодилася. Тому, що коли я закінчив фабзавуч в Кам´янському в 1933—му році, від 1934—му року, я працював при фабриці—кухні в Кам´янському. Я отримав продукти з складу великого, де були євреї, два які видавали й вони хотіли мене обдурити, не на багато лише на 32 кілограм муки. Але коли б я привіз ті продукти, то було два авта, на які вантажили, а мене ж теж приймають і перевіряють у фабриці—кухні. Не хватило б то мене всудили б і дали б мені три роки в´язниці. Отже я звернувся до євреїв, на єврейській мові і кажу, що: — Ви не маєте права мене так обідити, бо я ж молодий, чого ж я маю сісти в в´язницю? Вони зразу мене забрали в свою канцелярію, чи кантору там маленьку таку, й почали угощати й горілкою і рибою дорогою, бо я кажу, що я зразу піду до ГПУ і заявлю, що ви хочете мене обдурити Правда, що пробачилися, і на другий раз коли я приїздив, то мені вже давали трохи більше, як мені належилося. Отже, так, що я можу сказати, то навіть цього не треба було казати. Отже я хочу з цим сказати, що бачите коли так трапилося, що я визволився від криміналоного обов´язку, що я мусив сидіти в в´язниці, і батькові бути вдячному, моєму покійному, царство йому небесне — він помер в 73—му, на 73—му році життя. То, я хочу сказати тільки те, що як людина незалежна від національності, українець, чи росіянин, чи німець, чи хто б він не був, то як людина знає одну мову то вона тільки раз людина. Але, як людина знає дві, три, п´ять мов, то п´ять раз людина. Отже я хочу призвати українців, що вони вчилися мов. Мов і мов. Щоб ця людина, українська, незалежно де вона народжена, чи на Україні, чи в Німеччині, чи в Англії, чи в Австралії — де я був 11 років, чи в Америці, незалежно де, але призиваю всіх українців, щоби вони вчилися мов. Бо мови то є багатство людське. Я хочу лише одне сказати, що коли я був у Кам´янському, і в той час Брежнєв був голова райпарткому, й він бачив страхіття людей розкуркуленних які тікали до Кам´янського. Бо в Кам´янському все ж таки давали кілограм хліба, тяжко працюючим людям. І вони виривали в кручах нори і жили там. Далі, десь може через пів року, він став директором вагоннобудівельного заводу, теж в Кам´янському. І я не можу сказати, щоб за його проводу в Кам´янському причинилося зло оцим нещасним бідним людям. Я не можу сказати. Але про це й думаю, що є люди, які були після того в Кам´янському й можуть посвідчити, як він поводився. Може я й не правий, тому що я знаю дуже добре його маму, його батька,

тому що вони жили тільки три хати від моєї бабці. Вони були дуже бідні люди. І тоді ще автом не возили. Так, що я не знаю, я не хочу його оправдувати, я тільки хочу сказати те, що влада комуністична, яка б вона не була, чи там був Брежнєв, чи там був Хрущов чи що, то є узурпаторська влада. То все.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Я хочу ще добавити, про цей дисциплінарний батальйон де я відбув вісім місяців, то людина засуджена там від шести місяців до двох років Два роки пережити не можна. Там такі узурпаторські умови життя, що людина за вісім місяців перебування там вже знемагає. Були випадки, що люди, які були там, ранені в Польщі й в Галичині 39–му році, абсолютно не було ні жодної медичної допомоги. Люди гнили — рани, і вони знемагали й від ран вмирали, і за ноги і за руки витягали й ховали їх в відкритій ямі в край манежи, де були вишки з стрілками й собаки бігали. У 1934–му році, я вдостоївся працювати в фабриці–кухні в Дніпродзержінському, в Кам´янському. І надзвичайно хтось як був розумна людина, намалював портрет Сталіна, який тримав за керівницю великого корабля. І написано було внизу „Сталін є керівник рад рад." І то були ці портрети на всіх трьох сторонах. А люди стояли тисячами за мискою супу поїсти. І то був такий портрет Сталіна. Коли люди ввірвалися раз, було раз, другий раз колись було, то в вестибюлі на праву сторону був поставлений в виставі великий Ленін з рукою до гори. То його звалили, розбили. А це, що я можу сказати.

Пит.: А що було написано на цьому портреті? Сталін керівник?

Від.: „Сталін Керівник країн рад!" *Yeah.*

Пит.: Дякую.

Від.: Такщо, я хочу сказати, що люди були тоді в ті часи, це було в 33–му, 34–му роках, що люди не дрімали й знали, що писати і знали що намалювати. Показать людям.

Після війни, уже в Німеччині я чув вістку, але нікого не зустрів із того батальйону Але були вістки, що цих людей 20–го дисциплінарного батальйону в Шепетівці евакуювали совєти на лівий беріг Дніпра. І зразу всіх розстріляли. Так, що я не маю жодного тепер колеги з яким я перебував, який міг би доказати це все, що я переживав з ними разом.

Пит.: А як Ви опинилися в Німеччині?

Від.: Я розкажу: я був призваний на дійсну військову не на дійсну військову службу, а на війну. В той час, коли я був у дисциплінарному батальйоні і мене звільнили, я приїхав до хати і мене зустрів директор військового відділу району й сказав: —Добре, ми тобі найдем гарну військову службу.

І мене поставили на пів–військову службу, я гарно мав був забезпечений, а чому, а тому, що мій рідний брат 21–го року народження був призваний на військову службу і возив його на авті. О через те, мене його приділили на гарну військову службу на Дніпрі. *Yeah.* То називається Спасительна станція людей на воді. Освод, скорочено. О я не хотів би це казати. Але що я маю сказати — я можу сказати, те що було. Але коли почалася війна, то мене призвали в військо. Певна річ, що я мусив би бути в резерві, бо то ж війна йде і на морі мусять бути, на Дніпрі мусять бути спасительні служби якісь. Але мене забрали, ну то я поїхав, мене направили в Берестя–Літовське. Але Берестя було першого, третього дня зайнятий німцями, то й зупинився в Шепетівці. Та й пішов навідати своїх друзів там у Шепетівці з якими я сидів в неволі. То я тільки там зустрів одного з ім´ям Василя з Києва, якому привіз як я розповідав про це, так. Ну то що я можу більш сказати?

Коли в 1941–му році я попав у полон, я був в шостій армії, в підвисовських лісах. Три рази я був оточений але на четвертий раз попали в таке оточення, що вже далі ми вийти не могли. Я ніколи не надіявся, що я змушу попасти в полон до німців. Я взагалі не любив полону, а вважав, що ворог буде над тобою знущатися. Я ніколи нікого не стрельнув, бо я зброї не мав. Отже, ми йшли в оточення по три кілометри на годину, залягали, але голосники вжиті чи з дерева — голосували нам: — Українці, не йдіть, не сперечайтеся німцям, бо все рівно ви будете покарені. Вертайтеся до хат своїх рідних батьків, матерів, де будете молитися в церквах, вільно і спокійно.

І отже, зрештую на третій раз ми з полону не вийшли, наша армія. Ні 11–та ні шоста ні 12–та. Попали в полон. Там відібрали жидів, як вони їх пізнавали я не знаю. Я

стояв в обороні бо трошки по німецькому розумів. То мене прикладами німці штовхали. Не твоя справа, а потім мені штани скинули — але ж у мене не обрізане, то мене і знову лишили в спокою. Я не міг дивитися спокійно коли євреїв, отак безневинно, нізащо, вербли навіть не тільки там голівний лікар в медсанбаті, бо я був при медсанбаті шостої армії шофером, але були і рядові, санітари. То чому ж так знущатися над євреями? Я дуже обороняв їх. Обороняв їх. Обороняв і навіть коли їх вели від нас то я біг за ними та, я молю Бога, що я не попав з ними разом. Повернувся я до рідного краю в Україну. Брата ще не було, молодшого. Я застав лише руїну та живих моїх родичів. Я дуже був вдячний. Причина в тому, чому мене забрали з дому, з України рідної батьківщини, це було 13–го червня 1943–го року. Приїхала жадармерія з українською поліцією і підвода. Був день святочний. Ніде руху не було. Всі люди були по хатах. Тільки й в церкві навіть не правилося. І ось жандармерія зайшла і каже: —Ти є арештований.

А я кажу: —А чого ж поліція тут є і чого ж я є арештований?

Мені не дали зрозуміти чому і не дали поняття чому я є арештований. Не дали пояснення навіть. Тільки сказали моїй дружині: —Дай дві пари білизни й на два дні харчів.

І то все. Мене забрали, підвода вже стояла коло хати. Мене повезли до Корсуня, то був *Gebiet*. Привезли туди і зразу в буцигарню гестаповську. Правда, вийшло чотири українців в німецькій уніформі з смертю на плечах, то я подумав, що це мені буде вже і смерть тут, так як моєму братові рідному, 21–го року народження. І я хотів тікати. Але ж зі мною ще був один колега і я кажу: —Федоре, я буду тікати.

А він каже: —Чекай, не тікай, може все буде добре.

А потім ці українці у гестаповські уніформі кажуть: —Ви їх привели не туди де потрібно — й дали адресу де повести.

Ну, то я вже здихнув, що може життя буде. Нас повели тоді в шести– поверховий будинок де було багато військовиків. Але я там зустрів військовиків які розмовляють і по–українському і по–російському, по–узбецькому й на різних мовах. І нас зразу поселили на четвертий поверх. У солому. Навіть не в сіно, в солому поселили. І ось ми там жили. А рано підводять і треба копати окопи, за цим будинком. Ну кажу Федорові, а він зараз в Канаді є, мій Федор —земляк. Кажу: —Федя, оце будем копати рови і для нас. Бо нас тут і поб´ють.

А він каже: —А може ж і ні.

І так ми копали. Але виходило так, що нас там не закопали. Прожили ми там тиждень і на ранок, після тижня, охорона була велика. Не можна було втекти, бо стояло гестапо, стояла жандармерія й українська поліція стояла. І навколо навіть по вулицях навіть не можна було попроїздити нікому. Не то, що автом бо авт тоді ще не було — навіть підводою не можна було під´їздити. І ось на ранок нас підводять, виводять у двір в п´ятій годині ранку, вистроюють і виводять до нас і ще шістьох у жандармерській уніформі —українців і трьох росіянів. Три українці і три росіяни. Побиті, змучені, але виглядають так як німці в уніформі. То і построїли нас і охорона обільшилася. Надзвичайно велика. Ну, кажу: —Федоре, бачиш, ти мені казав, що не тікаймо, а тепер оце нас там у ті рови положать.

А вийшло так, що й не положили. Перерахували нас і зразу підійшов ешелон, вагони, три вагони броньовані й нас туди уштовхнули і повезли. Везуть а я кажу: —Федоре, а тепер і попробуй втікти. Ти ж не втічеш бо все броньоване.

І довезли нас до Києва. Кажу: —Федоре, а тепер може будем ми і вільні. Аж від залізничої станції до Бабиного Яру. Будем вільні а потім нас поб´ють, бо ми ж чули це, що в Києві б´ють людей в Бабиному Яру і євреїв б´ють і всіх неповинних б´ють і всіх тих, що їм неповинуються і не підтримують їх, то б´ють. Всіх б´ють.

Але зрештую нас не побили. Нас опреділили в школу на розі Червоноармійської вулиці. І зразу велика охота стала. Під´їхали авта, криті. Ну кажу Федорові: —А це нас де завантажуть і відвезуть десь до ями. Але так не вийшло. Не вийшло. Нас постоїли, на третий день у ряди серед великого двору чотирьохкутником, і виходить один німець який розмовляв по–російскькому, колись був у полоні, кажуть, у Сибірі, та й каже: —Хто має зброю, то викиніть на середину.

Правда, один револьвер полетів: — А хто зброю буде таять, то того зразу як знайдем, будем розстрілювати.

Так і вийшло. Що один мав потайнику в валізці револьвера і знайшли, то зараз вивели і розстріляли, серед нас. Далі, що ж вийшло. Дали нам уже і паси, щоб штани підвязали, бо зразу як привезли то забрали. І кажуть що: —Ви їдете у велику Німеччину. І будьте чемні. Виповняйте те, що вам буде належно виконувати. Далі. Вас будуть везти під великою охороною. У право і в ліво від вагону буде розстріл. Ну, ми повинувалися. Зразу на залізнодорожній станції нас помили, дали по жмені рідкого мила. Ми помилися і нас у вагони завантажили. У вагонах було по 30—40 людей. Нас було всього 499 осіб з України. В той час, це було 29–го червня, 43–го року. Але охорони було. То як порохувать то на кожних 4–ох був один. Бо сиділи на дверях, ноги спустили. Сиділи між, я не знаю як то сказать — буфери, чи що, то на між вагонами і навіть на вагонах стояли, з кулеметами охороняли. *Ja*, не знаю що, чи везуть таку цінність як ми. То абсолютно цінність ні до чого. Але, що я знав в собі цінність, що я був націоналістом. Мене забрали, бо перед тим як мене забрали, перед тим пару днів, я мав нараду, з яким був присланий на Україну з Галични, який організував українську національну організацію в нас, в моїм місті, де я жив. Пішов із своїм колєгою на лівобережжя Дніпра. І він його там згубив і вернувсь — голий, босий, голодний. То людина була забита там, і не знаю, чи це часто споминається в газетах ім´я мати, може рідня, але то була надзвичанйно цінна людина. Він прийшов і ми зорганізували. Я обіцяв, що я маю зв´язки з німцями, які співпрацюють і які співчувають українцям. І мав дістати зброю. Підтримати. Хто доказав, бо нас було тільки 18 людей. Хто доказав це, коли в нас було зібрання, я не знаю. Але певно провокатор був. І зразу через два дні мене не стало, арештували й відправили. А це, що я можу сказати. Коли нас погрозили в ешелоні в Києві, 499 осіб, усіх 499 осіб ішли не лише української поліції, старости, переводчики на німецьку мову. Туди входили всі ті, які не були довірені німецькій владі. І їх завантажили і відправили. Але що нас повезли другою лінією, бо вже з Києва ми чули в Німеччині, що з Києва було повідомлено в Галичину, що наш ешелон має пройти тією дорогою і нас уже мали зустріти українські повстанці і забрати до себе. Але нас повезли другою дорогою. Абсолютно нас не дозволяли, не зупинявся вірніше наш ешелон на станції для оправки людей, тільки в полі й то під вагони. Ніде ні в право ні в ліво не відходять один крок. І ми були дуже не задоволені, що нас не повезли другою дорогою, але навіть у Німеччнині між Бременом і Гановером, то двоє людей відійшли із нашого вагону, бо побачили *Ost* і дівчаткам махають руками. І по українськи розмовляли і вони підійшли до них, та зразу старший шивороти забрал і постріляв. Перед людьми постріляв. Але в той час проходили люди, над залізничою лінією, де стояли наші вагони. Проходили жінки і діти і бачили це страхіття, що він стріляв людей. То вони плакали і кричали до того жандарма, другі жандарми забрали і ми його більш не бачили. А тих двох померших, що він постріляв привезли з нами за 50 кілометрів до Ольденбурга і там поховонили.

Case History LH12

Anonymous female narrator, b. 1905 in Dnipropetrovs'ke, formerly Katerynoslav, one of seven children of a railroad conductor who in 1911 was crippled in an accident. Narrator's father then took his pension and bought 30 ha. of land near the town of Lozova, now a district seat in Kharkiv region. Narrator's Her father was dekulakized, his property seized, and he himself sent to the Solovki Islands. She also speaks of mothers eating their children and of human sausages and head cheese in urban marketplaces along with other instances of cannibalism. Her husband was arrested, and she went to various relatives seeking a place to live. Torgsin (abbreviation of *torgovlia s inostrantsami* in Russian, "trade with foreigners") made an especially strong impression on narrator. She lost several uncles and aunts during the famine, but her own children survived. In general, "people died like flies." Narrator witnessed an anti–collectivization uprising before the famine. In her view, only the poor peasants took part in the *komnezam* and Party, the rest of the peasantry being solidly in favor of an independent Ukraine, while Russians also supported the Soviet system and had strong dislike for Ukrainians. Many of the "illiterate *komnezam–holota*" also died in the famine. Narrator also gives some information in response to specific questions on the revolution and about local historical lore.

Питання: Будь ласка скажіть в якому році Ви народилися?
Від.: В 1905–му.
Пит.: А в якому місті?
Від.: Дніпропетровському, в місті Дніпропетровське.
Пит.: В самому місті?
Від.: В самому місті, батьки мої були робітники залізної дороги, батько був кондуктором і ми мали там свою хату, дім, великий будинок мали, але батько попав на *accident*, був великий *accident* потягу й він попав, його так занищило, в Дніпропетровському там є таке, знаєте, Дніпропетровьск там будуть піски багато, великі й там як дощ піде то там такі знаєте піски, що воно вивертає то рейки під залізницею і він попав, йому кинуло далеко, бо він стояв на буфері в той час, то його всього покалічило, знаєте цілу половину поламав, руку поламало, ногу і ребра, все, і він лежав шість місяців в Бердяньскому, місто Бердяньске, в шпиталі. Ну, його там вилікували, але рука була на, більш як на *inch* коротша і нога, він дуже шкандибав. За це він дістав із уряду, ушкодження, пенсію таку, ушкодження, дістав пенцію, що він нездалий до праці й так як інвалід то дістав гроші. Ну і рішили, що ж у нас було три сестри, чотири, а брат один такий був батяр, такий дуже знаєте був недобрий, що як вийде на вулицю то тому там щось зробить, знаєте як хлопчика, ну що ж вони рішили, дуже любили сина одного і рішили їхати в село й купити землі. Ну поїхали в село, купили землю і так малий фільварок мали такий один там другий.
Пит.: А можна запитати, в якому селі?
Від.: Лозове, Лозове, село Лозове.
Пит.: Якого це району?
Від.: Це є Харківський район, ну й знаєте, з того всього почалося, що моя мама поїхала, найшла землю, купили землю й переїхали туди. Ну але, як знаєте, ми ше малі були, а батько й мама вже були старші, то вони на сезон людей наймали й тримали там декілька людей цілий круглий рік, й тоді ж коли то прийшла радянська влада, це ж то революція почалася й наше, це ще було, це ще було в 1917–му році, ше була війна, Перша світова, ще не кінчалася в той час, навіть ще вона тоді почалася якраз, що тільки купили землі й війна почалася, ну ж так довго не тримала, ну так війна кінчалася, це ж після зразу війни почалося таке, то козаки прийдуть, то Червоні прийдуть, то почалося, ну й так пішло, пішло, пішло, 17–ий рік, як уже більшовики взяли більш–менш в свої руки, все тоді давай тих поміщиків розганяти — все вигнали їх, землю розділили, роздали людям, ну й ті люди пожили, як вони вміють робити комуністи, вам сьогодні все пообіцяють на

декілька років, а тоді ось візьмуть отак то вже й не писнете, ну й так воно, пожилося, п ту землю, тоді, після цього НЕПу, десь 20, після 20, в 22–му році, в 22–му почали оц ділити людей на три категорії, забирати, давати бідним, давати бідним, ну й тоді та знаєте, поволі, поволі нищили цю першу категорію, забирали в них, репресовали їх, н давали жити, тому бомбу вкинуть в хату, того знищуть, того поб´ють дуже, були так випадки, що вони їздили, їздили по хатах і били людий так що до смерти вбивали знаєте, і це ж були тоді вони як почалася радянська влада, то вони вже почали, таков взяли більш–менш так, ше була війна але вже вони, знаєте, Червоні, більш–мен перебороли всіх і білих козаків і тих, то вони тоді так знущалися з людей, оцих першо категорії, вони били їх, вбивали приїхали до мого брате збили так що кров´ю підплив нізащо, кажуть що, що, знаєте що вони сказали? Ти, каже їхав на такій фурманці і бачи як той революціонер тікав, а я там була з своїм братом, я ще була дівчина, і ми бачили що біг, а він каже до мене брат: — Дивися якась дурна баба, каже, в проваллі біжить знаєте, такий рів, і ми так пожартували, пожартували так обидвоє, поїхали, нічого і з тиждень, два приїхали, мого брата так збили, що він кровію підплив. Ну, що ж потовкли, ну, і так почалося, то почалося, почалося, почалося, почалося, до тог дійшло, що вже землю почали забирати від нас, дали нам поганої землі, а ми таки ще та трохи посіяли, знаєте, як посіяли, то там жито таке вродило, що як почали молотити т саме зерно було, то всі казали, що це Божа ласка. Що я ще можу вам казати, що далі, н тоді як звичайно почався, почалося розкулачування, почали висилати на Соловки. І т так, приїжджали в хату, до хати, і цілі шість, сім з рушницями заходять у хату забирають, Так мою маму забрали і повезли до Харкова, а брат вже в в´язниці був, а вон забрали й повезли в Свердловськ і там вони були в Свердлові алеж брат утік звідтіля н Донбас і там був на Донбасі, а тоді якось його попали, більшовики на Соловки і його та знищили. Ну мама була в вдові–сестри бо вона вже була в колгоспі в той час, то вж колгосп був, це вже було 39–ий чи 29–ий рік, то мама там була, а тоді вони її хотіл знову назад вислати, але моя сестра старша була за бідним, батько не хотів віддат казав, вмру, тоді ти підеш там, ну і так і вийшло, ну, то він каже, що я хочу її, щоб вон мені за няньку була, ну то вона там в нього була аж до Другої світової війни а тоді вж то німці її забили, це така довга історія, не можу то вам багато говорити, що Ви хотіли з голод черпнути? Давайте, за голод.

Пит.: Ми можем навіть вернутися так до революції, чи пам´ятаєте як це виглядал в вас, коли цар зрікся влади?

Від.: О, та ж цар не зрікся, вони ж їх забрали, заарештували, це було в Москві, ц в Москві було, і коли вони їх там постріляли то тільки чутка була, що одна його доньк Анастасія осталася живою, ніби її постріляли, а тоді її ніби перевіз той її знайоми якийсь до Франції і тут було чути, що вона є жива але чи то правда була, то я не знаю. А що цар зрікся, Ви ж знаєте, Ви ж же письменні, Ви знаєте про це.

Пит.: А я питаюся, як люди про це думали, чи тішилися?

Від.: Люди, біднота, дуже чекала цього, вони дуже хотіли революції

Пит.: Так.

Від.: А тоді що сталося? Розкуркулення, як я Вам казала, як поділили н категорії людей, то обкладавали таким податком збіжжя, що вивіз збіжжю стільки стільки, як тих маєш тих, фільварок, маєш хліб, ти ж маєш зерно то мусиш вивезти аб грішми мусиш дати і заплатити. І то так накладали й накладали й накладали й нарешті т так до, це вже вони почали накладати, це вже я Вам казала, це вже за совєтів, і бул викачка по всіх селах. І то вже до того понакладали, що приходили, вже не було, люд не мали вже, що давати, це був 38–ий і 29–ий, 28–ий роки. Вже не були що давати, бо вж нас розкуркулили, вже в нас усе забрали, і так забрали все, що ми нічого не мали, до тог дійшло, що ми якоїсь квасолі чи гороху мусили заховати десь і навіть там знайдуть прийдуть. Бо чого ж, як в нього заберуть, а мені дадуть, чого ж я не буду, це ж буде вс наше, ми ж будем мати, ну й так воно почалося. І ось, до того дійшло, що вж позабирали всіх першої категорії, а тоді й на другу категорію почали накладати так само і так само, вже цих на Соловки вивезли, і коли вони приходили до останнього забират ту квасолю в людей, бо то все накладали план до двору, оце вони так називали план, вж й ту квасолю позабирали. Ну й коли вони вже забрали всю першу категорію на Соловки вигнали, а тоді другу категорію забрали, ну, і почався голод.

Я мала в Харкові братову жінку. Знаєте, бо мої батька зіслані були, але я мала цю і ще мала хлопця, і мене залишили з тими малими дітьми, не вислали, знаєте, на Соловки через те, що коли пішли перші транспорти на Соловки, то багато пішло малих дітей сидіти до нас і померли. Уже тоді більшовики сказали що, це ж наше покоління, ми мусим його, вже як хтось є з рідні то хай забере тих дітей, а як хтось має, не висилати матки з дітьми, ось чоловіка вислати але її не висилати бо хай вона дітей, бо то наше покоління. Це було в 29—му році, 28—му, і так воно поволі, поволі йшло поки дійшло до 32—го року, але то було тільки по колгоспах, по селах страшний голод, а вже хто був у місті, то той міг дістати в черзі хліба, купити два кілограма хліба й вже він мав, щоб прожили двоє, троє осіб, вже вони не могли здохнути, померти з голоду, а села всі мерли, так мерли по селах, що, Ви знаєте, нічого, ні душі не осталося, який остався то втік на Донбас або кудись, бо на Донбасі там якось було таке, шахти й там був тоді, знаєте, такий порядок, що хто працював в шахті, то діставав приділ. І вони там багато повиживали людей, але які осталися, всі вимерли, як мухи. І до того було, що мама своїх дітей, мерли діти малі то клала у села, різала по куску і варила. І це є дійсна правда. А на базарі в Харкові то ковбаси людинячі, холодці продавалися. Ні кота, ні пса ви не побачите ніде, все поїли і тих, як то по—російському називають — „суслики" — ховрашки по—нашому, що то на полях, і то їли, і миші їли люди, все поїли і до того дійшло в 32—му році в зимі почався такий страшний голод з осени, що почали ото люди самих людей їсти, а большевики все робили, кожної ночі приходили, арештували і всі пішли. В Харкові були такі в´язниці заповненні до неможливості і цими людьми, бідними, що не хотіли до колгоспу йти. І вони оце припинили.

І коли мене з хати вигнали, була ця мала дитина, а я мала ще хлопця, на руках тримала, мене вигнали цілком, чоловіка в в´язницю забрали, батьків на Сибір зігнали, а мене залишили з дітьми і виганяли з хати. Я вийшла отак як стояла, але жінка мого брата в своїй хаті жила, то прийшла мені допомогти; я пішла до братової, але в братовій я також не могла, пішла до другої сестри й в тій я не могла жити. Ну, я пішла бо брата, сестра моя була за бідним, то я там була трохи в сестри, а тоді сказали сестрі, що як вона буде в тебе то й тобі те саме буде. Ну що ж, сестра каже — іди куди—небудь — і куди я піду з малими двома дітьми, ну, то я собі пішла десь. Там в одніх одна хатка була десь край села, то я туди пішла жити. І приходять до мене, а в мене так було трошки муки в хаті; люди мені давали, щоб я не вмерла з голоду. Вони прийшли, троє їх було, ці ж НКВДисти називалися вони, приходять у хату: — Чим то живеш? — каже! Я кажу: — Бог дав — що я буду казати? Тоді взяли там ту муку, взяли торбинку, висипали, отак вигортали, а ця моя мала півтора року щось чи рік, девять місяців, та каже до них: — Для чого ви наше борошно забираєте, що ж ми будемо їсти? —

Ну, загребли, забрали і пішли, а люди сусіди, приносять мені, принесуть мені їсти, то я так що зроблю, а якщо то десь заховаю, що як прийдуть знову перевіряють чим же вони годуються, але бачуть, що друга категорія нас годує тих. яких не вислали, які не пішли на Соловки, то вони тоді й другу ж категорію так само взяли, і те саме зробили й другій категорії. Ну, а третя категорія, прийшов голод, то вмерли всі. І то так, зайдеш і там, тоді вже мій чоловік вийшов з в´язниці, випустили його, тримали пів року, нічого його не спитали, він ще молодий був, двадцять, 26 шість років, я також така сама, ну, прийшов він, де ж він буде, що ж він буде робити? Почалися радгоспи, почалися радгоспи такі колгоспи були, то пішов в радгосп, пішов в радгосп, туди, ну там був пару років, якраз до 32—го, ні, до 31—го року, пішов до радгоспу туди, і там був, а також люди мерли, як не знати що. Ну, а пізніше знайшов він собі працю де там віддкормлювалася скотина, годувалася, то він там собі знайшов працю, він там пристроївся, а то був одного поміщика син директором то він таких людей підбирав собі, ну, й ми там примостилися, і я там коло його, ну і це вже якраз почався й голод, цей 32—ий рік, ну, а там на тій фабриці, то спирт гнали, отже в Радянському Союзі в той час коли був страшний голод, оце Вам цікаво буде, коли був страшний голод, 32—ий рік то їх у Радянському Союзі було 36 таких фабрик, що тільки спирт гнали, горілку робили, спирт гнали, тоді робили з неї горілку. Отже, коли було за поміщиків, то ці заводи йшли три місяці і всього в рік, і горілку робили з картоплі, пшона, проса і ячменю, знаєте що це є, може ви його й не знаєте ячмінь.

Пит.: Я знаю таке.

Від.: Знаєте ячмінь? То це три місяці тільки поки ту картоплю вживуть, бо то спеціяльна була картопля для горілки садилася, ці поміщики садили а як прийшла радянська влада, то в 32–му, що вони спеціяльно хотіли голод зробити. А ми були на тій фабриці, мій чоловік там скотину годував, бо там була, знаєте, то ж як вони забирали від людей, накладали хліб, накладали м´ясо, вже тоді на колгоспи, на людей на тих, що в селах, то купували такі фабрики, і корову чи бика і здавали, і там на тих фабриках було як горілку женуть, то там такі стайні були, що скотину відгодовували, і тоді їх на Москву, й робили консерви з того. Отже, ми там жили, то мій чоловік там працював, то ці в 32–му році на весні, ці фабрики, 36 спиртових фабрик спинили тільки на два тижні, щоб почистити рури. І привозили робити, з станції йшли оті вантажні, везли звідсіля житню муку і пшеничну муку, як ми тут хліб їмо з них, і це все йшло на солодощі, і ці фабрики цілий рік ішли, і то кукурудза йшла й вся мука, все зерно йшло на горілку й це було, фабрика, оця фабрика, тут була та річка, де воно, на річці ці фабрики стояли а там за міст, за річкою може пів кілометра було село, то люди з голоду мерли. Приходили до тієї фабрики де то сходили, там вони називали, брага, бо спирт же відбирали а брага виходила в такі великі ями, то ті люди приходили з села, в одній лузь положці(?) було, це було в травні місяці вже, це вже було 33–ій рік навесні, поприходили, в цій цибулина а в цій ложка і ту брагу їв, цибулину кусав, де розжився тієї цибулинки там і повмирав. І то так було, що оця моя донька каже: — Мамо, ходи до того діда подивися, що він був, каже на городі, на колгоспному і пильнував помідорів, він зараз умирає — і вона мене повела туди. Ми пішли подивитися, ціла родина, п´ятеро осіб, всі поскидали зі себе все і вже доходять. І отак люди мерли, а дехто ще ходив на ногах, то приходив до тієї фабрики й там кукурудзу привозили в качанах, і там були такі шеретовки, що вони вбирали їх, або привезуть у чул, таких мішках ту кукурудзу, це все йшло на горілку. Ну, ті люди приходили зі села, якось пролізе там, знаєте, в жородку і вибирає з жужелиці ті зернятка з кукурудзи, а ті що з червоними шапками околицями прикладом вдаре, скине його на *truck*–а, бо ж вже *truck* ішов на станцію, вже спирт віз у бочках, кине його туди й пішов, отаке робили, і це не я брешу, це є дійсна правда.

Пит.: Це дуже важні інформації, чи можете сказати, де ця фабрика була?

Від.: Їх 36 по Радянському Союзі було.

Пит.: А це де Ви були?

Від.: Воно скрізь було так само, де не було село, то вони скрізь це робили, я не буду Вам казати, що це спеціально там але це скрізь так було, де тільки було село коло фабрики то те саме було бо вони їх не спиняли цілий рік, це спеціально гнали горілку і голод зробили в селах і то мучили, вони тільки хотіли вимучити весь український нарід.

Пит.: Дійсно Ви не бажаєте сказати де ця фабрика була, щоб люди не казали, що це видумане?

Від.: Артемівка біля Харкова, Віднодівка(?), це ці недалеко були, тепер ще чекайте, я вже то забула де ж то було ще, ну так, вони були по районах, бо це і в харківському районі було двоє Артемівок і Віднодівок.

Пит.: Це Ви оповідали про одну із тих?

Від.: Так, про одну з цих і це є дійсьна правда, я там жила, я на свої очі бачила. Але так як ми були, то знаєте оставили мене там з дітьми, а мій чоловік прийшов з в´язниці, він же ж нічого не міг, абсолютно ніде нічого невинен, він молодий, 26 років, то він працював на тій фабриці, де цей спирт гнали, то я мала братову в Харкові то я їздила туди час–від–часу до Харкова, то я бачила, що там робилося по містах, так як Харків, Полтава, в Полтаві не знаю, Харків, Ленінград, то були такі склепи торгсини називалися, ви чули про це?

Пит.: Знаю.

Від.: Чого його туди, пишуть про торгсини не згадують? Торгсини де збирав вони від цих бідних людей, що з голоду вмирали, вони несли кульчики, перстні несли хто мав, срібло, золото і ці торгсини були в Харкові, і туди люди несли й здавали в ці торгсини, а це золото й срібло йшло до Швайцарії в банк.

Пит.: Мені декотрі вже згадували про торгсини.

Від.: Про ці торгсини? Бо це є дійсна правда, це дійсна правда. І я поїду було в Харків, я не була в колгоспі, мене не приймали, я не мала права туди йти бо не то, що я

могла б піти там працювати й заробити собі, я туди не хотіли йти бо то вже чоловік працював, а я мала діти, я не могла, я ходила десь там помагати від фабрики, на поле, там ми щось робили, помагали де то вони мали поля трохи там від фабрики, то ми ходили там робити, жінки, але як я поїду в Харків до братової то, ми мали, ми тоді всі робітники мали приділ по фабриках, по заводах, де б яка фабрика не була, чи цукрова чи спиртова, то люди які працювали то мали приділи, отже ми діставали, чоловік діставав 12 кілограм муки на місяць і діставав і на мене на мене вісім, і на мою доню було вісім а хлопець вже був помер, не вижив того всього, бо я була в в´язниці, я три дні сиділа з своєю дитиною, воно простудилося й так воно пішло на той світ, так що ми мали цей пайок і ми могли жити, ми з голоду не померли, і нетільки ми, всі які працювали на фабриці, то всі мали приділи, ті а ті бідні колгоспники, ото приїжджали, приходили й їли ту брагу, їм ніхто нічого не давав, бо їх спеціально хотіли вимучити, якби вимучили прикладом майже всі села, тоді прийшов би може ряд і до нас робітників, бо нас українців хотіли всіх знищити.

Але це є дійсна правда, я не брешу таке, я Вам розказую як воно було. І я поїду в Харків, стану, можу стати в чергу й можу дістати два кілограма хліба, пшенишний, гарний хліб, колгоспник не мав права, бо йому не давали, не давали йому картки, щоб він поїхав, не пускали їх цілком, розумієте, не пускали їх цілком до міста, а який пробрався і став у чергу, то його видно, що він вже такий бряклий й все, то то ж брали зразу на підводу і в провалля вивозили, просто з черги так брали, бо бачили, як деякі убраний, брали й вивозили в провалля, і вивозили туди де жидів закопували в Другій світовій війні, там на трактобудівельні в Харкові, там є вкінці міста і під містом, є такий трактобудівільня, де виробляли трактори, й вони їх туди вивозили, а тоді жидів туди там везли і там мордували жидів.

Пит.: А Ви самі бачили як цих голодних колгоспників?

Від.: Та сама ж бачила, аякже ж. Маруся моя бачила як вони їли ту брагу й все й вмирали там, я ж бачила, хіба ж не, якби я не бачила я б Вам не сказала цього, я ж бачила. І за що? Що вони хліб робили, вже ж були тоді колгоспи, вже ж вони були ж в колгоспах, але ж вони працювали від зорі до зорі й їм давали в колгоспі хліба стільки, що вони не могли за те, за ті трудодні стільки давали, що вони ж не могли вижити, а то все держава забирала, то держава забирала в них до того, а їм давали якийсь, я Вам не можу сказати точно, які вони проценти діставали, скільки вони діставали на трудодень, стільки грам, що ці грами вони з´їли до Різдва а після Різдва вже в них більш нічого не було, вже то страшний голод почався після Різдва, ото вже 33–ій рік, то вже такий голод був до неможливості, вже всі вони мерли за порядком, від Різдва, то вже все. До Різдва то ще буряки мерзлі там їли, чи щось там по полю збирали, то ж були вже колгоспи ж, тепер кажуть, що бони не хотіли йти в колгосп, то за те голод зробили, ні, вони вже були в колгоспі, вони мучили, вони мусили їх вимучити бо то українець, він хотів свою державу, він хотів вільно жити, він хотів, щоб його ніхто не чіпав, то українці хотіли цього, вони не хотіли бути в москалі які сидять, що купу дітей тільки має і тоді їде на Україну просити, це українці, вони трудолюбиві люди, вони вже мали колгоспи тоді, це нехай вони не кажуть, що то вони спеціально робили голод, щоб в колгосп загнати, ні, люди вже були в колгоспах, це спеціяльно зробили. Вони робили, бідні люди від зорі до зорі, а як прийшло Різдво, то вони вже з голоду мерли, бо вже ті грами з´їли, це не є правда, що вони не хотіли в колгоспи, вони вже були в колгоспі.

Пит.: Оце як ще була колективізація ци було повстання в Вас?

Від.: Було, я сама була там.

Пит.: Чи можете це описати, бо це дуже важне?

Від.: Це було коли вони почали цю колективізацію і цю землю, то ще ми, ще тільки вони першу категорію розібрали, розкуркулили, вони казали розкуркулили то завели весною і почали колгоспи робили, почали вже говорити, що земля буде оратися вся гуртом і будуть колгоспи, і це вони вже почали в тридцять, у 28–му році вони це вже почали, і вони тоді загнали людей до колгоспу, бо вони сказали, що буде в одну борозну все поле оратися, люди йшли й хто не приїхав з району по селах то люди брали, що попали й тих гнали більшовиків, били й було, так що в ночі коняці до хвоста привяжут —там йому смерть. Тоді приїжджали з району, забирали пачками людей, а люди йшли в

повстання й вони пачками забирали людей, за це але одного разу то так було, що таки пішли вони на поле ці НКВДисти і людей гнали, щоб орали й робили, це весною було якраз у 29–му році. Пішли всі бастувати, демонстрацію робити, так як тут, і не хотіли то вони, арештували, мене арештували в той час і коли вони, бачите що, прийшов, то було так, як повстання було в полі, я не була тоді в полі, бо я не мала чого йти, бо в мене все ж забрали, я була в людей, знаєте, жила на квартирці маленькій, але мені прийшов один чоловік і каже: — Ти на них не дивися, піди їм нароби там у своїм дворі, каже, тим гадам, каже, що–небудь.

І я пішла, взяла собі корову на залигач і привела там де я була в кімнаті. Ну, і це ж бідняк, що в нашій хаті, а бідного посадили в нашу хату, в будинок, все йому віддали, то я час–від–часу ходила туди, то недалеко я була, то я ходила пса годувати, бо пса не допускали, ніхто не міг його нагодувати, то я ходила його нагодувати того пса, ну, й то повстало, почалося повстання і я пішла ту корову взяла, привела ту корову, поставила її тут де я була на квартирі. Ось приїхало НКВД, може вісім осіб, вивели мене з хати, поставили до стінки і „розстрелять сволочь" отак. А я, знаєте, вибачте, я просто зі страху, впісялася але другий якось вхопив його чи за руку чи що: — Что ты делаешь? Она имеет ребёнка, она имеет дитей малых, что ти делаешь?

Ну, і я осталася жива, але мене зразу забрали, я три дні сиділа так, це було в лютому, в лютому десь 28–го, 27–го лютого, це було вже, це було якраз у 28–му році. І вони мене там потримали і випустили, й та дитина пішла на той світ — то ж хододне було, то ж ніде не топилося, я з тією дитиною. Але мене пустили, я пішла геть із тієї в´язниці, а тих всіх жінок і мужчин, найбільше жінки пішли це повстання робити, то вони всі по дві, отак по дві й погнали їх, може з 200 жінок, всіх погнали. І погнали і посудили їх на 10, 12 років на Соловки. А голівне, що там були такі, як я, то тим дали по 15 років Соловків, отак і цих жінок засудили й якби я не мала дітей, я б туди пішла, то я осталася через дітей. Оце була одна допомога мені, що в мене були малі діти. І я то наробила. Як мені ту корову забрали і віддали йому назад, але я пішла так як усі н повстання, то й я йому щось нароблю, кажу, та я пішла, наробила та й мене чуть не розстріляли, в мене ж діти і я пішла, але куля так і в стіну в попала. Але багато, багато робили повстання, багато робили і то як вони в колгосп людей заганяли ще то тоді, вони тільки ночами робили, вони приходили в першій, 12–ій годині і тягнули їх, щоб вони писалися до колгоспу, вони ж таки пішли, вони зробили аж у 32–му голод, а це було ще в 28–му, що ж вони кажуть, що люди не хотіли до колгоспу, це неправда, вони просто хотіли вимучити Україну. Це була одна ідея знищити український нарід, це все.

Пит.: А чоловіки так дуже не брали участі в повстаннях?

Від.: Чоловіки боялися, то жінки більше брали, то бачите, чоловіків вже майже й не було, вони всі поарештовані були, й мій чоловік був у в´язниці тоді сидів. То ті які бідні були ті мужчини а ну, таких зажиточних вже як ми, то не було нікого, вони всі були в в´язницях сиділи, вони сиділи в в´язницях, бо ж вони позабирали їх покарати, вони забрали чоловіків для того, щоб налякати, щоб загнати до колгоспу, а жінки йшли в повстання, то вони й жінок посудили. А вже в 32–му році то це ж уже колгоспи були, і вони тільки забрали від колгоспників все, щоб спеціяльно видушити їх, а в 33–му році вже те, що було посіяно, воно вродило, вродило, а ще ж вони не мали права того, воно, вродив хліб, знаєте, і люди йшли, колосочки рвали деякі зелені колосочки їли жито там, то їх за це судили, на Соловки виганяли або стріляли, розстрілювали. Якби я пішла по ті колоски, мене б розстріляли, бо я є репресована, я не мала права голосу. Так що то неправда, що вони не хотіли йти в колгосп, то неправда, то ж колгоспи вже були й радгоспи були, як вони зробили голод. Вони спеціяльно зробили голод, зробили торгсини, щоб зібрати золото й срібло.

Пит.: То в Вашому селі, українці брали участь в партії, чи в комнезамах?

Від.: Були з бідноти, бідноти, переважно біднота бо тих зажиточних усіх забрали, і ті на Соловки пішли.

Пит.: А хто керував партією? Чи то місцеві, чи ті що?

Від.: Ну, в краю райони керували тим, але ж були в селах такі дурачки, що він вас не хоче, то пішов, набрехав на вас і прийшли, вас забрали, пішов в них. То ж вони були люди, я не знаю, що то було в світі, що то так, то їхня праця. Вони хотіли просто,

одинаково, одинокаво, щоб знищити Україну й це все. Це голівне те, що було український нарід знищити.

Пит.: Так як була колективізавія, чи до Вас приїжджали агітатори всякі?

Від.: О, *ja*, а як же, і тепер нічого людина нічого не чула і не знала. Як дістала газету Правду московську то там нічого не писалося, тільки писали, що ж колгосп, що по колгоспах робиться і колгоспи ж були вже до 33–го, ще 28–го року вже колгоспи почалися, ну, що ж вони, що то я чую, що багато людей кажуть не хотіли йти в колгосп то за те голод зробили; ні, я ж там була, то на моїх очах все робилося, я ж Вам розказую як мене хотіли розстріляти, я вже б була нині не жила, а я не знаю чи він руку відтягнув, чи той спеціально налякав мене, я не знаю як то сталося, а моя мама вже була на Соловках тоді, брат мій в в´язниці, чоловік мій в в´язниці був.

Пит.: А скільки землі було в Вашої родини, що так переслідували?

Від.: Я, Вам скажу, може було яких 30 гектарів, не більш 30–ти, 40 було може, не було багато, бо в нас мала родина була, і ми не мали багато, може в літі десь так на сезон, то брали десь 15, 20 людей молоти, жнива робити, то люди робили, а в нас же було, що в нас же було тільки двоє дітей і брат, троє нас було, батьки були, були такі двоє; три особи в нас було часами двоє осіб, що стало, цілий рік жили, худобу годували, там доглядали.

Пит.: Це батько купив за ці гроші, що дістав як був скалічений?

Від.: Так що дістав, таке ушкодження і бачите.

Пит.: Це не то що поміщик?

Від.: Ні, поміщиків вони ж розібрали ще до 20–го року, ще тоді почався НЕП, поміщики до НЕПу пішли.

Пит.: Кажете при НЕПові добре було?

Від.: При НЕПі було добре, то пару років було добре. Дали землю але й бідним дали землю, але вони не хотіли робити, вони не хотіли, так само від тих жили, від тих, від нас жили, ми їх годували тих бідних, всі давали їм їсти, бо не хотіла робити біднота.

Пит.: А як це було з худобою, що від Вас брали?

Від.: Бо кажуть, що сказали, що вона не твоя, треба тим, треба порівняти людей, то вони брали й бідним давали, а в бідних не було чим годувати, бо бідні не хотіли ту худобу, тоді її ту худобу всю в колгосп загнали, ну ж то вже в 27–му році почали, 28–му то вже колгоспи, в 28–му то вже колгоспи були, що вони таке говорять, я не знаю хто то видумав. Ну то колгосп 33–ій рік то був спціально голод зроблений видушити Україну.

Пит.: А чи люди ховали хліб?

Від.: Ховали.

Пит.: А як?

Від.: У піч ховали, і тоді тих дров накладе зпереду в печі, по селах, вони й там діставали, забирали. Квасолю до фунта забрали, де в кого горох, квасолю, все забрали бо вони наложили на вас такий план до двору а в вас нема чим, вони приходили, все забрали.

З кулаків багато людей також погинуло, бо молоді то вони ше якось собі пробилися десь, а старші, їх вже ніде не приймали, то так само з голоду померли. Та мій дядько помер також так само, багато людей померло, мої батьки, мої дядьки і з маминої сторони і батькової сторони, всі померли з голоду, старші всі померли.

Пит.: Скільки це було людей?

Від.: Як скілько?

Пит.: Підрахувати просто так?

Від.: Я Вам не можу за це сказати але сім мільйонів, більше як сім мільйонів.

Пит.: Я кажу в Вашій родині?

Від.: О, в нашій родині, ну наша родина була, моя тітка була дуже багата, мій батько не був багатий, бо він був провідник при залізній дорозі, й мого чоловіка батьки були трохи багатіші, багатші, більше мали поля, більше всього мали. Мого чоловіка батько мав шестеро синів, мав багато, більше поля мав так само, то все вони поразганяли, порозкуркулювали, поразганяли всіх так що і не були дуже багаті, я Вам кажу з чого мій батько землю купив. То просто було, то просто було, як я Вам кажу, ще третій раз, що то була спеціяльно зроблено видушити українців. І було, я не бачила, але

я чула, як була вдома, як німці брали жидів і садили, це було місто Ізюм, в городі Ізюмі це було близько Харкова, місто Ізюм, і там забрали одну родину і садили на фурманку чи на авто, німці вивозили їх туди на тракторбудівельню, їх щось 14.– чи 16.000 жидів в Харкові замордували німці.

Ну знаєте, кажуть сім мільйонів, більше їх вимерло, це значить, тільки по статистиці, а скільки їх таких незнаних, де вони згинули, по полі скрізь люди лежали, по дорогах мертві, скрізь, і то тільки підбирали тих, які ще ходили, підбирали і на цвинтар вивозили, викопали яму і прямо так з фурманки всіх турляли, як тих жидів у піч так тих у яму, не було різниці.

Пит.: Страшні справи.

Від.: То страшне було, то страшне було, що робилося, то я вам кажу, шо я грішниця, хай мені Бог простить, кажуть, мусиш прощати, але я все кажу Бог, то таки десь є якась сила на світі, що воно таки відімстило їм ще гіршим як ми. Я не вмерла з голоду, і моя родина, ніхто не вмер з голоду, брат утік, із Холодків то десь там на Донбасі.

Пит.: Були священики в Вашому селі?

Від.: Нашого священика, я вам розкажу зараз, у нас був такий священик, називався Єрусалимов і він приходив до школи нашої, закон Божий вчити, і знаєте як то хлопці збиточники, ми то дівчата повчимо, вивчемо а хлопці десь побігав там, чи на кавзунах чи десь, не вивчив, то коли приходив до школи, на лекції на другий день то як не вивчив закону Божого то цей Єрусалимов, священик він так їх збивав в долоні тими що тами, що ті долоні отак напухали. І от коли прийшло, в день Жовтневої Революції, в день восьмого марта, Жіночий День, але це було, це було ше з початків було, це було якби вам сказати, це було, 12–му, 13–му році і вони знаєте ці хлопці мали зло на того священика і от коли був день жіночий день восьмого березня, а поміщицький будинок ще стояв, так може скільки, шість кілометрів, були то, і вони нас учнів погнали вчителі туди до того будинку, бо там була велика така пропаганда, совєти пропаганду пускали при молоді, так як і тут було, по школах так і там було, коли ми пішли туди, і мій іще батько був живий, ми ще жили в своїй хаті, це ще ми, ще нас не зачіпали, це було 13–ий, я Вам скажу як, зараз Вам скажу який це рік, це був, 13, 14, це було в 15–му році, ну і вони а вже в 17–му була ж революція в нас і ми пішли туди, до того будинку, то було вже, можна сказати, друге село, але там то було поміщицьке, було поміщицький маєток, там був же Левинець так називався, Левинець, Левінець прізвище. Він керував цим спиртовим заводом, що ми вже на нього пізніш попав мій чоловік там працювати, й коли вони нас туди погнали і вони цього священика, Єрусалимова, затягнули на третій поверх будинку й хотіли ці хлопці кинути його з третього поверху але ми почали кричати, як діти, кричали — не чіпайте його, не кидайте — й вони його залишили але після цього він зник, і я не знаю де він подівся, не знаю.

Пит.: Більше його не було в Вас?

Від.: Білше його не бачила, і то почалося зразу ж тоді, почалося, так що оце тут було по школах, як тільки так поза вуглами шу–шу–шу, шу–шу–шу, то вже настроювали дітей, як служба Божа в церків правилася то вони починали, роги надівати, кричати, музику грати біля церкви, а в церкві «Христос воскрес» співався й я тоді в хорі вже співала: я ще мала була, але в хорі вже співала в шкільному. Ну, то виробляли страшне, але де він подівся той Єрусалимов, я не знаю, не знаю але вже в другому селі я знаю то вже був, були також священики й то, то ті більш–менш вже як стала революція, то вони пообрізали волосся своє і деякого не заслали то вони то бухгалтерами працювали, то секретарями, отаке, священики такі, але вже, знаєте, по великих містах так як в Київсько–Печерській Лаврі, то там уже більше, вже, знаєте, за священиків бралися в отих роках.

Пит.: Не було діючої церкви в Вас?

Від.: Ну, то, поки була та церква, за якийсь час вони все знищили, знаєте, все розібрали і зробили там такий, як то казали совєти, мануфактурний склеп, що продавалося там усе, харчі там, там білизна продавалася, там таке, отаке во, а церкву все, і коли знімали ту, і коли знімали ті дзвони, то ще моя мама була там у тому селі, як вона бідна плакала, ну й вона була в останній час, вона все ту церкву тримала але ж і їй попало за ту церкву, також вони її зіслали.

Пит.: За церкву?

Від.: Так, так що і тоді вже церкви не вуло, таке саме робилося в школах як оце й тут, бо оце тут було, це й в нас тут було скрізь по школах ото, було я прийду сюди додому, а в мене ж два внуки, два хлопці були, ходили до школи тут, то прийдуть, я кажу: —Юрічку, знаєш, що Юрічку, таке саме і в нас було як революція починалася, таке саме, билися, кажу, робили щось таке в школі, щоб діти будувалися, щоб то, кажу, мордувало одне другого, щоб одне на другого говорило деякі погані слова, набріхував, кажу, таке саме й в нас.

Пит.: Як була революція чи хтось із селян хотів самостійної України?

Від.: Аякже, всі вони хотіли а та тільки біднота більша була що, що думали, що це їм дадуть, знаєте, і це воно буде їхнє, вони думали, що так як ці зажиті люди Українці годували їх, то вони думали, що як прийде радянська влада, бо ж вони сказали, большевики, так буде твоє й моє, як має жінка десять суконок, то має бути всім по одній роздати, і ще я Вам щось скажу ще, в якомусь році це було, це після 12—го року десь, 20, ну, це було 17—ий рік, бо вже не можу сказати докладно, бо то мука була моє життя, що я ночами не спала, я позабувала точно коли воно було, в яких роках, що вони зробили так: приїхав із того, з району й зібрав людей і казав, щоб по 13 списалися і будете такими колгоспами працювати, комуни такі маєте робити, це ще не було колгоспів а ще такі комуни вони пробували зробити ці, і коли в неї люди поселилися, і вони пішли тоді комуною працювати й вони весною пішли, а в осени розбилися, розбіглися, й та комуна розпалася, розпалася і тоді то почалися колгоспи після того, і з тих комун нічо не вийшло, знаєте, ну й вони все обіцяли бідним, що то будете, ви будете, буде все їм, всі будете одинакові, не буде багатих, не буде бідних. А ті, знаєте, що попало так як мене вигнали з хати, а все ж в хаті щось осталося, і він прийшов у наш будинок, і там став жити а, а він нічого не мав і бідняк, тільки він був членам комнезаму. Це означає, що він не мав нічого, і це йому дала радянська влада й вони думали, що це воно так і буде, але так як я Вам казала, що було кулакам то те буде й голоті, отже вони їх цих усіх, що вони наше майно давали вони в 33—му році, всі вимерли з голоду, всі вимерли з голоду, бо ж вони були всі в колгоспах а в колгосьпі трудодень, мало їм дали, до Різдва не хватило харчів, а тоді вони всі почали мерти, а то, що вони заробили в колгоспі решту мусила держава забрати, держава не виповнила плану, так як вони план до двору давали, вони не могли вопивнити в колгоспі і тоді пішов голод; а голод, я же вам кажу, це штучний був, щоб тільки їх видушити, нас уже вигнав на Соловки, там мільйони згинуло, знаєте, ну, а бідноту як здушити? Голодом.

Пит.: Як це в Вас шукали хліб і брали хліб?

Від.: Як шукали?

Пит.: Ходили?

Від.: Ходили по хатах, я ж Вам кажу як.

Пит.: Так але чи це комнезами ходили?

Від.: Ці самі комнезами ходили, але ними керували з міста. Їх мобілізували для викачок, і вони поїхали по селах, бо люди на селах неграмотні ж були переважно.

Пит.: Чи в селі було багато донощиків?

Від.: Аякже, та за стіною може бути донесе, це страшне було донощиків, це ж всі донощики робили, біднота ця, вони були такі може й середняки з тих. Було, знаєте, бо радянська влада, бачите з чого вона починається? Вони як приходять у державу й як починають, вони це робити то вони вам обіцяють святі гори, золоті гори Вам обіцяють, розумієте, і Ви вірите, і в них така політика, хто її не пережив ніколи не може повірити, щоб нізащо прийти до людини яка за, напрацювали тяжким трудом собі будинок, чи там землі придбала чи худобу, щоб її вигнати нізащо, знаєте, розумієте, то перший раз вони вам все обіцяють і Ви вірите, що значить, буде добре життя. Вони вже першу категорію знищили, але вони вже обіцяють тим, бо кажуть, що це, ви, каже, не могли жити через них, тепер, каже, першу катергорію треба знищити, бо вони намовляють бідних людий, і ці бідні їм вірять. Отже вони їм казали, що ви їх не слухайте, ми цю першу катергорію знищим, а вам буде золоте життя, і люди це думали, що це й це в кожній країні, де вони не приходять, знаєте, так само в Польщі було. Я була в Польщі, під час війни, я ж з поляками сиділа як з вами, за машиною, шила в госпіталі, то як вони поїдуть поляки

додому, то вони привозили ще все тобі, дівчата, такі ж мобілізовані були, в Польщі, їх на працю німці брали, то вони на свята їздили, привозили там собі то то тісточок, і всього навезуть від батьків, то вони цілий час мені казали: — Poco pani przyjechała, swoje zostawiła, poszła do niemców, to pani z niemcami pracjuwała, to pani była z niemcami — і вони до мене заявили німцям і мене Гестапо забрало до уряду й привели мене туди, і ці дві польки, що ніколи не забуду, Яся й Казя називалися, а там була з Харкова перекладачка, я ж по–німецькому не знаю, й я їй, а я мала свої папери, що радянська влада, як мене знищила, що я мала, розкуркулена і лишена виборчих прав, я ці папери тримала, як приїхала до Німеччини, і я їй показала, ось хто я така, вони мені сказали іди на місце і працюй, не слухай нікого. Бачите що і так само чехи нам то саме казали: — Поцо від своїх тікаєте?

А я їм тільки казала, полькам казала і тим, і чехам казала: — Я нічого не бажаю, тільки того життя, що я пережила. Що поляки мають, що поляки мають, так чи ні?

А що ж вони мені робили, не хотіли мене, підшивали мені, що я з німцами? А як була в 57–му році, ми жили в Ню Йорку і мені снилося в ночі, що Яся ця і Казя мені кажуть: — Але ж ти правду mówiła і правду mówiła, — в 57–му році. Я ніколи не забуду, а я їм казала: — Тільки то бажаю вам, Яся, й жила, а більш нічого. Як прийду то ваші чи наші, кажу, то пізнаєте.

І що тепер Польща має?

Ну, я пережила, я ж Вам кажу, я була так само, як я в перші роки пішла до школи, то це починалося таке, я це все знаю як воно було.

Пит.: Кажете в Вас то навіть бомби кидали?

Від.: Так, нам хотіли бомбу вкинути в хату, хотіли бомбу вкинути але ті люди, які в нас хлопці працювали, то прийшли й сказали: — Не ночуйте вдома, ми каже, боронили — а ці хлопці, що в нас працювали вони пішли в комнезам, прийшов і сказав, і ще один був — мого дядька син — і він прийшов до мами і каже: — Дядино, сьогодні ви в хаті не ночуйте, якщо ми вас не відстоїмо, то ви згините, бо вам наміряється бомбу вкинути в хату.

Але ці хлопці, які в нас стало жили роками, літо й зиму, то вони сказали ж, що ті люди держували, де вони їли то й ми з ними, так що ми Вас дуже просимо не чіпайте тих людей, й він прийшов і сказав. Ми тоді вдома не спали, ми пішли по сусідах, якщо не тільки нам, але всім це так було, а декому дійсно вкинули бомбу й там вони померли, це все робився страшний жах один, і я була 25 років під большевиками, і я ні однієї ночі спокійно не спала, я думала як не сьогодні, то перша година відходе, то приїдуть, заберуть мого чоловіка, або мене заберуть, ніколи спокійно не спала я. Аж як я приїхала до Німеччини в 44–му році на Пшеворск, на Шльонську я була з дітьми, ну це з тією, там ще була в мене, вона є в Ню Йорку одна дочка, то я там думала, тут я буду спати спокійно, я нікому нічого не зробила й мені німці нічого не зроблять, то було на Шльоснську, отак жити було під комуністами, так спокійно не було жити. І тут люди в американці їх хочуть. Я Вам скажу, я Реґана дуже хвалю, одинока людина яка їх ще трохи спиняє.

І ми коли сюди приїхали в 49–му році, ця моя дочка працювала зі мною на машині, зять пішов до школи, а вона в літі працювала, вони мали працю побоці, заробляли там трохи.

Пит.: А так, як у Вас в селі, чи Петлюру дуже шанували?

Від.: Ні, не було так дуже. Знаєте чого? Це ж коли ж Петлюра, скільки ж він уже там був, скільки ж? Ні не було, за совєтів не було, не було.

Пит.: Я кажу за родину.

Від.: Моя мама була дуже велика патріотка, що ж вона могла зробити, не багато, вона не мала, в нас у хаті було по–українському всі говорили, але ми до школи ходили тільки по–російському, шкіл ж не було українських, сестри мої покінчали в місті, вони тільки в російській мові, шкіл не було, це за НЕПу почалася українська школа і то почалися, знаєте, лекції тільки давати в школах українську. Ця моя вчила українську і російську вчила в школі, за НЕПу стала тільки українська школа.

Пит.: А що в селі думали про білих?

Від.: Білих хотіли, не хотіли комунізму, червоних росіянів не хотіли, хотіли козаків і білих хотіли, козаків хотіли.

Пит.: Чи в Вас ходили всякі отамани?

Від.: Аякже, були отамани, козаки були, під час приходило так, сьогодні були білі, а завтра приходять в ночі червоні і забирали хлопців то взабирали собі, а махновці собі, козаки собі, то совєти червоні на тому, на санках їхали, а козаки на тачанках їхали, а махновці кругом обвішані були, і як приходили до нас ночувати, вони ж приходили в ночі, то ті прийдуть, то махновці прийдуть, білі партії, то білі козаки прийдуть, то прийдуть червоні, тоді червоних страшно боялися, бо ж ми були більш забідні то ми боялися дуже, а як приходили махновці й то козаки, то мій батько сидів з ними говорив. А ті махновці, то вони були такі озброєні, такі молоді хлопці, як то співають: — Іде Махно з тими, з партизанами, що вони не хотіли, вони ж були проти комуністів, вони були проти росіянів всі й козаки були проти них, і ті були проти них.

Пит.: А як довго проти них?

Від.: Але то тільки тоді такі люди більше були такі грамотні, зажиті, по селах же переважно були неграмотні люди, знаєте.

Пит.: А як довго тривала війна проти більшовиків у Вас?

Від.: У нас? То як тривала?

Пит.: Чи повстанці були?

Від.: Були, були, ховалися, не хотіли йти до Червоної армії до козаків більше йшли, до Махна пішли переважно і то ж я Вам кажу, такі, які вже мали, вчені, хоч сільську школу мав, але ті, що мали господарки то вони всі діти мали школи, деякі більші, вищі школи, але в нас там були, бачите, це було від Харкова і Лозова, туди пішло на Донбасу сюди через південь, то там були такі, знаєте, по 100, бо, по степах, такі фільварки окремі, то там різні були, люди жили, німці мали фільварки свої, і поляки мали, українці мали, ну, то там всі вони люди мали, всі були діти освічені, вони зажиті були такі, то так само оце в нас так і тих всіх забрали, так що я Вам кажу, що то тільки, хто хотів? Ніхто не хотів, бо кожний знав, що то шантрапа кацапська йде, так і їх звали в нас кацапи, шантрапа кацапська.

Пит.: Що значить шантрапа?

Від.: Шантрапа, це, як то, ледацюги, обідрані ледацюги, шантрапа називали їх, і це ж у нас там було, що сюди і то кажуть, то вони ті росіяни, вони не хотіли працювати, вони дуже такі всі кучами жили, в хаті сплять, а там свині, то вони так по селах жили, але що в них ще було, це біля Харкова там було багато сел таких, що були українські села бо це, за Катерини Великої вона помішала, вона росіян послала туди, в степи, туди на Сибір, до японського кордону давала, казала, що там гарна земля але ж, Січ туди всю зіслала і там українці зажилися, а вона сюди понасилала росіянів, то так були села російські а друге село самі українці й Україна не виходила за тих росіянів, ні в селах, Боже борони, то так відрізано було, вулицями, що там такий самий пісок і сидять куча дітей а тут так гарно садочки вишневі, то все так гарно, всюди і від кордону, росіяни, як вони в селах жили, то вони такі як тільки, щось таке то вони казали: — А бомки без поля і то один другого так палив. Як тільки що підпалив уже ж горить а тоді восени він якусь клячу запрягає й їде на українські села, на погорелое „просить а жертвуйте на погорелое" в Україні, знаєте, які, йому стільки надають, що йому на два роки вистачить, отак вони жили. І їх це кацапів ніхто не любив з українців, їх ненавиділи, а як революція почалася то вони б їх порізали якби могли і було таке, що різали. Вони ж пішли зразу туди, пішли до комнезама, то тоді революціонери пішли, а наші українці натіло виробляли також, вбивали їх і все було. Кацапи страшно українців не любили. І що то, то була ненависть одна проти других.

Пит.: А росіяни підтримували більшовицьку владу?

Від.: Так, росіяни більшевицьку підтримували, то ж Москва, знаєте.

Пит.: Чи хлопці з Вашого села були в червоних?

Від.: Були, бо вони забирали і були такі, що пішли добровільно, біднота вся йшла добровільно переважно. Я ж Вам кажу, що в них політика така, що як ви не переживете, ви не повірите. Вони обіцяють вам золоті гори до шість, сім років, п´ять а тоді вас отак притиснули і все, ви вже не маєте нічого, тоді вже не можете писнути, то є страшна політика. А чи Ви не бачите як вони роблять тепер? Що вони в Афґаністані зробили? Тепер кричать на Реґана, що він то й то, а що ж Картер? Поцілувався та й віддав

Афґаністан, це ж Картер зробив, а це ж Мондайл, а це ж ще дурніший. Що то є? То є жах, то один жах, я Вам кажу, то є жах. Так що, Америка золота країна й її треба тримати, не вибирати демократа того, що зараз є, доброго, Кеннеді був добрий демократ, нема, що Кеннеді був *okay*, я була за ним, але Картер і Труман ні до чого, і Картер ні до чого і Труман віддав усе. Не вірять, думають, що то є і з ними треба брататися, ні, з ними не можна брататися, з ними ви ніколи не дійдете ні до чого. То є така політика в них, що як той каже: — Що, ми своєї землі ні кроку нікому не віддамо, — і це в них є поставлено, це вони з першого кроку, це в них, це в них і вони мусять двигатися, і двигатися вперед і вперед, бо йнакше вони сидіти не будуть, це їхня політика.

Пит.: Так, перейдемо до другого питання, чи можете дещо розказати які були порядки в радгоспі, чи як жилося, яка робота була?

Від.: У колгоспах?

Пит.: Ні, в радгоспі?

Від.: У радгоспах, як Ви читали «Морозів», Ви читали «Морозів»?

Пит.: „Морозів хутір" Уласа Самчука?

Від.: Так, ото точно воно. Якщо Ви читали то вони точні, я читала і то точно так було. Не буду Вам казати, бо то є правда дійсна. Вони використовували цих людей, використовували зажиточних, бо люди мали голод, і вони цих людей взяли використати, а поволі вони їх знищили, бо в них такий плян був, що їх треба використати поки молода покоління підніметься, і вони вже це покоління виховають у своїй політиці, тоді вони цих знищуть, вони так і зробили. Якщо Ви то читали то буду казати, то є дійсна правда. То не є, що Морозів хутір то точно, то всі хутори такі, вони в всіх так робили і це де мій чловік працював перший рік на тій фабриці, що він там знайшов працю, знайшов, дістав, то це тільки завдяки того, що той директор був Добринін, поміщика син. Вони мусили мати, бо не було кому заступити, вони поміняли свої прізвища якось пристосуватися, вони були всі освічені, всі були багатих людей діти, мали школи, й їм це треба було, бо інакше завалилася їхня комуна, ця радянська влада, отже вони примусово цих тримали і цими використовували. У нас на тій фабриці де ми це жили на спиртовій, там був один чоловік, який він був інженер, який він цю фабрику знав як своїх п´ять пальців, він її мав пустити, він мав усе робити, він ту фабрику добре знав, знаєте, і от вони його використовували, декілька років, цього чоловіка, а одного разу так, приїхав трактор, той трактор такий, що возе із того, із станції зерно сюди, збіжжя на горілку, а відсіля горілку на станцію, й приїхав один раз цей *truck* і навантажують ці бочки з тим спиртом, і хтось намалював свастику німецьку із–заду на тому авті намалював свастики німецьку. Що ж Ви думаєте? То того самого інженера взяли, й зразу як узяли, то так якби крізь землю провалився. В нього був зять партійний й він ходив шукати, й він не знайшов зле де він був, він був у Харкові. Було якраз коло тракторбудівельні недалеко від станції, то була фабрика ХПЗ, хемічна, і там близько була політв´язня, одна була на Холодній Горі а це друга була там. І та фабрика, ота в´язниця була якраз у парку. Отже ця фабрика політичних вязнів бо було багато в нас підпілля в той час, страшно багато підпілля по 30, по 40 людей, вони збиралися, підпілля було, повстання вони робили, бо вони хотіли ту владу мордувати, як то було в УПА, то це таке саме було в нас, але вони тільки крадькома, збиралися по хатах, і отже там у Харкові була політична в´язниця, отже, сюди це було місто, то тут фабрики була, а сюди був великий такий парк, і той парк, як я було поїду до своєї братової, то ми вечером йшли в парк пройтися, а то одного разу я поїхала, а вона мамі каже: —Знаєш що? Вже сюди через парк не можна ходити.

Я кажу: —Що ж сталося?

Та каже: — Подивися, вже один ряд дротів, другий ряд дротів і ходить той з червоною обколицею сюди й туди, „Подальше, подальше" від парку, від тих дротів. Ну, що ж ми, знаєте, бачимо, що то таке, ну то йдуть люди як то, як то велике місце так від парку, від в´язниці, то було місця ще багато, вулицю широку лишили. Ну, ми ж не знаємо, що то є все замкнене від нас хоч й їздили до міста, хоч читала газету „Правду", діставала, бо ми при фабриці жили, там ж була та кантора то ми могли діставати там і газету „Правду", там нічого не писалося ні про голод, ні Америку, ні про що, то все замкнене було, той парк загородили й то, за якийсь час я поїхала туди на валах, а вона до мене каже братова: — Ходи, подивимося, там, каже, посадили овочні дерева, там багато.

Це вже після, перед, перед, перед Другою світовою війною. Це було в 37–му, році. — Ну, каже, подивися, вже дерева насажені, овочеві дерева, мій зять часто каже: — Мамо, та що ж то ви взяли?

Ну, нічого, тоді знаєте, як уже то в Вінниці відкрили, аж тоді я собі думаю, ага, це ж та сама Вінниця, але ж то ж була 14.000 політичних в´язнів, і там цей чоловік був, що то я Вам казала за ту свастику взяли, й там мій був кум з яким я кумувала ще, й я з ним товаришувала, він в підпілля пішов, їх було 30 осіб, вони їх раз забрали й всі туди в в´язницю пішли, більшовики виловили їх, викрили, викрили якось. Їх 30 осіб забрали в тому містечку тих, де це мій кум, а це вже в другому селі було це біля фабрики то вже за свастику взяли, і також донька їздила то сказали, що він там у в´язниці.

Пит.: А ці що?

Від.: Так що це політична в´язні були, політичні в´язні і, що ж вони зробили як прийшли німці? Вони запалили її, облили бензиною більшовики як відступали і підпалили ту в´язницю, де то політичні в´язні були. Вони їх всіх там не вимордували там у тому, в тому овочевому, то всі вони там були так, як ото в Вінниці, так вони й там були, бо казала вона, що моя братова, що вони там ходили то вони часами ночами чули, недалеко жили від того, від того, від тії, від того парку, то вона казала, чути було, дехто, пішов вечером на роботу йшов то, каже: —Чув що там якісь стрілянини були коло того, коло тієї в´язниці, каже.

То тоді як у Вінниці відкрили вже при німцях то тоді ми вже знаєм, що це вже та сама Вінниця. Ну й вона розказували як, ото підпалили більшовики й відступали, то було Содома й Гомора.

— Ми, каже, пішли до міста, щоб щось розжитися, німці, ті, совєти відступили, а німці ще не прийшли, вони підпалили цю тюрму, то вони, каже, кричали, скакали а то горіла бензина, то ми так вуха позатикали, обернулися й вже не пішли, каже, нікуди кроку, вернулися до хати. Вони запалили й то всі згинули там: там було 14.000, а на Холодній Горі це була вже така в´язниця, це була Холодна Гора в Харкові, то на Холодній Горі, то були оці кулаки всі, оце оті всі, знаєте, оті, всі, що були проти власті, то була в´язниці для тих а це була політична. Ну що це я аж тоді ми довідалися, що це Вінниця, як ми почули, що в Вінниці зробилося, що то та сама Вінниця була в Харкові. Харків це велике місто в Україні.

Пит.: А це справді, дійсно було таке підпілля в Вас?

Від.: Аякже, та ж мій кум був в підпіллі, пішов, було підпілля.

Пит.: Чи він вам щось говорив про це?

Від.: Ну, він був в другому містечку, в другому селі жив, але я вже від людий довідалася, що й він пішов і то було, що їх 30 осіб викрили й забрали більшовики.

Пит.: Вони думали радянську владу знищити?

Від.: Знищити, та хто її хотів, слухайте, хто їх хотів, ніхто їх не хотів але шо могли зробити? Бачите, Ви читали може про козаків, той „Тихий Дон," Шолохова?

Пит.: Читав, так.

Від.: Ож, як вони боронили свою Донщину, боронили, не вборонили, то що могли зробити, як то була сила, та що ж люди можуть зробити, сила була, біднота пішла вся до них.

Пит.: Чи знаєте які люди були в цьому підпіллі, де Ваш кум, чи це селяни були?

Від.: Е, вони були селяни але вони були освічені селяни, вони були освічені та то в селі ж також були, вони мали школи також так само і вчилися, були зажиті люди такі, що віддавали дітей своїх вчити трошки науки, знаєте, так що були, а ці що були, як то казали в нас, такі отрубами жили окремо, свої землі мали то ті були добре освічені люди.

Пит.: Ну, чи бажаєте ще щось додати до цього що вже сказали?

Від.: А, чекайте, ще Вам щось хотіла таке важне сказати.

Пит.: Скажіть.

Від.: Вже забула, бо то вже пам´ять пройшла давно, тоді я така була цікава, я все скрізь ходила, і все то моя то донька, то все вона ходила і я також скрізь була, ти ж ходила але що ж з того вийшло, нічого, тепер уже все забулося, я вже старша, мені вже 80 років скоро.

Пит.: Але виглядаєте багато молодші.

Від.: Багато працюю, багато працюю, я й город маю працювати й ходжу багато, я не їжджу автом, ми жили зі своєю донькою в Ню Йорку й ми не мали нагоди, нам непотрібно було, там працювала, непотрібно нам авта було, так що ми, я Вам багато ходила й зараз багато ходжу то може то я й так тримаюся ще трохи. А, я думаю, що багато дечого але так, знаєте, все не пригадаєш не один раз, багато було дечого, там треба пожити й побачити, що то було на світі білому. Кажуть Галичани з Галичини. Чого ви не йшли, ми то як жили вже, знаєте, при фабриці, ми рахувалися як робітники. Цей директор дуже нас любив, і призналася вона мені хто вони а ми призналися їм хто ми й ми були друзі, ми були друзі і ось коли вони дозналися в районі, що він назбирав таких людей й дав їм працю, то його геть забрали, за два роки його не стало — Чорнобриніна — а він такий був добрий, він бачив, хто хоче робити, хто чесний і як то він таких людей мав. Ну, то це було на тій, то ми таки діставали приділ, а біля цієї фабрики то як на селі голод, люди ж мерли з голоду й далі від села Лозова було таке місто, село, я читала в газеті „Свободі" якась жінка про це село написала, не жінка, якась жінка тільки дві літери і вона оповідає ці самі слова, і оповідає так як подібні до мене, і я щось думаю, що то з того містечка, що я його знаю але ж вона не каже, хто вона, але з того містечка тут в Америці люди, то я була туди піду, то вони до мене вітаються, бо я там ще жила, ще як мого розкуркулили, то я ж там жила в тому містечку, то як й туди піду, поїду, то я йду туди, вони до мене вітаються, вони мене знають через батьків, а їх не пізнаю, бо вони всі пухлі, та я було йду туди й думаю: — Боже мій, Боже мій, та що з вас людоньки зробили?

Ну й прийду, а там моя сестра жила й вона була за бідним, і вони були в колгоспі, то вони в той час вижили, вони не померли, вона сестра моя, діти всі вижили. А чого вижили? То що він був різником у колгоспі, різником, різав худобу для колгоспу, там для кухні, для діточого садочку, бо то ж був дітячий садок, де жінки здавали дітей, а самі йшли в колгосп робити, то вони вижили, то вони там то трибухи дістане, він собі там то якось ще то вони вижили, то траву їли то, то прибухи ті їли, ну й то вижили, ну то я казала до своєї мами: — Я не можу, до сестри, я не можу до тебе йти, як гляну на тих людей, кажу, в мене серце болить — знаєте, то були самі пухлі, не пізнаєте ви його, хоч би й знали, вони до мене вітаються, кажуть така й така справа, ти тієї доньки, ти тих донька, а я на них дивлюся. І то бачите яка політика, спочатку вони робітникам дали пайок то вже не тому пайку, що ми діставали, він 12, я вісім і на дитину давали вісім, вісім кілограм на місяць муки, ну й там, ще до того було ще пшона було трошки, там ще м´яса було трошки ще а в тіх людей забирали до того, до фунта, до фунта, а це було, якраз перед голодівкою, в 32–му році було, знаєте, то ми ж були розкулачені, але чому мого чоловіка прийняли? Він був молодий, він міг, міг десь дійти. А ж у Харкові сидів на біржі, там де дають працю, то він місяць був і його не взяли в Харкові ніде аж цей прийшов сюди, і той Добринін взяв його до праці, то що ж він робив? Скотину годував оту, що відгодовували їх на м´ясо, а тоді відправляли в Москву і це все, шкіра, то й йшло на м´ясо. І цією брагою відгодовували скотину, а скотина ця, худоба ця, корови там, бички оце, як у колгоспі, колгоспникам накладали збіжжя й накладали м´ясо, розумієте, це їхній план, вони мусили виповнити його, розумієте, і вони тоді декілька дворів збиралися і купували в когось там корову чи бика, бо так в колгоспах же були, вони ж мали корови там, вони багато не мали, корови мали, ну а корова теля народила та й виросло, то теля там. Ну, і вони, декілька дворів купували, чи там корова така, що треба було її на м´ясо здати, то вони купували цю корову в одного. Купували там де чи п´ять господарів, чи скільки колгоспників і тоді це, це м´ясо, що на них наклали. То вони державі здавали живу скотину, на це м´ясо, вони мусили купити, як у нього було, в нього було там може 40 кілограм, він мусив м´яса здати і другий 40 кілограм, то вони купували тварину й тоді здавали і ця худоба приходила до таких фабрик, де цей спирт гнали, і з під того спирту виходила ця брага в яму, й вони там побудували те, щоб в ями йшло, а збоку побудували такі стайні, де цю скотину відгодовували, то просто з фабрики такі були ринви, що ця брага йшла за потребою скільки треба було туди в ті стайні, розумієте? А що решту то йшло в ями, знаєте, такі жирні були від того, бо тож із хліба все було, і вони тоді декілька разів на місяць як уже тварина зажиріла відправляли їх усе на Москву,

просто такими товарними вагонами йшло це і в Москві йшли вони просто ці до бойні ці вагони, до бойні й в цій бойні цю скотину били й робили консерву й частину відсилали, а шкіра переважно йшла до Німеччини й решта була й решта пшениці української, що забрали від колгоспників, також ішла до Німеччини в той час до Гітлера йшла.

Пит.: Ви таке чули?

Від.: То це правда, це правда була, німцу хліба дала сама голодна Україна, моя хлібородна, німцу хліба дала сама голодна.

Пит.: Так співали?

Від.: Так співали і це ж є правда і так воно й було. Ішла та шкіра туди, та й пшениця йшла, і частина тієї консерви йшла до Німеччини. А з чого ж німець озброївся був собі, таку армію велику, кожний мав ровера, кожний мав, та вони йшли як козаки на Україну. А Україна хотіла воювати? Україна руки підняла, вона не йшла воювати. Якби була радянська добра Україна б Гітлера спинила, вони не хотіли воювати, вони всі пішли в полон, вони думали, що Гітлєр їх підтримав, а Гітлєр, що зробив? А Гітлєр який клич дав? Такий, що як прийдем ми на Україну ми Росії не хочем, Росії ми не хочем, і німці плянували тільки забрати Україну, вони б у Росію не пішли, вони тільки пішли до Ленінграду, щоб подалі зробити фронт, їм Росія непотрібна була. Вони хотіли забрати Україну, німці, експлуатувати якто кажуть, щоб використувати нас. Ми б били рабами в Гітлера, ну й через те наші українці підняли руки всі, без зброї, вони не хотіли воювати; через то вони попали до Гітлера туди, а Гітлер кидав гірше, казав, що буде, вже вам повернуть, всім землю повернуть, усе що більшовики забрали. Це була неправда. Вони зразу в Києві почали розстрілювати, а наші українці хотіли Україну, а вони, що поробили, почали робити? Так що Гітлер ішов також, думали ми самі, ми коли ті афіші читали, то ми плакали, ми думали, що це дійсно йде, йде щось таке, воно не йшло те, що ми думали. Що? То політика була. Це є правда, що пішла скотина туди на м´ясо. Мій же чоловік відправляв цю скотину; він знає, він там був в Москві. Я також хотіла їхати в Москву, бо ми могли з тією скотиною поїхати, подивитися на Москву, але якраз зібралися жінки їхати декілька штук, хотіли, ми там хотіли, коров тих годувати чи биків у вагоні трохи там щось робити, щоб тільки на Москву подивитися, ми зібралися, тут війна вибухла. Чуємо вже голосники кричать Гітлєр війною пішов, ми тішилися всі, ми тішилися, ми чекали, всі люди чекали, що то прийде зміна й буде життя, то нічого не вийшло, ще гірше, ще гірше, Гітлер замкнув школу в нас, послав усіх дітей до колгоспу, корови пішли в колгоспи, погнали корів, щоб там орали в колгоспах, та то страшне було при Гітлеру також.

Пит.: Хотів з українців худобу зробити.

Від.: *Yeah*, то він хотів українців.

Пит.: Вертаючись до голоду, чи в Харкові були накази від міліції такі як міщани мали трактувати тих колгоспників що приходили?

Від.: Ні. Знаєте, скажу Вам, люди не були проти того, бо люди бачили, що то є біда, вони не були настроєні проти, це тільки була влада настроєна винищити людей, а люди як люди були, то вони в Харкові жили, вони працювали там, вони не були, бо це ж села годували міста, вони не були на бентоні, вони не вули люди цього, я Вам скажу, ніхто не був за нами, це тільки були партійці які мали посади великі, вони й зараз і тоді так само. А ті що працювали біля них, заробляли кусок хліба, вони не були задоволені. Отже тут на фабриці, де ми працювали, де мій чоловік працював, біля цієї фабрики, як ми вже жили тут, жили на цьому спиртовому заводі, то тут також був, після цього то прийшов Гусьов такий директор, був Гусьов, був Добринін, тоді прийшов Гусьов прізвище, в того Гусьова жінка була така як я, батька її замордували, а жінка ж була розкулачена, в батька донька, а він був росіянин і він був партійний, він керував цим, після того то він керував цим пунктом, відкормошним пунктом, це називався відкормошний пункт біля фабрики для спиртової фабрики відкормошний пункт, що відгодував цю худобу, він тут був директором. В нього жила теща, жінкина мама, вона мала ікони в куточку й там рушником завісені були, то він до мене приходив і каже до мене, каже: —Ну, по що ти їх тримаєш?

А я кажу: —Запитай в твоєї тещі.

Що ж Ви думаєте? А мій чоловік, він же був розкулачений і там були з тим директором добрі і з цим директором, а більше того, що я багато шила, я їх обшивала

переважно, я шила, вони мені платили, я шила все, бо я кравчиня була добра, а біля того ж були партійці вже ж багато, комуністи ж які, позаписувалися то сторож був такий, що пильнував там, був там якийсь тесляр чи що, також партійний, й вони, в трест подали то. в Москві був трест цих усіх відкормільних пунктів і цих спиртових заводів пунктів, це Москва відала, в Москві був пункт цілий, отже, вони туди подали на цього ж Гусьова знова що він з кулаками, каже: — Братається, ну, й що ж, і його перевели, його забрали від нас, прислали другого. Так що, отаке було, наклепи були бо заздрість, що як його знищили, що він такий, і він працює, що кусок хліба має. А вони, радянська влада викорустовувала тих що мудріші були, то використовувала, то той Гусьов, він був росіянин, а він жонатий був з розкулаченою донькою, то вже на нього пятно падало, хоч він був і росіянин. Він партійний, мав партквиток, вони йому дали добру працю, він директор, директор того кормільний пункт, але вони його перевели деінде, бо вже він там не може з тими, він хотів мого мужа послати на такі курси, що як відгодовувати, це щоб він би не працював, він би побув на курсах, то він би не працював, а ходив тільки там завідувати, то ви думаєте, що його допустили? Ні, не допустили, вони подали в трест, що він такого й такого хоче послати, то його забрали відтіля. Якщо то було таке, знаєте, але то все було зі заздрості, але бачите, мій чоловік як він там не працював тяжко, що було то він заробив тисячу карбованців на місяць, знаєте, пошию, то щось зароблю, а ті були партійці сторожами, йому, сторожові платилося на місяць 300 рублів, а він мав п´ятеро дітей, чи він міг прожити на ці гроші? Ні. Ну, то що було? Там на тім відкормлену пункті кожний робітник, який працював міг мати корову яка би там годувалася тією брагою, в другому місці, правда, та брага була, та брага була така що піди налити корові чи свині, і воно вже за декілька місяців буде саме сало і корова жирна. Отже, ми були розкулачені, але ми вже в 36–му році і 37–му році ми могли це мати корову цю, й я її мала, і я мала свиней, й я мала кури, й я мала качки. Ці качки йшли на воду, бо там брага була і вода, качки там жили ціле літо, свиня, я набрала тої браги, налила й корові й свині, і я до Різдва таке сало знімала з того. Так як скотина відгодовувалася так і свині відгодувувалися за це, що воно там було, вираховувалося з платні. Ну, дуже мало, але вираховувалося, що був сторожом, п´ятеро дітей — він же міг мати корову, жінка не хотіла й ті діти тільки два тижні мали що їсти, по двох тижнях вони вже просили від людей і позичали гроші, то моя Маруся каже: — Мамо, дай молока, я понесу їм.

Вони називалися Шкляр і він був партійний. — Я їм, каже, понесу молока, мамо, дай їм. Вона, каже, дістала, виписала собі пшона, то куліш варе, а я їм понесу молока.

То вона кожний день їм молоко носила. І бачите, я розкуркулена була й я могла мати так і вона могла мати так само як і я, вона не хотіла це, а в мене були й качки, й кури, й свині й корова, бо я то все мусила встати і піти нагодувати і корову також вигнати в череду, але я мусила з тієї корови винести молоко скільки мені назначили літер. Я те молоко скоро винесла, по сімсот літрів молока ми мусили здати з корови для держави, і я те молоко здала і сама їла, і ще й людям продавала. В цих партійців, того Шкляра і того сторожа, вибачте, дідько брав, як так розкулачений має й корову й свиню а хто ж вам де дає? Ну не хотіли бо посідають, горілки понапивають, платню дістануть, проп´ють, то хто ж винуватий? І так було той Гусьов директор каже: — Хто ж вам винуватий, каже, чи ж вона, не може мати так само як та жінка, що має корову.

Директорка, ця Гусявша зі мною разом ходила корові брагу наливати, і я ходила, а та сиділа з п´ятьма дітьми, не хотіла йти. І як ми ту корову дістали? Купили телятко маленьке і з того телятка виросла корова, значить, із малого треба до чогось доходити, бачите? Так як сюди приїхали люди ці самі як ми, вони ж і тут і землі, хати мають, все, так? Бо вони й там мали й тут мають, так воно робиться. Ледачий, вони думали в колгоспі ледацюги поїдуть. Так що то так є і радянська влада була, але як ти постараєшся, щось заробити то міг доробитися вже в 36–му році вже куркулів не було, так що держава сказала всі молоді люди кулацьких батьків діти уже вони не є, а вони вже можуть десь працювати, кусок хліба собі заробити, але голосувати ми не мали права йти вибирати в державу, цього ми не мали, цього ми не мали, до остатнього часу ми не мали, цього не мали.

Пит.: Чи можете розказати як Вашого батька розкуркулювали?

Від.: Ну, та ж я Вам казала як.

Пит.: Оце, що Ви говорили?

Від.: То що я Вам казала я перший раз забрали землю відібрали і зараз худобу брали і бідним віддавали і поволі, тоді дійшло до того, що план до двору наклали, але хоч ми той план і виповнили, то однаково ми впали в першу категорію, то нас вислали на Соловки і коли везли цих людей на Соловки тож у нас співали, —Соловки, на Соловки далека дорога, серце ноїть, грудь болить, на душі тривога, — це вони як їхали на Соловки. То коли їх оце забрали, перш мужчин забрали всіх переважно до в´язниці а жінок пізніше, бо в в´язницю не брали жінок, бо дітей мали то й вони так собі хиталися, але коли вже це нас до першої категорії, а вже другу категорію то мого брата забрали в в´язницю, а мамі сказали, що вона не має права ні в кого жити. І вона так то в Харків поїде то сюди, то туди і нарешті вони приїхали одного вечера, я вийшла, там мешкала вже то в одній хатинці там із дітьми, і моя мама до мене прийшла, бо вона не мала права ніде ні в кого жити, їй дали так називається вовчий квиток, що вона не мала права ніде бо вона була дуже довго коло церкви, і вона за церквою стояла, а тут як уже мого брата то в другій категорії, то його розпродали все, як з молотка все, його в в´язницю забрали, і тоді коли брата вже вивезли на Соловки з в´язниці, то тоді приїхали в першій годині ночі до мене, а якраз моя мама була там зі мною, приїхали вони на фурманці і заходять до тієї драНтивої, то таке як курінь було, можна сказати, колись там люди жили, і знаєте й так вони кинули його в полі, бідні як пішли до багатих в помешкання то кинули, прийшли в хату і кажуть до моєї мами збирайся, ну і вона, каже: —Ну, що ж буду робити, що ж я можу брати?

— Можеш, бабка, 30 фунтів узяти харчів собі.

Але вона та нічого. До цього вона ходила, їздила в Харків, їздила в бит той, їздила вона в Білгород, це недалеко, 70 кілометрів за Харковом, за Харковом це є кордон з Росією, якраз там місто Білгород. То мама наша, моя туди їздила, ще перед тим як її забрали, то вона звідтіля приїхала то тут у нас уже, знаєте, таке було що вже не було, що їсти, все таки, порозкулачене, люди бідні були то в колгоспи позаганяли, їсти нема, а вона поїхала й туди, приїжджає відтіля, привозить в торбочці сухарів, білі такі як у нас тут, і каже: — Дітки мої рідні в Білгороді нема, каже, що в Харкові люди живуть як жили в місті, каже, хліба скільки хоч, в Харкові то тут треба в чергу стояти а там черг майже нема, і то й як вона приїхала то її скоро забрали ж. Ну, коли приїхали забирати її, вона впала на коліна і мала ікону там, я мала ікону, вона впала там, знаєте, на коліна, христитися, молитися: — Господи, ЦарицяНебесна, губи цих грабителів, що вони прийшли мене забирати, як мені вже під 70 років, а вони кажуть бабка здуріла, збирайся, збирайся, я не маю, що збиратися.

Посадили її на ту фурманку, а їх шестеро чи п´ятеро з тими рушницями, везуть ту бабу, Боже ж мій, що ж та баба 70 років, а ще була мого брата там ідитина прийшла до мене, бо також і брат в в´язниці, жінка пішла десь у Харків, то малі діти, одне пішло туди там корову пасло, а друге прийшла та дівчина, і вони їй кажуть: —А ты собирайся, твой дед на станции тебя ожидает —так по–російському він —он тебе там конфетки даст.

А вона каже: —Конфекти, в в´язниці конфекти дають?

Отак вона їм сказала, і та дівчина каже і вони таки ту дівчину хотіли взяти, їй було п´ятеро років, вона зараз є в Донвасі, а вона впала на землю, просто як неживе зробилося: —Я нікуди тьотю не піду, тьотю заберете, тоді й мене беріть. — Так ми з бабушкою тебе заберем — я не хочу йти —впало на підлогу й кричить.

А моя мама каже: —Залишіть хоч ту дитину, по що ви, каже, нерви псуєте їй, хай ж вже, каже, я гину а воно ж молода, воно хоче жити і та дитина осталася.

Ну і як вони ото ж вивезли мого брата і вивезли мою маму на Соловки туди, це було в Свердлові, коли їх везли туди, вони їх везли в товарних вагонах, знаєте товарні, возять усе різне — там то скотину вежуть, якесь збіжжя везуть в тих вагонах, що товарні вагони, чи не знаєте, що то?

Пит.: Знаю.

Від.: Не ті люди, а ті кого вони набили як оселедців — надівали як їх везли туди на Соловки, не було лягти ні сісти, стояли і дали їм оселедці їсти а води не дали,

оселедця дали і оселедця камсу оту, а радянська така камса, таке завбільшечки, так дали їм їсти спеціально, то багато людей померло по дорозі, поки їх туди довезли, і коли їх довезли туди в Свердлов то їх просто везли ешалонами в ліс. В лісі там в Свердлові було і болота. Болото, вода й земля, комарі до неможливості й їх привозили туди в Свердлов у ліс і вивантажили й казали: — Оце кулацька харя, тут живи і наживайся — отак їм сказали — тут ліс рубайте і будите собі хату на зиму.

Отже, вони рубали той ліс, але ще як їх забирали то де кого забирали то казали як маєш пилки чи сокири, то забирай. То люди ще дехто брав і з тими, а вони сказали — люди, ми брати не будемо — але вони сюди приїхали, то вони їм дали це все там. То вони рубали ті дрова, той ліс і будували собі бараки такі, то ті бараки як вони будували то вони будували отак один в другому а в середині поставили залізні печі, і вони то так жили там, а комарі їм спокою не давали. Отже, вони як їхали туди то їм ото сказали, щоб вони своє принесли, дехто не мав, то їм людиназносили, як ще ті, знаєте, бідні, що поставалися, яких ще не вивозили, то перевезли їх туди, як привезли до сільради, то їм люди кождий їх туди, як привезли до сельради то їм люди, кождий хто кого знав приносили, то сухарів принесли, то ще щось принесли, надавали люди, але найбільше сухарі давали, ну, як раз вони там пожили, жили то їх годували, що, солоні огірки і трибуху їм варили, давали їсти.

Пит.: Що це трибуха?

Від.: Трибуха то середина з корови, з конини, чи з чого і конина, яка конина там згине то–то вони давали їм їсти, зупу варили, ну й то там мій брат був і мама, то мама ходила до міста, місто Свердлов називалося, а це вже а їх вигрузили за містом в лісі, ну то вона ходила туди в місті, там дещо–небудь випросе, а звідки ми знаєм, то я вам пізніше розкажу, то дещо вона випросе то вона отак жила. Вони жили, знаєте, це від березня місяця десь до вересня там, і моя мама вже цілий час уже охлявала, у, охлявала. і брат каже, бачу, що мама моя вже цілком охляє, ну він знаєте, що зробив? А він трошечки вмів чобіт зашити десь, то він трошки брав, вчився ще дома, ще хлопцем був, ходив до школи і то трохи вчився, в сусіда, такі хлопці вчилися, і він там бігав вчитися, ну й він сказав, що він може там чоботи шити, й він там шив чоботи, сидів. Ну, і він одного разу каже: — Бачу, що моя мама вмирати буде, і він узяв найняв ванька, знаєте, ванько що це, то той як ось тут в парку в Ню Йорку возять там конункою, то найняв того ванька, купив мамі квиток, а їм все давали якісь гроші за це що робили і — прис — вислав маму звідтіля ніччю і мама приїхала до сестри моєї до тої, що й була за бідним, ну тож хотіли її назад вислати, але зять сказав, що мені треба няньку, бо я не можу йти до колгоспу з жінкою працювати і залишили, отже, коли вона повернулася звідтілля то вона розказувала, оце й я Вам, оце я Вам й кажу, що вона розказувала як вони там жили. А Різдво прийшло то мій брат також утік звідтіля із Соловків, втік із Соловків, відтіля з Свердлова й поїхав в Донбас але мав, але мав, я боюся, щоб це ці слова мені не були в кривді, але вони не будуть знати хто то, правда?

Пит.: Правда.

Від.: Я не буду ні призвища, нічого, це нетільки там моя мама була, багато їх, ну, то він там знайшов собі працю і там працював і той і працював там і тоді на Різдво, як він відтіля втік, то він ще заїхав до моєї сестри ніччю, крадькома до тієї бідної, була в колгоспі і розказав оце, як вони їх везли і мама розказала, як вони їх везли, і як вони там, чим їх годували, як вони там були, ну й брат, знаєте, на Донбасі там ще працював на залізній дорозі, а мама тут у сестри була аж до Другої світової війни, і вже в Другій світовій вона згинула, німці застрілили, такщо, вона тоді аж згинула, то була у сестри, жила, так що її не чіпали, бо вона дітей няньчила, сестра мала троє дітей, ну то вона там їх гляділа, ну й трохи там у садочку помагала їм ще те, що там так удень наньчила, так що вони там а брат то також він так у Донбасі дістав працю, як то Вам сказати, крадькома так, люди помогли йому то він там дістав, то жив там але вже після Другої світової війни, то він попав туди далі на Сибір і там він згинув, там він згинув в 46–му році, казали, що його розстріляли, але ніхто не знає докладно, так що ніби він так уже по слухах, так це вже ми довідалися так з листів від тих родичів, що там є, що ніби він усе тунелі копав.

Пит.: То поскільки Вам відомо не було такого голоду в Росії?

Від.: Не було, не було, не було, було де також Чернігів, трохи захватив це Україну також, то там захватило голодом а в Росії голоду не було то спеціально, як я Вам сказала ще раз, що то було зроблено, тільки для Українців.

Пит.: Чи Ви пригадуєте, чи можете, чи так сказати приблизно яка частина Вашого села вимерло, вимерло з голоду, скільки дворів?

Від.: Ого, я Вам не можу сказати за це, це тільки, я Вам скажу, що в селах може осталося яка, в таких скалах як оце близько, що я бачила то там може якась десята частина осталася, людей, більш там згинуло бо були такі такі, що ніхто не залишився десь які тільки втекли десь, то так вимерли, просто самий бурян остався, були такі містечка, що нічого не було, деякі осталися, а деякі, більше вимерло. Але знаєте, бо то так було, як я Вам кажу, що мужчин зразу брали, і ті що в колгоспі там як він десь щось там щось сказав, що недобре роблять то й той пішов туди в ту дорожку, шо й ті перші пішли, такщо то не можна було нічого проти совєтів сказати, якто я Вам сказала, що було куркулям, то буде й голоті, так вони зробили.

Пит.: Чи Ви чули про таке що колгоспні поля стерегли, щоб ніхто не міг звідтам брати хліб?

Від.: Так, як хтось брав, то крали люди, крали але як зловили когось, то пішов туди, хоч він і колгоспник і працював там, потім обливався і туди йшов також. Хтось сказав, що там зробив або щось то й той пішов туди. Всього було там, такщо але найсільніше, люди самі поміж собою також один на другого, бо був такий, що він в колгосьпі був там бригадиром чи там завпедом був в колгоспі чи там був керував дітячими яслами, чи ще чим він керував тоне його також так само другі на його ремствували, що він має, а ми не маємо, якто було, також було між людьми бо знаєте, як людина є в достатку в неї нема заздрости ні на кого а як так, то й має, тому не хватає — то є заздрість і почина один на другого. Так само далі й далі йшло від тих бідних, також ішли вони куди й перші пішли. Щось на нього сказали, десь там щось сказав на уряд чи що то пішов туди, як то кажуть доведено, що було куркулям, те буде голоті.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Вони приходили провіряти чи куркулі живуть, чим вони живуть бо вже в них все забрали, і вони приходили, що два тижні перевіряти і коли приходили то забирали все до каплі, що не найшли в хаті, що було звідоме і оце ця мука лежала там може, я Вам скажу, може пів фунта тієї і вони отак вигрібали в торбиночку, а вона стояла рік і сім чи дев´ять місяців, вона стояла і каже: — По що наше борошно забираєте, а що ми будемо їсти? От яка дитина й буде куркульська.

Пит.: Дякую.

Case History LH13

Anonymous female narrator, b. May 7, 1904, one of five children, in a largely Cossack village of about 500 households in Velyka Bahachs'ka district, Poltava region. Before the Revolution, she lived on her maternal grandfather's farm of 40 *desiatynas* (108 acres). At that time: "Of course, Ukrainians were oppressed, just like under the Soviets." The revolution occurred "because the poor people were very oppressed... It could not have been otherwise. There had to be a revolution. Only not like when the Bolsheviks came. Those Russians wanted an 'indivisible' (Russia), and 'indivisible' is all the same whether it's Red or White — it's still 'indivisible'... But if Ukraine had remained independent, things would have been different. Bolshevism came from Moscow, but in Ukraine there were people who had great faith in it, thinking that 'Aha, we will get land, we will get everything.' Because that was the orientation, land to the peasants and factories to the workers. But it didn't work out like that. It turned out that everything belonged to the state." Later, "Then came NEP. Under NEP it was better. For those who were not, so to speak, enlightened politically. Well, they gave a little bread, they gave the land, the gave a little to live on, and one could live. But they arrested those who wanted an independent Ukraine. My husband was arrested in '29 when the SVU (*Spilka vyzvolennia Ukayiny*, Union for the Liberation of Ukraine, an alleged conspiracy involving Ukrainian churchmen and scholars in a nationalistic terrorist plot against the state and the center of a show–trial in the spring of 1930) appeared. And I remained. My son was five years old, and my daughter was eight. No, she was eight months, still a baby in my arms. Collectivization had already started. Dekulakization had started, and the exiling of people to Siberia. But in '29 one could still live. You could make ends meet if you weren't engaged in politics. But for those who were, it was dangerous." After the revolution, the family kept 6 *desiatynas* (about 16 acres). During NEP, "everything was done in Ukrainian." People supported the Ukrainian church except for the wealthy, who continued to adhere to Russian Orthodoxy. Even in the 1930s, the village administration consisted of local Ukrainians, with more newcomers, including "foreigners" (Russians and Jews) sent in over time. The local *aktyv* and *komnezam* consisted of poor people "who didn't even have a potato." Dekulakization and collectivization was carried out under the direction of a plenipotentiary who came from Russia in 1930: "In the fall of 1930 they called a meeting every evening, every evening: to the collective farm. But people avoided joining, they didn't want to join. Everything had already been taken, their livestock and goods. Well, then people were silent. And they said, 'Well, that's it — a new serfdom.' And others said, 'No, it's not serfdom — it's only what is.' So the poor joined the collective farm very rapidly, and those who were about to be dekulakized joined very quickly."

Narrator's husband was a deacon ordained by the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and was one of the thousands arrested in 1929 and shot in connection with the SVU. The top of the church was removed, and the building made into a palace of culture. Narrator and her mother were expelled from the collective farm as class enemies and their house was seized in the spring of 1933. They had no food but did manage to sell their horse. Otherwise they had no food, "not even a potato." During the famine, "there was a crop, and they took it away somewhere." Narrator was able to sell hidden treasures (a cross, silver coins, etc.) to the torgsin and trade embroidery to soldiers for bread. Narrator's son was able to catch fish. In a very moving passage, narrator states that when her children had become swollen from starvation, she took a rope and was leaving her house to hang herself but was dissuaded by her son. That evening, narrator's mother

returned from the torgsin, and the family survived. At this time human sausages began to appear in the marketplaces. Then, at the end of May and early June, people began to dig up unripe potatoes. Narrator's mother died in 1933 going to see narrator's aunt, who was imprisoned in Lubny. Another aunt died with her husband and four children. A cousin, who later died of starvation, was tempted to eat her dead child's liver but did not do so. Whole streets died out. Narrator emphasizes that all through this period, from the beginning of collectivization, there was no drought, and the crops were normal. After the famine there were many homeless children. Narrator also relates incidents she heard about from others.

Питання: Скажіть в якому році Ви народилися?

Від.: В 1904–му, сьомого травня.

Пит.: А в якому місці? Район?

Від.: Сказати село?

Пит.: Не треба, як не хочете.

Від.: Великобагачанський. Полтавська область.

Пит.: Чи Ви щось пригадуєте про порядки до революції?

Від.: До революції? Трошки, трошки пригадую. Звичайно, що українці були пригнічені. Так само, як і за совєтів. Я з четвертого року, то як революція вибухла, було мені 14 років. Ну то, що я можу сказати? Тоді, до революції, то можна було жити, хто заможніші, хто хоч трохи землі мав. Поміщикам то, звичайно, жилося — розгулювали. Я скажу, що зробили революцію пани, поміщики. Чому? Тому, що був бідний народ дуже пригнічений і тому виникла революція. Іначе не можна було. Революція мусила бути. Тільки не така, як сталася, що більшовики прийшли. Ну, а що ті росіяни хотіли „недилимой," то „недилимой" їм однаково — чи червона, чи біла, аби „недилима." Хай вони тут не дуже кричать, що вони... Їм аби недилима. А якби в той час Україна була самостійна, то воно б було іначе. Більшовізм прийшов з Москви. В Україні, то так, що люди, може, дуже повірили, що: — Ага, оце нам і земля, оце нам усе. Бо така була орієнтація, що земля селянам, а заводи робочим. А вийшло не так. Вийшло все державне.

По революції, так від 22–го року, стало, ніби, поліпшуватися. Ну, село, я скажу, що село не так бідувало, бо село. А в місті тяжко було із продуктами. Я в місті не жила, не знаю. Але кажуть, що тяжко було з продуктами, з усім. А на селі тільки, звичайно, не стало ні гасу, ні солі, то тяжко було. Але огород був, хліб був, картопля була. Це я скажу — ті роки. Потім прийшов НЕП. За НЕПу було краще. Хто не був, ну як би сказати, хто не був обізнаний з політичного боку. Ну, от, мов, дали трошки хліба, дали землю, дали трошки жита, то й можна жити. Ну, а хто хотів самостійної України, то заарештовували. Мого чоловіка заарештували в 29–ім році, як виникло СВУ. І я осталася. Синові було п'ять років, а оця Андрієва мама, то вона мала вісім місяців, вона в мене осталася на руках. Ну, то це в 29–ім році. Уже починалася колективізація. очиналося, що вже розкуркулювали, на Сибір вивозили. Але до 29–го року, то ще можна було жити. Приблизно так, я ж кажу, хто не був заанґажований в політиці. А хто був, для того було небезпечно.

Пит.: А що закидали Вашому чоловікові?

Від.: А моєму чоловікові закидали самостійність України.

Пит.: Він був у Петлюри?

Від.: Він не був у Петлюри. Його рідний дядько був у Петлюри. І він тоді в 19–му чи 20–му році еміґрірував тоді, як Петлюра відступив. Як Петлюра відступив, то рідний дядько, чоловіка брат, відступив теж. І був закордоном. Довго він мовчав, не чути було, а потім став переписуватися. Ну то його за того дядька. Мій чоловік був дияконом, мав середню освіту.

Пит.: В селі був?

Від.: Так. Мав середню освіту, перше вчителював. А тоді, як в 21–ім році воскресла Українська Автокефальна Православна Церква, то він пішов на священослугу. Був висвячений дияконом. Ще не був висвячений в священники. І на тому пості його

забрали. То багато було причин, політичних. І він у Полтаві сидів, а потім я їздила декілька разів, а один раз поїхала з дітьми то вже його не було. То мені сказав допитувач, такий Літвінов: —Пішов етапом на Харків, а ми не знаємо де в Харкові.

Неправду казали. Бо вони ще в Полтаві розстріляли.

Як виникло СВУ, то декого судили в Харкові, а тисячі порозстрілювала „тройка." без суду, без нічого. Оце, що до моєї родини.

Пит.: Чи можна запитати, скільки землі було в Вас?

Від.: У нас? До революції, чи по революції?

Пит.: У Вашої родини до революції.

Від.: До революції, то я жила в маминого тата, в дідуся свого. Ну, то воно, воно скомпліковано. Дідусь мій мав велику господарку. Господарка була на пополам — дідуся і племінників. У нього осталося двоє племінників і дідусь ними опікувався. То було 40 десятин. Але ті 40 десятин було на пополам, то 20 десятин було. Велика господарка була. Це було до революції. Я в дідуся й бабусі виховувалася. Вони так хотіли, щоб я осталася. А мій тато працював на залізниці. Спершу старшим робочим, а пізніше майстром. Тато з селянської родини. Теж були господарі. Тільки я жила у свого дідуся — маминого тата. Мій тато вмер у 20–ім році. Чи в 22–ім, з тифу помер. Тільки його призначили в майстра, то він не багато попрацював і вмер. Тиф тоді страшно ходив у нас. То як тато помер, то мама повернулася в село до свого тата, до мого дідуся, на ту господарку.

Тоді, після революції, наділили нам шість десятин землі. А те відійшло. І ліси, луги — все відійшло. Самого тільки дали поля.

Пит.: А кому віддали решту.

Від.: Луг і ліси пішли в державу, а поле дали малоземельним. У кого землі не було, тому дали. А як увели НЕП, я ж Вам казала попереду, то люди: — Ага, це, ніби, нічого.

Землю віддібрали, але осталося, ми ж на шість десятин жили.

А нас було п´ятеро дівчат, я найстарша, то ми працювали добре.

Я ходила в школу, я маю семилітку. В нашім селі — початкова три кілометри від нас була, вища початкова, то я туди ходила чотири зими. Так, що й отаку освіту мала. З нашого села я одна. І хлопців, мабуть, мало ходило. Не ходили. Мій чоловік раніше ходив у цю, то вона тоді звалася, казали міністерська на неї, казали міське або вище початкове училище. То була уніформа така сіра. Сірі шинелі, сірі тужурки, сірі кашкети. Така була уніформа. І самі хлопці ходили. По революції, то приймали вже й дівчат. По революцію вже приймали дівчат, у 17–18–ім. У 17–му, 18–му, й 20–му то я ходила. А в 22–му то вже заміж вийшла.

Пит.: А як у Вас революція виглядала.

Від.: Знаєте, як на селі? Те раділо, те плакало. У нас на селі, у нас у селі ні вбивств, ні грабежів, я не буду казати, не було. По містах то всього було, по містах. А у нас на селі, то не було того, спокійно було. Ті, що бідні, то раділи. Думали: — О, багаті пропали.

А воно ж, як більші пани, поміщики, то вони зарані десь гроші в банки поза кордоном поклали і повтікали. Де мудріші. А ті, що полишалися, то їх порозстрілювали, позамучували. Маєтки позабирали. А на селах люди безграмотні були. Ну, може, як кажу Вам, як оце мій чоловік та ще кілька хлопців були грамотніші ще з того часу. То як революція прийшла, то бідні дуже раділи — землю дадуть. А більших землевласників не так від разу, може, деяких порозстрілювали, а деякі ще пооставалися, землю повідбирали, і вони пожили до 30–их років. А пізніше їх також. Вже мій дідусь помер, все забрали, землю забрали, худоби ще трохи забрали, але ще такого не було як в 30–их роках. А ми господарили за НЕПу. А в 29–ім році, мій чоловік не господарив, він до того абсолютно не мав нічого. А в 29–ім році забрали мого чоловіка, а в 30–их роках — то вже колгоспи. А за НЕПу люди жили. Не дивилися, чи радянська власть, чи яка, а дають жити, то й жили. І багатоземельні жили. І таки знову жили добре, робили. Робили й жили добре. А тоді — позносили — ніде нічого не осталося. Знаю такі родини, що всі погинули на Сибірі.

Пит.: Як була революція, чи були такі люди, що хотіли самостійної України.

Від.: Були, але не так багато, я вам скажу. Були, але я не можу Вам дуже того сказати. Були такі вийнятки, що хотіли. В нашім селі були такі, що як з Петлюрою пішли, то так чи вони згинули, чи вони закордоном, я не знаю. А мого чоловіка дядько то був у Чехословаччині. І ми, як ми попали в Німеччину, то ми зустрілися з ним. Я знала адресу. Не мала, а так якось в голові в мене осталася та адреса. І тут така адреса, я не знаю, як вона найшла та картка дядька. То була адреса: Поджебради, Ляжне, Прага й прізвище, і все. І дядько присилав листи в Берлін. Ми були в Берліні. Оце, що в мене осталося з чоловікових листів, бо я їх всіх знищила, як чоловіка забрали. Його забирали, пускали, а тоді, як забрали, то вже не пустили.

Пит.: А як у Вас було з церквами в селі? Чи в Вас було двоє церков, чи була тільки одна українська?

Від.: Одна була в селі церква. То верх знесли, а з того зробили культбуд.

А в другім селі, в Устивиці, це де я в школу ходила, гарна церква була святого Михайла архистратига. Я часто в тій церкві була, бо як до школи ходила, то хоч вже революція була, а священик до нас приходив декілька разів у школу. То так із тієї церкви настоятель. То в мене була така товаришка Наталка, то ми з нею, тітка, мого тата сестра рідна, вона такі роки мала, як я маю, то ми з нею, як ідемо з школи, а церква відчинена, то ми заходимо. А то й спеціяльно ходили, і як у школу ходили, ходили у церкву. То священик каже: —Дуже бажано було б, щоб приходили в церкву. — До всіх каже.

А ми ж учні з другого села, за три кілометра, то ходили. Вона на хуторі так жила, трошки за залізницею. Наше село до залізниці лежало, а через залізницю хутір Ткаченків. То я любила. Гарна була церква! Гарний хор, гарно правили. П´ятикупольна, гарна. Ой, така гарна!

Пане Леонід, як я якось вже пізніше попала туди, вже з колгоспу. Як я ще ходила, то ще правилося, за НЕПу в нас ще правилося і правилося по–українському. Бачите, як вони підішли? Хто буде туди ходити і хто буде правити? А тоді все духовенство забрали. І як я пішла, так колись вже пізніше, щось мені треба було піти в Устивицю, я часто туди ходила, бо як я там чотири роки була, то я там, як вдома була. Пізніше у мене там сестра замужем. Я дивлюся: а то ізорано, нема містини, де була церква. Я отерпла. Я стала —на мені все подубло. Отаку велич, отаку святиню змести! Ну, кажу Вам, зарівняно і поорано. А то багато місцевості коло церкви було, і дерево було, такий простір великий. Все зоране, вигладжене.

Пит.: А як був ще НЕП, то люди підтримували українську церкву?

Від.: Підтримували! Деякі наші, ті, що багатші, то вони трошки помилялися. Вони були віддані цареві, монарху. А були такі, що вони дуже підтримували. У нас в селі ані одна душа не сказала, що це не наша церква, що не добре те, що по–україньскому. Ходили всі. І ще, сказав б, дуже ходили, більше любили, бо на українській мові правилося, все зрозуміло. Кожна людина зрозуміє, як правиться служба Божа. Любили! Я в хор ходила. І дівчиною, і заміжня була, то я ходила в хор. У Миргороді то всі церкви перейшли на православну автокефальну церкву, а одна така церква —собор була, там був один священик. І не пустив, мій же чоловік був тоді дияконом, то вони їздили з епископом, де ще не зукраїнізували церков. То мій чоловік розказував, що замкнув сам оцей священик і не пустив, каже: —Це самосвяти. — Нікого не пустив у церкву. І так вона осталася. А там жили такі заможні люди. У них землю повідбирали, але вони жили ще на місці, і підтримували російську церкву. І так вона осталася. Так той собор остався. А тих п´ятеро церквов було у Миргороді, то майжі всі перейшли, а тільки одна не перейшла. У нас, в Устивиці, такі Яреськи село, Сорочинці —околишні села, то я не чула, щоб був якийсь спротив. Ото тільки одна церква —собор.

Пит.: Хто в Вас був епископом?

Від.: А знаєте, що я забула. Мені то так прикро, забула прізвище. Може хтось знає, але я не знаю; мало вже, мабуть, осталося з тих років. Хтось знав, але я просто забула. От, забула. Та я Вам скажу, що я ж тоді молода була, що мені 20 було років, чи скільки, то забула. І оце мене заставило думати: хто в нас тоді епископом був? Кажеться, був Григорій. Не оцей Григорій, що тут, ні.

Пит.: Сільвестер?

Від.: Може, Сільвестер, але прізвище забула. На Миргородській вулиці, чи на Полтавській. Але за НЕПу була Автокефальна Українська Православна Церква. Ну, та ж вони трошки попустили. О, за НЕПу українізація була така, що навіть заставляли говорити по–українському. В установах все було по–українському. Навіть дуже перечили москалі, що такі були на таких відповідних постах на Україні, а їх заставляли говорити по українському, то вони навіть протестували, що їм тяжко вимовити рік, чи там що. Розуміється їм тяжко українська мова, москалеві. Нам то не була тяжка московська, бо ми в тому виросли. Я ж до революції в російській мові вчилася. У нас була вчителька така — от, бачите, не забула — Антонія Пилипівна Раєвська, я в третій кляс ходила, в третю групу, то казала, що не говоріть у школі так, як ви говорите вдома. Вона дуже була така зрусифікована. І сама ж українка. Раєвська така. А де там, дуже, дуже переслідували українську мову. Я Вам скажу, що я до революції не бачила книжки української ніде. Уже в революцію можна було. І Ви бачите, скільки ж там було уркаїнської держави, уряду? Не багато! Але набралося — Грінченка, Кащенка, всі, вс клясики наші українські, все було багато видання.

Пит.: Людям цікаво було?

Від.: Цікаво. Цікаво грамотним, а неграмотним то все рівно.

Пит.: Чи безграмотні люди розуміли російську мову?

Від.: Мало.

Пит.: А росіянина могли зрозуміти.

Від.: Могли зрозуміти. А от бачите, який наш народ український. Як появиться десь у селі десь якийсь, де він був, відкіля він? Прийшов, приписався й хоче тут жити тому не було мови як „кацап." Ні, ні, хоч у нього було там прізвище, було ім´я — „кацап" і „кацап."

Пит.: Не любили?

Від.: Не любили. У нас була така родина. У нас у Сорочинцях одружився один він уже був жонатий, розійшовся. Одружився, привіз її маму, сестру й його жінки дівчин була, ото їх троє привіз, ні, четверо, четверо пирвіз, так ось Ви повірте, пане Леонід, як наші селяни. І ото вони жили на нашій вулиці, ото оженився й всіх їх із Сорочинці привіз. А він з бідних і в якомусь активі там, а вона то пізніше була така активістка, ш страшне. Він і її покинув, ту Марусю. То мама її була Тюрин, а вона по першом чоловікові була Гришко, а по другому — Никоненко, по цьому, що він її привіз. Т корова була пасеться на лузі, у нас на один бік села луг, а на другий — поле, тільк садків не було, бо така замля, що не родила, а річка Псьол у нас протікала. Далеченьк але Псьол. То ото їх корова паслася в гурті на лузі, то як вона йшла, то хлопці казали —Диви, он лапті пішли, —не корова, а „лапті," так не любили. Не корова, і не чиясь, ч там Марусина, чи бабина Тюришина, а: —Піди заверни, он лапті пішли. — Як появиться нас десь якийсь москаль, хоч би він був інтеліґентний, хоч би був найрозумніший — „кацап" і все.

Ну тепер що ж?

Пит.: Це дуже цікаве.

Від.: Цікаве Вам це? Я вже багато наговорила. Але це все серйозне, це вс правда, поважно. Ви знаєте, я тепер забуду, що в мене в другій кімнаті, а що робилося, пригадую. Я ж тепер забуваю. Я ж сина поховала вісім років. То ж студіював у Мюнхе теологію.

Пит.: А це, що чоловіка арештували, чи він дійсно брав участь в якомусь підпілл Чи було якесь підпілля?

Від.: Брав. Та то воно було так дуже законспіровано. Але відкілясь воно, дес воно, він мав зв´язки, ніби дуже такі, я ж кажу, законспіровані. Та не без того, що св не видали. У нас багато було сексотів, стукачів. Дуже багато.

Пит.: А що це були за люди?

Від.: Ну, такі, що вони піддержували большевізм. Були такі. І він з вами добр друг, приятель і працював з ГПУ. То було ГПУ — „городское политическое управлени —по–російському.

Пит.: Чи то було так законспіровано, що навіть Ви не знали? Чи трохи знали?

Від.: Так. Знала. Я боялася, що мене теж візьмуть, бо ж — двоє дітей. Але

казала, що я нічого не знала. Навіть сам запитувач сказав: — Та, звичайно, вам чоловік таких речей не признавався.

Двоє дітей. Я все боялася. А пізніше ж мого сина брали. Це ж все, що за батька. То вже було в 39–ім році, як сина мого брали.

Пит.: А в Вас уряд в селі, чи то були місцеві люди?

Від.: Місцеві. А потім вже стали присилати й чужих. Зразу були місцеві, зразу. Та, знаєте, були всякі. Були добрі й були недобрі. Але можна сказати, що були місцеві люди, поки непартійні були. А потім стали присилати й чужих. І тоді треба вже було бути обережним.

Пит.: Українці?

Від.: Українці. Наприклад, у нас головою сільради, та вони довго не були, вони, як рік–два побув, то багато. А я одного разу працювала, то вже в 30–их роках, працювала в кооперативі. Я працювала, як жила в мами. Я працювала на плодоовочі, я працювала й в колгоспі, я працювала, де я тільки могла впхнутися, там я працювала. Жінка ворога народу! І знаєте, що мені дійшло? Мені чоловік сказав: — Як тобі буде невидержка, то раді дітей бери розвід. Візьми розвід — чоловік мені сказав, як сидів, як був у Полтаві. Бо то було таке. Діти відрікалися. Я не відреклася, я ж не брала церковного, бо я ж брала шлюб, а цивільний. Каже, що вони не визнають того церковного, а цивільний можеш узяти розвід. І я то зробила раді дітей. Бо то мені він сказав, чоловік. Каже: — не думай, що я б подумав, що ти відреклася від мене. Ні! Бо церковний шлюб остався. Я як осталася, то я раді дітей жила, я ніколи заміж не думала. А мені ж було 25 років, як чоловіка забрали. Він мені каже: — Як вони тебе починають чіпати, то вони вже будуть тебе чіпати. І тоді ж я ніде праці не дістану. Бо ж, якби я не взяла того розводу, то я позбавляюся всіх прав. Я не маю права ніде праці дістати. Я не маю права жити. А двоє дітей! І я рішила. Воно мені було трошки на сумлінні. Бо ж колись цього не було. До революції був шлюб церковний і все. А цивільного не було.

Пит.: По–моєму, цивільний не рахується. Церковний рахується.

Від.: А вони тільки цивільний рахували.

Пит.: А це ж для них, а не для Вашого сумління.

Від.: Я ж кажу. То для мене було байдуже; добре, я візьму. Нехай буде так. Я не відрікаюся в душі і в серці своїм від чоловіка. А я тільки беру розвід, щоб могла хоч десь працювати. А то вони мене позбавляли виборчих прав, як вони кажуть. Там ті права — голосують тільки, кого вони намітять. Але — голосувати. А я не маю права.

Пит.: Чи ви чули про такі вовчі квитки?

Від.: Тоді вже того не було. То до революції давали в школах, переважно в університетах давали вовчі квитки, як він там щось провинив. Бо ж до революції були ж такі, що хотіли революції, але не такої як прийшла. Студенти того хотіли. Інтелігенція хотіла. Молоді люди хотіли. І скільки ще цар нагнав на Сибір людей. Але не такої революції. У нас, пане Леноід, мусила вже бути революція. То вже далі жити не можна було. То так поміщик дуже знущався. Тільки що бідний чоловік мусив десь заробити. А як йому не так було, то міг покинути й піти до другого пана. А кріпаки, як вийшла воля, кріпацтва вже не було, то багато кріпаків не хотіли брати землі. Вони боялися. Боялися брати землі, що казали: Ми знову будемо робити — бо давали на виплат на довгий термін, давали поміщики свою землю. Там скільки він собі оставляв, а решту давав наділи. А багато боялися мати й тому вони знову пооставалися безземельні й бідні. Але їх винуватити не можна, бо вони боялися: — Це ми знову на пана будем робити. Будемо робити, а з нас будуть вивертати, виплачувати. То, ніби, мала була плата, але треба було платити. Як кріпак пішов з голими руками, то він боїться тої землі. Каже: — Я знову буду робити та й панові віддавати. Буду знову панові відробляти за неї. То багато не брало. А козаки мали землю і козаки брали. Я так думаю, що це ті козаки осталися із запорізьких.

Пит.: У Вас багато було козаків?

Від.: У нас, в нашому селі, переважно були козаки. Кріпаки були, але мало. І знаєте, що, пане Леонід, характерно, що в них дуже осталося в крові в них, я б сказала, злоба. У поколінні осталося. Бо то невинні люди. У тих — кріпаків. То ж страшна річ, як продавали за собаку, міняли за щось. Грають у карти, як він уже програвся, віддає

свого кріпака. То неможливо було. І в тих людей вже в крові ті нерви так закипіло, навіть у поколінні воно ще жило в чоловіка, такий, як би сказати, те зло, такі нерви. У нас був один, на нашій вулиці жив, він вже тоді гарно жив, землю мав. Його чи дід прадід був кріпаком. Так було машина молотить, він мав машину кінну. У нього машини було. Вони якось купили машини і молотили людям збіжжя, хліб. То ото був, як йому хто, пізніше вже були парові машини, а то ще були кінні, то до велико господаря затягнуть на три чи на чотири дні, молотять. То оце дівчата прийдуть машини, сусідські дівчата, ну до машини люди прийдуть на парцю, то дівчата мусять с отак розгорнути і йому подати. А він тоді кидав в барабан. То оце як не так вона йо дасть, так він їй назад в обличчя.

Революція. То вже так було, таке нагнітення було, що вже не можна було т жити. Не дивлячись, що я не терпіла того, але я, якось, у мене так, що я не рахувала. моя мама була така, що не рахувала; в неї однакові люди були, що бідні, що багаті. вона ж рахувалася з багатої родини ніби. У мене всі дівчата бідні були приятельки.

Пит.: Як жили внуки кріпаків з козаками? Чи була ворожнеча між ними?

Від.: Ні, я б не сказала. Може трошки відрізнялися. Звичайно, що бідний не пі до багатого, чи багатий не піде до бідного посватати дівчину. А як піде, то з велик клопотом. Це я, скажу, було так. Так вони вже й бралися: бідний з біднішою, а багат з багатшими. У нашому селі так переважно середньо жили люди. Не так бідно не т багато, ну середньо. Землі в кого було більше, в кого — менше. Щоб таких багатих, в нас, я знаю, може 10 дворів було на село. У нас 500 дворів було.

Пит.: А чи в Вас були комнезами?

Від.: О, були. О, багато йшло в комнезами. Бідніші. Ну я ж кажу, що я не мо винуватити тих людей, бо люди, то як іти і заробляти, і зробляти, і своє мати, то вели різниця. У нас були, більш так середньо жили. А були й бідні. Були такі, що навіть було на картоплю. Але вони жили непогано. У багатого заробить, то якось жи Принаймі жили ліпше, як уже за колгоспу. І дуже багато бідних жаліло тих часів, н ніби, казали — колись було погано. То дуже багато таких було, що жаліло: хай би в ліпше було так, як тоді. Вони то дали поблажку, я ж кажу — за НЕПу, то можна бу жити, а пізніше до 30–их років. А в 30–их роках то вже пішло. Там вже зрівняли всі Там під один гребінець всіх. Не було ні того, ні того. Тих уже повиселяли на Сибір то самі порозходилися, повтікали по містах, по працях. А ті, що осталися, то думал що воно нас не відноситься, то ворогу видали. Хто остався, то чудом остався. Н 7.000.000.

Пит.: Ви пам´ятаєте, як розкуркулювали в Вашому селі? Як відбувалося?

Від.: Та, Господи, все забирали.

Пит.: Хто забирав?

Від.: Воно так було: багато кажуть, от я чую тут: мене свої, ніби. Але чому та Як не було такої системи, то ж свої не чіпали. Жив бідний, жив багатий. І він не чіпа Значить, відкілясь згори було розпорядженнярозкуркулити і забрати. Ну, звичайн приїде з Москви уповноважений, хто він там не ж, чи росіянин, чи жид, чи хто–небуд приїде, то, звичайно, мусить бути якась влада. Хтось же в селі мусить тим керуват Колись же до революції теж був старшина, був староста і ще там розсильний був, хто же був. А тоді — голова сільради, а як колгоспи стали, голова колгоспу. Голо колгоспу, голова сільради, секретар, мусив хтось бути. Ну, звичайно, і актив був. актив був з найбідніших. Думали: — Це ж наша влада і ми можемо. — Та й брал Молоді хлопці, комсомольці пішли. А що їм було робити? Вони йшли, бо його б школи викинули, його б не прийняли в університет. Як він вже записався в комсомол, т ти вже робив те, що тобі наказують. А то підеш туди, де тих загнали. Я не кажу, я н буду людей винуватити тих, що робили то, бо їх заставляли то робити. Ну, заставлял ну, не можна. То така система, то така влада. То таке, я навіть не можу Вам передат Ну, така прийшла система. Був тут капіталізм, а то — комунізм. І розбирайтеся. А ту скільки їх є. Нам колись вчитель казав у семирічці, Іван Гигорович Прочан, такий бу Він казав: — Діти, навіть капіталізм і комунізм — ні, ні. Середня кляса, демократія. – Так як, наприклад, було у Чехії за Масарика.

Пит.: А коли це вчитель говорив?

Від.: А, то вже в революцію.

Пит.: Вже були більшовики?

Від.: Вже були більшовики. Та воно вже були більшовики, але напочатку, десь так 18–ім, чи 19–ім році, то він казав, що, діти, і то ні, і то ні. То же дуже так було. То вже, як та червона плахта махнула, то вже іначе. А то, знаєте, колись не було пенсії. Я ж думаю, Ви знаєте, Ви ж вчитесь історії. Я ж тільки так чую, бо я ж і мови не знаю добре. Я ж тепер, Боже борони, я тепер як наставлю вісти, то й кажу: —Боже, Праведнику, щоб до кінця мого життя отак я мала. Я не буду нарікати, Боже спаси. Він нам так сказав: —Діти, нам ні капіталізм, ні комунізм не по дорозі. — Так як у Чехії було за Масарика. Я не знаю, як у Польщі було. А знаєте, чому я знаю, як добре було в Чехії за Масарика? Дядька мого чоловіка ми зустріли, то розказував, як було за Масарика. Масарик ходив без охорони по місті, по Празі, так нам дядько розказував. Каже: —Масарик ходив, міг хто вигідно його побачити. Дуже робочому були пільги великі, привілеї. — І ще де, може, так було, не знаю. А то в Чехії. То по першій світовій війні так було. Тепер то я не знаю, тепер то так, як і в совєтів. Там те „Руде Право," вони так чекали на того москаля. Хто попав з наших, то боялися, бо казали, що чехи видадуть. Були такі, що совєти ввійшли в Прагу, а наших там застукали. Як евакуювали, то попали в Чехію, а не вспіли ще вибратися, то поки вибралися, боялися, щоб чехи не віддали. Бо чехи дуже чекали, а тепер хай мають.

Пит.: Як відбувалася в Вас колективізація?

Від.: Ось як сталося. Тут вже НЕПу нема, в 30–му році приїжджають уповноважені, Боже милий! Збирають збори що–вечора восени. В 30–ім році восени збирають збори і кожного вечора, кожного вечора: в колгосп. Ну люди огинаються, не хочуть. Все ж чисто забирають —їхню худобу, і інвентар. Ну, люди тоді мовчали. А сміливіші то казали: —Ну що це —знову панщина?

—Ні, кажуть, це не панщина. Це тільки так і так.

І йшли бідні, дуже зразу йшли в колгсп бідні, і дуже йшли ті, що ніби їх почали розкуркулювати, а ще з хат не повиганяли. І люди так думали: —Може отак тут, в колгоспі, задержимось. Але пізніше повикидали їх з колгоспу, і таки їх з хат повикидали. А бідні осталися. А потім вони таки доагітували, й свої ж і приїздили уповноважені, доагітували до того, що пішли, мало хто остався. Коли тут прийшло розпорядження, що то було, як вони кажуть, перегиб. Хто, мов, не хоче, то може вийти. О, Боже! Кожний своє тягне, свою коняку, свій віз тягне. То деякі повиходили, а деякі таки осталися. Деякі бідніші, і деякі, я казала, багатіші. То ото одне літо люди, ще ніби погосподарили. То ото вони наділяли, бо то ж на весні посяно все разом, а тоді вони наділяли озимини. Якось так, що на весні ще сіяли самі. А тоді загнали в колгосп, то вже сіяли в колгоспі. Озиме —то хто ще тоді вспів яре посіяти, то сам збирав. Це в 30–ім році. А тоді вже на весні вони давали яре, пшеницю яру, овес. Ділили, кому там скільки приходилося. І буряків, усього . І ото ж ті люди самі погосподарили. На весну знову: або в колгосп, або вилітай з хати. Ну й що ж! Знову пішли. Де ж ти дінешся? Нема ніде нічого. І грядку відрізують біля хати, оставляють тільки 15 сотих, як не в колгоспі. То вже не буде й тої грядки. Хай вже не дадуть з колгоспу, то хоч картопля буд, та кукуруза, своя грядка. І тоді, ото ж моя мама пішла, і я біля неї. А тоді в 33–ім році на весні, в 32–ім році ото пробили, хто сам, а хто в колгоспі, а в 33–ім році на весні всіх, кого надумали викинути з хати і викинули з колгоспу. І там місця не було. В тім числі мою маму і мене. І забрали в нас —сама хата осталася. З хати, правда, не вигнали. Була колись велика будівля, клуня була, велика побудована —забрали. Погріб був —цеглу вибрали з погреба. І всі там, які там повітки не були, все чисто забрали. Комора була —все чисто. А корову ми встигли продати. А то все забрали, одна хата лишилася. І квасолю забрали. Що не було на горищі, що не було, ну і качани кукурудзи висіли —забрали. Абсолютно нічого не осталося. І ми ото осталися без нічого, а з хати не вигнали. А потім, це зимою все очистили, а потім на весні знову, як хто хотів у той дурний колгосп, подавали заяви. І прийняли знову в колгосп, хто хотів. Бо ж де ж люди дінуться? Я ж кажу, що обрізали огорода, осталося тільки коло порога, нема навіть на картоплю. А родина ж! Та то так було придумано, що інакше не можна: хоч у воду або в колгосп іди. І тоді ото почався голод, почалася голодівка. Урожай був і то

забрали, і його десь звезли. Може, хтось вспів десь щось закопати. Але не можна, і в хатах і під долівки порили. В городах попереривали, попереконували дощенту, увесь огород, чи де не закопаний хліб. Ну, і то почався — голод. Ще ото поки так–сяк поперше ще поки щось давали, на працю в колгосп ходили, то ще там поки–поки. А то вже й там нема. В нашім селі, то я скажу, люди дуже перебивалися. Отак один одному, що в кого затрималося, чи там сусід з сусідом. Але то було страшне. Страшне. Оце дійшли ми до голоду. У містах були торгсини, що можна було за золото, за срібло виміняти муки, пшона, олії, здається, там була. У торгсинах можна було щось дістати. А в нас був табір військовий, шість кілометрів від нас, за селом Яреськами стояли табори, а в селі в квартирах були командирові жінки, жили на помешканнях у селян. То в їх ходили люди, в кого було там гарне полотно, чи щось там, чи плахти були, в нас плахти були гарні, ходили в них міняли. За рушник — хлібина. За клапоть полотна — хлібина, крупи якої трохи, чи там пшона, рижу чи чого. То люди ще так перебивалися. І ходили, багато під ті лагери; червоноармійці, що там служили, солдати, то бачили, переважно діти ходили, то там тим дітям трошки кидали. А то діти ходили там, де викидали відпадки з солдатської кухні. З червоноармійської кухні скидали, то ходили там. А потім стали відгонити. Відтіля дітей стали гонити.

Хто на залізниці служив, то там ще так–сяк. Моєї сестри чоловік служив на залізниці, то вона, бідна, з нами ділилася. Як в неї родина і ми. У неї — чоловік, дитина. І ми ж родина — я й мама й в мене двоє дітей. Сестри мої повиходили заміж ще не було цього страхіття. Ще за НЕПу. Одна, правда, була ще дівчина. А одна вийшла заміж за колгоспу, але ще так трималася трохи. А ми ото осталися: мама й я й мої діти. Синові було дев´ять років, а Любі, Андрійкові мамі, п´ять рочків. І дожилися до того. Ще, поки я силу мала, то ходила на працю, то що–небудь там — хліб такий давали — розсипався. Ну, розсипався. А як коли, макухи кусок і там щось приваре. То я там, щось поїм і дітям принесу якийсь кусочок хліба, воно розсипається, або кусочок макухи. А то я вже звалилася. Та ще й захворіла на грип. То вже, як я звалилиася, то я бачу, що кінець. У покійного сина був животик пухлий і ноги попухли. Донька ця — Люба, Андрієва мама, то така була виснажена, що якби не шкіра, то кістки розсипалися. І вона вставала рано і десь ішла. А на весні садили, не садили так картоплі, а відрізували вічка з картоплі, ніхто картоплі не садив, а тільки відрізи. Ото за цілу зиму відріжеш, як була картопля, і положиш. Відріжеш — і положиш. А тоді те садили. І родила картопля з того. Ось із лушпині, тільки із зародишами. То ото вона вставала, вона внадилася в грядки. А воно там отакусінькі огірочки стали зав´язуватися. То ото вона ходила. Вона мала була — п´ять рочків мала, а вона ніколи нічого не питала. Тільки бувало каже: — Мамо, як нема хліба, то спечи корж. А син було каже: — Мамо, ти їсти хочеш? А тоді одного разу то так дійшло: я зняла хрест свій і витяла сережки й якісь ще гроші були давні срібні, 25 копійок були срібні і политинники були, по 50 копійок. І ложечка ще була срібна. І був перстень. І мама моя то все взяла й поїхали в Миргород у торгсин щось виміняти. Щось там вони мали і я мала, бо вже одежа вся, що ліпша з сундука вже виміняла. Вже попромінювано все. Що на нас — осталося. І мама то все забрала, бо все то оставляли: хай ще, хай ще. То все забрала й поїхала в торгсин. А ми осталися, я осталася з дітьми в хаті — нема нічого. Нічого нема. Правда, вже трава, але що ж трава? Уже листячко на деревах розпустилося, але якби до його ж хоч трошки чогось, що ж саме листя. Син бувало каже: — Мамо, я піду піймаю — а він собі таку відочку змонтува — я піду піймаю рибки.

А в нас такі річки й озера, бо то ж луг. Піде, злове. Ну, нема ж ніде олійки, ну, нема ніде нічого. Якби квас був, то на квасові можна буряковому. Буряки вже так поїсти, а то. І того нема. То я її так на пательню, на водичку. Вона ж нудна та рибка, нема ж нічого. А то вже бачу, що мій Коля вже більше лежить (плач). А Любочка, вона хоч і виснажена, а ще рухалася. Виснаженій, то ще, але вже як почина пухнути, як ножки пухнуть, то вже тяжко рухатися. Я бачу, що мій Коля вже більше спить. І чекаємо ту бабусю, чекаємо бабусю. Нема. Нема й день, нема й два (плаче). А в нас нема нічого. Я тоді думаю: — Це ж вже кінець. Я не можу дивиться, щоб я бачила, що мої діти вмирають з голоду. Чомусь у мене була така думка, що ми будемо разом вмирати. Такий в мене був настрій, я не можу Вам пояснити, як то мені зробилося в душі й серці, що

будемо разом умирати або я перша. А як я бачу, що мій Коля вже не встає, то він десь вийшов, а Любочки не було в хаті. Що ж я роблю? (Плач). Я беру шнур і хочу. На той час син, Коля, увіходить та так мене хвата за ноги, каже: —Мамо, не роби того. Ми їсти не проситимемо.

Я тоді, образи в мене були в хаті, я тоді стала і кажу: —Господи, спаси мене і збережи мене, відверни мене, від такого (плач).

Отак мене ухватив за ноги, бо він бачив, що я держу в руках і за сволоко закинула. Він каже: —Мамо, не роби того.

А я тоді глянула: —Боженьку, Боженьку, спаси мене і сохрани мене від того, що я думала. А ввечорі бабуся наша приїхала. Привозять пшона, привозять муки, не так багато, але мука така біла–біла, знаєте в торгсині американське було все. І привозять олії. А як вони йшли, то я кажу: —Мамо, не купуйте, ніде нічого не доставайте м´ясного. Тоді вже починалося, що різали людей. Або дітей. І робили ковбаси і продавали на базарі. Я вже чула. Я кажу мамі: —Не купуйте, Боже борони. Купуйте щось з молошного і олію. То вони насіння соняшникового привезли. І не було ж її чотири дні. І ми в чотири дні, то так майже, я ж Вам кажу, до чого дійшло? Тоді вже листя наросло, то ми листя трохи, а трохи тої муки. А тоді щавель наріс, то виривали і з корінням. То ходили рвали щавель. І того щавлю трохи, муки трошки. А суп, то ж мама пшона принесли, то там трошечки того пшонця. А тут уже картопля підростає. Вже огородина піднімається. То якраз найгірше було в травню. В кінці травню, на початку червня. Не всім, звичайно. То вже багато померло. Отоді вже чекали, як на весні: що нема ніде нічого. Ще з зими ще в когось хоч трошки щось, хоч буряк, картоплина, хоч що–небудь. А то вже все вийшло. Оце Вам правдивість. Не то, що там хтось переказ, а це на своїй власній шкірі я пережила.

Пит.: Ви казали, що в Вас жила дівчинка.

Від.: Я ще маю на ввазі. Тепер, з мого роду вмерла тьотя. Одна тьотя вмерла в Лубнах у тюрмі. Пішла вона від нас, із нашого села ішла додому, а через кукурудзу була стежка, і вона найшла два колоски на стежці. Не рвала, найшла і підняла. Це ж вже восени. Але вже ж починалося, починалося. Восени 32–го починалося, а 33–ий вже ж цілком голод. То вона найшла два качани. Вона не рвала, а так нахилилася й підняла. І налетів сторож. Бачите, які такі всякі були люди. Хіба хто бачив, що та жінка підняла два качани кукурудзи. То її за ті два качани засудили, і вона там згинула в Лубнах у в´язниці. Моя мама поїхала, то вже її не було. Оце вона там померла. Друга тьотя, мамина сестра, померла вона, її чоловік і четверо дітей. Вони далеко від нас жили, кілометрів 10–12, то вони померли всі з голоду. Ми тільки чули, що померли з голоду, бо осталися двоє дівчат, старших. Як побачили, що таке сталось, то вони пішли в радгосп. І якось вже там в радгоспі їх, чи до праці забрали, чи як. Якось в радгоспах ще людям трохи помагали. То так між люди. У бідних, у активістів, то, може, щось було ще. Не так як у рядового мешканця відбирали. Активіста так же не переслідували, бо він же влада. То так дівчата осталися. Старші. Вони казали, що побачили, що тато і мама померли, дві сестри і братик. То вони побачили, що ті померли, то вони ото пішли. Це вже мої двоюрідні сестри.

У мого дядька, маминого двоюрідного брата, зразу померла його мама, а тоді його вигнали з хати і забрали аж у Диканьку, і він там згинув. Хто зна, де він згинув. А вона осталася з шістьми дітьми. Шестеро дітей. Одна дівчина з тих шести дітей осталася. Вона померла, ця моя тьотя, маминого двоюрідного брата жінка, вона померла й п´ятеро дітей. А одна дівчина, не найстарша, найстарший був хлопець, а вона по тім хлопцеві, осталася, Оришка. Як ті діти вмирали, то вона пішла десь в таку розвалину, якась така хата була —жили люди, а втекли відтіля і вже та хата ніби розвалювалася, то вона туди з тими дітьми. То так уже десь щось достане, але ж п´ятеро дітей. Вона така була побожна, така побожна була віруюча. Як умерла дівчина одна, найменша, здається, а дві ще сиділи дивилися, а вона каже: —Мотю, знаєш, давай витягнем печиночку з Горпинки та й з´їмо.

Вже та дівчинка казала пізніше, що так мама казала, що давай витягнем печиночку, та й з´їмо. А вона така побожна була. Вона ніколи на дитину не сказали що, вона не торкнула дитини колись, поки нормальна була. Боже, борони. Вона не нагримала ніколи. Вона не насварила на дитину. Нема. Померла.

Устивиця село, те, що я ходила в семилітку, то в тій Устивиці вулиці повимирали. Цілі вулиці повимирали. То я то там бачила пізніше. Колись прийшла, а я ще з одною пішла, а я кажу: —А що це таке, а де це люди.

Я навіть чи забула, чи якось.

А вона каже: —Та хіба ти не знаєш?

—А, кажу, то це з голоду.

Каже: —Так.

А на Гоголевій станції, там було зерносховище, то дошки розпихав хліб, розпихало зерно. Не вміщалося. Просто вилазило зерно. Але така охорона була, що не можна було зернини взяти. Що тепер совєти кажуть? Вони бачуть, що не викрутяться, що піднявся увесь світ за той голод. А вони кажуть, що посуха була в Україні. Пане Леонід, не було посухи в Україні ні в 29–ім, ні в 30–ім, ні в 31–ім, ні в 32–ім, ні в 33–ім не було посухи, був урожай. І в 32–му–33–му роках спеціяльно був такий урожай, що, ніколи не було посухи. В 20–их роках, кажуть, була посуха на Дніпропетровщині, на Запоріжжі, то приходили до нас. Тоді теж був голод, то до нас багато приходило з Дніпропетровської хліба міняти. Кажуть, що була посуха, але тоді теж мабуть забрали, тоже зробили голод. Ну, не такий як тепер. Це вже суцільний був голод, цілої України. Оце щодо голоду.

Тепер, десь у 34–ім чи 35–ім році, ото ж багато дітей сиротами пооставалися. Багато батьків позабирали на Сибір, а діти, може, де повтікали, порозлазилися. А потім багато ж померло й діти пооставалися. Ну і вони всіх тих сиріт позбирали, позбирали і відвезли їх у Харків. В область. А чому вони так зробили, то я вже не можу, чому була така політика. Що колись була Полтавська область і ми до Полтавської області, а тоді нас до Харківської області. Не було Полтавської області, а Харківська. А район був — Диканька біля Полтави. То як тобі чого треба, то 60 чи 70 кілометрів у район. Що то за політика була, я не знаю. З Москви було таке розпорядження, що так зробили. А тоді вони тих дітей, їх, звичайно, померло багато, то вони тих дітей звезли в Харків, у область. А з області їх розпоряділяли по районах. А район —по сільрадах. І на нашу сільраду, на наше село припало. Ага, я ж, бачите, не доказала. Тоді ото, як вже мама принесли мені те, вже стала картопелька підростати, такі дощі падали, так картопля росла гарно. Оце на той — така була дрібненька–дрібненька, а на другий день підем, вона вже —отака. То ми ото так піддовбували, піддовбували, де більшенька —брали, а те оставляли. Ну, тоді вже пішла кукурудза, таке ще все молоде, але вже не дивилися — рвали. І вже щось дали. Вже ж намолотили перше, не віяне, не сіяне. Перший раз дали житнього борошна по два чи три кіла. Ну то ото діти, це я повертаюся назад, прийшли. До нас їх привезли десятеро дітей. А я в той час працювала в патронаті. То де я вже не робила. А то в патронаті. А бачите чому? У нас був той, голова колгоспу, із моєї кляси. Так вже Бог дасть, із моєї кляси з вищої початкової школи. Приятель по школі, по клясі. І він таки багато мені поміг. Якби не він, то я не знаю. Він мені помагав, що я могла десь на працю влаштуватися. Партійний, правда, був, але він був не зловредний. Я не винивачу й партійних, бо Ви знаєте, другого заставляли іти до партії. Але, може, і для вигоди, для кар´єри. Всякі були. То з тих дітей десятеро в нас було. А я працювала там. Одна така була прив´язана до мене, та дівчина. Бачите, я ж Вам не доказала за ту Устивицю. Ну, я пізніше докажу. Вона була така прив´язана до мене, та Наташа. Вона все було каже: — Тьотю Полю, тьотю Полю. — Вона все було прийде, щось мені поможе в кухні або що. Там була помічницею, але вона була така цікава дівчина. Та й каже одного разу: —Тьотю, я піду з вами до вас на ніч.

—Ходім.

— Я, каже, хочу вам щось розказати. — Дев´ять років дівчині, десятий. Така була росленька. —Я вам, каже, хочу вам щось розказати.

Кажу: —Ходім. — І ми пішли.

І вона каже: —Ну, я хочу біля вас лягати спати. — І ми полягали.

—У нас, каже, вимерло все село. Де–не–де, каже, осталася одна людина й та втекла. Ні собак, ні кішки, навіть, каже, щурів поїли. — Як у нас казали —пацюків. Та Наташа мені розказує. —А в нас, каже, зразу помер тато. А ми осталися —мами і ми, дві сестри, Надя й я. А тоді, каже, одного разу, як каже, що я осталася. Мама померла й

тато помер з голоду, а я... Знаєте, каже, то картоплю збирали, де буряк, ходили на колгоспну площу. А то вже, каже, нічого не було. Вже нічого не можна було дістати. І один раз, каже, дає мама їсти, так якби холодець. А я, каже, побачила пальчики у тій юшці, у тім холодці. Та, каже, кажу: —Мамо, що то є? А вона каже: —Їж те, що дано. Голодна людина, то–то вже ненормальна робиться. Каже: —Їж те, що дано. Я а кажу: —О, то це ми Надю їмо! А вона каже: —Мовчи! Їж, як хочеш, а не хочеш, то вставай, та й іди. А я тоді, каже, відійшла, вийшла на двір та й подумала. Сіла, каже, на порозі та й думаю: —Так, це ми з мамою з´їли Надю, а тоді мама мене з´їсть. Так вона тоді, там же в сільраді був ще хтось. Кажу вам, даю чесне слово, що забула яке село. Чи Обухівка, чи Охтирка. Отак. Чи Охтирка, чи Обухівка, під Харковом. Я ще ж, каже, а ті, що у владі —жили! Люди померли, селяни, а вони ще, керували, там, може, не було ким керувати, але, може, там якийсь десяток людей остався. Я, каже, пішла в міліцію й заявила. То прийшли і мою маму забрали. І м´яса решту забрали. Спитали маму, де ще решта м´яса. Каже, було в погребі. Забрали, каже, те м´ясо в макітерці, чи в чим там воно було. Вона менша була, тій дівчинці, сестрі, щось сім років було. Страшно, правда? Страшно.

То вони маму забрали, а до мене вони так зразу не кинулися. Я прийшла, каже, прийшла і сиджу. Вони маму забрали й пішли. А я так сиджу ніч. І страшно стало. Думаю, Боже, маму забрали і Надіне м´ясо забрали. Що ж зі мною далі буде? Коли, каже, за деякий час приходе міліціонер і мене забирає. Забрав, і тоді ото в патронат. Звезли їх у Харків. Звезли нас, каже, в Харків. В якийсь сарай, чи гараж укинули, майже не давали їсти, там багато померло з голоду. А ми так, каже, там був другий сарай з кукурудзою, з качанами. І там була велика охорона. Але то діти, знаєте, так ми, каже, вислідили де той, що охороняв, і підкопалися, підрилися і ото , каже, ми качани тягли. І так деякі осталися, не померли. І ото нас, каже, розпреділили по районах. А з районів ото по сільрадах. А тоді, як вони вже побільшали, я вже тоді не робила в патронаті. Вже я десь у другім місці робила. То їх десь забрали з нашого села. Вони вже поросли, їх вже в школу повіддавали. Ну, повиростали, звичайно, совєтські робітники. Що з тих дітей? Може отака дівчина, як Наташа, їй вже було дев´ять років тоді, але вона вже забула те. Але повиростали й вже десь працювали якимись комісарами або що.

А це село, я кажу Устивиці, то на Гоголевій станції, я ж розказували, скільки там хліба було багато, зерна. І десять жінок, чи більше, цього я своїми очима не бачила, але вже розказували люди з того села, що ті 10 жінок зібралися, одяглися в чорне і взяли чорні прапори в руки і на піхоту, там шість кілометрів, чи скільки, і на Гоголеву по хліб. То їх як забрали там, то і слід пропав. Незнати, де вони ділися, де їх поділи, що з ними сталося. Нема! Оце все.

У нас у селі, ну, я скажу, що в нас у селі так осіб 40–50 померло. А, може, й ні. Так, щоб ціла родина вимерла, то так не було. Хтось умер, а хтось таки остався. Ото одна родина, що я кажу, мойого дядька, двоюрідного брата, то дівчина одна осталася, то ж в радгоспі вона якось. Виросла, осталася й вже за німців вийшла вона заміж.

Пит.: А як довго забирали хліб? Значить, до якого часу ходили й забирали хліб. Партійні, як довго ходили і забирали хліб. До якого часу.

Від.: Вони зразу накладали на людей. ну, люди хто мав, а тоді, як не стало вже, то вивозили. Вони забирали аж поки всі в колгоспі й вже ніхто нічого немає. Саме те, що з колгоспу дадуть. Уже всіх загнали в колгосп. Може один, два відсотки, що не пішли в колгсп. То такі, що пізніше десь пристроїлися на залізниці або десь так. А до того, що поки не загнали в колгосп, то все забрали. Загнали й на тому скінчилося. Я ж кажу, поки ні в кого не було свого нічого. Свого і зерна не було. Все сколективизоване вже було. Все вже було в колгоспі. Тоді вже не брали. Бо тоді, що вони дадуть, те й є. А дадуть що? Що останеться. Держава забирала, а вже що останеться, то дають на тих людей. І все. Уже тоді не було чого брати. Уже як пройшла цілковита колективізація, тоді вже не було чого брати. Що дадуть людям, те вони мають. Тоді вони вже не брали, не було чого брати.

Пит.: А ще як почалася колективізація, чи був якийсь спротив. Збройний?

Від.: Збройного не було. Я чула, були такі села, що сопротивлялися, то вислали цілий загін солдатів і вистріляли. У нас не було. То деінде було. У нас так не

спротивлялися. Ну, знаєте, голодного чоловіка, вони так зробили спеціяльно: перше зробили, що в голодник забрали, вичистили, щоб чоловік не сопротивлявся. А тоді зігнали всіх. То так робилася колективізація. І спеціяльно на Україні. Чому? У Москві був хліб. У нас багато людей їздило в Росію міняти хліб. І хліб наш! Тепер, як читаю, я часом купую „Новое русское слово," воно там російське, але нехай буде, то я чую, що тепер купують хліб у Америці совєти. Колись Росія годували, чуєте — Росія — колися годувала цілу Европу. Росія сама з України їла хліб. Це я кажу вірно, не брехня, тому що там такі землі. Там на Поволжі були добрі землі, та й ті цариця Катерина віддала німцям. Там такі були, крім гречухи, як вони кажуть, гречки та жита нічого їм не родило. І пшениці вони не бачили. Вони український хліб їли. А тепер кажуть: Росія годувала цілу Европу. Яка Росія годували? Україна годувала. Цілу Европу і Росію.

Пит.: Ваші знайомі їздили в Росію по хліб?

Від.: Ні, не знаю. З нашого села я не знаю. З нашого села ніхто не їздив. Я тільки чую тутки. А вдома я чула, що в Росії є хліб. Та куди ж він поїде, як він падає вже з ніг? Куди ж він може поїхати. А як може поїхати, тебе ж звільнять з праці. А як робив, то там хоч макухи давали.

Пит.: А як була колективізація, то люди казали, що це буде нова панщина?

Від.: Люди казали: — Та що це? Нова панщина?

Я по правді скажу, я ніколи на збори не ходила. Маму було гонять. А я було не йду. Я обминаю. По–перше того, що на мене дуже підозріння падало. Я жінка ворога народу, так, що я вникала. Ну, то ото таке. Може, я щось забула, але то ж 50 років.

Пит.: Щиро дякую Вам.

Від.: Я ж забула сказати — вона померла ще до революції. І як вона лежала в хаті на столі, чи на лаві. У нас клали на лаві. То на ній лежала, в нас носили — дукачі, рублі срібні. І хрест на ній був, як вона лежала в хаті. Мені було вісім років, то я знаю. А як її поклали вже в труну й хоронили, то ті дукачі зняли. Хрест остався, а дукачі зняли. Цілу низку — вісім чи дев´ять рублів. А хтось, очевидно, бачив, що як хоронили Тодоську, то на ній лежали дукачі. І в голод розривали могилу моєї тьоті, думали, що то ті дукачі там, осталися в труні, і вони ті дукачі візьмуть і піде в торгсин виміняє. А дукачів нема. То–то вже, як людям не було, і так воно, як вже розкопало моєї тьоті могилу, де похована була, вона давно померла, то та могли, а вже не загорталася. І в ту могилу ще клали багато трупів. Вже не копали, а так ото та яма осталася не покрита й так у ту яму клали. Оце все. Ще хто вмер з голоду, то ще в ту яму докладали. А дукачів не було. А хтось, видно бачив, бо то молода дівчина померла. То ж хтось бачив, хтось не забув, що на ній були дукачі, і розкопав. А я побачила розрите, кажу мамі, а вона: то за дукачами.

Пит.: А хрест взяли?

Від.: Хрест не знімали, то то ж покійник.

Пит.: А ті, що розрили, вкрали?

Від.: Хрест, може, взяли.

Case History LH14

Anonymous male narrator, b. 1903, in a large village of 1,300 households less than 35 km. from a railroad station and 12 km, from the town of Zin'kiv, Zin'kivs'kyi district, Poltava region, son of a peasant who had about 5 ha. of land. Gives some information on the revolution and 1920s. Narrator was very industrious during NEP, maintaining a farm and trading in livestock. In 1927, the narrator subscribed to *Komunist* from Kiev (then the Ukrainian counterpart to *Pravda*), which he described as "a beautiful newspaper. I loved it, everything was written there in Ukrainian, pure Ukrainian. It was a great newspaper, despite the name." In it he first read the call for "liquidation of the kulaks as a class and at the expense of the kulaks build collectivized agriculture." The article aroused immediate foreboding. Then narrator saw how the most industrious farmers were expropriated and exiled. Each year's procurements were worse than the last, until in the fall of 1932 "they took everything in the world" and whole families died out. Narrator recalls seeing two little girls abandoned by their mother in the town marketplace, huddling together in the hard rain.

The local village *aparat* consisted of local people, primarily poor peasants. The local *komnezam* was active. "And those same *komnezam* members who went round with pikes and searched for the bread" many died of hunger. Even those who fought (for the Bolsheviks) from the very first day died." Narrator gives account on one particularly obnoxious Civil War veteran and *komnezam* member who was abandoned by the local authorities and allowed to starve to death, describing a local official as saying that the weak must die and the strong will live. But the narrator's family survived, entering the collective farm in 1934. Narrator narrowly avoided a five year prison sentence for hoarding leather to make boots. People were reticent to say much for fear of informers in the village.

Narrator talks about interethnic relations with Russians, toward whom he shows considerable mistrust. There were neither Russians nor Jews in his village. The village built a church in 1906 which never went over to the Ukrainian Autocephalous movement and in which Russian was used through the 1920s. Collectivization was aided by outsiders, but not so many because the village as a whole was non–receptive to the agitators' appeals. Outsiders, however, remained very important in procurement campaigns. Relatively few fled the village to the Donbas.

In response to specific question about whether people believed that there was a famine in Russia in 1933, narrator indignantly replies: "No! There was no famine. They went to Russia to get bread. And not just in Russia, but even those who were in the Far North, in Vologda. A girl went to visit her father in '33 and came back with a *pood* of grain, from the North, from the eternal taiga, from the forests where they exiled people.. And I met her... In Belorussia there was (also) no famine, only in Ukraine." Narrator also describes grain searches with long, metal–tipped pikes and mentions torgsin stores. The famine's victims cut across social categories and claimed victims even among those most in favor of collectivization. During the famine, narrator often went to Zin'kiv, where the police completely ignored the peasants. "The Famine hit us in '32... And I didn't think they would do it, but they took my grain. And in our house there were ten people. And at the end of May we had nothing at all. We rose early, and my mother said, 'God, God, there's not one grain, there's not a potato nor a sugar beet, there's nothing.' There were ten people in the house. And nobody worried, nobody cried, we were all silent."

Narrator's account is especially valuable for description of survival strategies, including his own burial of grain and secret butchering of a cow, as

well as work outside the collective farm, falsification of documents, and covert support from decent government officials.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися?

Відповідь: В третьому.

Пит.: В якому районі?

Від.: Зіньківський район, Полтавська область.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Можна спитати скільки землі було?

Від.: О, в нас землі, в мого батька було землі мало. Вже при кінці то мабуть було гектарів з п´ять.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про революцію й громадянську війну в Вашій околиці.

Від.: Відносно, що цікавить?

Пит.: Цікавить нас, наприклад, як люди зустрічали революцію, впадок царського режиму?

Від.: Як раз я кінчав народну школу, і нас учителька водила в район у травні місяці, а революція сталася в березні, то там була ціла площа народу, було багато, і виступали оратор за оратором, говорили, розказували, що селяни мають, а фабрики й заводи будуть робітникам. І то виступав один оратор за другим. Крик такий був, радість була. То смертельна радість була. Ну й то в 17–му році, весною, ну й тоді вже це все закінчилося, але ще революція тяглася до 20–го року. І були грабежі великі. Спершу давали землю, роздавали, ліс рубали, худобу забирали, розбирали ті маєтки панські, бідні, значить, які не мали нічого. І таким чином тяглося це. А потім прийшов гетьман у 18–му році. Як прийшов гетьман, то тоді з німцями. І почали тоді визивати тих людей, які забирали маєтки, дехто деревину зрубав, дехто коня взяв, корову там чи що. І як не приведеш, не привезеш, не віддаси назад, тому господареві, де він його взяв, били, загально сумна картина була в той час. Але це недовго. Пізніше, гетьман вигнала, й думаю там Петлюра вчаствував, німців вигнали. Прийшли знову більшевики. Прийшли більшевики й в 19–му році, почали, той, Денікин прийшов. Денікін вигнав більшевиків і небагато не догнав їх до Москви. Вже на волосині трималися більшевики. І там у Денікина, між тими генералами пішов нелад, вони там постріляли один одного, і большевики вернулися назад.

Пит.: А так то, хто в селі підтрумував гетьмана, чи були такі люди?

Від.: Мало, мало. В селі підтримували гетьмана, я думаю не більше як 10 осіб. Бо гетьман дуже недобре поступився з тими маєтками, що в їх забрали. Бо то більшевики вітали і зустрічали через те, що ті обіцяли, все дають — бери, граб награблене. А ті вернулися й давай назад, а бідним селянам це не сподобалося, й за гетьманом пішло дуже мало, дуже мало. До Петлюри пішло на все село двох.

Пит.: До Петлюри?

Від.: *Ja.* Але були свідомі, бідні, з самого найбіднішого клясу. Одного син, значить, це мій сусід недалеко, він робив там в сільраді якимсь писарем, і пішов за Петлюрою. А другий теж такий був, прийшов з війни й мав жінку й дитину, але він пішов за Петлюрою й вони вже не вернулися. А за большевиками не менше пішло як 2.000.

Пит.: Скільки всього було населення?

Від.: Тисяча триста дворів. І так по всій Україні, всі сприяли большевикам, бо большевики давали все, що забирає хтось. Це тяглося до 20–го року, може до 21–го, половина. А потім ті, що активно воювали весь час за радянську владу з першого дня і до кінця, ну, звичайно, їм жилося добре бо вони, що хотіли те й брали, і де хотіли, там і брали. То добре жилося. А як скінчилося це все, прийшло до порядку, в 21–му році, на початку оголосили НЕП. Як оголосили НЕП, ті всі люди, які воювали за радянську владу, вони були безграмотні, і вже їм це все ввірвалося, ніде не вільно нічого брати, можна віддкривати магазини, можна торгувати, можна що хочеш робити. Ніхто нічого не каже, кінчилося, як не радянська влада. Вже забирати ніхто не міг, землю роздали, в багатих повідбирали землю, і в панів, в багатих і роздали землю на кожний двір.

Пит.: А скільки так давали?

Від.: А, приблизно вісім десятин на двір, а більше так припадало ніби вони ділили десятину на душу. Ну й таким чином, як почався НЕП, вже люди піднялися. Жити, але землю обробля ть гарно, худобу почали гарну, породисту виводити, коні й корови, все. І вже зажили люди. Звичайно, все, дух був радянський, на багатшого більше налягали, а бідний, бідному була поблажка, податок менший, і м´яса не було, і загально для бідного було ліпше, а для такого, який видавав себе багатшим, тому трохи було гірше, але так жили, все ж таки люди устаткувалися. До 27–го року. На початку 27–го року, я получав тоді газету з Києва, називалася „Комуніст," дуже гарна газета, я її любив, там все писалося по–українському, чисто по–українському, велика газета була і те що вона називалася „Комуніст," то то їхня назва така, ніби все, але там було все, всякі новини я знав. Одного разу я достаю цю газету, то було приблизно в 27–му році, може в травні місяці. Там була стаття „Ліквідація куркулів як клясу, за рахунок куркуля побудувати колгоспне господарство." Але я, мене толкнуло трохи, але я не так дуже так того, бо я ще тоді молодий був, не так дуже звернув увагу на це. Але в мене був знайомий, бо мій син старшний, той що тепер вдома, він 24–го року народження, то він ходив до школи, то з тим учителем щось був приязний, він такий був покірливий і той, а той вчитель за царський час закінчив Варшавський педагогічний інститут. Він був на війні офіцером, непіддачливий, як вернувся він з війни то він так і жив, батьки вимерли, він жив у своїй хаті сам. У шинелі, тій, що був на війні, в тій ходив. Такий, такий був, я не знаю як його назвати, він нам на давні провіш, а так учителював. І то мій син, Іван називався, все, як тільки: —Де ти був?

А я в Митра Митровича. Із школи йде до нього, там довго сидить, там він йому багато допомагав, він не погано вчився, але йому Митро Митрович дуже допомагав і йому добре йшло. Та я й заскочив до того Митра Митровича, та й кажу: — Що це таке за стаття?

Він каже: —Оце Ви тільки трохи видно її зрозуміли, а більш ніхто.

А я в той час торгував свинями. Тоді набирали багато, Англія забирала свиней, особливо бекон такий, не жирний, а такий бекон такий худукатий.

А він каже: —То Вам прийдеться свою працю лишити, бо це ліквідація буде. Я на другий день лишив це все. Не став. На початку 18, той на початку, це було 27–го, а то вже 28–ий рік, на початку 28–го року, вже хто займався якоюсь торгівлею —податкували — якщо виплатив він свій податок, називалося „подоходне," а потім ще, й робили так, для того, щоб не міг виплатити, а як він не виплатив, то тоді в нього приходили, забирали все на світі, навіть дитячі сорочки забирали. Все позабирали. Ну й тих, які хлібороби, такі були видатні господарі, обкладали, вони не могли виплатити того свого й їх судили, засуджували, і в Сибір. Загально тих, що більш було з багатших, і при НЕПові вони добре господарювали, вони були сильніші, почали їх розкуркулювати. Оце та ліквідація куркуля, і вивозити в тайги сибірські. Двадцять восьмий, то страшне було вивозили, немилосердно вивозили. А в 29–му році почалася колективізація. Восени 29–го року вже почали, робили ту колективізацію в такій формі — збори по участках за зборами в кожну ніч. Ти запишися в колгосп. А, жінка не хоче, то мати хвора, то батько не такий, то те, та друге. Сідай. Знову визивають другого. Ти запишешся в колгосп? Та, я, нехай як може, то й перебалакаю. Сідай! А тоді починають: —Ти продаси державі хліба. Та я ж вивіз, я ж продав. Ти продаси державі хліба? Та нема, я ж не...

—Сідай!

І то маринують цілу ніч. А рано розпускають. Вечір приходить —те саме. Як записався в колгосп, значить — добре —йди додому і на збори не приходь. Хто не записався в колгосп —продавай хліб державі, і той, і пишись у колгосп, не пишешся, не продаєш і сідай! І то один, ті записалися, а ті ще держатися, і є такі, що дуже бідні, та не писалися в колгосп, то тим ще так–сяк–так, але ті міцніші —прийшли забрали хліб, його арештували, засудили. Двадцять дев´ятий рік, це страшна річ була. А вже в 30–му році, тоді вже розкуркулювали й вивозили, не питалися ні з чим. Моя сестра жила в другому селі, її чоловік був ніби з багатших, а вона ж із бідних, то моя сестра, то в неділю, в травні місяці 30–го року, в неділю заїхали в двір: — „Собирайся!"

Чоловік її втік, не був удома, бо йому не можна було, гоніння таке страшне, то він удома не жив, в радгоспі, в такій, в державних господарствах, то він там працював,

кілометрів 70–80. Гадяцького району. А її вивезли в Яркинь. Такий глибокий, лісом такий великий ліс, і туди звозили таких, вивозили з хат і вивозили в отакі яри і скидали і там живіть. Попала моя сестра туди. Ну, то я взнав, на другий день поїхав, та забра додому і вона вже жила в мене аж до 35–го року. Це до мене не стосувалося, щоб мене хотя я й не йшов в колгосп, але я викручувався так, що працював на такій праці, я називається — державна — м´ясокомбінат — м´ясо скуповують, худобу, я там більш перся, потім радгоспи будували, так я в один радгосп устроївся, а як господарство, т там усе — і відро потрібне, і все на світі, і борони, і вози, і ну все що скуповував. Їзди по селах, хто там працював, але в колгосп я не пішов, але я вже, рахувався, як на праці я вдома не жив. А жінка вдома була. І таким чином, це так тяглося, загонили колгосп, і що далі більший нажим. В 33–му році вже почалася смертельна заготівля ходили, то ще в 31–му восени це почалося, а потім в 32–му, то то бригада за бригадою ходила, колгоспи таких вибирали дурнуватих, давали там їм матерію, або ще щось, і ї зорганізовували душ 10–20, такі піки довгі поробили залізні, а там такі гострота, а та така як ямочка, й встромляли в землю, встромляли в солому — чи зерна там немає. І т вишукували зерно, як у кого найдуть що заховане, або закопане, або десь в соломі – зразу засуджували. Вже тому спасіння не було. Хто недобре заховав, той пропав Тридцять перший, в 32–му ще гірше, а в 33–му, зразу ж, восени 32–го на 33–ій, то вж забирали все на світі. І так робили, щоби, значить, вже загонуть у колгосп решту, т лякали людей, ганяли з хат, хоч він бідний, а противився радянській власті — виганялі його з хати, а хату розбирали. А не розібрали, то дали бідному, а його вигнали з хати прямо на сніг, і все. Викидали, викидали, викидали там щось то, а те все пропало, ві вже не забрав, а його викидали з хати. Це в 33–му на початку. І то вже позабирали то хліб до кінця і почався голод. Як почався цей голод, багато із бідних не вірило, що б буде голод. Я вірив, що буде голод і я старався так, щоб де можна тільки заховат якусь торбину зерна, закопати, то я закопував. Не щадив нічого закопав — чи пропало, ч не пропало, а значить, щоб не забрали. А є такі люди, що сиділи спокійно, приходил до них і забрали. А на весну нема нічого, і нема виходу, значить умирай. В мене сусі був, мав сім душ в родині. Я йому казав: — Ви мусите щось сховати, бо як заберуть, т що Ви будете робити?

— Я не вірю, що заберуть, я не вірю.

А вони позабирали все на світі. Прийшла весна, вже сніг розстав, тепло, нема щ їсти, і вимерли — він, вона і той, двоє дітей, а троє дівчат осталося — то я їх вигодував значить їм допомагав їм, і вони в мене той, таки вижили. А решта померли. Таким чином, то була трагедія. Одного разу я поїхав на базар в місто і, то же базар на рівному гарно — чую там крик якийсь, ніби діти кричать. Двоє дітей, дві дівчинки. *Ja*, там людей багато окружили, і я туди добрався. Оказується, що то мати вийшла на базар з двома дітьми, і сказала їм: — Побудьте тут, я піду куплю щось їсти Вам.

Вони ж голодні. Діти там сиділи, сиділи, сиділи, а мати не вернулася. Почали кричати, почали плакати. Ну що ж? Вони нікому не потрібні. Тоді ніхто не звертав на нічию біду. Кричиш — кричи, умираєш — умирай, живеш — живи, роби як хочеш. Ну, й я вже не знаю, що з тими дітьми трапилося, але то була трагедія незабутня. Як ті діти такі легенькі, такі маленькі, такі змучені, і як вони плакали, кликали маму, а та мама втекла. Була, значить, вона не могла, вона рішила так — може хтось їх забере — то вони ще житимуть, а як при її то вони помруть. Ну й таким чином, так то було дуже, та ще якраз в 37–му, 33–ій рік такий дощовий був — страшний. Страшний дощовий, то одне з другим в´язалося — біда за бідою. Ну і таким чином скінчився 33–ій рік, почалися жнива й кінчилася та вся процедура. Тоді вже хто що мав, то з тим йшов у своєму господарстві, й ніхто не заходив і не забирав. Оце в такій формі я коротенько розказав спочатку до кінця. Багато там різних процедур, а хіба ж то пригадаєш, який довгий вже час пройшов.

Пит.: А я ще маю деякі питання до Вас. З яких людей складався партійний, урядовий апарат в селі?

Від.: Ну, то не треба й питати, то відомо з бідних.

Пит.: З бідних, а місцевих?

Від.: *Ja*! З місцевих, бідних.

Пит.: Значить самі керували, не присилали так дуже?

Від.: Усе ні, тільки присилали накази, а свої керували.

Пит.: Як у Вас виглядали комнезами, значить дуже активний був комнезам?

Від.: *Ja*! Комнезам був активний. В той час, як почалася революція, аж до того, до кінця комнезам був активний, але той актив пострадав. А ті комнезами, ото що ходили з піками і шукали хліб, багато померло з голоду. Навіть ті померли, які воювали з першого дня. У мене сусід був, він воював з першого дня, як відступали більшевики, як нажимали Денікін, він відступав аж до Москви. Як тоді назад повернулися більшевики, і він повернувся додому. А в 33–му році, я не знаю чому я попав в сільраду, загально не знаю яким справам, але пішов рано, так що в десятій годині приблизно я там був в сільраді. Увійшов і сиджу. Бо голови сільради ще не було. Чекаю. Ось заходить той мій сусід. Він уже не жив біля мене, а жив десь, йому хату дали, це тоді, як він воював. Але як він ще спочатку, то він дуже мене обіжав, батько мій вмер в 18–му році, ми жили — мати, я і сестра — то він все до нас присилав, щоб те давали, те давали, загально він дуже вас обіжав. А він іде туди в сільраду. Такий бідний, в 33–му році, в травні місяці. Входить в сільраду, така на йому суконна юбка, із овечого сукна, у нас колись шили — самоділку, така порвана, і то горіч, і ще дівчина при ньому була така років 10, може 12. І він такий старий зробився, а худий–худий, таке невелике зробилося воно, він так і був низький, а такий був заядлий, що страшне, неграмотний був. Вийшов у сільраду, схилився так на ціпок, і стоїть. А секретар сільради питає: — Як ділишка, Максим Васильович?

То: як діла твої йдуть?

А він як стояв: — Ех, Омеляне Григорович, „торгували кирпичём, и остались нипричём."

Я так відвернувся й засміявся, мене так на сміх, але не видаю свою душу, не бачив ніхто, а той секретар був сидить там і пише і сміється теж. Значить, в якій формі воював, воював і остався „нипричём." Нікому не потрібний, йди вмирай і що хоч, ніхто нічого не дасть тобі і на ніготь. А то такі були. Так, що їх багато в 33–му році вичистив голод. Тих, що воювали за радянську владу, тих комнезамів, ото все. Ну, то велика процедура була, то як пригадаєш, то це страшне. В 33–му році я не був в колгоспі, але вже весною була воля, ніхто до нікого не заходив, ніхто нікого не загонив, не забирав, нічого. Жилось собі спокійно. Як почалась сівба і скінчилася колективізація, скінчилася заготівля, скінчилося все. Хто не заховав, то пропало, а хто заховав то тоді міг відкопати й ніхто в тебе не забере, ніхто нічого, і живи. Це як ти часом десь в палац, і то й я підходжу там, слухаю. Такий був, так називається віце, помічник голови сільради, такий був заядлий собака. Так там говорять — той умер, той умер, той умер. А він каже: — Слабі мусять загинути, а сильні будуть жити. Значить, як ти дурний, як ти нічого не розумієш, і надієшся на радянську, то ти значить слабий, то ти мусиш загинути. А хто так собі жив, не слухав що вони там кажуть, не слухав той, а своє робив, той остався живий. В мене було 10 душ в родині в хаті, і ніхто не вмер, бо я ховав де, що попало, закопував де що попало, навіть і досі не повідкопував, осталося, не знаю, де його закопав. Але не рахувався ні з чим, вижив. Трагедія була, ах! То трагедія була, то страшне було. Як вони мучили, як вони забирали, як у підводу гонили. Ну, то страшне, ніхто нічого не платив, ніхто те що робив ніхто не платив, ну, жили люди, як на владу долі. Отак колективізація робилася. У колгоспі нічого не давали, бо худоба подохла, орати нічим, сіять теж не дуже було, що вродить — для держави здавай, а тоді людям нічого не остається. Таким чином не тільки ті мерли, які не в колгоспі були, а багато померло тих, що були в колгоспі. Були такі села, я своїми очима бачив, що майже спустило село, спустило, які вимерли, то вже вимерли, а які були осталися живі, то порозбігалися. Осталося село пусте. Називалося Комиші. Оце така процедура.

Пит.: А як довго, так сказати, Ви витримали, що не пішли в колгосп?

Від.: Ага, значить так, до 34–го року, я не пішов у колгосп, але я робив у заготскоті. А як вийшов закон, що працівник більше не має права мати усадибної землі, значить огорода, 2.000, а в мене близько гектар був огорода, то я тоді думаю, як у мене заберуть город, то я, нема за що жити, то жінка моя пішла в колгосп. Жінка пішла в колгосп, тоді вже огорода в мене не заберуть. Я робив у заготскоті, а жінка робила в колгоспі. Бачите, у 34–му році. А тоді я поробив у тому, у заготскоті, але особливо колгосп дивився на те, не так як треба, їм то не подобалося, що я не в колгоспі працюю.

І голова колгоспу написав прохання в організацію, що я робив, щоб мене звільнили праці, і я повернувся в колгосп, щоб робити. Ну й, директор мене не відпускав, він казав — Піду в партійний комітет — а він сам партійний — ти останешся працювати, бо потребую фахівців, щоби робити ту працю.

Але я не послухав його дурної обіцянки, то воно так ще протяглося мабут близько року, а вони тоді зі мною поступилися інакше. Прийшли, в мене зробили обшу несподівано, просто так нарошно, в навмисно постановили зробити обшук: — Як щос знайдемо, то будем зачепка, що його засудять.

Так і вийшло, вони зробили в мене обшук, в мене була підлатана шкіра на чоботи там деяке речі, і забрали. Матерія була, все забрали й мене віддали під суд. І мен судили, але я мав приятеля з яким я працював в заготскоті, і він мені допоміг. Мен засудили на п´ять років далеких таборів. Я передав на Полтаву, а він каже, що як буд їхати в Полтаву, то поїдем удвох. Його брата тесть *lawyer*, адвокат, професор вищо науки. Ну ми й поїхали і так по знайомству то я достав того *lawyer*–а, ну й той, він мен дуже допоміг. Так, що з Полтави вони знову повернули мої справи назад у Зіньків, моє місце, а тут вже мені присудили тільки рік, такого, як в´язниця. Я тоді знов передав назад у Полтаву, то мені замінили, так би сказати, примусової праці, там де живу. І так я там пів року відперемаркав, а тоді началася війна, і так мені пройшо номер.

Пит.: То так за пару шкіряних чобіт хотіли дати п´ять років?

Від.: Не пару, була підлатана, вироблена шкіра, багато.

Пит.: О!

Від.: І вона була похована і вони знайшли. Цілий день, душ 20 міліції приїхало району, і лазили, де тільки можна було, і знайшли. Багато не знайшли, а багато знайшли То був доказ, що той, і таким чином я втратив працю, вже я назад туди не повернувся мене, я почав в колгоспі робити. А потім війна, отак і все й пропало.

Пит.: А чи в селі було багато сексотів і донощиків?

Від.: А, там було, й не треба було таких донощиків. Люди були темні, люди були, що нічим не займалися, люди були бідні. Так були якісь там, вони якось так трохи вже на радянську владу були всі злі. Тридцять третій рік зробив так, що вони й бідн ненавидили і ненавидять і по сьогоднішній день всю радянську владу. Вона обдурила Так, що не було таких донощиків. То було просто як кого хотіли комусь щось пришити то сільрада знала своїх людей в селі, то вишукували молоту із багатших, із багатших вроді, то засуджували, нізащо засуджували, аби тільки було требування, от скільки то людей треба, вони видавали, засуджували, і вони вже не верталися. В 37–му році, так називався „чорний ворон," приїжджають уночі, й забирають. От моєї сестри чоловіка, що це в мене жила п´ять років, від 30–го до 35–го року сестра жила, а потім я їм купив хатку, таку поганеньку, і вони вже стали жити в колгоспі, недалеко від мене було кілометрів 20. І вже так почали жити, нічого, в колгоспі робили, і то вже нібито влаштувалися, що куркулів нема, чи що, а в 37–му році приїхали, його вночі забрали і по цей день не вернувся. Вибирали отак, вибирали декого, це сільрада намічувала, ніби багатших, чи що. А про таких, про сексотів, то я й не знаю, щоб дуже спеціяльно тим займалися. Люди не дуже вірили, люди нічим не цікавилися радянською владою.

Пит.: А так, зараз після революції, чи в Вас були повстанці? Отамани?

Від.: Ні, не було.

Пит.: Нічого такого не було?

Від.: Не було нічого. Був такий час, що було багато повстанців, як від 17–го року до 20–го року. То було, Петлюра переходив, а там у нас називався такий Хрестовий, отаман.

Пит.: Ви про отаманів говорили, про повстанців. Це тривало до 20–го року?

Від.: Приблизно до 20–го року, ото Петлюра вже мабуть перейшов аж у 21–му році з закордону. То вони там робили зимовий похід, але це від нас на заході, нам це не дуже відомо було, я тоді ще молодий був, так мало, не дуже й цікавився. Аж тепер я зрозумів. А в нашому селі були повстанці. Мені дуже великі приятелі, вони хоть і старші від мене були, але так вони мене рахували як за порядочного, і то вони почали воювати проти цієї радянської влади, пішли в ліс, не схотіли йти в армію й пішли в ліс.

Ну, то вони побули, літом їм можна було ховатися, і це вони були, так би сказати, до того Кристового, ото в сусідньому селі було, ліс великий там, то вони там скривалися, а ночами їздили по селах.

Пит.: Що робили, комуністів вибивали?

Від.: *Ja*! Декого вбили. А потім, вже перед Різдвом, якраз вони були в мене вночі. Я тоді ще не був жонатий. Прийшли вночі, постукали, мати впустила, і вони, тоді було може душ 20, вони порозбиралися, я соломи вніс багато в хату, порозбиралися, мати наготовила їм їжу, поїли, вони прийшли так приблизно перед 12–ою, або в 12–ій годині. А, так десь в другій годині, може в третій годині вийшли. *Ja*, й так також може в другій годині по обіді з міста на село великі загони радянських вояків, і окружили їх там далеко за селом за нашим, і там їх постріляли. І так скінчилося. То зима їх забрала, вже зимою не було їм де дітися, а люди видавали. Люди були шпигуни, які видавали.

Пит.: А хто їх підтримував, які люди, які кляси, чи як то сказати?

Від.: Так, тож такі кляси як і я, і другі, які, значить, не любили радянську владу, і були приятелі, бо вони приходили — нагодуєш, даси їм їсти, щоб не захляли, вони все находилися в лісі, не були так то, тільки по лісах. Таким чином вони отак то жили, але вони жили і доживали. Нічого не вийшло з того. Їхнє повстання, ніхто тепер їх не згадає.

Пит.: А трохи комуністів забили?

Від.: Трохи, трохи забили.

Пит.: А чи був страх серед комуністів, чи ні перед ними?

Від.: О *ja*! Вони боялися.

Пит.: Чи в той час були вже свої комуністи?

Від.: *Ja*, були й свої. Вони не знали, що таке комунізм. Вони, тоді ж ніхто не знав комунізму, тоді знали — радянська влада, яка називали її більшевиками. Яка дає землю і дає, вже не буде робити в пана даром. Отака справа. А про комунізм тоді ніхто не знав, і комунізму ще довго не може бути, якщо це буде продовжуватися далі. Це не є комунізм. Там один був мій такий приятель, він не був приятель мій, а так я вроді з ним симпатизував, бо він був, батько партизан, і брати були партизани два, ну й, а він вже вступив в партію, все носився з книжкою „Історія Леніна" і я кажу йому: — Чи я міг би цю книжку взяти в тебе почитати на пару тижнів?

Він каже: — Можна.

Ну, то я взяв книжку і там дещо прочитав. То там сказано, що тоді буде справжній комунізм, як цілком зліквідована грошова система. І світ мусить дійти до такої степені, що робити по возможності, а получати по потребності. Тоді ніхто не буде мати свого власного нічого. Получати по потребності — що тобі потрібно — штани, сорочка, там таке. Квартира тобі є. Їжа тобі є. Не буде рахуватися, скільки там що коштує, а це все буде получати по потребності. А робити по возможності, значить у такій формі, що ті йснуючі на світі, які живуть у той час, вони мають працювать, щоб оправдать на весь світ, не на державу, тоді не буде Америки й Росії й той, тоді, щоб дійшов світ до одного — ні України, ні Росії, ні Америки, ні Канади — все скінчено. Грошової системи немає і як там побудують чи бараки, чи як там люди будуть жити, і робитимуть по возможності. Скільки треба робити, щоб оправдати, забезпечити люд, що є на світі. Може дійде світ до того, що людина робитиме три години на добу. А може робитиме 10. У такій формі комунізм справжній буде. А тепер ще зрештою формленний капіталізм, де ж той комунізм? Назвали „комунізм," а вони зовсім не комуністи. Хочуть, щоб і доми були, хочуть, щоб і дачі були, хочуть і те і друге, третє, а де це воно буде?

Пит.: А що можете сказати про українізацію, чи пам´ятаєте дещо?

Від.: Не пам´ятаю нічого, як я ще ходив до школи, і так само і за те, вже як то в нас там на великій Україні, люди не розуміли про Україну нічого. Як я ходив у школу, то нам казали „Малороссія." Про Україну ніхто, ні я не чув, щоб хто згадав. Батьки були неграмотні. Зовсім неграмотні. Не тільки в мене, а взагалі так є. Батьки неграмотні. А як хтось був грамотний, то може рік, або два. Я пригадую, я вчив вірш був, під заголовком „Малороссія." То, здається, Пушкін написав. „Ты знаешь край, где всё обильем дышет, где реки льются чище серебра, где ветерёк ковыль колышёт, и вишневых рощах тонут хутора."

Ти знаєш край, де все обіллям дихає — це по—російському я вчив. Що значит „обілля?"

Пит.: Багатство.

Від.: Все багатство, що є на світі, і Україна тим дихає. Така багата, обілля ц значить багатство до кінця. Нема краю. Де все обіллям дихає. „Где реки лются чищ серебра." Таких річок, як в Україні на білому світі нема ніде. Не там десь, а на білом світі нема, щоб так річка, як Дніпро, або там Псьол, або Ворскла, що впадає в Дніпр там вода чиста, чистіша від сльози. „Где реки лются чище серебра." Чистіше ще ві срібла. „Где ветерёк ковыль колышёт, в вишнёвых рощах тонуть хутора." „Рощи," ц садки по—російському. Як їдеш хутором, хуторами, ми як на Полтаву їдем, не їдем шляхом, а їдем хуторами, то ближче трохи, і ці люди, які живуть хуторами, вони дуж приємні, і хочуть, щоб до них хтось заїхав ночувати. Бо вони живуть на хуторі, н читають, ні пишуть і нічого не знають. Хочуть поговорити, щось—небудь з людьми. Вон собі живуть на хуторі, роблять, багато дуже живуть. На цих хуторах хутір від хутор далеко. Ото сказано в „вишнёвых рощах тонуть хутора." Отак, як це парк наприклад віддалека дивишся тільки чорніє той, а будівля виглядає, вроді вище дерева дах. То ві підтасував, що „тонуть хутора," ніби утопає, той, виринає так видно будівлі. От, то дуж складний вірш був.

Пит.: А чи люди відчували якусь різницю між собою і росіянами?

Від.: О, *ja*! У нас на Полтавщині, в нас не було, ми називали „кацапи," в нас н було кацапів. Абсолютно не було. Ні жидів не було, ні кацапів. Жидів було щось так дві родини, чи три. І вони такі нічого, ніякого вісу не мали. О, а кацапів не було зовсім Кацапи тільки були, такі артілі кацапи засновували, наприклад церкву в нас будували і селі, так кацапи робили, в них свій спеціяліст, свої архітекти, свої інженери, своє все, т будівільне, то кацапи, дороги рівняли там, все робили, тільки кацапи. Артілі називалися Кацапів українці не любили, вони казали: — Хохол мазница — на українців — дава дразниться.

А українці казали так: — Бог сотворив цапа, а чорт кацапа.

І кацапів не любили, вони були такі безсовісні, неважливі й брудні. А так, щоб той, а за Києвом, тільки перейдеш Дніпро, то за Києвом, я сам був у тому селі, було чисто кацапське. То ще Петро Великий поселив, старовірів якихсь. Я там був у том селі. А щоб у кожному селі були кацапи, в нас не було. На Полтавщині, Харківська Херсонська, Катеринославська були самі українці.

Пит.: А люди мали якесь упередження щодо жидів?

Від.: Ні, в нас не було жидів.

Пит.: То там на Правобережі багато їх?

Від.: Не знаю, в нас не було їх, абсолютно ми не мали до них нічого, вони були такі, як муха восени — нічого абсолютно.

Від.: А як у Вас була справа з церквою, як довго проіснувала?

Від.: Церква так, в нашому приході, це великі були приходи, вуло 600, 700 дворів, у нас село велике, побудували церкву в 1906—му році, мені було три роки.

Пит.: Ці кацапи?

Від.: Ці кацапи робили. Дуже гарну церкву зробили, такої церкви мати на світі не було, як там у нашому селі. Перед тим, що її починали робити, то була така, такий комітет церковний, така церковна рада, як і тут при церквах, ото складається. І збирали збори такі, й вирішували як ту церкву зробити. А ніхто не був грамотний, ніхто нічого не розумів, балакали, були багатші вибрані, ні бідні, от ліпали очами, нічого не знали, такщо. А пан був головою цілого комітету.

Пит.: Як називався?

Від.: Кальницький—Патенко, його прізвище було. Він не дуже вчаствував у цьому, його не цікавило це, але був, вибирали, бо це ж треба грамотного, він же був грамотний. І от, я чув як говорили старші люди про цю тему, та й говорили, говорили і нічого не договорилися, тоді питають: — А Ви як, баринь, думаєте, яку б ми церкву?

А він каже: — А, на мою думку, треба зробити — він так харкаво — е, таку зробити, ні велику, ні малу. Так чи так вона довше не стоятими, як 30 років. В шостому закінчили, а в 34—му році розібрали. Трошки не встояла до 30— ти років. Вгадав.

Розібрали, місце загладили. Була дерев'яна, висока, висока була церква, і гарна, далеко видно була, як їдеш з Полтави, а наше село так вроді було на вищому, так її було видно, церкву нашу кілометрів за 40. Дві церкви були, обидві розібрали й по цей день немає церкви.

Пит.: А хто розібрав, комсомол, чи хто?

Від.: Всі розібрали, ото на колгосп здавалося, колгосп посилав на працю, розбирали церкву. Не то щоб там в смислі того, що вони там не любили церкви чи що, вони не розуміли нічого — *robot* і *robot* — *that's it*. І порозбирали, порозкрадали, порозтягали і пропало все.

Пит.: А з священиком що сталося?

Від.: Священиком був у нас довший час; називався Легейда, може ти чув Сорочинці, то він був священиком, викладав закон Божий, в нас священик тоді за старого часу, за царського часу, закон Божий священик викладав кажний тиждень, одну годину. А потім, як стала революція, і так він ще був за революцію, а потім його як забрали, де діли, не знаю, а він ще був старий, може років 80, чи 75, загально старий був. Бо він довший час був у нас, у нашій церкві. Як вона побудувалася, мабуть, і так до кінця. Але вже церкву, його забрали, його не було вже, церква отак стояла, в 30–му, в 32–му, 33–му, як забирали хліб, то все в церкву зсипали. Не було попа, не було нічого.

Пит.: А якою мовою в Вас правили в церкві?

Від.: Російською.

Пит.: То не було автокефальної?

Від.: Не було. Про автокефальну вже під кінець, оце почали появлятися, особливо оце як німці прийшли, то тепер уже по–автокефальному відправляли. А тоді ще по–російському.

Пит.: А селяни розуміли церковну мову?

Від.: Розуміли, але ніхто не розумів, що це по–російському, що по–українському, ще сміялися, як по–українському правили. Казали: — Піп нестрижений. Люди любили російського попа, бо то нестрижений. Отак то справа.

Пит.: Любили, чи не любили?

Від.: Ні.

Пит.: Хотіли, щоб був такий як?

Від.: Те все було російське, царське, все воно було прищеплене, люди ще які й досі згадають, які живі. А, як колись у нас було, як колись у нас було. Нема що говорити, бо що ж у нас було, в нас нічого не було, все було російське, нашого не було нічого. Це ми почали вже своє мати й той, видумувати свою церкву, українська мова, а тоді, то було чуже.

Пит.: Так як почалася колективізація, чи в Вас було багато всяких приїжджих агітаторів, чи з Харкова, з Полтави?

Від.: Були, були, приїздили, говорили, але не дуже так багато, бо то глухе село наше було. Не знаю, може так по містах, а на села мало, в нас село велике, але дуже глухе, залізниця була найближче 35 кілометрів. Так, дуже мало. Із района виїздили там часом.

Пит.: Чи в Вас були такі 25.000–ники?

Від.: О, *yeah*, були, це все було, то були.

Пит.: А що людям обіцяли, що говорили про колгосп?

Від.: Нічого вони не обіщали, вони забирали хліб.

Пит.: І все?

Від.: *Ja*! То висилали для того, щоб забирати хліб. Все на Україні забирали хліб, спочатку революції й до кінця. Все забирали.

Пит.: У вас бували повноважні Центрального Комітету з Харкова?

Від.: Я цього не знаю. Я не знаю. Бо я тоді ще молодий був, воно до мене не стосувалося. Що було, те було. А що воно сзначало, то й люди не розуміли.

Пит.: А так чи розкуркулені, чи вже як був голод, чи люди тікали в місто шукати за працею, чи на Донбас?

Від.: В деяких селах багато повтікали, так на Донбас, а в нашому селі дуже мало, дуже мало. Один був такий зажиточний дядько, не бідний, в нього було десятин 40

землі. Ну й він викрутився до приблизно до 26–го року. Одного разу я зустрівся з ним, він і каже, що, я тоді скупував свині, як то той, він каже: — Заїдь до мене, купиш там мене свиней й продати. Добре. Я заїхав, ну й пішли в хату, й почали говорити в хат знаєш що я думаю. Ну, а що? Я вже був загнатий. Я хотів би виїхати. Але мені н дають документів. І не знаю, що мені робити, я знаю, що буде недобре. Ні, таки сільський дядько, я не знаю, чи він мав народню школу, чи ні, я не можу сказати, ал був, видно, не дурний. Він був з багатших, шестеро дітей в нього було, навіть я з йог донькою приятелював, як був парубком. Кажу: — Може я вам достану документи.

От, якби мені документи достати, я б сьогодні виїхав, все покинув би.

А я мав в одному селі такого приятеля, він не з бідних був, але тримався все д бідних, був заступиником голови сільради, був грамотний. А голова сільради бу неграмотний. А воно таке вроді на хуторі, ті хутори, до міста далеко, та так примазався був активний, і там крутився. Я приїжджаю до нього, кажу: — Знаєш що, Гриша, в мен таке, отаке діло є, чи ти міг би зробити?

Каже: — Привези метрики й я зроблю.

Ну, я приїхав, кажу: — Дайте мені метрики з усіх, і я відвезу йому, й він вам виробе такі посвідки на кожного з родини, й тоді хай Вам Бог помага.

Він забрав мені, я взяв відвіз, той зробив, я йому відвіз, він мені дуже подякував, поїхав. Виїхав аж у Середню Азію. До Ташкенту. І так, він називався Передерій, по–вуличному Печинкою називали, то всі казали: — Де той Печинка дівся?

Ніхто не знав, що це я робив йому, ніхто не знав у світі. Не дай Бог, якби взнали що я це зробив, то кінець. Як була ця війна друга, мій приятель був у поліції, і приходи ввечері, йде додому, зайшов до мене і каже: — Ти знаєш що, Печинчин син прийшов, бу в армії, попав у полон і прийшов в своє село, де він родився. Кажу: — Цікаво мені знати

Я на другий день пішов у сільраду, зустрівся з ним, почав говорити, а він каже: – О! Ви такий то? Так!. О, мій батько весь час Вас згадував, він дуже Вам благодари Батько вже помер.

Вся родина вижила. Там не було на них, цей що самий, що зайшов у своє сел вищу освіту мав, не знаю який його фах був, а з освітою високою. Я там питав. Вже з членів родини, то зоставив, вони всі були грамотні. І ото він мені розказав як вон їхали, як вони жили. Ну, як ми відступали, то він відступав теж із нами, а це як тікали німцями, а потім він вернувся в своє село назад. Я не знаю яка його доля, мене вже н цікавило.

Пит.: Як люди в 33–му році думали, чи в Росії, вважали, що був голод?

Від.: Ні! Не було голоду. Їздили в Росію за хлібом. Навіть не тільки в Росію, а т що були на Північ вивезени, в Вологду, то донька їздила до батька, туди якби в гості в 33–му році й відтіля привезла пуд жита, з півночі, де там вічні тайги були, ліси; туди вивозили людей, і хто живий остався, то те ще батько ще був живий, і вона їздила до батька. І я її зустрічаю, і вона каже: — Хто живий, хто не живий там, розказала, то про наше село, які були вивезені.

Каже: — Я привезла пуд жита.

Ото так було. В Білорусії не було голоду. Тільки в Україні.

Пит.: Чи люди в селі знали, що діється в Харкові?

Від.: *Ja*!

Пит.: Комуністів, значить.

Від.: Ні! Люди так, що навіть ніхто не мав газети, ніхто не мав нічого. Ніякої кореспонденції, нічого.

Пит.: Чи в Вас були такі селянські кореспонденти?

Від.: Не було! То було все мертве.

Пит.: А це казали, що в Вашому селі було 1.300 дворів?

Від.: Тисячу триста дворів.

Пит.: А скільки, думаєте, вимерло з голоду, скільки осталося?

Від.: Я сам би не міг би сказати, я думаю, що вимерло з 300 осіб, може й більше, я не знаю, докладно не можу сказати.

Пит.: Чи бувало таке, що люди продавали свої речі на залізниці, чи їздили в місто продавати свої речі за хліб?

Від.: О, *ja*! О, *ja*! Міняли. Міняли хліб. Куповали за безцінь речі. Ото так то жили. Золоті речі хто мав, торгсини такі були спеціяльно, де вони викачували золото. Приносить там хрест золотий, або там сережки, годинники, або там щось, то вони там давали щось трохи, то крупи якоїсь, то матки, забирали як даром. О, люди віддавали все, що є найдорожче, що найцінніше, аби остатися живим.

Пит.: А чи бувало таке, що брали хліб, від людей, що вже видно було, що вони вмирають?

Від.: А, тож спеціяльно голод робили в тій формі. Забирали, чи він голодний, чи він холодиний, що найшли — те забрали. З горшків, у горшки там квасоля стояла, або щось то забрали, все забирали, підряд, що найшли, то було все їх.

Пит.: Чи в Вас відкрили машино–тракторну станцію?

Від.: Ні, в нашому селі не було, в сусідньому селі. Це вже машино–тракторні станції сталися пізніше.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Вашій околиці?

Від.: О, *ja*! О, *ja*! В нашому селі одна своїх дітей порізала. Її засудили і не вернулася. Де вона ділася, чи з голоду десь вмерла, чи що, я не знаю.

Пит.: Чи в Вас після голоду відкрили патронат для сиріт?

Від.: О, *ja*! Я думаю патронати були під час голоду, але їх дуже не брали, бо й не було куди, де їх дівати, як у колгоспах теж не було нічого. А вже по голоду, то більше було таких сиріт, подавали притулок. Тоді вже не вмирали з голоду. У 33–ому році. То було, патронати називали, і там виховували, їм було тяжко там, страшне було там для дітей. Обіжали, били, але, які вже доживали 18 років, то їх вже вивозили.

Пит.: А як тоді, не так як тепер люди читають чи що, а як ще тоді люди думали про це все, в чому бачили причину цього голоду, чи говорили між собою?

Від.: Нічого не розумів ніхто.

Пит.: Просто таке сталося?

Від.: Просто так, ніби це так мусить бути, ніхто нічого не говорив, ніхто не опридиляв, ніхто нічого не знав. Хто остався живий — остався, хто вмер — то вмер. Один був такий бідняк, за царського часу він був робітником ходив, а як прийшла революція, то йому дали землі, ну, він на тій землі не міг робити, то йому давали, йому давали, він віддавав з половини, там йому орали, сіяли, привозили половину й так він бідненько жив. Як стала колективізація, він зразу пішов у колгосп, перший. А як він, в 33–му році, йому дали хату таку, одного вигнали, а йому дали. То він, у травні місяці вмерла дівчина, була може років 12, а через деякий час близько і він помер. А жінку десь забрали її на буряки і там вона жила десь і вижила, не померла. Так, що тоді вже ніхто не був бідний і ніхто не був багатий, не було пошани нікому. Хто міг викрутитися своїми засобами, зумів викрутитися, а ні — то пропав.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього що вже сказали?

Від.: А я знаю? То така річ, що то йому кінця нема, але хіба все придумаєш так як воно є? Багато дечого вже позабував, це ж довгі роки.

Пит.: Ну, а наприклад, ще які способи були вижити, крім того, щоб ховати, що ще люди їли, що ще робили, щоб вижити?

Від.: А, багато розбігалися по радгоспах, і там працювали, а деякі по містах порозбігалися, по містах, і там десь робили за якийсь кусочок хліба, а який закопав, то він вижив, а те що то листя рвали, та пекли там разну єрунду, то померли, вони довго не існували. Різні засоби, не було, було немилосердя. То було страшне і з страшного почалося. Ніхто тобі не дасть хоч ти вмирай, хоч не вмирай, то не дасть. І хоч дасть там трохи, що ж, він тим житиме, як ніде не достане більше? Мої такі сусіди, вони тут в Америці тепер, ну то вони такі, вони не з бідних, але такі, так воно вийшло, що вони вроді, їх рахували за бідняків. І от вже під весну мого приятеля жінка зустрічає мене та й каже: —Ну, що робить, ми замираєм. Двоє дітей, мати й їх двоє. П´ять душ.

А я кажу: —Що ти мене питаєш, я й сам не знаю, що робити.

Є приказка —Спасайсь як можеш.

—А я, каже, маю маленький вихід, я не знаю, чи ти порадиш мені.

А це вона нікому не могла сказати, тільки мені. Вона знає, що я нікому не скажу. —Який?

—В моєї матері, її мати так, вроді, з багатших, в неї сконфіскували комору, знаєш комора, то хліб туди зсипають, і там насипано повно соняшників, насіння соняшникове. Ти знаєш, що я вирішила? Я вирішила —піду до матері і проверчу дірку, підлізу під той, під комору, туди під, і наточу цього зерна. Як ти скажеш?

Кажу: —Я тобі нічого не скажу, але моя порада —спасайсь! Так, чи так умирати треба. Як ти це зробиш, то спасешся, а як ні, то ти, значить, умирай. Я б радив це зробити.

І вона, вона послухала, і зробила, наточила щось шість мішків. А то треба нести з півтора кілометра додому. Ну, я стрічаюся знову й кажу: —Ти що, зробила, чи ні?

—Отак, і отак, каже, сиди тихо.

То вона носила на базар і насіння на шклянки продавали, а там куповала то пшона, то якоїсь крупи, може буханку хліба якусь купила. І таким чином вижили. Ото так люди спасалися, різними засобами. А які не мали ніяких засобів на спасіння, то ті, звичайно, пішли.

Пит.: Чи можете дещо описати як розкуркулювали, як людей брали, таке як на Сибір гнали в Вас, такі окремі випадки?

Від.: Це найбільше було, оце розкулачування і вивозили в Сибір в кінці 28–го року й на початку 29–го. Це найстрашніший був етап. Їх багато і в нас із села забрали, о, забирали і відвозили їх на станції і то найбільше оце в 38–ий рік, на 29–ий, то це був товарний. Туди напихали їх скільки, скільки влізе, то не може лягти людина, а стояли. То було таке страхіття, що нащо тоді людина родилася на світ. І батько, і мати, і син жонатий, і донька жоната, і старі, молоді, і всякі, сімнею утаскували у той вагон. І от такі були періоди, що жінка родила дитину, тут же ж, у цій тісноті все. І та дитина змерзла на кістку, викидали із вагона на сніг, і далі їхали. От такі періоди страшні люди переживали. І поки їх довезли туди до кінця, то вже далі дороги не було, і там їх згружали, і то по снігу, ліс —не видно неба, і згружали і відтіля ще пішки їх гнали, може кілометрів 100, чи 200, по снігу.

Пит.: Хто це Вам оповідав?

Від.: Люди, які це переживали. Там ще одна жінка є в Чікаго, яка ще була тоді дівчиною, то вона втекла відтіля, то вона розказувала. Багато розказували. І тоді нагнали тих людей, по дорозі ж гнали, то багато вимерло, у вагонах, як везли, багато вимерло, а потім, як пригнали туди, то ж пригнали в тайгу, і неба не видно, такі ліси непроходимі, а снігу по шию. І ото рубай ліс, і відкладали таке велике, як хату робили, а там усередині клали вогонь і там горіло без кінця, і там вони сушилися. І там вони жили. І так, хто вижив —то вижив, їх як осталося 25 процентів, то й то добре. А ті всі вигинули. Отаке люди переживали.

Пит.: А де діли те, що брали в розкуркулюваних?

Від.: Порозбирали, порозкрадали теж. Це ж на те люди йшли і те робили, бо то думає, що щось достане, а той що загине, то хай загиба, а він достане. І він загинув. В 33–му році.

Пит.: У вас не було спротиву проти колектившзації?

Від.: Ні! Ні, ні.

Пит.: Нічого?

Від.: Люди тоді мовчали, так справа велася. Я ж кажу, що ті що робили ту колективізацію, багато померли в голод.

Пит.: То Ви раз були в місті під час голоду, чи більш як раз?

Від.: Прошу?

Пит.: Ви скільки разів були в місті під час голоду?

Від.: О, я! Я часто був.

Пит.: Спеціяльно в Гадячі, чи де?

Від.: Зіньків, називалося.

Пит.: В Зінькові?

Від.: О, я не раз був, на базар ходив. То 12 кілометрів.

Пит.: А що міліція робила з голодними?

Від.: Нічого!

Пит.: Так?

Від.: Нічого, абсолютно міліція не дивилася на це.

Пит.: Не зганяли, нічого?

Від.: Як умер, то закопували там десь, *that's it.*

Пит.: А як в колгосп.

Від.: Діти приходили просити, предположем, ходять діти, батьки померли, в кого осталися якісь діти там, чи там ще батьки є живі, то теж уже до кінця дозивають, і ніхто не просить нічого. Прийде до Вас до хати, і стоять. Постоїть, постоїть, як ніхто нічого не дає —пішло. А не каже: —Дайте.

Можливо, що соромиться... То мовчить, як стіна. Ніхто не просить нічого. Я, як робив оцю примусову працю, як мене засудили, якраз то попало в 33–му році. І від мене, послав в примус–бюро дорогу збирати, які були засуджені, на роботу. В Харків відправляли, там скрізь —по радгоспам, де —я не знаю. Ну, й я поїхав, заїжджаю до одних людей, заходжу в хату. В хаті —четверо дітей. В хаті, як пустка. Нема нічого. Я питаю: —Де господарь?

А господарь каже: —На печі там, лежить.

Я кажу: —Господар! Ви засуджені на примусову працю. Ви мусите явитися в примус–бюро і будуть Вас відправляти на Харків, на працю.

А він злазе з печі. Худий, худий, такий вже. В той час, як я ввійшов у хату, діти десь ходили і випросили огірок такий великий, квашений. Солений в нас казали. І вони принесли той огірок, була дисципліна родинна, що випросити —мусять нести додому. І той огірок вона різала на кусочки і кожному давала. З´їли, тоді чекай —ще хтось принесе. Ну й той господарь злазить з печі, то я його питаю: —Чи Ви вийдете, явитеся в те примус–бюро на працю?

Він каже: —Я не прийду. Я вже довго жити не буду, на яку я працю? Я не буду довше жити, як два дні.

Ну от, так. Я й поїхав. І ото я об´їздив той список, який мені дали, я там працював. І то, тоді відчитуюся де хто, як, що. Через пару днів послали другого, а той вже вмер. Ото так це було. То сумна картина була. Так як щось колись прийде на думку те, що бачив, те що чув, те що знав.

В 32–му році мене зловив голод. І так зловив, що я й не думав цього. Але воно вийшло, що, я таке не думав, що так вони заберуть, і в мене забрали хліб. А в мене в хаті 10 душ родини. І так, приблизно в травні, у кінець, при кінці травня в мене, а нема нічого. Встали рано, а моя мати каже: —Боже, Боже, нема ні пилини, ні картоплини, ні бурячка нема, нічого.

Десять душ в хаті. І ніхто не журиться, ніхто не плаче, всі мовчать. Діти сплять, а ми —сестра, і мати, і жінка. Я встав, вбрався і побіг до свого приятеля, а в мене багато приятелів, був в селі такий, дуже мене багато уважав, такі приятелі були порядочні. Я знав, що в цього щось є, та й прибіг я до нього рано, може сонце тільки зійшло, а він каже: —Що з тобою, що ти так рано прийшов?

Кажу: —Вмираю.

—Що?

А так і от так.

—О! То що ж ти не кажеш, ідем у хату.

Пішли в хату, він на жінку: —Давай снідати!

Жінка насипала якийсь суп, чи що там. Посідали, поснідали і йдем. Він мені дав так може кілограм 10 жита, із 10 картоплі, пару буряків. Як я це взяв, то я як й мільярди найшов. Насилу дотаскав додому. Приніс додому, жінка й сестра пішли в жорна молоти жито на муку, а мати там картоплю чистила, буряк і наварила якийсь суп і ми наїлися і вже веселі. А він каже: —Цей господар, каже, ти знаєш що, давай купим корову, я знаю. Давай!

Ми пішли ввечері, купили ту корову, привели до нього, зарізали, поділилися. Тоді частину я свого м´яса продав, а частину для себе. І таким чином я до другого пішов, теж достав трохи, таким чином я викрутився, мені люди помогли. А вже в 33–му, в 32–му восени на 33–ій, ховав де що тільки під руку попало. А тоді я не ховав нічого, і просив. А тоді вже ховав де що прийшлося. І вижив. Не голодував.

Пит.: А як заховали, закопували?

Від.: Вночі, вночі. Вдень намолотим, бо я ж не був у колгоспі, а в мене бул земля. Вдень намолотимо, а вночі десь поїдемо в поле, або що, і заховаєм, закопаєм.

Пит.: Це ніхто, крім родини не знав?

Від.: Ні! Борони, Боже! Ну, я з одним приятелював, то ми, він мені помагав, я йому помагав. Оцей, що його вигнали з хати і в його хаті жив той, ото що я казав бу батраком усе життя, що вмер. Йому ту хату дали. То ми восени, взиму саму господарев із хати, у сіни, такий поріг, може трошки чужий як отак, отой, так увійшли, так ми там викопали яму, під порогом, і він положив туди чотири мішки пшениці. То так було кілограм, так по 50 кілограм, чотири мішків — 200 кілограм. І там закопали, замазали заробив, так, що ніхто й не найде. І от, ходили, шукали хліб, і не найшли. А як весною то ж умер той господар, а хата стала пуста, а він уже виїхав із села з цього, у лісництво на працю, там дістав працю, я побіг до нього й кажу: — Отак то і так — Іван віддкопаємо ту пшеницю, та й заберете.

Ну, то він приїхав, прийшов до мене вночі, ще одного такого приятеля ми мали так його пішли викопали, забрали й кінець. Ох, тоді всі казали, от де ховав хліб. Отаким чином ми, і хто рискував на це, і вижив. А хто не рискував, то й пропав.

Пит.: А як докладно шукали?

Від.: О! Я ж казав, робили такі піки, такі товщі ніж палець, залізні, довгі, а тут скраю гострий і тут така ямка. І то шпиряли скрізь, і в землю, і в солому, ну — всюди, шукали ото. Оцей Гриша видавав документи, отому самому, так він був активний в селі, він не був активний, тільки в душі, він не був активний, а так, бо він з багатших, то він так крутився, був — і вашим і нашим. Він був тим організатором, головою, що бригадою ходив, хліб забирали, шукали. А він був голівним. І то, як уночі постановили в такого то забрати хліб, і в такого то піти зробити обшуки, то він уночі до нього приходив і казав, що в тебе завтра будуть хліб шукати, де він є закопаний? Ну, то господар йому показав, оце тут. Ну добре. Він тоді приводить бригаду і бригада бігає — вони шукають, копають, штурхають, а він на місті стоїть, кричить — шукайте, шукайте, може десь найдете, як же ж так. Ну й пошукали, пошукали, й не найшли. Але дійшло до кінця це, що він робив добро, а йому зробили зло. Вже чутки почали проходити, що Гриша защищає таких людей. І вже за ним стали слідити. Ну, як же ж, відказатися від цієї праці не можна, засудять. І він рано мав іти з цією бригадою по хліб шукати, а він прийшов додому снідати, і теща виняла чавуни з вареним гарбузом, чи там картопля, зварені в печі, вийняла, поставила на підлогу, а він руками в той чавун, оце поти, і то йому попекло так, що він нагонило отак руки, і його забрал в госпіталь в Полтаву.

Пит.: Він це навмисно зробив?

Від.: Навмисно. Бо бачив, що вже йому кінець. Вже защищати людей він не може, а щоб люди лаяли, значить і воно так замазалося. І викрутився. Я казав: — Ну як же ж ти так? Та я, каже, рішився закінчити, бо цього не міг переносити.

Пит.: А як чули, хто найхитріше сховав таке, чули якісь анекдоти, чи щось, чи хтось дуже хитро сховав свій хліб?

Від.: То що?

Пит.: Чи чули якісь випадки, щоб, ну просто, які найцікавіші були засоби хліб сховати?

Від.: Ну який? Закопували де хто зумів. В декого найшли. То як найшли, то засудили. А той заховав так, що не знайшли, то викрутився живий.

Пит.: То в Вас в нікого не знайшли?

Від.: Ну, находили.

Пит.: А в Вас?

Від.: О, в мене не знайшли нічого, бо я не ховав вдома, в своєму господарстві. Я ховав так, то десь, одне заховав, така могилка, де я мав посіяти жито, і я наготовив чотири мішки жита і вночі поїхали, там викопали яму, вложили, засипали, і додому поїхали. Вже до раня був дома. А рано поїхав тоді сіяти жито, там посіяв жито. І от там уже ніхто не найде. Різні засоби такі видумували, лиш щоб десь там заховати, щоб ніхто не знайшов.

Пит.: А як рішали в кого обшук робити?

Від.: Ого! То так.

Пит.: Як це рішалося?

Від.: То робилося в сільраді. В сільраді рішали за кожний участок — в отакого то, і в отакого то, в першого. І то було на тому участку, де я жив, збиралася бригада, і з бригади йшли по назначенню. То до мене, було, перше ідуть шукати хліб. Але нічого не найдуть. А в 32–му році, як то я кажу, що в мене забрали хліб, то я не був вдома, а до мене прийшли хліб забирати. І почали забирати хліб, а жінка не давала, той тягне мішок, а вона собі тягне, так вони жінку звязали верьовкою в хаті, а матір і дітей, це Альошу і тих, у комору замкнули, й крючком накинули, а самі тоді робили що хотіли. Позабирали й поїхали.

Пит.: Тільки хліб брали, чи ще щось грабували?

Від.: Тільки хліб. От така справа була.

Пит.: Якого Ви — це вже трохи інакша справа — якого Ви погляду про царський режим?

Від.: Звичайно, нам був царський режим, як мені, був би вигідніший, бо тоді ти міг робити, що хотів, міг господарювати, міг той. А ми інакшого не знали в той час, ми не знали ніякого національного життя, ми не знали, що таке Україна, що таке свій рідній край, ми нічого не знали. А як те сталося, та революція й той, то нам було вигідніше царський режим. Тоді було всього багато, звичайно для бідних то воно гірше, бо бідний є бідний. А так як мені було, мені було ліпше, бо в мене вже була земля своя, а частину в оренду наймав, потім ще щось би придумав, можна було тоді. Але то все пішло на смарку, і настала друга, друге право.

Пит.: Скільки в Вас було землі найбільше?

Від.: Було так, близько шість десятин. Тоді можна було жити. Але то на все можна було наняти, й ще якусь оренду, якщо хотів більше хліба придбати, там всього.

Пит.: А чи Центральна Рада мала владу в Вашій околиці, чи то не доходили до Вас.

Від.: Я б сказав, що не доходила. Ми не знали ніякої Центральної Ради, нічого.

Пит.: А вже за Скоропадського, то ті каратільні загони ходили в Вас?

Від.: Вони не ходили, а спеціяльно визивали в сільраду й як хто не обіжав, щось сказав, що я його вже ліквідував, там чи дерево рубав, чи гість якийсь — різні щось там забирали, вже його немає, то деякі били.

Пит.: То казали, що в Вас був такий отаман Крестовий?

Від.: *Ja*! В нас був Крестовий.

Пит.: А що про нього знаєте, чи в нього, чи він когось підтримував з тих всіх партій, чи?

Від.: Я й не знаю. Бо тут є один в Скрентоні, який був у нього.

Пит.: В загоні?

Від.: *Ja*! В його загоні. То він казав, що вони ніби хотіли з´єднатися з Петлюрою, ну, в то Петлюра сюди не прийшов і так воно розплився. Декого постріляли, а дехто втік, і нічого не вийшло, а того самого Петлюру, то забито десь у лісі.

Пит.: Чи Кристового?

Від.: Кристового. І таким чином нічого не вийшло. І які люди пішли туди до нього в загоні ті, то побито їх. Він побив.

Пит.: А чи хтось з важніших, так як Маруся, чи Махно дійшли до Вас?

Від.: Ті до нас ні, ті були там, Маруся була десь там ближче до Полтави, над річкою Ворскла. Там Зелений був якийсь, Маруся якась була, то були розмови, ну, а ми не дуже, та що той. Пригадую, але не знаю які як вони, що вони робили.

Пит.: А як народ думав, що народ думав про Леніна, чи так взагалі знали щось, чи поважали?

Від.: Ніхто нічого не знав ні про якого Леніна, нічого не знали, нічого. Знали тільки як би землі набрати. Ні про Леніна, ні про кого. Тільки про землю думали. Аби землі набрати.

Пит.: А що з Вашим паном сталося?

Від.: З паном сталося таке — хоч і знав, що буде революція й знав, а все одно дурак. Я не пригадую, я думаю, не пригадую в якому, чи в 17–му, в 18–му, я думаю в

17–му році. Того пана привезли додому, в нього господарство і як будь–то би ві показав де золото позакопуване. Забрали те золото, і забрали його і більш вже він н вертався. Вони були втекли всі, і бариня, і пан, і було двох синів. Один був у Москв вчився на юнкерському училищі, а другий був такий дурнуватий, господарював. Але, як ото почалася революція, то він таки втік із свого села, а потім десь його зграбали, чи що і привезли, щоб він знайшов золото. Він указав де золото, забрали золото й його, і більш вже не вертався. Думаю, десь розстріляли.

Пит.: Большевики це?

Від.: *Ja.*

Пит.: А що нарід думав про білих, про Денікина?

Від.: Я й не можу сказати, що й думав, бо він у нас майже не йснував. Він цей час пробув, туди пройшли і назад вони вернулися. Вони не показали нічого мудрого, ні дурного. Побули, розігнали й вже й не вернулися.

Пит.: Чи в Вас було багато людей, що підтримували те що проти попів, проти церкви виступали?

Від.: Мало. Проти попів то й ніхто не виступав, тільки влада. Ну й не защищав ніхто. За церкву то люди незадовелені були, що розбирали церкву тоді, але нічого не зробиш проти влади.

Пит.: Чи ви можете повторити, я не знаю чи це на магнітофоні добре записалося, цей епізод з тими двома дівчатками в Зінькові, що мама їх покинула?

Від.: То що?

Пит.: Чи повторити, бо я не знаю, чи то записано було добре, тут шуму було багато.

Від.: Я ж кажу, що я був на базарі. Ну й там чуть якийсь крик, а що то за крик — не відомо. Я пішов, там юрба людей стоїть, дивляться на ту картину. Оказується, то там дві дівчинки стоять і плачуть: — Мама, мама, мама — кличуть, а тої мами немає. Оказується, що матір їх обдурила, сказав, що я піду куплю вам хліба, а би тут на мене почекайте. А ті діти чекали, чекали, мати не вернулася й почали плакати. Звели там великий крик, то була жалібна картина, люди дивилися на то і то, а розпитали їх, і щось з´їсти. Але що, на чім кінчилося, доки діти хто забрав, куди вони ділися — я вже не бачив, так, що на ту картину подивився й пішов, по своєму ділу. Чи їх, тих дітей хто забрав, чи патронат, чи може з охрани хтось узяв вже, може не мав дітей, я не знаю як. Але вже я їх покинув.

Пит.: Чи це було часте явище, що голод родини розбивав?

Від.: О, *ja*! О, *ja*!

Пит.: Що не дбали батьки про дітей, ані діти про батьків.

Від.: Батьки дітей ненавиділи як більма. У нас було ото в ті часи, тепер ми згадуємо, що діти, — Та сідай їсти, та що тобі їсти, та що те?

А тоді: — Мамо, дайте їсти!

Та вас і не нагодуєш, хоч би вас собаки поїли, коли я вас нагодую?! Вони б і з´їли хто зна–що. А немає чого дати. Так, що батьки не задоволені були дітьми. Чи вони вмирають, чи не вмирають — однаково. Ні, не щадили, так як тут за дітьми. Ото така справа була. А хто там дбав про тих дітей, як і той, не було нічого їсти, не було в чому ходити. От і мій, мої як ходили в школу. Визивають батька, там такий був сусід через три двори, в його було п´ятеро дітей, ну й його діти бе ходять в школу. Визивають в сільраду: — Чого твої діти не ходять у школу?

— Немає, ні чобіт немає, вдягнутися нівщо.

Знову питають: — Чому твої діти не ходять у школу? Та отак, немає чобіт, немає в що вдягнутися, нема чого їсти нараз. А чого твої діти не ходять у школу? Ну, я ж казав оте і те. Іди додому, і як не будуть твої діти в школі, тоді розпрощаєся з дітьми.

Все, все розмови. Вони не чують, і не згадують про те, що нема в них у що вдягнутися, вони ж добре знають, тільки того, що, щоб було говорити. А діти, щоб ішли в школу. А воно нівчім. Отакі були права.

Пит.: Дякую.

Case History LH15

Anonymous male narrator, b. Feb. 2, 1914, in Mykolaiv region, now Dnipropetrovs'ke region, one of eight children (of whom 6 survived) of a prosperous peasant who started out with 5 *desiatynas*, increased his holding to nearly 60 *desiatynas* by the revolution, and after the revolution ended up with 10 *desiatynas*. An older brother fought in World War I and returned to organize troops to fight for Ukrainian independence. In the 1920s, narrator was expelled from school and his father expelled from the village. The local regime was dominated by outsiders, especially Jews, but some local people did take part. Narrator tells of local *otaman* named Ivanov: "his slogan was beat the whites until they turn white and beat the Reds until they turn red. He stole, drank, and killed." *Komnezam* appeared only after Soviet rule consolidated after 1923. Narrator and his dekulakized family were sent to the Far North before the famine. Consequently, he says virtually nothing about the famine, sticking primarily to the Civil War period and the life of exiled kulaks.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, в якому році Ви народилися?

Відповідь: Я народився другого місяця, 12–го числа, в 1914–му році.

Пит.: А в якій області Ви народилися?

Від.: До царя була область Миколаївська, а після революції стала Дніпропетровська.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Мої батьки займалися хліборобством, селянством. Так, що на селі виростали всі чисто.

Пит.: Можна спитати Вас скільки землі було в Вашої родини?

Від.: Батько спочатку як починав господарювати, то він із п´яти десятин, і довід господарку, сіяв хліба зернового до 60–ти десятин.

Пит.: То вже при совєтах?

Від.: Це якраз тоді, коли революція стала, то вже обрізали землю, і батьки свою власну землю, що батько купляв у царя землю, то її відібрали, як тільки після революції совєти відібрали, забрали документи на землю, що роблені і підписані царем у вічність з поколінь у покоління мусить переходити ця земля, це все було відібрано.

Пит.: А скільки залишили Вам?

Від.: Залишили нам то й що для всіх вже радянська влада наділяла, це було 10 десятин землі. Крім того батько ще присівав від других людей, хто більше мав, а не міг посіяти, то він орендував, або за половину, або платив грішми. То він досівав вже при радянській владі від 20–ти до 25–ти, бувала що й до 30–ти десятин землі.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині всього?

Від.: Батько мій мав дітей восьмеро, але живих було, працездатних шестеро. А двоє померло.

Пит.: А Ви в родині наймолодші?

Від.: Так, я народився тоді, коли моя мама мала повністю 50 років.

Пит.: Це рахувалося чудом?

Від.: Батькові було 52, а мамі 50, це в 14–му році, де якраз із–за моєї вини родина не могла виїхати до Америки, бо план був виїхати до Америки.

Пит.: Чому думали до Америки?

Від.: Через те, що господарка, батько розвів господарку більшу, а все хотілося батькові більше, і люди їхали до Америки, писали, що дешево земля і господарка розвивається в Америці. Батько також хотів їхати до Америки, але через революцію й через мій приход на світ цього не можна було виконати.

Пит.: А таке бувало, що найбагатші виїжджали до Америки, а не тільки бідні?

Від.: Таке бувало, але в нас в селі, в нашому селі було пару багатих людей, такі що мали більше як 300 десятин посівної землі, а то було нормально кожна родина мала 10–15 десятин землі.

Пит.: Чи Ваш батько брав участь в громадянській війні, чи в революції, чи в чомусь іншому?

Від.: Власне мій батько не брав участі в громадянській війні, або в революції, ал мій брат був на фронті як була війна з Німеччиною, царська, і потім повернувся, як стал революція, повернувся додому й організували повстанське військо в нашому селі. І д нашого села прилягали ще багато других сіл, хуторів, де вже було в повстанчому військ для охорони, бо в той час грабили, били, революція.

Пит.: А який був отаман у Вас?

Від.: Власне в нашому селі не було отамана, тільки був командир. У той час я бу молодий, але розповідали батьки, і брат розповідав, бо було запит такий, що: —А чом ти йшов у повстанці?

А він казав: —Для оборони й для українського народу.

Пит.: Значить повстанці хотіли Україну самостійної?

Від.: Так. Ця організація боролася за самостійну Україну, так як і другі країни той час боролися також за свою самостійність. Наприклад Латвія, Литва, Естонія другі, багато інших боролися за самостійність, хотіли ні царизму ні революції, бо знали що принесе, але недобре принесе для нашого народу.

Пит.: А що люди думали про таких, як Петлюра?

Від.: Наприклад ця організація, що в нашому селі була, то вона весь час мріяла, щ вона з´єднається з армією українскою, армією петлюрівською, але не пощастило. Бачте справа в тім, що довший час, коли населювали на ці землі, то населювалося російськ село й українське село, мішали, щоб не було повстання. Наприклад російське велик село, мішали разом туди й українців, щоб росіяни мали верх над українцями, або ж українске село було між двома російськими. Так, що українці менший мали голос чим росіяни в той час, бо в той час, коли населювали сюди, то приходили люди наш українські, з українскою мовою своєю, але тут нарушували їх, щоб вони по–російському говорили. І так задержалася дуже добра мова українська, як наприклад в Полтаві, Києві, в Харкові, в Кам´янець–Подільському й другі міста. А сюди де населювали Катерина, то тут зразу як населювала, так і нарушувала. Били, як не знаєш по–російському —били, передавали.

Пит.: А як українці з росіянами жили?

Від.: Передавалося з поколінь в покоління, як знущалися над цим краєм.

Пит.: Значить, як ще була цариця то так?

Від.: Як була цариця, такий був зданий приказ, що ці місця по Миколаївську й всі нарушити, бо там тяжче було де був, де був гетьман Мазепа й другі коло Києва, в Полтаві і в Харкові. А тут легше їй було нарушувати, бо тут рідко люди жили, мало людства було, а займали всі поля пани —російські поміщики. Це була кріпаччина в той час.

Пит.: А як українці жили з росіянами в Вас?

Від.: Українці жили з росіянами більше поважно, тому, що росіяни переходили на мову українську скоріше, чим українці переходили на російську мову.

Пит.: Чи була ворожнеча між ними, чи не дуже?

Від.: Час–від–часу була ворожнеча. Так, наше село між двома російськими селами, то була ворожнеча, а особливо під час революції, що росіянами хотіли „единую и недилимою.

Пит.: Большевицьку чи царську хотіли?

Від.: Вони хотіли царську. Вони не хотіли, як би сказати, комуністичної, а вони хотіли царської, й була ворожнеча. А до того й після того, як вже радянська влада вкріпилася, то вона взяла тут і росіянів і взяла українців. Всіх міряла на одну мірку.

Пит.: А як довго проіснувала ця організація повстанча, до якої Ваш брат належав?

Від.: Ця організація в нашому селі, воно велике село дуже, вона діяла до останнього, десь до 23–го року. А потім, після цього всіх виловили і вибили. Підступом обманним, що був зданий приказ радянським верховним комітетом, що всім прощається, хто був в якій організації, чи всім прощається. Всі вийшли, а їх арештували й знищили. Як і селян, як і вчителів і лікарів і других.

Пит.: А де ці люди перебували, як їх розбили, чи то в ніч ішли, в степ, чи постійно десь так?

Від.: Наприклад, мій брат старший і другі, багато таких як він, то від нас недалеко на захід є невеликий ліс, насаджений, він не природній, а насаджений. То більше

перебували в тому лісі, де ще не було доступно при тому часі радянській владі охватити той ліс, бо було дуже, як би сказати, охоронявся той ліс із середини повстанцями.

Пит.: А що повстанці робили, значить як вони діяли — роз´їжджали, комуністів вибивали, чи як то робили?

Від.: Тоді, коли ще було в селі штаб повстаців в нашому селі, то вони діяли так, щоб не розмазувався комунізм, не було убийства й селянство жило вільно, щоб не було один на одного, і так воно й було. Тому, що кожний батько із своєї родини дорослого сина посилав вже в цю організацію.

Пит.: Чи Ви чули скільки осіб, скільки членів було в тій організації, приблизно?

Від.: В цій організації було до 300–от на конях і до 1.000–чі було в піших організаціях, все тільки в одному нашому селі нашому, а крім того кругом села на 20 верств, то було їх до 3.000. Та що ні заїжджав, ні Іванов, банда Іванова, він не заїжждав ніколи руйнувати, розбивати, і ні заїжджали совєти. Я пригадую собі, мені було десь так п´ятеро років, і останній раз, як совєти розбивали вже Денікина, то Денікин якраз на святий вечер заїхав в наше село. Снігу в цей час не було, але дуже морози великі були. То коли вони заїхали, велика їх група, то вже організація ця знала, повстанці й вже було, як вони зайшли в село, то вже було оцепляно. Бо вже, бо вже зв´язкові передали на другі села, то вже з дригих сіл допомога прийшла. І якраз коло нашої хати денікинці верхові обступили нашу хату, але нікого з повстанців не дістали. В ніч на Різдво повстанці їх обеззброїли, та й в нашій хаті, при мені, я вже пам´ятаю, і був доктор недалеко від нас. І їх в ту ніч, але багато їх втікло, й їх в ту ніч вивели, через два дні від цієї ночі вивели, і 300 душ забили, в одну яму положили.

Пит.: То народ дуже не підтримував їх?

Від.: Народ не підтримував, і народ проти йшов, і проти комунізму, і проти білих.

Пит.: А кого більш не любили, чи можна так сказати?

Від.: Не любили білих, царя, бо вже пережили від нього, а не знали, що принесе комунізм, бо ще він не утрвердився, ще тільки революція стала, а обіцянка дуже велика — ваша земля і ваша воля. Для селянів це було що — перше — земля. Для робітників друге що — фабрики і заводи, робота, і все. Це спонукало й селян і робітників на щось ліпше, але що вони не дочекалися того.

Пит.: Чи та повстанська організація мала якусь ознаку?

Від.: Назва була — Оборона українського народу.

Пит.: То коли вже остаточно в Вас совєти закріпилися, встановили свою владу?

Від.: Совєти?

Пит.: Коли появилися, бо казали, що взагалі Вас не зачіпали кілька років.

Від.: Совєтська влада укріпилася уже десь із 23–го року, вже укріпилася. Тому що в 24–му році вже моєму батькові відібрано було права голосу, а після цього мене викинули з школи. П´ять клясів кінчив, і з школи мене викинули як чужого. Батько був назначений, із села було назначено 12 господарів, так називалися закладників, що відповідали за все це, що радянська влада збирала.

Пит.: Значить, якщо повстанці були.

Від.: Якщо щось станеться в селі, то відповідають головою ці 12 господарів. Так, що приходилося батькові багато часу не спати, цілу ніч, щоби нічого не сталося, спасати свою голову й своєї родини.

Пит.: А ті комуністи, чи то були місцеві, чи приїжджі переважно?

Від.: Зразу комуністів не було місцевих, бо коли вперше став гетьман Скоропадський, то він потребував німецьке військо, і німецьке військо стояло в нашому селі, то був виданий приказ Скоропадським, що хто грабив економії — вибити. І одного тільки чоловіка забрали і вбили. Але він в тому не винуватий, хоч був і бідний і на нього падало п´ятно що він, але він того не робив. То тільки настрашка була дана для селян від Скоропадського, від німецького війська.

Пит.: А що народ думав про Скоропадського?

Від.: Нарід думав в той час про Скоропадського не дуже добре, тому що він дав знати людям, що — якби розібрали в поміщиків, то ви мусите й повернути все чисто, або робити як раби в нього, щоб відбудувати поміщикам все те, що розграбили. Але ж не всі люди брали. Наприклад мені батько мій говорив в той час, що коли стала революція, то

поміщики тікали, й люди, ті що працювали —поміщики сказали, що це ваше —розберіть, а потім німецька влада прийшла й катувала людей. Цьому люди не довіряли абсолютно гетьману Скоропадському. Бо була в цьому зміна.

Пит.: Оті перші комуністи в Вас, ті що перші в Вас були в уряді, чи в тому —якої національності були —українці, росіяни?

Від.: Прийшли, перше засіли, звичайно, що росіяни. Потім росіяни більше потягнули за собою жидівського народу.

Пит.: А як це Вам денікинці підходили до села?

Від.: Як підходили денікинці до села, то розвідка передала повстанців, щоб вони минули це наше село, бо вони будуть покарані. Але вони не повірили, вони дали ноту, що якщо ви виступите із огнем проти нас, то виріжемо все село. То люди, крім повстанців, люди помагали, мусили помагати ті, що й не були в повстанцях, ніччю помагали їх розброювати. І їх розброїли, мало з них хто втік.

Пит.: Обезброїли?

Від.: Обезброїли. Вони знають російську мову вперекладі, бо в нас мішана мова.

Пит.: Ні, це нічого, це зредаговане буде. А так, то коли можна сказати, що в Вас завелися свої комуністи, місцеві?

Від.: Місцеві прийшли наприклад в повному стані обладіти вже владу, але вже вони почали організувати в 21–му році. Бо в 21–му році, проти 22–го, в 22–му році стала голодівка, голод невеликий, але був голод. То вже радянська влада потрохи починала обладіти селом і влада брала в свої руки.

Пит.: Чи в Вас були комнезами?

Від.: Комнезами повстали в нашому селі після того коли, коли вже совєтська влада більше вкріпилася. По–перше, після 23–го року, як вкріпилася радянська влада, вже більше взяла в свої руки, то приєднала до себе жидівство, яке потягнуло багато жертв українського народу. Це жидівство помстилося за те, що царі гнобили жидівство. Не українці, а росіяни, царі. А жидівство помстилося над українским народом. Воно витягало з села до останнього повстанця з кожного села й вбивали, набивали, вже при радянській владі, набивали повні ями де тільки були пусті. Бо вони всі стали на працю до Чека. А їхнім верховодом став Фелікс Дзержинський. І через те весь час коли вони пішли в владу, вони займали скрізь високі пости і до того дійшло вже в останні часи, що вже казали: —Ви в мішку, тільки зав´язати українців.

Пит.: Я таке чув від людей з Харкова також. А в Вас у селі все жили жиди, чи це приїжджали?

Від.: Ні! В нашому селі жило пару родин. До революції жив один жид, але багатий жид, його також, він мав також покоління своє в цьому селі. То він був добрий жид, бо як стала революція, то його перше в селі взяли росіяни, і нашого священика українця. Його вбили, а священика втопили в криниці. Це перше була їхня російська мста за „единоую, недилимую" в нашім селі. Цей жид, що був у селі, то батько розповідав як він став, мій батько ставав господарем і всі ставали господарями, то він позичав гроші, або купляв скотину для обробки землі, або будував хати, він купляв ліс, дерево й все чисто для хат. Він не питав —коли віддасиш, тільки записав і брав один тільки процент із того що ти йому був у борзі. І через те його забили.

Пит.: Чи то була система в тих селах, що брали закладників, чи то тільки Ваше село було таке, задавало клопоту?

Від.: Наприклад у другому селі, де росіяни, то там закладників не було, бо там стояли за „единую недилимую.". А передбачалося, що воно видно було, що комунізм іде той самий, бо росіянів закладників не було, росіяни так не гнобили як українців, а над українцями знущалися. І навіть, крім того, над росіянами так не знущалися. Дзержинський не знущався, як знущався над українцями.

Пит.: А як вибирали закладників?

Від.: Закладників вибирали, це не за моєї пам´яті, бо я ще був малий. Але вибирали закладників із того хто, наприклад, був дуже склонний до релігії, хто був противник проти совєтської влади, ну, й хто не долюблював царизму, кому не подовався царизм також.

Пит.: А як?

Від.: Не розумію. До революції правила монархія царизму, отже ж не подобалося, наприклад моєму батькові, багато таких, бо мусили свою землю купляти в царя й платити великі гроші. А це питання ставилося: — За що ж я плачу? За своє покоління, то що воно вік робило в рабстві, і коли скасували панщину — земля стала для всіх однаков, а я мушу платити цареві за землю. От через те й те й друге й визначали через те закладників.

Пит.: А як жилося при НЕПові в Вас?

Від.: Коли вже хвиля пройшла революції, й становилася совєтська влада, я вже пригадую, я вже почав у школу ходити, в школі почали українське викладати, а до того викладали в школах російську мову. Було тільки виключно молитва на українській мові, а то було все на російській. А вже після революції, то я пішов вже в українську школу, на українській мові. Бо діти, як і батьки — діти, то мішаним говорили в родині, а вже коли я пішов у школу, я почув від учителів інакшу мову, українську мову. Цим самим порушено не тільки, а всіх і селян. Селяни зовсім ожили після цього, бо почули свою рідну мову. Селяни взялися після революції до праці, бо після революції, хоч і відняли землю, власну, але ми не осталися без землі. Наділ, так як всім на двір, на душі — скільки родина з осіб, а потім хто не був, хто хотів працювати, то землі було багато в оренду, земля була вільна, багато не розпреділена, так, що оренда коштувала дуже дешево, й люди орендували, так де мій батько й батько моєї жінки.

Пит.: А яку частину Вашого збіжжя мусили віддавати совєтам ще при НЕПові?

Від.: Уже за моєї пам´яті, як після 23–го року, то вже їздили, коли став в 23–му році голод, недород на Україні, то їздили совєтські агенти по викачці, по заготівлі хлібу для держави. То в той час ще казився Іванов, то він тільки взнав де ці агенти по хлібозаготівці, то він їх витягував, розпорював животи і насипав зерном повний живіт, розпорений. Карав цим, щоб не брали для російського народу хліб, щоб весь не забирали хліб з України.

Пит.: Хто був цей Іванов?

Від.: Іванов був монархіст. Він сам учитель. Але в нього ідеї не було основної, основного напрямку приєднатися до українскої армії, в нього клич був такий, щоб бити білих поки не побіліють, а червоних поки не почервоніють. Грабив, пив і вбивав.

Пит.: А він був вороже наставлений до Ваших повстанців, чи ні?

Від.: Він не був вороже наставлений до повстанців, але повстанці вороже були наставлені до нього, через що вони йому раніше заповідали, що не являйся туди й туди, бо тебе зловимо. Так, що він кругом кружився, але тут де я знаю, де мені переказували то він не появлявся. Він знав що його чекає. Були також другі вояки, як Григор´їв, також банда, другий, ще, ніби, Маруся була така, а ще, ніби, Зелений був, багато їх було. Але їм всім не пощастило, якби з´єдналися в одне, і стояли за одне. Після 23–го, 24–го року, після 22–го року, коли голод пройшов невеликий, але все таки голод, нарід став обсівати землю й став на ноги, села почали жити ліпше, чим жилось їм до революції. Звичайна річ. Радянська влада мудро–хитра й обманчиво підійшла до селян, що ввела, їй треба було знати як поставитися до села до НЕПу, і як поставитися до села після НЕПу, або ж перед НЕПом. То воно ввело НЕП у 27–му і з 26–го і до 28–го року. Два роки тільки був НЕП, недовго. Якщо я не помиляюся. Як увели НЕП і дозволили що культурно сіяти, всю землю обробляти культурно, культурне насіння сіяти, щоб дістати добре зерно й добрий врожай. І село піднялося до тієї степені, що навіть проявилися співи „Ще не вмерла Україна." Ото як побачила радянська влада, що вже далі не можна пускати, бо село і вся Україна стали на ноги як вони не бували. Значить її потрібно присікти. І почала НЕП нищити, увела різні податки, разне все чисто, аж поки не дійшло до розкуркулення, де приїхав на Україну Ворошилов і почав на українських комуністів жати, щоб викачати і знищити селян як клясу. Де й довело, що погнали мільйони на Сибір і запровадили голод. Де й я перебував із 30–го року до 34–го року в Сибірі. Далеко, в північній тайзі.

Від.: Коли придивитися до тієї ситуації, до нашого краю, то совєти, комуністи зуміли розкласти село, з 27–го року, з 25–го почали до 30–го року вони розклали на категорії селян і це помогло їм зробити й колгоспи, й розкуркулення, і висилки, й великий голод. Бо вони перше взяли — що ти бідняк, ти батрак, ти середняк, а ти

куркуль. І зробили ворожнечу сусіда з сусідом, між рідним братом і братом, і між синами й батьком. В цьому українські комуністи не придивилися що роблять росіяни комуністи з Сталіноською політикою. А помилилися, як Любченко, Скрипник і їм преподібні, що мусили й самі зі собою покінчити життя, бо бачили до чого допровадили вони нарід, сорокамільйоний нарід згинув, що й до цих пір пройшло вже скільки років після революції й приросту немає. А де дівається приріст? Іде на Сибір, на Сибір і на Сибір.

Konstantyn Stepovyi, b. in a village of over 100 households, in Poltava region, the son of a well–to–do peasant who had 15 *desiatynas* of land and a metal roof over his house. The whole family was thrown out of their house in 1929. The narrator, the oldest of the children, left home while his parents and six siblings remained in the village. Shortly thereafter, in the winter of 1930, the father was taken and exiled to Siberia. "Conditions were difficult in 1931, but, oh, '32! Already in the spring of 1932 the family had survived the greatest of difficulties. And finally — the famine which claimed the two youngest of my sisters who remained with my mother. One was five years old and the other two; they died from inanition and starvation."

Narrator took a six month education course and was assigned to another village in Poltava region where he taught first grade which had 32 students. "At first everything went as one would expect. Although there were handwritten slogans across and along the streets like 'The struggle for bread is the struggle for socialism.' It seemed to me that something was going to happen. And so, very soon, it did. The children began to attend school more rarely and came without shoes or proper clothes. What they brought with them was not bread, but a beet or a potato or something like that." Brigades went round from house to house to seize bread and enforce the household quota (*plan do dvoru*), which was impossible to fulfil. Outsiders were sent in: 10,000–ers, 25,000–ers, mainly Georgians. These outsiders had no ties to the local people and thus did not hesitate to seize absolutely everything, even little sacks of flour for cooking. They would tear up stoves to search for hidden food. And there was a meeting almost every day. The village was divided up into small sections of ten houses each for the procurements campaign. Teachers were also called upon to give, or at least by their presence give authority to, speeches telling the peasants to give up their bread, all the while knowing that they had no bread to give. People came to these meetings with swollen legs (a tell–tale sign of starvation). By the spring only about ten children still went to the narrator's class. In March–April, teachers and students were sent into the fields to weeds the crop. The children went because the collective farm promised them 100 g. of bread and a little oil a day for their labor. Narrator had to divide up among 30 children one loaf of bread and a bottle of oil, because that's all there was. He did this in the morning because the children begged him, but they could still work only about an hour because they were so weak. They came two or three or four times, then they ceased to come.

On another occasion, narrator was sent to a nearby *khutir* to verify the existence of bread resources and entered one house where a young girl was working on something or other and right beside her was the father and another child lying dead. In the village he also saw a couple of bodies, but there were others that, while he did not see them personally, he was well aware of what happened. A cart went round to pick up bodies and take them to be dumped in a pit or ditch.

Narrator received a monthly *paiok* (payment in kind) initially consisting of 16 kg. bread for himself and 8 for his wife; this was later reduced to 12 kg. bread for both, 200 g. sugar, and 76 rubles, which was the price of a small pitcher of milk. From time to time he also obtained horse meat from the collective farm "because it must be said that at that time not only people died from starvation, but livestock perished as well because all the hay, even the straw, was taken. The state took it, and I don't know if it was for the army or what. Thus it was that many people saved themselves because some mare or foal dropped dead." Narrator's wife also sometime was able to get a sugar beet or potato in town. In the collective farm the people were too weak

to work and many of them died, for they faced the same grain seizures as everyone else, and the Georgians made no distinction between collective and individual farmers in their searches. The famine "was specially created by the authorities only to punish the Ukrainian nation and even to destroy it to the very end. Maybe it was because in their day the Ukrainians had opposed Soviet power." Later he states, "In Russia there was no famine" and added that he knew this because an acquaintance of his had gone there at the time. Only in the Kuban was there also famine.

In response to specific questions, narrator gives information on why people followed the Bolsheviks, on the 1920s, the *komnezam*, informers in the village, the torgsin, as well about later events. His native village did not have a voluntary collective farm before crash collectivization. Narrator dismisses national Communists of the pre–famine period because they were builders of the Soviet system, of which he has little positive to say. At the end of the interview, narrator brings up the law of August 7, 1932, "On Safeguarding Socialist Property," which provided for the death penalty or imprisonment for theft of collective farm property, including food.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Константин Степовий. Народжений в одному селі, на Полтавщині. Син заможнього селянина, який мав якихось до 15–ти гектарів землі, хату під залізом — що найбільше більшовики не любили. Бо вони любили селянські хатки — де є бідність. Ну, а я в родині заможнього — то в революцію підлягали, власне батьки підлягали репресіям. І це воно тяглося довший час. А в 1929–му році було всю родину викинуто з хати, а я — як старший вийшов з дому. А родина осталася: батько, шестеро дітей і мати лишилася в селі. В зимку 30–го року батька було забрано і вислано на Сибір. А родина осталася в чужій хатинці, де можна було тільки повернутися, і бідувала без батька. Правда, одна старша сестра була й з допомогою сестри вони жили. Але й та в скорому часі виїхала на Донбас, отже мати осталася сама. Тридцять перший рік був у тяжких умовах, ну, й 32–ий рік! А вже восени 32–го року родина пережила найбільші труднощі. І в кінці — голод, який забрав зі собою двох найменших моїх сестер, які жили з матір´ю. Одній п´ять років, а другій два роки — які померли від виснаження й голоду. Питається мене: то я, пройшовши вже подалі від дому, устроївшися на працю і прийшовши шести місячні курси вчителів — був посланий Відділом Освіти до одного села на Полтавщині, учителювати. З приїздом на село, мені було доручено першу клясу учнів — якихсь, здається мені, 32–оє, 35–ро дітей. Все йшло, нібито на початку, так як слід. Хоч гасла, які виставлялися тоді скрізь — по вулицях писалося крейдою й тому подібне: „Боротьба за хліб, Боротьба за соціялізм". Казалося, що щось мусить бути. І дійсно, в скорому часі це настало. Діти стали відвідувати школу рідше, приходити розбуті, роздягнені. Приносили зі собою якісь такі — не то, не хліб: бурячки чи картоплини й тому подібне. І мусили живитися тим, чим у них було. А чому так сталося — бо перед тим уже, як я приїхав — то вже різні бригади ходили на чолі зі своїми комуністами — хоч їх і було мало — і комсомольцями. І забирали в людей. Спочатку доводивши хліб — план до двору. Але його виконати було неможливо. То почали тоді той хліб забирати в людей силою. І то ще на початку не так було зле. Але коли прислали чужих, чужий елемент — так званних 10.000–ників, чи 25.000–ників, які абсолютно не вважали. При чому, вони чужинці, були грузини здебільшого. Чужинці, які не рахувалися з селянством і в селян забирали все — що тільки було їстивне. Забиралися навіть торбинки в яких було якесь зерно й тому подібне. Забиралися, не кажучи вже за хліб — рилися скрізь. Розвалювали печі, забираючи цей ввесь хліб. І майже кожного дня скликалися збори. У десь, такі побудовані було — розділені так — „десятихатки". І по десятих хатах збиралися кожного дня збори, знову ж таки — за здачу того хліба. Нас, учителів також не один раз викликали на ці збори і заставляли, щоб говорили також, щоб люди здавали хліб. Знаючи свідомо, що в людей хліба немає! Ну, й таким чином уже зимою вже було повне спустошення села. Значить, люди ходили, ледве ходили з пухлими ногами, особливо жінки. Бо бідні, за те що обідрані — то вони взагалі нічого

не мали, бо не було в магазинах, не продавалося нічого ні одягу, нічого. Тільки домашня праця — як полотно, як то називалося. Домашньої праці робили все і це надівали і вдень і в будній день. А свят взагалі не було, бо радянська влада свят не визнавала. Вони працювали цілий тиждень. А коли якийсь день був вільний — то не була неділя, а був якийсь день інакший. Отже, в школі вчіння зменшувалося. І не дивлячися на те, що приймалися різні міри до тих селян, яких діти не ходили до школи — це нічого не допомагало. Ні штраф, нічого! Бо коли людям не було
чого їсти, то людина не могла ні пускати, ні діти не могли відвідувати школи. Бо не було, не було жодної можливості. Отже, коли настала весна, уже настала весна — то дітей вже зменшилося було до дуже невеликої кількості. Якихсь з 32–ох осіб оставалося щось до десятки дітей. Які також приходили в такому стані, недоживленому стані, що було тяжко на них дивитися. І в кінці кінців все — учіння це мусило припинитися, бо не було кого вчити. І нас учителів уже тоді почали й дітей деяких заставляти йти в поле на прополку ярини. Це було приблизно якийсь уже березень, квітень місяць. І ми, мені приходилося ходити з дітьми. Але то тільки було два рази, де я пішов. І то діти приходили тільки через те, що колгосп обіцяв дати по 100 грам хліба. І вони приходили, але то не велика кількість. Бо вже більша частина їх уже не в силах була ходити. Отже з тим хлібом і невеличка така пляшечка олії — нас якихсь 30–ро дітей і я, як учитель ішов у поле на прополку. Ну й там тоді окремо я не хочу описати епізоди, які там були.

Пит.: Якщо можете, то прошу.

Від.: Бо там так: коли ми прийшли в поле, то зразу діти побачивши хліб у мене в руках, зразу накинулися й: — Пане вчителю, (справді не пане, а вони називали по імені і по батькові) дайте нам зразу хлібу, а потім ми будемо працювати!

Я погодився на це — дали весь цей хліб. А хліб був — одна буханка і пляшка олії. І це все було на 30 осіб. Отже, треба було розділити цей хліб на всіх 30–ох осіб і дати їм. Вони дуже були, ті діти, голодні й вони були дуже раді. Але коли прийшлося працювати на прополці, я їх поставив рядками, бо то була така справа, що вони не могли! Вони попрацювали одну годину й то сяк–так. Одні йшли, більш сильніші йшли, ніби то на прополку й робили. А слабші вже взагалі не могли. І так ми поробили тільки годину, чи дві, й на тому скінчилося й мусили повертати додому. При чому, частина навіть не могла сама йти, й треба було викликати підводу, щоб дітей можна було довезти додому. І це було, тяглося два, три чи чотири рази. В кінці кінців вже на п´ятий чи на четвертий раз уже ніхто не приходив, бо вже сил у них не хватало. І вони вже зовсім, ця справа припинилася. Було мене послано на перевірку, власне на перевірку, виявлення дітей шкільного росту в один з хуторів. Коли я пішов туди, то там я побачив найжахливішу картину. Там я зайшов у одну хату. То там так: донька старша, прізвище Пархоменко. Донька старша ще сяк–так працювала, там щось вешталася по хаті. А одна дитина й батьки лежали вже. Причому, вже двоє з них було мертвих, а одне ще так — ворушилося. Потім заходив — таке саме положення було й ще в інших хатах. Так, що з тих взяти на облік можливо — я тільки взяв так більш–менш, що можна було подумати — що вони ще будуть живі, виживуть — взяв на облік вісім осіб. В той час коли на тому хуторі можна було сподіватися дітей більше, коли б вони були вижили. В селі я тільки бачив пару осіб — які були, лежали мертві під тином. Виснажені, голодні, вже не живі. Але здебільшого це були випадки, що я хоч сам не бачив, але добре знаю — що люди навесну, деякі йшли — так як Лаврик і Вдокія. Як ще йшли в поле — там де було старе картоплиння — шукати собі хоч гнилої картоплі, щоб цим самим віджитися. І там було, пригадую (хоч сам я не бачив) ці дві особи були, над тими кописьками. Так вони й осталися! І що? Приходилося забирати з колгоспу підводу, забирати їх, відвозити. Але таких випадків зараз мені дуже тяжко згадати. Але знаю, що дуже багато їх було. Що заїжджали по хатах бригади і не бригади власне — а підвода. Бригад не можна назвати, бо то одна підвода заїжджала, а може дві. Заїжджали по хатах і підбирали мертвих людей, дітей, і тому подібне. Куди їх вивозилося? Факт той, що ні цвинтаря не було, нічого. Вивозилося десь у відповідні ями, чи канави й то прикривали. Легко прикривали і тому подібне. Так, що навесну можна було чути смолід і так далі. Отже, було багато випадків, що люди залишаючи свою родину, й жінки, чи там живі ще діти — ішли ніби–то

на заробітки. Десь, кудись — десь придбати собі кусок хлібу. Але це, таких щасливців які поверталися назад було мало. Бо вони як відходили десь — вони назад не поверталися й цієї родини залишалися самі на прізволяще і на певну смерть від недоживлення й голоду.

Скажу трохи про себе. Я перший рік пішов туди вчителювати маючи дружину й однолітню доньку. Нам давалося 16 кілограм хлібу на мене й вісім кілограм на жінку — це на початок. Пізніше це зменшилося нам і стали давати по 12 кілограм і 76 карбованців грошей (за яких можна було купити тільки якийсь глечик молока) і 200 грам цукру. То все те, що ми могли отримати. При такому, пайка була для мене (як перший раз учителює) було дуже й дуже тяжко. Бо ті, які вчителі жили там, то вони мали щось — якийсь огород чи щось. То вони там могли менш–більш прожити. А так як для мене — перший рік і за тим пайком — мені жити було тяжко. І мені приходилося не раз стояти в колгоспі за якимсь куском дохлої конини, кінського м´яса. Бо треба сказати, що в той час не тільки люди мерли з голоду, а й худоба гинула від того, що все сіно, навіть солому забиралося. Забирала держава і не знаю чи до війська, чи що. Так, що там було й ото приходило багато людей які спасалися тим, що яка кобила чи коняка якась здохне. Вони тоді розтягали, як тільки можна. Отже й мені також, як радянському вчителеві, приходилося стояти за цим. Власне, старатися дістати собі такого м´яса, бо вижити за тим пайком для мене було тяжко. Крім того дружина приходила, бо дружина ходила десь далі — до міста і десь, за щось вимінювала якесь щось їстивне: навіть так, як буряк чи картопля і тому подібне. Наприклад в колгоспі люди працювали, але працювали дуже мало. Так як колгоспники не могли витримати. Бо колгосп хоч і варив харчі для них — то вони були дуже й дуже такі бідні. Що там на якийсь 20–ти відерний котел кидалося фунт чи два пшона чи що. То це була майже сама вода. Над цим їдженням також колгоспники жити не могли. Я хочу до речі сказати, що хліб забирався й в самих колгоспників. До речі, рівно ж треба сказати, що вже в цей час — в 33–му році навесні, вже майже одноосібних господарств не було. Бо майже вони всі вже були введені в колгосп. Так, що голод застав не тільки самих одноосібників, але він застав так само й колгоспників. Бо держава — ті самі грузини чи ті самі ті — забирали хліб не дивлячися на те, що колгосп. Чи то колгоспник, чи був він не в колгоспі — не дивилися на те. І всі ці передбачення, пишеться в пресі — не знаю як там буде в книжках написано — про те, що був голод, був застосований для того, щоб загнати людей до колгоспу — це є цілком неправда. Бо колгоспом майже були вже охвачені люди, а голод йшов і шалів. А колгоспники в колгоспах нічого не мали і вмирали з голоду. Так, що ті твердження, що людей було загнано в колгосп, що для того зробився голод, для того щоб людей загнати до колгоспу, то не відповідає факту, правді. Отже, то було спеціяльно зроблено владою, лише щоб покарати українську націю, а навіть знищити її до тла. Можливо це за те, що в свій час українці спротивлялися радянській владі. Якщо, оце такі випадки були. Отже, це просто був застосований ґеноцид цей — з метою, з ціллю, щоб підбити, а то так зовсім знищити українську субстанцію, українську націю.

Пит.: А скільки було членів Вашої родини?

Від.: Дев´ять.

Пит.: Дев´ять всього. З тих — то дві сестри згинуло?

Від.: Тоді сім осталося.

Пит.: Чи Ваш батько, або ще хтось з родини брав участь в громадянській війні? По тій чи другій стороні?

Від.: Я не можу Вам ствердити, бо так довший час так все складалося, що часи ці в яких я ріс, в яких я виховувався, були такі, що в мене навіть не була можливість довідатися з якого роду походять батьки. Бо на все це треба — при мирних умовах я міг би це все довідатися, значить і таким чином. А то часи були все такі, що тільки нажимали на мою родину. Але в селі було таких родин понад 100. Так, що не тільки моя одна родина. Бо родина не підлягала — вони вважали за куркулів, звичайна річ. А це здебільшого тільки через те, що батько мав хату покриту залізом. І що їм треба було таких помешкань і для колгоспу і т.д. Значить то вони то старалися то забрати для користування своїх канцелярій чи щось таке. Отже, сказати чи батько в тому, в громадянській війні — участи не брав. А в році 49–му, як він мав 49 років — його було забрано на Сибір. Він всього 49 років мав і залишився.

Пит.: Яка частина населення села підтримувала большевиків, з початку — так сказати?

Від.: Бачите, яке гасло кинули були більшовики: — Хліб селянам, а фабрики робітникам!

Воно до деякої міри було захоплююче, й велика частина пішла за ними. Тобто за тими гаслами, які було кинуто. Але пізніше й тут же — особливо сільське шумовиння. Тобто такі, які взагалі мало коли працювали. І чимало, з клясу бідного населення, вони пішли, безперечно, в так звані комнезами. І старалися від тих людей, які мали десь деяке майно й худобу — їм забрати і використати його для себе. Отже таке, таких було я б сказав — було досить багато. І організація Комнезаму, вона мала свій вплив. І вони здебільшого були господарями всього села й ввесь час забиралося в людей. Спочатку в тих, ну куркулів. А потім навіть у тих, які мали по дві корови — то забиралася корова. І спеціяльно вони цим користувалися. Тим більше, вони забираючи цю худобу від них, ніби то для себе, але не знаючи як з нею поводитися і не знаючи як взагалі господарювати — то вони цю худобу за якийсь місяць–два різали й їли. Бо вони до господарства не надавалися. Таких людей було багато на початку. Але пізніше, то там уже всі побачили що це. Тим більше, як стали організовуватися колгоспи — то туди йшла зовсім мала кількість людей. Мала кількість, бо люди — те, що вже мали в себе, вони не хотіли здавати для держави й іти десь заробляти. Так, що тоді вже було далеко–далеко менше тих людей, які піддержували радянську владу. І дійшло, я б сказав, кінці–кінців до того: що ті, які боролися за радянську владу в свій час, в часи революції — вони пішли навіть проти того! Було і за. І коли залишилася — дуже й дуже невелика частина.

Пит.: В 20–их роках, з яких людей складався партійний урядовий апарат в селі — з місцевих чи з приїжджих?

Від.: В партії?

Пит.: Це про партійний апарат, про уряд в селі.

Від.: О, з початку: партії взагалі як такої — партії, то її ніхто не знав і не бачив, на початку. Але пізніше вже організовувалися і так звані ті, з тих — бо були партизанські загони. З часом, коли в 20–их роках уже будувалися радянська влада, то тоді вже організовано було. В деяких більших селах були організовані партійні осередки в яких нараховувалася дуже невелика кількість людей. І вони складалися з найбідніших прошарків населення. Але, дуже мало їх було. Пізніше вже, стало більше. Але й на сьогоднішній день, я б сказав що їх тяжко, правда — бути відірваним стільки років — то не знаєш як там є.

Пит.: Чи присилали людей, щоб управляти селом?

Від.: На селі сільрада, ніби то, вибиралися свої, самі своїми. Сільрада, голову сільради. При чому вибиралися на початку таких з різних людей. Були середняки, були бідняки — але були свої. Пізніше це було зауважено, що почали присилати — для скріплення влади присилали якогось представника. Він же той представник і був якраз наглядачем і за головою сільради і за тими, які дотримувалися вказівок партії й які діяли так — як вони хотіли. І тут уже місцевий голова сільради, навіть хоч би й був який добрий — він нічого не міг діяти. Бо над його головою стояла вища особа. Причому — здебільшого із чужих, яка керувала всією справою. Це на селі. Що до району, то треба сказати відверто — що на районі на великих постах виключно було, були росіяни. Голова райвиконкому був росіянин, якщо не жид. А партійний комітет був, складався виключно з жидів, або з іншої національності. Так само директором НКВД був жид, якщо не росіянин. Але росіянів я навіть мало знав. Вони звичайно керували всією роботою на районі. А з района вже надсилалося то все до сіл. А в селах уже хоч і були свої, але мусили підпорядковуватися району і виконувати те, яке ті завдання, які були дано з верху.

Пит.: Чи в селі було багато донощиків і сексотів?

Від.: Так. Отже, була справа так: для того, аби якогось заможнього чоловіка чи то куркуля, чи навіть середняка, який мав землю (більше землі чи кращий маєток!), що треба було його видалити — то підшукували людей які казали на суді зовсім неправдиві речі. Що він сякий–такий — чого фактично не було. І на підставі цих свідчень, тобто

доношиків — людину відпроваджувалося спочатку в район, а пізніше на висилку, або може на знищення. Або багато таких було, так, що навіть і можливо розстрілювалося десь, знищувалося десь в в´зницях того чи іншого міста. Отже, було — підшукувалося людей. І люди, їх було таких доношиків мало, але вони були. Бо їм держава напевно (це так і мої кажуть приятелі) — їх держава напевно підтримувала матеріяльно. Бо інакше не може бути. Бо мені навіть приходилося бути не на одному суді, а навіть на суді мого батька, власне. Спочатку були судили, дали три роки — а потім взяли на висилку. Що свідки були видумані й свідчення яких були зовсім не правдиві. Так, що такі люди були. Але їх було зовсім не багато.

Пит.: Чи можете дещо описати суд над Вашим батьком?

Від.: То було приблизно в 28–му чи в 29–му році. Це потягли. І спочатку йому дали три роки за невиконання пляну хлібозаготівки. Йому були дали три роки. Але ці три роки, тоді його випустили. Не випустили, я зараз навіть не пригадую як воно сталося — що батько вже був вдома, а потім його через пару місяців забрали знову. Цього я Вам навіть не можу сказати — як же воно було? А батька судили, судили.

Пит.: Це в селі?

Від.: Так в селі, в селі. В районі його судили. Момент, сам момент.

Пит.: Чи в Вас був добровільний колгосп до колективізації? Комуна, чи була?

Від.: Не було.

Пит.: А які накладали податки на Вашу родину при НЕПові?

Від.: При НЕПові, отже НЕП був в якому? Двадцять четвертий рік здається НЕП був. Податки накладалися невеликі: як грошеві так само й хлібопоставка. Такі, що їх не можна було виконати. І не тільки на мого батька, але взагалі на всіх селян — тим більше на заможніших селян накладалося податки так, що їх виконати неможливо. Спочатку були менші, але пізніше — якщо ти виконаєш, то докладалося знова. Таким чином — дійшло до того, що забирався хліб. Бо треба було виконати державний плян. Накладався на хліб і який не можна було виконати. Врешті мусили творити бригади, які ходили й забирали в усіх хліб — для того, аби виконати хлібопоставку. Але її ніколи не можна було виконати і через те стався голод по всій країні. Та то ж було зроблено спеціяльно, значить з певною метою — для того аби обездолити українську націю.

Пит.: Чи в той час люди думали, що в Росії голод?

Від.: Ні. В Росії голоду не було. Бо в нас є одна людина, яка між іншим мені так ніби–то так говорила: — Свідчила, що вона переїзджаючи і з свого села до чоловіка, який був у Росії — то переїхавши кордон вона зразу помітила велику різницю між Україною і Росією. Там все було. Аби тільки були гроші, усе можна було купити. Але грошей тих в українців не було. І вони також там на російській території — теж жебрачили. І хто, що міг дістати. Але справа була тяжка, бо на кордонах перевірялося. І хоч ти дещо дістанеш і будеш везти назад — все відбиралося. І не можна було, щоб міг ти дістати десь з Росії, привезти собі якийсь кусочок чи хлібину, чи що — не можна було! Бо його, його в дорозі відбиралося. Відбиралося, й ти не мав права везти родині того куска хліба, якщо б кому й приходилося дістати. В Росії голоду — вона ствердила, що в Росії (а ми знали всі й історія знає), що ніякого голоду в Росії не було. Тільки був голод на Україні, на Кубані — тут у східніх, у південних областях України. На Кавказі здається частоково був теж голод. Ну, й Кубань.

Пит.: Чи хто–небудь із селян цікавився політикою? Чи читав пресу республіканську? Чи це доходило?

Від.: Ні. До села це не доходило. До села доходило те, що: — Закордоном люди вмирають з голоду, а в нас тут життя йде повним шляхом!

В той час, коли люди мерли по хатах, скрізь і в полі, на полях, в містах і тому подібне! А в цей час із того — по радіо передавали пісні: „Хороша страна моя родная", або такі пісні як: „Жить стало лучше, жить стало веселее" і т.д. Так, що селяни ніби то мусили вірити в те, що передає радіо — державне радіо. В той час, як дійсність була та — що люди тисячами кожного дня вмирали з голоду. І люди не могли. І преса, коли преса виходила як „Известия" чи „Правда" виходила. І може дехто на село її й виписував чи читав, то тільки були партійні, які були віддані партії, читали. Але в тій пресі ніде не було висвітлено ні жодною статтею, ні жодним словом про те, що на

Україні є — шаліє голод і тому подібне й т.д. Інша справа в містах. У містах, бачите така була справа: бо робітники, будем говорити відверто — жили не так то добре. Вони мали пайок. Але вони з голоду не вмирали. А тільки вмирали в містах — в містах вмирали селяни, які йшли зі села. Ішли добувати собі якийсь кусок хліба — становитися в чергу й тому подібне. Не витримували й вмирали. І так можна було бачити в містах Києві, Харкові і т.д. Маси, маси людей оцих там знайти — голодних дітей і старших жінок і тому подібне.

Пит.: Чи був збройний спротив колективізації в Вас? Чи взагалі якийсь спротив?

Від.: В нашій місцевості, щоб проти колективізації — такого не було. Навпаки, були випадки що люди заможні бачили про те, що вони не уникнуть, що в них заберуть — старалися ввійти в колгосп, навіть. Але колгосп їх навіть коли й приймав, то пізніше їх викидали. Підшивали якісь їм справи і т.д. І не цікавилися, щоби то забрати — але щоб в колгосп їхнє майно. Але самих їх не з охотою приймалося. І щоб спротив колективізації, то в моїй місцевості не було — щоб якийсь, десь виступали, або щось подібне. Не знаю, можливо, що десь були спротиви колективізації. Ні, жодного випадку я в ближчих селах, я не чув і не можу Вам казати.

Пит.: Чи можете дещо описати, як відбувалася сама колективізація в Вас? Описати ці мітінґи?

Від.: Я б сказав, так добре я не пригадую. Але до деякої міри знаю, що то було проголошено державою про колективізацію. І хоч скликалися мітінґи, але все з тим щоб переконати людину — чи того, чи іншого селянина –- що в колгоспі буде ліпше. Але перед ним стояло питання: — Якщо ти йдеш в колгосп, то ти мусиш привести зі собою й коровчину й конячину й все чисто здати в колгосп. Так, що хоч вони й казали, що вуде ліпше жити — то населення цьому не вірило й в колгоспи не йшло на початку. А потім, коли почали приміняти йнші мети, то вони вже силою мусили йти в той колгосп. Працювати чи лежати — тяжко сказати — чого. Факт той, що колгоспи були зорганізовані. І вже майже, вже в кінці 32–го року, вже майже загнано. То було не добровільно, а то було силою їх позагонено в колгоспи, щоб створити таку систему господарювання. Але в колгоспі давалося скільки? Уявіть собі: 100 грам хліба на цілий трудодень! Та то було ж 100 грам хліба — ти тільки можеш наїстися один раз! Але тобі робити треба цілий день за нього. То було щось навіть не до подумання, щоб так оплачувався труд того самого колгоспника. І через те й колгоспники гинули.

Пит.: Що можете сказати про національність тих всіх агітаторів, що колективізацію пропагували й робили?

Від.: Про колективізацію. То ж знову йшло від району — там де засідали ті партійці, де засідали ці які фактично були прислані з інших національностей. Української національності тільки були може по селах — ті голови колгоспів і то не скрізь. Ці голови сільрад, то може були місцеві. А район — це об´єднував якихсь 20–25 сільських рад. Але там уже в районі, то були вже довірені особи, уже комуністичної партії, які отримували накази від вищестоящих обласних комітетів. А потім від самого Сталіна чи від самого Леніна, чи чорт його знає від кого там вони — від тих таких партійних органів отримували. І вони то мусили під тиском виконувати ті завдання. Хоч може й були такі, що не співчували цьому. Бо знали, що це є неможливо — так виконувати й так нищити український нарід. Але більшість із них це робили — йшло на поводку партії й дотримувалися цих всіх наказів. Я знаю в селі тому, де я вчителював, було два чи три партійці. В той час як були бригади, то були бригади не великі — якісь по 10, чи що. Але вони під наглядом уже присланого представника з району робили всякі насильства й тому подібне. Чи вони хотіли б навіть, чи не хотіли б — але вони це робили й були. Дарма, що це були уркаїнці, але частина з них була. Спасаючи, інакше кажучи, спасаючи своє життя — мусили так. Знаю, був один гончар у тому селі. І він був активний. Мусієнко прізвище. І вони активно допомогали радянській владі. Але дійшло в кінці кінців на весну 33–го року до того — що до них самих прийшов цей уповноважений. І забрав у цих самих, які допомагали — забрали це саме.

Ну, і забрали в них все майно. А вони ж на початку ніби то радянській владі допомогали, але представник побачив, що ти допомогаєш — але в тебе є, так? І ти давай сюди своє! Так, що такі речі. Там були так, що не можна було довірити ніде, нікому,

нічого! Навіть чи син батькові, батько синові — довірити нічого не міг. Бо були багат випадків таких — що навіть син докладав. Як ось там, то Пастушків наприклад прізвище який сказав. Пішов до влади і сказав, що: — Мій батько на полі заховав то, мішок хліба.

Ну і його було арештовано і було заслано на Сибір, того батька. Так, що дуж було. Така система, так було все побудовано, що один другому не довіряв. Чи то сусід не кажучи вже про сусідів чи щось. А навіть в родині один одного боявся.

Ну, що Ви власне ще хотіли б?

Пит.: Чи Вашу матір коли–небудь прийняли до колгоспу, чи вона залишилася так?

Від.: Ні, ні. Бачите, коли старша сестра поїхала в Донбас, після того як я вже 29–му році виїхав. Коли старша сестра поїхала в Донбас, вона там устроїлася. І коли до неї в Донбасі дійшли чутки про те, що дві сестри померли й що мати лежить також — ї мама лежить — а брат також не міг дати ради, бо мав тоді тільки якихсь 13 років. То сестра довідавшися — власне моя сестра, а мамина донька довідалася про те — то вона якнайскорше поспішилася приїхати до мами. І якимсь шляхом їй удалося приїхати й привезти зі собою пару оселедців і хлібу. І коли вона зайшла до хати, мати впізнала свою доньку. Вона зразу накинулася на неї: — Що ти привезла? (Плач.)

А вона вже була пухла, мама.

— Що ти привезла?

Ну, та сказала так і так: — Я привезла. Почула, що ти в такому стані — я привезла те то й те то.

— Давай.

І зразу давай їй те, що вона привезла. Донька почала давати потрошки. То вона накинулася на неї: — Давай мені наїстися!

А та не дала, не дає. Каже, що: — Я знаю, що коли ти наїсися, ти зараз умреш від того.

То не можна голодній людині дати їй наїстися досхочу. Ну, й нарешті таки якосі їй удалося переконати. І вона й донька все ж таки матір спасла. Так, що в колгоспі мама не була. Мені то вже тяжко, бо я не був. Зараз мені дуже тяжко сказати, яким чином вона й коли це було. Але бували випадки, що — то потягом чи що — вона забрала маму зі собою в Донбас. І мама спаслася таким чином. Але то було дійсно. Коли розказував мені брат цей випадок, то вуха в´янули. І він у тому — він народився в 1919–му році. І коли його взяли в армію, він мусив повернутися в 41–му році. Восени мусив повернутися. А тут в 41–му почалася війна й він загинув. Знаю, що мама уже була на Донбасі.

Пит.: А чи Вам вчителям говорили про політику? Чому це все так виглядає, чому це так діється — як був голод?

Від.: Про це не говорили і про це навіть не було кому говорити. Бо то є наказ. Нас тільки використовували для того, щоб нас перевиховували. Щоб ми вчителі на тих „десятихатках" — де вони були в селі — приходили. Мусили прийти й то майже точно. Якби ти не хотів, а заставляли йти на ті зборища. І на зборище, яке відбувалося по три рази на день! І от говорили ті самі представники, те саме говорили: — Давай! І хліб, і хліб, і хліб! Виконання державі планів і т.д.

І то селян заставляли по два рази приходити на ці „десятихатки" й говорили це саме. Але це в кінці кінців нічого не дало, бо й не могло дати. Бо вже в людей було позабирано все чисто. І як ти можеш виконати той плян, коли того „пляну" не було. Так, що нас втягували, використовували нас вчителів на це. Не дивлячись на те, що я сам, між іншим треба сказати, що я лежав пухлий теж від голоду — пухлий, значить набряклий лежав. Але все ж таки, завдяки дружині — яка все таки старалася спасти, то мені прийшлося б. А то був б великий сором для радянської держави. Хоч вони сорому не мають, що вчителі й гинули від голоду. Але в мене становище було, що ледве можна було втриматися. Навіть був такий випадок, що я лазив горобців драти, аби можна було скористати що–небудь і підживитися. І то селянські стріхи мали багато таких пташок, які заводилися там і тому подібне. Ну, що я можу ще Вам сказати?

Пит.: Які штрафи накладали на тих батьків, яких діти не ходили до школи?

Від.: Накладалися грошеві штрафи — 10 карбованців на початку. Але то все нічого не давало штрафувати батьків. Може на початку деякі батьки й виконували. Але далі, то все таки був хаос — який заіснував в цей момент коли люди вмирали з голоду.

То не могла ні сільрада нічого зробити, ні район в таких обставинах, що зробилося. Я не пригадую, що в мене тут було.

Пит.: Як було з церквою в Вашому рідному селі?

Від.: В моєму рідному селі було двоє церков. Але вони були, одна була закрита в скорому часі. А друга, нова побудована й була закрита в скорому часі. Але стара ще йснувала трошки довший час. Але вже в часи колективізації, вже в 30–их роках — вже церкви не було. Ви знаєте, що радянська влада — то є атеїстична влада, яка ніколи ні церкви ні Бога не визнавала. І вона на кожному кроці переслідувала. І я зараз, навіть, коли читаю в пресі про те, що хтось десь їздить як турист, чи ще хтось їде на Україну на відвідування й каже, що релігія є вільна і кожний може молитися і т.д. — я не вірю в це. Бо я знаю, як було побудовно — як руйнувалися всі церкви, розвалювалися, хрести і т.д. То я ніколи не повірю тим людям, які це кажуть. Можливо, що для того аби дати обличчя, що мов — дивіться, то може десь, в якійсь церкві й то в місті, може часом на Різдво чи на Великдень скупчується велика маса людей. Але всерівно, то атеїсти. Але всерівно, тих людей, що вірять в Бога, переслідують. Переслідували спочатку й до цього часу. Поки існує радянська влада, з нами не будуть рахуватися. Так, що церкви були позамикані скрізь. В цьому селі де я вчителював була зсипка. Церква була — зсипався хліб. Так, що від довшого вже часу в нашій церкві, в час голоду вже церква була замкнена. Вже церков не було ніяких ніде, навіть й не чув. По близько моєї місцевости я цього не чув, щоб десь якийсь обряд — церковний обряд був виконаний. Не було. Та взагалі священиків не було. Пам´ятаю ще вдома, в своєму селі, що священик був. Багато то, багатодітний. Але то вже, то його вже здається так в 20–их роках його вже зліквідували і не знаю де, де він дівся. І його десь, чи забрали, чи я вже не знаю як далі. То з самого початку взагалі радянська влада не рахувалася. Можливо, що це там було десь 25–го, або 26–го року.

Пит.: Чи в районі був торгсин під час голоду?

Від.: Був універмаг. В районі не було. Було в місті — торгсин. В районі не було. (О, то в місті, то не там.) В районі не міг бути. Бо хто міг в торгсині купляти речі? Перш за все — ще на початку революції, вже й після революції — всіх заможніх селян заставили здати срібло й золото, яке там не було. Бо всю чужу валюту — та ніхто там не мав валюти чужинецької. А в торгсині можна тільки було купляти за золото й за чужинецьку валюту. То в районі нашому такого торгсину не було й не могло бути. Бо там у нас не було з чого. А коли в кого було — якась п´ятка чи десятка золота — то в них викачали. Силою „ради" позабирали в тих людей, в яких ніби то мало бути. І ніяких торгсинів в районі не було. В містах був торгсин. І то не знаю, хто там використав, міг використати це все.

Пит.: А що можете сказати про ціни на хліб і на інші харчі?

Від.: О, я знаю платилося за центнер хліба, коли навіть колгосп і здавав чи хтось і здавав державі — платилася зовсім мінімальна ціна. Я не знаю чи то шість карбованців. Держава платила колгоспам чи тим яким здавали хліб — дуже і дуже низьку ціну. А продавали вже зерно переробляючи на хліб, продавала по півтора карбованця за кілограм. Наскільки могла держава — експлуотувала, чи якби визискувала з людей оце ті гроші за хліб. В сотки, в сотки — а може й більше разів. Купляла хліб дуже дешево — зерно. А перероблюючи на хліб — продавала дуже дорого. І то той хліб не можна було купити кожному хто хотів, бо в селах наприклад не продавався хліб. Через те й люди гинули. В селах не було, та де! В селах забирали, все до останку забирали. А в містах, то там продавався хліб. Але також не кожному можна було в черзі стати. І може тисячі людей. Десь у одній крамниці появився хліб, можна було купити. Так, що то такі ціни були на хліб. Дуже дешево платили за зерно — держава, але дуже дорого брала за кілограм хліба.

Пит.: Чи Вам відомо де діли хліб, що брали з Вашої околиці?

Від.: Я знаю, що з нашої місцевості вивозили хліб на станцію. І там на станції він сотками тон лежав під голим небом, під дощем і все. Але звичайна річ — він забирався, кудись вивозився. Але велика кількість і гинула. Бо не було чим відтранспортувати. І той хліб гинув, а селяни — люди мерли з голоду. І наприклад була Петрівка станція. Це там лежали, там хліб. Там Венеславка, це які там були станції куди вивозився хліб. Це околиця Гадяча.

Пит.: Чи люди в той час говорили, чи взагалі думали — чому це діється? Як люди думали?

Від.: Бачите, то така справа. Люди були так: ті які боролися за радянську справу, то ті підтримували й мріяли про те, що їм буде ліпше. Ну, я ж кажу гасла ті, які були кинуті людям, були заманчиві — були такі, що заманювали їх. Ну, й вони вірили в це і хоч пізніше були переконані, що це було зроблено просто з певною ціллю, щоб обдурити людей. Щоб пішли і підтримували радянську владу й т.д. і тому подібне.

Пит.: А про сам голод, то як думали?

Від.: Тяжко мені сказати, як хто думав. Бо то були випадки. Факт той, що вже було це замітно з 29–го року, що це голод. Бо вже коли тобі почали накладати великі податки, коли почали людей зсилати — то вже тоді розпочався голод. І в кого які думки були, тяжко сказати. Як вони думали — чи це є спеціяльно? Але більшість людей думала напевно, що це робиться з метою, щоб покарати український нарід. І, що це праця не ким–небудь, а тільки Москвою. Бо Москва насаджувала по районах своїх тих посіпак, своїх урядовців — які безперечно з українцями менше всього рахувалися. Ну й то так з цим голодом. А щоб думали з якою ціллю ці люди, чи думали люди з якою ціллю цей голод робиться — тяжко. Можливо різні думки були, думки були. Та й зараз можна прочитати в пресі, що мов голод був зроблено через те, щоб загнати людей в колгоспи. І так читаєш в пресі. Але, я ж кажу, що то не відповідає правді, бо вже в колгоспах були.

Пит.: А чи Ви бачили, що б брали хліб від людей, що вже видно — голодуючих?

Від.: Бачите, так як, щоби був очевидець то треба бути фактично там учасником того. Я жодної участі в цьому відношенні не брав. Хоч не дивлячися на те, що приходилося бути на цих „десятихатках" — де агітація провадилася та заставляли. Але самі факти показували про те, бо люди вмирали. В тій самій хаті, де забирають хліб — діти ходять опухлі й тому подібне, а вони — бригади заходять. І чи матір викликають. Вона може прийти пухла від голоду, а представник району заставляє її вивезти той плян, який їй було надано. Це був самий настоящий абсурд — який, тяжко про який навіть подумати душевно. Потім, я ж кажу — що як забиралося: — рилися, комині розбирали, рилися. Коні стояли наприклад під помостом — викидали все, бо думали, що там може десь хтось заховав щось — якийсь мішок хліба чи мішок зерна і т.д. Навіть були випадки такі, що мало того, що розривали там оце, а навіть ходили в поле й там перекидали, перeривали землю. Шукали десь сліди, чи часом господар не вивіз мішка хліба й не заховав десь у полі. І такі речі можна було спостерігати не раз.

Пит.: Що можете сказати про зміст тієї агітації, що провадилася на тих мітінґах у Вас?

Від.: То було, то був трафарет, який то лили. То було дуже тяжко. Між іншим в скорому часі сам наш директор школи під керівництвом якого й я був — директор школи, а він мусив підчинятися наказам влади і мусив ходити і приходити на ті засідання і т.д. Згодом, не знаю в якому це році, був арештований і розстріляний, знаю. Але в той час він мусив. Бо відмовлятися було затяжко. Ще коли вчителів не посилали в бригадах, не посилали, щоб вони там були, брали участь — то вони їх заставляли приходити на оці — ті „десятихатки." А „десятихатки," це є так: як 10 хат — так і в якійсь хаті приходе представник і там пару активних тих і вчитель, чи йще хтось. Мусили заставляти вчителів, щоб вони приходили — ніби то, ось їхній авторитет застав людей вивезти хліб, чи що. Але здебільшого вчителі такої вчасті, жодної вчасти не могли брати — бо їх, їхнє сумління не дозволяло. Але вони приходити мусили, приходити. Бо не прийдеш — будеш наражатися на велику неприємність і т.д. Бо ти є вчитель, тебе послала влада й ти мусиш то. Я ж кажу, що за вийнятком того, що вникали — їх в бригадах, учителів вже в бригадах у нас не було. Можливо де й ходили, я не знаю. У нашій місцевості, вони в бригадах не ходили. Але на ці, на „десятихатки" мусили приходити. Чи вони брали там якусь участь, здебільшого не брали. Сиділи, сиділи вони — ніякої участі не брали, але вони сиділи. Хіба може якийсь комсомолець був. Бо були вчителі й комсомольці і т.д. Я якраз не належав ні до комсомольців, ні до партії. А тим більше, я тільки хочу сказати ще: бачите, що після того, як застрілилися Скрипник і Хвильовий — була чистка учительського апарату. Це бачиш, це важне — чистка учительського апарату. І велика,

велика кількість була вичищена з рядів учительського персоналу. В тій чистці якраз попав і я. І мене було виключено з рядів, не дивлячись на те, що я всього дев´ять місяців провчителював. Я тільки перший рік почав. Вичистили й я мусив як найскорше лишати ту місцевість, бо то було небезпечно мені отам оставатися. Що ще я б міг у цьому відношенні Вам сказати?

Пит.: Чи так серед учителів — чи була симпатія, скажім — до Скрипника? Чи Ви відчували щось таке?

Від.: До Скрипника — трохи воно було щось. Бо він був народнім комісаром освіти — Наркомом освіти був. Ну, й там були, частково було в нього запримічено ніби то так — українізація. Там дещо в нього було, ніби то трохи. Але я цьому не пригадаю великої ваги, бо як Скрипник, як сам і Хвильовий — вони були бідниками цієї радянської влади, цієї системи. І вже лише тоді, коли побачили, що Україна гине в повному розумінні слова — Хвильовий, а разом з тим і Скрипник оправдують себе тим, що вихвачує пістоль і стріляє сам собі в голову. Але вони самі будували її, цю радянську владу. Вони в мене на видному місці — абсолютно я їх не респектую. Бо вони були спричинниками цього великого лиха, яке сталося на Україні в 30—му і 33—му роках.

Пит.: На якій підставі Вас звільнили? Які були закиди проти Вас?

Від.: Як неблагонадійний елемент. Їм прийшли, вони довідалися. Я власне не знаю, звідкіля вони могли довідатися. Але факт той, що вони довідалися — що я походив із заможньої верстви селянства. І є той, як неблагонадійний, щоб учив дітей в радянському дусі й вони звільнили. Але я кажу, що не тільки я — але досить велика кількість попала під цей обстріл.

Пит.: Так наприклад у Вашій школі — то яку частину вчителів звільнили?

Від.: Там нас учителів дуже було мало. Це було село невелике. Було тільки сім клясів було. І там було скільки? Щось якихсь сім учителів всього на всього. При чому я вів першу клясу. А в старшій клясі, шостій й сьомій я викладав малювання — то ніби то трошки. То малювання було раз на тиждень, так, що то мені платили — щось на місяць 18 карбованців, на місяць. Допомога тут була дуже мала. Отже, яка частина була звільнена? Знаю, що був там один Матіяш, якого було звільнено теж. Сам директор школи, хоч і був пізніше розстріляний, він ще був, здається мені, залишився. Хоч я точно не знаю, бо то в скорому часі я мусив виїхати з цієї місцевості. Так, що яка частина була звільнена? Можливо якась половина — 50% чи може 30—40% — не знаю.

Пит.: Можна Вас спитати, куди Ви переїхали після того?

Від.: Я переїхав тоді з Полтавщини в околицю Білорусії. Але в кінці Білорусії це Чернігівська область. Я був у Чернігівській області. Я перебував у Чернігівській області. З Полтавщини переїхав у Чернігівську область.

Пит.: Які були можливості для Вас для праці?

Від.: Були можливості дуже тяжкі. Бо мені треба було навіть міняти своє прізвище, жити під чужим прізвищем. Хоч це мені не так то легко удалося. І в кінці кінців я мусив знову втікати — залишив доньку й жінку, залишаючи місця на друге. Бо система там побудована була так, що тяжко було устроюватися десь і то все на документах і т.д.

Пит.: Чи Ви б сказали, що поліційний апарат ефективно діяв — що Ви постійно мусили так з місця на місце?

Від.: Там апарат діє добре, досить добре. Так, що там, як тільки щось — то вимагаються справки різні. Де ти був, твоє останнє місце праці і т.д. Я не можу Вам тепер сказати де я, з якої місцевості я останнє, в якій останній місцевості я був. Бо то знаєте так сліди. Можу сказати, що в якій області я був. Та навіть можу сказати де — на Холминський район — я там був перед війною.

Пит.: Чи Вам коли—небудь вдалося знайти працю, щоб працювати за фахом, вже після того?

Від.: Ні. За фахом вже не працював. Отже вчителем я не був. А мені випадково прийшлося попасти діловодом в народному суді. Але це вже далеко пізніше, це вже було від 35—го року. В 35—му році, власне — діловодом в суді. Але я, побувши три роки був звільнений. Знову ж таки, переїхав у іншу місцевість і в останній час я якраз був у Холминському районі — де мене застала війна. І я, вже будучи діловодом у 35—му році,

був секретарем. А потім я відважився піти на курси адвокатів. І в кінці — це про це ніде не писав, бо воно мені не потрібно, я не хотів. У кінці кінців я був заочником Київської правничої школи. І якби ще побув я пів року (не було б війни!), то я б отримав вже б назву адвоката. І то була, так звалася — Колегія адвокатів. І я поступив був би справжнім, настоящим адвокатом. Заставило це мене знайомство — через одного працівників, там же в суді. Бо держава — Як? Що? Держава мусила знати, хто ти такий є, щоб платити тобі гроші. І один з працівників мені сказав: — Тобі постійного місця ніде не буде. Але я тобі раджу. Ти подай заяву в Колегію адвокатів і тобі щось буде. Ти мусиш скінчити пізніше школу й тебе десь пошлють на працю адвоката при якомусь судді.

Бо адвокати в Радянському Союзі не оплачувалися державою, радянською державою. Ні одного цента *lawyer* — адвокати не отримували, жодного цента від держави. А вони мусили працювати самі для себе. Чи ви такий закон знали? Ні, не знаєте? От щоб ви взнали! Адвокат не отримував державної, державної допомоги. Він каже що: — Держава буде слідкувати за тобою. Коли ж ти станеш адвокатом, тоді будеш заробляти сам для себе, то держава не буде тебе більше утримувати.

І так я й зробив. Завдяки тому, що я був діловодом у селі — знав деякі справи, вже вмів закони, кодекси і т.д. І я рішив, мені порадили — один з адвокатів вже знайомих. І я так зробив, подав в Колегію — в Чернігівську Коллегію адвокатів. І якраз по знайомству я побув на двох–тижневих курсах і т.д. І був посланий стажером, тобто студентом у Холминську колегію адвокатів. І там був стажором і там застала мене якраз війна. І я протягом, від 39–го до 41–го року. В 39–му році я став і в 39–му році подав заяву до Київської правничої школи. Мене зарахували там один, я ото два рази, три рази їздив на зачоти і складання іспитів. І мусив іще поїхати в червні, в липні місяці 41–го року для остаточного закінчення і отримав би, як кажуть: диплом адвоката. Але я не встиг цього зробити, як настала війна. Ото, така справа була з моїми заявами. Останньою моєю працею, і то вже мене захватила там війна. Нас було покликано. Ну але то вже, то вже я думаю — то вже не потрібно.

Пит.: Дуже цікаво. Чи Ви бажали б ще щось додати до того, що Ви вже говорили?

Від.: Якщо Ви вважаєте, щось хотіли б ще щось знати. То я можу додати.

Пит.: Ну, то говорили, що ви говорили й другі — багато так уважають — що голод зробили для того, щоб підкорити український нарід. Чи на Вашу думку, з Вашого досвіду 30–их років, то було після голоду, чи вдалося це зробити? Чи голод підкорив український нарід Москві?

Від.: Я думаю, що ні. Але система така, що там мусить силою зброї й силою насильства підкоритися, безперечно мусять. Але в душах, українських душах все таки існує надія — що український нарід таки колись вийде з під цього, з такої системи, такого терору. Та не можна ж ціле своє життя бути під гнітом десь, когось і під таким великим насильством. Але коли цей час настане, звичайна річ. І ті які тепер живуть зараз — вони мають, усі українці, вся українська нація має надію — що вона таки колись заживе. Але при тій системі, щоб зворушити те все, зробити революцію і т.д. то тяжка проблема. Також не виключене, що цей час настане. Може колись в армію. Уявіть собі — як можна — в армії син служить, а батьки вмирають з голоду. І син буде спокійно дивитися на те, що робиться, що робиться з його батьками? Але система така, з якої тяжко. Може настане такий час, що армія повстане. Або шляхом якоїсь революції, або шкляхом якимсь чим іншим. Ну, це можна тільки передбачати. Але як воно буде? Звичайно молодші люди, молодші від мене — вони доживуть до того часу, що воно таки буде. Щось буде інакше, не те що зараз є. Але нам уже надії немає. Як би не хотіли бути думкою, всім своїм бажанням — бути на своїй рідній землі й скласти свої там кістки. Нам не вдасться, нам не вдасться, бо час грає свою ролю.

Пит.: Ну, то дякую за дуже цінні свідчення.

Від.: Отже, я хочу ще додати, що в час — коли почала дозрівати ярина, то люди, щоб спасти своє життя ходили в поле різати колоски. Але таких „щасливців" ловили бригадири, або навіть міліція й їх віддавали до суду. І за законом від сьомого серпня 1932–го року їх карали — саме менше десятьми роками в´язниці, або розстрілом. Що інше? Навіть після того, як була зібрана вборка урожаю і діти спасаючись, спасаючи все

ж таки своє життя йшли на поле і шукали колоски, збирали колоски, які йще машина не забрала. І в цих бідних дітей — ці колоски забиралося. Що воно й так би на полі загинуло б! А то відбирали й не давали можливості цим дітям скористатися для своєї поживи!

Case History LH17

Iefrozynia Zoria, b. November 11, 1906, in the *khutir* Kruhlyk near the town of Hadiach, now a district seat in Poltava region, into a family of well–to–do farmers. When she married, she moved to the *khutir* of Hrebyshcha in the Lubny area. Her husband was later dekulakized and repressed. During the famine, she was swollen from hunger and ate pigweed (*loboda*). Her father and brother were arrested and imprisoned for making a sarcastic comment in response to criticism in the local wall newspaper (*stinna hazeta*) put together by the activists. Her father died in prison in Hadiach, her mother having died before the famine. Narrator describes her narrow escape from men assigned to collect corpses; they wanted to throw her still alive on the dead wagon to save themselves the trouble of coming for her later. Narrator saved herself by getting a job on a state farm (*radhosp*), where, unlike on the theoretically cooperative *kolhosp*, the workers were state employees legally entitled to compensation. Outside the *radhosp*, however, whole villages died out. In her native *khutir*, which had 70 or 80 households (implying 350–400 total inhabitants), over 100 persons perished. During collectivization, the first to join were the wealthier peasants, who hoped thereby to escape dekulakization. The poorer peasants, by contrast, opposed collectivization but also joined after delaying as long as possible. There was no violent opposition to collectivization in narrator's area. Narrator briefly describes dekulakization, which was carried out by local *khutoriany*, as well as the grain searches which led to the famine and life, especially of the dekulakized, in the Donbas in the late 1930s.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше прізвище.
Відповідь: Зоря, Євфрозина.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: Одинадцятого листопада 1906–го року.
Пит.: Чи бажаєте подати район або село, де Ви народилися?
Від.: Так! Гадяч, місто Гадяч, хутір Круглик.
Пит.: Скільки землі було в Вашої родини до революції?
Від.: Дуже багато, було в діда синів чотири. Воно земельки нічого було, а я розділив дід, то по сім десятин тільки попало. Ну, а як ми вже попідростали всі, так м наймали такі фільварки, як то кажуть по–галичанському. Такі економії були. То вон здавали землю свою, хто хотів брать. То такі ж люди жадні, то забрали десятин і 10 ч й 15. Брали то ми з тієї землі забагатіли, й нас з тієї землі і вигнали. Діти, кажуть молодь, висихали на сонці, старалися, косили, а те нічому не пішло нам у корість забрали все, і ми осталися ні при чому. Це в батька. А як я пішла заміж, то там бул багатенько земельки. Там був кар´єр, де камінь були. Камінь, такий оце як на цвинтар пам´ятники ставлять. От такий камінь, прямо такий аж оце сейчас в очі я його бачу. А вони на дороги. Рвали й на дорогу і або вивозили. Здалека привозили.
Пит.: Це було приватне?
Від.: Це було, зразу приватне, приватне було, а потім, два роки, я ж Вам кажу пожили там і все. Вигнали. Осталися ми ні при чім. Чоловіка забрали. Бог святий зн куди, а ми з старенькім батьком осталися — що хоч та й роби. Він не годився — старенький вже був. Ну, він пожив може до року, а тоді вмер. Я сама поступила радгоспі робити на доярню коров, а йому давали по пів літри молочка кажний день брала, йому носила кілометрів за три. Подою корови, і біжи туди, несу, щоб щось із´їст йому було. Бо в радгоспі тільки мене приймали, а не його. То він тім і вмер. То, я так відвезла його туди, де його й жінка була захована. То довго не приймали на цвинтарі тому селі, це вже в Лубнах, бо я пішла в Лубни заміж, вже з Гадячого в Лубин пішл заміж то, значить, вони таки змилосердилися, дали мені. Я по дощі ходила просити людей, бо знаєте, щоб хоч трунку збити. То сховали там. І тоді я, то вже осталас сама, а чоловіка нема. Не знаю й де, як і нема. Ну, тоді років нестільки, нестільки

написав він до мого дядька, що як можна розшукати, де то він вже в Донбасі став. Вже він з Сибіру в Донбас прийшов. Я таки поїхала до нього. Ну, не довга доля наша всміхнулася, і оце ж оця революція, як то кажуть, німці прийшли. Ми назад приїхали таки і виїхали і знову совєти забрали. І 10 років він Сибіру відбув. І вмер вже, нема. Оце така подорож наша була — дуже гірка.

А тепер за голод, за голод.

Я така голодна була, така голодна, що в мене руки були такі, і ноги. І як я вже йшла кусок хліба добувати собі, шукати, що я де найду уже то я сіла, сонечко так гарно, я сіла віддихнути. Коли їде гарба (це не в своєму хуторі, а так) перед хутором (ще хуторець був) їде гарба та. А я сіла, ту лободу рву, що жовтіню цвіте, те все в середині було. Який бурян не є, це все в середину ішов. Бо ж хліба нема. Нічого, ні картоплі, ні хліба, ні тільки лише бурян. А воно вже ж бухне. То ж вода є, то не хліб! Нема ж хліба і не то тільки п´ять днів, а місяцями нема хліба. А так отож. То я йшла до матері, думала в матері рідної розживу що–небудь. А може й в матері немає. Двоє дітей малих і мати осталася, батько вмер у Гадячі забрали в ДОПР та вмер. Мій рідний батько в ДОПРі вмер у Гадячі. Ну, прийшли і вони кажуть: — Та давай цю вже. Кинем, бо вона сьогодні вмре.

А я чую, що вони вже зскакують з гарби за мене по мене йдуть. А воно так під горочку, трошки, це дорога нижче, а як мені же схватиться, воно то що молода, я ж на таке схвачуся живо. Я ворочалася, ворочалася рачки, рачки, та в жито, та давай мов таки втікати. А вони таки вернулися. Якби бігли за мною, то вони б нагнали мене. А як я вже скрилася трошки рачки, то вони вернулися. То я таки добрела до матері, поїхала тоді знову. Назбирали дядьки там по копійці мені і там один чоловік переказав: — Якщо можете доїхати в радгосп, аж до Дубровиці (там радгосп був) то я її пристрою десь.

Ну, як приїхала — пухла, вже зовсім пухла. Ну, не можна їсти мені дати, шоб їсти мені дати що–небудь. Ну, там тітка вже трошечки там супику, бо вони бояться дати, бо як я наїмся — лопну ж! А я б все поїла, те що в них є. Ну, я трошечки, трошки, день, другий, третій. Не пускали й не людей, щоби не бачили, не можна мене пустити, бо вони скажуть: — Що ж ти привів на працю каліку вже зовсім. Ну, то він мене встроїв свиней пасти. Ото так. Я там вже картопельку, як варять свиням таку маленьку. То я собі обчищу та й з´їм. То кусочок хліба вже стали мені давати, то сяк–так. То я тім пережила. А людей таких було! Валялися, валялися! Возом звозили до ям! Ви ж не підете туди, бо ви не годитися кілометра дойти, щоб подивитися скільки, чи вони там є живі. Так, як ото мене хотіли забрати. Якби вони вкинули в гарбу, я б ніколи не вибросалася звідтілля. І вони такі, що може в самогонки напилися — їздять і збирають, що їм то люди послені, ті щоб збирати по дорогах людей, щоб не завонювалися. То їм не шкода було нікого брати. Їм нікого не шкода! А хліб, певно позабирали. Ще й по городах скрізь шукали, де хто може хоч квасолю в горщечок сховав. І те забрали. Не те що! Приїжджали такі свої.

Пит.: Які були порядки в радгоспі в першому де жили?

Від.: В радгоспі. Робітників наймали буряки полоти, то там свині, корови доїли доярки. Вже хто там, як кажуть, на чому робив, то там вже він добував собі їсти трошки. Уже як там не слідили, як доярки доїли корову, а вона таки нап´ється молока. Хоч би там вже що їм не те, а вона нап´ється молока. А там порядки — порядки комуністичні. Знаєте, вже скрізь комуна залягла, то вже там ви не питайте порядків. А так що там, як ти хочиш працювати — працюй. Буряки поли. Там по якій копійці платили й зразу давали там трохи, як *bonus.* А тоді, хто виробляє добре ж манили. Хто здоровіший, то полов дірки. То тому трошки так як оце премія дали. А вона душила людей. Вона йшла, бо вона здорова. А чи вона так зробила, чи не так зробила, а вона йшла. Оце здорова. А чи вона так зробила, чи не так зробила, а вона йшла. Оце вам так було. А так, що вже в радгоспах, вже трошечки, як кажуть, хоч кажний день по 200 грам, а хлібця було. І суп варили, кандьор. А декуди й галушечок зварять, дадуть людям. Ну, вже не давали здохнути, вже не давали здохнути. А що так на селах, то категорично ВИМИРАЛИ, ВИНИЩУВАЛИ. Бо як хтось заховав, то знайшли, забрали, ще й засудили. Оце вам. Тепер далі питайте!

Пит.: Чи Вам відомо скільки людей згинуло в Вашому хуторі, в Круглику?

Від.: Ну, так приблизно, як там було нас родин яких 70, 80 хат всього тіль більше 100 згинуло, більше 100 згинуло. Бо я ж не була цілком там. Бо я ж в відділена була, я пішла в Лубин замуж, а тоді поїхала в радгосп. То я вже, як й от вже окупувалося, то я боялася навіть проходити по радгоспі. Я так ото як може міся два, як свинок попасла трошки, а в мене полопалися руки, ноги, то я й на людей показувалася, не то що там до лікаря. А я щоб люди не бачили — позамот яким–небудь тряпками ноги та й ходжу, щоб воно ж біжить вода. То ото таке було. тепер далі ще.

Пит.: Чи Вас весь час переслідували за це, що розкуркулені? Чи було в паспо написано?

Від.: Було в паспорті, бо я вже в батька пішла, ще я не розкуркулена, я вже чоловіка розкуркулена була. Бо я вже в чоловіка розкуркулена була. Так весь переслідували, весь час. Не можна було; може хто й дав би на городі подовбати хто–небудь би —так не можна було в селі і найняти. Щоб хтось взяв мене там пороби день —і того не можна було. Не тільки, що я а й тій жінці і людині попаде за мене. я пішла до неї робити, що вона мене нагодувала.

Пит.: Так там в Лубнах, Ваша родина мала власний кар´єр?

Від.: Кар´єр.

Пит.: Чи пам´ятаєте скільки там людей працювало?

Від.: Ну, там не багато людей чужих — двоє. Бо родина була тут велика, й во день і ніч самі. Там же, бачте, не було так, як тут — машин не було, а руч Динамітом зривали, а ото люди приїзджають волами, кіньми нагружують тоді. Такі бу вагонки, зробили самі, і вивозили цей камінь туди, рвали в долині. Не було чужих двоє, ну як коли, може коли ще наймали там більшенько, як коли там — двоє, четве було. Бо там не було як. Як тільки порвуть динаміт, то рвали раз, два і третій раз, дрібних дуже не робили. То там людей накидали на вагонки поки витягнуть, поки руч праця —не таке, якщо тут —машина там.

Пит.: Хліборобством займалися, чи виключно цим —кар´єром?

Від.: Більше кар´єром, бо землі було багато, а хліборобу — не дуже було. В гора, під каменьом. То та на тій горі воно й сіялося, ну воно й родили мало. Бо ду висока гора була. Воно декуди сіялося, ну родило мало. Ну, привозили хліб. Наві міняли — за камінь, хліб. (Сміється.) Дарма, що самі землі мали, а нічого було їст Якби не виміняти, то небуло б чого їсти. Ну, там було за що й міняти. Я не кажу, що було міняти. Там було міняти, можна що вгодно мінять. Бо вже кругом були лева такі, левади дуже гарні, то може було й буряки сіяти й картоплю садити й що хоч, са — це все було. А щоб хліба було багато, то я вам кажу, що якби не міняли, щоб привозили дядьки хліба за камінь, то не було б їсти чого. А то казав батько: —Не тре його й сіяти. Люди привезуть нам готове, а якщо хочете ще й напетлюють. Якш хочете, то ще й напетлюють, — бо дуже гарно камінь брали. Бо камінь потрібний — дороги, викладали ж там усе. То там було.

Пит.: Цікаво, чи пам´ятаєте які податки накладали на Вас?

Від.: Ху, ху! Податки такі накладали, що не могли виконати вже їх. Навіть пір´ хе, хе, пір´я, мабуть, 60 пудів наклали. Де його взяти можна було, пір´я.

Пит.: То треба було виміняти пір´я, і тоді дати.

Від.: Та де! Вже як пір´я накладали, то вже майже й кар´єру не стало вже. Вж кар´єр забрали. Вже це все забрали. Землю забрали, скотину забрали, не було вж нічого. Це вже накладали податки, аби тільки сила була. Та не можна було нічого. Я трошечки щось заплатили, то вони вдруге наклали. Та вони так робили, щоб значить. тоді цілком з хати вигнали хату на замок. Там чи пустили під хату читальню зробили. ти йди куди хочеш з своєї хати. Так! Так!

Пит.: Це було в самих Лубнах, чи в селі?

Від.: Ні, у Гребищах. У хуторі в Гребищах.

Пит.: А так чи там були свої комуністи місцеві?

Від.: Приїзджі були з Росії. В сільраді сидів, і помагали, а свої дуже помагали.

Пит.: Чи в Вас були дуже активний комнезами —комітети незаможних селян?

Від.: Були. Були там які–такі підростки і дядьки такі, які трошки грамотніші, т

всі пішли, як кажуть де пішли — може й шкіру свою зачищать там, а деякі пішли просто людей розтягати.

Пит.: А в хуторі не було добровільної комуни до колективізації?

Від.: Ну, як почалася колективізація, то всі в колгоспи тоді. Хто не хотів у колгосп, то його пригноблювали. Не хотіли деякі бідняки. Багачі зразу пішли деякі, не багачі, а я б сказала, не такі багаті, як це в Америці, а такі, як заможні люди. То ті пішли зразу, бо вони знали, що вже їм нікуди йти, тільки туди йти. А бідняки ще не хотіли до колгоспу йти там угинатися, там земельки три десятини, чотири десятини. Вони думали, що це вони так будуть. Крутилися, крутилися років коло два та й ті туди пішли.

Пит.: Чи був спротив колективізації в Вас? Деінде були повстання?

Від.: Ні. Не було. Позабирали. Воно ж так–сьогодні в трьох заберуть, а завтра в двох заберуть скотинку, все позабирають, завезуть, в сундук поставлять (скриню таку,) відвезуть туди осталася — нічого в хаті немає, й хліба немає. А тоді прийшли, вигнали — іди куди хочеш. Ну куди хоч іди! Вигнали, на сніг викинули і *that's it.*

Пит.: Чи Вам відомо як вибирали людей? Чи на мітинґах чи де?

Від.: Невідомо. Хіба, так може хтось комусь колись сказав, що будуть іти. Це як там дядько якийсь дежурив та почув що–небудь, в сільраді, і сказав: — Оце може завтра прийдуть до вас.

Ото так тільки. А так — ні. То, то закрито було все.

Пит.: Так Ви не знали наперед?

Від.: Ні, ні!

Пит.: Чи можете це описати, як Вас розкуркулювали? Хто прийшов, скільки їх було, що Вам говорили?

Від.: Та свої хуторяни, свої хуторяни. Можна описати. Та вже й забула. Дмитро. Щоб я прізвище сказала, не кажу вам.

Пит.: Але скільки їх було?

Від.: О та скільки — два, чотори, оце все. Вони прийдуть, що ти — за руку взяли, викинули й вже. Ви думаєте — з пістолями в кишені. А хто відпирається, то ще й наб´ють. Що ви думаєте? Два мужчини чи три. І що не потягнуть людини, чи що. А хто буде відпирається, то наб´ють так, що аж синяки будуть мати, і скажуть: — Кидався битися!

То вони є майстері до цього. Там не можна було спротив робити. Це якби все це хутір чи село, так як оце тут демонструють. А що ви! Як ця родина береться, а та родина сховається, що біля сусідів. Аби мене не заняли. А воно прийде й до нього час, та й займуть і його. Це вам таке. А по чотири по три душі, може десь по п´ять приходили. Бо ж шукали ж зерно, хліба шукали все. Що викачку хліба ж давай. Ну, а в нас хліба (вони — самі знали,) що в нас хлібу НЕ БУЛО багато, бо не посіяно було. На крутій горі не вродить же нічого, тільки, тільки лише камінь сам. То все так.

Пит.: А як шукали за хлібом у людей?

Від.: У людей? Такий шприц, і тут, що набирати можна тут. І загонять її. Вони такі міста знають, приблизно. Так, як ви то в школі знаєте, як читати та писати, так і вони знають, вже навчилися. То прийдуть, і находе — десь там у деяках позакопуване. Ну, й на городі закопане. Вони пройдуть, подивляться й все тобі шукають. Де було в людей, шукали, ну в нас не знайшли. Я ж вам кажу, що в нас не було хліба шукати. Що було наверсі, те забрали, і на тому вам кінець. Бо ми не ховали його, бо старий батько сказав: — Хоч ховайте, не ховайте, все рівно, ми не будем тут сидіти в тій хаті, ми підемо.

То мати вмерла зарані, свекруха, як то кажуть, а батько ще за мною жив, я його возила. А син, гей Боже святий, не знати по світі блукав. Ми й самі не знали років п´ять чи шість. Аж тоді ми взнали, де він. Ну, так такий. І 50 років був на Сибірі й вмер.

Пит.: Чи в Вас була міліція чи аґенти ГПУ?

Від.: Я не бачила міліції, не бачила. Там від сільради якийсь десятник. Щоб міліція так, якби оце тут, так як поліція приїхала — я правду вам кажу, що я не бачила. Ото свої — йдуть може, а там дежурний із сільради. То свої наклали, й прийшли, й викидали й розігнали, й все. Надала Москва приказ — *that´s all*! І виконуй, як хочеш.

Пит.: Чи пригадуєте, як називався голова сільради? Цей, що з Росії?

Від.: Ні, не знаю. Ні, не знаю. Не буду казати, бо не знаю.

Пит.: Але з Росії?

Від.: Ні, не скажу. Не скажу Вам. Не буду казати, бо не знаю. То молода ж була, то вже минулося. Ну тутечки, тут був один приїжджав, то я не буду казати, бо не знаю. Забула. Був один тутечки. Чи Сердюченко? Ні, не знаю, не буду точно казати, щоб і не наплутиш того багато, щоб може такого й не було.

Пит.: А ті росіяни які були в апараті партійному, то як жили з українцями?

Від.: Вони, вони писалися в Комсомол, у Партію, писалися. То вписалися хуторяни наші. І вони стремилися, бідніші люди, улізти в Партію, в Комсомол молодші, а ті в партію старші вже лізли. Усе, усе було. Це все було.

Пит.: Так що Ви вже не були в хуторі як колективізація почалася?

Від.: Ні, вже я не була. Я вже в Донбасі була. В радгоспі побула, а тоді, як я листа отримала, аж в Донбасі стала. Я в радгоспі проголосила — поїхали до чоловіка. Як він приїхав в Сибір вже.

Пит.: Це в 34–му році?

Від.: Ні, вже пізніше. Мабуть в 36–му чи в 38–му, то я вже поїхала на Донбас. А тоді вже аж як німці, то тоді вже я з Донбасу вернулася.

Пит.: Чи щось пам´ятаєте про революцію? Я знаю, Ви були ще маленькі.

Від.: Я тікала! І це одне тільки пам´ятаю, що вони з такими шапками, то штички отакі. Оце пам´ятаю, одне тільки, то більше нічого не пам´ятаю. Пам´ятаю, як в погріб заганяли нас усіх туди, бо йшли вони ж стріляли. Щоб не моталися, то в погребі ми сиділи. Оце все, що пам´ятаю я.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини брав участь в громадянській війні, чи в революції?

Від.: Ні, не було. Ні тут не було, ні там не було. Тут вже ж я велика прийшла, а там не було вже ж всі. Таки я знала ж дядьки мої ж три й батько ж четвертий, то не були ж.

Пит.: А як Ваша родина, так спочатку ще, як тільки встановилася радянська влада. Як вони дивилися, чи на радянську владу — чи вона добра, чи погана? Так спочатку ще, як тільки завелося?

Від.: Я думаю, що дивилися вони не дуже добре на неї, але дітям вони не казали, бо не можна казати. Я ж вийду на вулицю та скажу: — Мій дідусь казав, що то погане є.

То вони нам не казали. А я думаю, що вони не дивилися добре. Так би якби я не дивилася на них добре (сміється,) оце зараз, так і мої рідні не дивилися, бо дітям не можна було казати й вони не дивилися на них добре. Бо я вже як радянська влада більше моталася, я вже на цю сторону вже в Лубнах, то я вже й тут була. А що мої батьки не дивилися на те здорово. Бо батько вмер в ДОПРі.

Пит.: А що це таке ДОПР?

Від.: Ну, в´язниці. В Гадячі в в´язниці помер.

Пит.: А чи Ви знаєте, чого Вашого батька взяли?

Від.: Щоб я точно знала, то я не буду казати. Як будь–то в це брата посла в газету провели. А мій батько як будь–то сказав: — Та хай іде на Гадяч, будуть там читати.

Оце, як будь–то за оце.

Голос з боку: То було проти радянської влади, батько сказав. Бо брата попросили в газету: — А, так ти, значить, проти совєтської влади! — І батька в в´язницю.

Від.: Батька в в´язницю й брата забрали тоді в в´язницю. Я вже брата виручала аж у П´ятихатках, в в´язниці. А батько в Лубнах умер. А я брата, як його засудили, так я аж в П´ятихатках його визволяли, тягла в Донбас.

Пит.: Це за одне слово?

Від.: Ото за одне слово, як будь–то й попав він. А то за оте: — Хай, каже, іде на Гадяч, читають!

А його як будь–то провели сина в газету, притулили отут до стіни. Дощ був, та одірвалося. Так вони кажуть, що це Павло відірвав і кинув. А дощ був, воно відпало. А батькові не був там близько. І то він у ДОПРі й умер.

Пит.: Як довго там був? Чи знаєте?

Від.: Та знаю може. Може шість місяців, може сім місяців. І чи Ви думаєте дали додому його поховати? Ні! Накидали, там не один вмер. Накидали гною чи людей

накидали, а тоді зверху гноєм прикрили й повезли. Поки наші вже прибігли там моя сестра й мати, то вони вже їх повикидали. Вони не віддали і не звістили.

Пит.: Чи Вам брат оповідав потім про в´язницю?

Від.: Ну, аякже!

Пит.: А що говорив?

Від.: Ну, що? Ну, він невинний. Ну, Боже, заспав, може (сміється) задля дівчат гуляв та прибіг, заспав і ото його в газету протягли. У в´язниці ж він може місяців чотири, як не п´ять. Я три рази їздила викупляти його. В чоловіка останні гроші забрала (сміється), ті що заробив, а тоді відвозила, щоб брата викупити. З в´язниці. П´ятихатки — там недалеко від Донбасу, П´ятихатки. І я визволила його. Й п´ять раз їздили по брата. Таке, що як дійшли до Донбасу вже, до міста, де входити так страшно було йти, бо я не взяла з дому перебратися йому. Так обірване, обшарпане, то я тиждень хаючила, щоб обнажити.

Пит.: А скільки грошей хотіли, щоб википути?

Від.: Та скільки не неси, та я кажу: — Нема, нема, — скільки не принесеш, то не досить.

Пит.: Це ніби взятки треба було давати, чи це так офіційно?

Від.: Ну, неофіційно. Треба підмазати, а там будуть ходательства. Оце так — дать одному, а він буде заступатися. Та ходить, ходить поки знову таки, каже: — Ні, це мало, ще давайте!

А даєш, та не знаєш, чи воно буде добре, чи не буде добре. Та ото вам так. А таки випустили, випустили.

Пит.: Це його за це, що раз проспав чи за що?

Від.: За оце, що батька в допер забрали за оце, що газета впала, а його опісля. Тоді батька посадили може місяців два, а його знову тримали, тримали ще вдома, а тоді знову його засудили. І не в Гадячі вже послали, а ж до Донбасу, в П´ятихатки послали. То я вже від сестри получила лист, що Микола в П´ятихатках, вже в в´язниці сидить. То я перший раз поїхала, то вже в Донбасі, ще знаєте, вже ж, кусок хліба може було мій чоловік отримував по фунту, по два фунту, а я 200 грам отримувала... Мені 200 грам дав, а я йому два фунти давала. То вже так відбувалися. Може колись не з´їли а оставили, щоб хоч хлібинку, яки–небудь повезти йому до ДОПРу. На снідання я поїхала зразу. А він мені каже, що є такі люди, що викупляють. А я кажу: — Як можна?

—Та так же. Викупити треба грошей.

Кажу: —Коли я не маю аж таких грошей, знаєш.

—Ну, каже, якщо змога ваша.

Я до сестри написала листа. Вона каже: — Ми зберемо трошечки й пришлемо Марією (сестрою другою,) а вона привезе тобі, а ти трошки добавиш там.

Ну, ото такечки збирали по копійці, як то кажуть, і виручили. Ну, тоді вже він тут жив.

Пит.: Значить Вашого брата за що?

Від.: Це за дрівницю батько пішов і брат пішов за дрібницю. Батько умер — не витримав у ДОПРі, вмер. Чи він голодівку може оказав, бо я не була там, бо я в Донбасі вже була, а брата я привезла в Донбас. Не казав нічого. Щоб він сказав, що я зробив злочинство таке для радянської влади, то НІЧОГІСІНЬКОГО. А крім того, що в газеті провели його — там він заспав, почали там придиратися й ото так батько мій сказав: — Хай летить на Гадяче.

Оце всього тільки злочинство, мій батько сказав. Вони хотіли його замордувати й замордували.

Пит.: А чого були проти нього?

Від.: А я знаю? Бо дуже розжився, певно. Те несе акронім — Павлове сало понесе! Знаєте, як ходили молоді, так кажуть: — Те несе, Павлове сало понесе!

Пит.: Що несе?

Від.: Сало! В нас же це сало було, це сало було в нас. Аякже! Ну, це правда. Такі молоді хлопці йдуть кричать: — Те несе, Павлове сало понесе!

Це як заколе кабана, то це: — Забрати його!

Ну, то схотіли замордувати. Там не дивилися чи то поганий, чи то гарний, а як тільки трошечки, трошки що так — і готове!

Пит.: Чи в Вас у рідному хуторі чи пізніше, коло Лубнів, чи була церква?

Від.: О, *yeah*! Була навіть за півтора кілометра, у Лубнах. А в хуторі — за три кілометри було, в Харківцях, церква була.

Пит.: А як довго існувала?

Від.: Ооо! Існувала як тільки началася оце совіччина. Так і почали розкидати. Розкидати почали.

Пит.: І вже її не було?

Від.: Та де вона була, ні. А тепер кажуть, що церкви є. Вони хат не збудують так, як треба, а не церкви збудують! То може де нерозкидана осталася, то так. Розкидали! І в нас розкидали. У нас монастир був, за півтора кілометра. Так, жінка багатого поставила монастир собі в Висачках. І то розкидали, розтягли, навіть по цеглині розтягли.

Пит.: Це якраз після революції, чи вже пізніше?

Від.: Та в революцію якраз. Оце саме як радянська влада вже встаткувалася, так вони почали розкидати.

Пит.: Чи Вам відомо, де діли священиків, монахів?

Від.: Частину засудили. На Сибір попали, а частина може десь сховалася, то вже невідомо. А частину засудили. Тіх, що ми казали: — Ага, того засудили, й того, й так далі. А так невідомо, де вони ділися.

Пит.: Як був голод, чи якраз після голоду, чи люди говорили чому це так сталося? Як люди думали, хто винуватий, чому це так?

Від.: Господи милий! Там не можна було й казати нічого. І, люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один дургому. Бо як я вам сьогодні скажу, а завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж вам кажу, що батьки дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш вже, якщо ти зрозумів що–небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому. Чи говорили там, чи того не було в цього нічого.

Пит.: А як Ви в той час думали?

Від.: Я думала якби мені прожити, щоб не вмерти. Я голод пережила, то я думала якби не вмерти. І я в цей час, що не йшла проти радянської влади, бо не можна було йти. Уже, як ми прихилилися й знайшли працю, мій чоловік, я ж не йшла проти радянської влади. Що ж, що я можу зробити? Ні! Це, хто каже, що йшов, то це неправда! Це зараз кажуть, що оце так як дисиденти. То може як–небудь, а тоді, я думаю не було, нікого. Я в це діло не вмішувалася — може й було. Може — не буду сперечатися, бо не вмішувалася. А будем казати — робили, старалися робити, щоб не вигнали з праці й кусок хліба добували собі. Бо мені де дітися було вже? Треба було робити, хоч нині. Вже й в Донбасі стали. Треба робить було. Де хто не робив, то кажний виконував свою працю.

Пит.: Чи в Донбасі дуже розпитували про походження — чи це куркуль, чи що?

Від.: Як наскочить свій, десь з хутора, то тікай з цього міста, в друге перейди, якщо ти можеш, бо знімуть, заявлять, що він розкуркулений

Пит.: А так, то не питали?

Від.: Еге! Там, там більше всього, більше всього, що розкуркулені сиділи скрізь по офісах. То там легко було встроюватися. Там легко встроюватися було — махнув руку, і вже ти приписаний. Бо там такі всі розумні. Хто ж грамотний був? Та вже ж ті, що розкуркулені, знаєте. Старші — вони розкуркулені всі ж, і в офіси лізли. Прийшов, і він вже бачить, який прийшов. Махнув рукою та приписав. І там ніхто не казав чи ти розкуркулений, чи тебе питали, чи ти розкуркулений, чи ні? Ні? Ту який–небудь папірчик принеси, там може хто надряпав. А ви думаєте з сільради давали папери, щоб устроїлися на працю? Аа! Десь якийсь дядько напише, він припише. Там нема того, що тутечки — це документи, та правильнота. Там усі на такім возі їхали, що півдрабки поламані всі.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Вже я не знаю що. Вже аж забулася. Та всього багато є. Я вам і так багато сказала. І все, все правильне. Я таки рахую, що то правильно все. А як вам відомо буде, то я не знаю.

Пит.: Ну, то дякую!

Від.: Я чотири чашки за сережки, витягла і за сережки віднесла, і чотири чашечки пшениці принесла. Все.

Пит.: У торгсин.

Від.: У торгсин. У торгсин в Гадячі було, торгсин. І я туди пішла й в матері. І я сховала їм, бо в мене забрали б їх, витягли б совєти, як вигоняли. А то сховані. То в матері були ці сережки. Вони кажуть: — Як твої сережки є, як ти сможеш дійти в Гадіч, візьми і проміняй.

То ми тиждень — чотири душі жили за те, що я сережки заміняла, чотири чашечки, там то того нащіпаю, десь як весною, то того то трави різної, то і є такий кулішик маленький з того ж. І не так, що наїсися. А то вже мати розділя — собі вже скільки менше, а дітям дасть, щоб видержали, як—небудь. Там вже не наїстися, хоч кишки помиє. Страшне було, страшне! Я не передам. Як я оце зараз, в нас друге: — О! Та я їсти не хочу, та те.

Голоду нам немає.

Case History LH18

Anonymous male narrator, b. Dec. 25, 1908, in western Poltava region, whose father was killed in World War I when he was eight and whose mother remarried. Narrator was then raised by his grandfather, a prosperous peasant. Narrator's wife interjects her remarks into the interview from time to time. Narrator's grandfather was exiled to Arkhangelsk in 1928, and narrator was saved from the same fate when at the last moment a sympathetic official used an inconsistency in documentation to remove narrator from a column heading into exile. In 1930 narrator travelled to the Donbas with false papers and found work in Zhdanov at the Azovstal' steel plant (now *Zhdanovs'kyi metalurhiinyi zavod* "Azovstal'" *im S. Ordzhonikidze*) where he was employed until 1936 or 1937. As a worker he received 400 g. bread daily and potatoes. Labor discipline was extremely harsh and the workers, many of whom were from dekulakized families, lived in fear and desperation. Narrator describes at length the large number of starving peasants who came to Mariiupil' during the famine and mentions people dying from dead fish washed up from the nearby Sea of Azov. In the villages there were the household quotas (*plan do dvoru*) and procurements campaigns. Witnessed the famine in the Starobil's'k area on visits to his native village, and encountered peasants assigned to his plant for "compulsory corrective labor" where they worked without pay. Responds to specific questions of the Civil War and NEP period. During NEP "life was better" and the local administration was run by local people. Peasants opposed collectivization. Recalls police taking away hungry peasants who had come to Mariiupil' to beg for food and peasants selling off their possessions in order to buy food. Also recalls the existence of a torgsin there.

Пит.: Свідок зізнає анонімно. Будь–ласка, скажіть, котрого Ви року народження?
Від.: Чистіше сказати я 1908, 25–го грудня.
Пит.: Ви з яких сторін походите?
Від.: З Полтавщини.
Пит.: Скільки людей було в Вашій родині? Членів.
Від.: В моїй родині склалися обставини. Я остався без батька в вісім років. Прийшлося жити–виростати в материних батьків. Мати була моловийшла заміж, то мене материн батько, дідусь, виховував десь до 28–го року, то так я виростав уже в них. Коли прийшов оцей план — план до двору — заготівка ціх хлібів для держави, цебто кажуть, то ми з дідусем почали це все робити проробляти. Що заплатити було дідусові податок, тоді приходить другий. А вони: — Що робити? Для себе візьми сховати що–небудь.

Пішли шукати, а вони гарненько жили, багатенько все було. Знайшли лишень десь у дворі там і за те все вибрались з хати й дідусяі сина з родиною: — Виходь!

Куди? В друге сусідське село не пустили. Там у сусідів переволочилися дві неділі. Приходить приказ: — Вислать в Архангельске. В Архангельське послати.

Попадаю я в ту компанію. Моє прізвище таке, а їхнє прізвище своє. То добрий чоловік найшовся коло вагона. Підвезли, каже чого тут дві родини там побачив, по–російському, командир.

— Почему две семьи? Куда эта семья належит, сколько их есть?

Я один. Мене приписали. Оцей голова сільради не схотів нашу всю родину вигнати зі села, то той мене викидає з вагона — я от хожу, а мої дядьки поїхали всі на, на висилку й по сьогоднішний день не знаю. В 30–их роках уже як прийшло до колектізації, то перейшла 28–ий, 29–ий. В 30–ім році я вже мав вискочити — мені дали папірці, розжився, та втік на Донбас. Там я вже доживав уже, все дорослий. Встроївся на працю через такі документи фальшиві й те саме вийшло — прийшов мене приписувати й глянув на мене так, як оце зараз я, в мене був папірець.

— Чим ви були хворі, на серце?

Кажу: — Так.

Каже: — Ви приписані. Вірите, я не міг забуть ту людину, молодий хлопець не на приписці. Ми стоїмо в черзі записатися, бо на роботу дам той папірець документ, і куди

гляну, глянув на нього й на мене. Зразу не пита мене — сам каже: —Чим ви були, на серце?

Кажу: —Так — а тоді зразу догада, кажу — так.

—Ви приписані. Ідіть встроюйтеся на працю.

Я тоді встроївся на працю, я вже в Маріюпіль попав у Донбас туди. Величезну фабрику будували, завод Азовсталь, і то там я прожив аж до 36–го, 37–го року. Я вдома вже не був. Оцю саму біду голоду, то я вже пізніше знав, що вдома вироблялося. Людей не вмерло багато, але були спухші люди через те, що забрали частину людей. Частина бідніша вже як–небудь доживала, а то я все набачив на свої очі, як у Донбасі при Маріюпілі там, що там робилося, бо люди сходилися раніше на базар, то навезуть продукції разні. Сільська продукція. Ми ходили. Купимо, то приходим, люди отакі — всі порозпухші лежять по тому базару, що знають. Боже коханий, ми полякалися, ми молоді ще хлопці тоді.

Кажуть: —На селах голод такий, що люди біжать у город, просять кусок хлібу.

Так думають, та завалили місто, був те місто завалено продуктами, не дай Боже що, а тепер каже, бач, що виходить? Ми, знаєте, в заводі хто вам об´язані, що то по світу робиться. Ми ж самі живі побачили та почули. Там ще Азівське море, на березі риба викидається водою. Лежить вона полужива або не зовсім. Людина ухвате ту рибу й тут і солі купи є, присолила, зварила, з´їла й тут і осталася. Не можу такого з´їсти продукту, то рибина ще присолена. Ухватило, бідне, зварило, з´їло, з´їло, приходиш, готове. Сонце пригріло, здулося від того, під´їжджає спеціяльно вже то збирала, машини збирали людей по городу, страшне, звозять куди, спеціяльно, могила загальна, їх звозе склада, бо ніхто не зна. Ну, так називалася тоді, загальна могила, бо то ями покопані, рови, то звозили то. А ото так обийшлося, що ми, прийшлося вискочити з дому таким шляхом дядьки мої, дядько й дідусь завезені в Архангельське і на тому я кінчив. Уже як і вернуся, то нікого не було вже вдома. Нікого в мене, дворище все, домик був гарненький дідівський, то все пішло під школу, а те все знесене — не осталося нічого. Так мені прийшлося пережити свою молодість. А то що був НЕП, то–то починали. Тоді було пару днів, від того часу началася це все — о система під колективізацію. Від НЕПу пішла колективізація. Ну мені в їй не прийшлося ні робити нічого, як я молодий втік, просто втік, вдалося втекти, то я в Донбасі жив, поки все успокоїлося.

І ще той голова сільради, що посилав, сусід, ще був живий. Побачив мене та просив: —Простіть нам, що ми вам так зробили. То ж я не винуватий, я нічого не знаю. Знаєте, таке було з ним. Просився, простіть мені, що ми не знали, чого так треба було робить?

—За що, кажу, за те, що людина робила, вислати туди аж, кажу, на то...

Та знаєте, що він каже: —Нам ще приходить від городу, від голівного директорії —дайте нам на висилку.

Знаєте вони яких шість–сім родин, за те, що добре жили, таких вислати куди в Архангельске. Такі–о речі виробляли. І прихож так пережить. Шкода, але ж нічого не зробим. Шкода, шкода, спокійно не могли жити аж підросли, а то ж, роками, 20–ий рік був тільки тоді, я народжений з восьмого, а це буде 28–ий, 29–тг, 30–ий. В 20 років пощастило також — людина найшлася коло вагона.

—Чому, каже, тут дві родини, а один документ?

Ну, я говорю, спеціяльно документ виписаний, бо їм би треба відправляти туди, і відкинув. Я схватив руку, попрощався з своїми (плаче). Ото така моя обстановка коротенька. Ще хочете щось спитати?

Пит.: Як годували робітників?

Від.: У фабриках там на заводі? Робітникам? Давали мені 400 грам — два фунти. Чотириста грам хліба й варили суп який–небудь. Ну, знаєте, таке. Більше рибний якийсь був той супи, а брукви там, правда, не було, а то суп картопляний суп, макаронний суп — давали обід, фабрика давали, а то ту купуєш сам у *store*–і, хліб получив, то що ж, хліба кусочок, молоді, їсти хочуть. В столовку підеш — треба платити, бо то одна безлатна була, так що ж там, називали, баланду наварять — слабесеньке. Манну кашу якусь, макарон або супик такий з капусти, давали харчі, щоб то не варила суп. Спеціяльно

давали. Хліба мало було — фунт хлібу — 400 грам, а решту там карточки були разні видавали по карточках трохи там пару якихсь. Цукор можеш достати трохи, масла не давали, якогось маргарину не було, якийсь жир, таке–о. Ну, фабрична працю, то була зовсім інакша обставина, чим сільська, багато. Вони за робітниками слідили й робітників не об´ясняли багато нам, бо не було збору так, як то скажуть що зробити якісь збори робочим об´яснить слухайте, на світі то–то робиться. А хто знав про це, люди, хлопці самі, що повтікали так, як і я, скажім, то знали, бо з дому писали листи, що пропадаєм, попухли. Кожний хлопець що таке, ми ж не могли догадати, чого так, аж потім роз´я — то спеціяльно був дав „План до двора," щоб людей оголити продуктами, а вони ті враз підуть у колгосп. То перед колгоспом вони готовили, що відибрать усі хліби, вони лиш туть підуть у колгосп і будуть тоді випахати своєю, своєю роботою другий хліб. А то так і робили. Спеціяльно це „План до двору." Я не забуду, поки й житиму. Покійний дідусь попланував його та каже: — Що ж мені далі? Та маєте десь, сховай, кинулися. Що ж, не вдалося схованка. Знайшли і за те все пішло — і хату і все, що барахло все чисто вибрали, з хати вийти. Через два місяці, та де, через два, три тижні зразу ешелон уже підготовили, бо вони вже мали людей, ще п´ять родин таких і до міста на станцію і в вагон. І мене туди чіпляють. То добра людина, хоч він якийсь радянський директор, бо може й партійний, ну зразу по документу каже: Треба виставити комента на ту родину, бо було двоє родин на одному документі, а ті круть–верть, круть–верть — сільрада. Це сільрада завезла. Відкинув, каже: — Відправляють, а ти відправся назад.

І то мені так повезло втекти від тих від усіх, з села втік тоді, бо не можна в селі було явитися, все рівно куди? В в´язницю були б посадили. Раз їх обдурили — вони ж винуваті стали. Тоді прийшлося втекти від їх аж у Донбас. Ото така в мене була обстановка змолоду, а тепер уже обсидівся. Він там у Маріюполі в Донбасі я прожив шість років, вдома не міг являтися, бо нема нікого. Мама пішла заміж. До матері не чіплялися. Вона молодою була, мала свою родину — я вже не боявся вертатися назад через те, що я там у її батьків виростав, то я вже був приписаний в те багате дворище, бо я з тим двором виріс, то вже пізніше, як вернувся, то ще мама була жива. Заходив до неї, ну вже ж, вже був дорослий. Треба було свою родину забирати, начинать свою родину вже тоді мати. Отаке, синаша, було так діло в нас. Але я й досі згадую маріюпільську біду, ту людську біду очима своїми бачив. Боже, по городу той базар спочатку, топродуктами був, а тоді прийшли люди, беруть дещо хто ще прибіг, самі від себе беруть, хватають, плачуть, рятуйте, дайте кусок хліба. Чому, думаю, та така ж країна, що ото така й тут і там проблема. По березі ходять над морем — риба лежить, вода ж викидає рибу, вона не жива вже, а знаєте, де рибний склад і там соли багато, ярусами прямо. Присолив, і з´їдає, а сонце, наїлося, бідне, уха й вмирає зразу тут на моїх очах. Може з 10 людей взяли молодих, ну, там як він уже спухлий, йому хоч дай хлібу, хоч не дай, а він жадно поїв.

Від.: Страшне, то було, бачив смоїми очима. А потім там–же ми пішли на працю, нас брали вантажниками, возити на вивозку, то місто Старобільске, таке є там на Донбасі. Троє сіл порожними були. То до цього всього ходила худоба по полях, а нам, ми їздим вантаж вивозити з того села вже після цього всього, як перейшло після голодівки, там почалася праця. Там соняшники намолочені. Ми питаєм тіх людей, хто остався: — Що це таке, що тут нема?

— Людочки, каже, люди вимерли, вимерли селами, каже, вивезли їх в ями ці. Худобинка є, хати пустують.

Це там аж на Донець, на Донбасі, Старобільске таке місто, то живий свідок я там уже. Нас забрали на машини вантажниками туди звозити насіння там було виром, то треба туди послати транспорт. І ми їдем, питаєм людей, де хто живий, бо що то людей нема.

— Ой, каже, в тіх роках, каже, людочки вимерли, це осталося то стільки як так живем. І не буде кому праці робити.

Отоке було в тих місцевостях. То що пережито, але ж, знаєте, називають ДОПР.

Завода Азовсталі, там його будували, там мені працювати прийшлося. Туди пригнали 10.000 людей арештованих із Західньої України, сюди з тих країн. Десять тисяч були нагнані ще другими, то мені приходилося питати людей. Жінки, мужчини — ходять на працю, їх возять конвойом і назад. Воно несе тряпки зі собою, одежину й

торбинку, що ж воно, пісок накидать або камінь скидать, або цеглу й додому. А один мужчина старший також там працює, каже: —А я ще молодий.

Кажу: —Батьку, кажу, чого ви тут?

Каже: —Синок, я, каже, машиніст паровозний, залізної дороги машиніст.

—І чого ж ви, кажу, ви сюди прийшли?

Він, правда, на паровозі робив. Я тоді встав, ходив.

—Чого ж я, синок, сюди прийшов —так до мене обзивається, старша людина, тоді мені було 21, а йому було вже 60, може —чого ж, каже, украли, сукіни сини коней, двоє злодіїв, і тікали й за мою стодолу за велику, а ті, що гналися, що їх ловили, до мене причепилися та кажуть їх сховав. Коні є, а їх двох, стільки там було, я їх не бачив —10 років!

Прислали його туди на Азовсталь на працю: —Оце, каже, вкрали коней, сховали за моєю стодолою, а вони втекли, а вони причепилися до мене. Ти, каже, сховав, ті, що вкрали, ти їх поховав? Ти не скажеш, іди ти сюди.

Там жінок питаю: —Чого ви, тьотю, тут?

—Та чого ж, каже, я пішла назбирати колосочків по полю, мене зловили, що я, каже, винімаю з снопів колоски, тру в торбинку. Забрали мене сюди на рік на два на працю в Азовсталь.

А другого також питаю: —А ти чого?

—Я не взяв дозволу на поросятко зарізати, а взяв посмалив його.

В нас, знаєте, смалили, а його треба було обпарити й цей цьому два роки й той там. То, то як же ж так? Ну, що ж я зробив, так виходить, то–то такі дрібниці. Туди люди присилали на ту працю то задаром. Той завод строївся задаром, Азовсталь. Ото таке там було. Отак мені прийшлося то бачити. Я живий свідок, а не можу забути то й досі. Чому ті люди не попали в історію, щоб розписати про них? Шо за люди і чого вони і звідкіля вони? Кого не спитаю звідтіля ж такі, що там бувші, каже, ми не знаям, як то люди попали, така сила й ніхто не знає чого. Чого їх не припишуть ніде в книгу завести, в газету або, ніхто не знав в той час. Оце ж такі роки — 30–ті роки. Уже після голодівки, то люди ходили ж збирати —третій, другий, четвертий. Після голодівки. Я ж попав після голодівки —я туди попав. Я піду перед голодівки я не попав двома, я там попав, бо я в 30–ім році, як то вони вивезли в 29–ім моїх рідних, то мені прийшлося викрутитися від їх, і я втік. А там уже люди навезли в той завод, навезли людей на працю. І хоч би сьогодні хто спитав, звідки ви? Записати їх історії були. І сьогодні деколи спитаєш своїх наших хлопців, то такі дехто —то ми ніколи не чули, що там таке було. Ми ніде не читали, і в вас у історії не написано.

Пит.: Ну, тепер буде.

Від.: Ті люди не знають таких місцевостей, бачите, а ми ж були звідки ти точно, звідки ти, звідки ти а тобі чи з Західної України були(?). Якби знав хоч пару родин таких місцевостей, то може бути й села скинуться. Хто був там на заводі в Маріюполі, там завод Азовсталь будувався —величезний завод —тепер він працює. Одливка, там чугун відливати.

Пит.: Це люди з Правобережжя чи звідки?

Від.: З Лівобережжя більше людей, може між ними були й Правобережні. Більше з Західньої України, отак я сам машиніст із залізниці, але на великих машинах їздив, бо старший чоловік. Я попав сюди за те, що вкрали коней і сховали за мою стодолу і до мене придралися, що ти тих сховав, де ти дів їх, давай, а ні, то йди ти сам туди. Мене, каже, забрали сюди на Азовсталь на працю й ото було. І жінки там, мужчини так само за таку дрібну роботу —той колосків назбирав, а той кукурудзи пішов назбирав —вона ж валяється. Ти, каже, ходиш обкрадаєш державне добро, ти поросятко хотів зарізати, як його вже спариш, то воно ні до чого, як люди смалили та обпалювали. Він то зробив без дозволу, та забрали його й сюди прислали.

Я розпитав багатьох, ну знаєте, мені в ті роки самому, я молодий, так якось боюся сам себе показати, бо знаєте, там дуже було строго, ні з ким таким, хто знав би тебе, то треба було минати. В мене так попало, що почти такі були всі хлопці —нас було шестеро —ми вмісті в бараці жили, то зговорилися —той звідти й звідти, отака сама система. А так, щоб хтось десь про село, то село не знало, де я був аж до шестеро

років. Вони не знали, де я був, аж поки прийшла амнестія така, що вже можна було їхати. Тоді вже якось воно змінилося. Думаю, пропав. Приїхав додому, пропаду, думаю. Коли нічого. Те саме, голова сільради, той самий був, що й тоді, той, що виселяв нас усіх і мене. Тут прийшов та каже: — Простіть мене, каже, не знав, що так можна було робити, я не знав, пробачте мене, простіть мені. Та я нічого не маю. Тоді каже: —Ви працюйте.

Бачу вже він відійшло до людини то за шість років, знаєте. Я мав жити аж оце до останніх часів уже вдома. То вже то все перейшло.

Пит.: А що пам´ятаєте про революцію?

Від.: Трошки, я мало що пам´ятаю. Знаєте в такі роки це в 17–му вона началася. Чути чув, що було дуже недобре. Я ще ходив у школу. Мій батько був помер на фронті. Я остався дуже молодим. Він мене хотів учити, але віддавав у школу, але як його не стало, я мав ходити в школу в гімназію, підготовчий кляс, він мене підготовляв туди і в той час почалася революція. Я не дістав школи через оте. Що ми робили? Нам було по вісім, дев´ять років. Тут ідуть танки, тягнуть гармати, солдатня йде, стріляють по місті. Ми збираємо патрони, яке нам цікаве, бо ми школярі, то я оце бачив. Ми вже бачили то. У нашім селі та революція вже в сусідньо, також ми вже в школу вдома ходили. Прийшли до одного дядька, кажуть у нього є золото. Та до нього, а він з хати вискочив то поза другими хатами вискочив: бах–бах — убили. Це революція така починалася. Шукали все, і тут держава в дядька хату забрали. У нього золото забрали. Він, бідняга, вискочив, поза хатами застрелили. Це в ті роки. Вісімнадцятий, між 16–им почалося. Ну, я не кінчив школу через оцю революцію. Я б уже кінчив, а потім як пішло вже розвалище, то я вже ні до чого не довчив. Я самоучка така вийшов.

Пит.: Чи були такі люди, що хотіли самостійну Україну в Вас, чи пам´ятаєте?

Від.: Мало–що чув в ті часи, знаєте, труд, отак якби прислухатися було до такого діла, бо то було все в секреті. Було, було, я вже здав читати, то казали, що організували всякі організації, щоб самостійно якось здобути, то ті при тіх часах дуже було тяжко. Так само для таких як ми, молодих, то ми вхто вже прочув раніше, бо ми молоді не достанем від вищих так скоро, як старші люди, бо вони десь знайомі раніше. Кажуть, слухайте, ото отаке робиться, така праця робиться, то вони чули, а нам тяжковато. Ну то чули, що підготовча була ця саме коли? Ці ж войни, це ж революція як ішла. Ішли деникінці, йшли Будьоний і Махно, поки прийшла амнестія така, що вже можна було їхати. Тоді вже якось воно змінило. А це петлюрівська армія йшла також. Так отут–же ж тут сьогодні прийшли одні — я вже це пам´ятаю — це саме в огонь революції. ...одні найшли в одній формі, через день–два ті вже втекли, ми ж не знаєм. Кажу: —Де ті?

Значить, уже тіх відігнали. Не чути було ні стрільби, нічого, вони так тікали. Заходять уже другі в другій формі й розмови вже, значить, ні в по–українському, то по–російському й хто зна по–якому? — Дай то, дай то, дай коням сіна, дай овса, дай одежу. — Пізніше втретє приходять, ну, петлюрівські армії тільки готовилися, бо їх тоді мало, то були деникінці й ще одні якісь: будьоновці, деникінці проходили найдужче оце–о. А там ще один такий ходив Махно, ви чули, ну, той мало коли проходив, тільки чули балачки, що він де пройде, то він порядок наводив. Страшно нищив декого, таки знаєте. Він не був дуже з євреями задоволений, то казали, що дуже ховалися, бідні, і в наших ховалися. Приїжджали знайомі з міста, Єврей: Слухай, Кондрат, каже до діда до мого: —Ми хочем побути пару дні.

—А чого?

—Та отож, кажуть, Махно десь там ходить недалеко до нашого міста добереться, треба ховатися.

Ховають, знаєте, треба, що там, ну, старі люди в старі часи. Це я добре пам´ятаю, як оці ходили, найбільше деникінці, як ішов, найбільше, то одні, одні прийшли то одні, а тоді якісь другі, ми не знали — хто? Вони один одного або міняли, або один проти одного йшли, набьються повні хати. Одні в такій одежі, одні такі шапки ще з тими понадівані. Наше діло слідить де би аби десь там патронів назбирати. Що ви, нам було тільки, ну, 10 років — 11 років саме в той час, бо я з восьмого, а це в 17–му йшло, то ми дітвора була, але не забуду, як оце по хатах вони ходили. Добре пам´ятаю то. А пізніше, то вже пішло, пішло, пішло. Тоді оце й вона казала, що приходили німці то вже в 18–му?

Отаке, що німці прийшли тоді, хто їх тоді попросив, з ким вони договорилися помогати? Антанта якась там була, що вони прийшли помогати для Росії там, то ті ходили по всіх селах, то страшні були, то знаєте, то строгі були німці то ті в гострих шапках, то ревлюцію цю вони обороняли то ми не могли зрозуміти, я не міг знати чого, що за люди бачить, бачить і все таки. Знаєте, то в ті года революційні ми молоді були. Пам´ятаю 10–11 років тоді було. Просто, старші люди знали чому воно йшло тоді й хто мудріший був, він зразу, як революція тільки розкрилася, скоренько з´їзджав з домів, оставляв це, знаходив десь в других місцях місцевість, то вже селяни його не знали де він є й що з ними робилося.

Ja, там було багато таких економій великих, чужих панів, як то в них то люди то робили й землю брали. Вони роздавали землю, тікали звідтіля. Вони вже знали, що це доходило біда до них, бо революція перед революцією. У нас був поміщик Петраш — 1500 акрів землі.

Пит.: Гектарів чи акрів?

Від.: Десятини. То він зразу займався буряками й підсонюхами, бо то як побачив, що іде оця біда, крикнув до селян, прийшов: —Беріть, кому скільки потрібно, й робіть.

Ну, люди, що відчепили понад річкою кусок, зразу поділили на дворища, пороздавали по десятині понад річкою. Річка зниз, а тут відрізали може на 50 дворів, на 100 дворів розділили людям по хатах — будете будувати колись, а це вже ваше, поділилися, а ту землю, хто хотів —пахав, а ні, то вже як прийшла колективізація, то забрали туди. А ці двори, що він віддав, не зайняли, бо вже почали будувати хати, це вже їхня безплатна — пан віддав. Може якихсь 50 десятин: кожному по десятині дворище, хто зумів ухватити. А то його не стало, то–то як пішла уже ця біда, не знаєм, де й є.

Ще один був в сусідськім селі також багач, ще й був якійсь такий, що його родина й духовенство мало, духовником був. Мав велику фабрику горілочну — гнав водку з картоплі. Мав велике поле, може тисяча десятин, випахує, то здавав на державу. Прийшла революція. Тільки ми побігли подивитися на ті куски, що розвалили, розвалили те все —маєток весь розвалили й його не стало.

Також перед тим, що він побачив би то втік, а то все давалося на прожиття також. Речі знищив, просто знищив. А то останнє, що так проходив. Таке ревлюційне, що я міг замітити, то й досі в пам´яті, про те, як вони об´їжджали, роз´їжджали, то ці вже останні війська вже пізніше, то я вже не міг бачити, як воно вже закипіло більше. А німців також бачив, що приходили в ті роки, ну, це так —в 18–ім німці появилися. Чого, я не мав вже поняття, чого вони прийшли, хто їх попросив помогти.

Пит.: Це так сталося, що більшовики зробили договір, що вже не будуть з німцями воювати, а за те мусили віддати всю Україну.

Від.: Оце щось подібне так, бо старші люди таке говорили, ми ще молоді. Думають, чого вони тут? Ми питаєм. Що там вони страшні, знаєте, уніформа така груба, страшна, ходять здорові мужчини, такі німці здорового росту, грубі, сурові такі, щось таке так, а то воно видно то й було. Вони довго щось не були, вони покрутилися якихсь пару місяців.

Пит.: І в них була революція.

Від.: Та щось таке.

Пит.: І всі вертали, всі вернулися додому, бо була в них революція.

Від.: Та так, щось подібне тому сталося, я то бачив. Останнє, то вже так нічого. Що міг пережити за своє молоде життя, то я запам´ятав, а того не забув, то не придумаю, може б й ще щось придумав сам би собі —не можу скласти тепер трошки.

Пит.: Чи в Вас були свої отакі отамани, що ходили, чи ватажки?

Від.: Таких не було. Один оце, що то дідуся мого покійного близький, за ним вже пруй (?) забрати, його синок був там один в гайдамаках, дядько Федір називався, ну він тоже втік. Як він утік, то до батька прийшли й батько згинув через те. Де він дів, де твій син, де ти дів? Він з–за хату та його пристрелили. Він був гайдамак — ті приходили, бо найдужче шукали оціх гайдамаків. У нас було може два. Я пам´ятаю два, то це один Федір, а один Олексій, то вони втекли тоже в Донбас втекли, повтікали в Донбас, а один батька взяв — в цього вже не було родичів, то втік сам, це пару я пригадую, а може й ще хто був.

Пит.: Це більшовики шукали?

Від.: Та, вже більшовики як прийшли. Де твій син, бо вони хтось їм доніс, щ його каже Федір син, каже, в гайдамаках і Олексій син там також. То донесене бул своїм від управи сільради. Вони до батька, а його нема вже вдома — він втік. Може ві десь в селі й був, а пізніше він зовсім утік із дому — в Донбасі оказався, а старий гину Оце такий був випадок, а останніх так більше, щоб у нас було дуже спеціальн організована така гайдамаччина, то не було таких. Не було таких дуже освічених людей У нас, наший посьолок так само, де я жив, такий від села хутір — також було якихсь 3 — 40 — не було таких дуже людей, таких бідових, щоб кудись щось організовати абсолютно. А в селі вже в голівному, то було пару таких хлопців.

Пит.: А коли все притихло?

Від.: Це вже я вам не можу сказати, як я вже жив там у Донбасі, то це пройшл часу довго, а це після, як стало, скажім, це НЕП починався — це вже перед НЕПом оц йшло. Тоді вже воно почало перед НЕПом зменшилося. Повтікали, то вже їх вдома н було, а ці вже, що обжилися самі зі собою, то оце так утихло, вже не було того—то Правда, чекали деяких. Довго чекали отого Махна, то страшно був якийсь такий вояк, щ він, щось виробляв і тепер деколи про нього пишуть у книжках. То дуже небагато чекал такого шо, боялися. Знаєте, трошки був, може й неодностно чую він сторону піддержа —ми не могли знати й по—сьогодні не знаєм. Кому він служив?

Пит.: Раз тим, раз тим, а тоді сам пішов вже.

Від.: Отак, так. Таке щось казали, що він каже, то не можна знати, просто не т що я, ніде й не прочитаєш, щоб точно дану дати. Чого ти хотів? Десь було, казали, дес в газетах, що він Леніна бачив як будь–то би — щось було таке, так щось чую десь, ну я не мав поняття, бо то ще молоде було. Тепер то я чую про нього, що він колись бул десь у газетах є часто, а то все в нашім посьолку, де ми жили, то такі були люди цілко без нічого. Втихло все — до роботи. Те як уже втягнули в колгоспи, то вже їхня прац колгоспна пішла, як могли.

Пит.: Чи були люди, що підтримували спочатку більшовиків?

Від.: Не можна, тяжко сказати про таких людей, крім старших, з молоді ніхто н міг, бо не знали того, а щоб десь почути вам, крім тих, що в управі були в сільраді, б вони вже вибрані від директорії — це найбільша управа сільради. Всякі членства в управ могли тільки думати про те, бо від них поставили, їм дана праця, вони мусили їх підтримувати, а решта то ніхто й не нагадай про те. Вони так ненавиділи оцей колгосп вони так у ньому робили! Як батько був сам господар, то до сходу сонця вже в полі, сюди поки посходяться на наряд получити праці, вже 10–та година, а ще не достав наряд Їхати на працю до коней — не готові, до воза — щось зломане, там до сівалок — й також не справне, поки поправлять — вже пів дня. У поле виїхав, остановилис закурити. Покурили — вечір. Іде бригадир переглянути, чи зробили. — Чого н зробили?

— Та, он те зламалося, а то не стало. Дуже тяжка була праця в колгоспі. Тяжко тяжко, але, втяг, мусили, заставляли, страшно заставляли. Найдужче були бідним колгоспникам, як почують: — Літо пробив і не виробив заробітного хлібу — в тебе н виробив за пів днів робочих. Я не мав поняття, аж тепер — доробиш день, а тобі пишуть тільки *quarter* дня, бо ти легку працю робив, то ця праця не стоїть день, бо за день треба більше платити, а за пів дня менше платити — такий рахунок був. То бідні роблять — прийшов рахунок — за рік 280 днів, як зробить, а 240 — за рік праці 240 днів. На нього стільки дадуть? Двоє кілограм зерна дістане. Може то прожити людина? Якого зерна? Не того першої кляси, а дадуть якісь другі сорти — отак люди бідували. Що в городі запахає сам, а в городі мали свій, то збире то все, то так було.

Початки були може, я почую, був такий страх, а що ж так, людина рік–день робила, а йому і пів дня цілого не записали. Ото, каже, була легка праця. А це тут так той працю на тракторі робить або що, тому трошки більше, бо то є ліпше. Оце таке було по колгоспах у нас, ну я в них не робив, я тільки чую від людей, що так вони 100 виконували.

Пит.: А так у Вас в селі то ті, що були в управі, то все місцеві?

Від.: Місцеві всі, так, бо зразу тільки свої, вибирали свої. Були пару вже члени партії, вони зразу в партію повскакували, тому їм дозволялося робити, що хоч у селі.

Вони мусили підтримувати радянську владу, бо їх уже втягнули в партію. Їх було може якихсь чотири–п´ять осіб найбільше на село, і то вони в дирекції,й ти мусиш підчинятися, бо інакше нічого не допоможе. То страшне було. Один просто, пам´ятаю, про тебе розказував, один такий був бригадиром голівний —член партії при управі. Стає, на коні об´їжджає посьолок, бо люди на працю йдуть, жінки ще вдома, бо вона ж хоче зробити їжу якусь, а тоді в поле йти. Прибігла —то розказували то, як я вже вернувся вже після того, приїде, візьме відро води, вкинув у піч, залив водою, а ти виходь на працю в поле. Отак були. Кажу: —Та не може.

—Так, каже, ото й ото так —йому призначена праця, він мусить вислати всіх на працю на час, а жінка вдома ще. Уже 10–та година, а ще не попорала вдома, їсти не зготовила. Прийде, залл´є водою й вижене —такі були господарі там. І нічого їм не можна сказати, бо тебе зразу. Мовчи. Зробив, роби, не кажи, що хтось щось не так зробив. Мовчи, ліпше буде для тебе. Трьох було —трошки строго, нова дисципліна була при колгоспах, то тепер не знаю. Тепер не можу, бо там я знаю, там може щось нове. А то було приїхав як я через п´ять років, шестеро років додому, як попитаю, бо там вже були знайомі, то, як у вас?

—Ой, каже, робим, робим, каже, рік.

—А скільки днів?

Каже: —Двісті тридцять записали за рік, 200.

—Чого?

—То так праця була, не виробляв дня. Як же? Я, кажу, як? Я, кажу, на заводі працював, то я працював з одним, бо то вісім годин відробив, також так, бо вісім годин, 10.

Голос іншої особи: А як спізнижся, що будуть робити?

Від.: А, ну, я на роботі, то я берігся, то вже запізнився, то також штраф зразу. —А це, каже, відробила, каже, рік, а чи троє, їх двоє і заробили хліб.

Пит.: Так при НЕПові?

Від.: При НЕПові ліпше. Ліпші початки. НЕП, то були люди зажили. Просто, я вже був підрослий, розумію, чому. Люди вже зажили. Все можеш купити, можеш продати, можеш достати. І то через деякий рік, може два, я не можу тепер добре пригадати це, так змінилося оте різко, що не дай Бог. Пам´ятаю, чи було на поле виходимо, не так було добре, бо я знаю, мій сусід робив на полі — *fertilizer* розсипав на полі —й було як кобилиця, вона була жеребна, і він наклав багато *fertilizer*–у, в нас називали інакше його, і вивіз розсипати й вона підірвалася й скинула лошатко, й за це засудили на три роки в´язниці й відислали в в´язницю й додому не вернувся — зразу при НЕПу, бо я пам´ятаю двох. Вони працювали на полі *fertilizer* розсипати в ручну, вони змішків тоді там туди руками —не було машин —а вона тягла по землі м´які —важке було й вона абортувалася, і за те їх по три роки в´язниці. Це приклад був, це початок НЕПу такий був, це точно пам´ятаю то мало, що сусіда, Сергій так називався, старші були а що пам´ятаю це що так. Ну, що кажу: —Так? Та хіба ж я знала, ну заставили, робить як належиться, а воно таке може ще гірше було десь, може десь себе спортила, а на їхні руки попала —не стало —це при НЕПу було так.

А останнє так то вроді починалося —люди раділи дуже, то їм вільно так все стало. Після революції, ой Боже, й те є й того можна достати, а потім зразу.

Пит.: А то кажете в Вас комнезами були?

Від.: О, *yeah*, комнезам мусить абсолютно. Їх було декілька осіб —спеціяльна управа вибирається з таких вже прихильників до цього діла, які за радянську владу, бо оці, що розкуркулені були, знаєте, бо деякі такі появлялися вже в дом після того, як успокоїлося, декому можна було вернутись, хто не попав в Архангельск туди, то тут по городах, а так вони не дуже й бігли додому, бо їхнього нема нічого. А тоже була спеціяльна організація, яка вправляла селом усім, бо то в їхніх руках все порядок —кого потрібно добре покарати, а кому й помилуватимуть можуть, бо то від їх залежало. Вони бачуть по людині, як ти проти них ставився, як перед усім, вони завжди слідять за вами а ти щось проти радянської влади де почують, то ліпше сиди тихо, бо тебе не стане. Не стане зразу. Ото таке було. Чей–же то коли це я, тепер не можу пригадати ще раз, позабувався, бо то буде раз такий чорний день або чорна ніч якась така, в якім роду я це думаю.

Дали приказназбирати людей. І куди? В місто відправити їх? Що ж вони робили? Ніччю машинами, наймають машини й їдуть попід хатами, відбирають мужчин і везуть на провірку. То аж тепер я почув, що ті люди попали аж у Вінницю, аж на ту перевірку. Десь із наших місцевостей вивезли може душ 50 вибрали. Куди? Кудись спеціяльно на працю на якусь–то брали, може й на працю. Ночами. Чого ж ви вдень не визвали селян, а ніччю під´їжджають, ота міліція їхня та все виводять двох–трьох мужчин. Так називався „чорний ворон" називали тоді той, цю працю, бо то ніччю було. „Чорний ворон" і місто там таке — місто Черкаси — недалеко від нас там був, тоді їх звозили й то місто вже ніхто не знає, де вони. Ні переписки ніякої, ніякої відомості й по сьогоднішній день. І дехто казав пізніше, як почули, що то пам´ятаєте, б Вінниці назвезено було? Я думаю, що вони частина попала, а де казали, що Москва–канал копався, там десь потрібно було щось десь прокопати якийсь канал, то частину посилали на ту працю, бо це Архангельське, то саме там близько від цього саме відділено. Оці попали наші. Пізніше ми почули на лісорозробки там везли, укинули, дали що–небудь — шукай, роби сам собі хату, або копай землянку й починай робити там. А ті, що то забрали по селах ніччю тим „чорним вороном," то завезли в центральне місто, а звідтіля ніхто не знає, де дівся. Ніхто не повернувся назад. Мого дядька, знайомого, дядьком називався, Андрій, також взяли. — Та, каже, ви не бійтеся, ви, каже, взавтра будете вдома.

Чекаємо по сьогоднішній день. Не стало тоді ще як пам´ятаю так. То був називався так „чорний ворон." То боялись так люди часто. — Ой, кажуть, скоро буде „чорний ворон," ходити.

Вони чекали кожного дня, то скочили забрали там частину, а в другім селі кажуть уже й там проїжджали й там вони знають для чого це.

Пит.: Це міліція чи ГПУ?

Від.: Та, там НКВД називалося, як міліція й старші там, дирекція була. Директор НКВД й міліцію посилають. Ті получають приказ, а получають і посилають менших міліціонерів, двох–трьох і машину чи стільки там і тоді, той що знає, де хто живе й тогс беруть провідника, бо це треба ночами, то вдень інакше, бо люди ж бачили б знати,що робиться, бо то крик, то не було так легко. Тоді не давали кричати. Оце виводить з хати вночі людину й саджуть у авто, приїжджають до других і там ото таких находять і в авто вантажне 25 душ і до, до міста, до в´язниці. І приказують: — Не кричіть, ви повернетесяперевірку, люди думають, та люди ж дорослі. — Яка ж уночі перевірка мені, за що? Що я зробив таке, ну? — Абсолютно без ніякого приказу, без нічого це робилося. І це також я добре пам´ятаю, це такі роки вже страшні. Це вже перед цими, перед війною підготовлялися, бо то ж пізніше то люди оказалися в Вінниці там десятки мільйонів, ну, десятки тисяч там уложено.

Голос іншої особи: Я бачила своїми очима в Вінниці.

Від.: О, і так ми й думаєм, що там ...

Голос іншої особи: Своїми очима бачила й бралася, ще й пучкою взяла як подеревіли.

Від.: Оце таке, що могли — пережилися, наше ми пережили отак то все.

Пит.: Чи в Вас у селі була церква?

Від.: Так, була. Добра церква, це вже пам´ятаю. Прийшов приказ із району розібрати, інакше ми розберем, а ми заберем або спалим. Дерев´яна була, добра церква, нестара, ми десь в 1916–му році построїли, гарна, добра. То що ж? Приказали в управі — розберіть, бо район приказав убрати церкву, щоб не було. Ну, й полізли ж наші герої розібрати. Зробити що–небудь з неї — зробити хотіли зерносховище. Поліз один хрести знімати — з хрестом пішов униз — уже нема того. Другий поліз, ніхто не поліз би — давай якось підірвати й той купол. Позвалили, знайшли, що б познімали хрести, зняли куполи нижче й давай обору довати всередину. В середині ж церковний утвір всякий, може де ж діти? Ну, були такі люди старші й ті дещо позабирали — книги, всяке таке. Почали будувати, поломали все і до сьогоднішного дня не кінчили. Там розбирають такі дошки й складають, щоб на щось далі буде те, приходити, а вони за ніч заберуть додому. Най зимою було то топити нічого, то вони до ранку попалили то все. Ту церкву цю бідну розібрали й ні зробили ні зерносховища, нічого, так стояла запущена. Пішла. Нічого, не скористувалися нічого абсолютно. Не скористовано. А решта так вже ба, нічого.

Пит.: А це, це хлопці робили з села?

Від.: Селянські, сільрада приказала: —Йдіть на розбірку, —мусять іти, не підіть, то буде. Оце значить за це, що було — це вже проти радяньскої влади. Раз влада приказала розбирати —ти мовчки роби, бо це район прислав у село, а голова сільради й його управа, при ньому ж і управа, шукай, гукни того, гукни, хлопці, люди йдуть. Йому пишуть за те побутні, чи що вони там, то просто мусили йти свої брати, хоч би й не хотів. Батьки старші, молодіших брали. Плакали, жінки плакали, кричали, так що, ти нічого не зробиш. Що ви б мені, мені приказано з району, я мушу це виповнити те, що каже район, а в районі там сидять, вони того не роблять, а роблять свої, місцева влада все робить. Все своє робила. Так, те було й знищено. Церква прийшла й її нема й не буде. Ніхто її не построїть уже тепер —ото таке було, оце так.

Пит.: А з священиком, що зробили?

Від.: Священик виїхав, бо в нас священик насильний був. До нас присилали священика на ті митрополії, як вони називали на духовенство, то присилали священика, бо це церква тоді ж була, під державною управою, тоді управляли церквами держава. Це ще за старі часи, то священика присилають, йому був будинок, йому було все. А як прийшла революція, то ніхто не знав, де він дівся, може він виїхав, бо я не міг знати, то час революції. Вони знали, священики, що діло доходить до них, то вони з´їзджали. Остався будинок його, господарство осталося також. Уже як церква спустила, то священик, не були місцеві священики, тільки прислані —хто знає з яких місцевостей.

Я пам´ятаю ще при мені, я ще в школу ходив, то був священик провів, закон Божий, що мене вчили —треба знати молитися й читати. Дяки були, то також вчили в нас у школі це вже в тіх роках, перед революцією я ще ходив. То я пам´ятаю священиків —ще малий був то з дідусьом пожартував —дід повів мене до нього, а я бачу, що він в довгім такім удягнутий, а воно ж коротке те, що він надіває, а там штани видно. Я до дідуся кажу: —Дідусь, чи то священик у штанах? (Сміх.) То він мене за вухо: —Не можна так.

Потім дивлюся —оці пальці закурені, не курили священики, я думав, що то гріх. Кажу: —Що ж то таке, жовті пальці?

То він мене: —Ти мовчи —а вони в них не курять, то воно знаєте, як цигарки тримають, то пальці від куріння —тут так то інакше курять папіроси —і за те мені попало. Ну, то була молодість моя, що мені було —дев´ять років. А він мене водив чогось до нього.

Пит.: А чи були в селі люди, що свящиників не любили чи були проти церкви?

Від.: Ні, не було, страшно не було —це дуже любиме було, то священики, дуже вони шанували священика. Обходити хати з водою свяченою святочно обходити. Дуже шанували й дуже люди страшно релігійні були. Частина їх уже пізніше оце по революції найшлися. Уже знають як потрібно людину ростроїти, відірвати від привички тієї; людина привикла, то дуже строго було. Дисципліна церковна, дітвора, все як ти йдеш по дорозі й стоїть старший, то як не скажеш: —Добрий день, —то вже батько твій знатиме або хтось з твоїх родичів, ти вже дістанеш. Ти йшов, от бачив, а чого ти не сказав нічого?

Та, знаєте, такий був звичай від духовенства настроєний по селу. Село не таке велике було, ну було акуратно, чисто, любитильське до церкви. Ну, вже по революції то знаєте, находяться мудреці, що людей розтолкували —то не так як воно є тепер, що то проти церкви знайшлися, бо герої, а як церква не стане, то тепер нема. Немає нічого. Не знаю, що там тепер, загально говорючи, чи вони є близько хоч церкви, бо я знаю тоді при мені три–чотири села, то всі розвалені церкви. Одну п´ять кілометрів цегляну церкву підірвали, ви ж не розберете церкву. Вони підложили динамітом і вона злетіла, розсипалася так куча й лежить. Куди його дінете? А в другій так само розібрали, ну ті мудріші були майстри —таки зробили зерносховище. Одні хотіли так —вони зробили хату–читалку, там уже бібліотека, то все в церкві вже зробили, а наші нічого не зробили. Хотіли на зерносховище, засипати зерно туди й розстроїли, розкидали —так вона мабуть, і осталася не зроблена.

Пит.: Значить, після революції в Вас священика не було?

Від.: Ні.

Пит.: Чи люди самі збиралися молитися?

Від.: Де було. Пізніше в нас у однім сусіднім селі був довгенько вже під революцію, вирвався, визволив. Всіх района пішов — гризся, гризся, щоб дали, щоб оставили ще на рік. На рік ще добився старший чоловік — при церкві був якийсь видно староста церковний або щось таке подібне, то лаявся з нашими, каже: — Що ж ви пропали, дивіться я вже добувся, в мене церква осталася ціла, каже, требо було піти до того та до того, а до кого ви звернулися?

— Та що ж, голова сільради поїхав у район.

Йому приказали розібрати.

— Ні, каже, треба Вам було комусь, хто ближче біля церкви був, і ви, каже, були б добилися й ваша церква ще постояла б.

А він добився. На довго не була, вона такось запущена осталася. Знаєте, як люди почули, що то таке вже проти церкви, то воно мало що доходило.

Пит.: А так, як були в Маріюполі, чи Ви бачили, шоб міліція зачіпала тих голодних селян?

Від.: Ні, міліція там ота охранка спеціяльна була, шоб їх займати, шоб вони тільки уборку робили. То могли бачити в Маріюполі, як вони уборку робили — спеціяльно машини, давали людям, то люди, знаєте, з жалем то робили. Жалко було то робити, коли людина з таких місцевостей коло місто багатіші села були — сильно багаті. Їх опустошили до того, що вони прийшли по кусок хліба до робітника, а робітник получає сам кусочок хліба. Просить, просить кусочка, знаєте, то міліція їм нічого, навіть де слабіші — помагали де–кому, як могла. Ну що, в шпиталь їх не могли забрати — загружене було все, а вже готові трупи були. Живі то їх поскладали на підводу, щоб вони не розпадалися на містах. Та ще особливо влітку, ще саме була літня пора, горячіше, сонце палить, людина розпухає і рветься, ну, невиносиме — тяжко передати таке, що бачиш очима. Особливо, як побачив двох хлопців, ну то років вже по сорок було — старші за мене — ті риби поїли, підкріпилися, рибка вроді не тако була й солоня і зразу їх схватило, роздуло, пополягали і через годину, дві й скінчилися. А останнє так то по місті, ми не могли часто слідити за тим, бо ми на праці в заводі. Прийдеш рано й вечером додому, спішиш, що–небудь собі з´їсти і на спочинок, так як вже коли в вільний час, то там було в місті дуже чисто велося — ніде не оставити, як ті трупи такі уже слабі були, то їх спеціяльна була комісія установлена, щоб не знали міщани всі, що так у селах робилося. В місті не всі знали, а селяни вже як показали, що то страшне було. Знаєте, місто є містом — в місті продукти які–небудь отримувалися — кожний на праці в заводі, а село біжить голодне: — Дайте їсти.

Та тоді між людьми страх пішов страшний. А то ж такі багаті села й кругом міста, то було страшне. Там ще були німецькі колонії — страшенно багаті. З них всякими продуктами було завалене місто, а тут то як попало так — не знаю, чи вони, ми туди вже то за місто, яких 20, 30 кілометрів за містом села величезні, а що ми в місті. Бараки, праця. З праці в барак. Ну, місто пройдеш, щось на базар ходили зранку було, потім, як стала оця біда — страшне, страшне було. Не достанеш ніде нічого, крім того, що тобі дали порцію, ти користувався тим. Ну, давали кухня, привозили. Десь готовлять, туди в бараки привезуть, у 12–тій годині дадуть такі спеціяльні, чи миски спеціяльні то вже на робітників, що–небудь поїсти. Давали по кусочку хліба там до обіду, а то що отримував, то фунт був — 400 грам, а там дадуть по дві скибки хліба ще там. То другий то жує, а хліб оставить собі, бо каже: — Піду поки получу хліб в тому магазині, поки дойди, то половину з´їм. — Та прийдеш, хоч що–небудь нагріти треба, яко ж вдома щось може, бо давали, видавалася й крупа різна, та перлова каша найбільше давалася — так називалася крупа. Тут о ж зробиш — у бараці була пічка там, котелочок зварив собі супу, та з´їв.

А потім уже пізніше вже далі через рік відкрили спеціяльно столовку для робочих, тоді вже ходив там. Давали. То–то вже було за рахунок завода. То також дешева їжа, але з´їси, то вже чули, що можна жити, тим можна було жити. Не було жирів таких, щоб коли–небудь десь щось трошки з якоїсь жирного попало, а то більше рибна була така якась. Смажити риби, чи не смажена, а просто варену таку якусь рибу давали. А там же риби багато. Ото так обставини обходили нам.

Пит.: А робітників не мучили всякими мітінґами, зборами?

Від.: Ні, того не було ніколи. Не було. Я не пам´ятаю; за довший час, що я там був, то ніколи мітінґів не пам´ятаю. Пізніше може.

Голос іншої особи: Що ти заробляєш, щоб на...

Від.: Так, О! То на печальню прямо зразу об´являють, як ідеш дістати свою *pay*–ду, то кажуть: — Тобі треба таке підписати на обліґації на якісь там — давай твою заробітню півмісячну чи місячну. Також мусиш брати. Не возьмеш, то не можна. Ну, на півмісяця. То що ж, вони два рази в місяць платню давали. Оце прийдеш получать, яка ж платня там? П´ятдесят рублів, колись 45 рублів. Дойшов я останній, а та кричить касірка: — Нема грошей — на другий раз.

То я не отримаав першої платні, а до другої чекай, *Okay.* Поки друга прийде, вже довшої нема. Так ще плати. Не так, що я прийшов, чек отримав і вже. А там помісячно, пробачте. Оце підходжу в черги за грішми, прийшов час сьогодні — 15–го числа, чекаємо, доходжу, два чоловіка, а вона вже кричить, що видає гроші: — Розходьтесь, грошей нема вже, немає видачі.

То, Боже, коли буде? На, то через стільки то часу, через дві неділі, на другу отримку. До другої отримки прийшов, не взяв перше, а тоді може дістану все — все рівно не дадуть усієї, віддадуть ту першу. Отак ще була окладка. Дуже тяжко було з платнею, ой, і досі. Скільки ще ми спорили. Знаєте ж, молоді, то загриземось другий раз біля каси. Чого ти вліз без черги? Знаєте, бо то треба слідить і за тим було. Другий прискочить, а далеко стоять, то він наперед вискочить і без двох та туда, то він получить, а моя черга дійшла, то мені вже не хватило грошей. І це перезівали. Це було. А то обов´язково підписати гроші, підписати на обліґацію; — Ти, каже, получиш потім назад.

І досі десь як пооставалися обліґації, що підписував.

Пит.: Чи були комуністи серед робітників?

Від.: Ні, ні, ні. Ми з нами так ми не об´яснялись навіть про оце, а щоб коли–небудь у бараках. Ми всі молоді, щоб хлопці, давай організувать чи якусь комсомольську організацію, або якусь комуністичну партійну щось. Не було в бараках. Може приходжу, ну що, пройде бригадир той по бараках, то тільки прослідив за порядком, щоб було чистіше трохи за порядком. А так, щоб спеціяльно ми збиралися якусь організацію відкрити, при мені вже її не пам´ятаю. Можливо десь в якійсь було, уже хто трохи щось зрозумів про це діло, а ми, а особливо такі, як ми попали, ми так тихо про все сиділи, аби хоч не сказати хто я є. Обжилися, не займали, а то тяжко було трохи. Як уже обжився, пізніше то вже нічого, а то все рівно мовчати требе про те, що було.

Радянська влада недобра, або що — абсолютно й не нагадуйте йому. Ну, ото бідненьке, що то мені шкода й досі тих 10.000, то я думаю, що вони хто живий остався — вони згадуватимуть. Ну, Боже, Боже, як глянув, як вони йдуть на працю, їх ведуть під конвоєм, що вона мала зі собою, вона те несе туди. Вони й не роблять, бідна, там. Я вже пам´ятаю, той завод почав відпускати чугун. Їх вивозили й виливали, бо то мовчи величезний паровоз потяг, перевернув. Сьогодні друге, завтра зміна, а ті ж ночні на роботі людочки, і зима. Вони ходять близько там, а як вилляли, а воно летить, як вода, то розварене. Тоді захолоне — вони приходять із боку лягають грітися. Що ж ви думаєте? Мені й досі жаль такий. Другій кіш, другий везе другу зміну, він же не знає, що люди там лаються, він глянув вивертати ті коші. Коші летять, ніхто не знає, ночна зміна. Що ви думаєте, вдень як знайшли, тоді знаходять дві руки, пів ноги, пів тулуб. Стільки він лежав, стільки захватило те, що ллється, воно зразу нище — не остається нічого, бо то розварений метал. Не метал, а вже шлаг називається, то найгірше.

Боже мій, куди там! Находять трупняків — там нога, там рука, там то, там одкотився, видно, в обпалений так лежить цілий. Тоді давай загорожувати та під дроти. Ті люди не стали ходити. Оціх самих бідних, нещасних допровців, як вони називалися, то їх там десятки, десятки погинуло під тим шлаком. Я й досі не можу забути, як це могло бути? Ну, людина не знала, лягла й заснула, а той що згори — паровоз везе а там коші спеціяльно автоматично якось його перевертають. Так він вилив, воно побігло, як вода, а то не вода, то розплавлений метал. І тоді захолоне, захолоне тоді коли знову

зимою, то люди й ходили грітися й там десятки, десятки осталися там. І ніхто не згадав — що за люди, звідки люди, ніхто не знає. До сьогоднішного дня ніхто не знає. Навіть в історії не записано, що такий завод строївся такими людьми. Можливо десь там по тих краях може де на Західній Україні може хто такий в живих остався. Так само як Москва–Канал строїлося — згадали кого–небудь.? Нема. І так оце то завод Азовсталь строївся, на чужих руках і там трупів осталося. Ну, то завод не винен, винні люди. Вони не знали, а оте місто не було огорожене. Якби вони зразу догадалися, щоб огородити проволокою, то один міг би коло проволоки лежить, а як ти ходив там, де близько, а це ж ночна зміна виливає там все, то люди гинули просто по самому собі. То ніхто не посилав їх туди лягати, то є причина, велика шкода.

Пит.: Чи там більшість українців чи всякі?

Від.: Майже українці. Були й такі, були там і всякі сорти були. Ну такі чужинці, як би там негрів, то так не було. Наші там — білоруси, українці, росіяни, то він мав більше 5.000 робітників зразу, як строївся, а тепер може й більше в ньому там і тоді. То всіх нас і там же є молдавці так, всяка всячина і кіргизи були там в разі привозили на працю, ну то такі знаєте, з Середньої Азії люди, так як дехто попав на працю, було, а більшість українців і росіянів. Ну, українці, білоруси й росіяни отако. Ну, більше росіянів, дирекція більше російське, бригадири, всякі директори.

Пит.: Чи Вам відомо чи був голод у тих колоніях німецьких?

Від.: Точно не можу, мусив бути, ми далеченько. Мусив, якщо було в ціх селах, місто, то я думаю, що точно не можу сказати, бо не приходилося там бути, бо це далеченько за містом і ми не мали можливості туди доїхати. Не їздиш нічим же знаєте, а щоб питати, що було в той час. А ще в місті бачив живих людей, які вже опухали й лежали, то знаю вже потім казали, що ми ж ось тут з міста, ми звідтіля з отого села за Бердянська, з отого, з отого. Кажу: — Чого ж ви тут?

— Та отака біда в нас. Ми прийдем сюди за допомогою, допомогою в місто.

Ото таке було. Ну, а там же й кавун, може в них ліпший то саме, бо то все рівно, та сама околиця і кругом. А як у них усіх — не можу доказати, бо не прийшлося з ними ніколи навіть бачити. Знаєте, там вони, німці, говорили більше по–українському і по–російському говорили. Більше на українській мові так говорили й ломаною мовою, свою мову й цю знав. Ну, було двоє на праці зі мною, то нічого не сказав що він бідує, або що був на праці в заводі так само. Жили в бараках то не казав, що там така біда сталося або що — нічого не нагадував. А ми не могли знати питати його, чого там робиться, бо молоді хлопці людей бачуть, а як до цього добитися взнати, піти до них там, це потрібно спеціяльно поїхати в село і там точніше б розказали.

Пит.: Чи це до того?

Від.: Знаєте ми в такій розстроєній біді, ми перейшли цю війну, це ще гірше показало як треба жити, знаєте, то вже людина все розстроєна в такому виді. Уже тут трошки успокоїлися, що–небудь ще таке. Тепер по хворобі, по старості, знаєте, то вже всяке, все міняється, навіть охота бідпадає від всякого. І чекаєш на сподіване, як то все кажуть.

Пит.: Чи бувало таке, що селяни продавали свої речі за хліб в Маріюполі?

Від.: О, цього було. Інакше не могли жити б в Маріюполі. Робітники самі це робили. Він мав щось лишнє, а там були такі, що мали хліб. Привозили хліб десь такий. То він своє щось продасть — купити хліб. Хліб продавався на базарі й можеш купити печений хліб, і бували такі робітники, знаєте, вони видали карточки, то вже була також недобра система. Карточки видали всім там тобі на місяць полагається цього всього, бо ти в карточці талончик відривай, то люди, хлопці отримали, а праця йому не подобалася — він кидає і тікає і тоді віддає одному своєму товаришу, одну карточку дав, другу карточку, то він назбирає три карточки, чотири, а він один. А він на ці картки отримує всі продукти, то йому хватало й на базар винесе й продасть, і ще й пару рублів сторгує. То вже знали тіх, що тільки одну карточку не хватало продуктів, їжі, то він прийде — що він там мав таке — щось мав таке — продав своє та купив хліб. Так було то точно так, а то карточна система була дуже декому й вигідна, декому й ні. Як тобі там полагалася і крупа, і цикор і там ще трохи хлібу, то це на кожний день, як талончика нема — не отримаєш. Вона, прийшов, вирвала, нема талончика — нема. Ти вже хліб не получив. А

той хлопець, що поробив на праці, махнув та поїхав назад у село додому — оце всі селянські хлопці понаїжджали. — Слухай, каже, Михайле, на мою карточку, Гриша, на мою карточку, на то. — То він візьме дві–три карточки собі в руки й свою, то він іде в один магазин, в друге, бо ни в кожній магазині карточна окрема. Його не знають, що він бере три рази. В цім одну він взяв карточку — пішов у той магазин, там взяв. Пішов він один, а в нього карток чотири–місячні, то він і з хлібом і з грішми. І мало йому до праці було коли. Піде, а коли й прогул зробить. А потім як узяли за прогули, так ти стратив стільки часу не заплочу за півмісяця грошей не получиш, то старалися триматися ще й праці. Й то була дисципліна за працю страшна. А на рахунок хлібу, то на базар приносили. То ж воно в магазинах, в пекарні, а ті що хліб возять, то трошки було несправедливо. Він собі достане з пекарні десяток хлібин, може й п´ятеро, може й то він має, вже винесе на базар. Вони не знають, де він узяв. Він сам не виносить його, в нього є ті, що винесуть продати. І в магазині так само велося — комусь дасть тільки 400 грам, а кому дасть і цілу хлібину на родину, каже, а він один. Значить, він собі оставить–частину, винесе. Так що, насчёт хліба було на базарі в Маріуполі купить можна все, все чисто було, як ще селяни були багаті — там і масло, там і яїчка, там сметана, там молоко, там усяке м´ясо Ну, це вони питають, як у заводі в нас кормили, це завод кормив.

Пит.: Це й друге.

Від.: Так, оце а тоді селяни вже як пішло ліпше, то вони, а тоді як під голодівку, то не було нічого. Зразу то вже після того поправилося.

Пит.: А як був голод, чи пам´ятаєте які ціни накладали на хліб, що селяни мусили дати, щоб дістати...

Від.: За хліб ціни я не можу навіть і пам´ятати.

Пит.: Ну, не точно.

Від.: Не можу пригадати.

Пит.: Я чув таке, що перстень мусив би дати за хліб.

Від.: О, ні, то це заміняти, а то все так. Це, в Маріюполі відкрився торгсин, що ви думаєте. Скільки люди зуби знімали, сережки витягали це за хліб давали. Так, так, так, так. Це був у Маріюполі величезний торгсин і ви знаєте, що тільки на світі була — все там було. І вони забрали в людей багато золота. Ми було, пройде, подивимося, спеціяльно то займалися. Торгсин збирав те золото й що хто мав. Люди здавали все й там і крупа була, там і всякі, всяка продукти видавали. Це було. Це так. Це в Маріюполі, це я добре як свідок знаю.

Голос іншої особи: А на два дні принесеш і нема й того і все таки.

Від.: Піддержка була, люди не жаліли ні золота, нічого — хто що мав, навіть зуби знімали золоті, здавали. Отримати там якихось п´ятеро кілограм, а може 10, дивлячись яке золото, знаєте, вони ж там перевіряють, але з торгсина видавалил багато продуктів, багато. Це ж чия то робота була? Чи то російська чи закордонна, я не мав поняття, ми тоді не мали поняття, що то за магазин відкрився. Ходим, прийдем, дивимося.

Від.: Там мусить бути записано в історії ким то було устроєно ці торгсин.

Пит.: Ніби державою.

Від.: Можливо, можливо що чим–то було, воно тепер у історії пишеться про те, хто чим займається. Колись було десь у одній газеті, як вони робили на цьому ділі велике діло. Величезну силу золота стягнули до цього всього. Знаєте, старші люди раніше, міщани, селяни не так. В селян не було так багато золота, бо більше зуби срібні ставили такі, знаєте, а в кого було пару золотих то витягивали. А більше знаю вдома, ще малим пам´ятаю, що як зуби побіліли, то всі витягли з бідою і так без зубів доживав. Без ніякіх зубів, а вже міщани, то мали велике діло зі золотом. Ото таке за наше діло йшло, пройшло багато часу, дещо забувся, дещо в душі буде довго, довго, довго. Отако.

Пит.: Дякую.

Case History LH19

Anonymous female narrator, b. 1903 in the village of Osycha Balka, Zvenyhorod district, Cherkasy region, one of six children of pre–revolutionary village elder who had 20 *desiatyna* of land, 18 of arable and two wooded. After his wife died, however, he gave land dowries for his daughters and by the late 1920s was poor. Nevertheless, the authorities considered him a class enemy and tormented him constantly. Of local activists, she states: "there were many such people who robbed the people very much and lived of this, but when the famine came they died of starvation." Narrator specifically states that these people died in 1933 and mentions one woman *aktyvistka* by name. Describes *komnezam* as those who robbed with the support of the Soviet state. Destruction of village church in 1928 left especially strong impression on her. This church was under the Ukrainian Autocephalous Orthodox for about five years. In the 1920s the village had a three–year school with two teachers. Collectivization took place without violent opposition. Famine began in narrator's area in 1932 because of the grain being "swept up" by the state, and mortality was "massive," including whole families. Narrator was herself reduced to an advanced stage of starvation and saved herself and her children by hiding food and by making flour from acacia blossoms. Narrator describes a case where a mother ate her dead child piece by piece. She also had one acquaintance who went to Russia, where there was no famine and she was overcome by the comparative abundance there. Narrator moved to Donbas in 1934 and tells of her work in a children's home, including experiences of famine orphans with whom she worked.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?

Відповідь: В 1903–му.

Пит.: А де ж Ви народилися?

Від.: Це требе село казати і все?

Пит.: Як хочете, можна просто район, можна область.

Від.: Область Київська, і колись було Звенигородського району, село Осича Балка.

Пит.: А чим займалася Ваша родина?

Від.: Селяни, мій батько був селянин й я там була, в тому селі жила.

Пит.: А скільки членів було в Вашій родині?

Від.: У моїй родині було шестеро дітей і батько, мама моя вмерла, як я манюсінька була.

Пит.: Чи можна Вас запитати скільки землі було?

Від.: У мого батька було 18 десятин землі й два гектарів города, ну, хутір.

Пит.: Як жилося при царському режимі?

Від.: Царський режім я дуже мало знаю, бо я не була, якби я була студенткою або що, то я була собі селянською дівчиною й все, не знаю добре а ліпше як, багато лупше, непорівнячи з радянською владою.

Пит.: Чи пам´ятаєте дещо з 17–го року про революцію, як відбувалася?

Від.: Пам´ятаю, пам´ятаю, що моїх родичів, два татових братів і одну дівчину приїхали нізащо забрали, порозстріляли коло сільради, сільрада це управа сільська й в волостьназбирали людей, сказали, що приходьте люди, будем старосту вибирати, то люди туди пішли то там їх вибили, може 70 вистріляли, отак починили й тоди стріляли, бо це вони хочуть старого режиму, то їх постріляли, отаке пам´ятаю, ну я вже так багато не розкажу, бо я забула, позабувала.

Пит.: Чи пам´ятаєте Центральну Раду?

Від.: Пам´ятаю, дуже пам´ятаю Центральну Раду, пам´ятаю, що зайдуть у наше село петлюрівці, Петлюра як зайде то в нашім селі тихо, як большевики зайдуть то того розстріляють, того вб´ють, того забрали безвісті і пропав, оце знаю таке і пам´ятаю як Денікин був і казав: — „Бий жидов, спасай Россию" — це лозунґ у нього такий був. Але я всього не можу Вам розказати, бо це треба роками розказувати, та й то я й забула.

Пит.: Чи Ви б сказали, що в Вашому селі було багато таких людей, що підтримували Петлюру?

Від.: Було багато, було багато але їх так винищили, що як брат був у Петлюри то його застрелили, а брат може йшов до більшовиків — все рівно йому не довіряли.

Пит.: А ще хтось з Вашої родини брав участь?

Від.: В моїй родині ні; був один брат і помер молодим. Самі сестри то ми не брали в ніякий рух бо жінок не брали в революціїю.

Пит.: Чи пам´ятаєте владу гетьмана Скоропадського?

Від.: Зовсім не пам´ятаю бо вона в нас не була, в нашому районі вона не була, чула що була влада Скоропадського, але я за неї нічо не скажу.

Пит.: Чи в Вас вуло багато своїх більшовиків або комуністів?

Від.: В нашім селі? Були такі, я не знаю чи вони комуністи чи що, але була така жінка, було багато таких активістів, що грабили людей дуже то що, то жили собі, а як прийшов голод то повмирали.

Пит.: Великий голод чи голод 21–го?

Від.: Голод 32–го, 33–го року. То була така Санка Тростянська, тож вона в кого грабила, що, то миску, десь у печі щось було, вона забирала, але вона спершу вмерла була з голоду в 33–му році.

Пит.: Чи в Вас були отамани такі, що свої власні загони мали?

Від.: В нашім селі не було.

Пит.: А так в околиці?

Від.: Десь там був Чорний Ворон, тощо, але я про нього Вам нічо не розкажу, то було далеко від нас і тоді я ще була молода, 14 років я політики мало знала.

Пит.: А як Ви ставилися, як ще були молоді, до радянської влади, як думали про це?

Від.: Я наприклад своєї думки скажу, що я до радянської влади, зразу думала, що вона примириться, буде тільки зразу революція, що по 70 людей вбивають зараз у волості, то я тоді стала, нижче трави але вона зачіпала всіх і тих, що як не сталося їм, як Ленін казав: — „Вы хороший человек, но вы не наш, и на тебе пулю в лоб — мало хто ставився до влади добре в нашім селі, не можна сказати всі не ставилися але тихесенькі були, жили тихо, нічо не робили, все рівно не помогло, все рівно засланні всі, не всі, а більша половина.

Пит.: З яких людей складався партійний і урядовий апарат в селі? Чи то були свої чи приїжджі?

Від.: Були свої, були в приїжджі, були свої, були й приїжджі, як хто був актив великий, щоб грабувати другого, щоб донос робити, то той був уже в владі, а звісно приїжджі, в нас був голова сільради росіянин, присланий туди, чи він приїхав, я не знаю, був голова сільради росіянин.

Пит.: А ще які наційональності були там?

Від.: У нас були наційональності? У нас які були, партій в нас не було, щоб у нашім селі якісь партії були, в нас не було партій в нашім селі, але, ну що, поляки в нас були, але вони вже вони вже пере, вони вже такі були як, українці, вони тільки польське прізвище носили й дехто з старих до костелу їздили, знаєте, а вже ми всі були як, українці, а були такі.

Пит.: А як жили в Українці з поляками, значить?

Від.: В нас не ділилися, до революції в нас мирно, тихо було, все було добре тільки то Янківський, то Сусловський, то Камінський, то все польські прізвища, такі як там Гаврилюк, Кушніренко, тощо, то все українські прізвища, то ми знали, що але вони уже не були польські, вони були українці, вони говорили по–українському, нічого в нас не ділилося за старого часу, а як прийшла ця влада то тоді всім попало добре, не було чим хвалитися дуже.

Пит.: А так, як жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові добре, ліпше багато жилося при НЕПові, при НЕПові добре жилося, стали сіяти, люди обробити того і всього, продуктів було багато, все було при НЕПові, а ось який він був, він був три чи чотири роки, та й годі, а як уже пішли колгоспи чи там уже тоді знаєте як було.

Пит.: Так чи відразу не зачіпали Вашого батька, що 18 десятин мав?

Від.: Він, зразу не зачіпали, бо він дуже бідний чоловік був, удівець, шестеро дітей, а тоді та земля розійшлася ж, він же повіддавав як донька старша вийшла заміж то щось їй ту землю віддав бо хлопця не було, й тоді бже йому було 60 років як я вже останнє вийшла заміж, то батько оженився з дуже бідною жінкою і той її син уже, її зять забрав у батька, що в нього була одна конячка й коровка то він й те віддав, бо вже був нездоровий, але його він більше сидів арештований, як удома був. Один раз як арештували то казали, що золото в нього є, я й не бачила золота своїми очима, шоб я, бо він казав що золоті гроші важкі, то тримали, нагодували оселедцями, не давали пити що, щоб віддавали золоті, ну, він був часто дуже арештований, а так щоб уже його заслали або що то ні, він у 32–му році вмер і вже в 70, до 80–ти років його не зачипали а він умер майже з голоду.

Пит.: А його, чого його так мучили, через це, що син був?

Від.: Не було сина в нас, не було, він ще в 17–ім році син умер.

Пит.: Чи це за сина мучили?

Від.: Це за те мучили що, тож було вісімнадцять, що він належав тих, до богатших хоч він був бідний, він належав до багатших.

Пит.: Чи у Вас були такі комнезами?

Від.: Були, я ж Вам кажу, що були комнезами страшні, страшні були комнезами, він може багатіший за того, що він грабує, а він кричить, і він йде грабує їх, і радянська влада їх піддержує, треба було рота великого мати, на бочку вилазити й любити Сталіна — тоді добре було б жити, тільки недовго, тоді з тієї бочки скинуть.

Пит.: А коли в Вас почалася колективізація, розкуркулення?

Від.: О, я не знаю якого року, я знаю, що висилали людей, висилали людей й в 28–му році висилали, й колгоспи почалися, план до двору зробили в 28–му році, я вже була, я мала вже обоє дітей, але я позабувала, щоб така, а знаю що в 28–му році про церкву, вже в нас почалося таке, план до двору давали, хто не виконав то на Сибір.

Пит.: Чи можете дещо описати як, як розкуркулювали, епізоди окремі?

Від.: Я знаю, що одних наших сусідів розкуркулювали й вислали, тощо, їм нічого не дали взяти, вигнали з хати та й все, та й повезли їх на Сибір, то вже я знаю, чи це розкуркулювання чи це гибіль, отаке, і других так само, їх навіть, їх двоє і нема дівчини, каліка, вислали та й все, все осталося, а їх вислали та й то все. І треттю дівчину я знаю, вона тільки заміж вийшла, вагітна була, їх вислали, й ще тоді ще із чоловіком розділили, то вона вмерла, страшно кричала й вмерла, оце таке я знаю. Це так з уст, я не бачила то, але це однако, що бачила.

Пит.: А хто цим ділом займався?

Від.: Були з району, були й свої, активісти були свої, а з району були прислані, то це робили таке все.

Пит.: Чи в Вас була церква після революції?

Від.: Була церква в нас до 28–го року а тоді там хліб зсипали, знищили, ну значить, приміщення було але там зерно зсипали в тій церкві. Я так думаю, що 28–го року, а то я можу забути, мені вже 81 рік, ви знаєте, що це вже я така, не можу бути, щоб я так пам´ятала.

Пит.: А це був директив з району чи люди самі?

Від.: Ні, но, де там. Люди боронили, люди боронили церкву, це був приказ, був приказ, що церкви немає, Бога немає, всього немає, це не було там, люди це не в людській силі були це.

Пит.: А так, що селян таких, що були проти церкви не було багато?

Від.: Ну, може й було там селян може 10 на все село як було то добре, й то я не можу сказати, але люди, селяни наші хотіли церкви, хотіли церкви.

Пит.: Чи там правили по–українському чи по–церковно–слов´янському?

Від.: Правили в нас по–церковно–слов´янському, поки митрополита Липківського не висвятили; тоді стали по–українському правити в нашій церкві, й так поправили може п´ять років та й кінчилося.

Пит.: Але, чи люди були раді, що так перейшло на українську мову?

Від.: Дуже були раді, багато було раді, але не могли вони радіти, бо й вони б

пішли туди, де їм білі медведі пасти. То так собі приятель приятелеві скаже, а так, щоб виступав то за церкву то зараз заарештовували й завозили куди не треба.

Пит.: А так як самі пам´ятаєте, чи розуміли селяни церковно–слов´янську службу?

Від.: Розуміли, бо ж вони віки пройшли, розуміли, але як по–українському то більше розуміли, бо були такі слова, що не розуміли, то це, це все Липківський робив.

Пит.: Чи було таке, що або сам митрополит або єпископи відвідували Вашу церкву?

Від.: Було, як почалася революція то прямо багато йшли, приїжджали й в церкві правилося, як почалася революція, це я добре знаю, бо я ходила тоді до церкви, ну ще тоді церква побула може п´ять років і вже кінець, зсипали зерно там.

Пит.: Чи пам´ятаєте, що сталося з священиком?

Від.: Знаю, в нас був священник, у другім селі він був, високопреосвященний був він, то він правив у нашім селі, в другім, третім, четвертім, то його як прийшли більшовики, він був грубий такий, то привязали, запрягли коні в сані чи віз, сані їздили зимою і прив´язали його, і так бігли і він лопнув, він же пішки мав догнати, його знищили зразу як–тільки прийшли довго не пройшло, то його знищили нашого священика.

Пит.: Чи пам´ятаєте як завелася українська мова в школі, урядах?

Від.: Пам´ятаю, бо в нас же ж було по–російському робилося, а тоді вже як мої діти стали ходити до школи, ну там його діти сусідські, то вже по–українському вчили в тому, вчили по–українському, це я пам´ятаю добре, коли перейшло.

Пит.: А так, чи до Вас доходили якісь газети або журнали з Харкова чи з Києва?

Від.: Я Вам скажу, що це треба було виписувати ту газети, але я не знаю чи вона була б та газета за революції, я забула як було, я не можу за це сказати нічо, я знаю, що ще за старого часу то мій батько якийсь там „Мысль" чи якась газета була то він виписував, то йому приходила газета з Києва а то, а оце за більшовиків я забула, голова така.

Пит.: Чи було багато грамотних?

Від.: У селі? Я думаю, що молодші діти вже такі — я вже буду себе рахувати до молодших — то хоч трохи там знали, а старших рідко було письменних, дуже рідко. Мій батько був письменний, читав і писав все, але таких небагато було, небагато, це за старого часу, бо я за старого часу до школи ходила.

Пит.: А чи в Вас були такі сількори, селянські кореспонденти, що такі газетки писали й то клеїли на тому?

Від.: На стінах чи де там? Я вже, бачите, не скажу Вам усього цього, бо я вже була замужня, у мене була одна дитина, а тоді друга дитина, я була пригнічена там у своїй хаті, Боже, то не то, що я могла б дитину покинути й десь піти в сільраду, або що, вони манюсенькі, маленькі були, я так багато цього не скажу, за це я Вам нічого не скажу, щось там десь там був якийсь, не знаю, навіть й невидно.

Пит.: А яка в Вас було школа?

Від.: У нас була трохрічка, до трьох років.

Пит.: Скільки вчителів було?

Від.: Було два вчителя, як я ходила до школи до цієї, то один учитель вчив третю групу, це за старого часу, а другий вчитель вчив другу й першу групу.

Пит.: Так, чи селяни любили тих учителів?

Від.: Оцього старшого, що більше грамотний, що троттю групу, то чи селяни любили чи ні, но ми любили, учні любила а того, що вчив першу групу ми його не навиділи, ми його по імені ніколи не сказали, „муцик" казали.

Пит.: А, чи за радянської влади, чи коли–небудь, учителів переслідували в Вас?

Від.: Хіба Ви думаєте так, я знаю, що в нас одного такого багатшого батька син був учителем то його не допустили вчити дітей при радянській владі, й він собі пішов, на бік відійшов, він не був такий багатий його батько, може там 20 гектарів землі мав.

Пит.: А як у Вас виглядала колективізація?

Від.: Виглядала так колективізація, що всі середняки пішли в колектив, а бідняки, ті активісти не йшли, бо вони не боялися, ну, а то ж була, довго не була та колективізація, то ж голодом виморили пів села ж, та де там пів, одна третця оставлася може.

Пит.: Чи силували людей до тих колгоспів?

Від.: Ну, казали, оголошували, казали, то я Вам кажу, що отакі середні люди, трудяги всі пішли, а ті що вони ділилися з владою то ті не пішли й мали своє приватне господарство, але накінець усім однаково прийшло.

Пит.: Ну так, до Вас багато агітаторів приїхало таких?

Від.: Я не знаю, й Вам скажу, що я такого, це ж вони до хати не їздили ні до кого а збори в сільраді там, а я ж до тієї сільради може п´ять років не ходила.

Пит.: А так Вас не примушували?

Від.: Ні, щоб до хати хтось ходив до нас, то я нікого не бачила, щоб 100 до нас прийшло до хати а там збори, там говорять собі, я ж туди не йшла, не шла ніколи.

Пит.: Чи був у Вас спротив колективізації? В деяких районах були повстання!

Від.: В нас не було, в нашім селі ніякого спротиву не було, тихо було, тихо й тихо, хто пішов, хто не пішов, то той собі жив, мав конячку, там мав коровку, жив, а пішов в колектив то, отаке було в нас але, щоб якийсь спротив, як я чула там демонстрували тощо жінки там, цього в нас не було.

Пит.: То коли у Вас почався голод вже?

Від.: В нас голод почався у 32—му році восени. Вже позабирали хліб по мітлу в кожному, а вже отак у березні тощо стали люди вмирати, стали прямо таки масово вмирати. Я ходила — Тебе нехай так не болить — ж горворю, я говорю, я ходили буряки сапати з одною своєю такою як і я, наших чоловіків позабирали, ми були самі, то, то вона ходила коло свого рідного дядька, й заходила все до того дядька, а тоді один день не зайшла, я кажу — Мариня, а чого ти не заходила вчора? А вона каже: — А я сьогодні зайду.

Пішли ми, стукає, стукає, фіраночки на вікнах, нічо не видно і ніхто не обзивається, там п´ять осіб родина, троє дітей, двоє батьків, діти немалі, вже зовсім дорослі, один хлопець був такі років 12, вона знала де там той ключ, що так відмикати двері, відімкнула, вони всі лежать на землі мертві. І вже їх чути б оце, я вже так і казала, я не казала, мене ніхто не питав, я переказувала то там люди казали, то було у 33—му році, десь у травні місяці, ну питайте то я буду казати.

Пит.: А ці люди, що спаслися, то як це зробили?

Від.: Я Вам скажу за себе як я спаслася: мого чоловіка не було, він був арештований, а я жила з двома дітьми вдома, то я дещо там мала, як я мала там щось, я мала трохи, бо забрали, що було в нас таке зерно яке було, там же получили ми з колгоспу, то забрали до однієї зернини, а там я мала трошки картоплі, то буряк, то капуста, того не забрали, з погреба не забрали, а як прийшла весна то в мене вже не було нічого їсти, а так якось сюди, туди перекидалася, а як уже акація зацвіла, біла акацій, то в сусіда нас було так акації тієї багато, то я піду отак натягну тих квіт, ось стільки, воно як висохне, то остіки зробиться, а тоді так перетру і якось десь муки трошки куплю або щось, то я напечу таких накружаників. Але я така була пухла, діти не були пухлі, й я так спаслася, а жінка з нашого села, вона далеко жила, вони мали восьмеро дітей. Коні здихали, бо нетільки люди вмирали, й коні здихали, то як коняка здохне, вона бере сокиру й піде порубає ту коняку, привезе додому, притягне якось там ті кістки, там трохи щось і вона так годувала тих дітей, шестеро вмерло, а двоє лишилося, а він, його також десь там, я не знаю, де він дівся, вона осталася з двома дітьми, та жінка. А я тих квіт нарвала, то був у мене родич там, то я понесла, а його бачила на полі, нас вигнали копати поле, щоб сіяти весною то я його бачила, кажу: —Як ти живеш?

—О, каже, так.

—Прийди, кажу, акації в нас у сусіди, вони вже вимерли ті люди, було п´ятеро, всі померли, тільки пішли з дому і там померли, там їх бачили по дорогах, прийди, нарвеш тих квіток і ти щось зробиш.

Він був жонатий, в них була одна дитина, молоденькі люди, він не приходив, а я тоді нарвала тих квіток багато й пішла до них. Стукаю, знаєте як у селян, Ви не знаєте, в селян хата низька, низько вікна, стукаю, стукаю, двері не відчиняють, в вікно стукаю, бачу щось так мигнуло, а не виходить, а він мій родич, не вона, він, то я знаю що його нема, коли він вже не впуска в хату, то я ті квітки поклала на призьбі і пішла додому. Іду, а жінка сидить і на мене так махає, я прийшла, вона каже: —Чого ти дитино туди ходила?

Я кажу: —Бо Іван мій кузин.

Вона каже: —Івана вже нема, Іван вже пішов.

А в Мотрі вмерла дитина й вона покусочку ріже й варить й їсть, оце я таке чула. А тоді ще одна жінка в нашім селі, вона бідна дуже жінка, стара діва, поля в них не було, а город був, в неї може було пів гектара города, то вона там собі трошки щось посадила то того жита трошки посіяла то вона закопала відро, абсолютно відро, Ви знаєте що таке відро, *pail* чи як воно по–анґлійському, жита і посадила зверху вишню, знайшли, хтось підглянув, чи так найшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали, на Колиму, не знаю куди ту жінку бідну. Вона одна була як палець, в неї нікого не було, оце таке знаю й знаю як я їхала, я їхала на Донбас — там мої родичі були, я думала, може я там спасуся і ми сиділи на станції Цвітко, це вузлове велика станція коло Києва близько, лежала жінка, так собі лежить жінка а дитинка так лазить по ній, таке вже може з рік, і грудь сосе а я хотіла піти, а батько, не мій батько, його батько каже: — Ти не йди.

Я не пішла, батько відвернувся, я пішла, як я пішла то в тієї жінки вже очі мухи повиїдали, ну, не повиїдали геть, а вже там вона не жива, а за дитиною, ніхто не дивиться, ніхто ні на кого не дивиться, оце я бачила.

Пит.: Чи бувало таке що люди старалися чи до Росії чи кудись?

Від.: Було, було таке, мені ось одна казала, що вона поїхала до Москви чи Петрограду, я вже не знаю куди, то там платки оці, гаферфльоки, як це назвати, його викидали, не то що, голоду не було а того, а вона там набрала й привезла додому й вони спаслися тим, життя своє спасли.

Пит.: А так, чи селяни продавали свої речі за хліб?

Від.: О, міняли все, ходили отак на базар носили, що й я сама ходила, що мала несла, щоб там щось купити, а я не їла ні конини, ні щурів, нічого то я нічого такого живого м´яса з цього не купляла бо, то й ще що я Вам скажу, в моєї тітки хлопчика вкрали й найшли голову в садку настромлену на пеньку, бо те тулище зробили ковбаси й продали, так, ми вже знаєм, бо ж зужили хлопчика а голову покинули, оце була таке.

Пит.: А які були ціни, що мусили віддати, щоб дістати хліб?

Від.: Ой, він знаєте, я вже тепер не скажу, я не можу сказати нічого, бо я його, як й пішла куди на базар, що купила, то я вже забула, що я за нього дала, що я продала, то місцеве чи що, в мене його не було, бо в мене ж пограб, у нас же все пограбували, але якось там перекидалися.

Пит.: Чи можете описати як шукали за хлібом ті, значить партійні?

Від.: Ну, оце ж у мене шукали, в мене шукали, то там подивиться і в піч заглядали й на піч заглядали, й в нас була комора окремо від хати, то з комори все винесли. Отакої зерниночки не осталося, а там його й багато не було, бо ми ж були в колгоспі а тоді в мене в хаті стояла мисочка муки то й ту муку брали. Але була в мене сестра то не дала, бо я тоді була каліка, в мене ця рука була дуже пухла, боліла рука, то я одною рукою нічого не робила, то вона видерла ту мисочку муки в своєї сусідки активістки.

Пит.: Це від пухлої людини брали?

Від.: О, від мертвої брали, не то від пухлої, то вже, шукали, дуже шукали, ми читали, такою була наша мама в яки–хось вістях, чи що, за чотири качани дали п´ять років, бо шукали й вона сказала, що в неї нічого нема, а найшли чотири качани, й засудили на п´ять років, я вже забула їхнє призвіще, вони вже повмирали ті люди, а це вже дочки там описують.

Пит.: Чи пам´ятаєте приблизно скільки дворів було в Вашому селі?

Від.: Я добре знаю, бо мій батько був скільки він прожив, як не був старостою то чимсь другим, все його вибирали, а небагато було таких людей, що могли щось робити, писати, читати, там говорити, то було в нашім селі 365 дворів, до революції, а в революцію щось трошки й добавилося, ну, це Вам скажу.

Пит.: А після голоду?

Від.: А після голоду я пішла з дому, бо як 33–ій рік кінчився то я в 34–му пішла на Донбас.

Пит.: А це вже після голоду?

Від.: Після голоду, я пережила голод, і відтухла, я була пухла, відтухла й того, забрала дітей й поїхала, вже після голоду пускали на потяг, можна було їхати.

Пит.: Чи можете сказати приблизно яка частина?

Від.: Вимерла? Я не можу сказати, я не можу сказати, бо я в сильнім горі була, я нічого не бачила, я не можу сказати, але я думаю, що одна треття осталася в селі, я так думаю, багато, багато, багато вимерло. О, ще що я Вам скажу, мій вмер двоюрідний брат, то ми повезли, пішли хоронити приватно, одноосібники в нас називали їх, в нього була коняка й там вже заплатили йому, всі зібралися й заплатили йому, він відвіз те тіло на цвинтар і моя сестра осталася з двома, з трьома дітьми, ми пішли на той цвинтар, то цвинтар як цвинтар, трава косилася колись, обсадений, обгороджений, гарний і все, а як я тоді пішла в 33–му році в травні місяці то от така трава і не можна йти, бо людські кишки ті треба відсувати, порозтягали, і воно Вас перепутує, бо як закопують людину то нема сили викопати ями, а родич не хоче покинути, як хтось остався так трошки погріб, покрив а собаки тягали по цвинтарі ті кишки, оце таке я бачила, це також важне.

Пит.: Це дуже важне, а так чи з уряду не були такі що збирали трупів і ховали?

Від.: Я не знаю, я не знаю, бо Ви знаєте, я була дуже засильна, що можна знати, може в селі там прийшли і когось поховали але оце я бачила, що в Янко Кулаковський, Іван Кулаковський то п´ятеро людей вимерло, засмерділося, ніхто їх не брав, а може ж коли взяли, може ж коли взяли.

Пит.: А коли перестали брати хліб від людей?

Від.: О, як забрали, в нас був такий в нашім селі був Вавро Колісник, він був конюхом.

Пит.: Чим займалися на Донбасі?

Від.: Я чим займалася? Я робила в дитячому садку, там було 180, 200, 230 дітей, я ні одного ранку не бачила, щоб однієї дитини не прийшло заплаканої, бо тієї ночі в їхній хаті перешукали все й дитина цілу ніч не спала і на ранок батька взяли.

Пит.: А ви раніше говорили, що багато із цих дітей то?

Від.: А було, а туди до нас привезли 25 дітей, бо це вже було десь у 37–ім, 38–ім році, то 25 дітей привезли безпритульних, бо батьки з голоду повмирали то оце я тих дітей бачила, то були нещасні мученики, одна дитина до мене так пристала, та каже: — Моя мома, моя мама така як ти — а була тоді молодою, пристала як стала бо я не могла їх бачити. Ну я їм, я за ними дивилася. А був такий Дзюба Іван, він не Дзюба, Яницький, Іван Яницький, він страшний активіст був і Нікуша Хвиломів, Білик, Нікуша, Нікуша, я не знаю як то, Никифор то як прийшли німці то прийшли селяни, прийшли цього Яницького відплатити йому за те, що вони їх так мучили, то він утік до сестри в хату а вони кажуть, як собі хочеш, ми хату запалим, ми не підем його брати, то вона пішла й каже: — Ідіть, беріть, він в середині — то його витягли й вбили так, а Нікушу цього Никифора, що такий активіст був, то його доганяли, а він скочив в криницю, що вода так глибоко, там є то він там пропав, оце я таке чула від людей, це я не бачила своїми очима, я там не була, я вже була в Америці, як це я почула.

Пит.: Чи Ви працювали в колгоспі деякий час?

Від.: Трошечки бо в мене діти були маленькі обоє, то вже дуже трошечки я працювала, а тоді нас викинули й вигнали, ну ми стали ворогами народу, бо щось треба робити.

Пит.: Дякую за свідчення.

Від.: Дуже дякую, що Ви цим ділом узялися робити, й такий молодий хлопчина. Як щось зробите для України, Україна Вам не забуде.

Пит.: Як називався цей священик, що з нього так знущалися?

Від.: Хоміцький, отець Хоміцький на нього казали, оце таке.

Пит.: З якого села?

Від.: Петриківка, село Петриківка, Звенигород, ні, уїзд Звегородка, вони були, я вже, оце я вже спутала, а Київська область.

Пит.: Дякую. Де це сталося, що Ви оповідали про це як збори скликали, щоб прийти вибрати старшину?

Від.: Старшину, старшину що старого часу, це було в Петриківці, село Петриківка й волості Петриківської, бо це б волості було, Катернопольського району, Звенигородського уїзду, постарому я кажу: — Київської області й там убили мого родича, Височанського, — це її бабуні чоловік був, то його там убили в тій волості.

Пит.: Як це сталося, що Ви говорили, що стріляли через вікна?

Від.: Ні, вони не через вікно стріляли, оголосили по селах до волості, щоб приходили старшину вибрати це більшевики, що, мов, хочете старшини, хочете старого режиму, то люди пішли, багато, повна та волость знайшла людей й так собі стоять, а один зайшов, каже: —Вже всі зібралися?

Зібралися, забігає кулемет, то хто куди, це ж волость, вікна величезні й воно приміщення велике, то хто втік, але 70 чи 80 людей вбили, це таке.

Пит.: Чи можете сказати приблизно в якому це було році?

Від.: Це так у початках революції, але в якому році я не можу ніяк.

Пит.: Чи це вже було після того як були Білі чи перед тим?

Від.: Уже були, які були я не знаю, я не можу сказати, в якому році Денікин у нас був?

Пит.: В 19—му.

Від.: В 19—му? То це було ще до Денікина, до Денікина ще було, це напочатку революції, це більшовики так розправлялися.

Пит.: Чи пам´ятаєте похід Петлюри й поляків на Київ?

Від.: Ні.

Пит.: Це до вас не доходило?

Від.: Це до нас, через наше село не переходило, я тільки знаю, що я була на одному весіллі вже, в якімсь це році було, чи там у 20–ім чи 19–ім, то йшли, армія йшла на другу гору, літом, весілля, надворі танцюють. Іде армія, Бог її знає чия вона йде, то я танцювала з хлопцем і друга й треття й четверта танцювали з хлопцем такі танці то єдного хлопця коло нас не стало, ми осталися самі а тоді як вони побігли, як узнали, що то петлюрівська армія йде то всі поверталися назад а то думали, що то від більшовиків всі втікали, миші й коти.

Пит.: Цікаво.

Від.: Оце таке я Вам ще сказала, ну.

Anonymous female narrator, b. 1910 on a *khutir* of about 30 families in Hadiach district, one of five children of a prosperous peasant who had nine head of livestock, including four horses and a pair of oxen. Narrator's family were not dekulakized, although taxes were high because narrator's husband did not join the *kolnosp*. In 1932 alone the authorities seized from her family a cow, and four sheep. When they raised a piglet, the authorities imposed upon them a tax of one piglet. Then, when they had potatoes, they were hit with a potato tax. When the husband buried food, the authorities found it. Their main tormentors were local people. They managed to survive the famine, travelling for a time with a small group to the Kuban to try to find something to eat, and finally joined the *kolhosp* in 1934. During the famine narrator and her husband went to Shkuryns'ka *stanitsia* (Cossack settlement) in the Kuban, which had a population of 15,000, and narrator tells what she heard from local Cossacks about the famine in the *stanitsia*. Narrator describes in detail the use of wild plants for food as well as of falsification of documents and of how a sympathetic *komsomol* (Communist Youth League) member taught peasants how to hide food properly. In narrator's native *khutir* about ten people died, and two families either left or died out; just about everyone else had gone to the *kolhosp*. Also answers the usual questions regarding village life in the 1920s.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: Десятого.
Пит.: А в якому районі Ви родилися?
Від.: Гадяцькому.
Пит.: Чи Ви що–небудь пам´ятаєте про революцію чи громадянську війну?
Від.: Ні, нічого не знаю, я ще мала тоді була, а цього не знаю; знаю, що батька не було, а чого його не було, казали батько в полоні був, вісім років його вдома не було, я ще мала тоді була, оце ж мені я десятого, а це в 20–му році, а найбільше в якому то я цього не знаю.
Пит.: А скільки Вас було в родині ще вдома?
Від.: Ще вдома, як вже заміж вийшла, а ще осталося в батька п´ятеро, а я виростала, бо батька вісім років не було, то я одна в матері була. Ну, тоді жили в нас два дядьки, два брати жило, а третій парубок був, то мій батько і той дядько були в полоні в Німеччині, в Австрії, а в нас Австрієць був, бо ми жили заможно, родина велика була, то ми собі наймита мали, а наші там у наймах були, то тоді вони як повернулися, бо тоді ото такий закон вийшов, що наші вернулися додому, а ці полонені туди вернулися, то це я знаю, що я дуже за цим полоненим плакала а мати каже, та тож дурна тож не твій батько а я ж думала, що він дуже нас жалів, бо він жеж також дітей вдома лишив, і я дуже плакала, що це ж думаю батько, мати каже — Та дурна не плач бо батько прийде, хай цей іде а твій батько прийде. То як прийшов батько, я тоді матері кажу: —Дядько прийшов, тим дівчатам дав потрошку цукерок, а мені отаку торбу приніс.
А мати каже: —Та ж то твій батько —а я не знала, як вони кажуть: —Дядько прийшов.
Я кажу: —Мамо, дядько прийшов —бо я ще мала була.
Пит.: А скільки було землі у родини?
Від.: Я не можу сказати, бо тоді ще ж я мала була, я знаю що ми мали дев´ять штук скоту було, четверо коней було, пара волів було, тоді добре ми жили. Ну а тоді вже я ж кажу: —Порозходилися, —вже тоді повідділяли, один дядько відійшов, і мій батько відійшов, остався один дядько, бо це три сини жило, а тоді ми розійшлися, то вже тоді поділили, то моєму батькові попало восьмеро десятин, то значить усім однаково ділили то скільки в нас землі було, а рахували ми вже як розійшлися, то ми не були куркулями, а ми були середняками, а як куркулів уже розтягли тоді вже й моєму батькові прийшли й сказали, що уже ти принадлежиш, як не підеш у колгосп, вони пішли в 32–му році, як не підеш у колгосп, то тебе цю ніч прийдуть, заберуть бо воно ж

кажеться, в сільраді були й добрі люди й погані, а батьків товариш був в сільраді, тільки там мітінґ пройшов, він зразу прийшов і сказав, як хочеш, хочеш, йди в колгосп, зараз подавай заяву, як не подаси заяви в колгосп, то до тебе завтра прийдуть розбирати. А в мене батько п´ятеро дітей а він був дуже такий був слабий на голову, каже: —Це ж як тільки мене, каже, заберуть, я ж пропав, а дітей оставили, вони прийшли до нас бо ми окремо жили з чоловіком.

Кажуть: —Ну, дивіться, я йду в колгосп, а ви як можете ви не йдіть, а я вже йду, бо мені сказали, як я не піду, то будуть розкуркулювати. То батько пішов у колгосп, то вони в 33–му вже в колгоспі були і вони робили, батько й мати робили, отримали там, в нас казали, баланда, юшечку і хлібу по–кусочку давали, то вони той хліб носили і тим п´ятьма дітям розділяли, й то тим діти вижили, а ми вже з чоловіком, я ж кажу, чоловік їздив, бо батько вже в другій сільраді був, батько був у Мартинівці, а ми осталися.

Пит.: Чи пам´ятаєте як жилося при НЕПові?

Від.: О, тоді, знаю, тоді дуже добре жилося, це добре знаю, я ж кажу, як було підеш на базар побачиш отакі купи лежать і платки й матерія, чобіт у нас не було шитих, а товар був на чоботи, на ботинки, товар був, а шитого не було ніколи я не бачили, а тільки самі шили, а товар який–хоч був. При НЕПові дуже добре жили і тоді вже ж кажеш, як почали то в нас вози були, дерев'яний ход, а як став НЕП то вже кожний на залізному ходу став купляти, то тоді добре жили, це я дуже добре знаю, бо я хоч мала була, але все–таки я вже робила, мені 33 років було як я вже на жнива з батьком їздила, бо діти малі то за батьком усе це робила, то я знаю, що тоді ми добре жили, пару коней мали, небагато мали, пару коней вісім десятин землі ми вдвох з батьком обробляли, а мати вдома й дітей доглядала.

Пит.: Багато мусили віддавати державі?

Від.: Я не можу Вам про це розкозати, бо це до мене не стосовалося. Я цього не можу знати, чи вони давали чи ні, а я вже знаю як ми стали вже самі, то нам завжди накладали, голівне те, що зразу тільки ми відділилися, купили корову, вигодували свинячку й купили корову, подержали ми її всього два місяці, наложили на нас корову у 32–му році, забрали в нас корову після Різдва, а восени мені батько подарував, в їх вівці були, четверо овець подарували, забрали ті вівці бо ці вівці послися і отого дядька розкуркулили, і він уже в осени туди в той двір загонив ті вівці й вони тільки взнали, що там вівці зразу їх забрали, пішли й погнали, моя мама тільки взнала, що забрали вівці, а ми й не знали, ми на цьому хуторі живемо, ми й не знали. Мати приходить, кажуть вівці забрали. Пішли до сільради, мати каже: —Є не в цій сільраді?

Вони кажуть: —Вони вже в Гадячі, так що вже нічого не вернеться.

То це нам за один рік корову взяли й четверо овець. Тоді ми знову вигодували свинячку, свинячка гарна була, а цей Щокатий завжди ходив через наш двір. Іде, а я саме винесла обід, їсти свиняці, і він їв, іде, дивлюся, йде, я в вікно дивлюся, а він йде понад хлівом, почув вже, що воно хрюка, відчинив, подивився. Приходить чоловік, кажу: —Ну, завтра прийдуть, принесуть пуртівку(?), бо вже бачив, кажу, Щокатий нашого кабана.

Ну, тоді мій зразу братові сказав: — Знаєш, що брате, бо воно правда, ми мусили якось мастеруватися, не хотіли вже то, попросив брата, ми ту свиняку взяли, а в нього, в нас родичі були в другому, в другім сільраді, а другому районі, друга сільрада була, вони сказали, ми доплатимо гроші, вони взяли цього кабана, а нам дали порося. Вони наділи мішок із полови з попелом, щоб не кричало, ніччю відвезли цього кабана туди, а собі привіз таке товстеньке, ну низьке на ногах. Не веземо ж ми тієї свинячки, приходить путівка: —Чого ти ведеш?

А мій каже: —Та ж то порося —а він сам був, не було в нього свідків.

Визвали мого: —Ти, чого ти не везеш, тобі наклали, шоб ти віз свиняку.

Він то каже: —Порося, воно в тому, в кориті стояло, саме їло, й він думав, що то свиняка, прийдіть, подивіться, —і так ми й осталися без нічого.

А то приходили, бо то я вже, як ми виконали картоплю, закопали ми картоплю так як полагається, думала на зиму висиплю більшу яму й гноєм закладу, коли гукають, бо ж ми не були в колгоспі, коли гукають у колгосп, кажуть: — Як на тебе наклали картоплю.

—Та я ж, каже, виконав, а це добавочне.

Тоді приходим, зараз прийдем трусити, він тоді приходе, що ж робити, а це ж так восени, саме буряки в нас були то з буряків та свекла була, так він тоді давай ту яму розкидати й в городі геть закопав, вони приходять, сали і стражи(?), вона ж величка була, він став на тій ямі, в ямі стоїть і штрика скрізь, а я в хаті стала, о на коліна, плачу, молю Бога — відверни, Господи — штрикав, не знайшов і так ми осталися. Ну, та вже тоді картопля пропала, померзла, бо ми вже не могли її рятувати, то ми її відвезли як везень дістали то відвезли на спиртозавод. І ото вам 33–ій рік, ото та, я ж кажу, було в нас був хліб, но ми тільки не могли, як зелеш(?) і ховаємо у, той, у сніг. Як треба спекти хлібу, печеш ніччю, шоб ніхто ні духу не чув ні запаху не чув, а ми відкраю, так жили завжди там у Микань(?), була метелиця, завжди заміта, берем собі спекти а те знову в мішку захование в снігу, то його більше пропадало чим ми поїдали, бо всетаки воно так замерзло, отак облипло коло мішка, хай ліпше пропаде, аби вони не витрусили. О, то я ж і кажу, дожилися, що посадили ми город, то богато посадили, бо ми лушпайки як знали, що вже не буде, то ми картоплю чистили товстеньку, а те пересипали попелом, щоб не сохло лушпиння, і тоді лушпайками засадили, то ми багато картоплі посадили, а весною жита багато насіяли, чи восени, жита багато насіяли, то в нас уже, я ж кажу, то через те шість тижнів не їла ні хліба й не бачила, та сусідка мені допомагала. А тоді вже отака то стала картопля, а я сама то піду, піддовбала, то вже тоді начали їсти жито тільки почали трошки наповнятися, скосили, висушили, надрали крупів тоді ото суп варили і то тим ми вижили якби в колгоспі, як у колгоспі треба чекати поки вперед і скосять, віддадуть у державу, а тоді тобі дадуть, то в колгоспі б пропали, а то я тільки тим осталася, щоб була не в колгоспі, то я більш нічого далі не маю сказати.

Пит.: Як дого Ви витримали що не пішли, не стали членами колгоспу?

Від.: Ми тоді аж у 34–му, бо тож у нас у 33–му не було вже нічого, прийшло 34–ий рік, якраз березень, у нас осталося тільки хліба 40 кілограм муки, зерна нема ніде нічого, картоплі нема ніде нічого, бо вже в нас те ж все пропало, а тепер нема нічого то ми тоді мусили, поїхали в Кубань. У Кубані ми то поїздили аж у трьох місцях ми були, в Кубані місяць пожили, там у колгоспі робили, там 15.000 було населення Шкуринське, то дуже багате село було, то нам розказували, що це в амбари зачиняти людей поки помруть, тих викидають, а других заключають. То ми там побули в колгоспі, подивили, ми не бачили колгоспу, а так нам відділили, отам ми молотили чи гречку чи просо, наші чоловіки там поробили ціпи й вони ото молотили, а ми їм помагали, також принесуть нам рано такий корж спечуть, зрання дадуть, ми з тим коржем і пішли, пожили місяць, давай тікати далі, бо підроблені ми робили, документів не давали, а ми підробили самі, бо мій раніше був все виконавцем і як–тільки голова десь пішов а він зразу печатку й відпечатав, а тоді з картоплі я не знаю як вони наробили, то нас чотири родини так їздили на підроблених тих паперах. Як поїхали, в одного було що йому дали документ правильний а в трьох було неправильно, вони пішли в одну, одну місцевість вони подивилися це так, а це так, а ті подивилися, що вже вони щось дивляться, прибігли, а ми на станції жінки сидимо давай та тікати, бо вже ми й попалися то вже дивляться, в того правильно а в нас підроблено. То вони нас, ми ті, де побули ми документи бросаємо, а другі з другими їдем далі, й ото ми так три місяці побули, а тоді нас, до мене батько прислав, і його брат прислали листа, що жито дуже гарне вродило, ми тоді приїхали додому вже прих(?), я пішла до батька, він пішов прямо до хати, вже прийшли з сільради, той директор школи обдивляться жито завтра косить а мій пита: —Що це ви дивитеся?

— А ми завтра думаємо, каже, косити для дітей, для школи, а мій каже: —Но, я вже приїхав, я посіяв, я й пожну.

—Ну мені, каже, сільрада сказала.

Ну, ми рано пішли, уже правда не приїздили, він чужий був директор, но був дуже добрий, не приходили, то ми те ще жито скосили, а колгосп нам сказав: —Ви дайте, ми це жито змолотимо, роздамо людям —значить бо треба ж людям їсти щось, а колгосп наш не має права, поки вони відвезуть перший податок, тоді будуть людям давати, то ми їм віддали, вони нам помолотили, ми солому забрали, а те позичили їм жито, вони тоді тим стали колгоспникам їсти давати й ми зразу тільки пішли в колгосп, бо в нас вже нема нічого, ми мусили вже йти в колгосп і то ми в 34–му пішли аж у колгосп і 10 років робили в колгоспі, а тоді нам як уродило, то нам той хліб віддали, скільки ми їм позичили, й то нас так у колгосп загнали.

Пит.: Чи видно було, що на Кубані був голод?

Від.: Та чуєте, я ж Вам кажу.

Пит.: Але, щоб Ви точно сказали.

Від.: Ну, 15.000 було населення, а їх ми ні однієї людини не бачили а тільки бачили де нас поселили, бачили самі порожні хати і все під залізом, або під цементом амбари були в наших селах такого я ніде не бачила як там дуже богате а людей ми не бачили ото тільки бачили людину, що приходе нам їсти принесе, а де ті люди були, ми не бачили, так вони казали 15.000, мусово кажуть. Як зачинять повен амбар поки відохли, тих витягають, других зачиняють, і от через те то й люди так погинули.

Пит.: То таке Вам оповідали?

Від.: Так, вони оповідали, що там, ми людей не бачили, ми людей не бачили, але колгосп десь є, то сказали, бо ми океремо то ходили, молотили ціпами й місяць прожили, а десь чоловіки ж ходили, десь найшли той колгосп, а те як ми жінки, то ми сиділи, де нам сказали, вони казали — вибирайте хату, яку хочете, то ми всі разом жили в одній хаті, нащо нам хата здалася, ми прийшли пережити життя своє.

Пит.: А цей, що Ви його називаєте Щокатим, то це Ваш сусід?

Від.: Той Щокатий? Він неблизький сусід, але в одному селі ми з ним родилися.

Пит.: А так активісти, члени?

Від.: Він якраз як оце 33–ій рік то він же як в нас намічали колгосп Зелений Клин, то він поїхав туди там для колгоспу прибирати, то якраз як прийшли німці його тут не було, так що він, не знаю чи він там остався, чи пропав, він не вернувся вже з Зеленого Клину й він нежонатий був.

Пит.: Чи були також приїжджі комуністи активісти?

Від.: Ну, все ж як ідуть, не сам же він іде, то вже то Червона мітла йшла то, то Біла мітла, то зараз ще якась, все йдуть, все кажуть йде буксірна бригада, то не сам він а тільки ми його знаєм, що він керує, а з ним ідуть багато людей.

Пит.: Знаєте хто ці були?

Від.: Ні, я не знаю, не знаю, не знаю, я не можу сказати, бо я ж кажу, хіба тоді можете як слідська, не бачиш людей як прийдуть, я ж кажу, у піч ложили в нас, в такому горчатку було рижу, й то витягли з печі і забрали, хіба тоді на їх можна дивиться, чи до них говорити можна. Тоді лиш не займай мене, я не хочу на тебе й дивитися. (Плаче.) Що люди перенесли, а тепер не можна забути. А коли його можна забути!?

Пит.: Як у Вас, чи в Вас у селі була церква?

Від.: Була.

Пит.: Як довго йснувала?

Від.: До 37–го року йснувала, були зразу закрили, клюб зробили, туди й зсипали зерно, ніхто не хотів іти з колгоспу зерна точити, тоді зерно вибрали, зробили клюб, вийде з району, кажуть приїхав, кіно ставлять, кричить, ми на хуторі, чуть, кричить же, що буде кіно, ніхто не пішов, бо тоді колгосп був уже, а ніхто не пішов і так вона стояла, спорожнилася, як прийшли німці, тоді знову відкрили, а як закрили її якраз у 37–му році, і так як стануть, на збори женуть, то це й чоловіки мовчать, а жінки більше говорять, вони то кажуть, що поодній говоріть, а жінки кажуть — ми поодній не вмієм говорити, як вони оце говорять, говорять і хотять же за забить, щоб піднімати руки голосувати, а жінки закричать за що? Ну, а вони тоді мусять сказати: — Ви, кажуть, по–одній говоріть, бо вони як одна говорить то можуть же її взять арештувати — ми, кажуть, одна не вмієм говорить, а мужики із–заду сидять, ніхто й слова не каже, і то до 37–го року була церква а якраз у 37–му році, якраз на Зелені Свята, на другий день, ні, вже на третій день, ще на другий день правилося, на третій день я йду до церкви, коли дивлюся, вже стоїть жінка, її чоловік був старостою, не старостою, то свічки гасив то світив у церкві, стоїть та жінка й моя, мого дядька жінка, бо то її племінниця, стоять, та плаче й розказує, я підійшла, вони кажуть: — Цю ніч прийшли з Гадячу, забрали священика й забрали всіх, хто там у церкві й були, чи староста, всіх позабирали, тоді кажуть, не йди й до церкви, — то я вже й не пішла до церкви, бо кажуть церкви вже й нема, а тоді приїхали пізніше з району, забрали все з церкви, що там таке для їх затрега, а так церква й залишилася, ну й цей чоловік вернувся, що це я ж кажу, що мій сват вроді чи родич, цей вернувся, а тих решти не вернулося, нікого не знаю, де вони ділися, а цей прийшов.

Пит.: А якою мовою в Вас правили в церкві?

Від.: Слов´янською, про священика, не можу сказати який був, тоді вже я не можу сказати який тоді священик, я знаю, що був не патлатий, а вже пострижений був, то вже раніше то все таке волосся довге було, а це вже тоді був стрижений, то він був старший, з сестрою жив, і як німці приходили, там бомбили; він у тій церкві, там попали, тоді в кімнаті він й загинув. Той коло церкви жив, там бомба впала, їх забила, його й сестру він старший був, вже жінки не були, а сестра також старша, сліпа була, й вони то вдвох жили, то бомба туди впала і при німцях, як німці вступали то вони й загинули, то вже не правив, а ще він жив в селі нашому. Він не наш селянин, а відкілясь, не знаю як, а жив вже в селі.

Пит.: Але українець?

Від.: Українець, українець тільки дуже старий був, дуже старий був.

Пит.: Чи були такі люди в селі, що були дуже проти церкви й проти священика?

Від.: Не чула я. В нас на все село був один комуніст.

Пит.: Цей Щокатий, що кажете?

Від.: Так, один комуніст, а то ніхто не був комуністом, комсомольці то були, ну в комсомольці молодь мусила йти. Один комсомолець, як ходили, як ото ж ходять хліба шукати, то як він іде із району приїхали, то він, посилають його, він наймолодший, він мій товариш, наймолодший ліз нагору, то він ото як полізе нагору, де побаче, де не так сховане, а тоді дядька ще питає: —Хіба каже, так ховають, як ховай так ховай, каже, бо я, каже, я відповідаю своєю головою, ну, не дай Бог як мене перевірять, я, каже, переховав, о там воно, каже, те що ти положив, то я переховав щоб, прийдуть то не найдуть, ну, як найдуть, то я відповідаю, бо я сказав нема там нічого.

То він дуже добрий був, він дуже людей лаяв: —Як ховайте, так ховайте, а не ховайте так, не ховайте, бо в першу чергу вже комор нема, нагорі ще йди, а він молодий його завжди й посилають, а він мусив іти, бо раз комсомолець, а він дуже із бідного, із бідної родини був, а хотілося вчитися, а раз учиться, то три комсомольця були, то він був комсомольцем, завжди його посилали на горище шукати хлібу. То він, я ж кажу, де що в кого найде, то ще й вилає того дядька ще: —Як ховаєш, так ховай.

Пит.: А як довго це брали хліб, коли перестали?

Від.: Коли перестали? Я вже думаю, після Паски у 33–му вже не ходили по хатах, бо вже не було чого ходити. а ото з 32–го року й до 33–го року не було того дня, щоб вони в мене в хаті не були, або через двір не йшли, не було того дня, а вже яко то після Паски вже знають, що вже нема ніде нічо тоді я вже не бачила нікого, і то й я ж кажу поїхав уже то більш ніхто не ходив, а поки він не їхав на Зелений Клин, то він хоч сам було, а таки мусив перейти, бо в нас же колгоспна бригада була, а через мій двір йде й не обмина, йде через двір, іде на бригаду.

Пит.: То значить, брали хліб коли явно було, що люди голодні?

Від.: Так, а чому, я ж Вам що кажу, в мене ж не було нічого, а тільки рижу, може, це Ви цього не знаєте, воно таке дрібнюсютке, воно основне в жито виросло, ми його спеціяльно не сіяли а в житі воно росло, а тоді з нього олію то били і то горща, горнятко було, бо я то пере те, підсушу. Та на сковородці висушу, зомну, та як варю суп, то от тим мащу, бо олії немає а то тим рижом мащу замість тої олії. І те забрали, так, рижій був. То я ж зомну і тоді всиплю ще трошки ж там в йому є олії. Воно в ньому й олія не добре, гірка. Ну, а тоді було все добре.

Пит.: Чи в Вас були такі комнезами?

Від.: Та тож саме перші комнезами в ж 30, 29–му оснувалися, колгосп був Червона зірка, це ж саме перше й оснувалися, ну тоді вони нас не заставляли, а ця Червона зірка була, то вони тоді їли хліб білий, вони як повиходять на буряки, лежать, співають, з їх хліба не брали, що в них уродило. То й їм усе віддають, а з тих, що не в колгоспі, ці мусили за їхню землю платити, а вже тоді, як уже пішло до 30–го, далі тоді вже стали більше, це добровільці пішли в комензами, добровільці пішли, а тоді вже стали заставляти вже в 30–их роках, уже заставляли більше йти до колгоспу, а зразу вони привілей їм дали, як аж раді, думали, будуть люди, так іти ще добровільно, а ніхто не йшов, вже мусили заставляти.

Пит.: А як у Вас відбувалося розкуркулення?

Від.: На нашому хуторі тільки двох розкуркулили, мого чоловіка тітку розкуркулили, а то його якісь дальші родичі були. То їх як розкуркулили, то й не знаємо, де вони їх подівали. Як при німцях то його тітка вернулася, то не в нашому селі жили, в другому селі жили, то тільки тітка і донька одна вернулася, а ті не знаю, де в них двоє вернулося. За батька вони казали не знаєм де, сини десь осталися, два сини десь осталися, там звалося, спиртовий завод, то казали там осталися робити, не хотіли сюди їхати, а це вже мати старша була, вона з мого року була її донька, то вони вдвох ото приїхали, а синів я й не бачила. А як прийшли німці, то я ж кажу, вони тоді вернулися, то жили в нас на хуторі.

Пит.: А як була колективізація, чи до Вас приїжджало багато агітаторів?

Від.: Ми як були в тому вже в колгоспі, то я ж кажу, я не ходила на збори, чоловік же ходив, то я на збори не ходила, а як ми вже стали в колгоспі, то там щодня як то завжди заставляли позику, щоб підписували, й саме в жнива. Як тільки в обідній переривок їсти варять, котел, то він знає, що обідній перерив усі прийдуть до котла, то розмова, й підпиши позику, та де ж я грошей візьму? Колгосп заплате. Як не підпишемося, то жінки, то поки ж ми лежатим, та хліб висипеться, наш не висипеться, а Ваш висипеться, як підпишете то будете йти робити, як не підпишете прийдемо до Вас однако, будем ніччю, прийде, лежатиме цілу ніч у хаті, поки підпишете. Підписав на п´ять долярів, воно небогато, но навіть п´ять долярів було, п´ять рублів дуже дорогі були, бо я прижила, я грошей не мала. Ото тільки, я ж кажу, як наклали кажуть колгосп заплате. Підписали, но, вже мусиш підписать, підписали, за тиждень, ти знаєш підписала, давай позику. Та ви ж казали колгосп заплате, підписала то плати. Як ми на буряках тільки получили цукру, віднесли, продали, заплатили позику, десь якесь курча, курку, яйце маєш, відніс, продав. Далі то пшона, є бо це найосновніше було продати, мак, то й сахар, то й, е просяна каша, оце найліпше було продати й яйця, бо ми 25 кілометрів ходили, одну коняку нам дадуть, а ми йдемо 10 душ пішки а те визжуть що ми везем продавати. Ото продав і прийдеш, заплатиш а накладають 41 кілограм на кажний двір м'ясопоставки, чи ти маєш, що чи не маєш а мусиш заплатити. То ми, що де дещо візьмеш зразу можна було кролями, там кріликів розвели, то все казали Сталінові, хто як умирав так казав — заводь гоїв, а Сталін не чув та казав —заводь кролів, то ми кролями виконували. Тоді вже не схотіли кролів, давай вже друге, то ми тоді давай, бо курей дуже богато треба, давай гусей за, заводить, бо м'ясопоставку також збирали, а давай то ми стали гусей заводити, а як у кого коровка є й телятко, він вигодував, то всі біжать, чи будеш вести, кажем хоче, старається, що буде, щоб за мене записав, а я тобі гроші віддам, то в одного дядька же все же й не обійде, то я ж кажу заводили кролів а тоді гусей а то поки виконували до останнього, ми виконували гусьми все, а кролів вже не схотіли, а до останнього брали м´ясопоставка, не кожний двір, чи багатий був, в колгоспи вже були всі одинакові і давай м´ясопоставка.

Пит.: А ще які податки накладали, раніше говорили про капусту?

Від.: Це, капуста тільки в 30, у 29—му перше, капуста сама перше началося, тоді капусту заплодили, це вони знали, що капусти ніхто не виконує, а вже моли на другий рік, будуть люди садити більше, вони ж так подумали, то вже про капусту не згадували, а тоді вже накладали хліба без кінця, і хліба картоплі без кінця, як тільки виконав, добав ще, то добавне то стрічне, всякі назви були, а все давай.

Пит.: Чи в Вас був спротив проти колективізації?

Від.: Ну, то ж ми не хотіли йти.

Пит.: Але, щоб хтось, чи повстання робили?

Від.: Ні, ні, в нас село було не дуже завидне, то цього не було, так, хто пішов в колгосп, а хто угинався — то страдав, то я ж тоді, як пішли ми в колгосп та своєму й кажу — якби були пішли ми б, і цього голоду не мали. В нас городу було гектара шістдесят соток, ми б з города жили, а ми ж дурні бояли, думали минем його, і забрали все, і голодні були, й колгоспу не минули. А так ніхто не, не був, ніякого повстання в нас не було.

Пит.: А Ваша церква була відкрита під час голоду?

Від.: Я й не знаю чи вона була відкрита чи ні, бо тоді ми не ходили геть до церкви, а знаю, що до 37—го як уже наїлися, то я ще ходила в 37—му до церкви, а тоді може вона й відкрита була то ніхто не ходив, чи вона відкрита була, чи ні, бо я ж кажу

тоді ніхто нічим не цікавився. Я ж Вам, що кажу, я ніде нікуди не ходила як голодна була, я нікуди, то тільки, бо в мене ступи не було, то піду до тієї сусідки товкти в ступі, то вона прийде. — Ну, як ти його їстимеш?

Кажу: — Мушу їсти, то вона було піде, жменьку муки мені принесе, то я ту жменьку муки, водички зав´ю а заколочу, щоб густеньке було, а це таки зроблю його поки мокре, воно купки держиться, зробила таку котлетку, положила, суха сковорідка, я її положила, воно розсипалося, яке я клала таке й вийшло сухе, бо бурян, він же сухий розсипався, то я ложкою наберу в рота, водою тією зап´ю, щоб не вдавитится.

Пит.: А, раніше говорилил, що гречану полову мусили їсти?

Від.: Так я ж кажу, вже ж не було чого, то я ж то думаю, свині ж годуємо гречаною половою, та дай і я собі зготовлю гречаної полови. Як поїла раз, надвір, не можна вийти, в хаті нічого, а надвір не можна вийти, прямо так мов хто колючок в пику набив, я тоді перестала його їсти, паслася як корова по споришу бо в городах же все спориш, а він солоденький, вийдеш, тако щипаєш його, та й щипаєш, та й пішов на піч.

Пит.: А як другі люди спасалися?

Від.: Я ж Вам, що кажу, як вони спасалися, я не знаю, я не знаю, посусідськи мерли люди, як уже ми хліба наїлися тоді взнали, отого не знаєм, де дівся, вся родина, це дуже ми вже добре знали, двоє дітей і дві, і чоловік і жінка, дві родини нема, а де вони ділися, то не знаю. Знаю, що тієї родини нема й тієї родини нема. У тієї троє дітей, четверо дітей нема, й в другої нема четверо дітей то так казала, я в місті закопувала й закопаю, бо не можна, не викопаєш же землі, а була піскова земля, вигрібаю ямку, загорну, соломки настелю, соломкою закрию й не плакала, а як уже хліба наїлася тоді стала плакати, думаю, як воно просило хлібу: — Мамо дай мені крихочку ще хліба, а де я візьму і четверо дітей сховала, голівне, мужчини мерли, то хлопці померли, а дівчат двоє було, в них шестеро було, дівчата осталися, а хлопці померли. Вона хліба наїлася тоді, була як стане їсти так давиться, не може їсти, каже, я не можу їсти. А до того, то я ж кажу, ніхто нічого, це так уже ми на праці, як вже зійдемося то ото каже, а так ніхто нічого ніде не говорив, нема, там нема, там померли а ніхто про це не говорив, як їх ховали, де їх ховали, не знаю. А чую, я бачу як ідуть з колгоспу поки, бо я ж у полі, поки ідуть зрання, вони копали на гречку, ну, як може людина копати, копають, а ведуть коняку, щоб волочити, розбивати ті грудки, а та коняка така худа, що два, чотири чоловіки ходять з мішками, її підніма, вона не перейде через хату, впала, вони її підняли, поставили на ноги, вона знову йде, знову впала то так і ті грудки осталися, вони туди гречку кидали в ті грудки, то гречка з грудок не повилазила, і вони поки як копають, поки не їдять, як пообідали, бо солоненьке дають, пообідали то вже дивися те туди пішло, те те туди пішло та йде отака нога, так вода летить, те додому пішло, те на дорозі лягло, а чи воно дойшло то, мене не цікавило нічого, а тільки то я ж кажу бачить бо де ж, я бачу, бо мені все ж видно, че ж я в полі жила, то бачу, я не цікавилася хто він такий, які вони йшли бо я тільки знала, що я їсти хочу, я нічого не хочу, а тільки їсти хочу.

Пит.: Яка частина Вашого хутору вимерла?

Від.: Ну, в нас набогато вимерло, може 10 душ вимерло на хуторі, а так щоб вся, щоб вся родина вимерла, то тільки дві родини, не знаю, де ділися, чи померли, чи де виїхали, не знаю, де вони ділися дві родини, а так у нас 10 душ всього померло, бо хутір невеликий був, всього мати 30 дворів чи 30–ини, хутір невеликий був, і вони в колгоспі вже майже всі були.

Пит.: А що це був за плян, щоб колгосп перенести на Зелений Клин?

Від.: Отому, що в нас вроді землі казали мало, а населення богато, три колгоспи було, і вони то й сказали один колгосп переселити, бо щоб землі більше було в колгоспі бо землі мало на колгоспі попадало, і ото наш колгосп намітили П´ятирічку виселити на Зелений Клин. Вони зразу вербували добровільно, перевезуть це ж нас вербували, бо в нас дітей нема, перевезуть вам і хату, туди все вам перевезуть безплатно тільки, тільки йдіть, ніхто не погоджується добровільно. То вони тоді сказали примусово оцей колгосп весь вирядити, і ото той поїхав, молодий поїхав і один старий, ну, як той вернувся старий, то мій казав — він ніде також ж комнезамом був, той молодий вернувся, а старий вже між люди не показувався, видно, каже, добре там на тому Зеленому Клині, що він вернувся, між люди не показувався, так як оце як німці

приходили ж коли ще помер, і його не бачила а мій казав, бо все таки мужчини ходять, а я ніде не ходила, крім церкви було, що як до церкви ідеш то попід сільраду, то було кілометром обминаю, щоб мене не бачили, бо як почнуть тікати та гукати із сільради, то я думаю, я ліпше обмину, щоби мене не бачили, бо я ще не в колгоспі, колгоспник то вже не піде, бо треба робити, а я не в колгоспі, то я йду в церкву.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Вашій околиці?

Від.: Ні, ні, а коней було як вовків; багато було. То вовки коней давили то тільки ж колгосника розтягали, бо й в полі цьому вже то коні пасуться, то я бачила як–тілки почули, що коняку задавив, то як прийдуть так і б´ються шкірою розтягають, то тільки колгоспники, бо в нас я ж кажу, на нашому хуторі мати нас п´ять родин тільки не було в колгоспі а то всі були в колгоспі.

Пит.: Це завжди в Вас багато вовків було чи тільки?

Від.: Ну, тільки як оце в тому, вже в 33–му вовків і лисиці повернулися, я не знаю де вони, я сама їх бачила, вовка бачила, а лисиці так прямо ходили, як собаки, я не знаю, де вони набралися, ще раніше то чути, чути бо ми в лісі жили, кругом же нас ліси то чути, чути як було гуляємо то каже мій чоловік: — Слухай як парубки співають, вони виють, а так вони не ходили в поле, а тоді вже було як стали ходити в поле, як побачати там коні пасуться, він і слідить і за ним.

Пит.: Чи в Вас була така машино–тракторна станція?

Від.: В нас не було в селі, в других селах було. Ну так як воно так там тракторить чи то станція була чи трактор той, що із того села до нас не присилали трактори і комбайни сюди присилали. Як ми вже в колгоспі були, то де найліпший хліб не маєш права косити, буде комбайн косити, а на ввесь колгосп три колгоспи одного комбайну пришлють. То один приїхав комбайн, в одному селі, в одному колгоспі день покосив і поламався тоді вже хліб поки отак поклав, ходе голова, каже — йдіть косити бо комбайн справляється хто зна коли він прийде — то тоді вже ми йдемо ніччю косити, бо вже воно так понагиналося, покосим то вже висипалося тільки солому збираємо. Ніколи й раз не було, щоб комбайн прибрав те що виділили найкращий хліб, яке рівне, чисте, ніколи й раз не скосив при мені комбайн, шоб те, що приготовили для них. Та тільки обійшов разів три, чотири а тоді вже поломався, не було, щоб один прислали на той колгосп, другий на той, а один на всі три колгоспи.

Пит.: Скільки Вас всього було, що виїхали на Кубань?

Від.: Як, скільки нас людей поїхало?

Пит.: Разом гуртом поїхали?

Від.: Так, чотири осіб нас поїхало так, ми, наші товариші. Один одиночок поїхав, це три брати були, то два брати були жонаті а той парубок був, ото в того парубка з сільради взяв документ дійсний, що можна їхати, а ці два поїхали підробленими і то нас четверо поїхало. А вперед один їхній брат той вперед поїхав, то він десь там як був, що його напале діха, він поїхав, теща була, й це в неї жінки, жінчині дві сестри були, і в нього дитина була, то як ми вже з´їхалися, вони нас знайшли, то вже теща вмерла й його дитина померла й сестра її померла. Тільки він приїхав з однією жінкою а дівчину взяли десь там у приют, десь так Гандро чи що то ми з нею, як уже трошки обжилися та їздили, забирали ту дівчину додому. Там ми не переночували, чуємо ж крик, діти плачуть, тоді прийшли в ранці ми, поприходили такі дві двічатка, ця й каже: — Ще якби це ваша мама прийшла — яка вона наша мама, ми б її й не хотіли бачити, раз вона нас бросила на станції, ми заплакали, кажемо: — Боже, так їх учать, — а ми тоді цю дівчину взяли, її сестри взяли ще не випустили, а там більше таких осталося, що значить нас приведуть на станцію батьки чи померли чи покинули, думають хоч діти житимуть й ото такий то там приют був. А це літом було, що ми ото там в дворі спали на тому, на возі і чули як діти плачуть та й кажем: — Боже, Боже, де ж та мати, якби це мати була.

Діти плачуть і воно то ще й каже: — Яка вона моя мати, як вона мене бросила?

Бо ми ото в 34–му році три місяці їздили, ми на однім місці не були, а три місяця їздили, там місяць побули, там місяць аж поки повернулися, тоді вже не минули колгоспу.

Пит.: Чи бажаєте ще щось сказати?

Від.: Вже, мов нема нічого.

Пит.: Щиро дякую.

Від.: Прошу.

Anonymous female narrator, b. February 16, 1906, in the village of Hoholiv near Kiev, a center of the Ukrainian movement since pre–revolutionary times. Her father worked in Kiev and her mother farmed. Narrator's father was arrested in connection with the SVU affair, and the family was expelled from their house. Narrator attended agricultural institute in Poltava, from which in 1930, only three months short of graduation, she was expelled as a hostile class element. She travelled to Kharkiv to see Mykola Skrypnyk and was allowed to complete the course. Then the family moved to the Caucasus, "where it was freer," but, after official harassment for their class origins, they fled to Voronezh in Russia. When the political police also harassed them there, narrator's family returned to Ukraine, settling in Kiev. Then they returned to the Caucasus, where they encountered the famine and later to the Karachai region, where narrator's husband contracted tuberculosis. Returning to Ukraine, her husband left her at some point before the war. Narrator describes Prosvita (the Ukrainian system of village education societies), the Ukrainian theater, how patriotic landowners evolved a patronage system for the development of Ukrainian culture, contacts with noted Ukrainian cultural activists such as the poet Hryts'ko Chuprynka, her village's resistance to communism, how the authorities suppressed her social and cultural set, as well as the consequences of being branded an enemy of the people on narrator's personal life, including the attempted indoctrination of her own children. Narrator states that many of those of the poorer villagers who helped the regime died in the famine. As a whole, her village's population is described as highly nationalistic, holding Petliura in high esteem. Dekulakization was so thorough that "they loaded everything, they even took, excuse me, the chamber pots." There was an uprising in narrator's village, which "cost the village dearly." Asked what she and her acquaintances thought of national communists like Skrypnyk and Shums'kyi, narrator responds: "We hated them all." On the famine, narrator states, "Many, many died in the famine! But a few survived... They knew that Moscow did it... The bread was all taken and then it rotted outdoors. And guards stood so nothing could be taken... This, this was terrible!! They simply wanted to destroy Ukraine and see to it that there would be no Ukraine anymore. Oh, that was their only goal." Narrator also provides information on an anti–collectivization rising of the Gortsy. Narrator believes that Ukrainization was a phony concession made only "to catch the entire Ukrainian elite." "Ukrainians hated Russians a lot, and Russians (hated) Ukrainians. Such hatred existed because all the bosses were Russians." "And we went to Russia because we had no place in Ukraine." At the time of the interview, narrator was in poor health, and there are problems with dates in her testimony.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися?
Відповідь: Я народилася в 1906–му році, 16–го лютого.
Пит.: В які місцевості?
Від.: Під Києвом.
Пит.: Чим займалася Ваша родина?
Від.: Моя родина — батько працював в Києві, а мама вела господарку невелику і так ми жили. А ми там вчилися. Мамі ми то помагали, а більше ми також вручилися до гімназії. В нас була гімназія відкрита. За часів батьків відкрили гімназію, то ми ходили до гімназії. А в літі то ми працювали, батькам помагали трошки. Так.
Пит.: А чи можна Вас запитати — яка праця була в Вашого батька?
Від.: Мій батько працював, я думаю що він — я навіть і не знаю чи він працював в Києві, бо він в той час як він був там, то він належив до підпільної організації й ми діти не знали де він. Належив до СВУ (Спілка визволення України). Вже пізніше то я аж догадалася. То батько, значить, не з нами жив, а мама сама господарювала. А він

час–до–часу приїжджав до нас. Він допомагав. Пізніше вже як стали забирати, то батька забрали і вивезли аж на Колиму, батька. А маму вигнали з хати. Прийшов сусід і сказав, щоб мама втікала бо маму візьмуть.

Сестра моя учителювала, а друга була замужня. А я також вже пізніше, я також вийшла заміж дуже рано, бо я й чоловік училися. Він був з бідної родини, то я вийшла заміж, щоб могла вчитися. Ну, то зразу там таки Ваюлка(?) була, недалеко села Маївка(?). Там була сільська–господарська школа. Я кінчила ту школу а пізніше чоловік переїхав, також кінчив, але раніше переїхав до Полтави, і я, в Полтаві сільсько–господарський інститут кінчав, і я тоді попала. І в 30–му році я скінчила сільсько–господарський інстинут. Але мене з школи викидали. Дарма, що я була замужня. Я була замужня три роки, вже я мала бути скоро матір´ю, а мене викинули з школи бо я чужий елемент була. Зі мною був бойкот, зі мною ніхто не говорив з учнів. Тільки я мала таку товаришку, що я пізніше вечером їхала до неї і спитала її, що проходила школа. Професори ставилися до мене дуже добре, всі. Навіть, часом треба скласти якийсь іспит то вони мене авансом. Так що значить, вони знали, в якому я стані була.

Ну, пізніше, десь чоловік раніше кінчив, ну я ще домучилася там. Жила я, правда, один раз, у таких людей, що її чоловік належив до СВУ і я в їх мешкала. І я то все знала. І ми з нею ходили. І там якраз, інститут в нас був в Полтаві, і перед інститутом була велика в´язниця. І в тій в´язниці сидів її чоловік за СВУ. І вона каже: — Ходім, побачимо, може як–небудь, бо мені самі й незручно.

То ми стояли на сходах і склепчик маленький і тоді ми бачили — він до нас так рукою помахав.

Пізніше, як вже мене те ж почали викидати з інститута, я вже була заміжня. Я поїхала в Харків, до цього Скрипника, до того премудрого Мстислава дядька. Він був народним комісаром освіти України. Я поїхала до нього й кажу, що мені осталося ще три місяці до кінця школи й мене викинули з інституту.

— За що?! Я нічого злого не зробила, я кажу, вже буду, не сьогодні завтра, матір´ю. Я з батьками нічого не маю. Батьки мої нічого злого не зробили. Був батько засланий і нас, всю нашу родину розігнали.

Каже: —Їдь.

Я поїхала. Як поїхала тоді на комсомол, на мене напали з усіх сторін. А зі мною бойкот, щоб ніхто зі мною не говорив. А тут я вже мала скоро народити дитину. Я хотіла доказати, що я таки не буду вам працювати на вашу владу. Але я таки хотіла кінчити, доказати, що я таки кінчила вищу школу. Ну пізніше, вже до кінця вже мене, не хочуть допустити до іспитів. Не можу ходити на лекції, бо в мене маленька дитинка. А я дитину покину, а біжу на лекції. А таки не можу — мушу що три години годувати. Ну, вони не можуть мене викинути, бо прийшов вже наказ, такий, що я можу кінчити. Ну, і дитина в мене така хворенька була. Молока не хватало, ну пішла. А я казала: — Кінчу, кінчу, кінчу!!

Приїхала до мене мама там, начить, вже як годувала такими, знаєте, всякими жувалаа хліб таким. Пізніше я так і кончала. Кончала, я кажу, я хочу дістати документ, що я кінчила сільсько–господарський інститут. Вони мені дали документ. А на праці казали що мені не дадуть. Я кажу: — Я не хочу для вас працювать!

Пізніше приїхав чоловік, а чоловік забирався на Кавказ, щоб менше знали.

Переїхали ми на Кавказ. Гарно там, на місцеві було гарно. Значить, мали маленьку дитину. То чоловік працював. І знову вже нас знайшли! Знайшли там. Із–за чоловіка давай тягати до НКВД, що твоя жінка є куркулька. Ми давай, відтіля втікати. Давай втікати в Росію.

Приїхали до Росії під Вороніж. Вже я мала там вже двоє дітей. І значить знову нам не має. Сусідка прийшла, а приїхав мій батько і каже, значить, що хоче побачити мене із дітьми, бо він довший час сидів, чотири років сидів у в´язниці на засланні. Так роки пройшли. Сусідка прийшла і заявила, що приїхав тесть мого чоловіка і до НКВД знову. Чоловік каже: — То не є тесть, то мій знайомий вчитель. Ну, іди додому.

Ми мусили звідтіля знову втікати. А чоловік працював в такій сільсько–військовій, в таким заводі, де коні вирощували. І він мав гарну посаду. Ну, а я вже сиділа тихо, ніде не рипалася. І знову вже приходить наказ, що знов, ну знову,

переходимо й з другого міста в друге. А потім вже в кінці, ми не могли, й виїхали, значить на Україну, до Києва. Він пішов до Києва, значить, пашпорта не дали ніякого. Ну, і пішов десь там працю знайшов якусь, а я вже осталася вдома, в його батьків, бо мою родину всю вигнали й хату забрали й все.

То я робила, помагала у батьків, і копала город і все, а діти бігали. А чоловік устроївся десь на праці в Києві. Пізніше, я вже не можу витримати, знаєте, так! Він там, а я там, кажу: —Давай десь виїдемо!

Ну, пізніше, ми виїхали аж на Кавказ, і він нам місце знайшов, і діти більше до школи пішли.

Ну, тоді приходить мала донька та каже: —Мамо, що це таке, що це таке „ворог народу?"

Кажу: —А що таке?

—А мені в школі кажуть, що мій тато ворог народу.

Кажу: —Не слухай, що там діти кажуть!

Ну, вже думаю, ну що вже й до дітей добиваються, знаєте!

Пізніше ми знову виїжджаємо. Ну, і так, так все моє життя пройшло так, на місті не сиділи. І в проголод, бо боялися, чоловік мав працю, щоб ми могли діставати добрі харчі. А чоловік не хотів того брати. Каже: —Ви, значить, *I don't know*, як поїхав по бригадах, бачив, що люди голодували.

І я голодувала. Іду, беру двоє дітей, одне за руку. Іду за тією шкляночкою молока, щоб дали дитині молочка. Ну, а потім той був сільсько–господарський той, що харчі завідував. Каже: —Знаєш, що? Я знаю, що ти голодуєш. Твій чоловік нічого не виписує. Я тобі випишу харчі.

Ну, перший раз виписав харчі так ми просто, в рай попали, що вже були в нас і хліб, і м´ясо й сало й дали маргарини і кусочок масла і молока.

Пізніше ми, значить, і знову до нас добиваються. Ну, й знову давай втікати й вже виїхали на Кавказ там, де карачаївці жили дикі, і ми там —нам добре жилося вже. Там нам добре, бо нас ніхто не знав, і туди приїхали ще два такі молоді хлопці, що їх хотіли ловити і десь вислати. А вони, якось старші Ярко сказав адресу і вони на Кавказ до нас приїхали. То вони в мене в кухні жили —купляли барана там і тоді робили, самі вони зробили і готове мені м´ясо, а я їм варила обід. І отак ми тоді вже.

А тут чоловік дістав туберкульозу, вже кашляє і кашляє. Так ми тими вівцями, що там були такі кордюки вівці, так знаєте, горські вівці. А це два хлопці жили в мене. Ось один був жонатий з жінкою, а другий так. І вони в кухні в мене спали. Але вони помагали мені: воду носили і зарожуть в барана, то я чоловіка напихала, напихала тим і чоловік видужав з того, не мав вже туберкульозу — зажило.

Пізніше ми вже їдемо на Україну. Ми на Україну приїхали сюди. Ну, він мене покинув в батьків. Мені тяжко було там, а він потім каже: —Ну, давай ще десь якусь працю.

Ну, а тут війна —тут війна й то ми вже давай втікати. Давай втікати й отаке життя!

Ну, що ще ви хочете в мене? То запитайте. Може щось я забула сказати.

Пит.: А скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Мій батько мав щось 60 десятин землі. То він сам не обробляв, бо працював в Києві, а то, значить, так давав в аренду. І то нам привозили, значить, снопами там скільки, я не знаю —як би, чи десятий. Може ви знаєте? Я не знаю. То привозили ті снопи, приходили молотники, і то вже ціпами молотили. А тоді здавали, той податок скільки наклали, і так ми жили.

А тоді, як вже стали такі арешти —стали такі, що просто не можна видержати, то я ж відірвалася від родини, бо мене з школи викидали, що я куркулька. То я вже й заміжня була тому і виїхала в Полтаву, а потім пізніше в Кавказ. Як чоловік тільки кінчив там, то каже: — Я не хочу на Україні, а на Кавказ. Нам там добре жилося. Помагали батькам трохи. І адреси нікому не давали, і там в Кавказі вижили. А вже під час війни то ми повернулися.

Пит.: А чи ви хоч трохи пам´ятаєте про революцію?

Від.: Ні, я мало пам´ятаю, мало. Тільки знаю, що таке якесь страхіття було, що вночі, начить, якийсь наскочив відділ. Я вже забула, як вони називали, що вскочили і

таки, стали грабувати. І такий клич було. Клич цей був: — „Бей жидов, спасай Россию," — бо такий чули клич. І жиди тоді ховалися, але жидів, наші люди спасали жидів. І саме в Ярка така клуня була, то їх там було набилося цілий той. Банда якась, чи Муравьова чи холєра його знає! Я вже забула! Якась скінчила банда і: — Бей жидов, спасай Рсосию!

Вони тепер перемінили, кажуть, що банда була українська. То не правда. То були росіяни, бо скочили, значить: — Бей жидов, спасай Россию. — А в Україні не було ніяких непорозумінь з жидами з українцям. То не було ніяк.

Ви знаєте, от наше село було таке містечко, Гоголів називається, що Шевченко писав однак, Гоголем називався.

Пит.: Чи Ваш батько брав участі в революції?

Від.: Ні, ні — він ніде не брав участі ніякої. Бо тоді якраз, як оце, значить, революція, то він в Києві, значить, був пізніше. А пізніше то він, таке в нас далеке, далеке село було називалося Біле Поле. І там така хатка була, і він там оту революцію прожив, а мама сама була. То мама з нами жила. Мама з нами мусила, ще нас троє дівчат було. А як заскочуть ті большевики, то мама нас в комору закривала. І мама з нами, бо батько страшно боявся, і він утік в те поле, і там він пережив оцю революцію й оце все. А пізніше вернувся.

Тільки мама приїхала до мене. Якраз я мала народити дитину, мама приїхала. Мама приїхала — в той день батька забрали. Той день батька забрали, і батько сидів щось шість років з чимось. Значить, у 30–му батька забрали а вже калікою випустили його вже нікуди негоден. То батько, що то ще пожив трохи. Вони вже покинули це село, де ми народилися, і вони виїхали аж на Кавказ до сестри, так щоб сліди сховати. І там батько і мама жили вже в моєї старші сестри і там вони померли, і там сестра поховали. Бо вже забрали всю нашу господарку. Ми жили в самому центрі містечка цього — недалекі Броварів, недалеко від Києва. Було дуже культурне. Була просвіта. Ми так пісні ходили співали і ставали п´єси там всякі, так як „Запорожець за Дунаєм." Я ще тоді мала була, то мене там десь на декорації брали. Так що наше було дуже, дуже таке, знаєте, ну політично розвинене. Там такий Саксаганський по ім´ї був. І дуже гарна трупа була, і вони їздили до всіх сіл, по Полтавщині. Ну, то я там була мала, то я так тільки отак, що треба виставку зібрати. А моя сестра там грала Марусю, і грала голівні ролі й все. Ну, ця сестра вийшла — в нас такий агроном приїхав, що там знимка. Він сам росіянин — Сахаров називається. Може це він родич Сахарова, не знаю?

Пит.: Може якраз.

Від.: Ну, і вони познайомилися. І він був агрономом і він мав такий виїзд, знаєте. А ми такі дівчата були молоді, то ми, начить, їздили так, як на пікнік робили гуртово то що тут, знаєте. Пізніше він оженився з мої сестри і вони виїхали в Росію. В Росії його забрали і стріляли. І вона осталася — сестра моя рідна осталася з двома дітьми. То старший син, Валя, то він покинув і от скаявся батька — дав прилюдно, що Сахарова такого Павла він одмовляється і поїхав. А дочка, бо то вже жила у мої сестри, ну а сестра, того чого, вона молодою померла. В мене єсть, як вона вромула життя. Зараз не хочеться знимки шукати. Тоді я не знаю, чи було 45 років чи ні. Начить, син поїхав в Росію а, начить, дівчинка то вже виховала бабця, моя мама, її виховала ту дівчинку.

Пит.: А так, як у Вашому товаристві, то як думали, як Україні найкраще?

Від.: Як думали, як найкраще. Такий було гурток і все і по–українськи говорили і п´єси ставали і начить ніхто не говорив, начить, по–російськи. Як я приїхали, я приїхала в Росію, так я приходжу, а вони, я по–українськи, говорили: — Я не понимаю.

Кажу: — Ви добре розумієте!

Я кажу: — Я українка.

— Ты хахлушка.

— Я є українка! І прошу, щоб мені дали. — Вона не розуміє. Я кажу: — Ви добре розумієте! — Я кажу: — Російську мову не знаю.

Я так знала російську мову прекрасно і тепер знаю російську мову. Але мені російська мова так то мені ніби якесь пекло, щоб я говорила по–російському з жидами — я не хочу. Я прекрасно знаю російську мову, бо як школу кінчала, то по–російському було. Але вона мені противна.

Ну і так за мене і чоловік страдав, бо вони страдали. Бо вони рахували, що я куркулька й багато ролю. Ну, брати, правда, покінчали школи — пороз´їжджалися. Один десь устроївся десь залізно–дорожним на дорозі аж коло Сибіру. Втік у Сибір і там собі оженився. Пізніше, як мені вже сестра писала, що він поробляє, вже на Сибірі оженився і якось їй признався. А вона пішла заявила. Заявила, вже мали двоє дітей, такі гарні діти. Пішла заявила, що він такий і такий, що він розкуркулений. Ну то він тоді втік. А тоді не знаю, де він дівся.

А старший, то це Іван. А Микола кінчив земляну школу. То він у Києві працював і в Києві потім жив трохи. А потім і його забрали, то я не знаю, де він дівся. І я з братами —я не знаю, де мої брати є, тільки з старшою сестрою переписувалася.

Пит.: А це сталося, що дружина на чоловіка доносила?

Від.: Так, так, так, так!! Пішла і двоє дітей дорослих мала. І зв´язалася з ним НКБД. За нього заміж вийшла, а його вигнали. А ми такі дівчата осталися, бачите.

Пит.: А в Вашому товаристві були комуністи?

Від.: Ні, ні. І в нашому роду й мого чоловіка ні одного не було, що був симпатик комсомолу. Комсомол був. Комсомол був такий, що то ходили, ходили, як пані каже, і з тими. Підлогу рубали й шукали все збіжжя. І вже як ми приїхали з чоловіком —вже я мала до свого рідного села до Гоголя, це село за яке Шевченко пише, я назвала його селом. Ну коли ми, коли я приїхала, а тут і пришли з тими палками шукати. Старший Ярко каже: —О все, каже, —в мене мішок є збіжжя такого, ви знаєте, не чистого.

Каже: —Хочете? Беріть!

А вони давай то. А чоловік тоді до них із бійкою. Я тоді налякалася. Думаю, заберуть чоловіка, що я з двома дітьми в чужому селі буду робити! Боже, я його за ногу. А він каже: —Я зараз піду до вашого комнезама, як ви маєте право в мого батька?

Мій батько все дав — всю худобу і хату і хати, вони половону забрали. Туди вселили тих пілотів. А тільки одну кухоньку батькам оставили. А в них була хата. Вони завдяки нам таку поставили звичайну, думали, що ми будем жити, на два кілометра. Та він пішов так потім. А я думала, що вже чоловіка заберуть і я з двома з дітьми. А так вони тоді покинули то, і підлогу не порубали в хаті.

Але як розказували те, то страшне що й хірше. Як десь борщу, чи там щось жінка заховала в такі печі, де засланка така була звичайна, і там борщ варився. Та страва стояла до самого вечора, тепла була. Не було в таких плит нічого. А в по селах. А пізніше вже як, як того то вже там поробили всякі плити, чи знаєш?. То страшне, що то! То життя було то, я скажу, що я вже заміжня була. Вже мала чоловіка, мала дітей двох. І вони мене переслідували там, поки до Америки не втікла. Я була ворог народу й все! Я ворог народу черга перша!

А чоловіка —ото прийде чоловік! Пішов на працю чоловік. Я чекаю, я стою —я просто вже сива робилася. Думаю —чи вернеться? Приходить він ранком. —Де ти був?

—Мене НКВД тримало. Із роботи й до НКВД.

І запишися в НКВД. Ти будеш донощиком. Ми тобі будем платити дуже добрі гроші. Тільки доноси на своїх а на свого агронома, на свій власний персонал. Доноси, то ти будеш добре жити й, все ми тобі дамо й пайок, і що хочеш, і ми тебе виситавим. Чоловік каже: —Я від батько свого і від тестя не відкажуся. Він каже: — Ви мене розстріляйте але батька я не відкажуся!

Каже: —Я не відкажуся від батька і цього я вам не буду; я вам нічого не виконаю. Що хочете, то робіть зі мною.

Ну, а вони так тягали, тялали, а тоді плюнули на нього. Не вже то так, таку працю дали, що ми ледве вижили. Той мій чоловік умер рано —пішов від того — так і вмер, що скільки пережив. То просто, знаєте, не до подумання, що така держава так мучила своїх людей.

Пит.: Хто в Вас були комуністами?

Від.: Та, така шустваль(?). Порядного не було нікого. Наїзжих багато було таких, москалі такі приїжджали. Вони старалися. І вони не знали російську мову, а тільки калічили. А більше таких приїжджих були. Все були більше росіяни —більше приїжджих було. Ну, а так на селі то такі бідняки були і пішли. Думали, що вони як заберуть хліб у тих господарів, вивезуть усе. Тільки накладали скільки, скільки ж податку накладали; кожний мусив, значить, вже й теля продавав. Виповне і думав собі,

що то вже все. А вони пізніше, то вже не було, люди йшли втікал собі аби світ за очі, аби. В місто, то вже в місто там якимсь чорноробом. То в місті, то вже дістав картку. На ту картку якось то кавальчик хліба діставав.

А та голота так вона також подохла, і як вони мені пізніше писали, то вони всі подохли з голоду там. Бо як був, як багатий мав, то бідного годував. Я знаю, як я жила в мами, то було так. У нас було троє дівчат, а потім три хлопця й остання дівчина була. Старша учителювала, молодша вийшла заміж, так рано померла. Ну, а я також кінчала сільську ту школу тут в Майовці, а потім пішла в Полтаву, де чоловік перевівся. Він мене перевів, то я там скінчила. А що ж я хотіла сказати, та й забула!

А наше дуже культурне містечко було. Я кажу, в нас просвіта була. Ставили такі опери і п´єси ставили й їздили по селах. Так що в нас дуже було. А вже як прийшли ті, то вони вже просто страшно усіх оцих понищили. То так Саксаганського ролю вмер. Він Саксаганського, так його й забрали. Мого дядька забрали. Він був ще офіцером знаєте. Пізніше його пустили і то. То вони забрали його й Грицько Чупринка, це мій сусід, поет.

Пит.: Поет, то Ваш сусід?

Від.: То мій сусід був він недалеко. І він, ми дівчатка були маленькі, а він уже був такий кавалер. І він ото як іде то усе, вірші деклямує. А ми підслухуємо. Пізніше, так як прийшли то забрали дві підводи, нагрузили все, навіть вибачте, нічні горшки забрали. А це сусід в нас був так напроти. А він втік у Київ, бо він з моїм батьком. Не втік, а вони його посадили в в´язницю і мого дядька Венделовського і цього Грицька Чупринку в в´язницю посадили. Вони то в одній камері робили.

То стара, він мав стару сестру — така старша діва була. Вона заміж не вийшла. І стара мати була і батько. Так вони посклада все на підводу, і їх, це я бачила своїми очима, десь вивезли їх. Старі, так вони плакали, що я не могла на них дивитися. Такі вони мали гарні сади, і він ото все вірші писав, деклямував. Як у „Село, неначе писанка село." Ну — це то Шевченка. Якось він, „Мій край, мій, мій любий краю мій, мій любий." Десь в мене записано, як оце Грицько все деклямував.

Ну, тоді він вже дорослий, то його там просто і мого дядька, маминого брата, то різали по паскам. Там НКВД було тоді — НКВД тепер було. То НКВД так мучили страшно.

В нашому селі було велике повстання і це мій дядько і Грицько Чупринка то були належали до тієї організації.

Пит.: В якому році?

Від.: Це було, на Божому 29–му році, бо потім в 30–му році то вже великі арешти. Усіх позабирали в 30–му. Я думаю так 28–ом, 29–ім. Я то чому пам´ятаю? Бо вже тепер голова така стара.

Пит.: Скільки Вам років було?

Від.: Така я підліток ще була. Я ще була ходила до школи. А пізніше, то вони, як забрали мого дядька й того і в Києві посадили в в´язницю. То вони їх вже мучили й пізніше вони вже живі не вийшли. Але як там були свідки, то казали просто паси з них різили, і так з них знущалися. То й ще там було з сусіднього села, я забула того прізвище. Таке було, що треба було ближче село, а то ще одне село далі було. То там також було таке, що така була як добра українська група. А після того, вже після цього, як вже цю групу розгромили, то тоді вже: — Чи ти належив, чи не належив, чи ти там був? — То таке до всіх уже тягали все. Майже пів села всіх позаарештовували і порозсилали, порозстрілювали. Зразу вони взяли самих голівних, значить, взяли старосту села, старосту церкви. Сімнадцять душ таких інтелигентних людей селян. І вивели за село, де нема нікого, і розстріляли. Це як скічили перший раз.

Пит.: Що ще можете сказти про це повстання?

Від.: Ну такого, я не останній, бо пізніше, як я вже вийшла заміж і ми з чоловіком їхали в Мирівку тоді з Мирівки виїхала туди в Полтаву, то я вже зв´язки з усім згубила. Я тільки взнала вже, як мама приїхала до мене в Полтаву, що в нас родини вже не було.

Сестра учителювала, то вона заїхала аж на Кавказ. Вона і тепер осталася на Кавказі. Потім мама вже до неї поїхала. А батько, як вернувся вже з висилки, то вже він довго не жив, і скоро помер вже від того пережиття. А мама ще трошки довше пожила. Ну, то а тепер, то як я вже переписувалася так трошки з сестрою. Але я пишу прізвище. Як я написала своє прізвище то вже я нічого не дістала. Я з чоловікою

сестрою переписувалася, то Волошина. Волошина в нас була знайома така. І вона, сестра її була тут. І я попросила сестру, щоб її сестра (вона приходила на відвідини), щоб провідити мою родину. Ну вона поїхала, і провідала, як живе, і потім написала. Ну, а коли вже перейшла сюди, то я не могла писати на Волошина бо тут скриньки, то я не могла на чуже прізвище. Я, як написала Ярко, так як відрізали. Всі зв´язки порвані. Тепер я нічого не знаю, що там робиться.

Пит.: То, чи Ви пам´ятаєте як виглядало це повстання, що Ваш дядько і Чупринка...?

Від.: Я трохи пам´ятаю. Бо так я встала вранці, а вони так, ми ще були там а вони через наш город біжать, біжать, біжать! Усі, всі. І той Петлюра втік — Петлюра втік. Значить якось до Броварів попав, та до Києва утік. То він сховався. Мій дядько також. А тих усіх більших позабирали і порозстрелювали. І тоді їхні родини, які так далекі родичі, то всіх позабирали і порозстрілювали. Так це повстання дорого, дорого нам коштувало!

А так, Петлюра втік якраз через мій город. Біг і махнув рукою, і мій дядько. Але вони там утікли в Київ. А тоді з Києва так десь вони знову мусили втікати. А тут вже те НКВД наїхало й тільки чи родичі, знайомих чи що, в в´язницю тюпрму повно заповнили, і тоді вже й мого батька забрали. То він сидів, заслали його, сидів він там пів року. Не знаю скільки, пів року, чи більше того. Я ще мамі купила дві цитрини — це рідкість була. Та батькові передала.

В Полтаві жила мама доки я виїхала. То каже: — Відвідай батька.

Тоді батька, як заслали десь на каторгу, був аж на Печорі дуже далеко — він був на Сибірі. Так то пройшло такі роки. То він там був три з половиною роки. Ну, вже не вертався в своє село, а до моєї сестри приїхав, а тоді приїхав вже провідати внуків. Ми не бачилися довший час. А так тоді вже він вертався назад. В мене десь і знимка є — він вже такий старенький але всмішка така же сама. Вже такий старенький з палочкою, такий худенький!! При нагоді колись я найду, як він перслідуваний виглядав — ту знимку може й переороблю. А то він, то він як! А то ми ще маленькі діти були, як то брали знимку. Ще пам´ятаємо як батько так убирався. І він, він старший був. А це зараз прислав мені, перед смертю, вже як прислав таку знимку старенький — вишита сорочка і все вишите. Досить сорочка була вишита. В старенького десь схоронилася, чи може сестра вишила сорочку. Бо писала сестра: — Батько любить дуже вишивку, і він все в вишивці.

І знимка така, вже такий старенький — такі вуса й вишита сорочка.

Пит.: Чи можете повторити це що раніше говорили як грозили Вашому батькові перед арештом, здається про ті вуса?

Від.: Та й вони, вони казали: — Ми тобі ті вуса куркульські життя не дамо!

То батько так пізніше... Але він однаково то й саме й вмер. *Yeah.* Що пережили то, то страшне! То просто до не подумання!

Але що, я рано заміж вийшла. То за чоловіка мого вже ж вийшла заміж, вже ж мала дорослих дітей. І то для батька вони не могли на нічого забути, ніяк не могли забути нічого! Батько був такий великий націоналіст. А ким батько працював, мама нам не казала, і ми не знала нічого. Знаєте, дітям тоді нічого не могли говорити. Навіть як в мене діти були вже і ми переїхали таке одне село там Медвенах(?) там таке було село. Воно було, між іншим, дуже таке українське село, що там було повстання проти большевиків. Саме вони село зробили своє повстання. Але тоді як ускочили, вони не могли, довго триматися, щось з місяць Медвин(?) так називався.

Ми, як вже ми мусили їхати на працю, то чоловік вибирав на карті. Коли таке на карті він каже: — Ох, обгорнене на червоною тинкою, червоним олівцем, що це за село.

Тоді питав: — Що за село?

Пішов у Київ до обкому, комісаріяту, щоб дали праці. Він каже: — Ні, ми це золоте, ви не хочете бо там, каже, самі бандити. Там, каже, повстання проти радянських владівців була.

Чоловік каже: — О, ну то пошліть мене туди. Мені не страшно.

Як то вони ще, каже: — То мені туди й треба.

То ми поїхали туди в село, таке гарне село було. Дуже таке, патріотичне було село. І ми там жили. Там хатку дали нам. І якраз хатка виходила на цвинтар. А

пізніше той цвинтар мені боком виліз. Вже як ми там жили, вже ми там, довший час. Чоловік агрономом в дома був, а я з дітьми була. Діти до школи ходили. Приходить і Паска. Я возьму та й спечу пасочки. А дитина це була вісім рочків. А вчителька каже: — Ну добре! Каже: — Це надходить свято, але ми свято не визнаємо. Ми визнаємо першого травня. Скажіть ви мені, діти, чи ваша мама котра спекла паску?

—А моя, а моя мама пасочку гарну спекла.

А тоді вона каже: —Добре, скажи, хай мама прийде сюди.

А тоді прийшла, та й така рада. —Мамо! Учителька питала хто пасочки пік. А я сказали, моя мама спекла!

Кажу: —Я пасочку не пекла, Людмило! — То кажу: —Булочку я спекла, чому ти не сказала?!

—Ні, мамо, то ж пасочка. Ти ж казала, що ти спекла пасочку.

Ну, що ти будеш робити? Мама казала.

—Учителька казала, щоб ти мамо прийшла.

Я вже нічого не кажу. Кажу: —Ти як хто буде питати, то кажи булочку спекла.

—Ну, то ж то пасочка вона так виглядає, так гарненько виглядає.

Я кажу: —Я не піду!

Я й не пішла до вчительки. То що вона там думала. Дітей настроювали, щоб діти проти батька. А тоді раз діти прийшли до школи, так як маленькі були. А я так собі сиджу собі говорю.

—Мамо, що це таке ворог народу?

Кажу: —А хто такий?

— То мене питають, і все кажуть ворог народу. Кажуть, що мій тато. А що це таке?

Кажу: —Та то вони дурне говорють!

Кажу: —Ти не слухай їх!

Кажу: —Нічого, нема ніякого ворога народу.

Бо так дітей наставляли.

Пит.: А що в Вашому селі люди думали про Петлюру?

Від.: В нашому, наше село було таке дуже національне виховане. Так що вони Петлюру любили і поважали його і до всіх було. То пам´ять Петлюри то, той дух, закон святий. І мій дядько був у Петлюри, чоловіка брат був в Петлюри. Пізніше він був контужений, то йому життя не було. Ну, ми як вже і як вже, як треба відбитися, так ми й втікли на Кавказ, як вже покінчили школу. Так його брат приїхав, і в нас в Кавказі жив, бо його там гонили.

Ще приїхали такі два якісь парубки до нас, що я їх не знала. А то якісь родичі були. І за ними ганялися, що вони ось казали петлюрівці, і вони і Петлюру і не бачили. І вони до мене приїхали і там одна кімната, одна кімната велика, як нам дали там, начить, на Кавказі ми коло Теберди така річка була. То ми там жили і ховалися то. І ті два хлопці приїхали зі села й я їх мусила прилажувати. Там вже вони пізніше місце знайшли. Ну, вони мені помагали мені — воду носили, доварювали і овечок різали. А тоді брат утік цей чоловіковий. Він пасічник був. Пасіка у старих Ярків була дуже велика пасіка — вони дуже любили. А потім, як він доїхав у якесь там село, далеко, від свого села. І там він таку громадську пасіку мав, завідував. То як вже прийшли до нього, до нього добилися —а він в петлюрівській армії офіцером був. То він тоді то все покинув і знову до нас утік. Ну то, як ми на Кавказі —ну то й він вже був.

А потім, як вже з Кавказа, то я кажу: —Давай, вже!

Ми б ще довше були, але там дуже тяжке для мене повітря. В мене то було хворе серце, від того всього. А там таке горське повітря. Таке було, що як я пішла до лікаря він каже: —Тобі не можна, бо може бути атака серця.

То ми за того виїхали. Там річка Теберда була, і ще така друга така, такі горські річки. Там дуже гарно було — там люди карачаївці. Вони казали чоловікові: — Твоя власть была хороша, но длинная.

Але чоловіка дуже любили, і ми до них в гості ходили. Вони нам смажили такі чуреки. Знаєте що таке чуреки? Таке, такі коржі завішують, і посеред хати вогонь. І вони страшно чоловіка, бо чоловік їх охороняв од всього, менше, щоб податків накладали. Так вони, то як чоловік мав, купив таку лошаку. Страшно він любив, його

батько коней любив, І те лоша ми вигодували, знаєте. Бо то воно, бо мені так хата наша була й поле було й річка Теберда на Кавказі. І те лоша виросло велике. Ну, то ми вже мусили звідтіля втікати. Я кажу: —Продай того.

А чоловік страшно любив коней: — Ну, як я вже ж продам, як я його з малюсенького лошати виховав його. А як його продавати?!

Я кажу: —Піди до того, кажу, карачаєвця, що ми в нього в гостях були, що він казав: „твоя есть хорошая, но длинная."

Кажу: —І продай йому.

Чоловік пішов, каже що, з того лоша вже вийшла кобила, і вже привела ще лоша. Мали двоє. То він каже, що — то я тобі кидаю це, як каже: —Ми будем потребувати гроші. То тоді нам пришлеш.

Ми покинули тому карачаєвцю. Ту коняку й з лошатком маленьким. І самі виїхали. Пройшов рік, ну а чоловік, ми виїхали то що десь ви дівали як ви ваше мешкання мали до кімнати і то сказали „куркулі."

Пройшло два роки, коли він пише нам листа. Я, ми йому адресу подали і так переписувався чоловік. Він каже: — Я держав його, пізніше цю кобилу держав. — Пізніше каже: — Прийшли сказали, що це все йде в колективне господарство. Ти не можеш мати своєї власності.

Ну, я думаю, як заберуть. Так він взяв і продав того коня. І вислав нам гроші. Я вже й забула скільки —чи там 50 карбованців — тоді ж на карбованці було. Ну, вислав нам ті гроші. Ну, то чоловік йому половину вернув. Ні! Він так казав: —Що чого мені робити?

Каже: —Вже прийшло до того, що хотіли цю кобилу забрати.

То чоловік написав йому: —Ти продай цю кобилу і всі витрати. А як можеш мені половину чи третю половину грошей. Скільки ти можеш.

Він прислав нам половину грошей.

Так що нам ті гроші пригодилися. Так що вони були такі, що дуже трималися свого звичаю. Свої звичаї, традиції і страшно ненавидили радянську владу. Не могли — казали: —Твоя есть хорошая, но длинная.

Пит.: Що Ви й такі, як Ви, приятелі, родичі, думали про українських комуністів, про Скрипника й Шумського?

Від.: Усіх ненавиділи. Тих просто ненавиділи комуністів —не зносили. Як мене викинули з інституту, то я ж до ніякої організації не належала. То вони ж мені бойкот робили, що я не комсомолка не була. Як я поїхала до цього дядька —він був тоді вже велика шишка —комуніст був. Ну, я поїхала до нього, сказала. Він сказав: —Ну, їдь додому.

Але все ж таке, до нього, як людина був, значить, хотів помогти, бо бачив що вже. Але він був комуністом —він був запеклий комуніст.

Пит.: Цей Скрипник?

Від.: Нарком освіти він був.

Пит.: То Ви його самі бачили?

Від.: Бачила, і я до нього приїжджала і казала —я йому розказала все. Кажу: — Мені осталося пару місяців кінчити і мене викинули з інституту, кажу, я вже не сьогодні, завтра буду матірю і, кажу, дайте мені кінчити!

—Їдь! —він сказав — ми тобі відновимо право. Я поїхала. Правда, зробив мені добре —відновив. Він помагав трохи, знаєте. Але й на нього гоніння були — і на нього пізніше були, знаєте. Я вже й забула, чим воно скінчився, чи він сам себе ти що?

Пит.: Самогубством закінчив своє життя.

Від.: Сам себе, він і ще той один застрілилися, бо вони вже не могли. Вони хотіли, вони думали, що це комуна —це таке добро, що все буде. І вони вірили в те. А пізніше, як вони побачили, що то робилось, то вони самі себе застрілили.

Пит.: А як, на Вашу думку, чи голод Ваше село, яке було таке свідоме й патріотичне —чи дуже знищило?

Від.: Дуже знищило —багато знищило. Але ж я кажу —мені тільки розказували, як я приїжджала. Але якось люди спасалися. Кропиву рвали і тоді десь якісь, то трохи закопували, трохи ховали, знаєте. Як то приходили і то закопали трохи то. Багато, багато померли з голоду! Але трохи вижили. Наше село було таке свідоме, знаєте, дуже свідоме село.

Пит.: Я маю на увазі, як голод відбився на національне свідомість?

Від.: Вони знали, що це, що це Москва — бо ж знаєте. Хліб ввесь забирали. Ввесь забирали, ну і хліб гнив надворі. І стояла варта і не могли нічого взяти. Хто взяв або хто... В тому селі, де ми були — пішла жінка назбирати колосків. То її забрали і вислали в Казахстан. За те, що в хусточку вона колосків брала. То, то — страшне було! Їхня мета була просто зруйнувати Україну й вирішити, що нема України. О це їхня мета тільки була. Видушити, щоб всі вимерли, всіх людей, Україну. А Україна така — вона кріпка стояла і тепер стоїть. Вони били їх, а вони вставали і не покорялися. Особливо наше село, бо воно було таке свідоме національне. Таке було, що я ж кажу, це ж Петлюра то недалеко був, а тоді мій дядько і ті всі вони були свідомі і вони не давали, що ти мене вб´єш! Але моя ідея буде жити й все!

Пит.: Чи можете детально розказати про арешт Вашого батька?

Від.: Ну, знаєте, я тоді жила ж в Полтаві.

Пит.: О, вже в Полтаві.

Від.: В Полтаві жила, а батька заарештували й то батько ховався — ввесь час. Поки він ховався, і в полі жив і все. А як мама приїхала, я дала телеграму, бо я вже в школу ходжу і мала дитину. Так, в той день вони як чули — він в хаті не ночував. А в тому клуні зачинився, і вони його забрали. Каже: — На силу ми тебе зловимо. Тепер ми тебе приймали — тепер ми тебе не випустили. — Ну, так ото вже приймали. Тоді я дещо там купила мамі. Мама поїхала до Києва на Луб´янку. То ж вони там всіх арештували тоді. А то він там у Києві сидів довший час, а тоді, а тоді етапом, і аж на Сибір. То вже на Сибірі батько був чотири роки. А тоді вже прийшов такий каліка, вже такий немічний.

Пит.: Чи Вам відомо, чи Ваш батько дійсно мав, скажім, звязки з закордоном?

Від.: Ні, він з закордоном ніяких зв´язки не мав. Ні, він з закордоном не переписувався. Як могли там з закордоном?!!! В нас то була організація. Оця Спілка визволення України. Така то там були належали. Я ще мала була тоді, багато не розуміла. То в нас вони все збиралися в нашому домі — агрономи, землеміри — і все приїжджали. І мама їх була все вітала. Я думаю: — Що це, що так вони все, до нас приїжджають?

Ще там в родинах були тут у мами. То значить власне, що зв´язок, я думаю що в нашій хаті був — зв´язок. Але ж знаєте, то з дітьми нічого не говорили, не говорили.

Пит.: Так що не знаєте, що там говорилося?

Від.: Я не знаю, що там було. А вже, як я в Полтаву переїхала і попала на мешкання, і то, значить, моя господиня. Я жила в жидівки, бо там вона мене прийняла. А тут рядом жила — забула як її прізвище, ніяк не можу нагадати — що її чоловік належав до СВУ. І він в в´язниці сидів, і ми ходили з нею, помагали їй передачі так передавати, бо так помагали, що там був. То я, знаю, що він належив на всю Полтаву, він там був. І його сестра була стара діва, то вона в цій організації була, і жінка була. І вони так зачісувалися в Полтаві — то вони інакше носили. І вони носили прямо проділ так і тут коси накладували. Так, знаєте, як в нашому селі було. Так вони, значить, і були українці. І там організація була в Полтаві дуже сильна. Дуже сильна була організація в Полтаві й в Києві. Вони в Полтаві з Києвом зв´язок мали. Ну, але ж вони розбили то все.

А що до подробиць, я за те не можу такого сказати, бо я тоді ще мало що знала, і знаєте, таке, що батька вигнали, хату забрали і нас скоро загнали, як оті мишинятка в тому світі.

Пит.: В якому...

Від.: О, то тільки, то що я рано так заміж вийшла і мов би я студенти були. І там ніякої ні стипендії не давали, ні чоловікові, ні мені. Ніякої. А ми так, ото навчилися там. То дітей підготовляли. Пізніше я там то трохи підучувала дітей там то таких. Мусила за те, як вже там жили. За те що мені давав обід, то я мусила — та жінка давала мені там раз тарілку борщу то я за те мусила дівчинку її підготовляти до школи. А таке воно було — тупе, тупе таке. Не дай Боже! Ну я ті три години, чотири години мусила за той обід.

Та життя було тяжке! Я кажу, нема такого в мене веселого дня, щоб я якусь молодість мала. Все таке — гонення було та й вже переслідували, переслідували, переслідували!! І чоловіка переслідували, поки до Америки не приїхали. Вічно нас шукали, шукали!

Пит.: В якому році Ви переїхали до Полтави?

Від.: До Полтави, то було в 29–му і 30–му році, 30–му році. Вже народилося дитина, тоді ми вже переїхали. Кінчила я школу в 30–му році, то тоді переїхала до чоловіка. Чоловік раніше на Кавказ переїхав, щоби сховатися подалі в горах. Там такі аули були. Там такі були села — аули — й річки такі були гірські. Ну там то коні там, кози паслися по горах. Сніг так на горах лежав. То ми там були. Але там також уже пізніше то щось — три роки ми там жили, а тоді вже виїхали в Київ, а пізніше то тут перестали, уже стали шукати десь працю.

Пит.: Чи Ви бачили розкуркулення? Ви то вже не бачили.

Від.: Ми як вже виїхали то ми в місті жили, знаєте — в селі вже не були. Тільки то знали що, що позабирали людей. Вішали їх, гонили; просто голих і босих і то розказували нам, як ми приїхали, як вже було літо. Старий Ярко, як приїжджали до нього, вже там хатка така маленька була. Так розказували: —Дітей, батьків то відразу, то просто приходили в ночі й забирали з хати й все давили їх етапом. А дітей не брали.

Дітей вони хотіли виховати на радянських. Але не всіх вони хотіли виховати. А таких брали, а то таких більше таких і з багатших, так вони тоді в но(?) і топили їх! В корабель, один затопили на Дніпрі, дітей самих.

Пит.: Це з Вашого села, правда?

Від.: З нашого села з Говерлі(?) затопили корабель.

Пит.: А це родичі, або сусіди говорили?

Від.: То такі люди говорили, що досить бачили як там свідки там. Там Царицин недалеко. Бровари недалеко все. То там уже пізніше то так чутка пішла, так по–секрету один другому казали. Там же не можна нічого було говорити. Там навіть в дома, в хаті не можна нічого говорити!! При своїй родині! А так, а людям не можна ніколи вірить, чи він добрий, чи ні. Боялися, один другого боявся.

Пит.: Це були діти розкуркулених?

Від.: *Yeah*, діти розкуркулених. Вони не мали нічого. Частину вони забрали і таких, з якими я вчилася в Полтаві, то я з тими дітьми познайомилася, що їхні батьки десь —вони не знають батьків. Їх малих позабирали і в такім дітдомі їх виховували. Ну, і дві дівчини з мною вчилися. То вони розказували: —Нічого не пам´ятають.

А вони такі матері, що вже життя не було, то вони підкидали. Знаєте, підкидали під чужу хату дівчат таких малих. Ну тоді забирали. Ну, я вчилася, то дві дівчини зі мною вчилися. Мотя й ще одна — вони батьків не пам´ятають. А їх покидали десь, а тоді забрали їх, в такі дитячі будинки. Там їх трохи виховували на радянський дух уже пізніше. І вони такі були ярі комсомольці —я з ними була. Ми в одному фасі(?) були. Я їх навіть і боялася. Марія і Люба, то ще така була нічого, а ті комсомольці були, що ми боялися. Ми не говорили. Я думаю, я розкуркулена; а то такі виховані вже в такому комсомольскому дусі. А в нашому селі то, я й не пам´ятаю, хто звідки там. Там якісь комсомольці задрипані були. А щоб такі —якась ячейка була така сильна, то не була.

Пит.: Не було то.

Від.: Не було.

Пит.: То по Вашому, на Кавказі вільніше жилося?

Від.: Так, там вільніше. Там було повстання. Як ми їхали на Кавказ, то нас не пустили —ми не знали чому. І ми сиділи далі там. Така кімната була і теж в мене малесенька дитина була. Їй було щось три місяці всього і ми в тій кімнаті — ті блощиці падали!! Боже! Я вже тоді брала на столі, так поклала її в такому конвертику на столі. А в тій ножки, то наливала води, бо ті блощиці були там. Страшне! В тих кацапнях —та то що жах!! Та Росія, то не Росія —то дикунство!!

Так ми там були поки. А там, де чоловік працював, там повстання зробили. І нас не пустили, і не знали, аж пока ми повернулися. Так ми жили місяць тако, то вже дав хтось. Нам хтось їсти принесе. Голодували! А тоді вже давай перебиратися до того міста. То дали нам вже авто. Тим потягом їхали. А піжніше там такі гори були великі, що по горах не їздили. Нам дали таке вантажне авто, й ми доїхали до того міста. Але нам не казали. То вже ті — самі горці розказали, що там повстання було. То частина повстання повтікала в ліс, а частину вони порозстрілювали. Тоді вони, як уже вернулися більшовики, то вони з тих горців просто знущалися, що вони повстання зробили. І за це повстання то ніхто не знав в Радянському Союзі, ніхто! Ніхто не написав про це

повстання, а ми знали. Горці дуже добрий нарід. Вони жили в таких шатрах, і так як ото прийдеш до хати так, таке закрите шатро. То вона тоді розпалить у хаті, а тоді піде. Сніги там великі були. То піде, значить, кусочок м´яса баранини, з кісточки з ребра. Я думаю: —Що ж, як вже його їсти?

А він покладе, тоді той сніг розстане, тоді натече жили трохи, а тоді воно таке вже смачне. І тоді замісить тісто, такого коржа, та він спече оце чурек. Отак нас угощали баранячим. Вони були дуже добрі оті осетинці і ті кавказці коні любили. Але пізніше то вже й там дойшли більшевики, так й їх винищили. Все повинищували! То страшне! Боже борони, скільки людей!!

Пит.: А що можете сказати про церкву в вашому селі?

Від.: В нашому селі були дві церкви. Дуже гарні церкви були — Пречиста, Пречиста називалася і Спаська назибалася. Спаська. Пречиста на Божу Матір. Ну, були церкви. Пізніше вони, як уже стала ця революція, вони закрили церкви і зробили зсипний пункт. Зсипали зерно там в одну й другу церкву зсипали зерно. Священика одного забрали —він був сусід мій. Він близько так, наш огород був священиків. То вони його забрали НКВД. А син, відказався від батька. Дмитро —ми разом до школи ходили. Мітя його звали, а ми Дмитро звали. То він утік, і відказався від батька, пішов до комуністів у Москву. А батька його вбили. Тоді диякон жив, це також хата до хати була. То ми з дітьми товаришували так — город до городу там. То він також кудись утік. А пізніше він повернувся, і знову його десь заарештували того диякона. То я не знаю, де він вже дівся. А той Іван, що ми товаришували, син диякона, то він десь якось утік десь. І якось знайшов працю; той ще вижив. А вже за останнє, я не знаю там, як було.

Але ж то були російські священики, українського в нас не було. Пізніше в Києві то вже 21–го, то значить Липківський, то вже було, як українізація. А то були в нас самі, і били нас як оці священики російські —русофіли. Я то не забуду ніяк. Такий хлопець був, який до школи ходив. А ну, він то більш —його мати, здається, була, чи росіянка, чи полячка —ну то мішане, не українське. То прийшов, каже: —Ну, читай „Вірую" — „Вірую в мене Господи."

Я це ніколи не забуду, як він! І він нічого не знав: —„Вірую в мене Господи."

І так він його в чолі бив. А одну дівчину так набив, що вона вийшла та так і впала і мокре місце осталося, поставилася. Такі були, знаєте. Як він приходив з водою то ми замикалися. Ми кажемо: —Отець Іван іде з водою!

Іван він називався. Так ми в комору замикалися, щоб не бачити того. Бо він нас бив, знущалися! Діти приносили хліба, бо то же така церковна профанська школа була. І знаєти, що селянин дбав. Чорнилиця була така —так в ту чорнилицю наливали оливу. Знаєте що то олива? Там чи з льону збита чи що. І кусок хліба, і це давали так нам снідання. Як вже перерва, то від 7–ої до 3–ої ми в школі були. То, то цей піп, проклятий він, хай він був прокляний, що цей піп забирав у дітей, як не знали молитву, то забирав цей хліб і оливу й свиням своїм давав. Чули ви таке?!! Оце оцей отець Іван.

Пит.: А це чому він так погано ставився?

Від.: Бо він бив, кацап, а ми по–українському говорили. Вони нам казали: — Ви по–українському. — А в нас ніяк не виходило по–українському. Він був наставник радянський, такого виховання російського. Вони, ті росіяни не любили українців —вони ненавиділи нас. І вони дали нам двоє російських попів. Це отець Іван Богдановський. Вони може польського походження, бо Богдановський і Сікорський —о такі прізвище були. І цей такий вредний. І то приїдуть, мати вже дасть хлібу там і в чорнилицю тієї оливи, чи в пляшочку оливи нам —це снідання таке було. І він позабирає, цей піп, як вони принесуть. Позабирає і тоді посклaдає такі в купи. І тоді приходить його наймичка, і свиней годував тим хлібом. Ну, отакі були попи. Мені, як хто скаже „піп", так в мене перевертається. Як священник, то все мені *all right.* Але як скаже „піп" так в мене душа перевертається, що то були радянські попи. Отаке було!

Пит.: А в вас не було автокефальної церкви?

Від.: Но, це ж автокефальна, вже, як прийшли українці, то це була автокефальна, Липківськова церква це була. А тоді були російські церкви. По–російському, значить, правилося по–слов´янському. По–слов´янському всі церкви правилися. А так якщо по–російському, ми по–російському мусили всі молитви знати; по–українському ми не

знали нічого. Але як нам тяжко було, бо ми все по–українському говорили. Так ото: — „Как, как, как?"

„Как говорим!" Ну, самі зі себе сміємося. Ми й не казали московська, ми казали панська мова, знаєте. Не знаю, чи ви кажете „давай по–пански балакать." І нам щоб навчитися. Ми ніяк не могли по–панському говорити. А нас заставляли й били, щоб ми по–панському говорили, тобто по–російському.

Пит.: Чи пам´ятаєте українізацію шкіл і урядів?

Від.: Ну, це вже пізніше, вже насталося вже пізніше. Вони зробили українізацію для того, щоб усю інтелігенцію виловити. Це тільки одна мета! Тоді ж усю інтелігенцію забрали, які інженери були, які вчителі, які грамотні селяни були, які старости села — вони всіх забрали! Вони українізацію спеціяльно зробили щоб, щоб виловити всю українську еліту. Забрали! Це ж саме найгірші ці роки були до 37–го. То страшне було! То всіх, всіх забрали. І частину порострелювали, частину в Сибір заслали, а частину, хто знає, де вона и ділися. Бог його знає!! Ще хто в Сибірі остався, то і ще дехто вернувся з висилки, дехто із людей. А то так вже там таки поробили хатки собі і там такі зелені клини і пару того. Та то не до подумання!!

Пит.: А що ще можете сказати про міжнаціональні відношення, так як горовили Ви про українців з росіянами, з поляками?

Від.: Українці страшно ненавидили росіян, а росіяни українців. Ненавість така була. Бо ж усі голови були росіяни. Поприсилали з Москви росіян. І вони старалися все видавити з українців. То страшно не любили! І ото не казали. Казав: —Кацап.

У нас була така жінка —її ніяк не називали —вона кацапка. — Піди до кацапки — і вона обіжалася. Ну ніхто на неї, бо в нас —ну, росіян просто не було в нашому селі! Не було! То по містах вони були. А в нашому селі таке. І воно були національне свідоме село. Так, росіян не любили. А від росіян, то вони вже втікали. Не називали не „росіянин" або „руський," а просто „кацап, кацап!" А вони, як все казали: — „Хохлы, хохлы!"

І як я пішла колись, то це вже як ми виїхали, я пішла вже за чоловіка заміж. І в Росії ми мусили, бо на Україні нам місця не було. Не таке було. Та кажу щось: —Я хочу того.

— „От хохлушка заядлая."

А я по–українському кажу: —Я хочу те і те.

Ну, кажу: —Я не розумію.

Га, я добре розумію. Кажу: —Я не розумію російську мову.

Я кажу: —Ну, хохлушка.

І так мене звали — „хохлушка заядлая." Хай так буде!

Пит.: А як з жидами жилося?

Від.: Ну, з жидами отак. Ну, торгівля була вся в жидів. Ну візьмемо наприклад мого батько. Відкрив таку кооперативу. Їх троє було. Мій батько розвинений був. Ну, й рішили відкрити кооперативу, щоб була своя українська кооператива. Ну, жид і там був. Просто в *store* йде, він просто тягне селянина за руку, щоб ішов до нього купляти. Ну, і так прогоріли. Вони втратили на тому. Просто з жидів, жидівська. У жидів все просто було скупчено. Вся торгівля, вся в жидів була. Вона якесь то йде і каже: —Гей, ти, Наталко! Ходи, ходи сюди. Я тобі дурно матері дам!

Дасть матері два метри ніби то без грошей, і тоді запише і тоді тягне. То курку продасть, то сало, то творша продасть, то каву, за той аршин матерії, або за хустку якусь. То жиди страшно в нашому селі, це просто близько до Києва було, до Броварів було. То всі склепи, яка лавочка була, керосіни чи що то, як відкриє якийсь, так заб´ють його. То все було в жидівських руках. Все, все було в жидівських руках!

Пит.: А партія?

Від.: Яка партія?

Пит.: Комуністична.

Від.: То, тоді якось, там.

Пит.: Там було більше росіян в партії.

Від.: Там були росіяни. Я не знаю. Я думаю, ну були такі, що вони вірили. Такі були ідейні, що вони думали в такому. Так і їх подбивали. А такі, що в нас комуністи, ну

я взагалі таких не... Була та голота так вона. Але вони в комуністи ні. Такі були, що за голоду померли. А так нікого я ж кажу, в нас, комуніста в селі не пам´ятаю, щоб хтось був такий заядлий комуніст.

Пит.: Я питаюся чи жиди брали участь у партії так дуже?

Від.: Жиди — все в жидівських руках було. Комісари самі були жиди. Все було в жидівських руках. Все в жидах, все в жидах!

Пит.: Чи можете дещо сказати про ситуацію в Воронежі в 33–му році?

Від.: Ну, я за Вороніж, то там вже жили так просто, нікуди не ходили, ніякого знайомства не мали. Там правда було можливо. Добре було, не голодували ми. Діставав чоловік гроші там, можна було купити хлібу. Так що в Росії було добре жити. Не відчувалося, що ти голодний. О, пішов на базар, то треба було купити. Я ж кажу, що ми навіть сухарі купляли. Купляли хлібу там, або якщо спечу то, то значить додому посилали. Так то там було *all right* між іншим. Люди так відносилися все. Не було ніякої ворожнечі. Знаєте, щоб там що казали. Але тихо сиділи і все.

Пит.: А там місцеві не голодували?

Від.: Ні, там голоду не було, там голоду не було. Я ж кажу що, на базарі можна було все купити. Не було так розкішно, але можна було картоплі купити й буряка купити. І там на чашку пшона, чи на шклянку, міряли. То можна було купити. Так що там голоду не було в Росії і це ж на кордоні України була. А вже Україна, то вже там голод! Бачите —вже там голод був!

Бо ж власне, що не такий ж тоді врожай був, такий як на зло. Ну такий врожай був! І вони все вивезли в Росію. Все чисто вивезли. Такі були, як часом їздиш потягом — такі купи, як оця хата здорова. В таких хліб лежав на полі. І тоді вони той хліба нав´язали в мішки. Тоді в комори все, і це все в Росію, в Росію, в Росію! Ешелон за ешелоном — ввесь хліб вивезли в Росію. Щоб, значить, Україну знищити! Це тільки одна мета, щоб Україну знищити!

Пит.: А Ви самі бачили такі купи?

Від.: І бачила я сама своїми очима; бачила купи такого збіжжя, що лежали на дорозі. Бо вже були такі в нас комори в нашому селі, що там хліб тримали, як було за добрих часів. То тримали хліб на всякий випадок. Бували такі неврожаї, такі дощі, то неврожай і все. То такі здорові комори були. Чи в нас такі були комори? Такі комори були, то під залізом здорові комори. Так на вигоні стояли, три комори здорові. І туди зсипали хліб, як тільки цей врожай, зсипали хліб. Це на такий випадок як неврожай буде, або землотрус буде, або випадок буде, або що. Щоб перша допомога була. То були всипали хліб. А тоді вже нічого не стало! Тоді все вивезли в Росію. Цілі вагони, вагон за вагоном.

Пит.: Чи Ви в Росії бачили українських селян, які шукали за цим?

Від.: Ходили, ходили, ходили з такими — плахти приносили міняти такі. Ходили й мої сусіди, й мої родичі ходили. Такі плахти, як я вже пізніше то кажу, писала в своє село: —Може хтось якусь плахту має, щоб я кусочок дістала."

То сестра каже: — Хіба, каже, де в кріслах, що заслані були, чи діван, каже, ми все, каже, в Росію повивозили, виміняли. За таку плахту, хліба кусочок брали.

І село йшло, ціле село йшло в Росію. Або ще як верталися хтось ж дістав там хліба, або там пшона будь якогось. Так і то поліція віднімала той клуночок. То ж жах був!! Жах один! Я ж кажу, я не була під час голоду, як люди розказували. Але я жила під Вороніжом — вже, так там ну все було. Не було ніякого голоду. А там то розказували, що не мали і ходили як. Наша родина так вже й корсетки повиносили, сорочки повиносили. Я вже пізніше казхотіла мати б вишиту сорочку. Каже: — Та все, каже, винесли до кацапщини.

Ну, все москалі позабирали. Хустки, така велика хустка була. Бо мама наша все, на кожну хустку велику мала. Так хустки такі великі були, такі з торочками квітасними. Так за ту хустку то такий кусочок хліба діставали за ту хустку. І то все в кацапію, все в московщину йшло.

Пит.: А Ви в той час, кажете, посилали хліб?

Від.: Як ми в Росії жили то посилали сухарі, щоб батьки наші вижили. Пізніше вже, то вони так трохи вижили. То розказували як вони вже приїжджали, то розказували. Бо я сама ж голоду не бачила, бо там ми жили в Росії. Під Вороніжом, вже

там все було можна купити. Усе, ну не так багато було, але можна було. Не голодувалися ми, в проголоді жили, але не голодували. Так подумаю я так: —Ну майже все життя так в проголоді жила.

Як училася то, знаєте, нічого не було. То було все, там сільсько–господарська школа, так саме буряка закопують, чи що. Так ми ото вночі встанемо нас–двоє, троє — так підем та вирвемо, ті змерзлі буряки. А тоді на тому така плитка маленька, така то буряка того розірвемо, щось з´їмо. І так вже їсти хочеться. І десь там вулицею, то такий голодний. Ну, так їсти хочеться, що хто знає як. То там підем у село там десь, десь якось попросимо там кусок хліба. То жахливо!

Пит.: А Ваші родичі діставали ті посилки?

Від.: Так, діставали, бо то малесенькі такі, щось п´ять фунтів. То діставали часом. А часом пропадали. Бо то в Росію воно йшло, такі маленькі. То часом діставали, але часами й пропадали.

Пит.: Так. Коли Ви вернулися в Ваше село?

Від.: Ми коли, вернулися? Ми приїхали, в якому це же ми році приїхали? Приїхали тоді ми на відвідини. Це думаю, як переїхали з Кавказу. Ну, ми приїхали вже вели по дорозі. І ще, я й не хотіла їхати бо вже моїх родичів не було. То чоловік поїхав. Це ж Кавказу він поїхав, то ще заслав родичів. Це було в якому році? Я думаю, що так може в 35–ім, 34–ім —такого щось.

Пит.: Чи село дуже змінилося?

Від.: Я не їздила додому до моїх родичів. Я кажу, я не можу їхати туди, бо я осталася. Він сам поїхав. То казав що біда. Каже: —Я не хочу тобі розказувати.

Пит.: Не хотів.

Від.: Ні, нічого не було. Люди не хотіли йти, але їх просто насильно тягали. Ну й люди не хотіли йти. І вони були, яко то кажуть, як вони? Одноосібники, так? Одноосібники.

Ну, та вони накладали такий податок. Голота пішла зразу, знаєте. Там у кого там конячка була, то вже дав, в кого те то пішли. Але, більше селянства противлялося, не хотіло йти. Вони тоді вже накладали такі податки, що вже все продали і кінь лишився. І все мусило —а може ліпше буде, може ліпше. Ну й нічого не вийшло, тих позасилали куркулів більших, а малих так ото я кажу — то потопили, то в школи позабирали, виховали на радянських громадянів. То страшне!

Пит.: А люди ще тоді вважали, що голод на це, щоб Україну знищити?

Від.: *Yeah*, люди догадувалися, бо як вони забрали ввесь хліб, та то в Росію. Чого ж в Росію вони завезли і чого ж в Росію, несли всі свої лахи туди міняти. То люди знали, що вони вивезли в Росію, що спеціяльне. І через те, українці ненвидять росіянів. Як там ми були — так то просто „кацапи" називали їх і ненавиділи їх, бо вони то причинники всього злого. Ну, знаєте, так як нас до голови так, думаєш, стільки людей і не змогли повстання зробити? В таких обставинах жити, не могли! Жах, страх!!

Такі, такі люди були застрашені, що один другого боявся. Такий страх на людей! Правда, пане? Страх такий був в людей! Не могли. Таке село велике, ну не могли вони ж зробити повстання. Боялися, бо вже раз навчили, що позабирали тих, повбивали, позакривали, всю інтелігенцію.

Пит.: А так з вашого товариства, то скільки людей згинули, наприклад, з цієї знимки?

Від.: О це, це я знаю, що це — оці що тут? То із їх лишилася оця одна Настя лишилася. Це ж мого зятя також розстріляли. І ще, оця чоловікова сестра, лишилася, що я і зараз з нею переписувалася, Настя. Оце Настя лишилася.

Пит.: То, двоє жінок і з цілої?

Від.: *Yeah*, оце значить, Настя лишилася, а цю також десь вигнали, вигнали. А це, вони все —поміщики такі були вони. Ну, які поміщики?! Вони були, брат і сестра такі старші вже були. Вони не такі — ми були такі по 16 років, а їм було по 18, то вже рахувалися, що старші від нас. Ну, і вони такі, як ото, як поміщики жили —дуже багато землі мали. І вони хотіли, щоб їхні діти покінчали школи. Ну, а тоді пізніше, як прийшли більшовики, то всю землю забрали. А ми тоді, їздили там вони так гарно жили, значить, і там ото, як приїхати, так вони такі багаті були, що там вони мали й індики, і кури, то вони кури ріжуть. То така компанія вже була. А вони так на хуторі жили, то ще

тоді не добралися. То ми тоді втікали і так як товариство в нас було. А піжніше то вже їх порозстрілювали. Забрали батьків і цих, добре знаю. І Настю забрали і Пилипа — це брата й сестру вони мали. Але вони були такі старші, а ми так як підлітки і може 20 роки було, може 22, а ми там по 16, по 15 років. То вони вже старі кавалєри, а ми молоді були.

Пит.: Яке в них було прізвище?

Від.: Почекайте, яке в них було прізвище? А — Булавка, Булавка.

Пит.: Значить, українські поміщики?

Від.: Булавка, усе то було українське прізвище. О, вони такі були українці й батько й матір. Вони любили товариство, бо це вони мали тільки двоє дітей — Пилипа і Настю. Вони вже були старші. Так вони страшно любили як, де ми приїдем так вони то кури ріжуть, кашу варять на дворі і таке, що значить, товариство гарне було.

Пит.: Але що українців підтримували?

Від.: Власне, що то українська група така була. Просвіта в нас була й це товариство таке було національне свідоме.

Пит.: А що сталося з тими що...?

Від.: А тепер вони їх, здається, що Пилипа і Настю то десь вивезли, а батька побили, порозстріляли. То я пізніше вже чула. Ну, а ціх всіх то так: моя сестра померла, чоловіка її розстрілили. Віри і мого чоловіка, вони вихрести були. Мати є жидівка, а вийшла за українця заміж, бо так жиди вмовилися. Це Віра була; Віра й Настя так, і та Надя. То ж я тепер чула, що їх переслідували страшно, як більшовики прийшли. Я вже чула, що цю Віру десь розстріляли, а та Надійка десь утікла, то не знаю, чи вона вижила. Так як вже пізніше вже це та Настя, Пилипа сестра. Тепер то я й зовсім нічого не знаю. Це все за них.

Пит.: А що сталося з тими людьми, що працювали в Просвіті?

Від.: Тих, також в скорості забрали і то, посадили на Лук´янівку, а частину вивезли, а частину, хто знає, де діли. Оце так Саксаганський. Полянським зоветься, здається. Ну, а так він грав Саксаганського ролю, то його ніхто не знав — Саксаганський. То його також десь приймали. Грицька Чупринку — також його то запроторили то. Там різили по кусках його. Всю інтелігенцію забрали, винищили їх. Село постійно. Навіть таких як був староста села або старости церкви то й тим не було проходу. Таких, значить, більше таких господарів то тих забрали, як киркулів повивозили. Розігнали все і всіх!

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Та вже мене голова заболілася. Вже не можу нічого, до того досить додати більше. Як пані (narrator refers here to another lady in the room who had given an interview) розказала, що вона сама пережила, а я ж того голоду хоч не переживала такого. В проголод то жила, але не то, не голодувала. Ну, та в Києві яко то розказую, що в Києві було таке страшне, що вночі грабали людей, варили із того ковбаси робили, продавали ковбаси, то!! То жах, просто! Людоїдство то було!!

Пит.: Так. Дякую за свідчення.

Olha X., b. 1903 in the village of Ivanivka, Dolyns'ka district, Kirovohrad region, one of seven children of a middle peasant. Narrator describes the revolution and civil war in her area, the clash of armies, and her own participation. Narrator's husband spent three years in the *kholodnyi iar* prison. She tells of ex–Petliurists on the run, her husband's involvement with them, also describing his arrest, detention, and release. Her account focuses on the railroad and Dolyns'ka, a major railway junction. She also describes adult education efforts in the 1920s. During the famine, at which time narrator was in the town of Dolyns'ka, her brother–in–law died. Men usually died before women. "There was a rumor that people were being caught and made into sausage. Already these same people were saying to each other: 'God forbid that you buy in the market because the sausages are people.' And we were afraid to buy this stuff. Because people were eating people... There was a rumor that across the street a man made a meal of his children and ate them. And then he wanted to eat his wife... He wanted to butcher his wife, but she fled and hid." Both the man and his wife starved to death. The harvest was good: "there was grain in the elevators! They were all bursting at the seams, and the corn — my God, there was so much!" Narrator tells of how she and others stole grain from trains and granaries, pointing out that people also died in the town of Dolyns'ka as well as in the countryside. Many Russian settlers brought to repopulate Ukrainian villages returned to Russia because they did not want to live where "people had eaten their children." Narrator spent three years in Kazakhstan ca. 1934–1937 and tells of her experiences there.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися.

Відповідь: В 1903–му.

Пит.: Де ж Ви народилися?

Від.: Івановка.

Пит.: Це Кіровоградської області?

Від.: Так. Долинської тепер. Я от же — я чула — що зараз уже Долинську перемінили: що уже — то була станція Долинська, а тепер, вроді, місто, Кіровоградської області. Так як ми були Долинського району, Кіровоградської області. І так це точна є правда. А я оце там народилася, й там я жила, поки я не вийшла заміж у Долинську. Отже, що ти наперед хочеш?

Пит.: Ну, а чим займалася Ваша родина?

Від.: Ну, сільським господарством.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: В моїй родині?

Пит.: Ще вдома.

Від.: Вдома? Коли я була дитиною, то нас було — три хлопці, чотири дівчат — семеро. Дві ті померли малими. Я скажу, це було до 17–го року, до революції. В нас було мабуть і двоє дітей в невістки. Невістка і, мама — вісім, тато — дев´ять і невістка — 10. Дванадцять душ! Можемо це.

Пит.: Цікаво.

Від.: Цікаво?

Пит.: Що аж стільки. То в одній хаті жили?

Від.: Значить, у нас ж хати глиняні. Це рахувалося — сіни, одна хата, а сюди друга. А тут була маленька хата, бо мій батько був хворий. Так що ми всі жили в одній хаті — їли, робили, мняли коноплі і пряли і вишивали — а друга була чиста, то. І там усі ми спали досі в соломі. (Сміх.)

Пит.: Чи пам´ятаєте скільки землі було в Вашої родини?

Від.: В мого батька було не багато. Не пам´ятаю. Але дядько мій на все село був багач, на все село. А батько мій любив багато постройки. Він не був бідняк, а словно до багатших людей чинився. Але ми всі були в одному. Так, це до 17–го року. Отже старший брат — я пам´ятаю, коли почалася Перша світова війна. Я пам´ятаю, помню

коли їй три роки було, і пам´ятаю революцію. Бо німці (Першої війни) заходили аж у наше село і зганяли мужчин. Це я, мені маленькою, але ж ми бігали, бо ми діти. Зганяли до кручі і (в кого зброя була,) а в батька, не в батька, а в брата — вже була одностволка. Та що оте, кажеться мені, що вони й ту забрали. Вони розброїли. А потім раптово німців не стало — вроді їх відізвали, чи як то. То вони брали під розвідку. Потім, я пам´ятаю, що батько мій помер. Мені здається брата (найстраший хворий був на легені), як визвали його на завербування в армію — то його не прийняли, бо він не був здоровий. Менший, сестра, а потоі менший — 16 років йому було, забрали. Їх забрали в армію молодих — три місяці і вони — чи вчили, чи не вчили і він попав в артилерію — на коні, бо він був бойовий. Він, як сяде на коні, то коні несуть його! Е, такий він войовий був! А потім — як же воно прийшло? Що я вже не скажу — в якому ж це році, що поверталися. О, вийшла, значить, революція. Розложили армію й уже як царя знищили — став Тимчасовий Уряд, Керенський. Направду я кажу?

Пит.: Точно кажете.

Від.: Так?

Пит.: Точно так, як воно є.

Від.: Отже, коли Керенський поїхав на фронт, він цілував солдатів і казав. А мій брат попав — Перша світова війна. То це, ти мені трошки скажеш, бо я ті міста б я знаю — Перемишль, потім — це польський? Це український!

Пит.: Український.

Від.: Львів?

Пит.: Український.

Від.: А потім, от ще Папа звідтіля — яке місто?

Пит.: Краків.

Від.: Краків — там війна була. Отже, то він туди не попав, а попав на румунський фронт. Бо я не знаю, чи румуни воювали — напевно проти Росії.

Пит.: Ні, вони проти німців. Вони були разом з росіянами.

Від.: Ну, то бельгійці були, а румуни, кажеться, з німцями. Бо на румунському фронті мій брат був. Коли мій брат приїхав — мені так здається, або в 16–ім, або в 17–ім — він привів пару коней воєнних, тими якими він їздив. І вже пішла революція. Вони були, здається, в князя Кочубея. Бач і досі, хто його зна. Вони грабили вже князя Кочубея.

Пит.: Він у Вас? Це ваш поміщик був?

Від.: Ні, я не знаю, де його той. Він привіз, правда такі якісь простині й привів тих пару коней. А потім, після цього я не знаю що. Де взялися Петлюра, це Гетьман — це вроді українці, так?

Пит.: Так.

Від.: А потім Денікін, Врангель, Махно. Я Махна добре замітила, як вони їхали через наше село. Добре, що вони їхали — Ти може не розумієш — тачанками.

Пит.: Знаю, що то є.

Від.: Знаєш тачанки?

Пит.: Так.

Від.: Такі карети, а коні здорові! То вони були з Гуляй–Поля. Потім — відкіля Махно? З Гуляй–Поля?

Пит.: З Гуляй–Поля.

Від.: Так, а ми ще бігли за тими каретами і ще дивилися — а ззаду дошка і на дошці написано: — „Бей жидов, спасай Россию!"

Це точна правда, бо я вже вміла читати. Добре, що вони українською мовою не написали.

Пит.: Добре.

Від.: Як отак, бо ж я читала. Поки я бачила. Я ж тепер, з очима мені погано. То я кажу добре, що вони російські слова.

Пит.: А це точно були махновці?

Від.: А ще мого чоловіка батько розказував. Вони їхали і через Долинську, то я ще не була за чоловіком. Отже, вони зробили петлю — і там був молодий жид, може років 18. Він казав мені — я його бачила — він аптекар. Вони накинули на нього петлю на шию й ведуть. А мого чоловіка батько (це вже як би сказати — уже Андрієві й

Пилипові прадід) та біжить: — Та хлопці, та він же добрий. Та він же добрий чоловік. Та він же нікому слова не сказав.

То що вони? Під´їхав старший та по–російському; я не хочу казати, а хто не знає, як росіяни лаються: — ...твого жида! Забери його!

Жида пустили. То я як вийшла заміж у Долинському, то той жид і приходив — дякував батькові. Все, що ти підеш у аптеку, то він тобі дасть без грошей. І він, що його батько спас! Це була правда за Махна — то був анархіст. Він людям ніякого добра не робив, тільки грабив — і все! Церкви, монастирі, золото забирав, і все. А потім ще якась Маруся появилася у Долінському. Моєї сестри чоловіків дядько був доктором десь, і як пішла революція, він значить і приїхав в Івановку. А потім йому потрібно було в аптеку в Долинське. Він як пішов і він той, я не знаю. А там якраз у Долінському була та Маруся, і його як забрали — рік не було. Вона забрала, а потім випустила. Він прийшов у Іванівку. Забрав двоє дітей і жінку, й Бог знає куди виїхав — я то не знаю. Словно, потім — коли повстання було, — як би тобі сказати? Я не скажу в якому році це — бо ще були й церкви і ще я не була замужем. Каже мені брат, найстарший (а він оженився, взяв жінку кілометрів, якби сказати, 18 — якраз на це свято, що казали, що неможна й різати — бачите, забуваю зараз), і той: — Поїдем до тестя.

Отже ми поїхали. До Братолюбовки нам було, вісім кілометрів, а до Варварівки — село велике, три церкви. Отже ми — і такий бугор, а село, і там така сильна долина. Але ж село велике, а — коло того, Варварівки, ще трохи далі Котова, а я (виїхали на бугор) кажу: — Іване, щось мені, кажу, бачиться (бо я ж молода), і кажу, ніби вершники якісь, той. Бо мені, той, ніби на конях і щось стерчить.

А він каже: — Так.

Так тоді ми пспішно приїхали в те село — в Варварівку. Виходить його, жінкин батько. Зразу коні сюди–туди, значить за конюшню заводить — такий сарай. Ти розумієш — конюшня, такий сарай. Випрягли, у конюшню завели, а ми в хату. А потім старий приходе та й каже: — Моя дитино (до мого брата) — тікай! У нас сьогодні буде велике повстання.

А батько мій жив добре, вже батько помер, бо батька не було. Коні були добрі і курган добрий. Отже, вискочили — запрягли коней. Він сів наперед, а я ззаді — а він кричить на мене: — Ольго, тримайся!

А старий сказав: — Не їдьте на Братолюбівку, бо там уже більшовики! А їдьте на Верблюдські Хутори (дуже нам в сторону,) їдьте попід нову церкву.

А він жив коло старої церкви, старий. Ми, а Іван той — як ми стали їхати! А люди біжать, мужчини і такі хлопці, і той — в шпилі. Ти не знаєш, що раніше, раніше молотили і соломи багато — це ж на Великій Україні. І отако — ми набивали, жінки. Набивали, а сюди отако шпилем, ти знаєш шпилем — гострий же — залізо. А потім — палки такі й шпилями і граблями і з косою! Я Пилипові, я сьогодні казала: — Ти бачив косу?

Кажу: — Отам у діда, подивися!

З косами проти тих — це ж битися.

Пит.: Проти більшовиків?

Від.: Проти більшовиків. Отже, то ми їхали — цілий день, від обіду, до самого вечора, аж у Іванівку. Повилазили на хати, то що вони — вони не допустили людей в Варварівку. А вони спалили Котову — село. Бо то село менше, Котова називалося. І вони пішли на Харків. Ну, по цю сторону — бо ми живемо по лівім березі Дніпра, а то було по правім березі Дніпра — Харків, так?

Пит.: На лівім, здається.

Від.: Ні, ми на лівім. Ми на лівім — це точна правда. Бо коли німці відступали — то ми на лівім березі, а Харків стоїть на правім березі, а Київ на лівім. Так?

Пит.: Можливо так, я точно не знаю.

Від.: А, бач — а я, бач, знаю. Отже, як вони пішли туди, вони зразу забрали Дніпропетровське, Кривий Ріг. А потім вони не пішли на ліву сторону, а пішли вони по праву сторону — на Харків. Отже, як з´їжджалася в Київ УНРада — це ти добре знаєш УНРаду, бо тут її поносять тільки так! А я не дуже за все. Розумієш? Через те, що коли в Котовське, це від більшовиків — що вони, ці, об´явили УНРаду, а ті — об´явили — Сільсько–Робітничу Раду. Ну, куди ти підеш туди, чи туди? О, не було того — вони,

більшовики — не наступали на Київ, бо їх там мало було. А чому вони вислали тих гімназистів під Базар? Я ніколи не святкую те свято — Базар. Бо я — ще вони не виїхали, то вже Велика Україна все знала. І там до цього відносилися аби як — що не треба було цього робити. А треба було взяти. А в Київ понаїжджало два мільйони, і всі були здібні взяти зброю й піти отуду; їх було мало. То що ж вони? Вийшли, Петлюра вийшов. Я не знаю хто тоді був у Польщі, чи Пилсудський?

Пит.: Пилсудський.

Від.: Пилсудський — вони зробили договір з Пилсудським, що Пильсудський допоможе. Що получилося, а большевики це взнали. Та ж полякам ще дали трохи України, чи що там вони їм дали — та й пішли. Та пішли вони, а поляки їх за дроти! Я не обвинувачую теперішнього покоління, й я не обвинувачую поляків, нікого — бо це був уряд. А тоді вони осталися, за того. А підпілля осталося на Великій Україні. То святкують у Києві, той — Бабин Яр, а Холодний Яр — це сюди, ближче до Знам´янки. Бо мій чоловік був три роки в Петлюри, молодим — 15 років йому було. Я то не знала, бо я ще за ним не була. Отже, ті які осталися в тилу — хотіли з більшовиками сражатись. Отже, коли вони — Будьонного армія йшла на Петлюру, туди — то вони їхали через Долинське, мабуть і Братолюбівку й через Іванівку. Через наше ж село. У нас вони стали. Як вони розбили Петлюру, я не скажу, як там було, то вони поверталися. Де оті могли подіватися, отакий явився гетьман Хмара, і гетьмана Хмару точно я бачила — років так до сорока. Назбирали хлопчаків, таких, може й старші були, а то все по 15, 16, таке все молоде. А Денікин також захватив Долинське. Ці, Хмара хоче вибити Денікина, бо якраз якби сказати, що святять Священу Воду, а ми належали до Братолюбівки, бо в нашім селі церкви не було, а треба через такий бугор іти. А над нашим селом висока могила, Бог знає ким вона навезена, і кілометрів три. Отже, Деникінці, захватили Долинське й пункт над нашим селом. А з тієї могили не треба бінокля, можна бачити за 40 кілометрів. Отже, а там стояли чи більшовики, чи Хмара, це Хмара — гетьман. Отже, ті хотіли вибити денікинців, щоб захватити Долинське. А Долинська то Москва–Київ–Рівне, а потім Одеса, а також три чи чотири кінців сходяться — вузлова станція, в нас називали, так як і Знам´янка. Отже, вони хотіли вибити денікинців. Назбиралося їх бозна стільки. І хотів мій брат іти, а старший брат прийшов (уже відійшов був від нас) і каже, щоб я не бачив, що ти йшов, ми не знаємо, що там таке й до чого. Не пустив. Це, коли я вже жила в Долинському, то мені долинці розказували, й ми взнали. А один вже старший, такий років може більше, як 37, і ще такий горбатий, Кондрат його звуть (і досі не забула!) і той з ними. Вони з Братолюбівки, а то якби балка, аж до самої Долинської тягнеться. Вони тією балкою підійшли, а розвідка їх була в Долинському — що там дуже мало тих денікинців. Отже, коли вони вступили в Долинськом і вже добігали до станції, щоб захватити оті рейки, лінії, а з Куцовки (а Куцовка стоїть туди, як на Київ їхати) бронепотяг — кадети. Як підкинули кадетів, обхватили станцію і там їх бідних усіх... А той горбатий раніше ж господарював. Це ж скирти соломи стояли, це ж там родюча земля ... та прибіг (ще господарювали самі) та смиче, смиче там солому, чи сіно та скотині дасть і геть десь кинув ту рушницю. А вони його волочать у гурті, чи Бог знає що. І вони його захватили, приводять. Щоб їх зносили — викопали попід залізною дорогою яму. І там їх поховали — то ті, денікинці. Я вже не скажу — то чи вони самі мабуть відступили. Бо вони відступпаи туди — на Волгу й вже не на захід, а на схід — туди до Китаю. І Врангель і той. А тоді, вже через два місяці то люди їздили й забирали тих і привозили в села і ховали. Впізнавали своїх дітей по одежі й привозили в Іванівку (та що там казать) — тільки трупів і вже не можна було в хату вносити — але викопували на цвинтарі й ховали. А той прийшов через сім днів і сказав батькам — що вже не чекауте на своїх дітей, бо вже вони там поховані.

Пит.: А що з Хмарою сталося?

Від.: З Хмарою? Оце ж хмаровці ці.

Пит.: Чи він втік, чи його?

Від.: Я не скажу, я не скажу. За Хмару я не скажу. Я знаю, що їх там побили. А чи він утік, чи ні — то я вже не можу сказати, бо я ж не була там. Бо мені долинчанки розказували — скільки їх там поховали, наших людей! Тепер ці будьонновці — коли, коли вони виступили туди на Петлюру — туди до Галичини. Коли вони верталися, вони назад через наше село їхали і назад по сусідському саду — командир. А тут, у нашім

дворі стали ті, що брали скотину в людей й кормилися. І зарізали й один п´є кров. А я взяла — так плюнула. Він хотів мене залити кров´ю, а я втекла. То коли вони від´їжджали й деякі були хлопці, що виявлено, що вони були в Петлюри — то з нашого села багато забрали. А одного (він не був у Петлюри) і пішли до дядька й щось знайшли вроді — чи от пістоля, чи хто його зна що — забрали його, він пішов. І вони спішно відступали, бо чуть світ загадали в похід. Вони забрали тих хлопців, і вони відступили на Кривий Ріг. А до Кривого — там є велике село — Широка називається. Вони приїхали й в крайній хаті скинули цих хлопців у одну хату і заперли. І той жонатий, і ще одного жонатого взяли, чи двох — Бог знає і той. І на світанку прийшли: ну виходь такий то, такий, такий. А в того чоловіка така яма — постріляли. А потім прийшли й за останніми і значить того. А той чоловік, що жонатий і двоє дітей і його племінник був у Пелюри, та: — Товариші, я не винуватий!

А куля, і сюди й його не погрядило, тільки оце.

Пит.: В рот, значить?

Від.: Ні, прямо, осюди вийшла. Коли вони принесли жмут соломи і кинули. А вони прийшли провіряти тих всіх. А він представився, що він убитий. А потім, як вони кинули соломи, він узяв — та думає, що вони ще прийдуть, той втік. А тоді ж соломи (а ще господарювали самі) — скрита того чоловіка соломи, а собаки виривали в соломі кубла — бо в хаті не тримали, не водили як тут на тому. І не будували так, як тут. А та собачка вилізла, а він за собачку. А вони прийшли: — „Вот нет одного!"

Вони хотіли шукати, коли команда: — Спішно!

А вони спішили на Врангеля і на Денікина. І вони, як відступили — а він виліз і зайшов до чоловіка в хату, щоб чимсь обв´язатися. Той чоловік завмер, але дали йому обв´язатися. І ще сонце не зайшло, і він пішов додому у своє село, в Іванівку. І тут же всі люди взнали. Не треба телефонувати, без телефону — язиками. І значить, він побув тиждень, забрав двоє дітей і жінку і десь виїхав. І Бог знає.

Пит.: А так — кого народ найбільше підтримував? Чи Петлюру, чи більшовиків, чи гетьмана? Чи кого там?

Від.: Як би сказати — гетманщина? Гетьманщини не хотіла Велика Україна. Чи то Петлюра, чи був би друга Гетьманщина, не любила Велика Україна. Бо гетьмани продали Україну. Чи я брешу, чи ні? Ну, як?

Пит.: А кого тоді підтримували?

Від.: Підтримували, щоб Україна була самостійна, щоб, Україна з´єдналася. А народ би вибрав. Чи то гетьмана, чи президента. Ну, тепер — хто був, приїжджав, тут був — якщо ти знаєш, як ти до тієї церкви належиш. Він вже помер, як же його — Гончар фамілія. Знаєш?

Пит.: Чув.

Від.: Він співав в хорі. Отже мені Павло (а мій чоловік чотири роки — він болів. Він же був, ти не знаєш, він же спаралізований і не при своєму розумі. Я чотири роки. Діти мої кажуть: — Добре, що баба ще так видержала, що вона розуму ще.

То вроді він був із Верблюдських Хуторів. Отже, я хотіла з ним говорити, але я його не застала — він помер. Не могла я з ним говорити. Коли стала, починалася революція — він зна село Іванівку і зна Давидів Парк. Бо це село в нас не таке велике — там ні церкви не було, нічого. Це панське село було. А Давидов, був він старий революціонер — пан не жонатий. Отже, коли оця революція починалася, він приїхав до свого маєтку, і там була золота рибка, озеро, лебеді і лебеді, оті фазани і такі яблуні — отак плелися! Я той парк — я там тисячі раз була. Отже, це вже мені моя мама каже. Раньше ж було старости і десятники — загадували: — На збори! На збори!

Отже, коли він приїхав ще були староста і оці десятники. Отже він покликав мужчин. Як він пан, а вони ж — раніше як приходили до пана, то знімали шапки і кланялися панові. Так, якби оцьому міліонерові. Я кажу: — Не дай Боже отут революції!

Отже вони пішли. Він каже: — „Господа крестьяни (бо це ж по-російськи), молитеся Богу, чтобы старая буржуазия заняла. Это будет крестьянам очень хорошо — когда старая буржуазия займёт. А молодая буржуазия займёт — обратно будет панщина. Панщина будет очень больше острая и панщина будет у другом виду.

І він правду сказав, що панщина — оце вона є! Колгоспи, отих людей розкуркулювали й в Сибір вивозили й викидали з дітьми і з тим усим. Коли зайшло і при

НЕПові, коли в 24–ім році жидівка, от як її фамилія —Капланова. Вона ранила Леніна, Ленін помер —він же від ран тих помер. Троцький втік, а Троцький був всесвітній (він жид,) він був всевсітній аґітатор. Каміньов. Я їх позабувала, я їх усіх на пальцях знала. Хто забрав у руки? Сталін. Він же не був росіянином, і не був українцем, а Джуґашвілі.

Пит.: Грузин.

Від.: Грузин. Що зробилося з нашим народом? До чого довели Велику Україну? Який голод був —що люди людей їли! Я свідка! Отже, я тобі це розкажу. Це було — уже року я не можу сказати. Голодівка, значить НЕП був до 27–го, 28–го року —почали розкуркулювати. Якби поміщики вже —великі поміщики зразу покинули свої маєтки, а багаті мужчини по хуторах. А батько мого чоловіка —ми жили, базар великий, а тут значить —це перший ряд, а ми на другім ряду і так якраз друга хата від краю. Він такий милосердній був, що і цигани прийдуть —і циган переспить. Їдуть гарбами: і коні і на гарбах і оці лутки і двері. І отако мабуть, і я не знаю скільки —просяться ночувать, отже. Батько: —Та куди?

Але тепло було. Батько: —Ночуйте.

Він ніколи не міг відказать —нікому. Отже вони, хлопці вже освічені й кажуть: —Знаєте, що це справа отаких, як ми!

Їх не судили, на Сибір не висилали —а за межі України! Щоб вони виїхали за межі України. І на підводи —що помістили, те вони й везли. То вони поскидали й двері й той. Бо це я не знаю з якої області (бо це вже давнє,) геть поскидали все, і бо вже коні моряться. І вони розказали батькові. А батько також не був багатий, а був якби —середняк, але належав би до куркулів. Була машина, молотарка, віялка, четверо коней, три корови. Ну, вже належав до куркулів! Батько вислухав. Вони поскидали все. Ми построїли другу хати. А тоді батько геть усе розпродав. Ну, осталася там та віялка, машина та осталося —одну коняку сіру оставив і почав жидів на базар вивозить. Ще базарі були. І то, як прийшло до розкуркулення —то батько не попав у куркулі, ми не попали. І через те —що ми, розпродалися й осталися бідняками. А мама моя, а мій батько —такі сараї. Мені Павлусь зараз нагадує (це мій син —Андріїв і Пилипів батько,) каже: —Мамо, чи то все, каже, той, там був, був він барій дерев´яний.

Моя мама синові поставила хату, одній доньці поставила, другій доньці поставила —п´ять, ні чотири хат збудувала. Розвалили все —до розкОсталася одна корова і коняка. І мати й мій брат (був не жонатий, його в цю війну вбили, не зігнатий,) ну, і прийшлося так що ми получилися не в куркулях. А дядька розкуркулили. Дядько якраз помер, ще були церкви і ще при НЕПові. То він, а брат мій був дуже грамотний, а тоді, як уже ця влада укріплялася, то кого влада по містам, зрозумів? Це була влада по містах. Отже, його товариш, його батько пас череду (знаєш, що то? Скотину пасли). От, а брат мій грамотний —то він не вмів писати, а тільки розписуватися, і кажуть —куркуль! З Іванівської сільради прийде йому —ну, їдь у Росію, чи куди–небудь —аби додому —бо тебе запруть аж у те —розкуркулюватимуть. А він справку напише, підсунув, він розписався та й все. Ну й я, пожили ми. О, це ще при НЕПові, я так думаю —бо базар був, то–то ще при НЕПові. Ось це, цього Мстислава брат —Микола Скрипник — застрелився. Як об´явили —на збори гонять і таке лихо! Як ви хотіли, значить, і був би гетьман Скоропадський. Він був у Москві. Коли Скоропадський хотів бути гетьманом над Україною, то він знав, що з одного один ворог, а з другого боку України другий. Відтіля поляки, а відтіля росіяни. Правда?

Пит.: Так.

Від.: Отже, він був освічений, а Петлюра молодий —він був, не був воєнний. Якби він був генералом, то —то інакша справа, може він би зрозумів інакше, а то бач, як підвели, так як Ленін, привезли. Він у Франції, він утік із Москви в своїм тіхом. Поки він у Францію добився —а тут УНРаду вибрали. А там уже Україна провалилася. І так на цьому, я не знаю —як воно кінчилося.Отже, настановили старостою Петровського, бо він проїжджав в Долинське і люди виходили зустрічати його. Петровский. Секретарем був Микола Скрипник, це ж Мстислава брат. І ще видно при НЕПові (бо я знаю, що базар був,) об´явили —Микола Скрипник застрелився! Тако, ніби їм так шкода —мітінґ за мітінґом —гонять і кричать, щоб зібрання збирали. А вони видно, ідіоти, самі його застрелили. (Сміх.) І так, до цього воно дійшло. Почалося колективізація. Колективізація почалася, якби тобі сказати —ці напевно їхали —або 27–го, а може й

раніше, або може 28–го. Ну голівне, що від 28–го вже колективізація почалася. Перше —то їхали за межі України. А вже таких бідніших, то вже так розкуркулювали —отже приходять комсомольці: —Ану!

І забрали хліб —до мітли —одежу, все з хати. І гнали силою тіх, щоб ішли розкуркулювать, чи як вони там. Отже, а коло мене сусідка жила. А як я йду на станцію, а тут поналіплювано: —Хто куркулів передержує —тому розстріл!

А в мене ж два куркулі в хаті! І, дядина, дядькова жінка —дядько помер, а вона ще жива, і невістка її, двоюрідного брата жінка. І я їх ховала, щоб ніхто з сусідів не бачив, щоб не чув хто. Бо я йду і бачу написи. Я вже не знаю, як вони від мене відійшли, я вже забула. Ну, вони почали розкуркулювати. Ну як? А я —Саша: —Ольго, ходім, ось будуть і отма —я не знаю чи через двоє чи троє хат розкуркулювати.

А я думаю —ну, та піду, подивлюся. Пішли. Вийшли —витягли те барахло. Що те барахло вже осталося —такі подушечки, там таке барахло. Чоловіка не було —жінка. Ти не знаєш —кожух. Отакий широкий, білий, український. І кажеться троє, чи четверо дітей. А вже мороз —діти босі. А жінка наділа той кожух та так стала, і вони попід кожух всі позалазили й розп´яли її отак–о. А я стою, дивлюся: —Хто більше, хто більше, хто більше?

Я не купила нічого! Вона там накупила тіх тряпок. Вже прийшлося —взяли два, розстебнули і стягли той кожух! Діти кричать, жінка кричить. А я взяла, кажу: —Саша, будем іти додому.

Ідемо додому, я кажу: —Саша, що ти накупила? Ну, ти скажи мені, на базарі, кажу, що хоч. Я, кажу, на базарі ліпше куплю, кажу, я не знаю, чи люди по волі, чи люди по неволі виносять, але —то базар. Я не знаю. А це, кажу, так.

Ото я була, як розкуркулювали тих людей. Я специяльно пішла подивитися, як розкуркулюють. А з моїм чоловіком так сталося —ще сіяли. У батька молотила машина. А це батькова хата, а впоряду, значить, якби сказати —донька і зять. Явився якийсь пристійний чоловік, молодий, старший за мого чоловіка трохи, а видно вчений. Я його раз бачила, другий раз. А мій чоловік —робили, значить, мостову дорогу. А він (його дядько камінь ото бив) і він там робив. Нема Федька додому —нема і нема. Нема цілу ніч —приходить ранком.

—Як же ти сплячий був?

Як кажуть: —Що не роби, а жінці правди не кажи! —якась така приказка була. Отже, приходе додому. —Ти знаєш, Ольго, я в Івана був
(каже) там випили і я заснув і до ранку.

Ну так. Через тиждень: —Ольго! Нема документів! Я загубив документи!

Робоча книжка, воєнна книжка і комнезамна. Значить, що він стояв в комнезамі й все бідняцьке. Що ж він? Я і пшениця там лежала і в хаті вже окремо, ми відійшли від батька, і той. Я і у пшениці —я шукаю і він гребе та шукає. Хай Господь простить! Їй Богу —правда! Шукали, шукали —мабуть міцяць, може. Ну, шукали до трьох тижнів. Що він робе? Пішов у воєнкомат, а він же на учоті. Він завжди значки марки, як піде, бо він такий–він в одну точку! Хлопці не вдалися! Бо він у Петлюри навчився, змолоду. Шукали, шукали тіх документів. Пішов і взяв документи і все видали нове–те точне, що в його було. Ну, вже все в спокої. Що ж получається? Пішли ми до батька. Бо так же —це ж станція, не так далеко —а ще ми молоді. Уже був у мене син —Павлок. Пішли ми до батька. Приходять два в цивільному і забрали Федька. Я сиділа до вечора —нема Федьки. Я переночувала —нема Федьки. Я пішла до батька —нема. Я сюди, батько ходив у міліцію. Ну, нема —ніхто не знає. Пішла я в міліцію: —Зачем, почему?

Ні, як вони приймають? Тут зразу стало: —„Товарищ Шепель по каком деле?"

Чисто по–російському.

А я кажу от так і так, кажу. Прийшли два в цивільному, забрали чоловіка —не знаю де й те й друге: —Ми не знаєм, у нас не рахується.

Пішла я додому. На другий, через день побула —нема. Пішла я знову в міліцію. Уже попала до директора міліції. —„Товарищ Шепель, садитесь!"

Я сіла.

—„По каком деле?"

Я кажу, що отак і отак —прийшло два в цивільному, забрали чоловіка. Я не знаю де він. Де —чи він є живий, чи немає? Я ж уже розстроєлася. А він: —„Знаете что,

товарищ Шепель? Пойдите" — от я не знаю, чи було ГПУ, чи НКВД, вже забулася, — „пойдите. Ви знаете, где помещение?"

А я знала. Я переждала день — нема. Пішла в НКВД і тільки зайшла: — „Товарищ Шепель! Садитесь, садитесь!"

Я сіла.

— По каком деле?

А я йому кажу — вже директор НКВД. А я йому кажу, отака й отака справа — прийшло два в цивільному, два мужчини — забрали мого чоловіка з хати. І кажу, вже немає, кажу, ось скільки, той — немає.

— „Товарищ Шепель, не безспокойтесь. Ваш муж у Кривом Рогу. Не безспокойтеся, он прийдёт, не безспокойтеся.

Я пішла до батька, приходжу, а в мене геть забрали й муку і, той, тільки одежі не забрали, обібрали. Також за Федьку. Що ж оказується, чекаю я того Федька. А як іде з Кривого Рогу потяг, з хати видно мені в вікно — чи то товарний, чи пасажирний; я дивлюся, нема, нема, вісім місяців не було його. Коли так, я дивлюся, я не прозіваю і одного потягу ніби навпростець. А це із Мусіївського Роз´їзду, треба нагору. А як нагору підніматися, то він чмихає і я чую. Прийшов, прийшов і каже мені: — Ольго, я довго не буду.

Брудний, замазаний, змучений.

— Я довго не буду. Я їду у Кривий Ріг, там я встроюся, і ти довго не будеш, тиждень побудеш і ти поїдеш.

І так і було. Отже ж така справа, він мені не признавався, мабуть уже перед війною, або уже не знаю коли. Коли то чоловік, він мені так сказав, що ж той чоловік мені сказав: — Ти знаєш того чоловіка, ти бачила його не раз, що був у Івана, — це в зятя. — То, каже, в Петлюри був і він мене знав, а я його знав і я йому дав документи. А він хотів переїхати в Польщу, і він проїхав усе, а на кордоні в Польщі зловили. Як він зловився на цих документах, його приправили в Кривий Ріг, а тоді і цього — чиї документи, і в смертельну камеру його і того. І їх мучили, то вони не призналися. Той, правда, з освічених людей, бо він сказав великого попа, видно якогось єпископа, або що, син. Він взяв всю вину на себе. Він так сказав, бо вони сиділи, і той стукав до Федька, до мого чоловіка, що не признавайся, що ми знаємо. Він так казав — що я його не знаю, а цей казав, що також його не знає. Він каже, що він напився й заснув, а я в нього вкрав. І вони крутили, крутили, то він каже, що я не знаю, яка його доля, а він знав, чи нас двох. Якби він сказав, що я йому дав, то ми б обидва були. А так він відмовився, і так мій чоловік повернувся і тоді в Долинське на почті, що то і в Середній Азію, й де ми тільки не були, і все. Отаке життя! І аж сюди прийшли. Добре життя! (Сміх.) Біда та й годі. Якби я трохи була, правда — я хотіла піти в партію. Я моїм язиком була б агітаторкою в той час — це вправду кажу. Бо, бо ж ми — Андрій і Пилип (внуки) — який Пилипа язик! Як розсердиться Пилипова мати, Валя: — Бабин язик! — на Пилипа. А мій брат, він грамотний і товариш — молодим, тільки кінчили четвертий кляс. Бо раніше більше трьох клясів не кінчали — то вже треба йти в город, а тут отаке сталося! Вони зробили печатку якусь і якісь документи. Як той почув (і та десь, як видно) — в Московщину заїхав, або куди. А цей вдома та й захватили. Та й посадили в Одесі на морі (на Чорнім морі) — в *box*–і. Це значить, в´язниця на морі — одиночка. Смертельний — рік сидів. А потім об´явили голодівку. А потім зайшов в´язничий той й каже: — Ви тримайте їжу — ми не знаємо, як буде судити воєнний трибунал. Отже, може бути і когось оправдають — Ви не мусите.

Мого брата оправдали — він молодий. А потім його забрали в Кременчук і він два роки служив у армії, робив у концлагері. Життя! І як хотіла, я дві зими школа, як дитиною. А як совєти зайняли — всі люди неграмотні. Отже вони відкрили, називалися лікбези, які геть зовсім не грамотні. А я ж таки читала й писала, отже я пішла в політшколу. Я два роки ходила в політшколу, і там мене трошки наламали. Але ж брат, як і йому нагадала — та куди там: — Олю, я не хочу, щоб ти йшла туди, до тих там.

Тоді я от плюнула і покинула. От бач — життя!

Пит.: А що там такого Вас вчили в тій школі?

Від.: Отже, по политічному. Бо є люди говорять і таке: — Ні це, ні те. А по–політичному, то треба все зловити і треба знати, як відповідати. Зрозумів? Як я хлопцям кажу: — А, то ви вчені — а по–політичному ви не знаєте!

Пит.: Тяжко так — по–політичному.

Від.: О! Тяжко, я знаю. Але я бухгалтерію грамотна дуже була. Мені треба було рік походити, а потім — та де! Брат на мене так визвірився і гнав мене, як собаку, щоб я нічого не робила і ото тоді відійшов.

Пит.: А де була ця школа?

Від.: У Долинському.

Пит.: А хто там вчив — українці чи руські?

Від.: А я вже — ну, напевно українці. І це зразу ликбез — це які геть неграмотні. Мої дві сестри були геть зовсім неграмотні, то вони — як ото малі діти учаться. А вже я дві зими ходила — то я вже читала і писала і на задажі — я так, як Андрій (внук) той. Отже, як я пішла й друга школа була — які грамотніші. То, то називалася політична. То я пішла в другу школу, щоб я була грамотніша. І ото так і осталося. Але як не був ніхто в тому, але геть зовсім викинула з голови. Брат налякав мене — що я, він словно. Якби чоловік — я була б не послухала, а як брат — я його послухала (сміх). Так і осталося. Оце. Ну, тепер вернемося — це я вже далі. Ти хочеш знати за голод?

Пит.: Так.

Від.: Я тобі двоє розкажу, що це точна правда. Отже, жила я — от не скажу, чи в Кривому Розі жила, чи я в Долинському. Напевно я вже не скажу де, де точно. Моя сестра вийшла заміж, сама старша — здається в 17–ім році. Її чоловік прийшов з полону. Бідний, але гарний чоловік той. Вони построїли там хату. Отже, я туди ходила. Бо це отако балка, це Іванівка, а це Давидів Парк — тепер там курорти совєти зробили. Отже, від неї також були сусіди — я там багато — то Миколина називалося село. А далі — Березівка, Тикелина(?), то більші села, там була церква. А це невелике таке село. Як я пішла — оце ж голодівка, оце я тобі вже точно не скажу — який це рік був — чи 31–ий, чи 32–ий, чи 33–ій, бо це вже мені в голову не те. Від неї (сестри) жили та жінка і чоловік (і навіть прізвище зараз знаю — Буряк прізвище), Буряки називалися. І ту жінку, я з нею говорила. Отже, чоловік зразу з голоду помер. Бо чоловіки вперед мерли. Чоловіки — так як і тут — більше жінок старих остається. Правду кажу?

Пит.: Правду, так.

Від.: Бо жінки, як та кішка видержують. А мужчини зразу падають. Він умер, осталося троє дівчат. Ну, троє дітей. Хлопцеві вже було так до 15–ти років, а дівчатка менші були. Не стало в тієї жінки однієї дитини. Ну, не стало — як село все вимирає, голодні! Кому там клопоту не стало. А підводи ж їздили, і по селах і забирали тіх мертвих, які вже дійшли. І потім, то бур´янами позаростали ті села. Отже не стало. Потім, перегодя не стало і другої дитини. А потім уже стала весна. У моєї сестри вже ноги пухлі — бо зразу ноги пухнуть, як людина голодає. Хай отут в газетах, що якийсь там голодав 50 днів і не вмер. Хай тут мені професор американський кричить. А я скажу, що ти брешеш. Людина більш не живе як 12 добів, а тоді вмирає — як точний голод. Отже, вже весна, а там вже в деяких цибулька — деякі люди вже запасалися та й цибульку посадили і цибулька й сходе. Уже весна. А колгосп, як вони зігнали людей у цей колгосп? Там і корови подохли й коні подохли й там люди вже з пухлими ногами — але йдуть. Варили кандьор(?). Тут і як би тобі сказати — тут нема пшона. А там просо сіють і то обшеретують — то пшоно — там плавало, але ж якби юшка. Як ти йдеш до праці, як у тебе нема чого їсти, то чекаєш — Тобі наллють там у що–небудь тієї юшки. І то люди були раді. Отже, стали жінки вже рачки лізти, щоб тієї юшки заробить. А цукорні буряки це не такі буряки, як тут, а цукорні, білі, які цукор виробляють. То треба йти сапати отакі рядки, я то вмію. Отже, вони ходили вже просапували буряки. Отже, не стало це двох, не стало дітей. Не стало в бригадира дитини. А бригадир, як би ти зрозумієш, ну й тут як на заводі, то це *boss*, а цей як називається, другий?

Пит.: *Foreman*?

Від.: *Foreman*. А то там у колгоспі, то це голова колгоспу, а це бригадир. А там крутиться коло комор то щось може й потягне. І корову мав. А один хлопець — вже дев´ять років, вже ж не худий, не самі кісточки. Отже, й не стало того хлопця. Все село шукало, й в болоті, і де вони не шукали, і день і ніч шукали. А власне в містах, не так, що тут визвали міліцію та шукають, та й то, а тож самі. Не найшли того хлопця. Пішли жінки сапати ті буряки, а одна каже (ідуть на обід у колгосп) а одна каже: — Це моя сестра ходила й точно бачила.

А одна й каже: —Знаєте жінки, зайдемо до Бурячки і подивимося.

Що вона замітила, то Бог знає. Бо вони з тіх буряків не зайшли в колгосп обідати, і зразу й зайшли до тієї Бурячки в хату. Нема її вдома. Питаються хлопця: — А де ж мама?

—Пішла до скирти.

А ото солому молотили й в степу скирти. А вона не вимолочувалася, то там зерно. Рилися й збирали, щоб тоді чи помити й зварити, то щоб з голоду не пропасти. — Пішла до скирти.

А вони, стоїть плита, тільки ж не такі плити, як то, а з такими дірками, бо треба ж солому туди пхати, або що. Вони до казана (а казани там, я казали, в моїй хаті пошукайте, хлопці, є казанок. Кажу: —Вам на поготів). Вони туди, в казани — людське м´ясо, вже варене. То є правда. А вони тоді подивилися кругом, а в хаті ікони стоять. Вони, а в нас ото такі робили — отакі обручі, а тут, посередині в кутку ікона. Вони туди, кругом — знайшли з того хлопця всього — ще не варене, не їджене, не поїджене. Це правда! Як це вони знайшли, а батько — він бригадир. Він на коняку — Ти коней знаєш? І поїхав до скирти. Скільки він її звідти гнав, стільки й бив! А хати на Україні, як ти полтавець, то я думаю, що твої батьки знають. Отут — це хата, а отут, так називалися — изба. Робили, щоб сідати — бо люди сідали на дворі. А вона як прийшла й так як сіла, і мати, як прибігла, того хлопця, та як ударила тією сапою! Вона й гоп, та сапа — убила! І її поховали люди, того хлопця забрали. Три місяці поховали, побув він, де його забрали, у Братолюбівку. А потім вернули назад у те село. А він тоді й каже на ту жінку (того хлопця матір): —Я тобі помщу!

А потім вийшов із уряду, з Москви приказ — дохторі здослідували (я не знаю в якім це році), що хто людей, людське м´ясо їв — то той і буде їсти, бо людське м´ясо найліпше. Віриться? Це так казали. Друге є те. І це є точно, правда! Бо я знаю цю жінку, вона друга хата від моєї сестри — і мій рід ніколи не міг придумати, щоб оце збрехав. Це є точна правда! Друге так — коли був голод, я не буду тобі казати, я забулася якого числа, або що, я не можу казати. Бо може я вже стара — це якби я була, щоб мій чоловік був — то я тоді ліпше б те. Отже тоді, як їхати на Київ — то оце Долинське, а тут називався Маржанівський Роз´їзд. Це так Долинське, Маржанівський Роз´їзд, а потім станція Куцівка. Це вже на Київ. А там — чи посіяв колгосп, чи бурячки оці. І не викопані, і вони такі манюсенькі. Вони зимували під тим, під снігом. Отже, люди голодні й взнали, що там бурячки. Уже розставало, уже можна їх викопувати. Із Долинського вже почали люди їздити — копати ті буряки. Мій чоловік, чоловік поїде, але я вже не могла туди їхати. Бо це як іде з Москви потяг (оце *express*, у сім годин) — він на Долинське п´ять хвилин тільки стоїть, п´ять хвилин. То там же набито людей — один на одному, То вони хватаються за поруччя, як він відходе — і до цього Маржанівського Роз´їзду. А там він припиняється — то вони зскакують. Отже, мій чоловік раз поїхав — привіз. Я їх пам´ятаю і їх не чищу, нічого й в казан, чуточку при те й на базар. Руб — блюдечко, а за руб я такий кусочок хліба куплю, значить. І самі їли! Ну, а потім стала чутка, що не стає людей. Того не стало, того не стало. Ну, їде — уже по одиночке не можуть їхати люди, а треба збиратися душ кілько. Отже поїхав мій чоловік, там іще якісь поїхали. Вони доїхали до цього Маржанівського Роз´їзду, там повставали. А воно так, бачиш — як вони доїжджали до Маржанівського Роз´їзду, вже видно ставало. Бо це було весною, вже видно ставало. Отже вони, а то треба ще іти. А це тут залізна дорога так високо стоїть, а сюди — так, вроді яма. А сюди — це на Україні, бо там нема лісів — а отут посадка, а за посадкою такий рів. Вони йдуть. Вискочило два чоловіки з мішками — щось на плечі. А їх душ скілько йде, я не знаю. Що ж вони, значить? Вони доходять до того містя, де ті люди вискочили. Вони туди, у той рів — тільки одна голова! Як приїхав мій, то він казав: — Блондинка, молода — а чи жінка, чи дівчина —незнано.

А оце все забране. То стого вже почалип люди боятися їх бити. Пішла чутка, що ловлять людей і що ковбаси кругом. Вже самі люди поміж собою: — Боже збав на базарі куплять, бо ковбаси з людей.

То ми боялися в нього купляти. Бо люди людей! А ось Федько, чи то Павлова мати хрещена, моя кума. Де ділася? Як у воду впала! Чутка була, що через дорогу чоловік поїв своїх дітей і їх з´їв. А потім хотів жінку з´їсти, а жінка померла також з

голоду. І що то сталося, що він помер? То вроді його жінка казала, що він поїв. І хотів зарізати жінку, а жінка втікла, сховалася. Вона також померла з голоду, але вона не їла, все рівно не їла, померла. А це, це здається точна правда! Боже, а що то за урки в Долинському! Які то урки, то з багатих людей. Вони називаються „блатарями." І то ж із села, а ми вже в Долинському — ми вже з ними зналися, привикші. Приходе жінка на базар — приносе сиру, молока пляшку (це ти знаєш? Ти мабуть не знаєш, то ти думаєш літер — а то велика! Туди — я забула скілько літрів,) і літер і сира. Видно коровка, вона думала, це продам та хліба куплю, може. Розтеляючи ряднинку, а ми стоїмо та кажем: — Тітко, не стели. Ти виклади одне, а продасиш, тоді друге викладеш.

— А чого?

Поклала масло (трошки) і ти пляшку поставила, ту літру. Іде ось, і один взяв пляшку.

— Тітко, скільки молоко?

— Руб.

П´є, а вона: — От ти сукин син, такий, такий!

А він біжить далі.

А ми кажем: — Тітко, не біжи, він вип´є та принесе поставить.

— А–а!

А він далі й біжить, так оглядається. Як вона біжить, він біжить. Як вона стане, він стане. А ми, а до нас підходе та попід ніс. А тут прийшли, все забрали з ряднинкою та й пішли. То Боже збав сказати: — Не беріть!

Бо ножа дасть у бік. А ми то знаєм — то було, то була жартівлива справа. І він випив, вона прийшла. Випив, поставив пляшку, вона порожний літер узяла. Прийшла: — Ой Боже мій, ой, ой, ой!

— А ми ж тобі, тітко, казали, що не біжи! Він би випив, пляшку поставив, а ти б таки щось продала, а так...

Пит.: А так, то все пропало.

Від.: Усе. Ти не маєш права, бо тут стоять з ніжорізом — що кишки тобі витягне. Ти не маєш права. Ми їй тільки казали, що ти, тітко, не біжи. Він вип´є, то один літер хай пропаде. А то все забрали з ряднинкою і пішли. А потім на базарі — винесла тітка посмажену курецю. Бо значить, як сира — то нічого. А то посмажена, так як отут — як же вона, чи пекла, чи смажила. Бідний йде: — Скільки, тітко, курка?

Не знаю, скільки сказала. А він як схватить ту курицю — Боже! І отако — вниз упав. Його б´ють зверху, я взяла минула, щоб не бачила. А він, бідний, з´їв ту курку і встав, пішов. І сюди туди.

А батько Федькин видно в нас урядовцем став, бо Долинське стоїть на висоті — там нема ставка, а шість кілометрів. Зробив таку вершу, називається — рибу ловить. А ми ходили з моїм чоловіком, молоді ще не треба ж себе ж здати, щоб померти. Ми підемо до того ставка, ставимо вершу. І самі тікаємо й ховаємося в степу, щоб нас люди не бачили, бо боїмося, щоб не зловили. Ідемо, поставили вершу. Напроти іде його товариш. А я кажу Федьки: — Оцей бідолаха далеко вже не зайде!

Так, далеко не зайшов. Зійшов так з греблі — впав і захолов, і все. З одного села — близький товариш. Він його знав та й друге, помер і той. Отже, як я виносила на базар сиру рибу — блюдочко руб, то купляли люди. Кожний руб дало та і розбагатіла. Куплю олії й більше вторгую. Порадили мені, купила пляшку олії. Наловила тієї риби та смажила. Несу до станції, а тут іде потяг — Москва, також туди на Київ! Проходжу, така лавка. Там виложують і я виложила кучку. Дивлюся, хлопці стоять. Підійшли: — Тітко, скільки

— Руб.

Взяв, пішов.

Я подивилася — з´їли! Виложила я й другу. Прийшли, взяли — я дивлюся. Так вони в мене взяли чотири кучки. А я тоді, а я дивлюся — чи три кучки буде, чи не й буде — ще ж потяга нема. Підходжу до їх, кажу: — Хлопці, правда, кажу, ви в мене вже взяли чотири кучки, кажу, в мене ж також діти й батько й мати й я — ми всі також голодні. Я ж також хочу кусочок хлібу купити!

Ти віриш? Не підійшли. Я продала, купила ті три кусочки хлібу й пішла додому. Розумно я зробила?

Пит.: Так.

Від.: Правда? Я їм співчувала. Вони голодні були. Не треба казати й думати, що на Україні тоді не був такий урожай. Був урожай. Тоді на ліваторі зерна було! Всі рамки забиті, а кукурудзи — Боже мій, скільки було! То що — ось і Павло. Отакі діти — по шість років. А ті вебарії такі стоять на каміннях (на вище), щоб зерно не портилося. Попідлізають — а тут же ходе міліціонер. Я думаю, що деякі й співчували, бо вони підлізуть і свердлом просвердлять і наточуть. То в Долинському вмирали люди, не сила вже. Бо що там таке. І ходили люди на елеватор, крали на елеваторі. А я так жила над краєм — Маслинка. А НКВД посіяло кукурудзу кліток, це клітка така, 10 десятин, а в їх багато! І там сніжок упав, холодно — мороз. А місяць, а видно! А нас зібралося душ 15, або й більше — красти. І я була. Ми засіли в Маслинках. Як він пішов навпроти, ми засіли — поховалися. А як він повернувся до нас спиною й пішов далеко — ми тоді як шугнули й понавідривали кукурудзи, це ж у НКВД! Як я її принесла, то я до ранку передзьобала геть і качани попалили ті, а кукурудзу надворі сховала. Оце так, що кожна людина, яка голодна, вона на все піде. Бо голод заставе все робити — що ти зробиш! Біда! Е! І я співчувала тим, яких я бачила, що вони є голодні — через то вони й урки. А потім одніеї ночі (чи день, чи ночі) — зочистено геть! Де забрали, куди забрали, незнано! Так, малолітніх — бо з дитинства малолітніх жінки приводили і кидали дітей. То оці, як вони — інтернати, розумієш — інтернати? А старших, я не знаю куди. Отаке життя й пам´ятай ти. Цікаво споминати. Бо хто не переживав, але треба поколінньові передавати. Євже, ось Валя, вже вона, її на світі не було — вона вже не може. І вже які були маленькими, так не може. То ціх розкуркулених людей — совєти не допускали ні до роботи. Їх там, пише цей — Солженіцин — я там другий том кой–коли подивлюся (тепер я трошки бачу). Всіх, він пише, що найбільше було куркулям — їх прямо вивозили в Іркутськ, туди в Караганду й з родинами, з дітьми. Пускали — роби що хоч. Там вони й поставалися! Та й все. То як пишу я до сестри — як при Хрущові, найліпше було. Як ти думаєш? Що Сталін не вмер, його Берія отруїв, це певно. Тепер оцей, як його, зараз, Черненко, а то попередній!

Пит.: Андропов.

Від.: Андропов, хіба він уже той? Так вихваляли, що він такий бойовий, та те, друге! Тоді зробили операцію — Богові душу віддав. То спеціяльно зробили, щоб Богові душу дав, та й все. А то, не дай Боже, отаке життя! А що після війни було — три роки голодали люди на Україні. Пишу — як став Хрущов, Хрущов велику одлигу дав усім українцям. А які це бандерівці, мельниківці — то їхні родини вибивали. Але як Хрущов став (він українець, який він не той, але він українець) він здав приказ, щоб їх не займати. І при Хрущові посилали й посилки і те й друге. То ще на Хрущова нема чого там і жалітися. Але бач, його й той — його зразу зсунули. Може й буть, що Хрущов міг би дати Україні віддстрибнути! А тепер, чорт і зна що там?

Пит.: Чи Ваш чоловік Вам дещо розказував, як то було в Петлюри? В армії?

Від.: Він нічого такого не розказував. А вони були в Холоднім Яру. Він сказав: — Чого, я ногами своїми пройшов ввесь Холодний Яр!

Та Бабин Яр у Києві, а Холодний Яр — сюди до Знам´янки, в тому лісі. Такого він нічого не розказував.

Пит.: Але після того, то він у совєтів також був. Значить, що казали — що так добре стріляв.

Від.: А його ж на рахунок взяли в воєнкоматі. І кожний місяць літом мусили вправи робити. Він не міг, він уже відмовлятися. Він на управу ходив і стрельбу — то тоді вони відмічали, хто вміє стріляти. А щоб він совєтам, та куди! Він не хотів, його хотіли. Він робив, він робив — поступив у Кривім Розі кам´янщиком і там він і робив. І були три брати і батько, їх була артіль. А робкомом був будівництва — Мулявка. Але я його зауважала, що він з якихось багатих людей був. Він не хотів ні в яку партію — тільки працівником. До останього працівником. Ні, нікуди не хотів і все.

Пит.: Чи совєти знали, що він був у Петлюри?

Від.: Якби вони знали, то вони б йому давно Бог зна що! Ніхто не знав, ніхто не знав. Ніхто не знав крім батька й матері. Навіть я, вийшла заміж, я не знала. І він мені не признався. Був у нього пістоль цей, чи я не знаю їх. Він, я не знаю. Прийшов приказ, об´явили хто має зброю можить приносити, або викидати на шлях.

Ми йому кажемо (знав батько і знала я), ми йому кажемо: — Федька, віднеси! Федька, віднеси!

Він не міг розстатися, а потім таки допекли йому. Ранком рано встав (а недалеко ставок був) то він мені сказав: — Ольго, як мені було важко розставатися!

Йому було важко, що він стільки воював із ним і йому було важко з цим пістолем розстатися. А ми знали, що в нього є, і ми на нього насідали, щоб він його збувся. Бо боялися, бо ростріляють! І він його втопив, але не віддав. Страшне. А потім мені признався: — Ольго, як мені було шкода!

Молоді!

Пит.: Зрозуміло — чого шкода! Чи Вам відомо, що сталося з цим паном Давидовим?

Пит.: Ні, не відомо, не відомо. Його батько (отже хай Бог простить — ідіотство, хоч я не кажу, що то кацапи робили, то таки і наші!) його батько був при цареві генералом. І так на горі цвинтар. І він був похований, його батько. І хто то із людей, вроді чи знав, чи Бог знає — що коли його ховали, була ця шабля. Розумієш шаблю? А рукоятка золота. А як прийшла революція, то полізли, відкопали, витягли того пана — то люди, хто то той. То ніхто не знав — чи таки справді була рукоятка й шабля при ньому (бо його поховали натомірованого й в воєнному — генералом). А то пішли люди та його поклали в яму та загорнули. Друге — як була революція. Були пани Аркалаєві — туди в другу сторону (вже я була в Долінськім). Ідіоти (вони були натоміровані,) витягли з склепу, пороздівали й поставили — як статуї. І то люди дивилися, дивилися на них, але таки зібралися і закопали. Ну для чого з мертвими? Вони ж уже не встануть? Не встануть. А цей Давидов, як поїхав — то ніхто не знав де.

Пит.: А то Ви казали, що він сам був?

Від.: Він нежонатий був.

Пит.: А що революціонером був, казали?

Від.: Так, він старий революціонер — які хотіли людям добро робити, щоб не було оцих комун!

Пит.: А чи він був проти царя?

Від.: А, напевно! Я не скажу. Бо це ж не знати. Він приїхав в свій маєток і скликали сходини. І чоловіки ходили до нього й він сказав: — „Господа крестьяне, молитеся Богу!"

Це може він ще що казав, але це мені в пам´ять увійшло.

— „Молитеся Богу, чтоб посела старая буржуазия (значить ті — старі). Тогда будет людям хорошо. А когда посядет молодая буржуазия — будет панщина. Панщина буде, только в другом виде.

Пит.: Так він сказав?

Від.: Він правду сказав. І прийшли люди й оце в нашім селі говорили за цього пана. А він економію здав під аренду кой–коли навідається, а то все — він не був жонатий і не було в нього ніякої родини тільки він. А батько був його генерал, то це я за Давидова знаю. А Волошонки — це в селі в нашому економія була, то я тільки пам´ятаю — то коли зайняли Долинське денікинці — так люди говорили в селі. А тут якраз на Водохрещення треба (люди ж вірували ще) ще ж церква була, сім кілометрів до церкви, і там набрати свяченої води й принести. А вони зайняли від нашого села ту могилу — батько мій казав (це мама розказувала,) що як він був в армії (батько мій,) то казали, що то Голубова могила. А що в тій могилі, то люди не знали. Висока — насипана могила. А ці зайняли цю могилу, денікинці і видно ж їм в бінокль. Як люди йдуть з свяченою водою, вони не стріляють. Як відтіля покажеться червоноармієць — то тільки кулеметом та–та–та–та через наше село. То оце ж уже повимітали — мама напекла хлібу, пиріжків напекла. Сміття, то ж соломою топили (хліба ота долівка,) долівку віником замели, сміття набрали і треба нести за місто. Бо там, така круча — туди ми сміття виносили. А я дівчиною, взяла те сміття та й несу. Та так нахилилася. Коли глянь — три вершники наді мною. А я стою, а вони: — „Девочка, иди сюда."

Я підійшла.

— „У вас есть хлеб?"

— Є

Пішла я до мами і кажу: — Мамо, три вершники стоять, вони просять хлібу.

А мама каже: — Що ж, вони голодні!

Дала мені хлібу й сала. І я винесла їм, дала — то були денікинці. А що я? То люди говорили, що були Волошонки, а коли стала революція: — Твоё, моё — всё наше!

Зрозумів мене? „Твоё то моё — всё наше." Щоб це ви знали! Ось, той — я їм винесла. То люди казали, що там були — Волошонки — паничі й поміщики, якби отут міліонерів сини. Вони в´їхали в свою економію, а коли стала революція — Боже! Біжать люди, граблять — несуть, розбирають, таскають і все — „Твоё, моё, все наше!" Нас мати не пустила. І ми хотіли, але нас мати не пустила. Чому вона не пустила, ми не знаємо. А ми ж також хотіли отам ламати й нести додому. А мати не пустила. То уже їхня економія була без батька. То казали, що тільки вони заїхали в економію й вистрілили вгору (це вже люди так казали) і все. Значить, в Долинському стоять денікинці, у Братолюбівці — якби, як сказати, ті, більшовики. А в тому, в Генбичові(?) — три кілометра від нас (це де мій чоловік родився, там мамин брат сидів. А її син, то казали, що був у Петлюри) — заїхали денікинці. Так побили матір (він втік, сховався син). А матір побили, що мати через війну тоді й Богові душу дала, померла.

Пит.: Побили за те, що син у Петлюри був?

Від.: Що, що син у Петлюри був! Тепер, чого наші люди, коли ці економії порозграбили, я вже не знаю. Як гетьман ішов, це вже мені розказували. У нас у Іванівці не було ще їх. Гетьман, це був цей — як його — Хмара. То я тобі розказувала — не було. А коли десь зайняли гетьманці — то тіх людей били, які розграблювали економії. Це я чула на Україні, але я тобі не скажу, що я бачила й в нашому селі робили. А коли, денікинці стояли в Долинському, Генбичові уже (сім кілометрів) — зайняли більшовики. Отже, денікинці стоять на цій могилі, а один червоноармієць виїхав із Генбичів, а треба переїхати те, там горбом — що з могили видно. Він виїхав, а вони ж бачать, що із зброєю й бахнули його. І не знаю — чи він побіг чи ні, чи він з конем там лежав. Ми ж не ходили. Лежав той красноармієць мабуть місяців з два, а то ж морози були — холодно, то він там лежав. Отже це ще той, як вийшли денікинці з Долинського — привезли люди того червоноармійця. Він був у штанях, у сорочці. Я його не бачила. А я ж дівчиною була — пішла я в село, в хаті я нічого не знаю. Пішла я там до сусідів, до дівчат до своїх. Кажуть: — Привезли того червоноармійця і поклали на цвунтарі — то ж така, де хоругви ставили, як каплиця. І хтось ніччю зняв штани й сорочку й все познімав.

Як я прибігла додому: — Ой мамо, ви таке чули?

А мама моя питає: — Що?

— Привезли червоноармійця і хтось ніччю сорочку з мертвого і штани зняв.

А ти знаєш, що мені мама сказала? — Моя дитино, чи мертвий з живого здере, а живий з мертвого здере.

Правда, правда цікаво? (Сміх.) Ось я за свою матір розкажу. Отримали з Єрусалима „святе письмо." Це я вже була в Долинському заміж. Приходжу я, мама–старуха витягає те письмо: — На моя дитино, прочитай!

Я, правда, тобі не скажу що там писалося, бо це вже забуте. Прочитала я цей лист, віддала — щоб цей лист рознести дев´ятьом душам у друге село. Вже були це совєти, вже була — сільрада. Там баба Гапка прийшла. Взяла там мати з бабою Гапкою, старухи (а в Брутеньківку{?} йти треба кілометрів дев´ять, або дванадцять). Вони пішли пішки. За пазуху лист й понесли, там уже було призначено куди їм. Тільки вони ввійшли в хату, а тут уже: — А ну, витягайте, баби, що ви там принесли!

А вони тоді — сюди, туди та й дали. Із сільради: — Знаєте, старухи, ми вас не хочемо (бо син цей, брат мій робив секретарем у тому). Знаєте, старухи, ми не хочемо вас відправити, або що — тільки віддайте лист.

Ті взяли віддали.

— Ідіть, старухи, щоб вас тут не було!

То я отой лист часто згадую. А вона була дуже богомольна. Знаєш, як раніше люди — то вони були дуже богомольні, то через те. Я його прочитала, я тобі не скажу що там писалося, бо це вже забуте. А за оце, що мама носила, то це правда.

Пит.: А це було таке, що малося другим показувати?

Від.: Ні, щоб тоді ті переписали і знову передавали другим. Це вже при совєтах, як уже церкви розбили і оцю православну віру — священиків посадили геть. А що після голодівки, як вони села ж опустіли, земля ж вільна є. Ну ж, треба ж із Московщини, ну то з Московщини, а там з Калуги, чи як ота область — вже росіяни. А я завжди, як ранок — біжу на станцію. Приходимо — состав, товарні вагони, великий состав. Там

люди. А я ж по–російському добре говорю. Я хотіла підійти, спитати. Але ж тут стоять, не допускають. Але бачим — не наші. Попривозили діжки, м´ясо солене, сало солене, може й хліб був. Бог знає, я — а за сало, за те все солене. Той шалон стояв довго. Значить що — на ці хати, де родини повимирали — росіяни. Отже, я пішла ще і в село. Мама мені каже, що в їхнє село привезли, значить, росіян. Привезли вони найперше чоловіків. Люди ж не знають — як там мазати, стіни ж глиняні. А вони десь із рублених хат, із лісів. Що вони розуміють? Вони такі поробили віхті і білою глиною — і стелю і стіни й підлогу вимазали хати. Вони геть зовсім не знають, як поводитися зі землею! О! Потім привезли жінок і дітей. А діти, як не є ж — мова сходиться. Неправду я кажу? Як осьо я розумію польську і те й друге. А як же вони мене не можуть розуміти? З Великої України, ми більше до Росії. Отже, як приїхали ті жінки з дітьми. А діти з дітьми, а жінки до жінок, а чоловіки до мужчин. Як їм розсказали, що тут люди повимірали з голоду й жінки дітей своїх поїли — вишивкалися геть, до однієї родини! Покинули Україну геть. Вони вже не їхали й не везли тіх діжок із салом і з м´ясом. А вже сідали на який–небудь потяг і втікали. І не осталося й однієї родини в селі.

Пит.: Російської?

Від.: Російської — втікли. Що їхні жінки сказали так: — Ми не хочемо тут, шоб і ми своїх дітей поїли. А що я бачила на станції, то те дійсно я бачила. Великий шалон, бо ці товарні вагони й відкриті, але міліціонери не допускали. Ходили з рушницями, щоб не підходили люди. Це є правда. А вже, мені місцеві казали що, як вони геть вишивкалися — нема ні одного. Значить і їм це ж не подобається. Вони сказали, їхні жінки: — Ми не хочем тут жити, щоб і ми своїх дітей поїли, як ті люди поїли.

Ну, що? А є такі, що пишуть у газетах, винуватять увесь народ. А я ні. Я буду винуватити, як він поганий — хай він буде українець, я буду казати: — Поганий! — Як він росіянин поганий, кажу: — Поганий! — як він добрий, кажу: — Добрий! — так.

Пит.: Справедливо робите.

Від.: Справедливо?

Пит.: Ви справедливо робите.

Від.: Справедливо — бо я перейшла в свойому житті багато. Як кажуть: — Усі німці сякі–такі!

А я кажу, що ні — у мене стояло два, лейтенанта. Один австрієць — Джордж, а один з Баварії — Фріц. Уже були, сказати, що добрі. Що получать, їм уже ж надоїло те їсти. Вони так лаяли й Сталіна й Гітлера! Вони не любили ні того, ні того — вони не хотіли воювати. Так, кістки відбити! А у моєї сестри стояв офіцер — ідіот. Він тільки встане, в бруд вмаже ноги й заставляв, шоб чистили. А ці самі собі почистять і не треба було. Лірше! Задумали ми, задумали як самогон гнати. Із буряків, щоб вони не чули. А так двері ті зачинила. А тут, коли дивлюся — лізе один.

— Мамо, шнапс?

— *Yeah.*

Капає, а він коштує. Це, це правда. А потім чутка пішла, що румуни покидали, бо й співали: — Антонеску здав приказ всіх румунів на Кавказ, а румуни же не дурні — за кару цю, тай додому!

Я в хаті — заходе сім чоловік і хрестяться. А там, значить стояв Сталін, а замісто Сталіна (Сталін під спід, як був Гітлер,) а Гітлера наверх. А якби той вертався — то тоді б того чорта підспід, а з другого боку. Бо всі знали, що цей добра не дбав і той добра не дбав. А я дивлюся, щоб німці, не такі шинелі, без зброї. Дивлюся, ні. Мені здається, я вже чула, що румуни тікають із Кавказу. Це ж їхній фронт був на Кавказі, там румуни були. Я думаю, що в шинелі чи в воєнному вони. А тут саме тіх маторжеників напекла, отако. Думаю — дати їм маторженика, вони їсти хочуть. А ще отакі жорна і вас не робили? Була, а кукурудзи в мене хватало. У мене дуже великий город був. Я пішла — казанок. Закип´ятила води, зварила мамалиги, бо я чула що вони люблять мамалигу. Поставила — в мене була лавка, а потім поставила. Дала всім ложки і тож велика миска — одна. Насипала туди тієї. Пішла в погреб, принесла молока, напила — нагодувала. Виїли геть усе й ще й по отому дала на дорогу. Як же вони мені дякували — Боже мій! Боже мій! Вони ж голодні. А моя була так вдборі з краю хата, і город такий великий був і те й друге. Хай собі з Богом люди йдуть. А потім якось ще совети, це ж вони 18 кілометрів. Рік і чотири місяців ми жили під фронтом, це не

що–небудь! Що німці виступили з Долинського, а вступили совєти. Я матері — а зять значить мого чоловіка сестри самої меншої був партійний, то він евакуювався. А мати — я матір переселила в ту хату, а треба ж їй понести їсти. Вона вже старуха була. Я молока понесла матері й їй і друге. Іду назад. Іду назад, а тут цегляний завод. Коли дивлюся — Павловий товариш стоїть, червоноармієць. Павловий товариш стоїть і отака валізка перед ним стоїть. Що ж получилося? Коли тут німецькі літаки. А він тоді, той солдат (червоноармієць) ховається сюди і туди. А я й кажу: — Що це таке?

Той же пішов, його кажеться чи Андрій звуть — я вже забула. Він там десь на карточці є. Кажу: — Що це таке?

Коли відступали оці всі партійні, і вони вже не брали валізки — а кидали на станції порожні. І він узяв порожну, а той узяв його і заарештував. Я його прошу: — Пусти, це ж є знайомий хлопець. Він же живе недалеко мене, те й друге, — випросила. Пустив він нас. Доходим до кладовища, коли їдуть два кіньми. Поганяє кучер, і двоє сидять совєтчиків і двоє отако пістолів наставлено. Але, поглянули й нічого не сказали — поїхали, а ми тоді пішли.

Пит.: А як довго?

Від.: Були? Дівчатка молоденькі років по 19 — в армії були. Ті — росіянки.

Пит.: Як довго в Вас існувала церква після революції?

Від.: Церква? В нас не було.

Пит.: Ні, кажу, в сусідньому селі?

Від.: О, вона ж при цареві — то половину держави тримало й парафіяни. Парафії ж великі були, великі. Братолюбівка велика, Іванівка і ще не знаю яка належала, але уряд також давав. При церкві держава здержувало й все. Ти священника не побачиш, щоб він сів за столом і з тобою чарку пив. Може він і курив, але він ніколи не появлявся щоб він, щоб публіка бачила, що він куре. Він себе ставив вище. Бо казали: — Як у пекло попадемося — то він хай попереду йде. (Сміх.)

Чудне? Я не знаю, як нас ці попи заведуть. О, а знаєш, що я тобі скажу одне — коли ми були в Німеччині, ми не були — як би сказати, на американській їжі. Як називається? А ми були на німецькому пайку. Скільки там було тих власовців і те й друге! Отже, коли ми попали до Америки — нас привезли в Ньюварк на 19–ту *street*–у в церкву. Я ж піду, а священиком був Савка. Він вроді — я не знаю, він не з східньої України. А вроді західній, а перейнявся, значить, священиком. А я заходю та: — Добрий день!

А він мене так упік: — Ах, ти, — чи кацапка сказав, чи що. Як він мене це! Не сказав „здраствуйте," не сказав нічого — а назвав мене кацапкою! А я тоді, що йому казати?

— Така я кацапка, як ти поляк! — Та я пішла.

Пит.: Добре сказали.

Від.: О, щоб так! І перше слово моє оце в Америці! І він мене, об той, що я не говорю по–галицькому? Таки, я була всю мову забула, це я наломилася. Як я була в тому, то не можна було Павлові вийти — „хохол!" То я, мусила говорити по–російському. І я між росіянами в Кривім Розі по–російському — треба було говорити й те й друге. Я не наломилася так, по–галицькому. А я зайшла та так до нього: — Здраствуйте!

Бо треба ж до попа піти. А він на мене оскорбив: — Ти кацапка!

І як він мені сказав, а я тоді кажу: — Така я кацапка, як ти поляк.

Та й пішла. Оце я не забуду ніколи! Бач, як оскорбити можна людину — нізащо! Ну і все. Це ж є оскорблення людини! Я не знаю — як воно тут.

Пит.: Ви добре відповіли.

Від.: Я відповіла добре. Я знала що сказала, що той. Для чого це казати? Як визволяли Україну совєти 39–го року, це Галичину. Що вони там носяться із тим, те — а моєї сестри чоловік був шофером. Він попає, він уже не попав так, а забирали шоферів. А він добрий був шофер, і возив він директорів. То не можна було заговорити до людей. Як ти заговорив, тебе на Сибір, або розстріляють. (До тіх людей.) То частина поїхала на Фінляндську війну, а частину вони відпустили додому. Ті ж галичани — там вони розцінили — що такого заробляють багато! Що на Великій Україні такий заробіток та те й друге. Якось він — піду я по газету — сьома година. Сидить куча людей. Я підійду

до них. Я була метка, че вже я стара! Я підійду до них — ніби їх трошки розберу, а не можу так зрозуміти. Потім я там ходила тиждень і все заглядала до тієї. Тільки підійшов потяг — Москва, Київ, Рівно. А вони тільки до того вагону, а варта йде! І назад, і назад! Ну, стій. Я, коли якось у неділю.

Гарні чоботи і таке все гарне винесли. І вони запросили, що там вони запросили?!? І тут зразу з рук узяли — дали гроші та й пішли! Ой, горе! А я кажу: — І так дешево продали!

Вони продали чоботи і там ще щось продали. Хотіли хліба купити, кинулися — а вони й хлібини не куплять! Такі гроші. Правда, пішла я в понеділок — сидить куча. А я підходжу. Я кажу: — Вас трошки розумію, а ви, кажу, я не знаю хто ви, а трошки розумію. Чи ви мене розумієте?

Їх там два молодих підхватилося: — Ми розуміємо!

— О, кажу, як ви розумієте, ходімте надвір.

Уже потяг відійшов — НКВД вже пішло, вже на пероні нема нікого. А я газету брала, бо як не вийдеш на станцію, не станеш в чергу — то газети нема. А чи „Известия" чи „Правда," що там писалося, а я все хотіла знати. Кажу: — Звідкіля же ви?

Вони мені розказали, вони із Західньої України. І їх сюди завербували — що такі заробітки й повезли їх на колгосп. Не цей колгосп, що в селі, а колгосп — окремо. В той колгосп. Не цей колгосп, що в селі, а колгосп — окремо. В той колгосп. А зима — снігу ось поки! А вони топить, а вони кажуть: — Оно соняшники стоять, ідіть нарвіть та й топіть!

А їм не сподобалося, бо вони жили під Польщею — то було оце поки, о! А тім я думаю — що ж сидять люди. Кажу: — Знаєте що хлопці, ходімте, кажу, трошки далі. Я вам скажу щось.

Я їх повела далі. Кажу: — Дивіться оце, кажу, будка. Це, кажу, тільки, кажу, два. А ті хай сидять, щоб гуртом не виходили, кажу, оце залізна дорога, ідіть і стежка попід залізною дорогою. Ідіть оцією стежкою — вам нічого не стрінеться. А там, кажу, буде будинок цегловий, через дорогу. А мого чоловіка сестри чоловік походження, він будочник. Він може остановити оцей потяг на хвилину й вас посадити, а ви тут ніколи не сядете.

І привела їх сюди назад. — А як будете виходити, не виходьте кучею, то вам, кажу.

А вони ж мене не знають. Я ж їм не кажу хто я й що. І вони мене послухали. На другий день пішла — нема моєї вже братії, поїхали. Бо я їм сказала: — Вийдете по два, і підете.

А вони, і кажу: — Якщо в вас квитки є то ви беріть.

А вони кажуть мені: — Якби нам тільки добратися до Рівного, там ми в Польщі будемо.

Ну, кажу: — Як хочете, а він іде, кажу, в те місто, бо на вагонах ж написано.

То я їх уже більше не бачила, уже поїхали.

Пит.: А так, чи в Вас в селі — якраз уже після революції, чи були свої більшовики, місцеві? Чи хтось із селян?

Від.: У селі я не була. Це містечко, де я жила.

Пит.: Ну, там — у Долинському були?

Від.: Аякже — там і НКВД і міліція й все.

Пит.: Але, що це складалося з місцевих?

Від.: Я не знаю. Більш — я, я не знаю. Чи вони були місцеві, чи ні — а голова райкому був місцевий, бо це я добре знаю. А за тих, то я за ними ніякого діла не мала.

Пит.: А так, коли Ви в політшколу ходили — то якою мовою викладали — по–українському?

Від.: По–українському, там у хаті. Це вони дали так, щоб як ти чуть грамотніший — щоб ти більше грамоти навчився, то й все. Це не було до партії. Це тільки так називалося, а вони то вчили тільки читати, писати, читати і отаке. А то лікбез (лікбез безграмотних) був — то ті, що геть зовсім неграмотні, і все. Це не було, ні.

Пит.: Так чи Вам щось говорили про політику — що в Харкові, що в українському уряді — чи говорили?

Від.: Ні, тільки по газетах — що то, та й все. А так, ні. Ні, в Долинському ні. Долинське була там ото, та що там казати! То там в більшості, як би сказати — вона

підходила до города, бо це не було село. Базари, тощо — таке все. Але в голодівку, то туди більше людей сходилося, бо там таки можна було. Вони ж придумали — состав стоїть з зерном, а вони ж ішли — молоді хлопці, на смерть. Вони підлазили під вагон і проверчували вагон. І як їхав вагон, і воно сипалося по тому, а вслід збирали з піском зерно і вибирали. І тим люди й годувалися — дехто. А може і кого що було, то я не скажу. А батько Федькин все геть здав і забрали і того коня сіренького. І вже оце і при німцях той ще кінь жив і все називали його Шепель. Батько зрозумів тих людей, що вони були порядні люди і вони розказали — як ітиме оте розкуркулення й те й друге й що людям буде!

Пит.: А як це було в Комнезамі? Чи Ви колись були на мітінґах?

Від.: Так, нас гнали.

Пит.: А що Вам там говорили?

Від.: Та вони говорили, а потім люди — ніхто рук не піднімав — всі згідні. Як застрелив Сталін Кірова, бач — ти не знаєш цього?

Пит.: Читав.

Від.: Читав? То що — якийсь бандит застрелив Кірова? А Кіров хто був? Він був противник Сталінові. А він був Ленінградського — Секретар Ленінграду — обкому. Хто його вбив? Сталін підіслав, та й вбили. Боже! Таке нещастя — Збори! І гнали людей на збори і той хтось якийсь бандит убив і те й друге. А ми всі рук не піднімали, але всі за одне — одноголосно. А це — тут же можна зрозуміти з гімна. Ти гімна не знаєш?

Пит.: Радянського?

Від.: Так.

Пит.: Інтернаціонал?

Від.: Так, цей.

Пит.: Я знаю по–українському і по–російському.

Від.: Ну, ото, там в цілком сказано. Як подумати, що „Вставай проклятий заклем..., Ввесь світ голодних і рабів, кипить, наш розум обурений, в безсмертний бій вести готов." То чуєм сурми заграли — час розплати настав. Інтернаціонал — добудем людських прав." Правда добре? Чому люди не могли повірити? Ось, не дай Бог в Америці буде! Я страшно боюся за молодь. Ми вже старі, ми пережиті — нам вже все рівно, а за молодь боюсь. У нас була одна нація — все ж таки росіян не було такого повно. Що ті мільйонери думають? Зразу банки й мільйонери полетять, а тоді? Ми хвороби мали, і ми таки якось піднімалися. А тут — що ми можем робити? Це є дуже важка справа. Правда? Правда? Я часто за це думаю. Я сліпа була осталася геть. Бо від читання й в мене був *stroke*–ом вдома, а я трошки підлічилась. Я кой–коли читаю газети трошечки. Мені можна тільки пів години — 30 хвилин. І думаю — яка безтолковщина, як без того. Візьмем же совєти — вони вчать політграмоти, в них всі підбиті. Всі мужчини під зброєю. А тут? Ось, чи це є правда, що з Польші скількись там автобусів поїхали до... Правда?

Пит.: Це правда.

Від.: Ну, як тут зрозуміти? Я з Валею не могла говорити. Як ти думаєш? Хто вони? Всі молоді — від 20–ти до 30–ти — так? У Польщі. Я жінка. Казімка — дівчина, Баранчук — хлопець. А якби як хтось — мільйонер, я забула — Бай, чи якось той. Я „кайда бара син" — це куди йдеш? Я половину язика знала!

Пит.: Це по казахськи?

Від.: Так, бо я молодою була. А Павло? Ми тепер вже позабувалися. Де! А той, а там — гори! Отже давай. А там царем заслані з Великої України надалеко нас. І досі знаю їхнє прізвище — Польові. Вона каже: — Підемо по груші?

Ну, підемо по груші. Отак дивишся — ось близько оті гори. А як начнеш іти, то треба йти! Річка, з гори тече вода — не перейдеш, бо як упадеш, то й тебе понесе. То я перейшла й отако — тільки коза перейде. Я перейшла і Павло перейшов, а батько ні. То батько сів та отако. Пішли ми, нарвали тих грушок — правда, добрі грушки. Ось, на другий раз я чогось то не пішла, а пішов Павло з Федькою. І тільки туди, в гори ввійшли, а два казахи: — „Стой! Куда идёшь?

А вони кажуть: — Та по грушки.

— Не йди!

Значить, не йди далі, бо тебе заріжуть. А там був росіянин вже йому було більше 80 років — царем засланий. І ми познайомилися з ним. І ми до нього ходили. Гори

непереходимі, не можна перейти. Тільки казав: — Одна стежечка є — де банди з Персії переходять сюди — переносять, і платки, там всяке таке. Коли в них, в них же так не було — той бай, він же мав жінок багато. А бідний, то він вічний був чабан. А там вівці. А свиней вони не люблять. Чушка — вони не їли свинини, ну — чушка й все. І його все добро, в яких? Забула — круглі, може я надумаю.

Пит.: Юрта, чи що?

Від.: Юрта. Ось, ми жили в тім же — Мирки. Мирки станція, а село — ой забула як — Кузьминка. Отже Федька робив на станції. Зліва! Тут люди голодували, а коли ми туди поїхали, о — гаряті, гаряті, а локшину качали отако! А піріжки пекли такі добрі, що я ще нігде не їла таких добрих, як у них. Був базар. Отже, їсти — вони жінки не варили. Хліба не пекли, а чуваші — отакий якийсь корж. Вона замісе, а потім його замотає, а він трошки підійде — а вони отако й тут посередині — о тут ставлять одну сковорідку, а наверх другу й зверху бур´ян палять, а там воно печеться, той. А вони нас угощали. Мужчини зварили — зарізалил барана, обварили м´ясо, а потім коржі такі розкачували, як у нас на локшин удома. А тоді м´ясо витягли, вкинули коржі. Витягли коржі, помили руки мужчини і значить покришили, покришили. А отака, оце підходе — це називалося, як би тобі сказати — кіяла, до оцього підходе. Я вже забула яке, той — кіяла, до оцього підходе. Я вже забула яке то — кіяла називалася. Наложували м´яса й тіх коржів давали, той, а потім кожному наливали тієї юшки. Ми як тепло, то не роздіваємося, то нам тепло. А в їх навпаки, як тепло — надівають отакі ватяні бормуси. А гадюк! А пиляка по дорозі — страшне. А скорпіона ти бачив? А бачиш — а я там бачила скорпіона. Двоголовий, то як вкусе людину, то погинув і все. А вони неосвічені. Ось мені Федька каже: — Ольго, підемо на киргизький цвинтарь.

У них не кладуть в домовину, а якось його замотають. Я, ну чи в шкіру (чи я не знаю — бо я бачила, як несли) а тоді — отако із дерева зроблять носилки. А потім, отако той, положуть, оце отак підійдуть — а потім отако ноги попідкладають і посідають, що моляться. І ото там мулла і вони там моляться. Ну, отже, а я б його не бачила, а коло нас це тут — росіяни, а сюди, жили казахи. А його там малярія. Отже, пішов той казах до доктора, а вже були російські доктори. А він йому приписав, чи 12 порошків хини. А він всі разом перехилив і Богові душу дав, то це й все.

Пит.: То кажете, що в казахів голод був? Ще раніше як в Вас?

Від.: О, отой дід нам там сказав. Казав, він там чув. Отже, отіх баїв, як вони узнали, що в них будуть забирати — то їх дуже багато увійшло в гори. А там гори, такі є долини, що можна і скотину мати, і сіяти і садити — все роде, все роде. А декотрих вони захватили, вони не розстрілювали нікого. А вивозили сюди, в голодні степи. І так давали (він так казав), що вони їх не розстрілювали, не судили, нічого — а вивозили голодних. Давали по хлібині і садили на потяг і везли в голодний степ і їх там скидали і вони самі пропали. Бо голодний степ — це 5.000 км. — пісок і дерево саул. А саул, це дерево — не потрібно свічки, лІпше як свічка. Воно горить і горить, й диму нема. Бо я ходила там на базар, а виносили молоко. В ягня обдеруть, як то вона на тому — кисле молоко. Сяде зверху марджя і кисле молоко продає. Мені гидується. Отже, тютюн — папіросів вони не курили. Дивлюся так і я кажу: — Федька, може й ми, кажу, візьмемо?

Ну, щось він не схотів. А я раз, то я то їхній табак, а я ж не знала, думала інакше, то нам той чоловік казав, що тут такі гори — хмари не переходять, літаки не перелітають. Це такі гори. А цей партійний, що ми поїхали з ним — його послали бути головою скотини в горах. А ми жили в Мирках, тут коло станції. А потім Федька туди. Каже: — Ольго, що там, каже, він мені як показав, я його злякався. Я, каже, не знав, де дітися. Каже: — Я думаю, що може й він мене туди пхне. Така яма, природня. Як я загляну! Каже: — Заглянь, Федька і ти побачиш, що там люди ходять.

А ті казахи підкрадаються до скотини, а там уже совети дивляться. То буває так, що там і вбивали. І туди їх кидали. А ми два роки побули, а тут приїхала матір (це Федькина матір, це мого чоловіка) — вона там була. Тут ти знаєш — на Україні голод. Ми там напекли хлібу, муки, те й друге. Ми її послали, щоб вона відвезла сюди, на Україну. А вона нам ще привезла одну доньку і хлопця. Вже нас стало більше, і батька привезла, вже прадіда моїх цих хлопців. Там він заболів, бо там клімат інакший, він старша людина й він захворів, і ми його поховали на російському цвинтарі. Ну, Федька робив тоді — він був на рямці сторожем. А потім: — Чого то, каже, як приїдуть ніччю ті ж партійні навантажуть цукру, муки — рамки забиті, було так.

А потім, що то получилося, вони самі себе зняли і Федьку зняли, щоб не було доказів і послали його на будівництво. Отім казахам хати будували. І вивезли в колгосп: —Созкодук(?)

Приходе Федька: —Ти б, каже, Ольго, прийшла б до мене. Отак, каже, будеш іти попід залізною дорогою, попід залізною дорогою, а там будка, а там юрти, а там колгосп „Соскодук." Я вийшла та не повернула, не пішла прямо —та як пішла я, та в гори. Іду з ранку, ще й сонце не зійшло, а я йду, йду —людини не встріну! Коли я йду, я так бачу—вроді юрти. Коли, дивлюся —казах іде навпроти мене. Так, дорога не пробита, але ж дорога. А пшениця! Я тобі кажу колос у колос, така добра пшениця. Він зустрів: —„Куда идёшь?"

А я кажу: —А це ж, кажу, колгосп Сочкодух?

—„Нет, это не колхоз Сочкодух, пойдём!"

Я пішла з ним. Заходжу я в той колгосп, уже перед обідом, обід. Це тільки розкажи життя —а там вовків скільки! Тобі хоч, бо то ж гори, дикі кабани! Правда, деякі знають російську мову, а деякі не знають. Правда, вони мені дали напитися й щось дали їсти. І там видно голова колгоспу. Він до мене: —„Пойдём, я тебя выведу."

Я кажу: —Ну підемо.

Він мене вивів на дорогу.

—„Знаешь что, иди этой дорогой, не сменяйся никуда, потому что ты не попадёшь. Как ты дойдёшь до железной дороги, там будет будка, а сюда," каже, „увидешь юрты —это колхоз Сочкодух."

Та як я пішла, та я уже сонце заходило, пока я дійшла до тієї залізної дороги. Правда, раз їхали кіньми чи парою коней, чи не знаю —троє мужчин. Так подивилися на мене, але поїхали. Більш нікого я не встріла. І я тоді, ото я знайшла. Прийшла, посадили мене, вони гостьовиті. А тут казан отакий; потім отак й там кисле молоко. Прийде кожний отой казах —черпне і нап´ється і сюди капає. А я ж голодна, а Боже збав відмовитися —бо сильно вони ревнують це —що гидуєш. То вони мені налили, я мусила випити. Коли Федька прийшов. То він там їм будував хати, вже совєти будували. Ну, один —всі вже мають по марджі, а то ж вони не мали —це вже бідні, які в колгоспі. А то ж 14 років, 13 років —вона заміж виходить, оті казачки. І то як раніше було, то хто більше заплате. А один ніяк —дві марджі. Йому, його вже раз судили його, щоб він одну дав, віддав. Старша має двоє хлопчиків, так уже —як би сказати —одному може сім, вісім років. А молода, його друга —ще вагітна. Як прийде ця старша до мене, вона мені жаліється —а я трошки розуміла. І я не знаю, я їх покинула. Йому кажуть, шоб він з старшою жив, а молоду відрядив. А він не хоче —щоб старша відійшла. А старша не відходе —от і все.

Пит.: То Ви там два роки прожили?

Від.: Два роки, більше, як два роки.

Пит.: А тоді вернулися на Україну?

Від.: А ми тоді вернулися, в 37—му році ми вернулися на Україну.

Пит.: А так як перше, можна Вас запитати, як перше встановилася радянська влада —чи люди думали, що це буде добре чи ні?

Від.: При НЕПові думали.

Пит.: Думали, що так?

Від.: Так, дуже люди при НЕПові —як тільки люди розбагатіли! Мій дядько получив 18 десятин, тільки щоб батраків не тримав —своєю родиною, щоб обробляв. Деякі були бідні —не мали нічого, їм дали землю. Вони стали робити, мали коней. При мені, уже корови і те й друге. Сильно піднявся український народ. А потім, оце прийшла й стала колективізація. Тоді вже, всі люди, які піднялися —вони всі розкуркулені.

Пит.: А так, чи був спротив, спротивлення колективізації? Чи повстання було?

Від.: В нас я не чула.

Пит.: Бо кажуть, що в других.

Від.: Може в других де було, а в нас у Долинському не було. Цей зять партійний —коли голодівка, я робила на елеваторі. А Павло приходив снідати, Павло приходив обідати й вечеряти. А я там же їла. А я як прийшла, а там двоє —одна кухарка і цей директор, а одна помічниця. А я як кухарці допомогала. Знаєш затірку? Значить, муку? Твоя мати знає, нехай баба зна. Ти запитаєш баби —затірка. Дають муку, а ти отак

руками трошки бризкаєш і отако треш, треш, треш. А я прийшла, та ж треба вгодити — та вона мені насипала тієї муки. А я тут —топ —а вона приходе: —Товариш Шепель, ти так не роби! ти отак — трошечки, трошечки. А як ти укинеш ту затірку, вона так як галушки.

Вона буде юшка і значить, а на споді буде як галушки, то що я терла з муки. Я значить, як ми її ту затірку зваримо, як ми засипим прямо мукою, а вона ще й постоє, воно знобиться — густе, бо мука. Боже, я видавала, от не пам´ятаю — мабуть люди підходили з своєю посудою. Бо не мила, той. Як я почну видавати, я прію. Кожне ото, як остається — за добавкою. Боже, те собі підставляє, то шоб тому більше, а тому менше, ой, я не могла пережити того. А хліб приносила додому. Приходжу я раз увечорі —сидить дід якийсь з чорною бородою під хатою, на східці. Я так глянула —я не знаю хто. А я того партійного зятя не знала, бач так. Отже, я в мене було 300 грам хлібу. Я перерізала і дала батькові (це мого чоловіка) і матері. А Павло наївся, а Федька вже дістав працю десь чи на радгоспі, чи я не знаю — там щось будує, чи що вже йому видавали трошки. Що оказується — я йому не дала того кусочка хлібу. Я перночувала, пішла. Я не знаю де той дід дівся. А то того партійного батько. То він приїхав у Олександрію, приїхав і вмер з голоду. Не покликав, ідіот, батька! А получав 800 грам на себе, 300 грам на дитину й 300 на жінку. Скільки це воно буде?

Пит.: Один, 1.100 ще скільки?

Від.: Ну, 800 грам — це два фунта — 300 грам на дитину і 300 грам на неї — це півтора фунта, так?

Пит.: Гм...

Від.: Отже, то ти — я ж і на неї! Ти же бачила — людина ж голодна! Ти виносила, міняла барахло на базарі, а його батько з голоду! Приїжджає мати його — оцього ж партійного з Скалозубів. Я йому висилала — я йому з відтіля, з Ньюарку. Як написала, а він тоді повірив мені. Мати, що то приїхала з голоду — з Олексанрії. А я якраз була — чи неділя це була, чи не знаю. А в Пашки була маленька дитина, і він гонить матір із дому — йди на голодну смерть і все. Вона: — Моя дитино, — впала, цілує його в ноги і в руки, — моя же дитино, голодна смерть — те й друге.

А я стою свідкою. І дивилюся й чого — мені так недобре стало! Що я тепер до старих людей так звертаюся, що я не знаю. Так мені жалко було — вигнали! Вона, а її сестра була в Херсоні. І як вона добилася, сіла видно — влізла в вагон на Херсон до сестри. Та як він поїхав, та й він значить і до двору — вона померла, мати. А його тітка й до двору не пустили. Ось, я вже жила — ми їм висилали. Бо Федька робив на шкіряній фабриці. А там два й знали, що ми висилаєм посилки. То Федька риється в таких кусочках вибірати, а один покликав його, *boss* тієї фабрики. І каже: — Піди туди та набери скільки собі хоч і бери там.

Отакі куски шкіри! А тоді ж, що шкіра там стояла. Ми — це при Хрущові. Отже, ми скільки їм вислали. І пише вона, пише він — бо вона не грамотна. Пише він, що його син (йому було два роки як війна почалася) зараз він мабуть тим, як то, може не лейтенантом, а може вже як лейтенантом тоді був. А полковником, може. В Ленінграді, як вони їхали — якби вони знали його адресу, може б він би зустрів їх. От він пише мені: —Що ми хочемо подар...

У неї було чотири сини, одна донька Алла сама менша. А та дівчина писала все до мене. Отже, він пише: — Ми подамо на суд, щоб нам платили, платили грошей, що допомагали батькові й матері. Прочитала! Ну, почекай, я ж тобі напишу! Я тобі напишу! А я йому пишу: — А ти забув, як ти матір свою вигнав на смерть і батько вмер? Не дали їсти!

Хвалюся, кажу, це я так розсердила Скалозуба, це цього партійного. Що він не напише до мене лист. Бо я йому добре написала, я йому ту всю правду написала: — Гріх тобі!

Коли получаю лист: — Ольго, правду ти пишеш. Отепер, я співчуваю, що я зробив. — Ось, що він мені написав!

А я йому брехні не писала! А я йому написала, як твоя мати цілувала тобі ноги і в руки, щоб ти її не виганяв на голодну смерть. І батько, кажу: — Я не знала, я б дала йому кусочок хліба, щоб він з´їв; але, кажу, ви не дали, і він, кажу, поїхав додому і впав і вмер.

Я йому написала все! Я думала, що він на мене розгнівається — не напише, але написав. Але написав, що: — Ольго, отепер я співчуваю!

Він вже помер.

А вона приїжджала в Москву, як вони їздили — Андрійко її бачив. Як він розказує: — А в баби, це значить в баби Параски авоська, і тут і тут авоськи. Знаєш, що то за авоськи? А бач? Я тобі скажу за ті авоськи. А що це авоськ? Авось — може я дістану. І отже й прозвали — авоськи, кишені.

Пит.: О!

Від.: Та ж я, як всім розкажу, так „рай." Отже, поїхали вони в Київ, а в Київ приїхала моєї сестри донька Катя. А вона була в Німеччині — молодою забрана, в 17 років. То вона казала, що: — Як уже ми не живемо, якби войни не було!

А хлопця, Льоню, забрали в 16 років. Бо брали ж в Німеччину до 14–ти років. Так?

Пит.: Так.

Від.: Отже, той Льоня з товаришом тікали, з Німеччини. І їх зловили німці. І зловили і між полоненами. Получаю, я же не знаю. Получаю від сестри лист: — Льоня з товаришом тікали, з Німеччини. І їх зловили німці. І зловили й між полоненами.

Получаю, я ж не знаю. Получаю від сестри лист: — Льоня хворий, чуть в Іртиші не втопився.

Знаєш, що то Іртиш? Це річка — туди де Селай. А я гляну! Що це вона мені пише, що Льонька був у Німеччині, а опинився й топився в Іртиші? Більш нічого не написала. Вона не написала — зрозуміло, щоб було не розпечатано. Чи я не знаю, що вона це менш так написала? Я — що це, так? Оказується — він був у полоні. І його з полоненами аж за Іртиш! А молодий хлопець і він хотів переплисти Іртиш. І виплів і давай топитися. А там же катери, пароходчики такі ходять. Та його підхватили пароходчиком і спасли. Він уже дома, уже оженився. А то, бач — як то воно було. А вона боялася мені описати. Цій, самій меншій — ну що ж їй? Це ще перші посилки. Я купила халат. Ну, вислала сиконку — такі, що на мене. Пише мені її донька: — Тьотю, ті суконки на маму не налазять, на маму маму не налазять.

Пит.: Ну, щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Поговорили.

Пит.: Цікаво дуже було. То дякую Вам!

Case History LH23

Anonymous female narrator, b. 1906 in Kalynivka, a district center in Vinnytsia region, the daughter of a nationally conscious Ukrainian railway official. Narrator describes conditions during the Civil War period as well as the persecution of her relatives and social circle for nationalism and for their "bourgeois" status. One of narrator's uncles managed to survive underground for decades. Narrator also sang in a Ukrainian Orthodox Church (*VAPTs*) choir and describes the choral work of Bishop Ioan Teodorovych before he came to the US in the 1924. In the early 1920s, Red Cossacks would come to church in uniform to hear the UAPTs leader, Metropolitan Vasyl' Lypkivs'kyi. On the famine, narrator stresses the passivity of the starving, describes the abuse of starving peasants in the city and nearby rural areas, details the activities of speculators, and describes the torgsin shops. She gives moving testimony on the fate of orphans placed in state homes.

Питання: Свідок зізнає знонімно. Будь ласка, скажіть, коли Ви народилися?

Відповідь: В 1906–му році.

Пит.: Чи можете сказати в якому міці Ви народилися?

Від.: В Калинівці, Вінницького району.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Мій батько був залізничний службовець.

Пит.: Чи Ви діставали які–небудь українські журнали, й чи в Вас були українські книжки вдома? Цебто, як Ви ще були малими.

Від.: До революції не було.

Пит.: Але як стала революція, то в більшості Ваша родина підтримувала українців, так?

Від.: Український рух. Так.

Пит.: Що можете розказати про те, як виглядав 17–ий рік у Вас. Ви раніше розповідали, як розкладалася царська армія.

Від.: Я ж Вам казала, що все йшло по залізниці, тоді іншого транспорту ж не було. Ну, це все розгойдане, розбурхане, знаєте, що: — „Ми їдемо додому, що все наше, свобода! Вони всі їхали додому й везли зі собою зброю. Обов´язково везли зі собоз зброю й хто міг, то коні везли, багато було в п´яному стані. Всі збуджені такі були, на кожній станції збиралася — зараз, один ставав на бочку, що там було, чи пачка, чи бочка. І вже робив мітинґ, вже говорили яке добро буде, а як землю поділять і так далі. І всі дуже були задоволені, збуджені тим, вірили в те.

Пит.: Ви казали, що матроси дуже знущалися?

Від.: Ну, так спеціяльно матроси, так матрохи чомусь всі матроси всі окупували. Потім, вони всі в більшості перейшли — то була так називаєма заграділовка, заграділовський загін, що вони так як Чека. Вони могли арештовати, що вони там робили — бо казали, що вони і розстрілювали. Я за це не знаю, так носилися слухи. Ну, то вони спеціяьно на цивільне населення нападали. Бо тоді було тяжко з продуктами, а спеціяльно бракувало солі. За сіль можна було дістати й масло, олію — масло ні, але олію й муку. Те, що населення місцеве не мало. Ну, то вони окупували завше потяг. І старалися це все відібрати в людей. Люди тікали, вони по людях стріляли. Кожний день, тільки йшов потяг — вони починали свою працю.

Пит.: А хто в Вас підтрумував український рух? Хто були ці люди які мали симпатію цьому?

Від.: Я не знаю, як сказати. Ну, люди більш інтелігентні — люди українського походження. Певно, що росіяни не підтримували, бо завжди бували періоди, що мали такий час — що називали „безвластие." "Безвластие," що ті відійшли, ті не прийшли. Це тривало або кілька годин, або доб. Чи 24 годин, або два дні. Такий дуже сумний час тоді був. Ну, й люди тоді починали сперечатися — хто за яку владу. Завше українці, бо росіяни з українцями й другими сперечалися. Українці більше симпатії мали до того, тому що як ішов потяг — наприклад, такі випадки були: що як ішов бронепотяг,

броньовий потяг, бо танків тоді не знаю, чи було чи ні, але я не бачила. Написано було: „Вільна Україна," петлюрівське. То жінки молоко несли, хто що мав і давали через ті люки.

Пит.: Це дуже цікаве. А так, чи Петлюрі вдалося хоч на деякий час встановити владу, або адміністрацію в Вас? Так, щоб був діючий, діюча адміністрація чи уряд?

Від.: У Вінниці так: був час, що установи працювали, але я не думаю, що то було довго.

Пит.: Чи було багато таких людей, що більшовиків підтримували в Вас?

Від.: Я не можу сказати, не можу сказати, не знаю.

Пит.: А чи в Вашій околиці ходили всякі отамани?

Від.: О, *yeah*! У Вінниці спеціяльно. Бо ж я тільки родилася там, а жила в Вінниці. Ну, то був Шепель коло Літіна, це біля Вінниці. Вони навіть були один раз, я думаю, на короткий час — на доби, чи на дві — тримали Вінницю в своїх руках. Шепель був, потім ще якийсь був. Я вже забула по правді сказати. Бо багато разів влада переходила з рук в руки, багато разів. Так що знаєте — стирається з пам´яті вже. Але я знаю, що було так, що повстанці — називали їх повстанці. Ну, то вони кругом Вінниці оперували. Навіть один раз, я пам´ятаю, мій батько прийшов і казав: — Цієї ночі Шепель у Вінниці зі своїми загонами буде. — Щоб люди не боялися, бо бандитізм тоді робився, знаєте. Що вони будуть охоронювати місто. Нападали й грабували бандити — користали тим. Всі ж мали зброю. І ми повну хату зброї мали.

Пит.: Ви мали також?

Від.: О, *yeah*. Повна хата була, під кожним ліжком.

Пит.: І Ви вміли стріляти?

Від.: Ну, я не пробувала. Бо мені батьки не дозволяли, мені й сестрі. Але мама і тато, то вони мусили. Бо знаєте від кого? Бандитизм був сильний. Нападали на будинки, не на будинки — на родини на цілі. Грабували. А спеціяльно тоді, як уже ця йшла розгойдана стихія з фронту — „товариші." Ну, то вони всі п´яні. Вони найперше, що зробили? Найперше кинулися грабувати. Там у Вінниці був спиртний завод. Ну, то вони той спиртний завод рознесли. Ну, то знаєте, ці п´яні, цілий полк стояв у Вінниці й то все перепилося. Уявляєте? Страшно було! Жахливо, революція — то жахлива річ, бо всі стріляють. Ви не знаєте, як прийде вечір — всі стріляють. Хто стріляє, на кого стріляють? Ви не знаєте. Цілий вечір і цілу ніч тільки чути — хто стріляє? Чи вони в повітря стріляють, я не знаю. Всі стріляють. Всі мають зброю, всі стріляють. І хто стріляє, ніхто не знає. Темно і всі стріляють.

Пит.: Раніше казали, що в 17—му році був такий спеціяльний манєр, що носили в спеціяльний спосіб солдати свої шинелі і таке. Що вбиралися якось, що така мода була.

Від.: Ну, то я Вам кажу — шинеля не була вдягнена на рукави, не була — тільки висіла на плечах, розщіплена. І ззаду, цей, знаєте, тут о — два ґудзики, то обов´язково на одному ґудзику було. Чомусь, я не знаю чому. І то всі ті, що з фронту, вони всі так ішли. Чому то так вони, я не знаю. Така, якось так вони, може хотіли себе вільно так почувати, абощо. Може виявляли цим вільність свою. Я не знаю. Я не можу це пояснити.

Пит.: А чи то був такий час, що ліпше було — як людина вбрана в шинелі? Значить, чи це що—небудь означало? Значить, чи як це сказати? Чи шинель була потрібна для того, щоб людину поважали? Чи був ткаий розподіл цивільних і солдатів, так дуже?

Від.: Я не знаю, я не знаю. Я тільки знаю, що в шинелі й в військовій одежі — то хто хотів ходив. Не ті, що тільки з фронту йшли. Хто дістав, вдягнув і собі ходив — що він уже військовий. Чи він бравірував цим, я не знаю. Але так робили. А для чого, я не знаю. Така мода була, чи що — я не скажу.

Пит.: А чи сам Петлюра бував у Вінниці?

Від.: О, *yeah*!

Пит.: Чи Ви його бачили?

Від.: Один раз, один раз, бачила один раз.

Пит.: Чи можете сказати, яке враження він робив на Вас, як на молоду дівчину?

Від.: Не знаю, не знаю — прибігла дивитися та й вже. Знаєте що — сказали, що буде Петлюра й Пільсудський. То я тоді побігла подивитися. Коло потяга вони стояли. То це, що я бачила й то все.

Пит.: А як люди їх зустрічали?

Від.: Я не пам´ятаю. Я Вам не скажу, бо я не пам´ятаю. Що я буду видумувати, якщо я не пам´ятаю. (Сміх.)

Пит.: Ви раніше казали, що Вашого батька судили скільки разів, чи арештували. Чи можете хоч дещо розказати про це?

Від.: Бачите, мій батько — ми не мали свого будинку. І моя вже сестра почала вчителювати, закінчила університет Київський. В Київському університеті вона вчилася — Учительський інститут при Св. Володимирові. І вона приїхала й почала вчителювати вже. І її чоловік був агроном, так, що вони трохи заробляли. І вона помогла. Той будинок тоді батько почав будувати — не міг сам докінчити. І вона помогла трохи. Ну, але так було — що поскільки, як то більшовики прийшли — вони зразу штати роздувають. Багато бугалтерів, багато таких, багато таких і не хватає приміщення всім дати, приміщення всім коло станції — своїх будинків. То вони сказали, що *railroad*, ця організація, вона позичить 500 долярів. Тоді були гроші 500 долярів. На п´ять років, щоб через п´ять років віддати. Щоб помогли собі кожний збудувати — хто мав кусочок де землі. Ну, а та земля ще Бог знає коли була куплена моїм батьком. Ну, і батько таким чином позичив ті гроші, бо то багатьом вони позичали. І збудували той будинок. Як збудували вони той будинок і другі так замо службовці ті, що працювали на залізниці. То вони тоді взяли й всіх їх арештували й сказали: — Де ви могли взяти гроші, що ви збудували ці будинки? Ви якимсь нелегальним способом? — І забрали в Вінницьку в´язницю. Ну, й там тримали, я не пам´ятаю скільки місяців батько там сидів. Потім зробили суд. А який суд? Вони вивели на таку площу, де кіно, надворі таке. Знаєте, вони все агітації: все кіно, що агітують, різні промови. Всі промови дуже політичні говорили. То тоді зібрали всіх — всіх службовців, робітників — що будуть судити цих, значить, злочинців. Ті й мій батько. І тоді щось привели, не знаю скільки там — чи було 18 чи скільки там, що збудували ці будинки. Ну, і знаєте почали допитувати мого батька при всіх на суді: — Звідки ти взяв гроші?

Ну, батько сказав: — Я позичив, мені ж держава позичила, бо то ж держава дала, держава позичила 500 долярів, ось документи — на п´ять років. Тоді, моя донька вчителює, зять так само. Вони мені помогли.

Словом, сюди–туди, й батька зразу зі суду відпустили. А других позасуджвали по шість місяців тако–во. Потім всіх випустили, бо то дурниця була. Але в в´язниці тримали.

Пит.: Це просто так?

Від.: Страх такий, страх такий — в в´язниці тримали. Це одне. А другий раз, то знов таки вже в Київському трибуналі, так само. Мій батько вже боявся бути головою станції, просив, щоб йому дали меншу посаду. Дали йому скарбника. Ну, й так само — така якась активістка подала заяву, що він там щось там також — як скарбник з грішми. І батька арештували й забрали в Київський трибунал. Він сидів там більше, як пів року. Ну, й так само мама їздила, возила йому, що могла — кусок хлібу. З фасолею хліб і такево. Ну, й потім якось так, що не було ніяк вчепитися. І мусили пустити, не було ніякої. Так, що він висидів, потім вернувся і зараз захворів тифом. То тоді галичани то були, знаєте — завезли, той тиф завівся. Після того, як галичани вже закінчилися, то епідемія зачалася тифу страшно в нас. Ну, то батько зразу на той тиф, а потім по батькові вся родина так. Вони шукали, щоб забрати й знищити людину. Всяку людину, чомусь тенденція була — знищити людину. Чомусь, я не знаю чому.

Пит.: А Ви раніше оповідали таке страшне, що Вашого батька на розстріл вели кілька разів.

Від.: О, це під час революції. Як оце верталися з фронту, знаєте. То я Вам казала.

Пит.: Але, що було по цьому?

Від.: О, ну то тоді так само. Ешелон ішов і то ті — матросня, всі п´яні. Ну, і так, що мій батько тоді ще був головою станції, знаєте. Так, що потяг ішов, а напроти по тій лінії йшов другий. Так, що вони якось там рейки переключають. Я не пам´ятаю, як то, що вони переключаються. Так, що як не переключити, то буде катастрофа — потяг на потяг, поб´ються люди. І батько затримав цей потяг, ешелон з тими товаришами п´яними

всіми. Ну, там може не всі були п´яні, але закапірщики. Ну, і вони значить: — Хто затримав, хто затримав?!?

— Затримав голова станції.

— О, це він спеціяльно зробив, щоб не пустити нас!

Ну, й тоді зібралася група і: — Давай його сюди!

Схопили й вели його на таку — називалася рампа, така з вагонів на то. І там хотіли його розстріляти. Але хтось там побіг і сказав. Там вже як то революція, то вже коменданти, вже Чека було, вже все було. Побіг туди до коменданта й сказав: — Слухайте, людину нізащо заб´ють — що же це?

Ну, вони якось побігли і: — „Товарищи, успокойтесь!"

І якось його забрали, батько вже прийшов додому. Така істерика була й все. Пережиття!

Пит.: А чи хтось із Ваших родичів брав безпосередню участь, скажім у Петлюрівській армії?

Від.: В Петлюрівській армії? Мамин брат, мамин брат — старший. Він не старший, а мама. Мамин брат, один із старших братів мами, то був безпосередньо. А другі, то вони були в таких допомічних таких різних установах. Потім якось всі вернулися. Вони дійшли до польського кордону — старший цей брат, то він був у Галичнині, а потім вернувся. А ті два молодші, то вони тільки до польського кордону дійшли і назад додому вернулися, не пішли в Польщу. А той якось був у Львові, а потім вернувся. Через днів стільки він вернувся. А не міг вдома жити, то він виїхав у Курільский край. І там був, боявся тут жити.

Пит.: Його вже не зачіпали?

Від.: Далеко, ніхто не знав.

Пит.: То він там?

Від.: Там жив ввесь час, де Курільський край і де його там ніхто не знав. Там, якби вернувся там де він жив, то зараз довідаються. Так, що люди тікали,. Хто куди знав, міняли місця — щоби ховатися.

Пит.: Чи в Вас комуністи були такі, як сказати — місцеві, чи приїжджі? Якої національності? Як Ви мали до діла, скажім, в урядах, чи де–небудь з тими, з партійними — чи це були місцеві українці?

Від.: Українці? Не знаю, я не знаю, не розумію.

Пит.: А якої національності, якого походження були?

Від.: Ну, та різні були. Не можна сказати, що одна національність була. Різні були, різні національності були.

Пит.: Чи не можна сказати, що якоїсь одної було більше чи менше?

Від.: Я не скажу, не знаю, не скажу.

Пит.: Що можете розказати про Українську Автокефальну Православну Церкву в Вас? Коли це творилось, як люди до цього ставилися і тому подібне.

Від.: Я забула в якому році створилася. По–перше, всі церкви були в нас у Вінниці на церковно–слов´янському, по церковно–слов´янському й всі належали до російської православної церкви. Тоді почався рух за українізацію церков. То я забула в якому то році почалося, ну, от забула. Так, що ніби вільно, знаєте, збирали. Ніби збори були — як люди хочуть. Ну й завше переважаючи більшість хотіла на українську мову. А ті, які вважали, що вони росіяни, то вони хотіли на церковно–слов´янському. Так, що в Вінниці дві церкви перевели на українську — Собор Казанський і Вознесенську церкву. А Преображенський собор був російський, рахували російським. Ну, то знаєте, як вже збори — то вже й сварка була й бійка за церкви. Так як скрізь. Ну й так, що українізація церквів була в місті, а потім вони пішли на село, знаєте — церкви. В той час, я не знаю як то сталося, що цей бувший покійний Митрополит Теодорович, знаєте? То він був митрополитом, ні — єпископом Казанського собору. Ну, то він зі своїм хором їздив по селах українізовувати церкви. Ну, якось так, завше було, що вони не хотіли чекати потяга, бо що всі бачать, що вдітий як священик. То хтось завще спровадить їх до нах, а це тут же при станції. Ну, то щось за три рази так було, що він сидів у нас у хаті — чекав потяга. Ну, хористи ні — тільки він один. То розказував батькові, що вони їдуть на села. Ну, то було дуже цікаво тому, що тоді організувався цей Казаньський Собор, то там була

колися якась церква — Гімназійна церква, чи щось таке. То вони зробили Собор український. І там був чудовий хор. Такий хор чудовий, що приходили різні ці — знаєте, такі як не християни, от жиди приходили слухати. Бо то чудово співали, знаєте — артисти, співали артисти. В той час вона довго ще була, в Києві була. А потім я не знаю як сталося, що вона була орденоносець Литвиненко–Вольгемут. Ну, то вона там співала в хорі й вона активна була в церкві, вона помагала йому виїхати в Америку. Збирала гроші, все. І така велика жінка, гарна собою. І вона дуже гарний голос мала, знаєте. Якось вони потім збирали гроші й якось там в Москві перевели ті гроші на золото й купили йому візу. І хтось, хтось видно поміг — бо так просто не пустили б його. Там хтось йому поміг і він виїхав з донькою сюди в Америку. А вона потім опинилась в Києві й була орденоносець. Я не знаю, як воно так сталося, що її пощадили — може за те, що вона така була співачка велика, або що. Я не знаю, не скажу. Знаєте, то пару раз приїжджав туди цей — єпископ Липківський. Він був митрополитом уже тоді. То я також, я любила піти, знаєте. То я чула його промови. Він такі гострі, проти уряду гостро говорив, гостро говорив — проти безбожників, проти тих, що боряться проти релігії, і так далі. Гостро говорив. Я навіть дивувалася, думаю — як! А тоді в той час якась така формація військова — називалися Червоне Козацтво. Ви може чули. Вони мали такі лампаси. Потім їх ліквідували, це військо — цю частину. То вони приходили до церкви.

Пит.: До церкви?

Від.: Вони були українці. Вони приходили до церкви слухати ці промови.

Від.: Це цікаво. А як митрополит, чи був здібний оратор?

Від.: Хто?

Від.: Митрополи Липківський.

Від.: О, *yeah*! Він завше починав промову, завше тими самими словами: — Брати й сестри, українці! — Отак голосно кричав. Не казав там: — Дорогі парафіяни — чи щось. А тільки: — Брати і сестри, українці!

Так, собор великий! Він гарно говорив! Але був уже сивий, знаєте. Така велика сива борода була. Трохи якесь таке червоне лице. Чи він тиснення може крови мав, чи що. Таке лице його завше було червоне.

Пит.: Можна сказати, що було свого роду піднесення? Люди з ентузіазмом зустрічали українізацію?

Від.: Знаєте, як. В душі то вони так, а не виявляли назовні. Назовні ніхто не виявляв — боялися. Але багато і лікарів різних, така інтелігенція збиралася — багато слухати, спеціяльно його промови. Його промови були чудові і так само дуже гарний промовець був Іоан, владика Іоан. Також гарний промовець був. Така дуже витончення мова, така вже інтелігентно витончення мова його була. Дуже, дуже.

Пит.: Кажете, навіть червоні козаки приходили до церкви?

Від.: Вони завше в кінці так, біля дверей стояли.

Пит.: Але в тому, в мундирах?

Від.: *Yeah*, сорочка військова, військова форма.

Пит.: Але, що видно, що в військовій формі?

Від.: У військовій формі, так. Тому я й кажу. Бо вони мали якісь сині, по–моєму вони мали сині штани й червоні лампаси. А то зелена — жакет, гімнастівка.

Пит.: Чи Вас пізніше не переслідували за те, що єпископ постійно перебував? Або просто так.

Від.: Ні, ніхто. Якось минуло. Бачите тут робиться так, що зараз донесуть, донос. Як не донесе ніхто, то якось. Так, що а потім уже батько пішов на пенсію, і він хотів трошки заробляти, бо пенсія мала. То дуже на нього нападали, дуже на нього нападали. Бо то вже тоді, знаєте, 37–ий рік — тако Єжовщина. То батько прийде і каже: — Так було, так було, каже, не знаю, чи покинути працю, чи що.

Пит.: А чи можете сказати приблизно коли то було, що митрополит Липківський в Вас був? Чи це так постійно?

Від.: Митрополит Липківський, по–моєму був у нас один раз. То він мене й мою сестру благословив. А ми дівчата були й так зніяковіли і так йому руку поцілували. Він нас благословив, як відходив уже. Батько прийшов і каже: — Ось Вам квитки, ідіть зараз

буде потяг. — Коли то було? Я так вже забула, знаєте. Не можу сказати, забула. Але, потім батько приходив і розказував, що жінки везли туди йому — він там дуже голодував у Києві, знаєте. То везли йому в торбинках пшоно і такі крупи різні. Тайно, тайно передавали, щоб ніхто не знав, що йому передають. Бо він дуже бідував. Як воно так було? Допустити, щоб він так бідував! Боялися люди чи що?

Пит.: А це ще було як Ви до школи ходили, як митрополит був?

Від.: Ну, я вже тоді, я вже тоді не знаю скільки років було. Вже доросла була, так. От забула, не можу пригадати в яких то роках. Не можу пригадати.

Пит.: А що можете сказати про українізацію шкіл в 20–их роках?

Від.: В 30–их роках?

Пит.: Ні, в 20–их.

Від.: О, в 20–их роках. Ну, тоді я не знаю, я не можу сказати. Я знаю, що я не можу це сказати. Бо в Вінниці відкрили Інститут народньої освіти на укрїанській мові тоді. Тоді учительська семінарія була переведена на українську мову й були так називаємі Трудові школи. Трудова школа мала сім років навчання. Так, що була російська і рядом українська — хто куди хотів, ішли вчитися, кінчати.

Пит.: Якого Ви погляду?

Від.: Прошу?

Від.: Якого Ви погляду про таких, що тепер їх називають ніби націонал–комуністами? Про таких як Шумський, Скрипник? Про таке крило комуністичної партії?

Від.: Я не можу на це відповісти.

Пит.: Ви вважаєте, чи це були добрі люди чи погані?

Від.: Я не знаю.

Пит.: А скажімо, в Ваших кругах — чи вони користувалися якоюсь популярністю? Чи не дуже?

Від.: Я не можу на це відповісти, не знаю. Якось, сказати — до Скрипника якась симпатія була. Але так дуже не можу. За Шумського я нічого не скажу, не знаю.

Пит.: А Ви казали, що пізніше хористів української церкви переслідували?

Від.: *Yeah*! Арештували їх всіх. Арештовували тіх, які в хорі співали в тому Казанському соборі. Я знаю це тому, що батьків товариш, він великий був українець. Його забрали й він пропав. І він або був розстріляний там, або він помер там, я не знаю. Але його, з рідні його — то були такі, що співали в хорі. Його племінниця співала в хорі, а племінник прислужував при митрополиті, при єпискому Іоану в церкві. То їх забрали. Прислужував, але він уже був дорослий. Він не був такий, як тут прислужники діти малі, а вже дорослий був. Такий, може мав 20 років, 18 — такий во. То їх позабирали. А та вже заміжня була. То їх позабирали тоді, як Єжов був.

Пит.: То аж тоді їх забрали?

Від.: Тоді їх забрали, як Єжов був. Вони не простять, вони все беруть на облік, всіх беруть на списки. Хто, що — кожного. Кожний ваш крок записаний, кожний ваш крок. Тому людина боїться. Прийде додому й боїться. Може я в черзі була — мене пхають, штовхають — може я щось сказала? Кожний боїться, знаєте. Той страх — бо всі на цім обліку, все населення на обліку. Бо тоді цей — Чека чи НКВД, то їх же, це була армія! Це ж не то, що 20–30 осіб — це армія яка всіх має на обліку. І фотографії й все що хочете.

Пит.: Чи Ви особисто мали якісь клопоти з ГПУ, або НКВД?

Від.: Ну, так особисто не мала, так сказати. Трохи мала, трохи не мала. То все, але то.

Пит.: Але, що мусили часто міняти місце?

Від.: Сказати, я свого положення добре не розуміла. Тому я все ніби так жила, як мій чоловік скаже. Скаже їхати кудись, виїжджати, то я їду. Скаже тут будемо жити, то я живу. Бачите, але завжди якийсь страх. Вже як вони Вас зачепили, то ви знаєте, що вони Вас тримають в своїх руках, вони вже в своїх руках вас тримають. Хоч вони вас раз зачеплять, але ви вже на мотузочку, знаєте. Вони вже тримають. Ви вже, так би сказати, не є вільні цілком.

Пит.: Чи Ви виїжджали поза межі української республіки?

Від.: Поза межі України? Ні, ніколи.

Пит.: Приблизно, як довго Вам можна було в одному місці бути? Як довго можна було прожити, поки не почали відчувати якусь небезпеку?

Від.: Це все залежало від мого чоловіка. Як він відчував, що він не може далі бути, то він зараз мусив міняти місце праці.

Пит.: Чи совєти це точно знали, що Ваш чоловік покійний був у Петлюрівській армії? Чи ще вдалося скрити?

Від.: Я думаю, що в Вінниці було відомо, я думаю. Я думаю в Вінниці було відомо. Але якось так, як чоловік відчував, що щось насувається й сказав, що я хочу покинув свою працю. Пішов до свого директора й сказав, що я хочу кудись переїхати. Справа була така, що його директор, який особисто він йому підлеглий йому, то він мабуть трохи щось також відчував, що й мій чоловік. Бо він його дуже скоро відпустив і сказав: — Їдь, їдь, їдь! Він видно знав, що моєму чоловікові щось загрожує. Бо знаєте, в Радянському Союзі не так просто було міняти місце праці. Не так просто, що я захотів — та й покинув. Я не знаю як тепер, але тоді — не так просто. Але він: — Їдь, їдь, каже, їдь. — І зараз його відпустив. То було дуже підозріло. І мій чоловік тоді мені сказав — Мабуть він знає, бо він дуже мені радив, що їдь, їдь, їдь. — Бачите, яка справа. Той чоловік може і мав якусь симпатію до нас. Він бувший комуніст, його начальник — бувший комуніст.

Тільки воно належало не до міста, а до залізниці, до залізничної установи. І він там працював, той чоловік комуніст був. Ну, і було розпорядження, що всі мусять здати зброю. Ніхто не має правав носити зброї, мати в себе зброю. То я не знаю, чи здавали зброю чи не здавали — словом, що оголосили: що будуть ходити по хатах — робити обиски, шукати зброю в усіх службовців і в усіх робітників, хто працює на залізниці. І він до нас прийшов, бачите. І він до нас прийшов і спитався, чи ми маємо. Значить, батька взяв і з батьком прийшов і каже: — Чи Ви маєте зброю?

Батько думає: „Ну, що я буду казати — не маю? Він буде шукати й знайде." — Так, маю — й віддав йому револьвера, віддав йому. Ну, й він пішов. Тоді так сталося, що щось получилося — я не знаю що, що його викинули з армії. *I mean* — з партії, цього чоловіка викинули з партії. Але все рівно, як він бувший партієць, то він мав довір´я в них. І він став директором того відділу вже, де мій чоловік у місті працював — що нічого спільного з залізницею не має. Установа друга зовсім і він там був директором того відділу й директором мого чоловіка. Ну, і колись мій чоловік його запросив до себе. До нас він прийшов і він нас пізнав. Знаєте, мого батька пізнав і всіх. Ну, він ха–ха–ха, ха–ха–ха, тако. Ми не подали ніякого виду, що ми щось і він так само. І якось так, ніби добре ставився до мого чоловіка, якесь довір´я. І він йому порадив: — Виїжджай!

Пит.: Це українець був?

Від.: *Yeah*! Українець. Але ми чули потім, що він тікав в Ленінґрад і його там схопили.

Пит.: А що можете сказати за Великий голод?

Від.: Ой, Боже, ну що є я можу сказати Вам? Вже стільки про це пишуть і говорять, що вже нема що більше добавляти, я думаю.

Пит.: Треба, все що самі бачили, то треба якось.

Від.: Ну, що ж?

Від.: Чи селяни приходили до міста голодні?

Від.: *Yeah*! Приходили — опухші, опухші. Приходили опухші й падали на вулиці й вмирали. Я бачила сама.

Пит.: Багато їх?

Від.: Ну, так приходили. Голівне, що вони якось сильно пасивні були — пасивно вмирали, не просили нічого. Вони не просили їсти — падали, вмирали й то все. Прийшла жінка, ми мали — батькова хата і так дерева овочеві, так кусочок такий, як город там був. І так між деревами щось садили — чи якусь капусту, чи картоплю. І та жінка, вже так сніг тако, знаєте, трохи сніг, трохи болото. І вона боса, як мої пальці. Такі мішки отут висять — боса, опухша вся. Прийшла й потім болоті з снігом ходе, ходе і потягнула так цей стовбур капусти — а він зігнилий, знаєте. Вона так взяла й кинула. І

пішла. Вона не постукала до нас до хати, не просила — нічого. Нічого не просила, подивилася й пішла. Чи вона вже пам´яті не мала, чи я не знаю що. Вона не просила нічого. Або та жінка — я Вам казала — там під тином сиділа з дітьми. Я Вам казала? Що вона, мама її два рази впустила в такий, казали хлів, знаєте — там колись корова була, в сіно. Ну, то вона там переночувала. Але мама боялася її кожний раз, бо хтось донесе. Ну, і вечором вона там сіла з дітьми під плотом. А той ішов — охоронник, з´язничний охоронник. Іде, знаєте, взяв рушницю й взяв цю рушницю прикладом догори, а дулом вниз півісив. І йде так. За нами там, трохи там за полем будинок був доктора і вони там осіли всі — гади різні. І він побачив ту жінку, то вже смеркало. І він до неї: — „Чего ты тут сидишь? Забирайся!" — і так далі. І вона встала, ті дітки двоє — він так їх бив! Боже мій! Не можу згадати, неприємно. Так і взяв прикладом і її в груди, в плечі. — „Ты знаешь где твоё место? Ты знаешь где ты должна быть сейчас!"

Вона каже: — Я хочу вмерти зі своїми дітьми.

І стара мати з нею. Пішла, пішла в поле. Він так погнав її й бив і бив. І що з нею стало потім, я не знаю. Бо діти, тако кучка на *sidewalk*–у. Тут холод везною, такий дкий холод. Такий, моросить, дощик, таке холодне. А вони так сіли там, я не знаю скільки їх там є. І таке, як рядно, як мішок — як рядно. Таке, як вроді мішок, щось таке, такий колір. І вони там всі накрилися й тако рухаються, видно їм холодно. І так тільки чути, що скимлять так діти. Всі йдуть, ніхто в той бік не дивиться! Всі проходять, ніхто в той бік не дивиться! І вже вечоріло, Боже! Там вони ніби зробили ясла, дитячі ясла. Значить, тих ніби сиріт вони підбирають. Ну, та скільки там вони взяли, я не знаю. Але — словом, моя товаришка каже: — Іди подивишся.

Ну, я туди пішла. І вони ті всі діти сиділи на ліжках. Ті діти, що вони може вже очинають ходити, може ще не ходять. То переважно діти: або граються, або плачуть, або щось просять, або щось. А то — мертва тишина! Як вони так могли, я не знаю. То сидять і дивляться! А ті, що доглядають їх — нянічки, нянічки називаються. Такі во! Бо то манки,, що то трошки виділяють — то вони видно самі їдять, знаєте. Такі грубі ходять! Бачите, як! То діти там умирають. Жінка перевозила дітей, перевозила дітей. Куди то вона їх перевозила, я не знаю. Словом, мій тато каже: — Іди, іди, Любо, побачиш. Там дітей перевозять. Побачиш які діти там сидять в коридорі на станції, чекають потяга. Іди, іди подивися!

Я побігла. Дивлюся, а вона їх так посадила рядочками отак, отак–то, знов так і тут два три рядочки тих дітей. Якимись тряпочками голови зав´язані й такі курточинки на них. Чи спіднички на них, чи що; я не знаю. І на цементі, на голому. Боже! Не можна, Вам не можна розказати! Поперше в тих дітей лице таке–во! Тільки очі, глибоко очі так! Ну, так ізсохлося лице, що Ви знаєте, що мікроскопічні старушечки! Такі старенькі, старенькі, малесенькі старушечки сидять. І також мовчать, сидять тільки дивляться. А тоді пізніше — вона що зробила? Дала їм по куску чорного хлібу й по куску тарані. Тарань — це сольона, ця суха така сольона, пісна, суха риба. Що як її їдять, то вони беруть і б´ють. Тарань, то більше в Росії, знаєте воно. Вони лопатою якоюсь, чи дощечкою її б´ють. Бо її їсти не можна, вона страшно сольона. І по куску тієї тарані й по куску чорного хлібу, по кусочку такого чорного хлібу й тарані. Оце дітям малесеньким, цим дітям їсти. Ви думаєте, вони будуть води хотіти. Ви думаєте, вона їм дасть води? Вони ж всі повинні вмерти! Бо як же вони можуть жити? Тоді прийшов потяг, і вона взяла їх так–во. Якось взяла їх попід руку: одне головою сюди і друге і третє. Так, що три під одну руку і три. Вони ніякої ваги, видно, не мали. А ноги тако бовтаються! І так бігла, бігла до вагону, де їй призначено за тих дітей. І тоді — жбур, жбур, жбур і кинула їх туди в коридор. Потім вона вже піде вже там і посаде. Але якось так, що вона троє взяла сюди три, сюди три і так бігла. То Ви знаєте, всі люди за нею вийшли і так всі дивилися. Це ж як, не можна ж це розказати! Це треба тільки побачити! Це розказати не можна. Таких дітей! Куди вона їх везла я не знаю. Вони ж всерівно не зможуть жити. Де ж така дитина може жити? Я ж кажу — таке лице, не більше як таке–во. І то зморещене, зморщене, зморещене і тільки там десь великі очі. Глибокі очі великі! І тут–о губи так зморщені, зморщені — як у старенької баби такої, що може 100 років, жах!

Пит.: Чи були якісь розпорядження від міліції — як міщани мали ставитися до голодних?

Від.: Я не знаю, я за це не знаю.

Пит.: Значить, не забороняли давати їсти?

Від.: Ніхто нічого їм не давав, бо місцеві люди самі дуже не мали що їсти. Не мали що їсти тому, що — ну, члени партії то вони мали ці закриті розпоряди, знаєте, спеціяльні магазини де їм видавали. А населення, то ми мали по 200 грам. хлібу. Двіста грам то це чорного хлібу отакий–во кусочок на день. Чорного хлібу. Ну, то що ж ви дасте? Так, що я бачила декотрих моїх знакомих, я кажу: — Що ви так на лиці поправилися, чи що? А той хлопецк каже: — Ні, я спух!

В місті, місцеве населення, вони не вмирали — але сильно голодали, сильно голодали. Може хто й вмер, я не знаю. Але так, я не чула. Але що опухші були і голодні були. От і не знаю. Люди віддали, що мали, Тому що в тому торгсині, там же все було — мука й масло, все було. Але треба ж було мати за що купити. Америка присилала продукти мішками, стояв риж. Я ж бачила в вітрині. Вітрина і риж. Я й досі пам´ятаю, як я хотіла тієї кукурдзяної каші, така мука кукурудзяна. Так думаю, я б її з´їла! Як це — кукурудзяна мука і біла мука й потім такі великі куски копчоного сала, шерстяні светри, черевики, мануфактура. Все було, все присилала Америка. Але ж за що ж люди могли купити? Не мали за що! Треба ж було мати або золото, або гроші. Іти, там були такі групи — спекулянти. Наприклад: моя сестра мала хлопчика малого. І треба було кашу варити, не було де взяти крупи манної. Ну, то манна крупа, ну — скільки то коштує на золото? То ви йшли до тих спекулянтів. Вони так крутяться, як ворони коло цього. Ходять собі, знаєте — такі животи здорові, ходять собі коло того магазина. Ви підіть до нього й кажете: — Я хочу пів кілограму манної крупи.

Він каже: — *Okay.* Дай мені, каже, і я тобі дам. Пів кілограму манної крупи коштує стільки то грошей. Я тобі дам талони на ці гроші. Ти мені гроші, каже, а я тобі дам талони за ці гроші.

Так, що Ви йому заплатіть за ці талони, скільки він вам скаже. А ці талони він міняє за золото. Розумієте, якось так. Що він порівняє їх на золото. І тоді ви дасте, йому дасте стільки грошей, скільки той талон. І він вам дасть той талон і ви йдіть до магазину і тоді можете купити. Тільки через спекулянтів. Бо де ж ви наберете золота? А як золото — то так само. Ну, він скаже да золотих рублів, або що. Ну, де ж ви їх візьмете? Або принесіть ланцюжок. Він зваже й скаже скільки золота, й що за той ланцюжок він дасть. Десь два, три фунти муки, або крупи й все. А вони ходили — брязчать, в руках золото, брязчать. Ходять собі веселі такі. Потім їх, потім розганяли й закрили. А то вже потім торгсини закрили. Чи Америка перестала присилати, чи — я не знаю. А спочатку, як то сильний голод був, то як насмішка! Люди тут умирають попід вікнами, а там все лежить. І ніхто не розбив вікна! Ніхто не пограбував, нічого! То все рівно умираєш — дай камньом в вікно! Ні. Я це не розумію, чому так? Ішли і там не було раніше автобусів, тільки трамваї. То під трамвай кидається! Але не розіб´є вікна і не візьме той кусок сала, чи того. Чого так було, така пасивність страшна?

Від.: Чи міліція зганяла голодних?

Від.: Я не знаю, я не бачила.

Пит.: Ви тільки бачили, що ту нещасну жіонку мучили — та, що в Вас була в хліві?

Від.: Ну, а так ті другі, що ходили голодні — їм ніхто не помагав. Але я не бачила, щоб так їх куди гнали, або що. Я не бачила. Може де й було, але я не знаю. Я не могла все бачити, знаєте. Як же я могла все бачити? Ішла по вулиці й йшов чоловік такий босий, блондин — такий може 36, такий 37. І тако йде і ні на кого не дивиться, тільки дивиться вперед. Так як сліпий, іде й дивиться собі вперед. Іде куди то. Я йду напроти. Потім я вертаюся за якихсь 40 хвилин, вертаюся — він вже мертвий. Тут він ішов і тут уже мертвий. Як вони так падали? Так як муха. І люди йдуть, обминають і якось байдужі. Може в душі не байдужі. Як то знаєте, як щось станетсься — то люди дивляться, чи щось помогти. Ні!

Також у цей, вони як ставили ті телефоні чи телеграфічні стовпи, знаєте — вони таку яму квадратну робили. А потім там закопували той стовп. А мама каже: — Йди, візьми той талончик, там хліб дадуть на той талончик.

„Дадуть" — треба купити. А люди привикли, що „дадуть." Ніхто не казав „купуйте," а дають! Не кажуть, що продають, а тільки — дають, дають. Отак. Кажуть,

о і тепер так: що вони не кажуть — що продають, а дають! Дають, кажуть хліб. Ну, то йду. А він там лежить і кричить до мене, знаєте — чоловік. Назад іду вже, бачу вже іліціонери два стоїть там — уже видно мертвий. Вже йду, несу той кусочок хлібу, а він же — там уже два міліціонери. Так раптово вмирає — тут іде й тут умирає зараз.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ну, не знаю, що я можу додати? Не знаю.

Пит.: Так дякую за свідчення.

Від.: Які там свідчення? Особливого нічого такого. Одного разу бабуся бурюєтсья: — Як же так можна — „Возваніє?" Його приймеш? До кого ти пишеш Возваніє?" Як він самогонки собі нагнав, наївся й кабана заколов і собі все. А ти до ього „Возвзніє," пиши!

Пит.: Це так Петлюра?

Від.: Петлюра писав „Возваніє"до людей, щоб люди добровільно давали, щоб юди розуміли для чого. Що треба армію втримувати. Ідіть до війська, помагайте арчами, помагайте взуттям! Допомоги просив, щоб народ поміг. То „Возваніє" писав, рохання писав до людей.

Пит.: А великого успіху не мав?

Від.: Як?

Від.: Чи мав успіх там?

Від.: Якби мав, то би не програв. Видно, що не мав.

Пит.: А що більшовики робили з продрозподілом?

Від.: Продрозподіл? Так, то наклали на село: скільки, скільки то здай пшениці чи уки. Стільки то сала, стільки то м´яса, стільки то всього. Як село не виконало, одні е хотіли здати — думали, що обійдеться — а другі може й не могли. То вони прийшли запалили. Підняли: — Вогонь! — Каже: — Сальник горить, Сальник.

Не хотіли здати продподаток — запалили село. Багате село було — Сальник. Та е одне село спалили.

Українець був, знаєте. Страшенну ненависть мав до тих комуністів. І він, що міг обив — тільки що–небудь їм.

Пит.: То кажете, що в Вас було підпілля таке проти більшовиків?

Від.: *Yeah*! Було.

Пит.: А чим займалися ті, що в підпіллі?

Від.: Та я от єдиний такий випадок знаю, а так загально не знаю, знаєте. Що я — івчина там була, хто мені там розказував? Тільки тепер я довідалася. Бабка мені цю сторію розказала. Я навіть не знала це.

Пит.: А чи не можете її повторити. Це так цікаво.

Від.: Ні, не потрібно.

Пит.: Можна без прізвища, можна не подавати прізвища.

Від.: Але воно до діла не потрібно.

Пит.: Ні, це цікаво, що таке існувало. Що були такі ловкі, спритні люди, що були роти більшовиків.

Від.: О, *yeah*. Активно, він активно боровся, активно. *Yeah*, активно — цей Сашко.

Пит.: То кажете, він спочатку — то все прокламації писав, розповсюджував?

Від.: *Yeah*, підкидали різні такі летючки, все. Ховалися — то в лісі, то там, то ам, знаєте. То також таке життя було! Може та жінка й видала його в Києві, а може они вислідили самі. Не знаю. Але видко, що він потім викрутився знову.

Пит.: А чи не можете то повторити знову по порядку? Дуже цікаво.

Від.: Не хочу.

Пит.: То дуже цікаво.

Від.: Ні, то не має до політики значення.

Пит.: Ні, має, має — що взагалі такі люди були.

Від.: Ну, та були, багато активних було. То що ж? Думаєте всі уже так то? Але е їх була меншість. Самі, їх меншість була. А назагал –Петлюра, то він „Возваніє!" Мій батько, то він не раз турбується, каже: — Як так можна — „Возваніє пишуть? Де є, аже, він думає, що він до їх розуму дойде. Ті прийшли й село спалили, а він „Возваніє!

Бачите, як Петлюра помилку. Він не хотів терором брати, не хотів. Не хотів таким способом брати, як більшовики, знаєте.

Пит.: А розкажіть, як це було — як цього Сашка вели на розстріл перший раз.

Від.: Не хочу, не хочу. Він фізично дуже сильний був. Він, я його пам´ятаю — він був ростом такий середній, а такий коренастий. Сильний фізично. Не був будовний, такий високий. Але такий коренастий, здоровий такий був чоловік. І ніколи не був жонатий. Не міг бути жонатим, бо таке життя його було. Ей, Господи Боже! Також та бабка бідна поїхала на Соловки до доньки. Бо зять був висланий на Соловки, там він на „вольное посиление," знаєте. Ну, то він забрав і її, бо вона на Україні голодала з дітьми. Ну, то вона вже й ту маму свою забрала десь там. Не знаю, казали, що вони тікали в Карелію потім, як була війна. Але чи вони лишилися живі, чи ні — не знаю. Але діти так були виховані, що казали: — „Если папу арестовали, значит папа был виноват!" Папа на Соловках 10 років, а що він винуватий? Так діти були виховані.

Пит.: І казали, що бувало таке навіть, що вбивали тих більшовиків з прод–загонів?

Від.: О, то це — ці, знаєте — що їхали викачувати. Казали — на викачку хліба, на викачку. То такі, о, гурпик Сашко — то вони їх переловлювали, тоді вбивали, вбивали їх. Я ж кажу — зігнали нас на площу. Парад, похорон, поставили пам´ятник такий високий — там поховані герої!

Пит.: А коли в Вас все зовсім все тихо стало, що вже не було підпілля, що вже не вбивали комуністів, таке?

Від.: Ну, воно поступово затихло. Бо люди вже безсильні були, знаєте. Так, що тяжко сказати коли, бо воно поступово. Найгірше, знаєте, що цей терор над населенням такий був, такий страшний. Такий терор, жахливі такі картини могли бачити. Бо вони спочатку — цей чорний ворон возив тільки ночами людей. Потім вони вже не успівали ночами, то вони вже возили і вдень. А тоді вже не вспоівали возити, то вони вже гнали пішки. Колону візьмуть десь — чи з районів, чи звідки — назбирають і колону цілу женуть арештованих. Серед дня уже, вже не успівали возити. Вони вже гнали пішки колонами — жахливо! Деякі картини такі трагічні, що ви й вмирати будете — пам´ятатимете, що бачили. Я один раз ішла з праці і бачила — колону гнали. То переважно селяни, бо по одежі ж видно. І спереду перший. Колона — ішов перший, а за ним ціла колона — старий священик. Така була борода, в рясі. Ішов він, а за ним ціла колона. А люди дивляться. — „Разойдись, разойдись!" — прикладом. — „Разойдись, разойдись!" — ці, що провадять, патрулі — як собаки. „Разойдись, разойдись!" — кричать на людей, щоб люди не дивилися на то. Але в тому селі, де мій батько родився, був вчитель — Вірний називався. Він також бувший петлюрівець, знаєте. Але все село знало, все село знало. Так, що в школах, в селі — всі вчителі були бувші петлюрівські офіцери, знаєте. І їх, що ж — на село два чи три чоловіки. Їх зразу видно, їх все село знає. І їх всіх знищили, знищили.

Пит.: А це вони переважно самі були селянськими синами?

Від.: *Yeah yeah.* Так, так. А потім училися й пішли в армію, а потім вернулися додому й в школі вже працювали.

Пит.: Дякую.

Mykola Pavlovych Kovalevs'kyi, b. Dec. 28, 1918, at Kholodna Hora No. 23, Kharkiv, across the street from the Kholodna Hora prison, one of seven children of a railroad switchman. In 1922, narrator's father escaped the famine of that time by joining narrator's paternal uncle on a land holding which had been distributed to the latter after the revolution. Narrator's uncle had 5 *desiatynas* and his father, 6 *desiatynas* near the small town of Smotrych, Dunaïvtsi district, Khmel'nyts'kyi (then Kam"ianets'–Podil's'kyi) region, joining a SOZ in 1927 or 1928, where one earned 3–4 kg. bread for eacday (*trudoden*), "and it still wasn't bad." The family suffered from narrator's brother being sentenced to two years' exile because narrator's uncle Petliurist officer and had emigrated. Narrator grew up in Smotrych and graduated from a standard seven–year school in 1932. In 1932–1936, narrator attended technical school in Chuhuïv, a district seat in Kharkiv region, ultimately earning a certificate in forest management after two–weeks'imprisonment in Kholodna Hora in 1932 and temporary expulsion as the son of an enemy of the people. Narrator shows a deep interest in and knowledge of Ukrainian literature and politics of the period. In 1936 narrator was sent to work in Novoshepelychi district at the Chornobyl' Tree Farm and took correspondence courses from institutes of forest management in Kiev and Voronezh until 1939, when he was drafted.

Students in Chuhuïv during the famine were often hungry, with swollen arms and legs, and often went to Kharkiv in order to steal bread. Narrator heard rumors of a human meat factory near Sevastopol'.

Narrator states: "I saw those bodies which lay along the railroad as we went from Chuhuïv to Slov"ians'k (district seat, Donets'k region), there were just villages of bodies. From Poltava to... in all directions along the railroads, because people wanted to get on the train, but the train was full, so they couldn't get in the train. So they grabbed on and fell off, and they died like that. And I saw with my own eyes how in the early morning the NKVD — it was still the NKVD (actually it was still the GPU) went out and gathered up those bodies, and there were volunteers who helped them. And they loaded the bodies on trucks and carried them outside the city where they left them. They put them in a common grave and covered them with earth. I myself saw this with my own eyes." Kam"ianets'–Podil's'kyi, probably because of its close proximity to the Polish and Rumanian borders, was not so devastated by the famine as Poltava, Kiev, parts of Vinnytsia, and especially the Kuban. In the Kuban especially, "there the famine was terrible."

Narrator emphasized role of local people, especially *komnezam*, in local regime, describing the *komnezam* members as "Janissaries," who did not know what they were, but who constituted only a very small portion of the population, "idlers who didn't want to work at their job," one who when "everyone else was out in the field, he'd still be lying around." Narrator describes mutual hostility between Russians and Ukrainians in the Red Army, the old custom of inter–village brawls (which in ethnically mixed areas took on a national coloration), a women's revolt, and of Otaman Sokil who carried out guerilla operations near Smotrych in 1934–1937.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я й прізвище.
Відповідь: Микола Павлович Ковалецький.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: В 1918–му, 20–го грудня.
Пит.: А в якій місцевості?
Від.: Місто Харків.
Пит.: В самому місті?

Від.: Холодна Гора, номер 23, напроти Холодногорської в´язниці.

Пит.: Як Ваша родина опинилася в місті?

Від.: В місті? Батько мій працював залізнодорожником, стрілочником. На залізнодорожній станції. І він був до 22–го року. В 22–му році там був голод. А мого батька брат, тобто, мій дядько, був в царській армії. І як демобілізувався, то він там оженився. І як була революція 18–го року, він дістав там наділ землі й написав батькові, щоб батько переїхав, бо батько не міг прогодувати родину, нас було семеро дітей, я маю п´ятеро сестер і одного брата, я є семий. Отак батько переїхав у Кам´янець–Подільський, біля Кам´янець– Подільського —кілометрів, не далеко містечка Смотрич, там я ріс. Закінчив семирічку й потім я поступив у лісовий технікум, в 32–му році. Те біля, не далеко від Чугуєва. Там я провчився від 32–го до 36–го року, чотири роки, я вчився в технікумі, після технікуму, я дістав свідоцтво, я був як лісотехнік, але мене послали на працю в київську область, на Новошепельський район. То є Чорнобільський лісогосп, не далеко від міста Остер і інших. Я там працював і подав у Київський лісогосподарський інститут на заочний курс. Але там було переповнено, і я мусив подати до Воронізький лісогосподарський інститут, тоді називали „Воронежский лесохозяйственный институт." Отже, я йог закінчв в 39–му році, заочно. В 40–му році я був покликанний, забрали мене до армії, це в травні місяці 39–го року. І я попав в полон аж у 45–му році 20 днів до закінчення війни.

Пит.: Аж тоді?

Від.: *Yeah.*

Пит.: То цікаво.

Від.: В березні, 26–го березня, 45–го року я ще був у Києві, був у Харкові, був у Ростові–на–Дону. В 32–му році, коли я був не далеко Чугуєва, 40 кілометрів від Харкова, якраз над Дінцем, і я часто був у Харкові, бо ми голодні були студенти, нам давали 400 грам хлібу, чорного як земля. І один раз тільки нас, у обід, давали таке, ну там замітне було, пшоно й якась крупа й щось там Господь його знав, що там є! Але, всі голодні були, мусили їсти. Безперечно, ще були такі, які не дали ті їжі, і вони того не їли, того давали свої порції тим біднішим. Ми мусили, як то кажуть, іти десь добувати, щоб не загинули, бо багато було таких, що ноги були попухлі, руки були попухлі, то ми їздили в Харків — мусили красти (сміх). І я бачив ті трупи, які лежали по залізниці, як ми їхали з Чугуєва до Слав´янського, то там села трупів було. Від Полтави, на всі напрямки по залізниці бо люди йшли, хотіли сісти на потяг, але переповненно було, не могли сісти на ті потяги, вони чіплялися й падали й так умирали. Я сам бачив на свої очі як раненько НКВД — тоді ще було НКВД — вивозило, збирали ті трупи, та там були добровільці, які там помогали. І скидали ті трупи на вантажні авта й завозили за місто, де вони їх дівали? У спільну могилу кидали, як мертвих кидали й тому загортали. Я сам бачив на свої очі.

Пит.: А так, то Ви кажете, що самі студенти голодували?

Від.: Голодували, бо не було. Деякі, на приклад, багато було там росіян які вчилися разом з нами. Вони не голодували, їм батьки присилали посилки які з їжою і з одежою, а ми бідні не мали нічого. Що ми, що міг мій батько мені передати чи прислати поштою як така родина була й мусив там спасати.

Пит.: А Ваш батько був коло Смотрича?

Від.: *Yeah.* Він там, там і моя родина осталася. Не знаю, бо після того як я попав в 40–му році, як це був при війську в Львові, я пів року в Львові був. То я ще їздив, мені дали звілнення. Бо брат мій працював бухгальтером в колгоспі, і мав там знайомого лікаря. І той лікар підписав, що моя мама при смерті. Отже, тоді тільки можливо було з радянської армії дістати дозвіл, щоб відвідати родину. Тільки в такому випадку. І брат прислав мені телеграму й тому мені дали дозвіл і я в 40–му році останній раз був у батька. Останній раз був вдома і бачив своїх рідних.

Пит.: А скільки землі дали Вашому дядькові?

Від.: П´ять десятин. А мій батько дістав шість десятин. То правда, мій батько був, і він докупив ще після того, то він мав господарку. Не погану господарку мав. То в 27–му, 28–му коли починалася Нова економічна політика, яка була на Україні. То після того почали так званий СОЗ, Спільний обробіток землі. І мій батько, перечуваючи, що то

буде, всю скотину він попродав, щоб не дісталася тій комуні; то так як не комуни, а всі спільно робили, й по тому діставали на трудодень скільки на приклад, скільки днів відробив, там то троє кілограм, чи четверо, давали, то ще не було погано. А в 29–му році, коли почалася суцільна колективізація, я пам´ятаю, як прислали землемірів, щоб обмірали, й ті, які не хотіли до колгоспу йти відрізали їм, тільки давали двоє десятин, яка б то родина не була. А багато було з рільників. Розкуркулення йшло, хто мав, чи не мав. А як він не хотів до колгоспу іти, його з хати виганяли й конфіскували все майно і вивозили на Сибір. То я бачив і пережив. Мого брата, як закінчив педагогічний інститут бути вчителем, він попрацював один рік, а потім його заарештували за те, що мої матері брат був у петлюрівській армії, й був у місті Вільно, яке тоді належало Польщі. І писав листи, а мій батько був вже старий, то мій батько, замість батька заарештувати, то вони заарештували брата. Правда що, батько написав листа до Петровського, що тоді Петровський був у Київському уряді, і помилували його, його випустили за два роки в´язниці. А мене, якраз я був вже на другому курсі технікуму, мене викинули з технікуму, як ворога народу, сина ворога народу. Бо батько, материн брат був на еміграції, тобто — петлюрівець. Але після того, як брата випустили, й мене назад прийняли. І таким чином я скінчив. Після того, правда, ніхто нас не чіпав. Бо батько дуже старий був. В 40–му році як я відвідав то батько мав уже 82 роки.

Пит.: А то як довго Вашого брата тримали?

Від.: Два роки.

Пит.: Два роки.

Від.: Під слідством, так безперечно там його, й я був два тижні в в´язниці, як мене викінчили в Харкові на Холодній Горі, а зразу випустили.

Пит.: Це в якому році було?

Від.: В 32–му році. Перед, то вже починався голод у той час.

Пит.: Чи Ваші батьки, що–небудь розповідали про революцію?

Від.: Я пам´ятаю ще все. На Кам´янець–Подільщені там довго затримався той дух спротиву й я пам´ятаю ... (плач) ... мені дуже тяжко, й я пам´ятаю як вже набирали в радянську армію, то там співали „Гей, там січ іде ...," бо то ще не заборонено було, „гей, марширує, наше славне товариство..." То я пам´ятаю.

Пит.: То як до радянської армії набирали?

Від.: Так, як, вже як набирали до радянського війська й вони співали, навчали маршу, то вони співали, „Гей, там січ іде." То я пам´ятаю — мені було чотири роки, чи скільки, а то я пам´ятаю.

Пит.: Це дуже цікавий факт.

Від.: Наприклад в церквах на Кам´янець–Подільщені зразу пішла українська мова. Ніколи я не чув, скільки з матер´ю йшов до церкви, що священик вживав слов´янську мову. Правда, були деякі слов´янські слова, але виключно більшість було на українській мові. Це на Кам´янець–Подільщині.

Пит.: Це цікаво. А ті, що були комуністи, чи то були місцеві люди?

Від.: Місцеві! Були так називаючий комнезам — Комітет назаможних селян. Отже, то були, ну, як Вам сказати, ледарі, які не хотіли працювати й які тільки дивилися на те, щоб чуже засягнути. Більшість з них були злодії, не великі. Були іконокради — ікони крали від селян, які мали. Отже вони, як революція пройшла, вони так зробили, організували Комітет незаможних селян, ті що нічого не мали. Ті комнезами все то робили. Там росіян не було. Були безперечно зверхники, але то своя наволоч робила. Ті, оті різні яничари, які він не знав хто він є. Космополіт. Що Вас ще цікавить?

Пит.: Воно все цікав,е що Ви говорите. А так, в школі Вас учили по–українському?

Від.: Не все. Було половина на половину. Безперечно, коли я був в інституті в Вороніжі, то там виcлідно на українській мові. Як я був у Харкові то там було так, що половина на російській, половина на українській мові. Які були професори, професор — українець, так як Рябокінь (то мій професор був–, такий був Рилеєв, то декабристом був, однородинець. Він, хоч, російське прізвище мав, а був щирий українець. Тільки на уркаїнській мові викладав дентрологію. Квітопатологію викладав росіянин. Геодезію викладав українець — Білобородько. Дирекотором технікуму був — забув прізвище — також українець, і він дуже старався. Але його в 36–ім, перед закінченням, його заарештували, й по ньому слід згинув.

Пит.: Деякі кажуть, що в тих околицях де Вороніж, то там українські села.

Від.: *Yeah.* Є і чисто російські. От наприклад біля Чугир, не далеко там де Дінець протікає, зараз Чугир. Стоїть над самим Дінцем. І зразу є село так називаюче Малиновка, так казав, і весь турком. Там одного українця не було. Вони вирощували кавуни і помідори. То ми приїздили ночами і крали, бо голодні були (сміх). Та в ночі поїдемо, візьмемо декілька лампухів і переїдемо на той бік, накрадем! І перевеземо, й тим ми спаслися.

Пит.: А так від них так дуже не брали, чи що?

Від.: Як?

Пит.: У тих малиновців.

Від.: В Малиновці — то там росіяни мешкали.

Пит.: А в них був голод також? Не було?

Від.: Я там не був, бо не було коли. Ми були, треба було вчитися і треба було добувати щоб не, щоб голодному не бути. Ми їздили в Харків, дуже часто в Харкові був. В Ізюмі, у Слав´янському, Вовганському, сюди аж доїжджали, аж до Константинограду чи Краснограду. Ми аж, я дуже ті околиці добре знаю. Бо таким то при виступі в Радянській армії я перейшов від Володимира Великого, від Сталінграду назад, аж до Берліну.

Пит.: А як росіяни з українцями жили?

Від.: Не дуже добре.

Пит.: Не добре?

Від.: Ще при війську там є дисципліна, і то дуже часто траплялось мені: — „О, ты хохол."

Я казав: — Ти кацап.

То є правда. На приклад, як я був раненний в голову на Фінляндській війні, на Петрозаводському напряму, я був у Ленінграді в шпиталі, й нас троє було, йдемо, і по–українському говоримо. А двоє ідуть собі — і це він каже: — Это хохлы пошли."

Я кажу: — Хлопці, ну, дамо ми їм хохлів!

Ми засіли, а вони заскочили, ми хохлів дали їм добре! Щоб ніхто не бачив. То було. І на кожному кроці вони зневажають, як тільки почують українську мову, вони не можуть то пережити. Бо то не є мова культурна. То є проста, я б сказав, самоубивець, і то в них в крові вже є оте, що, мовляв він вищий як хтось, тобто не вищий по росту а по культурі й по всьому. А їх дуже було багато, й з них особливо при війську, та ті, що навіть не знали, що два й два скільки є, але в крові в нього зовсім інше.

Пит.: А так, коло Харкова, села були українські й російські. То селяни між собою як жили? Чи знаєте?

Від.: Не дуже безперечно не билися, але я знаю випадки такі, що якесь свято, й ото українське село й на кулачки билися. Там і доходило до ножів, то все (сміх). Де билися, то нація проти нації, то сам я на свої очі бачив. І один раз, я також дурний був прийняв участь (сміх). То було, наприклад, на Вінничині багато є росіянів також. На Київщині, де я працював, там де родився Каганович, село Кабани, я навіть бачив ту хату де Каганович родився. То Хабинського району, Київська область. Там є помішані. Є таких там чисті села старовірів. Їх багато в Канаді є: вони повиїжали. А там вони й є. Їх не переслідували. Вони мали свої божниці, все, а українці не мали. Там всі церкви закриті були. Тільки в Чернігові було двоє відкритих. В Києві, точно не знаю, бо було все там кажуть монастир, собор був відкритий, як я там був. А в Чернігові було двоє: Св. Андрія, і Св. Вознесенської — церкви були. А то все було закрите. Там старенький був один. Напирклад такий був випадок: я працював з одним Малишовим, здається росіянином, але рахував себе українцем — він також був на фінляндській війні й також був раненний. І в нього народилося дитина, і він просить мене: — Я хочу хрестити її.

Я був нежонатий.

— Та, як я, каже, де мені їхати до Чернігова?

Черґінів ближче, чим Київ.

Він каже: — Ну, ти взнай.

Але то, його б вигнали, якби хто взнав, і значасто його б вигнали з праці, то я поїхав, його сестра була кумою, а я кумом. І ми їздили нелегально (там певно

елегально їздиш!), і я знайошов там був отець Димиденко, старенький священик. І він хрестив нам ту дитину. Так він не міг, не то, що він не мав права, він міг охрестити вно, але тоді він би втратив праці. Ну, така ситуація.

Пит.: Що сталося з церквою в тому селі, де Ви жили?

Від.: А, мене вже там не було, а як приїжав у 36–му, ні в 35–му році на вакації, бо ожний рік, як я там вчився, то я десь шукав працю, щоб підробити пару рублів, щоб мати оли вже піду до школи. То я працював у тракторній бригаді, як то називали усчётчиком," тобто я записував скільки там бензину, пішло, скільки оливи пішло й ракторы, ті хто брав і записував облік, то я підробляв. А в 35–му році я їздив додому, ю батьки попросили, щоб я приїхав. Ну то все, там була церква вже закрита. Закрили, няли хрест, то дерев´яна церква була, не дуже висока була, взяли хрест і зробили шоносховище. І свої комсомольці зробили; ні одного росіянина, свої, актив комнезаму. Это зняли, й як перший рік, бо там було, не підлога одинарка, не подвійка, там як юсипали пшона, то все потіло, все зросло. Потім обвинили ото комірника, що то його ина, і засудили на 10 років, чи більше? А він не винуватий. Вони шукали, як кажуть козла відпущення."

Пит.: Чи Ви б могли сказати, так приблизно, яку частину населення села становили і всякі комнезами й комсомольці?

Від.: Дуже мало.

Пит.: Малу?

Від.: Малу. Не менше, не більше як так то були просто такі ледарі які не хотіли рацювати. Наприклад, вчора всі вже на полі, а він собі ще вилежується. А то пішли в омнезами. Вони не хотіли легко опинитися, щоб не працювати. Позаписувалися та езперечно, що їм був привілей. Голод був, то їм давали звичайні пайки. От, наприклад, к ми вчилися, така була їдальня і спеціяльно були такі називаючі „ІТР" — нженерно–технічні робітники — то вони мали їдальню, а ми мали окрему. Бо там, щоб юобідати, то там треба було заплатити 25 рублів. А нам давали стипендії в той час, ільки 48 рублів на місяць. То треба було місячну платню дати за обід! За один обід! Хто міг собі позволити? Були на високих посадах, вони мали там. То треба, то було оштувало, я ж кажу, від 35–ти до 50–ти карбованців, і кава була й какао, і що ви хочете. А в нас, що чай як ми називали „баланду" і кусок чорного хлібу, то все 400 грам на добу.

Пит.: Як довго тривало 400 грам?

Від.: То половину 35–го, 34–го року. То більше вже, вільно можна було купити. А, як, що хтось хотів, мусив дістати картки. Оце ми вхитрилися діставати, ми завжди, як кажуть, хто попадав.

Пит.: Так як вже на Україні був голод, що люди думали? Чи знали, чи в Росії був голод, чи ні?

Від.: *Yeah*, їздили в Росію, там не було голоду. Очевидці розказували. Хто міг на приклад, хто міг, то так. Більша частина Кам´янець–Подільського не дуже так, як то кажуть, постраждав від голоду. Бо там вже прикордонна була зона, то було наприклад в Кам´янець–Подільському. За 23–им було від бувшого польського кордону, й Румунія не далеко. То був якраз Кам´янець–Подільський куток між Польщею і Румунією. До 39–го року кордон. Отже там не дуже так натискали. Ще правда, був голод. Люди голодували, але не так як Полтавщина. Особливо сюди, область Київська, частина Вінницької, частина Кам´янець– Подільської, сюди до Одеси, до Первомайського туди на Дніпропетровське, туди аж Полтавщина, аж Донбас, аж Кубань — там був страшний голод. Там все забрали до нитки. Навіть кусочок хлібу, все викидали з дому. Викидали прямо на дорогу, забирали.

Пит.: А то, що казали студенти росіяни діставали з дому їсти, чи то навіть було під час голоду?

Від.: Так, під час голоду?

Пит.: В 32–му?

Від.: Ні.

Пит.: В 33–му.

Від.: В 33–му році. Вони діставали посилки. Вони не полодували.

Пит.: Так як Ви ще жили коло Кам´янець–Подільського, чи совєти дуже стерегли кордон? Чи можна було перейти?

Від.: До 27–го року, як вже був НЕП, то навіть мої сестри ходили в Польщу, міняли, бо тільки там можна було купити за золото, мануфактуру там штець, те й те. То мої сестри спеціяльно ходили за кордон. Все не був. Як тільки скінчився НЕП у 27–му році. А в 28–му році все було на замку. Вже більш ніхто не міг перейти. А зовили — йшов на Сибір. То є факт.

Пит.: То як би Ви сказали жилося при НЕПу?

Від.: Прошу?

Пит.: Як жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові все було відкрито, всі крамниці, то була приватна власність. Все було, всі годподарили. Хлібу було. Я пам´ятаю, булочка, як одна пів фунта була тільки двоє копійок — то я ще пам´ятаю. Фунт цукру було п´ятеро копійок. Отака коробка цукерків була 10, часом п´ять копійок. Пара черевиків, я пам´ятаю, я пішов танцювати на новий рік до директора школи, і він мені дав п´ять рублів. То мені купили й чоботи і ще сорочку, за п´ять рублів. Дуже дешеві ціни були. Але після того, все пішло на гору.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте розкуркулення?

Від.: О, та що ж не пам´ятаю! Мій батько вдовий, добре, що він продав усе що було, бо розкуркулили б, як він перше пішов то все, бо все рівно чи так чи ні, а хто не пішов все рівно, опинився на Сибірі. Отже виганяли, як я казав попереду — виганяли з хати, конфіскували все майно, до нитки, виганяли, голих садовили, чи то зимою чи літом, садовили, вивозили. Ні, вони не дивилися, чи хто плаче, чи хто ридає, чи хто хворий, чи хто немічний; всі підряд — дітей, старих, всіх це я бачив, на свої власні очі.

Пит.: А як відбувалася колективизація в Вас? НКВД приїхало чи хто?

Від.: Ех, то вже, жінки, як я розказав перед тим, зібралися з одними то вони з коцюбами, з лопатами, все до одного, з косами, й виходили й тих землемірів били, вони їх вигнали, щоб вони обмірали й відрізали поле. То які мали й не хотіли до колгоспу йти відрізали й оставляли, залишали тільки певну частину, а то забирали в колгосп, і жінки дуже воювали. То повстання, я пам´ятаю горіло кругом, це було в 34–ім році, кругом, це було в 34–ім році, кругом горіло, бо писали мені батьки, що кругом горіло, підпалювали колгоспи, то все горіло. Були спеціяльно такі отамани. Сокіл, який мав, ніхто не знає скільки він мав під собою людей, але він нападав навіть на НКВДні районний, центер НКВД і розгормлював і забрав зброю, і вони три роки до 37–го, а потім вони мабуть перейшли, ніхто не знає, а всі казали, що перейшли польський кордон і пішли до Польщі.

Пит.: Це відбувалося коли? Ви вже були в Чугуєві?

Від.: Так.

Пит.: Це так пізно?

Від.: Три роки. Підпалювали кругом, горіло кругом. Ще тільки особливо як жнива, як застиртовані збіжжя, і вони всі підпалювали, все горіло кругом. Але, що могли вони зробити проти такої сили?

Пит.: Чи народ симпатизував їм?

Від.: О, та безперечно. Та, що народ, що народ може зробити без зброї? Там як мусили мати дозвіл навіть на це, щоб полювати, дістати рушницю, то тільки вибраним давали, не кожному. Не можна було. Наприклад, я працював, то дозволяли лісникам, але тільки мав ті „мухоколідерки" (сміх). Тільки щоб комарів вбити, не дозволяли. Тільки вибранним людям дозволяли носити зброю, не бойову зброю, а ту таку мисливську. Ніж навіть мусив мати дозвіл, щоб носити. Так, що народ може зробити голими руками? Як там кожний на кожного, донощик на донощику сидить, чим більше донесе на людей, тим більше він має привілей, і часом даремно. Дуже багато так, що даремно людину арештовують, нічого не знає, нічого не винна. Але хтось доніс на неї, і його арештували, так і все оправдатися ніхто не міг. Як може людина оправдатися? Як написано, вже готовий, обвинувачений, а підпіши й все. Не підпишеш? Будеш, як казали вони, будеш там, де Макар кози пасе.

Пит.: А під час голоду, чи в Харкові, чи в Вас, чи міліція давала якесь розпорядження як ставитися до голодних?

Від.: Ніхто, ніяких розпоряджень не було. Там казали, що голоду нема. То каже гинуть ледарі, які не хотіли робити. А взагалі вони то в пресі, наприклад, ніколи я не

бачив проживши там скільки років, щоб сталося якась аварія, в потязі. Ніколи того в пресі не було. То все було закрито: ніхто не знав. Ви могли знати в Вашому селі, ну й як сусіднє село недалеко. А далі нічого не знали. То все, то нічого не було в пресі. Хто все міг знати? І крім того були під таким втиском, що кожний боявся наприклад, товариш товариша боявся. Батько сина боявся. А син батька боявся. Загально все. І зараз я певний, що те саме. Там не змінилося, абсолютно. В моєї дружини сестра, вже правда два роки вона не пише, мабуть так притиснули, що вже її не можливо дістанути. Вона пішла відкрито. Нема. Вона не може купити, наприклад, щось, то вона мусить рік працювати. Такий дурний светер. То що можна говорити далі? Там певно, там зброї є досить, то все пхається, це не в Америці, де контролює конгрес президента, що він робить, навіть де він спить! Його контролюють, там того нема! Там із–гори наказ: — Не хочеш? Не вмієш? Навчимо. Не хочеш? Заставимо! — Вже.

Пит.: Чи міліція зганяла голодних?

Від.: О, *yeah*, стягали. Наприклад, особливо на залізницях, де їх повно було, їх стягали й садовили до вантажних авт, напихали їх, везли Господь вість. *Yeah.* Очищали, бо повні перони, наприклад, потяг приходить, а їх висить там, хто впаде то впаде, хто це тримається, то тримається за поручником в середині вагону. Не було... На приклад, особливо ці транзітні, як їх називали, то товарові потяги. То були обвішані й на дах, і на даху, де тільки не було їх?! І на буфора, він вже не дбав, чи він там згине, чи він не згине. Він рятував себе, а чи врятує? О то історія така.

Пит.: Чи голодні селяни старалися міняти свої речі? За хліб?

Від.: *Yeah*, старалися, приносили, особливо в місто. Та з села, хто мав, міняв на хліб. Але скільки можна було? Як я пам´ятаю приносили особливо — в Чугуєві там базар був — із сіл приносили, думали, може в місті там можна дістати. В Харкові. В той час буханець хлібу, яких півтора кілограму, може коштував 500 рублів буханець хлібу. То, що та шматка коштувала? Як воно добре, як дістанеш 100 рублів? То, що вона б могла купити за них? Кусочок полотна, чи що іншого? Чи вишиту сорочку? Хто там потребував? Міняли, але такі речі несли. Вона принесе те, а та тоді має хліб.

Пит.: Чи в Вас були такі торгсини?

Від.: О, *yeah*, були, були, були. Як почався голод, ті добрі радянські були недовго. Я скажу 500 рублів, а то називалося торгсин. Що таке торгсин? „Торговля с иностранцами." Там тільки можна було купити за золото, срібло. Там ніяких радянських грошей не приймали. О то, все було закордоне. І безперечно хто мав золото там переховували, та міг купити. А хто не мав, то гинув. Там все було тільки не було пташиного молока. Все можна дістати. Але за совєтів золото. Бо хто пішов і побачив, то: — Ага!! Він має золото! Давай його сюди. Де ти взяв золото?

Другі кінчали цінощами за ті торгсини. Я знаю такий був др. Захарченко, він пішов у торгсин. Потім, він собі бритви, голову відрізали, помучили, давай їм золото. Вже не міг витримати більш тих тортур, того знущання. Те село Черче, Чемеровецького району, не далеко від Кам´янець–Подільського.

Пит.: А ще якими засобами люди спасалися?

Від.: Їли все, що попало. Голу кропиву, пекучу кропиву парили. Виварювали, мішали, терли різне коріння, називається блакита — така рослина, також їли коріння з того, як ходили по полі взнати, де та кратопля й яка погнила — остався такий порошок, так як крохмаль. То збирали й його пекли, й тільки до перших колосків; як тільки полилося зерно колоска, то ходили зривали. Він вже не дбав, чи засудять, чи ні. І так пекли й так люди спасалися. А хто не міг, той пропав. Саме гірше, як людина голодна дуже, і як дістане щось–небудь, вона з такою жадністю. Тоді багато випити не можна, то вже не міг того перетварити, а людина не рахувала. Все рівно, так і так помре.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Ні. Я читав, але ходили чутки, що в Криму біля міста Севастополя була фабрика така нелегальна. Не знаю, то такі оголоски ходили, вбивали їх і переробляли на ковбаси. І тим вони так *business* робили. Правда чи ні, то я не можу сказати.

Пит.: Але Ви це ще вдома чули?

Від.: *Yeah*, ще вдома. Бо я був уже, в 36–му році було, після голоду, ну то вже голод пройшов. То до мене комісія якась приїхала з морфльоти, спеціяльно й набирала

новобранців до школи, до старшинської школи. Ну, і перевіряли, здоров´я, як все підходило, що здоровий, а за друге вже не дбали. За ростом, що ти високий аби, щоб ти здоровий був, і я пройшов ту комісію. Але, я був у Севастополі два тижні, й я не захотів назад поїхати. Там, насильно не брали. Можеш господарити, не хочеш? Можеш їхати. Я не полюбив ту дисципліну. Все таке то є воля, мусиш бути під караулом. То я чув так.

Пит.: То Ви в Севастополі чули? Це дуже цікаво.

Від.: Не далеко, не в самому Севастополі, сюди до Одеси. Там десь була різка де різними злочинами займаються. Отака правда. Половина людей вбивали й крали і робили ковбаси.

Пит.: Ця фабрика мала бути ближче до Одеси, чи між Одесою й другим містом.

Від.: Ні, близько до Севастополя.

Пит.: Але вже в Криму?

Від.: В Криму, в Криму. Не на Україні. А так я чув, що матері дітей їли. Але я сам не бачив.

Пит.: Чи Ви, студенти, в технікумі, цікавилися політикою, що в Харкові діється?

Від.: Цікавитися одне, а робити друге. Був такий випадок у 36–му році в Чугуєві: стояв 26–ий летунський полк. Там були літаки. І один капітан, я пам´ятаю як він приїхав, то було від Чугуєва, де Вілховаток, таке село де технікум був, сім кілометрів. І він прибіг і спустили в руках. А за ним гналося НКВД. І він сам себе застрілив але не здався, що з ним було, то він так був. Це в тому часі як Гамарник застрілений був. Вперше застрілився Хвильовий в тому часі, в тому одному року й Хвильовий застрілився і Харманов і Скрипник. То в тому самому році.

Пит.: А що Ви думаєте про таких людей, як Скрипник і Хвильовий?

Від.: Хвильовий був патріот, хоч він був комуніст, він був патріот. Він був щирий українець. То багато є, наприклад тут у Америці багато є таких, як демократів, вони є ліваки. Вони все на ліво пруть! Догодити Москві. Не дай Боже війна, але з війни так чи так він не буде. А якщо буде, то все нічого не зробите. Чим більше будуть поступатися совєтам, тим гірше. Я знаю на своїй власній шкірі, що чим більше проти них стоїш, тим вони бояться сили. А хто пооблизував, разом накладають лапу й все. Так само і тут роблять. От ми маємо комунізм в Югославії. Там люди не кандидують. Ми маємо комунізм у Китаю. Майже більйон людей, а все то вони якось їх проголошують. А, що в совєтів? Двісто п´ятдесят мільйонів, і не можуть похарчувати, така територія. Де вони діваються? Де без господарів? Ніхто їх за те не оповідає. Все наказує з–гори Москва. А ще не забути, що вони скажуть, я не буду робити, зразу на Сибір само собою.

Пит.: А так, на Кам´яничині чи було, що люди трималися якось?

Від.: Трималися, хто скільки міг був. Але, що можна триматися як багато було тих, та я кажу 15% було комосольців, комнезами. А потім молодь як вже почалося підростати нова. Ну, то батько не міг своєму синові сказати — то й то роби. Бо ніби знав, що дитина зможе поговорити. А тоді закон був, як тільки що–небудь, а особливо поісля голоду, коли почали чистку інтелігенції. Письменників таких відомих, професорів всіх, там всю інтелігенцію, всіх забрали. Чому скільки письменників? От я не знаю. Був Григорій Епик, він написав книжку „Земля." Я її читав. Це ще до голоду. Було в 29–му році, коли я прочитав. Я тоді був бібліотекаром, і там при школі було таке, де олівці купці продавали, та й зошити, чорнило, там все. То я був і тим кооператором і бібліотекаром. То під час накладу книжок, я робив каталог. То я ту книжку всю протичав. Після того я її приніс, то зразу забрали. Бо то проти. Він описав те все страхіття. І зразу він так пропав. Де Григорій Епик? Скільки тихий був я, що я навіть прочитав в совєтів Винниченка „Соняшну машину."

Пит.: Ви ще там читали?

Від.: *Yeah.* Вона була. Але після якогось періоду, її зняли. Вже бібліотеку забрали, багато книжок було, що позабирали. Бо щось автор не до влади сказав, і все.

Пит.: А так як, як Ви ще там жили коло Кам´янець–Подільського, чи Ви знали, що деякий час в Кам´янецькому був штаб Петлюри й таке все?

Від.: Знав. Батько мені розказував.

Пит.: Діти знали також?

Від.: А як люди говорили, чи це було добре чи ні?

Від.: Ніхто, всі мовчали, то вже на всім язикам все мовчить, бо благодіє. Як міг батько говорити сину, як він боявся, ну треба тяжко, я розумію те, в що вірити, ті в те, ті в друге, дійсно там було, що батько сина боявся! Син батька боявся. То все було, все було на доноси. Ніхто не знав, чи він до ранку буде в хаті, чи ні. Особливо, заможні такі, за заміх іншим. Навіть середняк, який мав пару корів, і той трусився, бо він не знав, чи він доживе до ранку, чи ні. То що ж могло було говорити за національне, щоб батько синові нерозборчиво. То було рідко. Були родини, безперечно, які батько знав своїх дітей. А більшість так пішло, подабалося йому й пішов.

Пит.: А загально, Вашій родині пощастилося, що голод прожили.

Від.: *Yeah*,

Пит.: Ніхто не вмер.

Від.: Нам було.

Пит.: Але що?

Від.: Не так дуже. Там же й крапиву варили й збирали лушпайки. Наприклад, там обчистить кароплі, то вже не чистили картоплю, а там тим варили, бо обчистять, то треба викинути. А то все йшло за приклад, і з таких лободу їли подор, як вони називаються — кульбаба — все вийшло. Намішають, тільки появилося, що десь–небудь зелене, вже збирали, та в борщ варили його. Чимсь підправляли таким сурогатом і їли, щоб заповнити шлунок. І там був на тому столі. Правда, не так дуже як там у тих областях. Там дійсно викачували все. А то тут у 30–му на Подільщині, трохи наприклад, працював в колгоспі, давали на обід, рано ні. А на обід варили якусь таку половину гречаної, половину пшона. І з яблук сухих варили такий компот, і то так давали їсти, тим, що працювали. А хто не працював, то він нічого не діставав. Але по інших областях того не було. А тут, бо то десь за кордону було. Вони не хотіли так, щоб воно виявилося раптово. То ж люди вперед, там знали. Але не так було трагічно як в інших областях.

Пит.: А як Ви були там вдома на вакаціях, чи говорилои, чи комусь вдалося втекти до Румунії чи до Польщі?

Від.: Тоді було закрито.

Пит.: А тримали?

Від.: Ні, ні, тоді вже тільли побачив, на місці розстрілили; вже не було. До 28–го року. Вже, і то, як платив там в прикордонниках, я ж кажу, мої сестри ходили, але й треба підплатити перед кордоном. Ну, на якого нападе, в той час, ще більше, не дуже так слідкували. А вже після НЕПу, все було закрито, замок, вже не міг перейти вовчарками тими. Ходили з собаками, як він не впіймався, то вовчар впіймає. Ну, закрито було все.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось додати?

Від.: Так як я вже все обговорив, і за політику й за все.

Пит.: Дуже дякую за цікаві свідчення.

Stanisław Leszczyński, b. 1927 in Novosilka (now Zbruchans'ke, subject to Ivane–Puste *sil'rada*, Borshchiv district, Ternopil region) and describes life in Velyki Chornokintsi (now subject to Shustivtsi *sil'rada*, Kam''ianets'–Podil's'k district, Khmel'nyts'kyi region) just over the River Zbruch, the interbellum Polish–Soviet border. Narrator tells of communications and contacts across the river and of the Soviet practice of marching collective farmers to work with music and of constant evening dances in Chornokintsi in the hope of impressing people on the Polish side, as Ukrainian collective farmers were forced to attend dances during the famine. Narrator also tells the story of the prosperous, mixed Polish and Ukrainian Kulijczuk/Kuliichuk family, including dekulakization, exile to the White Sea, escape, famine, murder, cannibalism, suicide, and escape to Poland across the Zbruch. Narrator became a lawyer and an activist in Solidarity, leaving Poland in 1982.

Pytanie: Proszę pana, jak się pan nazywa?

Odpowiedź: Jestem Polakiem, moje nazwisko Stanisław Leszczyński. Już jestem starszym człowiekiem i rodziłem się i wychowywałem do 40 roku na granicy polsko–rosyjskiej, oczywiście po polskiej stronie. Dzieliła wioskę moją, w której urodziłem się i wychowywałem, od wioski na przeciwko, po rosyjskiej stronie, tylko rzeka Zbrucż. Była to rzeka graniczna, rozdzielająca po 1917 roku Polskę od Rosji sowieckiej. Ta wioska na przeciwko, o ile dobrze pamiętam, to nazywała się Czornokorzyńcy, Czornokorzyńca, po rosyjsku brzmiało to Czernokorzynce. Duża wioska, i cały czas pamiętam nieustanne takie rzeczy, jak wyruszanie ludzi do pracy. To jest takie ważne w tym, o czym tutaj dzisiaj rozmawialiśmy, nieustanne wychodzenie ludzi do pracy, codzienne wychodzenie ludzi do pracy przy dźwiękach orkiestry. O godzinie piątej latem, to pamiętam, latem przede wszystkim, zimą to, zdaje się, tego nie było, ale wiosną, latem, do jesieni, stale była ta sprawa u nich prowadzona w ten sposób, że rano, o godzinie piątej, wychodziła skądś, z klubu, orkiestra dęta. Kilku ludzi grało na instrumentach różnych, starzy, młodzi tam grali w tej orkiestrze, a za tą orkiestrą stale powiększał się zespól ludzi idących do roboty. Widziałem ich, ponieważ wioska tamta była na takim wzgórzu, na stoku, i było ją doskonale widać. Widać było wszystko co się po drugiej stronie dzieje. Było to bardzo blisko, wszystko w zasięgu wzroku — wzroku, słuchu — jako to był Zbrucz, dzielił. Szerokość Zbrucza wynosiła nie więcej w tym miejscu jak sto metrów szerokości, a po drugiej stronie już się wioska zaczynała. Trochę było pól i trochę muru — oni postawili mur na granicy samej, a zaraz za murem, na stoku, rozciągała się wioska. Wszystko widać było i słychać.

A więc o godzinie piątej rospoczynała orkiestra swój marsz przez wioskę. Chodziła uliczkami i ludzie wychodzili z widłami, kosami, sapami rozmaitymi narźędziami, do pracy. Ludzie wyjeżdżali też, inni wyjeżdżali końmi, i szli na kołchozowe pole do pracy. To, jak dawno sięga moja pamięć, aż do 40–ego roku, do 39–ego roku, stale była ta sama sprawa, że oni wywoływali ludzi do pracy orkiestrą. Potem się dowiedziałem, że musieli ludzie tak się zachowywać, ta orkiestra musiała grać, bo chodziło im o to, żeby pokazać nam, Polakom, i nie tylko Polakom — bo w wiosce w której mieszkałem mieszkało bardzo dużo Ukraińców, Żydzi też byli — ale nam, po polskiej stronie ludziom, pokazać jak to radośnie idą ludzie sowieccy do pracy z orkiestrą, a radośnie pracują. Sztandary czasem nieśli, czerwone.

Po skończeniu pracy, gdzieś po południu, o jakiejś tam czwartej, piątej godzinie, znowu w klubie — na wzgórzu była taka dawniej cerkiew i z cerkwi zrobiono klub — w tym klubie zawsze grała orkiestra. I też ci ludzie który cały dzień pracowali, musieli iść tańczyć. Byli głodni, byli biedni, byli zmęczeni, ale musieli tańczyć, bo chodziło o to, żeby Polakom — i tym ludziom którzy mieszkali po polskiej stronie wszystkim — pokazać jak to radośnie kwitnie życie w Związku Sowieckim. Potem się dowiedziałem, jakie dramaty tam były za tym, za tą muzyką, za tą orkiestrą, jakie tragedie ludzkie się odbywały, jak ludzie straszliwie głodowali, jak ludzi zabijali.

No, znam taki przypadek, z opowiadania w moim domu przez człowieka który stamtąd uciekł gdzieś tam, w 35–ym roku chyba, jak uciekł przez Zbrucz do moich krewnych ze swoją żoną, i opowiadali, jak. Nazwisko tego człowieka, tych ludzi, Kulijczukowie.

Trochę tam było i krwi polskiej w tej rodzinie. Jeden z tych Kulijczuków zabił swojego 4–letniego synka i surowe mięso z tego dziecka rozdzielił w jakiś tam sposób, i kawałek mięsa z tego dziecka rozdzielił w jakiś tam sposób, i kawałek mięsa z tego dziecka dał córkom swoim do zjedzenia i sam się powiesił w sieni z rozpaczy, bo przyszedł, a ten syn był już pogryziony przez te córki, które były głodne. I dziecko, już takie słaniające się z głodu, pogryzły. On je zabił z rozpaczy, poćwiartował, pokawałkował, i dał córkom do zjedzenia, a sam się powiesił. A żona przedtem jego zmarła z głodu. To były fakty które obserwowałem, które ciągle w moim domu komentowano, opowiadano, biedzono się nad losem ludzi żyjących po drugiej stronie.

W dokumentach które tutaj pan zbiera na ten temat, czy w informacjach, poszukujecie, panowie, Ukraińców zagłodzonych, zabitych. Ja twierdź, jako Polak, w obronie również i swojej racji, polskij racji, że wśród tych milionów Ukraińców zagłodzonych na tamtej stronie, po sowieckiej stronie, w latach '28–'35, bo to były lata najsurowsze, najtragiczniejsze dla ludności zamieszkałej pod władzą sowiecką, że tam również zginęło bardzo wiele Polaków, ponieważ te tereny o których ja mówię tutaj, to były zamieszkałe również przez polską ludność.

A więc chwała wam za to, że to, że poszukujecie prawdy o tych ludziach którzy zostali zamęczeni, zagłodzeni, zamordowani przez stalinowskich opraców, przez ustrój sowiecki, bo poszukując prawdy o Ukraińcach, poszukujecie prawdy o człowieku, bez względu na to, jakiej on narodowości jest. Męczy ludzkość komunizm, ten bolszewizm który opanował Rosję, który rozsyła swoje macki do dnia dzisiejszego po całym świecie i usiłuje świat zgęnbić. On wówczas dopuścił się zbrodni również przeciwko polskiej ludności. I nie tylko polskiej. Ale mówimy tutaj o tych najbliższych nam narodowościach. W każdym bądź razie bolszewizm, komunizm sowiecki, jest straszliwym ustrojem, który powinien być jak najszerzej przekazywany wolnym demokracjom, by nie dopuścić do tego, by mógł sięgnąć po inne narody, tak jak sięgnął po te narody które zginęły dotychczas pod rządami komunistycznymi. Szukują oni światu zgubę, wielką tragedię, również chcą tutaj sięgnąć do Ameryki, na amerykańską ziemię. Trzeba się strzec przed tym, nie dopuścić do tego, by ludzie powodowani jakimiś tam swoimi grami politycznymi, mogli osłabić Amerykę przeciwko Rosji. Rosja jest wielkim niebezpieczeństwem dla całej kuli ziemskiej, sowiecka Rosja.

Pyt.: A czy można pana też, zapytać, jak przedawały się informacje z jenej strony Zbrucza na drugą?

Odp.: Ponieważ przed rewolucją sowiecką obie strony Zbrucza, i ta która została po sowieckiej stronie i po polskiej stronie, były ze sobą sąsiadujące, ludzie się znali, normalnie współżyli ze sobą jak sąsiedzi. Dopiero rok 17 spowodował rozgraniczenie tych obu państw i dowiadywaliśmy się wiele prawdy z za Zbrucza, z sowieckiej strony, w ten sposób, że ludzie dochodzili do rzeki z rozmaitymi potrzebami. Mianowicie, prały kobiety pranie. Piorąc, głośno mówiły, żebyśmy po tej stronie słyszeli. I one nam przekazywały wiadomości, co się w ich wiosce dzieje, w tychże Czornokorzyńcach. One opowiadały, mówiąc albo do siebie, albo sama do siebie, kobieta, piorąc mówiła że to i to wczoraj się zdarzyło, tamto i owo dzieje się teraż. Mówiły o rozkułaczaniu, pamiętam, o takim wielkim problemie rozkułaczania. To rozkułaczanie polegało na tym, że ktokolwiek miał jakikolwiek majątek, jakąkolwiek własność, był aresztowany, był prześladowany, był zsyłany na Sybir. Były wielkie takie prześladowania tych ludzi, którzy cokolwiek w wiosce znaczyli. A więc przekazywano te wiadomości w ten sposób, że — świadomie — żeby one się przedostawały. Często nawet mówiły, — Przekażcie dalej prawdę on nas.

Pyt.: Tak i mówili?

Odp.: Tak, tak. Jak tylko ten sołdat który otwierał bramę do tego Zbrucza odszedł dalej, to one, głośno mówiąc, mówiły: — Przekażcie tę prawdę dalej.

Pyt.: A czy pan mógłby coś opowiedzieć o tym murze?

Odp.: Aha. Berliński mur, pobudowany w pięćdziesiątym którymś tam roku pomiędzy wschodnimi i zachodnimi Niemcami, to wcale nie jest oryginalna rzecz Rosjanie ten mur wymyślili już chyba w 29–30–ym roku. Mianowicie po swojej stronie wymurowali w bardzo szybkim tempie, w bardzo krótkim czasie, wymurowali na przeciwko naszej wioski, wysoki mur z białego kamienia. Taki był tam kamień u nas powszechny, łupany kamień biały. I oni wybudowali taki mur na wysokość gdzieś jakichś dwu metrów, który zakrywał drugą stronę. Ale nie wszystko on mógł zakryć, bo jak szedł teren pod górę, to on nie

zakrywał wszystkiego. Ale tutaj oni ten mur, te mury, murowali na polsko–sowieckiej grancy po swojej stronie z Polską, obmurowali ten teren.

O, jeszcze można powiedzieć i o tym, jak oni szykowali się do wojny. To też była ciekawa rzecż. Mianowicie w 1936 roku oni na swojej stronie wybudowali tak zwane "doczki." Były to umocnienia graniczne, których budową kierował ktoś, kto pracował przy budowie linii Maginot we Francji. Oni takiego człowieka tam zwerbowali, i też za tym murem to się działo, że oni później jeszcze przed tym murem taki lasek posadzili i wybudowali tam twierdzę, którą w 41–ym roku, jak Niemcy napadli na nich, jak rozpoczęła się wojna niemiecko–sowiecka, oni zburzyli, wysazili to w powietrze, nic z tamtego, z tamtej twierdzy, nie oddał ani jednego strzału. Zmarnowali to wszystko, ogromne twierdze budowane były na całej granicy polsko–sowieckiej. No, ale sprawa wielkiego głodu była przez nas obserwowana. O, taki przykład. 17 września 1939 roku wkracza do naszej wioski armia sowiecka. Była to niedziela, rano. Już o piątej godzinie rano były pierwsze oddziały. I taki stary człowiek, sołdat, on był stary nie tyle wiekiem, co zniszczony — stary w każdym bądź razie człowiek — uśiadł na rowie przed zagrodą mojego ojca i tak spojrzał na stóg z pszenicą — stóg przy drodze stał, na podwórzu, stóg z pszenicą — i powiada: — Вы наверно помещик, хозяин. — A ojciec mówi: "Jaki tam pamieszczik!" A mój ojciec był zwyczajnym, małym rolnikiem, miał 6 mórg ziemi tylko. Ale miał dobrze to zabudowane wszystko, ładnie utrzymane. A on mówi: — Как это не помещик? Какой же в вас копняк большой. Тоже то помещика хозяйство, не ваше! — A ojciec mu wtedy powiedział, ile ma ziemi. On nie mógł w to uwierzyć, że tylko tyle ziemi i może być taki stóg ze zbożem!

No, rzeczywiście, była u nas wtedy nadprodukcja żywności, był nadmiar żywności, nie było gdzie sprzedać. Trzeba tu właśnie przeciwstawić, że granica pomiędzy terenem wyniosiła zaledwie sto metrów. Na tamtej stronie ludzie umierali z głodu, a u nas nie było gdzie sprzedać zboża. Taka była prawda: nie było gdzie sprzedać świni, cielaka, nie było gdzie sprzedać mleka, bo wszędzie było tego nadmiar, za dużo. Tak jak teraz w Ameryce jest kłopot gdzie sprzedawać produkty rolne, tak i nas w tym czasie było. Były to lata trochę kryzysowe i u nas, a rodziła ziemia tamta na wschodzie bardzo dobrze, bardzo urodzajna ziemia, dająca ogromne plony. Mój ojciec w tym czasie gdy Rosjanie, po drugiej stronie ludzie mieszkający, umierali z głodu, miał kłopoty gdzie sprzedać za 6 złotych sto kilogramów żyta. Sześć złotych! Jajko tylko dwa i pół grosza kosztowało w tym czasie. Nie było komu sprzedać. Żydzi często tam przychodzili, kupowali, ale to oszukiwali najczęściej, bo jak mieli tego nadmiar, no to oszukiwali ludzi. A po drugiej stronie był straszny głód.

Pyt.: A te tańce, te marsze z orkiestrami, to było podczas głodu też?

Odp.: No to przecież ja mówię o tym czasie głodu! Był czas rozkułaczania tak zwanego, to ja mówię o czasach ... bo ja pamiętam czasy gdzieś od 30 roku. Wcześniej to ja może i pamiętam, nie wiem, ale moja pamięć już tak sięga tamtych lat. A więc to było podczas głodu. A głód na tamtych terenach psnował szczególnie ostro, w 1928 do 35–ego. Ludzie umierali pokotem z głodu.

Jeszcze tutaj jedna rzecz zasługuje na wspomnienie. Również ludzie po stronie sowieckiej, nie sowieckiej a rosyjskiej już teraz, przeżyli wielki dramat jak przyszli Niemcy w 41–ym roku. Już mieli co jeść, ale okazało się, że problem soli stał się bardzo poważny. Proszę pana, była taka sprawa, że ludzie umierali z braku soli. Pan w to nie uwierzy. Jako że Rosjanie się cofnęli, Niemcy nie dostarczyli, a soli na tym terenie nie było. I ludzie później mi opowiadali jak to było, że ludzie po rosyjskiej stronie — bo niemcy zachowali granicę, dawną sowiecką granicę, zamkniętą. Nie dopuszczali do kontaktów pomiędzy ludnością zamieszkującą po naszej stronie Zbrucza z ludnością po stronie rosyjskiej. I tam ludzie umierali. Najpierw rozpoczynała się spuchlizna, człowiek puchł, był spuchnięty i umierał z braku soli. Ponieważ przez parę lat, przez dwa lata nie dostarczono, ani grama soli nie dano na ten teren. Powstał wielki problem. To była sprawa wielkiej męczarni ludzi po tej stronie, już podczas niemieckiej okupacji.

Pyt.: A jak często udawało się ludziom stąd uciecknąć na waszą stronęu?

Odp.: O, to były bardzo rzadkie przypadki. To były niemożliwe prawie przypadki. Tamtym ludziom, Kulijczukom, którym udało się uciec, to tylko dlatego, że on był, to był brat tego który zamordował — zamordował — zabił!, swojego synka małego. Brat który przesiedział długo, kilka lat, czy kilkanaście lat nawet, na wyspie, jakiejś tam wyspie, nie wiem jakiej, na Morzu Białym, z braćmi i ojcem. Jeden z tych braci uciekł na naszą stronę, tylko dlatego że on był koniuszym w kołchozie i pędził konie do wodopoju. A jego żona w

tym czasie prała na Zbruczu, chwyćila się ogona końskiego. On przepłynął, ale do nich strzelali, tylko że oni się ukryli poźniej na naszej stronie już, w takich łożach wierzbowych. Do wieczora przesiedzieli, dopiero wieczorem wydostalie się stamtąd. No więc to były rzadkie przypadki, ponieważ Rosjanie strzelali do ludzi bez uprzedzenia, którzy przepłynęli przez połowę Zbrucza. Jak przepłynał przez połowę Zbrucza — strzelał.

Pyt.: A czy w pańskiej wiosce były tacy, którzy sympatyzowały bolszewikom?

Odp.: Nie. Nigdy takiego czegoś nie było. Gdyby się znalazł nawet, to zostałby uznany za chorego umysłowo. Kto widział komunizm — prawdziwy komunizm — nigdy nie będzie sympatyzował z nimi.

Pyt.: A pan wcześniej mówił, że Kulijczukowie byli na Białym Morzu?

Odp.: Tak.

Pyt.: Czy pan mógżły powtórzyć opowiadanie o tym, jak oni stąd uciekali?

Odp.: Tak, ja mogę to powtórzyć. Ja to znam z opowiadania, bo często to była historia w domu moim. Mianowicie, rodzina Kulijczuków, miała duże gospodarstwo. O ile dobrze pamiętam, to 14 dziesięcin ziemi, ale dobrze zagospodarowane, ładnie urządzone gospodarstwo. Przede wszystkim mieli ogromny sad, duży sad. A przede wszystkim pamiętam śliwki, duży sad śliwek. Oni wędzili te śliwki, nie suszyli a wędzili. Te śliwki zachowywały taką miękkość, nie były takie wysuszone, bardzo smaczne owoce były. I jak przyszedł rok gdzieś 28–29–ty, to ich zaczęli rozkułaczać. A jak to rozkułaczanie wyglądało? Po prostu, zaaresztowali ojca i zaaresztowali, wezwali do selsowietu, ojca, synów zamknęli i ślad po nich zaginął. Oni zostali później wywiezieni na jakąś wyspę, na którąś z wysepek niedużych na Białym Morzu, i tam zostowieni samym sobie, nikt ich nawet nie pilnował. Ale po paru latach oni już byli tak zmęczeni tą samotnością, beznadziejnością, że usiłowali popełnić samobójstwo, zbiorowe samobójstwo. Jak opowiadał ten Michał Kulijczuk, który u nas tam przebywał przez pewien czas, to oni się nawet już raz związali wszyscy razem sznurkiem, przywiązali kamień i chcieli wskoczyć tam ze skały do tego morza. Ale ojciec, stary już, zreflektował się i powedział, że nie, tego nie wolno robić, zresztą powołał się na wiarę prawosławną, której był bardzo żywym wyznawcą, i że nie wolno tego robić. I powiedział, że mają iść ci synowie, każdy inną drogą o innym czasie, i któryś zawsze dotrze. I dotarli, trzech tych Kulijczuków. Ojciec został na wyspie. Tych trzech dotarło, po paru latach dotarło do tych, do Czornokorzyniec z powrotem. Dotarli ci ludzie. Jeden z nich właśnie to ten który się powiesił, jeden uciekł, a o tym trzecim nie wiem, co się z nim stało. A oni byli zesłańcami na katorżnicze takie roboty, tylko dlatego, że mieli majątek. Nic więcej, bo to byli bardzo porządni ludzie, bardzo szlachetni ludzie byli. A tylko dlatego, że mieli majątek — trzeba ich było unicestwić, zniszczyć.

Pyt.: Jak u was wyglądała sprawa narodowościowa?

Odp.: No tak, to co mówiłem, że wy poszukujecie, panowie, prawdy o zamęczonych ludziach ukraińskich. A ja mówię, że i nie tylko ukraińskich, również i o Polakach. Bo na przykład, ci Kulijczukowie: ich dziadek był ożeniony z Polką. I to nie była sprawa jakiejś takiej, to nie była klarowna sprawa, że Polak to jest Polak, Ukrainiec to Ukrainiec. W mojej rodzinie zresztą były dwa małżeństwa, jedno było małżeństwo, że żona była Polką a mąż był Ukraińcem, i odwrotnie — w drugim małżeństwie było odwrotnie: ona była Ukrainka a on był Polakiem. Jak ludzie żyli ze sobą, wychowywali się razem, tłukli sobie nosy, do jednych dziewczyn chodzili, na tańce chodzili. Tam było zresztą inne współżycie społeczne jak tutaj, jak w Ameryce. O, tam ludzie ze sobą bardzo blisko żyli. Ja jestem Polakiem, z polskiej rodziny, takiej czystej polskiej rodziny, ale mój dziadek był wójtem we wsi na zmianę z Ukraińcem, Szupeniuk się nazywał. Mój dziadek, Józef Leszczyński, był wójtem przez cztery lata i Szupeniuk, Ukrainiec, bardzo zacny człowiek — chyba już nie żyje, niech mu ziemia lekką będzie, gdzie tam zmarł, bo to już stary był człowiek — ale on był zawsze u nas na nasze Boże Narodzenie i my na ukraińskie Boże Narodzenie odwiedzaliśmy się. To nie było tak, że jak Ukraińcy — to już musiała być nienawiść, bo ktoś tam siał nienawiść jakąś, miał tam swoje polityczne gry. Ktoś wykorzystywał nas, jednych przeciwko drugim. Niepotrzebne to były właśnie, bo ludzie mogli wyżyć, mogą żyć, a na tamtych terenach szczególnie, bo my żyli zgodnie. Napewno, niepotrzebne było wiele spraw antyukraińskich ze strony głupich ludzi w Polsce. A również — trzeba powiedzieć — nie powinienem tego powiedzieć, bo to już wasza sprawa, ale też było po waszej stronie, po ukraińskiej stronie, też wielu głupich ludzi. Głupich nie sieją, sami się rodzą. Nie zdają sobie sprawy z tego, że może przecież życie ładne być, mnie się podoba to, ta idea, że powinno w Europie powstać

Stany Zjednocznoe. Może by się wreszcie przestali tłuc ludzie, bo bez przerwy w tej Europie tylko się mordują, zarzynają, nie wiadomo po co, na co. Stomilionowa, Europa więcej, kilkuset milionowa Europa może te sobą zupełnie zgodnie żyć. Nie uważam, że muszą się ci ludzie tylko zarzynać, niszczyć. Wszystko co wypracuja, doprowadzą, do jakiegoś porządku, to za chwilę znowu muszą wszystko zniszczyć, spalić, wyciąć, zabić kilka milionów albo kilkadziesiąt milionów ludzi. Nie wiadomo, po co i na co.

Pyt.: Mam jeszcze jedne pytanie: Kiedy bolszewiki takie parady urządziałim takie orkiestry, tańce... Czy z waszej strony, z polskiej strony, nie buło jakiejs propagandy?

Odp.: (śmieje się) Nie! Nie, nie pamiętam takich...

Pyt.: Na ta stronu.

Odp.: Nie, nie. Dla nas to były śmieszne rzeczy. To było śmieszne rzeczy. Myśmy tego nie urządzali, ani Polacy, ani Ukraińcy. To traktowali jako śmieszną rzecz.

Pyt.: Nie, ja mówię: Czy rząd polski ze swoje strony nie...

Odp.: Nie, nie. Pamiętam taką śmieszną rzecz: ponieważ to była graniczna miejscowość, było polskie wojska, KOP — Korpus Ochorony Pogranicza — takie wojska pograniczne, które strzegły granicy i gdzieś tam, w trzydzestym chyba szóstym roku, to był już początek zimy. Rosjanie zaczęli coś tam urządzać, jakieś takie ćwiczenia, jakby chcieli przejść przez granicę, coś, jakieś takie głupstwa. Ja nie pamiętam co to było. To polski generał od spraw tych wojsk ochorony pogranicza wydał rozkaz wtedy, że polskie wojsko ma wyjść na granicę, odwrócić się i zdjąć spodnie na to. I tak zrobili, to była taka śmieszna historia. Śmieszna historia, która — powiadam — też była taka śmieszna i nie tylko w odniesieniu do Rosji, ale... Napewno takich rzeczy nie należy chwalić, bo to nie było ... takie głupstwo było...

Ale nie było takiej propagandy, bo to nie było ... to nie był partner. Ja uważam, że ani wówczas ani teraz, Rosja komunistyczna, sowiecka Rosja, nie jest partnerem ani do polemiki, ani do krytyki, ani do dyskusji, ani do polityki. Rosja sowiecka jest niewiarygodnym partnerem w jakimkolwiek zdarzeniu, w niczym... Świat zachodni, świat cywilizowany — ja powiem wyrźniej tak: świat cywilizowany — nie powinien nigdy, w żadnym zakresie, traktować Rosji, sowieckiej Rosji, jako partnera. To jest państwo posługujące się w każdej sprawie, w każdej dziedzinie, w każdym momencie, kłamstwem. Żyje na kłamstwie, z kłamstwa żyje, i jednemu słowu Sowietów nie wolno nigdy uwierzyć.

Dziwię się, że są ludzie, którzy wierzą, tutaj, w Ameryce, zwłaszcza jak teraz słucham tej propagandy przedwyborczej w Ameryce — że wierzą w to, że z Rosją można podjąć jakąkolwiek dyskusję. To nie jest partner do żadnych spotkań z cywilizowanym światem. Jak długo będą mordercy, prześladowcy ludzi, rządzili tym wielkim krajem, męczyli swój naród, podbite przez siebie narody, nigdy nie można go traktować, tego państwa, jako partnera w żadnej sprawie, ani kulturalnej, ani politycznej, ani gospodarczej, ani nawet sportowej. Nie nadają się ci ludzie na partnera. Trzeba go traktować z całą surowością. Taka jest prawda.

Pyt.: Tak. A czy pan mogłby podać nazwę wioski?

Odp.: Tak. Nowosiółka.

Pyt.: Nowosiółka?

Odp.: Tak. Nowosiółka.

Pyt.: A rik waszeho rodzinia?

Odp.: Dwacat siedmoj.

Pyt.: A pański zawód wdomu, w Polsce?

Odp.: Ohoho. To je riznyj. Ja buł prawnikiem w Polszczy. Ja znajduję się w Ameryce tutaj, dlatego że w Polsce, już przed powstaniem "Solidarności," zresztą od 1946 roku, miałem z komunistycznymi władzami tam kłopoty, a właściwie one miały ze mną kłopoty. Teraz, jak powstała 'Solidarność', to ja byłem aktywnym działaczem "Solidarności" i za to posadzili mnie do więzienia. I w więzieniu postawili mi warunek: albo przebywanie dalsze w więzieniu, albo opuścić Polskę. No i opuściłem Polskę, przyjechałem tutaj.

Pyt.: Czy w "Solidarności" ciekawią się tematem głodu 33–go roku na Ukrainie?

Odp.: Tak, na ten temat jest duża propaganda w Polsce, duża. My, Polacy, w "Solidarności," dużo na ten temat mówiliśmy. I o głodzie, nie tylko o głodzie, o wszelkich zbrodniach Sowietów, bo to nie tylko głód: głód to jest tylko jedna część prawdy. Przecież wtedy, gdy oni zamordowali, jak wy obliczacie na siedem milionów ludzi, to wtedy oni zabili ponad 15 milionów ludzi. Oni przecież w trzydziestym szóstym, siódmym, ósmym roku

dopuścili się już zupełnej masakry. W armii, na przykład, straszliwa masakra, oni do lejtenanta wszystkich zniszczyli, marszałków swoich zabili. Rokossowski, który był po wojnie marszałkiem polskim, był już nad grobem swoim, już mieli go rozstrzelać, tylko w ostatniej chwili coś tam nie wyszło i cofnięto, bo to też i grano z nim.

A więc my mówiliśmy, mówimy, tę prawdę, a nic nie naciągając, tak jak ona wygląda. Napewno nie całą jeszcze prawdę, bo nikt prawdy nie zna.

Ja na przykład dowiedziałem się dopiero tu, w Ameryce, o straszliwej masakrze polskiej ludności w Przemyślu, gdzie zabito około 450 osób jak Niemcy wkraczali do Przemyśla, który był zajęty przedtem przez Rosjan, to oni zabijali ludzi, tych więźniów, młotkiem w główę. Wyprowadzali z celi, na korytarzu stał oprawca i młotkiem uderzał w głowę. I tak zabili 450 ludzi i wywieźli i wrzucili do takiej sztolni po kopalni soli. O, do dzisiaj tam kóci ludzkie leżą. Tylko dlatego, że byli Polakami.

Oni mordowali ludzi bardziej metodycznie jak Niemcy. Niemcy mordowali ludzi wielkimi grupami, stosując obóz koncentracyjny, a w tym obozie koncentracyjnym zabijanie cyklonem, czy dożylnym, dosercowym zatrzykiem, czy rozstrzelaniem. Natomiast Rosjanie mordowali wielkie masy ludzi w sposób długotrwały. Niemcy wykańczali człowieka na przestrzeni kilku lat najdłużej, a w każdym bądź razie często się zdarzało — na przestrzeni kilku dni. Natomiast Rosjanie, sowieccy Rosjanie, niszczyli ludzi przez długi czas. Człowiek długo umierał w Rosji. Ja twierdzę: tego nikt nie obliczy. Wy mówicie, Ukraińcy, i dobrze że tego poszukujecie, prawdy, ale ja tutaj dodam i naszą polską prawdę, że Rosjanie zamordowali od 1939 roku, do 1948 roku, zamordowali nie mniej jak dwa i pół miliona polskiej ludności.

Pyt.: O tym mało się mówi na Zachodzie...

Odp.: Mówi się tutaj, na Zachodzie, o Katyniu, o morderstwie w Katyniu, mówi się o jeszcze tam to i ówdzie. Natomiast za mało się mówi o prawdzie tej, że przecież w 40–mu roku oni nas wywieźli, że oni na przykład przedtem zabrali 360 tysięcy żołnierzy polskich, którzy zaufali w to, że oni idą jako przyjaciele, wyzwoleńcy, na tereny schodnie i że nie będą wojowali z Polakami. Zabrali 360 tysięcy jeńców, z czego uratowało się nie więcej jak sto tysięcy. Wywieźli ponad dwa miliony 700 tysięcy ludności z terenów wschodnich na Sybir, do Kazachstanu, po całej Rosji rozproszyli...

Pyt.: A z waszej wioski, ile rodzin było zesłano?

Odp.: Tego ja nie umiem opowiedzieć. To ja nie wiem. O, nie mniej jak sto pięćdziesiąt rodzin, nie mniej jak sto pięćdziesiąt rodzin.

Pyt.: A w ogóle, ile było rodzin w tej wiasce? 150? więc buły wysłane, a ile tych..?

Odp.: Aha. To była duża wieś, to była duża wieś. Ja liczę, że ponad połowę ludzi wywieźli polskiego pochodzenia. Ukraińców w tym czasie nie wiele wywieźli, Żydów nie wiele, bo było, taka społeczność była w tej naszej wiosce: większość Ukraińcy, my byliśmy mniejszością, a trzecią mniejszością była ta żydowska mniejszość. To Żydzi byli sprzyjający dla Rosjan. Myślę, że ponad połowę ludności polskiej wywieźli Rosjanie.

Pyt.: No, to dziekuję za rozmowę.

Odp.: Ja to nie dla pana robię. Ja to robię dla wspólniej sprawy, żeby... Mówię o tym dla wspólniej sprawy, że wszyscy ludzie powinni zjednoczyć swoje głosy, swoje wysiłki, by się przeciwstawić zarazie, która prowadzi do niszczenia ludzi. To, co, oni szykują dla świata. Świat sobie nawet nie wyobraża, jakie straszne następstwa oni zgotują światu jeżeli ich się nie powstrzyma. Jeżeli Sowietów się nie powstrzyma, oni przygotują światu trzecią wojnę, która ma nieobliczalne następstwa.

Case History LH26

Anonymous male narrator, b. 1910, on the outskirts of the town of Myrhorod, now a district seat, Poltava region, one of 8 children of a well–to–do peasant who had inherited 16 *desiatynas* of land, only about half of which was arable. After the revolution the family retained 8 hectares. Narrator gives information on the cooperative movement, in which his father was involved. Narrator states that during the Civil War most of the more well–to–do peasants favored Petliura, but there was also significant support for the Bolsheviks among poorer peasants, whom the Bolsheviks alienated because "they took boots, they took coats, they took salt from people's houses." In the mid–1920s, narrator's father was subjected to the so–called expert tax, a special high tax which was actually one of the first measures designed to destroy so–called kulaks economically. Simultaneously, narrator was expelled from the local seven–year school, as were his siblings. In 1931, narrator's father was dekulakized and exiled. Narrator, however, became a teacher and studied in Kharkiv University. Beginning in the fall of 1932, "the famine was terrible." Narrator considered it a deliberate attempt to crush the peasantry, especially in Ukraine. In early 1933, during passportization, narrator was denounced by a neighbor, denied an internal passport, and given 10 days in which to leave Kharkiv. Narrator recalls the destruction of the Ukrainian Autocephalous, Orthodox Church, demise of the *komnezam* in 1933, outsiders sent to village, and the introduction of the MTS political sections, also in 1933. Narrator is well–informed about politics of the period, describes academic and cultural life and of his meetings with prominant cultural figures. He also describes church relations and splits in the Myrhorod region and is very interested in the history and lore of his region. Narrator shows a negative attitude toward perceived patronizing attitudes of West Ukrainian integral nationalists toward Orthodox Ukrainians of Central and Eastern Ukraine.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 1910–му році, січні місяці. Дати не потрібно?

Пит.: Не треба. Приблизно де Ви народилися?

Від.: Отже, народився я на Полтавщині, в околицях міста Миргороду.

Пит.: А скільки членів родини в Вашій родині?

Від.: Отже, родина мого батька, включаючи батька й матір, складалася з 10–ти осіб. У мене було троє братів, я четвертий, і четверо сестер.

Пит.: А землі скільки було в Вас?

Від.: Отже, батько дістав у спадок від свого батька 16 десятин, але половина майже з того — то було або ліс, або заволочені луки, які не завши надавалися навіть на сінокос. Орної землі, здатної — придатної для хліборобства — біля восьми десятин. При радянській владі, коли вже після 20–го року устійнилася ця влада, і за радянським законом, відомий той від 1918–го року декрет Леніна, прийнятий на II–му з´їзді Рад в Москві, вся земля була відібрана чи сконфіскована, чи просто декретована — проголошена як державна власність — і тоді на Україні, а, отже, і на Полтавщині, і на Миргородщині, і в мого батька переведена, і мій батько дістав уже радянську норму — гектар на особу. На той час у родині було вісім осіб, і мій батько мав вісім гектарів землі, від 1922–го, 23–го року, коли влада вже укріпилася і запровадила свої порядки.

Пит.: Чи Ви хоч трохи пам´ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію пам´ятаю. Ще був пастухом. Це, мабуть, той рік, коли вже радянська влада перемагала. Тобто, як казали серед населення, більшовики прийшли. Було літо. Боїв в наших околицях не було, але спинилася велика військова частина на постій. Може тиждень стояли. Отже, якась кількість вояків чи червоноармійців була і на нашому подвірї. А люди все абсолютно від них ховалися. Я пригадую корову. В нас була велика. У полі цілий тиждень тримали, не пригонили додому, бо хлопці брали на м´ясо. Ну, а ще що? Пригадую, коли Центральна Рада, очевидно, я поняття не мав ще тоді ні про Центральну Раду, ні про що, але пам´ятаю добре, коли Центральна Рада підписала договір про взаємну допомогу з Австро–Угорщниною і Німеччиною й як

більшовицькі війська втікали з нашої околиці. І в скорому часі, буквально на другий день, чи що, прийшли німці. Отакі епізоди. Можна більше назвати характерних речей. Але пам´ятаю, що була революція, була громадянська війна.

Пит.: А так чи можете сказати, як німці або австрійці відносилися до населення?

Від.: Можу сказати, так як на мій тогочасний розум, доповнений теперішніми знаннями, але тепер я буду говорити. А тоді, то я пригадую — таке було. Ходили німецькі, ну німці, вояки, так, і з офіцерами своїми, по дворах селянських і дуже, я би сказав, заздрісно приглядалися до господарств і цікавилися, а скільки, мов, у вас хліба є, зерна, там у коморах? Хоч вони нікого самочинно не оббирали. А очевидно вже тогочасний уряд український, мабуть, чи в селян купував, чи якимсь чином, бо німці багато хлібу вивозили з України. Отже, таких насильств не пам´ятаю з боку німців. Врештою, я кажу, був малий, але все одно міг почути щось.

Пит.: Так чи можете сказати, за ким народ був?

Від.: Німцям люди не були раді. Раді з одного того, що більшовиків вигнали. За те були задоволені. А щоб сказати радуватися, чи мати приємність з того, що німці прийшли, то ні. Були випадки, чув, так, кажуть, там десь у когось корову взяли, чи що. В нашій околиці близько чогось такого не було чути.

Пит.: А кого люди так найбільше підтримували чи симпатизували?

Від.: У той час, по суті, поділилося: одні, більш свідоміша частина, такі більш загосподарені, заможніші, очевидно за українським урядом. Тоді дуже просто називали, за ким; каже: —Чи за Петлюрою, чи за більшовиками?

Каже більшість за Петлюрою. Тобто менше заможні, ці верстви населення були схильні більше до більшовиків. Тільки в тій мірі, в якій вони були загітовані. Бо навіть найбіднішого стану селяни, чи там мешканці, ремісники чи що, скорше були вони нейтральними, каже: —А мені все рівно.

Але за більшовиками так дуже не тягли, бо і найбідніші часом терпіли від грабунків більшовицьких. В якій формі? Забрали чоботи, забрали кожух, забрали сало з хати.

Пит.: Чи хтось з Вашої родини брав участь в тій війні по тій чи другій стороні?

Від.: Ні. Отже, так сталося, що батько, як багатодітний, то в час Першої світової війни він тільки був покликаний до резерву. Далі. У родині були старшими дівчата, а хлопці, сини батька, були молодші, так, що ні по роках, скажем, мій найстарший брат був покликаний до війська уже за радянських часів, у 26–му році. Отже ми, хлопці, були малі. А батько не анґажувався, так би мовити, в збройну боротьбу ні по якій стороні. Він був кооператор. Добрий, як по–американському кажуть, *businessman.* Я був більш діяльний кооператор.

Пит.: Це ще до війни?

Від.: Ця коопертива українська, вона, очевидно, зорганізована була ще до війни. Не так давно я читав Євгена Чикаленка спогади, й як у мене починало пов´язуватися із того, що батько часто згадував. Що, мабуть, ця кооператива, цей кооперативний рух ще від тих часів Чикаленка й інших українських діячів, що анґажувалися в витворення кооперативного руху в цій Україні, через кооперативу зміцнити економіку, й взагалі, так би мовити, національну свідомість. Отже, мій батко був кооператором яка діяв, ще до війни першої, бо згадував він не раз, що він, супроводжував. Це була кооператива збутово–заготівельна. Заготовляли, від селян приймали, продукцію сільсько–господарчу, а потім її збували, продавали. Отже, переважно, скажем, це була заготівля на м´ясо свиняче й рогатої худоби. То батько згадує не раз, каже, супроводжував він до таких портів як Щецін на Балтиці, ще забув другий, якось він там називався, відправляли беконих свиней до Англії. Коопертива на цей район, на Миргородський, мала загальну назву „Сніп." По селах були філії, що називалися „Колос." Така трошки романтична назва, але пригадую. Ну він, по суті, за цю коопертивну діяльність і був репресований, бо ж за радянськими нормами землеволодіння він не мав би бути, коли б там діяли законно, ані куркулем, ані багатієм, ані чим. Бо ж мав те, що йому дала вже радянська влада.

Пит.: Чи кооперативи займалися чимось поза економічною діяльністю? Чи літературу якусь мали?

Від.: Про це я мало що можу сказати. Думаю тільки, бо в колоніях існували такі, як би сказати, організації, що мали назву „Просвіта" і, мабуть, що ці люди, заанґажовані в

кооператувному русі, могли бути заанґожавані в кооперативному русі, могли бут заанґажовані й в освітньому, але то для мене, як кажуть, далека справа.

Пит.: А так, щоб мати трохи уяву про вік людей, що займалися кооперацією, чи Ви могли сказати коли народився Ваш батько, так приблизно?

Від.: На жаль, не можу сказати. Але приблизно так: якщо Перша світова війна виникла в 1914–му році, то нібито, я чув, що в той час моєму батькові було 47 років. Отже, він і переріс, і багатодітний, вже до війська не йшов. Він був у резерві. Це вже середніх або старше середніх років.

Пит.: Так, що це не була виключно молодь, так?

Від.: О, ні, ні. Власне, це господарі власне. Солідні господарі. Це вже, як кажуть, батьки родин.

Пит.: Як ще довго кооперативи існували після революції?

Від.: Після революції кооператива, думаю, існувала до початку 30–их років. Тут, у нашій околиці, не буду твердити, чи ця сама тяглість ще кооперативи перед війною першою протягла аж до 30–го року, але мені відомо, можливо, за радянських часів нова форма кооператив витворилася, але існувала до 30–го року, коли я вже був у Харкові як студент, то я ще, значить, теж належав до кооперативи, бо, маючи кооперативну книжку, можна дещо було купити. І, здається, в 32–му чи що році за постановою держави, державного уряду, ліквідовані всі кооперації. І, як кажуть, говорили ті, серед населення, що держава забрала кооперацію, не звернула людям членських вкладок. Але знаю то, це ж я був у Харкові вже. Я в 31–му році поїхав.

Пит.: Чи Ви вважаєте, що розв´язання кооперативів якось входило в такий плян загальний нищення селянства?

Від.: Так, так. Розв´язання кооперативи якщо не пряме пов´язання мало з голодом, про який ми будемо говорити — так? — то посередньо це було розв´язання кооператив у тому самому пляні ліквідування всяких підстав, не тільки економічних, а й навіть, я б сказав, морально–етичних, отої української звичайної свідомості. Ось я, мов, є українець — і все. Щоб і того б було. Все, що мало якесь, як кажуть, коріння українського грунту, воно було припинене існування, в тому числі кооператива.

Пит.: А як переслідували Вашого батька? Де й коли?

Від.: Отже, переслідування мого батька, по суті, почалося від самих перших років радянської влади. Цей перший період, який вони означують, окреслюють період громадянської війни й воєнного комунізму, що завершується 1924–им роком, коли Ленін проголошує НЕП, нову економічну політику, то переслідування мого батька, як і взагалі кожного тоді селянина–господаря, мало форму таку: приїхали в двір, знайшли в тебе зерно, наклали на вози, поїхали і — бувай здоров. А ще як пес злий гавка, то вони тобі пса застрелять. Це так званий воєнний комунізм, про який Ленін сам говорив, що, каже, був „грабёж, развёрстка." „Развёрстка" — це від слова верстати, розкидати, розметати по дворах. Ось на оце село, на оцей хутір, на оцей куток, вулицю стільки–то взяти хліба з них. На ваш двір припало, скажем скільки й скільки. Тоді міра була сипних зернових культур — пуд. Пуд — 40 фунтів. Ото тобі п´ять, 10, 20, 30, 50 пудов і мусиш здати. І вони дуже і не турбуються тим, що ти не привезеш, не здаси. Приїдуть і сами візьмуть. А як візьмуть, то більше, скільки побачать. Далі. В 24–му році, коли було проголошено НЕП, оце є деталь, я не знаю, не раз доводитися мені чути, тут кажуть, експерт радянознавства, але ніколи я не завважував у цих експертів, у їх дослідженнях, отакої деталі чи факта — так званий податковий лист. Це повідомлення на сплату податку, яке впровадженно було від 24–го року, ще урядом під керуванням Леніна. Тоді вони підкреслювали це, влада радянська, що, мов, уже кінчився той грабунок селян, та анархія і так далі. Впроваджується тепер все унормоване. Кожному селянинові визначається точно визначена кількість оподаткування природою — зерно, м´ясо, гроші й більше нічого. Як він сплатив оце — маєш податковий лист як пашпорт. До тебе ніхто не має права навіть і в двір зайти. І навіть селяни, пригадую, мій батько казав: — Ну, нарешті буде порядок. Влада вже устійнюється.

Але вже в 25–му році мого батька занесли до так званої групи експертників. Був такий податок, що мав назву „експерт." Експертний податок. Що це означало? Що оподатковували господаря необмеженою кількістю не за один раз, а як він виплатив, чи суму грошей чи натурою, то йому знову накладали на нього податок. Найбільше, очевидно, натурою і ця натура виглядала — зерно або м´ясо, велику рогату худобу

переважно брали, свиней менше, але зерно — жито, пшениця — зернохлібного вжитку, й м´ясо. Отак мій батько попав уже в 25–му році в експортники так звані. І тоді це ударило й по мені. В який спосіб? Бо я в той час був у п´ятій клясі, в школі тогочасній, то називалася семирічна трудова школа соціяльного виховання. Тоді ще не казали комуністичного виховання. І, пригадую дуже добре, в піст, а це значить — десь кінець березня або початок квітня чи середина квітня — з п´ятої кляси мене викинули. Навіть не дали, не дозволили доходити до кінця року. Без ніяких наслідків, жодної посвідки мені не дали про те, що я вчився в школі, скільки я клясів закінчив чи що. Розумієте?

Далі. Скажем, мій брат менший, Григорій, то він був в — я зараз не пригадую — друга або третя кляса. Теж був викинутий. А найменша сестра, Варвара, ще не почала в школу ходити, то так її і не прийняли в школу. Бачите, що то значило експортник. Діти позбавлялися права на освіту, а радянська конституція казала: загальне і обов´язкове навчання, і то безплатне, для всіх. Отже, виглядає, що то була демагогія. І в цьому випадку я би назвав скорше — це був підхід, хоч марксисти себе називають матеріялістами, а це був підхід найпідліший, біологічний підхід. Били по крові навіть, як кажуть. Як ти син чи донька батька твого, що визначений чи підданий під катерогорію економічно і соціяльно переслідуваних, то й син і донька і внук теж підпадають під репресію. Я, наприклад, я вже був у Харкові в 1931–му році, коли мого батька було формально засуджено, це значить цих так званих експертників. Це на Україні перше 10.000 селян, перше число, ну кількість 10.000 селян, які підлягали експропріяції, тобто, на тодійшній мові, розкуркуленню. Розумієте? В це перше число 10,000 потрапив і мій батько. В 31–му році виїзна сесія районового суду Миргородського району судила цих селян і вирок був такий: — За
України з конфіскацією майна." Тобто всього господарства. Отже, і я дістав від сестри вирок того суду, приватним, значить, шляхом, бо я був у Харкові. Я не був арештований. Мене не судили, а брат менший був арештований і сидів з батьком два місяці перед судом. Всіх мужчин арештували були.

Від.: Меншого брата судили?

Пит.: Так, Григорія. Отже, а мати й сестра, жінок взагалі, так би мовити, осіб жіночої статі, не арештовували, а чоловічої статі — всіх. Братові було 14 років, і теж сидів. Два місяці до суду. А потім вивезли. Отже, я вже в той час у Харкові другий рік був. І в цьому вироку, копія вироку суду, сказано, що ось про мого батька так і так: „Підлягає виселенню з усім двором." Чуєте? Оце категорія цікава — двором. Що це значить, двором? Господарством. Поняття господарства переносилося й на людей. Не вживали родина, а двір. Як я хотів поступити в школу й просив, щоб мені дати посвідку — розумієте? — про соціяльний стан. Це ж скрізь абсолютно категорично вимагалося. Без посвідки про соціяльний стан тебе ніде не приймуть — ні до роботи, ні до школи, ні до чого. То в цій посвідці мені писали, „Павло Маляр," і так далі. Чи, скажем там, „Степан і Григорій," і писали, „Член двору." Не писали „член родини." Отже, й в вироку так було написано. Раз написано було, що з усім двором, якби я був вдома, то я був би також виселений. Але, як кажуть, я вже був на той час настільки свідомий, що я забрався до Харкова, як і мої два старших брати, один у Донбас, розумієте, а другий туди. Ну й завдяки цьому, я в Харкові міг працювати, хоч на початку тяжко, скінчив студії, вищу освіту. Скажем, мій брат найстарший теж кінчив Дніпропетровський металургічний інститут, працював інженером, керував лабораторією по якості сталі. І школу служби відбув. Був лейтенантом зенітної артилерії, загинув у війні, в цій Другій світовій, в береговій обороні Севастополя. А цей менший, був з батьком вивезений в 1931–му році. В 32–го року, весною батько помер там, на Уралі за В´яткою, район лісорозробок. І він, коли похоронив батька, то він утік звідти. І втік до мене в Харків, очевидно ж.

Ні, 32–ий рік. З осени через зиму голод страшний. Я йому допоміг, він був влаштувався на Харківськім тракторнім заводі й майстерні механічній як учень. Це були такі школи, називалися ФЗУ — „фабрично–заводское ученичество." Отже, він там шість місяців був повчився, а потім його пізнав хтось і доніс і вигнали його. Правда, його не арештували, бо він ще не був повнолітній.

Ну, але він поїхав біля Полтави, влаштувався вже як автомеханік при МТС. Працював там, прийшов йому час до війська йти. Його взяли до війська. Служив у танковій дивізії імені Чапаєва. Кінчив полкову школу з рангою старшини. Це щось таке

як, ну вище як сержант. На совєтських тих відзнаках — три трикутники. Потім понадурочно його взяли служити у тій же дивізії. Дивізію було вислано чи перекинено, дислоковано до Монгольської Народної Республіки. Він там служив. Сутичка з японцями на Ганкін–Голі. Урятувався. Він уже був командир танку, лейтенанта рангу мав. Мав щастя тільки тим, що коли, каже, пішли в атаку, його танк в болоті застрягнув. Інші, що пішли далі, були знищенні, спалені з літаків японцями. А потім він захворів на малярію й поки вийшов з шпиталю, досить довго там був. То в нього хвороба тривала. То та сутичка з японцями кінчалася. Такі історії.

А коли був вже конфлікт з Фінляндією, його не взяли. Друга світова війна. З першого дня він пішов. Покликаний, приписаний був вже, очевидно, до цієї дивізії, і загинув на війні.

Пит.: На фінляндській війні?

Від.: Ні, ні, вже совєтсько–німецька війна. Загинув. Два брати. І влада переслідувала. Ні права на працю, ні на освіту. Взагалі жодних, так би мовити, поза законом. Ну, очевидно, мусили якось пристосовуватися, не признаватися, приховувати своє справжнє походження, чи що там.

Пит.: Чи це було часте явище, що колишні сусіди доносили, що ось куркуля бачили на заводі?

Від.: Не так часто, але в окремих випадках. Наприклад, я жив у Харкові, це 33–ий рік, паспортизація. Я в той час, як тільки приїхав до Харкова, працював на будові — воєнбудові — воєнне будівництво. Дуже тяжко мені було, але я відразу пішов у школу. Вечірня школа для дорослих. За два роки я вже мав посвідку за семирічку, тобто неповну середню школу. Пішов, закінчив з великим успіхом, був нагороджений грамотою харківського відділу наросвіти, як відмінник, розумієте? Потім директор школи був Коган; ну, там казали, офіційно тільки називали — єврей. Один хтось скаже жид, значить антисеміт зараз. Але був чомусь дуже добрий до мене, розумієте? З цієї школи я попав у четвертий курс робітфаку, траснпортно–економічний. А це те, що мене дуже приваблювало. Я все мріяв бути інженером. Ну, й я свідомо пішов, бо в мене так перериви. В мене не було систематичної освіти з математики. Я пішов з четвертого курсу на третій.

Тридцять третій рік: голод. Запроваджують паспортизацію. Сусід, з яким ми разом корови пасли, доніс на мене. Мені не дали пашпорта й я дістаю, розумієте, з міліції повідомлення — за 10 днів виїхати. Після 10–ти днів підлягаєш адміністративному виселенню. Ну, я розумів, що мене куди, я не можу посилати. Але знову дехто так навіть не вірить, що така історія могла бути. Але я це називав, просто, щастя чи що. Так як цей єврей Коган, директор тієї школи. Випадкове знайомство теж з однією єврейкою. Їй біля 50 років. На превеликий жаль, забув прізвище її і не можу пригадати. І вона адвокат, офіційно, не що за професією, від старого режиму, як казали, а вона називала себе член колегії. По–російському — „член коллегии защитников города Харькова." Помогла мені порадою. І я дістав пашпорт. А з пашпортом тоді вже мені було легко. Пашпорт на три роки. Це тоді найбільше, як би сказати, термін, на який видавали, більше як на три роки нікому не давали. То вже куди я йшов, я тільки показував пашпорт. Мені вже не питали посвідку про соціяльне походження, звідки ти є. Пашпорт був вистарчальний. І так, розумієте, я з пашпортом, я кінчив вищі курси при обласному відділі наросвіти, вчительські, в 33–му, в 34–му році я вчителював уже в окооицях Харкова, в середній школі, викладав мову і літературу російську й українську. В 36–му році я вступив до університету, Харківський державний університет імені Горького. У 41–му році вже, розумієте, німці переходили Дніпро. Я таки докінчив, встиг всі екзамени.

Пит.: Ще при большевиках, при совєтах?

Від.: Так. Як багато як все докладно говорити, то, кажуть, на воловій шкірі не спишеш всього. Але, кажу, що пішов з дому від 16 років. Мені 16 років. Аж як я пішов тут в Америці вже на *retired*, аж зітхнув, кажу: —Ну, тепер, мабуть, мені вже нічо не буде загрожувати!

Тяжко було весь час, дуже тяжко працювати. І взагалі, матеріяльна скрута і правна скрута. В час війни я попав у *Gestapo*, розумієте? Мусив утікати. А за статтю. Хто ж то знав, що німці — тіж самі більшовики. Я написав статтю в місцевій газеті під назвою „Мазепа чи Хмельницький?" Коротко — більшовики втекли, отже тепер Україна

буде держава незалежна, то якого державного мужу потрібно їй — такий як Хмельницький був, чи як Мазепа? Мій висновок — як Хмельницький, бо зумів увесь нарід за собою повести. А на другий день мене кличуть до *Gestapo*.

Пит.: Це їм не сподовалося.

Від.: Питають, каже: —Ти комуніст? Був у комсомолі?

Кажу: —Ні.

Ну, кінчилося те, а тоді питають: —А чи ти бандерівець, чи мельниківець?

Я кажу: —Перший раз чую.

Справді, я там у *Gestapo* вперше почув про бандерівців і мельниківців. Ну, але ж знову в цій, в редакції, був знайомий німець. Німець прийшов і мені каже, і сьогодні, бачите, я пам´ятаю — Карл Джок, Карл Джок, доктор філософії. Німці люблять це титулювання. Каже мені: —Зникай, Павло!

—Куди?

Ну, а тут беруть до Німеччини. Каже: —Я Вам скажу, що питають.

Бо ж він був при німецькому якомусь уряді в тих околицях. Каже: —Я скажу, щоб тобі теж написали повідомлення на працю до Німеччини.

Каже: —Не тікай, там в Німеччині тебе шукати не будуть.

Але в Німеччині трохим не пропав. Страшно погано годували. Голодний був, ледве на ногах тримався.

Пит.: Чи Ви рахувалися *Ostarbeiter*–ом?

Від.: *Ostarbeiter*, так. Ну, вже пізніше, як ото німці вже втікали з України, знаєте, прийшло велике полегшення. Але на початок, перші особливо два роки. Найбільше, що голодний, дуже зле харчували.

Пит.: Це Ваш брат, куркульський син, то герой оборони Севастополя.

Від.: Так.

Пит.: Так його ніхто не доносив на нього.

Від.: Ну, бачите, йому так вийшло. Це старший брат, бо він рано знову пішов з дому. В який спосіб він пішов з дому? Він мав закінчену середню освіту. Тепер. Його взяли до війська, покликали, я не можу точно сказати, чи 25–ий чи що, але знаю, що в 26–му він вже був у війську, розумієте? Отже, він кінчив військову службу й демобілізонавий був рангою лейтенанта зенітної артилерії. Розумієте? І як вийшов з війська, він не йшов додому, а він поїхав на Донбас, і там жив і працював. Так, що по суті, можна сказати, про нього забули. А ось цей найменший, то так, бачите, 14–літній вивезений. Батька похоронив, утік, тут голод, ото все. Потім, але ж знову ж кінчив полкову школу, в цій танковій дивізії імені Чапаєва. Бо він трошки був навчений як механік на Харківському тракторному заводі. Але на війну першого дня першого року війни загинув. Бо німці дуже нищили совєтські танки, а він танкіст, командир танка. І то в першому бою десь, мабуть, і загинув. Не знаю, жодної відомості нема, де, в яких обставинах загинув. Цей старший, то відомо — в Севастополі. В береговій обороні. Там були тяжкі бої за Севастопіль. Ну, а я був інвалід. Я в жодній армії жодоного дня не служив. У мене зір зовсім слабий. А поза тим, ще в час і перед війною, я був як вчитель. А вчителів, по суті, не брали, тому що їх так мало, не вистачало, то вони були, як вони називали це — „бронёвание." Мали броню, що до війська їх не брали. Так я не мав військової підготовки завдяки цієї броні, то так і лишився.

Пит.: А так, вертаючися до громадянської війни й до 20–их років, чи в Вашій околиці ходили отамани?

Від.: *Yeah*, були. Коротенько. Пам´ятаю, я тоді корови пас на полі, як Махно мав. Оце, по суті, останній рейд Махна на Полтавщину. Це вже пізніше, очевидно, як я дорослий був, в еміграції читаючи про ті часи, то можу на тій підставі говорити. Останній рейд Махна на Полтавщину з метою поповнити свою армію. І він перейшов і через наші околиці. Ну, й все знаю, тільки що дуже, дуже динамічно, дуже блискавично діяв. Він за один день появився, як буря, спалив в´язницю, розумієте, випустив там тих в´язнів, постріляв там тих, кого захопив із влади. Ну як звичайно в ті часи, то просто серед населення казали так: —Більшовиків постріляв. Усіх.

Кажуть: — Добре зробив, що в´язницю спалив і більшовиків прогнав. Але, кажуть, що за один день.

Пит.: А чи Ви його самі бачили?

Від.: Ні, Махна сам не бачив. В мене там цей епізод описаний в моєму романі.

Пит.: Що можете сказати про рівень національної свідомості в Вашій околиці?

Від.: *Well!* Я б сказав так: рівень національної свідомості — це питання дуже і дуже релятивне, відносне, бо які критерії самої свідомості, коли ми, наприклад, під час Другої світової війни — кажу, ми, тобто, наддніпрянці, зустрілися з українцями з західніх земель, то вони нас вважали, що ми зовсім національно несвідомі. Які ж критерії цієї нашої несвідомості? Ми не знали, молодь зокрема, більше молодші там, чи що, або не всі могли пояснити, а що це воно таке тризуб? Він показує, а він каже: — Не знаю.

Але це неправда, очевидно, бо, наприклад, я добре пам´ятаю добу УНРську в нас на Україні. Пам´ятаю, що був Петлюра, Винниченко, Грушевський, бо ще в період перших років колективізації при Сталінові така кампанія велася — винищення заради страху, щоб інші боялися і йшли в колгосп працювати. Кампанія проти петлюрівців, що діють „тихою сапою" в колгоспах. Розумієте? Отже, може хто й не знав, скажем, десь там чи малописьменний, чи що, й не знав би, що був Петлюра, була петлюрівщина, чи що, то нагадували їм. Але то такі критерії. Вищі критерії, каже, не знає декалогу ОУНівського. Отже, знову, з другої сторони, коли до цього зайти, то ми страшно дивувалися їхньому примітивізмові щодо свідомості. Ну, що ж, чоловіче, що ти знаєш Декалог? Дай мені, то я почитаю, та й я знатиму.

Але принаймні історія України викладалася в школах. В кожному, і в радянській дійсности в ті часи в пашпорті записано „українець." Розумієте? Очевидно, що це й українство, й історія вся була спрепарована на радянський лад. Але все рівно ж такі вже, як, скажем, діди на нашій вулиці, як я був малий і ходив до школи, то вони казали так, як то Довженко пише: — Хто ви такі?

— Та ми православні!

А вже батьки наші казали, що ми українці. Ну, а про нас, то нема чого й говорити. Отже, такої ідеологічно звуженої, спрецизованої в якомусь конкретному напрямку, в цьому випадку, в ОУНівському чи що, то певно, що в нас не було такої свідомості, але більш тверезіша, простіша, реальніша.

Пит.: А так, чи селяни мали що до діла з росіянами?

Від.: Щоби такої, як кажуть, конфронтації — не було. Була конфронтація може по суті. Так треба її тлумачити — російсько–українська, але вона скорше виглядали так, каже: — Старий режим. Це вам не старий режим, що тут будете нами командувати.

Що то значило? Старий режим — режим царської Росії — коли школа й церква все російські. А от собі якась тітка там, селянка чи що, на базарі. Були й такі випадки: — „Почём яичка?" — А вона дивиться та я каже: — Тю на тебе, так це не старий режим, що ти мені будеш „яичка" говорити. Кажи яйця.

Отако було. Очевидно, як кажуть, а загально були й такі: — О, это мне всё равно!

Пит.: А Ваше село козаче, рахувалося, чи селянське?

Від.: Отже, так. Полтавщина туди, як би то сказати, орієнтації не можу дати. На північний схід, це в бік Зінькова, від Миргорода. Псьол, Ворскла й туди вище до Десни, то була кріпацька, так би мовити, *region*, район. Сама ж Миргородщина не була кріпацькою, бо це була резиденція Миргородського полку. І, наприклад, у нас у Миргороді, то вже й я пам´ятаю, тут я був свідомий українець, ходив до школи. Ось у метриках свідоцтво про народження, метрика, так? При церкві книги велися, записували, й ось коли діти йшли до школи, аж до часу, як радянська система запроваджена була й перебрано від церков усі книги метричних записів, то до того часу при церквах велися й писано про соціяльний стан. Наприклад, в мене там чи в когось іншого, я мав цю метрику, то скажем, написано „син козака." В мене таке, й то ціла ця наша околиця — це було переважно козацьке за станом. Була невелика частина міщан і ще менша частина дворян і майже не було кріпаків. Може пізніше, після знесення кріпацтва, бувші нащадки уже тих кріпаків вселилися вільно, так то інша справа. Але, скажем, якщо говорити про дворян, то були такі, я пригадю, проти нас на вигоно побудувався один. То заледве зліпив хатуку таку, як казали, на курячих ніжках, розумієте. І городець мав він, бездітні, обоє середнього віку люди, але на них казали: дворянка на неї, а він дворянин. Такі були вже дворяни. Отже знову в мене був колега, разом ходили до школи, то він на всіх лавках, як сидів у школі, то виписував, або ще й вирізував часом, чотири літери „К" — КККК. На зошиті, на книжці, Що це значило? Кузьменко Кирило Карпович, козак. Отакі

пастухи, а ми казали, що ми таки свідомо розуміли, що ми козацького роду. Без тієї романтики в стилі Чайковського, чи що.

Пит.: А так, як жили козаки з нащадками кріпаків?

Від.: Отже, цього не можна сказати, бо кріпаччина сама давно, тобто раніше, а відношення вже серед населення. Так, були залишки ще, так би мовити, усвідомлення, чи спогадів про той привілей козацького стану, що він не був кріпаком і так далі. Я вже не знаю, як бувало така, що ось козацька, ну, дільниця, куди не хотіли, щоб хтось там навіть побудував хату чи що, якщо він не козацького стану. Отаке, але то виняткові випадки і які не мали такої, як то кажуть, значення великого.

А туди, якщо ідеться, скажем, у Миргороді, я пригадую, я ходив до школи, пам´ятаю — живий спогад про Шевченка. Вулиця Сорочинська іде. Чого зветься Сорочинська? Вона веде на Сорочинці. На ті самі Сорочинці, про який Гоголь ото описував, де він родився. І тут тільки виходите з міста, трохи так горбом поверхник. За тим горбом річка Хорол, на самому горбі вибудовано гарний будинок поміщицький. Хто тоді, як я ото вже пам´ятаю його, був власником, не знаю, але взагалі при радянських часах, то отакі заможні там, як казали, з панів і з тих капіталістів і так далі, експлуататорів — вони всі були винищенні або повтікали там чи за кордон або десь виїхали, позникали. Хто був власником — не знаю. Казали, Харечка жив, такий був поміщик. І розповідають, що в цього Харечки часом спинявся Шевченко, як був у Миргороді. І ото на цьому горбі садок такий, сливи ростуть. І Шевченко любив там у садку собі відпочивати, як неділя чи що, бо йому з горба видно й вулицю. Неділя, ідуть селяни, отам з поближних сіл тих кріпацьких. На базар, до церкви. І каже таке. А Шевченко, собі сидить у холодочку, свою шапку на гілочку повісив, та й каже. Селяни гукають: — Добрий день, Тарасе Григорович! А нащо Ви ото шапку свою так високо повісили?

А він каже їм, відповідає: — Щоб панські свині не занесли.

Такі живі традиції були. Відомо було.

Такий господар Коробка на прізвище. Будинок, у якому завше спинявся Шевченко. Ще тоді, перші його відвідини 45–го року, коли він мав зустрічі з кобзарем Остапом Вересаєм. Це відомо в літературі. Єепізоди в деяких письменників про цю його зустріч. Отже, іще з тих часів було ото, не в того Коробки. І на початку після революції за короткі ті два–три роки української держави, той будинок був взятий на облік як меморіял, пам´ятка про Шевченка. А при більшовиках, холєра, знищили десь, від нього й сліду не осталося. Отакі були живі традиції пам´яті про Шевченка.

Пит.: А так як вже встановилася совєтська влада у Вас, то які люди брали участь в адміністрації, в державному апараті, в партійному?

Від.: Так, це переважно люди, які за соціяльним станом були, як казали, бідняки, або сільський пролетаріят. Так загально. Хоч були серед них і поміщицькі синки. І такі були. Я пригадую там щось. Знаєте, мерещиться в мене, але пригадую. Такий Чайка був. Щось таке — на район чи що він був, керівником Чека, чи щось. Кажуть, що він. Страшно кривава постать. А він із поміщиків. Із дворян. А так загально місцеві, то це перевжано, очевидно. І не тому, що вони дуже були свідомі свойого соціяльного стану, а тому, що таких людей такого стану втягала влада. Втягала система. Вони їм вияснювали, що ти, мов, там, з бідняків і так далі. Так ось тобі влада і все. Аби, очевидно, значить, мати опору серед якоїсь верстви соціяльної в своїм, як кажуть, державному управлінні й так далі.

Був так званий той комітет незаможних селян — КНС. То вони в якісь мірі навіть, тяжко то зараз окреслити. Скажем, я, наприклад, чи хтось там інший, хотів іти до школи — так? — то дай характеристику, принеси. Звідки? На селі — це опора совєтської влади — комітет незаможних селян. Іди до КНС і хай тобі напишуть рекомендацію. Наприклад, я теж ходив, але мені не дали. Каже, ти куркульський син. Адже, в якійсь мірі, це була опора. Але, знову ж, може зналогічно до того, що я сказав про кооперативу. Комітети незаможних селян, КНС, перед роками колективізації суцільної, або може в цей час, а зокрема перед 33–ім роком, були ліквідовані. Так само, як були ліквідовані, розумієте, оці організації чи як то назвати, бувших партизан червоних. І навіть цих орденоносців. Це все було нейтралізоване, взято під контролю або розв´язано і, мабуть, отут треба підозрівати, що голод був запланований, як ото гітлерівська ґазова камера. Розумієте? Простір окреслений і має вигинути. А на тому ж

просторі є і червоні партизани і КНС, і може й орденосці. То ж вони будуть бунтуватися, противитися. Як то було дуже поширено серед того елементу, що б´є себе в груди і каже: — „За что боролись?"

А тепер, мов, за радянську владу, а тепер радянська влада мене, каже, орденами по морді б´є. Такі психологічні колізії були. Абсолютно реальні й дуже часто траплялися. Отже, ліквідація КНС, ліквідація отих організацій червоних партизан і так далі — це все було перед голодом, мабуть в тій інтенції, щоби забезпечити себе від всякого спротиву. Так само, як кажуть, момент самого голоду, попереднього голоду.

Пит.: А чи було багато приїжджих, в партії?

Від.: Тепер щодо оцих приїжджих. Це так званих яких насилали з Москви, з Росії. Так говорили: для виконання чи переведення в життя постанов партії і уряду, отих кампаній. Так? Присилали їх переважно з Росії або з міст великих, ну, адміністративних, промислових центрів. З таким означенням, значить, рабочій, пролетаріят. Там не було ніколи наголосу на тому, що росіянин. Але певно, що дуже й дуже, як би сказати, авторитет чи довір´я влади до елементу російського було в першу чергу, хоч дуже багато їх було й тих із України, з українського походження, на цих, так би мовити, в цих бригадах і так далі. Це було відомо в загальному, я не буду багато на цьому спинятися, бо це загально відомо: „10.000–ники," „25.000–ники." Про це писала преса, є задокументовано, роки, періоди і так далі.

Ось, наприклад, у час голоду при МТС — машино–тракторні станції — було за постановою ЦК партії, всесоюзного, в Москві, пвреваджено так звані політвідділи: на транспорті залізничному, в МТС — машино–тракторних станціях — і так само на річковому або на водному транспорті. Морському і річковому. Так? Політвідділи. Політвідділи — це були, адміністративні органи, абсолютно необмеженої влади. Ними керували з центру, і так далі, але місцева влада жодного значення перед ними не мала. Директор політвідділу сказав — і все! Чи то там голова райвиконкому, чи голова сільради, чи міськради — то все дурниці. Для нього нічого не існувало. Він був цар і Бог на своїй території. А при школах приблизно в цей час були запровадженні інститути комсоргів — комсомольських організаторів. Це значить, знову, політичний нагляд за школою, за вихованням молоді. То я пам´ятаю і в школі, де я вчителював, то все були комсорги. Але й комсорги — комсоргами. Під Харковом в одній школі я учителював і комсорг — він бідолаха, очевидно не живе вже, бо він хворий був на туберкульоз. Ім´я його не пригадую, а прізвище Стогній. Він мені каже: — Слухай, ти, каже, обережно зі своїми приятелями розмовляй!

— А що таке?

— Де ти говорив приклад чи прислів´я, що, каже, нема таких грабель, що від себе гребуть, а до себе? Це ти, каже, колгоспу, колгоспникам, чи кому ти таку характеристику давав?

— А, я кажу, звідки ти знаєш?

Каже: — В райкомі комсомолу донос на тебе розглядали. Я, каже, тебе оборонимв.

Директор школи, в якій я працював, 37–ий рік. Розпал єжовщини, знову. Він уже не живе той чоловік, очевидно. Набагато старший від мене. Іван Олексійович Рудь. Ідем додому, а він мені каже: — Слухай, твої особисті справи забрали в Харків.

Ну, справа ж ясна. Він бачить, як я виглядав. Не знає, тільки каже мені: — Ну, але нічого, я, каже, тобі скажу, що воно буде з того.

Ну, що ж може бути, заберуть. Каже: — Я буду знати і повідомлю тебе. Я тобі, каже, напишу посвідку, що ти звільнився зі школи за власним бажанням.

— Ну, та й що?

— Та й поїдеш, каже, десь на Кавказ чи в Середню Азію та й загубишся там.

Правда, до цього не дійшло, бо в короткому часі було оголошено, що Єжов був знятий. То я, пригадую, то я перехрестився. Кінчилася Єжовщина. Бачите, які бувають. Знову тут, як кажу все, знову те саме щастя. Але так, були мої документи вже взяті до райкому партії.

І, наприклад, в університеті, мене двічі ж, хоч була в 36–му році, вийшов закон чи постанова. Ну добре. Як би тут сказали, *regulation* — так? — щось таке, комітет по ділах або в справах вищої школи. Дозволили приймати до вищих навчальних закладів — інститутів і університетів не за соціяльним підбором, а за знаннями. Завдяки цій

становi я почав учитися в університеті. Мене прийняли, але мене двічі викидали з ніверситету. І за дурниці. Кажуть, що ти там таке й таке. Один раз, хоч трошки таке дре, відносно мудре, кажуть, ти в писемній роботі допустився ідеологічних помилок. другий раз каже, що ти, що я не відвідував. Ну, я дуже легко з цього вив´язався, бо я пов, дістав той, знаєте, класний цей денник, і поніс у деканат, кажу: — Ану подивітися, там записано, що мене не було на навчанні.

А за цею ідеологічною помилкою, так я пішов знову ж. Чоловік, старший чоловік, дить у цьому, в офісі, а я з ним почав говорити. Він мені найшов мою писемну роботу, казав, а там нічого не написано. Розумієте? А той професор, що приймав цей екзамен дписався. Отже, якби було щось там зле, то він би відмітив, бо його то зобов´язує. А йду в деканат, кажу: — Ану показуйте.

Я вже бачи писемну роботу, але тут не говорю цього. Кажу: — Покажіть мені семну роботу, як вона виглядає. І де там помилка була.

— О, то нічого.

Як кажуть, світ не без добрих людей. Не все так було аж дуже, але може мені так зле виходило. Але було декому дуже зле. Факт той, що багато людей вигинуло.

Пит.: Так як жили в Харкові, на курси ходили, в кінці 20–их років?

Від.: Ні, ні — це в 30–ті роки.

Пит.: Але я кажу, з самого початку, так Ви цікавилися політикою?

Від.: Я особливо.

Пит.: Цікавилися?

Від.: *Ja*, але в пляні академічному, політграмотою. Я не анґажувався ні в які літичні справі. Але мусив читати газети й оце все. Бо куди не повернися, то все твоє, оша проба відносно тебе — в справі політики. Тобі питання: — А оте як, а оте як?

Безперечно, я відповідаю з газет там. Як пише Сталін. Так і я: — „Жить стало чше, жило стало веселей. Хорошо!"

Пит.: А в Вас які погляди були, на те, що діється?

Від.: Я Вам скажу, дуже й дуже мої погляди були приховані. І дуже глибоко, евидно. Безперечно, що критичні, а тільки що виявляти я не, той, просто як було вариство. Пригадую, в Харківському університеті сьогодні пригадую всіх. Такий був, игадую, Дісядович, Гончаренко, Кльований. А ось цього не пригадую, еврей. Це було чотири, компанія. Все сидять, сміються там у кутку, і розказують всякі анекдоти І ось короткий час цей Кльований, а його Яків Кльований (його називали Яша,) зник. Цілий не було в університеті. Повертається. А це якраз Єжовщина кінчилася. — Яша, де ти в?

А він веселий хлопець, каже (не при всіх очевидно,) каже: — Та, каже, там, де кар телята пасе. Каже, ну що сталося, за що? Каже, клявзи на радянську владу зповідав.

За анекдоти. Тільки його щастя було те, що Єжовщина вже кінчилася. А він пер у Клівленді, у будинку *nursing home.* Вже старий, немічним доживає.

Пит.: А так, чи Ви відчували якісь симпатії, скажім, до Скрипника, чи до чогось раїнського.

Від.: Так. Скрипник дуже й дуже великий авторитет мав серед молоді, зокрема ред студентської. І дійсно, як український, якби його сказати, як український нарком віти. Розумієте? То там не було, що він там отаке щось, мов націоналіст, чи що. Про поняття не мав. А ось — цей чоловік наш, українець і тримається твердо українських станов, у світі, у всьому. Він дуже був отакий як Хвильовий, Скрипник, розумієте. Уже тонський — ні. Уже Любченко — ні, хоч трошки так, бо це ж, по суті, Затонський і обченко прийшли після Хвильового й Скрипника, розумієте? Буквально по їхніх упах. Але потім і вони жахливо загинули. Затонського мені доводилося слухати, і го промови, бо як я вчителював, а він після Скрипника став комісаром, ну як тепер — ністром освіти. Отже, коли були ці конференції вчительські, перед початком ільного року, або ще часом. Це в Харкові, бо Харків була столиця, бо в 34–му році ько перенесли до Києва. І то, між іншим, в той час появився академік Білецький в рківському університеті, а то він був весь час у київському. А я, очевидно, став у 36–му ці вчитися, так?

Перший рік, коли я мав вакації шкільні, відпочивав біля Канева, на Чернечій горі. м невеличкий готельчик був, біля могили Шевченка. Мені ж додому не можна було: у

дворі — колгосп, у хаті поставили величезний казан — свиням їсти варили колгоспним. І ось випадково там. Ну, буду говорити, бо теж йому нічого не пошкодить, Симон Шахівський, викладач університету, літератури. Я йому, здається, один чи два екзамени здавав. І зговорилися якось. А я вчителював і вчився в університеті. Та якось не говорю, що я в Львові вчителюю, а студент Харківського університету. А він тоді зі мною знайомиться, каже: — А я викладач, Симон Шахівський.

А я його бачив сім раз у університеті. А так розмова й розмова про літературу. А я дуже таким цікавився, а що ж з тим Коряком сталося, а що з тим. Він же професор, харків´янин, то все знає. Він дещо мені розповів, але деталь — за академіка Білецького, бо появився в Харківському університеті. А я кажу: — В чому справа, що його, як перенесли туди столицю, до Києва, то його сюди перенесли?

А він каже: — Сам перенісся.

— Чого?

— Бо, каже, з Харкова приїхали деякі типи, яких він не міг зносити.

У Києві він попросив, щоб до Харкова його перенесли. Ну так трошки до нього. Каже: — Знаєте що?

— Ну, кажу, та це дивно, що, значить, влада могла аж так його толерувати, аж в такім відношенні.

А він каже: — Так він, каже, сотням людей врятував життя.

— Як.

— Донос там за якусь писемну працю, чи навіть видану працю, чи що. До нього посилають, як до експерта, на рецензію. І він спростовує ті закиди, доноси, і людина врятована. І, каже, його дуже толерували як знавця, як авторитета наукового чи що, каже. У Києві була церква якась там існувала. То він каже, аж до кінця, доки був у Києві, був головою церковної ради. Я не знаю, чи це правда.

Неймовірне, але я не думаю, щоб цей Шаховський говорив мені дурниці. Він тільки пояснив, каже, що він дуже великий авторитет був у партії.

Булаховський. Слухайте, та Ви ж студіюєте у Гарварді. Розшукайте Булаховського брошуркове видання „До історії української мови" чи щось таке. Чи „До генези історії української мови." Це третій. Він спорстовує третій рецидив Погодінщини. Відомий той історик російсьий Погодін, який висунув таку концепцію, посилючися на билину. Бо билина за сюжетом — київська — терен українського, так би мовити, регіону України. Аж там десь біля Онеги, розумієте, біля Білого моря вони затрималися. То він каже, що то все було, як Шевченко, мабуть, знав, що буде такий Погодін, казав, що то це все, каже, було наше, тобто російське, тільки ми наймали татарам на пашу, той південь. Отже, що то Росія була все. І ось, мов татари, ото напад татар, так ці з Київської Русі, з території Київської Русі, населення емігрувало на північ і занесло зі собою оті думи. Не будем говорити, бо то, очевидно, то *baloney*, вигадка шовіністична. Але його спростував академік Агатангель Кримський.

Другий рецидив Погодінщини — це вже Соболевський. Знову те саме. Концепція, що ввесь Київ, Київщина, Київська Русь чи то Київська держава, була Росія. А тільки він уже спирався не на історію, а на славістику, мов, досліджуючи писані пам´ятки, він находив оті елементи. Його спростував, Погодіна спростував Максимович, професор Київського університету. Соболевського спростував Агатангель Кримський. Третій рецидив після Другої світової війни теж відомий (не знаю, чи він ще живе) археолог і історик Рибаков.

Пит.: Ще живий.

Від.: Отож, цей уже по археології хотів доводити, що, каже, на території України, той, Росії, є пам´ятки будування укріплень, структурою і технікою аналогічні або тотожні до цих споруд там на Київській території, тобто на території Київської держави. Ну, бачите, кажуть у нас, хитрий кацап, та не та тільки дурний виявився. І каже, мов, побачите, то це з Росії занесли туди й в Київ таке будування. Та, дурню, та то ж воно з Києва туди до вас пішло, а не навпаки. Так, отже, слухайте: Рибакова спростував Булаховський. Мені відомо (я вже зараз не пригадую, історію цю розповів хтось), що після Другої світової війни це була, оця брошура чи наукова праця, вона досить солідна, тільки що брошуркового розміру такого. Булаховського за своїм характером і за долею — це щось аналогічне Дзюбиній праці „Інтернаціоналізм чи русифікація." Булаховському дав ЦК партії України доручення зреферувати це питання. Він зреферував його. Після

цього його викликали в Москву і на засіданні ЦК партії в Кремлі, російської, всесоюзної партії, він теж це повторив. І вона вийшла брошуркою. Тут була в університеті Сиракюзькому, а потім я не міг знайти, чи хтось украв чи що. Це дуже цікава праця. Я думаю, що вона повинна бути в Гарварді, а як її нема, то її треба знайти, бо то унікальна річ. А я її читав, я її добре перечитав. То цікаві речі.

Пит.: Це цікаво, що були чутки, що Білецький був у церковній раді.

Від.: Це, очевидно, не підлягає там десь друкові чи що, так кажуть, такого порядку, дуже побутового, але цікаво знати нашим науковцям і так далі. Часом деякі персоналії, бо коли б він там почав писати десь чи що, ну, й що він напише? Він же від Шаховського не чув, а я чув. А хто мене знає, скаже, збрехав. А як дійшло б до Шаховського, Шаховський скаже: —Я знати не знаю.

Пит.: Так як довго існувала церква в Вашому селі?

Від.: В нашому селі в 29–му році з усіх церков знято дзвони. Це не село, а Миргород. Я кажу наше, бо то близько до місцевості, де я родився, і я почуваю себе, просто, як питають: —Звідки?

—З Миргороду.

Отже, там було чотири приходи, як казали. Приходи, це значить, парафії. І оцей приход, найбільший, мав дві церкви. Полкова церква на розі випадає Полтавської вулиці й Сорочинської. Можливо їй біля 250, а може й 300 років як вона побудована, дерев´яна така, *frame* як тут скажем, *framehouse*. Чим вона цікава? Біля тієї церкви колись ховали, хоронили козацьку старшину, очевидно полкового рівня, полкової ранги. Ну, й відомий славний грузинський поет Давид Гурамішвілі, що був засланий з Кавказу сюди на Україну. Це в той час, коли Росія боролася за завоювання Кавказу, вела війну. То біля цієї церкви був похований Гурамішвілі. Я очевидно, тоді як вдома був, я цього не знав. Я тоді на дзвіниці горобців бив. А коли появилося це видання „Історія міст і сіл," то я собі купив цю Полтавську область, так я знайшов і побачив знимку і тієї церкви. Зараз там єсть біля тієї церкви, аж біля Другої світової війни, коли його розшукали, то поставили на могилі Гурамішвілі пам´ятник. Невеличкий, так погруддя. Так як тут знимка показує. Отже, ото така справа із цим, із нашим, цим Миргородом.

А друга церква надзвичайно знаменита — гарна будова, мурована, розписана першорядними мистцями. Коли її закрили, то там довгий час був склад, склеп, *storage* пляшок. Там же є в Миргороді курорт, лікувальна вода, оця мінеральна, що називається „Мірад." Я не знаю, чи вона й досі функціонує, чи може вже це джерело вичерпалося, але там було воно. Отже, й ту церкву обернули в склад пляшок, склеп, там складали тару на ці пляшки. Тобто пляшки на ту воду. Ця церква була характерна тим ще, що був унікальний іконостас. Майоліка або кераміка виробу Гоголівської художньої школи керамічної. Я був під час німців вдома, так я бачив там тільки куски від того іконостасу. Але говорять, що ніби копія цього іконостасу в Аргентині є, якийсь там православний собор в Буенос–Айресі. В чому справа? Кажуть, колись зробили іконостас для цього собору в Миргороді, то він виявився замалий. Трошки зле прорахували, вирахували. То продали, там купила та церква і він повинен бути. Не доводилося мені сліду найти, людей чи що, щоб той, щоб вони про це могли посвідчити. Хтось там був в тій, в Аргентині, в Буенос–Айресі.

Отже, церкви були ліквідовані. О, бачите, Сорочинці, Давид Гурамішвілі. Він був у Зубівці похований. Це Гоголь, Гоголь, то Сорочинці, о, це Сорочинці, річка Псьол, зараз. Похований був біля цієї церкви. А церкви замкнені були в 29–му році, зняли... О, маєте, Гурамішвілі. А це та церква.

Пит.: Оце недавно переклали його епос на українську мову.

Від.: Так. Такщо, бачите, я в якійсь мірі можу рахувати себе історичною особою, бо на дзвіниці отієї церкви колись лазив.

Пит.: Так, чи рух за автокефалію був сильним у Вас?

Від.: Дуже сильним. У Миргороді поділено було на дві частини. Одна частина автокефальна, Липківського. Так? Це, як говорили в нас там, що місто ділиться на кутки, на такі дільниці чи, як би сказати, райони. Так? Отже, куток, що мав назву Лісок —мабуть ліс там колись був. До нього прилягав менший куток Пожежа. По–же–жа. Чому пожежа? Колись ту частину міста спалили татари під час нападу. І, так би мовити, через річку Хорол на другий бік —куток Медведівка, і Приліпка до нього прилягає, менший, приліплений —Приліпка. То ці два кутки були Липківського, автокефальні. А

знову Личанка і Портянки. Портянка — не російське слово онучі, а українське порт, причал, пришеб, пристань, бо Хорол колись був водоплавною річкою, упадав у Псьол, Псьол у Дніпро й в час Хмельниччини там на острівку біля річки Хорол у Миргороді були виробні салітри на порох. Ще в час Хмельниччини люди пам´ятають. Так отже, оце Портянки — це були іншої дієцезії. Була в Україні ще така церква автономна, очолена єпископом Теофілом Булдовським. Їх називали автономісти або булдовці.

Я пам´ятаю таке: в церквах, очевидно, вели проповіді. Шалена дискусія, тільки поза спиною, як кажуть. Кожний священик, це особливо в Ліску був такий, ім´я мав Симон. Надзвичайно гарний промовець і проповідник дуже авторитетний. Знову ж у соборі на Портянках був Микола Базилевський. Надзвичайний талант, молодий. Кінчив недавно і той і той Полтавську духовну семінарію. В 24–му році в одну ніч застрілюють, убито, у піст, Страшний тиждень, у четвер, коли повертаються з церкви, ото з відправи Страстей Господніх, убито Миколу Базилевського в Миргороді, в Полтаві, прізвища не знаю, але його, так би мовити, митрофорний, теж священик. У Лубнах убито протодіякона. Всі три були, священики дієцезії Булдовського. І зразу ж пустили провокацію — убили липківці. І почався страшенний терор на автокефальну церкву. Виарештовано буквально підряд усіх священиків. Отже, і в Ліску, і на Медведівці були священики того ж тижня вже арештовані і вивезені. Отже, була провокація проти автокефальної церкви Липківського. Ось в такий спосіб: спровоковано вбивства, а тоді арешти пройшли. А щодо характеру полеміки чи що, то я в цьому тоді, я ж кажу, ще такий, що ото більше цікавило мені полізти на дзвіницю, подивитися, як далеко виглядає, як високо буде.

Правда, що цей Миколай Базилевський надзвичайно талановитий проповідник. Як він вмів пожвавити, оживити релігійне життя. В його церкві було завше повно людей. Повно людей. Уже й я тоді часом цікавився постояти в церкві. А ото пам´ятаю, в 24–му році — то страшне було. І тоді фактично після того і викорінили вони церкву, Липківського в першу чергу. Але пізніше і ту, певно, Булдовського. Хоча Булдовський живий. У час війни був у Харкові, я чув. Я не бачив, я чув, живий в Харкові. І ось питання: — А чого ж ти тепер не стаєш до церкви, не очолиш церкву?

Він каже: — Я вже старий.

Може й дійсно, що він старий вже був. Але я чув від харків´ян, що він був живий. Певне не те, що Липківський чи ці автокефальні священики й єпископи. Вони всі були вислані й ліквідовані.

Пит.: Поза тим не було, скажім, „живої церкви?"

Від.: Чути було. Тільки чув щось таке.

Пит.: Але там у Вас?

Від.: У нас ні. Чули щось. Чув, щось там говорили, якась „жива церква," так? Що хтось її вигадав, що то не церква, а то таке, балаган якийсь. Отаке. Були залишки так званої старорежимної церкви, тобто, де відправа велася на церковно–слов´янській мові. Був десь недалеко. Зараз поняття не маю, але знаю село Козельщина й біля Козельщини монастир. Так і називали — Козельський монастир. То були деякі дуже вперті, чи як там назвати їх, що їхали в той монастир на Богослуження, бо там по слов´янському відправляють, по–церковно– слов´янському. Але очевидно монастир був у короткому часі закритий, ліквідований, і ці потягнення чи прив´язаність до старорежимної церкви скоро зникли.

Пит.: А так чи можна сказати, що народ, широко, так сказати, маси народу підтримували рух за українізацію церкви?

Від.: Дуже, абсолютно дуже. Я ж кажу, буквально одиниці, які ото хотіли поїхати у Козельщину, і це переважно такі міщухи, міщани. Селяни наші — та де, таж це наше. А ще кажу, так як там у Ліску цей Симон, а чи тут Базилевський, умів сказати проповідь гарно, були дуже добре освічені, талановиті, здібні, а хор як співав! О, та де, та то відразу! То, як би сказати, не те, що там проценту якогось шукати, 95 чи 99, а просто сказати, тільки то, що похід за українізацію — категорично! Тільки й того, що була поділилася — автокефальна й автономна. А то одиниці, капля в морі, що ще казали: — Е, таж то, мов, колись, це ж наші діди, і нам так належиться молитися по–церковно–слов´янському.

Очевидно, ця булдовська, або автономна, яка між ними була різниця, бо Липківський.

Булдовського автономісти, вони тільки вважали себе за пріоритет чи за зверхність, вище, що вони, мов, канонічні, правдивої висвяти. А ось, мов, липківці, автокефалісти — самосвяти. Ну, то ж відомо, яким чином відродилася, автокефальна церква за рукоположенням, як перше ще єпископи висвячувалися. Я в тому не бачу жодної, як кажуть, жодного ґанжу, бо ж звідкись мусили перші взятися. А як українська церква була ліквідована Росією, то мусила відродитися в якийсь спосіб, коли іншої не було, Липківський цілком правильно зробив. Тільки ж Липківський ніколи не мав наміру від себе починати нову українську церкву і так звані наші соборноправні й Григорій, а тепер там той Колісник, чи ще хтось, в тому числі цей священик Биковець, що в Дітройті. Вони дуже й дуже помиляються. Я це їм неразпідкреслював отак в розмові, бо я добре знайомий з Биковцем. Кажу: — Ви робите з Липківського Липківщину.

То був перший ступінь, змушена обставинами. Далі не можна було. Іншого не можна. Або, значить, як кажуть, не трать, куме, сили і спускайся на дно — церкви української не може бути, бо ніхто не хоче нам висвятити, або дати єпископа канонічного. І Липківський правильно зробив. І від цього наша віра, на мій погляд, українська, добре, додають ще — православна, абсолютно нічого не потерпіла, бо наша віра, віра й церква — дві різні речі. Церква — це інституція віри, релігійної категорії, а віра наша Христова є безпосередньо від Божої благодаті, як то можна говорити, об´явленої нам на київських горах Андрієм Первозванним, апостолом Христовим. Ось як треба розуміти. А це вже, це вже є інституція. Це справа людських рук і святости більшої не шукайте в канонічних. Святість є, полягає більше в тому, наскільки ти є вірним, глибоко вірним, бо немає ліпшої чи гіршої віри, але є своя або чужа. А для нас своя — це рідна віра, яку відродив. Це, так би мовити, кусочок богословії моєї.

Пит.: А так казали, що Ваш приятель — син автокефального священика, разом з Вами був у Харкові.

Від.: Так, його прізвище Кійченко. Олексій Кійченко. Це священик, який був 10 років відсидів на Соловках за автокефальну церкву, а потім повернувся. Тільки вже не повернувся додому, а в Середню Азію, здається в Алму Ату. А там його син старший працював. То він до сина туди виїхав, бо хто повернувся додому, то ще раз вислали.

Пит.: Так казали, хтось доніс на того сина.

Від.: На мене доніс і на нього цілком інший. Я про нього не хочу говорити, то ліпше.

Пит.: А які контакти Ви мали з рідним селом, з домом після того, як виїхали в 26–му році?

Від.: Виїхав я в 31–му році, в грудні, перед Різдвом. А то був вдома.

Пит.: Ви були вдома?

Від.: Так, весь час вдома. Тільки я в той, кажу, в 26–му році, то брат, ото як кінчив військову службу, то так і не пішов на Донбас, а я був вдома, тільки справа в тому, я був змушений заробляти собі пролетарське, так зване соціяльне. Хочу додати. Я згадував: Василь Дмитрович Омельченко, організатор і директор краєзнавчого музею в Миргороді. Якщо йде мова, чи тільки селяни вмирали від голоду, то треба сказати — ні. Взагалі люди, які не мали забезпечення чи допомоги сторонньої якоїсь. Отже, в 33–му році й помер Василь Дмитрович Омельченко. Він для мене пам´ятний тим, що коли, як мене викинули зі школи, то я ходив до краєзнавчого гуртку при музею і там, як кажуть, мав перший свій університет. Ви хочете, то я Вам напишу. Але я пішов від батька, бо я вже того часу орієнтувався трохи в законах чи принаймні старші люди мені скажуть, й коли мене викинули зі школи, я був активним у гуртку краєзнавчому при музею. Директор музею Василь Дмитрович Омельченко. А він таким, як ми, помагав. Порадами і все. Каже: — Мусиш прожити два роки окремо, не в батька, тоді ти може дістанешся десь, вчитися, чи на працю.

І я так зробив, розумієте. Отже, я виїхав у 31–му році, у грудні місяці, перед Різдвом, до Харкова.

Харків мій починається, по суті, від січня 32–го року. Тоді я виїхав у Харків. І ото спочатку я дуже тяжко було дістатися на працю, бо не мав посвідки. Куди не підеш — довідку про соціяльний стан. Немає. Написав до сестри: — Пришли мені довідку.

Вона пішла — не дали. Тоді я хитрую, кажу: — Піди візьми метрику.

Розумієте? Бо це ж, мов, не довідка про соціяльний стан. Ну, й що — вислала. То він, розумієте, взяв на метріці, на цьому друкованому блянку, який виповнили, чи що,

написав зверху: „Батько розкуркулений." Що робити? А я не вмів дуже багато фальшувати. Дуже мудро підійшов до цього. Узяв, та те місце й замазав чорнилом. Таким густим. Там переважно було з того, олівця роблено. Тоді думаю, піду до нотаря, візьму з цього копію. Добре йде. Виповнили мені копію, все. Тоді каже та секретарка: —Ото віконечко, йдіть до нотаря на підпис і він поставить печатку.

Я подаю йому, а він там сидів біля столу, сидів, а тоді повертається назад, дає мені й каже: —Ти, каже, щось там замазав.

І не засвідчив, холєра, тієї посвідки.

Як кажуть, ото прислів´я, не пускай природи в двері, то вона лізе в вікно. Так я в який спосіб пішов. Там де я вже мешкав (бо я спочатку у бараках мешкав для всіх робітників, а потім, оце ж тут, оцей, що донос на нас зробив. А його батько був партієць у Харкові. І дуже протегований. І ми в його кімнатці вдвох жили. Ми йому платили за це. Він, значить, користав. І на паливо на зиму вистачало, ще й собі трохи грошей мав. Коли оголошена паспортизація, то він же зараз повідомив міліцію про нас обох, що ми розкуркулені. Чи розкуркулений, а то син священика, що був засланий на Соловки на 10 років. От скандал. Але це мешкання було в жилкооп, називається. Житловий кооператив чи житлова кооператива. І управдом був дуже добрий чоловік. І ця єврейка, що я кажу, мені ото порадою помагала. Вона мене навчила, каже, піди в жилкооп до того управдома, хай він тобі випише з книги отієї домоуправління, де прописку робить, скаже, там і тепер мусиш бути зареєстрований, прописаний. Без прописки не пустять ночувати ні в готелі, ніде. Отже, ну я пішов до нього, а в нього сестра була старша, така дуже добра жінка, хвора на легені, на туберкульозу. Та й каже, я забув ім´я —чи Гриша, чи Вася, каже, брат її. Я пішов до неї спочатку. А вона йому каже: — Слухай, ну скажімо, Гриша, та зроби йому, каже. Він добрий хлопець.

А той узяв виписав мені виписку, що такий то й такий прописаний в домовій книзі, і дата народження —день, місяць, рік —і все. І я тоді пішов з цим. Питає, документ про народження, а метрику — мені ж той написав, що батько розкуркулений. І так виходить.

Пит.: Ви бачили, як відбувалася, скажім, колективізація?

Отже, я був у цей час у Харкові. Щодо колективізації, то в мене буде так: або з начитання „Поднятая целина" Шолохова, або розповіді *post facto* пізнішим часом. Але загально вона була така сама скрізь: примус —оце перше, куди мій батько попав оце, так звані експортники, потім 10%–ники. Десять процентів селян ніби заможних — тих куркулів і так далі, то все *baloney*, бо ж кожний мав гектар —радяньску норму землі на особу. Звідки ж він міг бути багатий, як всю батьківську чи дідівську спадщину забрала влада? Радянська влада забрала. Земля була державна, це —декрет 18–го року Леніна.

Пит.: Чи, по Вашому, в селі природньо існували якісь конфлікти, соціяльні розподілення?

Від.: Соціяльні конфлікти —вони могли бути як пережиток, знаєте, колись були заможні й бідні. Так, були ж і наймити, а чому ж і ні? Це ще наслідок тієї кріпаччини, розумієте. Ну, зрештою, як говорити про куркулів і некуркулів, так Кропивницький Марко не вигадав же з пальця у своїй драмі, що називається „Глитай, або ж павук." Але це глитайство, чи що, це я би вважав скорше явище, хоч і на базі соціяльній, тобто, маєтковій, майновій, але чисто морально–етичного порядку. Є людина бідна, але добра, так? Альтруїст. А є людина багата, а страшний егоїст, розумієте. То вже інша справа. Ну, але совєти то витворювали, оцей конфлікт, оцю конфронтацію навмисне. Це так звана їхня аранжована Сталіном клясова боротьба. Щоби була боротьба —справді її не було. А влада вела боротьбу проти селян. І в цій боротьбі конфронтувала одну частину проти другої. В такому сенсі.

Ну й якщо я там перед цим згадував так званих експертів–совєтологів, чи там знавців совєтської дійсности, то ще одну річ хотів би пригадати. Відома Сталіна праця, остання його праця, „Економічні проблеми соціялізму в СССР." Брошуркового формата. Це, по суті, зібрана дискусія наукового підручника Історії партії, який Сталін заплянував видати після Другої світової війни й в передмові говориться, що він був настільною книгою для наших молодих товаришів у інших країнах.

Значить, було завдання витворити таку, чи написати й видати, політграмоту, настільну книгу для молодих комуністів. Щоб далі вести обробку комііністичної ідеології, бо ж експансія Радянського Союзу пішла вже на цілу Східню Европу, так? І

навколо проєктів, які були написані кількома авторами, велося обговорення, і в заключенні Сталін пише. Чуєте, що він пише? Про колективізацію, або маючи на увазі колективізацію, каже: — Були такі марксисти, що сталі за експропріяцію дрібного власника.

Мудра сталінська соціяльно–економічна формула, яка звучить на звичайній мові про знищення господаря в сільському господарстві, зокрема в Україні ж. Розумієте? Отого куркуля нацькованого і він каже, що це була дуже велика помилка. Каже: — Ех ви, горе–марксисти. Він то ввів таку формулу, заключує.

Ця брошурка в мене є. Я її купив, як приїхав до Америки перший рік. Це було в 49–му році, в Бостоні. Там книгарня така якась малесенька, продавалася. Зайшов — продаються газети радянські, брошурки. І глянув — „Економічні проблеми соціялізму в СРСР," Сталін. І я її купив. То надзвичайно цікава праця. І я припускаю — падіння Сталіна сталося через ту брошуру. Як ви його читаєте — вона невеличка, сконденсована — то таким стилем, знаєте, як то Сталін писав, ніби афористичним. Висновки напрошуються, перечитаєте, що в СССР до соціялізму так далеко, як народне прислів´я каже: — Як куцому до зайця.

Ще не одна генерація зійде в могилу, а до соціялізму ще таки не буде близько. І не випадково Молотов, ота їхня трійка, так звана антипартійна група — Маленков, Каганович, Молотов. Вискочив там на якомусь пленумі Молотов, та й каже: — Ніякого соціялізму в СРСР не збудовано.

Чи в мене є свідки, що з тим соціялізмом крутили, як циган сонцем, і Хрущов, і Брежнєв, і Андропов. І науковий, і справжній, і дійсний, і реальний, і по суті, то є все *baloney*. А як читаєте ви Сталіна, до соціялізму справді таки далеко — як куцому до зайця. І ця брошурка дуже цікава.

Пит.: Треба буде прочитати.

Від.: Я декому так звертав увагу на це, бо це не мій фах. Мій фах є література. Я хочу добру книжку написати — роман чи що. О, а це так побічно мене втягує.

Пит.: А може перейдім тепер якраз до справи, до голоду.

Від.: До справи голоду? Так, прошу. Питайте.

Пит.: Так Ви в Харкові від січня 32–го, можна сказати.

Від.: Так. Ага, було Ваше питання, як часто я бував вдома, так? Отже, в 34–му році, ото як я дістав пашпорт, розумієте? В 33–му році, десь під кінець літа, то я зараз же кинувся в науку, до школи. Уже шільний рік скрізь почався, розумієте? І я спізнився, бо перед тим не міг подавати заяву про вступ, не маю документ. Тоді знайомого отакого мав, учився, студент. Учився в педінституті. У Харківському педагогічному інституті, на другому курсі, й каже мені, така й така справа. І коли я від нього довідався, то я зараз. Він дав мені адресу. І я зараз же вніс заяву. Приймають на ці курси, не закінченою вищою освітою. В мене її нема, або принаймні документи нема. Що робити? Але в них великий недобор континґенту. Кажуть, складай екзамени. Як складеш, витримаєш — приймаємо. Я витримав екзамен і мене прийняли. Отже навчаючися на цих курсах. Це були три семестри, так? Щоби ми до початку шкільного року, в 34–му році вже кінчили науку й дістали дипломи, свідоцтва. Викладач мови й літератур української й російської в середній школі. Ну, там переважно це десятирічка. То ж навчаючися на цих курсах, через кожні три місяці я мав тиждень вакацій. І я поїхав у Миргород до сестри, розумієте? Там замужем мої сестри були. Отже, я в 32–му році молодий ще хлопець, тягне й товариша, з яким, ото кажучи, на дзвіницю лазили чи корови пасли, побачитися. І от пішов до такого. Він помер. Він зламав собі ногу й підкинулася йому туберкульоза кістки й він помер. Так, що я його можу назвати, скажімо, Олексій Ґаряджа. І його мати місить в діжі, хліб пекти. І каже мені: — Дивися, з чого ми хліб печемо.

Ну, я не дуже весело на ті речі дивився й мав відвагу там заглядати, але вона показує, з чого хліб пече. Трошки щось подобіє муки. Подібність муки, борошна. А то: лупина з картоплі, обрізки якісь там з усього того, що колись свиням, каже вона, давали, а тепер ми, каже, їмо. І ото воно все було зварене, і тепер вона його замішує. Як вона уже то місила, то поняття не маю, чи вона там давала дріжджі, чи воно бродило, чи ні, але, каже, оце з цього ми печем хліб. Коли то було? Листопад 32–го року. Голод уже почався. В якому сенсі? Ще може не падали люди голодні по вулицях, чи що, але вже їли, доїдали решту. Про товщ не було й мови. Розумієте? Бо десь у кого якась там

курка чи щось ще було, то–то берегли вже, розумієте, під десятьми замками ховали. Бо вже і крадіжі і інше було.

Далі. Друга семестрова перерва на цих курсах була рано —у березні. Й знову їхав до сестри. У Миргороді відомий був млин (його німці спалили, коли відступали під час Другої світової війни, чи висадили, вибухнув). А то був млин. Великий, як фабрика. На цілий район. Бувший власник Виноградов. Окремо помол пшеничний, житний, потім вироб пшона і крупів гречаних. Триста рублів мішок. Там називали на ті обставини — лантух. Це приблизно, якщо зерно, то 100 кілограм входило. Мішок лупини з проса продавався на базарі за 300 рублів. Це лупина, яка навіть добре не горить. Хто знає, що таке просо і як його обробляти, виходить те пшоно, розумієте, а та лупина, то в нас воно навіть не кожний господар давав її тваринам його їсти. Чого люди — то я поняття не маю. Я не уявляю, щоб там була якась пожива. А тільки може ілюзію поживи витворювала. Як то робили? Товкли його в ступі. Знову ж ото підмішували там картоплі, отакого трохи, може й муки, і пекли. І ось такий хліб пекла моя сестра. Вона вже померла. Вона вже не живе, розумієте? Тоді вона пекла такий хліб. Я все ж таки приїхав з Харкова, я привіз зі собою двоє хлібини, бо на цих курсах ми діставали хліб по категорії — ця картка на хліб — „А." Літера „А." Це кілограм хлібу діставали робітники в тяжкій індустрії, на гарячій роботі, шкідливій. І нам, як майбутнім учтелям, давали цю категорію „А." Мабуть тому, щоб ми могли вчити.

Щоб їдучи до Харкова, вона мені каже, сестра: —Візьми цього хлібу зі собою.

Я кажу: —Я ліпше цілу дорогу буду голодний, але не хочу.

— Ну, та візьми!

Я собі взяв та, знаєте, воно таке — купи не держиться. Таке о, ніби тяжко порівняти. Розміром в діяметрі як тепер оці *cake*–и в нас тут в Америці печуть ті отакі інчів, стільки, ну, шість чи що в діяметрі. Низеньке так, бо в нас, як пекли хліб, то підноситься, може три інчі, такий пляцок.

Тепер оця знову, згадаю її. Що помогла мені пашпорт дістати. А я все заходив там, в одну таку, чайну. Чаю пити. Який то був чай? Горяча вода. Свої там хлібу чи чогось принесеш на книжку. А там вже один жив, немав умов жодних якихось там харчуватися. І вона туди часто заходила. Каже мені: —А де це ти був?

Ну, вона звертається до мене: —Ви. Де це Ви були, каже, що цілий тиждень Вас не бачили?

Я кажу отак, де я був. А вона тоді почала тихенько з мене все випутувати: а що, а як. Кажу, голод тяжкий.

—А що люди їдять?

Ну, а я просто мав до неї довір´я. Бо все ж таки вона мені велику річ прислужилася. Кажу, знаєте що? Як хочете, так я Вам покажу, принесу завтра. — Принеси!

І я взяв четвертину тієї хлібини. Воно таке маленьке, завернув у газету, приніс їй. Вона так і вхопила обома руками. Відломила трохи та в рот, на зуб. А воно тріщить під зубами. І тілько одно: зразу ж вона заховала, знаєте, в цю жіночу торбинку, отут, це жінки мають. Зразу заховала. Тільки одне, що я від неї почув, каже: —Ну, я їм покажу! — каже.

Значить, вона десь мала показати цей хліб. Мабуть, там десь відбуваються в них розмови, чи що, й хтось заперечує. Отакий, значить, це, так би мовити, практично така деталь.

Ну, моя сестра ще тоді, крім того всього, мала що їсти, бо в неї ще було в погребі своя картопля, буряки, а поза всім чоловік її працював механіком у МТС, хоч того, що він там діставав і не вистачало й вона в такий спосіб додавала оце. Я не знаю, як вона їла його. Поняття не маю, для чого. Я їй просто кажу: —Нащо ти печеш?

А вона каже: —Ну, та як гарячі та, каже, з водою до супу; в гарячу воду так воно, каже, можна їсти.

А оце другий приклад, третій приклад. Чекайте. Ага, характерний. У 34–му році, я уже вчителював. Вакації вчительські, так? Я згадував Канів, що я був там із тим професором Симоном Шаховським Там випадкова зустріч і розмова про акладеміка Білецького. Отже, я там захворів на малярію. Купався в Дніпрі й одного дня, днів чотири я побув там, на могилі, якщо не більше, в Каневі там. А ото серед дня почув — тепмература. Я скоро ж узяв квиток на пароплав, вгору по Дніпрі до Кременчука, з

Кременчука залізницею до сестри. В гарячці, температура. В мене горить усе. Друга сестра в мене була така завзята трохи. До лікаря. Ну куди до лікаря? Поліклініка є, так? Я туди пішов. Отже, ніби, що я ото й втік із дому й все й все. Але в ті страшні часи на мене дуже ніхто не заглядав. Поза тим я дуже був обережний. Не дуже показувався десь, чи говорив. Хоч, кажу серед сусідів і скрізь була добра опінія так як і за мого батька, і за всю родину, а я був тоді, що — школяр, винуватий не був. Отже, я пішов до клініки. Більше, або, скажімо, так заокруглено, майже на кілометер черги. Хворі не стоять, а лежать на хіднику. Покотом лежать малярійно хворі. Я як глянув, а я все ще таки на ногах ходжу. Розумієте? А то сот дві людей в черзі. І я повернув назад. На другий день сестра моя. А там у Миргороді був артилерійський полк. Мав постій. Отже, і при полку й був лікар. І вона якось до цього полкового лікаря повела мене. Я йому заплатив за візиту 300 рублів. Не думайте, що я мішаю цифру, числа, і мішок шулухи просяної 300 і це 300. Але то так було. В мене були гроші. Я не кажу багато, не багато, бо я в школі працював дві зміни, розумієте. За два місяці отримав вакаційні гроші або, там називали, відпускні. Та й, зрештою, людина хвора, горить. Спалює гарячка, температура. Що там гроші буду шкодувати чи боятися. Ну й що, він констатував — малярія. Написав рецепт — хінін. Знаєте? Я до аптеки. Аптекар взяв, почитав і сміється. А там я ходив, кажу, бо хто мене пам´ятав, як я малим, молодим хлопцем оце ж все ж таки яких ось хай років п´ятеро пройшло, або більше. Людей вимішали, порозбігалися, пороз´їжджалися, й нові були такі що, ну, коротше, прочитав він та й сміється. Каже: — Де, каже, той хінін?

Ну й що робити? Я приходжу додому і ця старша сестра, в якої я мешкав, вона каже: — Я тебе лікуватиму так як люди лікуються.

— Як?

—Купіль із полиню.

Вона приготовила, я двічі скупався, і як руками забрали. По цей день нема малярії. Отже, оце мої такі навідини.

Також, поза втратою українського населення, або населення в Україні, внаслідок голоду, треба мати на ввазі все таки теж велика смертність була внаслідок малярії.

Пит.: Це тільки в тому році?

Від.: Тридцять червертий рік, зараз після голоду. Було багато снігу, великий розлив, гаряча температура в літній період, надзвичайно дуже розмножилося комарів. Люди визнажені в час голоду з втратою, людський організм цілковито імунітет, відпорність, знаєте, інфекційним захворюванням. То страшне було, малярійне захворювання. Але голод, очевидно; беремо Харків, так? Маса людей, наплив із села. Їх ніде ж ані на працю не приймали. Не тільки тому, що вони не мали там як мені доводилося документу, посвідки і так далі, але просто й роботи не хватало, бо ж величезний наплив, то треба може було ще одного Харкова, щоб всіх людей вмістити. Де ці люди жили? Так по вулиці, розумієте, попід стінами десь там. Найбільше їх купчилося по базарах.

Базари були в Харкові відомі — це так заваний Конний базар, потім на Холодній Горі потім на Заїковцій. Рибний базар величезний, це — центральний, біля колишнього Благовещенського собору над річкою Лопань, так званий Благовещенський базар, або скорочено називали Благбаз. Там їх маса. Оці лежали люди покотом. Розумієте? Отже, далі що було з ними? Кожний вечір ішли трохи по вулицях — розумієте? — і підбирали оцих усіх кого могли, здибати, не заховався десь, на *truck*–и. Сортували. Мужчин відбирали окремо, жінок окремо. Були ще й жінки такі, що з малими дітьми на руках, просто ще дитину мали, як кажуть, немовля ще було. Мужчин добре знаю, Харків весь знає. Комунальна баня, лазня, знаєте? Як тут кажуть, *spa*, чи як, де миються, гаряча вода, пари і так далі. Отже, комунальна баня на Рибному базарі, привозили мужчин туди. Вони там переходили так звану „санітарну обработку." Що то значить? Роздягалися, йшли, мали душ, *shower*, так? Їм вистригали тут скрізь під пахами, скрізь волосся, так? Мазали чимось, мабуть якимось отим препаратом чи хемікалами — креолін або креозот, оте смердюче, розумієте, що забиває паразитів. Розумієте? Їх стригли машинкою отою до стриження. Як казали, під перший номер. Цілком наголо, так як війська в радянській армії брали, то стригли. Я не знаю, як тепер, а тоді, поки вони купалися й перейшли оцю так звану „Санітарну обработку," то їхній одяг переходив через машину дезинфекції. Цю машину називали дуже просто — „вохобойка." Пар, тиск, значить, температура пару, тиск

вищий і потім додавалося очевидно тієї ж самої, отой креозот, чи що там оте, щоби душити тих паразитів, вошей. Вони виходили на той бік і цей одяг уже їм давали після дезинфекції, одяглися, на *truck*–и, везли й невідомо, де ті люди дівалися. Загально в Харкові говорили, що їх вивозили до концтаборів.

Люди оці, що з голоду, через голод рятувалися утечею до Харкова, скажем, до міст до інших, без документів, без нічого, їх буквально вважали вже поза всяким законом. Вивозили, я не буду казати, і не знаю, які умови там у тих таборах. Може дійсно десь було поселення таке, що їм давали якісь харчі й вони щось там робили. А може й були й трактовані так як ті виселенці, розкуркулені, чи ще якісь, засуджені в концтабори. Про це я вже поняття не маю.

Це ті, що стояли, трималися на ногах. Тих, що вже не трималися на ногах, везли в так звані Основ´янські бараки. Основа — це частина Харкова — район. Основа — це та Основа, де родився Квітка–Основ´яненко, де був маєток його батька. Отже, кажуть, знову — не був там, не бачив, але буквально в Харкові серед дня говорили, що там були бараки й там було близько десь провалля. Отже, їх привозили в бараки й з бараків кожний день вивозили тих, що померли. Тих, що вже не могли піднятися. І туди, в ті бараки, кажуть, там їх якось присипали, пригортали землею, притрушували вапном. Це загально відома річ. То кожний харків´янин це може підтвердити. Це те, що мені відомо, кажу. Але доводилося бачити мертвих на вулиці, трупів. Дуже багато було жінок з дітьми з малими.

Тепер, як населення, можна спитати, а як же ці люди обходилися з цими. Та то бувало. Є таке, як кажуть, може більше жалю з тої милості. Іде собі якась жінка й співчутливо, чи що. Ну й що, що вона їй дасть якусь там копійку бідну, як цій людині треба дати кусок хлібу. Кусок хлібу. Але хто що міг, то й давав. Великої милості, великого чогось багато випросити не могли. Живилися вони дуже, це переважно, отак десь якась їдальня при підприємстві, знаєте? Там не існувало ще в тих обставинах вільно оце ресторан чи там, як тут кажуть, той *coffee shop*, чи щось там. То біля помийних ям, знаєте, куди вже ото виливали всякі відпадки, вони ото собі там хватали, щось впаде, якась картоплина, чи що.

Ось далі таке, оце коли я казав, що в піст було в моєї сестри, моя сестра теж там жила. В мене їх чотири. Та, що найменша, була вислана, але три було. І ось та розповідає. Вона жила так на краю міста, мала мешкання, хату. Як, каже, люди йшли зі села, то, каже, так на початку звертають з дороги, підходять до хати і стукають, і просять, кажуть, дайте хоч буряк сирий чи картоплину, чи щось. І каже, скільки я могла давати, як їх щодня йде й іде і йде по п´ять і 10 і більше за день перейде, і по 20. Ідуть по одиночці, не групами. І переважно дорослі, такі ще міцні, або жінки або мужчини. Не було старих або підлітків чи що там, такого шкільного віку. А, каже, уже наостанку, оце під кінець зими, ось уже почина розтавати, оце найтяжчий період лютий, березень, місяці оці. То, каже, стане під вікном і плаче. Отак.

Значить, у родині, тобто по батькові і по матері, дві родини цілком вимерли з голоду. Це їх батькова сестра, замужня була, її чоловік Павло Панаско. Їх двоє, потім син Василь одружений і діти. Один був інвалід, його там кінь щось вдарив, був так спаралізований, ходив жебракував, то повісився. Бо ото як побачив, що такий голод, що таке страшне, то кінчив самогубством. Потім другі на хуторі, теж батькова сестра, то теж всі вимерли, а двоє хлопців були взяті до патронату. Бо вони ходили до школи, розумієте? І в школі їх трохи годували в школі, давали дітям якийсь сніданок. Отже вони, як батько і мати їхні померли, дорослі хлопці, то тоді їх забрали до патронату — притулок дитячий при колгоспі. Не знаю, що з ними далі було, як вони виросли, чи як. А ці патронати були скрізь, при всіх колгоспах. Я вчителював під Харковом. В одній школі, і в другій, в третій. До кожної школи ходили діти з тих патронатів. Сироти від батьків, що померли в голод.

Пит.: А як тих дітей пильнували?

Від.: Ну, то вже був догляд загальний, знаєте, як то в дитячому притулку на ті умови то вже якийсь режим там був. Очевидно, годували, зодягали, як у сиротинці, та й все. Щоб сказати дуже добре — не можна, але хто зна, чи, знов. Ну, якось ті діти жили. Це ж уже, очевидно, роки, коли не було голоду, ходили до школи, були одягнені, так по–стандартному, там на них одяг такий шитий, одноманітний, чи що. Але що характерно, що ці діти знали, де їхні батьки. І все ви замічували за ними оцю психічну

травму. Оцю таку образу на життя. Вони дуже були нервові, дуже такі підразнені і дуже часто виявляли такий, очевидно, індивідуальний, особистий такий спротив чи непослух до вчителів. А ще там щось у книжці таке було, як то книжки складені, якийсь там віршик „Слава партії" чи що. Кидає книжкою. Подере ту сторінку. Отакі випадки були.

Пит.: Що можна сказати про це, як виявлялися наслідки голоду в школах?

Від.: О, тут треба сказати це категорично, без заперечень. Коли прийшов той час, то треба дітям іти до школи, до першої кляси. Я зараз не можу назвати, який рік, але припускаю, чекайте, отак, мабуть, буду 35–ий, 36–ий, 37–ий. Школи не добирали контингенту до перших кляс. Наприклад, я в одній школі працював, бо я перший рік учителював, потім мене перенесли до іншої школи. Ось тут, де перенесли мене до іншої школи —так? —до другої і я там учителював, то що? У 36–му році першої кляси зовсім не було. А вже на наступний рік були діти до першої кляси, тільки в меншій кількости. Років три отак недобір був. Але той перший рік, що якраз воно як там воно випадає. Це значить, де діти? Одне, що вимерли, а друге, що не народилися. Померли в наслідок того, що був голод. Померли діти, яким би вже випадало ходити до школи, або не народилися на той рік. Така справа.

Дивно тільки, що, очевидно. Наприклад, ми приїхали до Америки, та й в Німеччині, та де там, спротив оцьому, оцим всяким свідченням, доказам чи взагалі. Ті події, щоб їх замаскувати, затерти найбільше все таки вели росіяни. Або взагалі скомунізовані, комуністичної такої орієнтації всі, мов, того самого поля ягоди. Але росіяни то, по суті, були так, що чи „червоні" чи „білі" —все рівно. —А то, каже, Ви — або — ніякого голоду не було — або, каже, а що Ви там, що українці голодували, та вмирали. І росіяни також.

Певно, що й росіяни вмирали, ніхто не каже. Але це було в тих районах, де першої стадії йшла колективізація. Перша черга суцільної колективізації. Україна, Кубань, Центральна чорноземна область. Що це Центральна чорноземна область? Це колишня Україна, як уже, якби сказати, вимішання населення і так дальше, за довгі роки. Це сюди — Вороніж, Курськ, прикордонна України. Так, був і на російській території голод невеликий. Я поняття не маю про Білорусь. Абсолютно не маю поняття.

Пит.: То, що я чув, свідки кажуть, що там можна було купувати...

Від.: Отже, можливі, тому що в відношенні сільськогосподарської продукції, по відношенню, значить, сільського господарства Білорусь великого значення не мала. Можливо тому, що це прикордонна країнам — Литва, Латвія, Естонія, Польща. Стратегічна територія. Можливо, кажу, й тому, що там легше, хочби й був би голод, там було легше рятуватися, бо там ліс і болота. А в лісі, в болоті все можна було найти якусь поживу скорше, як на полі, скажем, де все забране. Поза тим, це приготування до голоду —це ж відома річ. Цей закон 37–го, чекайте, 31–го серпня, який був виданий в 32–му році за збирання колосків на полі і так далі. То все було пляновано і нема чого говорити, що то випадково, що дехто каже, що тут наївні бувають часом дискусії чи принаймні реплікам обмінюються. Одні кажуть: —Голод для того, щоб в колгосп загнати. — А другі заперечують: —Нічого подібного —мов, колгоспи уже були. Так, колгоспи вже були. Тридцять другий рік, по суті, якщо не 100%–но, то в переважаючій кількості колективізація в Україні й на Кубані була завершена. Малий, дуже малий процент селян лишився поза колгоспом, так звані індивідуальні господарства. В 32–му році восени уперше на Україні селяни зібрали колгоспний врожай і відносно він не був злий, цей урожай. Навіть, можна сказати, більше пересічного. Так мені доводилося чути розповіді уже пізніше, скажемо, в 34–му чи 35–му році, бо весь час про голод говорили ж люди. Но як то говорили? І того нема, і того нема, і знають, що і той помер, і той. То казали люди, що було страшно здивоване населення. Не було вже тут щодо жертв голоду якогось соціяльного підходу. так званого. Тут мерли всі. Хто не мав праці десь у місті, хто не мав у селі забезпечення від влади за собою там якоїсь праці, за собою функцію, за собою службу чи що, такі собі звичайні селяни, то вони всі були приречені на голод. І багато померло так званих і бувших, і бідняків, і активістів у запровадженні колективізації. Були й такі випадки.

Пит.: У Вашому селі там найбільше кого було?

Від.: Ну, очевидно, я ж кажу, що я був у Харкові. Так, пізніше. Я знаю такі випадки. Але, знову ж таки, безперечно, що найбільше потерпіла ця частина населення, що була соціяльно, як там висловлювалися під совєтами, „чужда," тобто оця частина,

яка була соціяльно обмежена, переслідувана, репресована. Роботи тяжче знайти, про школу нема чого й говорити чи що. Ці, що не могли... З села до міст не можна було виїхати, на потяг не можна сісти, мусиш мати посвідку, що тобі дозволяють їхати туди. Отже, хтось якось мав щастя, вчепився на якийсь потяг чи пасажирський чи товаровий і десь там пробрався, але велика контроля на залізницях була й тяжко було.

Пит.: А так кажете, що Ви пам´ятаєте, коли Еріо був у Харкові?

Від.: Аякже.

Пит.: Можете кортоко розказати?

Від.: Коротко то виглядає так. То була неділя. Неробочий день. По Харкові заговорили, що приїде французький президент, здається так, чи прем´єр. Це в мене весь час так плутається. Еріо. І, значить, літній гарний день. Мені здається, що це був серпень, або що. Тяжко пригадати, але літній гарний день був. Дуже багато публіки, людей було в місті. І коли ото пішло таке — Еріо, Еріо їхатиме — так вони так і вишиковувалися на хіднику, на *sidewalk*, так? І ось дійсно за якийсь час показалася ця, їхала лімузина, та ї що? Бачили, що він проїхав. Особливого захоплення до нього чи реакції не було. Люди стримані, стояли собі мовчки, дивилися. Кажу, було й таке, відгукне: а, це, каже, може там десь з Заходу, Західня Европа нам докине харчів, або що. І це в той час, коли в бічних вулицях оці пухлі й голодні лежали мертві. Очевидно, що Еріо не повезли на Рибний базар чи на Основ´янський, де він міг би побачити ці трупи. А так, можливо, ще й інспірівано це було, що публіки багато, ніби святково одягнено в місті, щоб ось він бачив. Він собі їхав. Хідники ці, *sidewalk*–и, заповнені людьми, одягненими по святковому, тобто як в неробочий день, а день вільний від праці. Звичайно, скажем, там біленька сорочка чи там щось таке.

Пит.: А перед тим чи бачили якусь, скажім, надмірну, надзвичайну діяльність міліції в відношенні до голодних?

Від.: Отже, щоби сказати, отаку якусь дуже показову, не доводилося бачити. Ну, припустим, що ось там десь ці голодні натовпом якимсь зібралися біля, десь там той, мов поліція їх там. Це такого не доводилося спостерігати. Все робилося дуже приховано отак. Щоби не робити, не викликати жодної уваги до того. Не викликати жодного враження, не витворювати. Оцих, що я кажу, *truck*–ами звозили, то їх звозили, коли вже починало темніти, темніти. Розумієте? І тоді їх увечорі. В вечірній час їх звозили. А бували випадки, що ось упала людина там на хіднику чи під стіною, отам під будинком сидить, то, як звичайно, проходив міліціонер чи два їх, забирали його звідтіля і прибирали, щоби він не був там. Якщо людина на ногах і рухається ще, то міліція вимагає: — Іди геть звідси, тут не будь.

Не було такого, щоби я бачив, і не практикувалося, що ось, ага, ти зі села, побачили, пізнали, ти голодний. Беруть, тягнуть його там до міліції, ну, так не було. Ніби все, нічого, жодних подій немає, не відбувається і нікого з таких не чіпають, тільки його все так десь у бічну вулицю спровадять. А там уже десь його заберуть.

Пит.: Чи були якісь розпроядження в міліції, як трактувати голодних?

Від.: Тепер щодо того розпроядження від міліції, як їх трактувати. Загально, бо, кажу, офіційно, щоб я десь бачив написаним чи там опублікованим — цього не доводилося мені нічого зустрічати, а загально, офіційне трактування з боку міліції і всіх, то казали так: — Це ті ледачі, що не хочуть у колгоспі працювати й втікають до міста.

Ото так загально було таке, ніби формально неофіційне, але, значить, отак ніби ідеологічно, виправдане чи що. Кажуть: — Та це ті, що в колгоспі не хочуть працювати.

Пит.: Чи Вам відомі випадки, щоб міщани вмирали з голоду?

Від.: Мешканці міста — ні. Було, що мали велике недоїдання, недобір, ослаблення, захворювання. Очевидно, могли. Могла бути смертність, тільки внаслідок того недоїдання, ослаблення через невистачальне, відживлення, харчування. Отак. Але щоб, скажем, ці, що йшли з села, що впали, лежали на хіднику, там під будинком, чи на базарі десь, розумієте, й вже, або так як конав там, або й помер, вже був настільки обезсилений, що не рухався, його забрали в ті Основ´янські бараки — певно, що такого не було. Бо тоді була карткова система, скажем, на тих, що не працюють, так званих утриманців, старших або дітей, то я зараз добре не пригадую, які норми. Очевидно, то можна в якихось довідниках знайти, але мені здається, що найменше — це було 200 грам на день. Майменша катергорія хліба. А там так були: буква „*A*," здається буква „*B*," потім „*C*" — за латинською вимовою. *A*, *B*, *C*.

Харчування на підприємствах дуже мізерне було. Дуже мізерне. Товщу зовсім нема, ні олії рослинної, такого. Я, як працював, то це ще ж, розумієте, 32–ий рік, кажу, бо мені ото пощастило вирватися за допомогою цього директора школи, що поміг мені влаштуватися далі вчитися. То я працював на воєнстрої. „Воєнстрой" — „военное строительство," або воєнбуд. Там недалеко від авіязаводу. Це, здається, так на південний схід від Харкова. То я все таки діставав 500 грам хлібу. Казали, на їхні обставини, два рази приварок, тобто щось варене. Перший приварок — це звичайна вода вранці закипіла, що можна уявляти з неї чай якийсь, із хлібом випив, то й пішов до праці. А друге — це на самій праці вдень. То суп якийсь, або що. Переважно варена вода, трошки якоїсь картоплі або буряка. Як картопля, то кажуть суп, а як буряк, то кажуть борщ. Тяжко і не все вдається ідентично передати словами, як воно то було, але в мене були ноги, і я падав, знаєте, часом отак ідеш. Оце ж на будові, там лежить упоперек дошка або що і треба переступити. Мені здається, що я переступляю, переступляю, ногу підношу, але зачепився ногою і впав, і побив собі тут, розумієте, пооббивав тіло.

Пит.: А як виглядало в них, як Ви казали в місті, де бували?

Від.: Отже, знову те саме, так би мовити. Тож невеличке місто, так? Ті, що десь працювали, діставали харчі на картку. Хоч мізерні, але зокрема хліб, там приділ хліба був. Далі. Що це вже мешканці сільського оточення, кожний з них мав якийсь город. Щось придбав на тому городі — переважно картопля, буряк, капуста, морква — отаке, що на зиму можна зберігати. Так? Тепер, цієї категорії люди до них не відносилося оподатукування натурою, здавати державі, розумієте, хліб, зерно, картоплі чи щось. Отже, вони як щось собі прикробили, придбали на невеликому городі біля хати там чи може, бували випадки, що службовцям, робітникам, значить, на місцях там держава давала кусочок землі, щоб він собі мав город, додаток до заробітку на прохарчування. То в них не відбирали. А в селян ходили забирали все буквально. Навіть ту останню хлібину взяли чи картоплю там.

Ото перед, це восени 32–го року, в час виконання хлібозаготівель. Повимітали, все відібрали. Чуєте, як я казав, того мого товариша шкільного, що помер рано, мати казала: — Дивися, який ми хліб печем.

То ще ж осінь, пізня вже осінь але ще осінь. Нема зими. Бо вона в колгоспі, вона селянка. До неї прийшли і забрали все. По селянах, по колгоспниках. Певно, що ті, що були в активі в колгоспному — розумієте? — чи там у цьому, як вони кажуть, сільському активі, тобто актив цієї сільради; ну, то в тих не були ж такі обшуки, а ось собі в звичайних селян, а особливо тих, кого не приймали до колгоспу, або хто не хотів іти в колгосп, то ті найбільше, власне, потерпіли. Загинуло їх найбільше. Знову ж, все таки, колгоспникам, що в колгоспі там працювали, щось було трохи. Щось, якась підтримка була. Найбільше загинули ці, власне, репресовані. Була велика кількість населення, яких не приймали ніби за соціяльним арґументом до колгоспів. Знову це були люди, ну якби сказати, безпомічні може якісь. Отакі все таки молодці, як я, то що я буду сидіти там, плакати, чи що? Я взяв та й поїхав до Харкова. А якби в Харкові мені нічого не вдалося влаштуватися, я би поїхав чи на Кавказ чи на терен Росії. Дуже багато їхало. Знову туди в Середню Азію. Там Ташкент, розумієте? Туди багато їхало. Навіть на Далекий Схід заїжджали, скрізь, де тільки міг... Це ті, що встигли виїхати, поки не було вже замкнутий виїзд із України.

Ну, тепер знову ж проголошують, що там абсолютно ніякого голоду не було. Моя сестра їздила, щоб я не помилився. Чекайте, сюди десь до Волги, вище, чи до Нижнього Новгорода (теперішній Ґорький) чи щось таке, але вона розповідала, що багато їздило й в Москву, туди, на ті терени, і привозили звідти хліб. З України не було грошей, везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Міняли. Але, знову, це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все — і хліб, і то — і завернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на „место жительства." Туди, де ти мешкаєш. Що може бути найлегше. А багато таки мужчин здорові чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почекайте: — „Праздношатающиеся."

Це ті, що не хочуть працювати, ухиляються від праці.

Пит.: То такий термін?

Від.: По–російському „праздно" означає святковий. Бездільники. Бездільник по–українському можна сказати. „Праздношатающийся." „Шататись" — означає плентатися.

Пит.: Чи відбився голод на здібність дітей до школи, до науки. Значить, скажім, вже три, чотири роки пізніше. Чи це мало якесь значення?

Від.: О мало, мало дуже. Значить, переважно це діти, які були недоживлювані в той час, то вони, найпростіші б сказати — вони гірше вчилися. Їм то тяжче давалася наука. Ось як я пригадую це. В одній школі, де я вчив, в моїй клясі були такі. Одного дуже добре пигадую — Колісник. Прізвище учня. А другого, навпаки, пригадую ім'я, Семен. І один, і другий по різному, той був більший, Колісник. І ще такий веснянкуватий. Мав оці веснянки все. А цей нижчий ростом і все, й дуже такий вразливий чи що. То коли йому там мову українську і російську, значить, вчив в цій клясі. То коли я даю завдання якесь, розумієте, і потім ще учні приходять, перевіряється — так? — він зробить — розумієте? — і той і другий, а коли відповідає, дуже часто в нього, як кажуть, не вистачає сили, енергії чи інтелекту пояснити, дати відповідь. І тоді заламується буквально, і, значить, той, спиниться. Порівнюючи до тих дітей, що не пережили голоду, він, як кажуть, що в нього такий *„lapse in memory,"* отакий занепад думки, пам'яти. А то в однім місці то я пригадую дівчат. То було багато дівчат. Вже були, розумієте, дівчата по 14 років. Це ж голод минув, скажем, тоді може їм було по 12, по 13, а тепер вже по 14, 15, то вони страшно обурювалися, поводилися страшно. Кидали книжки, не хотіли вчитися. Їх скоро так із школи виеліміновували й потім їх десь давали до праці. Вони пам'ятали, чому вони сироти. А вони так, розумієте, навіть прізвища не знали. І вона не знала звідки й де вона, хто її батьки.

Пит.: Так як говорити про Вашу околицю, то яку частину населення, скажім, вивезли, яка частина вимерла з голоду? Так, щоб сказати, яка втрата населення була за ті п'ять років?

Від.: Отже, це мені дуже й дуже тяжко сказати. Просто я поняття не маю, бо, скажім, як брати Миргород, так. Я не був вже там, а Харків взагалі не піддавався, як кажуть, такому обліку на око. Але загально, то я би таки казав, що 10–15%. Отак мені здається: 10–15%.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього, що вже...

Від.: Та хто зна, може вже й вичерпав. Мене то дуже вразило й в мене такий обрив стався. Перервалося, як кажуть — але мені неприємно, та ще й при свідках. Мені так колись було в Ютиці. Й, який то рік, що там згадувала, я був щось там читав своє. Не витримав.

А оту боршуру, взагалі, Гарвард мусив би мати. Я зараз гляну, в мене скрізь часто переповідаю.

Пит.: Чи був у Вас збройний спротив колективізації чи взагалі повстання?

Від.: Щодо збройного спротиву не конкретно чи безпосередньо проти колкетивізації, але були випадки, про які я згадую і в своїм романі „Золотий дощ." Наприклад, у Миргороді, в 35–му році, в 10 годин вечора, ще навіть добре не стемніло, на вулиці Гоголя — центральна, голівна вулиця — вбито було голови районного НКВД. Андрій Кваша називався. Хто вбив? Петро Лимар. Обох їх я добре знав, бо з обома пас колись корови. Це є факт незаперечний. Я тоді був у сестри. Вже вчителював. У відпустку заїхав, побув в неї трохи. В неї був на мешканні такий на прізвище Василь Білик. Теж, мабуть, з таких, як я. Працював у тому державному млині. В десятій годині — але комсомолець — прибігає й скоро передягається в звичайний одяг і встиг моїй сестрі сказати: —Квашу вбив Лимар.

Цей епізод і використав у своєму романі „Золотий дощ" в розділі „Мамай Другий." Далі. Коли кінчив я вчительські курси, нас чотирьох послали в Охтирський район. Два вчителі мови й літератури, два вчителі історії. На курси вчителів історії приймали тільки членів комсомолу або кандидатів у члени партії. І ті два партійні трималися окремо від нас, а нас двоє безпартійних отак собі разом. Приїжджаєм ми в Охтирку. Ночуємо в так званому селянському будинку. На ті обставини це ніби будинок для заїжджих, або готель. Світла нема, ліжка двоповерхові, такі примітивні, з дерева збиті, солом'яні матраси. Ми собі помаленьку розмовляємо. Чуємо, обзивається до нас. На верхньому поверсі цих ліжок. Розмовляли вони між собою, а потім до нас обізвалися. Чоловік і жінка. Виявляється, вони вчителі, приїхали на районову вчительську конференцію. Ну й

знайомимося, хоч у темряві. І кажем: —Ми є вчителі з Харкова. Недавно кінчили курси, послали нас в Охтирський район. Маєм бути теж на цій конференції, на яку Ви приїхали. Нас цікавить, у яке село варто брати призначення.

Багато не вияснюю, бо це питання зрозуміле. В якому селі ліпша школа, менше потерпіла від голоду і так далі. Вони нам кажуть: — У села над Ворсклою не беріть призначення. Зокерема Хухря, Яблуневе.

—Чому? —питаємо.

—Бо там, каже, ви самі втечете, або вас уб´ють.

—Як це —уб´ють?

Каже: — Там ще й досі голова сільради чи голова колгоспу може той бути, якого люди приймуть, тобто примирятися з його позицією. Якщо присланий із Харкова чи звідки, то довго не втримається. Його вб´ють.

Відомі випадки — по лісах гуртувалася, не дуже масова, може індивідуальна, може невеличкими групами, втікачі зі заслання, молодь, які також провадили месницькі, такі відплатні акції. Оцей Петро Лимар, із Миргороду, з бідної родини, багатодітні батьки. Він був у родині наймениий. У десь 20–их роках уплутався, ув´язався в групу таких самих, як він, що займалися злодійством, обкрадали селян. І раз, в другий раз зловили, нарешті його засудили до концтабору. Кажуть, ніби він відбував покарання на будові Біломорського каналу. Коли повернувся звідти, він почав виявляти протирежимні акції. Просто чинив такі відплатницькі, пімстливі акти вбивства. Убив там голову сільради, а там, розумієте, представника з району. Його переховували селяни в себе на хуторах. І нарешті його якось зловила міліція. Його судили в Полтаві. Брали свідків. У свідки брата одного, другого, щоб устійнити, ідентифікувати, чи це він, розумієте? І хоч брати неохоче йшли на те, все рівно його засудили до розстрілу. Він на суді говорив: він є Петро Лимар. Не вигадував якихось прізвищ. Останнє за процедурою судового процесу в тій системі, значить, дається останнє слово засудженому. Передбачають завши, що в останньому слові —покаяння й прохання помилування. Петро Лимар заявив, що: — Я, каже, не лякаюся, бо я, каже, відплату чинив за тих, хто нарід мордував. Ви мене, — бо прокурор вже ніби вирок був винесений: розстріл —розстрілювати не будете.

По дорозі зі суду він пробує втікати, його супроводжували з цими собаками, і про спробі втікати. Він намагався перескочити через паркан і там повис, але собаки його вхопили за ногу й його там на тому паркані застрілили. Ось такі випадки індувідуальних відплат були багато.

Під Харковом я учителював. Серед дня заходять до селян в хату й вимагають: — Дай харчі, дай гроші.

Хлопці з лісу. Але то не були організовані, а такі відрухові, розумієте. Я б не сказав, що то була отаманія. А то, може в окремих випадках просто відчайдушність. Отака, каже, все одно —пан чи пропав. Отакі випадки були.

Далі. Час голоду. На залізничній станції між Полтавою і Києвом, станція Гоголево, стояли вагони зі зерном. Селяни довідалася про це. Витворилася велика процесія, хід. Отак собі йшли, один хтось, другий, третій. Назбиралася ціла група людей зі сіл Хомутець, Зубівка, Білики, Почапці —на станцію з торбинками, з платками, з мішками дістати хлібу. Поки вони дійшли на цю станцію — вже на них чекав паротяг із озброєнням кулеметним і їх всіх було розстріляно. Я про це теж згадую в своїй книжці. Отже, я цьомую випадку не був свідком, але під час німецької окупації цей випадок був опублікований в газеті. Про нього писав Іван Кузьменко, його ім´я і прізвище. Він помер. Він трошки практикував журналістику. Навіть писав поезії. І він зібрав відомості від селян і про це написав. Місцеве населення тих околиць, від багатьох я сам чув про це, що то був дійсний випадок нападу селян на станції Гоголево на вагони зі зерном.

Пит.: А взагалі в пресі часів німецької окупації чи є багато про такі речі?

Від.: Було дуже багато. Ось, наприклад, недалеко від цієї станції Гоголя, або ще серед населення казали Гоголівська станція, є хутір Киви, Кивин хутір — так називається. Там взагалі хутори. Ось Марченкове, де нафту знайшли, розумієте, і що тепер, як їхати з Полтави на Київ, то цей хутір буде ліворуч. Рельєф такий горбуватий, як у тих місцевостях кажуть, гора. Піднесення. Долина кінчилася, тоді піднесення. На отій горі кілька могил від давніх часів. Не досліджені, не знаю, звідки ті могили. Але дуже добре пригадую, що було.

Першого ж року, в 42–му році, під час німецької окупації, з околишних сіл зібралися люди й на одній із тих, що найбільша могила, поставили величезний хрест і відправили Богослуження в пам´ять померлих з голоду. І цей хрест стояв аж поки повернулася знову радянська влада і кажуть, його, значить, повалила, а тих, кого виявили, хто це робив, знищили. Були виарештувані, так вони ніколи додому не повернулися.

Ще це не до голоду відноситься, але характериний деталь. У Миргороді був такий собі, як кажуть, народній талант —музика. Назвали його Піщенко Сашко. Піщенко. Ніби від слова „пісок" — Піщенко. Сашко — значить Олександер. Гарно грав на скрипці. Отак, як кажуть, зі себе. Він ніяких нот не знав, нічого. І був першоклясним музикантом на весіллях сільських. Десь у 30–их роках, коли отут промайнуло в нашій пресі свідчення Шостаковича про розстріли й винищення кобзарів, отоді й він був арештований, вивезений з Миргорода й ніколи не вернувся. Про це під час німецької окупації, як я був вдома, про це дуже докладно розповіді чув. Людина з найбіднішого покоління — соціяльного стану. Пролетар із пролетарів. Його дід і батько були безземельні, займалися тільки ремеслом і, скажем, мати його й батько займалися тим ремеслом, яке оспівано в народній пісні, що Леонтович поклав до музики: —Діду, мій, дударику, ти ж, було, селом ідеш, ти ж, було, у дуду граєш.

А він оці щітки нав´язані носив селом продавати, а грав у дуду, щоб чули, що він іде й виходили купувати. Оце був промисел батька та матері Сашка. Був розстріляний.

За кобзаря Іван Кужнерик коротко можу сказатти, що він був прийнятий до Спілки письменників і там ще й щось відзначений і так далі, а він був отаким, що ходив по хатах, співав і не раз і я, будучи школярем, слухав його. Він живий, але кажуть, що ото власне десь тоді, коли були винищені оці народні музики, співаки, скрипарі, бубнисти, бандуристи, лірники — все, тоді вони решту зпробуваних прийняли до Спілки українських радянських письменників, секція музикантів народних. Оце те, що, так би мовити, теж варто, щоб десь було занотовано.

Пит.: Дякую!

Від.: Прошу!

Anonymous female narrator, b. 1906 in Hadiach, a district seat in Poltava region, the daughter of a nationalistic Ukrainian family of well–to–do urban merchants. The family subscribed to Ukrainian journals, and narrator recalls seeing a bound volume of *Osnova.* She also tells describes class and national relations in a girls' high school before and after the revolution. Three of narrator's cousins were officers in the imperial army and all went over to Petliura, two of them being interned in Poland. Narrator tells of revolution, Civil War, changes of control, and of quartering troops of Makhno, Petliura, and the Bolsheviks in her parents' house. In the 1920s, narrator's mother regularly read *Izvestiia* but often threw it out in disgust. Narrator, her husband, and her mother were constantly harassed because of their social background. Narrator describes the food situation in the city during the famine, the struggle to get rations, and visits to the *torgsin.* Starving peasants came to the town in 1932–1933, looking for food and some dying in the streets. At this time, narrator worked in an orphanage for about 300 children under five. Once, an infant was brought in after being found clinging to mother who had died several days before. Another little boy, who had been reduced to eating grass during the famine, could not be broken of the habit, despite the best efforts of the orphanage staff, who could not bear to watch him doing it. At this time narrator's own ration was 200 g. bread per day. Narrator also describes the severe persecution of small–time peasant entrepreneurs.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися?

Відповідь: В 1906–му.

Пит.: Чи Ви можете сказати в якій околиці приблизно ви народилися?

Від.: На Полтавщині, в повітовому місті.

Пит.: А Ваша родина також з міста?

Від.: Також з міста, з того самого міста.

Пит.: Можна Бас запитатися, чим займалася Ваша родина, тобто батьки?

Від.: Батько був службовцем, але помер він, як мені не було ще двох років. Мати вийшла вдруге заміж і мати мала троє дітей.

Пит.: Чи Ви що–небудь пригадуєте про старий режим, тобто царський режим? Хоч трохи так?

Від.: Я вчилася в гімназії. Нас учили Закону Божого й історію. Все ж це було російське безумовно, так що я навіть до своїх яких 16, 17 років, я не знала історії України цілком. Ну, й що ми знали? Знали за царя, знали, мусили завжди знати коли який родився, скільки царствував, скільки от це те, що ми вчили. А потім уже коли стала революція і за гімназії зробили трудову школу. І я там походила може місяців шість всього і мама забрала мене звідтіля. Сказала: —*Stop.* —- Бо то в нас була жіноча гімназія й чоловіча гімназія. Потім з´єднали хлопців з дівчатами. Уже такої дисципліни не було, як звичайно, як раніше була й вчителів так не слухали й вчителі помінялися, значить, бо вже не був директором той Петров росіянин, який був. Стало більше українців. Тоді ми стали вчити українську мову. І українську мову ото тоді я начали вчити. І ото я тоді тільки шість років українську мову вчила. А при цареві української мови ж у нас по школах абсолютно не було. Ніде, ніде, ніхто не вчив мови, була тільки одна російська. Потім ото ми стали вчити українську. Ну, значить, тільки вже тоді не було священника. Ви знаєте, то що дійшло як стали загальні збори, в школі вибирали там, але це вже за революції, а за царизму я таки дуже мало знаю. Ну просто не знаю. Мала таки була — не пам´ятаю. Не така велика була.

Пит.: А що пам´ятаєте про революцію в Вашому місті?

Від.: Про революцію пам´ятаю добре через те, що в мене три двоюрідних братів було офіцерами в російській армії. Один був штабскапітаном а ці два були офіцерами. Тоді ж всі вони перейшли в українську армію, ну й тоді два пішли в інтерновані табори в Польщі. Значить вони зразу перейшли, як армія, а потім їх там всіх інтернували все рівно. Вони ж так не були там. Вони були по таборах. І один там брат умер, а один остався, а один не встиг вискочити й лишився тут в нашому місті. Це я пам´ятаю.

Питання було, що я пам´ятаю за революцію, як прийшла революція. Знаю що сиділи, не світили світла бо боялися. Оце те що в хаті було, те я пам´ятаю. Те, що як скинули царя, сказали, що вже забрали, не то, що він зрікся по своїй добрій волі — то мама плакала. Це я пам´ятаю. Казала: —Це не буде порядку. — Бо вона так то розуміла. І знаю, що в мами забрали магазин, то, що знаю, що забрали в нас. Пізніше забрали землю. Землі небагато було. Щось там мама в придане дістала від батька, й так воно й було в неї. Ми самі не обробляли. І це вже забрали тоді, як я вийшла замуж. То один раз землю вони хотіли взяти. Мама сказала: — У мене тепер зять є, він обробляє землю — бо як мама не робить землі, то вони хотіли забрати її в неї. Оставили ту землю. Почали ми робити ту землю. Ні він не вміє, ні мама не вміє. Нічого не вийшло в нас. То тоді наклали ще до того всього, наклали такий „продналог" називався, „продовольственний," тобто харчевий податок. Мама ходила просила, щоб ту землю забрали. Оце таке, це те, що я пам´ятаю. Ну й з великою просьбою в мами забрали, значить, ту землю. Мама вже була рада, щоб ту землю забрали тільки для того, щоб не накладали, бо то мама ходила й купувала хліб й віддавала ту „продразверстку" у нас називалося. Ну, то це я пам´ятаю.

А потім забрали хату. Було ще дві хати в нас. І хату одну забрали й хату другу забрали й нас вирядили. Це все. То це вже під революцію.

Пит.: То дуже цікаво розказуєте, але чи було багато таких як Ваші двоюрідні брати, що підтримували українські справи?

Від.: О, звичайно, що були. Було багато українців. Я ж не тільки братів своїх пам´ятаю. Я пам´ятаю декількох. Я і прізвища їх знаю тільки нащо вам ті прізвища? Вони вам не потрібні. Їх тепер може і живих нема. Потім їх поарештовували й все. А брат мій всетаки завдяки тому, що в Воєнкоматі був якийсь також видно із старих. Потім його арештували й забрали, усунули. То він ще в Воєнкоматі їм брат служив. А потім того забрали і він перед тим ще брата звільнив. Брат пішов до села і знайшов собі роботу. А брат уже аж поки ми не виїхали, оце вже при німцях, був заарештованний, боялися, що як іще раз до нас... Місто переходило. Були німці, німці відступили; заскочили червоні. Це вже в Другій війні. Побули пару днів, поки ще посписки поробили. Мій брат був у списку, так як наших знайомих було в спискові, а потім якось зразу, що німці забрали вдруге це місто й це всі вони осталися живими. То вже тоді як прийшли, йшли ці совєти, то ті хто був на списку не хотів оставатися в місті. Всі виїхали й вже. То треба було вже їхати, щоб тільки не вбили. Я в цьому відношенні вам дуже багато не поможу. Я дуже мало знаю. Я ж казала Михайлові: — Михайле, я не скажу багато, ви думаєте. — Бо тоді я там була малою.

Пит.: Ви все ж таки, це що, це цікаво бачити події очима дитини, це інакша така перспектива.

Від.: Ну, я ж кажу вам, тільки просто, я вже була так. Вони переважно ходили в червоних штанах–галіфе, ці військовики. Вони не військовики, вони ж просто працівники. Я не знаю. Може то й НКВД ходило, обшук робили. Я не знаю, хто то ходив. То я вже було, тільки бачив, що в червоних штанях іде то вже починаєш труситися, бо що то буде? Ну, але до нас так приходили, позабирали там того вітчима одежу забрали деяку, брали все, що тільки можна було. В коморі було якесь там зерно, позабирали, повіддавали комусь другому. Але тільки, що мама ж сама була вже. Із жінки, знаєте, все таки менше спрошують. Що ж у неї? Мама та й я. Та й вже.

Пит.: Чи ходили отамани різні через місто?

Від.: О так, був Махно, був Зелений. Махновці в нас у дворі, бо хата в нас була коло церкви, й як тільки хто приходив, так думав що ж це церква, а це піп живе і приходить і зразу „попадя давайте попа." А мама: — Та в мене попа нема. Яка ж я попадя, як у мене попа нема. Де ж, каже, я попадя? Я ж, каже, коло церкви живу.

А піп у нас був у вулиці й там аж десь далеко жив. А хата в нас була ліпша, як у попа. Ото все бувало мама так помиється. То, каже: — Дайте ж попа, — де ж той піп є? Чого попа й мене хто не зведе? Ну, то махновці в нас ночували цілу ніч і в нас по сусідству жили жиди. І вони дуже боялися тих махновців, бо казали, що вони ріжуть жидів. То вона мене все просила, вона мені всі казки в ночі переказала які вона знала, щоб я не заснула. Казала: — Льоля не спи.

Абрацер(?) на прізвище. —Не спи, каже. *Я буду тобі ще те і те розказувати.* — Але вони їх ніколи не зайняли й нас не зайняли. В них було, повний двір було підвод цих. Тепер Зелений був, іще якийсь другий.

Пит.: Здається, коло Вас був такий Хрестовий.

Від.: Хрестовий був, і він тут уже, бачите, не виходить, бо то тоді видно з якого це міста розказується. О, наступав Хрестовий на місто, і я знаю, що він так жив, що вони поповз їх там ішли. Я їх не бачила, тільки, що мені треба було гнати корову, а мама щось не будить мене. Я вже і прокинулася, думаю ще полежу трошки поки мама прийде. Коли вона входить і каже: —Чи ти, Льоля, спиш?

Кажу: —Ні, не слплю. Що, кажу, пора вже корову гнати?

—Ні, каже, не будеш гнати, бо чуть пострілн, каже, щось неладно в місті.

Бо ми не знали. Він же нікому не обявляв, що буде йти. Що б він казав? То вони тоді, ну то стріляли, а совєти втекли з міста. Не було їх. Вони перейшли, правда, міст. Ну, перейшли, щось побули в нас троха, а ті тоді почали стріляти вже з кулеметів, ну, а в цих не було кулеметів. Ото мені таке приходилося. Ішли люди не тільки, що з тим, що з рушницями, а йшли з вилами, з ціпами, в кого, що було. То це вже було те, що бачили люди, як вони йшли. Я такого не бачила, не можу того сказати. Але це ж казали такі люди, що там ж їм тоді не було зиску ніякого, щоб сказати неправду чи що, бо це те, що всі б потім сходилися, і хто що бачив, то й це розказував. То це ми бачили. Були. Був значить і Хрестовий, був оце ж Зелений, був Махно. Ще по мойому якийсь був, тільки я не пам´ятаю. Махновці тільки перейшли. Вони в нас не стояли в місті. Перейшли й ніхто не казав, що махновці щось також зробили велике там в городі. Ні. Може вони десь багато де і попотрощили але там, в місті, то я того не знаю.

Пит.: А так, чи люди підтримували тих повстанців, чи ні?

Від.: Знаю, що Хрестового підтримували, бо це з тих околиць з Полтавщини. А за тих, за решту, я не знаю. Ну, але Махно, я думаю ті що йшли з ним, з Махном, ну, але то був анархіст. То він анархістом себе об´являв.

Пит.: А так, и Вам було страшно, що ті в Вас перебувають, чи не дуже?

Від.: *Ja*, мені ні краплі страшно не було. Вони до мене обзивалися, я їм відповідала. Вони нічого, знаєте. Та ще в нас була на квартирі одна нашого знайомого зі села дівчина. Ми вчилися разом і як молоденькі дівчата, вони до нас говорили, про політику нічого, тільки як один раз, то ми не були як найліпші. Нічого нам не казали, нічого. Я кажу правду. Те що було. Ну, як я можу на їх сказати. Вони ні кричали на нас ні били нас ні сварили нас. Нічого. Про політику вони з нами взагалі бачили, що дурні такі, що з нами говорити нема що. Що вони з нами будуть говорити?

Пит.: Мені це дуже цікаво.

Від.: Ну, бо то ж я кажу, як я тоді взагалі, яка же з мене політик в той час іще був? Ну, який? Так що я просто нікого не боялася бо, це не тому, що я така хоробра, а просто, що мені ніколи не приходилося бути так. Уже як я була замужем, то я знаю, як нас із помешкання вигонили. Прийшов один і щоб ми вийшли, бо рядом живе комуніст, і він хоче ввійти в це помешкання. Він там раніше жив. Це помешкання стало вільне. Нам це помешкання дали, як уже вирядили нас із нашої хати, то ми пішли жити до його брата в хату. Відтіля ми взяли і достали ордер на це помешкання. Кімната й кухня. Ну, він хоче тут вирентувати. То там уже я знаю. Той приходив і на мене кричав. І поки він на мене кричав так я мовчала. Це вже в мене Галя була. А в Галі був коклюш, накашлюк(?). Бо я плутаю російські з тими. Це ж мені зауваження часто Михайло дає. Ну я кажу: —Якби ви вивчилися то й ви говорили б —бо я не знала української мови, знала, бо вдома говорили, але багато вже й тих слів прийшлося. Ну, то він сказав мені щось таке за мого покійного батька. Я вже тепер навіть не пам´ятаю, то я йому як відійшла, як ухватила його, то він високий такий, Голубцов був, то був кацап. Він тільки женився як був тут, стояв його полк, так він женився на українці й жив. Я кажу: —Та ти мого батька підметка(?) стоїш. Ти ж, кажу, не стоїш його підметці.

Але його знала, ще він був хлопцем і я була дівчиною, і я з його двоюрідною сестрою ходила, і він туди до них приходив, брат за його сестрою трошки приудраював(?) і знав мене. Але ж він нічого мені не сказав за то знову, бо то був знайомий. Чого ж він мойого батька? Ти до мене говори. —Ти до мене прийшов, мене вигнав з помешкання, так ти кажи, що я погана. А що мого батька ти зачіпаєш, то ти ж,

кажу, навіть не знаєш який мій батько, бо він умер мені двох років не було, а ти, кажу, два роки чи три тут живеш. Про що ти говориш?

Коли я розсерджуюся, то я дуже зла. Просто не то, що я зла, але я всі свої ті почуття покажу, бо я не буду так, щоб перед ним кланятися чи що. Чого йому кланятися коли він приходить мене з хати вигонити. Нема чого! Ну то він мені ото так і зробив, що він вийшов з хати і пішов, а ми на квартирі осталися. А якби я мовчала то він би мені так зробив би.

Пит.: Ото кажеться, що вдома в Вас говорили, по—українському.

Від.: Ми по— українському всі говорили й я по—українському говорити вміла, тільки, що вже ж багато побутової мови вся українська лишилася. А вже що приходило нове в науці, тобто, чути такі вже літературні слова, читала ж я багато російських, то в мене дуже багато російських слів і на сьогоднішний день вони в мене є. —То Михайло колись, каже, сидів і слухав як ми з Алою говорили, каже, мати за 15 хвилин сказала 15 російських слів.

—Ану, каже, кажіть які?

—Ви сказали „дрожжи" а не дріжджі.

—Е, кажу, не прічипляйтеся до одної літери. Не причіпляйтеся, кажу.

Ви ж знаєте вже добре, який Михайло. То він, ото, він видряпав отам десь напих(?). Ану, скажіть мені, він сказав „статья," а я знала вже, що треба сказати, що стаття пишеться з двома „т." А по—російському „статья," мягкий знак, я. А я говорю „стаття." Ну бачиш, бачиш —то моя Маруся то сказала. То я знаю, що стаття, тільки звичайно як в ході розмови то просто забудеш і так же говориш, як воно і не треба.

Пит.: Чи було багато таких родин в місті, що говорили по—українському?

Від.: Та ми всі там говорили по—українському. Такі то наші знайомі, ніби родичі, всі говорили, я ж ... ага ще Вам хотіла сказати. Один раз нам дали ночувальників, бо нам дуже багато, багато раз давали ночувальників. В нас будинок великий. І проводять салдатів, які всі у нас мають переночувати. Ми вже привикли до того, значить, мамі з того всього будинка осталась маленька хатка така, отце о відтіля і отак до ... отка (?) спальнечка маленька. У нас було стояло ліжко і ліжко ж, ну, таке ординарне. І от такий прохід. От такий був межи ліжком. Оце все. А тут поставили вже ми скриню, бо щось мусіли забрати. Ні шкафи, нічого, тільки скриню, щоб щось понакладать. Маленький такий диванчик, це впродовж і це ми тут були... Прислали нам один раз, якраз перед Водохрещами, я не знаю, чи восєм душ салдат, чи девять. Ми не знаєм, хто вони такі, чи то українці чи то большевики. То так, що ті прийдуть другі. Що ми були не в курсі справи, про що можна сказать, і про що не можна сказать. Ну, мама моя була така що завжди каже: — А які вони не є, вони бідні діти, вони мобілізовані, їх заставляють іти.

А саме оце було Різдво, були в нас ковбаси, була шинка. Мама все це дала, вгостила їх. Ми здивувалися! Вони сідаючи за стіл, перехрестилися. Вийшла мама: — Та й хто ж вони такі?

—Більшовики, каже, не хрестилися.

А вони подивилися. В нас був журнал „Основа."

Вони кажуть: —Хто політикою займається?

Тут я злякалася. Політикою займається. Та ніхто! —У нас, кажу, немає нікого. Я та мама.

—А чиї ж оце книжки?

—Це, кажу, покійного батька. Батько вже повмер, коли мені ще двох років не було.

Вони подивилися. Там іще були другі книжки. Були такі, що й по—українському були написані, але старинною такою ще мовою. А вони: — Батько був політичним діячем?

Та де ж казати, що був. — Ні, не був! Не був нічого, — я їм кажу. Вони подивилися. Як вони вже виходили, так вони сказали, що вони петлюрівці, і що вони прийшли на переговори. І вони їх нікуди не потаскали, а взяли, дали до нас у хату. І то вони в нас переночували. Ото я пару бачила, бо ми думали, що то більшовики. Бо саме більшовицька влада є, і вона такою була, а вони їх тільки взяли, й де вже вони їх діли, чи вони їх пустили, чи вони їх там що. Вони вже того потім нам не казали, бо того ж може і не могли сказати, але тільки сказали вже мамі, що: —Ми ж, каже, мамо, —так і

сказав, —мамо, мамо, ми петрлюрівці. Дякуємо вам, що ви нагадали, що це свято, і що ми таке свято побачили.

Так то так. А мама незнала навіть, хто вони такі, бо прийшли тільки, бачила, що хрестяться при їжі, то ми здивовані були. То вони вже виходячи, щоб ми не сказали чи вони, може їм також не казали, хто вони такі. То я, я далі їхньої долі вже не знаю, як їм було. Куди вони йшли, й чи їм було добре, чи їм було зле, не маю поняття.

Пит.: Так що в Вас говорилося, наприклад,про Петлюру? Чи люди думали, що це добра людина таки?

Від.: Це вже як я була старша, як вже й Петлюри не було, то я чула, що одні говорили, що тоді добре було в нас. Ага, що я пам´ятаю. Що були в нас так як оце тепер є листи до виборів, то в нас була така листа, як стало „учредительное собрание" якесь то, то вони нам роздавали ті листки, що там написано чи так „А" то „Б" партія. Ну, але я тоді просто таки не додивлялася. І то не один лист був. То там, але тоді Петлюри, я не знаю, щоб тоді ще було ім´я Петлюри. Тільки я про це вам просто не зумію сказати. А за Петлюру знаю, що в мене три брати в Петлюри служили. То в нас вже, звичайно, вже всі говорили за братів. Бо знаю, що й в дядька той портрет Шевченка висів і Кобзар був; так що всі про Україну звичайно що знали, і щоб такщ о за других, то я вже вам не скажу.

Пит.: А як вперше встановилася совєтська влада чи Ви думали, що це погано буде, чи як думали?

Від.: Ми думали, що скоро прийде все назад. Хто думав, що буде та радянська влада до краю! Но ніхто не думав. Я не знаю. Були такі бідні які жили, горювали дуже вже такі, і вони були вроді за совєтами. Були. Бо то ж як потім же комуністи постановилися з чогось. Але я так близько з такими людьми не була, бо в нас рідня велика була, так як оце, як і в вас щось ви зійдетеся. То і в нас таксамо було багато народу, дітей багато, а потім вже їхні діти, і всі ми були такі діти дружні, що в нас там чужих гостей не треба було навіть. У нас були свої.

Пит.: Люди не вірили ще довго може існувати.

Від.: Все, все казали, що це так, це трошки, а потім все встановиться й буде так, як треба. Ну й за Петлюру то в нас, це ж мабуть при Петлюрі, що в нас була катедра в місті й приїжджали до нас із Полтави співати через тиждень. Одну неділю, правилося по–церковно–слов´янському, одну неділю по–українському. Так що тут як хто каже: —І де мені й де ви чули?

Кажу: —То ви не чули а я вже, кажу, чула.

І багато людей ішло. —Соборна, казали, та катедра.

Ішли до собору послухати як співається по–українському Служба Божа. А по других церквах не було, бо ані нот не було, ні слів же ж нічого. Ті вже, що знали, то вже було перекладено воно це ж з церковно–слов´янського на українську мову, а в наших церквах то воно ще так не було. У нас було п´ять церков. Ну, а в катедрі так ото то туди ходили люди слухати, як співається по–українському. А багато було таких, що любили совєтів, а багато було таких, що не любили таки. Але зразу то ще може й казали, але потім, як побачили, що казати тяжко то мовчали.

Пит.: А так про білих, що думали? Про Денікина?

Від.: Про білих? О білі в нас також були в місті. Денікинці були. У мене враження, значить, те було тільки, що вони прийшли до нас і кажуть мамі, що чи неможна курку, у рібу ловити. Мама каже, ну, якщо вловите, то ловіть. Це він не довго думавши патиком узяв і бах якусь курку по нозі вловив. А мама думає, хай попробує вловити. Та це я знаю. Значить, у нас вони також були. От що не було в нас на квартирі денікинців. Цього не було. Вони дуже коротко в нас були. Перейшли тільки. А бачить, бачила їх. Бачить, бачила. То були, ну до денікинців, то не була частина якась така, що йшла до денікинців. Були також такі. Ну, але від скільки я знаю священика нашого, сини були в Петлюри. Другого священика Тихонова також був у Петлюри, ну, але такий священик як у нас був Хробатий, то той був настоящий москаль. Тільки в того синів не було, то були дві доньки. Не знаю, чи вже може пішли до денікинців. До денікинців дуже мало. Дуже я ж про них якось так і вони ж і не довго в нас і були. Я не знаю скільки вони були. Місяців, місяців п´ять може.

Пит.: Чи можете сказти, ну як мали до діла з активістами чи представниками радянського уряду чи що, чи це, які це були люди? Свої? Чужі? Місцеві? Приїжджі?

Від.: Були й приїжджі, але були й місцеві. Були приїжджі, але були й місцеві. Я тепер то навіть не пам´ятаю прізвищ, але я знаю, що то були свої. А знов як мама ходила за хату просити, щоб дали їй хоч у хаті мешкати в своїй хаті, бо дали зразу в аренду хату матері, ну то то вона як в аренду то ще ми мали, а як зовсім забирали, то вже вона просила, щоб покищо дали їй помешкати, то там були, то були чужинці. Бо як вона розказувала, що ходила й прийшла, то вона розказувала ж по—російському. Повторяла те, що вони казали. А мама ще мала хронічний бронхіт і вона як нервується, то ще дужче закашлюється, й він і кричав на неї що: — Перестань кашляти! Перестань кашляти!

То це були росіяни там. Але то було багато своїх. Так як наприклад кажуть, що і дзвони — в нас церква ж була коло нас — дзвони збирали, знімали, то було багато своїх. Я там уже не була. Я дивилася тільки з вікна, як знімали ті дзвони, але там були наші люди таксамо. Так як поліція приходила, то там може й ті служили. Я їх не знаю, не буду казати, але тільки було, в нас було таких багато що по—російському говорили, що то були не наші люди. Було. НКВД також недалеко коло нас було. Був один жид.

Пит.: А в Вас були багато їх?

Від.: О, в нас мало їх було. Вони займали строї (?)також. Вони всі, мов, училася; я багато коло тих жидівочок. І зо мною всі були гарні. Вони в нас іще Закон Божий учили. У нас священик був дуже добрий. Казав: — „Отче Наш" і вам можна вивчити.

Ну, і вони вчили.

Пит.: Чи були серед них і такі,,, що по—українському говорили?

Від.: Та от вони говорили в нас всі по—українському.

Пит.: А між собою так? Чи по—свойому?

Від.: Вони по—жидівському не говорили. Я думаю, що ті ще вміли. Це не так як тут уже, в Америці, то вони не вміють навіть. Я думаю, що вони знали, але вони ніколи поміж собою не говорили, навіть, щоб у клясі, щоб там вийшли на перемінку, й щоб вони поміж собою по жидівському. Ні! Ніколи, ніколи. Бачите ті, що говорили по—українському ті говорили по—українському, а ті, що говорили по—російському, ті говорили по—російському. По—російському дуже мало говорило. Бо то Переваль, то Гадяч.

А потім уже під час революції то поприїжджали такі великі „тузи," що називаються. Та Рапапорт, Єлена Рапапорт.

Пит.: О, це славна людина!

Від.: Так. То вона так говорила по—російському, що я не знаю чи хто—небудь у нашій клясі міг так потрафити говорити по—російському, як вона говорила. Ну, то видно багаті були. Вона з самого малечку по—російському говорила. Я певна, що вона не вміла говорити по—українському. То дуже вона говорила. Та друга Крайцер Фрідреха була німецького походження. Також така вишліфована. У нас таких не було нікого. Бо ми собі простенькі такі собі дівчатка, а то й вдягнуті гарно і вимова вже російська. Не може то вже не можна було сказати, що вона жидівка була. То вже! А ті наші то ті по—нашому говорили. Клясна дама колись на одну кричала Жан Бурґен. Каже: — „Ну пусть все говорят, но вы же Женя, вы же Жан Бурґен, какое вам дело в украинскому языку?"

Вона каже: — „Я больше не буду, Екатерина Николаевна."

Тут тільки повернулася й з дівчатами вже по—українському говорить. Бо вона поміж українцями жила. Знаєте, вони ще не придавали тоді значення, чи вона тотальна росіянка була то, то якогось французького походження. Батько її був великим паном на цукровому заводі. То вже приїжджали до нас вони. Ми жили в Гадячі. Приїждзали до нас учитися тільки. О пам´ятаю ще, бачите, що з царського часу осталося в мене. Це також до українців не стосується, але я тільки просто, як дух часу який був. Приїжджали Ляндсдорфа доньки. Вони не жили в Гадячі. Десь в Миколаєві. Вілла, чи як по—теперішньому у нас казали дача, або може то просто так. Там вони займалися господарством. Тільки приїжджали на літо як коли, а зимою вони чомусь то приїздили сюди здавати в цю гімназію, ці іспити. То я чула і бачила як вони здавали. Стоїть така здорова дівчина видно викохана, а відповідаалаа по географії. І їй треба по географії указкою показати на мапі. А мапа німа. Ненаписано. Треба ж показати де така річка, такі—то притоки, таке—то місто де стоїть. Воно позначено, але ж ти ж мусиш вивчити.

А вона нічогісенько! Учителька встає, бере ту указку і каже: — „Ну, как по—вашему, это Волга?"

— „Да."

— „А вот здесь, а вот это Ока, а это то, а это то."

— „Да, да" —і здала іспит!

А ми тоді дарма ж, що малі. Ми кажемо своїй класній дамі: — А чого так, що нам не показують і не кажуть, щоб ми казали „да," а щоб ми самі знайшли й щоб ми знали де?

А вона каже: — „Знаете девочки, что я вам скажу. Вам нужно выучиться и нужно будет быть или учительницами, нужно зарабатывать себе на хлеб, а этой, её не нужно. Ни Ока ни Волга. Если ей нужно на Волгу, так её повезут. Если ей нужно будет туда, так её отвезут.

Так вона нам чистокровно розказала — як найліпше. Також видно її чуть було по вимові, що вона українка. Вона нам розказала. Що, каже, вам треба вчитися. Ми так зрозуміли, що прийшла дурна і сказала так і вже. Що це я вам за користь дала, посміємося та й все.

Пит.: Цікаві спогади. А як люди, як Ви й Ваші товаришки зустрічали факт, що завелася українська мова в школі?

Від.: Ми були раді. Ми були раді, бо це нам тоді вже було зовсім не треба було по—російському. Бо то так, тут говоримо поміж собою по—українському. Як пішов, або вчителька що—небудь запитала то вже ж треба відповідати тільки по—російському було. Ну й з книжки по—російському вивчили й ото ж бачите класна дама навіть тій сказала, що чого ти так, каже. Так учителька друга й не зрозуміє, що ми їй говорим, як така що настояща. Там у нас було пару таких. Російську мову викладала одна вчителька то правдива росіянка. І знову російську мову викладав учитель, і також настоящий росіянин. І то ж і його вимова інакша й вже й все. Ну, то ми його козлом звали (сміх), ну це таке я вам скажу. Я ж кажу, що з мене великої користі нема.

Пит.: Ні, це дуже цікаво! Це твориться образ того життя, що було.

Від.: Ну так, що тільки, що може воно все, підсумується все й тоді щось з того витичка зробиться.

Пит.: Якась картина твориться.

Від.: Так! Так! Що там може бути.

Пит.: А як довго в Вас існувала церква? Церкви взагалі?

Від.: Я вже не пам´ятаю, в якому році церкву закрили. Я в роках то дуже паскудна.

Пит.: В 30—му році?

Від.: В 30—му може. Ну, я просто.

Пит.: Але ще яких 10 років після революції.

Від.: О, ще була, бо то це ж ми поженилися в 27—му році. То ми вінчалися в церкві. Це ще вінчалися. Так, але вже Галю хрестив священик. Ну, то я й помилилася. Але то остався один тільки священик, а тих поарештовували всіх. А це Галя родилася в 38—му році, в 39—му році. То вже не було священика. Ну, то так приблизно може. Я не знаю, чи під час голодівки були священики ще. Під час голодівки чи були ще священики?

Пит.: Вже не було!

Від.: Вже не було. Ну, то тоді так приблизно в 30—их, в 30—му, в 31—му.

Пит.: А Ви ходили до автокефальної? Чи була в Вас автокефальна?

Від.: У нас не було. То ж я вам, кажу. У катедрі через тиждень приїжджали, співали по—українському.

Пит.: А так, щоб стало?

Від.: Ні, не було в нас. Так як були священики, то так і осталися, й так все служилося по—церковно—слов´янському. Крім катедри, що приїжджав хор співати. Я вже не знаю, як там у них виходило, бо може зі своїм священиком, бо той Хоба(?), що був у церкві то він цілком не той, бо то був росіянин.

Пит.: Чи Вам відомо, як це виглядало, коли церкву закривали? Чи Ви це бачили, чи чули?

Від.: Як дзвони знімали в нашій церкві то я пам´ятаю. Правда, що люди плакали, але що стояли, нічого не могли, бо була поліція там же ж, не давали. То дзвони

скинули, але ту церкву не зруйнували зразу. Зразу церква осталася. Потім її розібрали просто. Просто розібрали не дивлячись на те, що це була старинна церква. Ще вона була дерев´яна і все, але розібрали.

Пит.: А як це Вам жилося при НЕПові?

Від.: Ну, при НЕПові трошки було легше, бо все можна було купить і люди таки просто і базари стали ліпші, стали вивозити й скотину продавати на базарі, свиней повивозли. Можна було купити й собі, там щось. Потім знову все скоро в скорості закрилося.

Пит.: Чи Вашій матері дозволили торгівлю?

Від.: Вона не торгувала більше. Ні. Ні. Вона не просила їх. Так вона була старша. Вона не могла вже зовсім торгувати, не займалася. То щоб ту торгівлю відновити, то велика справа була, але тепер же позабирали все. То ж не її було.

Пит.: Чи так у Вашій родині, чи люди взагалі цікавилися політикою, тим що діялося в Харкові, чи в Москві?

Від.: Та люди звичайно цікавилися, тільки, що в нас мужчин не було в хаті. Бо як мужчина, то тоді як він цікавиться то ти бачиш, тільки я та мама. Це вона все газету читала. Але бувало прочитає газету — кине й не хоче, не хоче й згадувати про неї. Бо це там же, що пишеться? До *garbage*–у!

Пит.: Чи пам´ятаєте хоч деякі назви тих журналів чи газет?

Від.: Гадості „Известия" (сміх).

Пит.: Але українські.

Від.: Я то просто не читала. Ну я тоді ще просто не цікавилася тим. Ну, скільки то вже мені було? Ну, то як вже стала революція то була, старша була. Ну, що там за старша? Було 11 років. Всерівно ж я не могла нічого в 18–му році. Пройшло. Хіба я там що знала ще? Я ще тим не цікавилася цілком. Це ще як хлопець то може б більше. Та може би й дівчина, якби я така мудра, як тепер.

Пит.: А чи це до Вас доходило, що діялося по селах? Чи знали Ви, що там розкуркулення відбувається?

Від.: О так! О так, це ми знали. Та ми знали, бо в мами було багато знайомих. У торгівлі то знайомство було велике. Чули, що того розкуркулили. Потім, ага ще що, в нас, мимо нас вивозили одного на розкуркулення. Городського. Такого, що він там займався овочами. У нього овочі. Ціле літо було, що він привозив і він бідака такий робітник був! Сам працював, жінка працювала, діти працювали. Ну, але напевно ж таки мусив найняти якусь допомогу. То його взяли, зробили куркулем. Який з його куркуль був? Землі в нього не було. Садок він собі наймав. То ми бачили, як його родину везли. То всі сусіди виходили й кожний щось кидав йому туди на дорогу. А в нього не було куска хлібу зі собою взяти, як його вивозили. Оце я пам´ятаю. Це в нас у городі було. Це не то, що зі села, не треба, щоб хтось казав, а це я на власні очі бачила. Оце я так кажу. А це мені навіть випало з голови, й якби ви не запитали то я б якось то, не знаю так, так просто чоловіка вивезли з дітьми маленькими.

Пит.: А це чоловік з міста?

Від.: З міста. З міста. І він, я ж кажу, садівник просто. Просто такий був. Наймав землю, не своя земля. Землю наймав і продавав. Продавав там такі речі як яблука, груші, а таке як помаранчі, то видно звідкілясь йому привозили, бо в нас помаранчі не родили. Але в нього то все було, на широку ногу, бо він кожний день на базарі був. Я вже не знаю, чи він зимою продавав. Я не пам´ятаю. Мабуть ні. Ні! То тільки літом. І бачите з того жив, жила родина ціла. Це ж звичайний працівник, звичайнісенький працівник, який нічого з багатством не мав спільного. Абсолютно.

Пит.: То так як і більшість тих так званих куркулів. Це ті люди, які найтяжче працювали.

Від.: Ті що найтяжче працювали, а потім ще були такі куркулі пореволюційні вже. Революція їм дала. Наприклад була гарна родина така. Може там вісім душ дорослих, батько й мати, що здорові, ще дід і баба там є, і все живуть в купі. І їм кожному зробили наділ землі й вони за ті роки робили, не наймали ніде нічого, їм пішло добре, земля була добра й вони розжилися. І вони собі вже підробили тих грошей, купили собі там волів, чи купили якісь ходи, в нас казали та такий віз. Казали ходи на залізних тих, не знаю чи правда, я б сказала, та не знаю. Отже ж то возити й вже. І він вже став куркулем, і їх взяли і на Сибір послали. Самі дали землю, щоб вони робили. А були

такі, що взяли ту землю, і воно було бідне й не вміло ту землю робити, а ще й ледаче було на додачу. І воно не було куркулем. То те. А той, хто робив, хто був працьовитий, то мав. Так у нас один був. Він уже старший був. Діти робили вдома й ні на чому було робити, а він скотину пас. Знаєте корови; то в літі він брав і корови пас. А потім їм дали оцей же наділ, як казали. Наділили, як називається. І тоді за цей наділ послали в Сибір. Ну й де тут логіка яка–небудь? Просто аби тільки, щоб щось знищити чи щоб таке, щоб зробити. Це ще тепер вже розумні голови там є, а тоді хто прийшов до влади? Саме шумовиння прийшло, та й більш нічого. Вони те, що робилося може там щось і казав може хтось, щось добре, то поки воно дійшло до низу, то воно нідочого не було вже.

Пит.: А що в Вас було чути про колективізацію? Чи що самі бачили?

Від.: За колективи — просто таки нічого! У нас колективи; ми ж у колективі не були.

Пит.: Але чи чули ж, як то виглядало?

Від.: Чули, що не хотіли йти, що брали корови, брали туди скотину, все це в колектив мусили зводити, реманент увесь, щоб звезти туди, і люди не хотіли. От, по–перше бачили, що з того нічого не буде. У нас один такий був знайомий селянин. Він багатий був. Він каже: — Я, каже, візьму колгосп, але тільки колгосп — та й буде колгосп, тільки щоб ми зібралися, ті що вміємо робити й ті, що в нас і реманент є й корови і все. Ми зведем до купи, і ми покажемо, що ми й в колгоспі зробимо. Але ж так не давали. В колгосп пішов той, що в нього нічого не було й той давав, що в нього все ж було — все віддавали. То звичайно, що ті не хотіли туди віддавати, що й бачили, що й дійсно нічого вже не вийшло. Тут сама людська істота не приготована до того, щоб щось було б спільне. Кожний хоче собі окремо, щоб він заробив, і він бачив, чи він проробив, то вам на помилці вивчитися буде робити ліпше і взагалі людська істота не хоче віддавати свого, а хоче для себе все забрати. І нема ніякого толку, і не буде його в тому колгоспі ніколи. Нізащо! Бо то кожний хоче собі, щоб він був господарем того і розпоряжався й все. А що робили з колгоспами потім? Накладали так ці „продразверстка" як вони кажуть і на колгосп, що оставалося там крихта — платили людям за трудодень там скількість фунтів збіжжя, що в них то хліба не хватало до Різдва, а він робив цілий рік, бо він ніде ж не заробив інакше й не міг іти і через те стали люди йти кудись–же ж дорабляти. Те що й тепер робиться те й тоді було. На базар було виносити „единоличника," як його називали, що він сам робив. То той як йому гірко присадибна ділянка була, а він такий бурячок виніс і моркви виніс і цибулі на базар. А колгоспи що? Віддали все, а самі осталися, то зерно поділили поміж собою, а на базар нема нічого. І ніхто не хотів у колгоспи, то сама біда тільки в якого вже тратити не було чого. Тільки, що він вигравав у тому, що пішов, бо в нього ні корови, нічого. Але в нас мало таких людей було. В нас переважно були люди середньо заможні. Значить то, що багаті такі були, то були ще й багатші. А то ж я не знаю, я бачила, що селяни всі були такі вдягнуті, діти ж училися, і зо мною в гімназії вчилися так що я ж бачила, що вони й повдягнуті були, тільки по–свойому, вдягнуті ліпше. Але вони ж були й приходили, а потім вже нічого не можна було з колектива так як дитину вивчити. Ну, тоді, правда, при радянській владі стала ж, ну, як безкоштовна. То не платили нічого вже.

Пит.: Чи в цей час обставини життя в місті змінилися?

Від.: О напевно! Нам нічого було купити. То просто не було, не було чого купити. Не було чого купити. Я вам скажу такий приклад: це вже як Ала була маленькою, то в мене були такі торбинки понашивані такої величини, четвертка сюди, трохи менше четвертки, і я з тими торбинками йду купувати. В оцю торбинку купила два шклянку пшона. Бо винесла жінка — на шклянку мірила пшоно. Так це добре, як хватило його, а в цей стакан цукру, щоб кашку присолодити бо вона таки ж дитина не розуміє, що колективізація, і вона хоче солодкої каші. І оце таких торбинок накупуєш там гороху там квасолі. Це ж такий був базар. І молока принесеш. І це тоді, як ті його вхватять, а якщо його винесе на базар вам, мало–то беруть. Я якраз брала молоко, то мені глечик такий опішнянський, що в нас роблять, такий український вимальований, то розбили, бо я не могла туди добратися, а чоловік сильний був, стурнув мене, й я впала й глечик впав. То я ціла встала, а глечик розбився. І він набрав молока, я не набрала. Та ж ми тільки базаром жили. То, що пішли на базар і купили, то й з´їли. А як стали

колгоспи, то на базар уже не виносилося так багато, як раніше виносилося. Потім були такі колгоспи, що в них було більше чого–небудь, так як ті таки вивозили. Ну, але я не знаю, в кого я фактично купувала, чи в колгоспниці, чи де. Та колгоспниця все рівно, та що в неї була присадибна ділянка. Присадибні, як мали трохи землі то переважно виносили. А так то було нам тяжко, вже як була колективізація спочатку. Я не знаю; а коли це в нас було, що в нас одна цибулина коштувала карбонванець. Це в 32–му, 33–му. Одна цибуля коштувала карбованця. Скільки можна було заробляти грошей, щоб таке то купувати? То тоді в нас було так дуже трудно з харчами. Боже! Таки ми могли пережити і не було, значить, і ми так уже не голодували, як другі, бо було, що продавати. Не так продавати, як міняти. Міняли. То кожух мого батька, він вже не кожухом називався, а називався пальтом на вовні, критий зверху сукном, то віддали за три мішки картоплі. А у мішку скілько було? Пудів два картоплі було. Так! Ну, то за три мішки картоплі віддали, і то були раді, що хтось був такий, що трапився, що взяв. Ну, бо з того то було. Галя, ця моя старша донька, каже: — Бабуню, зваріть мені одну картоплинку.

Це вже було, що на всіх треба ділити, а їй вже специяльно варилася картоплинка одна. То дуже тяжко було жити. Мої показання не для Гарвардського університету. Вам треба ліпше.

Пит.: Нащо? Це якраз це. що нам треба. Ви так не думайте. Це якраз це, що нам треба.

Від.: Ну, так. Може щось, відсіля, а ще може ще хтось розкаже, воно до купи зійдеться, і буде добре.

Пит.: А коли почали приходити до Вас до міста селяни голодні?

Від.: Оце ж якраз було в 33–му році мабуть. В 32–му, 33–му коли приходили голодні селяни. В 33–му. Я ніколи в історії не знала дат, так що я не можу сказати.

Пит.: Чи можете це трохи дещо описати, як ці селяни виглядали, що вони робили?

Від.: Ну, приходять бувало по двоє, другий раз по троє. Приходить мати з двома дітьми. Опухлі лиця і ноги, таке і просять того куска хлібу. Поки було, що в нас, то ми давали, але вже як не було, то не було, що дати. І в місті мерли люди. Такі, що я знаю, що там жили таких двоє старших. Він видно десь колись служив, мав собі садибу велику, хата така була простенька, але двоє то також вони просили. Знаю, що приходив один до наших знайомих, ще як я була дівчиною, то батько тих приходив, просив — тому я давала. Бо всіх не нагодуєш. Де ж ми можемо для всіх взяти? Бувало, що посаджу його в кухні, там йому щось їсти дам і ще йому кусок хлібу дам і додому. А тих то я не знаю других. І другим давали тим, що могли. То той і за батька мого розказував, бо він знав батька. Вони служили колись разом, і такий він був інтелігентний чоловік. Але ж він остався, сина забрали, я не знаю, чи саме в армії син був, чи що. Невістка осталася. Що вона прогодує, чим вона прогодує його, як у неї хліб і все, нема чого їсти, вона з дітьми вдома. Ну, це такий, що приходив, що я знаю. Це міський, він же ж із міста сам. І ото тих двох. А то такі приходили все рівно зі сел. Зі сел — такі о. І вони ж навіть бідні не просили. Прийдуть, станугь, постоять — не дають — повертаються. Це так тільки легко сказати, як воно голодне прийшло, стало, ні звука не кажучи абсолютно. Воно знало, всі знали, чого воно прийшло. Поверталося і йшло. То жахлива історія той голод. І кажуть, що і тепер совєти кажуть, що тоді голоду не було. Я вже не знаю, як можна то казати? А що їхні люди? Там ще ж також пооставалися такі, що ще голод пам´ятають. Ще скільки їх осталося таких, що не могли втікти відтіля з того пекла.

Пит.: І багато їх було тих селян?

Від.: Багато, багато людей. Мерли на вулицях. Просто лежали і так підбирали їх. Я не бачила. Ми чим вижили — торгсином. Повідкривали торгсини. Це ми персні свої повіддавали, сережки. В мене були там пару браслетів, пару колець було таких других. То каміння викидали, а золото важили й давали пшоно, давали там хліб печений. Що ще можна було? Там можна було все брати. Там можна було м´ясо брати, а ми того не брали, бо нам треба, щоб хватило кубик хлібу й було свого хоч трошки. То ми завдяки тому вижили. А так би не вижили, бо де його взяти що–небудь? Варили це, що це буряки ростуть, а це листя. То я вперше в Америці побачила, що й тут купують то. Та то від жиру купують, бо й не знають уже, що їсти. А ми то кришили, то був такий борщ із тим листям. То багато того листя кришили. Не все ж був і хліб. Як виміняли щось

то було, а як кінчилося, що і закрили торгсин, уже не було. Ну, то тоді вони вже закрили, коли вони дуже багато золота набрали. Були й гроші в матері золоті й гроші пішли туди й все не брали, не брали й не цікавилися тим, але на золото то вони брали.

Пит.: А як місцева влада ставилася до голодних? Міліція, таке?

Від.: Я не бачила, щоб їх у таких випадках; це б десь треба було б бути в місті, щоб бути саме, щоб бачити їх. Не можу сказати, бо не знаю. Просто так не знаю. Ну нічого не помагали. Що ж вони. Вони нічого не помагали тим голодним.

Пит.: А чи були якісь розпорядження від міліції, як мають ставитися до цих людей?

Від.: Я того не пам´ятаю. Я того не пам´ятаю. Того я вам не скажу. То в великих містах, то їх просто прогонили, але це казали тільки. Априходили, то ніхто їх не гнав. Не бачила, я дуже багато не ходила, щоб бачила їх так по місті, то ні. Цього не знаю.

Пит.: Чи було таке, що люди з міста вмирали?

Від.: Ну, я вам кажу, що цей приходив до мене, той вмер. Так, то з міста. Тепер тих двоє, що то такі, що я знаю їх, бо вони жилхати йти, вони жили, як проходити попри їх, то також казали, що вмерли. Але тоді на багатьох казали, що вмерли в місті. Мерли і по містах. Тільки, що в місті якось всетаки ото бачите, так щось я не пам´ятаю, щоб так уже дуже багато. Ну, але ми оце так другий раз станемо і поговоремо з ним удвох: —Де ділися ті люди, де ділися ті люди?

Не знаємо. Певно що то під голодівку померли. Тепер я знаю таку одну, що то вона ходила шити, то в неї чоловік також умер з голоду. Дитину, вона казала, що вона також підкинула в той будинок, що я робила там. Ну, а ми не знали, що то її дитина. Звідки? Хіба можна знати, яка в неї дитина там була? То вона потім вже пізніше мені призналася, що то її хлопчик був. Но він вижив. Він його відправив. Як уже діти робилися старшими до п´яти років, то їх відправляли в другі будинки. У нас тільки в місті було. Ой, Боже, Боже! Ну, так у кінці вже голоду, а потім продовжували тих же дітей збирати, то треба було їм раду давати. А тоді вже брали їх за тих. Ви вже покінчили?

Пит.: Ну я так буду питати: —А де ж це Ви працювали під час голоду й після?

Від.: Був такий буддіт. Був створений фактично. Його не було раніше в місті. Бо була потреба. Бо були такі діти, яких матері покидали. Були такі випадки, що, наприклад, під копою находили дитину, якій був день, два. І таких там приносили, таких дітей маленьких. Були такі, що була потреба в тому, щоб створити такий будинок до п´яти років. Таких дітей приносили. А там чи йому було п´ять, чи йому було може п´ять з половиною, може було й шість, та воно таке худеньке, то брали їх все рівно, бо не було куди їх діти. Потім вже як вони були старші їх відправляли десь, я не знаю де, там де були великі будинки в других містах, то туди відправляли тих дітей. А так то це було в місті, на Полтавщині таксамо і ціх дітей було в нас 35–ро душ таких. Якраз малих таких. Як були більшенькі, то відправляли їх, то було менше. Як коли було трохи більше як там, там вони вже не дотримувалися того, так що до сорока приблизно. Їх там годували, там годували їх досить гарно, обслуга була, була навіть кухарка, був і сторож там якийсь, там і прачка(?) була й були ці няньки, була доктор, яка кожний день приходила їх провідувати. І тим дітям було там добре, але тільки, що то біда була така, що без батьків були й все. Були потім уже такі діти, це вже було пізніше, це вже було тоді як було багато арештів і арештовували комуністів. Я не знаю, чи це в 37–му приблизно. То чого на цих дітей? Тих дітей привозили. Значить тих батьків поарештували, а діти осталися. Тих дітей брали й давали в будинки. Чому ми знали? Нам не казали того, що яких це дітей привозили. Привезли, й щоб ми їх тільки побачили, і кого ми побачили? Таких, як ми. Вони там працювали десь у якомусь у другому будинку, то там приткнули приблизно тих дітей на якийсь там час, а потім відвезли таки туди, де є такий будинок, що до п´яти років. Знаю тільки, що й один хлопчик був і доня, дівчинка була. Питана, знаєте, питана. Та що воно горя не бачило. Воно жило добре. І вона все, так все як казала, що то так, як приказувала та дитина. А хлопець один то він просто як на нього нянька чогось накричала, або чогось йому не дала, або забавку в нього забрали ту, яку він відняв у другої дитини, то він приходив, оце ніби стоїть телефон: — „Дежухрный," —він ще так говорив, трошки гаркувато, — „прийди и забехри эту женщину и посади её. Пусть она сидит. Арестуй её!

Але же звідкіля він це? Від батька чув такі слова, і він це робив тут. Бачите? Відкіля ми то могли дознатися, хто він такий? Ну, але ж дитина не винувата. Те що воно бачило, то він каже: — Дежухрный пхрийди ахрестуй эту женщину, она мне такое и такое сделала.

І то чи не дала йому, або що він хотів щось, або хотів когось набити, й йому не дали й тоді він страшив і він показував свою владу.

Пит.: То єврейська вимова, чи що?

Від.: Ні, це просто як хтось не вміє вимовити. Тут є такий Бакум, що він так говорить. То в нас по–простоналюддю казали: —Гаркавить.

Що він як доходить „дежухрный" йому треба сказать „дежурный", то він літеру „р" не вимовляв як „хр;" „діжухрный" він каже, ото так. Чогось недохвачує в мові, в вимові. То ото він так казав, то нам то так „дежухрный, пхрийди и забехри эту женщину, но пхрийди," знову „р" зустрічається літера, а він її не вимовляє.

Пит.: А ті діти, що в сиротинці були, то то з міста, чи зі сіл?

Від.: О то були зі сіл, переважно з сіл. Це з міста це, що тільки й то відкіля ми би могли знати. Ми не могли знати звідкіля вони. Це вже роки пройшли після того, так мені жінка сказала наша городська, що то її хлопчик, а тоді то і принесли. А ми й не знали, що то її. Звідки б могли ми знати? Ми не знали, що то її. То це тільки одне, що я знаю, а то переважно зі села.

Пит.: Чи можете ще щось розказати про цей сипотинець, значить, про часи голоду, так як раніше про одного Яшу говорили?

Від.: Так, це так як прислали хлопчика, то я навіть не пам´ятаю, чи це вже пройшов голод, бо він був довгенько в лікарні. А потім ті з лікарні вже, ну, що ж ту дитину треба... Поки воно було хвореньке, то воно там було, й вони до його привикли й воно там привикло. І там приносив його один, такий без руки був, і такий був розсильний працював молодий хлопець. То й і йому було шкода в нас оставляти, й той за ним плакав уже, бо він привик до тих дітей. То він їв траву. Шкурична, що в нас називалася. Бо то всякі трави є, а то шкуринча спецяйльно. А в нас закритий. Він просто лягав на землю і ротом їв. Не руками, бо в нього руки були в сторону, і він ротом пасся так точно, як скотина їсть. І це ж він був у лікарні. Він прийшов вже не худий до нас, і не голодний, і всерівно їв табак і в нас був і годували його, і всі діти ніхто того не робив, а він робив. Чи він уже смак в тій траві находив? Бо він голодний не був. Йому давали подвійну порцію, щоб він поїв; думали, що може він апетит такий великий має. Ні! Він те поїсть, а цим закусить. Всерівно морозиво для нього було. І от плакали ми дивлячися на нього, що воно так вже призвичаїлося, що в тому находило смак. Воно не голодне було. Потім дитину то ще згадувала вже, що ту дитину принесли і воно, воно потім якесь було таке дивне оте дитинча. Воно пізніше вже може і виявилося потім, що воно молоко в матері смоктало й в мертвої вже матері, і ми не знали скільки днів та мати вже вмерла. Бо й ті люди що прийшли, бо ті ще другі люди, що бачили, то так просто села вимирали і не знали. Нікому ж було вже ховати бо те слабе не підніметься а те вмерло. То таксамо ту матір знайшли може через декілька днів, що вона вмерла, а дитина була ще жива. Бачите?

Пит.: А як ті діти після того виростали?

Від.: Ми ж про це вже нічого не знаєм. До п´яти років, вони бували в нас, а потім йшли в старші такі сиротинці; в нас було таких п´ятеро домів. Там багато дітей було. Було по 300 дітей. А в великих містах то може й більше, бо в нас там недалеко від нас було, що вже казали 350. А були, що може там і побільше було. Там їх і вчили, й потім вони відтіля в школу ходили. Як ті, що добре вчилися, то вони в школу ходили. Я наприклад знаю одних знайомих і тепер, що він каже, що він був у сиротинці, а тепер він інженер. Він каже, що відтіля вийшов і вже став сам собі заробляти, а потім став учитися. Знаєте в кого до чого були здібності. Але там були здібності в тому сиротинці, то йому давали можливість. Це ж було, а потім досягнуть і діти вчилися.

Пит.: А цей хлопчик, що траву їв то Яшою звався?

Від.: Яша, Яшко він називався.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ні, це таке що, таке що ще там знаю, то думаю тут не відноситься. То вже особисто таке, що я там пережила і все. То голова в нас була така малограмотна жінка, а потім її таки змінили на партійну. Ну, я б не сказала, що була різниця велика в

керуванні, що в тієї партійної, тільки, що та більше. Поперше вона хотіла і мене і там ще одну, така була також зимою там працювала, щоб нас відправити з того, щоб ми там не працювали і казала, що наше соціяльне походження не таке. Але голівний лікар був жид, то він сказав: — Я, каже, не буду — і взяв якусь комсомолку одну. Ну а вона кінчила школу, бо вони потім школу закінчали спеціяльно на те, вчилися заочно і вчилися, бо я мала, такий був у нас однорічний, так як курси були сестринські зразу, а потім нам сказали, що як ми будемо мати настоящу освіти, настоящу медсестру так тоді ми дістанемо більше зарплати. То ми вчилися заочно. Потім поздавали в школі, звичайній медичній школі. Але це вже було перед війною. Це вже було аж перед самою війною коли ми закінчали, бо то ж мабуть років два, якщо не більше вчилися. Бо це ж тільки вечорами. Наймали собі лікарів, лікарям платили, і вони нам викладали. Оце ж у нас були й там такі були, що в шпиталях робили, а не мали тієї освіти, щоб служити такими сестрами, то треба було якось освіти достати собі. Ну, але це вже обікрали нас. Ми мали дім перед міліцією, і другі там були. То тоді, значить, що люди були голодні. Прийшли й обікрали. Забрали там і борошно, забрали масла може трохи, багато там масла не було, але це вже після. Крали коли вигідно. І тепер крадуть.

Пит.: Чи Ви мали які–небудь клопоти з поліцією? Чи бажаєте про це говорити?

Від.: Із поліцією ні, я не мала ніяких клопотів, а то тільки мала зі своїми завідуючими клопоти, бо мати була без права голосу. І було так, що давали картки. І йому не дали. Йому дали тільки 200 грам хлібу, й більш на нікого нічого. А це тоді коли хліб, те що, як ви там не достали, то ви його не достанете ніколи. А мені за те, що я працювала в тому будинку, то мені давали 500 грам хлібу й по 200 на моїх утриманців. А в нас була тільки одна тоді дитина, мала, і була моя мати, на яку я мала право взять. А він не мав права на мою матір. А моя мати — я мала право взяти. То моя голова мені сказала, що моїй матері не полагається бо вона без права голосу. То що 200 грам то також. П´ятьсот, та два рази по 200, це вже 900. А він свій хліб з´їдав. Там йому давали тарілку супу й 200 грам хлібу. Це все, що він мав. Він же ж не міг нам нічого. А як він приходив, ще ж йому треба кусочок оставити на вечерю якийсь там. Ну, а я така, що то ж бачите того тільки (сміх); взяла за те що, і думаю ні, я таки піду в міськраду і скажу їм за це. Прийшла й кажу: —Чого ви моїй матері хліба не дали?

А той каже: —Я, каже, де ви, каже, я не дав?

—Ну аякже, кажу, прийшла, кажу, голови і дає, кажу, всім, бо то картки давалися, а моїй матері нема через те, що вона не має права голосу.

То був свій. І що ви думаєте? Він мені дав матері бо таки був свій.

Пит.: Це вже після голоду чи під час?

Від.: Ні, це було під час, як були картки. Це тоді якраз, як був голод. То він робив трохи. Оце таке було, такий порядок був. Давали пед–персоналу називали, чи тим учителям, і давали медичному персоналові по 500 грам і втриманцям по 200. А як ви так десь працювали, як оце була там майстерня там, різні ж були, то скільки то доставав той, хто працював 200 грам, більш ніхто з родини не доставав. То ми також дуже дуже переживали це, то ж також треба було все, що дещо в кого в людей хватало, то неслося на базар, бо ви за гроші нічого не купили, тільки проміняли, якщо ви знайшли такого, що хотів те, що ви хочете продати. Тоді як ішла, то я вже не йшла, а я летіла, щоб показати їй ту книжку і таксамо прийшла до мами і дзвоню, у нас дзвінок такий був, також що такий–то стародавній. І мама йде, а я кажу: —Мамо, дали.

Вона каже: —Я вже чую, як ти дзвониш. Я знаю, що дали.

То це такі були штуки з тими, із моєю директорією. А директорія була так що голівна. У моєї мами брат —може й зараз він ще живий і дві сестри були в мене —от батько вдівцем женився на мамі —то його діти були, так вона в моєї вже сестри була —служила в них, прислужанка. Уявіть собі, як мені було з нею гарно жити тоді, як я була. Але це не вона зробила. Вона мені ще більше творила. Ну але тільки я така що я все не давалася. Все до ті як виряжали з квартири я пішла в управу й він мені каже: — „Аха, а как ваша фамилия?" Я сказала.

—„О я знаю родителей вашого мужа."

Це був не гадячанин, це було видно якийсь приїжджий.

— „И знаю, и брат у тебя."

—Ну, те що знаєте, кажу, то скажете, щоб з помешкання виходила?

— „Я еще ничего не сказал."
—Добре, кажу, ото подивіться.
Висить от портрет Ворошилова.
— „Вот," каже, „чёртова баба, брать её?"
І таки дав мені папірців на те, що я маю право жити в тій хаті, де я жила на помешканні. Ясно, а що йому казати, ну, скажіть мені. Він мені розказував, що він знає, а я знаю, що вони торопці, що вони також без права голосу й, що мені там говорити дуже, мені ж нема, що говорити. Оце я тоді кажу, що Ворошилов мій дядя, добре — тоді дайте, а тільки те, що він мені не дядя, я вам зразу скажу. І дав! Знаєте, жінці взагалі легше піти особливо, коли не треба не сваритися. Бо то сваркою нічого не візьмеш. Нічого! А так „придуритися колядником" добре ще. І то мені експромптом приходить швидко. Ворошилов не мій дядько.
Пит.: Ну так щиро дякую за цінні свідчення.
Від.: О, та де вони цінні?

Anonymous male narrator, b. October 26, 1917, in a village of 1,300 inhabitants, Popil'nia district, Zhytomyr region, one of six children of a prosperous, "consciously Ukrainian" peasant who has 33 *desiatynas* of land before the revolution, 9 ha. afterwards. Narrator's eldest brother and uncle served in the Ukrainian Army under Petliura, for which both were arrested in 1928 and sent to Kolyma. During the 1920s the village was run by local people, about eight or nine local activists recruited from among the poor and middle peasants. Narrator gives information on communes founded by Communist farmers from US and Canada in the 1920s and later disbanded, as well as on armed resistance to the Soviets in the mid–1920s. Life under NEP was "not very good" for narrator's family because his father had business problems resulting from pre–revolutionary debts and then expropriation. Narrator was expelled from the village school after four years as the son of a kulak, his father being disenfranchised in 1927, and his relatives who had fought for Petliura were arrested the following year. The village church in 1924 went over to Ukrainian Autocephalous Orthodoxy. A neighboring village, which was "more conscious," went over to Autocephaly in 1921. About 10 local villagers took part in closing the church at about the same time as dekulakization. In 1929 only about 15 people signed up for the collective farm. In 1929, narrator fled to Kiev and his father to Kerch and then to Kharkiv in order to avoid arrest. In Kiev in the early 1930s most workers and their children spoke Russian, although narrator attended a Ukrainian *semirichka*. Narrator became acquainted with some families of the Party elite, some of whom he found to be quite "consciously Ukrainian." Beginning in the winter of 1932, hungry peasants came to Kiev looking for something to eat. Many died there, and their bodies were collected regularly by garbage carts. Narrator describes their condition. Human sausages were sold in Kiev marketplaces, for which the purveyors were sometimes arrested. Later, during the German occupation, narrator went to more than ten villages in his native region and talked to local officials to try to find out how many people died in the famine. The estimates varied little from village to village: between 16.5 and 18%. "But in these areas the famine was not as great as in, for example, the Uman region." Kievans also "knew —because people travelled from Kiev to Russia for food and even to neighboring Belorussia — that there was no famine in Russia or in Belorussia. They talked about the famine in the Kuban, they knew that along the Don there was famine, and there certainly was in Ukraine, but they knew that in Moscow there was no famine..." In 1933 a pound of potatoes cost 70 rubles on the black market, while a teacher made 350 rubles a month. The popular touch of Pavel Postyshev earned him a certain amount of popularity: "Postyshev was very popular among the population generally. In reality, he was the torturer of Ukraine, but he was popular then and always went around wearing an embroidered shirt." Narrator states that Kiev was blocked to peasants; otherwise it would have been flooded by starving peasants. In 1935 he visited a resort in Monastaryshche and walked to a nearby village which had been nearly wiped out by the famine. People who returned from Siberia told of special concentration camps for cannibals. In general, narrator gives a vivid overall picture of life and work in Kiev in the 1930s. He describes interethnic relations there and tells of his being harassed by the authorities, as were other children of the repressed. Narrator describes World War II involvement in the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися?

Від.: В 17–му році, 26–го жовтня.

Пит.: В якій місцевості Ви народилися?

Від.: Це уже за совєтів була Житомирська область.

Пит.: Житомирська область? А район?

Від.: Попільнянськ.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Вони були селяни.

Пит.: Чи можна Вас спитати, скільки землі було в Вашої родини?

Від.: А коли? До війни, чи до революції, чи після?

Пит.: До революції й після.

Від.: Перед революцією, мій батько в селі своєму мав 33 десятин землі, й ще була дідом куплена земля в іншому селі, але вона не була виплачена, ще і я не пам´ятаю, скільки належалося батькові тієї землі. За Радянської влади наша родина отримувала дев´ять гектарів.

Пит.: А так, в 20–их роках скільки Вас було в родині?

Від.: В двадцятих роках? Зараз треба порахувати.

Пит.: Але, так в одній хаті?

Від.: В одній хаті, батько і мачуха, брат Іван, брат Олександер, четверо, Галина п´ять, Тося шість, і я сьомий, нас було семеро. І Павло, восьмеро. І Павло, ще я пропустив. Було вісім осіб.

Пит.: А так, чи Ваш батько чи старші родичі що–небудь говорили, як жилося при цареві?

Від.: Ну, говорили, безумовно, але мені то мало потрібно було, бо я сам багато читав, я дещо знав вже сам. Я знаю, що родина дуже тяжко працювала, і я пам´ятаю коли я вернувся з полону, вже приїхав в село, бо мій батько раніше, на своєму тільки осталася хата, то було таке крісло, це *carpenter* сільський зробив крісло, бо я його пам´ятаю ще малим, то воно в третій кімнаті, в бабиній кімнаті стояло. Ну, й мені батько сказав: —Пам´ятаєш це крісло?

Я кажу: —Так.

То каже: —У гарячу пору твій дід на ньому спав, бо йому не було часу лягати в ліжко, роздягатися.

Пит.: Так працювали?

Від.: Так.

Пит.: А так загально, чи Ваша родина позитивно висловлювалася про старий режим, чи негативно?

Від.: Безумовно, позитивно. Так.

Пит.: А, чи в Вас щось оповідали про революцію, громадянську війну?

Від.: Ну так, безумовно. Е, бо мій старший брат був у українській армії, дядько, він кінчив київський університет під час війни, в 15–тому році, й його забрали на західній фронт. Послали на курси трьохмісячні, прапорщиком чи що там, випустили, і він був на західньому фронті. Ну, а під час вже революції, він був активний, офіцером в українській армії. І брат був, а батько не був.

Пит.: Але брат і дядько?

Від.: Так.

Пит.: Чи пам´ятаєте якісь цікавіші епізоди, що вони розказували, чи може було?

Від.: Брат, якраз коли було повстання коло Білої Церкви, повстання проти Гетьмана, то брат мій старший працював на пошті, й якраз він віддозви, там друкували, от це. Пізніше, в цей час, період, мій дядько, бо перед повстанням він був у Києві, але, знав, що він мусив остатися в Києві, то він приїхав у село, бо це недалеко було, взяти продукти, бо невідомо було, як у Києві буде. Але повстання виникло раніше, на один день, і він прийшов на станцію і його заарештували Січові стрільці, як офіцера з рядів Скоропадського. Хтось доніс то, але виявилося, що то неправда й його звільнили, і пізніше він був командантом цієї самої станції Попільної.

Пит.: А ще щось такого говорили. Цікавого?

Від.: Ну, говорили, це багато. От, але я вже, я тоді ще був малий, і знаєте, старші дуже боялися багато розказувати дітям, щоб діти десь не проговорилися і не, на себе не накликати біду. Між іншим, цього брата й дядька в 28–му році арештували. Братові дали 10 років, але зразу перший раз арештували в Житомирі, відпустили. На другий раз повідомили дядька, що його мають арештувати. Він утік в Середню Азію. А брат, він працював у Сквирі, і його заарештували. Він не знав на скільки років його засудять, аж

пізніше, вже в 36–му році, коли його звільнили, він був на Колимі, от від 28–го до 36–го років, він на Колимі був, то його засудили на 10 років. Але, його раніше звільнили тому, що він був на, ціх, ну в тяжких кліматичних умовах, то йому зараховувалося кілька років.

Пит.: Його заарештували за те, що він був в українській армії?

Від.: В українській армії, і він виступив на загальних зборах і сказав, що позика, то перше має бути добровільно. Хто хоче на місяць, а хто хоче на тиждень, а хто хоче на два місяці підписатися, не обов´язково на місяць, і йому ще пристосували, що агітація проти позики, ну, й петрлюрівець. І то йому 10 років дали.

Пит.: Так, до революції, чи в Вашому домі були, чи українські книжки чи щось такого?

Від.: Ще до револйції?

Пит.: Так, до революції. Правда, газети не виписували. Мій батько, бо він не мав часу навіть її читати, а вже дід його, він був, в його дітей не було, він трохи мав можливості, то він українську газету виписував, бо то брат якраз мій старший в нього жив у Сквирі, бо він учився в двухклясном реальним училищі, то казав часом побачити українську газету, то ціла або передня або середня сторінка біла, то значить цензура не пропустила. Але, ми належали до української свідомої родини.

Пит.: А скільки було таких родин у Вас?

Від.: То переважно були в нашому селі, то були заможні, люди були багатші, мали освіту, то вони були національно свідомі. Решта, селян, вони просто не цікавилися тим питанням, і я не думаю і навіть в петлюрівській армії, то з нашого села так реґулярно було тільки п´ять осіб. Бідніше село, там досить свідоме, було село. Там я знаю було мабуть 40 осіб в петлюрівській армії. А в нашому селі, хоч наше село було багатше, то п´ять, шість осіб було.

Пит.: А ті, скажім, що менш свідомі, чи вони все ж таки відчували якусь різницю між собою і росіянами?

Від.: О, безумовно. В нас, перш за все, ніколи не казали росіянин, а казали кацап. Я ще в дитинстві пам´ятаю, це можливо в 26–му чи 25–му році, росіяни там з Вологди, вони приїжджали ще на Україну на заробітки. Ну, вони були добрі *carpenter*–и, будували людям хати і за це збіжжя, зарплати отримали, ну, то одного разу вони там десь побудували хату в нашому селі, йдуть, а в нас качки ходили, там три чи чотири на подвір´ї, ну й до моеї мачухи кажуть: — „Тётка, продай утку," — ну, а та поняття не мала, що таке „утка," ну й нарешті питає, що ви хочете?

— „Хотим покупить утку."

Ну, а я тоді кажу: —Мамо, вони хочуть купити качку.

Ну, вона їм безумовно відмовила, але то їх в нас інакше не називали як кацап. Навіть один із західньої України остався в нас, то його не рахували українцем, рахували австріяком. Був українець, але взагалі він полонений був, не вернувся на західню Україну, то його австріяком рахували.

Пит.: А так, коли Ви навчилися по–російському?

Від.: Е, коли?

Пит.: Вже в школі?

Від.: Читати я ще в дитинстві, хоч в нас у четвертий клас не вчили російської мови в селі, але деякі книжки мені брат привозив. Дитячі казки, все, бо можливо тому, що він привозив, в українській мові їх не було, то він мені привозив, то я вже читав казки, ще будучи в селі. А безумовно, як я приїхав в Київ, то може за дві за три неділі я став говорити, як всі говорять кияни. Значить, на лекції, як я був у українській школі, ми слухали, відповідали по–українському, а на перерві ми говорили російською мовою. Безумовно, не чистою російською мовою такою.

Пит.: Чи пам´ятаєте як у Вас у селі було, ті що брали участь, скажім, в партії чи в уряді, чи це були місцеві чи приїжджі?

Від.: В той час були місцеві.

Пит.: Місцеві?

Від.: Місцеві.

Пит.: Це в 20–их роках?

Від.: Це було в 27–му, ну, пам´ять вже, це було в 29–му, 28–ом році, були все місцеві. Я не знаю далі, в районі, але в селі були всі місцеві.

Пит.: Яким вони були за соціальним походженням?

Від.: За соціальним походженням були такі деякі середні, не дуже бідні, середньої верстви. Я знаю там Юрко Чумак, він був член партії, і голова сільради, то він був такий, не можна сказати, що він може, до революції його батьки мали там сім гектарів, чи він, бо він вже старший, може там сім чи вісім гектарів землі й перед тим навіть Драгун був головою сільради. Такий п´яничка був, але також не дуже такий бідний був. Правда, голова комнезаму мав його, а нашу хату всилили, то той був дійсно бідний. Одна в нього хатина була і більше нічого.

Пит.: А чи комнезами були дуже активними у Вас?

Від.: Так, то пару там осіб було, і вони були дуже активні.

Пит.: Чи можна, так сказати приблизно, скільки було таких активістів у вас? Яка частина це була села?

Від.: О, я думаю, що на село було вісім, десять осіб, не більше.

Пит.: А це яка частина?

Від.: О, це село мало 1.300 осіб.

Пит.: Дуже мала частина.

Від.: Так.

Пит.: А так, як встановилася совєтська влада, як Ви, значить ще зовсім малі були, чи думали, що то щось з того добре буде, чи ні? Так як трохи підросли?

Від.: Ні, та я вам такий приклад скажу. На Україні було дві комуни. Це такі показові. Одна була в Сокольчі. Це колись такий Терещенко, поміщик величезний, то його був маєток. От, а друга комуна в Ружині. Ну, в Ружині я не був, але нас, як на екскурсію повезли в Сокольчі. Ну, мені, безумовно, то було чудово, як в парку. Будинки, ну, ці, швецькі шаги були для дітей, ну все. Ну, я приїхав додому, як дитина й кажу: —Тату, чому ти не йдеш в комуну?

Бо мені безумовно сподобалося. Нас там добрим обідом угостили, все, то була пропаганда. А батько каже, він мені не сказав, що він не хоче, але каже: — В нас ще комуни немає, каже, колись то вступимо.

В той час я не розбирався, що таке. Пізніше, правда, то вже в 27–му році, перед війною, мій батько купив снопов´язал, косиків в´яже снопи. Але, вже за совєтів, мій батько її не вживав, бо землі було мало.

В 27–му році приїхав голова комуни з Сокільчі купити цю снопосв´язал. Він якийсь дуже далекий наш родич, може в четвертому чи п´ятому поколінні. Ну, і батько його питає: —Як же ти господарюєш?

Ну, каже: — Слухай, працюю як дурний, каже, до схід сонця встаю, поки я комунарів вижену на працю, то вони виходять в 20 годин на працю літом — бо каже — зайду в кімнату то розбуджу, а ті сплять далі.

Дуже тяжко працював у ціх комунарів. Ну й так тоді батько з дядьком там говорили, й кажуть, що в Сокільчах, Волчнях, бо цю землю, що комуна мала, вони б її ніколи не обробили, значить тих три села то робили на комуну. Ну й безумовно, як приїжджали за кордону то посилали, привозили в ті комуни, показували.

Їхали з Америки, з тракторами, з кіньми, вони все попривозили, то також була показова комуна. Я, правда, там не був.

Пит.: Це були що, українці?

Від.: Це були українці.

Пит.: Емігранти?

Від.: Емігранти, які вернулися в двадцятих, в 22–му, 23–му, 24–му році до Радянського союзу, приїхали з Америки. Попродавали свої фарми, з Канади й з США, і були комунари там.

Пит.: Вже їм нічого там не сталося? Як жили так?

Від.: Я не знаю, що з ними сталося пізніше. Я знаю тільки, що я вже в 43–му році, чи в 43–му році, я бачу ту комуну в Сокільчі, ну й безумовно, там була огорожа так, як може ви бачили Джансон і Джансон тут у Нью Бронсвіку. Тієї огорожі не було, вже все зруйноване було. Ті будинки, то будинок двохповерховий камінний, він був розшарпаний, ті свинарники, конюшні, бо то все було цегляне, парк знищений був, овочевий сад, там щось 50 чи 60 гектарів було овочевого саду, теж все воно було знищене. І там вже з цієї комуни зробили колгосп. Комуни, комуни ліквідували. Я не знаю в якому році.

Пит.: Чи в Вас довго противилися совєтам? Значить після революції? Чи були такі що, скажім, отамани якісь, чи повстанці?

Від.: Отамани, коло нас діяв Трейко, отаман Трейко. Він, що в нас була в Андрушках цукроварня, то він кажется в 22–му році чи якомусь наскок зробив, це на цукровому заводі. Тепер, я забув прізвище це, Ходорків, 20 кілометрів від мене, там був отаман такий. Я знаю одного, й його не знаю, я його знаю лише брата, це Сквира район, той був такий Шкарбаненко, він не мав великих, цього, загону, але він убив цього голову Чека, в Білій Церкві, бо тоді ще не області зразу. Він там, і останній раз, кажеться в 24–му чи 25–му році, він прийшов із західної України, він декілька раз приходив, а тоді його убили. Раніше його ранили й він прийшов, сам здався і йому, це то в той час, в Сквирі була лікарня, три корпуси такі, то звільнили цілий корпус. Шкарбаненка тримали там, але хірург зробив операцію, бо в нього треба було ногу відрізати, і він від зараження помер. То той же дістав три роки в´язниці.

Пит.: А що, більшовики хотіли його судити?

Від.: Е, його, вони хотіли довідатися від нього за підпілля. А так більше я не знаю, бо я ще тоді малий був.

Пит.: А це було вже в 25–му році?

Від.: Детально, чи в 24–му чи 25–му році.

Пит.: Все ж таки, до половини 20–их років існувало підпілля?

Від.: Їх було три; вони тоді прийшли в Сквиру. Один з Галичини. Один, син дяка із Сквири, і цей Шкарбаненко. Е, між іншим, мій брат разом з ним учився, й його тоді в школі, чи в дитинстві його, то його всі були в школі. А тоді він вже як виріс, і в громадянську війну, він був дуже відважний. Він атентати робив. Але деталі, я вже, його брат дістав 10 років, менший його, за те що його брат був Шкарбаненко цей, в повстанцях.

Пит.: А такі, як Трейко чи Шкарбаненко, чи їх можна вважати самостійниками чи українцями, чи в них такої програми не було?

Від.: Взагалі, Ви знаєте, я оціх отаманів, тобто, як чую слово „отаман" то мене трошки по душі дере, бо все зло в нас це від отаманів, і від голівного й від усіх отаманів, бо кожний робить на свою руку. Я чув і також багато з літератури знаю за інших отаманів, і за Григорія, і за цього нашого стратега Махна. От, хоч я маю все таки за Махна жаль, що в нас мало літератури за нього. Взагалі нема, але він був дуже здібний.

Пит.: Безумовно.

Від.: Так.

Пит.: То багато про нього оповідають, ті що про голод, то також про нього.

Від.: Я правда, одного чоловіка знав, він уже помер, який був у Махна.

Пит.: В Махна був? А Ви його в Америці знали?

Від.: В Америці. Я його в таборі знав і тут в Америці, він в Скрентоні жив.

Пит.: Що він такого про Махна казав?

Від.: Ну, я багато з ним не мав до діла, але я знав, і він сам казав, що він був у Махна, що знав чоловіка в Києві який був у Зеленого; то я фільм дивився, „Трипільська трагедія", і якраз коли мій батько був старшим конюхом вже в Києві, от то там був конюх із Трипілля який говорив, ну так довірочно, що він був у цього, Зеленого.

Пит.: Цікаво. А чи можна сказати, що народ підтримував цих отаманів?

Від.: Я думаю, що їх підтримував, бо якби народ не підтрумував, люди не підтримували, то вони б не могли існувати.

Пит.: А так як на Вашу думку, чи так як це думали Ваші родичі чи батьки, то кого найбільше підтримували, значить, з українців? Чи то Петлюру, Гетьмана, чи як?

Від.: Бачите, то можна по різному говорити. От наприклад скажу, це ж з родини. Коли в Києві мав цей, скликали з´їзд хліборобів, отже, в нашій місцевості поїхав мій батько, фактично майже всі родичі там поїхали й з інших сіл, ну й між з´їздом хліборобів вони в цирку були й один Гетьман Скоропадський. Ну й вони вже вертаються додому, їхали в потязі й почали між собою говорити. І всі ці дядьки між іншим говорили: — О, це вже добре, що гетьман є, то тепер буде тверда влада — і друге. Тільки один дід Макар, який ту українську пресу читав, каже, що воно щось дуже погано виглядає, бо ніхто з українців не пішли в уряд. І воно так сталося. О, це можливо й тому дядька заарештували на Покелі(?) тому що, він правда не був, але його брат був, там його двоюрідний брат і дід, там дядько, чи двоюрідній брат були старші, бо він тоді був молодий, і він взагалі до гетьманців не належав, то це, то я думаю його тоді арештували на Покилі.

Пит.: А так, як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові нам жилося не дуже добре.

Пит.: Не добре?

Від.: Ні. Село жило при НЕПові, я так думаю і говорили, що ліпше як за часів царату, але в нашій родині, то мій батько зробив дурницю. Він купив хату під час революції. І то за дуже дешево, за 8.000 рублів. То він позичив 4.000 — 4.000 мав своїх, а 4.000 позичив. Але ту хату забрали, безумовно, то був райком партії і районова управа в тому будинку. Він судився, але він мусив людям гроші віддати. Тому йому було дуже сутужно. Правда, тільки використовував те що він, його дід, бо дід був у Сквирі, а той дід був членом земської управи, і він діставав літературу ще за часів, до революції, і після революції журнали читав, отже мій батько тільки виходив з тим з того, що він сіяв те, що воно на *market*–і було дуже вигідно, от таке як соя, вона тільки входила, то на насіння; отже він добре її продава, після один раз горох зелений, я не знаю, він є, як такий город був, 80 рублів пуд, то це його робив щось вісім чи 10 рублів пуд, то батько тільки такі сіяв, і тому він міг викрутитися. Тим більше, що треба було дітям помагати, які вчилися, бо стипендії не отримували, бо були, хоч ще тоді не викидали, це вже в 29–му, 30–му році, з інститутів і з шкіл. Я сам три роки ходив в четверту клясу, мене не приймали в п´яту, бо я син куркуля. То лише як я вже й Київ, знову таки приїхав в четверту клясу, за кінчив там, то я вже пішов у п´яту. На селі, якби я остався то мене б не пустили б далі вчитися.

Пит.: А яка школа була в Вас?

Від.: Де, в селі? В селі було чотири кляси. В сусідному, це цукровий завод був, були Андрушки. От, ну перший рік я дуже рано пішов, мене послали в школу, але то треба було п´ятеро кілометрів ходити, то батько з своїм братом, бо він тоді вчителював в Андрушках в семилітці викладав математику, то горовили, хай ще рік побуде, бо то треба було п´ятеро кілометрів зимою іти. Ну, а на дпугий рік я вже подав заяву. Мене, безумовно не прийняли, і на третій рік теж не прийняли, тому що син куркуля.

Пит.: А чи в Вас була церква, після революції?

Від.: Була, а як довго вона існувала?

Пит.: Я думаю до 29–го року.

Пит.: А чи це правили по–церковно–слов´янському, чи по–українському?

Пит.: До 24–го року правили по слов´янському. А в 24–му році вона прийняла українську автокефальну церкву. А сусіднє село, Каменька, то кажеться в 20–му чи 21–му зразу перейшла, бо то було більш свідоме село.

Пит.: Чи люди то хотіли?

Від.: Ну, то безумовно, якби люди не хотіли то б не зробили б. В той час можна було робити куди люди хотіли, то переходили.

Пит.: А чи були в Вашому селі такі люди, що дуже були проти церкви чи попів?

Від.: Ну, то людей було мало таких. То може з десяток, більше їх не було, може і десять, то вони в душі не були, але тому, що вони активісти. Але то розпорядження приходилил з району чи з центру і мусили виконувати.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте як у Вас церкву закривали?

Від.: Ні, не пам´ятаю, я можливо виїхав. Я не пам´ятаю.

Пит.: Ну, вже перейдім до розкуркулення. Чи можете щось сказати про це?

Від.: Ну, то в нашому селі було три родини визначені на розкуркулення. Їх перших виселили з будинків, де вони жили і перевели в інші будинки, бідні там, і через деякий час мусили висилати на Сибір. Отже, з нашого села тільки одна родина, таки забрали на Сибір, а дві родини втікло, не виїхали на Сибір. Пізніше, я не думаю, бо я вже не був в селі, але як я вернувся, порозкуркулювали, а більше на Сибір не вивозили нікого з нашого села. Там ще деяких, підкуркульників як вони казали, від них майно відібрали, але на Сибір не висилали.

Пит.: А яким способом люди спасалися?

Від.: То залежно було від ініціятиви людини, знаєте, бо наприклад, можливо, що мій батько втік тому, що йому сини порадили. Ну, можливо так само дядько, але, просто тому, що вони були більш розвинені, і вони не чекали поку їм хомут на голову надінуть, то вони повтікали.

Пит.: Так що Ви вже колективізації не бачили?

Від.: Колективізації? У нас вже колективізація починалася, але лише, тільки організовувалася, в 29—му. То були може на перші родини, що тільки 15 осіб записалося в 29—му в колгосп. Але ще колгоспу такого не було, тільки підготовка.

Пит.: Чи до Вас приїжджали агітатори?

Від.: О, то майже щотижня.

Пит.: А Ви слухали?

Від.: Ні. Перш за все, що я був замалий, щоб мені ходити. Батько не мав права голосу. Його ще в 27—му році лишили право голосу. От, так само дядька там кажеться, і ще чотири чи п´ять родин, які немали права голосувати і в громадському житті не мали права участі приймати.

Пит.: А вже до того часу арештували, здається, Вашого брата?

Від.: Мойого брата в 28—му році вже заарештували, але його відпустили, ну й батька тоді арештували, але два тижня чи три їх відпустили. А тоді щось через пів року пізніше то брата заарештували і мали дядька заарештувати, то дядько втік. І його арештували вже в 35—му році, в середній Азії.

Пит.: А в Вас ГПУ чи навіть міліція місцеві були?

Від.: На селі не було взагалі в той час міліції ніякої, тільки районова була. І районове ГПУ було і районова міліція була. Я не знаю скільки там, на той час може пару чоловік було в міліції, так само пару чоловік було в ГПУ, але скільки, я їх не знав. От, я тільки бачив як ГПУ приїжджало до хати арестовувати дядька, бо він у нас жив. То перше в житті я бачив ГПУ.

Пит.: Чи чули, чи в Вас був якийсь спротив колективізації?

Від.: Я не знаю, бо я не був у селі, але я чув, що там були спротиви ще як в селі я був. Бо в деяких селах раніше заводили колективізацію, там особливо жіночі бунти такі були, але я того не бачив, я тільки чув що розказували люди, що там навіть декого вбивали, всіх активістів, от і переважно то були жінки. Але в нашому селі того не було.

Пит.: Ага. То Ви в 29—му році до Києва?

Від.: В кінці 29—го, так кажеться, в грудні місяці я в Київ приїхав.

Пит.: Ну, що можна сказати про Київ?

Від.: Про Київ?

Пит.: В той час?

Від.: Ну, в той час у Києві ще життя було більш нормально, ще продукти були й одежа була, все. Безумовно, тому що для мене було затяжко, особливо мені, тому що брат учився, і працював. Він мусив мене отримувати, бо батько зовсім у іншому місці був, в Керчі. Виїхав зразу в Керч, потім переїхав до Харкова, бо багато людей приїхало зі сіл з наших місцевостей, а він був під чужим прізвищем, а то люди мали жінок вдома, то переписувалися з нами. То батько втік з Керчу до Харкова. І будував, працював на харківськім тракторним заводі, це його будували тоді. Ну, а в Києві для мене в той час життя було трошки тяжкувато, порівнюючи з іншими людьми. Але, один тільки був період в мойому житті, це три місяці я жив, брат, брат жив у гуртожитку на Думській площі в Києві, ну й мене не було де діти, то я — там чотири студенти жило — і мені розкладушку ставили, то в дитинстві в мене, так би сказати, не мій найліпший період дитинства. Бо я приходжу в школу, пороблю лекції, ну а тоді хтось, і студенти, з товаришів брат каже: —Він зробив лекцію?

Каже: —Ну, іди, на тобі квиток в кіно студентське.

Ну, я тоді на Хрещатику, на Думській площі, там було п´ятеро кінотеатрів здається в той час, ну, то я йду часом, мені давали, пропускали, а часом ні, допомагали, студентський квиток, але який же я студент, ще дитина. Ну і я там, де я їв у школі, бо то сніданок, ну, а ті були видно студенти зі сіл, бо вони ще продукти мали, їм привозили, так що мене вгощали й салом, хлібом, а то голівні були харчі безумовно. В той час хліб і сало. Але тоді пізніше вже було, був брак вже, і в самому дитинстві було скрутне життя, бо брат, вчителі дуже мало заробляли, а тим більше, що треба було іншим ще помагати, там двоюріднім, троюріднім пару, так що то був тяжкий період. Тридцятий, 31—ий рік, 32—ий, 33—ій рік, ну, вже коли в 35—му році я вже пішов працювати, то вже мені було трохи ліпше.

Пит.: А кажете, що в Києві вже по—російському говорили?

Від.: О так. Тепер по—російському переважно на вулиці робітники й ці всі й їхні діти говорили по—російському. Сільсько—господарський інститут, зоотехнічний, там

цукровий інститут, ці сільсько–господарські інститути, там виключно українська мова була. Вже індустріяльний інститут, там ми вже чули російську мову, хоч у той час деякі лекції читалися й на українській мові, а деякі лекції читалися на російській мові. Бо, тому що ці, медичний інститут, навіть в університеті, багато було зі сіл, а вже індустріяльні, технічні інститути, то більшість ішло із, цих, городських людей, і там мова була переважно російська, між собою говорили, тому що я знаю, бо моя сестра працювала в сільсько– господарськім, дуже багато знайомих, і я в 30–му році, в 32–му часом приходив до сестри, щоб там в лабораторії, вона мені підсмажить сою, щоб попоїсти, тому я знаю ці розмо́ви.

Пит.: Що можете розказати про цю Вашу школу?

Від.: А, в Києві лекції в нас, я ж казав, то була українська школа. Лекції всі читалися на українській мові. Деякі вчителі були дуже добрі, то переважно які вчителі в гімназії, старші вчителі, в той час вже старші люди. Деякі вчителі були, оце, але в нас, я вже в п´ятому, шостому, в нас тільки один учитель був такий, що то він за совєтів на скороспішно випущений був, то з нього поганий, але як педагоги в той час були дуже добрі в нас в Києві. Я не знаю, як в селах, ну, але за антагонізм, так наприклад, я пам´ятаю, що один був син священика. Ну, його завжди дразнили: — „Поп, поп, поп, поп" — і то, я якраз зайшов одного разу, бо я на одній парті сидів з цим Борисом, Касюком, а його батько був парторг газети „Комуніст" і щось, й часом, частенько до них заходив от, і просто щоб, мене запрошували туди, вони бачили, що я трохи голодний все і безумовно і в свята любив заходити, бо міг поїсти, ну і, якось при розмові цей Борис, а Дзюба його прізвище було, говорить: — То „поп," — і батько йому зауваження зробив, каже: — Щоб я в хаті більше цього не чув. — Він каже: — То що його батько був „поп," а він не є „поп," щоб ти мені більше цього не казав.

Між іншим, ця родина розмовляла українською мовою. Друга родина теж Ягельська була, і він був працівник, але то була більш культурніша родина. От, і в їх була бібліотека гарна, і тоді вони мене це вперше, його батько, Бориса Ягельського, дав мені „Чорну раду" прочитати, Куліша. Це я дуже добре пам´ятаю. Ну, пізніше вже в школі було навчання. Вимоги дуже погані, то вже в 31–му, 32–му, 33–му році, я того по собі знаю, як я закінчив семилітку, ну то мені вже прийшлося в 36–му році, я хотів поступати в вечірній робфак, а тоді, як я в 33–ім році семилітку, я міг дуже вільно поступити на другий або на третій навіть курс робфаку індустріального, то було чотири роки. А тоді коли вже як я потім у 36–му році пішов і взяв програму, ну то сказав, щоби мені дали другого курсу програму. О, як я взяв другого курсу, я побачив, що я нічого; но я тоді попросив, дайте мені програму першого курсу. Ну, першого курсу я побачив, що екзамену я ніколи не здам, хоч дещо знайоме було. Мені вже треба було іти на підготовчий курс. Вже зовсім вимоги змінилися по навчанню. Ну, це що за школу.

Пит.: А яке ж загалі враження на Вас робили родини такі як Касюки?

Від.: Переважно, ті, що я родини знав, на мене дуже гарне враження. Ягельські, і цей Касюк, хоч той був комуніст, але він був національно свідомий.

Пит.: А що з ним пізніше сталося?

Від.: Пізніше, я кажеться, зустрів цього Бориса Касюка, це здається було в 36–му році. Він був так погано одягнутий і все, а він ще був косий такий, і ми його „косир" називали, на одне око. Ну, ми зустрілися, ну, я запитав: — Як же батько, — все. А, каже: — Батька вже давно немає.

Кажу що таке, що сталося? Каже: — В 34–ім році його розстріляли.

А Ягельський, так і остався працювати. А Борис, правда, вже зразу пішов, матеріяльне становище було ліпше, от і старша його сестра і все, вони пішли в інститут, зразу не в інститут, а в школу, тоді ще не було десятиліток, тоді були тільки семилітки, от і про школи. То вони зразу поступили вчитися, ну це така інтелігентна робітничка, що вона старалася своїм дітям освіту дати, бо деякі не дбали а деякі й батьки так само із селян, так само із робітників було.

Пит.: Чи Ви тримали якісь контакти з рідним селом?

Від.: Ніякі.

Пит.: Ніякі?

Від.: Знаю, що за німців, коли я повернувся, то за мене в селі питали три рази характеристику. Ну, і два рази мені сказали, дали негативну характеристику, а один раз

дали за мене таку, що і доброго нічого не сказали і поганого. Але, два рази давали погану характеристику. Але контакту зі селом я ніякого, і наша родина немала контакту зі селом.

Пит.: Вже ніхто там не лишився з Вас?

Від.: З близьких родичів, там троюрідні були, але з близьких родичів в нас в селі не було, так що ми контакту за часів, то як втікали, з селом ми не мали контакту.

Пит.: Чи було відомо в школі, чи взагалі в Києві, про Ваше походження соціяльне, так сказати?

Від.: У школі, ні. Але на праці то було. То залежно в яку установу ви вступали працювати. Перш за все, що тоді, коли мене в армію призивали, я вже не пам´ятаю в якому році, я взагалі не хотів іти в радянську армію, ну й я думав, що я не піду, й коли я виповняв дані за себе, анкету виповняв, то я там написав всю правду. Це друге, це було б один раз. Другий раз, це було в 35—му році, це я перескочив, в 35—тому році, ну, знаєте, як кожному в Совєтському Союзі, як ви десь працюєте, як там єсть комсомольська організація, ну, секретар комсомольської організації, як бачить, що більш—менш розвинена людина, він хоче, бо то його в райком визивали і все, щоб у комсомол вступити. Ну й до мене пристали, в комсомол. Я безумовно, ну що ж я скажу, що ні? Я погодився, і в мене була фальшива справка, то просто була печатка, то батько по ній паспорт отримав, то як чорнилом на чистий папір тупиться знов і написали що, і коли мене вже первишна організація прийняла, а я тоді процював в південно—західній майстерні, майстерні південно—західньої залізниці, це було приладдя виробляли, і треба було вже в цей, як воно ж називається, де станція, комсомолу, оце первишня організація, це не був райком. Ну досить того, що я мусив піти, і там вже мене стали знову допитувати. Я кажу, але я дурницю зробив, що я сказав, що я в 29—му році в Київ, зі села. Ну й одна каже: —Треба проверити.

То перший раз в село присилали й негативну, на моє щастя якраз там і знайомі були, цей технічний керівник, то брат звернувся до нього і мене по скороченню статів, що я позбувся з того. Другий раз, коли воєнкомат, я в армію пішов, ну і тоді теж в село дали, питали харатеристику, й то досить було процедура коли я вже прийшов на комісію; все, приходжу до столу, а там сидів від партійної організації, і воєнкому сидять, і один каже: —А що з цим куркулем розділяти.

Дали якусь команду, ну я вже забув ту команду, ну, і повіз читати виклику. Я чекав, правда, мій брат, він ніколи в армії не служив, і не відслужили в Радянській армії, але цей Павло, менший, він сьомого року народження, він ще живий є, тому що, так як тут, він мусив відробляти якийсь період у військовій частині, взагалі коли призивна комісія була, то його визивали в воєнкомат і він там місяць чи що працював у воєнкоматі, як секретарем чи щось таке. Ну, то я зразу до нього подзвонив і кажу що: —Слухай, що це за команда така?

Він каже що, по—різному в воєнкоматах різні номера є, бо то по району. Каже: —В мене знайомий там, в молотовськім районі, і я до нього подзвоню —ну і на другий день, я знову до нього подзвонив і він мені каже, що це в Новосибірському ця школа, ціх, саперів, значить, двухрічна. Це мене б послали в школу й вийшов би там, як погано учився молодшим лейтенантом, а якби вчився то лейтенантом—сапером, значить будувати мости й інше. І я думаю, що лише тому вони мене назначили, що я семилітку закінчив. Багато було взагалі напівписьменних, але я так до 41—го року чекав, чекав і мене й не викликали, й як уже в 41—му році війна почалася, то й я мусив, бо з окопю приїхав, то я мусив зголоситися, бо дезертира розстріляли б, ну я прийшов у воїнкомат, каже: —Чому до цього часу?

Я кажу що: —Слухайте, я адреси не міняв, мене не викликали, значить якісь документи поплутали.

Можливо б була гірша справа зі мною, але то вже війна й мене тоді в 133—ій, для армії здібний тільки, що не олучений. І третій раз характеристику це з НКВД. Я поступав у відділ мілко—ваги, от тут я теж в Америці. Це яка контролює всі виміри й всі приладдя. Ну й, а то було в системі НКВД, так як шосейні дороги. Ну й мені потрібно було анкету виповнити. Я прийшов, це на Інститутську вулицю. Тоді був відділ кадрів НКВД на Інститутській вулиці, це була колишня жіноча гімназія, ну от в 12—ій годині ночі мені сказали явитися туди. Я прийшов на контрольну будку, подзвонили, ну я тоді прийшов і мені дали анкету на 240 питань.

Пит.: Двіста сорок?

Від.: Так. А я, мабуть до третьої години ночі я виповнив. Але я все правду написав. Бо це вже був 36–ий рік, от то Сталінська конституція вийшла. Батько не відповідає за сина, а син за батька. І я написав все, що брат на Сибірі, бо ще брат в той час був ще на Колимі, хоч вже був вільнонаємець і написав, каже, за двоюрідного дядька і хоч я ніколи з ним переписки не мав, тут в Америці був, і батько розкуркулений, все, потім того мені дали, я вже здав секретарці, думав все готове. Ні, каже: — Ще свою автобіографію напишіть.

І, але в цій автобіографії потрібно було відповісти на питання. То майже ті самі питання були, але вони були помішані. Це було, щоб зловити вас, якщо ви щось неправду писали і забулися. Ну то я, кажеться в п´ятій чи шостій годичі ранку вийшов, і я поступив, мене прийняли на працю. І я працював там до 37–го року. А в 37–му році, то вже Єжовщина, не тільки мене а нас, скільки, в нас було в голівному правлінні щось 65 осіб, то одну групу звільнили, другу групу звільнили, ну й один раз, я тоді в командировці був, то я приїжджав автобусом, рано приходжу до автобуса в понеділок їхати, коли з управління один теж. Я кажу: — Чого ти їдеш, нас там троє і тебе непотрібно.

Він каже: —Вийдем, каже, 10 осіб, каже, цієї ночі, Далинського, —це був тоді цей уповноважений то НКВДист був, а голівний інженер Дал каже: —Нарком Далинського, а тоді його нарком потім ... —я вже забув. Бо то кожних два тижня нарком, НКВД, був, несподівано все поставлять, арештують. Каже визвав Далинського і 10 осіб знайшли з праці, і в томі числі і ти. Ну, я тоді управління, поїхав правда в командировку звернувся, прийшов в управління, мені вже гроші виплатили, а справку за звільнення треба було йти в НКВД, це вже був дім совнаркому, один з поверхових. Ну й там голова відділу кадрів був майор Павло в такий. Нас 10 мужчин туди пішло, ну й одна жидівка була з нами теж, Ада Борисовна, от то її батько був у домвладі, будинки мав у Києві, теж звільнили з праці. Ну, то я там щось був сьомий в черзі, до нього, а там Ада була четверта. Правда, ті заходили то нічого чути небуло, бо двері були шкірою оббиті, так що але як ця жидівка зайшла, то ми чули вже крик. Вона там кричала, ну коли вона вискочила, то ми питаємо: —Адочко, що таке?

Вона така дуже, була гарна й чоловік її був росіянин, а вона жидівка, але вона була така, в нас казали „блатнячка," була, вживала нецензурні слова, каже, раз так, ну й пішла. Ну, я тоді коли зайшов, от мені дають справку, що робив з такого то таке, в відділі мирісов (?) з ким я працював, які праці виконував, я був в господарці там не написано, за що звільнений теж, не написано. Я до цього майора Павлова кажу: — Слухайте, кажу, перш за все я хочу знати, за що мене звільняють з роботи?

А він каже: —Ви не знаєте?

Кажу: —Ні, не знаю.

Каже: —Ваш батько куркуль, брат на Сибірі.

Ну я кажу: — То що з того? Кажу: — Я операюся на Радянську конституцію. Кажу: —Я маю такі права, як кожний громадянин, кажу.

Ну, безумовно я тут як в Радянському союзі, почав говорити, що я родився в революцію і мене радянська влада, маю такі самі права як і кожний, Сталін. О ні, каже, що: —Слухай, ти будеш говорити десь інакше. Тут нема чого.

Каже: —Ти можеж працювати не в системі НКВД, не в військових організаціях.

А я кажу: —Та хто мене з такою справкою візьме на роботу?

Каже: —Як тебе не візьмуть з справкою, десь ти підеш на завод чи що працювати, і тебе не приймуть через цю справку, то зголосишся до мене. Тебе заберуть туди.

Ну, і я йому подякував. Мені не потрібна його владодопомога, в мене зв´язки були, я влаштувався зразу на працю.

Пит.: А так, чи була небезпека доносу такого, чи там з Вашого села, чи з околиці не було багато людей? Бо так то кажуть, ті що на Донбасі були, то там скрізь земляки, то можуть.

Від.: А, бачите, ми, тільки з нашого села і навіть як ми з цим дядьком, вірніше, як я з своїм дядьком в середній Азії не переписувався. Мої брати, вони переписувалися. Але вони переписувалися з, не персонально, а через другого, такого Шевчука з нашого села. Це одна родина, одна тільки родина з села була, що ми з нею контакт мали. А так, з селами, ні з ким зв´язків не мали. А доносів в Києві, то безумовно, що були.

Наприклад, як я був молодим, 20, 22 роки, товариші були, були й жиди й литовці й це, то з деякими ми відверто говорили, а наприклад, мій близький приятель був, такий Карпо Ященко, то при ньому ми абсолютно нічого не говорили. Ми чомусь інстинктно його боялися. І хоч він наш приятель був, але ми не довіряли. А наприклад, Толя Дорфман, жид був, і я з ним відверто говорив, переважно так не дуже критукував, але він так, як жиди всі, значить, він найбільше антисовєтських анекдотів розказував все. Він при, між іншим, він знав моє соціяльне походження і я його якось не боявся. І так само Ігоря Романовського і других таких приятелів, а от Карпо Ященко, це приятель, ми його всі боялися. Як товариш він був добрий, але ми йому не довір´яли, боялися, що він може зробити донос.

Пит.: Чи Ви в 30–их роках цікавилися, так, політикою? Що діється в Харкові, чи ну вже як столицю перенесли, в Києві? Чи в Москві?

Від.: Ну, ще столиця була в Харкові тоді. Ну, цікавився, радо слухав, ці голосники, бо ще тоді де рідко хто мав радіо, ну за процес СВУ, ну але, переважно дуже багато мої брати знали ціх людей які, наприклад Дурдуківський, мій брат був знайомий з ним, оцей. Там других яких знали. Я персонально тих людей не знав. Мене цікавило те, але щоб якісь виводи з того зробити, я ще в той час не міг.

Пит.: Але що процес СВУ, то пам´ятаєте?

Від.: Так.

Пит.: Ну, наприклад, що Ви чи Ваші брати думали про таких як Наркому освіти Скрипника?

Від.: Про Скрипника, якось, можливо тому, що я ще тоді був замолодий, от за Любченка я більш так знаю, а за Скрипника ну так, в студентських як ще гуртожитках жив (ми мабуть зайдемо тепер у хату бо) от за Любченка, тому що мойого брата дружина була вчителькою в 45–ій школі, от і як Любченка син вчився в тій школі, в дев´ятій клясі він був, це останньо коли батька заарештували, ну й то багато говорили за Любченка, що Любченко дуже велику господарку має, як фермер. От і Сталін навіть на з´їзді казав колись, що приклад беріть з Любченка, за сина його, що дуже добре вчився, знав англійську мову, правда хоч в школу не викладали, видно приватно його вчили англійської мови, німецьку мову знав, бо німецьку мову вчив. Друге, за Постишева я більше знаю. Бо Постишев дуже був популярний серед населення взагалі. Фактично, то був кат України, але тоді популярний був і він ходив весь час у вишитій сорочці. Було в нього два сини. Один син був рідний, один син був адоптований. Вони вчилися якраз, мій брат був заупедом 79–ої десятилітки. І обидва вони вчилися в 79–ій десятилітці, але то була мішана школа. Були й кляси українські й російські. Постишеві діти вчилися в цьому, в російських клясах. І один раз такий випадок був — а то була велика школа — і якраз там де Театр Франка на площі Спартака. Під час сніданку чи обіду в школі проходив по коридорі і бачив у їдальні, плаче Постишева син. Ну й йому не зручно було ввійти, але він дежурного учителя викликав який дежурив в той час і каже: — Що сталося? —бо всі боялися Постишева.

— Не турбуйтеся, — каже Петро Миронович, він їв картоплю смажену, але вона йому так посмакувала, що він вилкою вколовся, і в плач.

І Постишев ніколи не відвідував школу, але один раз приїхав, ну й якраз під час великої перерви. Його лімузин тоді, кажеться, він їхав тоді Зісом 101 чи що, під´їхав до Театру Франка на площу, зупинився. І ве цей час перерив. І вся дітвора як побачила його і бігла до нього. — „Павел Петрович, Павел Петрович — а Павел Петрович назад назад, сів в авто й поїхав, боявся видно атентату чи що. Привозила дітей завжди його мати, Постишева, бабушка тих дітей. Це вже головою це вже чому Постишева мов зняли, що Постишев занедбав партійну працю, і його тоді перевели з Києва в Куйбишев, секретарем обкома партії. Але, якщо він був господарником таким добрим, то його не потрібно було дати з партійної роботи, поставити на господарську працю. Значить, я думаю, що то Сталін тільки, бо, він дуже популярністю користувався на Україні й фактично Косіор тоді був Перший секретар, Постишев був другий секретар, але голівну ролю в партійних колах грав Постишев, не Косіор.

Пит.: А на чому полягала його популярність?

Від.: Тому що вмів підходити, він часом виходив, провіряв магазини, ото був такий, значить, хитрун, і він робив це, й був популярний. А безумовно, я знаю, що українців він взагалі ненавидів, був україножер.

Пит.: Вам ще тоді було це відоме?

Від.: Так. То в розмовах було, бо то брат, дружина, вони в школі працювали от–то нагінка на педагогічний стан взагалі. Вони цікавилися, мене менше всього бо не так цікавило, школа, все, але їх, як вчителів, їх цікавило. І то вже в приватних розмовах, вже тоді через братів і там через знайомих, бо знаєте, як ви працюєте в якісь системі то переважно приятелі ваші тієї системи. Так що в мойого брата, його дружини, то переважно приятелі були вчителі. І так між, як сходилися, за чашку чаю, ну, говорили і говорили і за Постишева, за це, що він якраз є україножер, в той час.

Пит.: Так що він боявся атентату чи?

Від.: Я так думаю, це просто йому вираз, бо як він приїхав, він хотів відвідати, то чому він утік зразу? Чому прийти? Він безумовно хотів побачити вчителів, чи що там, але коли дітей коло 2.000, а може й більше було дітей, як вони вискочили, а там були й такі, що вже й по 17 і 18 років, як в десятій клясі.

Пит.: А Ви думаєте, що в таких обставинах атентат взагалі був можливий?

Від.: Я не думаю. Але то весь час у радянській пресі, це от шпигун, шпигуноманія, то значить насичували людей. Я знаю, наприклад, від мого брата знайомого, але ніколи його не судили на п´ять років, за підготовку атентату на Мікояна. Він ні слухом ні духом за це не знав, і він п´ять років відбув на висилці за підготовку атентату на Мікояна. Просто попав до слідчого, а там вже як попадеш в той час то тоді аби була людина, в нас казали: — А справу для тебе найдуть.

Пит.: Так це в Києві Сталін користувався якою–небудь популярністю?

Від.: Ні.

Пит.: Взагалі?

Від.: То бачите, то тяжко сказати. Безумовно що в душі можливо кожний його ненавидів, але зовні показував, і я пам´ятаю як ця конституція вийшла, ця сталінська конституція, і то було в будинку Червоної армії, нас скликали, той мітінґ був, ну то там всі безумовно аплавдували й встали і аплодисменти були, хоч Сталіна і не було, але то тільки, що йм´я Сталін.

Пит.: А Ви вважаєте, що популярність Постишева то вже була.

Від.: То серед пересічних людей була.

Пит.: Справжня?

Від.: Так, то була справжна популярність, от які не цікавилися національними справами, взагалі культурними, бо то для людей, для того, щоб він по магазинах часом бачив, під´їжджав, він умів себе зробити популярним. Ну й правда, для Києва він зробив стадіон Динамо трошки, бо від революції то лише, кажеться, один чи два будинки в Києві було побудовано до періоду переїзду столиці. Це будинок Арсеналу, що робітники арсеналу, безумовно там робітників менше жило, але переважно технічний персонал, це був на Печерській побудований, здається, п´яти–поверховий будинок, а то решта нічого не робилося в Києві. А коли вже уряд переїхав, ну тоді стали розбудовувати Київ. А то було, таке націоналістичне місто, і в Києві нічого не робилося. Все воно було так як воно до ревлюції, вже знаєте, таке якби сказати, старе, занедбане.

Пит.: Так, як національності жили між собою в Києві в 30–их роках?

Від.: Бачите, антагонізму, то моє враження, не було якогось антагонізму. До жидів трохи був антагонізм, але такий скритий. Бачите, жиди, вони переважно були в торговій сітці, працювали. І в Радянському Союзі, завжди не хватало продуктів, а як не в продуктах то в одежі, все. Всі були переважно директорами магазинів, продавці, жиди. І то такий скритий антагонізм до жидів був. Але я не відчував того, щоб між росіянами й українцями якийсь був такий антагонізм. Бо, вони мали такі самі умови, як і інші. Так що серед пересічних людей антагонізму не було. Так, як кажу, приятелі в мене були й поляки й жиди й українці, і в нас не дивилися на те. Навіть дівчина в мене була, з якою я зустрічався, й вона російського походження, дійсно німецьке, польське і російське, і то так навіть щиро було і відверто було і коли ми, в 41–му році виникла війна так, я був дуже задоволений, а вона була абсолютно ні, каже: — Якби революція була, то я б перша пішла на барикади, але нам ніхто не принесе в чужім доброго чогось.

І вона, вийшло таки, вона мала рацію. Правда, вона була розвинена дівчина.

Пит.: Як поляки жили в Києві?

Від.: А, поляки, їх було дуже мало переважно в Києві. Була колись, як ще скоро я приїхав, була ще польська школа й була жидівська школа, ще й німецька школа була в

29–их, і німці були, але їх, а тоді зліквідували школи : останнє ще була на Кузнецькій вулиці жидівська школа, здається, й її вже чи в 36–му чи 37–му також зліквідували, й то тільки були українські школи й російські.

Пит.: А чи поляки трималися так дуже між собою чи як? Наприклад Ваші приятелі?

Від.: Ну, наприклад у мене був один знайомий товариш, років півтора дружив, то він якось не відокремлювався від нас, такий самий був, і я не думаю, що, можливо в них в родині щось розмова була, але так за зовнішний світ він ніколи не виявляв.

Пит.: А чи Ви можете повторити те що раніше оповідали про, я і не знаю як це назвати, командировка чи що, що до радгоспу?

Від.: О, в радгосп. Це в 31–му році, старші кляси, це 5–ий, 6–ий, 7–ий кляси в Бориспoлі, станція Бориспіль, там був радгосп. І видно робочої сили не хватало, й нас учнів послали туди проривати капусту. Нам харчі давали, хоч вони були погані, але для селян вони були дуже добрі. Нам давали молоко, хліб, зупу варили, ми не дуже були ситі, але не були голодні. Безумовно, що наслідки нашої праці, ми знищили пару гектарів тієї капусти, вірніше, дехто поставляв бур´ян, а капусту повикидав, а дехто й капусту й бур´ян, так як казали, як цей Борис Касюк каже: — „Кулак, ну где ж эта капуста? это капуста? Нет, это капуста, — показує на лободу. Його батьки були в місті. І він ніколи капусти не садив, капусти не бачив, ну й ми там щось чотири чи п´ять днів цю капусту переривали і наслідки ніякі. І то нас тоді перекинули на посадку помідорів. Ну, помідори ми посадили і, зрештою і до цього часу остався. Мене знов вчили так, то прийшли, кінь був, і там рядки зробили, такі шатра і бараки, і нам сказали, де цей помідор садити. Значить, ми вже якось посадили, викопали ямку, ну і посадили помідор, трошки присипали, налили води, а тоді засипали, і вже більше ті помідори не поливалися. Так само я і зараз в Америці, як саджу на городі, посаджу помідор, я його ніколи не підливаю, я тільки добре налив води і засипав землею. Хіба вже дощу довго немає, там два, три тижня, тоді я вже піділлю. Так що це в мене тільки практика осталася з тої посадки помідорів. І тоді помідори, нас ще два тижня там тримали, і це серед учбового року весною, відкинули школу.

Пит.: А як виглядав цей радгосп?

Від.: Радгосп? Щиро я вам скажу, знаю, що ми спали в якійсь конюшні, на соломі, знаю тільки де та була якась шкопа і там кухня була, були беузмовно, що стояли якісь столи, стружені дошки чи просто збиті, й був цей будинок, стояв будиночок, де там директор, і агроном, була то канцелярія, а я думаю, що там мусили бути ще, я й не пам´ятаю, чи там якісь конюшні були чи ні, то було давно й просто не звертав на те увагу. Я не цікавився тим.

Пит.: А які були обставини для тих радгоспників, чи вигядало що вони нормально живуть?

Від.: О, я вам розкажу як ми клубнику рвали. Безумовно, діти, то це в клубнику знали, що є і дядько, там завжди сторож був. Ну і перше там, я був і нас п´ять чи шість хлопців пішли красти. Ну, ми зійшли, як він побачив нас, значить, прибіг, нагнав. На другий вечір ми вже не так зробили. Нас зробилось уже чотири чи п´ять груп, по 30, по 40, і одна група з одного кінця, друга група. Ми розбилися так, ну й як цей дядько сторож побачив, що група заскочила, то він біжить до неї, кричить: — Що ви там робите? — але з другого боку друга група, третя, і той дядько, ну тепер мені безумовно того дядька жаль, він бідний бігав, бігав, потому впав на полі ну і, а ще жили люди, бо ми бачили, що часом оці, що в радгоспі робили, я не пам´ятаю, але їм безумовно багато гірші харчі давали чим нам, і вони так на нас дивилися, і правда, один дядько каже, ну і каже: — Марнують хліб і працю. — Бо він же бачив, що ніякої користі від нас немає, ми тільки шкоди наробили, наробимо. Але, то система така. Але тоді вже люди жили бідно, дуже бідно. І я думаю вони напів голодні ходили.

Пит.: В 31–му?

Від.: Так, в 31–му.

Пит.: А коли почали приходити до Києва вже голодні селяни?

Від.: Так ще зимою, в 32–му році, я вчився тоді в 45–ій школі, а ми вже чули, що голод. І в школі і між собою говорили діти, ну і в родині, хоча я жив в чужій родині, бо приміщень не було. Мій брат наймав, так у нас казали, куток, значить в людей кімнатку. Не кімнатку, а місце, де моє ліжко стояло. Ну й ми вже чули, що люди вмирають, але я

не бачив ні однієї людини. Потім до нас один прекрасний день приїхав з райкому комсомолу агітатор, ну з лекцією, всіх у велику залю. Скликали, і він став говорити, що то все буржуазні видумки, це вороги народу, бо стали батьки дітей, малих дітей, не посилати в школу, бо в нас в школі такого не було, щоби хтось зник. Але, чи було чи ні, але люди боялися малих дітей самих в школу посилати, ну бо пропадали люди. Їх вже там на Єврейському базарі, там і ковбасу продають з людського м´яса, ну й потім того було знову скликання, що нам дітям приказували, з райкому комсомолу агітатор прийшов, а тоді ми довідалися, мій брат, правда, не ходив, але скликали всіх батьків, от, теж на мітінг у школу, щоб вони дітей посилали таки в школу, бо як думаєте, батько й мати працюють, дитина там вісім років чи дев´ять, вона сама ходить в школу. Там у нас не було автобусів, нічого. І видно такі випадки були що дитина зникла, і то по Києві рознеслося, і багато не пускали дітей в школу. Перший раз, що я побачив, це комерційний хліб відкрився здається в квітні місяці, в 33–му році. В цьому будинку, де я жив, це був п´ятиповерховий будинок; перед тим він називався „Соргокоп," в тому Соргокопі нічого не було. Порожні полки були, тільки була ця, копа соргу, це з ячменя перепалена. Але, в останнє і того соргокопу не було, бо люди голодні були й його видно викупили. Отже, рядом був ще Центроспірт, магазин, де горілку продавали. Тоді, це в квітні місяці, я не пам´ятаю, а так думаю на початку квітня, комерційний хліб відкрився. Отже, то як я зараз розумію, кілограм хлібу, коштував два з половиною карбонванців. І якраз рано в цей день як комерційний хліб відкрився, ця старенька, вона росіянка, богомолева була, її чоловік *carpenter* був, столяр. І вона мені дала два з половиною рублі і каже: —Іди мені принеси хліба, без черги.

Я ж, безумовно, я побіг зразу, через хвилин 20, бо тоді ще в перший день може чоловік 200, 300 стояло в черзі. Проліз, взяв хліб, а хліб просто не вжили, а розрізали на половину, і я вийшов з магазину і я побачив молодого селянина а, років може 25, 28, він був опухшився. І так як деякі, я ще так став і на нього подивився і деяка, знаєте, жінка, особливо старша, як вона несе цей кілограм хліба, чи там може трошки менше чи може трошки більше, то вона кусочок одламає і дасть. Деякі: — „О, сволочь, работать надо, а ты пришёл тут, ми самі голодні.

От, ну й я тоді відніс цей хліб цій господині, де я жив, і вона мені дала рубля й 25 копійок, щоб я собі взяв пів–кілограму хлібу. Ну й я вискочив, вліз знову без черги й дістав цей, пів–кілограму хлібу, бо в мене більше грошей не було. Ну, безумовно, це думаю наїмся, але прибіг назад. Ця господиня дала мені чаю, ну я на половину розрізав цей хліб і вирішив, це зразу з´їм, а тоді пізніше повечерую ще. Але, як я того пів–кілограму хлібу розрізав на половину, випив з чаєм той кусок, а потім по–кусочку, я його безумовно весь з´їв. Ну і тоді вийшов знову на вулицю й дивлюся, цей же селянський хлопець уже лежить і в корчі, його корчить. Він був опухший, йому дали люди хлібу, може він з´їв і кілограм, по кусочку, і якби він нормально їв, потрошки, то він міг би вижити, і він в корчах, і знаєте воно не приємно було дивитися. Ніхто його не прибирав, ніхто йому не помагав, тільки так проходили люди, дивилися. Тоді вже може через годин дві я підійшов, він уже був мертвий. І аж у вечері, здається його в годині десятій, 11–тій забрали. Потім, вже на другий, на третій день, вже черги дуже великі були, вже тяжко було пройти без черги, що проходив, ну, то ми займали черги за хлібом, і то ми стояли з вечора й цілу ніч, щоб дістати той кілограм хлібу, і я вже тоді бачив що є авто, я не бачив щоб авта там, ці, підбирали, але бачив такі площадки були, це бендюжні(?) коні, для різних вантажів, і то вони їздили в ночі, деякийсь труп піддібрали, його кидали на таку площадку, то рівний був такий вагон для перевозки тягарів, і ці збирали трупи. Часом, бачив два, три трупи, а один раз то може через місяць після комерційного хлібу, то щось може п´ятеро або шестеро осіб лежало. І один раз бачив, видно не було, то в нас називали каламашки, це *garbage can*–ів не було в Радянському Союзі, а в дворі стояв такий ящик, і всякі відходи туди кидали, а тоді раз на тиждень, там був смορід безумовно, та раз на тиждень приїжджали каламашки, це були на чотирьох колесах, і вона так як кошівка зроблена, що її легко було перекидати, то і цими каламашками то два рази я бачив, що каламашками ці трупи підбирали, викидали. Автами можливо десь в центрі, бо я на Жилянській вулиці жив, це тут коло станції, можливо в центрі, там Хрещатик, на Печерській, можливо так і автами забирали, але тут на підводах, і останній труп я бачив, це вже, квітень, травень, липень, можливо, або в кінці липня або в середині серпня, як в Києві, то не так же як в Нью Йорку будинок

коло будинку. Цей будинок, де я жив, то великий будинок. В нас подвір´я невелике було, і воно було заасфальтоване. Найступній будинок був двохповерховий, і я думаю, що коло цього будинку було землі більше, як ця моя *„property"* ну і я думаю, що до акра було землі. Оцей будинок двох–поверховий стояв, а решта то були бур´яни. Я ж, ми там з одним грали в шахмати, в шахи, не в шахмати а в шахи, а діти менші грали, в нас називалася така гра „сищики і розбійники." Одні ховалися, а другі шукали, і коли чуєм, жахливий крик. Дитина, я і не пам´ятаю скільки, може сім чи шість років, вона ховалася, в ті бур´яни заскочила, і наскочила на труп. Ну, і коли тут ми підбігли, я вам відверто кажу, я не знаю чи то була жінка чи чоловік, бо я підійшов подивитися тільки так, але то запах був *boy*, і як цей труп лежав, знаєте, його ніхто не рухав, то він може і запах мав, але коли ця дитина видно стала, то був страшніший запах такий, ну й я так здалека подивився, відійшов, але зразу тут видно з цих сусідів хтось побіг подзвонив в телефон. Подзвонив в телефон до міліції і можливо через пів–години вже приїхало авто і забрали цей труп. Тепер, що вже в 35–му році я був, це в травні місяці, в станції Монастирище, був будинок відпочинку, це був якийсь графський будинок, чудовий парк, чудовий став був, і з нього зробили будинок відпочинку. І я дістав там, де я працював подоріж, на відпочинок, на два тижня. І одного разу ми — ну то вже в 35–тому році — вже з харчами не так було погано, а тим більше в будинку відпочинку, то їсти давали непогано там, і один хлопець, собака бігає, але то собака тільки шкіра і кістки. І стояло якесь відро з водою, той хлопчина, киянин теж, але я його просто так знав. Взяв, побіг на кухню, і взяв картоплю і кинув у відро, для собаки, ну а собака зразу видно по запаху чула кароплю, хотіла картоплю дістати, і стала воду пити, і картоплі не може дістати, і завила. А тут якраз жінка, яка працювала там, підлоги мила на кухні, може картоплю чистила, побачила і сказали: — Що ж ви так знущаєтеся над тією твариною, вона ж, каже, бачите, шкіра і кістки і взагалі, як вона осталася жива.

Ну й той же хлопчина, знаєте, в його теж видно серце, дістав рукою, ну й кинув ті собаці ту картоплину, ну, а я кажу, що хіба що, та каже: — В нас тут всіх собак поїли, каже, в нас вже і людей немає.

А я кажу: — Ви звідки?

А так каже, я забув те село, вона каже: — Тут три чи чотири кілометри в нас, — вона так просто говорила, то не тільки я був, а були, ціла група, може 15–20 нас, то переважно всі з міст були, з Харкова, з Києва, з промислових міст, може з Донбасу. Ну й на другий день, я до свойого знайомого кажу: — Давай підем, подивимося на те село, що це жінка казала.

Ну і ми пішли після обіду, знаєте, чудова погода, ми зайшли в село — а я з дитинства пам´ятаю село — як я зайшов, то мені просто, так би сказати, шкіра виступила, судороги такі стали. Ми пройшли тільки одну вулицю, можливо на тій вулиці було 40, 50 будинків. Дорога вся бур´янами заросла. Ніхто там не їздив, нічого. Можливо з ціх 40, 50 будинків ми бачили всього п´ять чи шість будинків, де люди жили. Решта, то що може повтікали самі, це в 35–му році було, вікна були забиті, де видно, ті що повмирали, нікого, вікна вибиті, двері, ну порожня пустота. Ну й ми так і не дійшли до центру села, повернулися і назад пішли. Пізніше вже, на другий рік, з ціне був мій приятель, а просто ми працювали в гарних відношеннях, і він поїхав в цей самий будинок відпочинку. Я кажу: — Слухай, заїдь, — бо я пам´ятав те село, — зайди, кажу, то не є далеко — я йому розказав, кажу — побачиш, що там робиться, як воно зараз.

Ну, й коли він приїхав через два тижня, каже: — О, каже, там село вже все заселене. Каже: — Там росіяни живуть.

Значить, то привезли, бо землю комусь треба було обробляти, людей не було, от може хтось пізніше, я не думаю, що ті люди, що повтікали, як на Донбас чи, що вже вернулися і ті, що вимерли, то заселили там росіянами.

Пит.: Так, на якому базарі в Києві говорили що можна купити ковбасу?

Від.: То на базарі, це я розказую, що Єврейський базар в нас його називали. Але на Подолі то можна було сказати на Житньому базарі. Десь на бульварі, на Соломянськім базарі, значить, казали, що продають людське м´ясо, що ковбаси роблять із цього, але чи то факт був, але безумовно, що щось воно було. Бо люди пропадали. Наприклад в цьому, коли я вже за німців вернувся, в 42–му році в село, я знаю одну жінку, бо коли нас викинули з хати, вона жила коло цього, вона теж була бідна, то вона принесла щось

кусочок сала й буханець хлібу для нас, і я не знаю, де її чоловік був, але знаю, що вона з матір´ю жила. Отже, коли я вернувся в село то вона, ця жінка, вбила свою дитину і частину з´їла її, а мати, то мого дядька був став, так Заморський називався. І там дуже коропу розводилося, бо там багато болота було, мул такий. А її мати рідна в той день, коли вона ту дитину вбила, пішла черепахи, *crabs*–и ці збирати, і вона була на стільки, що як залізла в то болото то й вона і не вилізла. Там і втопилася, а видно сусіди побачили чи що, то донесли й її заарештували. Так вона і не вернулася більше в село. І то я вже знаю через тих людей, що сиділи в Сибірі, уже повернулися. То казали, що в Сибірі були спеціальні табори для людожерів. Е, моя троюрідна сестра, її батько був уже за колгоспу магазинером, в магазині, там де борошно лежало, там насіння, і ну донька була, я її взагалі так трошишки пам´ятаю, ще її може було п´ять, шість місяців, чи може рік, ну й знаєте, як на колгоспі, всі на роботі, а дітей в ясла водили, це так як тут в дитячі садочки. І ця дитина пішла рано в дитячий садочок, була цілий день, у вечері пішла додому й додому не прийшла. Значить, десь у дорозі її хтось підхватив і зникла. За часів німців, це в 43–му році весною, там орали в одному місці і виорали дитячий череп. Ну там з Андрушок лікар приїхав, і він сказав, що це череп дитини чотири, п´яти років, можливо, що це якраз череп цієї дитини. Другий випадок, то було колись таке напів–містечко, село. Вона жила вдома там із дітьми, а чоловік її робив у Хвастові, на залізниці, чорно–робочий якийсь, і видно він привозив харчі, бо в той час на залізниці все таки давали два фунти хлібу на день робітнику, бо тяжко, бо то робітники на тяжких і військових заводах працювали, вони отримували два фунта хлібу на день. І всі ті люди, що працювали на залізниці теж два фунти. Він видно собі там відривав щось і там раз на тиждень чи раз на два тижні приїжджав на станцію. Йому треба було 15 кілометрів іти до села, до цього Ходоркова. На Попільню люди бачили як він зліз з потяга і пішов в напрямку. Він у Ходорків не прийшов, чоловік зник. Значить, його теж видно десь вбили, бо то переважно вже убивали, і грабили, там вже забрали і мабуть його теж з´їли. А випадків таких дуже багато було. Люди розказували, але я очевидцем не був.

Пит.: То цікаво, що казали Вам, що в Сибірі були...

Від.: Так, то розказували, що в Сибірі були спеціяльні табори для канібалів.

Пит.: А що в Києві говорилося в 33–му році, чи в Росії був такий голод?

Від.: Ну, то, в Києві знали що в Росії, бо багато їздило з Києва за продуктами в Росію, даже в сусідню Білорусію їздили, що голоду в Росії немає, в Білорусії немає. Казали, що голод є на Кубані, знали що на Дону є голод, ну й безумовно на Україні, але знали, що в Москві голоду немає, що там карточна система була, все, і вони отримували ліпші харчі, чим у нас. Наприклад, я отримував, мій брат отримував тому, що він, інтелігент, всі отримували 300 грам хлібу на день, а отримуванці отримували 100 грам на день. А робітники, так як у заводах Арсенал, Більшовик, то робітники отримували два фунта, 800 грам хлібу. Де інші заводи отримували може по 600 грам хлібу, й я знаю, що в Москву, в Росію їздили за продуктами, то я знаю, що моєї дружини мати їздили аж у Вологду за продуктами, міняли й їздила туди, щоби дістати продукти. І то спеціяльно ж у міста, наприклад у Київ, не допускали людей. Бо то якби пустила міліція, ці всі, то в Києві був би жах, то всі вулиці були б тими трупами завалені. Вони вмирали десь по залізних дорогах, бо були застави, не допускали до Києва. Так само й цих людей, які їздили в Росію за продуктами. Дуже часто продукти відбирали.

Пит.: Чи були якісь розпорядження від міліції, як ставитися до цих справ?

Від.: То, в пресі таких розпоряджень не було, то можливо спеціяльні циркуляри були, щоб не допускати, але це вже внутрішні.

Пит.: Це вже внутрішні.

Від.: Внутрішні, так.

Пит.: Чи Ви бачили таке що селяни міняли свої речі за харчі?

Від.: О, я ще, бо це ж я близько коло Жидівського базару, бо єврейський базар був, ото селяни приходили, продавали останні сорочки, ще до комерційного хлібу, щоб купити кусок хлібу. Останні речі привозили. Так само деяке міське населення теж продавало останні речі, щоб купити, бо наприклад, фунт картоплі в 1933–му році коштував 70 карбованців на базарі, на чорному ринку. Ну а вчитель в той час заробляв 350 рублів на місяць.

Пит.: А чи бачили таке, щоб міліція зганяла голодних, чи взагалі як–небудь мішала?

Від.: Ну, цього я не скажу. Переважно, ви знаєте, що таке міліція. В Радянському союзі міліція інакше. В той час міліція переважно була з селян, це в Києві, то в міліцію в той час ніхто не хотів іти, бо міліція в той час великі права не мала. НКВД, ГПУ, то вони мали права, а міліція ні. І то з армії, спеціяльно, люди прибувщики їздили в армію як вже демобілізація з армії, то вони набирали із ціх селян і тих хлопців які були в армії, в міліцію. Бо міське населення в той час в міліцію не йшло, і я не думаю, але то залежно, знаєте, від кожної, як людина ставилася, як він був, в його тут нічого не було, і то він робив те, що він хотів, а як, сумлінна людина. Але в той час міліція великої ролі не відігравала. Він мусив робити що йому міліція наказувала, і міліція дуже не була забезпечена, в їх не була висока зарплата.

Пит.: Цікаво що це переважно селяни були.

Від.: Переважно це в міліції селяни. То я вже наприклад, останній раз жив, передостаннє, коли я ще вирентовував, так би сказати, куток, то цей, *janitor*, його теж з армії взяли. Він не хотів у село повертатися, то він прийшов у міліцію. Але, оженився, найшов дівчину, вона десь домашньою робітницею в когось була з села, і жити не було де. То він вирішив, там з його села, ну порадив *janitor*–ом бути. Він дістав мешкання, і він був дуже радий, що позбавився тієї міліції. Бо приблизно зарплату він таку саму мав, бо міліція в той час дуже малу зарплату мала, мешкання його нічого не коштувало бо він, то був великий будинок, жінка теж працювала там, сходи мила, прибирала, і вони так жили. Ну я з одним акробатом, він білорус, і ми кімнатку таку, дитячу спальню, вирентовували в неї, то ми платили в той час, я 40 карбованців на місяць, і він 40 карбованців, то ще 80 карбованців на місяць її прибуток був.

Пит.: А я Вас точно не зрозумів. Ви казали, що каламашками тими збирали?

Від.: Це, я не знаю.

Пит.: Я знаю, що каламашка є, але що каламашками людей, трупів?

Від.: Також вивозили бо видно транспорту не хватило, таких, ціх бендюгів, що сміття забирали, ну я не знаю як воно, але так у нас їх називали, каламашки. А як воно в дійсності.

Пит.: Але що трупів збирали?

Від.: Так.

Пит.: А Ви раніше говорили, що як з полону вернулися то деякі цікавилися тим, скільки було втрат.

Від.: Так, коли я з полону вернувся, з тими, з ким я говорив, кажу що: — Цікаво для статистики знати скільки хоч по нашому районі, а кажу, може другі люди, в других районах, знати яка кількість людей. — Ну, але зі мною „то не маєм час" а я кажу: — То свіжі сліди є, — ну, але тому, що я мав вплив і контакти з 14–ми сіл, то я попросив, деякі були секретарами в сільраді, деякі були голови сільради, деякі були, просто мали доступ данних, преєстрацій ніяких не було, то тільки як наприклад в нашому селі, кожний знав що, наприклад, Несенюки там повтікали, там ще другі повиїжджали, але вони зв´язки з селом мали. А тоді кожний знав, хто вмер, бо це ж пройшло яких небудь вісім, дев´ять років, вже кожний знає, хто в тій родині, скільки осіб. Наприклад, в нашому селі то одна тільки була жидівська родина, то двоє вмерло з голоду теж, жиди. Я цікавився, Паволоч. Це було так, село 10.000 населення, і 2.000 містечко було, жиди були. Але, то мені Паволоцькі сказали, що вони, правда, дали за селян, а за жидів вони не могли дати, бо каже: — П´ять чи шість я знаю, що вмерло — але чи більше ще вмерло, він не знає. Але за німців то жидів не було, встановити скільки жидів там померло, але я думаю жидів дуже мало померло, бо жиди були хитріші, ну й вони контакти мали, вони повтікали в великі міста промислові, і вони більш, знаєте, жид жиду скоріше допомагає.

Пит.: То яку цифру Ви встановили?

Від.: Детально, але так, між 16.5 до 18%. В деяких селах був малий, наприклад, в Андрушках, то цукровий завод був, то там вісім процентів вмерло, але в таких, як у Павлах, то там більше 20–ти процентів людей вмерло, але в середньому, то по 14–ти сіл, так з 16–ти з половиною, не менше 16–ти з половиною, не більше 18–ти відсотків. Але на всі місцевості то не був такий великий голод як, наприклад, на Уманщині. То в мене таке враження, що склалося на таке, бо як я побачив сам це село, але як одне село й сусіднє село, то в мене склалося таке враження, що на Уманщині, правда, я не був на

Полтавщині, в той час, за совєтів, а як за німців вже, під час війни, то я переходив, то знаєте, то вже були інші справи, переймалися іншими, то за голод не питали.

Пит.: То Ви були в скількох?

Від.: В 14–ти сіл.

Пит.: І так Ви зверталися до кого?

Від.: До голів сільрад, до секретарів, все, бо я з ними мав зв´язки, і то вони мені дали.

Пит.: Це дуже цікаво, як це Вам, так сказати, прийшло в голову таке робити.

Від.: Ну та певно, просто прийшло тому, що то враження було в мене, я ж знав, що люди загинули, я знаю, що статистики ніякої немає, то заборонено, і я думав, що такі люди по других районах наберуться, і щоб посвіже, бо роки пройдуть і знаєте, наприклад, як уже, якби зараз прийти, то я б вже в цей час не дістав би ніяких данних.

Пит.: Дуже цікаво.

Від.: Так.

Пит.: Чи Ви чули, щоб хтось інший таке робив?

Від.: Ні, не чув. То я мав, навіть, по цій справі і конфлікт. Бо я колись належав в той час до організації ОУН, до бандерівців, так як тут називають. Ну й якраз, це був районовий провідник, Баран, я його дійсного прізвища не знаю, з Галичини, ну то я йому — в кожному селі був осередок ОУН — от кажу: —Давай зробимо.

— Та ми ще час маємо, зараз в нас інші справи, — а я був підрайоновим то на ці 14–ти сіл то я дав розпорядження по своїй організації, щоб дали дані, то це я зробив, а не знаю чи другі зробили.

Пит.: Так що цей провідник ОУН то не цікавився тим дуже.

Від.: Ну так, його правда ... повісили, повісили, як комуніста.

Пит.: Німці?

Від.: Німці. Та він був гарна людина, але так як, дуже трохи примітивний такий. Я на перший випадок з ним в арґумент зайшов, бо якраз дуже хлопці були в організації і мене закликали. І він мав прийти. Ну, коли він уже прийшов і він мені дав, тоді якраз уже Рогачука арештували й Штепа став редактором, і він дав мені газету, каже: — Як вам подобається ця стаття?

Я прочитав, кажу що: —Вона мені абсолютно вона не подобається.

Ну а тоді він, ми віддійшли, і він став говорити, що ОУН, взагалі, я чув ОУН, але що вона така організація, бандерівська організація, ну й став говорити, я сказав що я згідний вступити в українську організацію, за самостійну Україну, ну й він мені дав 44 заповіді Мирона Орлика й „Декалог." І домовилися, що через чотири дні, там на річці, на містку, в 12 годин ночі ми зустрінемося. Там зустріне чоловік і мене, ото вже, бо то вже справа голоду ні.

Пит.: Ну, то цікаве.

Від.: Ну цікаве, нехай, якщо цікаве то розкажу, то я „Декалог," я прочитав, зразу враження він, справа якби я був піонер то воно б трошки мене схватило б: — Я дух відвічної стихії, стою на грані двох світів, — ну але, то він мені сказав на пам´ять вивчити, ну 44 заповіді Мирона Орлика, націоналіста. Деякі мені подобалися, деякі ні. Виходжу в 12 годин ночі на той місток, і він там. Ну й то, я зразу кажу, що: — Слухай чоловіче добрий, перш за все, що, кажу, якби жандармерія нас схватила б, в цій околиці мене знають, мою родину знають, в радіюсі 35–ти, 40–ка кілометрів, ти, кажу, чужий чоловік, це раз. Подруге, кажу, ми були в полудень, ми могли сісти і оформити цю справу.

— А, каже, це знаєте, воно так заведено і вже це ми, зпершим я з вами говорю.

Ну кажу: — Слухайте, якщо, то давайте зустрінемося, або в мене або де, але тут я говорити не буду.

Ну, я повернувся, і він в один кінець пішов, а я в другий. Через два дні людина прийшла, я в друге село поїхав, і там значить зустрілися і оформився вже в організацію ОУН. Ну, а тоді, як я остався, дякуючи тому, що зв´язкова не знала мойого прізвища дійсного, бо вона була вчителька в нашому селі, і після її перекинули власного зв´язковою, і вона їхала в Житомир, потягом, і на станції Сірноруцькій(?) її там жандармерія чи Гестапо зловили. Ну й вона кого знала, безумовно, дівчина, як її там притиснули, всипали, то вона видала Барана, видала Запольського, Харуна Івана, Гончаренка Івана, Жайворнка Сашка, ну а мене вона Барасевича, прізвище, бо моє псевдо

було Барасевич, вона не знала й не могла. То, заарештували Барана, я його прізвища дійсного не знаю, арештували Харуна й Гончаренка Івана, Запольський втік, Жайворонок Сашко, це був провідник молоді районовий, з мого села, молодий хлопчина, йому було 19 років тоді. А тоді його повісили в Попільній на станції. А тіх у Корнин, у в´язницю відправили, і в в´язницю Харуна Івана теж повісили, а Гончаренка мали вішати може через тиждень чи через два, але на якійсь з совєтської партизанки то комуністичної, то зробили на в´язницю наскок, і Гончаренко Іван утік. А я такі ці зв´язки згубив як уже втікав, ну попав у Відень, з Відня я втік, приїхав у Перемишль ну, і в допомоговий комітет звернувся і тут напав на мельниківців, студентів, і вони мене стали теж тягнути в організацію, але я їм не сказав, що я належав до бандерівців, ну а тоді як я побачив, як я вийду на замок в Перемишлі, кругом села горять, я візьму газету українську, цілий стовп замордованих, візьму польську, цілий стовп теж замордованих, і тоді я в ніяку організацію вже не вступив. Не до мельниківців і не до бандерівців.

Пит.: Так у Вас вдома було багато хлопців що пішло?

Від.: О, так, була сильна організація бандерівська.

Пит.: Це були не тільки ті що родини колись...

Від.: Ні, наприклад в моєму селі, там де я, бо я знав, то було в селі 40 осіб. Ва Паволочі було яких 35, хоч велике село, 35. В Кіловках, то там майже все село було в організації.

Пит.: Це теж село, що ще за Петлюри було таке, чи то теж Ви казали, що там багато було в петлюрівській армії?

Від.: Ні, це в Кам´янці. Бо в Кам´янці теж була сильна організація, то далеко, безумовно, більше зорганізовані вже були на східній Україні, як під час громадянської війни в 17–му, 18–му році.

Пит.: Так, чи Вам здавалося в 30–их роках, що голод був навмисне зроблений? Значить, штучно, чи це Вам не було ясно?

Від.: Ні, в 30–их, в той час, безумовно, що в 33–му році я ще над тим не думав. Але, вже пізніше, безумовно, що ж ми догадувалися, що штучно був зробленний, бо навіть комерційний хліб як цей відкрили, хліб вже був, його не дали. В том же я знаю з преси, що хліб вивозився, і м´ясо вивозилося за кордон, в Європу. Тим більше, я знаю, що з контактів з людьми, що в Росії голоду не було, що в Сибірі голоду не було. Правда, що тепер кажуть, цей Гришко Василь Іванич, що на Уралі там якісь декілька районів, там теж голод був.

Пит.: Над Волгою.

Від.: Так. Ага, це в німців Поволжя, але на Уралі ці, Григоренко говорив, що там теж якийсь район, але то залежно; ще був в Середній Азії голод, у Казахстані, але там багато, Сірий Клин, там багато українців жило. Ну й казахи теж вмирали, але не так як на Україні.

Від.: Ну, вже я думаю закінчим.

Пит.: Ну, то щиро дякую Вам.

Case History LH29

Dmytro Korniienko, b. 1918, on a *khutir* in Ponornytsia district, Chernihiv region, near the Desna River, a "stone's throw" from Russia and Belorussia. Narrator's father was a nationally conscious and well-to-do Cossack, whose family had over 500 acres of land (including forest) and who had been a tsarist officer before the revolution, then fought for Petliura. The family preserved Cossack traditions and was dekulakized in 1928. Narrator's father was wrongfully condemned for killing 2 local communists, and in January 1933, narrator's mother was sentenced to an eight-year prison term, leaving the narrator and his infant sister, born during the previous year, in the care of their grandmother. Grain procurement brigades came to search for grain, despite the fact that the family had absolutely nothing, except half a glass of groats, which narrator's grandmother borrowed from her sons and which the procurement brigade, consisting of four "foreigners" and two Ukrainians, seized. Left with nothing at all to eat, the grandmother then died, leaving narrator and his sister alone. They then fled into the forest, where they lived through the summer. Hunting eggs and catching fish, the latter then being a punishable offense. In 1934, narrator's sister joined her mother, who had by that time escaped from prison, while narrator went to live near Kiev and finished school. Narrator describes his life as an orphan and persecution in school for his social background. During the famine, narrator was discouraged from going to Russia or Belorussia, where narrator heard that there was no famine. Adults said that policemen and troops at the train stations kept them from going there. Narrator also details the work of the *komnezam*, the suppression of the local church, and discusses the villagers' sense of national identity.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Я називаюся Дмитро Корнієнко.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: Я народився в 1918–му році на Чернігівщині, то північна частина нашої країни або, як у нас говорили, Задеснення, із–за Десни. У 1933–му році наше господарство вже було розвалене, розвалили його ще в 1928–му році й грабувати там вже не було що. Стояли вже тільки голі стіни й всякі там голі склади чи амбари ще стояли. Худоби вже не було. Все позабирали. У нас склалась ситуація така, що батько був заочно суджений за вбивство місцевих комуністів, яких він не доконував. То була фальшивка. Але так складалося. Маму нашу судили на початку 33–го року на вісім років в´язниці. Її арештували. Сестра моя 27–го року народження і ми осталися, але ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася — по викотці хлібозаготівлі. До нас та вже заготівля не торкалася, бо ми не мали вже нічого, абсолютно нічого не мали. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п´ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: — Ага, пшоно. — І питався до решти: — Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана.

І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі. Не на завтра, а навіть в той час. Все було забране. І покійна знайшла кусок макухи, який вона нам зварила й ми, але в неї страшно живіт болів, я не думаю, щоб там ще щось було в тій макусі, але, можливо, було.

І так ми дочекалися весни. То був найтяжчий час. Наша бабця померла, і ми осталися вдвох. Ми вирішли тікати в ліс. У лісі в нас був оставлений хутір, який під час літнього періоду, там колись була й пасіка, і там властиво протягом літа було життя. Але коли комуністи то все забрали, то там вже нічого не було. Ну, ми вирішили податися туди, бо я їй пригадав, як я там качок диких капушив і шукав яйця і так далі. Однаково в селі нам вже не було чого робити. Одна була проблема — річка перед лісом

і на мосту стояла охорона й нікого не пускала, а перейти вбрід — вода була холодна. То була рання весна. І ми сиділи майже чуть не добу, доки та охрана десь, може на обід, чи де, поїхала і ми таки міст перебігли. Нам майже п´ять кілометрів поза той міст іти до хутора. Але ми вже добралися туди. Прийшли ми в хутір. Ясно, хутір вже був пустий. І він був від голівної дороги, але то вже був наш ліс, яких може три і четверть кілометра. За три роки все те заросло, бо там вже ніхто не їздив. І ми опинилися там, в тому хуторі пустому. Їсти там не було нічого. Абсолютно. Але ми мали вихід до річки, де могли зловити собі, чи якихось там жабок, чи щось, у всякому разі ми вже живилися. І ховалися від людей, бо тоді ловили таких, як ми, і ми не знали, де їх вивозили, але вони вивозили. Ми дочекалися аж до жнив і в жнива нас половили таки. Половили, але то вже в той час, можна сказати, люди почали відживлятися, бо вже ніхто не крав у той час. Досить того, що ми були привезені в сільраду і нас уже там накормили. Я ніколи не забуду, як я жменю солі з´їв нараз, бо ми ж не мали солі. Я взяв жменю солі і запакував собі. Нас взяли в район, із району відпровадили в Глухів. Ми повтікали. Але за той час ми вже були досить відживлені, хоч ще були голодні, але вже могли бігти щопринаймні. Із Глухова я добрався таким чином під Київ до родичів, із сестрою, які нас, звичайно, приютили і вкоротці оформили, бо так само шукали, як прийнятих дітей.

А вже в 1934–му році моїй сестрі вдалося зв´язатися з покійною мамою, яка втікла з в´язниці, так їй вісім років не вдалося сидіти. То сестра доживала з мамою, а я доживав там під Києвом, де я вчився і закінчив школу. Отже, можна сказати, що той голод, який був тоді, наше село він мало зруйнував. Чому? Бо, на мою думку, там поміг ліс. Як вони не старалися не пускати в ліс, але люди таки йшли. Кора, листя, торішні оріхи, які зимували під снігом, і то все робило свій ефект. Риба в річці, якої там не бракувало, то що я можу сказати. Можливо, як я пригадую, в нашому селі, з наших селян може вмерло яких два десятки. Але чужинців, які йшли з півдня на північ, тобто в сторону Росії, в нас у селі закопали найменше яких дві тисячі. Чужинців. Я сам очевидець як діти сиділи отак, але не наші, й просили: — Дайте кусочок хлібу. Але хто тобі дасть, як ніхто не має. Вертаюсь назад, а воно вже померло.

Пит.: А в якому це було районі?

Від.: Це був Понорницький район, Чернігівська область.

Пит.: А чи карали, якщо, скажімо, зловили, що хтось рибу ловить?

Від.: Безперечно, карали. Так. Властиво не карали, вони не пускали туди. Вони поставили охорону й не пускали, щоб туди хто–будь ішов. Наприклад, як ми пробивалися з сестрою, то була рання весна, навіть трави ще не було, то вони поставили охорону на мосту, а воду шкода було перейти, бо було дуже холодно. А човнів жадних, чи якогось другого способу переплисти річку, не було. Отже, це доказує, що їх цікавило, розумієте, людей мордувати голодом, бо ліс мав їм щось дати, мав, немає мови. Там були горіхи, і навіть таке як дубові жолуді, яких там було — тоннами лежало під дубами. Люди могли їх вживати, але ж вони не пускали.

Пит.: А сильна охорона була.

Від.: Я б не сказав, що сильна, але на той час, коли людина боялася навіть погляду, що той ходить з якоюсь мисливською рушницею, то вона була сильна, бо вони були озброєні. І стріляли. Стріляли, вбивали. Наприклад, ми довідалися пізніше, там, де ми переховувалися, там були посіяні жита, й як ці жита почали підспівати і люди ходили туди красти, то їх там вбивали. Вбивали.

Пит.: Ті, що вбивали, були місцеві активісти?

Від.: Вони в той час були перемішані. Були місцеві і були чужі. Я думаю, що то з політичного мотиву було зроблено, щоб не було співконтакту з населенням. Бо як до нас були прийшли забирати тієї півшклянки, то там було два наших, а чотири були чужинців.

Пит.: А видно було звідки вони, чи якої національності?

Від.: Ні, в тому було тяжко розібратися. В добавок ми, розумієте, були перелякані, ми не знали, чого вони прийшли. Чи вони прийшли нас забирати, чи вони прийшли забрати якраз півшклянки того пшона.

Пит.: Чи це вже була весна 33–го року, як вони прийшли?

Від.: Як вони прийшли, то це був приблизно березень місяць. А в квітні вже покійна наша бабця померла, й ми вирішили тікати, бо ми не мали жадної підпори, і ми крім пустих стін не мали нічого для існування.

Пит.: І це забрали від дітей і старої жінки пів стакана?

Від.: Так, так, забрали. Вона нам принесла суп зварити, забрали. Сьогодні дехто каже і напрошується питання: — Чи то був організований голод?

Ясно, що був. Чого ж у них, їх було п´ятеро, не постало питання: — А що ж вони вечерятимуть? — Я вже не кажу за завтрішній день. У добавок другі селяни, в яких майно не було сконфісковане, може вони мали щось поховане, я не вірю в те, але припускаю, в нас уже три роки ми не мали ні поля, ні садиби, ні худоби, то що ж у нас могло бути поховане, що ми могли, якби сказати, вкрити від влади. Нічого, абсолютно. Вдобавок нас двоє малих. Мені був 15–ий рік, а сестрі сьомий.

Пит.: А коли в Вас з´явилися ці, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село.

Від.: У нас ці переходячі появилися на початку 33–го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, було вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хлібу. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували.

Пит.: Як довго це тривало?

Від.: Аж до восени 33–го року. Аж поки, і ще в добавок, по жнивах зразу багато цих зголоднілих наповняли свою шлунки в першу чергу чим? Десь там на полі добиралися до колосся, натирали його й їли. І пізніше то набрякало й вони вмирали. Також великий відсоток помер. І ще характерний добавок. Ніхто тим не цікавився. Абсолютно ніхто. Для місцевої влади це було, як казали росіяни: — „В порядке вещей." — Ні більш, ні менш. Ніхто тим не цікавився. Якщо хтось викопував картоплю посаджену на полі, його вбивали. Якщо застали його в житі, що він зривав колоски, теж вбивали. Його провина була тільки та, що він голодний. І за те був вбитий. Отже, назвати то стихією? Ніяк то не кипує до того. Оце, що я Вам міг із мого епізоду пережиття розповісти.

Пит.: Дуже цікаво. Я маю ще багато питань для Вас, щоб вияснити. Оскільки Ви жили не так вже далеко від Росії, чи в Вас чути було як люди говорили, як ситуація в Росії?

Від.: Бачите, я жив у трикутнику Росії–Білорусії. Наш район був кутком або межовним камінем Білорусії і Росії. Отже, ми чули, що там голоду нема. Ми то чули. Але добратися туди не було жадної можливості. То було виключене. В добавок з нашої місцевості, яка далеко була від залізниці. То я пригадую, я властиво не рискував на те, бо дорослі розказували такі епізоди, що як вони приходили на станцію, то там станція була оцеплена міліцією, військом і нікого до потягу не пускали. Потяг прийшов і пішов, але ніхто не висів і не всів. Йшли далі. Зрозуміла річ, що людство старалося де–будь тікати звідтіля. Я вірю в те. Але, що вони робили переборони такі самі, як робили на мості не пускати в ліс. Чей же ліс не був жадним полем. Яка мета була ставити там охорону? Щоб ліс не запалили?

Пит.: А чи в Вашій околоці жило багато росіян чи білорусів?

Від.: Ні. Наше село було майже на 99,9% українське. Один був москаль, а другий киянин. Коли він був з Києва, Бог його знає. Але так і жив „київським." Бачите так. Тут, то все є змішане, а в нас, то була етнічна маса. Отже, як чужинець туди заволікся, то він буде принаймні яких п´ять, шість поколінь чужинцем. Отже, не було. Ні. Уже радянська власть почала присилати всяких чужинців, але до того часу не було. Чужинців не було.

Пит.: А як люди думали, скажімо, про росіян чи про тих, що прийшли.

Від.: Що можна сказати, як люди думали про росіян. Я не можу вам нічого злого про те сказати. Люди були дуже злої думки про комунізм взагалі, але не про росіян. Цього не було. Щоб був, розумієте, національний антаґонізм, я цього не пригадую. Я кажу вам відверто, так, як я себе почуваю. Може хтось був покривджений, розумієте. Свого часу я був покривджений за мою національну приналежність. Але це вже інша справа. Це не належиться до цього. А в той час воно було так, як ставалося, що все то послано, розумієте, владою, яка не імпонує, розумієте, лише російської нації, тільки той комунізм, той комуністичний деспотизм. І люди так то сприймали.

Пит.: Так було в той час?

Від.: Так. Не так, скажімо, що то була робота росіян, чи щось у тому смислі.

Пит.: Чи Вам відомо, скільки землі було в Вашої родини до революції?

Від.: До революції в нас було приблизно, але вона конфіскувалася, точно я не знаю, але я думаю може десь 200 гектарів. Пізніше, в революцію щось сконфіскували. Але однаково, я думаю, лишилося десь якихось 150 гектарів, бо вона в нас лишилася неділена з братом, тобто з батьковим братом. І дядько пішов у комерцію, він не хотів працювати в господарстві, і лишив всю землю братові. Частину сінокосу він брав для себе, бо він худобою торгував, то він хотів для прохарчування худоби. Під час розкуркулювання, я думаю, було з лісом, сінокосом 150 гектарів.

Пит.: А чи були в Вас ще такі господарі великі, як Ви?

Від.: Може було два чи три.

Пит.: Чи пам´ятаєте з дитинства, чи щось Вам говорили, як жилося при цареві. Чи тоді було ліпше?

Від.: О, найліпше, бо мій отець мій батько був в охороні царя. Він за царя (сміх) всім би голови повідрубував. То він хвалив царя на всі боки. А я його не любив, бо я багато читав, як я виріс. У нас була полеміка. Він був царський охоронець, охороняв царя. Він був у гвардії, він був офіцером, він був у охороні царя. Він мав від царя особисті нагороди. Комуністи позабирали якісь там годинники, але він був страшний монархіст. То нема мови. До речі, наш рід був козацького походження, бо інакше він не міг би дістатися на офіцера. Але то все, якби сказати, до нічого. Він був дуже великий гуманіст, багато жертвував на всякі цілі, не лише господарські прибутки, але його особисті. Він мав надзвичайно багато. Він був великий ліберал. Він страшенно бідним помагав. Але це його не врятувало однаково. Він знав, що це його не врятує. Він, принаймні, був свідомий того.

Пит.: Чи Ваш батько брав участь у громадянській війні?

Від.: Брав. Був такий полк сірожупанників. І він там попав у полон до росіян.

Пит.: То він брав активну участь в українській громадянській війні?

Від.: Так. За що пізніше був позбавлений права голосу. І його потім гонили. Не за багатство, не за, розумієте, служби в царській гвардії, але номер один, корінь зла був —петлюрівський офіцер. І то за те його гонили.

Пит.: Цікаво, що монархіст пішов до Петлюри.

Від.: Слухайте, монархіст монархістом, але бачите так: поперше, що він був українець. Подруге, я думаю, що це найважніше, що він був походження козацького роду. Потретє, його тесть, то був якийсь, я не знаю, нащадок чернігівського полковника. Як він мав до того відношення, він був дуже багатий. І отже, можливо, що ця комплікація вона, можливо, як би сказати, побудила одне до другого. Бо той був надзвичайно національно свідома людина. Старий, він загинув якраз до терору, помер. Він любив дуже гарні коні й ті коні його забили. То йому не вдалося побувати в Сибірі. Бо вже так як мій хрещений тато, дядя. Мій хрещений тато десь і пропав на Сибірі, а дядю пізніше німці розстріляли.

Пит.: За що?

Від.: Я знаю за що? Я вже там не мешкав тоді, в той час. Я довідався вже в 68–му році, коли моя покійна мама поїхала туди і звідти достала інформацію, що її брат був розстріляний німцями.

Пит.: Чи до революції Ваш батько, чи другі родичі цікавилися українською пресою чи книжками?

Від.: Не можу точно цього сказати. Точно я цього не можу сказати, але думаю, що так. Думаю, що так, бо, як скажемо, не було чого, то не було б одруження з моєю покійною мамою, яка походила від дуже національної української родини. І тато був аж на 11 років старший від неї, а згоду мусив дати, бо в той час не женилися так, як зараз ми тут женимося. Так що думаю, що так, але твердити на це не беруся. Не під мою силу.

Пит: Ви не мусите подавати прізвища, але ще що можете розказати про родину Вашої матері?

Від.: Що я можу розказати? Багато ні, бо, бачите, я мусив оставити в ранніх роках своє село, і я вже більше туди ніколи не навідувався. Але знаю, був один цікавий такий епізод. Ця родина, як по батькові так і по матері, була знищена до тла. І коли відступили німці й зайшла радянська армія в село, то мій двоюрідний брат появився в село з орденами, в ранзі якогось там офіцера, не знаю якого й прийшов у сільраду і каже: —Зараз мою родину посадити в хату, а ні, то я вас усіх перестріляю. — Бо родина жила

десь у якійсь землянці, за селом. А хату забрали, бо все ж майно сконфіскували. Ну й ті володарі, раді–не–раді, мусили то зробити, бо постріляє. І вони ту родину вселили. Та родина сиділа до 48–го року і в 48–му році був суд в районі. То суд з огляду на те, що мовляв, син є герой війни і так далі, то треба родині побудувати хату, але забрана хата є законна, і родину звідтіля виселили.

Пит.: Як Ваш батько чи другі ставилися до таких українських діячів, як до Скоропадського?

Від.: Покійний батько до Скоропадського ставився дуже добре, але політики його ненавидів. Чому? Бо в нас в селі була його економія або, властиво, помістя і після того, як її вже розграбували, звичайно, я того не пам´ятаю, але це з розговору батька і з розговору других. І коли Скоропадський навіз там всякої поліції, німців і бичував тих селян, розумієте, щоб зносили все докупи. І цим самим він дуже не то що себе, але ввесь той, розумієте, всю ту систему, яка стояла за ним, він направив проти всього українського. І покійний тато, ясно, як він був монархіст, він його підтримував, *sure*. Але він абсолютно не підтрумував його політику. А пригадую, як був такий розговор: — Для чого то все було робити, нащо було тих селян бичувати за якусь там дурницю, що потяг з його економії. — Вона і так пізніше пропала. Отже, Скоропадський, на мою думку зараз, не тому, що він був якийсь генерал український, чи як хтось приписує йому —союзник Москви, чи що —ні, я вважаю, що він був українським патріотом, але не зумів провадити правильну політику, коли москалі кинули гасло, „Грабуй награбоване," то він пішов проти них і не треба було вже вибирати того награбованого, бо чейже воно було пограбоване не чужинцями, а своїми селянами, які працювали віками не на кого іншого тільки на його або на його династію. І їх пограбували, то нащо їх було бити? То був вже доконаний факт і було запізно.

Пит.: Чи Ваш батько покійний належав до якоїсь української чи російської партії?

Від.: Ні.

Пит.: А по переконанню?

Від.: Він по переконанню був соціяліст, українець і до жадної російської групи він не належав, бо росіяни були для нього чужі. Він був досить свідомий, хто він є і підтримував все, що суто українське. Хоч він за царя був монархістом, підтримував царя, але в душі він таки був соціяліст, бо бідний від нього ніде не був покривджений. Він завжди бідному поміг, то ця сама натурально позволяє сказати, хто ж він був. Ну, він був багатий, але в першу чергу він старався помогти бідному. Це в нього була традиційна засада. Бідному. А вже покійна мама була іншого характеру й в них не раз була на цій почві не абияка подтасовка. Мама каже: — Та, слухай, що він ... має вмерти, що ти плачеш!

Батько: —Він відробить вліті.

—Ти нього знайдеш вліті відробити!

І воно так було. І він знав, що він не прийде, але: —Хай візьме, з´їсть. — Він ніколи бідного не минав. Ніколи.

Пит.: А як у Вашій родині зберігалися, скажім, козацькі традиції?

Від.: В нашій родині вони зберігалися дуже, надзвичайно. Ті традиції, портрети всякі й т.д., походження, то було щось надзвичайне. То було. Це заперечити неможна. І в обох родинах. Як у матері, так по батькові. По матері, в материній родині, то так то, того козацтва не було вже нічого, і попелу, але там і портрети стояли тих гетьманів, розумієте, і полковників і так далі. То було на найсвятішому місці. То зберігалося, то немає мови. Можливо, що то тільки тримало при національній свідомості, оте козацтво, якого вже, безперечно, не було.

Пит.: Чи в Вас навіть були портрети Ваших предків?

Від.: Так, так. Я, як пригадую, я вже не можу тепер розібратися в тих титулах, але в діда ціла стіна була увішана тими козацькими старшинами. І покійна бабця розказувала: —Оце покловник такий, а оце осавул такий.

А що таке осавул, я ж не мав сірого поняття. (Сміх.) Оце сотник, а то другий, все то козацькі титули. То там тих портретів було навіть дуже багато. І то з відзнаками, з усім і так далі. Отже, материнська родина була суто казача. Пригадую такий епізод покійної мами, як вже тато сватався і батько каже: —Ну, сукин ти син, якби ти не козак, я би ніколи за тебе доньку не віддав.

Але яке ж у той час вже козацтво було, але мовляв, тільки тому, що ти козак.

Пит.: А селяни в Вас рахувалися також козаками?

Від.: Ні. Оце, що я пригадую, то в нас селяни були двох гатунків. Були, так називалися, панські й були вільні. Яка різниця між тими чи іншими, я не знаю. Як можна сказати, я не знаю. Тепер я знаю, але тоді я в тому нічого абсолютно не розбирався, бо голівне в той час уже не приходили до якоїсь, розумієте, там різниці, тільки вже були бідніші і багатші. Селянство ділилося на якісь, можна сказати, три категорії: бідні, були середні й була багатша каста. Таких багатіїв то в нас не було, але в всякому разі люди, які, можна сказати, розпоряджали вже в період НЕПу до якої машинерії, наприклад, таке як парові молотарки були, скажемо всякі косарки. Стягнені з Америки або з Австрії. Але, певно, в нас були американські, то вже найкраще що можна було купити. Бідніші, звичайно, цього не мали. Але різниці в гатунку життя майже не було. Поза тим були ледарі, які не дбали, як ми маємо тут повно, не дбали ні за що, але той, який старався тримати себе на відповідному рівні, той жив.

Пит.: Чи Ви вважаєте, що соціяльні розподілення в селі були природніми й глибокими.

Від.: Так. Природніми, я то вважаю.

Пит.: Чи можна сказати, що навіть була свого роду, не то що боротьба, але якийсь антаґонізм?

Від.: Ні. За моєї пам´яті, можливо вона була раніше до революції, але коли пройшла революція і прийшов період НЕПу, поділили землю, забрали в таких панків, як моя родина, дідова або другі ще там були, то моя покійна мама казала: — То й добре, що позабирали. Хай вони тепер не лежать під деревом, а працюють. — Має землю, то має працювати, а так би то лежав. Вона була консерватистка. Отже антаґонізму жадного не було. Ні. Помагали один другому, як могли. У потребі. Пригадую епізоди в нас найбільше було нещастя або трагедія як, скажемо, грім запалить стодолу й збіжжя згоріло. Отже людина фактично осталася без засобів існування. То в нас був, я був малий, але пригадую, таке, розумієте, їхав по селі з підводою, збирав збіжжя. Мусив кожний дати коробку збіжжя. Пізніше там виділяли десь кавалок лісу. Йшли гуртом, рубали ліс, звозили, будували хату, якщо згоріла. Помагали громадою, як могли. Дискримінованих не було на мою думку. В тій системі навіть не могло бути. Злодії були дискріміновані. Ті були. А поза тим, бідні чи багаті, то в випадку якоїсь трагедії дискримінації не було.

Пит.: А Ваші рахувалися поміщиками?

Від.: Ні, ні. Так називалися „кулаки," по–російському. По–українському в термінології навіть слова кулак немає. Ви нього не найдете. То цілком російський винахід. Нас поміщиками не вважали. Бо всі поміщики були розорені під час революції. У нас частину добра забрали під час революції, отже ми були щось таке — біля заможними, поміщиками — то вони то повідрізали, позабирали, роздали людям, а нас лишили в спокою. Не було жадних арештів, жадних погромів аж до 30–го року. Одне, що покійний тато був позбавлений права голосувати ще в 24–му році за те, що він був петлюрівський офіцер. Тільки тому.

Пит.: Чи Вам батько щось оповідав про службу в українській армії.

Від.: А–а, що я можу сказати, що я можу пригадувати з його оповідань. Мало що. Наприклад, характерний епізод вже не під час служби, а під час російського полону, бо він був у Росії в полоні. Він мав нагоду завідувати якимсь там, розумієте, продовольчим складом. А звичайно полонених кормили, як скрізь і завше. То він своїм землякам помагав, розумієте, в продуктах, отак щоб вони мали щось трошки більше. І один з них, такий пан Жук, який користав з нього ласки, пізніше його грабував і старався замордувати. То він казав: — О, то це ти мені відплачуєш за те, що я тобі нелегально передавав за дроти!

Оце такий епізод пригадую, а поза тим — нічого. Бо тяжко, майже мало що лишилося в пам´яті з того полку сірожупанників, в якому він служив. Цей полк я пам´ятаю. І властиво за цей полк його радянська влада й ввесь час картала. Аж поки не з´їла.

Пит.: Якою комерцією займався Ваш батько?

Від.: Торгівлею скота. Торгував худобою.

Пит.: Йому вдалося за часів НЕПу зробити?

Від.: Ні, не вдалося йому багато зробити, бо він цю справу розпочав десь майже в 26–му й в 27–му році, а в 28–му, це все скінчилося. Так що він не вийшов. Але в період він робив прекрасний *business.*

Пит.: А як ішла ця торгівля?

Від.: Властиво вони їхали, в нього був ще один партнер жид, і вони їхали на південь України, там закуповували і спроваджували в Росію худобу. Вони потягами. Скуповували там худобу, вантажили в потяги і везли в Росію і там продавали. В період НЕПу то була вільна торгівля.

Пит.: А можна було добре заробити?

Від.: Він заробляв добре, але то був дуже короткий час. А *business*, як звичайно потребує час його поставити на ноги, навчитися, як ним провадити й т.д., знайти всі позитиви й негативи. А то було всього, думаю, не більше три роки. Але він затявся на землі не працювати. Він казав: — Я не вмію того робити й я не хочу.

А брат каже: — О, то й добре, як ти не хочеш, то я буду робити. І той робив день і ніч. Аж поки його так само не забрали й десь у Сибірі вся родина погинула. Одна, тоді вона мала, здається, півтора рочку, то її сусіди вихватили, як вантажили на сани везти до Сибіру, то ту дитину вихватили й вона виросла. Решта все загинула.

Пит.: Як Ви були ще малі зовсім, то як Ви ставилися до радянської влади? Чи Ви думали, що з того щось може вийти.

Від.: Ви знаєте, що я Вам можу чесно сказати, я не мав абсолютно ніякого в той час відношення, як і що й куди. Мене радянська влада торкнулася вже як цей голод сколихнув. Це було номер один. І пізніше ті всякі перслідування й так далі, то вже було не те, що можна вибирати якийсь погляд, а іншого погляду не було на радянську владу. Другого погляду не мусило бути. Не мусило. Ви тільки можете подумати собі, якби вас там і там, довкола бичували, обрікали, то яке в вас відношення може бути? То сміховище. І коли навіть мене отак допитував один НКВДист, дав мені якраз отаке питання, як ви задали, а я зареготався, і я мав тоді десь вже 20 років, зареготав як кінь. Кажу: — А ти що? Ти питаєш, чи ти смієшся? — по–російскому до нього. — Як ти знаєш мою біографію, то яку ж собаку ти в мене питаєш, яке моє відношення було тоді. Що ти мене питаєш? Ти мусиш сам знати, якщо ти в курсі тієї справи, яке я мав мати відношення до того. Або ти мав би ліпше? От питання! Якби я йому навіть сказав — гарне, то чи він, якби він мав розум, міг би повірити? Ну, цікаво — відношення до влади. То є, само за себе говорити. І це питання навіть ніде воно не може бути. Як віношення? Ну, яке?

Пит.: Є такі, що кажуть, що в дитинстві наївними були, дурненькими.

Від.: Я вам скажу, можливо є такі, що не були під таким гнітом, розумієте. Вони чули від когось, що то було. Вони можуть мати двоякий погляд на радянську владу. Людина як на тому всьому перетерпіла, як вона може мати інший погляд? Як я можу любити ту владу? Цікаво, як? Влада, яка мене хотіла загладити за щось. Спитати. Нізащо. Чи то голодовою смертю, та то ж найстрашніший спосіб смерти, який є.

Пит.: Чи були в Вашому селі такі люди, що на початку підтримували радянську владу.

Від.: О, певно, що були.

Пит.: А яка частина це була?

Від.: Це не була велика частина, але було їх досить. Переважно це були люди які, як би сказати, за нахилом до легкої наживи. Переважно в тому характері.

Пит.: А з яких людей складався уряд місцевий апарат, чи партійна група?

Від.: То був, так називався КНС — комітет незаможніх селян. Група була десь до 30 осіб. Всі вони були озброєні, будь–якою зброєю, переважно конфіскованою, такими мисливськими рушницями. І вони приймали активну участь у розкуркуленні, у грабіжництві, властиво, ціх заможніших селян в ім´я наживи. Більш нічого. Пізніше та нажива так–і–так була розбазарена, позалишалися такими, як вони були. Але вони грабували, ясна річ, не дивлячись ні на що.

Пит.: А чи були також приїжджі в уряді, міліції, Чека, ГПУ?

Від.: Безпречно були там елементи різного характеру, але домінуюча маса була оця безхребетна. Я не кажу, що вона була активна, або 100% комуністична патріотична. Ні, в них жадного патріотизму не було. У них тяглість до власної наживи. То, що в першу чергу тягло їх туди. У них не було ідеальності побудови комунізму, чи там що. Їх

розум не позволяв на це. Просто отако собі, награбити. Це переважно була сама отстала, неграмотна маса. Там не було провідної верстви, яка б диктувала щось, і властиво, думаю, що цей, який проєктував цю справу, якраз на них розраховував. Отже, їм не потрібно було якоїсь здравмисолячої людини, яка могла б сказати: —Слухай, я забираю пів шклянки пшона, а що вони будуть їсти, он двоє сидить. То, як видно, в уряді це теж було враховано, щоб він мав бути 100%–овий деспот, який не рахувався ні з чим. Щоб до його розуму, то не доходило —а що вони їстимуть?

Пит.: А скільки було в Вашому селі таких свідомих родин?

Від.: Тяжко сказати. Може було яких 60, але тяжко з огляду на те, що я тоді був дуже малий. Думаю, що, може, було яких 70, може до 100.

Пит.: Але це ж всетаки більше як комуністів.

Від.: Так, але ж вони мали владу за собою. Комуністів було багато менше, але вони мали владу.

Пит.: Чи в Вас були такі, як в других околицях, отамани, повстанці?

Від.: У нас у селі особисто таких не було. Організованого повстання не було. Індивідуальні були. Наприклад, індивідуальні були підпалювачі отих самих комуністичних держиморд. Наприклад, було таке, що одного втопили. Це був таємничий донощик. Знайшли його утопленим у колодязі, а другого з відрубаними ногами на лузі. Якраз за них мій покійний тато відповідав. А він не був причетний до цього. Отже, окремі випадки були. Звичайно, вони кінчалися арештами. Сотні гнали до арешту і т.д. Але, щоб масово організовані —не було. Масової організації не було, щоб десь там був отаман, чи, скажемо, ватажок повстанської групи. Не було цього. До речі в нас була дуже принадлива територія. Були ліси й болота й т.д. І в революцію там якраз було це. А в цей період не було нічого.

Пит.: А під час революції, то були в Вас отамани?

Від.: Під час революції? Я не можу пригадати їх імен, але я знаю, що там точилася бійня на тих, розумієте, болотах і так далі. Хто там був? Чи то були якісь, які належали до петлюрівської армії, чи може до якогось отамана Синього, Зеленого, чи Жовтого. Цього я не знаю; але знаю, що були. І там приходилося не абияк з ними дратися, бо там були недоступні місця і вони сиділи там місяцями. Відтіля налітали й там ховалися. То це я з розповіді батьків пригадую.

Пит.: А коли вже ситуація успокоїлася?

Від.: З тими повстанцями? Я думаю, що десь у 20–их роках воно закінчилося, довго не тривало.

Пит.: А чи в Вашому селі було багато всяких донощиків, сексотів?

Від.: О–о–о, скрізь їх було, хоч відбавляй. Бо тож найдешевший і найліпший хліб. Було їх повно скрізь. Питання напрошується, бачите зараз виникає контроверсійне питання, чи ті донощики якраз були активним елементом у тій справі. Я б сказав, що багато було донощиків, які не хотіли ними бути, але мусили. Їх так гарно обробляли, розумієте, і вони знали, що вони мусять доносити тільки задля того, щоб урятувати власне життя на якийсь відповідний час. Не на завжди. Вони в це не вірили. Але були й активні. Так. Були й такі, але не скрізь активним удавалося зробити працю. Тоді служба прибігала вербувати, розумієте, людей якраз протилежної сторони бути донощиком. Бо, як я знаю, що ви належате туди, ну то що я з вами можу говорити? Так? Нічого. О, то вони шукають того, хто близький до мене і того вербують.

Пит.: Чи взагалі політична поліція була в Вас дуже активна?

Від.: Я б сказав, праця її була дуже паскудна. Дуже паскудна. Порівнюючи моє життя тут на заході, а приблизно знаю, як поліція працює в Америці, чи бувши в Европі, то російська політична поліція була дуже паскудна. Неграмотна, невивчена й тому вона розстрілювала, розумієте, 100 невинних за одного винного. Точно, якби волоком ловили рибу. Вам треба одну, а там набралося повно. І та пішла. Так російська політична поліція робила в той час. Тепер, як я довідуюся в тих людей, що перейшли сюди на захід, вони навчилися кой–чого. В той час вони абсолютно були, до речі туди підбирались такі типуси, грамоти там не вимагалося. Там вимагалося, аби ти безпощадний був деспот, застрілити навіть свого власного батька. Ото ти там був на найвищому рівні. Знання не вимагалося. Так вона працювала. Так вона працювала й мільйони невинних жертв. І я думаю, що той, хто організовував, він знав, що так–і–так то люди нічого не винуваті. Повбивати. В який спосіб? В той чи інший?

Пит.: Як довго в Вас існувала церква?

Від.: Церква була знищена в 30–му році. В 30–му році була розграбована й підпалена кимсь. Ясно, той, хто її підпалював, то був хтось, бо страшно великий опір був люедй до цього. Я думаю, що влада не мала іншого виходу, як не спалити. Дзвони вони поскидали, утвар у церкві жиди понищили, місцеві, бо ніхто з місцевих християн не відважився туди зайти. Пішла жидівська бригада, все там повибивала, понищила, і т.д. І пізніше було жахливе обурення проти того. То вони вирішили її підпалити. Ну, вона багато не була знищена, але в всякому випадку вона не була здатна до вжитку. Для влади вже було досить поприбивати навхрест дошки, щоб туди ніхто не заходив. В цей спосіб була церква знищена. До речі, наша церква була на три села одна. Бо ще було два приходи, окрім нашого села. А священик, звичайно, десь дуба дав на Соловках.

Пит.: А якою мовою відправляли в церкві?

Від.: Слов´янською. Української церкви в нас не було.

Пит.: А що, з місцевих українців не було таких безбожників, щоб церкву руйнували?

Від.: Вони були. У руйнуванні вони акції не приймали, але скажемо таке. Я пригадую, як ми йшли на Страсті в четвер перед Великоднем із свідками, то наша традиція була, а сільбуд (так називався сільський будинок), який був неподалеку церкви, і там в той час грала оркестра, свистіли, і т.д., то були місцеві, комсомольці, комуністи. А маса сунула собі масово, розумієте, як вода текла, до церкви. Ніхто туди не заходив. Вони там грали, свистіли, але ніхто туди не йшов, всі йшли з свічками до церкви. Так вони їх вдома запалили й так вони йшли до церкви. Отже, ясно, що населення не хотіло, розумієте, знищення церкви. 99,9% населення було православне і тої церкви нищити — ні. Вона була 100% знищена владою. І жидами, ясна річ. Ті активно приймали участь.

Пит.: А скільки жидів було в Вас?

Від.: Я думаю, десь 35 родин, але вони всі активно включилися в цю комуністичну громаду, яка нищила все і т.д., оці, без вийнятку всі. Були бідні серед них і багаті, але їх ніхто не розкуркулював, навіть багатих. Отже, вони всі активно включилися в цю комуністичну річку й робили все те, що наказувала влада.

Пит.: А як вони жили з нашими?

Від.: До того часу? Добре. Їх ніхто не обіжав, добре жили. У нас дискримінації не було тоді, ні. Вони мали лавки, ясно, що вони торгували, вони були багаті, але ніхто нічого не робив.

Пит.: Ви казали, що, здається, в 32–му році Вашу матір арештували?

Від.: В 33–му. Її в 33–му, в лютому арештували й судили на вісім років.

Пит.: А можете сказати, за що?

Від.: Нізащо. Нізащо. І коли ми прийшли зі суда до сусідки вдвох, нам найліпше хотілося, бо ми були дуже голодні й ми знали, що та сусідка дасть нам їсти. І коли прийшли до сусідки й та сусідка питає: —Ну, наскільки ж судили, бо вона знала, що ми були на суді, а в нас у хаті не було нічого їсти в той час. А в неї сиділа ще друга жінка, я її толком і не знаю, хто вона.

Я кажу: —На вісім років.

Ми, звичайно, мовчали, нічого не казали, бо три жиди судили, в таких картузах — трійка. Всі три жиди. І питання: —За що ж її судити на вісім років? Не вкрала, не вбила, абсолютно нічого. За те, що вона не сказала, де є чоловік. А вона не знала. Бо чоловік суджений на розстріл, його треба зловити. —Ти знаєш, де він є.

А вона не знала. Направду, не знала. За це їй дали вісім років.

Пит.: А як вони знайшли Вашого батька?

Від.: Вони не знайшли аж до війни. Вони його шукали на Далекому Сході, бо, коли я був у Сибірі, я дістав дві неділі відпустки, то мені дві неділі не вистарчало поїхати на Україну. Навіть на дорогу не вистачало, то я вирішив поїхати на Далекий Схід до моїх двоюрідних братів, де мені було тільки півтора дня їзди потягом. І коли я приїхав туди до Івана, то Іван каже: —А хочеш батька побачити? Завів мене в станцію, а він був начальником станції Миколаївськ на Амурі, це на кордоні Кореї. Я заходжу — там висить портрет. Він каже: —Ти знаєш, тут по всіх станціях висять його портрети, бо вони вважають, що він сюди втік, на Далекий Схід. Там його шукали, й тому

порозляпували там його портрети. То ще гарний, великий, більший як Шевченко. Я подивився —батько! То він каже мені: —Вони його тут шукають, вже два рази в мене були.

Пит.: Видно він вважався великим.

Від.: Та його засудили на кару смерти! За убійство двох комуністів, а він їх не вбив. Ну, й він переховався й вже в 40—му році то все втихло. Але він так жив під чужим прізвищем. Його ніхто не знав, хто він є. Аж до приходу німців.

Пит.: А як було там на Далекому Сходу?

Від.: Дуже добре, там добре було. Там не було такої голодівки, як у нас була, вони не мали того. Порівнюючи, навіть, життя, бо я там був у 38—му році, я був тоді студентом і мене послали туди, перервавши студії, на один рік туди, в Сибір. То там життя було багато краще матеріяльно. Багато краще. І я в Івана питав, чи ви щось мали в 33—му. Він каже: —Нічого. От так, як ти зараз бачиш.

Бо він туди малим, йому було десь вісім років, як він туди від´їхав і його батьки. А він був на шість років старший за мене. Він закінчив там університет у Владивостоці, залізнодоржний і працював директором станції залізничної. Він каже: —Нічого.

Він був член комуністичної партії. Нічого, ото тільки, каже, я сміявся, що він провинився, що його вивішують тут, бо він знав так добре, бо тато два рази був. Я не був, а тато два рази був на Далекому Сході.

Пит.: Чи там українці в якийсь спосіб трималися того, що вони українці?

Від.: Не можу Вам цього сказати.

Пит.: Але їх там багато було?

Від.: О, багато, так —багато. Як вони й до чого вони себе приписували, не можу Вам цього сказати, не знаю. Може, хтось, хто знає ту ріку життя там, бо я був там тільки раз. І як я довідався, бо, знаєте, як ми живем вдома, то ніби все. А як ми виїжджаємо на чужину, справа стає цілком інакша. Тоді ми єднаємося, ось так як ми зараз опинилися на еміграції. Ми збираємося докупи й щось робимо. Корисне чи не корисне. Так вони там на Далекому Сході. Іван казав мені: — О, нас тут багато. Тут є й полтавки, й чернігівки й чого хочеш.

Він українець, він дитиною туди приїхав, але ж, то для нього все чуже. Якби він тою дитиною приїхав у Полтавщину —нема проблеми. А то —чуже, то є чужина. Росія не є Україна. То вони єднаються. Він каже: —Наших людей, а то не наші.

Там є багато китайців, корейців, росіян, але отам якраз і є різниця —то не наші. А наших повно там. Наших. Яка в нього національна українська свідомість? Ніякої нема. Наші —оце свідомість. Наші.

Пит.: А ще вертаючись до Вашого села, що Ви можете розказати про розкуркулення? Як це в Вас виглядало, як відбувалося?

Від.: Що я можу розказати про розкуркулення? В першу чергу накладалися неймовірні податки. Неймовірні. Попросту, як я вам сьогодні принесу —дайте 100.000 долярів, яких, я дуже добре знаю, ви не маєте, а ні, то завтра підете в в´язницю. Ось таке було. Ось так виглядали ті податки. Ось так виглядало те розкуркулення. Бо, значить, радянській владі, на мій досвід, ходило про те, щоб убрати провідну верству населення. Тільки. Не що інше. Бо в них іншої мети не було. Напрошувалося питання, як убрати ту провідну верству, за якою слідував народ села, як ми знаємо з практики: чи той думає сіяти гречку? Бо він знає. Отже, була провідна верства села. Хто ця провідна верства села була? Звичайно —трошки багатші люди. Я думаю, моя особиста думка, радянській владі нічого не осталося зробити в першу чергу, тільки зліквідувати цю верству. Зліквідувати духовенство, зліквідувати будь—яку аристократію, яка там була. Її майже не було там.. Хто був там? Може, якийсь доктор був. Чи й був. Поштар, ну, дяк —і тільки. Отже, їх треба убрати. Вони це зробили. Як вони зробили? Наклали податок, який, вони добре знали, що ти не виконаєш. За невиконання здачі судили і відсилали в Сибір. У нас був дяк і в нього було 14—ро дітей. Він був бідний як церковна миша. І тільки жив із тих подачок, що там у церкві десь назбирав. Не мав ні землі, нічого. Воно може б було й добре, якби його серед лютої зими, хворого, на ліжку не винесли на сніг, бо одному сільському вельможі хотілося зайняти його хату. Чотирнадцятеро дітей за ним! Він помер там на снігу. Мав хворобу якусь, удобавок морозу видушив його. Чотирнадцять сирот осталося, десь від 16 років і до низу. Це була гуманітарність влади. До кого? До пролетаріяту: то ще шукати іншого пролетаріяту, як

той, з тою кучою дітей? Він був паламарем, бачите. Треба знищити. Отже, то було вс цілком і нормально приготовлено знищити провідну верству, в першу чергу села, перед тим, як повести атаку на решту. Провідників вже нема. Їх знищили, за ким би народ мі піти й творити повстання і т.д. То в першу чергу вони цих знищили. Це мдумка. Бо коли того бідного паламаря викинули на сніг із ліжком, за що? Він був бідний, у нього земл нічого не було, крім 14—ро дітей. Для того чого було викидати? Але хтось над тим подумав. Отже, в цьому відношенні я не маю найменшого сумніву, абослютно, що це вс було задалегідь продумано. І воно робилося, як американці кажуть, *step—by—step*, ішло.

Пит.: Як це було з Вашим дядьком, що розкуркулювали?

Від.: О, він загинув у Сибірі. Вся родина загинула, за винятком дитини, яка мала десь, може, шість місяців і її вихватили. Хтось вихватив із рук, як вже вивозили. То та осталася жива —Настя, а то все пропало. Всі загинули, й сліду не лишилося.

Пит.: А як у Вас виглядала вже колективізація, як відбувалася?

Від.: Та нас вже, можна сказати, не було там. Але —як? Спротив був. Спротив робили. Певна річ, не хотіли віддавати добра нажитого. Але з того нічого не вийшло. Нічого не вийшло. Хто не хотів, того забрали. Тепер, люди вже були досить стероризовані й бачили наслідки тих, яких вантажили й вивозили серед лютої зими на Сибір і збирали, чи вони хотіли, чи не хотіли. То решта, що могла сказати: —Так, маєш — Щоб принаймі ще ночувати вдома. Бо в цьому відношенні, щодо колективізації, то я б сказав, що колективізації ніхто не підтрумував. Ні бідні, ні багаті. Ніхто. В повному смислі слова — ніхто. Це було накинене зверху. Воно не подобалося нікому — ні бідним, ні багатим. Бо найбідніший він мав якусь там коняку, якийсь хлівець там, і т.д. І то було його власне, і він тим жив. Він то шанував і то від нього відбирали. Як сьогодні, практично, відбирати від собаки кістку, й то й лається. Отже сама природ тягне: як може то бути —забрали в мене? Та ж то моє, яке воно не є. Той має велике я маю мале, але то моє. Природа не позволяє то. Шпаки деруться за кусок хлібу. То зловив, а той віднімає, а той не дає. Отже, чи бідні підтримували колективізацію? Ні. ті не підтримували. Але робилося насилля, насильно владою.

Пит.: До Вас приїздили всякі агітатори?

Від.: О—о, то була гвардія —не журися! Там були, яких хочеш. І то майж кожний день гнали. Я тоді був ще малий, а батька вже не було. Гнали десь до сільради або до того клубу на мітінґи, орали. Мусив слухати. Чи любив то? Ні, Слухав. Н завтра —погром. Сьогодні —орав, орав —а завтра погром. Давай грабити! Грабил багатших, тоді давай грабити бідних.

Пит.: Що там агітатори говорили?

Від.: Ну, та що вони можуть говорити? Радянська влада то вимагає, хто буде проти, той буде проти влади. Будуть судити й так далі й т.д. То все. Що Вам, зрештою, про те можу сказати? Вся та епоха була створена владою, фінансована владою підтримувана владою, не рахуючись з жодним терором. То все. Ви ще щось хотіли запитати?

Пит.: Ще трохи, не багато.

Від.: Прошу!

Пит.: Ці агітатори, чи в Вас були так звані 25.000—ники?

Від.: А—а, слухайте, я не знаю, хто вони були. Знаю, що вони були чужинці. Одні говорили нашою мовою, власним нашим діялектом, вдобавок ми на Чернігівщині мали свій монополізм на мову, на діялект на А, уже за Десну виїхав, уже його нема. То казали: —О, цей десь наш. — А на другого казали: —Ну, то кацап. — Кацапами в нас називали росіян. То кацап, ну, то не наш. Отже. І були ті й ті. Але в всякому разі, що вони були кимсь акуратно перемішані. Наших там могла бути менша половина, а решта тієї чужої шушвалі. Звідки вона прийшла, але вона була чужа. І наказ, ясно, був від чужих. Не від своїх. Оце, що я знаю. Я не знаю, чи вони були 25.000—ники, чи хто вони, але в всякому разі вони були чужі. Бо тоді не вкладалося в мій розум, хто вони. Як зайшла до вас у хату куча, ну, то: —О, тих двох я знаю, а решта чужі.

Пит.: А як звучить Ваш діялект? Що в ньому особливого такого? Вимова?

Від.: О, діялект. Я, навіть, якщо Ви мені скажете зараз, то, навіть, тяжко щось придумати. У мене був тут земляк, я його поховав у квітні місяці. Наприклад, скажемо такі слова як: кали, хвароба, пшано —на „а." У нас казали „хвароба," більше навіт на ей, на „А." У нас казали за Десною, у нас називали литвинами. То литвин із—за Десни.

Акцент жахливий. Якби мені хтось зараз сказав тим акцентом, я не можу, не можу, бо я виріс деінде. Але властиво, що там патріотизм національний ховався багато краще, ніж десь вглибині України, на Полтавщині чи деінде, бо вони знали, хто є хто. Ото є білорус, а то є росіянин. Бо то на кордоні. Ми є що іншого як ті.

Пит.: То ж з Ваших сторін Довженко — режисер і письменник.

Від.: О, то ж земляк! Олександер! Ота „Зачарована Десна," я її маю. Я, як читав, то я плакав. Там природа, то цей мій покійник, він помер, об´їхав цілий світ, то він каже: — Увесь світ проїхав, але щось подібного не бачив. — За природу, то правда. Ото прочитайте оту „Зачаровану Десну" і там найдете. Там краса природи і багатство природи. Я пригадую, ми мали 25 десятин, тобто 50 акрів, такий луг над Десною, там сіно росло от-таке о заввишки. То там з Десни завше, як розлив, бо Десна на весні розливалася на сім кілометрів ширини, то вона затоплювала таке маленьке озерце на тій *property*, то як приходили сіно косити, то косарі на обід мали такий волочок, може десь два метри завбільшки, і затягли там відро риби. Відро на раз. Вибрали, яка ліпша на обід, а решту в воду. А вода була така чиста, що там брали й суп варили. Чиста вода була. Така природа була. То там були отакі — шість фунтів в плечах, мій покійний тато був десь отако вищий від мене. І так ширший. Здоровий, як лев. Бо то природа була.

Пит.: Ви вже виїхали звідтам в 30–их роках?

Від.: Я виїхав звідтіля, з моєї батьківщини, з мого рідного села; я, фактично, виїхав у 1934–му році. Або на початку 34–го виїхав відтіля. Ввесь час я проживав коло Києва, де я вчився. І я закінчив мою школу, мою науку в 40–му році. І був покликаний відразу до війська в 40–му й в 41–му мене застала війна в ранзі лейтенанта танкових частин. Пізніше я попав в полон, спокутував там, а пізніше вже на еміґрації. Ось така моя історія. Так що я при совєтах не працював майже ні одного дня. Я вчивсь і щойно закінчимв школу — дали мені два тижня і забрали до війська. Бо мій рік призову був 38–й, тобто коли мені було 20 років, але мене відкликали з огляду на те, що я був у школі й вчився, то мене не займали. Коли я закінчив школу — забрали.

Пит.: Ви не мали клопотів через соціяльне походження?

Від.: О–о, тих клопотів я мав не кошолку — а мішок. На кожному кроці. Рятувало єдине від тих клопотів, і то не скрізь, я був дуже здібний в школі, але однаково з авіошколи мене викинули через моє походження. До речі, моє походження було дуже затерте. Коли я поступав у школу, то моє походження було, як принята дитина з вулиці. Знаєте? Але вони, сукини сини, найшли. Я ввесь час жив як якийсь, розумієте, викинений на смітник. Але вони найшли. Найшли, хто я є. Мене директор покликав у кабінет і каже: — Ви є дуже здібна молода людина, що я маю робити з цим? Нате, читайте, — дав мені. Я прочитав, і мене вигнали звідтіля. Я пішов у другу, де мене прийняли, безперечно, так, з поцілунком. Давай. І там мене тероризували. Аж до 37–го року мене тероризували, не давали мені як слід учитися. Аж у 37–му році лишили в покою. О, там нема, що ти за баткька не відповідаєш. То не в них. Я їм доводив — що я до того маю? Я не міг доказати їм, що батько невинен в убивстві тих комуністів, бо то шкода, хто я є. Або — чи він мені повірить? Цікаво! Я тільки доказував — що я маю спільного з ним?! Він: — Карайте його за те. Я ж молодий чоловік, я активний молодий, що ви хочете від мене? Але й це не рятувало. А я був здібний і то мене до певної міри... Він каже: — Це є напів військова школа, і те, і те. Я тебе розумію, але нема ради. Маєш лишити.

Пит.: Маєте ще щось додати до цього?

Від.: Що я можу або бажаю Вам сказати. Я хотів би якнайкраще всю цю справу вкласти й видрукувати, в добавок дуже обережно й окуратно зберегти кілька примірників для наступного покоління. Бо комуністи повикрадають. Пам´ятайте — повикрадають і попалять. Публічні бібліотеки в Америці так побудовані, що можна викрасти там, що Ви хочете. І замінити найдешевшою макулатурою, купивши на *flea market* за 10 центів. Покласти на місце якої дорогоцінної публікації. Оце, що американська бібліотека є для того. А комуністів тут — хоч одбавляй. І я прошу, і я пожертвою відповідну суму на цю річ. Але зберегти, щоб принаймні якийсь наклад для майбутнього нашого покоління, щоб ми могли його пізніше передати нашому поколінню правдиву історію захланної Москви, отого зловіщого терору безвинних дітей, матерів і старих, які Богу духа винні за щось. Оце я просив би.

Пит.: Це, безумовно, буде так, як Ви просите.

Від.: Це моє прохання, бо так як із нашою ДОБРУС видав „Білу книгу про чорні діла" нема. Уже випалили. Навіть спогади Хрущова, я маю перший том, другого не можу дістати. Попалили. Ніде, у бібліотеці нема, в книгарнях нема. Ніде нема. Знаю, що його викупили і спалили комуністи.

Пит.: Ми це будем берегти.

Від.: Оце моє зауваження. І то берегти в *safe*–ах декілька примірників. Я, звичайно, з свого боку не остаюся в довгах, як я попередньо казав, я зложуся 1.000 долярів на цю ціль видавництво отримає в один день від мене. На мою думку, це найважливіша річ в нашому житті, в нашому суспільстві, яку ми маємо висвітлити перед Заходом. Дякую, дуже дякую.

Пит.: Дякуємо Вам.

Case History LH30

Anonymous female narrator, b. December 19, 1917, in Velyka Bahachka district, Poltava region. An orphan, she was raised by her older brother, who was forced to be a secretary of the village Soviet. During collectivization, this brother ordered his younger siblings to sleep fully clothed in case they were arrested. People were desperate at the prospect of losing their lands, some committing suicide and others going insane. Various pressure tactics were used to force them to join. Severe punishments were meted out to relatives for minor run–ins with activists, including exclusion from the collective farm and dekulakization. In late 1931 the entire family joined the collective farm. In 1932 the family went hungry even before the harvest. By the beginning of 1933 there was no bread at all, and when something was edible in the garden, the family ate it very quickly. In 1932 it was still possible to go to look for food in Belorussia or the North Caucasus, but "in 1933 they didn't let anyone go anywhere. They had to stay, and they died at home like flies. Already in 1933 it was terrible. People just fell down, swollen and shrivelled up. I was so shrivelled up, nothing but skin and bones, but I was not swollen because I worked where they brought in...and I ate raw grain." She also describes how she and others smuggled grain out of the granary in which she worked, as well as of grain rotting at depots. When people were first given food after starving, many died from the shock to their systems. During the famine, the situation was *very* difficult, but my family survived" except for the family of a paternal uncle. Narrator blames "Moscow" for deliberately causing the famine in order to break people's resistance and reduce them to a state in which all they could think about was survival.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: Я з 17–го року, 18–го грудня. То я ще була молода в той час.
Пит.: З яких сторін Ви походите?
Від.: З Полтавщини, з Великобагачанського району.
Пит.: Чим займалася Ваша родина?
Від.: Родина моя хлібороби були. А це, що найстарший брат у мене був і батько, що нас виховав — ми сироти лишилися, без батьків — то він як опікун, і прийшла радянська влада, вже його вибрали, як секретарем сільради силоміць, бо він цього б ніколи не хотів. Але як вибрали, він мусить іти, бо його б зараз покарали за це. І він пішов, працював в сільраді секретарем у ту колективізацію цілу, як вони починали нас зганяти, то все. І так він все доносив до хати, що нас — нас не розкуркулили — але скільки разів він приходив і казав до жінки, щоб дітей повіддавала, ось кілька сорочок, бо можуть прийти вночі й вигнати з хати в чому діти спали. Так що то така трагедія, що її не можна все за порядком розказати, бо не годен, вже роки перейшли. Але, в 31–му році вже нас заставили всіх іти в колгосп, не лише брата — поперше самий брат був — а тоді в 31–му році ми записалися вже під кінець року, брат записав нас уже всіх. І вони пішли до праці, в 32–му році. Вони так багато хлібу нам дали — зерна, збіжжя — так багато дали, що ми його не мали де засипати. Засипали — засіки такі були — на горищі, на стріху, там поперегороджувано — ще дідова хата була — там понасипали. До Різдва, вони забрали до зернятка, що ми не мали вже в хаті однієї зернини хлібу. Вони назад це все забрали. І вже сказати, що лишилося десь по–трошечку, то ми на Великдень останній раз пробували хліб, по малесенькому кусочку — це, що було. І ми не мали хлібу — це в 32–му — ми не мали хлібу аж ожили. Як вони взяли трохи, зачали жнива, вони нам дали по трошечку хлібу. В 33–му році не було ніякого хлібу, доки ми мали там якийсь огородець трошки, то ми то з´їли дуже скоро. Вони дали лише в той час, як жнива були, але що в 32–му році ще випускали з села людей, що могли поїхати на Кубань, на Білорусію. Повивозили які лахи мали, що мали в себе, то–то все повивозили. Набере мішок, мішок сорочок — як то колись було, дівчата, як одружувалися, виходили заміж, вони мали багато полотна, багато сорочок, багато рушників, хустки, спідниці — то все повивозили. Набере мішок, завезе, а привезе торбинку кукурудзи якоїсь, квасолі. І так витримали, значе, дожили тим 32–ий рік. А в 33–му, вони не випустили нікого нікуди.

Мусили так сидіти, і гинути на місці люди як ті мухи. Вже 33–ий рік то був дуже страшний. Люди просто падали, пухлі, сухі. Я була така суха, шкірочка й кістки, але я не була спухла тому, що я працювала в тих, де зсипали те збіжжя — ті, вони називали амбари — то я їла те зерно сире. Приходило родина — те, що коноплі сіют — часами макухи ми там ото товкли їх і ці, ці макухи, то давали свиням більше, як людям. Хліб давали тільки тим, 200 грам, то з тієї макухи, то–то був такий кусочок на два рази вкусити. Це дуже тяжко було. І хто працював лише давали. Раз на день давали тих 200 грам хлібу. Отже ж, то було в нас 10 душ родини, то я цю родину лише з голоду втримала, хоч я була малолітна, я мала 15 років. І приносила то додому, ту пайочку того хлібу, що не було по крихотці дати, лише тим дітям, що вони міцно просили хлібу. Пухлі були! У брата було п´ятеро дітей, і було троє братів моїх, я, і братова — то нас десятеро. То я вже вдома ніколи нічого не їла, бо вже мені не належалося. Але я там собі з´їла того, і була дуже марна, дуже суха, але пухла не була. Брат найстарший, який секретарем працював, мав якусь там кухню, що вони їм також дали їсти. Йому дали їсти, але він додому не міг нічого, ні крихотки дітям принести. Ну, оце так знаєте, дотягнули, то ми від Різдва вже не бачили хлібу в 33–му. Не бачили, щоб хліб у хаті якийсь пляцок був, або хлібу.

Родина моя хлібороби були. А це, що найстарший брат у мене був і батько, що нас виховав — ми сироти лишилися, без батьків — то він як опікун, і прийшла радянська влада, вже його вибрали як секретарем сільради силоміць, бо він цього б ніколи не хотів. Але як вибрали, він мусить іти, бо його б зараз покарали за це. І він пішов, працював в сільраді секретарем у ту колективізацію цілю, як вони починали нас зганяти, то все. І так він все доносив до хати, що нас — нас не розкуркулили — але скільки разів він приходив і казав до жінки, щоб дітей повідавала, ось кілька сорочок, бо можуть прийти вночі й вигнати з хати в чому діти спали. Так що то така трагедія, що її не можна все за порядком розказати, бо не годен, вже роки перейшли. Але, в 31–му році вже нас заставили всіх іти в колгосп, не лише брата — поперше самий брат був — а тоді в 31–му році ми записалися вже під кінець року, брат записав нас уже всіх. І вони пішли до праці, в 32–му році. Вони так багато хлібу нам дали — зерна, збіжжя — так багато дали, що ми його не мали де засипати. Засипали — засіки такі були — на горищі, на стріху, там поперегороджувано — ще дідова хата була — там понасипали. До Різдва, вони забрали до зернятка, що ми не мали вже в хаті однієї зернини хлібу. Вони назад це все забрали. І вже сказати, що лишилося десь по–трошечку, то ми на Великдень останній раз пробували хліб, по малесенькому кусочку — це, що було. І ми не мали хлібу — це в 32–му — ми не мали хлібу аж ожили. Як вони взяли трохи, зачали жнива, вони нам дали по трошечку хлібу. В 33–му році не було ніякого хлібу, доки ми мали там якийсь огородець трошки, то ми то з´їли дуже скоро. Вони дали лише в той час, як жнива були, але що в 32–му році ще випускали з села людей, що могли поїхати на Кубань, на Білорусію. Повивозили які лахи мали, що мали в себе, то–то все повивозили. Набере мішок, мішок сорочок — як то колись було, дівчата як одружувалися, виходили заміж, вони мали багато полотна, багато сорочок, багато рушників, хустки, спідниці — то все повивозили. Набере мішок, завезе, а привезе торбинку кукурудзи якоїсь, квасолі. І так витримали, значе, дожили тим 32–ий рік. А в 33–му, вони не випустили нікого нікуди.
Мусили так сидіти, і гинути на місці люди як як ті мухи. Вже 33–ий рік то був дуже страшний. Люди просто падали, пухлі, сухі. Я була така суха, шкірочка й кістки, але я не була спухла тому, що я працювала в тих, де зсипали те збіжжя — ті, вони називали амбари — то я їла те зерно сире. Приходила родина — те, що коноплі сіют — часами макухи ми там ото товкли їх і ці, ці макухи, то давали свиням більше, як людям. Хліб давали тільки тим, 200 грам, то з тієї макухи, то–то був такий кусочок на два рази вкусити. Це дуже тяжко було. І хто працював лише давали. Раз на день давали тих 200 грам хлібу. Отже ж, то було в нас 10 душ родини, то я цю родину лише з голоду втримала, хоч я була малолітна, я мала 15 років. І приносила то додому, ту пайочку того хлібу, що не було по крихотці дати, лише тим дітям, що вони міцно просили хлібу. Пухлі були! У брата було п´ятеро дітей, і було троє братів моїх, я, і братова — то нас десятеро. То я вже вдома ніколи нічого не їла, бо вже мені не належалося. Але я там собі з´їла того, і була дуже марна, дуже суха, але пухла не була. Брат найстарший, який секретарем працював, мав якусь там кухню, що вони їм також дали їсти. Йому дали їсти, але він додому не міг нічого, ні крихотки дітям принести. Ну, оце так знаєте, дотягнули,

то ми від Різдва вже не бачили хлібу в 33—му. Не бачили, щоб хліб у хаті якийсь пляцок був, або хлібу. Виключно жили половою гречаною. Товкли, мішали, й варили її. Як я принесла, того украла того зернятка ту шкляночку, то вмішали туди гречаної полови, тоді з кукурудзи, з бадилля вибирали осердя — те, знаєте, всередині воно таке, як *sponge* — то його брали й мішали, і тим жили аж до жнив. Багато людей, які не стрималися ще з їдженням, як їм дали їсти в жнива вже, то вони померли багато. Ну, а хтось і стримався, то ті залишилися. І так робили, що вже, знаєте, людина голодна не могла витримати, вона скоро того гарячого хлібу наїлася і вона вже готово. А які стрималися, то лишилися живі. Були такі, скажімо, в нас хутір був близько. Там було хат якихсь з 30, докладно не скажу, з 30. То там ні однієї душі не лишилося живої. І це були самі, самі найбагатші люди. Бо хуторяни в нас, Ви розумієте — село, а хутір — це різниця. У нас селяни бідніше жили, бо вони були густіше поселені, вони менше землі мали, а ті хуторяни, вони кожний був, як тут фармер. Там один, там один. І то його поле було все навколо. Вони жили дуже багато. То їх деяких повивозили. Деякі полишалися, бо пішли в колгосп, вже не упиралися. А тих, що вони були, скажімо, найбагатші, то тих забрали то з самого початку тільки, як поміщиків, як таких багатих, що там мав 200 десятин землі. То це в нас був дуже багатий, бо десятин це було багато більше як гектар, чи там акер, чи як. Отже ж, а які лишилися, то вони всі згинули десь. Ну, кістки їхні валялися по бурянах, бо щури повиїдали на них шкіру. Ну й так ото скажімо, що ДУЖЕ тяжка була ситуація, але моя родина витримала. Мій один дядько по татові, він з голоду помер. У нього двоє дітей з голоду вмерло, донька й син. У моєї тітки по мамі, шестеро дітей з голоду вмерло. Вони їх навіть ніхто їх не поховав — бо це було друге село, не в моїм селі — то я тільки знаю як во... (захлиснулася). Вибачте. Як вже прийшли німці до нас, то вони хотіли їх запечатати, бо церкви всі були закриті. Церков не було. Церкви з самого... Я от тільки пам´ятаю останнє як хотіла іти по ту свячену воду, і положила свої чоботи сушити й ті чоботи згоріли й братова мене не пустила, то я не знаю, яка я тоді була. Це було десь в 30—му році, я не скажу докладно, не можу сказати докладно. То церква як уже стояла порожня, то насипали, колгосп насипав зерно там. А потім за пару років її розвалили і зробили клюб. Забрали цеглу й перенесли її в друге місце і зробили клюб так, що там і сліду не лишився, де церква стояла. Так що діти вже нехрещені були багато, які родилися, як церкви не було, священика нема, куди підете хрестити? І, те значить так що, що не можу все за порядком розказати, бо це вже дуже давно, і я не було повнолітня, щоби я могла все запам´ятати. До школи не ходила, бо так само, сиротою виросла, то я лише дітей бавила то там, то там, щоби я прожила. А поза тим я нічого не знала, не можу, не було можливості. Такий час якраз переходив, що не було, А як піднялася вже трошки більша, прийшли ті колгоспи, то я від рання до заріка цілий день була б праці в колгоспі. По 12, по 14 годин працювала і так жила.

Пит.: А коли Ви в амбарі працювали, чи Вас обшукували дуже?

Від.: Так!

Пит.: Чи можете це описати?

Від.: Так. Був дуже добрий той цілий, як вони називали його — уже забула. О, бачите, вже забула! Дуже добрий чоловік наш був. Він нас не обшукував доки його не при... Він замикав нас, як десь, знаєте, бо то б лізли, голодні б лізли. То ми були завжди замкнені. Як ми виходили додому, то він відмикав, але він ніколи нас не шукав. Навіть одного разу було так, що ми собі в рукава, знаєте, всипали трошечки зерна якогось там, чи кукурудзи — найбільше кукурудзи, бо це було найлегше його притовкти у ступі й зварити. То я сама одного разу взяла і всипала собі в рукав тутка, знаєте зав´язала, щоб воно не висипалося, а він нам якраз давав той приділ наш, що ми мали діставати хліб — 200 грам. А тоді щось то було, що вони не дали нам, то він нам важив по трошечку тієї муки; та мука така з остюками, бо це було з ячмінню, з макухи, що було найгірше. То самі остюки! І він нам торбинки цю важив тієї муки. Там тої муки може шкляночка була, а може не було, бо то макуха, то що? І я як простягнула руку брати ту торбиночку з тим, мені посипалася та кукурудза з рукава. А він нічого, тільки ТАК почервонів і каже: — Уже набрала.

Але він був такий чоловік, що він ніколи не видав. Він дуже добра людина була. Отже, потім приїхали якісь чужі, росіяни. Чи вони комсомольці, чи вони партійні, чи хто вони були? Я їх не знаю. Але досить того, що як ми мали виходити додому, то

приходили й нас шукали. Нас шукали. Казали нам скидати чоботи, роздіватися з плащів, тільки так бути як є, і вони нас пошукали так, чи по кишенях десь немає. Але ніколи не шукали, як ми коси пустили під блюзку, і зав´язали в спідній, хустинки крайочок тієї зерна шклянку, то це була, як коса вроді ту лежала. То вони то ніколи не додумалися. І потом ми брали ще так крали — нас лише чотири там працювало. Ми одна другій помагали. Ми макухи ті привозили з заводу, ми їх товкли сокирками такими, товкли їх, а о собі витисували, щоб це було тоненьке, щоб воно пристало то до спини, до крижів, і ми запихали собі за пояс, добре притягали щоб він не випав. Вона була дуже міцна, ця макуха, вона як доска була, бо це з заводу вона дуже с..., стиснута. І ми приносили також то як. Це, це не було завше, бо тих макух завше не було. І то ми приносили додому, і дітям як я принесла тієї макухи, то так як шоколядки по кусочку братова розломила, то вони трусилися, як вони його ухватили в уста й з´їли. Бо ручки пухлі, ножки пухлі, й воно без кінця „хлібу хочу" і „хлібу хочу," „хліба хочу." Заливається сльозами і: —Мамо, хлібу хочу.

А як були такі дні, що я нічого не принесла, то вони дуже плакали. ДУЖЕ плакали... Вони мене зустрічали, ті діти, то так, якого, яких чверть кілометру зустрічали ж, чекали доки я буду йти, щоби я щось принесла. І оце таке, таке радянське життя було.

Пит.: Чи Вам відомо, що робили з тим хлібом, що в амбарі збирали?

Від.: Вони вивезли. Це лише було виключно на насіння, щоб посіяти. А те все, вони, як машина молотила, вони забирали, забирали, хліб вивезли, вивезли на станції, де потяга вивозили кудись той хліб. Куди вони вивозили, ніхто не знає. А були такі вже й чула пізніше, що були такі випадки, що то не було його де дівати, то висипали на скирти й цей хліб погнив. Але охорона велика була дуже, що ніхто не вмів підступити туди. Що вони не дали зернятка. Як то йшло в 33–му прийшли жнива, то ви не сміли. Ви робили коло того хлібу, але ви не сміли колосочка взяти. Жінки виміняли й їли, то боялися, щоб хтось не побачив такий, що донесе. Якийсь бригадир, або хтось такий. Так що а як уже зібрали, а дитина пішла колосочки збирати, то вони заставляли колоски збирати. Дітей зі школи — школи були позакривані. Не було кому до школи йти, бо діти пухлі були. А як уже трошки то, діти самі лізли на те поле, щоб колосочок знайти, то судили батьків, що діти не пильнують і діти хлібу грабують колгоспний.

Пит.: Чи хтось із Ваших їздив у Росію чи в Білорусію?

Від.: В Білорусію, це в 32–му, братова їздила в Білорусію, ото, що я кажу. Вивозила які де лахи були, батьківські ще, кожухи, такі були добрі, то валянки, то то все вивозили за ту кукурудзу, за ту квасольку міняли. Возили на Кубань. Брат їздив на Кубань. То й він набрав два мішки лахів, а привіз пуд кукурудзи. То що тої кукурудзи було на той пуд? Шістнадцять кіло! Привіз кукурудзи за те все, що два мішки навалив лахів і завіз. Дуже було тяжко! Позбулися всього й лахів, і худоби, й землі, і каже, лишилися тільки з душами. Люди, які витримали, витримали, а які згинули, то згинули.

Пит.: А так, чи Ваш брат брав участі ще в чомусь крім сільради?

Від.: Ні.

Пит.: Раніше, ще щось згадували про комнезами?

Від.: О, то комнезами. Я навіть не розумію, що то було.

Пит.: Це, так звані, „комітети незаможних селян."

Від.: От, вони його заставляли силою це. Він не це дуже добре зробив. Він дуже багато випустив людей з села отих, що вони розкуркулювали. І йому такі вдячні були, що він — я це пам´ятаю як він наніч казав замикати собаки — ще як ми не були в колгоспі — замикали собаки в стайню, а люди приходили й він як виписував їм пропустки, що вони могли виїхати десь, а голова відвернувся десь трошки, він печатку прибив, і вони вільно собі виїжджали, втікали. То в нас, у нас зимою то я ще молода була, заснула часом, а часами чула, як люди приходили серед ночі, щоб ніхто не бачив як він то видавав ці документи їм, щоб вони виїжджали. Він ніде не був. Його тисли в партію, а він казав, що він немає школи і він конституцію не може ту зучити їхню, перейти. І на тому, вони його, він, він не був партійний.

Пит.: А скільки років було Вашому братові скажім в 33–му?

Від.: У 33–му, то він був з четвертого року, то 29 років мав.

Пит.: Молодий ще!

Від.: Ще молодий був. В Комсомолі він не був, бо його не чіпали до комсомолу. Чіпали моїх братів молодших, але ні один не був мій брат у тому. Один брат оженився — це вже був, він четвертий був, бо був брат найстарший, тоді сестри дві, тоді цей же брат — то він лише оженився, і в 35–му році він полаяв комсомольця — поганим словом назвав — то його як забрали, його по сьогодні нема! Засудили його. Так що в партії з моєї родини ніхто не був ніколи. Навіть не тільки з близьких, але з дальших навіть не було.

Пит.: А совєти хотіли?

Від.: Хотіли; вони тисли! Власне наймолодший брат мій вчився, то його дуже тисли в Комсомол. Він не хотів, він не пішов. Брат йому вже казав: — Та йди, Василю, хоч школу може якусь дістанеш.

Але він не хотів, і як скінчив вісім кляс, то він виїхав у Полтаву й там уступив в школу, й він не міг витримати, бо вони давали, совєти давали, безплатно школу. Давали йому якусь там стипендію, як вони казали, щоб він міг прожити, але це було дуже скупо — це вже було по голоді, це вже був 36–ий, 37–ий роки — то він не міг ту школу утримати, не було йому допомоги з дому, не було кому помагати — брат хворий, як захворів, цей найстарший наш, на сухоти, і він працював трохи, більше, більше хворий був, як працював — а ці всі розлізлися, порозходилися, вже поженилися, лише один він лишився і я, що ми ще були нежонаті. Ну й треба йому допомоги з дому хоч трошки, то як поїхала братова в Полтаву його побачити, а він — брат — злий, як пухлий. Бо йому як дадуть тих кілька рублів, я вже навіть не пам´ятаю скільки йому давали, але досить того, що він тільки й з´їв кусочок хлібу на день і цукру ложечку там купив двіста грам, то він його ділив собі на цілий тиждень, щоб йому в воду трошки посолодити, з тим хлібом з´їсти. Він більше нічого не їв. І моя сестра була вже виїхала — замужня була тоже — це була, третя. Вона виїхала в Донбас з чоловіком. І він туди поїхав до сестри, щоб уже якусь працю дістати, працювати собі на кусок хлібу. А потім, написав листа до Ворошилова, що він хоче йти в армію, добровільно, щоб піти в школу, бо він хотів учитися. Він і йому відписав, це вже близько було, його заберуть — це він написав десь, щоби я не збрехала, десь не було року перед тим, як він мав іти до призову, до війська. І він йому підписав, що ти чекай до своєї (?). Але він змінив, змінив наше прізвище, сказати, він змінив цілковито, бо його б не взяли, бо вже був брат суджений. А він лише хотів тому в військо піти, щоб дістати, щоб дістати школу. Бо як він би був у школі, то він би міг військову брати міг, по війську вже дістати, в якусь школу другу піти, але йому так написав, то він змінив цілком прізвище, щоби не було — оце було вільно, як він не хоче, але вони не дошукували в той час. А якби вони взяли його по його батьківському прізвищі, то вони б його не взяли, бо як був хтось суджений політично — це вони йому притулили політику тільки тому, що він поганим словом назвав комсомольця. Отже ж, і як прийшов, то його забрали вже, аж у 39–му році він пішов до призову, його забрали в армію, і він, пішов. І він дуже хворів шлунком на язву. Язва — це є улькус. Вони його положили в шпиталь, вилікували, на шість тижнів він у госпіталі був. Тоді вилікувався — його забрали зараз в школу, і він був в воєнній школі. Як війна вибухла, то він уже був якимсь там уділеним. І то так він опинився забитим. Він неживий, в війну згинув. Бо як я вже переписувалася, то мені написали, що він згинув.

Пит.: А чи це, що Вашого тата засудили, чи це погано відбилося...?

Від.: На родину? Може, може комусь комусь десь щось, я нічого не чула. Може комусь старшим, може братові найстаршому це щось було, але нічого не судили нікого, не були засуджені. Тільки, лише він один.

Пит.: А скільки землі було в Вас ще до колективізації?

Від.: Вісім десятин, вісім десятин ми мали, але ця земля була під опікунами, як ми сироти, і було поділено на чотирьох братів — сестри не входили — лише чотири брати були. То чотири брати, то було по дві десятини на брата припадало, з вісім десятин, значить, ми мали, перед тим, як ми йшли, як нас уже загнали в колгосп.

Пит.: А Ви казали, що була така можливість, що могли б Вашого брата розкуркулювати?

Від.: Могли б розкуркулювати, бо сказали так: що як мав дід 10 десятин, то й тих розкуркулювали людей. А нас тільки тому не розкуркулили, що ми були сироти. Були сироти, але всеодно, брат не довіряв цьому, і він ото казав нам, щоб ми завше були приготовленні, щоб були одіти і взуті лягали спати, бо нас можуть викинути.

Пит.: Чи пам´ятаєте якою мовою правили в Вашій церкві?

Від.: Слов´янською.

Пит.: Слов´янською ще?

Від.: Так. Я не пам´ятаю, тільки чула. А це в 21–му році ото, як перейшли вже, церква відірвалася від Москви, то багато було, що вже українською, але в нас іще правилося слов´янською. Але в нас церкву замкнули скоро, так що то воно не прийшло ще до того, так скоро не охопило. Я так думаю, я не знаю, бо там такий закон був, що, каже: — Старший меншому не може сказати — щоб старші пояснили. А я не знаюся на тім, бо не було ще нічого, не можу того знати.

Пит.: Так що Вам брат чи дядьки то нічого не говорили?

Від.: Ні.

Пит.: Наприклад, про революцію.

Від.: Ні, ні, нічого. Нічого ніколи не говорили. І тепер тільки як уже німці йшли, то я вже мала. Бо мамина родина була далі. А татова, то один брат лише був. То він у першу світову війну був у полоні, знав німців. То він так казав, і він знав яка там, які там, чи, не комунізм, а як вони мали, націонал–соціялізм їхня країна називалася, чи як там, то він це чув, що це не було добре. То він нам казав — він уже старенький, старенький був — то він казав: — Господи, каже, щоб ішов так хтось другий, бо це, каже, ті самі сатани, тільки на виворот!

Отак він казав. Це я дуже добре пам´ятаю.

Пит.: Дуже глибоко сказав.

Від.: Так. Сказав нам, каже: — Щоб хтось інший ішов, то було б добре, але, каже, ідуть ті самі сатани, тільки на виворот!

А більше ніколи нічого не казали, бо то знаєте, якби сказав щось такого, то могли зараз донести, і він був пропав, хоч він уже старенький був, але кожний боявся смерті й боявся муки. А то не тільки він, а й дітей, і синів, і внуків вже мав і все. Так що дуже тяжко було.

Пит.: Чи пам´ятаєте, як других розкуркулювали?

Від.: Дуже мало.

Пит.: Ще Ви були маленькі?

Від.: Я чула, що забрали тих і розкуркулили. Але не бачила. Значить, бо як розкуркулили, то тих самих найбагатших, то це ще було там, 27–ий, 28–ий роки, 29–ий, по–передяще. Тих поміщиків, то як прийшло тільки повалення цієї, „білої Москви," як сказати, повалили, царизм. Ну, то я нічого не пам´ятаю. Тільки, тільки що їх тоді зараз розвалили і роздали бідним землю. Значить, які не мали цілковито землі, або він мав велику родину а землі мало, то тим додавали. За НЕПу, як вони кажуть. То тоді жили добре люди, як я чую, я не пам´ятаю. Але кажуть, що тоді дали землю бідним, які мали цілковито мало. Дали їм, сказати, на особу додавали на кожну особу чи десятину, чи якось так уже, що вони жили ліпше. І було все в склепах, кажуть. Але я цього не пам´ятаю, цього не пам´ятаю. Не можу сказати. Тільки чула як говорили, то все.

Пит.: А вже колетивізацію пам´ятаєте?

Від.: А колективізацію вже, бо то знаєте, день–у–день то, говорили люди. День–у–день то, гнали, зганяли. Значить, мужчин не пускали по три дні додому. Вони мусили сидіти там, і їх тисли, що ти підписуй, ти підписуй. Я ще скажу одного *joke*–а, але я не знаю чи я можу туди його?

Пит.: Можна.

Від.: Це, це правда. Зігнав, як уже знаєте, загнали їх у колгоспи тих людей уже, порозтягали. Вони обрізали. Як він не хотів іти довго, а вже останній був, то йому обрізали біля самої хати, і на його ще податки накладали і накладали, що ти мусиш тільки виконати, м´яса здати, тільки грішми заплатити. То вже вони мусили йти люди, і не було виходу. І їх тримали, і тримали, тримали там ото по три дні, по чотири дні, не пускали чоловіків додому доки він не підпишетсья, що він таки йде в той колгосп. Уже в нього ВСЕ забрали, він уже нічого не мав, а він ще мусить підписати, що він іде в колгосп, або його вивезуть десь, забула де. Ну, як уже вони це все зробили, вже не було тих, як вони казали? Як вони називали тих? Кустарі? Чи якось? Як уже хтось не пішов. То вже тих не було. Ну і тоді давай зганяти тих людей вже і молодих, і старих, хоч і не мав, він не мав ще повних літ, але вони всі мусили, то тих у школах товкли, що Бога

нема, що, значить, це видумки, куркульські, буржуазні. Ну і один сидить старичок уже такий, що він вже не дбав, що йому буде. Та й каже тому: — А то все були чужі люди прислані, це все були москалі.

І він каже: — Ну, каже, добре. Каже: — Ви за все знаєте, все так гарно говорите. Скажіть мені, будь ласка.

Це, я цього не чула, тільки від родини чула, від старших. Він сидить і каже: — Скажи мені, будь ласка, каже, овечки ходять, і коровка ходить, і одну травичку їдять. Чому овечка окидає бібряжки, а корова, каже, хляпне?

А він дивиться, каже, що він цього не може сказати. То він каже: — Як ти не розумієшся, вибачте, на гімні, то чого ти до Бога лізеш? — Так сказав йому. Я не знаю, чи то добре.

Пит.: Ні, це добре записати таке, це добре.

Від.: То я чула як говорили вже старші.

Пит.: Так що люди не хотіли туди?

Від.: ДУЖЕ не хотіли. Дуже не хотіли. Вони так людей пригнітили, так обголили, так тим голодом притисли! Бо, за царя також не було такої розкоші. Але люди мали хлібу досить, і як він пішов десь, поїхав щось заробити, то він як поїхав, поробив літо, то привіз, тих лахів повно накупив і всього, що він убрав свою родину, і хлібу мав досить! Так говорили. Кажуть, що то, кажуть бо так казали: — Москва душила тоді і тоді, але таки тоді за царя було ліпше. Бо як була колись панщина, кажуть, то була біда. А останньо такої не було так.

Пит.: То старі люди так говорили?

Від.: Так говорили старі люди.

Пит.: А як вони на це дивилися, що це Москва робить?

Від.: То власне не любили, ну а що зроблять, коли не було сили з того вибратися? І то вже!

Пит.: То цікаво, що казали, що то в більшості були приїжджі, ті аґітатори й комуністи.

Від.: То були москалі! Може й десь і були, був і не москаль, але вже він ту мову тримав, то хто його там знає? Як каже, як він міг змінити собі своє прізвище, то міг бути й не москаль. Але більшість то все було москалі, чужинці.

Пит.: Чи були місцеві комуністи, свої?

Від.: У нас один був, що я знала.

Пит.: Один всього?

Від.: Один в селі був, то я знала. Це був голова сільради. Один, що був. Ну й його, і він був також. Значить, як його, як він пішов, коли він пішов, я цього не можу сказати, бо я не знаю. Але він не був такий поганий чоловік. Але його, вічно на карку сиділи другі. Ніколи не було, щоби він рядив це, тільки приїжджі були, прислані, і вони тисли, сиділи на карку, що ТО має бути, ТО має так зроблено, та має так зроблено, і то все то. Заставляли всіх. А так то я не можу казати. Я його ще пам´ятаю, який він був. Навіть його сини були. То один син був у моїх роках. Прийшли німці, батько втік. Син лишився, бо він нічим не був, він простим селянином був. Робив так само в колгоспі як і я, і другий, і третій. Німці його розстріляли і не дали закопати, заховати. Що він, що він був партійного син. А він не був ні партійцем, нічим. І школи навіть не мав. Бо вони також бідували. Так само, як він був, як він був партійний українець там на селі де він був, то він то само мав, що і кожний один, лише може йому дали кусок хлібу більше, то все.

Пит.: Чи Ваш брат хотів в колгосп?

Від.: Та не хотів!

Пит.: Ви казали, що як не запишеться...

Від.: То його заставили на суд йти, бо тисли його день–у–день там. Його не пускали додому. Він нераз не був, не був по три, по чотири дні вдома бо він, що де робили, він мусив секретарювати. То було руками писали, не було того, що там машинка записувала, чи щось. Тільки він усе мусив писати то його ніколи від себе голова колгоспу не відпускав. Але він не мав ніякого права, нічого. Тільки, писав, що вони говорили, він записував. То все!

Пит.: Чи можете це описати, як шукали за хлібом?

Від.: Шукали. Приходили до хати. Приходили по яких три, чотири осіб нараз, і шукали всюду. Де, який куточок був. По стріху лазали. Патиками шукали, чи десь, десь нема чогось, бо зараз чути — такі залізні спици мали. Як він штурхнув там у стріху, там, що покрито — в нас переважно було або соломою, або очеретеом хата накрита — то штурхнув, щоб там десь торбинки не знайти, щоб знайти, де яке щось сховане є. У, навіть печі були такі великі, де хліб пекли, то штурхали туди всюду. Така груба була, що огрівалася. Загортали туди, як хліб пекли, то туди в то загортали ті дрова, що палили чи там, що загорнули в той кут — то туди штурхали чи там не запхано якогось мішка або щось. ДУЖЕ шукали! Ходили навколо хати, ходили по стайнях, де яка була. Ходили по землі, по дворі вашому і також шукали там усим, пускали, чи де порожнечі не чують, щоби не той. Це ДУЖЕ вишукували. Так що сховати було дуже тяжко, бо всюдо вишукували. А як хтось може десь, якийсь щасливець був, що комусь не знайшли, то це він врятувався від голоду. Бо він, як вночі собі жменьку достав там того, чи торбинку якусь витяг і зварив кашу чи що, то він витримав. Не повмирали з голоду. Але всі були голодні, сказати, поголовно голодні були. Як прийшло одного разу вимагала партія в район, щоб кожний один голова колгоспу привіз одного з кожної бригади, щоб один був якийсь, так як вони казали „стахановець," що він працює і їм там наказували, що вони мають, мають працювати і заставляти других, і той сам. Ну, а я мала 15 років у 33–му році. То мене взяв голова колгоспу, брата просе: — Раді Бога, пішли, каже, хай вона поїде тільки, щоб це...

Бо партійні вимагали. Голова колгоспу не був партійний. „Щоби це якось позбутися цього!" Ну а кого возьмуть, як все пухле? Встидно ж їм! Їм самим встидно їхати в район, бо тож партійці мали, так, вони ж їли, чужинці. А ті, що на селі партійний був, я кажу, один, то він, йому може дали кусок хлібу більше, з колгоспу тієї муки трошки може дали, але він не мав. А там вже в районі, там і судді, там і всі, там і оті вже ліпше жили. Отже ж, і забрав мене. Їдемо ми — це ж кіньми їхали — їдемо, дерева оголені, листя понад дорогу, знаєте, пообдиране, а він собі нічого не каже. А я кажу: — Знаєте, назвала його ніяк, тільки дядько. Бо в нас як молоде було, молода ще людина, а хтось старший, то ніяк не сказав, тільки „дядько."

—Знаєте, кажу, дядьку, що то є?

А він каже: —Що ж то є?

А він знав добре, але він ще так мене тільки випитував. А я кажу, що люди повиїдали ото.

А він каже: —А як ти знаєш?

Я кажу: —Бо наша Варка то робе, братова. Вона то робить. Обдирає листячко на дереві, й його суше, тоді потре його і посоле, і його зварить, і так їли.

А він каже: —Та що ти таке говориш?

Я кажу: —Та правда!

Ну й він мені нічого, за це не сказав, бо я малолітня, що він може з мене? Чи він братові щось казав, чи не казав, я не знаю. Приїжджаємо додому вже вночі. А як забрав мене туди, то він зараз мене у ресторан, як „столова" вони казали, забрав мене у столову й взяв мені купив котлетку, така як котлетка блажована — це була картопля і трошечки вмішаного м´яса — це для тих службовців, які там працювали. І він мені як то купив, як я з´їла, то я думала, щоб він мене щодня там брав туди! Приїхали додому — а він недалеко й від нас жив — він забрав мене до хати і казав жінці, щоби вона насипала торбинку муки, бо він собі мав. Насипала вона мені муки так, отак в торбинку а може з яких три кілограма, і сховав під полу і припровадив мене додому. І каже: —Нікому це не кажи!

Щоби я нікому чужому не сказала. Тільки дала братовій і братова то ужила для своєї родини. А який з мене стахановець був, як я була 15 років і шкіра і кістки? Світилася, як то показують нераз як індійців, що такі сухі, що кожну кісточку можна порахувати. Оце я пам´ятаю!

Пит.: А що там було в районі? В стахановця?

Від.: Ви думаєте, що я пам´ятаю що? Абсолютно не пам´ятаю! Бо я його не слухала — це одне — що вони там ото ж тільки так. О пам´ятаю, що вони все казали, щоб люди ці, вони їм дадуть нагороди великі, тільки щоби вони працювали добре і других заохочували. Але й мені нічого не дали. Я нічого не пам´ятаю, щоб мені щось дали або щось, бо я цілком — що, я дітвак там була! То не пам´ятаю! Що вони там

говорили, вже цього не можу сказати. Тільки ото пам´ятаю, що казали, щоб працювали. А що далі було там, чи там були якісь запитання від тих робітників, чи не було, чи що? Нічого не пам´ятаю!

Пит.: Чи Вас було багато?

Від.: Ну, було там їх, якась заля й там було кілька, бо це не тільки з одного колгоспу, вони з усіх, з всього району стягали на той час. То як він привіз, кожний голова колгоспу привіз там двоє, троє людей, ну то вже й цей, і було їх більше. Але скільки докладно, то я не можу сказати.

Пит.: А цікаво було б почути як виглядав район, як виглядало районове місто?

Від.: НІЧОГО не пам´ятаю! НІЧОГО не пам´ятаю! Це не було велике, це не було містечко, щоб місто було. Тепер більше вже розбудовано, кажу в той час то було. Я не пам´ятаю, навіть не пам´ятаю.

Пит.: А в тому сенсі, чи там було видно багато голодних людей?

Від.: (Зітхнула.) Не можу сказати Вам, не можу сказати. Бо це було воно трошки відірвано, щоб так близько село було, чи щось таке. Не пам´ятаю, не можу сказати. Не можу вам цього сказати.

Пит.: Так, щиро дякую за свідчення.

Від.: Прошу дуже!

Пит.: Чому так сталося, що Вашого брата, з Вашого брата зробили секретаря?

Від.: Тому що, вибрали його, вони його вибрали бо не було в селі таких людей, що могли секретарювати. Його заставили просто насильно. Бо як було, багачів діти були більше вчені, то вони все не трималися села. Вони всі виїжджали і працювали по містах. А він тому не виїхав, що ми були сироти. Він найстарший був, і він нас не хотів лишити. Він не мав великої школи, бо тата вже не було, а мама його дала лише до писаря, щоб він навчився, щоб він міг легше — бо він був не дуже доброго здоров´я — і він хотів чимсь працювати — мама хотіла, щоб він працював чимсь, а не на землі. Ну й він тільки тому залишився, і його силою заставили секретарювати в комнезамі їхнім. А що то за комнезам ж був, я була малолітня, я цілком не знаю, що то означає навіть. Ніхто мені ніколи не пояснив. Це не писалося, як я була старша, щоб десь описували. То я цього не знаю навіть.

Пит.: Так що Ви в колгоспі то весь час працювали там, де збіжжя тримали?

Від.: Я працювала довший час, а пізніше вже як я була, на жнива нас ізганяли й брали на жнива. А як приходила вже осінь, що вже було, жнива скінчилися, і молотьба, то я тільки там працювала. То там була праця потім більша, було нас на дві зміни, особисто як ревізія переходила, вони переважували ті хліби. То сортували їх. Перше зерно ліпше до ліпшого, такі були машини. То ми то робили. Тоді переважували скількo того — це вічна контроля була над тим, щоб було на посів лишити. І вже давали тим колгоспникам щось, то давали що гірше. А що ліпше, то відсилали його, завжди! Відсилали, забирали, все накладали й накладали на колгосп, тільки й тільки вони мусили здати того хлібу. А якщо лишилося, то ніколи вже до самої війни не було доста хліба. А все обмежено. Не з´їли діти, не з´їли, дали по кусочку так розкладали, бо дуже боялися голоду. Навіть, навіть помідори висушували як достигали, і в торбинки складали, бо СТРАШНО голоду боялися люди, після того голоду. Так боялися голоду, то вже що де не було, нічого не пропало, тільки висушували. Що з помідора — як він висох — сама шкірочка! Але всеодно висушували, спочатку трошки на сонечку, а тоді до печі й в торбинки, щоби було досить хлібу.

Пит.: А це дуже цікаво, ще ніхто так не говорив, що ці люди так боялися після того.

Від.: ДУЖЕ боялися! СТРАШНО боялися! Боже, я кажу, диня на полі виросла, і її висушували. Помідори висушували. Ні огірочок ніде не пропав. Старалися, землі дали там по сорок сотих тих, відібрали, дали по сорок сотих на огородець, то ТАК старався, щоби трошки і конопель посіяти, бо треба ж і напрясти на сорочку, і виткати то. Бо ж не було за що купити й не було де посіяти багато. А так старалися, як могли. Але до самої війни то не було так, щоби було добре. Тільки зле й зле й зле, й обмежені...

Пит.: Ага. А як у Вас українці жили з росіянами?

Від.: Нічого цього не знаю. Не любили. Не любили — це знаю, бо в нас було недалеко військове підсобне господарство. То, як ті військові були прийшли на село, то ніхто не любив. Деякий росіянин був, не любили. Один був жонатий, у війську десь з

нашого круга, і як він оженився і взяв росіянку, і як він привіз додому, то вона побула може якихсь три місяці. Ніхто з нею не хотів сидіти, ніхто з нею не хотів робити, і вона собі все сама, і вона забралася поїхала. Оце, що я знаю. А нігде не було в нас. На селі ніхто не говорив російською мовою, ніхто не приїжджав значить, ніхто нігде на праці в нас не був росіянином!

Крім тих партійних, які приїжджали і ото заганяли, вічно щось було! Вічно щось було, вічно, вічно, значить, вони приходили, встановляли скільки то можна, там агрономи там все, скільки можуть, скільки мають здати того хлібу. То все як один від´їхав, то другий чогось приїхав. А це більше в район, а з району в сільраду приходили. А так, то в нас ніхто не був, був росіянин, так що не можу сказати, але росіянів не любили.

Пит.: Чи люди хотіли, щоб Україна була самостійною?

Від.: Цього не говорили. Це було дуже... Де було, яке може між старшими, ну ніколи ніхто між молодими не говорив, бо це дуже було старшне! Цього, цю людину були б засудили й не тільки її, а цілу родину, що ніхто б не знав за що і де вони ділися. Бо багато в нас було, не так багато я знаю, але були, була родина поляків. Поляк один, який жонатий був з румункою. Як вони забралися сюди, я не знаю. Тільки я знаю, бо в них було двоє дітей, то хлопець був моїх років. То як перед війною оце близько було, не скажу в якому році точно, чи в 38–му, чи 39–му. І їх як забрали, то без сліду! Німців була одна родина. Також були забрали без сліду. Вночі заберуть, і куди? І як хтось десь щось якесь сказав, то це в селі ніхто не знав, що це сталося. Його забрали вночі, й ніхто не знав коли, як, і за що. Люди не знали, ніхто їм не пояснював. Один був, в моїх роках був, може старший рік. Він був оженився молодий, оженився з учетелькою, яка приїхала була звідкись і вчила там другу, чи третю клясу. Він, що то, підпив одного разу і зганяє то всіх хто має 18 років, всіх на збори колгоспні там — що вони там хотіли, він щось підпитий був і взяв того цілого представника — якийсь приїхав — і він його взяв — він на повищенні ж був, мав промову — а той його за рукав та ї звалив. То його як забрали, і його ніц сліду не було. Він значить: — Ти, мовив, брешеш, — сказав і його взяв і звалив. То зараз його як схопили, то доки жінка знайшла, як вони казали, защитника того, *lawyer*–а, то вже його ніде не було. Так само з моїм братом було. Жінка — бо він вже був жонатий — його жінка доки знайшла того защитника в Полтаві — бо його зараз вивезли — у Полтаву. — Нема, кажуть, такого. — І так він пропав з місця. І так само той чоловік, оце, що я кажу. Він був може на рік від мене старший, чи два, не знаю, але досить того, що приблизно. І він пропав.

Пит.: Чи в Вас був спротив проти колективізації? В других околицях було таке, що рознесли колгосп жінки, або навіть повстання були. Чи в Вас щось такого було?

Від.: Я не пам´ятаю, не пам´ятаю. Одне, я молода була, де, що було там, то я цього не можу сказати. Чи було таке, чи не було. Знаю тільки, що то говорили. Бо там — дуже тяжко було. Бо вони ТАК людей пильнували, що де два зійшлося, то їх уже розганяли. Навіть, колись давніше, то чула, як говорили, що сходилися там собі три, чотири мужчини. Вони грали собі в карти. За того вже не можна було. Бо ходили, і де тільки світелько, то заглядали, хто там є, і що там робиться. Так що дуже пильнували. Що зібратися в більшій групі, то ніколи не можна було, щоб щось порадили своє. А як вони і виганяли б, ну то вже там пильнували за кожним одним. Бо ви не знаєте хто за ким пильнує і як. То боялися так, що навіть син батькові нічого не сказав, а батько синові не сказав. Бо боялися один другого. І так само, а тим більше молодших, таких, що вони могли плуснути, то цілком від таких ховалися. Так що я не можу сказати за це.

Пит.: А як карали людей, що так казали, крали колгоспне майно?

Від.: Засуджували. Відбирали трудодні, а як щось більшого, то просто вивозили і вже. Скажімо, мій брат — третій вже — він машиною вантажною вивозив хліб, бо він шоферував. То, вивозив хліб на станцію, і їхав звідтам, і він мав ті вантажники, що вони навантажали і розвантажали, а він лише шоферував. І ось він їде — були посажені кавуни, як тут кажуть, ті *watermelon*? І діти десь там собі пішли, щоби вкрасти. А той сторож, що там був поставлений, якийсь там дідок — бо це такого давали, який є старший, що він не гідний десь працювати, то його давали тут і стерегти, це було від дітей і від старших. Бо він знав те село, то він скаже по прізвищі, як він побаче когось старшого. А дітей, як не знав, то він дітей ганяв. Як догнав, та і вдарив. А брат це побачив, брат спинив машину й встав, і того діда вдарив. То йому дали рік в´язниці. Він

рік відсидів. Але його як НЕ політичного, тільки за те, що він, як „хуліган", сказали. Це хулігани, бо він відважився, значе, руку підняти і вдарити когось, бо це не вільно було. То він рік часу сидів. А як крали такі старші, то їх судили також.

Пит.: А Вашого брата, другого, що на комсомола сказав?

Від.: То це політично порахували, бо він його назвав поганим словом.

Пит.: То не то, що це — кривда?

Від.: Так! Це є, що ти проти радянської влади ідеш, коли ти став проти нього. А то тільки нічого не було навіть, що було щось, якась суперечка в них. Тільки це хлопці молоді прийшли з другого міста, таке містечко в нас недалеко було. Вони прийшли з містечка, як собі хлопці до дівчат молодих. То всього чотири кілометра було. І вони — це вже було по голоді, в 35–му році — вони прийшли. А хлопці наші не хотіли, щоб вони йшли. А то були комсомольці. Оце містечко було тим більше. Там була вища школа, там все. Там вже як, знаєте, якийсь і не хотів, то його не пустили в школу, він мусив записатися, в вищу. Ну то вони — а це був затятий комсомолець Я його не знала, хто він був, і що він був. А тільки знаю, що це. Бо брат мій вже був жонатий і він жив на другому кінці села. То вони напали на наших хлопців, а брат молодий був і він за ними заступився, і за ним погнався каже: — Ти, ти такий — знаєте, поганим словом назвав — комсомольцю! — І його як забрали, то за ним і слід пропав.

Пит.: За те одне слово?

Від.: За те одне слово! Він його не вдарив, тільки його назвав. Назвав його, а він зараз доніс, і хто знає, йому повірили, що він сказав, а що він на нього сказав, то ніхто не знає. І його взяли як політичного, то його замордували відразу. Вивезли десь, та й замордували. Ніхто ані вісточки, ані листочка, ані нічого, паперу ніде, вже його жінка не дістала. І він лише був два роки жонатий з тою, чи три, з жінкою — я вже не кажу. *Yeah*! Бо він ще перед голодом оженився, я думаю в 31–му оженився цей брат.

Пит.: Чи багато говорили про сусідній хутір, про вашу родину? А взагалі в селі, чи багато людей померло?

Від.: Померло багато. Я ж кажу, хутір був такий, то там ніхто не лишився. А так в селі, то я не годилася то зрахувати. Сусіднє селто казали, то говорили, що там дуже багато згинуло, і люди людей їли. Але це не було в нашім селі. В нашім селі то тільки на одних людей говорили. Я тих людей знала, а теперка вже забула як вони називалися, але я бачу їх зараз наочно, то вони свою дитину, також казали, що з´їли. Три рочки хлопчик був. То вони сказали до людей, що він упав у криницю, а так–во говорили, що вони з´їли дитину.

Пит.: Так що, їх не карали?

Від.: Ні! Та хто за таке карав? Хто це карав? Хто міг карати, як то такий голод був, і вони раді тому були, що люди то робили, що загнали в колгосп! Їх нічого не обходило! А чи там один другого їв, чи бив, чи що робив, то це їх не обходило. Їм аби проти їх нічого не сказали, і, щоб не займали їхнього, бо це відібрали від людей все, то людина ні одна не хотіла цього, ні одна! Де ви, знаєте, Ви сьогодні, ми маємо цю харчинку сьогодні, ви уявіть собі, харчинку маємо, вони приходять до нас, забирають. Як це болюче! А це ще не таке болюче, бо ми підемо, і можемо ще кусок хліба заробити. А там куди пішли, як вам з діда–прадіда приходила та земля, та спадщина? І хлібороби, вони з того жили, то це від їх як серце виривали! Скільки собі петлі на шиї накладали, вішалися, отруювилися, забивалися, бо не хотіли йти в колгосп і з того болю, що їм відбирали, вони у розпач ішли, дуріли. Двох людей здуріло в нас. Відвезли їх у дім божевільних, і вони там їх задушили! Вони що, будуть годувати дурного? Нащо він їм здався?

Пит.: Це — розкуркулення?

Від.: Не розкуркулення, лише заганяли в колгосп. Так! Вони ВСІХ розкуркулили. Як вони забрали від вас останнє, лишили вас тільки в сорочці й голу хату, то це всіх розкуркулили. Бо якби вони сказали, що: — Ідеш у колгосп, то ти дай, що хочеш, а ти собі живи. Землю ми можем у тебе забрати, але ти тримай собі корову, чи дві як ти хочеш, як ти можеш. Тримай собі!

Але ж вони забрали все! То як же ж можна, що сказати? Я так рахую, що як хтось мав 200 худоби, то йому непотрібно вже, то розкуркулили, забрали. Але чому забрали як той мав одну чи дві корови, йому також забрали! То значить ТОГО розкуркулили! І лишили, забрали йому і ту фіру яку він мав, і там бричка, і там плуг, і

там борона, і там розпашник, рало — ВСЕ забрали від його, то значить розкуркулили. Тільки що це мов вони тиснули, що підпиши і підпиши, що ти його віддав, що це ти з охотою ідеш. А хто з охотою ішов? Кожний хотів працювати на своїй землі і жити собі спокійно. Але не заставили, що підпиши, ну то що? Багато були, що вони не підписали. То їх вислали на п´ять років на Сибір. І їх вернулося дуже мало. Скажімо, в нас у селі вернувся лише один. І це вже після голоду, вже його батько з голоду вмер, бо він — батько вже був старий то за, то він вже був господарем — у його дитина померла з голоду. А він вернувся потім вже з Сибіру, бо він відбув сім років, то він вернувся вже десь у 39–му чи в 38–му? Уже не скажу! Досить того, чи він сім був, чи йому менше дали, чи більше, але я того чоловіка знала, бо він, він близько жив нас. То замість батька. То він пішов, то лишився, правда, живий, а батько з голоду помер. І син помер з голоду. І син помер з голоду.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Я не знаю, якби то так приходило все за порядком, то б багато було, Але так, нічого не знаю, що забагато.

Пит.: Я ще хочу запитати. Ну правда, як ми вже говорили, говорили між собою, але можна сказти, що люди когось еважали винуватим за голод, що голод стався?

Від.: ВСІ знали добре, що це все вмисно зроблено й всі нарікали... Всі, значе, знали, каже від старших і до менших, бо це тільки знали, що Москва зробила тим, щоб загнати в ті колгоспи, щоб відібрати в них. То інакше вони не могли, бо був спротив — значить, це не тільки сказати за одне село чи щось, за всю Україну — спротив був і вони не могли інакше це зробити, то лише придушити людей так, щоб вони думали тільки за кусочок хліба, більше ні за що. І вони так зробили, щоб ті діти плакали за кусочком хліба, старі люди плакали, вмирали. Каже, скільки померло батьків а діти лишилися, бо мати яка голодна, але вона дитині все, травички тої зварила, то скорше дитині, як собі. То скілько сиріт полишалося. А чоловіки найбільше посипалися. Чоловіки найскорше пішли. Бо, хто найбільше був пригнічений — це чоловіки. То, більшість погинуло чоловіків, чим жінок. І дітей багато також погинуло, ну бо, бо не було, що їсти, і то вже! Ніхто не мав, значе, ні собаки, ні кота, ні курки, нічого. Чим мав живитися? Як хтось десь, як лишилося, скажімо. У нас корова лишилася. А як лишилася? Бо, що я тільки вигодувала. А корову то ми ту тримали в сінях, значе, в хаті, сказати. Бо інакше б голодні її звитягли. А так коровчину ми тримали до того часу як вона привела телятко, вже так по Великодню, десь у травні в місяці, то вже молоко було. Як попасли її вдень на шнурочку й вели до хати, щоб ніхто не забрав. То це було на той хутір, де я жила, то було може три, чотири корови, що залишилися. А то все, не було ні худоби ніякої, нічого!

Пит.: Чи люди різали худобу під час голоду?

Від.: Ту, що не була відібрана поїли, так. Перший рік як у нас, в 32–му році, від Різдва хліба не було. Від Великодня спершу. Від Великодня ми не їли. Другий рік уже, в 33–му, то ми вже від Різдва не мали хлібу. Вже й не бачили. У нас були вівці, пару овець — ми то поїли, в 32–му, зима бо хлібу вже було по кусочку там, а то все не було. Поїли ті вівці. Поїли де курка була, але воно без хлібу не таке, але не був хліб, і ще таки і вижила. А в 33–му то вже не було. Вже не було, як кажу, одну коровчинку ми ту тримали, то так її витримали, в той спосіб тільки, щоби якось дотягти, що вона те телятко буде мати і буде молочко для тих дітей капелька і другим давали іще.

Пит.: А Ви дочекалися?

Від.: Дочекалися! Дочекалися, і то спасало, спасало, і не тільки нашу родину, а ще й дядькову трохи, і нас було три дядьки за порядком. То й дядькам коли шкляночку молока, а там води додали і випили і віддай і дітям. Ото так було.

Пит.: Дякую Вам!

Від.: Прошу!

Case History LH31

Anonymous female narrator, b. 1923 in Lokhvytsia district, Poltava region, the daughter of a railroad worker. In 1931 or 1932, narrator's father was exiled to Murmansk and used as a slave laborer on the White Sea Canal, leaving her mother with four children. In 1935 he was amnestied and one night in 1937, he was taken away in a "black raven" as a "Petliurist bandit." Narrator recalls grain requisitions and act of arson in protest during the fall of 1932. In the winter "people began to swell up from starvation" and whole neighboring families died out. One starving neighbor killed a woman for eating the sprouts of grain that he had secretly planted for himself. Narrator's family was saved by an uncle who hid grain. In the spring, people survived eating the shoots of sugar beets, leaves, and tree bark.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися?

Відповідь: В 1923–му році.

Пит.: В якому районі Ви народилися?

Від.: Лохвицькому, Полтавської області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Дуже добре не можу сказати, лише знаю, що мій тато працював на залізниці, а мама в ті часи була вдома, так думаю, раніше, але в ті чапочиналося це, що я хочу оповідати, то тато був на засланні, на Мурманському, а ми з мамою, четверо дітей, були вдома самі. І пізно восени 1932–го року мали велику пожежу, хтось підпалив, погоріли стодоли і там і збіжжя ще було якесь. Я вже так добре не пам´ятаю, що там було, але пам´ятаю та пожежа велика. А після того по селі почали в людей забирати все, що люди мали, яке зерно, що було, все в людей забирали. І як ми то почули, що забирають, то мамин брат нам прийшов і закопав у корови під помостом у бочку пшениці й кукурудзи, і то все гарно закопав, закрив, поклав назад поміст і корова стояла, то забруднилося, нічого не було видно. Пам´ятаю, як приїхали й до нас забирати все, що ми мали. Ходили по подвір´ї, скрізь гримали, шукали, чи не чути де якої ями, в хаті все гримали, в коміни заглядали, скрізь шукали, нічого не знайшли. Все що було, решту, від пожеж, вони у нас забрали. Лишилося в нас десь ще пів мішка квасолі, яку не могли забрати на того воза, на ту підводу, бо не було вже місця, тяжко було й коням, бо вже в других людей позабирали багато й наклали. Сказали мамі, щоб ту квасолю ніде вона її не діла, що завтра приїдуть ту квасолю забрати. Якщо мама ту квасолю десь заховає, то маму будуть судити за те, сказали. І як вони поїхали, то мама взяла ту квасолю, занесла до однієї сусідки, до другої сусідки, наварила величезний баняк тієї квасолі, щоб ми всі їли, і ту квасолю, значить, зварила й роздала, і сказала: — Що мені не буде, але я тієї квасолі не віддам, що вже лишили.

То мені та квасоля запам´яталася тому, що пізніше мама цілий час нарікала, бо якось прийшлося, що за тією квасолею вони не приїхали і мама цілий час все нам говорила: — Якби ж була знала, що вони не приїдуть назад, то була б її всю не варила і не роздала б, а тепер би було потрошки.

Ну й як пішлося вже пізніше до того, до восени, вже під зиму, люди почали пухнути з голоду. По селі вже бачили людей пухлих, ходять, наші сусіди попухли, потім всі сусіди вимерли, померли, було четверо дітей в сусідстві — всі померли й мати померла. І коли прийшла вже зима, то взимі, коли вже на селі люди пухли і вже не було ні в кого нічого збирати, то вже ніхто не їздив і нічого не збирав. Тоді нам дядько відкопав ту кукурудзу й пшеницю і ми так потайки, щоб ніхто не знав нічого, мама нам варила ту пшенцю і кукурудзу, і ми тим спасалися, то їли. Запам´яталася мені та кукурудза й пшениця тому, що одного вечора ми потайки від усіх ту кукурудзу в пшеницю, мама зварила, й ми їли, і хтось застукав до дверей, і ми з тою кукурдзою не знали де дітися, де то поховати, бо хтось до хати йде. То був лист від батька нашого з заслання, з Мурманського, бо перед 32–им роком, не пам´ятаю, чи в 32–му, чи в 31–му, батька вислали на заслання, нашого, на Мурманське, десь будував Біломорський канал. Як прийшла весна, багато людей вимерло, а хто лишився, рятувалися: зривали перші бур´яни, які можна їсти, пооб´їдали липове дерево, були, стояли всі дерева голі, на

іншому якомусь дереві, не пам´ятаю що то за дерево, що люди знали, що можна їсти: люди те дерево зривали. Їли й ми те дерево й їли й ми ті калачики, в нас називалися. Були фабрики, де виробляли цукор, і той жом, називався, що відпадки були від того цукру, від тих буряків видавлених, що вони зсипали в силосні, називалися, ями, що годували корови в колгоспах чи де, то люди лізли, крали то, добували й ми того потроху, і то мішали до полови, товкли в ступах кукурдзяні ті качани, що вже без кукурудзи, і того трохи мішалося і тим люди спасалися. Їли ми ті бур´яни, листя, ті качани й те все, аж поки прийшло до того, що трошки вже люди почали оживати, як дещо більше зачало. Багато було, ще пам´ятаю, як ішли на колгоспні поля, де вже колгосп щось посадив, то люди йшли там, чи красти, чи що, вже звідтам рятуватися від голоду, то там страшно людей карали, били за то. Ну, що ще я пам´ятаю.?

Пит.: А чи бувало таке, що люди їли зарання те що, наприклад, колоски, чи що?

Від.: О, то було, що в нас у сусідстві, через одну хату від нас, жив господар, що колись був господар, але йому дуже попухли йому ноги, опух, і за ним сусідка жила, жінка, що так само опухла дуже. І цей чоловік, десь він узяв чи він заховав, чи як, трошки того зерна, що він собі посіяв, і то зійшло, чи то жито, чи то пшениця, на городі, на межі трохи зійшло, і воно ще було зелене, але вже були ті колоски, і та сусідка пішла йоми ті колоски й зрізала. Вона зрізала ті колоски, поїла їх чи що, і вона мала дизентерію, вже дістала від того всього, що таке все недобре їла, чи від тих колосків, чи від чого, що я пам´ятаю, як ми там під вікном були й бачили, заглядали, що цей чоловік, сусід, впав в таку злість за те, що вона йому ті колоски зрізала й з´їла, що він її великим грубим патиком — качалкою, в нас казали, бив до того, що до смерті її вже там добив, як вона там лежала так з тією дезинтерією, і він там її ще доконав. То мені лишилося перед очима, бо то я бачила на свої очі. Не знаю, що ще можу сказати.

Пит.: Чи Вам відомо, за що Вашого батька засудили?

Від.: Тоді, в ті часи, я не знала, бо ще була замолода то все знати. Знала тільки, що називали батька „бандит–петлюровец" пізніше, в 37–му році. Коли мій батько в 35–му році вернувся з заслання, була якась амнестія, що Сталін дав, коли батько повернувся з заслання і два роки побув удома, навіть ще тоді, як вернувся батько, в 35–му році, ще люди майже голодали, не було ще так дуже, то в ступах товкли. Я пам´ятаю — моя мама десь пішла була за хати, до дядька, щось там, чи, щоб дядько їй в чомусь там змолов того зерна, чи щось такево, то тоді наш тато повернувся додому, був прийшов, що мами вдома не було. А в 37–му році його вночі „чорний ворон" підібрав, у нас називали „чорний ворон" таке авто, що НКВДисти вживали. То тоді, коли тата підібрали, тато був у той час при праці, не було вдома, нічну зміну робив. А нашу хату окружили й в хаті все перевернули, забрали всі папери, листи, книжки, все! Нас поставили попід стіни всіх і допитували де наш тато. Мама казала, що працює, що на праці. Дивилися на фотографії і казали на нього — і то я чула! — „бандит–петлюровец!" І вони, коли поїхали з хати, то мама казала до мого старшого брата і до сестри: — Біжіть, діти, скоренько, батькові сказати, що за ним шукають.

І коли брат і сестра побігли до фабрики повідомити тата, що за ним приїздили, то тата вже не було.

Пит.: Чи Ваш батько дійсно був у Петлюри?

Від.: Був, але, значить, як приходила совєтська влада, то мій тато не хотів йти до колгоспу. Пізніше, вже в 37–му році, як його засудили, то казали, що „ворог народу," що агітував людей для непідписки обліґацій, різне таке йому підсували, що все не пам´ятаю, за якою статтею нам казали, батька засудили й як його з праці забрали, ми його більше ніколи не бачили. Аж як прийшли до нас, окупували німці, то в одному колгоспі на хуторі, голова колгоспу був за німців, нам сказав, що він сидів разом з нашим татом у камері, щоб ми його ніколи не чекали, бо його там, нікуди й не вивозили, його там розстріляли. То все, що я знаю.

Пит.: То певно не було умовин для того, щоб Ваш батько міг Вам розказати, говорити, що в Петлюри був?

Від.: Ні, ні. Я чула від тих НКВДистів, як дивилися на фотографію з нього і казали „бандит–петлюровец!"

Пит.: А ці, що забирали в Вас хліб, чи це були свої, чи приїжджі? Не пам´ятаєте?

Від.: Того я не знаю. Не знаю, тяжко сказати, ще молоді були. Були, напевно, ті

й другі. Були й свої, бо ж, напевно, то були зі села свого, але чи з ними ще хтось був, я того вже не знаю. Я була за молода ще тоді, щоб то все пам´ятати, щоб я то знала, що як то було.

Пит.: Чи в Вас була церква? Чи пам´ятаєте з дитинства?

Від.: Пам´ятаю. Пам´ятаю я церкву лише тим, що один раз я її найліпше запам´ятала, що ще за моєї пам´яти святили паски. І коли я дуже хотіла також, туди піти, як то святили паску, і мої ще торавишки, бо я вже до школи почала ходити. То як ми пішли з мамою ті паски святити, а в школі взнали, то стінна газета була в школі, що нас повішали і за ноги, і за голову, за все, помалювали над і повідписували хто ми є, в тих кошиках, й різними—карикатури такі, повідписувано нас, що публікували те, щоб усі з нас сміялися, що ми ходили паски святити. Так критикували нас у школі. А пізніше, пам´ятаю, як усі люди старшо плакали, хрестилися, молилися, як тягнули дзвони з церкви, постягали, як ту церкву розвалили. Потім там зсипали збіжжя у те, що постягали ті хрести, то вже не була церква, було там збіжжя, складав колгосп. А пізніше на тому місці перебудували і вибудували клюб. То що я знаю.

Пит.: А чи в селі були такі безбожні люди?

Від.: Того я не можу сказати, бо я не знала тоді.

Пит.: Яка в Вас була школа? Скільки кляс було?

Від.: У селі була семирічка. Сім кляс.

Пит.: Вас вчили виключно по—українському?

Від.: Ні. Наша школа в селі була по—українському, але була російська мова й література.

Пит.: Як Ви ставилися до вчителів? Чи це були добрі люди для Вас, чи погані?

Від.: Я знаю, як сказати? Й ще тоді була замолода, в ті часи, а пізніше — були різні, до одних ставилися добре, до других — недобре, були добрі, були й недобрі, залежить. Я те, що в дитинстві, того не пам´ятаю, а пізніше, як я пішла вже до школи, то в нас казали десятирічка, то в нас у самому селі не було школи, середня школа, а я вже йшла там, де вибудувалося в нас багато фабрик і місто, то я йшла там до школи. Там були різні, росіяни були вже й українці були. Пам´ятаю одну вчительку, що я тепер розумію добре, що вона була свідома українка, якби націоналістка, що вона нас дуже старалася пильнувати, щоб ми ту українську мову пильнували, і дуже чисто по—українському все до нас говорила. Тепер я її запам´ятала, а тоді я того, може, не розуміла. Не хочу її ім´я говорити.

Пит.: Ну так, очевидно. А як в тому місті, де Ви жили, як українці з росіянами були, чи добре жили?

Від.: В нас казали, що то ввесь „советский" народ. Мусили, але українці й росіяни ніколи не, на ... ха–ха–ха! Я знаю? Не то що вони не любилися, але росіянин казав на українця „хохол," а українець на росіянина „кацап" — ха–ха–ха! Пощо це, то непотрібне.

Пит.: Ну то що? Вже від багатьох таке записано.

Від.: Ха–ха–ха. Я більш такого нічого не можу сказати, нічого не пам´ятаю.

Пит.: А, ще одне. Ну, Ви знаєте, що Ваш батько не хотів у колгосп. Чи багато людей не хотіло?

Від.: О, я думаю! Я так точно не знаю. Всі люди противилися, не хотіли, бо то в людей все позабирали. Так як я пам´ятаю, в нас на подвір´ю віялка якась була, там якісь борони, плуги, що то було. Мій батько не займався таким господарством дуже, бо він працював на залізниці, але все рівно, я думаю, вдома на селі кожний мав своєї землі, і всього, хоч і не був хлібороб, але мав, і ми то мали. Ми мали якусь віялку, і те все, я пам´ятаю, тоді, як то все забирали, хто що мав, все забирали. У всіх людей позабирали. Всяке знараддя, що було, потім до колгоспу позабирали. Мусив віддати, бо в селі кожний знав, хто що має. І якби заховав там, чи що, та не віддав, та й не було для чого ховати, бо ж не було, не було що робити. Мусили йти до того колгоспу. Батько ніколи не йшов до колгоспу, бо він ще й не мав нагоди, бо вже не хотів іти, і може то й помогло йому, що його ще скорше на заслання взяли, що казали „петлюровец," але казали, що „ворог народу."

Пит.: А в деяких місцях було таке, що люди навіть рознесли колгосп. Самі жінки це робили. Або були навіть повстання. Чи в Вас щось такого було?

Від.: Ні, я такого не знаю. Може й було де, але я того не знаю.

Пит.: Але в Вас — ні?
Від.: Не знаю я такого.
Пит.: Чи Ви можете описати цю пожежу, що була в 32–му році? З якої причини це сталося?
Від.: А звідки ми знаємо? Хтось запалив.
Пит.: Але, що хтось це зробив.
Від.: Хтось запалив, бо були стодоли, і були такі — я знаю — що ви туди завозилося, ну, такі будівлі були, була така будівля також, де там свині колись тримали, то все погоріло. А я ту пожежу ... він мені перед очима лишився тому, що якесь полотно було й ми думали, що буде горіти вже й хата, що далі, до сусідів. Мама казала нам, щоб скоро врятуватися відтіля, а моя сестра вхопила, бігала, не знала, що брати, що рятувати, вхопила щось такево й несла. Я пам´ятаю, як ми втікали далі, до сусідів, то полотно по цілій дорозі тягнулося, вона вхопила й воно розплуталося і так тягнулося довго! То мені запам´яталося, і що вона з того переляку, що мама казала: — Хапайте, діти, що можете, рятуйте!
А вона не знала, що хапати. Потім прибігла знову, взяла цибулі, і так з вікном цибулі бігала, з того ж переляку. Мені та пожежу — великі дуже вогні! То, що я пам´ятаю, а так нічого вже не пам´ятаю.
Пит.: Чи можна казати, що це робили комуністи?
Від.: Того ми не знаєм.
Пит.: Не знаєте?
Від.: Не знаєм. Я знаю, що в скорому після тих пожеж, там погоріло щось, але те, що було не там, не згоріло, лишилося, то до нас приїхали то забирати, й знаю, що ті попілища там стояли, то потім вони дуже гупали там, бо там щось їм бухтіло, що вони думали, що там ями є, що може закопане щось, що дуже там ... я не пам´ятаю. Так я більш нічого не пам´ятаю за голод. То все, що я пам´ятаю.
Знаю, що голодали, а як пізніше моя сестра пішла до фабрики працювати, то там поскількись грам давали того хлібу вже тим робітникам, то вона приносила додому і мама нам, кожному, однаковий кусочок відрізала, поділила той сестриний хліб, що вона там дістала, і то нас, потім те помогло, що ми трохи вижили від того всього.
Пит.: Пізніше Ви всі перенеслися до цього міста?
Від.: Ні, ми нікуди не переносилися. Нікуди. Завжди на місці там ми лишилися. Наша хата не згоріла. Погоріли стодоли, дещо інше, а хата не згоріла. Врятували люди, воду лили, всі люди збіглися до того. Те, що було далі в подвір´ї — погоріло, а то лишилося. Ми нікуди не переносилися.
Пит.: А чи багато людей в Вас померло з голоду?
Від.: Не можу сказати скільки, бо не пам´ятаю, не знаю. Але ж знаю, що кругом по вулицях було, що лежали люди пухлі: страшні ноги, як колоди й тріскали ті ноги, такі блискучі, тріскали й вода з них така вилітала, то таке було жахливе, дивитися. А бачиш було, що лежить хтось такий пухлий, страшний, не може встати, а вже на другий день, вже були мертві. І їздили, збирали тих людей, на вози скидали й десь їх відвозили, не знаю. А скільки їх вимерло — не знаю.
Пит.: Але можна сказати, що багато?
Від.: Та багато, бо наші сусіди всі померли. В наших сусідів, що були діти таківо, як я і ми разом бавилися колись то всі померли, ми навіть не знали, що вони там померли, десь там лежали в хаті, аж потім знайшли їх, що то все в хаті вимерло — й мати померла, й діти померли. Багато людей померло коло нас, де ми жили, що я знаю, а далі — я не знаю.
Пит.: А як під час голоду — чи діти ходили до школи, чи ні?
Від.: Бачите, що то так, я не можу навіть сказати, не пам´ятаю. От не пам´ятаю, бо я сама вже зачинала в школу тоді ходити, але в той час, коли був такий дуже великий голод, ну, не можу пригадати. Я не думаю. Була, може, школа перервана. Вірите мені, що не пам´ятаю?
Пит.: Певно не було сили йти.
Від.: Та може й не було. Тоді, може, були закриті школи. Може б було кому йти до тих шкіл. Не пам´ятаю. Не можу сказати. Бо, значить, у нас у селі була одна школа, в нас не було середньої школи. Середня школа була вже пізніше, як там вибудували ті фабрики.

Пит.: Так. Чи Ви тепер часто згадуєте про цей страшний голод?

Від.: Чоловіку нераз розказувала.

Пит.: А так самі, чи думаєте, чи це Вас турбує?

Від.: То ціле життя стоїть перед очима те життя! Бо моє життя було, дитинство, в страху. Полювали за батьком, то як їхали НКВДисти, зобачила ті червоні шапки, що поїхали в село, а я десь бавилася з дітьми, то я летіла, духу не чула, летіла додому сказати мамі, що НКВДисти поїхали вже. Я їх боялася чогось, бо то тата все на заслання висилали. Ми були такі все вже пригноблені, бо то батько „ворог народу," то вже життя не було. За Совєтського Союзу мені в школі то тикали вчителі, щоб я пам´ятала, чия я дочка, що мій батько є „ворог народу." То ціле життя вам стоїть перед очима то все. Я виїхала на чужину, я й в Америку приїхала, а як я бачу поліцая — боюсь його. То, видно, від дитинства лишилося. То все, що я можу сказати.

Пит.: Щиро дякую Вам!

Від.: Прошу.

Oleksandra Bykovets' (nee Matviievna), b. 1901 in Velyka Bahachka, a district center in Poltava region, the daughter of a highly cultured rural family: one brother was an officer, another an actor, and the third a singer. Narrator was herself a member of a bandura ensemble and an actress. All three of narrator's brothers contracted tuberculosis and died, leaving only the narrator and her sister. Narrator describes Ukrainian cultural life, Prosvita, choirs, theaters, and her acquaintance with the poet Ievhen Pluzhnyk. She married a Ukrainian Autocephalous Orthodox priest and during the famine was in Poltava. Narrator gives much information on suppression of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1930 as well as the earlier life of this church. She describes at length official persecution and efforts to coopt her late husband. Narrator's son (LH33) often interjects. Both are hostile to national Communists of the 1920s.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.

Від.: Ім´я моє Олександра, а по батькові моє прізвище Матвієвна, а заміжнє Биковець. Ці такі два прізвища — дівоче й заміжня.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: В 1901–му.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: На Полтавщині. А точне місце — Велика Багачка, на Полтавщині, Велика Багачка.

Пит.: А чим займався Ваш батько?

Від.: Хліборобством.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: Було троє братів і я — одна дівчина. А от сама перша в роду в нас виїхала до Франції, і в скорості, як вона виїхала, почалася війна, і так вона там залишилася. А в мене було троє братів. Один з них закінчив військову школу, офіцер і був на війні, повернувся додому благополучно, але достав туберкульоз і помер вже вдома. Другий за ним був — то артист, дуже веселий, дуже люба така людина була, але також — в нашому роду по–матері туберкульоз був — і він також помер з туберкульозу. Третій брат був Петро, той співун, той диригент. Всі дуже здібні були до мистецтва. Але також молодим помер з туберкульозу. А я одна осталася і та моя сестра — безпокоїлися, дуже давно вже її немає: а єдина з родини то осталася тільки я. І я познайомилася з студентом — Костянтин Биковець. У цей час, як почалася в нас українізація церков, то він, як студент — тоді молодь, студенти дуже помагали, щоб церкви перевести на українську мову й щоб опанували українські священики, а не московського походження. То в той час я якраз познайомилася з тим студентом, і за якийсь час ми одружилися. Він прийняв сан (*son*?) священика, бо він також із родини священиків. То він прийняв сан священика, був дуже активний, він об´їжджав багато сел, приєднував, пояснював людям чому міняємо — що не московська церква, а українська й його дуже любили. Були такі, що й хотіли бити, знаєте, старі такі, що прийшов руйнувати нам церкву. Але завше з ним ішли студенти, свідома маса, а там, де були в родинах студенти, то там вже були свідомі й батьки. І так він був на парафіях, але це вже пізніше постійно на парафіях, а заки перейшла ця стихія, бо це переходило стихійно — переход із московської церкви на українську, з мови й Служби Божої, і всього — то жили ми в Кобеляках довший час, в Полтаві. Потім отримав він нагороду, як священик, вищу, й жили ми в Полтаві, він був настоятелем собору в Полтаві і там його й забрали, там його арештували, коли то були почалися великі арешти, то його забрали там, в Полтаві. І вірно, з тих пір я не знаю нічого, не чула. Пішла раз до НКВД — там сила народу сиділа. Там, де НКВД, приміщення такі, як сараї — довгі такі й то повно все людьми, такі козирки над вікнами, щоб не видно було, тільки щоб повітря трошки знизу підходило догори, а то все закрите. То я його єдиний раз бачила, а так сотні людей лежали на вулиці й чекали, що може хтось свого з родини побачить. Бо то було страшне, то все було, то одні заздрили, а другі плакали, що це ще щасливі, бо йдуть удвох, а та каже: — А в мене вже нема!

— І в мене вже нема!

Бо чоловіків позабирали. І так я, не підготовлена дуже до того. І там сина я віддала до брата, там, де я родилася. Син ходив у школу в Полтаві, а потім пішов до брата, там вже ходив до школи, а я поїхала з трупою артистів–банду– ристів, в інші країни навіть ми їздили, я не можу на пам´ять зараз сказати, я стара, забуваюся. Але їздила я з бандуристами, була я в Державному хорі — Державний хор, там, де була сотня людей–співаків і також їздила я завдяки тому. Мене також переслідували, як попадю, але я ніде не говорила того. Як приходилося випопняти анкети, то я казалиа, що чоловік помер, чоловік мій був учетель і помер. То що я сказала? Переслідували — й тому я скривала, хто власне був. І за те, що я мала музикальну освіту, мала добрий голос, то мене скрізь брали, де потрібно було. А в брата жив син мій, бо брат був у колгоспі. А в колгоспі знаєте яке життя — ні одітися, ні взутися, і я тільки завдяки тому, що я була в такім товаристві, в такій праці, що я могла виїжджати й там, де в інших місцях, могла дістати, щоб його й одіти, й черевики дістати й все. І він жив у брата, а я їм посилала пакети, підтримувала їх, аж поки. І так, аж поки почалася війна. А тоді я переїхала теж до брата, й ще якийсь короткий час ми ще побули разом. Брат остався, він вже старий і слабий, він нікуди не виїжджав, а ми з сином виїхали коли була евакуація, вже як німці прийшли й втікали, а совєти наступали. Таке страшне тоді робилося, то сила народу втікала й ми разом із сином — він тоді ще ж зовсім молодий був, але ми разом з людьми виїхали з своєї країни й були в Німеччині. І там попали ми в монастир і співали, і нас там тримали, й на працю не брали, бо дуже монашкам дуже сподобалося — там був іще скрипаль один, і мій син. А монашки служили по кілька Служб Божих, то й вони грали на скрипках, і наші хлопці, і співали: то вони не віддали нас на працю до німців, вони там жили аж поки... Що після того сталося? Скажіть, як?

Пит.: Війна скінчилася?

Від.: Війна скінчилася, і ми в таборах жили. Жили в таборах, пов´язалися з Америкою — тут знайомий священик був, і той священик нам допоміг дістати ті папери, які потрібно, і ми виїхали зі сином сюди. Син женився там ще, там женився, в таборі. Я перша виїхала, а потім і їх забрали. І так оце по цей час живемо.

Пит.: Тепер, чи пам´ятаєте скільки землі було в Вашого батька до революції?

Від.: Дуже мало щось — пару якихось десятин, та луг, ліс, а то не був багатий.

Пит.: От цікаво — як же він міг так виховати, і ще дати вищу освіту своїм дітям? Це Ви всі були культурні діячі, можна сказати?

Від.: Як вам сказати? Так, ми всі від природи були дуже здібні. І ми тоді за школу не платили, ми вчилися, ми не платили за школу, так що так тоді легко було. Як ішли вже десь до університету, то вже рівно тільки треба було помагати, а то так держава ніби допомагала — я точно так не можу вам сказати. Але брати скоро в мене ... ми довго не жили так, щоб хтось нам дуже допомагав, чи з чогось, бо перший брат умер — був офіцер — на туберкульоз, а потім цей другий, артист, помер. Петрусь, цей дуже здібний третій брат — вони всі померли, осталася я єдина, то тільки вже за мене одну дбали й я в такому інтелігентному товаристві була, де мене дуже старалися піднести, старалися дать мені більше знання, більше всього — і так я жила там, і — знаменита артистка!

Пит.: Це видно з фотографії. Яка краса, та ще з бандурою.

Від.: Ага, це вже з бандурою.

Пит.: Це дуже гарно.

Від.: Я можу на хвилинку перервати?

Пит.: Можна.

Від.: Покажу Вам, щоб Ви бачили, що нам дуже тяжко було жити. Як священикові, на нас накладали дуже великі податки, ми тих грошей ніколи не мали й не могли заробити. Нам дуже помагали люди — то вони дбали за церкви й вони втримували священиків — але нібито все доплачували. А ми теж виплачували — що давали, все мусили виплачувати, а як на час не було привезено то, що наложено, то приїжджали ноччю — приїжджає фіра комсомольців, приїжджає душ п´ятеро й наніч, цілу ніч сидять у хаті, курять, вибирають усе з хати. І я, між іншим, стратила дитину, в той час я мала ще, я в такому стані була. Але вони цілу ніч сиділи, курили — в нас ніхто не курив — я задихалася, на нервах і те, що забирають усе. І як вони виїхали, то я через тиждень стратила дитину. Це так подіяло на мене дуже й дуже й дуже, я після того, я тільки цілий день сиділа, як не своя.

Пит.: В якому році це сталося?

Від.: Дуже мені тяжко пригадати.

Пит.: А звідки Ваш чоловік родом?

Від.: З Харківщини. Я забула як те місце зветься — я страшно забуваюся. Отець учився в Харкові, учився в духовній семінарії, бо він син священика, всі вони мусили духовну семінарію перейти й він міг іти на священика, але він — почалася ця українізація, то він не пішов учитеся далі.

Пит.: А чому ж не пішов далі? В університеті ж учився?

Від.: В університеті ж учився, я ж кажу. І він закінчив школу, він мав перед собою добру перспективу — його товариші дуже сварили, що: — Ти зіпсуєш (?) собі кар´єру, і що ти...

Він ішов першим учнем, надзвичайно добре вчився, але він казав: — А хто ж буде, ви будете на верхах і будете десь великі проблеми рішати, а хто буде з оцими першими людьми, хто з ними буде працювати й хто їм буде помагати, як тільки не ми?

І так він пішов, і так він робив, скільки не терпів, прийшлося дуже тяжко жити — ми ходили на працю, на будову, де цеглу, знаєте, носять отак на плечах, він носив цеглу по тих сходах, я теж там працювала — мені легшу працю давали — бо вже церкви позакривали, але ми все рівно осталися, ми не пішли, осталися при тому, що ми любили і з чим ми хотіли остатися до смерти. То працювали тяжко, але він ніколи не жалував про те, що він не послухав своїх товаришів. А товаришів тих, певно, давно й в живих нема, бо там так було: вони дуже приймають, використовують розумну людину, щоб вона зробила їм щось потрібне, а потім, як бачать — вони бояться цеї людини, що ця людина може зробити для людей більше, чим вони хочуть — то вони нищать тих людей. Так само, як і тепер, так само й тоді було — якщо людина вже піднімається високо й вони її бояться, що ця людина може їм зробити зле тим, що вона має розум, тим, що за нею люди підуть, то вони їх нищать. І напевне його товариші теж там вже понищені так само, як він — без церкви, а вони — без великих посад.

Пит.: Чи був великий натиск, щоб Ваш чоловік перейшов на їхню сторону?

Від.: О, *yeah*, викликали в НКВД, як ми в Полтаві жили, то з НКВД посилають папір — явитися на таку то годину. А в НКВД спеціяльне приміщення і написано в який час, на яку годину йому там бути. А ми ж знаємо, що це таке, що може вже й не вернутися, бо як туди покличуть, то не завжди випустять. А ми завжди вдвох ішли, тільки я ходила по одній сторні дороги — це ж Полтава, знаєте, там широкі дороги — то він пішов у ті двері, а я тут ходила й чекала, мерзла, там якраз це зимою було. Але чекала, думаю: — Боже, мабуть, уже не вийде — але вийшов. Все його намовляли — вони перше намовляють по–доброму — що ти розумний, що ти освідчений, ти можеш нам багато допомогти, ти можеш те, чого ти пішов, ну, ми розумієм, молодість, тоді така сутуація, стихія була така і ти пішов, але тобі пора вже опам´ятатися і вертатися, зректися свого сану й ми тобі дамо прекрасну працю, яку ту тільки хочеш. Він казав, що до цього не готовий, що він про це не думав, коли він ішов, приймав сан священика, то він ніколи про це не думав, і він їм не може нічого про це сказати, що він служить тому, чому вже так він присягав. То його там мучили, мучили, але, знаєте, значить, по–доброму: — Ну, добре, то йди додому і добре подумай, а потім ми тебе ще покличемо.

І так, як я вже побачила, що він вийшов, то вхватилася за нього, кажу, що: — Так, а не радій, бо це не надового. Але слава Богу, що ще випустили.

Його там два рази кликали, але другий раз на його насідали дуже і погано говорили, але він все рівно сказав, що він не готовий до того. А воно й слава Богу, бо прийшов час, він не пішов, остався до останньої години й пішов він чистим священиком на той світ, він нікуди не перейшов. Оце така його історія — забрали, десь вислали, невідомо де.

Син з боку: То я Вам даю подивитися, отут фотографії.

Пит.: Ми дивилися.

Син з боку: І тут звертаю увагу, що це значок Харківського університету, який він закінчив. Був у історичо–філологічному факультеті. Тут на еміграції був такий його товариш по школі, Микита Кекало, але він помер ще десь у 53–му щось році, чи в 50–му році він помер. То вони зустрічалися, батько казав, тільки той старший, той раніше

закінчив. Але кожний університет у царські часи мав свій значок — Володимирський мав у Києві інший, Харківський інший. Ви знаєте, що Харківський університет найстаріший був.

Пит.: А чи багато було таких священиків високо–освічених?

Син з боку: Багато, так, багато. Були такі, що покінчали Духовну академію. То це всіх загребли зараз, як тільки почався той процес СВУ.

Від.: Були батьки, а в них були сини священики, по два, по три — і всі пішли.

Син з боку: Отака родина, ви скажіть, Слухаєвські.

Від.: Ціла родина Слухаєвських, і ще одна родина на „Б."

Син з боку: У нього три сини, й всі пішли на каторгу.

Від.: І всі три пішли, і всі три загинули.

Син з боку: Була справа така, що покінчали духовну семінарію, ще ж московську, і не пішли в священики, бо вачили, що Церква служить російській владі і, значить, денаціоналізації нашого народу, то не йшли, а коли відродилася Українська Автокефальна Православна Церква, то не тільки їхні батьки перейшли зараз в Автокефальну Церкву, а й сини тоді почали приймати сан, так що ми кілька родин таких знали. Але одна родина, яку ми добре знаємо, це — Слухаєвські. То вони всі загинули, між іншим. Багато інших священиків знаємо, яких було заарештовано. Перша хвиля була це в 30–их роках, СВУ — Ви знаєте коли той процес був. То такий академік був. Іван Рибалка, закінчив Київську духовну академію — це, що ми особисто знаємо, наш приятель був.

Від.: З Миргороду.

Син з боку: То того зараз забрали. А друга хвиля була це — Єжовщина, в 37–му році, коли й нашого батька забрали також. То тоді забрали дуже багато священиків, і в першу чергу, українських, а тоді вже забирали московських, бо ті їм помагали принаймні тим, що вони все говорили, що „это всё Россия, Россия и дорогие братья и сёстры, князь Владимир был русский князь," отаке от, то такі їм не шкода, а Українська Церква була особлива тим, що священики говорили не лише з Євангелії, не лише відправляли, проповіді говорили не церковно–слов´янською мовою, а українською мовою, живою, літературною. І в ті ж часи, і всі книжки богослужбові були видані Все–Українською Православною Церковною Радою українською мовою. А також у проповідях, починаючи з митрополита Липківського і до рядового священика, людям виснювали історію України — хто ми такі і чиїх батьків діти, чого ми попали сюди, що Москва не є нам ніщо і що москалі можуть бути православними — то їхня справа, але ми не маємо з ними нічого спільного. Отже оце, тому її дуже переслідували. Як ви знаєте, вже в 27–му році митрополита Василя зняли, думали, що як його знімуть, то Церква перемінить зовсім своє обличчя, стане якоюсь на послугах совєтської влади, чи що, але вона не стала. То за три роки вже другого митрополита, Миколая Борецького, вже заарештували й послали відразу, бо митрополит Липківський ще сидів в околицях Києва під домашнім арештом, а того відразу послали на Соловки — Ви знаєте той Соловецький монастир — і він там загинув в тортурах, його довели, значить.

Від.: До божевілля.

Син з боку: До психічного стану, до божевілля. І тоді перевезли в Ленінград, і в Ленінграді він у 32–му, чи в 34–му році помер. Я точно не пам´ятаю, але я вам дам одну книжку, може ви її і маєте — Явдася.

Від.: І прийшла мати, і добилася, щоб із ним побачитися, то він привітався і каже: — А хто ти є, жінко? І звідки ти? Перед тим, мабуть, далеку дорогу прийшла.

Матері він не пізнав уже, каже: — Хто ти, жінко є, мабуть, далеку дорогу пройшла.

Син з боку: Ну, це ми загально так, а може, щось конкретніше.

Пит.: Вибачте, а чи можна Вас записати окремо? Перше ми з Вашою матір´ю, а Ви, може, пригадаєте їй, а тоді ми окремо.

Син з боку: Так, так, добре, добре! Я тільки хотів, щоб вона вам сказала за духовну семінарію і казала, що він далі не пішов учитися — то неправда. Він закінчив семінарію і пішов учитися.

Пит.: Ні, Ваша мати казала.

Від.: Так, так, а я ще щось хотіла сказати, що священиків цих убивали, совєти, совєтчики свої, намовляли таких, що горілочку п´ють, або на гроші жадні, а священики — я знаю одного, особисто знаю — там такий, як ангел священик був, такий

благообразний — лице таке, такий чистий, я кажу, що на нього можна було молитися, то цього забили. Просто знали, де вони ходять, коли, що цього можна забити. То одних побивали дуже, побивали, не казали за що, вони знали за що.

Син з боку: Давайте прізвища, так неможна говорити.

Від.: Я не знаю, не знаю цих людей, але я знаю, що священиків наших убивали, а декого забили зовсім — тих що вони хотіли, що вони силували, щоб вони зреклися, що вони мусять принести користь владі, а вони пішли. То вони їх убивали — це я точно знаю.

Син з боку: Треба було б хоч одне прізвище дати. Як же так — убивали й прізвищ нема?

Від.: Отже ж не знаю. Тільки знаю, що я така, пам´ять у мене страшна, знаю, що вбивали, а одного, того молодого священика, що я вам кажу, того забили.

Син з боку: Те, що вони кажуть убивали, треба розуміти це — били.

Пит.: Так.

Від.: Били.

Син з боку: То вони засідки робили й били — це комсомольці переважно робили.

Пит.: Українці?

Від.: А так!

Син з боку: А хто ж? А розкуркулював хто? Не самі москалі. З Москви прислали 40.000. Так що ж 40.000 на 40 мільйонів — один на півтора мільйона, як тут своє шумовиння — своє шумовиння і розкуркулювало.

Пит.: Чи були такі священики, що піддалися тому натискові, щоб співпрацювати з тими?

Син з боку: А отець Микола Юрченко. Певно, мав, здається, семеро дітей. Церковних будинків давно вже не було, вони забрали все. Можна пригадати це?

Пит.: Можна.

Син з боку: Він бідував жахливо. А священикам не давали служити, місцева влада викидала його, сказали: — Йдіть у друге село, в нас тебе не треба!

І тому він, без ніяких засобів на життя й існування, і семеро дітей — треба нагодувати, треба взути й одягти, ну, може, жінка впливала, знаєте — й ця біда його змушувала, він відрікся. Це один з тих священиків, що ми знаємо, що зрікся, чи відрікся. А вони, звичайно, вимагали, щоб він це зробив драматично.

Від.: Прилюдно.

Син з боку: В церкві, з амвону, знаєте, в ризах, що я Вас дурив, я не вірю сам у Бога, я відрікаюся і Вас закликаю. Але це дуже рідко траплялося так, як вони хотіли — просто було через пресу: — Я такий то й такий, бувший священик такої то церкви, зрікаюся сану священика і переходжу на цивільне життя. Йому дали працю, бо казали: — Зречешся — дамо працю.

Йому дали працю в якісь сільраді, він був секретарем, але це було лише дуже короткий час, може, кілька місяців, а потім зняли його з праці й все одно заарештували, і все одно вислали. Але ми вже тоді не мали з ними зв´язку, бо враження то було на людей негативне, і тому священики й інші люди вже з такими не пробували шукати взаємин, бо це вже діяло на емоції. Може, треба було дивитися на це інакше, але в той час емоції переважали.

Від.: Тих, що відмовлялися, я не пам´ятаю, а тих, що йшли — родини священиків, батько священик, два сини пішло. Не пам´ятаю зараз прізвища, не пам´ятаю. В Миргороді. Батько — священик, син закінчив семінарію і він пішов у священики й також був з ним не в слов´янській, а в українській.

Син з боку: Слов´янська — так казали, щоб не казати московська, а слов´янська, щоб не викликати до себе великої ворожнечі, бо й в нас і так була.)

Від.: То все йшло, все свідоме, усе плило. Ось я вам сказала, що то стихійна боротьба була й вона...

Син з боку: Розкажіть за вчителів, за агрономів, бо священиків фактично висилали геть з України, казали: — Йдіть, звідки ви прийшли. То було парафії приєднувалися, збиралися збори, парафії приєднувалися до УкраїнськАвтокефальної Церкви й просили священика, а священиків було дуже мало, бо багато священицтва не пішло до автокефальної Церкви, вони думали, що цар повернеться, і що їм буде все так, як було колись — книші, хліб, ниви, поля, наймити і т.д.

Від.: Так, так книші...

Син з боку: А воно до того вже не вийшло, тут вимагалося жертви. І тоді якраз кинулося дуже багато вчителів, агрономів, які були в системах шкільництва, була тоді система церковно–учительських семінарій, що він міг іти або в священики, або в учителі. Тому, багато тих, що не пішли в московські священики, а пішли в учителі, тепер пішли в українські церкви, в українські священики.

Від.: Я, я вже подивлюся.

Син з боку: Нічого не треба дивитися, працюйте — все дуже добре пройшло. Прошу, питайте ще, бо так їй дуже тяжко говорити.

Від.: Ну, бачиш, я дуже хаотично, немає в мене системи такої, немає системи.

Пит.: Нічого, це має бути розмова, не треба тим турбуватися. Це має бути розмова, а не доклад.

Син з боку: Вони з того виберуть.

Від.: А ви з того виберете і складете?

Пит.: Так. Чи Ви пам´ятаєте революцію в Вашій околиці? Революцію?

Від.: О, *yeah*, аякже!

Пит.: Скільки Вам років було?

Від.: Мабуть, 16 років.

Пит.: А як це виглядало в Вас?

Від.: О, то було бурно — ходили співали, пропризїздили тоді ж студенти. Студенти вели на початках оцю революцію, вони їздили по містечках, по селах, говорили, що то буде мед і молоко буде текти, і збирали, робили ото всякі співанки, молодь організовували і ходили по вулицях, співали такі революційні пісні. І я ходила теж, я пам´ятаю, бо я змалку співаю, то і я ходила і пам´ятаю, що я теж співала ці пісні, а такі —ну та Бог з ними.

Пит.: А то ще все було на українському національному тлі?

Від.: Так, було так на початках. На початках так було, а воно пішло зовсім в інший бік. Ті, що робили, ті вірили, що так буде.

Пит.: А Ваш брат, що був офіцером?

Від.: Він уже помер, він уже цього не знає. Він приїхав з війська і щось тільки рік пожив. Їх три було —троє офіцерів з нашгшо містечка разом приїхали і всі три разом померли на туберкульоз. Ну, мій брат був такий делікатної комплекції, а то два такі були, як дуби, здорові хлопці і всі померли. Так що той брат нічого, а менший Андрій був —той не дуже такий активний він.

Син з боку: А Ви розкажіть за „Просвіту," скажіть за того священика отця Лавра, що Ганцов згадував.

Від.: Ага, що в нас на початках.

Пит.: Це уже після революції?

Від.: Так, уже по революції. Було в нас двоє церков, і в одній церкві священик отець Лавр, і в дівець він рано став. Священик не має права женитися вдруге, і він все себе віддав на служіння й церкві, і людям. Він організував чудові хори, крім того, що в церкві. Був хор чоловічий, чудовий, був хор жіночий окремо, а потім зводив він докупи різні пісні. Це в нас дуже великий здвиг робили.

Син з боку: Що він співав, які пісні?

Від.: Національні пісні співали, такі, ну як „Чуєш..."

Син з боку: Лисенка „Бурлаки."

Від.: Так як „Чуєш, брате мій," ну там зараз, як я хвилююся, так тоді я зовсім забуваюся. Чудові пісні, як „Ой, гей гук, мати, гук, це козаки йдуть, щаслива та дороженька," щось таке от. Це те, що свідомо вчило людей, показувало все людям, що то за різниця —одне в друге. І в театрах це виступали, співали.

Син з боку: Про „Просвіту скажіть, що вона робила."

Від.: Що? „Просвіта." Товариство „Просвіта," організація —студенти, молодь. І з чого почати? А хочать щось робити, то ходили і збирали, знаєте, хто що дасть, щоб потім продати; треба дошок, того, а там треба до пана піти попросити дошок — і зробили сцену, зробили все. У нас, тобто Миргород —це було велике місто.

Син з боку: Повітове.

Від.: Порівнюючи з нашим містечком, але в нас потім був театр ліпший, ніж у Миргороді. У нас були письменники: Товстоніс був, Віталій Павлович, Товстоніс — він сам письменник.

Син з боку: Драматург.

Від.: Драматург.

Син з боку: У нього драма „За друзі своя," це ніби в Болгарії, під турецьким ярмом, але це, звичайно, ви знаєте, що йшла річ про Україну й про московське ярмо.

Від.: Учителі, учительки, все це працювало дуже щиро.

Син з боку: А Євген Плужник, поет?

Пит.: Поет? Це у Вас?

Від.: Аякже! Він у мене — я ще ж мала тоді була — він у мене бачив великі, великі здібності, він мені помагав, і я такі ролі мала, що старші від мене вчительки тільки сиділи і дивилися. А він так працював! А який він зичиливий був, Боже, Боже!

Син з боку: Скажіть як Вас гримірувала поміщикова жінка.

Від.: А, поміщикова жінка!

Син з боку: Поміщик — не українець, Пулька, німець.

Від.: Німець, і що вони на виступ...

Син з боку: Прем´єри.

Від.: Прем´єра б виходить. Ми вже приготовили те все виходити, а гримірувати, нуто як його? Ніхто не знає, старші то знають. Так він дав, цей пан, із свого дому віддав усі крісла, бо не на чому не було сідати. То приїхала підвода, він свою підводу вжив. Там у нього й млин великий був, і сад великий, він тільки на літо приїжджав, то сказав, щоб усі крісла склали й відвезли туди, а його жінка приїхала своїм автом гримірувати нас усіх там, бо хто сам умів, то гримірувався, а то вона гримірувала. А потім сміялися, що до них приїхали гості, а немає стільця, ні на чому сісти. — Де стільці?

Кажуть: — Віддали артистам.

Син з боку: А що ставили, які п´єси?

Від.: Перша п´єса це „Безталанна," потім друга, ну, ти бачиш, я забуваю. Ну, були п´єси дуже серйозні: „Степовий гість," знаєте, „тепер „Казка старого млина," я, наприклад, там дівча грала, як ту „Казку." І ще — що ще? Були такі п´єси дуже серйозні, щоб виховувати людей.

Син з боку: Виховні.

Від.: Тоді приїхав до нас Плужник із студентом, нашого священика сином. І він приїхав, не знаю як, чи на тимчасово, чи як, але він як приїхав, то він на нас як остався, то вже не поїхав і був довший час, поки можна було, а потім, як вже почало трохи натиск, дехто вже виїхав, то він, Плужник, теж виїхав у Київ.

Син з боку: Ви, може, знаєте, що був такий ухил в комуністичній партії — „Шумськізм," я не знаю в яких це роках, але це вже за німців вдома розповідали, що приїхав той сам Шумський, ще як він не був засуджений, був великий концерт у нашому містечку, це — районове, Велика Багачка, знаєте? Казала мати?

Пит.: Так.

Син з боку: Це — Великобагачанський район, на Миргородщині. То на закінчення концерту хор проспівав: „О, люба Україно, вітчизно моя," її тут на еміграції ніхто не співає; я маю, між іншим, ноти. І вона кінчається — це твір композитора Давидовського, його слова й музика, і вона кінчається таким лозунґом: „Хай живе вільна Україна!"

Від.: В унісон, цілий хор в унісон!

Син з боку: І тільки почали співати цю пісню, то цей Шумський вихопив наган і почав стріляти по каганцях, по цих лямпах ґазових, бо ж електрики якраз не було, і думав, що вони не співатимуть, а вони її напам´ять знають і тоді, як погасло світло, то вони ще сміливіше співали, аж до самого кінця доспівали.

Пит.: А так тут з того Шумського такого героя роблять.

Син з боку: О, так! О, Боже, тут що роблять! Оце за того Хвильового — щоб ви знали, його там ніхто не чув. Було дві України — 85% це була Автокефальна Церква, Чехівський, Липківський, СВУ, СУМ, а ото 15% якогось шумовиння всякого, що кажуть: — Хвильовий був ідеологом. Ідеологом чого? Ви, як вчена людина, як науковець, мусите до того критично ставитися й побачити, що то зовсім не так, як тут розмальовують. Є люди на еміграції, які не можуть виказатися ніякою участю в українському національному житті тодішньому, в українському, національному,

релігійному, культурному, освітньому і т.д. Тому вони хочуть зробити з того, з Хвильового зробити прапор і, мовляв, вони були з ним — значить, вони також робили якусь українську роботу. То була дуже мізерна кількість людей. А все це йшло, якщо неможна було виступати відверто, то пасивно виступали, але іґнорували все це, а щоб за ним ішли, то такого не було.

Пит.: Я буду вдячний, як Ви це повторите, як я буду з Вами говорити. Бо це погляд, щоб так висловити цей погляд в такій формі, щоб це було можливо Вам. А, вертаючися до цього театру, чи народ захоплювався ним?

Від.: Ніде було сідати, на вікнах сиділи. У нас двухкласне училище було, знаєте, то це великі дві залі, а для лекцій засуви такі були, що розділяли, двері такі.

Син з боку: Розділяли кляси.

Від.: Як двері зачинилися, ті займаються не чують тих, а ті — тих. І оце було в нас для театру такі залі, дуже великі. То і в будку лізли, отам де в нас оркестру не було, а там цей, суфльор сидів, то вони туди поналазять, на вікнах посідають. Ну, що повна остільки заля була, що під стінами отам ставили оті...

Син з боку: Ослони.

Від.: Ті, де сидять діти?

Син з боку: Парти.

Від.: Парти, й ставали на парти аж попід стіною, щоб дивитися. В нас бракували на деякі історичні п´єси костюми, а в Миргороді було, бо Миргород більший, багатіший, то ми їздили туди і позичали, вони нам позичали костюми, які нам бракували для таких історичних п´єс. І коли вони — одне, чи друге — приїжджали на нашу п´єсу, то вони нам завше казали, що: — Завше нам повідомляйте, коли в вас буде йти та чи та п´єса.

То приїжджали з Миргороду до нас — це для нас була ж велика честь, бо ми ж місцеві люди, а то Миргород, історичний Миргород. Дуже в нас, дуже культурна і дуже...

Син з боку: Скажіть хто був режисер.

Від.: Режисером був ... хто...?

Син з боку: Плужник може?

Від.: Плужник був, так це...

Син з боку: А тоді Андрій Деревянко, цей учитель.

Від.: Він грав. Хто ж у нас був режисером? То вже, як приїхав Плужник, то він усе перейняв на себе. Ага, бачиш, тут брат його є, а то його брат був студент ... забула, „szkoda gadać," кажуть поляки. Але помагали всі разом, усі, бо оця інтелігенція — вони перебували в Києві, в Полтаві, вони бачили п´єси гарні, вони бачили, як люди грають, то вони вже й молодь учили, то вже, як режисери були, бо вони прочитували книжку, об´ясняли, розказували, а потім взагалі в нас народ такий здібний, що просто дивуєшся — виходить дівчина, така собі дівчина і рольку невилику їй дали — десь вона йшла й там трошки підпила, іде, значить, щось там говорить. А публіка слухає її, ніхто не сподівався! То дівчина вийшла, її перший раз узяли на сцену й вона ту невелику рольку так провела, що всі реготалися, ви знаєте — значить, підпила молодиця, значить трошки напідпитку. Але як вона ту ролю провела! Так що дуже здібні. Її ніхто не вчив, вона просто інтуїстично відчувала ту особу, яку вона має показати. А вже при Плужникові, то в нас тоді надзвичайно, й вчительки були, але вчительки не дуже — двоє було таких, що грали, а то в масовках виходили, якісь нездібні були, не було в них. Це все, що я можу про театр і що давав він велику освіти. Коли я, знаєте „Жидівка– вихрестка," наприклад, ішла п´єса, знаю, що ще якісь п´єси ішли,плакали, „Глитай або ж павук" — я там грала Олену, але я не пригадую зараз — усе такі гарні п´єси. І публіка дуже реагувала на гру, а це багато значить. А один хлопець — яка то п´єса є, що його просто. Як його ім´я було? Ага, Іван Вдова, а по п´єсі — Матюша: „Матюшка катай гусі."

Син з боку: „Суєта."

Від.: „Суєта." Так каже батько: — Він би й нічого, тільки „оксент" у нього трохи не такий.

Син з боку: Акцент, значить, російський гірше українського. Я думаю, тоді „оксенту" там не було потрібно. При чому тут, каже „оксент" — „Катай Матюша гуси."

Від.: Так це комедія. Мати каже: — Ну, цей хлопець, Господи, — (вона вдова і живе якраз коло театру) каже: — Ви ж мені перевели хлопця, ви в мене відібрали, я, як кличу Івана, то він і й обзивається, а я тільки мушу гукати „Матюша!" Тоді він біжить.

Пит.: А в який спосіб це все було змішане?

Від.: А воно само, поступово, поступово. Плужник виїхав, той, що приїхав із ним, священика син, помер, цей виїхав — Чибітько. У нас теж був один із п´єси, із театру отих братів; як їх?

Син з боку: Тобілевичі.

Від.: Професійні були Тобілевичів, були професійні, були. У того теж якась. Він грав теж, артист він. Як граєш з артистом, то він тобі передає все, ти так легко це відчуваєш, так йому імпонуєш, а то все щось таке в нього в родині трапилося, він мусив виїхати, потім ще хтось виїхав і так час–до–часу. А я вийшла заміж, то дуже журилася, значить, як я вийшла, бо то як пріма ніби була я вийшла заміж. Бо це вже почалася українізація церков наших, якраз я познайомилася з цим своїм чоловіком і в скорості заміж вийшла. Але бачите як — як почув Владика, що збирається Костянтин женитися, так він питав, приїхав туди, де був і він, майбутній чоловік, і людей тут розпитав і закликали мене туди так, як на вечерю — що то була відповідна до того, бо як жінка буде в один бік, а чоловік в другий бік, іншого розуміння — а він страшно мого чоловіка любив і бачив, що це велика сила, і цього чоловіка треба зберегти. І він приїхав той Владика, і мене покликали туди на вечерю, ми там сиділи, а я нічого ж не знала про це, вже пізніше мені сказали про це. Але віц сказав: — Приїжджай в Полтаву, бери свою дівчину й я вас повінчаю.

Ото так, я вже відійшла зовсім від сцени, вони там ще щось пробували, але воно розсіялося. Там ще якийсь комсомолець кричав, що — як вони все згадували мене, що: — Це вона грала, — але він: — Так щови все „вона та вона," а ви хто такі, не можете грати?

І воно розсіялося само по собі, не то, що хтось розгонив їх, а вони так розійшлися, так як вода, розпливлася — шкода було.

Пит.: А хто були ворогами нашої Церкви й українізації Церкви, скажімо, там, де Ви були? Що це були за люди, що противилися?

Від.: Це люди, які жили дуже близько з священиками й слухали священиків, вони їм казали, що це сякі–такі, що це не священики і, що це ото приходить у рясі, а в його наган у кишені — отакі ріжні нісенітниці. Це одно. Потім ще, треба правду сказати, заможні, заможні дядьки були проти, вони трималися старого, трималися старих священиків і вони не хотіли приймати оцього, що нове назріває, хоч це, може, краще в 100 раз і для їх самих було, але вони були проти. І оцей, що помер недавно, бандурист, як його...?

Син з боку: Міняйло?

Від.: Та ні, наш главний цей диригент.

Син з боку: Китастий?

Від.: Китастий. Китастого батьки були теж проти і ходили до слов´янської церкви — була не слов´янська, а це так московську церкву називали — то вони ходили до тієї церкви, і туди ходив цей самий небіжник. А церкви поділилися. Ті пішли, що до нашої церкви — то поприходили, значить, то, що із других церков — що вони визнають і люблять нашу українську церкву, свідомі. А батько в нього був такий оратор, я його так назву, хоч це не дуже добре, оратор, він такий промовець був, що часами він так говорив, що казали люди, якби він сказав, „Ходіть і стрибайте в воду," так за ним би стрибнули б у воду. Ось стільки, такий він вплив мав, він дуже великий вплив мав. І тому його Владика посилав, як ну, як для благовісника.

Син з боку: Це так, як називають тепер в нас „місіонер," а в нас називали благовісник.

Від.: Благовісник, на периферію, щоб він об´їхав усі церкви. І він приїжджає. У кожній церкві були — чи багато, чи мало — але були такі, що проти. В нашій церкві, наприклад, інтелігенція, вчителі, студенти, а як студенти є, то батьки ідуть, знаєте, і слухають своїх дітей. То як перший раз приїхав мій чоловік, то що ж вони? Вони вже там стояли з кільками, сказали, що будуть бити його, бо молодь його впустила в церкву, а в старого попа відібрали ключі. І як він відслужив Службу Божу, то ті дядьки свої ціпки геть позакидали, а баба там одна Цариха, що казала стільки пасок у Києві з´їла на Великдень — то та все й до дверей підходила ближче, й ближче, і ближче, а потім каже: — Сестрички!

А вона старша сестра. — Так це ж я тільки в Києві таку відправу ж чула! Та йдіть же!

І отак лагідно, лагідно, спокійно за один раз усе перейшло.

Син з боку: А що сталося на другий тиждень в другій церкві?

Від.: А на другий тиждень там, теж там таке саме сталось.

Син з боку: Там священик не хотів, а там священик прийшов разом з парафією. Ви пам´ятаєте, може, його прізвище, чи ні? Церква Св. Богородиці.

Від.: Не пам´ятаю. А той сам священик перевів, бо нашого просто обдурили — ну, прийшло щось таке, що одібрали ключі в нього, а той сам згадав, що: — Люди, приходьте, значить, у цю неділю, вже будемо й ми служити так, як і в тій церкві служать.

Він без усяких так, як плила вода, так плили скрізь і ці церкви — одна за одною.

Син з боку: Там був, між іншим, у тій церкві, довгі роки був аж до розгрому Церкви, був священик з Галичини.

Від.: Так.

Син з боку: Він називався Іван Володимирович Білик. Він був „полтавський," так його називали, „Полтавський ksiądz." Я не знаю, я не думаю, що він був у латинській церкві, я думаю, що він був греко–католик.

Від.: Греко–католик, так.

Син з боку: А в православії висвятився, тому його називали „полтавський ksiądz" і так написано в „Історії Православної Церкви," що приєднався до Української Автокефальної Церкви. Чому я за це говорю, бо це дуже важливо, бо ще й досі москалі на еміґрації товчуть, що „Галичане это одно" а українці із східньої це друге, це ніби дві нації. Це неправда навіть у тому, що вже в ті часи приїхав священик із Галичини й був у цій парафії довгі роки й ніяких двох націй не було, ніяких конфліктів.

Від.: І також він з вищою освітою.

Син з боку: І він був з вищою освітою, він говорив трошки інакше.

Від.: Ага, трошки інакше.

Син з боку: „Фільософія" він казав, „гімназія" — знаєте трошки інакше вимовляв, але за це ж його ніхто не вважав іншим, іншої національності.

Пит.: Навіть селяни?

Син з боку: Так! Це ж було містечко — там половина парафії було інтелігенція, а половина були хутори. Ви знаєте, що таке хутори — це багаті господарі. Мати говорила за батька — його перша церква це була церква Св. Тройці. Перший священик Михайлівський був — то той не хотів переходити до Автокефальної Церкви — сказали: — То йдіть шукайте собі інше, це називалося „сходи," це значить мітінг, загальні збори.

Від.: Мітінг.

Син з боку: Значить, збиралися коло церкви, казали: — Люди добрі, в Києві, кажуть, відродилася наша Церква й ми хочемо приєднатися — хто за те?

Тоді висловлювалися, запитали священика, чи ви йдете з нами? Каже: — Ні, я не йду! — Ну, то тоді, кажуть: — Громада просить вас, щоб ви йшли й шукали собі десь інше місце.

Так шо він там уже не заважав нічого, як приїхав автокефальний священик.

Пит.: А, може, Ви знаєте — це моїх приятелів дід, що його більшовики розстріляли — дияконом був у Вашому районі, Цебенко? Це за СВУ його засудили.

Син з боку: Так, аякже! Пан Цебенко.

Від.: Аякже! Та ж він недалеко від нашого, від містечка від нашого був.

Син з боку: Як його ім´я, скажіть — Овсій?

Від.: Ні, я забула. Але ми ж його дуже добре знаємо.

Син з боку: Село Матяшівка.

Від.: Так, село Матюшівка, чи хутори вони Матюшівка звалися, але там церква була, була церква.

Пит.: А як по Вашому, як селяни ставилися до росіян? Чи не відчували якоїсь там ворожнечі? В деяких околицях то дуже це було, на Полтавщні.

Від.: У нас якось не відчувалося так різко, не відчувалося — кожні робили своє, кожні шанували своє.

Син з боку: В містечку, здається, було двоє родин, чи що, але вони зукраїнізувалися цілком і тільки прізвища залишилися — Серьоґін, наприклад, а вони всі були як українці і брали участь в мистецькому житті й церковному. Отже, самих справжніх таких були там то техніки, чи що, казали: — То отой кацап розповідав, то той бреше — правда?

Від.: Так їх ото й називали —отой кацап.

Син з боку: Що їм вірити неможна. Але такої ненависті, значить, не було —тому, що українці є, як я так дивлюся, порівнюючи до інших національностей, бо ми в цю війну були й в Польщі, й в Словаччині, в Чехії, і в Німеччині, в різних провінціях, то наші люди, можна сказати, дуже лагідні й дуже добрі християни. Під час війни через Україну перейшло 1001 національність, різних, так? Часом бували такі випадки, що і грабували, але все одно —кінчався день, заходило сонце і нові перехожі йшли, просилися на ніч і люди приймали до хати —спали на землі, на соломі.

Від.: Кажуть: —Вибачайте, на соломі.

Син з боку: І годували — картопля, квашена капуста, огірки, може там який шматочок сала, чи що —всіх годували й не було такого. Оця наша доброта, може, і є ця наша слабість.

Пит.: Чи можете це описати —як переслідували діячів церковних, не священиків, світських? З церковного уряду, чи що?

Від.: А, світських? Так. От я один такий момент вам розкажу. Загадали, що будуть знімать дзвони з церков, бо знімали ж. То зійшлося все містечко, все містечко зійшлося. То чоловіки стали, знаєте, а жінки завше старалися. То жінки перед брали, що все таки до жінок не будуть так дерзко ставитися, як до мужчин. То навколо церкви стали жінки, взялися отак за руки й не пускали, бо вони ключі взяли б, а не допустили —лізти ж нагору треба знімати дзвони. І вони стали колом і не gecrfkb. То їх поліція прийде розірве —у цім місці розірвали, а вони вже там crhіпилися і отаке. А бити не б´ють. І то воювали, воювали, але нічого не ljdj.dfkbcz, мусили. Але деякі жінки уперто, дуже уперто, то їх зараз заарештовували і забирали. І повисилали, на три роки повисилали.

Син з боку: А за церковних діячів, за дириґентів, за те, як наказами відбивали від церкви, знімали з роботи, знущалися, відкидали від церкви, щоб не працювали. Церковних діячів ви знаєте? Скажіть то! Розкажіть про того дириґента, що зганяний був, отого з Богородичної церкви, отой Джурка, що називали його Ляґою.

Від.: Ну, я забула, ти ж знаєш, що я забуваю. Ну, багато перейшло, багато.

Син з боку: Котилевич.

Від.: Котилевич дириґент був, так. Там були мужчини переважно, здорові, знаєте, дебелі українці, на славу й такі націоналісти всі, що на диво. В нашій церкві якось легше було —були українці, не було кацапів у нашій парафії, а там, то страшно завзяті були. Ну, що ж ще я можу сказати? Боролися, боролися.

Син з боку: Так, але як їх переслідували?

Від.: Поможи, поможи ти.

Син з боку: Я не знаю, я тільки сказав про дириґентів, але ще були певно, люди, що засилали їх.

Від.: Ну, висилали — як хто дуже активний був до церкви, то їх просто арештовували й висилали. Багато вислали таких людей —невинних, тільки з–за того, що боролися за церкву.

Пит.: Чи пам´ятаєте, Ви хотіли щось сказати?

Від.: То я хотіла сказати як дзвін знімали.

Син з боку: То Ви вже розповіли.

Пит.: Це як жінки, жінки бралися в ланцюг.

Син з боку: Як бралися за руки.

Від.: А як дзвін упав...

Пит.: Скажіть, скажіть.

Від.: І вони таки не могли нічого зробити, таки поліз той. І люди стояли, тільки кричали: — Розступися, бо зараз дзвін — що: — Як уб´є кого дзвін, то ми не відповідаємо.

І таки поліз один, і відчепив того дзвона й той дзвін, як упав додолу згори і як бовкнув, знаєте, дзвін загудів, так страшно загудів, а народ так заридав, так, кажуть, ніби той дзвін прощався з людьми, що це його останній дзвін. Але пропало; люди плакали. Дзвін угруз в землю, ударився сильно.

Пит.: А були такі в містечку, такі войовничі безбожники?

Від.: Ні, в нас таких не було.

Пит.: А ті, що дзвони скидали, ті, що Вас?

Від.: Ті, оце тільки місцева влада, значить, тільки місцева. Люди не були так, щоб вони хотіли, а просто...

Син з боку: Розкажіть, як того листоноша намовили, щоб знімав хрест із церкви, що йому за те обіцяли.

Від.: Я забула.

Пит.: А, може, Ви розкажете, коли...

Син з боку: Як уже — це був випадок такий — вони все робили за пляном, все робили за системою. Ви розповідали, чи мама розповідала вам за податки?

Пит.: Так.

Син з боку: Це податки збільшувалися щоразу — більше, більше й більше. Податки приносили завше до священика, не до церковної ради, хоч наша Церква не керувалася духовенством, а народ вибирав відповідні церковні ради, і вони були зв´язковими між урядом і церквою, бо духовенство було майже безправне, на нього ніхто ніякої уваги не звертав. Коли священик би прийшов туди в управу сільську, чи що, то там на нього свистали б, знущалися, і він нічого не зміг би там поладнати. То замість того, значить приносилося то до священика і казали: —Зараз заплати гроші, приносилося вночі й вже приїжджали кілька возів і раз ти не платиш гроші, так... Каже: — Я ж грошей не маю, є парафіяльна рада, яка має скарбника, і скарбник виплатить вам ці гроші. Але чекайте, хто ж приносить уночі податок і вимагає негайно сплати?

—А, то ти не хочеш платити? То ми конфіскуємо все твоє майно.

І то такі вози...

Від.: І все забирають.

Син з боку: І виносять все до нитки. Це в нас було три чи чотири рази. Я був тоді зовсім малою дитиною, але, значить —скільки мені тоді? —мені сім років тоді було.

Від.: Так, і йому...

Син з боку: І я лежав отак, трусився, і мені кинуть мою одежину.

Від.: Так, його одежину.

Син з боку: А то все заберуть.

Від.: —А тобі, попе..., —йому, значить, рясу.

Син з боку: І то все, все —і горшки з печі повитягають рогачами й заберуть, якщо зварено, чи порожнє, все позабирають. Ну то, звичайно, на початках ми жили не зле, було навіть трюмо, знаєте, потрійне таке дзеркало й гарне ліжко, і лямпи такі, бо в нас це в містечку лепка така була, ще з 1905–го року і то зовсім не совєти це зробили, а той поміщик Пульман, що то ми згадували за нього, що він помагав в українській революції, в культурному житті, відродженні, значить. Отже, це податки за кожним разом збільшувалися —люди реагували надзвичайно добре —тільки ця голота виїде, то вже біжать — тій несе ліжник, той несе рядно, ті несуть подушки й кладуть на землю, кажуть: —Досипайте до ранку! А що вони, кажуть, хотіли?

Від.: Ці ще не виїхали, а люди вже кругом, вже вістові ходять, кажуть: —Вже отця нашого грабують —і вже, каже, —й збираються, і на хутори вже передадуть, із хуторів —отам заможніші люди —хто кусок сала несе, хліба несе, рядно —знаєте, там рядна такі, бо нічого постелить. А поки вивезуть, тіли вивезли, а ті вже в хату, а люди вже свої прийшли.

Син з боку: А що вони хотіли? Кажуть вони хотіли 4.000 податку на церкву. Ну, то нічого. — Ти, Іване, іди на той край містечка, а ти, на той, а ти на той —старші люди переважно. І до дев´ятої —бо це було, може, десь в другій годині ночі, в третій годині ночі — то до дев´ятої години ранку, вже до відкриття тієї сільради — бо вони ще погрожують, що як не заплатиш, то „пеня" ростиме (то *penalty* в нас називали „пеня") штраф, значить, то вже люди до дев´ятої години позносять гроші —вже принесли, на стіл поклали. І тоді —батько нікуди ніколи не ходив, а мати. Іде й каже: —Ану ось, каже, гроші, ось ваш ордер на податок, але, каже, я не заплачу вам ні копійки, поки ви все не звезете те, що ви вчора сконфіскували, що ви в нас забрали.

Ну, але вони вже поділилися й кожен уважає те своїм здобутком, а тут, значить, так тут, каже, пеня буде.

Від.: А я дуже з ними, знаєте, не церемонилася.

Син з боку: А вона ж з цього містечка, вона дуже добре знана, вона не з багатої родини, так що вона не боялася нікого. І ото, значить, вони починають збирати й

звозити. Звичайно, вже якоїсь третини того нема, за другим разом ще менше, за третім разом ще менше, а потім — це система, як пам´ятаєте, я казав за систему — це все робилося дуже так обдумано. Викликають батька в район, в Миргород, тобто до повіту, значить район був Великобагацький — це було в 32–му році, так? — в 32–му році, зимою. Викликають — як його нема — викликають старосту.

Від.: В 31–му році, в 31–му році.

Син з боку: Викликають старосту, значить, тітаря парафіяльної ради, що має ключі. Викликають, щоб він приніс ключі, бо буде інспекція церковного майна. Ви ж знаєте, що за радянським законом і до сьогоднішнього дня церкви є державне майно, то — не майно церкви, не майно громади церковної, а державне майно і держава така „дуже добра," що вона рентує дану церкву такій то релігійній громаді, якщо підпишеться, скільки то було? П´ятдесяти хатка, чи скільки — ви не пригадуєте? — значить певна, визначена ними кількість людей мусить підписатися, що вони зобов´язуються тримати це приміщення. Але що–місяця приходить державний інспектор, по інвентарних книгах перевіряє, чи все в церкві ціле, чи не вкрали якісь ризи, чи не вкрали якісь ікони, чи не вкрали книжки, хоч книжки старовинного друку, книжки Києво–Печерської Лаври вони всі позабирали, бо їм то не подобалося, щоб воно було, бо ж не Москва була головою, а Київ був головою. То вони те все знищили, казали, що беруть до музею, але то не правда, вони все знищили. Але цей інспектор ходив по церкві, перевіряв усе, чи все є на місці. Тоді цей староста, як то викликали батька, каже: — Чекайте, каже, та ж інспектор був два дні тому!

— Що ти, кажуть, говориш дурниці? Тобі кажуть, неси ключі!

А він жив на хуторі, за містечком, яких, може, 4 кілометри, зимового часу, хуртелиця — і він собі підняв башлик на голову, вернувся, іде з ключами. І тільки він вийшов із хутора, й між хутором і містечком, може, півкілометра, є така галявина, нема нічого — там на нього накинулися комсомольці, накинули на нього рядно, щоб він не знав хто й не впізнав нікого — побили його дуже добре й забрали в нього ключі, і зараз пригнали до церкви, відчинили й почали все в церкві бити — всі найцінніші ікони в іконостасах, в царські двері, престіл — з люльками, курили, співали, викрикували — оцей актив, оцей комітет, так званих незаможних, це значить шумовиння. І такий Різник один — то самий справжній бандит, бо його батьки були дуже багаті, а він до революції встиг пропити все їхнє багатство. І тоді, як прийшла революція, він виявився найбіднішим у селі і став головою оцього „комбеду," комітету бідняків і він уже керував цими всіма акціями, бо йому нічого святого не було, бо він за це не дбав, він уже вислужувався перед новою владою. Тоді, коли батько повернувся додому, в нас у хаті сиділо багато людей і журилися, а деякі просто плакали — чоловіки плакали й жінки плакали й розповідали, що на цю всю зграю налетів якийсь з старих офіцерів, що перейшли на службу до советів, з цього воєнкомату. Ви знаєте, що таке воєнкомат — воєнний комітет, той, що вербує до війська. Він заскочив у церкву й побачив що робиться, і він дуже на них накричав, що вони руйнують радянське майно, що це не є церковне майно, це є державне майно. Ну то його все одно випхали, і ще його навіть за якийсь час взяли й перенесли десь геть, що він такий жест зробив проти таких добрих людей антирелігійників, а він виступився ніби то на захист церкви. Отже, коли повернувся батько, то він же нічого не знав — то було пізно вночі, я думаю, так? А люди ще сиділи в нас, а тоді, як розказали батькові, то батько сказав: — Тепер я знаю для чого вони мене викликали туди!

Це тільки для того, щоб він не міг організувати людей, щоб він не міг попередити того старосту — не давай ключів, бо це якась засідка, якась змова й після того...

Від.: Змова.

Син з боку: І після того батька вже перенесли в другу церкву, а цю церкву вже розібрали цілком, а друга проіснувала ще довше і тоді вже люди злилися всі туди. А батька перенесли до Полтави, до Воскресінського собору в Полтаві, аж до 34–го року, а тоді він виїхав у Малу Перещепину. Але отут ще в цій Багачці. Й вибачаюся, що я вмішався ніби в материне. Ви якось, може, це відділите, бо я можу це забути. Можна говорити?

Пит.: Можна, так.

Син з боку: Відколи я себе пам´ятаю — звичайно діти ходили в нас у куценьких таких штанцях, на такій підтяжечці — і я пригадую багато разів таку сцену — то мати, в

сльозах, тримає мене за руку, й ми стоїмо перед церквою, а в нас надворі на церкві був великий образ —в Києві то навіть на образи —а то тут образ храмовий, бо Богородична церква, то значить образ Пресвятої Богородиці. І мати каже мені: —Молися, сину, щоб скоріше нашого тата випустили! А чого це? Бо щотижня заарештовували, як тільки скаже проповідь і зачепить отих о комунарів, що руйнують наш народ, що виступають проти церкви, проти моралі і т.д., так уже —приходить додому, уже сидить виконавець — у міліцію! І забирають. І то день–два–три, тоді йде ціла делегація парафіян і просить: —Товариші, та нащо вам наш священик? Відпустіть! Ось неділя йде, а в нас нема кому службу служити.

—Забирайтеся геть!

То ото і ми з матір´ю ото ж ходили по кілька разів, щодня навіть мати приходила і зо мною, щоб може ж у них щось у серці заговорити, що й дитина мала. А він сидить — і за що? Ну, то так отаке життя українських священиків було, і архиєпископів, і єпископів також. Наприклад, на день Паризької комуни —ви ж знаєте, вони ж дуже святкують це свято — демонстрації ходять, хай живе Паризька комуна, хай живе Паризька комуна! Ура! Ура! Ура! А священики, так ніби змовилися, бо ж то все люди з освітою, знали чим закінчилася Паризька комуна. Ви знаєте якобінців, ви знаєте як вони під гільйотину один одного пустили, так? То ті священики в проповіді як розкажуть, що таке Паризька комуна, ну то вже ввечері мусиш іти в міліцію. Ну, й що ти говорив? Ти яке маєш право вмішуватися? Звідки ти це знаєш? —Ну, як ви не знаєте, то я, каже, знаю, я мушу людям сказати це.

І то за таке заарештовували безліч разів. А в кінці–кінців, це закінчилося тим — не знаю, чи мати говорила вам?

Пит.: Говорила.

Син з боку: В 37–му році, в „Єжовщину" батька забрали. Уже тоді він не був фактично, не служив, бо не було де.

Від.: Ми вже працювали.

Син з боку: Батьки працювали на торфорозробці. Ви знаєте, що це торфорозробки —у болотах ото копають торф —то, значить, руками, і пальці в нього страшні були, в пухирях усі, бо він фізично ніколи не працював. Тоді будували млин на станції Новосанжари, я жив сам цілий тиждень, а батько й мати там працювали й заробляли собі на шматок хлібу. Але батько знав кілька мов, бо він дуже добре вчився в семінарії і в університеті, як він був на історико– філологічному факультеті. То тоді потребувалося знавців чужоземних мов. Якраз він найкраще знав французьку мову, так йому здалося, що він її найліпше з інших мов знав, і він запропонував —був такий Інститут чужоземних мов у Полтаві й він з Перещепини поїхав туди й запропонував, що можуть йому зробити іспит, чи що. Вони йому дали купу книжок для викладання французької мови в середній школі. В кожній книжці, звичайно, в кінці був словничок, то батько дуже багато поправок поробив тому, що неправильний переклад французьких слів був. Вони дуже вчепилися за нього.

Від.: Це ж уже церков не було, церкви були поруйновані.

Син з боку: Я ж кажу, що він знав, то вони вчепилися за нього, але ми думаємо, що якраз ця французька мова, і ці поїздки до Полтави й виставили його, що він, не сидить тихо, а ще хоче йти в радянську школу, будучи попом, розумієте, бо він не зрікався, ніколи не зрікався сану; він фактично й далі залишався священиком, тільки, що він не мав де служити, був позбавлений цього права, можливості. А, значить, ми думаємо, що тут — бо батько розповідав матері, що тут він зустрівся з одною особою, яка була сексоткою —Ви знаєте, що є сексот? —значить секретний співробітник НКВД —і вона його там побачила і вона сказала, що це є дуже небезпечний священик, бо він дуже багато церков перевів до Автокефальної Церкви, і що це для радянської школи й для радянського суспільства небезпечна людина. А, може, це так тільки нам здається, в усякому разі, що це було влітку.

Пит.: А може якраз.

Син з боку: А восени був наскок на місто оцього „чорного ворона" і забрали, заарештовано, було 75 осіб, в тому числі й нашого батька й священика з другої церкви, бо в цьому містечку було дві церкви. Це так закінчилося і його забрали до Санжар, до району, звідти перевезли його в Полтаву, на Пушкінській, здається —ДОПР називався — так чогось тоді називали, але, значить, це в´язниця, але так чогось називали.

Від.: Може я тоді що переплутала, як вам говорила.

Пит.: А, може, ми з Вами скінчимо, поговоримо дещо про голод, а тоді перейдемо до Ваших свідчень.

Від.: Я тільки хотіла, вибачте, один момент — як оце в нас розбивали дім той, церкву й образи, наміхні образи Ісуса Христа й Божу Матір, зривали й кидали на підлогу — і одна вчителька ставала і стрибала на образи і казали; — Якщо ти Мати Божа, так покарай мене, покарай мене! — І танцювали по тому. А я з цією вчителькою — і ще одна там — ще ми літом, детській садок був, то ми втройох там працювали. Ну, потанцювала та й пішла, церкву вже закрили і все. А за якийсь час приходить до нас — а ми, як у трьох працювали, то ми ... вони на хуторі жили, дві дівчини, то ми часом туди ходили, на хутір, то там мати знали їхнє і все. Одного разу в неділю приходить ця мати цієї дівчини й каже: — Отче, я вас дуже прошу, помолітися, помолітися за мою доньку Мотрю!

А я питаю: — Що таке?

— Та, каже, та ви ж знаєте яке нещастя, вона ж здуріла, вона сидить в бочці, ми, каже, у бочку її садимо, бо ми не можемо.

Вони на хуторі не дадуть їй ради, що з нею робити, це комусь треба везти десь, і божевільну це треба зв´язувати, вона здорова дівка. Каже: — Сидить у бочці, але хтось нам сказав, щоб в один день скількісь молебнів відслужили, що як церкви нема, щоб дома служили, але щоб помолилися.

І ото, це факт, що це ота Мотря, що...

Син з боку: Що танцювала.

Від.: Що танцювала на образі, що казала: — Покарай!

А я матері кажу: — А ви знаєте, що?

А вона каже: — Знаю, знаю, голубочко, матушко, — так називали „матушка," — знаю, це нещастя дурний її язик.

Але Бог її покарав! Ну, то що, отець там молився, і ми так більше не знаємо, чи вона відійшла, чи її десь відправили, але Бог покарав наочно — всі це знали й бачили, як вона.

Син з боку: А з тим, що ото хрест знімав? Що ото намовляли, викликали, що: — Товариші, хто полізе хрест знімати?

Ну, комсомольці там: — Я, товариш начальник ма полізу!

— Та я, каже, знаю що ви комсомольці, полізете, а нам цікаво, щоб хтось із старших.

Ну, цей чоловік, листоноша, мав багато дітей, дуже бідний. І тоді вони почали заохочувати: — Дамо тому, дамо корову тому, хто полізе і скине хрест.

І він за ту корову взявся. Поліз, відкрутив і скинув той хрест. Але, через скільки? — через три роки він помер — і люди це пам´ятають. Так що корова не помогла нічого.

Rev. Oleksander Bykovets' (son of LH32), b. 1924 in Velyka Bahachka, a district center in Poltava region. Narrator expands on his mother's preceding account, speaking at length about the education, career, activities, and persecution of his late father, as well as describing the social life and mutual aid efforts of the clergy. Narrator gives considerable detail on the famine in Poltava, during which time they brought some food by the faithful, while narrator also rummaged through garbage. Describing the difficulties he faced as the son of a priest, narrator remembers with some bitterness the song "Thank you, Comrade Stalin, For a Happy Childhood." During the famine, children were not allowed on the streets alone for fear of cannibalism. Narrator saw *kholodets* (head cheese) made of human meat sold in the bazaar and peasants begging in the streets for bread. Narrator also tells how his aunt, who had emigrated to France after the revolution of 1905, assisted the family by sending francs which could be used in the torgsin and how this correspondence was used as additional evidence against his father. Narrator tells how his mother obtained documents which did not reveal the fact that she was the wife of a priest, while his mother occasionally interjects as his account stimulates her memory. Account includes some material on World War II and revival of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church during the German occupation.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Олександер Биковець, я священик Української Автокефальної авославної Церкви, настоятель церкви Св. Андрія в Детройті, Мішіґан, Сполучені ати Америки.

Пит.: Будь ласка, Отче, скажіть коли Ви народилися.

Від.: Я народився в 1924–му році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: Я народився в містечку Велика Багачка, донедавна районового містечка, а пер район перенесли на станцію Гоголеве. Це на Миргородщині, чотири кілометри від ргороду, 120 кілометрів від Полтави.

Пит.: Ви виростали в самій Великій Багачці?

Від.: Моє життя складалося так, як життя моїх батьків. Батько, як священик токефальної Церкви був як місіонер — тільки тоді називалося „благовісник" то він реходив часто з одного місця в друге, але як приєднав парафію до Автокефальної ркви, закріпив усе, тоді присилали іншого священика, а він рухався далі. Отже, тому я вав у різних місцях. А найбільше я пам´ятаю троє: це Велика Багачка, Полтава, і Мала рещепина на Полтавщині.

Пит.: Як до Вас ставилися в школі?

Від.: Я дуже добре вчився і мене вважали добрим товаришем — учні. Ставлення ителів було дуже обережне, бо ніхто не хотів виявляти великої симпатії до сина опа." Були окремі діти, діти активістів, чи комуністів, як і на кожному кроці дкреслювали, що називали мене словом „піп," хоч я був фактично тільки „попович," а був „піп." Це, мабуть, було зв´язано не тільки тому, що я син священика, а тому, що в від найменших років я був прислужником у вівтарі, *altar boy*–ем, як тут називають, к? А потім навіть я починав уже читати певні частини богослуження, то було раїнською мовою, так що було легше, ніж навчитися старо–слов´янською, і я умів вонити, я знав уже порядок усіх богослужень — уже до часу арешту мого батька. І же ще шкодило мені те, що мої ліпші товариші разом зі мною ходили до церкви, були ислужниками, як у Полтаві, так і в Малій Перещепині особливо, а деякі дівчата, із–за ужби зі мною, навіть училися співати в церковному хорі. Тому директор школи не раз не викликав і казав: — Ми знаємо, що ти, як син попа, мусиш там бути, але чого ти ичеш тих дітей зі собою?

Я казав: — Я їх не кличу, вони йдуть самі.

Але це все одно, це вважалося, що то я їх агітую. Ставлення до мене проявлялося недобре в тому, що я добре вчився — там була система т. зв. нагород, що називалися преміями — кращим учням школи давали премії в кінці шкільного року, мені ніколи не дали навіть маленького олівця–премії, бо, видно, був наказ такий, щоб попівського сина не виставляти поперед інших дітей. І друге, може, що й самі вчителі боялися підкреслювати мої заслуги, чи здобутки в науці, щоб собі не мати клопоту. Але доки я був у середній школі, то перешкод не було. Але я дуже добре знаю, з особистого досвіду, що дітям, дорослим дітям, які вже пішли до університетів, чи в інститути, як тоді називалися, технікуми, якщо син попа, то було заборонено вчитися, не допускали. І тому багато змушені були публічно, через пресу відректися своїх батьків, писали такі заяви: „Я, такий то і такий то, публічно відрікаюся свого батька–попа." Тоді, роблячи таку деморалізацію родин, тоді влада допускала них до науки.

Пит.: А це ті заяви, як то сказти, чи сприймалися, як це спирймалося родинами? Значить, чи це вважалося, що це вимушене?

Від.: Так, це вимушене було. Родини на це дивилися спокійно, бо кожна, бо кожна родина була зацікавлена в тому, щоб їхні діти вчилися, здобули освіту й могли полегшити собі життєвий шлях. Звичайно, що це дуже погано впливало на суспільство, але це було одна з тих необхідностей, як і в той час робилися. Це стосувалося не тільки священиків, а так само дітей поміщиків, чи дітей „куркулів," які мусили. Ось, наприклад, тепер кажуть, оці комопозитори Майбороди, що їхні батьки так само були розкуркулені, і вони виховувалися в дитячому домі, аж в пізніший час їм сказали, хто вони такі. Оце ж після падіння Сталіна там ніби була якась „відлига" і багато дітей, особливо тих, що батьки їхні були загнані в „Єковщниу" — я особисто говорив з однією дівчиною, як приїжджала сюди на відвідини — подавали прохання в НКВД пояснити, де ви поділи мого батька? І вони говорили, що такого то й такого то року, в „Єковщину," коли на самій Україні, як каже статистика, забрано було 450.000 людей — від священиків і професорів, і офіцерів армії, і студентів, і кінчаючи робітниками й селянами — то їй дали знати, що: — Твого батька було заарештовано, засуджений і знищений, але посмертно він реабілітований.

Отже, така „добра" радянська влада, що хоч посмертно реабілітувала. То значить, то дівчина тоді могла, звичайно, учитися, бо вже ніхто їй не доказував, не допікав за батька — націоналіста, чи репресованого.

Пит.: А як у Вас атеїстична пропаґанда і взагалі наука впливала на дітей, скажімо, Важих товаришів? Як це діти сприймали?

Від.: Діти сприймали це дуже пасивно, мовчазно, ніхто не вискакував на лекціях, коли це говорилося і мушу сказати, що в тих школах, в яких я був, я не помічав великого засилля антірелігійної пропаґанди. Просто якось, учителі — це все були українські вчителі, звичайно, українці — якось вони ці питання обминали. Тільки коли хтось десь вискочив з словом „Бог," чи щось таке, тоді вчитель мав своїм обов´язком сказати, що Бога нема, але таких дуже сильних виступів я не помічав у школах.

Пит.: То це, що большевики всякими способами старалися розпалювати, скажімо, соціяльну ненавість, чи антагонізм, як, чи це було видно навіть у школі, що діти, скажім, батьків з різних соціальних верств, чи походжень, між собою?

Від.: Так, це було, це було. Звичайно, що діти т. зв. куркулів, отак, як мене називали „попом," так тих дітей називали словом „куркуль." І це, звичайно, недокучало, дуже часто можна було бачити дітей, які, заховавшися десь у куті, плакали, не хотіли входити в ніякі товариські взаємини, не хотіли брати участі в розвагах, які на перервах відбувалися, або що, почували себе, значить, якимись знедоленими, відкинутими суспільством. Але бували випадки, що вчителі реагували на це досить різко. Наприклад, я пригадую такий момент. У Полтаві є дуже цінний Краєзнавчий музей, збудований за проєктом одного з цих Кричевських — там зібрані прекрасні експонати, включно з ризами, і величезний чумацький віз із такими круторогими волами і все, все було дуже цінне. І наша вчителька Поночовна вирішила повести нас на екскурсію в музей. В певний день ми туди пішли й коли одного разу ... а коли там при реєстрації, вона мусила кожну дитину зареєструвати. І в тій навіть картці для дитини стояло питання — соціяльний стан батьків, їхня професія. Коло вчительки, як ви знаєте, як звичайно, були такі дівчатка, що все липли до неї. Одна з них була така, російського походження — Лісіцина. То, сидячи коло вчительки, вона побачила, як та написала: Биковець

Олександер, це моє прізвище, батько — піп — то вона відразу зірвалася й побігла поміж усіх учнів кляси й почала кричати, що: — Биковець піп! Биковець піп! Биковець піп!

Учителька викликала її до себе і сказала: — Ну то що? — Замість того, щоб її похвалити, що вона така, значить, розумна і знає як переслідувати нащадків попів, то учителька просто їй сказала в лице: — Ну то що?

Вона була цим обеззброєна й замовкла. Але в клясі, коли ми повернулися з цієї, з екскурсії з музею, вона також у клясі підняла такий самий крик: — Биковець піп!

То тоді стався дуже цікавий випадок. Молоденький жидок, на ім´я Йосиф Бродськии, встав і твердо заявив: — Це неправда! Батько Биковця працює в мого батька двірником — те, що тут називають *housekeeper*, знаєте, це *manager*, чи то *janitor*, і це дійсно було так тому, що в цей час, в час голоду, церкви були засипані збіжжям і навколо ходила варта озброєна, щоб люди не крали збіжжя, щоб умирали, не маючи що їсти, і церква наша також була засипана збіжжям, і головою цієї установи „Заготзерно" — заготівля зерна, збіжжя — був якраз батько цього Бродського. І він прийшов до нас в один день і запропунував: — Я знаю, що вам немає тут як жити, ми мусимо вас виселити звідси — бо ми при церкві жили — але для того, щоб ви могли залишитися тут, я знаю, що це може Вас образити, але я вам запропоную беріть працю двірника.

Значить, відкидати сніг, загрібати листя, так, коло церкви, на пішоходах, бо пішохід був дуже великий, бо церковна земля була дуже велика, і батько, переглянувшися з матір´ю, погодилися й взяли цю працю. І той, цей його маленький син, став моїм найліпшим приятелем на всю клясу, бо він сказав: — Це неправда, що в Биковця батько піп, він працює в мого батька в „Заготзерно" двірником. І таким чином, я став соціяльно—близьким для всіх.

Пит.: Далі, чи родини священиків тримали контакти між собою? Чи підтримували один одного?

Від.: О, так, дуже підтримували. Наприклад, я скажу одну хвилину про те, що невідомо тут, що церковних домів уже не було, вони вже були конфісковані владою, тому священики мусили жити або при церкві, де були такі малесенькі — називалися „сторожка" — для сторож, що дзвонив і вночі охороняв церкву, то зивчайно там це маленька кімнатка, може, менше, ніж моєї кухні, в якій ми троє жили — батько, мати і я. Але через дорогу — це був Воскресінський собор — через дорогу була Спаська церква, це історична церква й вона збережена з часів Полтавського бою, з мазепинських часів. Вона дерев´яна, маленька, але навколо неї збудували росіяни цегляну й поставили свою, московську, таку ту „луковицю," знаєте, як у формі цибуль, бо сказали, що в тій церкві Петро Перший молився перед Полтавським боєм. Це, звичайно, неправда, бо він ніколи в своєму житті не молився, ми це дуже добре знаємо, але, значить, для роздування авторитети царів, то це вигадали, і ту церкву зберігали. То та церква також була зачинена, але вона вважалася, як музей. Коло неї жив такий священик отець Федір Бакало — це наші були найближчі друзі, ми зустрічалися з ними найчастіше, бо це лише через дорогу. І то старенька, маленька церква, й вони при церкві у дзвінниці фактично жили, в кімнаті. У нього було два сини і його дружина, і він, і ми, значить, часто зустрічалися. Але дуже, дуже близько жили між собою українські священики, з´їжджалися часто на всякі оказії якісь — храмове свято, якась річниця, чи якийсь ювілей, чи що, відвідували одні одних і просто, не маючи змоги, без церемоній, скажу, всі спали, як кажуть, покотом на підлозі, але братерство велике було. Усі знали, що над Церквою і над ними, як слугами Церкви, навис дамоклів меч, тому не можна сказати, щоб там було дуже багато веселощів, чи пиятики — такої, як ото ми знаємо у Люборацьких там, що „до сорока святих" допивалися — такого не було серед українського духовенства, але все одно життєрадісність була й надія була. Лише одна була турбота така — всі були готові на жертву, знали, що не сьогодні завтра їх знищать, але їх турбувало таке: чи світ буде знати про це й чи ж світ щось скаже? І друга проблема — ще інтімнішого характеру: чи буде кому молитися за всіх тих, що загинуть? Це я чув сам на власні вуха. Далі, ми помагали, наприклад, одній родині: його — священика — було забрано в 30—му році і зараз же, в 30—му році, він загинув на Білому морі. Це такий отець Іван Науменко, який вчився в Академії мистецтв у Києві, але залишив Академію мистецтв і пішов у автокефальні священики, пройшовши відповідну підготовку при Св. Софії, де були такі викладачі, як Чехівський і інші, проф. Скабаланович і багато інших учених людей. Отже, то його забрали в 30—му році і він загинув на Білому морі, його дружина залишалася з

трьома дівчатами. Вона жила в Полтаві. Доки вона жила в Полтаві, вона дуже часто приходила до нас і ми ділилися з нею, чим могли. І людям, звичайно, батько звертав увагу, що цій паніматці треба помогти, бо вона жертва, вже одна з перших, із тими дітьми. так що взаємини були в нас добрі. Цікаво було, що вже в Малій Перещепині я був здивований, прийшовши додому під вечір, був дуже здивований, що в нас якийсь старий чоловік появився в хаті. І я здивовання свого не висловив вголос, але почув, що цей старий чоловік з бородою, в шапці такій смушевій, невеликій, говорить з моїм батьком російською мовою. Ну, тоді вже моє зацікавлення було дуже збільшене — що цей чоловік робить у нашій хаті? Тоді мені мати тихенько сказала, що це, каже, російський єпископ, якого наш батько знає ще з тих часів, як він був
студентом у Харкові і він не має де дітися, то він приїхав до нас, перебути в нас.

Так що ворожнеча, яка на початку була дуже сильна отам на Українську Церкву — вона неканонічна, ота „ліпковщина," „творение безразличных к вере лиц," ви розумієте, значить, що це „витвір недбайливих про віру осіб," це не є церковний утвір, це не є релігійне, це політичне, це націоналісти, значить петлюрівці. То в кінці почало проявлятися, коли вони почали бачити, що найбільше визнавав за Церкву — Автокефальну Церкву — якраз комуністичний режим і найперших її єпископів, митрополитів і священиків бив. І тоді оці справжні росіяни, бо наші перевертні то найгірший елемент, бо було чимало тих, що: — Я теж українець — але він в Українську Церкву не піде й служити там не буде, а він там привик. Добре, не хотів нібито перевчатися на українську мову, бо він по церковно–слов´янському, з московською мовою, все знає напам´ять. То це такі були, що навіть з чужих, кажу, таборів в час біди давали притулок українські священики. Оце таке, що можна сказати за взаємини. Взаємини були дуже добрі.

Пит.: А цікаво було б знати — Ваша мати не пригадувала звідки, Ваш батько родом?

Від.: А мій батько родом з Донеччини, така станція Лоскутівка, це на Донеччині. Він учився в Чугуївській бурсі, це Чугуїв коло Харкова — на схід від Харкова в Харківській духовній семінарії. Мій батько був третє духовне покоління, а я четверте вже духовне покоління. Це з роду в рід ішло. Він, як син духовної особи і то бідної — бо їх було троє братів і, здається, одна сестра, так троє братів і одна сестра, то він учився на державний кошт у семінарії, а ще друга причина була чому він учився на державний кошт тому, що він учився дуже добре й кожного року він був або другим, або третім учнем на всю семінарію. А таким давали, знаєте, пільги, полегшення. Коли він кінчав семінарію, то в цей час перенесли з Волинської єпархії, перенесли такого дуже великого русотяпа, русофіла архиєпископа.

Пит.: Володимира?

Від.: Ні, того...

Пит.: Антонія?

Від.: Антонія Храповицького перенесли на Харківську єпархію і одним із тих його помічників — там вони мають свої певні функції, то називалися келейники, ті, що помагали йому, щоб у келії, в його приміщенні було чисті, то носили жезло, ті були іподияконами, що при богослуженнях — то він з батьком з моїм, так розповідав батько нераз, говорив, казав: — Костя, не женися! У нас немає вчених єпископів. — Бо, переважно, в Російській імперії були єпископи з монахів. Вони дуже добре знали як служити, коли тричі „Господи помилуй!" читати, коли дванадцять, але богословами вони були дуже бідненькими. А от каже: — Нам треба вчених єпископів, не женися, і я подбаю за те, щоб ти був єпископом.

Звичайно, що Антоній Храповицький не дочекався, бо якби він знав, то мабуть би від розриву серця вмер, що його отакий „протеже" нібито пішов в Автокефальну Церкву, а не в московські єпископи. Оце до чого я це вів? Ага, мати питали звідки батько. Оце така біографія батька. Значить, він був учнем Багалія, це відомий мовознавець, і він там викладав. Я знаю одного такого Науменка. Я вам казав, що той священик, що загинув Іван, ні, то Михайло Науменко, а це був Іван, це офіцер царської армії, а потім сотник української армії. А я навіть трохи мав надії, що одружуся з його донькою, це вже за німців діло було. То він казав мені, що він сам бачив у батька його диплом і сам бачив підпис там Багалія. так що такі люди, як Багалій, звичайно, мали вплив на тих студентів. І студенти з Донеччини — а от Олексій Тихий також з Донеччини, Донеччина страшенно

русифікована, від 26–го року там немає ані однієї української газети, є лише один український театр на всю Донеччину — а от Олекса Тихий, прошу, що він показав? Значить, Донеччина не вважає себе — то назовні вона русифікована, бо там багато російського елементу. Значить, то ото він з тієї Донеччини походить із цього, з Харкова він приїхав у Полтаву, то в полтавського єпископа Костянтина Кротевича, який був не лише священик і не лише закінчив духовну семінарію, а також юридичний факультет, тільки я не знаю якого саме університету, тому не буду говорити — і він познайомився там з батьком і з його бажанням стати священиком і так він там прийняв висвяту, одружившися з моєю матір´ю. І він був — хоч митрополит Василь згадує на Полтавщині тільки одного священика — отець Симона Євтушенка. Отець Симон Євтушенко, правда, один з перших приєднався до Автокефальної Церкви, але він був увесь час стаціонарно, на місці, в Миргороді, а отим благовісником, отим місіонером якраз був мій батько. Таки, це ж я за німців вже бував — що оту Велику Багачку, кожний знає, він перший забрав, а друга сама приєдналася: Веселий Поділ, це де Глібів народився, над річкою Пслом, села Бірки, в лісі, є один чоловік у тому, в Клівеланді, що знає мого батька з тих часів, такий Кашколда, та, Білоцерківка, Федунка, це все на Полтавщині, Миргород також, бо там інші церкви були, які треба було помогти забрати до Автокефальної Церкви і також аж так далеко на Харківщині, як Котельва, слобода Котельва, це дуже велика слобода. А перша батькова парафія була в Кобеляках. Він з п´яти церков, з п´яти церков одну лише взяв, бо там було таки багато прихильників царя, старого режиму, там сидів єпископ і там було багато священиків, один навіть із них дуже добрий українець, Зелинський. Але вони, значить, Автокефальної Церкви й української церкви, як такої, вони не могли собі навіть уявити. Там батько мав величезний диспут — Ви знаєте що є диспут? — те, що тепер оце називають *panel*, то це трошки не те, бо це лагідне обговорення, а то диспут, це один одного, свого конкурента, мусить „побити." Отже, то він дзвонив до Полтави, щоб прислали на допомогу когось. Архиєпископ Константин сказав: — Нема! — Бо то Великдень, всі священики, які були, то пороз´їжджалися, то єпископ із своїми московськими священиками всі виступали — один батько боронився. І він умів добре виходити з цих диспутів. Наприклад, ви знаєте про всесоборну висвяту в Києві, так? За олександрійським способом всі священики клали руки на кандидат в єпископи, та й як в Апостольському посланії від Тимофія є: — Ти рукоположений покладенням рук пресвітерів.

Оце, значить, згідно зі Святим Письмом, це ніяке не порушення, тільки, що цей спосіб був залишений, а вийшли так звані „Апостольські Правила" і перша правило говорить, що єпископа нехай поставляють два або три єпископи, розумієте? Так от цей Зелинський, наприклад, виступив і сказав, що немає жодного сумніву — це до Галатів таке Послання — що більший меншого благословляє — так? Ну, значить, правда, це так написано в Святому Письмі. А батько тоді встав і каже: — Люди добрі, брати і сестри! Що більше — один палець, чи чотири? — Ну, то ясно, ще це трошки було демагогії, але це вміння було вести диспут і ясно, що люди закричали, що один палець не вартий чотирьох, бо: — Як одного пальця немає, то я, каже, можу й косити, але як не буде чотирьох, то я нічого не зроблю.

Тоді в кінці було таке напруження, що вони виступали, а він сам, він не міг кожному давати відповіді, то він тоді попросив, що він буде ночувати, нехай ті виступають, а він тоді разом дасть їм відповідь. Ну, й він так собі нотатки робив і в кінці кінців зайшла справа, хто має останнє слово сказати, вони хотіли, щоб єпископ їхній говорив, а наші люди, які набили церкву повну, кричали: — Ні! Нехай наш священик, вас, кажуть, 14 осіб тут, а він один, він має мати останнє слово.

А від останнього слова дуже багато залежить, правда? Але й тут він зумів, значить, скомбінувати, щоб вийти переможцем, бо коли він говорив передостаннє слово, то він його закінчив дуже сильним рефреном якимсь і тоді сказав: — Христос Воскрес, дорогі брати й сестри! Народ кинувся і вхватив його на руки й поніс із церкви, а ті: — „Подождите, подождите, ещё владика не говорил."

Та, кажуть: — Ми вже вас довгі роки слухали, досить!

І пішли, а ці зосталися самі. Оце, оце такі були моменти в той час.

Були диспути ще інші, диспути були такі, що антирелігійні — діячі викликали священика православного, якщо був — польський ksiądz, бо на Україні де–не–де були церкви польські, равина жидівського і, значить, тоді їм давали лекцію прилюдно, що

Бога немає, все це попівські вигадки, способи заробляти гроші, дурманити народ і т. д. Тоді ті священики і рабин відбивалися, заперечуючи чим тільки могли, що Бог є. А це були диспути дуже великі, на яких була велика сила людей — це була боротьба за релігію і за віру в Бога, як таку — тут уже не ділилися на якесь там віровизнаневі розділення, чи — чи бачите, навіть жидівський равин шукав спільного, бо треба було боронити підставу — Бог є — чи нема, вигадка — чи факт. То це тут сильні священики, звичайно, йшли туди, бо слабі там не могли нічого зробити.

Пит.: Чи ваш дід дожив до революції? Вашого батька батько?

Від.: Ні, я його ніколи не бачив. Я бачив батькових двох братів і сестру, але за їхніх батьків, я тільки їх бачив на фотографіях.

Пит.: А який був рівень знання церковно–слов´янської мови в народі? Чи по Вашому, народ все ж таки розумів що діється, чи ні?

Від.: А звичайно, бо в церковно–приходських школах, так званих, там ж учили більш–менш молитви церковно–слов´янською мовою і інше, але щоб говорити про розуміння, то дуже тяжко. Бо, наприклад, часто питали, от каже: — „Яко мзда Ваша многа на небесі" — що воно означає? Ніхто не міг пояснити. А наші священики це дуже використовували — а бачте, кажуть, від малого до старого всі розуміють. Мені один раз довелося бути в товаристві литовців, в Канаді, вже тут — і там попалося двоє росіян, і вони накинулися на мене, що ви, українці, спеціяльно перекладали все на українську мову, щоб відділитися від росіян. Так, церковно–слов´янська мова там була носієм русифікації, бо вона була зовсім не така, як ви в Галичині чули, чи тут, на еміграції звучить т. зв. українська вимова. Там це все звучало, як російська мова. Тому — це одна причина була, друга причина та, що керівники цього руху бачили, що ця влада, яка прийшла, церковна, як проголосила закон про відділення Церкви від держави й Церкви від школи, чи школи від Церкви, значить, школи релігії не матимуть, учити церковно–слов´янську мову ніхто не буде для чого її залишати, коли тут потрібно дати, щоб народ розумів те. І третій момент, що, звичайно, Церква російська дуже сприяла для того, щоб отих, під час Світової, Першої Світової війни, казали — ото австріяки прийшли, галичани в австрійських уніформах, на Україну, говорили українською мовою, але їх називали „австріяки," а цих називали росіянами — для того, щоб ці люди ніколи не зійшлися. Але, коли вже перейшли на українську мову, то вже тоді не могли сказати, що ті росіяни, а то австріяки. Може, я не даю глибокої аналізи, бо це так я говорю не приготовано спеціяльно для того, але це був один із ідеалів відродження Церкви — автокефальність, це незалежність від чужих церковних чинників, національність, щоб вона була українська не тільки тому, що вона складається з українців і перебуває на українській території — це ще не робить її українською, а щоб вона була духом, і мовою, і в потребах, тобто в похоронах, у вінчаннях, і відправах, і в діловодстві, щоб була українська мова. І третє, чи ви знаєте, це був ідеал — це соборноправність, тобто всі частини, всі складові частини Церкви — єпископат, священство і вірні спільно болють за добро Церкви і спільно за нього відповідають. І так воно дійсно й було, особливо в радянських умовах ця соборноправність була дуже потрібна тому, що духовенство там не мало ніяких прав. І четверте, значить, п´ятий пункт такий був, це відділення від держави. Може, це дехто розуміє неправильно, але в сьогоднішній час — от ми живемо в Америці, де церква відділена від держави — фактично ми не бачимо шкоди від того, бо церква має свій авторитет, як президент має інавґурацію, то представники майже всіх голівніших віровизнань там виголошують промови та в Конґресі все починається молитвою, в Сенаті все починається молитвою, так що відділення церкви від держави нічого фактично. В нашому випадку це мало б на сьогоднішній день таке значення — відділення від партійно–політичних впливів, бо ви знаєте, що деякі партії хочуть мати під своєю контролею Церкву, щоб себе піднести, що ось ми патронуємо ті, чи інші церкви. Я не хочу називати ніяких імен, бо це не є тема нашої розмови. Але, коли б ви хотіли про це говорити, то я вам дам приклади. Тільки я зараз, значить...

Пит.: Ілюструєте...

Від.: Так, поняття відділення церкви від держави. Прошу!

Пит.: Часто доводиться чути на Заході, що, наприклад, СВУ — це вигадка, це більшовицька провокація. Як Ви до цього ставитеся? Бо відомо, що дуже багато з нашого духовенства якраз арештували за СВУ.

Від.: А для нас це є факт, ми дискусії його не піддаємо. Те, що говорять тут на еміґрації, то дуже прикро чути, але для нас то був факт реальний тим, що найліпші сили священиків, найліпші сили інтеліґенції тоді було заарештовано. Я не говорю вже за тих, кого ви знаєте — Єфремов там, Дурдуківського й інших, Старицьку–Черняхівську — але я вам говорю за рядових звичайних громодян, національно–свідомих й інше. Так що це для нас факт незаперечний, що СВУ йснувало. Може, воно не мало організаційних форм, може, воно не мало якихось там протоколів і статутів і так далі, але що воно існувало, то так.

Пит.: Значить, що було свого роду підпілля?

Від.: Так! Це було так дві руки — УАПЦ і СВУ — їх разом розбивали, одному і другому „пришивали" — священикам пришивали СВУ, а членам СВУ, що вони, значить, за Автокефальну Церкву. Я не знаю, чи вам відомо, що в Німеччині був такий Інститут дослідження СРСР і в одному з тих українських збірників я прочитав документ, який я потім передрукував у журналі — „совершенно секретно" — по лінії НКВД, було подано, що наказувалося слідкувати за священиками Липківського, бо „вони розпалюють національну ворожнечу між українським народом і російським народом і вони тримаються історичної школи Михайла Грушевського." Я десь можу вам знайти той журнал і колись переслати, ви мені, звичайно, дасте адресу. Між іншим, як щодо документів згадали, то ми маємо також акт обшуку і арешту батька.

Пит.: Ви це маєте? То дуже цікаво.

Від.: Так, тільки дуже знищений, вже дуже побитий часом, бо, знаєте, який там ганебний папір був у тих Совєтах, але ми маємо. Я думаю, що на доброму апараті можна було б ще його скопіювати.

Пит.: О, це було б надзвичайно цікаво.

Від.: І там якраз написано ЩО вони сконфіскували: фотографії українських єпископів, щоденник матері, бо вона була також дуже активна в оцьому приєднуванні нових парафій, щоденник її забрано, листування, проповіді — так і написано — „образцы промов." Бо в нас у той час чомусь казали не проповідь, а промова. В нас тепер „промова" має більше політичний, такий громадський напрямок, тому ми вживаємо старе слово — проповідь. Але в той час говорили якраз „промова." Отже, „образцы," тобото зразки промов для Автокефальної Церкви, це, значить, що мій батько писав, бо я не знаю. Це, що вони забрали. І забрали також, між іншим, книжку таку музики хотіли забрати — „Українська Муза." Ви, напевно, бачили, недавно її перевидали в Південній Америці. То за цю „Українську Музу," яку мати змогла заховати, і тільки вони забрали батька й вийшли з хати, то вона вкинула в піч і вона згоріла. То через годину приїхали й забрали матір, і мати ще 24 години сиділа в в´язниці, в Новосанжарах. Потім якось її пустили додому, то вона схопила мене і ми втекли аж у зовсім інший бік Полтави до материного брата, до мого дядька. І там мати мене покинула, а сама втекла аж на Сибір, щоб перемінити документи, бо в неї в документах була така термінологія — священиками там ніколи не називали, а всі духовні особи мали назву „служителі релігійного культу." А ті, що їхні родини, то називалися „утриманці," ті, що на утриманні були — „утриманці служителя релігійного культу." То так і в матері було написано в пашпорті. Але, розраховуючи на те, що багато примітивів не могли знати, що таке „утриманці служителя релігійного культу," то для таких примітивів було великими літерами написано „попадя," це значить — жінка попа. То вона з цим документом, як батька забрали, не могла ніде знайти праці. І аж на Сибірі їй пощастило перемінити пашпорт, де було написано „служащая."

Мати з боку: Знаєте, один жид каже мені, що треба їхати туди, що тільки відповідальний один провадить групу. Кажу, як же ж я буду, в мене нема посвідки ніякої для спання, а він каже: — А ви знаєте, що ми зробим?

Каже: — Ми „загубимо" ваш пашпорт.

Я кажу: — Як?

— А отак, каже, загубили і все — і там не в стигли, як організація, до якої я вступила, порвати, вони не встигли, значить, записати в себе, як я загубила пашпорт. Ну й ми збираємося їхати бозна куди, бо то через кордон переїздити треба, там з тими собаками ходять НКВДисти, перевіряють кожного, там ніхто не проїде, там пташка не пролетить перед тими НКВДистами непровірена. І ото йшли ми з ним, з тим жидом, і випадково миргородський жид, а я, як училась у Миргороді вже музики, то жила на

квартирі в його батька, його матері і випадково пригадала його, що він тоді був старший від мене, а я була молодша. І пригадала, що ми ще від тоді знайомі, і він мені помагає. І ми пішли в той відділ, де дають пашпорти — де то?

Від.: В Новосибірському.

Мати з боку: Так, і сказали, що я загубила пашпорт. Жінка там сиділа, каже: — Дайте довідку з вашого міста народження — де ви народилися, щоб ваша там сільрада, чи як вона називаються, дала вам довідку хто ви є.

Ну, то мене там знали й отця, чоловіка мого, отця знали й шанували й покрили там, не сказали, що я попадя, написали, як „служащая," щось таке. Ну, загалі, написали дуже добре. Ну тільки „немедленно," значить, я просила брата, там брат був, і я просила, що „раді Бога зроби якнайскоріше," і він пішов і там хлопці зробили. І вони прислали мені це з печаткою, все як слід. І я пішла, й мені видали пашпорт, такий вже законний, що вже ніхто не ... „служащая."

Від.: То урядничка значить, що служить десь на праці, а не працівниця. Прошу далі, ваші питання!

Пит.: *Як би Ви схарактеризували місцевий актив, скажімо, в Великій Багачці — соціяльне походження, національність, взагалі характер цих людей, що мали Ви з ними до діла?*

Від.: Я мало з ними знайомий, я їх бачив тільки чотири рази своїми дитячими очима, коли вони вночі приходили, приносили повідомлення про податок за церкву й потім забирали все з нашої хати.

Мати з боку: Він же ще малий був.

Від.: Отже, це були місцеві люди, звичайно серед них були певні особи в шкіряних, а це були представники влади, мабуть, не місцевого походження, але цього я обстоювати не можу, бо для того я був занадто ще малий, лише сім років мав тоді. Пізніше, коли заарештовували мого батька й робили обшук, то мені тоді було вже 12 1/2 років, значить, приїхав „чорний ворон," проїхав мимо нас, це на селі — бо то село було Мала Перещепина, щоб авто проїхало, то це була велика подія, це щось означало. Звичайно, що мої батьки знали, що це означає, і той „чорний ворон" проїхав ще другий раз, і зупинився коло нашого двору, і почали гатилити в двері. Ми були на квартирі в однієї вдови і так хата була побудована за системою коридора. Попередження? Хата була побудована за системою коридора, ми займали аж дві останні кімнати в кінці хати. Отже, вони зайшли до господині в хату і тоді почали кричати: — Чи є тут такі й такі?

І ми, звичайно, відчинили двері, а батько каже: — Ну, це вже прийшов час!

Ну, мене схватила мати до себе і нас поставили в той куток, а по діягоналі аж тут поставили батька, щоб ми ніяк не могли одні з одними, значить, комунікуватися. А вони сиділи посередині. Свідчий, який підписав цей акт, назвав себе Брюховецьким, але не думайте, що це був український гетьман — це був звичайний жид, який виступва під цим прізвищем. Таких було багато явищ, що вони міняли прізвища на українські — чи це їм подобається, чи ні, я вам розказав перед тим про жида Бродського, який в мене в житті залишив дуже світле враження, той хлопчик і його батько, що моєму батькові дав працю двірника. Що правда, то є правда, але що цей слідчий був жид також, то також правда, і я ніякого антисемітизму тут не бачу, я не відчуваю того. І було два — місцеві селяни, які були так звані „понятими," тобто, по—нашому сказати, свідками, свідками цього обшуку. І якраз ці двоє селяни, прізвище одного Бабич, а другого я не пам´ятаю прізвища — я говорю з акта того.

Мати з боку: У нас зберігається.

Від.: Чекайте, то якраз ці два селяни помогли матері захопити з столу книжку „Українська Муза," бо там було дуже багато патріотичних місць, попідкреслюваних і червоним, і синім, бо люди читали. Але та книжка ходила по всьому селу і примандрувала також до нас. То, звичайно, це все „пришили" б батькові, хоч ми знали, що він має і так багато „провин."

Мати з боку: Там була й „Ще не вмерла Україна."

Від.: І ми знали, що ту книжку треба знищити. І один із цих селян поза плечима передав матері ту книжку, а тому підсунув, каже: — Дивіться, отут книжки хто—зна звідкіля, аж з полтавської бібліотеки!

А той каже: — Що? Ану давай сюди!

І той встряв носа туди, а той в цей час дав матері ту книжку. А так була така — називають в нас груба — це така стояча колонка, що в ній палять, огрівають у хаті, це не піч, а груба, це щось менше, тільки трохи дає огрівання, то мати зараз встигла заховати туди й знову стала коло мене. Оце такий актив я бачив. Інших? Це були люди різнородного характеру, але, звичайно, що над ними була команда московська. Але своїх дуже багато працювали, вислужувалися, топили один одного, але була й інша категорія. Свого часу був такий напрямок, що це, пам´ятаєте, мати вам говорила за такого письменника Товстоноса, нашого великобагачанського? — дуже висока людина, жінка в нього маленька така була — він вступив у комуністичну партію, бо вула така домовленість між певними українськими колами, що треба йти в партію для того, щоб рятувати своїх людей. І кого могли, дійсно рятували. А деякі навіть працювали в НКВД. Я зустрів уже на Донбасі, в час війни, одну особу, одну родину, які мені сказали, що: — Ми бачимо, що ви не донбаський.

—Ні.

—Чого ви тут?

Тоді вже, в час війни, люди починали говорити, бо за совєтів ніхто з чужим ніколи не говорить і навіть рідному братові не вірить, бо той може видати в НКВД, так? То цей, це подружжя, мені сказали: —Хто ви такі?

Я сказав, що я син священика і тому ховаюся на Донбасі з матір´ю.

— А ми, кажуть, працювали в НКВД, і ми врятували не одну особу, бо ми їхні справи палили й їх не могли судити.

Чи вони говорили правду, чи півправди, я твердити не можу, але, значить, що такі люди, напевно, були. Вони, звичайно, також переважно всі були розкриті й загинули за Єжовщини, бо тоді брали всіх, тоді найвищих старшин брали.

Мати з боку: Я хочу сказати за нашого парторга.

Пит.: Прошу, скажіть!

Мати з боку: Я хочу сказати, .що він рятував, казав, як він рятував також в НКВД. А зараз уже він відкрито говорив.

Від.: Коли це було „зараз?"

Мати з боку: Як уже ліквідувалася та ... ну...

Від.: Ну добре!

Мати з боку: Як совєти вже...

Від.: Вже відійшли, втекли.

Мати з боку: То він розказував, що він був НКВДистом, молодий чловік ще, не вмів, між іншим, по–російському говорити й казав, що: —Мені то дуже бракує, бо з мене на засіданнях сміються, що я не вмію по–московському балакати.

Але він каже...

А я кажу: —Аякже ви такий...?

А він чогось таку симпатію до мене, і в мене щось таке споріднене я відчувала, щось добре. І він мені розказав, що: —Я служив в НКВД, і ви знаєте скільки я людей врятував?

Кажу: —Як?

А от каже: — Приходить розказ „розстріляти" цієї там, чи завтрішньої ночі стільки то там одного, чи двох, чи трьох і кажуть — а він віддає цим, що він мусить убивать цих людей.

—То я, каже, зараз же —а там сиділи „урки," сиділи бандити під арештом. То я цього чоловіка, що треба його розстріляти, я його потайки випускав, а на місце його брав отого бандита і віддавав ростріляти, а ті не знають кого їм ведуть, кого їм дали — вони розстріляли і все.

— То отаким чином, каже, я й рятував своїх людей, бо бандитів стріляли, а я своїх людей потиху, секретно випускав.

Та казав: —Їдь, щоб тебе тут не було!

Було таке, були такі, умовини такі, що так складалися, що рятували.

Від.: Прошу, про актив я більше нічого вам не можу сказати. Я дуже мало знаю, те, що я міг, й вже вам сказав.

Пит.: Чи можна тепер перейти до справи голоду?

Від.: Добре.

Пит.: То Ви виїхали в Полтаву в якому році?

Від.: В 32–му.

Пит.: А якою порою?

Мати з боку: В 31–му.

Від.: Мати каже, що в 31–му. Яка то пора року була? Зима?

Мати з боку: Восени.

Від.: Восени? А церкву зимою розбили, що ми робили, де ми ціле літо сиділи? Хіба ми не були в Полтаві в той час?

Мати з боку: А ми ж уже поїхали тоді, як розбили церкву.

Від.: Так, я ж і кажу, церкву розбили, восени розбили хіба? Може восени.

Мати з боку: Так, церкву восени розбили.

Від.: Значить, хай буде 31–ий рік, але пори року не пригадую.

Пит.: Як склалися Ваші умовини життя в Полтаві?

Від.: Перше ми жили дуже далеко. Полтава має два залізничні двірці, чи вокзали, залізничні станції — Київська і Полтава–Південна. То Полтава–Південна є коло річки, а Київська аж коло аеродрому, в кінці міста, то ми аж там в одних робітників на квартирі й майже через усе місто змушені були ходити аж до церкви, сюди до Воскресінського собору, де батько відправляв. Потім подбали про те, щоб ми жили в оцій „сторожці" коло церкви, про яку я вже вам говорив, одна кімнатка. А в другій сторожці жив монах один, який помагав при богослуженні, бо монастирі вже були розбиті, їх змусили іти додому і женитися, і забути, за всяке монашество. Але багато їх було й в Полтаві, і монашок — черниць...

Мати з боку: А Ви ж знаєте, що вони робили? Вони монашок вінчали, женили з своїми бандитами — ті плакали, до Бога руки піднімали, що вони...

Від.: Ну, ви ж не маєте доказів, ви не маєте прізвищ, не можна говорити цього. Отже, цей монах там жив, а коли він помер, то ми перебралися туди, там була принаймні кімнатка і такий маленький коридорчик, дуже маленький, такий, може, як це, трохи вигідніше, що це просто коло церкви. І якраз у цей час, коли почався голод, церкву засипали збіжжям і відправи припинилися, і тоді батько працював тим двірником. Ми голодали, бо ми ж не мали ніякої ні церковної землі, ні огороду, нічого, те, що люди добрі приносили до церкви, давали нам. Дуже багато помагали залізничники. Між іншим, залізничники були всі дуже свідомі люди, і багато помагали в транспортуванні митрополита Липківського з міста до міста, духовенству помагали і по церквах були дуже активні. Вони, як спеціялісти, потрібні були владі й влада так на них не дуже пильно дивилася. Залізничники, звичайно, могли їздити не лише по Україні, а їздили поза межі України і вони привозили з собою харчі, як для своїх родин, так дещо перепадало з того й нам. Ще йнша можливість наша була така, що напроти церкви, з заднього боку, через вуличку жив НКВДист, на прізвище Дмитренко. Він, звичайно, як НКВДист, цілими ночами він був у НКВД, а вдень спав. Я його бачив дуже–дуже рідко, тільки пам´ятаю, що він носив це галіфе, таке темно–синє і в нього було два хлопці, з якими я товаришував. Його дружина була віруюча людина, здається, чи не хрестив батько тих двох хлопців, не пригадуєте?

Мати з боку: Ні, не знаю.

Від.: Отже, вона приходила до церкви, вона приходила до нас.

Мати з боку: Потаємно.

Від.: І вона помагала нам чим могла — то картоплі трохи принесе, то буряків, а то просто було так, що то я ходив, то мати ходила — мені тоді було близько дев´яти років — я ходив по смітниках і вибирав це, що як почистять картоплю, то оці лушпини. Я то хапав, приносив додому, ми мали віск і з церковних свічок, то гріли, мастили сковороду тим віском і тоді оте „жолудьове кофе," вони називали це „кава лемена з смажених жолудів," знаєте, то плід з дуба. То це єдине, що можна було купити в крамницях. То ми купували й змішували з оцими лушпинням від картоплі, і намастивши віском сковороду, пекли такі блинці. І то з того жили. Я з дитинства був дуже ніжної вдачі, я дуже любив тварин, пташок, як десь пташка з перебитою ногою, то я її принесу до хати, десь цуценят повикидать, сліпих ще, бо їх дуже багато сука навела, я їх забираю в сорочку й приношу додому і прошу маму, щоб дозволили якось їх вигодувати, котів усяких, все. А на дзвінниці церковній було завжди повно цих ворон чорних і я знав, я часто їх ловив там, малих тих, і приносив до хати, вони в мене жили в хаті. А то я вже озвірів від голоду. Церква ця Воскресінська недалеко від цього Краєзнавчого музею, він

кінчається багатьма такими шпилями, і на тих шпилях сиділи оці ворони. Хтось почав їх стріляти, звичайно, з метою потім зварити і з'їсти їх. І от ті ворони почали там побиті падати, а деякі, підстрелені, попали аж сюди, на теріторію церковного двору, подвір'я. То я, що любив так тварин і тих птахів висиджував у себе в хаті? Я, як озвірілий кинувся на ту ворону, з якої капала кров на сніг, а я біг за нею, я не міг бігти, бо я не мав сили, але я біг, щоб її якось добити, я снігом, я тим, чим міг, одежою, щоб її зловити й добити, і приніс додому: —Мамо, варіть ворону!

Оце називається „щасливе дитинство," що Сталінові співали пісні, „Дякуємо товаришу Сталіну за щасливе дитинство!" Оце таке дитинство було в мільйонів, а я тільки, значить один, один із них.

Ходити по місту я не міг, бо як я вам казав на телефоні, було небезпечно, батьки дітей не випускали тому, що були в Полтаві багато випадків, що схоплювали дітей і на ринку, на базарі ловили людей, які продавали печиво, холодець, знаєте, це драглі, із людського м'яса. Тому дітей ніякі батьки на вулицю не пускали. Але коли я ішов разом з батьками, то я бачив дуже багато людей — по три, по чотири, старші, молодші, чоловіки, жінки й діти, які всі стояли по вулицях з протягненими руками й говорили тільки одне слово: —Хліба! Хліба!

Ми не мали самі, що їм дати, бо ми самі хліба не мали, але коли ми проходили за деякий час назад, то вже деякі з тих стояли, хтось, якась благословенна душа поклала кусничок хліба в ту руку, але він вже її їсти не міг, бо він вже помер і на морозі замерз, і так воно стояло з тим. Це було на початку, пізніше вони припинили і не допускали людей до міст. Чому люди йшли до міст із сіл? Бо в селах все забрано було. Приїжджав, пам'ятаєте? Приїжджав, чи дядько Андрій приїжджав, чи дід приїжджав?

Мати з боку: Дід.

Від.: І казав, що в Великій Багачці люди мруть з голоду. Приїжджав до нас, щоб дати. Ми дали, бо тоді ще в місті трохи було краще, але другий раз він уже не приїхав, бо мій дід, матері батько, і мати — отут вона ось на фотографії, то вони померли з голоду. Де ж ви забрали ті фотографії?

Мати з боку: Я забрала, та я показувала.

Пит.: Я вже бачив.

Від.: Добре. Отже, пізніше в місті не було цих людей, бо їх просто не пускали до міста, голодних селян до міста не пускали, їх скидали з потягів: коли вони йшли пішки дорогами, полями, то все одно перед входом до міста міліція їх завертала, багато з них там вже лягало й чекало своєї смерти. Їздили вантажні авта й збирали трупи цих мертвих і десь вивозили —я не можу сказати куди.

Мати з боку: Між ними попадали ще живі, ще живі, тільки вони не могли вже встати, ні говорити, але були ще живі.

Від.: Оце така, значить, було. Деякі кажуть, що в містах не було голоду —був голод, може, не для всіх, значить. Але я ж кажу, що в містах було краще, бо вони службовцям і робітничій клясі, на яку вони спиралися, вони видавали „пайок," тобо якісь порції. Отоді, ще, як ми жили там, коло Київської станції, то я знаю, що той робітник — він, здається, працював на залізниці — він отримував кілька таких отих кромочок тонесеньких чорного хлібу й тоді дещо з того давали ще нам. Значить, вони робітників і міське населення дуже мінімально, але забезпечували, тому, це вірдразу говорить, що весь цей удар був скеревонаий на село, а не на місто, бо місто вони надіялися зрусифікувати, вони надіялися знівелювати міста, фактично, на Україні, Харків, наприклад, дуже зрусифікований. То все українці, але вони говорять російською мовою, говорять такі слова: „німа," значить „немає," то вони не кажуть „немає," а „німа."

Пит.: Отче, чи Ви могли б описати Ваше перебування в рідних сторонах під час німецької окупації, що там люди говорили, що там видно було, так загально.

Від.: Прошу. Отже, нас війна застала на Донбасі, бо як мати змінила пашпорт, про що була мова раніше, то тоді вона переїхала на Донбас і найшла працю там, а тоді викликала до себе й мене. Там нас застала війна. Наше гаряче бажання було якнайскоріше вернутися на Полтавщину — нам на Донбасі не було чого робити, тим більше, що весь Донбас був зруйнований. Бо, ви знаєте, що Сталін оголосив тактику „спаленої землі," щоб німці займали „спалену землю," щоб ні одна шахта працювала, ні одна доменна піч —все було захолоджене, знищене. Тому на Донбасі зараз же постало велике мариво голоду, бо Донбас їсть тоді, коли дає вугілля, дає промислові продукти,

але коли він цього не робить, він не має що їсти. Люди всі кидалися іти вимінювати їжу за одежу, за взуття, за те, що непотрібно було. Ми досиділи.

Мати з боку: І ми ходили.

Від.: Тільки на села. Ми тільки досиділи до весни, коли хоч трошки розстав сніг і тачкою такою, на двох колесах, набравши — я забрав свої книжки — там забрали подушку, чи двір і якусь каструлю та щось для приготування їжі й почали їхати додому, через усю Донеччину і Дніпропетровщину і мимо оцих Новосанжарів їхали, де батько наш сидів, ми бачили всюди велике піднесення в людей, що люди хрестилися і молилися, що нарешті позбулися радянаськоїї влади, що тепер можна буде жити. Навіть молодь, з якими при ночівлях доводилося говорити, то всі уважали, що політика Гітлера є дуже мудра, що він дає, несе визволення поневоленим, і, що він дає націям можливість стати на свої ноги. Я таких рожевих мрій, признаюся, не поділяв, але я вважав за краще просто мовчати, щоб не сперечатися, може, воно і так, бо, може, я просто не розумію цього. Коли ми приїхали додому, нас дуже добре зустріли й відразу запросили до праці в театрі, матір запросили, мене, потім ми почали рятувати бібліотеки, бо німці знищили бібліотеки, то ми в усіх селах, де при школах були бібліотеки, ми вирішили врятувати те, що цінне, тобто клясику, іноземну, чужинецьку літературу, так? І літературу, яка не має нічого політичного зв´язаного з марксизмом, ленінізмом, а то все інше ми викидали геть. І ми в районі, в Великій Багачці, зробили, відкрили велику бібліотеку районового маштабу, якраз мати була бібліотекаракою її і, коли було відкриття, то звичайно ж, німці мусили прийти на це відкриття. То мати зустрічала головного з хлібом і сіллю, маючи на собі вінок, в українському костюмі була, і вінок, і жовто–блакитні стрічки, взяла одну жовту на це плече, а другу жовту не це, то перекладач штовхнув офіцера, каже: — *Herr Offizer, gucken Sie mal* — каже, „пане офіцер, подивіться," каже, — і тут націоналісти, бо вони думали, що то тільки націоналісти в Львові, але побачили, що й тут націоналісти. А той каже, махнув рукою — неважно. Ну, люди, які поверталися з полону, між іншим — тоді німці випускали з полону українців. Це в скорому часі було припинено тому, що росіяни кинулися всі називати себе українцями, відразу зробилися великими українськими патріотами, повиходили з полону й пішли в партизанські загони і скомпромітували справу випускання українців на волю. І після того німці припинили випускання, тому ото, як ви чули, коло нас найбільший концентратційний табір полонених був, „Хорольська яма," так звана, цегельня. Там був такий наш парафіянин Олександер Садовий, що в бандуристах був, його брат Петро там був і цей Китастий — там були й інші бандуристи, я не називаю всіх прізвищ. Отже, там гинули люди, як мухи, але звідти багато наших людей урятувалося. То ті, що приходили з полону, наприклад, коли йз наими говорив, то вони питали: — А що сталося з Бандерою? А що сталося з українською державою?

Я навіть не знав цього нічого, я тоді їх розпитував. В певний час ми почули, що в Харкові почала виходити газета „Нова Україна," і що там створено був якийсь комітет і що появилася ідея УВВ — Українське визвольне військо, до якого нібито, за дозволом німців, мали мобілізувати молодь. Це прийнято було з великим зацікавленням, але щось воно не здійснилося, ніякої мобілізації до УВВ не було, я зустрічав пізніше УВВ це по дорозі евакуації. То це були маленькі якісь частини, або окремі вояки, які мали на рукавах напис „УВВ." Але щоб якісь частини були справді української армії, то цього не було. Старше покоління, коли я приїхав додому, такий був, наприклад, старий учитель, Андрій Дерев´янко, то ці говорили просто, що ми мусимо чекати повернення Петлюри й УНР. Деякі люди навіть не знали, що Петлюра був забитий і вірили, що він прийде. Оце старше громадянство думало за УНР, за повернення свого уряду і своєї влади, а молодші, ті, що вийшли з полону, то питалися, а що сталося з Бандерою, що сталося з українською державою? Отже, я кажу, що я про це абсолютно нічого не знав, бо я навіть не знав, що таку державу хтось там проголошував і яка її доля і що. І вони також нічого не могли знати, значить, звідки вони знали — з якихось летючок, що кидали полоненим, нібито. Тепер, що ще було, я цього вже не застав, але про це говорили, що були оці похідні групи ОУН; ви, напевно, чули. Населення все ставилося неоднаково, чи до груп, чи до окремих осіб — може, невдалі особи були, деякі говорили з піднесенням, а деякі говорили скептично б, навіть можна було чути, що вони не довіряють чи людям, що ці люди, можливо, прийшли з якоюсь іншою метою, ніж вони говорять, бо багато було нібито замішано в спекуляцію, чи щось таке — я цього не знаю, як у нас кажуть, за що купив, за те й продаю. Так я чув від людей, а я особисто нікого з тих похідних груп не бачив.

Пит.: Чи люди Вам говорили за голод в цей час?

Від.: В час німецької окупації? Ні.

Пит.: Ні, не за німців, за 33–ий рік?

Від.: Був, був, так! Це було зрозуміло. Наприклад, як Тимошенко прорвався під Лозовою — ви, може, чули про цей прорив коло станції Барвінково і Лозова, це по лінії Харків і на Донеччину та лінія, то деякі люди почали чекати: — Скоро наші прийдуть! То велика реакція була проти цих людей, така: — А що тобі, кажуть, ті „наші" червоні принесуть? Новий голод 33–го року? Нову Єжовщину? Чи тобі мало того?

Каже: — Я чекаю своїх синів.

Кажуть: — Твої сини давно вже згинули в перших боях, як німці наступали, а прийде, каже, СМЕРШ, прийде та сама диявольська влада, що нас душила.

Оце такі реакції були. Дуже багато людей виїхало, з нашої околиці дуже багато людей виїхало. Ми, звичайно, розгубилися, багато людей вже з тих, що виїхало, померло, з Харкова їхала така величезна група, але я, значить, за це говорити не буду — Ви це почуєте від інших свідків — я в тій групі не був. Все це було переважно так: ті, що були репресовані, розкуркулені, переслідувані й рятувалися на Донбасі, або на Підкавказзі, таке Міллерово, наприклад, там чимало було українців у Міллерові. Я, на жаль, не знаю точно де воно є, але знаю, що воно на Прикавказзі, Підкавказзі. Отже, то всі ті люди намагалися вернутися додому. Вернувшися додому, намагалися забрати свої хати, конфісковані в них, мали свої міста, працювали вже — той самий колгосп — а тільки він називався „громадський двір." Німці все обіцяли ділити землю селянам, але обіцянки почалися здійснюватися аж тоді, як уже Совєти наступали в отій офензиві 43–го року. То жартували — навіть ми були на кількох таких видовищах розподілу землі — навіть дозволили, щоб поруч щогла з німецьким прапором із свастикою була друга щогла з українським прапором. Але люди сміялися: — А що, каже, воно там так гупає?

А то вже артилерію було чути на сході.

— А це ж, каже, німці ділять землю, а совєти забивають ті, кілочки, щоб кожний знав, де його межа.

Бо народ наш дуже любить жартувати. Кажуть, що англійці жартують у скрутних моментах, я не знаю англійців, але я знаю наших, що дуже сміються. Наприклад, як ото в нас забрали все з хати, вивезли ото негідники, що ми розказували, так? То вже біжать люди й кажуть: — Пане отче, що в вас гості були?

Тут, знаєте ж, таке, що куди там до жартів, але як він сказав такий жарт, то дійсно починаєш сміятися.

— Так, так, каже батько, були гості.

— Або як ми їхали вже, то питають: — Куди ви, люди, їдете? — як евакуація вже була.

Кажемо: — На ярмарок!

Ви знаєте, що ярмарок є? Значить, такий роковий великий з'їзд торговельний в даному селі. Отак ми також жартували. Отже, було багато надій на зміну, але думали, що буде наша армія, що буде своя держава, що селяни знову дістануть свою землю в власне користування індувідуальне, що ці прокляті колгоспи будуть розпарцельовані, знищені цілком, що ця система ніколи не існуватиме, але все це було розбите — ні уряду не було, ні війська не було, школи всі позакривали, звели до чотирьох клясових шкіл. Багато молоді забрано було насильно до Німеччини, як ви знаєте, починаючи від 14–літніх. Я також підлягав на це вивезення, але мене врятували лікарі, які дали мені порошки з кокаїною і змусили курити найміцніший тютюн, який був у нашому містечку, перед тим, як іти на оглядини й я це все зробив, як вони приписували. То коли я прийшов туди й скинув сорочку, то я сам злякався, бо в мене отут отак о скакав м'яз і зараз сказали: — *Herzfehler*, *Herzfehler*, значить хворий на серце й так мені видали. Той німець–комендант із свастикою сидів, дуже кидав головою, не вірив, що я хворий на серце, але лікарі привели й знову підняли мою сорочку, він побачив, написав звільнення за Німеччини, але „працювати на відбудову," така „*Baudienst*" називалася, служба відбудови тут, в межах Райхскомісаріяту України. Але, на щастя, мені не довелося працювати. Значить, я в цей час приступив до керування хору при церкві у багато священиків — не багато священиків, а то священики, які знали мого батька, бо священиків було дуже–дуже мало — відразу натискали на мене, щоб я сідав з ними до студій, щоб я женився і щоб я висвячувався на священика. Я сказав: — Почекайте, то не так скоро, я ще не готовий.

Ну, а тоді були пасторські курси в Полтаві, я був зв'язаний з ними, і я там проходив підготовку, а на місці — ці два священики з місцевого і з сусіднього, ті мене також підготовляли. В такий спосіб я підготовлявся до священства. А, звичайно, далі я готувався самоосвітою, беручи всі підручники, які тільки де можна було дістати. А висвяту я прийняв уже в Німеччині аж у 49–му році. Так що, як я сказав: —Не спішіть, я ще не готовий —то я собі заощадив яких шість років на підготовку, на більшу. Оце все, що я міг би вам сказати за те. А відродження було культурне, хори при церквах були дуже гарні, людей було так багато, що неможна було протиснутися в церкву. Там, де не було церков, там вибирали найбільшу будівлю, яка була в місті, будино, чи то був готель — розбивали кімнату й робили з того церкву — чи то була якась інша, чи військова казарма, чи що. Знаю навіть, що в одному селі Чоповичі встигли збудувати нову–новісіньку церкву.

Мати з боку: А несли образи. Як розбивали церкви, то люди ховали.

Від.: Закопували в землю все.

Мати з боку: А потім, як уже явилася можливість, той несе образи, а той Євангеліє, а той те, бо вони ховали, щоб не пропало.

Від.: Ну, так це було масове явище. Навіть, може, ви чули таке слово „антимінс," це така маленька плащаниця з святими мощами, що без неї неможна відправляти Літургії. Це миряни не мають права брати її, але багато тобто несвященики, не духовні особи, але багато людей хапали те й ховали, і не зважаючи на те, що воно було в руках мирян, церква не вважала, що то ніби недобре, занечищене, чи що, а брали і на тому почали служити. То було велике, дуже велике піднесення, багато молоді з консерваторії, наприклад, з театральних училищ або шкіл, ішли на підготовку й висвячувалися в священики. Що з ними сталося, я не знаю, бо багато їх залишилося, може, вони були лише тимчасово, але я знаю одного такого священика, що доїхав з нами аж до Галичини й там пішов УПА, сказав: — Я далі не їду, мені Німеччина непотрібна, мені Европа непотрібна, я залишаюся тут!

І, очевидно, був капеляном, був в УПА, як священик.

Оце, оце такі справи були за німецької окупації. Люди жили дуже добре, перший рік німці взагалі ніяких ні континґентів, нічого не накладали, люди жили —порозбирали ті колгоспи, корови, свиней, поділилися —все позабирали додому, різали овець, кололи свиней і жили так, як ніколи ще за довгий час, може, ще хіба до революції. Ну, а потім почалося оце забирання людей до Німеччини, континґенти. І партизанщини в нас не було, не було. Значить, кинули були кількох з парашутами, так? Але їх злокалізували коло річки, їх виловили —то з кількох районів українська поліція зібралася й їх виловили, і в нас ніякої партизанщини радянської не було. Української також не було, бо я думаю, тому, що ми були дуже далеко від Волині і від Закарпаття і Галичини, то туди тяжко було таким військам проходити. Оце приблизно все, що я міг би вам сказати.

Пит.: Дякую за вельми цінні свідчення.

Від.: Рідна сестра моєї матері, на ім'я Харитина(?), в 1905–му році, разом з революціонерами, виїхала за межі тодішньої Російської імперії і зупинилася в Франції. В 30–их роках — це один іще з пунктів, які я забув сказати, франками, французькими грішми, врятувала нас, мабуть, найбільше від голоду, бо на ті франки ми в спеціяльних крамницях, де продавали за золото і чужомовну, чужоземну валюти, могли здобути все, що ви тільки хочете для їжі. Вона майже в кожному листі присилала по п'ять франків. Ці листи ще були потрібні моєму батькові, бо він листувався з нею французькою мовою, щоб не загубити свого знання французької мови й не відстати від розвитку французької мови, якій він учив ще до революції. Під час трусу, обшуку і арешту батька, разом з іншими речами сконфісковано й все це листування і напевно, воно вживалося, як закид йому в „зв'язку з закордоном" і „служінню французькому імперіялізму," як шпигунові Радянського Союзу, чи що.

Пит.: Дякую.

Case History LH34

Anonymous male narrator, b. July 17, 1900, in Novoavramivka, a Cossack village of about 400 families, Khorol district, Poltava region, one of 6 children of a well–to–do peasant with 35 *desiatynas* of land. Narrator was disenfranchised in 1931 an the pretext that he had served the Hetmanate (he had resigned soon after joining because of the Hetmanate's abuse of the peasantry). The real reason was because he had been chosen by his fellow villagers to lead voting and consistently voted down official plans. He retained 3–4 *desiatynas* of land, but the state was determined to tax him out of existence. Warned by a sympathetic official of an impending requisition which he could not meet, narrator fled to Central Asia, where he joined his dekulakized brother who had found refuge there and lived without papers. In May 1932, narrator went to the Crimea in the vain hope of finding work in a relative's carpentry *artel.* In Kharkiv, narrator saw starving peasants begging for bread. During the famine, narrator worked in Shovkotrest state farm near Myrhorod. In the state farm, he received 600 g. of bread a day and confirms that people did not starve to death on the state farms but they did go hungry, and narrator was himself swollen from starvation. In his village one–fourth of the population starved to death. In Crimea, however, "there was bread. There wasn't much but it could be got." Narrator also gives information on Civil War and briefly but incisively describes official strategy for getting people to join the collective farms.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?

Відповідь: В 1900–му році. *Nineteen, o, o.* Сьомого місяця, 17–го числа.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: На Полтавщині, Хорол район, село Новоаврамівка.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством. Господарством.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: Нас в родині було п´ятеро братів і одна сестра. Шестеро було. Шість чи взагалі стільки родина, та то жонаті були, бувало й 12 і 12, брати поженилися, ну більше, як 12 осіб там.

Пит.: Скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Тридцять п´ять десятин. Це приблизно 75 моргів землі. Як по–галицькому, то морг 60 сотих, а так було гектар там, сто сотих там, чи десятина.

Пит.: Це багато землі?

Від.: Та ну, та де... вся машинерія була. Сівалка й молотарка, і косарка. Все було. Це як п´ятеро братів було, господарка була.

Пит.: А як Вам жилося при цареві?

Від.: При цареві я був ще молодий, бо я, ну як би вам сказати? Жилося можливо. Хто вмів господарювати, то господарював добре, а хто не вмів, то хтось землю купував або щось–небудь так там.

Пит.: Чи Ви часом не з козацького роду?

Від.: Козацького.

Пит.: Це в родині передавалося?

Від.: Передавалося все. Як община були селяни, ті, що були колись кріпаками, а наша родина була козацького роду. Як то кажуть, від діда й до батька і так далі. А сьогодні вже Бог його знає що.

Пит.: А як жили козаки з кріпаками?

Від.: Нічого. Не було різниці. Не було різниці. Знали тільки, що то, бо вони не мали голосу в общині, в громаді, і спеціяльно громада була прямо в місті, бо там з кожного села, як куди кликали, то, скажемо, в нашому селі щось чи п´ятеро родин було чи стільки на 400 дворів. В нашому селі 400 дворів було. Чотириста нумерів. То чотири чи п´ять родин було селянів.

Пит.: А решта, хто?

Від.: А решта козацьких, козацьких.

Пит.: А як козаки дивилися на росіян?

Від.: Ну, різні. Не довіряли. Як тільки зійдуться, так і той, як бачать, що кацапи та були такі, знаєте, дуже: — Ти хохол? — Ну, знаєте, а козаки це не звертали зразу багатого грунту в нас. Одним словом: — Як кацап, більше, що з тобою, кацапом, говорити чи балакати? — Значить то отакі речі.

Пит.: Чи козацька громада втримувало школу в селі?

Від.: Ні.

Пит.: Чи це була державна школа?

Від.: Державна школа. Церковна школа була, це дівчача. Дівчача хоч, та церковна. А то називалася земська, так земська школа до чотирьох клясів.

Пит.: А Ви до тієї школи ходили?

Від.: Я ходив. Чотири кляси закінчив, земські.

Пит.: І як Вас вчили там?

Від.: На російській мові. Переважно граматику й географію вчили, я географію особливо, вона з охотою мені давалася.

Пит.: Дітям тяжко було по–російському навчатися чи не дуже?

Від.: Ні, не дуже. Бачите, в хаті так говорили, як я з вами говорю. Ну, так приходять, материнською мовою в дома, а в школі на російській мові вже. І вчителі були й вченики всі, бо заставляли так.

Пит.: А так Ви й не чули, щоб була мова за Україну?

Від.: Секретно було. Я побачив „Кобзаря;" я був у четвертій клясі, прийшов ото та „Кобзаря" побачив — так ховалися. Бо бачив: — Що за книжка?

— Та це, та це, та це..., — і не хотіли мені показати.

А потім все таки „Кобзар," то я то все таки почув, як мені було 12 років, то я почув, що то „Кобзар." А то я не знав, не було, не було щось таке говорять, а ясно нема нічого. А вже як стала — ну, я перескакую — як стала революція, то зразу тоді, де ті вчителі, майже вчителі всі пішли в „Просвіту." Почала „Просвіта," почали виставляти вистави різні, знаєте, українські. Ото така сила була українізована, а потім здушили. Тих усіх, що виступали в ролі вчителів, всіх забрали десь, десь знищили. Пропали.

Пит.: Це ті самі вчтелі, що були в школі ще до революції?

Від.: До революції. Так.

Пит.: А вони що — українцями себе вважали?

Від.: Вони себе почували українцями, почували українцями, а можливості не було, знаєте, їх же не допускали, щоб там виступали. Може, десь хтось і вискакував, так не дуже громогласно, так, громко, вискакували, бо не раз арештували, не допускали.

Пит.: Як у Вас люди зустрічали революцію?

Від.: То хто як. Хто любив. Це, бачите, тут два слої було. Революцію зустрічали ті, що без землі, бо було ж гасло, „Земля — селянам, а фабрики — робітникам!" А в кого забирають, так, як ви знаєте, в багатьох забирали, то давали, то ото така річ, знаєте, як давали землю, забирали землю. І давали — є тільки хата, більш нема нічого. Хата, там, може, десь яка шапочка, така чи ще дров положить там чи що. А землю давали, давали їм і корову і коня. То в нього ж нікуди було, то на подрвір´я була там груша чи що, то він коло груші. У мене взяли, другому дали, а йому ж — ні в хату не заведе, ні в ту шіпку — то він привіз і сіно, перекинув коло корови й коня. І він там пропав чи хтось, може, забрали в нього, побачили, що він не може господарювати, то забрали в нього, десь комусь другому дали. Таке було. Страшна, страшна річ.

Революція була, як почалася, в мене два брати було, унтерофіцером і ходили — такі шаблі були — за шаблями ходили. А вже революція як стала, так навіть і всі пішли, прийшли, позабирали шаблі, позабирали все, все в кого револьвер був, то позабирали це ті, що революцію вибивали. А вже як прийшли — я не знаю, як ці хлопці — гетьманці прийшли, гетьмаці прийшли. То ті, що робили революцію, гетьманці також робили, я сам у гетьмана служив, ну не то робили, так, значить вони всіх тих, що забирали ото корови, коні, то вони прикликали — це я бачив своїми очима — зібрали їх у волость (у нашому селі волость була), то ті як дали їм ото, то вони ходили там забирали вже зброю в кого, шаблі, погони обрізали (це революція почалася), а потім їх стало більше й більше, землю почали повідбирати, відбирати, поділили землю. Це приблизно до 29–го року вони господарювали. Кому землю давали, то вони господарювали. А потім, як почалися в 29–му році колективізація, то вже тим, що землю позабирали, то їх запрошували. Які

пішли, а які не йшли до колгоспу. А потім щось получилося, що не вдавалася та революція, що Сталін приказав, „Распустити колгоспи!" І ці колгоспи почали розпускати, і люди стали задоволені. А потім, як побачили, що діло пропадає, коли почали робити, то треба робити, то вони знову повернули всіх, а цих куркулів, тих, що землю забирали, а колгосп не приймали, то їх почали сплавлювати, десь висилати, то на Сибір там пару родин вишлють чи що, залякувати. І ті всі, що були бідніші, що землю забирали, то вони всі пішли в колгосп. Пішли. А ці, куркулі, то приймали їх, для того поприймали, щоб усіх загнати, що, мов люди заможніші вже пішли в колгосп, щоб усіх загнати, то вони загнали всіх у колгосп. А тоді тих, що були порозкуркулені, в кого землю забрали, вивезли їх усіх на Сибір, всіх на Сибір, і там вони десь і пропали. Завезли їх десь, бачите, розділяли — крукулі, і підкуркульники, і середняки, і четверта стадія біднота була. То крукулів загнали, як то кажуть, це й так воно й агітували, що „куркулів на Соловки, а підкуркульників — під Соловки," значить, розігнати їх, і вони там майже всі пропали, вимерли. Дали їм там пилки, сокири, там: — Будуйся!

В ліс вивезли. Там же зимно. І мало хто вернувся, хіба з дітей де, та розказав. А то всіх, всі пропали. А ці заможніші, ці бідніші, то тих порозгонили. То вони стали на фабриці, а в селі став повний колгосп. Ніхто їм не мішав уже. Уже вся земля зроблена була державна.

Пит.: Вибачте, а як це говорили, „Куркулі на Соловки," а підкуркульники?

Від.: — Під Соловки.

Пит.: А! Під Соловки.

Від.: Під Соловки. Значить, „під Соловки" це розігнати їх тут під Соловки. А бідноту на місці „почнуть качати, поки начне кричати." Так воно й було, знаєте, що оце загнали, подавали землю їм, а потім почали в колгосп заганяти, позагонили, та біднота вже не вирветься нікуди. Оцим крукулям, що їх так ото, то вони, як поїхали, розігнали, то, може, десь повстроювалися люди то робили, а ті бідаки в колгоспі так ото і до сьогоднішнього дня там. А ви мені казали свою біографію...

Пит.: Ну говоріть.

Від.: То так в 31–му році, коли засновалися вже колгоспи, то мене не приймали в колгосп. А є такі, що я слижув у гетьмана, то тих позбавляли виборчих прав. Я не мав права голосу, і тому в громаді бути. То господарка в мене була, там щось, чи три чи чотири десятин землі. Бідно, бідно жилося. А все таки прийшов той час, що останнього треба сплавляти, щоб на селі не було ні одного, щоб не був у колгоспі. Бо була господарка, наклали раз мені хліба. Я виплатив. Другий раз уже в мене не було чого платити, наклали й другий раз так саме податок такий самий. І я не виплатив, пішов до голови сільради, в сільраду пішов, кажу: — Голове, (голова був молодший на рік від мене) кажу, слухай, Трохим Іванович — у нас так називався, кажу, що в мене нема чим платити.

А він каже: — Знаєш що? Ти не виплатишся. Як хочеш, то тікай.

По приятельські так мені каже: — То ти тікай!

Ну що, ну, правду й сказав.

Кажу: — Ну, дай мені посвідку, щоб я міг чим–небудь, бо в мене й воєнний білет забрали.

Зовсім обеззброїли мене, куркулем зробили й квиток забрали. То я — як рятуватися? Коли він мені сказав, що ніяких документів не дам і тікай відціля. Він не сказав: — Тікай — а каже тільки, що не оплачуся. Він дав зрозуміти, що я не оплачуся, а там арештують, засудять і все. То я прийшов додому, а ще там у селі вітряк один був — млин, той, що мололи так людям. І там він не мав права молоти без посвідки сільради, щоб з сільради посвідка була, щоб посвідка була. То я пішов до того млина, а там, як хтось хоче змолоти, так іде в сільраду, й дають посвідку, й пишеться олівцем, кладеться штамп і печатку. Я пішов, а там ще був також з таких більш–менш довірчивих людей.

Кажу: — Слухай, то й дайте мені одну посвідку. (Ту, що йому давали, комусь давали, а олівцем написана, а штамп і печатка є.)

То він мені одну посвідку, і я витер те, що олівцем написане. Написав посвідку таку, як мені потрібно було. І я по тій посвідці аж у Середню Азію добрався. В Середню Азію приїхав я так, приїхав, прийшов уже з посвідкою, бачу, що вже мені тут не місце. На другий день попросив там сусіда, що мав коняку.

Кажу: — Відвези мене на станцію Миргород.

Там Миргород є. Він мене відвіз, і я ото поїхав в Середню Азію. В Середню Азію я їхав через Бахмач (станція є,) потім через Вороніж, Ташкент, Коканд, Джалабад, там уже станція під китайським кордоном, що вже далі нема, нема куди — там гористість. Такі, як ото показують, ото як сані, те саме там під Казахстаном. Це саме. То туди доходив якраз потяг, і потяг той, паровоз, не був спереду причеплиний, а попихав задом, бо там депа не було, бо там вугілля було — шахта була. То там ото, значить, туди поправлять вагони, він задом їде й забирає. То я туди аж добрався до того Джалабаду, і там станція Ханабад, а я на тій станції Ханабад встав. Там уже мій брат був в Середній Азії. Це за Ташкентом яких 500–600 кілометрів, може. І я там став вапно випалювати, такий камін білий, випалював вапно. І я там на тій станції встав. Це було в вересні місяці, це в тому місцяці, 18–го вересня, пригадую, що я з дому зірвався. І я побув до 32–го року, травня місяця там. А потім в травні місяці я списався з Кримом, а там мій племінник був, мого брата син був, бригада була в них карпентерів таких. Я написав, кажу: —Чи я не міг би до тебе туди приїхать з Криму?

Він каже: —Приїжджай, каже, тільки роботи вже малувато!

І я ото вибрався в 32–му році в травні місяці, і взяв собі маршрут із Ташкенту: Москва–Севастопіль. Значить, у Москві, як я взяв у Ташкенті, а цей потяг іде аж 2.000 кілометрів, іде аж у Москву без пересадки. І коли я пересяду ще в Москві на Севастопіль (це над Чорним морем Севастопіль,) то я поїду туди. Я розкажу, чого я аж у Владирище(?) поїхав туди. Коли я їхав із Ташкенту, це за Ташкентом там і Андіжан є і Коконд. У Ташкенті я брав квиток цей вже популярніший. То я як виїхав, це Голодна степ, це туди їхав, там Голодна степ, де я 12 днів Голодною степ´ю їхав. Там такі є пустелі, там Аральське море, де Шевченко був на засланні, я понад тим морем їхав. І коли відтіля доїхав на Вользі в Сизрань, в Сизрані пересів і їхав на Москву. Ні, не пересідали, тільки остановлялися, бо я кажу, що без пересадки. Їхав, там за Москвою була Мордовська республіка. В тій Мордовській республіці, а вже травень місяць, жито стояло, я бачив, ну таке завбільшки, може, колосочок такий —чотири зернині чи стільки і піски, а на станції хліба стільки хочете можна було достати. На станції носили мордвини, то Мордовська республіка. То я в тій Мордовській республіці, то хліба стільки вигодно можна було купити. Приїхав я в Москву. У Москві треба пересадку мені зробити на Севастопіль, то я здав свої речі в багажник, а сам пішов на базар. На базарі зустрічаю своїх двох селян, за якихсь 1.000 чи більше кілометрів приїхали.

—Чого ви приїхали?

—По хліб.

З Полтавщини чи там з України приїхали хліб купувати. Що ж вони носили? Свого виробу, свого виробу полотно, ті, що ткали жінки там, пряли, ткали, та рядна. Ну, а на базарі хліба стільки, стільки вигідно можна купити, з міняти же там, може, там мука чи борошно називалося, то тяжко вже десь, я не бачив, а хліба скільки вигодно можна купити — печеного. Я там не знаю, скільки я був, чи доби, чи може й доб не було. Тоді я сідаю, де мій потяг, а мені ті селяни сказали, що не їдь, не їдь на село, не їдь. Ну, я послухав їх, бо я й не їхав. Я їхав на Севастопіль, а все таки поцікавився, що знаю, що вже в селі робиться. А вони були такі більш–менш, що можливі. Приїжджаю я в Харків, а в Харкові — простягають руки за хлібом. На Україні. Простягають руки за: — Хліба! Хліба! Хліба! Хліба!

А там уже не випускають з того. То хто там кидав, кусками кидали там. Боже, ну, подивишся, знаєте, то ж трагедії. То я відтіля поїхав, не ставав у Харкові, поїхав прямо на Севастопіль. До Севастополя я не доїхав, щось, 50 кілометрів, а бувша тоді столиця татарська Бахчисарай. То я в Бахчисараї встав, там ото мій племінник був. У Татарській республіці вже, вже хліба можна було, так не той, а печеного можна — піти стати там в пекарню в чергу там чи що. Уже можна було достати, достати хліба. То я там пішов, найшов свого племінника. Племінник уже також без праці. Ото мені писав, а то каже: —Не стало роботи, нема нічого.

То я став, поробив, там така трава шерфей, що вироблялася для медицини. То я поробив там сезон, там місяць чи два, а як тієї трави не стало вже, не стало, значить, вона використали вже її, вже виссали, випарили її стільки їм там треба, і поки вона була, росла. А потім я сідаю відтіля, їду й не знаю куди. Сідаю в потяг і їду в потязі, питаюся в людей: —Де тут можна працю знайти?

Одна жінка мені каже: —Тут, каже, є комуна, спеціяльне комунарне господарство було, там потребуються працівників.

Мені чи комуна чи до комуни, я їсти хочу, чого–чого робити, знаєте. Я встаю, пішов до тієї комуни. Приймають у комуну на працю. Ну, що ж, там саме молотьба. То я попрацював там, молотьбу. З комуни хліб забрали. В комуні були, були свині. Годувати свиней уже нічим. Комуні не дали більше, а то ж там би комуні треба було б хліба, щоб їли, а то ж там таке, на трієр такий чистили, то там горошок той чорний, там зернятко якесь, те мололи, воно таке гірке — я їв — було. Свині почали дохнути. А тут остання стадія була, куркулів ліквідувати зовсім. І по тих радгоспах скрізь комісія була. І от комісія, якраз чую, що кажуть, що буде комісія, перевірятиме, хто такий. А документів уже нема ніяких таких — фальш і на фальшивих документах. То я побачив, що біда, і знову сідаю і їду на Полтавщину, ближче до свого села, до свого району. Там на станції побачив хлопця, що там був також червів, черви такі, що шовк робили, та там.

Кажуть: —Ходім то туди, там, може, на працю поступиш.

Пішов я. Прийняли мене на працю. Коли й там так саме, що перевіряють. А тут є ліс такий, а там треба пильщиків, що пилкою тягають, дерево різати на дошки.

Кажуть: —Хто такий пильщик?

Чую, що комісія тут, хоч ви не вмієте, а треба казати, що вмію. Ну, й другі там такі. Пішли, побули ми там щось дві неділі там. Чи пиляли, а там комісія вже прийшла. Приїхали господарі відтіля, перевірили, що наша праця нікуди не годиться. То нас знову забрали, а комісія та пройшла. Це приблизно в 33–му році це було. Це в 33–му році. І забрали нас туди, там нам давали по 600 грам хліба, а на дітей щось тільки приварок давали, то я тільки сам був, а потім жінку забрав. То ви знаєте, голод це найстрашніший був. Як ви підете полем, а хліб такий уже начав пшеницею таки великий, вже почали жовкнути, ж ще не вспів, ще тільки наливатися почало зерня. Дивися, там лежить — з голоду вмер, там лежить — з голоду чоловік умер. І хто він такий, а його знаєте, як умре людина з голоду, то його як розумне, то отаким, то так та комісія ходила, то яму вириють там і там його закопають, і там йому й те. Бачите, це трагедія, та й годі. Щоб вам розказати це, писати або, щоб вимітити, то треба, може, написати таку книжку. Це я перескакаю все. Так що ви від мене мало чого.

Пит.: Певно ще багато і ще більше будем знати. Чи пам´ятаєте в якому місяці Ви були в Москві?

Від.: Приблизно в травні місяці.

Пит.: Тридцять другого?

Від.: Тридцять другого.

Пит.: А де ж була та комуна, в якій Ви найперше почали працювати?

Від.: На Полтавщині.

Пит.: Ця перша?

Від.: То почекайте. Яка це перша?

Пит.: Бо Ви казали, що в Криму одна комуна.

Від.: У Криму то комуна.

Пит.: Але, що в одну комуну.

Від.: В одну комуну, так. Це комуна, це на Полтавщнині, в Конграді.

Пит.: А тоді звідти?

Від.: Звідти, звідти я поїхав уже, як почув, що будуть перевіряти, то я переїхав на Полтавщину, тільки в свій ближчий район, сусідній мій район. Ну, яких 100 кілометрів. Приїхав, то там хлопці побачили, то мене ото прийняли хлопці до себе. То я там ото в 33–му році, вже як правдивий голод був, то я там у Миргороді був у шовкотресті.

Пит.: Скільки Вам давали їсти?

Від.: Мені давали 600 грам хліба, тільки 600 грам, більше ні, і приварок. Ну, хлопці крали там, радгоспна картопля була, то хлопці ключі поприробляли та крали картоплю, то й мені там давали щось пару картоплин чи що. Ну, голод, уже почали мене на ногах водянки такі, знаєте — набігає й лупається, набігає й лупається. А тут вже посіла в тому самому радгоспі картопля, то я лазив ноччю, полізу та нарию картоплі та наварю. Вже тут потім уже жінка моя приїхала, також пухла була. Страшне було. Страшне було. То я тієї картоплі як наварив, такий чавун великий, та й чуть сам не виїв, то мене чуть не розірвало. Та що там. Пішов до лікаря, а лікар каже: —Що таке?

—Картопля.

Каже: —Якби ще трохи, то твій би шлунок.

Обтяжив шлунок. Я й сьогодні не чую, я сьогодні їм, їм —тільки бачу, що я багато з´їв, а не чую, що я, що я з´їв від голодівки.

Пит.: Чи бувало таке, що радгоспники вмирали також?

Від.: Ні, там в радгоспі ті, що там робили, то хліба давали, то ті ні. А ті, що ходили понад радгоспом, їх не приймали. Всіх же не можуть, всіх прийняти. А приймали стільки людей, а туди приходили там такі селяни з нашого села, такі гарні люди були, такі заможні і чесні, пухлі такі, та страшне, страшне, страшне. А на селі, от у нашому селі, це мені вже розказували. Я не був в селі. А розказують, що як ходять голодні, то приказ такий був, щоб ніхто не пускав ночувати. А клуні такі —стодоли такі —були в господарів (там полову сипали тощо) або хати такі, як зимно ще було. То в хату їх усіх, щоб в одній хаті були. На ранок половина їх вимре, то фіра під´їздить. Хто жив остася, а хто ще такий ворочався, і того скидали на той, і всіх на цвинтар везли, і там яму копали, і там засипали. Та мій брат у мене, два брати з голоду вмерло. В одного троє дітей вмерло. То казали мені, розказували, що брат ходив та: —О, дайте мені їсти! О, дайте мені їсти! — То що ж? Що ти зробиш? Де його й забрали.

Пит.: А яка частина Вашого села пропала?

Від.: У нашому селі було якихсь 2.000 осіб. Яких 500 душ умерло з голоду.

Пит.: Страшне.

Від.: Так. Так. Страшне.

Пит.: А це голівно були чоловіки чи жінки, малі чи старі, чи хто?

Від.: І діти. Всі. Всі.

Пит.: А кажете, що в Татарскій республіці обстановка була як?

Від.: В Татарській республіці? Та де. В Татарській республіці хліб був. Небагато було, але можна достати було.

Пит.: А як Ваш брат опинився в Середній Азії? Його також розкуркулювали?

Від.: Розкуркулювали. Його розкуркулювали, приїхали. Ми не в одній хаті, ми жили по сусідському. І ми не грали в карти в неділю. Знаю, з церкви прийшли, пообідали, й до мене прийшли сусіди. Зимою. Це в грудні місяці. І в карти грали. Коли сидимо, коли в нього на подвір´ю щось таке за філіра. Ми заглядаємо, коли ті, що розкуркулюють, і в брата забрали все. Тільки в брата не було в жінки дітей, а в нього приманка була, прийняв він з бідного роду. То вони оставили хату, а барахло й корову й кобилу й барахло яке там, все забрали. А він, як побачив, то він уже і в хату не ходив з моєї хати, та в сусіда переночував та на другий день сусід вивіз його в Миргород на станцію. І він поїхав також в Середню Азію. Там були вже раніше люди поїхали, то він поїхав туди до них. А як же б тоді до нього я поїхав? Я знав, бо переписався. Я поїхав там у Середню Азію.

Пит.: Чи була небезпека, що хтось може донести на Вас, що Ви без права голосу?

Від.: Та чому, чому не було. Бачите, я поїхав у Середню Азію, як поїхав я в Середню Азію, то там на вапновому заводі, де вапно випалювали, то там приймав такий комітет робітників. Так обов´язково треба, щоб посвідка в Вас була, бо в Вас не буде посвідки, Вас не приймуть туди, а в мене посвідка ота була, що я взяв у млині, написано, що бідняк, робітник там, чи як там. І мене прийняли по тій посвідці. То я вже там пройшов як робітник. То я по тій посвідці, як приїхав, то я був уже тут десь як той, то я показував ту посвідку, як бачив, що можна показати, а як небезпечно, то я й не показував. А як я показав ту посвідку, що я належав до робітничої як робітник, не селянин, а робітник вже, то мене приймали, приймали тоді в посвідці, що можна прийняти. А вже далі, то вже поїхав я вже сюди, як приїхав у оцей шовкотрест, оце де в 33–му вже голод мене застав правдивий, то я вже там найшов, найшов другу посвідку, таку, знаєте, що вже йнача була. Там хлопці мені підробили. То вже тоді не було страха.

Пит.: Вертаючися до революції, Ви говорили, що гетьманці зігнали всіх?

Від.: Так, так, так, так.

Пит.: Можете доказати це?

Від.: Ну, гетьманці, гетьманці були ті, що революцію робили, а в селі різні ж люди бувають. Ви з компанією, а село велике. От, знаєте, як прийшли гетьманці, то багато пішло, офіцери були такі, а це як гетьманські приїхали, більше все офіцери приїхали. То вони, як приїхали офіцери, вони тоді список зробили, ці селяни, вони водили просто по

списку, де хто, хто то забирав корови або щось—небудь, або що, водили й тих хлопців зганяли всіх до волості, і там їм наклали два карцери, такі дві кімнати були, що там їх позамикали, а тоді викликали і питали що таке, брав там чи ні. І чи брав чи не брав, а кожному давали, клали й били. І так випускали, не то що там забирали або що, тільки побили нагайками такими. Там і очі повибивали, є такі, що чорт його знає. Біда була та й годі. Революція. То страшне.

Пит.: Чи це дуже розсердило селян на гетьмана?

Від.: *Yes.* Селян? Та безумовно, безумовно. Бачите, слой людей і таких і таких є. Так що я поїхав уже при німцях у своє село, то мої колеги мене вже незлюбили, бо вони вже зійшлися в той колгосп, а я при німцях, як вернувся в своє село, в свою хату відразу. І там, де весілля гуляли, то і мене кликали туди, то вже прийшов в колгосп, а вони, ті селяни, що нікуди не тікали, то вони мене так ненавидили, бо вони мене боялися. Я приїхав, як вернувся в свою хату, то вони... Я їм нічого й не робив, а взагалі вони що кляса на кляс. Бідніша кляса не любила заможніших, а заможніша вже майже розвалилася, знаєте. То революція зробила все.

Пит.: А чого це Ви пішли в гетьманці?

Від.: Бо мені сумління дозволяло, бо ж бачу, що ті ж революцію робили й бачу, що хто такі: злодії такі, всякі, якісь такі, а в нас така господарка. Я мусив піти.

Пит.: Обороняти?

Від.: Так. Бачите, ви уявляєте, що таке 18 років? Вісімнадцять років це людина, куди хочеш. Бачить, що приїздили поодівані, з карабінами, із шаблями. А чому я не сяду на коня, і можливість є? Хоч мені, може в останній час, то я позбавлений виборчих прав, бо я був у гельманців зовсім мало, то я побачив, мені там не подобалося те, що вони робили. Викликають із села, що то хто — я ж казав же — взяв корову чи що там таке. Його за ту корову били. То, місто того, щоб йому, як він хоче, жити, дай йому, хай він живе, а ти бери владу в свої руки, вже як гетьманці, бери там вже владу в руки чи що. Ні, вони: —Треба, треба лупити.

І ото я бачив: із нашого села служили два брати бідні на пароплаві „Марія" на Чорному морі. І над Чорним Морі на тому пароплаві посвтала революція. Ну, й коли їх там те подушили гетьманці, й ті брати, брати прийшли додому, їх гетьманці арештували. Значить, що вони на матросів то лають, і пригнали їх у сотню туди, де я був ото там. Ну, добре, що не били, знаєте, що тільки. Ну, що ж, вони служили. Хіба вони винуваті? Хіба то вони робили? Як хтось робив, то вже ж вони підпорядковувалися своїй директорії. Мусили щось робити. То не були їх, то мені ця річ, думаю, якось так. То я кажу, що, мабуть, а якраз уборка хліба підходе, це в 18—му році. То я пішов у канцелярію, кажу, що якраз уборка хліба, то я хотів би піти на уборку хліба. А там писар був такий, Левицький —знаю фамілію.

—Що, каже, не хочеш тут бути?

—Та чому там не хочу?

—Як хочеш іти — йди.

І так я ото побув у гетьманців. А я пішов принципово, знаєте, що бо в´язниця була — тут касарня була, а тут в´язниця. І повна в´язниця людей, і на вікнах сидять, сюди дивляться, а ці відціля беруть та стріляють так ото в ті вікна. Там куля рикошетом, там же цеглове все. Там багато роблять, та й там не було таких. Хто що любить, знаєте. Хто що. Якщо хочеш бути, боронити щось таке, то борони, а люди сидять замкнуті, і туди стріляють, для мене то не подобало.

Пит.: А чи Вас вчили якось, виховували гетьманці?

Від.: Так, вчили нас — марширували, марширували там. Ну, мало вчили, мало. Там, може, такі пости, десь такі неважні пости. Бачите, там більше, більше ці, що досвідчені вже були такі офіцери; так ті виїздили на район, а оставалися такі молоді, десь майже якісь там, чи на кухні, чи що там таке, десь варту займати, то нас ото на варті тримали. А ті їздили десь там, може, повстання яке, або десь замітили хтось там те, хтось там щось таке небезпечне. То ті їздили. Що вони там робили, то...

Пит.: А політично, чи Вас гетьманці старалися політично переконувати?

Від.: Ні, абсолютно нічого.

Пит.: А офіцери були по—українському чи по—якому?

Від.: В них воділь(?) був, українець був. А росіянів не чув я, щоб на російській мові. Навіть ще німці там були, там ще те, що німці при гетьмані, ще німці були. То

гетьман, гетьман його тоді покликав, сам він там німців на допомогу покликав, то три сотні (це рахувати, сотня була це для охорони), так що щось пару німців я бачив там. Що вони там робили, я не знаю.

Пит.: А що народ думав чи чув про Петлюру?

Від.: Петлюра зовсім популярний був. Моїх три брати в Петлюри служили. Петлюру шанували. Махна тільки не було, а Денікин був. То Денікин і небагато було. У кожному селі, знаєте, це такі хлопці, що підуть щось там таке, то були. І в Денікіна були хлопці, а в Петлюри багато було, в Петлюри багато було. Там, якраз залізниця якихсь 14 чи 15 кілометрів проходила, так там проходили партії. Раз більшовики йдуть, там такий Григорієв був такий То питають сьогодні: —Чи то не стріляють?

—То Григорієв наступав там від Кременчука.

Там Кременчук був. А другий раз, то хоч там петлюрівці, то ще... А потім уже, Петлюра як зайняв ото, там побули петлюрівці, петлюрівські гроші вже вийшли там були. Які вони там не були, дешеві чи недешеві, але були вже. Страшне.

Пит.: Чи якось за Петлюру співали, чи таке могло бути?

Від.: Ні. Тоді можна там, а потім, а потім уже ж, знаєте, той, то призиралися. Бачите, я в гетьмана послужив мало. Мене позбавили виборчих прав в 22–му році; то я до 35–го, до 37–го року, я не мав права в громаді голосу, бо збори скликають, а мені не дозволили. А вже в 37–му році, як на дорогах. Так. Подумайте, може, ще що–небудь там.

Пит.: А хто в Вас підтримував більшовиків? Це ті самі, що говорили раніше, з біднішого слою?

Від.: Так. Були такі, що й з заможнішого строю підтримували. Але він підтримував себе, чи як, бо хотів підлизатися. А як його використав, як вже щось, він був грамотніший , або що то тоді його не ліквідували, не ліквідували.

Пит.: Чи в Вас були повстання проти більшовиків?

Від.: Не було, не було в нас. У дусі, може, були, а щоб робили повстання. Може, в других де місцях, а в нас не було. Що там нема нічого?

Пит.: А чи в Вас відібрали землю відразу по революції?

Від.: Як відбирали землю, забрали саму попід селом, забрали, ніби нам давали. Кому наділяли землю, то давали по десятині, по гектарові, а в кого відбирали, то тим оставили по півтора гектара. То в нас було сім душ (нас три брати було, два жонатих, і я з ними —сім душ) то в нас було 10 1/2 десятин землі.

Пит.: Це для всіх?

Від.: Для всіх. Для цих семи душ. А то брати вже окремо, які окремо два були, то тим само собою дали землю.

Пит.: А в Вас партійний апарат, сільський уряд, з яких людей складався, з місцевих чи з приїжджих?

Від.: З місцевих людей, а керівником був десь хтось приїжджий якийсь.

Пит.: Українець чи хто?

Від.: Якийсь я знаю, що був у нас був литовець.

Пит.: Латиш?

Від.: Латиш був. Знаю, що латиш був. А з своїх селянських, може, деколи такі, дрібніші. А найголівніше, як там був комітет якийсь чи що партійний, то він був більшість із латишів, росіянів, якісь приїздили.

Пит.: А як це виглядало, коли в Вас відібрали право голосу? Чи це було на мітінґу чи на зібранні?

Від.: Рішив комітет, рішив комітет. До цього. Коли обкладали селян податком, то мене вибирали керувати зборами. І от я по стороні селян був. Як голосувати, то я завжди провалював те, що вони пропонували, щоб там податок якийсь дати. І проголошують: нема, в нас не пройшло. На другий день вони зібралися вечером, там комітет уже партійний, зібралися, уже позбавили мене виборчого права, бо щоб мене вже не вибирали керувати зборами, бо не пройде. А вже, як мене збили, на другий день пройшло. Що вони хотіли, те й зробили. Так що справа така була.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові, можливо, можливо. При НЕПові можна десь достати й матерії, і люди трошки там —пару років —пожили: й з'їли ліпше, і сходили ліпше, і щось

справили. А потім вже, після НЕПу, то до колгоспів доходило, то там те все провалилося.

Пит.: Як довго в Вас у селі існувала церква?

Від.: Церква існувала до 35–го року. В 31–му році мене розкуркулили, то як пішов, чув щось таке, що в 34–му чи 35–му закрили, розбили її, зірвали все, щось таке.

Пит.: А у Вас правили після революції по–українському чи по– слов´янському?

Від.: Після революції? По–слов´янському. Це вже по–українському стали правити пізніше, то довго, якось довго не правили. Мало, мало було, щоб правили по–українському, а більше по–слов´янському.

Пит.: Чи Ви могли б описати ці мітінґи й збори, коли старалися намовити селян піти в колгоспи? Які до Вас агітатори приїжджали, що Вам говорили?

Від.: Збирали, збирали, по куткам вулиць, і зберуть і спеціяльно приїздить, скликають усіх — і жінок — ходять і ходять, поки щось таке або зроблять або не зроблять. До того, що люди вже вимучені, так що хочете й робіть, знаєте. Ішли, а хто не йшов. Там вибирали, там висмикали. Кажуть, що той мішає щось, або налякають його або позбавляють виборчих прав, так як і мене ото, знаєте, позбавили. І люди тоді начинають рухатися.

Пит.: Щось людям обіцяли, що жити буде ліпше?

Від.: Ну, аякже. Жити ліпше. Що там. Зразу, як не хотіли люди йти, так, а деякі пішли. І вони не обкладали їх ніяким податком, а хліб, землю дали попід селом. Вони зробили собі, зробили собі жнива, зробили. Хліб стільки вивезли, а потім дали на кожну душу по стільки, що хватає на цілий рік. І для свиней дали і для курей дали. Дали. Оце поки дали. А другий дивиться, дивиться, та й чого не піти сюди. І отак, як заманили всіх людей, то те все відпало, а що заробив... Трудодні ввели. Заробив — дали, а не заробив — не дали. І то люди тоді почали вже, хоч–не–хоч, а треба робити, треба заробити щось.

Пит.: Чи в селі було багато донощиків, сексот?

Від.: Цього, цього зілля, я думаю, стільки хочеш. Цього зілля, такого, що. Там, де три, де чотири, там і четвертий чи п´ятий уже й донощик. Та донощиків стільки хочете.

Пит.: Чи Ви особисто мали труднощі з Чека або ҐПУ після цього, як Вас позбавили виборчих прав?

Від.: Ні, нічого мені такого особисто. А як в колгоспи почили зганяти, то багато не йшло, я ж з товаришами товаришував, а хлопці не хочуть іти, то мене призивали разів два чи три в сільраду: — Ти там між хлопцями агітуєш, щоб до колгоспу не йшли.

Та я нічого й не казав, а просто хтось, видно, загітував. Я цього не робив. Бо то страшно було.

Пит.: А як це Вас могли розкуркулювати, коли в Вас всього було три брати, а 10 десятин?

Від.: Нас було п´ятеро, а це вже останнє. Ну, це вже треба когось у колгосп, або засудять. Наклали на вас хліба раз. Ви не виплатили, то треба зриватися, або сиди, поки тебе засудять, що ти не виплатив. Ті три брати було в колгоспі — пішли зразу. Найстарший пішов і підстарший — не приймали також без гетьмана й той був, а то й я, а ще два брати, старші за мене, цих також тимчасово прийняли, щоб люди йшли в колгосп. А вже, як загнали всіх, то їх повикидали всіх з колгоспу, всіх братів, всіх викинули з колгоспу. Там для того зганяли, щоб люди пішли: — А чому, мов, чого той пішов, а чого ти не йдеш?

А є такі, що бідні, що мало йшли. То він зривався десь, кудись їхав, десь щось робив, поки можливість була поки. А тепер останній час, то вже й не можна було й поїхати, бо як без посвідки, ніде там вас не приймуть на працю. Треба від сільради, щоб тебе сільрада відпустила.

Пит.: Чи в Вас був який–небудь спротив колективізації? У деяких околицях то були такі.

Від.: Не хотіли йти. Ну багато в дригих селах було так — у дзвони дзвонять. Чого? Збори скликають. Люди не хочуть іти, та в дзвони дзвонять, знаєте, як на пожежу ото, раз дав „Бов–бов–бов–бов!" І люди біжать, знаєте, туди. Хочуть збори скликати. А тоді люди позбігаються і не хочуть сходитися. А потім узнають, хто там що робив, через день, через два, кого там забрали.

Пит.: Чи було таке, що комуністів, активістів вбивали чи що?

Від.: Може, де в другому якому місці й було, а в нашому селі, особливо тут, не було такого, щоб не чув. А таке щось десь чути, що було щось десь забивали. А в нас не можу сказати, щоб десь забили.

Пит.: Так в радгоспі, як стерегли поля, щоб люди не крали?

Від.: Ну, поля, то об´їждчики там були, об´їждчики, знаєте. Там спеціяльно ж на коні їздив об´їждчик. Він їде, їде кругом, а як треба, до рана сидить, а як чи копи, чи картопля посаджена, чи кукурудза була посаджена, чи чогось там таке, то там обов´язково був об´їждчик такий, сторож. Так люди їшли туди з поля, з роботи понад кукурдзою, і хтось там, може жінка якась, вирвала качан чи що, він мусив заявити, бо як він не заявить, то хтось на нього, якщо він бачив. І, дивись, за один качан кукурудзи засуджували його — на рік, чи на два, чи на три. Яка людина. Там же дивилися по катергорії людини — яка категорія. Чи вона з біднішої чи з багатшої, із заможніших там. Така біда.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ні. Що я можу додати такого особливого? Одним словом, додати можна, що біда була та й більш нічого. Ото якраз у ті роки, в голод, то дійсно, що був голод. Не можна казати, що не було, а був.

Пит.: Дякую.

Від.: Прошу.

Olena Lyskivs'ka, b. 1922 in Kiev, the daughter of an electrical engineer and "so–called old Petliurist" who was arrested and exiled in 1929, returned, and was again exiled in 1934, returning once again at the end of 1941. Narrator finished a ten–year school in 1940 and entered Kiev University. The war interrupted her studies, and she was taken by the Germans. Narrator's grandfather, who was later dekulakized, had been a strong believer in education and managed to have all but one of his children educated before the revolution. In order to protect the mother and children, narrator's parents were divorced in 1924, although they continued to live together. Narrator describes the national Communists of the 1920s as idealists, who "were all destroyed, because, although they were Communists, they were also Ukrainians." When Postyshev came in 1933: "This was the end, so to speak, of even the nominal independence of the Communist Party and program. After that there were *pogroms* and arrests... Then there were the years 1934 and 1937. This was the total destruction of so–called Communist Ukraine." As a student, narrator always had to write her autobiography for the authorities, so that they could check her social origins. The level of education in her Ukrainian–language school in downtown Kiev was high. All through the 1930s there were more Ukrainian–language than Russian–language schools in Kiev. In 1931, narrator's family moved to Vladikavkaz, now Ordzhonikidze, and in 1932 moved to Boiarka, a town 22 km. from Kiev, stayed there almost a year, then returned to Kiev in the Spring of 1933, where they lived in a small apartment. At this time, her father, who was not permitted to live in Ukraine, resided in the Kursk region. Conditions in the city were very difficult, and the family had to use what little money they had to buy on the free market and, from early 1933, the so–called commercial bread, which usually required standing in line all night. "Mother was weak, and those lines (for commercial bread) absolutely exhausted her. I still couldn't go, because I was still only twelve, and I would have been smothered in those lines. I would not have been able to get anything there." Punks (*urki*) terrorized the bread lines. Usually, the mother was able to get a kilogram of bread for the family every third day. Narrator was able to get something to eat at school, but her four year–old sister was undersized. She also describes the *torgsin* with some bitterness. In school the children were forced to shave their heads because in their weakened state most were infested with lice. Soon thereafter there was a typhus epidemic in her school. During the famine "very many died in Kiev," mainly peasants who came there from the countryside, but the urban population did not starve to death. The police tried to keep peasants out of the stores and, where possible, get them out of the city. Narrator's mother refused to buy meat in the bazaar during the famine because of rumors that the sausage was made of people. Narrator's knowledge of cannibalism is indirect, both from literature and from her aunt, a doctor who worked in several villages and whom narrator visited in 1934. At that time, narrator saw many closed up houses in the countryside.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я Олена, прізвище Лисківська. Я народилася в Києві в 1922–му році. Батько був інженером–електротехніком, мама працювала вдома. Батько був арештований, висланий в 29–му році. Потім повернувся, але знову був висланий в 34–му році. Йому заборонялося жити в Києві аж до початку Другої світової війни в 41–му році. Він повернувся до Києва в кінці 41–го року. Тоді вже перебував з нами. Я скінчила десятирічку в 40–му році, почала вчитися в Київському університеті. Війна перервала мої студії. В 43–му році ми були переміщені на Захід, спочатуку до Галичини, потім до Чехії, а після закінчення війни до Баварії, й були там.

Пит.: Яке покоління Ви народжене в Києві?

Від.: Я перше покоління, народжене в Києві. Мої батьки з Київщини. Моя мама з–під Корсуня, батько з–під Канева.

Пит.: А як можна було б схарактеризувати соціяльне походження батьків?

Від.: Батьків? Батько був походження з села. Дід був селянин, а мама була з так званої міщанської родини. Її батько був так званий міщанин. Він жив у селі, у містечку Шпола, яке недалеко від Звенигородки на Київщині. А моєї мами, вона походила з Корсуня. Вона народилася в Корсуні і там проживала.

Пит.: А коли Ваш батько здобув вищу освіту? Ще за царя?

Від.: Ще за царського часу. В його всі, брати й сестри всі здобули освіту, крім найстаршого брата. Один брат його був, скінчив Київський університет, дістав знання адвоката, *jurisprudence*, а одна сестра скінчила, тоді ще то звали „Вищі жіночі курси," то були *equivalent* університету медицини, а один брат був агрономом–інженером, одна сестра, наймолодша сестра була вчителькою. Отже, мій дід належав до тієї частини селянства, що дуже вірило в науку й вважало, що дітям треба дати якнайбільше освіти.

Пит.: А чи Ваші родичі або батько брали участь в українському русі до революції?

Від.: Мій батько був так званий старий петлюрівець.

Пит.: А це ще до революції плекалося в родині?

Від.: Можливо, воно було, може, підсвідоме, але то було притаманне й вроджене. Це як тільки почалися Визвольні змагання, то мій батько й два брати приймали участь у Визвольних змаганнях.

Пит.: По стороні Петлюри?

Від.: Так.

Пит.: А що в Вашій родині, які були обставини для такого говорення? Що говорилося про революцію, про Визвольні змагання?

Від.: Нічого не говорилося.

Пит.: Тоді?

Від.: Тоді сприймалося, як вам сказати, я не пригадую, щоб були відкриті розмови. Я знала про все, але я не знаю як. Бо, очевидно, часом, розмови провадилися вночі, тоді коли діти спали, але підсвідомо ви ті розмови чули, і вони всякали в вашу свідомість. І потім ви не знали, звідки Ви вже взнали, знали. Бо я пригадую, що перше, коли моя мама відверто зі мною переговорила, було тоді, як німці зайняли Київ. Після того вона зі мною, дуже відверто мені пояснила вже все, що в нашій родині робилося і які ми, яку ми участь приймали в тому. А до того я догадувался. Я щось знала, але я не могла конкретно сказати, бо то не було навіть цікавих родин, щоби діти знали забагато.

Пит.: А чи це було загально відоме, скажім, в Вашому товаристві, чи в школі, чи в батька на роботі?

Від.: В школі про те не говорилося.

Пит.: Значить, вчителі не знали?

Від.: Вчителі про то не говорили.

Пит.: Я маю на увазі про участь Вашого батька.

Від.: Ні. Тоді, як батька вислали, то ми претендували, що він розійшовся з моєю мамою, відійшов від родини.

Пит.: А за що Вашого батька...

Від.: За петлюрівщину, що за Визвольні змагання. За те, що він приймав участь у Визвольних змаганнях. Але його відразу не було б, так би мовити, відкрито, але пройшло яких вісім, десять років, поки хтось на нього не написав, не доніс на нього.

Пит.: Коли?

Від.: Тоді. Вже в 30–х роках.

Пит.: А після засуду Вашого батька, чи Ви мали постійні клопоти з органами?

Від.: Мама мала доти, доки вона не доказала, що він не є її чоловік, бо вона мала з ним розвід; вони якось підготовлялися до того. І вони взяли офіційний розвід ще в 24–му році. І коли його вислали, то мама показала їм, що вона має розвід, який вже був років старий, отже через те нас так не переслідували, як могли б.

Пит.: А як то в Вас, скажім, з Вашими дядьками?

Від.: Один дядько мій був на еміграції, в Празі, а другий —згинув на Сибірі.

Пит.: А чи родина тримала контакти, скажім, з дядьком в Празі?

Від.: Ні. Я його пізнала аж уже під час війни.

Пит.: А чи тримали контакти з родичами в селі, якщо були такі?

Від.: Так. Потім. Доти, доки дідуся, дідуся і бабуні не викинули з хати й не розкуркулили, ми жили в селі. А потім бабуня перейшла жити до своєї дочки, моєї тітки, а дідусь перейшов до нас жити. І потім він перейшов жити до своєї доньки, там де бабуня була, і він помер в 34–му році, а бабуня померла в 40–му.

Пит.: Що можете сказати про національний і соціяльний склад партійного й урядового апарату там, де Ви були на місці, скажім, в школі, в школі вже, чи просто в Вашій дільниці?

Від.: Щодо партійного складу, тоді ще, в той час, як я росла, ще тоді ті самі партійці так звані, вони були, може більше, то був ще період, так званої ідеалістичності. Але після 30–их років, та ідеалістичність дуже швидко випарилася з тих комуністів, особливо, під час голоду на Україні. Багато з них виступало проти того явища, й їх на Україні розгромили. Була так звана епоха Скрипника, епоха Любченка, епоха Затонського, і їх всіх знищили тоді, бо хоч вони були комуністами, вони були українці. І, звичайно, що сталінський режим їх постарався знищити. І тоді прислав Постишева на Україну. Після нього — Хрущова. Це був кінець, так би мовити, навіть номінальної автономності української партії й програми. Після того почалися погроми і чистки, почалися погроми, арешти. Ну, що ми мешкали в Києві, то ми мали родину на периферії багато, мама мала свою родину, й з батькового боку так само, то дуже часто було, що в нас ночували, в нас на помешканні ночували по три, по чотири особи з родини, які приїжджали до Києва шукати за своїми батьками, чи за своїми братами, чи синами по в´язницях. І вони не мали де зупинитися, вони зупинялися в нас. Часом, бувало, що в нас покотом на підлозі чотири, п´ять осіб спало тоді. То були 34–ий, 37–ий роки, ці роки тоді. Отже це був цілковитий розгром так званої комуністичної України. Бо тут всю так звану еліту українську, комуністичну так звану, на чолі з Скрипником, Затонським, Любченком, їх знищили всіх. Любченко застрілився і жінку застрілив. Затонський застрілився, Скрипник застрілився так само.

Пит.: Отже, за часів українізації, чи існувала можливість примирення таких, як Ваша родина, з владою?

Від.: Тоді ще не було такого, тоді твердого в нас. Отже і тоді ще під маскою тієї українізації, я пригадую, що я ще вчилася, то і „лямпа," „ґальоша," а і тоді вживалося „Г" так само. А через кілька років „лямпа" стала „лампою," „кляса" стала „класою" і „ґальоша" стала „калоша." Отже, то було ніби дуже поверхово показано, то були познаки, познаки того внутрішнього повороту, що й тут натискалося не відразу, натискалося поступово. Кажуть, що така є поговірка, що кажуть: —Тільки бути, сидіти в теплій воді, і вам підливатимуть гарячої поступово, то ви можете зваритися й не почути того.

Отже, так поступово було підливано гарячої води, хоч були хвилі такого більше, більше масового терору, який позначився розгромом цілковито. Київ в 34–му році став так званої українсьої республіки столице. А після того почався 37–й рік, арешти скрізь. Отже, тоді було виарештовано дуже багато людей, таких, що навіть я не думаю, що вони навіть мали будь–які потягнення до національних почувань, але було вимотано їх усіх так само. Отже, старалися змести інтеліґенцію і лишити елемент мало–думаючий на Україні, щоб була так звана „сіра маса," з якою легше боротися. Так само тоді почалися, почалися різні натиски, тяжко стало десь знайти вчитися, чи дістатися до університету, чи до інституту. Бо ще до 39–го року, кожний студент діставав стипендію, і так само, як приймалося до університетів без іспитів. Починаючи від 38–го року чи 39–го, я зараз не пригадую добре, почалися іспити, різні контести, конкурси так звані. Отже, до університету було дуже тяжко попасти.

Пит.: Отже, в той самий час стала контроля соціяльного походження, політичного походження?

Від.: О, вона завжди була.

Пит.: А чи вона стала строгішою в той час, чи як?

Від.: Я думаю, що вона така сама була, як і раніше. Якщо ви написали, бо ви писали автобіографію, як ви здавали свої папери до того, до інституту чи куди, то ви писали, що мої батьки такі й такі, а національність, якщо ви писали, що ви українець, то ви могли попасти до університету, або не попасти. Це залежить. Якщо було більше місць, потрібно було більше студентів, то може трошки переочилося. Якщо було загострене положення, було, скажімо, на одне місце шість чи сім осіб, ну, то звичайно,

попав той, що був більше можливіший. Я вчилася в так званій 57–ій середній школі ім. Івана Франка, що знаходилася на так званій вулиці Леніна, між Хрещатиком і Володимирською недалечко. Вона знаходилася в колишньому приміщенні так званої колегії Павла Галагана, що була досить відома. Колись то була там, то був такий пансіонат, де колись вчилися тільки хлопці таких, більш заможніших родин. І в спадщину лишилася велика бібліотека, і отим, що колись працював там швейцар.

Пит.: *Doorman*?

Від.: Так. Отже, він у нас працював у школі доти, доки я пам´ятаю. І то була дуже цікава постать. Він, між іншим, прототип однієї книжки, що називалася „Дуже добре," а потім називалася друга частина „Десятикласники." Зараз не пригадую, чи то була Копиленка чи Кириленка. Зараз не можу пригадати кого. Отже, він був прототип якраз одного характеру, одного характеру в тому, в тій книжці. Школа була цікава тим, що вона знаходилася в центрі Києва, і ми мали дуже багато вчителів, що, очевидно, були, я тепер, як я думаю про те, то я знаю, бачу, що вони були національно свідомі й були дуже сильні вчителі. Отже, скажімо, в мене лишилося все те знання, фактично, що я й досі його маю, то я мала, я дістала в школі в тих вчителів. Ми мали дуже добрих математиків, ми мали дуже добрих мовників — з української мови, літератур, з російської мови й літератури. Ми мали, я мала англійську мову від 12 років. Ми мали дуже сильний, сильних математиків, фізика мали дуже сильного. Він називався Онацький, дуже цікавий був чоловік. Мали дуже цікавого хеміка. Так само, я би сказала, що то був дуже винятковий склад вчительський. Між іншим, ту школу пізніше скінчив один з цих перших поетів. Він тут приїжджав навіть. Як ж його прізвище? Не можу зараз пригадати. Він лікар і письменник був. Він приїжджав, ну, з України сюди десь на початках 70–их років. Він був тут, я пригадаю пізніше його прізвище, зараз не можу пригадати. Отже, мова була українська в школі, хоч ми мали дуже багатий елемент не–український в школі. Тоді була викладова школа українська, бо тоді було більше українських шкіл в Києві, ніж не–українських було. В Києві тоді було дуже малий процент шкіл з російською мовою викладання. В більшості було українською мовою. Отже, навіть ті, що не хотіли говорити по–українському, вони мусили користуватися на лекціях українською мовою, а між собою на перервах говорили по–російському переважно, ті учні, що не хотіли користуватися українською мовою. Ми мали багато гуртків різних цікавих, мали літературний гурток, в школі мали драматичні гуртки, мали бібліотечні гуртки, мали різні філателістичні гуртки і так далі. Отже, дуже цікаво було, я б сказала, тоді життя, я студентка в середній школі, дуже цікаве тим, що мали доступ до книжок, багато могли читати, і дискутувати на літературні теми, на політичні, звичайно, не треба. Але дуже багато тоді дискутувалося на різні, на різні теми. Пригадую, такі ми мали теми дискусій, з того й мало й так би мовити безбожництво й доцільність і так далі і тому подібне.

Пит.: А як це все змінилось?

Від.: Тепер?

Пит.: Ні, кажу, коли Ви там 10 років ходили?

Від.: До школи? Я 10 років ходила, весь цей час.

Пит.: А як, як за цей час змінилися обставини життя, навчання?

Від.: За тих 10 років, що я вчилася?

Пит.: Це якраз ті роки, що круті зміни. Наприклад, як відбився 37–ий рік на вчительський склад?

Від.: Тридцять сьомий рік відбився на вчительський склад, що ми багатьох вчителів стратили, а багато вчителів перестали бути такими відвертими, як вони були, і багато вчителів, наприклад, деякі вчителі ми знали навіть, що багато з учнів було українців аж вже німці прийшли, тоді вже зустрілися з ними, тоді більш–менш довідалися про їхні родинні обставини. Вчителі й учні не були близькі, і так би мовити. Я дуже мало знала про родинні обставини вчителів, а вони також не стралися дуже довідатися багато, бо кожний знав, що може довідатися такі речі, що йому непотрібно знати. Отже, скажімо, ми були дуже, так би мовити, вчителів поважали, бо в школах не було тілесної кари. Бити, ніхто не бив учня, але в нас витворилася така пошана до вчителів і дисципліна. Всяко бувало, деякі вчителі такі були, що вони вміли тримати дисципліну, незалежно нічого, але переважно до вчителів була повага й пошана, і про дисципліну не було мови навіть. Тим більше, що ще було, що дуже рано ми розуміли, що

наука була єдине те, що могло нам дати пожливість ліпше жити. Але близьких стосунків з учителями ми не мали.

Пит.: Яка українська література, яка преса читалася в Вашій школі, скажім, в 20–их, 30–их роках?

Від.: В 20–их роках я не знаю, бо я тоді не читала, я не можу вам сказати. А тоді, як уже я пригадую, то куплялися газети офіційні, читалися, але переважно читалися, найбільше ми захоплювалися класичною літературою, бо це була ніби нейтральна література. Отже, я знаю, що за дуже короткий час, я перечитала класиків усіх у перекладах, і американську літературу, й англійську, французьку, й російську літературу, українську літературу класичну. Нові книжки, що видавалися, так звана пропаганда всяка, рідко, і ми не дуже сприймали цікаво, бо кожний розумів, що треба читати між рядками. І, звичайно, я пригадую, така книжка вийшла перед, ще перед війною, називалася „Людолови" Зинаїди Тулуб. Першу книжку було випущено, ми її перечитали, а другу книжку було заборонено вже. Щось там не так було написано, як вона хотіла. Як я її... Тоді я захоплювалася тією книжкою. Тепер, як я її читала, то я її читала наполовину, бо там, де була пропаганда, я її пропускала, бо я вже не могла витримати того. Тоді я того не бачила, бо та пропаганда була навколо нас. Отже в 15, 16 років ви того ще там не розуміли, тим більше, як вам весь час те подавалося; то була норма життя. Отже, тоді аж такої критичності ми не могли виробити ще. Пізніше вона сама вироблялся. Але газети всі читали між рядками.

Пит.: А як цікавилися критикою, що діялося на верхах?

Від.: На верхах тоді бачили, що діється, якщо портрети зникали того керівника чи іншого, то ми знали, що йому щось сталося. Дуже тяжко було. Це не подавалося ніде. Жінка Сталіна померла, було таке оголошення малесеньке. Написано було, що — як вона називалася — Наталія Алілуєва. Наталія Алілуєва померла. Але отаке–о, таке–о, може на інч широке, на два інчі довге. І то все було. Чого й від чого, нічого ніхто не знав.

Пит.: Вам всього було 10 років, але чи пам´ятаєте Скрипника й Хвильового?

Від.: Я пам´ятаю. Пам´ятаю, бо то рознеслося по Києві так як хвиля, бо тоді якраз, якраз перенесли столицю назад до Києва. Бо один час столиця була в Харкові, а потім її перенесли, тільки перенесли до Києва. І я пригадую, що Любченко жив на вулиці Леніна. Я часто проходила коло того будинку, й я дуже дивувалася, бо там стояла завжди охорона, і загороджено з усіх боків було, щоб ми не бачили, що діялося. А потім мій троюрідний брат тоді був у університеті на аспірантурі, і він працював, тоді там такі були комітети різні, ніби комітет до якого належали представники професорів і представники студентів. І жінка Любченка належала до того комітету так само від професури. Вона була в так званій червоній професурі. То вже була еліта. І коли Любченко застрілив її — жінку й себе — мого брата троюрідного заарештували. Тому він нічого не мав, він тільки був в одному комітеті з нею. І він просидів у в´язниці майже рік. Як він вийшов з в´язниці, нічого нікому, нічого абсолютно нема, нічого не можна було довідатись, але він зовсім змінився. То була не та людина цілком. Лише за те, що він був в одному комітеті з жінкою Любченка. Там не один опинився у в´язниці — багато.

Пит.: А яка була реакція громадськості на самогубство цих людей?

Від.: На звичайних самі ж ніх зборах, на засідання засуджувалося, а як реагувалося між собою, я не знаю. Мені в тому віці, то я говорити про такі речі ... я не можу знати. Тільки, що ходили тоді різні анекдоти, які відображали, звичайно, життя і казали, що ті керівники добрі, що їх, що не ті, що вішають, а що їх право. Значить, ті керівники, яких портрети вішають, то ми звичайно знали, якщо портрети знімають, то, очевидно його нема вже. І все. І кожне травневе свято, перед тим, як ми мали параду, виставлялися портрети, і якщо ми бачили кого бракує на тій виставці, то значить він уже не є святий, уже зійшов, відійшов від святих. І тоді змінювалося дуже легко. А потім так само було видно. Той нещасний ми мали, той стадіон „Динамо" здається, Любченка він був. Потім його змінили. Перейменували його на Постишева, потім Постишев полетів, а тоді Косіора, і Косіор полетів. Одним словом, нарешті вирішили, що не треба нічого чипляти, був стадіон „Динамо," і то все, і вже не було нічого. Отже, якби не було так трагічно, то людина мусила б сміятися з того, але то показує, що люди вже були настільки уже до тих умов мусили весь час привчатися, що люди неґативно говорило

вголос. Ви могли їхати трамваєм і могли такі розмови чути, що ви дуже дивувалися, що люди наважувалися в такий спосіб говорити, але багато з них і зникало потім. Особливо, як люди доходили до розпуки, то вони тоді вже говорили все, що вони мали.

Пит.: Чи можна перейти до теми голоду?

Від.: Прошу. Ми якраз повернулися з Кавказу, бо ми в 31–му році переїхали до Кавказу і жили в Владикавказі, тепер Орджонікідзе, здається. І в 32–му році осінню ми переїхали назад, на Україну, і майже рік ми в Боярці, це біля Києва, 22 кілометри від Києва. А потім переїхали до Києва знову. Отже в 33–му році, весною, ми вже були в Києві, на осінь. Восени 33–го року ми були в Києві вже. Отже, 33–ій, 34–ий рік ми вже були в Києві і мали дуже мале помешкання, бо ми, як переїжджали, то ми стратили своє помешкання. Тоді ми мали дуже мале й дуже погане, і батькові таки не дозволили жити на Україні. І він мусив роз´їжджати, часом деякі відрядження він мав ще на Україні, а деякі в Курщині, в Курській області. То є на північ від України. Отже, він приїжджав додому дуже рідко, й помимо того, що був голод на Україні, ще те, що мусили жити на дві хаті, я знаю, то також утруднювало ще більше. Отже, ще мама часом шила вдома, але тому, що вона мусила це робити нелегально, бо якщо ви щось робили в хаті, займалися якимось так званим ремеслом, ви мусили дістати дозвіл і той дозвіл дуже багато треба було податку заплатити. Отже, вам не оплачувалося нічого робити. Отже, якщо ви щось робили в хаті, ви мусили дуже крастися про то. І мама в той час тоді, як почався голод, то мама почала тратити працю, бо тоді людям не було до того, щоб лишити собі суконки, чи ще щось, як людина є голодна. Хоч, звичайно була в Києві певна верства, певний прошарок людей, що вони не страждали, але однаково вся ситуація була настільки ускладнена тоді матеріяльно, що було дуже тяжко щось здобути. Тим більше, що в Києві витворилося таке положення, що в крамницях дуже мало було взгалі про розторг. Якщо ви хотіли щось дістати, ви мусили купувати на відкритому ринку, це називалося на базарі. А село перестало довозити на базар, бо вони самі не мали. Бо то переважно куплялося, привозили селяни на базар, продавали свої вироби, свої продукти різні, а як вони самі не мали, то вони не мали що привозити. Отже, тоді то подвійно було тяжко, тоді почалися різні ті так звані картки, коли приділ оприділився вам певна кількість на місяць. Потім то на половину зменшилося. Отже, скажімо, вже на початку 34–го року було дуже тяжко. Бо ще восени, ще було те так, бо ще деякі були свої запаси, там якісь крупи ще лежали в хаті, те–це, то вже вийшло. Селяни не довозили нічого, а якщо довозили, то вимагали не гроші, а щоб натурою давалося щось. А натура яка була? Або сіль і дріжджі. То треба було мати де дістати то, отже, не діставалося. Отже, десь уже в лютому 33–го, 34–го року, то наша родина вже переживала дуже, дуже велику скруту. То власне я описую там один момент, коли в хаті нічого не було. Я знайшла один пряник десь між тарілками в шафі. І після того вже нічого не було. Це вже тоді мама мусила піти по так званий комерційний хліб, в чергу. Мама була слабою, і її ті черги абсолютно виснажували. Я ще не могла йти, бо мені було 12 років, отже, мене б там задушили би в тих чергах однаково. Я би нічого б там не могла дістати. Отже, таке положення продовжувалося кілька місяців, і мама вже дійшла до абсолютної виснаги, вже вона не могла кожної ночі ходити в чергу, вона вже ходила кожної другої ночі, потім ще кожної третьої ночі. Уже кожної третьої ночі означало, що ми діставали кілограм хліба кожний третій день, і крім того більш нічого не було в хаті. А тоді совєтська влада пішла на велику хитрість. Вони влаштували так звані „торгсини," це значить „торговля с иностранцами," де ви могли здати золото, срібло, і вони вам давали купони, залежно від того, яка вага була того золота чи срібла, що ви принесли. І тоді ті купони ви мали право купити в тих крамницях, де було все. Абсолютно. Отже, мама мала якусь обручку, але багато мама не мала, мала обручку, мала якісь кілька срібних ложок, кілька сережок золотих. Вона то занесла все. Отже, ці речі нас спасли, бо ми могли прожити на тому кілька місяців, поки почало трохи вже легшати.

Пит.: Чи можете описати ці черги, в яких Ваша мати стояла?

Від.: Черги, звичайно, звичайно починалися формуватися десь з вечора — сьома, восьма година вечора. Але тому, що міліція розганяла, не дозволяла ставати в чергу й стояти під крамницею, то люди, звичайно, один другому писали такі номера в чергу, самі собі складали чергу й ховалися по бічних вулицях. Тоді вже десь над ранок, десь, може, після п´ятої години, коло шостої години, крамниці в сьомій відчинялися, хліб в сьомій годині привозили — вони тоді вже ставали, ставали вже в чергу так, як хто з них

мав який номер зі собою. Але то не означало, що як ви мали номер один, чи два, чи три, що ви були один–два–три й ви вже стояли біля самої крамниці, бо в Києві в той час було дуже багато не лише молоді — підлітків і навіть трохи старших хлопців, які були так звані безпритульні, вони так називалися, а потім попадали, творили такі банди — вони називалися уркагани — або урки їх потім називали. Це був кримінальний елемент, який жив з злодійства, з крадіжок, з дрібних, то не були такі злочинці великого калібру, але то були дрібні злочинці. Але то вони, я б сказала, дуже великий неспокій вносили в ті черги, бо, скажімо, як уже черга зформувалася, і хліб привезли, і ось–ось мають відчинити крамницю, ціла банда вривалася, розривала ту чергу, бо люди стояли, обнявши один другого за пас, так як ланцюг трималися, щоби ті уркагани не могли їх розірвати. Але переважно люди були стомлені, виснажені, вони вже цілу ніч ховалися по різних вулицях, і було багато жінок, які також ослаблені були, що були недоживлені, то що таких 10, 15 чи 20 хлопців увірвуться і розірвуть той ланцюг самим стати в чергу, і ви їх вже потім звідти не викинете. Отже, ті люди, що були, скажімо, 10–ті чи 12–ті, опинялися, може, 150–ті або 200–ті, і, звичайно, часто, дуже часто не вистачало хліба. Отже, вони простояли цілу ніч, промучилися цілу ніч, і вони хліба могли не дістати, прийти з порожніми руками додому. А дома їх звичайно чекали діти голодні. Отже, я знаю, що мама приносила хліб, то ми з сестрою його ділили так, як пляску, різали маленькими шматочками і дивилися, чи його зараз з´їсти, чи, може, лишити на другий день. А в школі нам так звані сніданки продавали. Отже, я була вже шкільного віку, то для мене була певна підтримка, що я могла дістати в школі якусь кашу пшоняну, чи якийсь куліш гречаний, чи якийсь борщ. Отже, я мала якусь певну страву. Але тому, що ті, що готували ці страви, вони також хотіли вкрасти звідти, було дуже–дуже ріденьке і дуже було і не смачне і не смачне майже нічим. Але тому, що ми були голодні, ми їли. І я старалася ще й сестрі принести щось звідти, якщо могла. Бо сестрі було чотири роки, вона ще до школи не ходила. Сестрій то позначилося в такий спосіб, що вона пізніше мала клопоти весь час з печінкою. Вже її печінка не сприймала товщі й досі не сприймає, бо в тому періоді, коли вона почала підростати й розвиватися, її організм цілковито відвик від масла чи товщу від якогось, і пізніше її організм того не сприймав. Отже, так само, якщо по статистиці перевірити, то в 34–му, 35–му році дуже малий приріст населення був, бо діти не родилися, дуже мало дітей було народжено в 35–му, 34–му роках.

Пит.: Заняття в школі не переривалися?

Від.: Ні. А ще цікаво було. Нас, тому що було багато голодних дуже, то на учнів багато кинулися вош. Отже, нас обстригли всіх, цілком — хлопців і дівчат. Ми не мали волосся зовсім. Цілком пообстригали. Я навіть десь маю фотографію, де я це була вже в четвертій клясі, й в мене дуже погано волосся росло, і в мене дуже таке коротеньке волосся на голові — і так само майже всі, дуже мало в кого було — трохи скоріше волосся росло, то мали трошки більше волосся, а решта всі дуже малої кількості волосся на голові. Потім у нас почався кидатися тиф черевний, отже в школах тоді почали давати застрики всім. Ми всі мусили діставали застрики. Але то було в місті, і то було в Києві, а по селах, напевно, що дуже мало тоді профілактичних засобів вживали.

Пит.: А як довго тривав цей стан, що в Вашій родині був великий недостаток?

Від.: Він тягнувся десь так до 36–го року. Потім від 34–го року до 37–го року мій батько був вже засланий на північ біля Сольвичегодська. Це не в Сибірі, але це є північна частина европейської частини Радянського Союзу. І то там такі самі умови, як і на Сибірі. І він там був три роки до 37–го року. У 37–му році він повернувся, але вже йому не дозволили на Україні жити. Він знову мусив переїхати до Курського. Він там потім дістав працю з великою бідою, і тоді почав нам уже помагати. Ну, до того часу мама мусила знайти собі працю для того, бо в Радянському Союзі кожний мусів працювати. Чи ви з тої праці могли жити чи ні, ви мусили працювати. Отже, мама мусіла піти дістати працю таку, що менше її виснажувала, з тим, щоб вона мала можливість щось вдома робити — шити. Отже, як вона працювала на тій праці, то вона дуже мало діставала, але вона там не дуже наробдялася, отже вона мусила вдома. Тоді нам матеріяльно трохи поліпшилося, коли батько почав нам помагати. І так тягнулося. Потім мама захворіла перед самою війною, і вона майже рік пролежала хвора. Я скінчила десятирічку. Отже, ви з десятирічки виходили, нічого не вміли. Ми мали масу

знання, ми були дуже освіченими, базово підкованою людиною, підстав до кожної науки, а вміти, припустімо, нічого не вміли. Отже, Ви тоді мусили йти десь далі десь вчитися, інакше Ви нічого не вміли. Якщо ви після семирічки йшли до технікуму, то ви тоді здобували якусь спеціяльність і могли десь працювати, а після десятирічки — нічого не могли. Отже, я пішла вчитись далі до університету, і тут почалася війна через рік, і по всьому. Під час війни я вступила до медичного інституту на фармацевтичний відділ. Німці нам його закрили за півроку і позабирали нас до Німеччини.

Пит.: Так, вертаючись до голоду.

Від.: Власне, в кінці 33–го року, початок 34–го. Тоді найбільше, бо то вже була зима. Отже, коли було літо, то ще й кору їли і лушпиння. Я пригадую, що в нас на подвір´ї навіть, пригадую, що так званний двірник також чистив там, то його жінка збирала лушпиння, мила й сушила його і перетирала, і вона якусь кашу з нього робила і їли, а на селах тоді дерли кору з різного дерева, різне листя, що могли. Але вже зимою не було вже нічого. І не було що дерти де. Тоді люди почали пухнути, почали мерти. Але приходили, дуже багато з них до Києва приходило, і дуже багато вмирало в Києві. Якщо вони якимсь способом дочекалися того кілограма хліба, то людина хапалася і їла відразу, а наївшися, вмирала.

Пит.: Чи селяни старалися міняти свої речі?

Від.: Міняли, дуже багато міняли. То, власне, тоді дуже багато цінних речей, таких історичних речей в Києві на тих базарах так званих, Булюмбас або Бесарабка, ви могли купити за безцінь, буквально за безцінь. Бо люди тоді все, що в скрині — колись у нас наготовлялося від баби–прабаби, діда–прадіда, то виносилося, віддавалося за шматок хліба. Всі речі.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних?

Від.: До голодних? Казали, що то ледачі, ті, що не хочуть іти до колгоспу, не хочуть працювати.

Пит.: Чи їх зганяли?

Від.: Відганяли від крамниць. Але, як вже людина лежить і не рухається, то куди ви його будете брати? Забирали їх тоді. Забирали і вони вмирали або по дорозі, або, може, десь під шпиталем, бо до шпиталю не довозили.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Києві?

Від.: Я знаю, що мама ніколи тоді не купувала ніяких м´ясних виробів на базарі, бо ходили такі чутки, що багато було ковбас так званих із людського м´яса. Чи то була правда, чи ні, я не знаю. Але такі чутки ходили, то мама не купувала на базарі ніяких тих. Поперше не було за що, а подруге вона боялася. Моя тітка в той час була лікарка на селі, на периферії, і я була в них в 34–му році. Я не хочу села згадувати якого, це на Київщині. І я пригадую, що її викликали були випадки, я це чула сама, як вона потім розповідала, що її викликали, щоб вона посвідчила, чи то було людське м´ясо, чи що. Бо були випадки, що матері забивали одного з дітей і годували решту дітей тим м´ясом. То я знаю. То я кажу, моя тітка їздила і свідчила, чи то людське м´ясо, як лікар. Бо мусіла дати діяґнозу. І тоді тоді жінок забирали, але вони були вже божевільні, вони не були нормальні. Бо яка людина при своєму розумі, яка мати при своєму розумі може зробити таке? А їх тоді судили й висилали їх. Отже, навіть Солженіцин описує в „Ґулазі Архіпелазі" про так званих людоїдів. Між іншим, тут є такий один американець Кен Нобел, його прізвище Нобел. Він був довгі роки, здається, був у полоні німецькому, тоді попав до совєтів, його захопили, і вони його на Колиму відправили. І він там досить довгі роки був. Він також описує про те людоїдство, про тих людоїдок так званих. Отже, вони ще тоді були навіть відразу після війни, вони їх ще досі тримали там у тих ... у таборах.

Пит.: Чи Ви від тітки ще що довідались про стан на селі?

Від.: Я сама бачила. Тоді було багато хат забитих, бо там не було людей. Але, скажімо, тітка жила в невеличкому містечкові, отже, там старалися такі речі скоріше, але були села; тітка розказувала — що часом її викликали до деяких сел як лікаря, то, каже, що були деякі села, що коло них не можна було проїхати від смороду, бо там нікого не було. Не було навіть кому поховати людей. Але в той самий час так само була й помста на комуністів, бо я навіть пригадую, я тоді була в 34–му році, я пригадую собі випадок, я була тоді в моєї тітки і там один комуніст жив, якраз через дорогу від моєї тітки, й його застрілили. Його застрілили, власне, як помста, і потім судили; знайшли якогось

хлопця, що його родина вся була знищена, вимордувана й він застрілив того комуніста. Отже, такі були випадки, що люди вже від тієї розпуки, від того відчаю вони мстилися індивідуально.

Пит.: Чи взагалі говорилося в Києві під час голоду чи пізніше, які були причини голоду?

Від.: Про голод взагалі не говорилося. Голоду не було. Про голод говорилося тільки, про голод не писалося ніде, про голод не було ніяких відомостей. Люди знали, що був голод, люди говорили про те, але офіційно про голод не було ніяких відомостей. І тому, що радянський уряд не хотів, не хотів тих відомостей, щоб вони йшли на закордон, чи щоб то знав світ, та навіть, може друга частина Радянського Союзу не знала, що на Україні був голод, бо в Росії не було голоду. На Кавказі не було голоду. В Казахстані не було голоду. Багато їздило наших селян, пізніше їздило на Кубань, їздили по хліб, їздили на Кавказ, їздили до Росії, тоді коли з Росії їздили до нас по хліб завжди, а то навпаки було. І скільки та людина могла зі собою привезти? Вона їхала й лишала вдома голодних дітей, і вона не знала, чи вона приїде, чи вона застане когось, привезе хліб і нікого не буде. Хліб по дорозі відбирали, скидали їх із потягів, викидали їх з потягів. Вони сиділи з клунками на станціях по кілька днів, поки вони до якогось потягу могли влізти.

Пит.: А люди між собою не говорили?

Від.: Говорили. Але до чого то вело? То не мало ніякої реакції. І то, щоб вас ніхто не чув, ви могли говорити один з другим. Всі знали, всі бачили, але ніхто нічого не міг зробити. А тим більше, що воно прийшло дуже поступово, бо почалося ще з колективізації, то почалося ще з процесу СВУ. То вже був початок наступу, тоді почалася нагінка на церкви. В 30—му році майже ні однієї церкви не лишилося відчиненої. Весь єпископат український був розгромлений. Лавра була зачинена в 30—му році, при чому було навіть, була провокація зроблена, бо обвинуватили одного монаха, що він мав закоханку, якусь монахиню, а потім її забив. Забив, порізав на шматки і порозкидав по лаврських горах. І то потім вони його судили за те. І то був відкритий процес, радіо передавало, бо я пригадую. А потім, через кілька років ми пішли до Лаври, вона вже була як музей, то вони навіть мали ті фотографії всякі з тих, з того суду. А пізніше ми мали одних знайомих, що жили, мали помешкання лаврське, в Лаврі, то вони казали, що то була абсолютна провокація, ніхто нікого не забивав. Вони порізали корову й порозкидали по тих горах лаврських. А тоді його почали судити, бо треба було замкнути Лавру. Замкнули. Софію замкнули перед тим. Майже всі церкви. В Києві лишилася одна церква десь на якомусь цвинтарі. Більш нічого нема. Маємо свободу релігії. А щодо того, щоби були відкриті розмови чи що були на селах, були бунти тоді, коли церкви замикали, жінки обороняли церкви, жінки били комсомольців, не давали їм скидати хрести, замикати церкви. Ну, їх арештовували, приїжджало НКВД з районів, арештовувало, садовили їх до в´язниці. Посидів там тиждень, могли випустити. Вони знову те саме роблять — відкривають церкву, б´ють комсомольціїв знову. Переважно жінки воювали за релігію, жінки воювали.

Пит.: Чи в той час, до війни, до того, як люди почали вільніше говорити, чи вже на еміграції вже явно про це писалося? Чи люди вважали, що голод мав якусь національну підставу?

Від.: Ну, то певно, що знали. Бо якщо ви живете в Радянському Союзі, і так звана Російська Федеративна Республіка не мала голоду, а вони ніколи не мали досить хлібу, а на Україні, що в той рік був урожай, багатий був урожай, і раптом голод опинився, і до вас приходять до хати і забирають картоплю варену вами з горщика, то треба вже бути зовсім дурному, щоб не розуміти, що то є штучне. Отже, через те люди, багато людей збирали ті інформації. Ці всі інформації, оті всі всі фотографії, то то ж не зробилося після того. То люди робили й ховали, з тим, щоби потім мати можливість якимсь способом, десь розказати світові, що на Україні не було причини, так би мовити фізичної причини, не було, бо то була штучна, не було природної причини. Як є повінь, чи є неурожай, чи є посуха, чи є забагато дощу, воно вимокає чи що, чи є якісь певні кліматичні умови, то тоді допомагається з других частин. Але якщо ті другі частини країни не знають навіть, що така подія сталася. Звичайно, казали, що то все куркулі, вони не хотіли йти до колгоспів, їх треба було покарати. Їх покарали, бо ті, що були в колгоспах, то ті мали щось їсти —їм давали. А потім, то вже не було різниці, бо ті, що

були в колгоспах, вони діставали харчі, вони не вмирали з голоду, але вже ті навіть, що вже потім і хотіли прийти до колгоспу, ті, що раніше супротивлялися й не хотіли йти, їх не приймали вже. Їм вже не було що туди вести, бо до колгоспу треба було привести коняку, корову, свиню віддати. А як ви корову дорізали й з´їли, свиню треба віддати. А як ви корову дорізали й з´їли, свиню з´їли, а коняка сама здохла, бо не було, що їсти, то що ви мали туди вести? А землю Вам забрали однаково. То й вже.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Я думаю, що маєте досить.

Пит.: Дякую.

Від.: Прошу дуже.

Case History LH36

Anonymous male narrator, b. October 25, 1914, in village of Berezivka, Korostyshiv district, Zhytomyr region, son of a mechanic who worked in a large mill. Narrator went to study music in Kiev in 1928 and was there during the famine. He provides a wealth of detail on educational and cultural life in Kiev in the late 1920s and 1930s, including three examples (two involving Jews, one involving Ukrainians) of how the authorities would "smoke out" so–called nationalists by allowing national cultural events and then arresting the participants. Narrator also relates information on the 1937 purge among intellectuals and mentions that every scholar in the Jewish folklore section of the Ukrainian Academy of Sciences was arrested. Before the purge, every library had sections of Ukrainian, Russian, Polish, and Jewish literature, and in 1936 at a meeting at the Ukrainian Writers Union on the work of Sholem Alechem an announcement was made that a street would be named for the Yiddish writer. Then, however, "all Jewish literature was destroyed, burned. Thus, you see, they cleverly concealed their plans to destroy the cultures of other nationalities." Narrator views national Communists as Ukrainian patriots but equates communism and fascism. Narrator relates information on the politics of musical repertoires under Stalin and describes the disbelief of leftist American auto workers at the realities of the Stalinist system. In the Spring of 1933 he met an acquaintance who took him to the Podil section of Kiev. The acquaintance was in charge of a feeding station for 250–300 rural children who had been rounded up by the police. The children would be fed a little in order to prevent their fleeing and were then taken 40–50 km. from the town and abandoned, where most would die. "He showed me a couple of boys, the first named Vasyl'ko and the second, I think, Hryts'ko. He said, 'These two have already been brought here two or three times after returning to Kiev, but the rest, you understand, died on the road.' Thus, the starving children who came to the city were not saved, were not sent to various shelters or such, but what this method was designed to accomplish was for them to die." Another official in charge of such a feeding center was arrested for excessive generosity to the children in his charge. In narrator's native village people did not starve to death because a good–hearted regional official allowed them to make groats out of green grain and that the official was sentenced to 20 years imprisonment for doing this. (Narrator seems to believe that this was done throughout the Zhytomyr region, but this is contradicted by numerous accounts collected by the Ukrainian Memorial Society and soon to be published by Volodymyr Maniak; however, such cases in individual villages and districts have been confirmed.) Narrator states that mass migration of peasants to towns began in 1932. Narrator describes how Kiev was "spruced up" for the visit of French politician Edouard Herriot: the militia broke up bread lines with brute force and carted people away. Narrator adds that there was no starvation in Russia: "In Russia there was no famine. Our people went to Russia in order to save themselves and buy bread and produce, but they weren't allowed, they were turned back, people were thrown off trains and turned back on the roads, so that they would perish."

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка скажіть коли Ви народилися?

Відповідь: Я народилися в 1914–му році, 25–го жовтня.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: То є Житомирська область, Коростишівський район, село Березівка.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: О, тато мій працював механіком при великому млині, він був машиністом, ну й працював при тому млині. Я поїхав вчитися до Києва в 28–му році й в Києві вчився аж до початку голоду 32–го року. У 33–му році весною, ідучи по головній вулиці Києва, я зустрів земляка, знайомого. Прізвища не скажу. Скажу, що він називався Василь. З його двома братами я ходив разом до школи. Він був багато старший мене. Я його не впізнав

на вулиці, але він мене впізнав. Я йому зробив комплімент, що він гарно виглядає, повний, здоровий такий, гарний і сказав, що йому, видно, непогано живеться в цій ситуації голодній, яку переносить наша країна й наші люди.

— Так — він сказав — я живу непогано, я маю таку працю, що в мене є досить гарні харчі й багато від того. Хочеш, якщо ти голодний, ходім до мене я тебе угощу.

Ми пішли на Поділ. На Подолі, близько Дніпра й Дніпрового порту стара–стара церква з огорожею, мурованою огорожею. Ми туди зайшли. Я побачив багато діток і попросив його, щоб він мені розказав, що то є? Він сказав: — Я є завідувач їдальні тут, яка є при цій церкві. Сюди міліція звозить дітей голодних, які приходять з ближчих сіл до Києва, і тут вони шукають їжі, падають, гинуть. І от поліція збирає їх, привозить сюди, й ми їх тут годуємо три, чотири тижні, і п´ять тижнів, аж поки не назбирається діток 250–300, може й більше. За ці чотири чи п´ять тижнів треба, щоб діти не втікали, а трималися тут, тому їх годуємо, отже, їм є де спати, є що їсти, то вони не втікають. Але й охорона є, брама замикається на ніч. Після того, як назбирається відповідна кількість дітей 250–300, може більше їх відвозять до Дніпра на порт і садовлять в пароплав — він ще й назвав тоді, здається, іменем „Тараса Шевченка" пароплав.

— І пароплавом дітей відвозять далеко за 40–50 кілометрів від Києва в поле. Там викидають на берег, на поле і, розуміється, діти знову розбігаються, яке кудись дійде, а більшість гинули в полі.

Він показав мені кілька хлопчиків, назвався Василько один, другий, здається, Грицько. Каже: — Ці вже два, а то й три рази, приходять, вертаються до Києва, а решта, розуміється, по дорозі гинуть. Отже, дітей голодних, які приходили до міст, не спасали, не віддавали десь до приюту чи що, а ось таким способом хотіли, щоб вони, значить, гинули.

Другий випадок можу сказати вже в моєму рідному селі. Я приїхав до села під жнива. Ще жита колоски були зелені, тільки наливалися зернятка колоска. Люди були голодні, але ще з голоду ніхто не вмер. Здається, в нас на Волині, на Житомирщині з голоду люди не повмирали. Чому? В нас у селі так склалося, що з області Житомира приїхав якись провідник, значить, обласний, дуже гарний серцем. Він побачив, що в людей ноги попухли, люди голодні й дозволив зелене жито скосити і висушити, і варити якусь кашу з того зерна зеленого й спасати людей. І цим спасли людей в селі. Він називався Скороход чи Скороходов, я трохи забув, не пригадую, але знаю, що Скороход чи Скороходов. Пізніше, коли я приїхав через пару років, то тато мені розказав таку історію, що в якийсь день привезли до Скороходова в село судити. Зібрали всіх селян до клюбу, приїхали прокурор, слідчий, допитували селян і почали його судити. Його судили за те, що він спас людей від голоду, що він дозволив косити жито, що він дозволив, значить, селянам жито косити, сушити й їсти. Отже, як суддя виголосив присуд йому 20 років, люди почали страшенно плакати, кричати, що: — Це спаситель наш, він нас спас від голоду, він спас нас від смерти, за що ж йому така кара велика?

Суддя розвів руками й також почав плакати, каже: — Люди добрі, я нічого не можу зробити, я мушу його, каже, покарати й присудити на то.

Отже тато каже: — То була страшна трагедія, не можна було витримати, таке ревище було, так люди ревли, як скотина, кричали і він плакав, і суддя плакав, всі плакали.

Отже, це два факти, які я можу вам сказати, правдиві, які я сам пережив, де є ще раз доказ, що комуністичній більшовицькій владі треба було, щоб наші люди вимерли і вони робили то так свідомо, певно й то, я думаю, кара їм мусить прийти колись. То все.

Пит.: Ну, я маю ще кілька питань для Вас. Ви раніше говорили, що в того Вашого земляка, цього Василя був інший завідувач їдальні?

Від.: А, інший завідувач їдальні був, значить тим табором, для молоді, він дозволив собі дітей роздавати деяким людям, які брали на спасіння, брали на утримання, вчителі, наприклад, в Києві, потім самі міліціонери, гарні такі люди брали діток, службовці, які мали працю й мали, значить, харчі доволь, розбирали дітей. Його за це покарали, його засудили й після того цього насили й коли я з ним розмовляв, він мені дав хліба, дав маргарину цей Василь і сказав, щоб я нікому про те не розказував, що це є в Києві й більше не приходив, бо йому не вільно було сконтактуватися з людьми, і що дітей розвозили тощо. Отже він каже: — Я не є певний, що того попередника, що перед ним був завідувач там, у тому таборі, що його чи не може й розстріляли.

Отже, він дуже боявся.

Каже: — Прошу, більше сюди до мене приходити, — то дав мені хліба дві канки і маргарину кавалець такого і на тому кінчилося.

Пит.: Це два конкретні випадки, що карали людей за це, що помагали другим.

Від.: Так, не можна було помагати, не можна було спасати людей, бо ті, що сали людей від голоду, їх карали, бо мета була така, щоб люди вмирали, їм треба то, щоб люди вмерли.

Пит.: Яка була ситуація в самому Києві для міщан?

Від.: Тяжка була ситуація. Ті, що мали праці, наприклад, мій далекий родич каш так називався, на Пушкінській вулиці був будинок Академії наук, він був завідувач льні при Академії наук, то академікам–науковцям там давали, значить, мали вони огу обідати, але дуже меньове й то дуже бідне таке, наприклад, український борщ більше був популярний, бо його й легше варити там, буряки й капуста й то. І я одив так пару разів на тиждень, то він мене, він для себе до хати приносив для мене підхарчовувався. Потім я працював у театрі, у військовому театрі, в хорі співав. же ті, що працювали в військовому театрі, мали картку таку й можна було зайти до ськової їдальні і там обідати не можна було, але в буфеті можна було взяти якийсь ігрет, взяти кілька таких рибок солоних, як оселедчики так, отже ми купували. Дехто аших спритніші були, по кілька разів заходили, купували декілька, а потім продавали, кулювали. Дуже тяжке життя було, а спеціяльно студентам. Студентам, то була помога, трошки давали крупи, цукру були пайки, там називається так, пайки давали. же, на базарі майже неможливо було щось купити, бо хто щось і винесе продати, то одні люди накидалися, відбирали, навіть вбивали людину, якщо вона мала щось в бинці. Так, службовцям міста, то їм давали пайки, давали, їм легше було дістати, бо и мали приділ такий — цукор, крупа, маргарин, час–від–часу давали хліб. Хліб у азинах, то була дуже тяжка проблема, тяжке лихо з тим хлібом. Отже люди ставали –ої ночі, з першої години ночі в чергу і чекали аж до дев´ятої чи восьмої години, и той магазин відчиниться, та пекарня. І як відчинялася, то там сотні людей стояло в зі за хлібом. Ой, давали по пів буханки, по одному буханцю, я вже не пригадую. илося дуже страшне видовище через той хліб. Про решту продуктів такі, як молоко, масло, чи той немає що говорити, тяжко було дістати, чи купити.

Пит.: Пам´ятаєте, які були ціни на хліб, чи взагалі на збіжжя в той час?

Від.: Ну, я не можу точно сказати, я забув, не пригадую, не пригадую.

Пит.: А коли почався наплив голодних селян у місто?

Від.: То вже в 32–му році, я думаю, вже селяни до міста, до міст України сово–масово їхали. Наприклад, мій приятель, Олександер Тосіч називався, він жив в му номері на вулиці Леніна, а в дворі, між будинками в дворі зробили хлібний азин, значить, продавали хліб. А туди, щоб зайти, то були такі ворота, брама, такий *e* такий. І ось люди звечора вже на тій великій вулиці ставали великою чергою і исувалися, хто за ким. Ну й як приходила та година, що відчиняють ту велику браму, *gate*, то люди, як повалять і хтось, як упаде там старенька мамця якась чи хто, то сто по три по чотири особи задушували на смерть, поки люди уваляться, зайдуть до о двору, до того магазину, де хліб дають. Потім міліція мусила його закрити й евезти десь в інакше місце й зразу з вулиці відчиняли, щоб не було тієї давки, щоб ди себе не давили. Отже, люди були наскільки голодні, що знаєте, посадили на ицях мертві, їхали *truck*–и мілі, підбирали, що людина жива, а її кидали разом з тими пами, з тими мертвими людьми й відвозили десь за місто і там в спільних ямах опували.

Пит.: Чи було розпорядження від міліції, як кияни мають ставитися до голодних?

Від.: То я не пригадую, я не пригадую, не можу вам сказати, чи були порядження. Я думаю, що вголос розпоряджень ніяких не могло бути, бо вони в сі казали, що немає голоду, вони про той голод не писали, що є голод. Вони мовчували то, ховали. Міліція тільки стояла по всіх залізницях чи станціях ізнодорожних, по всіх дорогах голівних і людей не пускали до міста, але люди ходили всякі дороги — полем та лісом та й то й пробиралися до міста.

Пит.: Чи Ви бачили випадки, коли міліція знущалася з голодних, чи в який–небудь сіб перешкоджала їм чим?

Від.: А, одинокоий випадок я запам'ятав, це коли до Києва був приїхав той прем'єр міністер Франції Еріо. І йому казали, що немає голоду на Україні, його переконали, його возили так. Отже, як зранку там же, на тій вулиці Леніна, Фундуклеєвська колись вона називалася до революції, до війни, як стояла велика черга до хлібного магазину, то міліція розгонила її. То було страшне, люди не знали в чім справа, знаєте, а вони прибігли, міліціонери, на конях і то всі люди попадали на землю, посідали, а вони їх розгоняти. Люди не знали, в чім справа, а їм треба було розігнати ту чергу, як буде той міністер їхати автом і їм тут, щоб не було видно, треба було сховати. Отже, людей хватали за коси, на коні сидів, хватав за коси і як потім коня так поведе і людину кидали, люди падали, як то на дорогу, на камінь, хватали за руки, за ноги, тягнули, підвезли *truck*–и, в ті *truck*–и людей кидали так, як худобину, як колоди. Вони, люди, розуміли, що вони не хочуть їм хліба дати, не хочуть, щоб вони купили собі хліба, вони б мусили людям сказати, вони б самі розбіглися, що, люди добрі, на пару годин розбігтися, а потім знову станете. Отже я то запам'ятав дуже добре, як багато людей тоді до смерті позабивали, бо черга була дуже велика, може на 1.000 людей, по 10 людей записувалося, десяток, 10, 10. О, бо дуже часто хліба не хватало, пройде якихось 200 людей, чи 150, а решта залишається, немає хліба, не хватало хліба. То вони записували, щоб порядок був, щоб попало, кожний хотів дістати хліба.

Пит.: Це самі люди записувалися?

Від.: Самі записувалися, так.

Пит.: А в цей час кримінальний елемент в Києві був?

Від.: Прошу?

Пит.: Кримінальний елемент в Києві — урки всякі?

Від.: О, та певно, мусило бути, так мусило, дуже обкрадали людей через вікна, через двері, обкрадали, виносили на базар продавали все те крадене. Злодійства, вбивства. Ну то, що я міг би вам ще сказати?

Пит.: Чи Ви бачили, щоб селяни старалися міняти свої речі за хліб? Чи привозили речі зі села на базар?

Від.: Бачите, селяни не мали таких речей гарних, напевно, що привозили, але вже в 32–ий, 33–ий роки, вже люди не мали речей таких, щоб вони могли щось дістати. Міські люди мали речі такі, що за них можна було продати й гроші взяти добрі, а потім хліба купити. О, за речі хліба не можна було, хліб в магазинах продавася за гроші, а на базарі хліба було дуже тяжко і жінкам переважно приносити хліб на базар небезпечно було, голодні діти, голодна молодь кидалися, відбирали. На базарі переважно продавалися речі — штани, сорочка, чоботи там, взуття, якісь килими, а багатші чиновники такі міські купували, ну й тоді люди за гроші йшли купувати той хліб.

Пит.: Що Вам відомо про так звані торгсини?

Від.: Торгсин? Так, я знаю, то було виманювання в людей золота, яке уряд більшовицький потребував, дорогоцінні речі, *antique*, всякі дорогі годинники, дорого старинні речі, спеціяльне золото, срібло. Люди останні свої гроші золоті, всякі браслети і перстні, люди туди зносили і там вони їх дурили за два фунти якоїсь крупи та масла забирали дорогі речі. То є торгсин, так, був такий.

Пит.: Що в Києві говорилося, чи в Росії був голод, чи ні, як в той час говорили?

Від.: Я знаю, дуже добре запам'ятав і дуже був обурений, що в „Правді," чи в „Известиях" було написано, що в капіталістичних країнах в Європі, Америці говорять велику неправду, що на Україні є голод. То є по–російському в газетах „гнусная клевета на украинский народ, на советское правительство," що то велика брехня і образа, що є голод, і ми то читали і не могли повірити — люди на вулицях голодні мруть, дітей викидають в поле, щоб гинули, а в „Правді" пише, що то є „гнусная клевета," значить, оббріхування, наклеп на „советскую жизнь в Советском Союзе." Так, я то ніколи не забуду, я читав в газеті.

У Росії голоду не було. Наші люди їхали в Росію, щоб спастися і купувати хліб, продукти, але їх не пускали, їх завертали, людей викидали з потягів, на дорогах завертали, щоб гинули. То була політика для того, щоб Україну цілком зморити голодом і зробити її слабою, не здібною до боротьби. Бо наш народ робив клопоти так, як і сьогодні, бачите, він робить клопоти, бо наш нарід є великий, здібний, але через те, що має багато землі й вона є якраз на межі з Росією і їм треба, вони бояться, щоб Україна не відділилася від Росії, тому вони нищать то. В 37–му й 38–му році я був в Києві, пережив

страхіття, коли нашу інтелігенцію, наших професорів, науковців тисячі–тисячі поарештовували і розстрілювали в підвалах НКВД. У Київському університеті українознавчі відділи, українознавчі — мова, література, історія на два роки були зачинені, бо не було викладачів, поарештували і вистріляли. Я мав знайомого, він був приятель з татом, він походив з нашого села, професор математики Володимир Можар. А він разом з дуже знаним ще другим професором–фізиком — Кравчук називався — вони були професори в Університетеі, вони були дуже здібні й дуже люблені студентами, але тому, що вони по–українському викладали свої предмети і розмовляли вперто українською мовою, їх постріляли в НКВД, коли арештували. Я знав його дружину Марію, вони жили на Гоголівській вулиці, номер 5, і синочка мали, такого гарного сина, здібного. І ось вони таку професуру нашу понищили, просто люди плакали, як студенти, молодь. В 37–му, –38–му роках, на превеликий жаль, мушу ствердити, хоч я і не я антисеміт, я є проти того, що дехто жидів не любить і є проти жидів — я мав гарних приятелів жидів у Києві — але на превеликий жаль, у 37–му, 38–му роках переважно в НКВД слідчими були жиди–комуністи й як їм попадався українець, який заговорив українською мовою, то він уже петлюрівець. Він нічого спільного не мав з Петлюрою і то, але як говорив українською мовою, то він уже петлюрівець і страшно мучили й розстрілювали наших людей тих, що українською мовою говорили. Пізніше вже в 39–му році, пізніше, як знищили українську інтелігенцію жидівськими руками, тоді жидів почали нищити. Всіх тих слідчих постріляли, понищили.

Пит.: А як взагалі національності між собою жили в Києві?

Від.: Погано, погано. Отже, я докінчу. В Академії наук був відділ етнографії і при тому в етнографії був жидівський відділ, там працювало восьмеро науковців–жидів, дуже здібних і дуже великих науковців. Там був відділ жидівської народної творчості й раптом я, як вам сказати, той відділ ліквідують, весь той матеріял, всі ті багатства запису фолкльорної культури жидівської, народної творчості жидівської, все понищили й тих науковців арештували, вивезли. І був такий випадок. Як тільки Червона армія звільнила Західню Україну, визволили з–під Польщі капіталістичної, то в Київ приїхав, чи привезли, дуже гарного музиканта–піяніста Мюнцера, професор Мюнцер, він спеціяліст по виконанню творів Шопена. І ось євреї Києва зробили колосальний концерт того Мюнцера. Він грав у новій великій консерваторській залі. Концерт був такий успішний і так багато людей, що вони зробили другий концерт, на другий день. А піяніст був старенький, горбатенький і дуже гарно грав і тільки Шопена, це польського композитора. І євреї зробили ще третій концерт у тій самій залі, і така маса людей була, що на сцені кругом піяно, кругом нього ще стільці поставили і там люди сиділи. І як той піяніст поїхав додому, в Києві почалися масові арешти євреїв. Що виявилося? Як він був у готелі, цей там був готель називався, як він дай, Боже, пам´ять, я знав, я пригадаю... Як він був тут, то вони ходили, відвідували його там, в кімнаті, де він жив, а там було підстроєно підслухувачі, то й люди видно йому там жалілися про тяжке життя, що робиться тут. І маса тих людей потім було арештовано, самих євреїв і вивезено. Ну, що ви думаєте, через кілька тижнів у тій самій залі роблять суд, судять 12 євреїв — директорів магазинів продуктових і спекулянтів. Я особисто знав на Ленінській вулиці, в 16–му номері такий еврей був, жид старенький, 72 чи 73 років йому було, і він шив убрання мужеське. І він мені пошив за тисячу рублів дуже гарне убрання, з гарного матеріялу, польського такого, то я дуже добре пам´ятаю. І його судули за те, що він підпільно, приватно мав майстерню кравецьку. Отже, спеціяльно в тій самій залі, на тій сцені відбувся суд жидів, які займалися спекуляцією і всякими такими речами. Після тих концертів успішних масу арештів зробили, дуже багато було арештованих — професури, багато науковців жидів і було ліквідовано при Академії наук той жидівський відділ фолкльору. А в 36–му, здається році, я не є певний, я дуже перепрошую, але я дуже добре пам´ятаю — зробили вечір в пошану жидівського письменника Шолома Алейхема. Це в клюбі Спілки українських письменників. На тому вечорі проголошено, що уряд Української Респубіки ухвалив на відзначення Шолома Алейхема назвати вулицю на Подолі іменем його, іменем Шолома Алейхема, видати його книжки українською мовою. Але в цей самий час по всіх бібліотеках не тільки Києва, а цілої України, в інститутах, школах, педагогічних інститутах, по всіх всі відділи жидівської літератури був, кожна бібліотека мала відділ: українська література, російська, жидівська, польська. О, всю літературу жидівську, все понищили, попалили. Отже, бачите, вони

хитро прикривали свої такі пляни, щоб знищити культуру інших народностей. Коли професор Магазинер, професор консерваторії по клясу скрипки, Магазинер добився до побачення до Хрущова, я не можу пригадати, в якому то, але я точно знаю, мені порозповідали про ці речі, до побачення до Хрущова Микити, бо професор з Хрущовим мав якесь знайомство. Ну, десь на якімсь концерті, на якійсь то. Отже, вони, значить, по–приятельському так. І Хрущов його прийняв. Той сказав йому, що: — Микита Сергійович! Палять книжки жидівські по всіх інститутах, школах, відділи література жидівські, каже, понищили, в Академії наук наш відділ жидівського фолкльору, каже, понищили, знищили, науковців поарештовували, це ж є культура наша, що ви то–то–то?

Він каже: — Я вже чув про це, до мене зверталися і в Москву, каже, питав, а мені сказали, що то все сміття, воно для нашої культури пролетарської не потрібне, я нічого не можу зробити.

Такий був поет жидівський в Києві Іцик Фефер. Я в руках держав його книжечку поезії, які були облиті керосіном, видно було, смерділи керосіном, пахло, книжечка. В тій книжці тільки прославлялося Сталіна, пролетарську культуру, Совєтський Союз і братерство народів, просто в радянському стилі написана вся поезія його, там нічого не було шкідливого чи протирадянського, але їм не заходило то, їм треба було знищити то. І коли йому дали, тому поету ту книжечку, він побіг десь там, знаєте, до НКВД, на то, йому сказали: — Нікому про це не кажи, нікуди більше не звертайся, бо ти нічого не виграєш, тільки програєш.

І то самі жиди йому сказали, і він тоді заспокоївся. Я сам тримав книгу ту в керосіні.

Те саме робили з українською літературою, в Академії наук, в університеті, палили, наприклад, твори Грушевського, Винниченка, Куліша. Мій родич, брат моєї мами, він був головою, як вам сказати, головою сільради в селі. І коли він приїхав до Києва своїм *truck*–ом, то його донька, яка працювала й вчилася в Університеті Київському, через інших жінок три мішки літератури, яка була призначена для спалення, то вони спасли, набрали три мішки великих. О, і він *truck*–ом привіз на село, і не знав, що з ними робити, з тими книжками. Грушевський, Винниченко, цей, відомий той професор, як він, що в СВУ...

Голос другої особи: Єфремов.

Від.: Єфремова, „Кобзар" Шевченка також і багато книжок були вже в керосіні. Отже, їх НКВДисти обливали керосіном, а потім жінки брали й везли в таких коробках, каже, до печі й там уже біля печі вони на сторону, на бік у мішки.

Національності. Я вам скажу про національності. В нас, на Волині, на Київщині дуже багато меншин було, спеціяльно велика меншина була поляків, потім жидів, потім болгарів і багато інших, але найбільше було ціх. Наприклад, такі міста, як Бердичів, Коростень, Козятин, Житомир, то там було при владі Скрипника, Петровського, Затонського, Любченка, це 26–ий, 27–ий, 28–ий роки, тоді був розцвіт культури й науки цих меншин на Україні. Вони мали свої школи, не тільки початкові, але й десятилітки, мали навіть середні, технікуми, наприклад, Житомир — був жидівський педагогічний інститут. У Києві був польський педагогічний. Крім шкіл, вони мали ще високі свої школи вчительські, вони мали свої бібліотеки, мали свої журнали, газети. В таких, як Коростень, Козятин, Шепетівка, містах обласних, районних, то там більше видавалося газет, часом жидівських, польських, ніж українських, або й російських. Отже, я хочу вам сказати, що в 17–му році ці люди зробили велику помилку, що вони дуже були захопилися комунізмом, російською культурою, російським мистецтвом і вони всі, більшість — 99%, молодь їхня й всі вони пішли за більшовиками. Вони були проти України самостійної, вони не пішли за Грушевським, за Петлюрою, а вся молодь жидівська, польська вони всі пішли за більшовиками. І то вони зробили нам велику, велику шкоду, бо вони повірили в ті інтернаціональні гасла: „Всім народом воля," „Геть царську в´язницю народів і буде свобода всім народам" — вони повірили в цей обман. І вони дуже були проти української держави, вони зробили велику шкоду. Якби всі поляки, яки на Україні були, жиди, болгари пішли були разом з нашою армією УНР, ми б сьогодні в Америці не були б, ми були б вдома, а вони пішли за більшовиками проти нашої армії Української Народної Республіки, проти Грушевського, Петлюри і ми тому мусили програти, бо вони в містах були. Українська маса була в селах, а всі міста України були опановані оцими меншинами; поляками, жидами, греками, болгарами,

румунами. То є наша історія. Пізніше, пізніше вже, як вони, більшовики російські, разом з Сталіном почали морити український народ голодом, нищити й почали разом нищити й культуру цих народів, цих менщин. Наприклад, на Вінничині, або на Житомирщині були цілі села польські й не тільки села, цілі райони, де по вісім сіл, чи й по 12 сіл були польські. І ось в 37—му, 38—му роках ті цілі села, цілі райони почали вивозити. О, в тих польських селах, наприклад, бюро, канцерлярія, колгосп польською мовою і українською мовою, школа була польська, але вони вчили й українською мовою, але вони мали свої польські школи. А вже, починаючи з 37—го, 38—го року почали нищити то, почали людей тих вивозити, приїжджали НКВДівські авта вночі й сказали: — За дві години всім зібратися, брати теплу одежу, ложку, миску й то..., худоба, хата все залишалося, і потім їх всіх понищили, всіх вивезли на Сибір, на то поляків з Волині, цілі села, цілі райони. З Вінничини, то я точно бачив, знаю я в Вінницю якраз уночі приїхав у першій годині до Вінниці. Це перед війною в 39—му році, і повна залізниця — сотні людей, тисячі і всі, зимно, мороз, а вони всі, бідні, на підлозі сидять, а НКВДисти в таких кожухах білих з автоматами. Жінки, діти, старенькі люди, розумієте, просто аж страшно було дивитися і потім, як приїхали вагони й вони всіх їх у вагони, вагони, розумієте, і повезли. Я то ніколи не забуду.

Пит.: А який був національний склад компартії в Вашому краю, скажім, Житомирська область і по містечках, по селах? Хто були членами партії?

Від.: Були членами партії представники тих людей, які там жили. Отже, в нас біля Житомира мішані села: поляки були і українці, наприклад, у нашому селі головою колгоспу був комуніст Сингаєвський, поляк. Але він тим не550 писувався, що він поляк, він по—українському говорив перфектно. Одні люди знали, що він поляк, дургі не знали, що він поляк. О, наприклад, моя сестра Віра заміж вийшла за поляка з сусідського села. Тато його, того поляка, був концертмайстром оркестри дутої, дуже гарна оркестра, він був диригентом тієї оркестри, поляк, гарна оркестра була, і дуже гарний поляк той був. Отже, моя сестра, рідна моя сестра Віра була вчителькою, вийшла заміж, то він також був вчитель в українській школі. Отже, там поляки вже пізніше вони цілком перейшли на — як після того страшного знищення в 37—му, 38—му, 39—му роках почалися нищити меншини, культуру ціх меншин: всі їхні газети, школи, жидівські школи, жидівські журнали, газети, театри жидівські, оркестри, все було понищено, позачиняно, поарештовано інтелігенцію, диригентів, режисерів. Отже, на Волині в нас, на Житомирщині страшенна трагедія була, страшне нищення було культури цих меншин. Вони нам задіяли в 17—их і 19—их роках великої шкоди, вони надіялися на той розцвіт, як була більш—менш у нас Українська Радянська Соціялістична Республіка, більш—менш мала свій уряд український: Любченко, Скрипник, Затонський як був Петровський, то меншинам була дуже велика воля і вони дуже розвивали свою культуру, й Москві того не сподовалося, москалям, російським шовіністам на чолі з Сталіном і Молотовим, то всі вони почали то нищити. Вони сперше з жидами й поляками в Києві, поляки й жиди за радянської влади, після того, як самогубством скінчили себе Скрипник, Хвильовий; Любченко був розстріляний (actually, committed suicide— JM) і приїхав Постишев, Хрущов, то поляки й жиди в НКВД дуже нищили українську інтелігенцію, а потім всіх понищили й їхні школи, й бібліотеки й так далі. І зараз те саме робиться. Зараз люди бояться говорити українською мовою на вулиці, в магазин зайти бояться і сказати по—українському, запитати щось. Зараз люди викидають з хати портрети Шевченка, „Кобзар" Шевченка, вчитель не може до школи сьогодні ввійти, щоб мати в портфелі в себе „Кобзар" Шевченка, бо якийсь вчитель побачить, а він в НКВД контакт має, є доносщиком, зараз донесе, люди бояться української, всього українського. Люди українську сорочку сьогодні бояться одягнути — бо ви тільки побачите на сцені в виставі, чи в опері, як ставлять „Запорожця за Дунаєм."

Пит.: Якого Ви були погляду про українських комуністів, як все це згадували про Скрипника, Шумського, тих.

Від.: Вони були патріоти українські, вони були гарні українські патріоти, але вони хотіли, щоб був соціялістичний лад на Україні, щоб робітнича влада була, селянська влада. І за це їх понищили. З Галичини приїхало було дуже багато комуністів, чудові люди, талановиті люди: Крушельницький з двома синами, а цей ось Рудницький композитор—диригент, що помер тут, у Львові — в тому в Нью Йорку. Він також був в Харкові диригентом, в Дніпропетровському. Я знав особисто старенького Верховинця

Василя, надзвичайно мила людина, він був диригент, композитор, знав народні танки, ставив в театрі Франка. Старенький, чудова, така мила людина, знаєте, плакати хочеться, як пригадаю, яка то була невинна, і його знищили, його розстріляли, арештували. Через що? Бо він українську культуру творив, він в театрі ставив танки, я в хорі співав в театрі імени Івана Франка, там я з ним познайомився; я маю його збірку, його пісень. І таких маса з Европи, з світу, з Америки, з Канади приїжджали українці–комуністи. Чого вони приїжджали? Вони до рідного краю приїжджали, але вони вірили, що то буде соціялістично– робітнича влада українська, то вони хотіли. А москалі–шовіністи також, прикриваючися комуністами так, як сьогодні, і в свою імперію, вони все хочуть, щоб по–російському було, все було російське, і тому вони їх, тих комуністів понищили. Або Затонський Володимир, Любченко, я їх чув промови, спеціяльно Затонського, чудовий промовець, а мова українська яка. Їх понищили за те, що вони українці. Позалишали українців–комуністів тих, які в хаті з жінкою й з дітьми розмовляють російською мовою. Тих українців– комуністів позалишали — таких Москві комуністів потрібно — і поляки, і болгари й жиди, а якщо в хаті він має Шевченка портрет, Івана Франка, Лесі Українки, а не має Горького, чи Толстого, чи там то–то, вже він буде знищений, таких комуністів їм непотрібно, їм треба комуністів, які тільки по–російському говорять, по–російському думають і то, а якщо він боліє, переживає за українським, вони таких комуністів нищать і понищили.

Пит.: Яка була Ваша реакція на самогубство цих людей: Скрипника, Хвильового, Любченка, що Ви думали самі?

Від.: Я тоді був дуже молодий, я був дуже молодий і ми були всі дуже розгублені. Бо так, святкують і вшановують якогось діяча, наприклад, Тобілевича, видають твори, драматичні твори, або видають книжку, проголошують в пресі, що незабаром вийде книжка на пошану братів Тобілевичів, Саксаганського, Миколи Садовського й Івана, Тобілевич це три брати, театріальні діячі, режисери, артисти великі наші, о. Видають нову книжку, яку написав там то, а разом з тим по всіх бібліотеках все, що було написано про них і ті твори нищаться. Так, як з жидами було. Вшановують Шолом Алейхема, називають вулицю в Києві на Подолі іменем Шолом Алейхема, проголошують, що будуть видані книжки українською мовою Шолом Алейхема, а по всіх бібліотеках, інститутах, школах всю літературу жидівську палять. Привозять артиста–піяніста з Львова з концертом і всі газети, „Він геніяльний піяніст, виконує твори Шопена," а еврей, такий–то професор Мюнцер, прошу вас, через два дні чи три дні величезні арешти по всій республіці жидівських діячів: професорів, письменників, артистів, тощо. І ще мені пригадався випадок. В 39–му році, як звільнили Галичину від капіталістичної Польщі, у Львові арештовують полковника армії УНР Волинця, але вони не називають армію УНР, вони називають петлюрівський полковник Волинець, який ніби погроми робив. Його в Львові арештували, а в Вінницю привезли судити. Його судили в жидівському клюбі, недалеко оперного театру в Вінниці, на вулиці Леніна, здається, жидівський той клюб. Волинця засудили, він не був прихильний до погромів, то брехня, але їм треба було так. І як його привезли на суд чорним вороном, так авта ті НКВДівські називалися, бо вони чорного кольору, як привезли на суд, то в Вінницю з'їхалося тисячі евреїв з всієї області Вінницької, зі всіх містечок і сіл, тисячі, повне місто було. Як його випустили, ввезли з того авта чорного ворона, до клюбу на суд, то всі кричали незамовито: — „Убийца, убийца, повесить убийцу!" — Страшно, аж земля гойдалася.

І його засудили, його розстріляли, але через кілька тижнів страшні арешти жидів по всій області вчителів, інтелігенцію, той клюб зачинено, бібліотеку клюбу всю спалено. Бачите, як то? Всі газети: — Петлюрівського атамана Волинця в Львові зловено, в Вінниці суд, бо він робив погроми еврейські — скільки–то евреїв — то–то, то–то, а після того, розумієте, страшенне знищення еврейської культури й еврейської інтелігенції. Отака дволична політика й то 60 років, аж досьогодні така дволичність.

Пит.: Так хотіли, щоб евреї себе якось виявили?

Від.: Вони хотіли, щоб евреї себе, скільки їх є, яка сила. Так, як у Києві. У Києві в 34–му році, здається, в оперному театрі ще старенького Саксаганського вшановують його, ювілей йому роблять, він був спаралізований на половину тіла, ліва сторона, одягнули його, і він отак на сцені виходив, бо ця сторона в нього не працювала. Маса людей була, таке піднесення було, 50 карбованців коштував квиток, щоб попасти на той ювілейний вечір Саксаганського, а на другий день тисячі народу, тисячі інтелігенції

української було вийшло, показали свій дух національний люди. І вони так часом роблять експерименти, вони то ревіли — народ, значить націоналістів ще багато. І зразу, і тото. І то кожний раз. Можна було б багато пригадати таких випадків.

Пит.: Дуже цікаво. Надзвичайно цікаво то.

Від.: Якщо хочете, трошки довша історія, але я мушу розказати вам.

Пит.: Розкажіть.

Від.: Я в консерваторії в Києві вчився в 38–му році, директор, завідувач учбової частини консерваторії Ґлезер, еврей, він не любив українців, був директором Луфе, також еврей, піяніст, але дуже мила людина була, чудово по–українському говорив і дуже помагав українцям студентам особливо. Він вперше виконав Ревуцького другий концерт фортепіяновий; Луфе, директор консерваторії, дуже гарний був чоловік. І ось мене Ґлезер кличе. Я приходжу до його бюра, канцелярії, а там сидить професор Вірьовка Григорій, мій професор. — І от товариш Потапенко, зараз зайде полковник начальник Вінницького будинку армії, Червоної армії. Їм потрібний диригент до капелі бандуристок, і ми хочемо вас рекомендувати.

Я ще молодий був до того, але по аранжеровці в клясі Вірьовки, по аранжеровці пісень був найкращий, нас було вісім студентів, але мої аранжеровки, значить професорові Віровці найбільш відповідали й були добре й успішно. І він порекомендував мене. І зайшов той полковник Безпрозванний, еврей. Дуже гарний, високий, інтелігентний чоловік. Мені платили тисячу карбованців на місяць і оплачували дорогу до Вінниці й назад, готелі, де я ночував, я приїжджав кожну п´ятницю ввечорі, я сідав на потяг, їхав до Вінниці, в суботу й неділю там, а неділю вже назад до Києва їхав. Там був дівочий–жіночий ансамбль бандуристок, вже пару років створений таким диригентом Піка, а після нього був Палатай, бандурист, мав вуса такі й його через ті вуса директор Безпрозванний не злюбив. Ось він мене кличе, як я приїхав, він мене кличе до свого бюра і каже: — „Товариш Х—енко, вы комсомолец, вы молодой человек," молода людина, чому ви на бандурі в концерваторії вчитеся?

Кажу: — Я почав з скрипки, але мушу залишити, бо мені ліву руку пошкодило.

Я не міг йому сказати, що я руку пошкодив, як приїхав у 33–му році до села і тяжко працював, у мене тут розтяження створилося жил і отака ґуля була, лікар сказав: — Не грати й нічого тяжкого не піднімати лівою рукою.

— Чому ви на бандурі граєте, чому ви вчитеся на тому?

Кажу: — Вам же потрібно диригента, кляса бандури при консерваторії є, отже хтось мустить в ньому, на ній йти й вчится. — Викручувався так.

Потім він задає: — О, знаєте, як дівчата виконують ті думи, то я завважив...

— Ага, каже, чого, як слухаю концерт фортеп´яно, скрипку, там симфонічну оркестри, хор люди слухають гарно, а ось як бандуристок, каже, слухають, і вони ті думи, як заспівають, то, каже, в червоноармійційв починають сльози. Каже: — Ці бандури мають петлюрівський душок.

Кажу: — Товариш директоре, я не знаю, хто такий Петлюра був, був там отаман, кажу, якийсь у нас в 17–му році, я молодий чоловік.

— „Да, да, да, вы не знаете, конечно."

От, каже, петлюрівський душок.

І ось трапляється, така, розумієте, подія. До Вінниці приїжджає з концертом еврейський хор — Київський державний еврейський хор, одинокий хор у СССР, який не потребував дотації, жиди так валили на його концерти, і так гроші давали, що той хор не потребував. Держава платила їм платню, але вони мали, найкраще фінансово стояли, це цей еврейський мішаний хор, під керівництвом Шеніна, професор Шенін. Між іншим, україножер був, не любив страшенно українські пісні, іґнорував, тільки виконував одну бандитську пісню „Ой, ти, Галю, Галю молодая, прив´язали Галю косами до сосни хлопці" і то–то. І ось приїжджає той хор у Вінницю, в оперному театрі концерт, директор будинку Червоної армії кличе мене: — Товариш Х—енко, Ви йдете на концерт?

— Аякже, кажу, та то чудовий хор, чудовий диригент і всім жінкам сказав, щоб ішли.

— „От спасибо, от хорошо, хорошо."

Відспівали той концерт, директор будинку Червоної армії замовляє той хор до будинку Червоної армії, там дає концерт і повна заля офіцерів Червоної армії, і там була частина аерофлоту і то танкова частина. І робить їм прийняття таке, що тисячі рублів

потрачено на ті харчі для того хору. За пару тижнів читаєм в газетах: „В зв´язку з тим, що єврееський державний хор 'Євоканц' під керівництвом Шеніна тримається дуже єврейського націоналістичного репертуару, канторських напівів, уряд ухвалює ліквідувати той хор." І ось я приїжджаю до Вінниці й начальник мене кличе: — „Товарищ, что это делается, как это так?

Кажу: — Я не розумію — таку культуру, такий хор, тільки думати, це ж є скандал, то є сором, кажу, радянського уряду нашого, як так можна?

— Так.

Я бачив, він аж посинів від злості. А я йому тоді кажу: — „Видите, товарищ начальник" — по-російському, по-російському, звичайно, — пригадуєте, як ви мене питали, чому українська бандура має той тон, що люди плачуть, як її слухають, і ви назвали, що то є дух петлюрівщини? А я вам казав, що то є національний дух, то є душа національна. І воно людей хвилює, а ще як людина скучила за родиною, за татом, за мамою, або людина має тяжке життя, невдоволення, що такий образ кругом і людина в сльозах. Ось ви, кажу, зараз обурені.

А він ні свій, ні... — Прошу пробачення за то.

Кажу: — Пробачив.

Пит.: Це дійсно цікавий епізод. Що можете сказати про політику репертуару, значить, як підбирали пісень, яких пісень забороняли, коли й чому? Таке.

Від.: Так, репертуарний відділ був при Міністертві освіти і там треба було з´являтися й показувати список пісень, які бере хор чи ансамбль до свого виконання. Я, як там працював, то я директорові показав, і я знав, що треба, я впершу чергу брав якусь радянську пісеньку „В путь дорожку дальнюю," там чи „Широка страна моя родная" і то вже було, значить, для нього досить. Мусив то брати, бо ж того професора Палатая з вусами він його вигнав тільки через те, що він в нього відчував петлюрівський дух, і через те він його взяв вигнав. І я йому то також сказав, кажу: — Бачите, хор зліквідовано через те, що він був національно-єврейський, жидівський. Та й інакше бути не може, то ж єврейський хор, він же не буде співати молдавські чи китайські пісні. Єврейські, бо це єврейські хор. Бачите, його ліквідували, що він мав велику силу впливу на людей, було високе мистецтво, гарне виконання і люди гордилися ним.

— Так, кажу, й в нас, українців, як щось гарне, українське, зразу петлюрівщиною, кажу, називають. Палатая взяли, кажу, вигнали через те, що він мав вуса і старший чоловік і то.

— Я й звиняюся, то не моя ошибка, не моя помилка тут.

Бачите, коли ми дійшли до того. Тут уже, в Детройті, як я працював, як я працював, „Бекар" така компанія *supervisor*-ом був поляк, тут роджений американець польського походження, але він був прокомуніст. Він дуже обурився, що я молодий приїхав, чого я додому не їхав, чого маю в Америку?

— Ти був спільник з німецькими фашистами — значить.

— *No*, кажу, я не був спільник, кажу, я не поїхав тому, що там фашизм російський, комуністичний, більшовицький, російський, там комунізму, кажу, немає, там є звичайний російський більшовизм, фашизм.

— Як так?

Кажу от так і розказую йому те життя, що мій тато був робітник, механіком при млині і ми в біді ввесь час жили. Ну й то-то.

Він не вірить. Він раз приносить мені, показує рожевеньку книжечку про голод 33-го року на Україні. Каже: — Х—, то ж є брехня, що ви робите, ви себе компромітуєте перед амерканцями, що уряд зробив голод, щоб спеціяльно люди вимерли? То є неможлива річ, ніхто не повірить вам.

Я кажу: — Так, вам тяжко повірити, бо ви виросли в таких умовах, в таких законах людських, з такою конституцією і при такім демократичнім режимі, з церквою, в людяних умовах, кажу, ви не можете повірити. Кажу, нам часом то не віриться, як то, чому то й за що?

Він махнув рукою, розумієте, й то. Каже: — Ось на цій сторінці пишеться, що дві жінки весною пішли в поле, позбирали почорнілі колоски після зими, під снігом у воді. Колоски ті пшениці почорніли, вони назбирали тих колосків, а їх по дорозі зупинили й заслали на 10 років в Сибір, що вони колоски збирали. Це може бути?

Кажу: — Абсолютно, абсолютно, кажу. Мої родичі то пережили.

—Вони пожаліли їм колосків тих?

— Так, бо, кажу, треба було, щоб ті жінки вмерли з голоду, а вони додумалися піти, назбирати колосків і спастися, а уряд хоче, щоб вони вмерли з голоду.

І він страшно, розумієте, мене образив, то й пішов.

Десь через пів року кличе мені, каже: —Х—, *come on*, я хочу перепросити тебе за тих жінок, за той випадок.

Що сталося? Його жінка вчилася в Варшаві й перефектно володіє польською і англійською мовави. Каже: — Приїхав свояк з Варшави й розказує про там; він дуже тішився, що в Польщі робітнича влада, комуністична влада й дуже то–то, то. І ось приїхав родич з Варшави на вакації до Детройту, і каже вже третій день він розказує про тамтешнє життя і все жартами, анікдотами. І, каже, що просто живіт мені болить від того, від сміху. Я, каже, хочу перепросити тебе за тих жінок.

—Ну, як саме.

— А ось я розкажу, каже, один анікдот, який він розказав, бо то подібне щось, каже, так, вашим жінкам.

Пожалів, колосків старeньких після зими, які почорніли на полі. Каже приїхав польський хлоп до Варшави з жінкою на базар, щоб продати капусту, але *business* не пішов, капусти не продали, а їсти хочуть, грошей нема, хліба нема. Що його робити? Капусту ж не можем їсти. Жінка каже: — Знаєш що, чоловіче, бери сіно в жменю. — Знаєш, що таке сіно? — Сіно в жменю і йди до Берута, тоді був Берут секретар, комуністичним президентом Польщі. Зайди до нього в канцелярію, бюра, офісу, зайди й їж сіно, він побачить, що ти голодний, їси сіно, дасть тобі або хліба, або грошей.

Взяв поляк сіна, побіг скоренько до Берута в офіс, став і їсть сіно. Той каже, — *Co pan zwarlowal*, такий сором нам робиш, тут американів багато кругом, забачать, то, на грошей іди хліба купити, вар´яту ти.

Дав йому пачку грошей одну, другу, третю. Ну, він гроші приносить на віз, жінка, — О, чоловіче, які ми щасливі. Знаєш що, як тобі цей наш голодранець польський дав стільки грошей, то ти бери сіно в дві жмені та йди до Сталіна в Москву, той дасть тобі гроші, бо той *boss* найбільший в світі.

Набрав поляк сіно в дві жмені, заходить до Сталіна, їсть аж очі йому на чоло вилазять. Сталін до шуфляди, відчинив, взяв люльку, напхав тютюном, закурив, приходить до поляка й каже: — Товаришу польський — похлопав його по плечі — ми вас уже 10 років учимо, як господарити по–соціялістичному. Та ж літом треба йти пастися, а сіно на зиму берегти.

О, бачте. Ото, каже, як він, той, каже, Сталін пожалів для нашого поляка сіно їсти, то я тепер вірю, що він жінкам вашим пожалів колосків і їх засудили. Бачите.

Пит.: Переходячи до іншої теми, що Вам відомо про переслідування церкви, скажім, або в Вашому рідному селі, або в Києві? Що було видно, або чути? Про хори, скажім, церковні?

Від.: А, бачите, загальний терор був такий сильний, терор і переслідування людей віруючих, що тільки дуже відважні, дуже побожні люди секретно збиралися, молилися й співали релігійні пісні в дуже довірені такі між собою. І то, як сусіди почу(?) можна було тримати літератури релігійної Євангелії і то, знаєте. Були ризиковані люди і, значить, ризикували й тяжко за те їх. У нашому селі, то дуже було євангеликів багато, баптисти їх називали. О, і вони по хатах збиралися, і вони і в колгосп вступили потім, але всерівно збиралися, і більшість їх виарештувано і вислано, то значить, переслідувалося. Релігію дуже переслідувалося, священиків, то неможливо було йому ходити з хрестом чи що, то була виключена річ. Навіть, як він ходив, як кожна людина, по цивільному вдягнутий, але як він десь щось робив, розумієте, підпільно, рано чи пізно викривали й арештували й висилали на Сибір до праці каторжної. Бачите, він в Сибірі там, кажуть одні, що там 15 мільйонів, по 10 мільйонів, там величезні фабрики, копальні, заводи й їм вигідно ці, значить, арештованих людей, бо вони задармо там роблять. Харчування дуже дешево, слабе, потім мешкання дуже дешево, платні майже ніякої. Отже вони цих людей тільки підозрих, за підозрою, що він є невдоволений режимом радянської влади, їх арештовували й туди завозили і вони так даремно працювали, а вони мали колосальні доходи, держава від тієї рабської праці в тих концтаборах, і тому вони з двох причин: щоб між народами не було ворога, який б боровся проти режиму, щоб вони впливали на молодь, на дітей. І їх арештовували, і потім там їм треба було

розбудовувати Сибір, копальні великі, заводи й дармо виробляти продукцію, якою потім, розумієте, то... То є система така, така держва, там половину людей працює задармо. Так само є в колгоспах. В колгоспах, то також є, то є рабська праця, то є визискування людей. Людина зранку до вечора працює, і що ж вона має? Вона нічого не має, приходить зима, вона труситься в холодній хаті, не має що їсти, життя рабське.

В Києві. Наприклад, ось пару років тому в Ню Йорку помер професор Василь Завітневич. Він у Києві, в консерваторії викладав українську мову, вчив українську мову студентів, граматику. І другий професор був, Журавель називався, старенький професор. Дуже любив похвалитися, що як він був маленький, то він сидів у Нечуя–Левицького на колінах і тішився. Отже, в класі було якихось 30 студентів. Як я вам раніше казав, що студентство й мешканці Києва — дуже мішанина велика, багато було меншинств: польські, російські, еврейські, болгарські. І, отже, кожний інститут у Києві, на Україні мав представників цих народностей, які населювали Україну. Так само в консерваторії найбільше було студентів євреїв, росіян, а потім вже українці. У нашій клясі було може шість, сім тільки українців, а то решта були євреї, росіяни, поляки. І всі переважно говорили по–російському, російською мовою. Українці завжди сиділи разом, купочкою. І ось один раз, після перерви, і на перерві одна студентка витягає з течки, показує фотографію погрому, я не пригадую, в якому місці той погром, як петлюрівці, петлюрівська армія зробила погром жінок, дітей жидівських. І то в якомусь містечку то. Один студент, українець каже: — Я перепрошую, я з того міста, то не петлюрівці там погром зробили, то зробив отаман такий–то, назву я не пригадую, і разом, каже, з чорною сотнею російською.

Що ви думаєте? На другий день той студент зник і більше не появився. Отже, що треба було? Їм треба було, щоб перед студентством, перед молоддю компромітувати українську армію, український рух в 17–му році, компромітувати Петлюру й визвольну ідею України, української держави Грушевського, що то не було ніяка держава, то була республіка, Національна Рада, то була отамана Петлюри, погромщики то–то. От що вони час–від–часу між студентами то приносили й робили то, а як якийсь оборонець висувався і протестував, зразу його, розумієте, то–то. На превеликий жаль, я не можу пригадати його прізвища, того студента. От він зник. Або ось професор Журавель каже: — Студенти, ви іґноруєте українську мову, ви не вчитеся, ви не вмієте, ви неправильно пишете, а він каже по–російському: — „Мне не нужно украинский язык, русского достаточно.

Професор йому каже: — Але це учбовий заклад український і ви мусите знати, це предмет, я не можу вам поставити оцінку, погану оцінку.

— А ви поставте гарну оцінку, каже.

— Але я не маю права, бо ви не знаєте мови.

І починаетьсй таке–то. Стають решта, встають в його оборону й натискають на професора, розумієте. Професор просто старенький, розгубився, розумієте, скорше кінчає лекцію і його викликають туди, до учбової частини, розумієте, там йому починають закидати вже націоналізм, буржуазний націоналізм і Петлюру ще до того, він мліє, йому викликають швидку допомогу, відвозять до шпиталю, розумієте. А ось лекція російської мови, я не пригадую її, тієї вчительки, еврейка, і починає лекцію так, каже: — Товариші, каже, що це зробили з професором Журавльом? Я з ним кінчила університет разом, я з молодих літ, каже, з ним знайома була. Це чудова людина, високої культури людина, інтеліґент, каже то–то. Що ви, каже, з ним зробили, „как Вам не стидно," каже, ви ж молоді, мусите бути моральні, мусите з респектом до професора, до вчителя, за що ви його так тяжко, каже, образили і то чоловік зараз сьогодні в шпиталі. О, дуже, значить, була така справедлива, гарна людина й вона стояла в обороні української мови, то хоч вчила російської мови, еврейка була, але була то людина, культурна людина.

Пит.: А вона пережила цілі тридцяті роки, чи ні?

Від.: Не можу вам сказати. Абрам Мойсеєвич був в консерваторії професором, історик, знавець світової літератури й він був завідуючим репертуару при російськім театрі імені Лесі Українки, російський театр. Він переклав Лесі Українки „Камінний господар" на російську мову „Каменный властелин" і порадив в театрі поставити ту п´єсу. І ось на прем´єрі, на перший день вистави студенти наші дістали катрамарки називаються, даровані квитки такі, і нас група щось 12–ро чи 15–ро студентів пішло на відкриття тієї

драми Лесі Українки „Камінний господар." І Абрам Мойсеєвич переклав на російську мову, а він є завідуючий літературним відділом театру, то він і промову мав перед початком. І ось каже: — На цю тему „Дон Жуана" я прочитав понад 100 творів, понад 100 авторів світу — такі як Шекспір, Байрон і французькі, й Пушкін, і, каже, всі на цю тему написали твори, але найліпше написала, вивела й по–мистецькі написала це українська геніяльна поетеса Леся Українка.

Ви знаєте, заля аж загула — гууу. Аж не сподобалося, щоб Леся Українка ліпше Пушкіна написала, Шекспіра? Що це таке? Це якби був сказав якийсь український професор, чи що, то його б зразу, розумієте, то–то. Абрам Моземпудов Мойсеєвич так. Ну, ми просто були студенти українські надзвичайні.

Я потім прийшов до консерваторії і там деякі, розумієте, такі зрусифіковані: — А чому то так, чому то так Абрам Мойсеєвич, Леся Українка — то–то... Його потім уже після війни, здається, до Ленінградру перевели. Він дуже, дуже гарно знав українську мову й з великим респектом ставився до Лесі Українки, бо Леся Українка в деяких своїх творах, там „Кассандра" й інших творах, дуже тепло і гарно про жидівський народ, що він переніс, як він і йому то, жидам то сподобалося.

Пит.: Що з ним сталося? Не знаєте?

Від.: Здається, він помер у Ленінграді, його після війни перевели в Ленінград.

Пит.: Значить, своєю смертю?

Від.: Я не можу вам сказати, здається, помер природньою смертю, не можу сказати, напевно не знаю.

Пит.: А чи серед студентів консерваторії, чи було дуже поширено донощицтво таке, як взагалі; яка була моральна ситуація в вас, чи трималися студенти, чи ні?

Від.: Мусило бути, мусило бути донощицтво, і воно було й то без нього не могло бути, бо люди є люди — одна людина витримує і ризикувала й відмовлялася, а друга людина, як ми тут каже, мала трему, мала страх великий і спершу чекає, як його спитають: — От ти послухай, що говорить там той, той, той і нам скажи, ми прийдемо через пару тижнів, а ти поводи, піди з тим, тим, тим, або з тими дівчатами, — то тобі нічого не шкодить. — А ми будемо мати на увазі тебе і то–то, ти нам скажи то–то.

А людина знає, що втік з села, бо батько розкуркулений, а може вони вже й знають, що я син розкуркуленого, арештовують тото. Думаю, скажу, і так втягували людей потроху, втягували. Ось я вам покажу одну книжечку, я не хотів би, щоб це було чути.

Пит.: Чи Ваші родичі брали участь у революції?

Від.: Дуже дякую, гарне питання задали. Мій тато був у армії УНР, дядько Іван був в армії УНР і дядько найстарший з них, це Яків, також був в армії УНР. Всі три були в армії УНР. Дядько Іван був якимсь зв´язковим між Січовими Стрільцями Коновальця і армією УНР, мав якісь поручення, і весь час контакт мав з армією і штабом УНР. Отже, дядько Яків загинув під Києвом в бою; дядько Іван аж до Другої війни був просто, як вам сказати, в той час від прогри нашої національної до Другої світової війни весь час був під сильним психологічним таким настроєнням і пригнічений був дуже, він був дуже гарний патріот. Він, як випив чарку й приходив до хати, то просив жінку, щоб позачиняла вікна, бо він не міг заснути, поки не заспіває „Ще не вмерла Україна," а як заспіває „Ще не вмерла Україна," а тоді він, розумієте, лягав спати. В час Другої війни, тільки почалася війна з Житомира йшли наші націоналісти, група націоналістів, похідна група. Пізніше я вже довідався, що то була група під проводом Миколи Климишина. Люди щось вісім хлопців чи 10 хлопців по цілий вулиці йшли, заходили до хати, хотіли переночувати й поїсти. Люди боялися їх, люди були зтероризовані, бо німці розстрілювали за допомогу націоналістам, за ховання жидів, а вони були чужі, й люди не приймали, були в вишитих сорочках, молоді, гарні хлопці й люди їх боялися. І врешті–решт в одній хаті сказали: — Ідіть аж у четверту хату до Потапенків, там вас напевно приймуть.

І вони прийшли в нашу хату, я якраз був у хаті, а дядько Іван через дорогу мав хату. І як хлопці прийшли до нашої хати, тато каже: — Прошу дуже, раді Бога, хлопці, роздягайтеся.

Сказав мамі, щоб картоплю наварила. Тато й мама почали готовити вечерю, а мене послали покликати дядька Івана. Дядько Іван, як забіг у хату, як побачив хлопців у вишитих сорочках, зразу розплакався: — Ой, мої дорогенькі Січові Стрільці, — він дуже,

дуже з респектом завжди згадував Січових Стрільців, і почав кожного цілувати, кожного обнімати, —мої дорогенькі Січові Стрільці!

І хлопці сказали, що вони вже пройшли цілий тиждень, але такого прийняття й такої зустрічі не мали. Каже: — Якби по всій Україні так люди нас зустрічали, то ми перемогли і ви б мали.

Я то ніколи не забуду тієї зустрічі з першими нашими ОУНівцями на Україні.

Пит.: Це надзвичайно цікавий факт, що батько якраз робітник, а...

Від.: Тато робітник був і то і тато бувший УНРовець, ми людей погодували гарно, дали їм на дорогу, хлопцям на дорогу дали їсти, розумієте. То була дуже приємна зустріч. Може це ви спитали, як наша родина, чи була патріотична, чи приймала участь у 17–му році? Отже, з нашого села, на превеликий жаль, дуже мало було в армії УНР, дуже мало, може з якихось три, чотири родини тільки приймали участь. А чому всі три брати були такі патріоти й були в армії УНР і за українську державу? Я вам скажу причину: тому, що любили рідне мистецтво, пісню, сцену, театр. Тато в виставах завжди грав і Карася і виборного; дядьки Іван і Яків всі любили український театр, вони в виставах приймали участь, і то через любов тієї вистави, розумієте, через театр, через пісню, їх і мова гарна була й тому вони були такі активні в час революції в українському русі.

Пит.: А комуністам було відомо, що Ваш батько колишній петлюрівець?

Від.: Він, бачте, як вам сказати, щоб дуже було відомо, то напевно він би, вони петлюрівців нищили, учасників петлюрівської армії. Одиноке те, що в селі, я не думаю, що всі дуже добре знали, знали близькі сусіди, а близькі сусіди наші були дуже гарні люди, вони були побожні, більше з них були євангелики, релігійні, хоч самі були пасивні в політичній справі національній; вони, ті хлопці, що приймали участь у виставах, ходили в вишитих сорочках, то вони камінням кидали на них. Але сусіди знали, були гарні й тому тато аж до війни пережив те все.

Пит.: Чи були такі обставини, щоб Ваш батько міг Вам оповідати про визвольну боротьбу, чи ні?

Від.: Дуже обережно, дуже обережно, але ніколи не казав, що він був в УНРовській армії, петлюрівській армії.

Пит.: Ви це довідалися коли?

Від.: Довідався вже в час Другої війни, вже як війна почалася, аж тоді я довідався, я не знав ні про дядьків, ні про тата, що вони були в армії.

Пит.: А як Ви на це реаґували, як дізналися?

Від.: Про те, що дядько Іван, як п´яний, співав „Ще не вмерла Україна" ну, я був молодий ще тоді, знаєте, дуже молодий, був учень, студент і то обережно дуже говорилося, і як дитина почула, що там дорослі між собою щось говорять, сміються, жартують тощо... Іван ще не забув, „Ще не вмерла Україна" співає кожного вечора то–то. То, бачите, все уривками такими, так дуже скупо, дуже обережно й людина не могла опанувати того всього. Аж глибше я вже після війни добрав способу, як то–то, книжки Винниченка, твори Єфремова, наприклад, Куліша тато ховав на горищі. О, як їх читав, тато мені пальцем: — Боже борони, з хати виносити, нікому, щоб того не знав.

О, Винниченка ця „Соняшна машина," „Кирпатий Мефістофель," „Намисто," тоді Винниченко був дуже популярний, дуже улюблений був, його твори були дуже шановані, ховали люди. Єфремова „Історія української літератури," Грушевського не дай Бог то–то ж, все було засекречено дуже так. Тато приятелював з учителями, тато грав на гітарі, на мандоліні й завжди сходилися, грали і тата дуже вчителі його респектували за це, тато в виставах приймав участь, помагав учителям ставити вистави й тому тато з літературою був знайомий, але був дуже обережний. Багато таких було випадків сильних.

Пит.: Чи Ваш батько коли–небудь мав клопоти з ҐПУ чи НКВД

Від.: Ні, не пригадую. Одинокий він мав клопіт, я думаю, що він, що з ним щось сталося. Це вже після війни, як прийшла знову червона армія й НКВД. Як почалася війна, то був приказ з Москви, знаєте, худобу вигонити, нищити всі машини, мотори всі, щоб в колгоспах, в селах все було знищене, як німці прийдуть, щоб вони не могли господарити, не могла експлуатувати того. Отже, тато, як був механіком при млині, то отримав наказ, щоб в колгоспі всі мотори ті, що молотять збіжжя: жито, пшеницю, всі мотори, все опрозбивати. Тато взяв молотка великого й демонстративно так пішов, щоб люди бачили, а потім мотори ті порозбирав, порозкручував, порозбирав і похавав частини,

а те все, основа та позалишалася і він понапихав туди сіна та всякого такого шмаття, то–то. Ну той контроль, комуніст, що прийшов, побачив, що мотор неначе в такому, наче то–то й все. Ну, а як німці вже прийшли, то тато мотори ті поскладав і молотили ж то–то. Ну а сексоти ж були, позалишалися. І як прийшла Червона армія, війна кінчилася, тоді тато був арештований, мені здається, що вони замучили тата, бо я одержав листа від сестри Віри, що вони замучили тата, бо я одержав листа від сестри Віри, що тато помер. О, така штука то. А дядько Іван загинув, бо його забрала Червона армія як прийшла, його забрали не першу лінію фронту, й він загинув за Житомиром, десь перед Львовом, там десь, його забрали й просто погнали, і він загинув.

Пит.: Що Вам відомо про ті погроми в ваших сторонах, бо це якраз це відбувалося.

Від.: У нас не було погромів, я не пригадую, в нас не було погромів. У тих місцевостях, де ми жили, там погромів не було. У Житомирі щось, але не дуже так, я не пригадую, я був дуже малий, з 14–го року народження.

Пит.: Чи Ви чули щось про отаманів, що ходили вже після закінчення війни, скажім, в ранніх 20–их роках, чи цього в Вас було — повстанці й отамани?

Від.: Так, я чув, але щоб такого дуже конкретного й важливого, то я не можу пригадати, що були отамани й робили клопоти великі, радянським тим урядом місцевим. О, але то були такі отамани, я б сказав би, не з політичного боку, не з політичного боку. З політичного боку я вам можу розказати таке, такий випадок. Зразу після опанування країною, більшовики присилали всяких комісарів, що на селах робиться, з рефератами, з такими доповідями всякими. І ось з Житомира, як приїжджав такий доповідач комуніст, комісар і назад мусить підводою підвозити його. І десь з–під лісу вискакував якийсь чоловік і по голові його на возі, як він сидів на возі, і залишав той предмет, яким забивав його, а там була прив´язана записка „Ж. Б. Шворінь." Шворінь це такий болт великий, який вживався при возі, він з´єднував передню частину воза, передню цю ось, передні колеса з рештою воза. Він, то такий шворінь, то такий болт великий, грубий і він тим болтом по голові як дав йому, йому вже кінець. І залишалася прив´язана записочка „Ж. Б. Шворінь." І то одного, другого, третього й ніяк його піймати не могли, він так моментально вискакував, розумієте, і забивав і „Ж. Б. Шворінь" не могли розібрати. І ось у сусідньому селі була троїста музика — скрипка і там якийсь бас і бубоніст, Кіндрат називався. І він так на тому решеті, на бубні так виробляв, що як його немає, то й весілля немає, оркестра нічого не варта, він такий знаменитий був музикант, виробляв на решті. Він хворів на туберкульозу — *ТВ*, Кіндрат. І ось раптом знаходять його мертвим в хаті, він помер. І в нього в камізельці, в кишеньці находять, хто він є? Офіцер УНРівської армії і жовто– блакитний шворінь. Не могли розгадати, що воно таке, розумієте? А він був офіцером у армії УНР, у петлюрівській армії і жовто–блакитний шворінь і він їм, розумієте...

Пит.: Отаке. Щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Прошу дуже. Я дякую вам, що ви цією справою займаєтеся, дай Бог, щоб воно вийшло вам гарно й була користь з того. Дякую.

Semen Klochko, b. 1902 in the village of Myt'ky, Irkliiv district, Poltava region (now village of Novoukrainka, Chornobaivs'kyi district, Cherkasy region, transferred because original site was inundated by the Kiev Reservoir). Narrator's father was dekulakized and sent to the Ural region, while narrator faced discrimination as a "kulak's son." Narrator went back and forth between Ukraine and the North Caucasus, the Urals, to Kazakhstan, to Gor'kii. Narrator considers life to have been good under the tsar because people weren't bothered by the authorities and equates the revolution with theft: "They stole, they took, they ate, they drank: that's what the revolution was and all it was." Life was also good under NEP. The church in his village remained open until 1935. On the famine, narrator states: "And about the people, about those whom I saw, how they died from hunger, how they suffered, how they begged for something to drink because they had no strength. A child asked for soda water and there wasn't any. They went to the house and took everything, leaving nothing. They even took little pieces of bread, not leaving anything for the child. Everything was dug up in the house, in the yard, everything. They searched, perhaps some vegetables had been buried, and they seized them. They left nothing. Nothing remained, neither chickens, nor dogs, nor cats, absolutely nothing — nothing remained... The people ate (inedible substances), and then they themselves died." Narrator himself became swollen. As to who did it, narrator states: "The order came from the center, from Moscow. But ours (i.e., Ukrainians) did it. A neighbor! How he took what I owned and threw me out of the house over the fence, what was left of it. He threw out the children, threw out everything, my house, my garden, get out and don't come back here! And he was ours! Ours, not a foreigner! Oh, there were a couple of foreign agents, who sat quietly around the table giving orders, and that's all. But our own did it, they themselves were the murderers." Narrator indicates direct knowledge of cannibalism. Out of a population of 800, only 300 were left after the famine. Narrator expresses belief that there was little famine in Russia, although Cossacks died in the North Caucasus. He heard about famine in Kazakhstan but had no direct knowledge of it; however, he states that anti–Russian resistance there was very long–lasting. Narrator gives a vivid description of Soviet methods of forcing people into collective farms: blandishments, blackmail, coercion, and even torture. He describes survival strategies, including his own work outside of the collective farm, his trips to villages near Moscow, and of his wife's efforts at barter. In the Kuban, people survived by digging up grain and corn that mice and gophers had taken to their burrows (a similar case is reported in Danylo Shumuk, *Life Sentence*). Narrator gives a vivid impression of the antagonisms created within the village by Soviet policy and conveys the hatred felt for activists, leading in one case to a revenge killing. Narrator describes guards around the field and how he himself was almost arrested for gleaning. He also describes the falsification of passports and other documents.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Семен Клочко.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: В 1902–му році.
Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?
Від.: Село Митьки.
Пит.: Якого це району?
Від.: Іркліїський район, Вотумирський(?) повіт, а область Полтавська.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством займалися. Мій батько звався так, як куркуль. То його вивезли, все продали й його вивезли на Урал. Ну, а я вже був окремо. Вже я женився то

в мене вже не було нічого, таке: коровчина була, конячина була й чотири гектари землі, ото моє господарство було. То я ще держався трохи, а потім уже при кінці додумалися, що це куркульський син. Ось то кинулися і до мене! О, приходять цілою бурсою, аж бурсою ходили, бурсою. Все забирають, складають, от що й хату запирають, дітей викидають геть, як собачат і ось що. Ну, а я змився. Я в руки не дався. Мене б не було на світі, як би не та жінка з дітьми була — троє дітей. Ото те. То я пішов по лісу, по болоті ходив, поки я виїхав на Північний Кавказ. А на Північному Кавказі я забрав тоді жінку, дітей. Там я не міг жити, де діватися? Куди їхати, що таке? То я вернувся назад. Тільки сам не являвся до села, жінку, дітей упхнув. А в моїй хаті жила комуністка. І ще мого товариша жінка. А його коло Чорного моря там, Осип, приїхала до батьків до нього. То вони їх поселили в мою хату. А як я упхнув жінку, привіз, а сам я не показався, то вона дуже добра жінка. А мою жінку звуть Настя. Каже: — Настино, чого ти будеш ходити? Я тобі віддаю хату, іди й живи й що на городі — те все твоє. А я піду до батьків.

Так вона й зробила. А я пішов по світу й по сьогодні ходю. Поїхав на Північний Кавказ, з Північного Кавказу на Уралі був, в Казахстані був, в Караганді був, ось як. І ото по тих краïнах таких що ні води, ні дерева, нічого немає, хоч печися. На працю, бо там уже не займали, бо туди нікого не заженеш. І там я був в Казахстані яких років 20. На земляних роботах, нову дорогу проводили: Караганда–Балґаш і Кандаш — Гуріїв, от по 900 кілометрів. На кінець, на кінець вийшло так: під той рік, що почалася війна, то ще не почалася, а тільки, а тільки в той рік почалася, мої товариші не приїхали туди, поїхали десь за Москву. І взялися працю робити шосейну дорогу де колгоспна земля. Кожний колгосп повинен зробити собі дорогу. І наймають робочих. То я переїхав. То моє щастя. То ми поробили пару місяців — почалася війна. Робота закрилася, праці нема. Ось що. Додому не пускають. — Чого ти сюди приїхав?

— На працю.

— То роби!

Так роботи ж нема. Ось і справку нам дали. Нарешті ті всі, не той, нас два із одного села погодилися просто їхати таки додому, до свого села, проти війни, о. Пішли на станцію. Там, лихо, такого мотається воєнного. А він молодиший за мене, каже: — Ідіть ви, бо я боюся.

Оставив я йому валізочку, пішов я. Правда, що станція була закрита, а потім відкрилася станція і там черги було може душ, душ яких 20. Перевали надвоє. І попав я перший до каси. І подаю справку і кажу: — Дайте мені квиток до Кременчука.

А вона: — Нащо вам до Кременчука?

— Додому.

— А чого ти додому їдеш?

— Того, що праці нема.

— Приїхав на працю робити, то праці нема. Ось справка, кажу, є.

Подаю справку свою і справку свого товариша. Мою справку прийняли, а товариша не хоче, ось що. Я, ну що ж тут робити? Стоїть із боку каси щось за хлопець, такий може, як ви, а може трохи старший, каже: — Кажіть, кажіть, дасть!

Ото я зачав просити — вона видала квиток. То виїхати пішли на станцію. Потяги уже ходили — ні розписання не було, нічого не було, ось що. Коли він буде, що й як, то каже, що дивися коли буде, то тоді сідайте. То ми, правда, там сіли. Приїхали ми до Горького. Там самі ті фабрики воєнні. Всіх сімей евакуюють, тільки оставляють самих працівників. Глухої ночі, без світла, без нічого, зробили штучний алярм. Боже, скільки там тих дітей витоптали! То так на гірку трошки, вночі нічого не бачиш. Ну нічого. Нарешті пішла моя товаришка, найшлася така на дорозі, також українка. Чоловік був якимсь командиром, то каже — схватили, я й не знаю, де він. Так, ну пішла вона. Ходила, ходила й каже: — Нема нікуди, нема нікуди потяга.

Ну, що робити? Посиділи, посиділи, роздався день. Вона пішла. Походила, походила — вже веселіша, каже: — Потяг є з Полтави й до Кременчука.

Стрічний, так сказать, пригородній, той звідтіля приходить сюди, а той приходить сюди й тут вони зустрічаються. Той вертається назад і той назад. Так пощастило, що ми пересіли й переїхали до Полтави поночі, не світла, нічого. Пішла знову моя товаришка (ще ж і товариші в мене услідком ходив). Ходила, ходила і каже: — Нема ніякого потяга. Хоч пішки йди.

Пішла другий раз. Ходила, ходила — прийшла, каже: — Є, також так само від Полтави до Кременчука.

То кинулися. З Харкова це вже. І пішли, повно скрізь позабивано й ніхто не знає, коли той потяг, а то тільки военними позабиваний і военні й цивільні й різні. І моя товаришка стала перед вікном і плаче. А крізь вікно говорив якийсь военний до якоїсь крізь вікно, може якась товаришка, чи жінка, чи хто там, не знаю. Питає цю мою товаришку: —Чого ти плачиш?

Каже що: —Я не можу сісти на потяг.

Ось вона там щось там шепнула, щось то є, приходить провідник. Каже: — Посадіть цю жінку!

Він побіг аж у хвіст. Прибігає, за руку її веде, а ми слідочком удвох за ним. То він одімкнув двері, а від хвоста упустив її. А мене не пускає. А вона каже: — Це мій отець.

Мене пустили, а мого товариша не пустили, і не знаю по сьогодні його долю. І ми вдвох поїхали. То ми приїхали до Кременчука, то в Кременчузі вже був міст перерваний. То вона поїхала через воду пароплавом, а я лишився там, бо я мушу поїхати по Дніпру. Оце до станції. І таким побутом я добрався аж до свого села.

В нашім селі ще мобілізації ніякої не було навіть. Я таки почекав до вечора, думаю, що б ніхто не побачив, і залазять у вовчу нору, отже вже знає що німці прийдуть. Коли питаю людей і так далі, кажуть, що в нас усі дома. То я просто там де, я знав дороги через болото й до своєї хати, де жінка з дітьми й садок у мене й попід садком колодізь. Сів завернув цигарку і запалив. Чую, що вона гомонить коло хати. Вона побачила й йде. Прийшла, розпитав, каже: —Всі вдома.

Ну, як же мені залазити в нору, як усі дома? Так я й лишився. А в мене пацанок був такий чотири роки. То вже мав товариство. То як побачив, то чуть світ подався до свого товариша й каже: —Ти думаєш, що твій батько вдома?! І мій вдома! — Ото таке.

Ну, то я був місяць вдома, до мобілізації. А як мобілізували, то всіх поголовно, чи то кривий, чи то сліпий, чи то без ноги, то ну всіх —поголовно. І я тоді туди попав. І загнали до району, площа така величезна, величезна. Полягали кругом того дому, то він —на таке то село можуть іти на комісію хто хворий. Ну, а я думаю, в мене хвороба така, в мене хвороба була —грижа. Думаю, запишуся, я думаю що то... І так мені якраз повезло. То я записався і стояв коло дверей. Як я ходжу —мені байдуже, як постою на місці, то в мене оце все робиться на низу. Ось є, доктор була жінка. Положила мене на ліжко, обмацала мене — це все таке тверде. Вона мене погонила по залі, погонила, і знову положила — думала, що може я надувся. Те саме й каже военкомату, що 31–ша стаття —30 днів на поправку. І то таким я способом урятувався від війни й я на війні не був. Приїхали з жінкою разом додому. І ото сидів поки аж прийшли німці. А при німцях, уже як наступали більшовики, то я вже не схотів оставатися і пішов з німцями до Німеччини. А з Німеччини вже попав до Африки, де відбувати на працю. З Африки до Франції, а з Франції аж попав до Америки в 58–му році й з донькою. В мене, при мені була донька одна, а одна донька й син малий був і жінка, дома лишилися. О, ну це я свою історію розказав таку. І так я в Німеччині був, у Франції був до виїзду до Америки.

А що про людей, про тих, що я бачив як вони вмирали з голоду, як вони страдали, як вони просили папи, то нема сили... Просе дитина папи, а її нема. Заходять до хати, забирають все що не є. Такий кусочок хліба й той забирають, не оставляють, задля децка. Все перекопають у хаті, в дворі, всечисто. Шукають, може заховав яку зеленинку й ту як найдуть то заберуть. Нічого не оставляли. Нічого не осталося, й ні курки, ні собаки, ні кошки, нічого абсолютно —нічого не осталося, все люди поїли й самі мерли. Ото таке. Ото те, що я бачив. А вже в по зимі, то вже ж боявся далі, бо вже доторкнулося і до мене. То я з дому зайшов в Казахстан і там був аж ото до останього часу поки війна не почалася. То те. А що людьми робили, то я то все бачив, бо я мав конячку таку поганеньку й на ній їздив. Бо я ходити не міг. Такі ноги були пухлі, такий сам пухлий, то скотюся на ту грабарочку, то конячка везе. То їдеш дорогою —хропить. Дивлюся, лежить — мертвий. Проїхав далі — хропить, лежить, проїхав далі, там сидить уже доходить і так далі. Ой, Боже. То ж страхіття, страхіття, знаєте яке страхіття! Такого не було, мабуть його й не буде.

Пит.: Хто це хліб забирав?

Від.: О, забирав хто! Давався приказ це з центру, Москви. А наші робили. Сусід! Як у мене забирав уже й з хати викидав сусід через тин, так як ще! Викидав дітей, викидав усе чисто, каже хата моя, садок мій, не ходи й годі, і кришка! І так кожна. Свої! Свої, не чужі! Чужих не було. Там було пару чужих агентів, ті тишечком сиділи коло столу, здавали приказ, та й годі. А наші робили, самі своїх мордували.

Пит.: Багато в Вас було комуністів?

Від.: Ну то що. В селі то їх було не так то багато, бо там голова, секретар та ще якихось пару, от що. То їх не було в селі за дуже. Ну, а в районі, то певно що уже тамжечко було більше. Здавали прикази, а люди робили. І ті ж люди, не остався ніхто. Ті ж люди всі, що це робили, що тебе заганяли на смерть, померли ж тоже з голоду. Бо він забирав, він хотів вислужитися, ось як і тяг з тебе останню зернину в горнятку, а він скрізь вишукував і так далі, а на кінці й сам помер з голоду, бо й собі не оставив, ото таке.

Пит.: То Ви таке бачили?

Від.: Ото я бачив на свої очі. А що без мене, що там було, то там було! То там траву, як травинка вилізла то копали корінець й його варили в воді й їли. Той качан, із того, з кукурудзи, то зерно облущене, а сам тільки качан голий — товкли його, товкли його, сіяли там, і водою наливали й готували — воно ж не береться до ніщо, бо то ж дерево й те все їли люди (плач). Що не було десь, десь як появилося, вже на весні появилася якась травинка, то вона зірвана й то її їли, бо їсти хочеться.

Пит.: А кажете, що Ви знали про таке, що люди людей їли в Вас?

Від.: Ну так. Як наприклад так. Була в нас учителька, що вчила дітей. Дівчина молода ще. То вона чогось то пішла до міста, то почала й не ходить. Схопили з–за рогу й готова. Дитину не випускай і на хвилину біля хати, якщо є дитина, за ріг, бо схоплять й уже немає. Ото так. Бо то люди, голодний люд, то той же звір злий! Він з нічим не рахується. Ото таке.

Пит.: А приблизно, яка частина Вашого села згинула під час голоду?

Від.: Ну в нас майже пів села пропало, бо було 800, а осталось 300.

Пит.: Це в селі, чи в місті?

Від.: В селі, в селі Митьках, от що, на половину. Позабирали все. Позагонили. Дехто як зміг утекти з чоловіків, то втік — то залишився. А те все, те все з голоду померло, хати порозкидали, все позабирали й сліду немає, от робили!

Пит.: Чи Ваш батько вернувся з заслання?

Від.: Батько вернувся, батько вернувся тоді. Був приказ будьто би, я чув, бо мене вдома не було, я чув що будьто би Молотов ще був, то Молотов здав приказ, що старші люди, більше як 80 років, отже можуть вертатися на свою територію. Ото значить до свого села. То мій батько вернувся з бабою, був удвох там тільки, то він вернувся. Тільки ж йому ж хати не дали, а тільки вернувся до села, та й годі. То один бідний, він бідного вигнав з хати, а сам пішов до хати, а свою покинув. То як батько приїхав, то ту хату купив. І в ту хату як уліз, то він там дожив аж до своєї смерті, або до своєї смерті не дожив, матка дожила до своєї смерті, а батько не дожив, бо згоріла й що то. Мені писали, що згоріла та хата, а як згоріла, не писали. Ото те. То матка померла в селі Митьках, а батько помер на Кубані.

Пит.: Скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Ну, якихсь 20 десятин було усього.

Пит.: Пам´ятаєте, як жилося при цареві?

Від.: Ну,то я пам´ятаю, ще пам´ятаю, бо це як я зараз маю 82 роки, то вже я пам´ятаю, що жилося при цареві дуже добре. Дуже добре. Ніхто тебе не займав, ніхто тебе не трогав, ніхто тебе з хати не гонив, ніхто тебе не провіряв, що в тебе є, скільки в тебе є і так далі.

Пит.: Революцію пам´ятаєте?

Від.: Пам´ятаю, чого я не пам´ятаю!

Пит.: Ну, а як це в Вас було, як виглядало?

Від.: Ну, радили, ходили, радили, воно таке, як банда. Грабили, забирали, їли, пили —ото така революція була, й все.

Пит.: То в Вас були?

Від.: Ось візьміть, якийсь збере чоловік 20, чи 25, чи 30, на коні сядуть, позабирають у людей подушки, положать на коней, посідають і їздять. Ото така була

революція. Встановляли владу радянську. І то не одна то там — білі, богунські. Поділилися і один одного б´ють. Якби вони з´єдналися, то нічого б не було через те, що ніхто не переміг би, а як вони один одного б´ють, я тебе б´ю, а ти мене.

Пит.: Чи ті отамани?

Від.: Ідуть мати перемати, мати перемати, смаж яїшницю і так далі, ото воно те маєш, до хати.

Пит.: Ну, чи ще якісь отамани до Вас дійшли — Махно, Маруся, ще якісь?

Від.: І Маруся і Махно проходили, ото всі проходили, ото всі проходили й я усіх бачив, усіх бачив, які вони на вид.

Пит.: А як Махно виглядав?

Від.: Махно виглядав як офіцер якийсь такий. Ну, Махно, то той не любив жидів. Жидів бив. Їде, той то тільки їздив на тачанках. Він пішки не ходив. На тачанках кулемети, ось що. І їде. Як хтось їде — перестріла, ось що й питає: — Ти скажи „кукурудза", — питає того.

А той каже: —Кукугуза.

—О жид! — Ще не вірять. Ніби ще не вірять.

—Ні, ні, ні, я українець.

—Ні, ні, ні, спускай штани!

Ось, бо там обрізаних не було. Тільки в жидів. Отже спустять штани — обрізанець — жид! Ну то вони... Ото таке робилося, пане, то робилося не можна придумати, навіть не можна придумати й ну! Не можна придумати. Скільки того люда померло! З голоду скільки його валялося по дорозі. Як ти не можеш пройти вулицею: під тином лежить, там під тином лежить, там під тином лежить. Нема кому, нема кому ямки викопати — бо всі негожі, немочні! Ось! Аж визвали з міста таку команду з *truck*–ом. То їздить. Наприклад у хаті вимерли всі. В хаті повонялися, не можна понад хатою пройти! То вони під´їжджають, надівають маски, одкривають *truck*–а, бо *truck*–и перекидалися, ось, і виносять за ноги, за руки — шть! шть! — у кузов цілих яких може 50! Заготовляють яму, під´їжджають до ями, перекидають туди як попало, землею загорнули й *quit*! Ото й похорон усей! То те вже я бачив своїми очима. Тож, хоч не близько, ну а від далеко бачив, бо близько підійти боявся. А від далеку я все бачив. То робилося! І то живі там були ще — й туди їх! Нема щоб спасати — разом з мертвими! І ото так: бригада, ото, підбирала по вулицях і скрізь і повсюда їздила й підбирала — лежить: котили, скинули, скинули так як ото псів. Ось як. І відвозили — ями покопали й туди. Отаке, пане. Тож не можна сказати, навіть подумати не можна. Як кому скажеш — не віре! Ті що тут були — або в Америці, або в Франції, от що — не вірять цьому. Не вірять! Не може бути! Я з такими говорив. Він сам із того, з Волині, познайомився. Тут говорили. Кажу: — Знаєш що, прийдуть табуном, яких чоловік 30, викидають тебе з хати, забирають усе чисто, до прута і хату замикають.

—Не може бути, каже, не може бути, щоб з моєї рідної хати хтось мене викинув!

Такі були, що не вірили. —Так ви, кажу, мені не вірите, то це я брешу, чи що?

І все забирають до прута, щоб то не було. От навіть, як одежина яка непогана й ту здеруть із плечей!

Пит.: Чи в Вас були такі комнезами?

Від.: Тих куркулів перших. Перших куркулів. Що ще не куркулили, то тим тільки під´їхали — забрали, зматували, усе забрали, усе вивезли. Усе майно, яке б то не було — чи скотина, чи то — то все забрали, а їх вивезли десь на Далекий Схід, десь у Китай. Тих великих куркулів. А вже менших — ближче, а найменших — то тих мордували вдома. І все. Домордували. А чого мордували? Бо бідний не хоче йти до колгоспу, а він винуватить вас. Каже: — Це він тобі підшептує, щоб він не йшов, от що. І того куркулять, і того забирають. То таких куркулили, що з роду не мали землі, з роду не мав своєї хати, з роду не мав нічого — і того куркулили останній час. Бо він не хотів до колгоспу. Я кажу: — Не хочу. Я не хочу панщини робити. Я хочу сам робити. Дали мені землю, дали мені воза, дали мені конячку, борону й плуга. Я буду сам господарити.

—Ні, не вільно! Тільки до колгоспу! — Ото так.

Пит.: А були такі, що хотіли в колгосп? Чи ніхто не хотів?

Від.: Таких нема, таких мало. — Тепер кажуть такі, нащо мені той колгосп здався? Як я жив бідно — батько не мав ні ступня землі, тільки одну хатинку й город — то я пішов собі й заробив десь в Херсонську, чи десь. Заробив собі: одівся, взувся, на

хліб заробив. Приїхав додому, накупив хліба, удівся і паном діло. Руки в кишені й собі проходжую. Нащо мені цей колгосп? А в колгоспі 100 латок: ця така, ця інакша, ця інакша, це інакша, та інакша — бо нема чим станів полатати. — Нащо, каже, мені? Тоді мені жилося, а тепер життя нема. Бідний, до смерті бідний. — Ото таке.

Пит.: Чи в Вас були такі комнезами? Комітети незаможних селян?

Від.: Були, були, були. То комнезами, то ті — обдирателі, то перші. Перші обдирателі були там комнезами.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові жилося ліпше. При НЕПові то вже жити було можна. При НЕПові такого мордерства не було. Возьміть, був той — гетьман. При гетьманові можна було жити. Той давав волю, чому. А тілько його не злюбили, що він землю ділив на участки. Кожному, кожному 15 десятин. І вони того не злюбили. І ото пішли проти гетьмана. Іскорінили. А при гетьману можна було жити також не гірше, як і при царю. А це вже, а це настали — можна любому й не страшно любому назвати: що це кати і то страшні кати! І більш нема нічого!

Пит.: Чи були в Вас такі, що хотіли щоб Україна окремо була від Росії?

Від.: Ну, певно, певно. Тоді ж їх всіх знищили. Ті що хотіли, ті що хотіли — то тих усіх і знищили. Захопили й знищили. А селянство цього не зрозуміло нічого. Знаєте — це селянин. Що, нащо, не зрозумів. Ішов слідом за дідом та й більш нема нічого. А тих усіх знищили — які розумні люди були, вчені й за цим боролися — тих і нищили. Ще кінчав німець. При німцях була Україна відкрилася. То німець задавив же також, так же само. Тіх, що робили Україну, знищив. І все. Бо — почипляли трьохзуби на управах, почипляли на школах, почипляли на поліцію — ото те все. І німці все позривали й почипляли своє. Кінець України.

Пит.: Що в Вас люди говорили про Петлюру?

Від.: Ну — Петлюра, то можна, так сказати — не такий. То державний! А тако — більшість, такі о, то „петлюри" різні (потім більше їздили) — грабували й більше нічого. Раду і те. Не дуже вони, не дуже вони там боролися за державу й за то і то.

Пит.: То по Вашому при гетьманові було ліпше?

Від.: При гетьманові, при гетьманові можна жити було. Ну тільки, що не довго. Щось він 15 чи 16 місяців тільки побув, та й годі. До того, то жили добре, а тільки що вони селян розбили. Один на одного зробили ненавість. Я тебе не люблю, а ти мене не любиш, і то пішло й пішло. Як можна? Як я побудував собі хату, посадив собі садочок, зробив собі колодізь чи криницю, ось що — я вже господар. Я маю коровчину, свинячину, курей пару, і конячину. Мені не треба нічого! І чотири гектари землі. Ну, й хвате з мене — на чотири душі. Ні, все рівно приходить той сусід: — Хата не твоя, садок не твій і все не твоє. Умативай і годі.

Сусід — через тин. Свій, як то кажуть, свій свого бий, щоб чужий і духу боявся. Ото таке.

Пит.: А що народ думав про жидів у Вас?

Від.: У нас? У нас майже, про жидів, такого розговору не було. У нас у селі жидів не було, отже, то про них мало говорили. Ще мій батько, ще якусь комерцію мав із жидами, бо він скуповував землі. То в такого мужика не позичиш там грошей, чи що. А в жида позичиш. То він більше з жидами мав комерцію ніж з своїми. Правда, й жиди були добрі. Були добрі, були і погані, але й були добрі. Що хочеш дістати — то в мужика такого не дістанеш, а в жида достанеш. Ото те. То тільки нарікання таке. Я не знаю, а по моєму, по моєму — мені жиди нічого злого не зробили. А другий наріка на жида: — А що він тобі зробив?

— Нічого, нічого.

Що він не йшов на землю, йому земля не потрібна як він комерційний. Треба ж і комерції — щоб вдітися, взутися і так далі. А вже народ не дуже до того — народ сільський привичний до землі. Копаєтсья собі та й годі. І жив. І мав усе: і курку мав, конячку мав і коровку мав, отже й город мав. Ну, все своє мав, все своє. Він нічого не купував. Свинячку вигодував, забив і солонину мав і м'ясце мав і так далі, далі. І так собі жили й жили спокійно. Один одного любив — сусід сусіда. А як це настало — один одного ненавидить. Як то зробилося.

Пит.: Як у Вас відбувалася колективізація?

Від.: Колективізація? Ага, колективізація відбувалася так: вони зробили таке, як СОЗ, називається. Так після того свозу — давай робити колективізацію загальну, всього села. І призивають кожного до вправи, і підносять тобі папір — ти тут записаний — так розпишися, що ти здаєш свою землю, що ти здаєш плуга, борону і так далі, далі і розпишися. Ти вже в колгоспі. Ото так вони робили. І записали. А люди тьохнули, от що. І трошки зробилося, так як проти того, то вони подумали, подумали: — Не вийде. Бо то люди почали бунтуватися. Відмінили, все відмінили. І зробили так: (це восени було) жито, пшеницю озимну посіяли загальну — колективно. А на весну, сказали, що будете сіяти самі, о, не колгоспно. І так вони зробили. То те жито, як воно поросло й поспіло, то скосили колективно. А вже ту пшеницю там, то просо, то різне: овес — то косили самі. Тільки ж його забрали! Вони ним не користувалися. Тільки, що самі робили, та й годі. Все рівно забрали. Наклали скільки то пудів — вивезли. Поки не стало нічого — кінець, ото так.

Пит.: Як люди бунтувалися? Чи повстання було? Чи рознесли колгосп?

Від.: Ну, такого в нас в селі, такого повстання не було. А по других селах були повстання. Так, повстання було до того, що до бійки було. А в нас у селі, то такого не було дуже великого, а тільки таке робили, що землю на весні сіяли самі, ось що. А зимова, зимовий посів то вже був вкупі — з усіма. Як молотили, то вже тамечки частка якась попадала звідтіля, і трошки звідціля. Бо молотили однаково — колгоспом молотили й ту й другу. І таким побитом. А на другу зиму пішло все вкупу — бо почали мордувати людей, почали вивозити, почали вивозити й так далі й люди полякалися, попугалися — й пішли. Приходить: — Тільки добровільно! Бо то не було добровільно! Тільки добровільно — ти приходиш, то папір, папір — розпишися, що ти добровільно вступаєш до колгоспу. І розпишися! Так вони робили. А тоді так — записали — то ти в колгоспі й годі. А той раз робили добровільно: ти добровільно вступаєш — то вже вони, вони тоді вже праві — як ти розписався, то вже так як засудили. Кінець. А хто не пішов (то такі є, що по сьогодні не пішли) — то ходять такими старцями, що страшно дивитися. Каже: — Я не піду, умру не піду!

І ходить з торбиною по селах — то просить милостиню. А є і досі є. Бо я жінки (нема вже, померла) то я запитував: — Чи є в селі? — Бо жінка жила, перейшла до міста. О, каже, що є — одноосібники, так називається. От що, а живе. Отака походить, то понесе на друге село, то якусь голку понесе, то якісь нитки понесе, то ще щось понесе — щось виміняє собі, отже і так і живе.

Пит.: Як почалася колективізація, чи до Вас приїхали всякі агітатори? Пропаганду робили?

Від.: Ну, воно не то. Вони не показалися ті агітатори, вони тільки дали наказ. Вони приїхали — дали наказ нашим, а наші робили. Та й годі.

Пит.: А чи в селі було чути — люди знали, що твориться в Харкові чи в Москві? Чи цього не знали?

Від.: Ну, то так. Люди трохи знали, а трохи не знали. Бо звідтіля не дуже то хваляться. Бо, як і напишуть там ту газету — то в газеті. А можна сказати, що більше брехні пишуть, та й годі. Як провір — по тому, як повинно бути — то того немає. А вони пишуть в газеті те й те, друге й третє, а його нема. Вони то пишуть — то поблажку таку дають — ось то ми. А воно не виходе, не виходе.

Пит.: А що люди думали про тих владівців у Харкові? Про Любченка, Скрипника, Петровського?

Від.: А, ну Петровський, Петровський — то можна сказати, що його ніхто дуже не провергав. Бо то його так рахували, як український батько. Петровський, то він трохи держав руку за Україною. Його знищили. Знищили, сам не помер добровільно (*Petrovs'kyi actually survived and was rehabilitated after Stalin's death — JM*). Я сам особисто бачив його близько. Такий старичок, як Ясинський. На одній станції був я. Він стоїть на балконі в вагоні. Там люди взнали, кажуть: — Петровський. Не можна сказати, що він є якийсь директор. Він — на ньому з соломи брив на голові, убрання таке, як сільське, кажуть: — То Петровський, — ось що. То він, правда, він боровся трохи за своїми людьми, за українськими. І через те він не втримався. То те.

Пит.: А про тих других, що думали — про Скрипника і других?

Від.: Таких не було. То все — то кавказці, то грузини, то таке, ну все таки, не наш народ. Все не наш народ. Нашого мало було, тільки Вишинський українець. Можна

сказати — чужоземці, більш нема нікого. Вони за тим не добивалися. Правда, що вони Радянського Союзу не хотіли. Це ті всі кавказці. Вони то не хотіли. Бо я сам був у війську, боровся в Середній Азії — то там Середня Азія вся не хотіла більшовиків, Радянського Союзу. Боролася проти. Ну, що ж вона зможе голими руками? Як зброї нема? То не можна нічого зробити. А літаків, то туди пускати було не можна, бо там велике безповітря в горах. Як попаде літак в гори, то він зразу падає, бевповітря має. То я там був у війську. За те — це боровся я.

Пит.: Коли?

Від.: У 25–му, 26–му роках. О! Відборював Радянський Союз (сміх). Ото таке. А потім мене взяли добре за чуба.

Пит.: То тяжка була війна з тими?

Від.: Ні, не тяжка війна, зовсім. Вони ж зброї не мали. Зброя така стародавня. Отже, то там воювати було дуже легко. Ось тільки того, що там самі гори. То десь із–за гори, як ти низом десь ідеш чи їдеш, а він із–за гори тебе може присалити. Ото тільки така війна.

Пит.: Як совєти карали їх?

Від.: О, їх правда, що карали. Як зловлять його з зброєю, то вже він живий, живим не вийде. Без зброї — то нічого, а як з зброєю в руках, яке б то — то карали на смерть. А без зброї, то садовили. Садовили в в´язницю, тільки багато мерло з голоду. Наприклад: принесли пайок у в´язницю — він не їстиме вашого хліба. Він тільки ліпишку, знаєте такий кірж розплесканий. І печуть вони так: викопають таку кабицю на землі і по боках ширша, і то туди кізяків кладе на палець, на палець і тих їхніх ліпишок наліпе — отаких ото завбільш і тоді до стінки отако поприліпляє — то пополам воно з глиною. І то ми їли — бо там пекарень не було, бо ми в горах були дуже далеко. Міста ніде не було. То мусили й ми їсти таке саме, ото те.

Пит.: Кажуть, що в Казахстані був голод великий в 30–му році.

Від.: Може, не знаю. За це я не чув. Чув — а точно не скажу.

Пит.: А як люди говорили в селі — чи в Росії був голод, чи ні?

Від.: У Росії не було, так тільки трошки. Я сам їздив в Росію за хлібом.

Пит.: Коли?

Від.: В голодівку. В село в Росії приїжджав і там діставав хліба. Привозив на Україну.

Пит.: В якому місці Ви його діставали?

Від.: Ну, то це вже при кінці тих жнив, що уже нашпинований, отутжечки нема що їсти. Ну й їздили там за щось міняти й таке. Привозили собі.

Пит.: Так до Москви?

Від.: Так. За Московою — села там є. За Москвою. В село їздили. То якійсь бабці щось треба — то вона виміня — дасть муки, а я їй те дам. О, так.

Пит.: А Вам совєти не мішали доставу туди?

Від.: Не, не дуже. Трошки, трошки боронили. Чи таки, як рішили взяти — то прив´язували до того, до грудей, щоб не дуже видно. Бо то на дорозі віднімали. Не допускали. Ну, а так привозили, та й кому побільше.

Пит.: Чи люди ховали хліб?

Від.: Люди — це вдома? Вдома ховали. Закопували по городах, по хатах — у хаті на підлозі, на печі, на печі. Скрізь усе понаходили, позабирали. Скопають усю підлогу в хаті, скопають на печі, а город то так скопають — так як бомба розірветься атомова — все шукають. Все понаходять. То вже за те — не можна було сховатися. Ідуть рядом, такі пороблені ті штики залізні, гострі. Ідуть отако один коло одного і шпурляють в землю. Як тільки стукнуло, так і копають. Ото все.

Пит.: Чи в Вас у пашпорті було написано, що син куркуля? Чи куркуль?

Від.: У пашпорті в мене вже не було. Бо я вже пашпорт отримував, як виїхав. І я попав на Кавказі в маслозавод без ніяких документів. Ніяких документів не було. То стала паспортизація, то почалася. То я пішов до офісу й кажу тим секретаркам: — А що ж мені робити? В мене нема ніяких документів.

Каже: — Ми вам випишем бланки й ви їдьте до району, ось візьміть коня виїздного, й поїдьте. Потребують документи — скажете, що загубив.

Ну, то я так і зробив. І документи, кажу, загубив. І він там один тільки й сидів, як оце я — і така скриння велика. І повна скриня тих пашпортів, готові. Написані,

припечатані — тільки місце для кого, та й годі. Ото що. Ну, то: — Ви повині заявити в редакцію, зрепортувати, що ви загубили воєнний квиток.

Кажу: — Так, добре.

І це все мені вірив вже. Він мені, дивлюся, дістає пашпорт на три роки — три рублі. Я заплатив три рублі йому, розписався і получив пашпорт. А в селі мучилися. Як же він їзде, що він не має ніяких документів. Бо то треба брати з села справку — хто ти такий є і якого походження і так далі й далі. А в мене — я не брав. То вони — як же він їздить без документів? А в мене є документи — я дістав усі: й воєнний і паспорт і всечисто. (Сміх).

Пит.: Ви їх перехитрили.

Від.: Перехитрився і мав пашпорт. Аж у Німеччині, як я був в Пассау — то більшовики з того боку, а я з цього боку. То я побоявся, та спалив. Кажу: — Попадуся в руки ще з пашпортом.

Ну і там спалив. Ото те.

Пит.: Чи в Вас були брати ще?

Від.: Був, був. Помер давно. Це вже в 32–ому році помер ще.

Пит.: З голоду?

Від.: Ні, ні. Перед голодом. Він мав хворобу. Водяну хворобу — наливало водою, і помер. Не дожив до голоду одного року.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ніхто, ніхто з наших родичів не помер з голоду. Отако й спаслися. У мене жінка була сильно боєва. Вона, як піде по селах, по чужих, як так увійде в дім, то вона з дому не вийде, щоб вона чогось не вициганила. Або картоплину, або бурячину, або кусочок хлібця. Ну, а все рівно — так не вийде, щоб вона не вициганила. Отже йще й дасть чужому. Бачить, що з голоду вмирає — і чужому дасть. Ото те. То було вдвох підем. То от нехай я якийсь суп, якесь щось — все рівно виклянчу. То ми поїмо, а двоє дітей вдома. Там поїмо і щось принесем додому дітям. Переночуємо й знову в похід. І то кожний день, кожний день у поході. Поки я дістав конячку, то конячкою хоч їздили. То конячкою їдем — кожний день, кожний день. Поїдем, достанем, там десь поїмо самі, а додому дітям привезем. І таким ходом ми урятувалися. І конячку забрали останній час. І тоді я вшився зовсім. Конячку забрали й я вшився, в Казахстані опинився, і вже більше не вертався. Усе, ото так.

Пит.: А в якому році вже забрали конячку?

Від.: Ну, то це — у якому це році? Ну, не пам´ятаю щось у якому це році.

Пит.: Це вже після голодівки?

Від.: Ну так, після голодівки. Так, як голодівка кінчилася. Голодівка в 33–му 34–му році, в 34–му році восени.

Пит.: Тоді відразу виїхали?

Від.: І я тоді відразу виїхав, бо вже спасіння нема далі, бо вже добиралися до мене. Мене були заарештували й привели глупої ночі до офісу. А там були такі грамотні, що не вміли акта скласти. То я посидів, то вони мені сказали: — Прийди взавтра!

То я думаю, якби ви мене випустили сьогодні, то вже завтра мене не побачите. То вони випустили. Я вже лишився на полі, не на селі, а на полі хутір. Ходжу, ходжу, ходжу й знову до їхнього хутора приходжу — так голова закрутилася. Нарешті найшов. І вже почала кукурудза, вже в качанах. Я наламав тої кукурудзи мішок, поніс до сусіди. І кажу (жінка якраз прийшла здому): — Я піду візьму кукурудзу, то візьми додому. А ми (там дядько ще мій був) з дядьком підем до його сестри.

Я пішов. Приходжу — а він там, куди я приходжу. — Где ты ходишь? Пойдём со мной!

І заарештували. — Іди, бо тебе чекає суд!

О! І мене повезли до села на суд. А суд виїхав. І в тому, а справа така кімнатка — нас два. Ноччю темно, я думаю: — Якби я вирнув від тих дверей, то вже ви мене не побачите.

То якось мені так удалося, що я з тих дверей вирнув — а тут недалеко болото, ліс. І той ліс — і по сьогодні вони мене не бачили. І таким побутом спасався, чи то Бог спасав — я не знаю хто. І спасся! І на війні не був, пройшло. І живу. Ну, тепер остався сам. Родина — частина в краю, а частина в Німеччині. А я тут один. То тільки й біди.

Пит.: Чи в Вас у селі була церква?

Від.: У нас, у нас церква існувала до 35–го року в селі. А в 35–ім році зруйнували. Такий був, такий був сукин син (так називався) —старостою. То його перекидали з села до села. Перекинуть у це село то там зруйнують церкву. Перекидають у другу — там зруйнує, перекидають у третю. Отже, так перекинули в наше село й зруйнував. Ну, як прийшли німці то ми її устаткували — церкву. Бо фундамент лишився. Тільки стіни зняли, а фундамент лишився. То вони на тому фундаменту зробили таке, як мельницю кругом. І підвищення, де тацюють, тощо. То ми, а люди такі були, що близько коло церкви, оті всі ікони й всечисто крали й тягли додому. І збудували церкву при німцях прекрасну! Ходили —й люди йшли до церкви тільки так! І молодь ішла. Тобто, і я сам питав: —Ну, як вам ліпше —чи танцювати, чи в церкві?

То кожний відповідав: —У церкві ліпше, чим танцювати.

Так. То вони що зробили — як ми вже виїхали, ось вже не лишилося нічого — якісь задні їхали бандити і навезли соломи, напхали в церкву й запалили.

Пит.: Так що в Вас правили по–українському, чи церковно–слов´янському?

Від.: Ні, та де — можна сказати, по–слов´янському. Так як раніше правилося. Вони повернули були по–українському, а баби не злюбили.

Пит.: По–українському?

Від.: Кажуть: — Нам повинен священик бути так, як правив старий — той, що помер.

—Ми такого хочем!

Ну, о, такого, о такого — так ми того, а як ото гонили, гоніння було за священиками й так далі. То він згорнув, і був близько коло Дніпра устроївся грузчиком. І був увесь час там, і люди були такі, що знали його. Як прийшли німці й його привезли сюди. І знову був священиком. В намірі хлоп!

Пит.: Чи в селі були такі безбожні, що проти церкви були?

Від.: Були, були. Записалися ото в комсомоли ті різні подобні — то по хатах ходили. До мене самого приходить, а в мене в кутку стоїть там пару іконок. А він каже: —А то що?

—Ти бачиш, що!

—А нащо вона там стоїть?

—То, кажу, не твоє діло.

Я не боявся. То не твоє діло. Я поставив —хай стоїть, ось що.

—То його не має, того, що ти поставив.

—Ти, кажу, докажи. Точно мені докажи, що його нема.

—Я, кажу, викину його зразу.

—Я не докажу.

—Ну, то так нащо ти мені торочиш? Як ти мені не докажеш —а мені торочиш. То ти мені не кажи неправду.

Пит.: Мені, мені здається, що Ви тому й вижили, що смілі до відношенню до совєтів.

Від.: Ну так. Таким поводом мені —я думаю, що мені боком боса вибув отакого в життю. Пройшов світ —пройшов Казахстан, Сибірі, Урали, різні Африки (в Африці ще ж був у Тунісі) ось як. І попав аж до Америки. І слава Богу! Оце аж у Америці захворів. У мене хворіб не було ніяких. А оце захворів на шлунок і на серце, та й все. А то ноги —підошви, як іду я —так не чую. Так як не своїми ногами.

Пит.: Чи можете ще дещо розказати про революцію, про тих отаманів всяких?

Від.: Про отаманів —то я такого дуже не знаю про отаманів. Я тільки бачив те, що вони робили. Як вони над тим людом знущалися! Ах, Боже! І ото може поставити на гаряче (ото знаєте, сковорода?). Розпекти сковороду й ставить босими ногами на сковороду. Людину! Це ж неможливо! А вони робили! І глупої ночі —приходять, забирають. Всякими способами мордували!

Пит.: Це щоб грошей дістати, чи просто так?

Від.: Ні, вони найбільше загонили до колгоспу. Хто до колгоспу не хотів.

Пит.: То таке робили їм?

Від.: Так, так!

Пит.: Що на сковороду ставили?

Від.: Так. Як припечуть ноги! Як припечуть ноги —то думають, що він піде до колгоспу. А другий каже: —Ти мені хоч відпали їх, відрубай, я не піду.

Пит.: Це вже було, вже пізніше?

Від.: Ну так. Ото таке. Та то розпозісти всю ту історію — то страшне! Я другий раз, отако лежу й все так надумаю, все понадумую. Пройду від краю до краю все й заплачу! Ото те. (Схлипує). І родини порозлучали. З усим — усе пропало. Ну те, що пропало — хай пропало, а родин порозлучали (плач) — самому на старість лишитися. А смерті нема!

Пит.: Дякую.

Від.: То, ото таке: такі ворохи, ворохи лежали зерна чистого — під відкритим небом! Ось і дощ його мочив — то воно отако обросло кругом, отже, а люд падав, як трава! А другий каже, що хліба нема, не було. Кажу: — Хліб був, я ж там жив, і я там був і те, що недорост був — неправда! Я був на Кубані, то там трошки недорост був. Ну, а в нас ніякого недоросту не було. Хліб був, а тільки спеціяльно зробили — щоб видушити люд голодом. І ось!

Пит.: Такщо, Ви бачили цим, як *poison*?

Від.: Так, так.

Пит.: А на Кубані як було?

Від.: А на Кубані, там був недород. Там було так — поросло гарно, всечисто: трошки ячмінь, трошечки вискочив, ну не дуже. Отже й те й жито. А пшениця зовсім пропала. От тільки почала цвісти, і посохла. Солома зелена й це зелене, а вона суха. Не було нічого.

Пит.: Козаки вмирали з голоду?

Від.: Так, умирали. То там, правда, так. Те літо, що пройшло, не це літо, а те що пройшло — дуже плодила кукурудза. То вони її не вспіли зібрати й згатували на полі, і так вона зимувала. То ми ще наносили в землю тієї кукурудзи — то багато людей спаслося, знаєте. Брали ті миші кукурудзу й таскали в землю — в нори. То на весні відкопували, то брали мішками кукурудзу й багато спаслося з голоду. Миші спасли.

Пит.: Цікаво.

Від.: Ото так. Бо там мої родичі були. Брати й сестри. Там були рідні брати й сестри на Кубані. То я там після того був, то вони розповідали мені. Ото те. Суслики. Суслики ті багато спасуть. Знаєте, що то суслики?

Пит.: Ні, не знаю.

Від.: Такі, такої форми, як оце вивірки. Знаєте вивірки? Такі є, такі на форму й на масть. Тільки вискочить з норки й пі–пі–пі, пі–пі–пі. А потім у норку назад. То на їх становили сільце і ловили. А вони дуже жирні. Отже й тим спаслося багато. Якраз я там був у голод. Там мій двоюрідний брат і сестра, й сестра рідна була там.

Пит.: Коли перестали брати хліб комуністи? Коли перестали?

Від.: Ну, ото мова телефонська. Це, як посіяли новий, то вже вони після того вже зробили полегшення. Брали, то брали.

Пит.: Після того?

Від.: Брали ще, брали — тільки не так то брали. То брали спеціяльно, брали. Ото так, о: наклали на вас там стільки пудів. Ви відвезли й в рахунках. А то — безперервно. Так як я знаю — мій батько жив близько, то — принесли папір сьогодні — на стільки–то пудів. Батько відвіз. Післязавтрого приносять папір — другого–стілько то пудів вивезли. А тоді далі й далі. Поки не стало ні зернини. І так кожного.

Пит.: Чи карали людей, що крали колгоспне майно? Чи, скажім, хтось вкрав на полі колосочки?

Від.: Зразу, зразу як став колгосп, то карали. Як став колгосп. А потім уже — то не так то дуже. А зразу, то карали дуже. Як я йду, як я йду дорогою й тут пшениця (чи щось таке) і я зірвав колосок — то ще десь по 10 років за один колосок давали. То так карали. А потім те відмінилося. Мені самому було. Там було, там було — в мене була конячка, ще тільки почався колгосп. І ми з одним, дядьком — нарядили нас у підводи, кукурудзу возить до міста. І їдем дорогою по ту кукурудзу. А кукурудза та зламана, там уже нема кукурудзи. І я зайшов у те кукурдзиння оправитися. Так сів, та вилюсь — там на стовбурі висить кукурдзяний качан. Кукурудзяний — не зломлений. І я його зломив і вихожу, і обчищаю. А тут їде об´їжчик, о, і побачив, що я чищу. І прив´язався. Прив´язався і тягне мене в хутір. І насилу той дядько, що за мною їхав — навколішки становився і відмолив мене. Ото тягне мене за той качан, що він лишився назавжди там.

Бо він пропащий, бо його обминули, недобачили. Там він і зостався, ото так. То страшно строго було, страшно строго.

Пит.: Чи бувало таке, що стріляли, або вбивали тих?

Від.: Ні, не стріляли.

Пит.: То казали, що ті, що забирали хліб — то самі пізніше вмерли з голоду?

Від.: То ті самі померли, померли. Так, ті, що брали хліб — він хотів вислужиться, о, і сам помер із голоду. Все здавав, думав вислужитися. А собі не оставив, хоч би собі оставив, а то не оставив і собі — помер.

Пит.: Що з тим сталося, що в Вас хату відібрав?

Від.: Ну що, куркульський син.

Пит.: Що з ним сталося, з тим Вашим сусідом, що оце Вам сказав?

Від.: Того сусіда, як німці прийшли — розстріляли. Бо він був голова Комнезаму, й він дуже мордував людей, і його здали німцям, і німці розстріляли його.

Пит.: Яка в Вас була школа в селі?

Від.: Школа була. До школи ходили, тільки така вона не дуже тверда. А при німцях, то вже не було школи, бо таке робилося. Моя дочка вже повинна була кінчати школу — то так і осталася.

Пит.: Чи діти ходили до школи під час голодівки, чи вже перестали?

Від.: Прошу?

Пит.: Як був голод, чи діти ходили до школи?

Від.: Де? Хто там ходив. Ніхто не ходив до школи. Ніхто не свиснув. Ніхто не міг ходити. Де там ходити! І страшно. І страх випускати з хати. З хати страшно пускати. Бо ти пустиш з хати — тільки з–за дверей, а із–за рогу можуть схопити — й уже нема. Та де!

Пит.: А як по Вашому, чому ті люди, що вижили — вижили? Що їх спасло?

Від.: Ну, таким способом, як оповідав — як ото я. Різним бур´яном, різним способом отаким. Дещо виросло, дещо так і ото їли, що попало. Їли що попало. То все люд, можна сказати хворий. Бо то ж, як накласти сюди в шлунок отих качанів голих без нічого. Отже то — який толк? Ну, а людина жила. Отак з тими боками — дещо знайшов, десь щось трошки вкинув. Ото ті — в нас (не знаю, як у вас) називається кропива — росте попід тином. Ото тінько вона піднялася, така — то вже не найдеш. Ото рачки лазять і з корінням виривають і варять борщ з тієї кропиви. І тим спаслися. А потім — дехто задержав якусь кукурузину. І посадив і вона виросла. І виросла вже до зріння — то хто наївся — то більше умирало, чим тих, що не наївся. Ви знаєте, як я оце — не їв тиждень, чи дві неділі, хоч я і наївся — то я зразу ж помру.

Пит.: Люди не могли стриматися?

Від.: Так, так.

Пит.: Так їли?

Від.: Так. Було, було їсти — а людство, як і трава: як наївся, так і помер.

Пит.: А що робили з тими дітьми, що батьки вмерли, а діти зосталися?

Від.: Діти? Правда, що як батьки померли, а діти осталися — то їх брали до патронату.

Пит.: Так звалося? А в Вас був такий?

Від.: Так. Там щось їм колотили й ото отих дітей спасали. Бо осталося в них нікого. Бо багато, багато кидало на станції — нема, нема де дітися: ну от двоє, троє дітей, що їм дати? Помирати мати не хоче, щоб не помирали при очах, то вона виводить їх на станцію і на станції кидає. А сама втікла. То вони ходять без матері, то там на станції їх підберуть у той патронат і остаються живі. Ото так.

Пит.: Чи знаєте — скільки дітей було в патронаті в Вас на селі?

Від.: Ні, не знаю.

Пит.: А що — мало, багато?

Від.: Де чимало, напевно. А точно не знаю скільки.

Пит.: Чи селяни старалися в місті міняти свої речі за хліб?

Від.: Так. То все позносили, десь позносили — поставалиуся всі голі.

Пит.: Не було що міняти?

Від.: Так, не було там що міняти.

Пит.: Чи хтось з Ваших сусідів, чи родичів — чи тікали на Донбас?

Від.: Там також в той час праці не було. В той час, бо із Донбасу прибігали до нас. А тутечки ще більше як там. То людина не знала, де діваться. Хтось не якійсь роботі такій був, що давало там пайочок якийсь дістати: там 200 грам хліба, та й годі.

Пит.: То чи Ви взагалі були в колгоспі, чи не були цілком?

Від.: Я не був.

Пит.: А дуже нажимали там?

Від.: Ну, дуже.

Пит.: А як старалися Вас переконати?

Від.: О, то переконували мене: і ще, і ще, і ще. Вже я встроївся на добрих працях був, то приїжджав —так як на *Urlaub* додому, отже до родини. То один той же активіст —самий той, що мучив людей. То такий добрий! Перестрів мене на дорозі, подав мені руку. І каже: —Я тобі пораджу щось дуже добре.

—Ну що? Радь!

—Твоя жінка сидить у хаті, а города не має. Тільки хата, а чужі люди пахають. То я тобі пораджу, що тобі наділять город. А ти тоді можеш, куди хочеш, так.

Ну, добре. Я подав заяву до колгоспу. Вони мене прийняли: наділили город (коло хати, ось що) і ми відразу з жінкою заходилися його копати лопатами, бо інакшим —нічим. І пішов на працю три дні —в колгоспі повозив гною. Такий був кінь скажений, що не міг ніхто їздити. А я коло коней дуже привичний, ось що. То я його вивчив їздити за три дні. Такий, що він не хоче вперед везти —а везе дупом, назад. То він назад —то я довгу ломаку таку лозиняку таку, щоб не перебилася, довгу. І як накидаю гною і так трошечки під горку —то він назад. То я як стану навколішки, та як укольну десь скілька раз по спині вподовж —то він як двине! Бігом. Виїхав. Другий раз їду, уже дужче, уже до того місця приїхав —уже бігом. А на третій раз бігом вибігав. Ну, повозив гною. Тепер города покопали. А що ж я буду вдома робити? Хліба я не маю, ніякого приділу не маю. Мені з колгоспу нічого не дають і так далі. І то я назад торбу, та я й вигру. Вони приходять на другий день до жінки: —Де чоловік?

—А я знаю? Десь поїхав.

Ось що. І як поїхав та й поїхав і поїхав та й по сьогодні. І вже з колгоспу виписали, й жінка не була в колгоспі, і я не був у колгоспі. Правда, що я трошки заробляв не мало, то утримував.

Пит.: А де Ви дістали того коня, що мали під час голодівки?

Від.: Ото того конячку, так? Як я, як я, той, не писався в той колгосп —то в мене було посіяне жито. І я виїхав до того й жито те лишилося. І його обкосили й воно стояло. І я вернувся. Всі мені кажуть: —Вернися, скоси жито. Я вернувся і скосив те жито —підвіз під машину (під колгоспну) змолотив —оте віддав, що їм треба там лишилися колоска. А в батька був такий горох, що до того що витовчуть —негодний. І я той горошок туди й змолов і повіз до міста —продав і за ту муку купив конячку. А брат, ще попередньо, то він гарбував. Він землю возив, то осталася гарбарочка і зброя. Так вона й лежала, як він помер. І як раз вона мені пригодилася. Я —потребують буряки возить —нема кому. Я поїхав —то вони там дадуть послід такий, стрибуш. Одна кооперація, ось що, потребує підводи перевезти сіль з станції. Ну, то я і туди записався і поїхав тією конячкою. А вона була, правда, така малесенька кобилка, а така барка. І набрав тієї солі —без вісу давали, скільки коняка повезе. З жінкою вдвох. То я набрав тієї солі, аби та конячка взяла. Доїхали обоє через Дніпро. То я зразу так, як по собі лантух —у кущі й все. А жінка лишилася за сторожа. То, сіль відвіз в кооперацію, вернувся назад, забрав ту сіль —то вже ми жили. То кусочок, отакий його —там фунт, чи два (по фунту, по два, три фунту: навісить жінка в торбинки). А базари були скрізь, баби виносили різне: то те якесь молочко, а те свіже, а те якісь кабаноси, а те якийсь хліба кусочок, а те щось таке от —ну, общим, на базар. І за ту сіль ми виміняєм там —кусочок хліба, чи молока пляшку, чи щось таке. І самі поїмо і дітям привеземо. І ото, то кожний день, кожний день. Тепер я поїхав за платою до тієї кооперації, а вони кажуть, що в нас нема грошей — бери сіллю. То вони мені навантажили, навантажили цілу підводу солі і ота сіль мене спасла. То сіль возив по всіх селах, які де не є, конячкою. Якби не конячка —то пропав би. А баба кожна хоче посолити. Або білить, є така маслянка —в круг, у грудках. Також таке саме. То грудки повісю в торбинки, а кожна хоче коло себе там помастити —в домі пооблуплювали, то щось треба виміняти. То таким побутом я спасся. А без конячки я загинув би.

Пит.: А як довго Ви це робили?

Від.: От поки сіль кінчилася і ота маслянка кінчилася. Потім уже новий хліб буде. То була в мене швацька машинка. І повіз у місто й віддав за кілограм. Перед кінцем. І тим побутом я спасся.

Пит.: А як було на Казахстані? Чи багато було таких, що від колгоспів, від голоду тікали туди?

Від.: Ну, так. Бо там було вільніше, чим у нас. Я в тому, в Казахстані, в Казахстані стільки років — із 15 був. Так. О, там жилося нічого. Там доставляли добре, хоч праця і тяжка була — бо я був на земляних роботах. Ну, а доставляли добре. Хліба їж скільки хочеш, м´яса їж, скільки хочеш, ось що. А сам здоровий ще був, молодий. І все те не споживав. І заробіток нічого. До баб: загорох віддавали. І ото родину тим тримав. Бо там родини не можна було забрати туди. Бо ми тільки кочували, в палатах мусили перекочовувати. Отже, зробили кавалок дороги залізної, перевозим палатку на друге місце, встановлюєм і так далі й далі. З родиною там не можна, тільки самому. І отим побутом я спас родину й себе. Ото таке.

Пит.: А те що було раніше, як воювали з тими, з азіятами. Вже до того часу — то вже скінчилося, як вже другий раз були?

Від.: Узбеки? Так, я з узбеками воював.

Пит.: А як Ви були в Середній Азії після голоду — то вже вони, вже не воювали?

Від.: Ні, вони воювали довго ще!

Пит.: Довго?

Від.: Довго вже після мене. Мене як демобілізували, то вони воювали довго, довго. Вони страшно не хотіли, не хотіли росіянів, страшенно не хотіли. Вони довго воювали.

Пит.: І казахи й узбеки рахували Вас росіянами? Не знали, що є різниця між тими другими — між українцями і росіянами, чи їм те все одно?

Від.: Ну, певно, що не все одно, бо по обличчю узнають.

Пит.: Ну між Вами, скажім — для них українці і росіяни — то все одне, для тих — для азіатів?

Від.: Вони сильно не любили й українців і росіянів і так далі ця — то получає велику нагороду за те. Такий був у них приказ даний: ти підеш у рай, святий будеш.

Пит.: Чи в Вас в селі було багато донощиків таких?

Від.: А хто це?

Пит.: Ті, що доносили міліції.

Від.: Були, були. Певно, що були. То не одного села не було, щоб не були. То були. Один такий був, сукин син, то страшний був. Ну, то його в вікно вбив хтось, застрілив. То сукин син страшний був. І був головою сільради й різним подібним. І босилом і донощиком і різним подібним. То на нього всі, всі люди були. От що. Ну, нарешті він уже боявся і виїхав до Середньої Азії на роботу. І не було його два роки. А ось він приїжджає до свого товариша. Тут той жінку мав і двоє дітей. І ввечері засіли за столом, ось що — випить по рюмці — загально, він думав, що все це забулося. Ну, а один цього не забув. Мав відріза, потім сам мені хвалився. Каже: — Знаєш того Степана, звався Потапенко, ось? Знаєш — хто його вбив? То, каже, я. Ішов проз вікно, а вони сидять за столом, випивають. А я, каже, став коло вікна, стукнув у шибку, він, каже, повернувся пикою до шибки, а я, каже, просто в ніс йому дав. То, каже, тільки обкрутнувся назад хати, трякнув і готовий! То всі християни, всі — ти розумієш?

Пит.: Це вже було після голодівки?

Від.: Після, після, після.

Пит.: Чи Вам відомі ще такі випадки, що комуністів вбивали?

Від.: О, ні. Таких випадків не було.

Пит.: Тільки цей один бачили?

Від.: Ото один був такий босило страшний. А таких випадків не було.

Пит.: Це страшне, кажете нагадати — в сковороду ставили чоловіка!

Від.: Так. Не тільки чоловіка, а й жінок.

Пит.: Це вже як колективізація була?

Від.: Ну, то страшне! Всякими манерами підходили, всякими манерами й капость робили і годі. Так, я рахую, що то не люди, то діяволи! І годі.

Пит.: А раніше ще, як ще після революції — то як довго ще проти більшовиків воювали ті повстанці, що були? Ті всякі банди, як довго?

Від.: То ті банди — один одного бив. Та й годі. Один одного бив. Якби вони, якби вони, щоб з´єдналися до купи — то більшовиків би не було. Вони б уже побили їх. А то — один проти одного. Організувалися: в того 20, в того 30, в того 50, а в того стільки, а в того стільки й один проти одного б´є! Ну, де то буде товк? Ніякого.

Пит.: А вони довго так билися?

Від.: Ну, та певно, що довго, то довго велося це, довго. А скільки цієї банди було — Боже! Боже! Боже! Стільки цієї банди було, такої просто банди — що пили, гуляли, пили, гуляли з дівчатами й так далі й далі. А то був, був такий час — як тільки вечеріло — не йди вулицею, ось що, а сиди в хаті. Бо тільки замітив, що щось рухається — просто в тебе стріляє. Так, не дивитися — чи то людина, чи то звір, чи то хто. Просто такі бандити. У нас називали їх бандити і годі.

Пит.: А Ви Махна бачили?

Від.: Я Махна бачив.

Пит.: І Марусю бачили?

Від.: Марусі не бачив.

Пит.: А вона проходила?

Від.: Проходила. Майже через наше село, чуть не всі переїжджали. То Марусі не бачив, а Махна бачив — так як оце Вас. Він жида питав.

Пит.: Чи в Махна прапор якийсь був?

Від.: То коні добрі, такі тачанки. На тачанках кулемети. Отже, вони пішки не ходили, тільки на тачанках.

Пит.: А в Махна прапор був якийсь?

Від.: Якийсь там був, я не пам´ятаю.

Пит.: Щось на тих тачанках було написано? Я чув від деяких, що писалося на тих тачанках.

Від.: Не пам´ятаю, якийсь був.

Пит.: Хтось то казав, що бачив на тачанці.

Від.: Отже забувся який тільки.

Пит.: Чи народ підтримував таких як Махно, Марусю — чи ні?

Від.: Вони не підтримували ні один одного. Я ж кажу, що один одного були та й годі.

Пит.: А що люди? Селяни підтримували?

Від.: А селяни? Селяни також так. Бо селяни залякані, знаєте — не сюди й не туди. Так, як той один казав із моїх родичів: — Входять у хату, з груді молока! Кому ти служиш? Ну, кому ти казатимеш — кому ти служиш — як він на тебе наставив зброю. Ну, та тому служу, що наставив на мене зброю, тому служу! А, що я скажу, що тому, ну то зразу „бах" — і немає. Такі чудеса творили.

Пит.: То Ви самі це бачили, як жидові казали кукурудза, кукурудза сказати? Як це кажете — це Махно, це казав чи це помічник казав?

Від.: Так, так! То в нашому селі. Ще й коло церкви то було! Церква стояла, то об´їзд був поза церквою. То ж отам, тамечки коло церкви.

Пит.: Це сам Махно його — це робив?

Від.: Так. Нікого не минали — хто б то не йшов, хто б то не їхав — усіх провіряли.

Пит.: А крім Махна, то ще кого Ви бачили такого? Чи пам´ятаєте якогось?

Від.: Було такого. Я вже не пам´ятаю. Не знаю більше. Бо є такі, що оперували там, десь туди до Кавказу — а я їх не знаю. А ці оперували тут у нас. Ну, то — то також, також насильняцько: як зайти, зайти до баби в хату — взяти подушку й покласти на коня і самому сісти на подушку — і поїхав! І то закон такий їм!?

Пит.: Чи білі в Вас були?

Від.: Були, були. То я їх не дуже бачив. Це біла армія.

Пит.: Чи в Вашому селі, чи десь близько — був поміщик, за царя?

Від.: Ближче не було, як дев´ять кілометрів поміщик один. Один — то якихось 30 кілометрів, а може й більше. То був у Глупині один. То, або його не згадували — а її згадували все. То, перед революцією. Як уже революція була — то вони хотіли її схопити. Ну, але вони взівали. Бо якраз була в неї велика мельниця — та що білу муку

меле. І там робітники були дуже добрі. То вони все те, що в мельниці — оті всі паси, все на світі — зняли, все сховали. Думали, що воно пригодиться. І я після того був у тій мельниці, то це не при мені робилося, але передо мною. То мені вже там розповідали, що: дім був у неї — другий в світі! А от не знаю — де перший? І досі не знаю — де перший. А їх два тільки на всей мир. Такий був дім! То він стояв у яру, а з яру його дуже далеко видно. І зверху — величезний чан, а в тім чані плава свіжа риба! Так!

Пит.: А як вона називалася?

Від.: Та, ось почекай! От, як з толку випало, не годиться. Якось — десь із слуху випало. Якось така і не трудна родина, а забив! Ну, добре. То вони окружили той дім, кругом, і лежали цілий місяць в залозі кругом того дому, о — оці, оця банда. Думали, що вона буде, буде виходити з цього дому й ми її схопим. А її там давно не було вже. Вона давно вшилася! Так. Лежали, лежали, нема нічого — перекопали, перерили — то вже це я бачив. Самі ями, самі ями, саме всечисто і спалили. А то дім, а то дім величезний — мільйони коштував.

Пит.: Це в якому місці було?

Від.: О, місто Бурімка називається, Велика Бурімка. То Мала є Бурімка, а а то Велика Бурімка.

Пит.: А що зробили з тим поміщиком, що ближче Вас був?

Від.: А з цим — такої чутки ніякої не було. Це була родина Цимбал. Цей, що ближче. Це була родина Цимбал, а тієї забувся.

Пит.: Дякую Вам!

Від.: Прошу.

Oleksander Honcharenko, b. 1913 in Smila, now a district center in Cherkasy region, which he describes as "a nest of Cossackdom." Narrator grew up near Bila Tserkva, and most of the events he describes took place in that area. Narrator's father served as a guard in a sugar factory, wearing a uniform resembling a gendarme's. In 1922 narrator's maternal aunt, a Communist, brought a picture of him in uniform to the authorities and denounced him as a former gendarme. Thus, the father was disenfranchised in 1924, as were his three children automatically upon reaching the age of 18. In late 1929 the father was dekulakized, arrested in the SVU affair, and the family thrown out of their house, whereupon narrator went to work in the Donets Basin. In 1932, narrator returned to the Kiev region and was given identity papers describing him as "socially foreign." He concealed this until 1934, when he was forced to flee once more to the Donbas to escape imprisonment. Narrator equates tsarist and Soviet regimes: "Like it was under the tsarist regime, so it was also under the Communist power. We knew the one and the other, and we suffered greatly from both. Both were Russian. One just clothed itself in white and the other in red. It was all the same to Ukrainians; they weren't very nice. They love Ukrainian bread, they love Ukrainian workers, but they don't recognize the Ukrainian spirit." Narrator describes how the history and traditions of the Cossacks were passed down from father to son. Asked if people still take pride in their Cossack heritage, narrator states, "Even now. Whomever you would ask. Whoever is related to Cossackdom is proud of it and would never be ashamed to say 'I come from Cossack stock.'.. Everyone knows that the Cossack is the defender of Ukraine, its people and traditions. And whoever the intruder might be — whether Pole, or Turk, or Tatar, or Russian — the Cossacks don't like them, and the Cossacks fight against them." Under NEP, peasants worked their own land and workers were paid real money, but 1929 surprised people, including narrator's father. Narrator states that his father belonged to the SVU, which met almost every night and tried to organize an army to overthrow the Soviet government, for which he was sent to Solovki Islands camp complex, where he died: "You cannot say that somebody thought them (the SVU) up. I am a living witness that in our village there was such a group and that the whole group was sent to Solovki. I am a living witness of it. And nobody can say that this isn't true." Narrator views Petliura negatively but admits that there was much support for him among peasants. Narrator stresses internal village divisions, describing the communist supporters as the lazy crowd. Some of the latter were killed. During dekulakization schoolchildren, including narrator, were sent to inventory the victims' possessions. His description of dekulakization is detailed, and he gives a vivid account of life on the run, ever fearful of being "unmasked" as a kulak. Narrator believes the Soviets used dekulakization for, among other things, driving labor to the Donbas. He incorrectly describes 25,000–ers as "25,000 Russians sent to Ukraine." Narrator also describes anti–religious campaigns. During the famine, narrator returned from Donbas and lived about 25 km. from Smila in Sukholisy (Rokytne district), a station where his uncle worked on the railroad, and got a job as a timekeeper. He describes how starvation kills human feeling and recalls ignoring corpses he saw while walking to work. The famine "began in '32, in the fall. In '33, this was after the general collectivization but people still had gardens where they planted a little rye, barley, millet or something, so they at least had a piece of bread to get them through the winter. Then an order came from the district that the village was to give a ton of grain. It had to be found! From where, that's your problem, not mine. So all the *komnezam*, *komsomol*, and Party members organized these 'committees to pump out the grain.' Pumping out, that meant pumping water or oil from a well, to take it forcibly from the land whether it was there or not. So they came. Many old boys would bury a bag

of grain in a hole under the house and leave it. A fellow knew that they'd come and search every corner for stuff to take, so he buried it. And these *komnezam* types would come with long wires and search for soft earth, because that meant that something was buried there. And they found even the buried bread and they took it ALL. They took everything from people's granaries. Why? They wanted to make a man–made famine. And, you know, you take either a bird or an animal. If you want to tame something, how do you get it to do what you want? You have to use hunger. And in the same way they used hunger to teach people that they had to work on the collective farms. Because many people didn't want to work in the collective farm, even in 1934 or in 1932. So. That means forcing them to — you take all the bread and build a common kitchen. So, you work in the collective farm so that you can get breakfast, dinner, and supper in that kitchen. And if you don't want to go, you don't have anything, because they take everything away from you. But some party members wanted to out–do the law. They wanted to do even better, to do the impossible. And they took absolutely everything in order to give to that kitchen whatever was assigned to it, because Moscow didn't give it anything. It wasn't allowed. Moscow said: 'You still have bread! You wrote in a report that you found bread buried under the houses with those wires. And you still have it. You're still alive.'... They didn't give anything. There were full stores of bread, full stores of grain near the railroad stations. And the police or militia were all over guarding it, but they didn't give it to people. Then people began dying of starvation — first they'd swell up, then they'd fall like flies. Then Moscow ordered — in the big cities, not in the villages but in the big cities — to sell the commercial bread. That is, a loaf weighing one kilogram... And lines formed. Around every store there was a line 1 or 1 1/2 km. long. And you couldn't just pay your rouble and take your loaf, because after a couple of hours all the bread would be gone. So you kept standing in line. All day and all night and the next day you'd wait until you got to the head of the line to buy bread. People would stand two or three days in line, fall down from hunger and die. I saw this with my own eyes in Kiev. Also in Bila Tserkva. There were these big stores in Kiev and Bila Tserkva, but not in the villages. That's how they artificially made the famine in order to force people to go to the collective farms, but they bent this law, our Communists, our Ukrainian Communists, so that people began to fall like flies from starvation." Narrator also mentions human meat sold in the bazaars in Kiev as well as a totally deserted village. "It was known that, if you could, you went to Moscow for bread. To buy Ukrainian bread in Moscow."

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Моє ім´я Олександер Гончаренко.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: В 1913–му році.
Пит.: Де Ви народилися?
Від.: Я народився в Смілі, це на Київщині. Смілянщина —це козацьке гніздо.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько був засланий царською Росією на Кавказ ще хлопцем, із дідом, на 12 років. Після повернення з Кавказу зі заслання, мій батько працював на цукровому заводі коло Смілої, сторожом, де була, звичайно, уніформа. Ця уніформа більше підходила до уніформи жандарма. Але це не були жандарми. Був звичайний сторож на воротах, на цукровому заводі. А сестра його після революції, щоб видвинути себе як комуністку, то вона продала свого рідного брата й показала цю фотокартку й каже: — Мій брат служив в жандармах.

Це було в 22–му році. У 24–му році позбавили його виборчих прав, цебто, він не міг ні голосувати, ні бути вибраному, а всі діти, які доростуть до 18–их років, коли вони набувають вже права голосу, так званого, то вони автоматично позбавляються ціх прав і не можуть також, так як батьки, ні голосувати, ні бути вибраному. І рахувалися вони як

„вороги народу." Так їх клеймо таке наклали. Це значить я, сестра моя і брат. Всі троє ми попали супроти волі.

Пит.: За одну цю фотографію?

Від.: За одну цю фотографію і за придирство рідної сестри, й то брехливе придирство, бо то не була правда. Як дійшло 18, чи ще мені не було 18 років, а 17 то комуністична влада сконфіскувала все майно батькове, що він мав і вигнали нас, викидали просто з хати, і дівайся де хочеш. Ну, то я мусив іти десь заробляти кусок хліба, і я пішов на Донбас і працював на Донбасі. Заробляв собі на кусок хліба, а брат мій також — учителював. І він також мав те саме: на військовому квитку було написано навхрест, на першій сторінці „социально чуждий," то значить „ворог народу." От! Я цього не мав, я ховався і аж в 34–му році мене найшли, де я працював і засудили мене на 10 років в´язниці, але, як то кажуть, були люди й добрі. Дали мені 72 години, щоб я приготовився йти в в´язницю. За ці 72 години я випродав дещо й втік, також на Донбас, знову. Бо я був приїхав на Київщину. Таким способом комуністична влада старалася українців, робочу силу пхати на Донбас. Там на Донбасі потребували робочої сили. І яким чином — люди не хочуть добровільно їхати — то їм деяким пришиває щось–небудь, судять, а тоді —такимо на Донбас, сам за тобою ганятися не буде. Таким чином я був на Донбасі. Але, все таки, побув пару років на Донбасі, все таки мене тягнуло на Україну. Я повернувся знову й на Україні, я робив аж поки не прийшла революція. Оце таке. Далі, що ви хочете там?

Пит.: Чи знаєте за що засудили Вашого діда й батька?

Від.: Так. Діда засудили за те, що він заколов кабана, у піст. Звичайно в піст всі колять, бо за пару днів вже будуть мясниці. Всі люди колять, то й він заколов. Але напроти нього, через дорогу, жив священик. І його донька сиділа й дивилися як цього кабана, то хвоста кусочок ріжуть і дають, не для того, щоб він їв чи що, дають так побавитися дітям, кусочок хвоста смаленого. Ну й попалося священиковій доньці кусочок. Вона принесла додому, а священик питає: —Де ти взяла?

А вона каже: —Дід Максим дав нам.

А він пішов заявив у жандармерію і заслали на 12 років за цю штуку його на Кавказ. Він 12 років хліб пік на Кавказі.

Пит.: Так що Ваша родина аж такого доброго погляду не мала про царський режим?

Від.: Щодо царського режиму, й щодо комуністичної влади також. І ті й другі зазнали; ми великої шкоди від обох мали. І то є російська і то російська. І тільки вифарбувана в біле, а то вифарбувана в червоне. Все рівно до українців вони не є дуже добрі. Хліб вони люблять український, робітників українських люблять, але душу українську вони не знають.

Пит.: Вам відомо, що Смілянщина, це як Ви висловилися, гніздо козаччини?

Від.: Гніздо козаччини. Чигирин, Смілянщина, Умань.

Пит.: Чи можете дещо розповісти, як передавалися козачі традиції?

Пит.: Козачі традиції передавалися більше всього зовсім у глухих селах. Найбільше. Бо там ніякої перекрученої історії ніхто ніде не чув. Просто діди переказували своїм дітям, а діти своїм дітям і так воно переходило з покоління в покоління і тільки знали чисту правду — як козаки появилися, як зруйнована Запорізька Січ, усе це знали з ніг до голови. Шевченко про це описує. Так що тільки говорили в селах. Як ти підеш у місто, де вже насадили росіян, там цю історію, нашу історію, перекручували на такий спосіб, що навіть Шевченка зробили революціонером. Бо він був проти багатих. А хто ж такий був багатий? Були так — польські наїздники, були російські. То ті були багачі, бо вони тримали землю, бо цар їм дав землю. А бідняки хто був? Селяни, звичайно! От, то через те Шевченкові пришили, що він є революціонер, комуністичний революціонер, бо він виступав проти багатіїв.

Пит.: А українське населення, назагал було свідоме того, що то нащадки козаків, що люди тим гордилися і знали про це?

Від.: Навіть і тепер. Кого б ви не спитали. Хтось споріднений до козаччини —він гордий такий, і ніде не соромиться сказати, що: —Я є з козацького роду.

Ні там, ні тут. За вийнятком: із 37–го року до 39–го, ці два роки, було дуже велике переслідування, де росіяни нищили вищу верству українського населення, так як учителів, лікарів таких, всіх науковців таких. Буквально винищували. То тоді всі

мовчали й ніхто не згадував, що він козачого роду. Бо як тільки б сказав, на другий день вже його нема.

Пит.: А як ці нащадки козаків ставилися до росіян, в загальному?

Від.: Це, навіть питання таке, на яке не варто й відповідати. Всякий знає, що козак є хоронитель України, народу, своєї традиції. І який б то й не був наїздник — чи польський, чи турецький, чи татарський, чи російський — козаки їх не любили тому, що козаки воювали проти них. Значить ненавість була. І вона є і буде скільки існуватиме українська нація.

Пит.: Так що ці нащадки козаків ніщо не забували?

Від.: Ніколи не забули. Як можете забути про своїх батьків, які люблять свою традицію, свою націю і свій нарід. Чи ви можете забути? Ні! А от ваші діти, ваші внуки й так далі й далі. Все ж воно не забувається. Ви його не можете його викорчувати.

Пит.: А більшовики стараються.

Від.: Стараються, але як бачите, нічого. Візьміть у Польщі тепер. І там люди привикли більше до свободи, чим наші українці. І вони тепер відкрито воюють з ними. Ми вже за 300 років, вже більше як 300 років пригнічені російською владою, яка б то вона не була — чи червона чи біла — то в нас уже мозолі настільки натерті, що ми привикли мовчати. Ми не забуваємо, але тільки мовчимо, тримаємо це в своїй душі. А польський нарід, який недавно позбавився своєї свободи, то він тепер виступає і відкрито бореться проти комуністичної влади. А комуністична влада, це є російська влада! Не є українська! Так, як вони кажуть — сов´єтська соціялістична республіка. Ні, то — російська!

Пит.: Чи в Вас в родині говорилося про революцію, про пізніші повстання і таке й друге, чи були обставини для того?

Від.: Це про яку революцію?

Пит.: Сімнадцятого.

Від.: Сімнадцятого року. Це, бачите, так. Ленін обдурив ввесь нарід, не тільки український, а по всьому Радянському Союзі. Він дав лозунг, що як ми зробимо революцію, то вся влада перейде в руки робітників і селян. Селянам піде вся земля, яка була в царських руках, польських панів, перейде в руки селян, а фабрики й заводи перейдуть в руки робітників, так як тут є, оце *corporation*. Але ці лозунги були тільки для того пущені, щоб побороти царську владу, цебто білу російську царську владу. І він цим виграв. Люди всі були, навіть мій батько був захоплений цим, а коли кінчилася революція, то дали тільки період НЕПу — Нова економічна політика — від 17–го до 22–го року. Дали вільно людям працювати на їхній власній землі. Робітники не мали своїх фабрик, але працювали за зарплату — заробляли гроші на фабриках і на заводах. А селяни виробляли свій власний хліб на своїй землі. А потім як прийшов 29–ий рік, то цю землю забрали в них. Але мій батько не чекав до 29–го. Уже в 22–му році він побачив, що влада не є в руках селян і робітників, а є в комуністичної партії. Через те не злюбив комуністичної влади. Це одне, а тепер друге: в той же самий час сестра його предала, для того, щоб здобути кар´єру для себе. То він два рази не злюбив. І тоді, ото в ціх роках, скажу правду — не пригадую, здається в 29–му році чи в 28–му — в нас на Україні була організована така Спілка Визволення України, СВУ. Мій батько належав до цієї організації. Через те ото його засудили в Києві. Засудили до розстрілу, а потім замінили на 10 років в´язниці, і він за два роки на Соловках, на Соловєтських островах, згинув, в 32–му чи 33–му році він згинув.

Пит.: Певно Ви цього не могли б знати, але чи приїжджали до Вашого батька українці, такі, що ніби–то члени СВУ?

Від.: Майже кожний вечір. Сходилися в нас у хаті. Не всі, а один або два прийде, і починають говорити. Нас закривали дітей в окрему кімнату. Але через двері я й чув, що вони казали батькові: — Федоре! Федоре! Ти маєш двоє синів. Якщо ці два сини візьмуть ще по два коло себе — то ми зорганізуємо ціле військо проти комуністичної влади.

А мати моя боялася, бо вона бачила, що то є велика сила комуністична влада, і зможуть побити нас усіх. То вона сказала: — Ти роби що хоч, чоловіче, але синів не зачіпай.

І тому батько нам нічого не казав. Засідання робили вони в ярах. У нас було таке: річка текла, і південа сторона була в нас, такі яри були, а вода промивала. А

північна сторона — то була площина — то в ціх ярах сходилися люди й робили засідання й виробляли свої пляни. І між іншим туди попав один сексот і видав їх. Через те то їх поарештовували й засудили.

Пит.: А що це були за люди — учителі чи хто?

Від.: Більше всього було так: Учитель, то це я знаю — був. А то все були з заможних селян. Ті, що любили працювати на землі. Бо в селі — хто там? Тільки один учитель. І лікар був. Це все що було на все село. А то усі ті селяни. Хто любив працювати. Хто трошки більше заробляв через те, що обробляв землю тих бідних, які не хотіли обробляти свою землю. То він обробляв з половини — половину забирав урожаю собі, а половину давав за те, що він мав землю. То такі дядьки сходилися і хотіли щось–небудь зробити. Спілка Визволення України хотіла визволити Україну від радянської чи російської влади.

Пит.: Бо то часто доводиться чути на еміграції, що СВУ не було, що це видумка, а видно, що щось там діялося, щось там було.

Від.: То що кажуть, що видумка, що щось діється то Єфремов — знають усі, то він був. Скрипник — знають усі, хто він був. Ви не можете сказати, що вони щось–небудь видумали. І я є живий свідок, що в нашому селі була така група й ця вся група пішла на Соловки. Я живий свідок того. А вже ніхто не може сказати, що то була неправда.

Пит.: Це нам дуже важливе, що Ви засвідчили цей факт.

Від.: От, то є *really fact.* Я не боюся нікого, бо це є щира правда. То, що кажуть, що то не було того, то видумки — то все хтось якусь буйду робить, видумав. Це мій брат знає, і я знаю, сестра знає, бо в нашій хаті ці розмови були. Ми всі троє знали. От, і я не боюся це сказати тому, бо воно було.

Пит.: Це в самій Смілій, чи в районах?

Від.: Ні, ні! Це вже було там, де мій батько народився. Батько мій народився біля Білої Церкви, недалеко Білої Церкви. І там родився мій брат, родилася моя сестра. Але я родився в Смілій тому, що батько, повернувшися з заслання, то він працював у смілянському заводі, на цукровому заводі, сторожом.

Пит.: Так що це, що Ви тепер говорите, то це було коло Білої Церкви?

Від.: Коло Білої Церкви.

Пит.: Це важне, щоб записати. А так, якраз після революції, скажім в 20–му, 21–му роках у Вас не було повстання проти більшовиків?

Від.: У нас не було повстання проти більшовиків через те, що в 20–му, 21–му році були в нас і поляки, і були в нас німці. Так що фактично радянська влада билася й з поляками, й з німцями. А з нашими українцями так: багато було дезертирів, що не пішли до радянської влади, хто вже розумів, що таке радянська влада, а багато пішли просто до Червоної армії, так як: Боженко, Таращанський (це не далеко від нас Тараща), група, дивізія, чи як вони його там називали.

Пит.: Називали Богун чи як?

Від.: Боженко! Це не Богун, Боженко! Богун — це з козаччини, а Боженко, це був у червоних, революціонер. Мав свою дивізію — Таращанську. От то багато людей пішло, бо вірили, що комуністична влада дасть усе їм. Але 29–ий рік показав, що то не є з тих. Забрали все, що вони мали, навіть за царя.

Пит.: А що люди думали про Петлюру?

Від.: Про Петлюру? У нас дуже багато було людей, які служили в Петлюри. І була дуже добра опінія, і є дуже добра, й ніколи вона не загоється. Бо в нашій місцевості, Петлюру рахують як святу людину. Кого б ви не спитали — від великого до малого. За вийнятком комуніста. Комуніста так. Як кажуть як от *brainwasher,* або, я не знаю — фанатик якийсь того комунізму. Бо вже, слава Богу, проходить більше як пів віка і комуністична влада не приймається і не робить ніякого добробуту ніде. То вже є ясно, вже можна дурному зрозуміти, що комуністична влада НЕ ПРИЙМЕТЬСЯ, скільки б вона й не існувала.

Пит.: А так у вас з яких людей складався партійний апарат? Урядовий.

Від.: Начинаючи з бідняків. Усі бідняки, які не любили працювати, але ненавиділи тих багатіїв, що для них обробляли поля, і за те вони діставали половину збіжжя з поля. Вони ненавиділи їх, бо їм не хватало одного хліба до другого. А в того були лишки, бо він міг їх продати, бо він же робить. А той лежить у холодочку ціле літо, нічого не робить. То він пішов у партію. А партія йому дала посаду в колгоспі, при владі його

поставила — комирником, а там головою сільради, а там секретарем сільради, а там головою колгоспу. Усі високі пости позаймали, оте все шартрапартя, голота, лидаччя, що не хоче робити. А прийшов голод, то вони подохли.

Пит.: А чи Ваш батько обробляв землю?

Від.: Мій батько обробляв сам землю і обробляв в моєї мами сестри чоловіка, який ніколи палець об палець не вдарив. То він свою землю обробляв і його землю обробляв.

Пит.: То це чоловік цієї, що зрадила Вашого...

Від.: Ні, ні, ні! Це моєї мами сестра, а не батькова сестра. Батькова сестра, о–го–го! Пішла здорово в верх. Вона була директором ДОПРу в Києві чи Дупру в Києві. Директор в´язниці! Де сиділи, звичайно, ці люди, що не заплатили податку абощо.

Пит.: То скільки землі Ваш батько обробляв?

Від.: Він мав п´ятеро десятин. Це якихсь п´ятеро гектарів а по чотири морґи, три, чотири акри, то яких 20 акрів землі, всього. По одній десятині на одну особу — розділили всю землю. Чи ти багатий, чи ти бідний, одна десятина на кожну особу. Як ти маєш п´ятеро осіб в родині — ти маєш п´ятеро десятин, як ти маєш семеро — маєш семеро десятин. А моєї мами сестра мала семеро душ, то вона мала семеро десятин, а батько мав п´ятеро десятин, і він обробляв оціх 12 десятин кожний рік.

Пит.: А скільки це років було?

Від.: Від 22–го року по 29–го року, шість років. Тільки було — шість років робив. То він мав і хату добру, він мав і хліб від хліба до хліба, мав і чоботи, а та сестра моєї мами не мала нічого і хліба не хватало до нового.

Пит.: А чи, так в загальному, при НЕПові можна було жити?

Від.: Якби НЕП по сьогоднішний день, то наша Україна ціла на весь світ, у кожного була енергія робити. Кожний робив як найліпше на землі. А земля на Україні — ви знаєте яка. Цілий аршин, той *yard*, це — метер — товщини *topsoil*, це гарної, чорної землі. Туди, що не кинь — то все родить, тільки треба працю прикласти. Родить уж то є, як кажуть по–американському *bread basket*, значить — кошик хліба для всього Радянського Союзу. Як на Україні урожаю немає, то Радянський Союз мусить купляти в Америці зерно. А як колгосп — то в колгоспі ніхто не зацікавлений, бо як ти оборбляєш свою землю, то ти стараєшся чим більше зробити так, щоб урожай був такий, щоб тобі повністю вистачило. Бо то твоє. А як ти робиш у колгоспі — то воно вже не твоє. Там роблять так: дощ іде на скошене жито — хай іде, ніхто не дбає — воно погнило. Туча находить, щоб снопи поскладати в купи, щоб його не намочило — то свій дядько таки під дощ складає, робить, щоб спасти його. А в колгоспі — то він махнув рукою, пішов. Дощ помочив, погнило все, й на тому кінець. Так чи йначе він його не достане, то не є його. Оце вам яка різниця між колгоспами і приватною власністю.

Пит.: А чи можете розповісти як у Вас виглядало розкуркулення?

Від.: Розкуркулення, я вам скажу так. Коли ці всі бідняки забрали владу в свої руки, вони страшено ненавиділи тіх багачів, що обробляли їхню землю. Який він багач? Він мав усе, а той не мав нігого, оце все. Він не був мільйонер чи що. От, радянська влада складалася з цих бідняків, і треба було робочої сили на Донбасі. Так що вони робили? Вони накладали податки, *tax*–у. А наклали там на цілий двір там 1.000 карбованців. Вже ту 1.000 карбованців щоб зібрати, то треба так: продати корову (бо він мав дві), продати все збіжжя, що він мав, продати коні чи там волів, що він мав. Зібрав 1.000 долярів і віддав цей податок, щоб його не покарали, не вислали десь. Побачили бідняки, що він заплатив це. Ну, що ж, давай йому ще раз таку саму *tax*–у. Ну, такої *tax*–и він вже більше не міг заплатити. І він нічого й не робить. Приходить комісія, заходить, тобі відриває замок від хати, як тебе вдома нема, заходить у хату, сідають і переписують: годинник оце коштує один карбованець, картина два карбованців, лампа там три карбованців, а ліжко там п´ять карбованців, і все списали, списали список, і не хватає заплатити другу 1.000 долярів. Описують корову, цю що осталася, остався ще кінь, кури, все буквально описують і аж в кінці ставлять: якраз 1.000 карбованців. Тоді тобі дають цей аплікаж, що твоє майно вже розпродано, а ти дівайся де хочеш. Де ти дінешся — ідеш на Донбас, бо там потребують вони робочої сили. А там за куркулями, чи за тими, що втікають із відтіля, там не шукають. Просто таким штучним способом виганяють усіх на Донбас: — Ідіть та працюйте під землею, бо ви вмієте працювати. А

голота, біднота сидить отут в колгоспі, працює. Через те колгосп ніколи нічого не мав і не має. Зрозуміли мене?

Пит.: Так, дуже цікаво. А, думаєте, що люди самі б не пішли на Донбас?

Від.: А як хто не пішов на Донбас, то їх у вагони і на зсилку, на Сибір або на Соловки. А там уже тебе засудять, що ти не виконав свого податку, й за це тебе засудили чи там ти колись використовував найману працю. Коли мій батько обробляв землю, то ми ж були ще малі діти, а він чужу землю обробляв один сам, у двоє коней, то він же не може орати. То він що, наймає хлопчину, щоб той коні водив. І платить йому дуже добре, але — наймана сила. Як він найману силу, то тільки за те ти дістаєш 10 років тюрми, зсилки. Де? Де потрібно: різати дрова на Сибірі — туди шлють, потрібно там ще щось там робити на Соловках — на Соловках, згинеш, там. І то розсилали. Мій батько згинув на другий рік на Соловках засланий, був засуджений до розстрілу, а потім замінили на 20 років. То він тільки два роки прожив. А моєї дружини батько засланий був на 10 років, а відсидів 19 років на Сибірі.

Пит.: А Вашого батька таки судили?

Від.: Судили за СВУ.

Пит.: А на нього заявили, що куркуль, чи ні?

Від.: Нас же розкуркулювали!

Пит.: А вже розкуркулили!

Від.: Розкуркулили, і тоді поперед батька засудили. А тоді розкуркулили, дали потадок один раз, дали податок другий раз, на цей податок. Нас в же розкуркулили. Батька мого забрали й судили за участь в СВУ — Спілка Визволення України. Засудили його до розстрілу, але потім замінили розстріл 10–тю роками, і вислали його на Соловки, Соловецькі острови. Це острів Попов на Білому морі, на півночі, коло Фінляндії. І він там за два роки помер. У міжчасі, як тільки його вислали туди, то зразу ж описали все майно в хаті, навіть і податку не находили. Обірвали замок. Я працював на залізній дорозі в той час, ремонтував залізну дорогу. Мати була в своїх батьків, а замок був на дверях. То вони відірвали замок. І коли я пішов на обід додому, то вже в хаті була комісія і описували все, що в хаті. То я тільки встиг узяти, надіти на себе два костюми, кожух, шапку й чоботи. Це було восени. Завдягтися, щоб я мав у чому хоч бути. Бо я знав, до чого воно це йде. Як тільки заберуть усе, опишуть, то мене арештують і разом із батьком я піду. То я все це описав, але комора була замкнута, теж на замок. І вони питають: —Де ключ від комори?

Я кажу, що мама має.

—А де мама?

Кажу: —Пішла до знайомих.

—Як далеко?

—О, десь п´ять хвилин.

—Ну, то біжи, візьми ключ у неї, бо ми вивалимо їм двері.

Ну й посилають одного комсомольця. Знаєте, що таке комсомолець?

Пит.: Аякже.

Від.: Посилають одного комсомольця, щоб я не втік. І ідем. Він каже: —Де ж твоя мама?

—О, ще трошки пройдем.

І ще трошки, і ще трошки. І десь кілометер ми пройшли. Вже дійшли до кінця села, а тоді він каже: —Вертайся назад!

—Вертайся, як тобі треба. Я, кажу, не буду вертатися.

То він побіг, бігом, щоб заявити, що я втік, а я в ліс пішов, а лісом пішов до свого діда, вийшов і сказав таку штуку, що вже забрали все, відірвали замок, описали все в хаті так, що нема що вже навіть туди повертатися, і пішов я слідуючого села, до Рокитної. Зайшов туди, а там мій дядько, мамин брат, працював на залізній дорозі, на станції, дежурним станції. І він купив мені квиток за свої гроші, і я звідти поїхав туди до Смілої, бо там не знали, що мене розкуркулили. І влаштувався там працювати, трошки в Черкасах, а потім бачу, що це не далеко я втік — то я заробив трошки грошей і поїхав на Донбас, де вже мене брат чекав. Бо брат був уже поїхав, уже втік на Донбас. І таким чином нас розкуркулили, батька забрали і нас розігнали, і хто де хоч. То ми спаслися — поїхали на Донбас. Якраз підстигла голодівка, то було ще добре, із–за голодівки, в той

час для нас. Ми пережили, можна сказати не найгірше, бо найгірше то померли люди, але не дуже з медом, за радянської влади.

Пит.: А де Ви були під час голоду?

Від.: Під час голоду я повернувся таки з Донбасу і повернувся дві станції, якихсь з 25 кілометрів, коло того ж села, де нас розкуркулили. Бо там мій другий дядько, брат моєї мами працював на залізній дорозі. І я влаштувався там табельником, вів табель — хто скільки зробив, хто скільки заробив. Влаштувався там, і проробив там я пару років. А тоді НКВД мене там знайшло і забрало, і засудили на 10 років. Защо? За те, що я проліз у союз, це в юнію. А як я проліз? У радянській владі, як ти не маєш книжки профспілки, цебто юнійної книжки, то ти не маєш права ніде на праці дістати. Я мусив мати ту книжку. Тому я пішов у юнію і за те, що я пішов у юнію — а я не маю права, бо позабавлений виборчих прав — то за те мені дали 10 років в´язниці. Але дали 72 години, щоб я приготовився іти в в´язницю. Та який то дурень готовився б іти в в´язницю? То я забрався й взяв виїхав на Донбас.

Пит.: Це в якому районі було?

Від.: Це коло Білої Церкви.

Пит.: А бажаєте подати назву села?

Від.: Можу подати. Це працював я в Сухолісі.

Пит.: А це якого району?

Від.: Це Рокитянського району.

Пит.: Так, Ви колективізації, як такої, не бачили?

Від.: Бачив я колективізацію. В час колективізації, це було в 29–му, а батька мого арештували в 29–му, то я бачив цю колективізацію. Про колективізацію я можу сказати з початку і до кінця. Нас учеників, якщо ходить в школу, в своєму селі, послали по хатах, від хати до хати, переписувати весь реманент, сільський реманент: хто має плуга, хто має борону, хто має щепатора, хто має корову, коняку, яка хата, чи має повітку, чи має комору, все, кожного описали з ніг до голови. Для того, щоб вони знали, що ніхто нічого не може сховати. Коли мене дядько питає для чого це переписую, то я дістав інструкцію, що це хоче голова сільради знати, що ще бракує для села, щоб добре обробляти. Якщо в тебе плуга немає, то тобі на другий рік дадуть плуга нового.

І люди охоче давали те, що вони мали. І ми переписали все те. З цими списками ранньої весни 29–го року пішли всі ці комнезами — Комітет незаможних селян. Ішли з хати до хати, і забирають усі плуги, борони й коні в колгосп. В колгосп зігнали все, потім піднявся бунт. Жінки приходять до колгоспу й тягнуть. Та тягне плуга, та тягне коняку свою, та корову. Страшне, що робилося. Але прийшло військо, забрали всіх цих жінок, вигнали, й це все осталося. Тепер вони кажуть так: — Весь реманент у колгоспі, коні в колгоспі, тепер ви мусите йти до колгоспу, робити і вам будуть рахувати за кожний день „трудодень," ти відробив один день, а в кінці року ти дістанеш зарплату. Оце така колективізація була, примусова.

Пит.: Чи агітатори приїжджали?

Від.: Тепер щодо підготовки до колективізації, я вам розкажу. У 29–му році моя тітка, батькова сестра, яка запродала свого рідного брата, щоб піти вище, дістала інструктаж із району, щоб зробити КОМУНУ. Яка ж ця комуна була, й для чого ця комуна була, вислухайте дуже вважно. Коло самого села, найліпшу землю відрізали 40 десятин, кусок доброї землі. Щоб далеко не їхати, бо є місця, що треба їхати яких вісім кілометрів, поки дістанешся до свого кусочка землі. А це коло самого села відрізали. Через що 41 гектар чи 41 десятин? Зібрали таких же ж дядьків як мій батько, добрих працьовитих, які мають коней, які мають реманент весь, і добре обробляють землю і свою і що й беруть з половини, от сім осіб. У тих сім осіб було 41 особа родини. То 41 десятину землі відрізали, й сказали: — Це обробляйте цю землю. Робіть, що хочете! Сійте, що хочете! Маєте свого агронома і все, що дістанете, все забирайте, це є ваше. Можете везти на базар і продавати.

Із Швайцарії один амбасадор із Радянського Союзу, в Швайцарії як був, Радянський Союз купив машину до молоття зерна, січкарню, що січку різати й двигуна. І прислав у цю комуні: — Це вам подарок. Обробляйте!

Ми обробляли, це 22–ий рік, обробили землю, все зібрали й поділили копами, на полі — кожному, на кожну особу, це скільки то кіп припадає і спільними силами звезуть одному в двір, звезуть другому, третьому, і так сім дворів. І тоді дають цю машину і

гуртом, одному обмолотили, перевезли цю машину, другому обмолотили, третьому, четвертому і так усім родинам. Усі в два рази більше заробили на тому куску землі, чи інші селяни кругом того. Для чого це зроблено? Щоб ця комуна називалася. Щоб показати людям, що як усі будуть у комуні, то всі будуть так добре жити як ці семеро господарів, що є. Тепер же ж. А де ж ті родини можуть коло села дістати ... а других родин, то вже за цими, а третіх родин, то за тими. Значить, все рівно треба їхати аж в кінець за вісім кілометрів до своєї землі, і та земля не буде така гарна, як ця. То це вже було видно, але тільки, хто *smart* був, то той знав, що це робиться, для чого. А хто думав так — комуна то... Але багато людей не любили, і називали їх — комуністами. Ваших батьків — комуністи? І ненавиділи їх. І просто кричали на їх як хотіли, звичайно дядьки. Значить, комуністична влада була в той час не дуже то сильна, але хитра. Після того, коли пару років пройшло, вони організували другу таку саму уже комуну, тільки, що вже комуна називалися СОЗ — Спільна обробка землі. СОЗ організували. Там вже було здається 12. Також гарні всі. Дали в другому місці землю, щоб таки решті показати, що й ті добре роблять. А потім ще оставили кусок землі яких 60 десятин — оренда — так називалася. Це запасна земля. Навіть ото як хтось приїхав в село — щоб дати кусок землі, не відрізати в когось. То це брали в оренду. І цей СОЗ обробляв ту землю другу. То вони ще ліпше жили, чим ця комуна. Але, це було тільки що 22–ий до 29–го. А в 29–му році зігнали всіх примусово до колгоспу. Бо ніхто не хотів іти. Крім цих сім господарів, що мали оце перше, що моя тітка зорганізувала цю комуну, й той СОЗ якихсь там може 12 господарів було. І більше ніхто не хотів іти! Як там добре не було, а ніхто не хотів іти. Бо вони знали, чим це воно пахне. Як ви не хочете йти, то тоді примусово зробили колективізацію. Не тільки в нашому селі, а по всій Україні.

Пит.: Чи бажаєте подати назву села, де ця комуна була?

Від.: Комуна, це було село Вільшанка. Знаєте? Це одна комуна була, а в тому самому районі, в другому місті була — Насташка. Це також була. Це дві комуни на весь район було. З 11–ти сіл — двоє було таких комун — Вільшанка й Насташка.

Пит.: А як вже всіх зганяли — я питав раніше — чи до Вас приїжджали з Харкова, чи з області агітатори?

Від.: Як уже всіх зігнали, тоді приїхали — так називалися 25.000–ники. Двадцять п´ять тисяч росіян прислали на всю Україну, майже до кожного колгоспу. І він був агітпропом. Він агітував все, як то гарно жити при радянській владі. Але хто його слухав? Ніхто його не слухав. Так ходив брехун з кутка в куток, ніхто його не хотів навіть слухати, бо всі знали, що він робить. Пощо мені говорити те, чого я не бачу. Те, що я бачу, то мені не треба говорити.. Називався він Нізяєв. Хе, того тут не треба.

Пит.: Та чого не треба, це факти!

Від.: Факт є! Але Нізяєв — це ж видно, що вже кацап.

Пит.: То значить — люди їх не прийняли дуже добре.

Від.: Ні, їх взагалі не приймали взагалі, я не можу сказати точно, але були чутки такі, що в деяких місцях їх таки й побили, цих 25.000–ників. Це все кацапи були.

Пит.: Так на них дивилися?

Від.: Так на них дивилися.

Пит.: Чи в Вас була міліція близько?

Від.: Була міліція при районі, в селі не було міліції. При районі. Як що небудь, десь якийсь заколот чи що, то з району присилали міліціонера. А НКВД було на залізній дорозі. Це на станції, то НКВД володіло, а по селах, по районах, то міліція. Але міліція, що шукала за бандитами, за злодіями, а так, щоб щось–небудь робити по партійній лінії, то не треба було ні поліції, ні нічого. То просто приходить до вас, забирають і все.

Пит.: А це, що оповідали про бунт, то це відбувалося в Вільшанках, правда?

Від.: Не тільки в Вільшанці. У Вільшанці і в нас. Через те я сказав, що два села з 11–ти була комуна. То і там, і там. У Насташці навіть було кровопролиття, побили кілька жінок і чоловіків, міліція. А в нас то тільки розігнали й все. Не було жертв.

Пит.: А так, чи далося відчувати владу, скажім, ГПУ чи НКВД аж в селі? Чи заїжджали, чи ні?

Від.: ГПУ не було в нас ні в селі, ні на станції, і нічого їм там було робити. А так у великих містах, як Київ, Біла Церква — то я там не бував, чутки були, але чутки я не можу підтвердити, бо то тоже бути правда, а може бути неправда. Те, що я бачив, те, що

я пережив, то я відкрито кажу, бо це є чиста правда. А те, що я не бачив, я не є живий свідок, то я про те не буду говорити. Про це багато людей буде вам розказувати, але я не є свідок того.

Пит.: Чи були в Вас такі, що витримали й не пішли до колгоспу, чи всі пішли?

Від.: Були такі, що витримали й не пішли до колгоспу, то прийшов час, що вони всі пішли на Соловки або на Сибір. То є дві дороги — або в колгосп, або на Сибір. Одну річ ми пропустили. Певно ви нічого ніколи не чули про це, і ніхто про це не згадував, але воно має великий політичний трик. Коли ця комуна організувалася, то за пару років — це було десь у 24–му році, із района прийшло розпорядження, що можна дістати в два рази більше землі в Середній Азії, цебто туди коло Ташкенту. Цілина. Пригадуєте — Хрущов зламав цілину? Оце туди. Набирали людей — хто має охоту. Тут ви маєте п´ять гектарів землі, чи п´ятеро десятин, а там будете мати 10 десятин землі. Їдьте туди й заселяйте, бо то є пустиня, незаселена. В нас Україна вже переобтяжена населенням, а там є пусто. То посилали туди комсомольців переважно. Комсомольці, по їхній лінії, вони мають інструктаж: — Чого ти їдеш туди, що ти побачиш там, але кажи те, що ми тобі скажемо.

Щоб заохотити людей, групу добрих господарів, добрих робітників вислали туди. І робити там, саме в колгоспі, чи приватно мати землю, інакше нема. Значить, яка їх ціль голівна була? Щоб українців з України витягнути й послати до Ташкенту, в Середню Азію, а сюди, на це місце кого пришлють? Догадайтеся самі! Я вже не хочу казати. Ну, послали ходаків таких. З ходаків один був мій двоюрідний брат, старший від мене років на п´ять, на шість. Він поїхав туди. Ну то як родич мій, він повернувся назад. Яку там йому інструкцію сказали, то він навіть не хотів згадувати. Але він відкрив усім чисту правду. Він був не дурний. Каже: — Там земля є, правда. І велика трава там росте. Дощі проходять нормально.

Він майже пів року там побув, щоб узнати це все. Але, каже: — Під землею, якихсь–небудь вершків.

А вершок, то є яких півтора інча, вершків три, чотири — пісок.

— Якщо ти, каже, зореш це, зрушиш верх, то той пісок вийде на верх, і посуха висушить його, а вітри великі, бо це пустиня — знесе все, і останеться пісок. І тоді на піску, що ти зможеш зробити?

То так, як в Ізраїлі, було де. То ніхто із нас там і не записався, ніхто туди й не поїхав. Аж Хрущов прийшов до влади, то він примусово послав туди великі трактори, зорав там цю цілину й хотів там посіяти щось, чи посадити щось, я не знаю. То вітер забрав усе, зніс і не осталося там нічого. Аж цей доказав, що туди заселяти людей не можна. Але був це трик не для того, щоб заселити там землю. Це був для того, щоб вибрати робочу силу, гарну, послати десь, а сюди прислати когось. Зрозуміли?

Пит.: Це ще в 24–му році?

Від.: Це ще в 24–му році. Але цей трик не пройшов — ніхто не виїхав.

Пит.: То виглядає, що це без перерви трики всякі.

Від.: Вони є і були, але всього ж ти не можеш бути свідком усього. Але те, що я знаю, то я просто відкрито кажу, бо це є правда. І ніхто не може мені сказати, що я щось–небудь скривдив чи перебільшив.

Пит.: А яка в Вас була школа?

Від.: У нас в селі було чотири кляси. Чотири кляси всі в трьох. В час революції то брат не міг піти в школу, бо були закриті школи. То ж війна була, то революція то все. Сестра була в такому році, якраз що то брат пізніше на рік, сестра якраз в тому році, а я пішов шість років мені було, ще не доріс один рік до шкільного віку й пішов до школи. Так що ми всі три разом ходили в чотири кляси. А потім, як закінчили чотири кляси, то сестра лишилася вдома, а ми з братом пішли в семирічку в Рокитну.

Пит.: І там училися. У Вас учителі добрі були?

Від.: Учителі були, я вам скажу, чисті настоящі українці, патріоти; ні одного вчителя я не пригадую такого, щоб був комуніст. Усі були українці– патріоти. І знали вони дуже добре — відкіля воно й куди воно йде.

Пит.: Так що селяни вчителів любили?

Від.: У нас учитель і священик — то дві особи були, що всі шанували. Всі, без винятку.

Пит.: А як довго в Вас існувала церква?

Від.: Церква наша існувала до колективізації. Бо навіть під час колективізації, вночі, за наказом сільської ради, прийшли комсомольці, зруйнували все в середині в церкві, звалили іконостас, зняли панікадило й загрузли зерно, забили зерно, зробили склад із церкви.

Пит.: Це, щоб ніхто не бачив?

Від.: Це, щоб ніхто не говорив. Бо люди побачили, але в ночі піди, скажи щось–небудь! Хтось тебе стукне по голові, ти не знаєш і хто. І свідка нема. І це не тільки в нас: по всій Україні те саме було. Одного дня це в нас трапилося, а потім я поїхав до брата —брат був на Донбасі в цей час —то там це саме зробили.

Пит.: А з священиком що зробили?

Від.: Священика я так і не знаю. Не можу сказати точно, але я знаю, що він зник десь. Він не поїхав сам десь, на Донбас чи що. Його повезли.

Пит.: Чи в Вас правили по–українському, чи по–слов´янському?

Від.: По–слов´янському, по–слов´янському. В нас Українська православна церква почана після революції, як уже українці — знаєте, 17–ий, 18–ий, 19–ий роки, — рахували, що Україна самостійна. То тоді правили вже по–українському. А до того — по–слов´янському.

Пит.: А священик у Вас —українець?

Від.: Українці всі були. У нас було кілька священиків —Романов, він там мав російське прізвище, але він був *really* українець і щирий українець.

Пит.: То такі патріоти, а не такі, що за царем тужили?

Від.: Ні, ні! Патріоти–українці. За царем ніхто не тужив.

Пит.: Чи в селі були такі люди, що з переконання безбожники, атеїсти, вороги церкви?

Від.: Були, були. І то все комсомольці. Агітація велика проти релігії була. В кажному селі були й комсомольці. Була комсомольська група, була партійна група. І ці мали кожний тиждень збори собі. Вони діставали інструктаж: що робити, де робити, як робити. То все було полягало на те, щоб проти релігії. Найбільше боролися проти релігії. Бо це дуже тяжко боротися з людьми, які вічно вірили в Бога, а тут їм кажуть: —Не вір у Бога!

Ну! Як це можна зробити? Скільки ти йому не промивай мозги, а він таки вірить у Бога.

Від.: Між комуністами й комсомольцями був вік. (*inaudible*)

Пит.: Ні, я кажу не між ними, а селянами. Чи мали щось до діла з тим?

Від.: Не мали нічого до діла, але стикалися. Один не–комуніст прийде до того, каже: — Ти ж комуніст — задер хвіст, та й пішов. — Хе, хе. Комуністів не дуже любили, не дуже любили, і не боялися їх. Аж почали боятися після 30–их років. Після колективізації —тоді вже треба було боятися їх. Тільки чуть–чуть щось скажеш проти комуністичної влади —вже тебе нема.

Пит.: А до того люди говорили?

Від.: А до того люди відкрито говорили.

Пит.: Які обставини —це вже інша тема, але які обставини були на Донбасі, як Ви перший раз туди поїхали?

Від.: Обставини на Донбасі були такі. Коли ти жив на Україні —це в час голодівки, і перед голодівкою —коли ти жив на Україні, коли ти службовець, то ти діставав 200 грам як можна зрозуміти, що таке 200 грам хліба на день. Мав карточки, але та карточка —тільки хліб ти діставав. Коли ніколи не дістанеш цукор або кусок м´яса чи масла, а то в більшості тільки карточка для хліба. На Донбасі давали одне кіло хліба денно, тільки тому, хто під землею робить. А хто зверху робить —то 400 грам. Я, наприклад, працював ввесь час в шахтах, у канцеляріях — то рахівником, то табельником, то бухгальтером, то це, то кидали з одного місця в друге. То я діставав 400 грам. Але я діставав 150 карбованців місячно так, що на базарі я завше куплю кіло хліба, кожний день. Бо той, що робить у шахті, то він не діставав 150 карбованців на місяць. Він діставав може якихсь небудь 80, 90 карбованців, то йому грошей не хватає. То він мусив кусок хліба продати. А мені не хватало хліба, то я купляв хліб у нього. Один раз випадок такий був. Один продає хліб. Я прийшов на свій кут. —Маєш хліб?

—Так, маю!

Повертається —комсомолець, який мене розкуркулював.

Кажу: —Чого ти сюди приїхав?

Він каже: —За „длинным рублём."

Я кажу: —Ти продаєш хліб?

—Так.

—А я, кажу, купляю.

—А чого ти купляєш?

—Бо я роблю в канцелярії, а ти комсомолець!

Пит.: Це той самий, що в хаті був.

Від.: Той самий, що в хаті був, як я прийшов. Замок відірваний, і він сидить, переписує, що в мене, оцінює картини, та годиники та все те.

Пит.: То він не міг Вам пакості зробити?

Від.: Він не міг там пакості зробити, бо на Донбасі за куркулями не шукали. Їх тягнули на Донбас, щоб робили. Але не всі куркулі пішли під землю. Я, наприклад, куркуль, але я працював увесь час на верху.

Пит.: А щось Вам той Донбас не дуже сподобався, що все хотіли додому.

Від.: Мене тягнуло на Україну чому? Донбас є Донбасом. Теж Україна, але центр України, природа, багатство природи є тут, і тут моя пуповина! Це Смілянщина, Білоцерківщина, Корсівщина, Богуславщинна. Це все — наше, найближче, найрідніше, найгарніше. А там що? Пустиня, вугілля і степ широкий, та й все. То може для козаків степового характеру там ліпше подобається, а мені тут, так що мене тяйгнуло ввесь час сюди.

Пит.: Чи можна тепер перейти до теми голоду, як це виглядало?

Від.: Тема голоду, я зараз Вам скажу. Це почалося в 32–му році, восени. У 33–му році, це після колективізації загальної ще люди мали собі на городах, коло хати трошки посіяв жита там чи ячміню, чи проса, чи що. То все таки мали кусок хліба, що можна було перезимувати. Прийшов наказ із району —на село наклали скільки то тон зерна. Ти мусиш найти! Де ти знайдеш —то справа моя не твоя. Але мусиш дати скільки то тон зерна. Ну, ці всі комнезами, комсомольці й партійці зорганізували такі „комітети по викачці хліба." Викачувати, це знаєте що —качати воду з *well* або олію качати —силой тягни з землі, чи воно там є чи не є. Так само це —по викачці хліба, зерна. Ну, й пішли. Багато дядьків таких є, що мішок зерна, викопав яму за хатою і поставив. Знав, що прийдуть забирати, бо вже по тих інших кутках забирають. І закопав. Так ходили ці комнезами з довгими такими дротами й шукали, де м´яка земля — значить, там щось закопане. І находили навіть закопаний хліб, і забирали ВСЕ. В коморах очистили все, забрали все. Для чого? Треба було зробити штучну голодівку. А ви знаєте, чи птаха ви візьмете, чи звіря. Чим ви його можете навчити стати, або на цирку десь щось робити те, що ти хочеш? Тільки голодом. Так само вони пристосували голодом приучити людей, щоб вони пішли працювати до колгоспу. Бо багато людей не хотіло іти до колгоспу, навіть у 34–му році, чи в 32–му році. От. Знач, примусово заставити —забрати весь хліб, а потім зробити спільну кухню. І як ти йдеш до колгоспу робити, то ти на кухні достанеш обід, сніданок і вечерю. А як ти не йдеш —то ти не маєш, бо в тебе забрали все. Але деякі партійці трошки перегнули закон. Хотіли зробити ще ліпше, як можна зробити. І забрали буквально все. А щоб дати на ту кухню, що обіцяли, то Москва не дала. Не дозволила. Сказала, що: — Ви ще маєте хліб! Ви ж писали в рапорті, що находили закопаний хліб поза хатами, із цими дротами. То ви ще маєте. Ще ви виживете.

І не дали. А повні магазини хлібу, повні магазини зерна скрізь на станціях стояло. Для відправки до Москви. І ходила поліція кругом чи міліція, охороняла ці склади, але людям хліба не давали. Тоді люди почали мерти з голоду —спершу пухли, а потім падали, як мухи. Тоді Москва дала розпорядження —в великих містах, не в селах, а в великих містах —відкрити комерційний хліб. Цебто —хлібина, один кілограм хлібини, 2 фунти, один кілограм хліба, але не більше, тільки один кілограм. То поробилися черги. Коло кожного магазину черга по кілометру, по півтора кілометру черги за тим хлібом. І то так: карбованець дав і не взяв хлібину, через пару годин взяв хлібину, й вже хліба нема. А черга стоїть. Цілий день цілу ніч, на другий день чекає поки дійде його черга, щоб купити хліб. Він стояв два, три дні в черзі, і з голоду впав і вмер. Я на свої очі бачив це в Києві. У Білій Церкві це було також. Київ і Біла Церква мала ці магазини, а в селах не було. Таким чином вони штучно створили цю голодівку, для того, щоб

примусити людей іти до колгоспу, але так перегнули цей закон, так піддобрилися до Москви, наші ж комуністи, наші українці–комуністи, що люди почали падати, як мухи з голоду. На свої очі, власні — я в той час працював там в Сухолісах. Ідучи — бо мені дали квартиру між Сухолісами і Рокитною — а на середині був такий пост. Мені дали квартиру там, щоб я там жив. То моя мама ходила в ночі на колгоспні поля і викопувала ту картоплю, що посадили. Викопувала з землі й з того суп варила і таким чином вона вижила. Ідучи з того *post office*–у шість кілометрів на працю рано, то по дорозі, на залізній дорозі я мав якихсь два, три трупи кожний день. Ішов переступав, у мене відібрали всяку совість, всяку душу, всі почуття відобрали. Я іду, через ті трупи переступаю — мені абсолютно, так як через дерево. Голод зробить з людини — вже хтось обрізав м´ясо, поварив і з´їв. Я бачив в одному місці, в посадці, я бачив ці кістки. Щоб люди людей їли. На базарі в Києві — я цього не бачив, але казали — що купиш піріжки на базарі, починаєш їсти — кусок пальця находиш у піріжку. Значить — з людей. У нашому селі — я цього не бачив, але це чиста правда, бо все село знає — один чоловік зарізав двоє дітей своїх, поїв, забив жінку й повісився сам. Такі штуки бували. І все це було створено штучно. Моя мама мала побряклі ноги — вже пухли. Але мені було щастя, бо я виграв, бо я пішов на другу працю до програба, де давали трошки більше їжі, і таким чином я спасся. А то був би й я здох, помер і мама моя була б моя померла, з голоду. А так мене тільки те спасло, що пішов до програба працювати.

Пит.: А як другі спасалися?

Від.: Другі, що працював на тяжких працях, то діставали по 800 грам хліба на день. Ті ще спасалися. А ті, що не мали праці, або на легких працях робили, то 200 грам діставали, то вони й кору їли й очерет витягали з корінням у болоті — такий корінь, то сушили та й їли. Все їли, й жаби — ну жаби, це є делікатес у Франції, але в нас то не був — щурів їли, їжаків їли, все, що тільки можна було — їли і спасалися. У нас недалеко від цього села Вільшанки, десь на південь це там, де Тарас Шевченко родився, коло Кирилівки, було село Медвідь. Від залізної дороги далеко й від великих міст. Богуслав в одну сторону був дуже далеко, Тараща в другу, а воно по середині. Це — Богуслав, Тараща й Миронівка. Це три великих міст, дуже далеко від нього, якихсь кілометрів 20, не було жодної сполуки, ці комуністи кожний ранок з хат вибирали ці трупи й закопували. А потім перестали закопувати — просто звозили на цвинтар. Не осталося ні одного чоловіка. То хтось ідучи з другого села, як побачив це, то зробив з дошок хреста великого, насеред того села. Все вимерло — ні собаки, ні кота, ні людини, нічо нема, тільки один хрест. Це село Медвідь, Богуславського району.

Пит.: А як люди в цей час говорили — чи в Росії був голод, чи ні? Так як тоді було відомо.

Від.: А, тоді як було відомо хто мав можливість, їздив в Москву по хліб. Купляти в Москві хліб український. То як ви думаєте, як він повернувся назад із Москви, привіз дві буханки хліба, то що ви думаєте, що він сусідам не сказав, що то український хліб він привіз з Москви? Та ж усі знали! Хто то робить і що, й для чого. Бо ніхто не хоче до колгоспу йти робити. То тим голодом примусили людей іти до колгоспу. Бо там суп давали, на початку. А потім і суп відмовили, бо Москва не дала.

Пит.: Чи селяни старалися до українських міст якось дібратися, щоб свої речі міняти, чи просити?

Від.: Що ж ви можете виміняти як ніхто нічого не має? Ви візміть свої речі добрі — кожух чи що — бо тож дядьки мали добрі кожухи. За доброго життя, то він собі купив доброго кожуха. Ну, підете ви в село міняти, а в селі ніхто не має хліба. То він вам кусочок хліба отакий не дасть за той кожух, бо його нема. Ви ж не можете піти через Збруч виміняти, чи до Румунії, чи десь в Польщу, чи куди там, тільки в своїй місцевості. А в своїй місцевості ніхто нічого не має, забрали буквально все. За вийнятком росіян. У Росію як ти підеш, то ти в селі там нічого не найдеш, бо ніхто тобі там нічого не дасть. А в місті ти можеш купити кусок хліба за гроші.

Пит.: А Ви були в Києві під час голоду також?

Від.: Ні, я був тільки коло Києва. Під час голоду я був так — Донбас, з Донбасу переїхав у Сухоліси, і в Сухолісах я оце власне пережив цю голодівку.

Пит.: А коли це Ви бачили ці черги в Києві?

Від.: А коли я їздив по хліб у Київ, як відкрили ці магазини „комрческие," що по кіло хліба давали, то я їздив у Київ сам по хліб. От і стояв у черзі й бачив ці трупи. То

я ще був такий більш–менш, бо все таки я діставав більший тих пару днів у черзі. А ті люди, які прийшли вже зовсім тільки шкіра та кістки й стали за тим хлібом. Навіть були випадки, що дістав кусок хліба, відійшов і з´їв той кусок хліба й помер. Бо як висохли вже в нього вже всі кишки, як він почав хватати той хліб, це ж ціла хліба буханка, кіло хліба, такі як оце бруски такі були, так він його упхнув скоренько, то йому полопалися кишки, й він помер.

Пит.: З того, що Ви самі бачили, то хто вийшов і хто згинув — старші чи молодші?

Від.: Починаючи від найменшого дитятка, і кінчаючи старою жінкою, я вам тільки скажу одну річ: що більше вижили жінки чомусь, чоловіки більше гинули. А вік значення не мав. Хто міг якось викрутитися, викручувався. Так само, як, наприклад, тепер в Америці: хто хоче робити — в любий час ви працю знайдете — де ви хочете й вмієте робити. А хто не хоче — то він не вміє. Хто не хоче робити, то той без праці тепер сидить. Так само й там. Хто чуть–чуть мав охоту до праці, то той собі міг заробити, чи на кусок хліба, чи навіть піти самому в ліс, покопатися, десь чи кори надерти чи що, чи зварити, чи з´їсти. А є люди, які склали руки та й чекали смерті. Так що більшість умирали ті, що віддавали землю в аренду другим, значить комнезам, Комітет незаможних селян. То ті більше вмирали, чим куркулі. А один побачив мене на Донбасі, каже: —Ну, каже, куркуль ніколи не згине!

Пит.: Чи люди в той час думали, що голод пов´язаний виключно з...

Від.: З примусовою працею на колгоспах. Всі знали.

Пит.: А чи думали про національний аспект цього, чи ні?

Від.: Я вам скажу. Коли чоловік голодний, він втратив всі чуття. Не тільки національні, гуманітарні чуття. Ти йдеш, переступаєш через труп і абсолютно в тебе голови не має, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає. То що ви хочете про національне тоді говорити? Як він втратив, він голодний! В його тільки одне: як зробити, щоб щось–небудь із´їсти, щоб до завтрішнього дня ще прожити. Про зброю, про повстання ... ге–ге! Нема мови. І щоб ти зробив, як би в тебе зброя була? Кого б ти бив? У своєму селі Сталіна вбив би? Який зробив це, а до Москви не доїдеш з рушницею ... ге–ге! Поліція? І поліції немає. Нащо та поліція? Тільки для того, щоб підбирати трупи, відвозити десь на цвинтар, це й все.

Пит.: Як довго в Вас тривав такий стан?

Від.: Саме критичний момент, це з весни 34–го року, ні до весни 34–го року. Тридцять третій до весни 34–го — це був дуже критичний. Весною уже можна було цей комерческий хліб купити і можна було, і вже люди знали, шо треба спасати себе, то можна було щось посіяти чи посадити на землі, щоб уродило. Як тільки почала картопля підростати, кущем, що вже можна було вишкребти такі маленькі картоплинки, то тоді почали люди жити. Прийшли після того помідорчики, огірочки, бо всякий старався, щоб жити. То все це дав коло хати, в кожному кусочку землі. А в місті ще й після того мерли, хто не мав землі коло хати.

Пит.: А як у Вас відбувалася пашпортизація?

Від.: Пашпортизація була така. Це було так: був я в Сухолісах у той час, і це було по голодівці, 34–му році, на кінці 34–го року. На селі пашпортів не потрібно було. У містах більше всього. Для чого цей пашпорт фактично був уведений? Для того, щоб контролювати людьми. Де ти можеш піти, а де ти не можеш піти. Паспорт тобі дадуть. Але як підеш приписатися, то тобі скажуть, що немає квартири, або не має місця, а чи ти маєш працю? Пхають усе туди з пашпортом іти, де тебе потребують. А там, де ти хочеш, там тобі немає місця. На залізнім дорозі в нас пашпорти увели також — а я весь час працював на залізній дорозі — я сам виписував пашпорти, був, е–хе, як кажуть „ворог народа," як вони так називали, але я сам ходив до сільської управи в Сухолісах, брав документи на ту особу, яка хоче працювати на залізній дорозі, ходив до НКВД, виписував пашпорти сам, своєю власною рукою — мені давали бланк. Вони тільки перевіряли, ставили печатку й підписували, і давав тому чоловікові. І цей чоловік працював тут на залізній дорозі. Як він захотів поїхати на друге село чи на другу станцію працювати, то ти мусиш піти туди, а там скажуть: —В мене праці немає.

Значить, не припишуть. І ти мусиш вертатися і робити. Значить, пашпорт введений був для того, щоб примусити людину жити й робити там, де влада хоче, не там де ти хочеш. І до цього часу багато людей є.

Пит.: Було таке, що Ви помогли розкуркуленому чи другому дістати пашпорт? Чи цього не можливо було?

Від.: Це було можливо й робили це.

Пит.: Чи Ви жили в страху, що хтось може на Вас донести, чи Ви цього не боялися?

Від.: В кожний Божий день і в кожну секунду. Я дивився на всі боки, чи не йде якийсь НКБДист і не дивиться нераз за мною. Часом погиркаєшся з жінкою, своєю власною жінкою і кинеш, і підеш з хати для спокою. Ідеш до хати, то ти не знаєш, бо я в хаті мав телефон, я був службовець, то завжди телефон був. То я не знав, чи не чекає мене НКВД в хаті. Можливо, що жінка... Була ситуація така, що брат брата боявся, син батька, батько сина боявся. Бо це з жінкою, то так —часом розсердиться, піде, з опалу може щось–небудь сказати; а що брат брата продавав, то тільки для того так, як моя тітка видала мого батька —щоб видвигнути себе — тобто, як ви хочете бути вищий від когось, так ви мусите стати йому на голову. Так само й це. Як ти хочеш мати якусь привілею від комуністичної партії, мусиш мати якесь довір´я. Яке довір´я? Як ти продасиш свого найріднішого чи батька, чи брата, то то вже ти дістав довір´я від комуністичної влади.

Пит.: А хто це на Вас нарешті доніс, що в 34–му році мусили виїхати?

Від.: Був я в Сухолісах. Працював табельником на залізній дорозі. В той час через Сухоліси переїжджав бувший голова колгоспу нашого села. І він побачив мене, а я мав уніформу же ж залізнодорожного, побачив мене на пероні, що я стояв. І скочив з потяга і прийшов і запитав. Каже: —А хто то стоїть?

Той каже: —Гончаренко, Олександер.

—А що він тут робить?

—О, він працює на залізній дорозі.

—Де саме? У кого працює? —ще запитав. І сів і поїхав до Фастова, в НКВД і заявив.

На другий день НКВД прийшло до мене і забрало і на Соловки. Ткаліч називається. Бувший голова колгоспу, а тоді, коли він мене продав, то він був голова райвиконкому, уже, комуніст добрий.

Пит.: А що можете сказати про участь не–українців і приїжджих у партії, поліції в уряді? Так на місці. Говорили вже про тих 25.000–ників. Чи були ще якісь?

Від.: Ні, в районі, що було там —я не знаю. З району діставали тільки директиви: що ти маєш праці, і як ти маєш працювати. Ті директиви діставав або голова сільради, або голова колгоспу. Що вони там мали, то я не знаю. Але діставали всі директиви тому, що як щось не підторкнеться: —Що ти, мов робиш? Чого ти до мене чипляєшся?

—Я маю директив із району, щоб я це робив.

Це його відповідь була.

Значить, дурективи ці були, з району, що він робив. Наприклад так: дають тобі м´ясо, м´ясову поставку —ти мусиш здати вісім пудів м´яса в рік. То ти відніс телицю, до бойні і здав це. Бо на тебе наклали, що ти маєш здати. То телиця буде коштувала вісім пудів м´яса з телиці. Потім приходить друге: ще чотири! То приходиш до нього і кажеш: —Слухай, я тільки що здав вісім пудів м´яса, на м´ясо–заготівку, згідно вашому розпроядженню. Чому я маю дати ще?

—Це директива з району. Я маю виконати цю директиву.

Значить, директиви ці були з району. А в районі то були й росіяни й партийці–українці. Хто там давав, то я не знаю.

Пит.: А така людина, як Ви, що службовець, хоч молоді, але вже трохи світу бачили.

Від.: Я цікавився тільки одним —вижити й сховатися. Оце мене цікавило. В мене національного чуття такого не було, аж поки не прийшла друга війна. В мене національного чуття не було глибокого такого. Козацьке — в житті осталося і в традиції, все я любив. Але, щоб було таке, щоб боротися, так як тепер, наприклад, що бий, рубай! Ми їдемо в гості, як то співається, „Різати, палити, братів визволяти," то в мене цього не було. Ну, людина в такому стані, що за своє життя мусить дивитися тільки як його сховатися, щоб тебе не арештували, не вислали, не пустили там, де батько згинув.

Пит.: По–моєму, це їх політика, щоб довести людей до такого стану.

Від.: За 300 років вони зробили своє. То нема дива. Я не ховаюся з тим, що я мовчав.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Я не думаю. Я сказав усе те, що вас цікавило.

Пит.: Я б хотів ще одне в Вас запитати: чи Ви й родичі ще вдома так цікавилися бандурою, чи це вже на еміграції?

Від.: Ні, з бандурою ми мали зв´язок з 22–го року. А коли українці по революції відчули, чи були заскочені, чи обдурені, що вже Україна вільна, то в той час тільки бандуристи вийшли з–під землі (бо вони ввесь час були за царської Росії заборонені,) вийшли із–під землі і почали проповідувати про козацьке життя, розбужувати національне жити, національне почуття в молодих дітей. Ходив бандурист по школах, грав переважно „Морозенка," якусь жартівливу пісню, і зайшов, це ж у Ольшаниці було, в 22–му році — зайшов він до нашої кляси, в школу, і заграв пару пісень і розповідав, що є це за інстумент — бандура, і звідкіля він узявся, як давно він існує, і як він був розвагою козацьких таборів, у минулому. Нас зацікавила бандура, бо гарний, приємний голос, тембр бандури. І ми прийшли додому і зразу давай собі робити бандури. Не таку, безумовно, як тепер, а просто взяли одну балку так соснову, так як от *you have knife, cut it it and cut it with you knife*, і поробили там кілки дерев´яні, щоб струни натягнути, кули гвоздики, цвяшки, щоб зачепити струну, настроїли під гаму — до, ре, мі, фа, со, ля — і почали грати. Навчилися там деякі пісеньки. Батько наш був столяр дуже добрий. І попросили батька, щоб він зробив нам настоящу бандуру. І він зробив бандуру одну, а потім другу. І ми зацікавилися в цьому, в цій справі і мали бандури зі собою. Під час виїзду сюди на еміграцію, то ми бандури лишили там. При розкуркуленні одну бандуру викинули, записали п´ять карбованців. Хе! А потім коли приїхали сюди, то як американці зайняли цю територію, то в першу чергу ми пішли на *lumberyard* і дістали дерево, і почали робити бандури. Перші бандури ми робили в Ульмі, тоді бандури почали грати там, а потім Капеля Бандуристів почула, в пресі було оголошено, що ми там грали, співали. Прислали Черненка до нас, адміністратора, забрали нас до Інґольштату, і таким чином ми з´єдналися з Капелою Бандуристів.

Пит.: А що Вам відомо про переслідування бандуристів?

Від.: А це, я думаю, в літературі ви більше всього написано.

Пит.: Ну так, але чи Ви особисто щось такого знаєте, окремі випадки?

Від.: Окремих випадків я таких не знаю. Знаю тільки, що бандуру багато людей любили на Україні, але ніхто їх не виробляв. Як ти хочеш грати, ти мусиш сам собі зробити бандуру. Ні фабрик, ні заводів, ні кустарного виробництва не було. І в продажу їх не було. Якщо ти хотів мати бандуру, мусиш сам собі зробити. А хто ж може? Не всякий може зробити бандуру. Через те їх мало було. А крім того — це з літератури я знаю — не свідок я того, що царська Росія забороняли бандури. Тому, що вона розбуджувала національне почуття українців і висвітлювала героїчну боротьбу наших предків — козаків проти росіян. Це пізнав я з літератури, але свідком не єсьм.

Пит.: Щиро дякую за цінні свідчення.

Від.: Прошу дуже. Так, під час руйнування церков на Україні — я думаю, що це в 1929 році було, згідно розпорядження чи з сільської управи, актив зібрався і в ночі відчинили, відбили замок в церкві, й почали руйнувати церкву, так я раніше, здається, вже про це говорив. Зруйнували іконостас, зняли панікадило і ... був такий активіст один — Канарський. І він надягнув на себе ризи і взяв панікадило, і пішов сміятися по церкві й топтати всі ікони. Не знаю, чи з Божої волі, чи з якоїсь організації, чи хто, на ранок його знайшли, якогось пів кілометра від церкви, в рівчаку забитого. Хто його забив — ніхто не знає. І так ця справа була закрита. Другий, що в нашому селі був, це був секретар сільської управи, який завше перебільшував у посвідках для таких, як заможних селян. Як хтось запитає його: — Дай мені посвідку, щоб дістати чи паспорт, чи в той час ще паспортів не було, але щоб виказка була якось десь хоче виїхати чи що. Так обов´язково у тій посвідці — то так називалася довідка — він щось напише таке, що тоді страшно показати між люди. Або „дуже заможний," або „куркуль," або „підтримувач куркулів," щось таке так мусе вкинути. Також, ідучи вночі додому з сільської управи, знайшли його на дорозі забитого. Хто забив — також невідомо. Оце все, що в нашому селі було.

Пит.: Дякую. А вже після, після колективізації, після голоду, то таких випадків було?

Від.: Це вже було після колективізації.

Пит.: А вже після голоду?

Від.: А після голоду, уже я не знаю, бо я вже там не був. Я вже хитався то на Донбас, то на Київщину, так сюди–туди, так що вже двома там я не був. Що там робилося —то я не знаю.

Пит.: Дякую.

Anonymous female narrator, b. 1920 in Vyshcha Dubechnia, a district seat in Kiev region, later submerged by the Kiev dam. Narrator's father, an engineer and son of a "kulak", was not usually at home during narrator's childhood and was in 1934 sentenced to 20 years in Kolyma. Because of this narrator was expelled from the *komsomol* while still in the seven–year school and was later denied access to higher education. Narrator also describes her mother's difficult life as the wife and daughter of repressed persons. Those who took part in official life were poor and lazy: "poor peasants who did not like to work — the whole Party circle was made up of such people. It was the same in every village." During the famine, the family subsisted on potato peels and dried acorns, which were ground up to make flour, as well as sorrel. Some of the neighbors trapped porcupines and frogs. Many people in the village died and others fled, often only to die on the roads.

Питання: Свідок зізнає анонімом. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 1920–му.
Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?
Від.: Вище Дубечня, Вище–дубечанський район, Київська область.
Пит.: Чи в Вашій родині щось говорилося про революцію, про війну?
Від.: У родині не говорилося нічого. Тому, що я була мала, а батька забрали, батько взагалі не жив вдома, а так ховався то там — то сям, а потім у 34–му році засудили його на 20 років на Колиму. Так що в хаті не говорилося про такі речі, бо боялися батьки говорить дітям, і страх був, що свої видавали своїх, брат брата видавав чи сестра видавала брата, так що взагалі ніхто нічого про це не говорив і в нашій хаті. Бо мама вже лишилася з нами четверо дітей, всю родину зіслали на Сибір — і діда, й бабуню і тьотю мою, а мама лишилася з нами чотирма дітьми, так що не було де жити, жили в маминого брата, маму навіть до колгоспу не приймали, бо то було село, так що страшна була біда, то мама була бідна так забита тим усім, що нічого нам ніколи не говорила.
Від.: Чи можна Вас спитати, за що саме Вашого батька переслідували?
Від.: За те батька переслідували, що він не любив радянську владу, а потім були богатші, а чого були богатші? Тому, що тяжко, тяжко дідусь працював, знаєте, працювалип від зорі до зорі, і мали все, то в них усе то казали, що ти крукуль, усе те забрали, а їх на Сибір. То батько, за те, що ще батько був з освітою, то батька зразу не забрали, але тільки йому дали право часто ходити в НКВД на регістрацію, так що він працював на ціх шосейних, він інженер, на ціх шоцейних дорогах, що шосейні дороги будують. І то він там працював, то там то там трохи — а дідусь утік з Сибіру. Так що він прийшов до батька, й там на дорозі працював, але ніколи з батьком не говорив і навіть не давав свого прізвища, тільки під чужим прізвищем, а десь в ночі вже як сплять, то десь там у тихенькому темному куточку де зустрінуться і перекинутся пару словами й так, так він там жив. А потім в 34–му році вже батька там якийсь знайшов, хто батько й що, і засудили його на 20 років на Колиму.
Пит.: Чи пам´ятаєте скільки землі було в Вашого дідуся?
Від.: Я не пам´ятаю. Багато було землі, багато корів було, й мельниця була, що муку меле, млин, і були ці дві, що олію давлять, і це була та, що просо — відбирає на пшоно робити. Це все в нашому дворі було, що люди приїжджали за 30 кілометрів усе в двір, це знаєте, і там так, як на базарі цього було. Я пригадую дитиною, але скільки землі було то не знаю.
Пит.: Але що добре жилося.
Від.: Але що жили добре, але тому, що працювали тяжко. Тато сам на землі не працював, але, все він ті машини покупив, і все працювали таки, мамин брат працював на тих машинах, бо він був механік то все розумівся, і саме ото тьотя працювала, і мама працювала. Як то подумаю, як то ті люди працювали! І тоді все оте забрали їх на Сибір, у куркуль.
Пит.: А як довго Ваш дідусь так жив?

Від.: Дідусь мій жив — батька в 34–му році забрали, засудили, в Вінниці, а дідусь іще може пару прийшов назад до Києва, і ходив людям по квартирах дрова різав і спав у дворах, отак в голоді, в холоді, але нас четверо було дітей. Мама в колгоспі, що вона там заробить? Так що ми голодували. То він накупить сухарів мішок, то ті що вже недоїдки, а тоді сушить їх, знаєте як, і ото купить трошки цукру, трошки пшона, і передасть нам. А тоді один раз вже він так скучав за нами, що хотів нас дуже побачити. І накупив того всього, привіз, і вночі НКВД прийшло. Мама злякалася, а дідусь каже що: — Це вже прийшли по мою душу.

І вони відкрили двері, а то НКВД.

— „Собирайся, душка."

— „А куда собирайсь?"

— „Ну в милицию."

І так їх забрали, діда, і так пропав без вісті! Нічого, мама ходила на другий день, хотіла щось передати йому, але, нічого. Сказали, що нема, відіслали до Києва, а так він пропав і не чули, після того нічого про нього не чули. Значить його забили там, він ніде не пропав, а забили й вже.

Пит.: Стару людину?

Від.: О таку стареньку, але тільки то, кажу, що він хотів дуже нас бачити й прийшов додому. Може якби не прийшов, то ще б десь прожив трохи там.

Пит.: Чи це були свої люди?

Від.: Свої люди, свої такі бідаки, які не хотіли працювати, такі ледачі, а тоді позаписувалися вже в комуністи, в міліцію, і свої своїх видавали. Свої.

Пит.: Чи в Вас була церква в селі?

Від.: Церква була, але її розібрали, то все побили ті в церкві, знищили церкву й зробили там клюб такий, де сходилися то там всякі ті комсомольці мали збори та партійне там, в церкві.

Пит.: Скільки Вам було років, коли церкву замкнули?

Від.: Скільки мені років було? Я думаю що мені було тоді 13 років.

Пит.: Я знаю, що це страшні речі, а все ж таки чи можна розпитати, як це виглядало, коли Вашого діда розкуркулили?

Від.: Як це виглядало? Отак, як сказали, наклали таку страшну, що мав заплатити, так багато грошей чомусь, такий податок наклали. Тільки для того наклали, щоб він не міг заплатити, а тоді причина є все то забрати. І так вони наклали, і він не всилах то був — не було стільки грошей, щоб заплатити, то вони все забрали те. І ті всі машини тоді, віддали те все в колгоспи, то вони тоді в колгоспі дали ті машини, і в млинах, і вигнали з хати, все забрали, а їх на Сибір. Тільки одну мамусю мою, лишили з дітьми тому, що мама тоді, тато їй сказав що: — Ти скажи, що ти зі мною хочеш взяти розвід, що ти не хочеш зі мною жити.

Сам намовив її. Вона почала казати, що: — Я його не люблю, я його не хочу з ним жити й чому ви мене, я ... — і вони її так лишили. Бо мама походила з біднішої родини. То так маму лишили й не забрали нас на Сибір. То була батькова ідея.

Пит.: Чи хтось із Ваших родичів вернувся з Сибіру крім...

Від.: Дід утік із Сибіру, і бабуся приїхала пізніше, втікла якось, і сестра татова вернулася з Сибіру. То дід в село не прийшов, бо його б зразу назад забрали. А жінки прийшли, так що бабуся прийшла до нас і з нами жила. А тьотя зразу прийшла, то вийшла заміж аби тільки, щоб бути на іншому прізвищі, й щоб до неї не чіплялися.

Пит.: Яка в Вас була школа в селі?

Від.: У нас школа була до сім класів, а пізніше вже десятирічка була.

Пит.: Чи Вас в школі переслідували за це, що батько репресований?

Від.: Переслідували, тому що наприклад, як товаришуєш з дівчатами, з хлопцями, то вони записуються в комсомол, а ти ж ще не знаєш то, і не думаєш що ж твій батько таке зробив страшне. То хочеш записатися собі, бо всі твої товаришки пішли, так тебе не приймають. Так і мені — вчилася я добре в школі, й записалася, хотіла записатися в комсомол, бо всі мої подруги були в комсомолі. Ну, й мені подала заяву й мене прийняли. У школі мене прийняли. А потім один раз було засідання комсомолу шкільного і партійців, якісь збори були, я не знаю що вони там хотіли говорити, що й ми мусили там бути. І я пішла також з своїми дівчатами, і хлопцями товаришами. Пішли ми, а починаються збори, а один встає, з нашого села, я його знала, хто він був — голова

районово тієї сільської управи, такий батрак, що вже вибився в комуністи. І каже що: — Ми не можем збори почати, бо тут в нас є одна особа яка не мусить бути тут на зборах.

А кажуть: —Ну, тут є всі такі, що комсомольці, партійні, тут нема таких.

А він каже: —Ні, тут є.

—А хто ж тут є?

Він показує на мене. А всі тоді так дивлятся на мене. Знаєте, як дівчина, в той момент, як я чулася? Каже: —Вона не може тут бути, каже, ти мусиш вийти з зборів. І ти не можеш належати навіть до комсомолу, бо твій тато ворог народу.

І мене вигнали з тих зборів. То я шла з тих зборів, ішла —не плакала а кричала цілу дорогу, знаєте. Мама перелякалася: —Що таке, що таке?

Я мамі навіть не могла розказати. Знаєте, що то мені, який то мені сором, мене вигнали з зборів так як я не знала, що я зробила. Я кажу, я тоді страшне пережила. Ну, й так мене викинули з комсомолу й так я вже й не належала. Потім закінчила я десь сім клясів, і я дуже любила медицину, і хотіла поступити в медичну техніку — медохемікотехнологічне —бо хемію любила. Подала я в Київ, в один технікум — треба вислати документи — і також в другі. Але ж треба подати хто ти, знаєте, з сільради треба мати таку справку, також до тих документів, щоб була пришита. Як він мені понаписував таке саме, що батько репресований, ворог народу, так мене в одному технікумі не прийняли, лишили документи, але пізніше не допустили до іспитів. І в другому так саме, не допустили до іспитів, віддали мені документи. Тільки через те, що через тата. І так я вернулася назад з плачем з Києва, і потім коло мого дядька жив один голова народної освіти, який був приїжджий до нашого району, бо же в нас районове таке було село. І він каже: —Знає.... — Я плачу, що ж треба в колгоспі те робити, нема ради інакшої. І він каже: —Я —каже мамі — я її влаштую в інший район.

І тоді поїхав сам в інший район, і мене влаштував в десятирічку —то я ходила в іншому районі в десятирічку й там закінчила її.

Пит.: З яких людей складався партійний державний апарат?

Від.: З яких людей —з батраків! І з таких, що були бідаки, які не любили працювати —отакі о —і з таких людей складався цілий партійний осередок. В кожному селі так.

Пит.: Чи в Вашому селі —я не знаю чи це містечко чи село —як його звати, чи було НКВД?

Від.: Було НКВД, так, було НКВД.

Пит.: І це також місцеві люди були, чи приїжджі?

Від.: Ну, значить село наше й яких три кілометрів вони зробили таке як вирізали в нас ліс страшний, дробецьких лісів тягнется–то вони вирізали площу таку, й то зробили там район. Так що там була й народна освіта, й різні були організації, НКВД, були службовці які приїжджали не тільки з нашого села, там працювали, приїжджали й з інших районів. Так що працювали не тільки наші, а з інших місцевостей.

Пит.: Українці переважно?

Від.: Українці —так, українці переважно.

Пит.: Як у Вас виглядала колективізація? Знаю, Вам було всього дев´ять, 10 рочків.

Від.: Мені було 10 років. Колективізація, заставляли людей іти. Бо казали що це ліпше є, це разом працювати, разом — більше можна зробити, і напихати більше, і батраки самі пішли, а таких людей середняків, то вони просто заставляли їх. І забирали в них корови, лишили тільки по одній корові, а решту ти не мав права більше мати. Так просто заставляли людей, щоб ішли тільки.

Пит.: Бувало таке, щоб люди спротивлялися, що жінки розбивали колгоспи, чи це в Вас, або коло Вас було?

Від.: Супротивлялися, але таких не пам´ятаю. Я таки добре не пам´ятаю, що я тоді була мала, не придавали тому значіння напевно, так що таких ніяких моментів не пригадую. Знаю, що люди спротивлялися, але щоб якісь такі *special* моментів то не пригадую нічого.

Пит.: Чи тоді школярів заставляли якусь участь брати в цьому?

Від.: Заставляли, ходили по хатах, забирали речі, наставляли ходити учнів —і вчителів так само.

Пит.: Вас заставляли якісь паради справляти чи щось такого пропагандивного?

Від.: Я цього не пам´ятаю, бо я була мала. Коли я вже була більша, як я вже пішла в інший район учитися, то я там була чужа, так що я там знала тільки вчитися —то інші люди, інший район, і нікого не мала там знайомих, нічого. А в своєму, як ще була я вдома в своєму селі, то тоді мала була, то не пригадую цього нічого.

Пит.: А вчителі в Вас добрі були люди?

Від.: Учителі були —були й добрі й були не добрі. Були —мені такий був один випадок був, що в мене був один учитель, приїжджий, і він видно був із таких розкуркулених, як і ми. І він викладав українську мову й літературу — він до мене завжди чіплявся —і завжди мені недобру оцінку ставив, хоч я і добре знала. І я тепер думаю, що він просто мене боявся напевно, що я з таких, знаєте, й маскувався там. Я цього вчителя дуже добре пригадую. Старший був такий, такий поважний, такий культурний, то не був з тих комуністів, а з таких з старої закалки. А решта то були молоді, то таки нічого до мене, я не пригадую, щоб погано відносилися. Але цей один то я пригадую, старого цього вчителя.

Пит.: Він старався скрити своє походження?

Від.: Я так тепер розумію, і я вже розуміла, як я вже в іншому районі вчилася, що я думаю: —Чому він до мене так не справедливо до мене поступає, навіть з оцінками.

Але я тоді думаю, що він напевно з таких заїхав, і за свою шкіру боявся. Так навіть як і цей і директор оцієї народної освіти, то він також, аж пізніше виявилися що він із таких самих як ми, й його аж тоді почали викривати, то він мусив угікати також з нашого району, бо знайшли хто він є. То напевно так і цей вчитель.

Пит.: А як у Вас національності жили між собою? Чи в вас були росіяни або жиди?

Від.: Ні, в нас не було росіян. В нас переважно були українці. І жидів у нас мало дуже було в районі, там може пару жидів які заїхали, а так не було жидів. То вже як у Київ поїду, то там жидів повно, але в нас не було. Ані росіян, ні жидів не було в нас, не жили. Бо жиди ж переважно не любили по селах жити, вони любили торгівлю, так то вони жили переважно в містах. А то пару службовців, що я знаю, що жиди були.

Пит.: За тим це, суто–українське...

Від.: Це суто–українське так село було, чи район —суто–українське.

Пит.: Чи можите це описати, як найперше в Вас почався голод, як стало не хватати?

Від.: Так, це в 33–тому році було. Ми голодали дуже. Не було, що їсти. Купували на базарі лушпиння з картоплі, й то сушили якось. Мама сушила й потім ми ходили й збирали жолуддя в лісі, й ті жолуддя також сушили й тоді їх якось терли, що робили з його муку. І з тих жолудів, і ту сушену лушпинню, й ото таке мішали й пекли щось таке, якісь пляцки, що воно й не трималося купи. А потім, ну то якось я поме... Пам´ятаю, що була вже, що щавель збирали, та щавель варили та їли. А наші сусіди, то їжаки ловили. Воно то добре, тепер я знаю, що їжак поганого нічого не їсть, але ж у нас, знаєте, що на Україні, хто ж це! То наші уже сусіди, в тих яких там таку стареньку хату як нас розкуркулили, то ми в них жили, у старенькій хаті, вони в нові —то вони були всі пухлі, то вони їжаками тільки спаслися. А другі сусіди то ловили жаби. Жаби також, як тепер ось з делекатесу в Америці, а в нас вижили також, жаби їли. Ну, ми того не їли, а ми отаке їли, то лушпиння, оці жолуді, знаєте, там часом молока купить мама на базарі, такі сулеї продавалися по три літри то, його більше з водою розводити й так на тій воді таку якусь затірку зварити. І так ми вижили.

Пит.: Чи можите це описати, як забирали хліб?

Від.: Я того не пригадую, бо я мала була ще, то я того не пригадаю як вони забирали, що ж мені тоді 13–ть років було. Як би так як тепер уже думаю, то я би вже добре, а тоді я того не пригадую, як вони забирали хліб.

Пит.: Чи до вас приходили?

Від.: До нас приходили, бо в нас не було, що забирати, бо нас уже забрали вони, так що не було що в нас забрати. Ми жили в чужій хаті, й в нас не було хліба, нічого того в запасі. Так що я цього не пригадую. Не буду говорити, бо не пригадую цього.

Пит.: Чи діти ходили до школи в цей час вчитися?

Від.: Ходили до школи знаєте, деякі попухлі діти, але я щось думаю, чи не давали в школі якусь їжу. Знаєте, щось таке варили й давали якусь баланду, в школі дітям. Але точно не непригадую.

Пит.: Чи Вам відомо яке–небудь людоїдство, чи люди боялися дітей пускати на вулицю?

Від.: Люди боялися дітей пускати, й в нашому селі не було випадків таких. Я чула в других районах, в других селах, але в нашому селі цього не було. Вмирали люди, вмирало багато людей, вмер навіть перед нашими дверима, чоловік умер, але щоби батьки їли дітей я не пригадую, в нашому селі не було цього, ні!

Пит.: Чи люди ходили й просили?

Від.: Люди ходили й просили, але що ти даси, як ти сам не маєш? Оцей чоловік, що вмер перед нашими дверима, прийшов — ми самі не маємо нічого. І, за яких пару годин, він вже ліг так, то було навколо хати жито росло, не наше, в тих людей, де ми жили, таке ще зелене жито, знаєте. Ото він отак ішов до нас доріжкою, і тим житом, і пізніше так і вмер на тій дорозі. То це один випадок, що я бачили на свої очі.

Пит.: Чи сусіди втікали зі села, чи йшли в місто, чи як?

Від.: Люди переважно молоді втікали. Втікали в місто бо в місті якось хоч можна було тяжку роботу робиш, але там дають якось трохи хліба. То втікали, багато з сіл втікали в місто.

Пит.: Чи хтось говорив, що в Росії бив голод, чи ні?

Від.: Я не пригадую цього, бо ж мама моя нічого оцього не говорила, бо боялася говорити, а я була мала, знаєте, так що цього не пригадую.

Пит.: Ваш батько далі працював?

Від.: Мій тато тоді працював іще, але ж він додому ж не приїжджав і не — бо боявся — і нічого нам. Він там діставав пайок, що міг би нам передати, але ж не було можливості ніяк передати муки там трохи, а після того, вже за рік його самого забрали. Його в 33–му році вже забрали при кінці й посадили в в´язницю, а тоді він рік сидів, а в 34–му вже його вивезли, засудили. Так що він нам не міг ніяк помогти.

Пит.: Чи в Вас багато людей померло в цей час?

Від.: Людей померло; на скільки то я не знаю. Не знаю.

Пит.: Чи хтось з Ваших товаришів з школи помер?

Від.: Ні, шкільних дітей я не пригадую, щоб хтось з моїх товаришів помер. Не пригадую. Значить, як тепер я пригадую, то ще в нашому селі не так було зле. Напевно люди ще трохи мали якогось запасу. Бо не так багато померло як я чую в других містах, у других районах. Так що бо наш район хліборобний такий, так що люди видно десь щось трохи щось мали. Так, а ми то не мали, але другі люди, то які мали чоловіків, то десь щось собі заражували. Бо не так багато померло — по других селах цілком повмирали, а в нас ще не так було.

Пит.: А як довго тривав такий стан?

Від.: Такий стан тривав десь рік, рік такий стан тривав. Поки нове все вродило якось, уже на осінь, уже трохи люди дещо посадили, тих лушпинь навіть, але вже картопелька вросла. Так приблизно рік я пам´ятаю це, що тривав так голод.

Пит.: А чи довго треба було після того відживлятися, поки ви вже почувалися в силах?

Від.: Та, воно то забрало десь рік, поки ти трохи прийшов до себе, але фактично, як я тепер подумаю, то ж ми й нічого не їли ніяких вітамінів таких — не було картоплі, картоплі їли багато, ну огірки сольоні, капуста квашена, а ми, наприклад, ми бідували дуже. Ми навіть ніколи не мали — я не знала як масло вдома смакує. Як йому мені — ми не мали корови, ми не мали — бо нас усе ж забрали, то мама тільки як купить олії трохи, то суп чи що, то олію так засмажить цибулькою. А про масло, люди кололи свиней, ми ж не мали того, бо ми не мали своєї хати, ми не мали як то тримати, так що ми бідували, *really* ми бідували з мамою... Я тільки вже як вийшла заміж, аж тоді я масло покуштивала, як воно смакує, чи яйця, чи сало, чи що. Так, ми ніколи того не мали, нічого.

Пит.: Це постійно, це навіть після голоди?

Від.: Це постійно після голоду, то було навіть не тільки підчас голодівки. Після того, як уже люди мали, але ми не мали. Ми ніколи не мали того досить. Я вже кажу, тільки, як вийшла заміж тоді я вже потрохи ожила.

Пит.: Просто не давали Вам жити?

Від.: Не давали нам жити. То що мама заробить у колгоспі, то вона не вистарчало навіть. А землі ми своєї не мали, жили, аж пізніше вже ми якось, вдалося татові трохи

грошей нам передати, родичами, то ми якось купили, брати мамині помогли, та їхали люди на переселення десь вивозили там українців, де нове поселення робили десь у пустинях, то багато людей туди записувалося, їхало. Думали може там ліпше життя буде. То продавалася хатка така поганенька, старенька то, ми ту хатку купили, тоді вже коло хатки було там трохи землі, то вже ми тоді самі картоплі посадили, там родила картопля, трошки там проса посіяли; то тоді вже нам трошка було ліпше. А корови ми не мали, ми аж під час, як прийшли німці, тільки тоді ми дістали корову, а так ми не мали не курей, ні корови —нічого. То ми, я кажу, що ми бідували дуже.

Пит.: Чи бувало таке, що в вас школярів наставляли працювати в колгоспі?

Від.: Так, у літі, вже старших учнів то заставляли працювати в колгоспі. Так як і тепер. Тепер усі студенти з університетів у літі їх посилають до колгоспів, їм платять трохи, так як я тепер була, але, щоб заставляли, то ти примусово мусиш їхати, бо нема кому робити.

Пит.: Чи Ви так працювали?

Від.: Я так не працювала. І я якось так, що я проїжджала додому в літі, то я старалася працювати за гроші. То працювала в маслозаводі, наймалася працювати, а потім працювала в тому загоскоті, таку розноску робила. А потім у нас була, в цьому районі, то була така курортна місцевість, то з Києва приїжджали в такі санаторії на відпочинок там, на ціле літо, вони мінялися, і я одне літо то я туди улаштувалася як *waitress* працювати, так що я в колгоспі не працювала. Я кожне літо мала собі таку працю, що за гроші я працювала.

Пит.: А Ваша мати скільки років працювала?

Від.: А мати моя ціле життя працювала в колгоспі, як нас ото розкуркулили в 30–му році. То й вона працювала аж до 47 років. Сорок сім років умерла.

Пит: Чи бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Багато можна додати, знаєте, але може й ліпше й не треба. Багато можна додати, дуже!

Пит.: А так за голод щось?

Від.: За голод ж я не багато знаю, бо я була мала. Тоді я нічого не бачила навколо, знаєте, бо я була мала дитина. Так що не можу нічого багато сказати.

Пит.: Факт що дуже бідували.

Від.: Факт той, що дуже бідували. А кажу, якби ж цей розум, що тепер то тоді, то ти б роздивлявся, а тоді дитина, що тут тільки думаєш, аби тобі наїстися, щоби десь дістати щось поїсти. Ні про що інше не думаєш, не дивишся.

Пит.: Дякую Вам.

Від.: Прошу.

Case History LH40

Anonymous male narrator, b. 1899 on a *khutir*, Petrivs'ke district near Izium, Kharkiv region, son of well–to–do peasant with 30 *desiatynas* of land before revolution. Narrator gives a wealth of information on the revolution, civil war, and 1937 blood purge. Bands operated in the area from 1917 to 1922, at which time Soviet power was consolidated under the *komnezam*, and 23 out of 120 men in the *khutir* were shot. 12 *desiatynas* then became the maximum allowed to a family, the surplus redistributed by the *komnezam*, about which narrator has vivid recollections. Narrator was arrested in 1932 for nonfulfillment of state obligations. At that time "people perished from hunger not just in prisons." Narrator vividly recounts imprisonments and interrogations in 1932 and 1937. Narrator's wife interjects that practically all the men had been taken from the *khutir* by the time the famine occurred so that "Women and children remained and they went round to all the houses, searching everywhere with probes for buried grain. They took me at night to their headquarters, and I had a baby and two other children as well, and they kept me up almost all night. I went home, cold, and the baby was upside down in the cradle, half frozen. So next time they called me to the headquarters, I took the baby with me. The baby cried, so they let me go home faster. And they arrested him (narrator) and fined him. They fined him 3000 rubles. They took the cow and everything else. Only the three children remained. They didn't take the sugar beets. They took the potatoes." Narrator adds: "And the grain straw that had lain for five years or so. She brought it in the house, picked out the wheat ears, and in those ears there was still some wheat." Wife: "We used to thresh by machine, but the previous year we had threshed the grain with a roller, so it wasn't threshed well. I picked out the ears from the straw, and they took away the pestle because they considered us kulaks, so my brother made me a handle so that I could beat it with a bolt. I cooked them soup... And the children were totally transparent." Narrator: "So what could be done! Such was life. What could be done! And when they found out that there were ears in the straw, they came and grabbed it too. The poor peasants, KNS (*komnezam*) took it. And when spring came everybody started to die. What could be done? People ate their children and women ate their husbands. There were neither cats nor dogs anywhere. They had all been eaten. Oh, when it comes back to mind, it's hard to describe it all over... Thirty–three was rainy and had an awfully big harvest. A great harvest." Wife: "There was no one to bring it in. And people saw it (the unripe grain) and made groats. But it was so bad that when it was cooked nobody could eat it. But some went three times to take it. They ate it and soon were no more." Narrator: "And so many ate their fill of it and soon were gone. They died. Such things happened. In our area, about 70% more or less of the people died, and there were Russian villages nearby, 10 or 15 km. away near the Donets River, which had been settled under Peter I or Catherine, where whole villages died out and nothing remained... Their names were Protopopivka, Ver'ovkyna, Volovenkova."

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1899–му.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: На Ізюмщині. Область — Харківська. Колись була губернія, в той час, як народився. А за совєтів —область. Район Петрівський.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки.

Від.: Сільським господарством.

Пит.: А землі скільки було.

Від.: У батьків було 30 десятин. А як вже радянсьска влада почала господарити, десь у 22–му році, то вже так прикро було. У нас було так — що як не червоні, то

Махно, як не Махно, то червоні, як не червноні то Солонов, як не Солонов, то Маруся. Ходили банди від 17–го до 22–го років. А в 1922–му році кріпко вже встановилася радянська влада. Якийсь приїхав молодець. Сто двадцять у нього було чоловіків. І він перше викликав гарних дядьків, щоб сказали, хто це все робить, бо так: не тільки вибивали та грабили, але й дітей в колисці забивали заможних селян. Хутора палили. Знищували все. Отаке робилося від 17–го, найдужче в 17–му, 18–му, 21–му, аж до 22–го років. А в 22–му році почала кріпко встановлюватися радянська влада. То він ото покликав двох дядьків, її дядька покликав, і нашого батька покликав і сказав: — Дайте мені тільки двох чоловіків, хто це все робить. — Ну, то вони мусили дати.

Він каже: — Вам і волосся з голови не спаде. — І дали двох, чи одного там. Він зібрав 18 міліції розстріляв і п´ятеро таких, що не були в владі. Розстріляв 23–ох, отоді почали установлювати радянську владу. Ото таке було. А то вже не можна було по селі ходити. Як тільки смеркло — стрільба! Лишенько!

Пит.: Місцеві хлопці були?

Від.: А хто ж! А хто ж! Самі селяни.

Жінка з боку: Бідняки!

Від.: КНС нещасне. Осіб 60 була банда. Ну, а потім ото установилася. Почали господарити. Але в нас, то земля в тих, що багато було бідним, 12 десятин на двір у нас було дано. Хто не хотів 12, міг менше брати. А 14 не міг, 13 — ні. Тільки 12 на двір. Були такі ось, як Пошиваник, ваш приятель, має батька й син дорослий чоловік, жонатий. Вони розділ беруть по сільраді й їм вже дають землі 24 десятин. І ось недалеко був такий чоловік, що мав землі 3 1/2 десятин всього. І сина мав. То він взяв роздільно зі сином, а жили разом, і отримали 24 десятин. І то землі гарної. Такої землі, яка була попівська, церковна. Бо в нас дві парафії було й в парафії в тій і в тій по 300 десятин було землі церковної. То священик ними користався. Собі відібрали ту землю і роздали селянам. То він був головою КНС напочатку і взяв собі там землю. Гарну землю. І за НЕПу ще зажив. А в 29–му році й його в експорт понесли. А він тоді до Петровського. До Григорія Івановича Петровського, голова Центрального комітету України. Ну, приїжджають тоді відтіля. Приходить до нашого батька та каже: — Дядю, знаєте, що вони нам казали. Тільки не кажіть нікому: — „Тебя советская власть породила, она тебя и убьёт."

Він їм розказав, що я ж тільки 2 1/2 десятини мав, був головою комнезаму, був головою земельної комісії. А тепер мені експорт принесли як куркулю. А він мені, каже, отаке сказав. Таке творилося. Ну, а що ж. По цих же селянах, що мали більше землі, то ходили, що заможніші були, не бідняки, мали худобу, мали чим робити, обробляли землю. То ото почали в 28–му році ходити, почали контрактувати. Навіть посів законтрактують — скільки ти пшениці посіяв, скільки ти маєш жита посіяного. Законтрактують. І аванс навіть дають, гроші. Ну, а тоді, як не хватить чим вивозити, тоді мусять забирати. Ну, а в 29–му році перших 30 дворів вимітили й розпродали. В тому числі нашого одного фаміліянта розпродали. Його першого розпродали. Так усі вони вибралися в Донбас і жили. Ну, що можна ще сказать. У 30–их роках вже почали колективізувати людей, СОЗи будувати. СОЗи, це значить, спільна обробка землі. Ще не об´єднували ні коней, ні корів. Тільки, значить, разом працювати. Спільна обробка землі називалася. Можете ви, скільки вас там, двадцять родин, чи 15 зібралося, вам можуть дати на виплату трактор з молотаркою. Отаке робилося. Ну, й брали. Багато наших дядьків, таких сказати, середняків, організовувалося. Починали ото з того. А тоді починали об´єднувати все. Розкуркулювати починали. Забирали й коні. Навіть до того дойшло, це, здається, в 32–му, і курей, і корови, що тільки не робили. А тоді Сталін від успіхів, з головокруження, почали розбирати, почали розтягати то все по домах. А, творилося таке, що не дай Бог. Отоді ж почали ходити комсомольці й ці ж КНС і забирати хліб, виконувати постави. А його нічим вже, бо вже забрали. То в дітей з кишень і ягоди вибирали, сушені ягоди. І в горшках усе забирали. І печений хліб забирали. Боже ізбав, що робилося, як згадаєш. Тоді ж мене в 32–му році арештували й судили. Сидів, не бачив, що воно робилося. А бачив тільки, що робилося в в´язниці. І що робилося, як уже вирядили нас в Харків. Там ходили на примусові праці. Потім мене взяли на поруки добрі люди.

Остався тут, пристав до однієї жінки, в якої чоловік був убитий на війні, не вернувся, до неї пристав. Бо тоді заможним селянам давали полонених, тим, що сини на

війні, то давали полонених. То й він у одного, Сироватка прізвище, робив. Ну, й як не вернувся син, як получили папери, що убитий, то він тоді почав кохатися до його невістки. Та й пристав. Але пристав та пішов у партійну школу. Прийшов з школи і став адвокатом. І от виручав куркулів. І мене виручив у тому числі. Але треба ж було дати таких людей, що поручатися за тебе.

Але тоді вже не тільки в в´язниці гинули з голоду, бо так страшно мучили. О, як згадаєш. Не було місця стояти. І вікна поодчинені взимі, і пара так валила.

Жінка з боку: Позабирали всіх мужчин. Позакидали. Жінки та діти осталися і ото ходили все по хатах, шукали все щупами, чи не є де закопаний хліб. Як взяли до штабу ноччю, а я мала малу дитину і ше двох, то вони мене продержали трохи не цілу ніч. Я прийшла додому, зимно, дитина перевернулася в колисці, змерзла. То я вже тоді, як визивали до штабу, то я дитину брала зі собою. Дитина плаче, то вони тоді швидше відпускають. А його посадили й оштрафували. На 3.000 оштрафували. Взяли корову, все позабирали. Тільки оставили троє дітей. Буряків не забрали. Картоплю забрали.

Від.: Та соломи тієї, що лежала в скирдах по п´ять років. То вона внесе в хату солому топити, повибирає колоски, а в колосках там десь ще осталася пшениця.

Жінка з боку: То колись молотили машиною, а останній рік молотили котком, то воно не вимолотилося добре. То я колосків поназбираю, а ступу забрали, все ж куркулями нас рахували, то мені брат зробив таку колодочку, то я туди накидав, поб´ю шворнем. Суп їм зварю.

Від: А що таке шворень? То з брички така залізяка.

Жінка з боку: А діти були такі, що наскрізь світилися.

Від.: Ну, що ж! Таке життя склалося. Ну що ж! То ще добре, що така солома була. А як узнали, що в соломі тій та й є колоски, то й розтягли. Біднота, КНС, то й розтягли. І те забрали. Не тільки з хати, але й з городу забрали. А як весна прийшла, то почали умирати поголовно. Ну й що? Їли ж і дітей, жінки чоловіків. Ні кішки, ні собаки — ніде не було. Усе поїли. О, як згадаєш, то тяжко його все переказати.

Я не пригадую, як то було. Чи Постишев перший приїхав, чи Скрипник.

Жінка з боку: Постишев приїхав. Подивився на хліб. Тоді дуже бадилля велике поросло.

Від.: Тридцять третій рік був дощовий і страшний урожай. Великий урожай.

Жінка з боку: Убирати не було кому. То вони подивилися і тоді приправили крупи. То воно було таке гірке, що як зварять, то ніяк не можна їсти. Але ж деякі по три рази підходили, брали. Поїсть, а до ранку — вже нема.

Від: То такого багато було — як наївся, то до ранку вже й нема. Помер. Таке творилося. І там, на наших краях, ще українські села вимерли більш–менш до 70%, а московські села близько нас, там десь кілометрів 10–15, понад Дінцем, то ще Петро Перший, Катерина понаселяла, цілі села повимирали. Нічого не лишилося.

То, як я носила передачу...

Від.: Москалі разом зі мною сиділи.

Жінка з боку: А передачу, що я носила? Буряки печені й варені. Бо хліба не будо. Хліба не бачили й крихти. Московки теж приносили буряки в мішках.

Пит.: Пригадуєте, як називалися ці села московські?

Від.: Ну, а чого ж не пригадую.

Пит.: Можете сказати?

Від.: То є — Протопопівка звалося, Верьовкина звалася, Воловенкова. Це московські села.

Пит.: А вже після того сліду не лишилося від тих сіл? Чи там люди були?

Від.: Ні, вони понаселяли. Знову понаходили звідкілясь, з других областей. Поприсилали з других областей.

Пит.: А з України, чи з Росії?

Від.: З Росії. Наше село, наприклад, воно рахувалося 2.800 дворів. Це була волость. Це були багаті мужики. Колись вільні, вони не були кріпацькі, поміщицькі. А були вільні, це село наше. Волость була вона. А по радянській власті, я от, наприклад, маю Харківську область, історію. Не пригадую, чи з 54–го року, то осталося населення 1.119. І то ми, хоч не ми, а донька мала переписку, то писала двоюрідна сестра доньки моєї. Це донька сестри моєї, то писала, що в нас тут тепер є і узбеки й монголи, а останнє, то корейці й ще там якісь поприсилали. Не тільки росіяни. Все росіяни. В

владі росіяни. І вчителі росіяни. І в лікарнях росіяни. Скрізь. А селян наших, що такі там коренні, дуже мало лишилося. І вона, батька її в 37—му році забрали, на 10 днів раніше від мене його забрали, то він не вернувся, згинув там. І вона в війну в 43—му році вийшла заміж. А вона вийшла заміж за хлопця з нашого села. Також такого ж, що батька забрали, і згинув там десь у 37—му році. То вони подружилися. Але його забрали на війну, то він не вернувся. Вона лишилася жити сама, і хлопець — дитину мала. А як по війні населили наше село москалями, то до неї прив´яз москаль і вона з ним зійшлася. І живе до цього часу. То вона ото, ніби, вільно писала. А тепер уже два роки нема листів.

Пит.: А як це було за Ваших часів — в уряді, в партії були переважно свої чи приїжджі?

Від.: Свої були, але свої виконували, а зарядження було тих, що приїжджали.

Жінка з боку: Присилали.

Від.: Я їх мало застав, бо мене ж посадили. А, як я повернувся, то розказував її брат. Каже: — Як ото тебе посадили, то він як приїхав, прізвище Убийбатько, як забрав нас чоловік 15 таких, щоб ходили й вибирали все в куркулів. Та й завів нас у ту хату, що розпродали одного чоловіка. Його розпродали, а він утік у Донбас. У Донбас, і жінка й хлопці — діти. То він нас, каже, завів нас у ту хату пусту. Зимно. То хтось з нас обізвався: — Та тут же холодно, як ми будемо тут сидіти? Як будем нараду робити?

Засвітили лямпу, а він каже, положив коло лямпи револьвер, каже: — Не бійтеся, зараз вам буде всім горячо. — Отаке він розповів.

А тоді, каже, розказав коротко, так ми будемо іти. І пішли. У ніч пішли. І почали вибирати. До кого прийшли, все вибирали, нічого не лишали. Таке творили. А то ж були прислані, гості. А хто ж вони були? Ті, що прислані були. Був один раз такий, що я його знав. То він був Сушенко. Ну, а як пішов у школу вищу, то став Сухов. Сухов став. Ну, й їх прислали на викачку хліба. То я звернувся до нього. Кажу: — Володька, то ти що тепер?

Він каже: — Ти до мене не говори тепер так, як говорив. — Отаке було.

— Я, каже, з школи, вже не Сушенко, я, каже, Сухов. — І ото такий Убийбатько був, якогось поміщика синок, а хотів учитися. І як можна було вчитися? Тільки мусив прізвище змінити й мусив робити те, що йому казали. Таке творилося. І воно й зараз там таке твориться. Там не зміниться воно ніколи.

Жінка з боку: Вони викачували хліб, комсомольці. Уже викачали, нема ніде нічого, і вони померли з голоду.

Від: Ото ж докачалися! То ж їм давали на прожиття з того, шо вибирали в дядьків, а як уже там нічого нема, то й для них нема. То почали з голоду мерти. І погинули ті, що вибирали хліб.

Заможні селяни йшли в колгосп, а бідні не хотіли. Кажуть: — Що він у мене відбере? Він у мене нічого не відбере! А тоді дойшло до того, що його послали вибирати в того ж. Пішов, повибирав усе. Відвіз. І в його нема. Ой, як здумаєш, то тяжко.

Пит.: А коли вже перестали забирати в людей хліб. Як довго це тривало?

Жінка з боку: Тридцять третій рік був найстрашніший. Так зародило! Вони присилали 25.000—ників.

Від.: Були ж 10.000—ники. А потім 25.000—ники.

Жінка з боку: А збирати не було кому. Присилали...

Від.: Присилали бригади з Харкова, з області. А 10.000—ники це ж присилали комуністів, які керували усім цим. 25.000—ники керували цим всім. В радгосп прислали з Москви. Такий був Ришов, прізвище. То він казав до мене: — Товариш, я ж, каже, ніколи не бачив, як він родить, цей хліб. — По—російському говорив. — Я ж, каже, думав, що він буханками й росте. — Отаких вони присилали. І то вони керували. І вони керували, і ними керували. Як здумаєш, що робилося, то тяжко переказати.

Пит.: А як перше творився колгосп, чи був спротив? Чи був збройний...

Від.: А, Боже! Які були спротиви. А що ж помогло? Нічого не помогло. Зброєю? Де ж то можна було за зброю говорити! Зброя! Як тільки десь у когось зброя оказалася, то йому зразу ж 10 літ. Зразу висилка. За зброю — Боже, ізбав. А так спротиви були. Зокрема жінки, так би сказати висміювали, повставали. Але що ж

помогло? Нічого не помогло. Нічого то не помогло. Але ж ніякого толку. Ніхто не хотів. Ой, біда наша. Ой, біда. Це все, що я тут говорив.

Пит.: Це все буде так зложено, що все в порядку буде. Чи ті хлопці, що після революції були в повстанцях, чи вони якось проявляли себе в час колективізації?

Від.: Були такі, що хотіли, так би сказати, щоб була на Україні українська влада, без царського уряду, то вони потерпіли. Вони потерпіли. А ті, що, наприклад, були в Петлюри в українському війську, то їх не лишилося нікого. Вони всі були, зокрема вже в 37–му році, вони всі були підібрані й знищені. У 37–му році в нас стільки набили підвали НКВД, що не було де лежати. І то забито, всі в´язниці були забиті, то вже в 37–му році. І в´язниці були забиті, і підвали НКВД були забиті. І з підвалів забирали переважно в „красный уголок" так звався. Це при НКВД. Там, як мене забрали, то привезли вночі. Але забирали так, що як мене забрали в третій годині ночі й посадили в авто, то вже там наших таких, що завойовували радянську владу, вже два комуністи сиділи. І я з ними. А я дивлюся на них: Чого ж це ви тут сидите? Я ніколи не думав, що їх разом зі мною. Я думав, що вони такі, що щось підказували на мене. Та де! Вони теж такі самі як я. Я куркуль, а вони якісь інші. То таке творилося в 37–му році. І загнали нас ото в цей „красный уголок" НКВД. А там сидить їх повно. Повно, повно. І кожний сидить — тільки так дивиться. Через два ряди стоїть міліціонер з револьвером у руці. І ти не маєш права отак повернути, отак повернути. Тільки так сиди й дивися. І мене посадили якраз так, що вперед сидів, раніше був забраний, сидів такий чоловік, що я його знав, і він був лікарем. А його забрали, бо він у німецькій колонії працював. Ну, а за що забрали? Він там згинув, його не випустили. Але я його вже не впізнав. Він такий збитий був, що я його вже не впізнав. Мабуть, не пригадую вже тепер, скільки я сидів, як мене покликали на допрос. Слідовач почав допрошувати. Що я мав зброю, що я маю звязки з закордоном, що я мав таких своїх колег, що робили заговір нищити колгоспне майно. Нищити хліб. Агітацію провадили проти радянської влади. Ото таке, значить пише. Напише ото протокол і тоді дає. Кажу: —Можу прочитати?

—Я, каже, прочитаю сам. — Читає мені. Прочитав.

Я кажу: — Я того нічого не знаю. Я, кажу, можу дати своє свідоцтво. Я тоді напишу своє свідоцтво.

Він почитав, почитав, порвав, кинув у *garbage*, надавив кнопку, убігають два ангели і починають бити. Стільки бити, скільки здужають. Збили до пів–смерті. За ноги, за руки — потягли в підвал. А в підвалі солома житня напів мокра й вошами ворушиться. Таке було в підвалах. Так ото робили. Ну, й вкинули ото мене перший раз. Ну, ще був при здоров´ї. Я, ніби, так був трошки змучений, збитий, а коло мене якраз заворушився отакий хлопчина, як оце ти. Заворушився, пробудився, ніби приходить до пам´яті. Тоді до мене питається: —Дядя, каже, ви знаєте, що це таке було ліві есер?

—Та чув, кажу, але я в партії тій не був, нічого не знаю про них.

—Та мене, каже, допитуються лівих есерів.

—Та що ж ти знав, як ти народжений в 13–му році! Який же ти був в революцію? Скільки ж тобі років було в революцію! Що ж ти знаєш за тих лівих есерів! А його забрали, як ворога народу, якогось заможного дядька. І б´ють, допитуються, що ти був в лівих есерах.

Таке робилося. І ніхто там ніколи ніякої правди, а що тільки хотів, то „пришивав," що хотів, то писав на тебе. Таке робилося. Ну, й то визивав мене тричі. Може через яких п´ять чи шість ночей кликав знову. І нічого в нього не виходе, то, що він хоче, бо я хочу своє свідоцтво дати. Тоді викликають на очну ставку. Викликали таких двох, що з нашого села. І я їх знаю. То один заможного дядька був Іван Калинович звався, але ж може на рік, а може на два, три роки молодший від мене. Що він там знав? Не дуже чого він знав. І не доторкувався до того. А другий той, що завойовував радянську владу, Іван Макарович Ковальчук. Такий, що революціонер був не який–небудь. Але коли стало так робитися, що вони стали отаке робити, то він відсахнувся від усього. А в 37–му році забрали його. Такі збиті були, що я їх не пізнав. І ні по голосу не можна було пізнати, ні з лиця. Ну, й що вони? Почали вони казати: — Ми ж з тобою випивали, ми ж з тобою радилися, як палити хліб, як нищити худобу. Як агітувати проти радянської влади. Ото таке робилося. А два рази викликали такі, що я їх і не знаю. Ніколи й не бачив. Таке робилося в 37–му році. А коли Єжова Сталін убрав, тоді приїхав Берія, чи поставили Берію, чи, холера їх там знає, як воно було, а

почали перевіряти за що, хто сидить. І приїхав у це місто, де я сидів, заступник обласного голови НКВД. А цей заступник голови НКВД, то в 22–му році в нас установлював радянську владу. А тепер він уже заступник обласного голови НКВД. А цей заступник голови НКВД, то в 22–му році в нас установлював радянську владу. А тепер він уже заступник голови обласного НКВД. Ну, і почав перевіряти, не інакше, я ж на цю тему з ним не говорив, тільки не інакше, як почав перевіряти папери, за що хто забраний. Як і що. І викликав на 18 осіб. Викликав із підвалу. Сімнадцять їх раніше забрали. І не думав нічого, і не снилося мені, бо в такому стані був. А потім і мене. Приходить, відчиняє двері, викликає. А ми ж всі на соломі лежали, встав, вийшов. — „Иди, тебя зовут." — Забрав в „красный уголок." Там уже сидить їх 17–ро, я 18–ий. Посадив мене коло дверей і сам став з револьвером у руці, і тримає, міліціонер. А навпроти два кабінети. Виходить мужчина з тих кабінетів, у воєнному всьому, як НКВДист. Обдивився всіх, тоді вказує на мене: — „Иди сюда."

Я собі думаю, чи ти мене гукаєш, чи міліціонера гукаєш, чи мого сусіда гукаєш. Я не знаю. Він постаяв, постояв, пішов. Знови відчиняє двері через пару хвилин, знову указує в цей край, на мене ніби. — „Иди сюда."

А цей міліціонер, що стоїть коло мене, штовхає мене. — „Иди," каже, „тебя зовут."

Ну, то я пішов. Підходжу до нього, він мене впускає в кабінет наперед себе. Сам заходе. Каже: — „Садись."

Я сів. Він пройшов туди, назад по кабінеті по тому, тоді: — „Как ты сюда попал?"

— Та як же, кажу, приїхали, забрали, посадили в кузов авта, повезли. Як же попав!

Тоді походив, походив, далі: — „А брат Николай?"

А я тоді думаю, що ти мене за це питаєшся. Я кажу: —Вже давно його бачив. — Думаю: Хто ж ти такий, що ти мене знаєш і брата знаєш. А він якраз той, що установлював радянську владу в 22–му році. Але ж в той час він був зовсім не такий, як у 37–му. То був 22–ий, а це 37–ий. Ну, й він же тоді бачив мене як хлопця, а тепер я вже був 37 років з лишнім мав. Він тоді питається ще за одного брата. Я кажу: —Тринадцять років як я його вже не бачив.

— „А отец как?"

—З голоду, кажу, в 33–му році вмер.

—Так?

—Так, кажу.

— „Жалко," каже, „жалко, хорош был старик." — Ото мені сказав таке. Тоді каже: — „Ну, ничего, подпиши," каже, „эти три протокола и пойдёшь домой. Пойдёшь домой и роботай то, что ты роботал. Только," каже, „никому не говори, где ты был, что ты видел и что с тобой было."

Так як він мені казав, так я й кажу.

— „Ты," каже, „понял?"

Кажу: — „Понял."

— „Жене не говори, пока будешь жив, где ты был, что ты видел и что с тобой было."

Ото таке. Але що ж? Випустив мене на вулицю, а я відійшов дві чи три хати, а ноги не несуть. То я сів на сходах на Садовій. Вулиця там звалася Садова, на сходах коло однієї хати, та й сиджу. Він ще одного випустив. То вийшли ми за місто. Коли ось стріває нас вантажним автом, газиком: так звалися півторатонні авта — газики. То урядовий був завод. Стріває, але я не звернув уваги. А він повертає, під´їжджає. Каже: —Що ви мене не пізнаєте? Сідайте!

Вже подзвонив, щоб вислали авто, бо бачив, які ми гожі були йти. Ото сіли та привіз нас шофер. Ай, горе–горе! Тяжко, тяжко про це розказувати. Тоді як вернувся з в´язниці, мене випустили на поруки, я їх застав ледве живими. І діти, і вона — сама шкіра була. Сама шкіра була. То життя таке було, що не дай, Бог. Що ще можна добавити?!

Пит.: А чи ще хтось в родині, крім батька, помер з голоду.

Від.: Ні, в нашій родині всі повтікали. Я тільки був такий, що їздив, шукав собі й місця. Але що ж? В одному місці міг би робити, вже туди наші комсомольці приїхали, то вже треба тікати. А в другім місці, то каменоломня була, тяжка праця — то одне, а

жити не було де. Не було такого місця, щоб можна було жити. Така куча, що один понад одним. Життя таке було, що тяжко. І знову тоді повертався додому. Але ж і в Донбасі — черга за чергою. Хліб — черга, й картопля — черга і одежина якась — черга. І що? Чотириста грам дадуть тобі хліба. То й все. А як не виробиш норму, то й цього не дадуть. Ой, горе.

Пит.: А чи селяни свідоміші, чи цікавилися політикою? Що діється в Харкові, Москві? Чи газети діставали всі?

Від.: Діставали газети, але їх дуже мало хто читав. Дуже мало, хто їх читав, бо там не було чого читати. Казав мені один, такий був, не знаю, чи він живий, то казав: — Ох, ти дивися, Андрій Іванович, яка гарна газета — можна сорочку пошити.

Сорочки з нічого було шити. Була одна, як же вона звалася? Ага, була одна „Комуніст Харківщини," а одна, от вже забув як звалася, то ця трохи менша була. „Комуніст Харківщини" то величезна газета була. Але нею нападалися, щоб ти брав, щоб ти купував. То ото, бувало, як купе, то: — От якби це з неї можна було сорочку пошити? — Таке було життя. Ну, і що ж!

Пит.: Чи в Вас були такі сількори — сільські кореспонденти?

Від.: Були, але я далекий був. Були й сількори, були й оці дивися, пам´ять у мене вже така! Як оті, що віддавали? Забуваю вже. Що віддавали в НКВД?

Пит.: Сексоти.

Від.: Сексоти. І то теж були. І то працює рахівником, а хіба ж я знаю, хто ти такий. Холера тебе знає. Колись він був комсомольцем, а за п´янку його виключили з комсомолу, і він більше не ліз у комсомол. П´яничка був. Такий, як зап´є, то три дні ото не висихає. Але й був робітник не поганий. Бухгальтерію не погано знав. Але я поняв тоді, що він сексотом, коли я запитався, коли забрали її сестри чоловіка. Кажу: — Ну за що ж його забрали? Та ж, кажу, малограмотний, та ж він, кажу, робітник як віл. За що ж його забрали?

— А ти, каже, що? Забув, як у 19–му році, як Махно приїхав, а він виступив, щоб розбирали все, те, що награбили.

Щоб розбирали, бо ж радянська влада стояла, військо радянське стояло. І набрали: худоби, хліба! Всього ж набрали й ладували на Москву. А Махно заскочив і вирубав всіх. Хто повтікав, то повтікав, а то нарубали такого, що, Боже, Боже мій! І тоді, виступив сам Махно. Став на тачанку й почав кричати до людей: — Все те, що награбоване від вас — то ваше. Заберіть!

А хто ж посміє це робити? А завтра ж прийдуть совєти! Ну, а він насмілився, виступив та й каже: — Чого ж ми, каже, поки ми будемо в собачому ящику на них дивится? Давайте забирати. То наше.

І в 37–му році, як забрали, так і згинув. Таке робилося. А я тоді, як він сказав: — Що ж ти забув, що він сказав, як Махно приїхав?

А я тоді подумав: — Бачиш, ось ти який! А тоді і мене через 10 днів, напевно він же і віддав. — Таке ото творилося. Один другого топив. Ой, горе, горе. І оце зараз я часто за це думаю тут. Коли ж ми будемо свої? Коли ж ми будемо думати про те, що ми ж таки всі українці? І тут нема ладу. І тут немає згоди. Ті — своє, то — своє, ті — своє. Ті розумніші. Ой, горе. Ой, наше горе.

І отак уже, як мені пише один земляк, ще й родич, але він уже 29 років спаралізований, але ще на колясочці їздить, каже: — Дякуйте Богові за те, що ми вже пережили 80. А в Америці, каже, середній вік 76 років. А в совєтів, каже, тільки 64. Пише мені. А в Китаї — 36 років середній вік. Середній вік, а ви, каже, журитеся.

Я йому пишу, що ноги відказують, очі відказують, пам´ять негожа, кажу, вже ні до чого, пам´ять ослабла. А він мені відповідає, каже: — Апостол Павло казав —, Радуйтесь всьому, що Бог дає, то це те, що ви заслужили. І ви ньому радуйтеся." — Так воно й є.

І я, як попав у Німеччину, церквою жив. Приїхали в Америку, 11 років я прожив в Німеччині, там — у церкві. І тут, як приїхали, нічого не тягло, нікуди. Одна тільки церква в мене розвага.

Пит.: А як довго існувала церква вдома. Коли більшовики її знищили?

Від.: У 28–му році ту, що була в нас велика церква, цегляна, зняли дзвони, а потім розібрали її, вивезли в район цеглу й побудували пожежню. А наша, на цій стороні, де ми

жили, то вона дуже давня. Десь в 1700–их роках збудована була. Величезна церква була. І то — дуб і дуб. Таке страшне дерево. То ця стояла довше. Але не пригадую.

Жінка з боку: В 29–му році ще в ній вінчали племінницю. Ще церква була.

Від.: А коли розібрали її, чи це вже в 32–му? Закрита вона була в 29–му чи 30–му, а розібрали коли?

Жінка з боку: Розібрали, мабуть, у 32–му.

Від.: Так, у 32–му. Колгосп „Хлібороб" такий був. То її розібрали й туди вивезли. І там її попалили, в тракторну бригаду брали. Будинок хотіли будувати. Казали: — Будинок побудуємо. Та так нічого не вийшло. Розтягли. А останнє вже, як оце німці прийшли в 41–му році. І німці ще палили. Лежало дерево.

Пит.: А чи були серед селян такі безбожники, атеїсти? Скільки таких було?

Від.: Аякже. Боже мій, ще скільки таких було. Хіба ж їх можна було перерахувати. Ще тоді, як починалася радянська влада — 17–ий, 18–ий роки, ще тоді були молодці, може такі на пару років від мене старші, що прикурювали з лампадки в церкві. А тоді ноччю кажуть: — Вже Михайло вбитий.

— Хто ж його вбив?

— Та Василь Кучерявий.

— То як же то сталося?

— Та завелися за якусь дівчину, то він йому вила загородив, та й по Михайлові. А то стояв у церкві, Богу молився, а тоді почав із лампадки прикурювати цигарку.

Жінка з боку: То все старші були. То старші все, старші забрали церкву, стали накладати. Не давали ремонтувати її.

Від.: Священик мусив тоді покинути в 28–му році, виїхав і поступив у шклянову гуту в Константиновці, в Донбасі. Працював бухгальтером. А священик наш, цей, що я кажу за нього, був син того священика, що ще за царської Росії був. Той, що як я був у школі, та бувало обізвуся так, як говоримо в хаті, то він як витріщить очі на мене: — „Как, как? Что, что?" — та як ударить палкою по парті, то аж вуха позатикає.

Такий був дід Петро, глухий. Треба було йому добре казати. Але щастя було, що він у 15–му році помер, у війну, помер у піст, а на його місце прийшов син. І святив паски. До схід сонця посвятив паски, так як написано в законі. А цей дід Петро, десь уже під снідання, сонце було, а він ще святить паски. І до першої години тримає в церкві. (Від семи років мусили сповідатися. І щоб молитви знав. А як тільки помилився — ставай на коліна. Поставить на коліна і стій, поки всіх не пересповідає.

Пит.: А що зробили з тим сином, з Вашим другим священиком?

Жінка з боку: Його вивезли.

Від.: Чекай! Що зробили? Він як приїхав на цю парафію, на нашу ж, по батькові. Посвятив паски, бо саме наш батько, царство йому небесне, був старостою. І в волості довший час служив. А як уже відказався від волості, в церкві обрали старостою. То він посвятив паски, а люди приїжджають з хуторів, бо в нас хуторів багато було, приїжджають з пасками, як уже розвиднилося. Приїжджають, приїжджають, а в церкві ж уже нема нікого. Уже пішли розгівлятися. То куди ж? Люди до старости добиваються. То батько тоді пішов до нього та: — Макар Петрович, люди приїхали, не святили пасок. Чому?

— Та, каже, так і так.

— Покійний батько ваш, каже, святив аж під обід сонця, а ви посвятили до світа, то тепер з'їжджається багато людей, які не посвятили пасок.

— „Ничего," каже, „я сейчас пойду посвячу."

І на той рік три рази святив паски, поки люди вже не стали приїжджати. Приїдуть, постають з пасками, розставлять. Посвятить — і поїхали додому. Ото було. Тоді на другий день, а на другий день порядок був такий, що ходили кругом церкви з святинями й хор співав, на другий день у проповіді він каже: — Господа прихожане, я хочу до вас говорити. Тільки я переблачуся і вийду з церкви. І ви всі виходьте з церкви. А я вийду з церкви й з крильця скажу вам пару слів. Ну то добре.

Повиходили всі в огороду, а огорода здорова, а людей же було дуже багато. Я оце як був в Індіяні, то мені дуже пригадалася своя церква й стільки людей, як було ото тут. То він і почав. Каже: — Буду до вас говорити ось що. Я, каже, не хлібороб. Я, каже, священик. І земля мені не потрібна. Триста десятин церковної землі — що хочете, каже, робіть із нею. Мені, каже, вона не потрібна. — І відказався від того всього.

А старий, було, займав же ту землю. Йому робили люди, селяни, з частини. І молоили, і засипали в комори, і як треба було, вивозили на пункт продавати. А виганяли на попівське робити навіть таких, що не з половини робили. Ну то що ж! Мав три доми старий. В одному донька жила незаміжня, а в одному, не пригадую тепер, хто жив. Ну а в третьому сам жив. Господарка там була. Шість комор там було. Домина така — 20 кімнат у ньому було. Дуже гарний. Стайні були, коней було вісім штук. Корів було шестеро. Господарка була така, що куди там. У нього два робітники завжди жили. Ну, а Макар Петрович, як прийшов, то зразу сказав, що він не хлібороб. — Мені, каже, земля не потрібна. — І відказався. То такий приїхав священик. Напевно, що він уже відчував, що ось–ось щось воно рухне, бо то вже був 16–ий, чи 15–ий рік, не пригадую. Здається, батько його в 15–му році помер. Ото таке було. І він у нас служив до 28–го року, а тоді ж теж вийшов та каже до людей.

Жінка з боку: Ще ж виводили на гору. Його ж хотіли розстріляти.

Від.: О, ще забув розказати. У 17–му році, коли Червона гвардія не була ще звана Червона армія, а Червона гвардія звалася, і Ізюма, коли вони заскочили до нас, то та парафія, що з сходу, зразу до священика, вивели, розстріляли. А всі документи спалили. У волость заскочили — все порозбивали й документи спалили. А тоді на наш, через річку треба було, на наш, на цей західний, на цю західну сторону, прилетіли і вивели й нашого священика. А сторож утік. А люди, чують, що він як на пожежу дзвонив, почали збігатися: — Що сталося?

А він каже: — Дивіться, оно священика повели.

Тоді люди слідом, слідом за ними, ну, й не дали розстріляти. Не дали розстріляти Макаря. І ото він остався і служив до 28–го року, а тоді в 28–му році каже: — Що я вже не можу.

Вже так обкладають податками його, він каже: — Я вже не маю з чого. Із вас, каже, нема чого брати. — І пішов ото. Поступив бухгальтером. І працював бухгальтером аж до 41–го року. А в 41–му році, тільки німці прийшли, й він приїхав. Організував церкву. Але, це вже, здається в 43–му році він помер. Бо в нас ховалися німці й більшовики. Червоні ховалися. То вони приїдуть, то ці. Бо так — німці прийшли восени, в жовтні місяці, постояли до другого січня. Двадцятого січня відступили німці. Вернулися десь при кінці травня. Чи на початку травня повернулися, відігнали червоних за Дінець. Але далі вони пішли, червоні. А потім у 42–му році знову в лютому місяці відступили німці, прийшли знову червоні. В 43–му році то теж ішли й нас гнали. А все палили, що оставалося нічого. Мене вони нагнали, як уже я поїхав, то вони мене нагнали десь уже за якихось 70 кілометрів від свого села. То один, із жандармерії, добре по російському говорив, каже: — І твій дом спалили. — Отаке було. Ой, життя, як здумаєш. Ой, дорога, дорога. То ото як в 43–му поїхали, то й до сьогодні. І часто сниться, що я десь там є. Ніколи не сниться, щоб я в хаті своїй був, ніколи. На дворі буваю, щось бачу на огороді, чи ще десь. Близько десь, а щоб був у хаті, ніколи не буває. Ой, горе.

Пит.: До другої теми. Вже в 17–му році під час революції, то як частина селян підтримувала більшовиків, значить червоних.

Від.: Та тож так, як пише цей Капуста, що вже організувалися комнезами, й хто ж на них був доволен? Хто ж на ту радянську владу був доволен?!

Жінка з боку: В хату як зайдуть, а образи стоять, то він каже по російському: — „Почёму держишь? Отбрось.

То мама моя каже: — Як візьму рогач, то я тобі дам, викинути образа. Не ти їх встановив, не тобі їх і викидати.

То ж покою не були, як вони починали свою владу.

Від.: Ікони, значить. Хто ж це все робив? Комнезами, КНС, організували ж вони цих незаможних селян. Боже, ізбав. Казав німець, там же у нас колонії немецькі близько, казав німець, що за НЕПу приїздили з двигуном, притягли двигуна, молотили, так він казав, що то ж, каже: — Не що їсти та пити, а працювати не хоче. — Таке. Ой, горе.

Пит.: Більшість селян більшовиків не хотіли?

Від.: Певно. Та певно, але що ж могли зробити? Всіх тих, що вони бачили, що вони не коряться, що вони стають проти, вибирали ж.

Жінка з боку: Багато вивезли в Сибір, а то повтікали.

Від: Скільки ж вивезли! Перший раз 30 дворів, другий — 60. Повивозили. Все то знищили.

Пит.: Чи люди за царем тужили, чи не дуже?

Від.: Ні, українці за царем не тужили. Свідомі українці в нас були й багато говорили про це — що зробив Петро, що зробила Катерина і що зробив цей, ну, забуваю його, проклятого, що заборонив навіть і книжки. Ну, указ цього, забуваю його прізвище.

Пит.: Валуєв. Емський указ.

Від.: Так, Емський указ. Як то було виносити, що я не маю права говорити своєю мовою. А що ж! Служили! Навіть наш брат служив у Петербурзі. То що ж? Тільки на російському язику. Ходив я до школи — тільки на російському. І всі ж ми ходили до школи — російська була. Я ж не мав права своєю мовою говорити в школі. А брат, як прийшов на відпуск перший раз, в 11–му році, він був мобілізований в військо, бо в Петроград царі брали, щоб були всі одинакові: і на обличчі, і волосся, все, щоб було однакове. Навіть щоб хід був однаковий, похідка. Так підбирали. І до того, щоб священик дав запоруку, що з гарної родини син. Таке було за царя. За останнього царя. І то наш брат Микола служив в так званому „Первый Запасный Полк Его Величества, "Лейбгвардия. П´ять років він прослужив там на місці, в Петербурзі, при царському дворі. А вже як прийшло Тимчасовий Уряд, як повалили царя, тоді його вирядили на фронт. Він уже тоді був офіцером. Повернувся додому та й ховався. Ховався, щоб не розстріляли. Багато тих, що разом з ним брали, одного такого, Чепурний звався, розстріляли. Свої ж розстріляли. І брат його ж, офіцера Чепурного, вбили. Свої ж, не прийшли чужі. Таке творилося. Ну й наш брат ховався. І другий брат також же ховався. Але ж, хто не ховався? Робилося таке, я ж кажу, до 22–го року тяжко було по вулиці пройтися. Декілька разів і мені приходилося тікати, щоб не зловили. Тяжко було, бо ж ходили банди, а влади самостійної не було до 22–го року до весни. Як ото розстріляв 18 чоловік і сказав: — Завезти їх у прірву. Не на цвинтар, а завезти у глинище і закопати там. Завезли, послухали, бо ж не маєте права не слухати. Це ж військо. Завезли, але ті, що мали своїх родичів сильних, повідривали й поховали на цвинтарі. Наш близький сусід такий був. То ж тяжко уявити, що то за народ був. У вікна лазили. Бо в двері не влізе, то в вікна. А вікна загратовували залізом, щоб не лізли в вікна. Таке робилося. Таке було скрізь по селах.

Пит.: Чи можна казати, що народ любив таких, як Махно?

Від.: Та що з того? Любив, так якби ж він постійно був, якби він владу мав. Як я здумаю, що в 19–му році творилося, бо я вже такий був, що до мене пришкрибалися: — Почему ти сидишь вдома? „Ты должен быть у войску."

Ну, як можна з ним таким миритися. А Махно як приїхав, то багато пішло хлопців наших. А то вже армія була, а тільки розуму — біда була.

Жінка з боку: За селом рубали.

Від.: Та то що! В селі рубали. Де зловили, там зарубали того, хто для радянської влади служив.

Жінка з боку: Заскакує на коні розвідчик. Подивився, подивися, уже тікають. Вже вступають червоні.

Від.: В 19–му році в Махна — 600 тачанок. Це армія. На кожній тачанці кулемет. Один наперед, другий — назад. І на тачанці шість осіб. І шестеро коней коло тачанки. І кавалерії 120 осіб на конях. Така армія була. А що ж він зробив? Нічого не зробив. А цей же, що був, Салонов, був воєнкомом, а не помирився з радянською владою. Організував банду. Пішов бандою працювати. І Маруся якась була. І Григорій якійсь був.

Пит.: А що в народі говорилося про Петлюру?

Від.: То ж то воно й є, що на наших краях дуже мало. У нас не чути його було.

Жінка з боку: Не чути його було. Стало чутися, як стала вже радянська влада забирати. Кажуть: — Той в Петлюри був, той в Петлюри був. А то ж ніхто нічого не знав. Мовчки все робилося. Ні газети...

Від.: У нас воно, на Лівобережжі, мало, зовсім мало петлюрівська армія була. Я не пригадую, щоб були в нас у селі. Щоб приїхали — й оце петлюрівська армія. Не було.

Пит.: Ваш брат у когось був після революції?

Від.: Ні. Брат один тільки був у царській армії. А своїх братів призивали в царську армію, але вони не пішли. Вони не хотіли йти в царську армію. І були такі

лікарі, що давали те, що їх не признавали гідними до армії. Таке робили. Були такі гарні лікарі їх знайомі й вони давали.

Пит.: *Який рік, що їх брали?*

Від.: О, це вже було в війну. Це було в 14–му році. Тоді вони вже не пішли на війну. Два брати не воювали. А той, що був у Петербурзі, то той був на війні. Але він дуже мало побув, бо ж стало Тимчасовий уряд, і фронт розлетівся. Німці на Україну прийшли. Німці в нас теж у 18–му році ще стояли. Штаб якийсь стояв. Але я до них ніколи нічого не мав.

Пит.: *А що люди думали про Скоропадського?*

Від.: Та що ж думали? Їздили то ж вибирати його, Скоропадського. Уповноважили нашого брата. Приїхав він відтіля, та й, каже, вибрано, ото Скоропадського. А не пригадую, чи то серед тим, що тебе били (до жінки) і забрали в вас усе? Чи це денікинська армія, білі?

Жінка з боку: Я не знаю, чи то була Денікинська, я ще тоді не могла нічого розуміти. Знаю, що забрали все. Матір били, 70 разів сікли матір. І за що? Що син був у Червоних, у партизанах. Радянську владу здобували.

Від.: Що проти царя йшов.

Жінка з боку: І забрали все, одежу забрали. Я йшла, то вони мене тричі вдарили батігом. Питають: —Ти ще прийдеш?

Кажу: —Ні.

Від.: Бо ж як почалася радянська владу, то Ленін в першу чергу кинув лозунг: Грабуйте награблене. І економію грабували, панську.

Жінка з боку: За гетьмана таке робилося.

Від.: А тоді ж як гетьман став керувати, то почалося, щоб зносили те, що награбували в економії. А хіба ж то людям сподобалося! Та й приїжджає брат, а тато покійний каже: —Кого ж ви вибрали?

—Та ж, каже, вибрали генерала Павла Скоропадського.

— Ну, каже, ви вибрали „Шкуропадського." За що ж ото людей б´ють? Що економію пограбили?

—Та ж він, каже, стоїть за панів! Хіба ж він за селян стоїть?

Жінка з боку: То, як по розумному, то нащо було їх, економії, розбирати? А то ж все розтягли, перевели його.

Від.: Попалили. О, що та революція зробила! Близько нас такий був поміщик. Дивись, крутиться в голові, забув — Таткунча, мабуть. Наш парафіянин був, 6.000 десятин мав. Ну, то що ж? Він ще за царя автом їздив, з Америки виписав. І все було, як до церкви їде, то проз нас їде, то кури які не будуть порозганяє. Летять! Ну, й що ж. І цей ж, правда це вже не був той поміщик бо цей помер раніше, в 90–их роках, а його жінка передала економію на монастир. То величезний монастир був, монахів скільки там було! І вони самі працювали. Монахи все робили. А прийшла радянська влада, все розграбили, все знищили й церкву розібрали. Що там було, скільки там домів було і пасаж так званий був, де обучали коней, бо вони мали кінний завод і до війська коней готували. То й те розібрали. Ой, горе. І то ж керівники —комнезами, КНС наше.

Жінка з боку: Якби ж був найшовся такий господар, що сказав, що потрібний, а що не потрібний. А то так —кому, що придумалося, те й робив. Чи воно не добро було, чи на зло —ніхто про це не думав.

Пит.: *А як наші селяни жили з російськими селянами й німцями?*

Від.: Німці, ті, що близько нас були, вони не були бідними. Ми не знаєм, як вони жили, а тільки знаємо, що вони не служили в війську. Москалі, то з москалями ми жили у такій „згоді," що вони через наше поле не могли їхати на базар до містечка. Якщо їдуть, то їх і поб´ють, і осміють і завернуть. А, як їдуть, то 10 підвід найменше. А в село то ніхто не являвся ніколи.

Жінка з боку: З москалями не дружили. То вже як стала радянська влада, то там став район, то вже мусили туди йти.

Від.: Район став. Москалі ж і управляли.

Жінка з боку: Там і лікарня була. В нашому селі школу побудували —семилітку. А там —лікарню.

Від.: Семилітку побудовано в 1908–му році, то були земські школи, так звані. Наші селяни виходили на вільні землі за царя. І наш брат найстарший вийшов на

мордовські землі, за Волгою. То Мордовська РСР за совєтів. А колись, як воно там звалося, не знаю. А в нас було прийнято звати мордовські степи. То наші селяни виходили туди й наш брат найстарший вийшов туди. Це було в 11–му році. Як виходили в Акмолінську область, Сибір, то виходили в 1908–му році. Туди ото й дід Сидір виходив, і нас дядько Антін вийшов.

Жінка з боку: Їх багато виходило шукати простору.

Від.: І виходили вони там на стале поселення. З їх податків не брали, а будувати ліса скільки хоч. Рубай будуй собі. Треба землі, як каже дід Сидір, поки радянська влада прийшла, землі не ділили. Скільки зайняв, стільки роби. І більше, казав, займалися скотарством. Скотини дуже багато було. А в 21–му році наш брат повернувся з–за Самари, бо як радянська стала влада, мордвини стали організовано нападати на поселенців. Українців не займали. Але ж і українці боялися, бо ж не було влади. Банди й там ходили. А до того ж 20–ий, 21–ий роки великі неврожаї там були, то поверталися. Поверталися на Україну. Дуже багато їх поверталося. То їхали по три, по п´ять підвід, верблюдами, кіньми, корови гнали, верблюдів гнали й ото їхали шатрами. Так, як ми їхали в Німеччину. Приїхали ото в 21–му році, трошки пожили. Тоді організувалися. Правда, вони не організувалися, їх організвували, так як ніби, як артіль, вони казали.

Жінка з боку: СОЗи.

Від.: Чи СОЗи. Отаке щось. Але що ж? Вони побудували хатки, дала їм в борг держава інструменти й гроші — тільки працюйте. Але ж працювати не схотіли, порозліталися, побросали, пороз´їжджалися. Наш брат виїхав аж на Кавказ. Там оселився і там жив поки. Писала внучка, що помер на 92–му році. Він на 20 років від мене був старшим. А як воно тепер там? Бо на Кавказі жилося не то, що на Україні. Я їздив у 39–му році до брата, то там колгоспи жили ай–яй як. Там по сім кілограм на трудодень видавали. А на Україні — по півтора, це як три кілограми пшениці та жита, то це саме найбільше. Це самі найбагатші були колгоспи. Ой, горе, горе. А там по сім кілограм видали на трудодень, і кожний вже мав свій ровер, кожний мав ровер такий, як належить. Добре жили. А брат жив в радгоспі. Працювали. Там багаті радгоспи були, багаті колгоспи були, не то, що на Україні.

Пит.: А як на Україні був голод, чи українцям було відомо, так як у Вас, чи в Росії був голод, чи ні?

Від.: Ніхто про це нічого не знав.

Жінка з боку: Нічого ніхто не знав, але там не було голоду, бо як ми вже були в Німеччині, то там були з–під Москви. То я розказую, що голод був, бідували дуже, умирали ж скільки, а вона каже: — У нас голоду не було. Ми не знаємо нічого. — Вже старша жінка. Каже: — В нас голоду не було.

Від.: То певно, в Москві нічого цього не було. На Кубані, кажуть, що було.

Жінка з боку: Я їй кажу, що в нас як матерії за рік три метри достанеш, то це дуже добре. А то ж нема, не привозять в село. В Донбасі вже було ліпше, а в селах — ні.

Від.: А що в Донбасі було ліпше? Як ти хочеш достати матерії, то стань, три дні постій в черзі. Якщо не витягнуть тебе мертвої з черги. Що там доброго було в тому Донбасі? Трошки ліпше, бо робочі райони.

Пит.: Як Вас перший раз арештували в 32–му році, як в´язнів годували?

Від.: Раз нз день давали черпак баланди тієї, що там нема нічого. Хліб — 400 грам. Отак візьмеш, а з нього тече вода. Ото вся і їжа. Отак ото годували. Ой, Боже. Я ж кажу, що в в´язниці вмирали. Боже, ізбав, скільки їх вмирало. І як уже в Харкові стали на працю ганяти. Виснажені ж, до півсмерті. А то ж хіба ж там годували! То ж 400 грам і там давали хліба, й один раз баланди. Що ж то за годівля була? Ой, горе. Якщо мав гроші в 33–му році, то вже міг купити кілограм хліба — як вони звалися?

Пит.: Торгсини?

Від.: Торгсини, за п´ять рублів можеш купити п´ять кілограм хліба.

Жінка з боку: У кого було золото, срібло, то на муку, на пшоно міняли.

Від.: Ото ж. У кого було за що?

Жінка з боку: Воно ж було прислано з Америки. Торгсини повідкривали й вибирали оте золото, що в панів.

Від.: Так було. Ай яй. По Харкові скрізь там, де я був, овес лежало більше як оця хата, ячмінь, кукурудза — більше як оця хата лежало коло путі на станції Балашовка. Горобці паслися, граки паслися, а люди гинули з голоду.

Жінка з боку: Горобці паслися, граки паслися, усе гнило, а в людей позабирали. Бо то все була боротьба з націоналізмом. Щоб націю знищити. Українців старалися знищити. Бо де українська мова трималася? На селі. Де українці трималися свого? На селі. Уже ті, що повтікали при першій колективізації в Донбас, приїжджай і закидає, вже не каже „оселедці" а „селёдки." Таке було. І в Донбасі ж переважно говорили на російській мові. І в Харкові також же. І ми, нас нещасних 1.800 осіб приправили, і до нас говорити на російській мові. Між нами там були москалі, але може саме більше 10%. А то ж самі українці були. А хто ж там до нас говоритими по—українському? Отаке воно робилося і за царів, таке воно робилося і за совєтів.

Пит.: В 32—му році в чому точно Вас обвинивачували?

Від.: За невиконання поставки. Наклали на мене, я мусив вивезти 1.500 пудів. Де ж я його візьму, як його вже давно вивезено? І ще до того — що ж я можу возити, як уже нема нічого. Останнє вже віддав. Тоді мене заарештували. Оштрафували за те, що я не виконав, на 3.000 рублів. А тоді, як я кажу, де ж я візьму 3.000, з чого, відкіля? То, значить, все забрати. І крісла забрати, і столи забрати. Оставили самі стіни голі, й одежу забрали. Таке робили.

Пит.: Те, що наклали на Вас 1.500, то цікаво знати, до колективізації в добрий рік, який був у Вас урожай?

Від.: Може я мав найбільше, як я господарив сам, 1.000 пудів. Але це найліпший урожай був з 12—ти десятин. Я не сіяв багато. Буряки садив, кукурудзу, соняшники, кавуни. Але ж приблизно так до 1.000 пудів хліба мав. Вивозив. Бо що ж, для своєї родини хватало з мене 150 пудів, 150 пудів, то на рік хватало. Ну, для коней там треба було, для корів, для свиней ще яких 150. А решту продавав, вивозив. Ну, мене пущено, пожили добре. Мене пущено було, чим жити. Пташок багато тримали, вівці були, свині були. Все було. Але ж не дали там жити. І яку ж ви мали корість, як не пущено було. Скільки ж хліба було, а скотини скільки продавав.

Жінка з боку: Бувало на базар привеземо, ніхто не хоче брати. М´яса, курей, все було.

Від.: Та ще прийде якась, каже: — Синя курка. Вона назбирає качок, наріже штук 15, 20, бо по 100 штук качок вилуплювалося, то вона ото наріже, повезе, то дивиться: — Синя, каже.

І чоботи 12 рублів коштували, 12, 15 рублів — гарні вже чоботи можна було купити. І одежі досить було. Бо взуття було англійське, так звали англійські чоботи. Та були вироби й свої, в наших чинбарнях виробляли. При НЕПові добре жилося. Пожили люди при НЕПові. Ті, що хотіли робити. У 23—му році люди на панські землі виходили. А тоді до них на хутора на панських землях прислали з Подолля, з польського кордону, найбідніших. І поселили тут, на хуторах. Десь п´ятеро родин, шестеро родин, отак розміщали по тих хуторах. А тоді, як прийшов час, то ці почали їх розкуркулювати. Волинячки, подоляки. Отаке робилося там, на Харківщині.

Пит.: Отже, це з Волині чи Поділля Вас розкуркулювали, чи навпаки?

Від.: Так, наших людей, тих, що повиходили на панські землі в 23—му, в 24—му році, в 22—му. У тих роках вони займали по 12 десятин, але робили й мали. Гарні хати побудували.

Жінка з боку: Все близько було, гарна земля, гарно робилося. Але прийшли й все понищили.

Від.: І сліду не осталося по тих хуторах. Знищили все. Зрівняли з землею, та й — користь мали. А земля пішла в радгосп. Радгосп почав обробляти.

Пит.: Ви раніше говорили, то по Вашому якихсь 70% населення вимнерло в Ваших сторонах.

Від.: Так. Може, не було 70, але 50 — то вимерло. По тих селах, що я знаю, то не менше як 50% загинуло з голоду.

Жінка з боку: Є цілими родинами вимирали. На цвинтар вже не було кому їх вивозити, то закопували коло хати.

Пит.: Вибачте, чи можна додати, що Ви — дружина свідка й додати рік Вашого народження? Це для документації.

Від.: Її? Та я не знаю, чи вона схоче.

Жінка з боку: Та я ж неграмотна.

Пит.: Щоб було записано.

Від.: Та вона записана так, як і я — з 99–го.

Жінка з боку: Те, що я переживала, кажу, що переживала.

Від.: Тоді, як я сидів у в´язниці, вона дуже багато пережила. Дуже багато.

Жінка з боку: Бачила, що в Ізюмі робилося, бо все шукала його, бо ж погнали, хто зна де погнали. То в поліції повно їх, скрізь повно, бо ж забрали їх поголовно. А як вивезли вже на Харків, то я вже не могла туди, бо ж в мене дитина мала ще була.

Від.: Та як би ти тоді їхала, як із сіл не пускали?

Пит.: А пам´ятаєте, як у Вас завелася паспортизація? Це вже було після голодівки?

Від.: То вже було після голодівки.

Пит.: Чи в Вас було в пашпорті написано — „куркуль?"

Від.: Ні, цього не було. Написано було, що українець. Українець, з такого то року. І пашпорт видавався на три чи на п´ятеро років. Ну, що ще? По моєму, що вже все.

Пит.: Щиро дякую за цінні свідчення.

Case History LH41

T. Hohol', b. 1906 in the small town of Stara Synyiava, a district seat, which had a sugar factory, in Khmel'nyts'kyi region, also tells life story of her late husband John Hohol', b. August 17, 1891. The husband worked in the local sugar factory, while narrator stayed home. After the revolution "there was NEP, and things weren't bad then. Things started to get much better, and people lived well. It was all just like America, you could get whatever you wanted. There were gold coins and all kinds of money in circulation. We got married in 1924, and in 1928 they were already starting to lean on the peasants, starting to take out the grain, and in '29 it was worse still. Then they started sending people to Siberia. Some were sent and there were others whom people didn't let them send. The people started defending them." Narrator's parents and other relatives were dekulakized. Narrator tells of a women's revolt in the village and subsequent arrests, gives detailed account of the abuses committed by the *komnezam*, and describes life on the run in the 1930s. By the onset of the famine, "Anyone who wanted to leave had already left. They looted the village 100%. Nothing remained in the village... The famine began in the Spring. It began in 1932. It wasn't as bad in '32 as in '33. But even then it was bad enough. That famine had already begun, and those *bidniaky* (poor peasants, here, those organized by the authorities) went around the village, they did the robbing themselves. They tore down whatever people had built up and paid nothing. People were thrown out of their houses and were all taken to one house. The men ran off, and the women and children were all taken to one house. Already there was no place to sleep on the floor, they had made shelves and people were also sleeping in the attic. And what did you get to eat. They wandered, begged for a sugar beet or a potato, and that was it... When spring arrived they started to take these people away in wagons. They died without end. Whole villages died out. They took them without anything, with nothing, just took them, and that's it. My husband was gone and I wanted to die too... They took (the bodies) to the cemetery and just dumped them out because there was no one to bury them..." Narrator adds that, when horses died, people quickly stripped and ate the carcasses. Those who took the grain had rations, but there was nothing for anyone else to eat. Recalls the pikes, destruction of stoves and general brutality of grain searches. Narrator was saved by an uncle who gave her some peas, which lasted until they gave 200 g. of bread and half a kg. of flour for work weeding the beets. The bread was made out of peas or something. "And this is how they killed off the village. And what happened? People ate people. And there he comes. I went to that village to look for something, and there was a corpse lying. He went to a dead body, cut it up and ate it. Then he himself died. He himself died next to that body. So, in our village a mother even killed her child, which my uncle saw with his own eyes, how she cooked and ate her child. She killed her own child." Narrator relates other cases of cannibalism, including her father's narrow escape from those who wanted to eat him, and states that the Germans attempted to determine the number of deaths in the villages during the 1930s. Narrator also describes later events and husband's experiences, gives detailed information on the mass graves at Vinnytsia and repeats the stories her grandfather had told her about his life as a serf.

Питання: Свідок свідчить про це, що разом з чоловіком пережили при советах. Будь ласка, подайте ім´я і прізвище Вашого покійного чоловіка.

Від.: *John* Гоголь.

Пит.: В якому році він народився?

Від.: Він народився в 1891–му, 17–го серпня.

Пит.: А Ви в якому році?

Від.: А я народилася в 1906–му.

Пит.: З яких сторін Ви походите?

Від.: З Волині.

Пит.: А з якої області?

Від.: Область була Хмельницька.

Пит.: А район?

Від.: Синява Стара.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Чоловік працював у цукровій фабриці, а я була вдома.

Пит.: Це містечко було чи село?

Від.: То таке містечко маленьке. Там фабрика була цукрова.

Пит.: Це в Старій Синяві?

Від.: В Старій Синяві.

Пит.: Чи Ви щось хоч трохи пам´ятаєте про революцію?

Від.: Революцію я пережила. Як вона почалася. Події в ній, що батько воював. Як приходили всякі такі: то поляки, то якісь деникінці, то ретлюрівці. Всі ці переходили. То я цих всіх їх пам´ятаю. Чому б я їх не пам´ятала? Та ж тоді переживали люди.

Пит.: Ви тоді маленькі були ще?

Від.: Ми тоді вже були великі. Я знаю, мій батько був ще не прийшов додому, як вже ця революція почалася, і вже почали розганяти цих дідичів. Тоді вже батько вернувся, як вони вже все це переробили. Тоді вони після тієї революції дали всю землю для людей. Ну й тоді воно було так не зле, бо то був НЕП, то тоді було не зле. Люди дуже добре піджилися і добре жили. І все було, як в Америці, що ви хотіли. Золото „ходило" і всякі гроші „ходили." Значить, ми поженилися в 24–му році, то вже в 28–му році почали обкладати вже селян, стали вже вивозити збіжжя, в 29–му році ще гірше. Тоді стали на Сибір вивозити людей. Цих вивозять, а ті не дають, щоб вивезли. Стали боронити. Ну наїхала така бригада, на конях, і вивозити хотіли цих куркулів, а люди не хочуть віддати в селі цих людей. І стали їм засипати піском очі, солею на них кидали, піском на них кидали. Мій якраз чоловік приїхав з фабрики, він працював у цукровому заводі і там був бухгальтером, то він рано їде, а ввечері приїжджає, то 12 кілометрів. І він мав таку тачанку й коня. І він тільки в двір заїхав, а їх набили там баби, вони тікали. Вони прискочили до нас, і чоловік зліз з коняки, а вони взяли цю коняку, сіли і поїхали на нашій коняці. Тоді я хочу йти, чоловік каже: —Не йди. — Я хочу піти подивитися. —Не йди, каже.

Якось трохи він ліг відпочити, я пішла. Дивлюся, що він на нашій коняці їздить. А мені було коняки шкода. Вона була вагітна. Я його взяла за ногу й стягнула з тої коняки. Того, що їхав на коневі. Та й кінь побіг додому. За яких може пройшло трохи часу, я не знаю, і вони приїхали. Як ми полягали спати, то прибіг сусід і каже: —Щоб ви знали, скільки наїхало в село якогось війська, не знаю навіть хто —а він був секретарем сільради —я, каже, біг, то так мене гарапником злупили на дорозі.

А чоловік каже до мене: —Гаси світло, щоб не зайшли —бо ми так якось на виході.

Ми тільки поягали спати, тут у двері б´ють: — „Открой, а то откроем."

Я ледве зібралася відкрити, то вони вже розбили двері. Вони вже двері розбили, я вже ці другі, сама відкрила. Чоловік вже з ліжка встав. Вони прийшли: —Вбирайся за нами.

—Куди?

—Там тобі скажуть!

Ну то добре. Вони його забрали з хати, повели дорогою, а я попід хати городами за ним, куди його поведуть. Вони так трохи провели його, чую, там вже б´ють, стріляють, крик. Так може яких *block*–ів три, там жив прапорщик. Він був у війську прапорщиком. Вони прийшли туди так само, розбили двері стріляли там, і забрали цього прапорщика, але вони його не забили, тільки на страх. Вони їхали тими підводами, а я городами — за ними. Там ще була якась копанка викопана, я в ту копанку впала, обмочилася. Нічого не шкодить, іду далі. Як я приходжу, дивлюся, а то до школи їх привезли. Привезли до школи. Я підійшла так під хату, стою, дивлюся, одна жінка приходить, друга жінка приходить. —Хто ви? —бо то ніч. —Хто ви такі?

—Така й така. А ви хто?

—Ну а я така. А я така, а я така. Федора забрали. — Так каже: —Мого забрали, мого забрали.

Так їх тієї ночі забрали 47 чоловік зі села, верхушку забрали. Сорок сім чоловік. Тоді пригнали підводи: — „Садись, по сем человек на подвод."

І забрали їх і поїхали. Ми вже постояли, постояли.

На другий день рано треба йти до міста. Бо це район був, Стара Синява. Ми пішли до того міста. Тамечки побули в тому місті. Дивимося, що ще якийсь день чи ще якийсь, насушили вдома сухарів і відпровадили їх —у Проскурів вони поїхали. Вони в тому Проскурові, як їх забрали, якось —було це перед Пасхою —то вони сиділи аж десь до сього дня, до цього місяця, заким їм. Люди всі робили підписи, ходили по селі, що вони не винні. Мій то дістав певне за те, що я з коня стягнула його з нього, а тих забрали всіх, що мудріші. Він і так може був би попав, але то йому досить дали. Так їх тоді пригнали на показовий суд до цієї Старої Синяви. То тих посудили на Сибір, тих посудили. Трьох їх було, що дістали по два роки, але й то було досить, бо треба було їм відсидіти, ті роки. Ну, їх забрали й погнали на Сибір. І тоді вже почалося. Тоді вже людей повивозили, куркулів, накладали великі податки як не міг заплатити, то йому замикали все. Худоба реве, його не випустять, вони напитися до хати не дадуть, палити не дадуть, їсти, нічого, нищили, як попало. Вже вивезли, кого хотіли. Обграбили село на 100%. Вже нема нічого в селі.

Вже на весні починається той голод. Він два роки починався. В 32–му році ще не так, як у 33–му вже пустився. Але й тоді досить було. Вже як починався той голод, то вони, ці бідняки, вони ходили по селі, вони самі грабили, самі розбивали, все спродували за безцінок, людей виганяли з хат, то всіх звозили в одну хату. Чоловіки повтікали, а жінок і дітей в одну хату везуть. В ту хату їх везуть та й везуть, та й везуть. Вже на підлозі нема де й спати, вже зробили полки, нема де спати, вже на горищі сплять. Ну що ви маєте їсти? Ходять, просять, хто що дасть —буряк, бараболю — все.

Прийшла весна. Прийшла весна, звідти стали хурами вивозити цих людей. Мруть без кінця. І по селі мруть. Кінець. Вивозять без усякого, без нічого, везуть —і кінчено. Чоловіка нема, і вже й мені треба вмирати. Вже я не засуваю дверей, нічого ні. Це так — вивезуть на цвинтар, висиплять, бо нема кому ями копати. Коні поросиві, коняка як здохла поросива, то за тою конякою, як її вивозили з конюшні, то більш ішло людей за тою конякою, якби за яким батюшкою, що тут вмер, на цвинтар несуть. Бо всі хочуть того м'яса дістати, з тієї коняки. Заберуть усе дочиста.

Ну, вже й мені треба вмирати. Нічо нема їсти, абсолютно. Прийшла така чорна мітла в село, на вас стільки наложили, що ви не можете виплатити, то вони йдуть „пачками" по вашій усадьбі, розіб'ють вам піч, пошукають, що в вас там є, щоб ви що де сховали, то вони найдуть і все вибирають, все забирають.

В мене був дядько старий. Він був сторожем коло стиртів, то він... Зима була, холодно вже було, то він візьме гороху намиче, намолотить, спалить солому, а мені, як іде додому, гороху принесе. Той дядько мене спас. Щоб не той дядько, я була б уже тоже вмерла. Він іде додому і мені трохи гороху принесе. І так мені осталося. Через той голод я мусила трохи пережити. Тоді вже на весні нема кому нічого робити, але я вже ходжу, бо мене дядько підніс. То вони дають 200 грам хліба і пів кіло муки, щоб іти на буряки, щоб іти щось робити на буряках.

Як вони вже ходили всіх збирати до колгоспу, то й до мене прийшли, щоб я їм підписала заяву до колгоспу, але я сказала: —На мене номер не стоїть. Номер стоїть на хату. Нехай чоловік підпише.

—Його нема.

—Ну приведіть, нехай підпише. А я не можу підписувати, бо в мене номер на хаті не стоїть.

Вони мене поминули. А якби я сказала, що я не хочу йти до колгоспу, то зараз все б'ють —вікна, двері, хату —і кінець. Забирайсь, ти не маєш права тут жити. Прибігла я до сусідів, вони всі на колінах Богу моляться. Мусять підписати, бо виженуть з хати. Це таке було насильство до того колгоспу йти.

Ну вже на весні я вже на тих буряках була. Вже принезу муки пів кіла і 200 грам хліба дадуть. Я не знаю з чого він печений, з гороху, з проса чи з чого — такий маленький кусочок, такий якийсь твердий, але ти мусиш їсти, бо не маєш нічого іншого. І так до того прийшлося, що вже ніхто не може витримати цього. Несуть цих мерших на

цвинтар і висипають так на полі. Тепер дали, приїхали з району, і заплатили кіло хліба і коло пшона. То як викопають яму, то ті коні коросиві і ті люди такі нещасні, хай Бог милує, як везуть, ви знаєте, він качається на тому возі, рота роз´явив, ну дай хліба — встане та й піде, і винесуть і висиплять. А вже як ті ями викопали, то їх враз —повну ту яму насиплять, зверха трошки присиплять, а тоді, як дощспіде, то ви прийдете і пізнаєте, хто такий був, ви будете бачити, хто то, пізнаєте по обличчю, хто там є.

Ну і так вони цих людей виклали в селі до чиста. Тоді що робили? Люди людей їли. От він іде. Я іду до того села щось шукати, а мертвий лежить. Він приходить до того мершого, ріже й їсть. І сам умирає. Сам там умирає коло того мертвого. Так що в нашому селі навіть мати дитину забила, що мій дядько бачив на очах, як вона варила й їла ту дитину. Свою дитину заб´є.

Теперечка, я на городі була. Дивлюся, що мати несе на цвинтар дівчинку. Дівчинку може років шість, сім, вмерла. В мішку несе, щоб покласти. Так кинула її коло моєї усадьби і так на ту дитину впала. І вона вмерла. І двоє лежать трупами. Ще несла її, але вже не могла донести. Так несла. То було таке страшне, що не можна було виказати. Багато людей пішло зі села, не вернулося. Їх десь порізали й поїли.

Ще був такий випадок. Мій батько був у *mission*. Прийшов. Ішов додому і зайшов. Дивиться, що там палиться в тій хаті. Він зайшов до тої хати, щоб щось, може щось з´їсти. —Дайте, каже, закурити, вогню.

Тато закурив, та й сів на лаві, відпочиває, може дасть щось їсти. Він каже до дівчини: —Біжи, поклич Михайла, нехай прийде.

То річка йшла, на другий стороні там через кладку треба перейти, бо через село річка йшла. Та дівчина пішла. Той Михайло прибіг, такий великий чоловік, голова та розчипчена. У нас як вдома, то стояла така шафа й там були такі миски. Він за ту шафу пішов, узяв витягнув косу, прийшов до батька й так рукою по тій косі. Тато каже: —Я не знаю, чи та коса заржавлена була, чи вона була в крові.

А тоді він пішов з хати. То такий є коридор, а там була така комора, так у нас строїлися хати. Він так до відвірка сперся й так дивиться. Тато живенько схопився та й до тих дверей, що на поле. Замок відкинув, та й живенько голову надвір. Він вже не був навіть і кріпкий, він вже був слабоватий. Він каже: — Га. — Цей думав, що той не пустить, а той думав, що той не пустить. І тим часом тато вник смерті.

За якийсь час, чи на той рік чи щось, тато захорував і лежить там у шпиталі. Ага. Тата скинули з ожереду, він зламав ногу й він лежав уже в шпиталі. Він у колгоспі був на робіт, а стрічкою солому тягнули, складали, та й та стрічка зачепила, тато впав, ногу зломив та й забрали його до шпиталю. Я ходила до свого тата. Він каже до мене: —Ти вважай, ти хоч не заходь, бо я там і там, ну я не знаю, в якій точно хаті, бо там їх було таких три однакових. Там мене чуть чуть не зарізали.

Він мені розказав, як було. Я йду, а там колгосп, ці хати по цю сторону, а вже колгосп туди. Зібралися люди. Я пішла до тих людей. Було мені цікаво. Я кажу: —Ви мені, кажу, скажіть, до якої хати до цих належав чоловік, що звався Михайло. Він по той бік мешкав.

—О, і того, каже, нема. Він до цієї хати належав. І цього нема. Вони зарізали, каже, в них багато головів з людей найшли. Вони м´ясом торгували. Вони людей різали й торгували м´ясом. До міста носили.

Тоді вже, як чоловік відсидів в´язниці, то прийшло таке, що давали пашпорти людям. Вже йому пашпорта не дають. Він вже мусить. Каже, іди за 25 кілометрів. Підеш туди, там не приймають, підеш туди —там не приймають, підеш туди —там не приймають. Він віддав хромові чоботи і той секретар сільради дав йому справку, і він поїхав у область і дістав пашпорт. Але це вже був підкуплений пашпорт. Він вже не міг з цим пашпортом нічого. Він тоді виїхав у Христинівку, у радгосп і там поступив на полі бригадиром. Там засівали буряки, на полі працював бригадиром. І я вже туди поїхала. Я вже туди як поїхала, то я вже тоді там устроїлася. Так почалося, що в магазинера корова в полі мала теля і був дощ і вона перестудилася і вони її дорізали, ту корову. А я йому сказала, що я ці ноги, голову, це все (бо я не мала праці, як приїхала) я тобі поварю і ти продасиш, бо м´ясо він продасть, а коло цього треба робити. Він мені дав гороху, я ті ноги варила, те всеньке з голови, все, все. Я повезла у Христинівку його продавати, до міста, то вони мене, цигани, як обступили —кварта була рубель —так як йому більше вторгувала, як він те м´ясо здав. Він тоді мене взяв. Каже, щоб я в нього робила на

пекарні. Щоб я хліб пекла. Ну я й той хліб пекла, а вони пекли той хліб з вівсяної муки. Овес, знаєте. Як вони його змололи, той овес дуже був твердий, а така діжка здорова, треба 30 буханок з неї, вийде, бо то для людей всіх вони печуть. Я дуже подерла руки, кров мені стала йти з рук. Тоді я його просила, щоб він дав, щоб те решето висіяти ті лушпиння, бо не можна робити так. Він мені дав, я висіяла, але то дуже тяжко так робити. То я тоді знайшла... Ці дівчата, що приходять, то я візьму їм буханець хліба розломлю дам, вони мені вже стали бути помічниками. І нам уже стало добре. Один якийсь мужчина там працював, йому наклали збіжжя завезти до млина. Він наклав цього збіжжя і поїхав і не вернувся з цим збіжжям. Вони тоді стали перераховувати, хто тут є такий вредний. Ну, пашпорт був зі села, добилися, що в нього пашпорт не має бути, бо він був засуджений. Знову мого чоловіка засудили. Другий раз. Той вкрав, поїхав, а він нізащо попав. Ну, це я тільки за себе розказую, за всіх людей ні.

Як він там попав, вже поїхав, що я маю робити? Мене вже звідси виженуть, я вже не маю що робити. Я в нього взяла. А я ще мала право на пайок получити 20 кілограмів. То я той пайок посилала додому мамі. Я мала маму й тата йще й брат був малий. То вже вони трохи, як вже получать 20 кілограмів, то вже вони можуть там жити цілий місяць, заким вони другий пайок получать. Та й я тоді взяла в нього більше муки, більше всього він мені дав. І я їду додому. Хліб я мала, все. Господи, як я приїхала на станцію, повно народу попухлого, що страшно на нього дивитися! І що вони їдять? Я не знаю, чи ви знали, що в нас в полі ріс, така трава, звалася пирій. Вони той пирій їдять, сидять.

Я не знаю, як там вдома. Я живенько той хліб усім роздам. Треба їхати додому. Як я приїжджаю додому, то я побачила маму, що вона вже така опухла, що вже не можна на неї дивитися. І вона мене просить: —Чи ти нічого не привезла?

Я кажу, що я в місті Синяві в знайомого лишила муку, а додому я нічого не взяла, бо я ще не знала, чи я маю право прийти, щоб мене хто ще. Бо як я приходила, щоб мене не бачили. Рано Мітя, цей брат мій, пішов за тою мукою, то він як ніс ту муку, то брав воду холодну і лепушок і колотив і пив, і так приніс ту муку додому. Вже вони тим трохи оживилися.

Тоді він вже знову сидить, цих два роки відбуває. Але він уже відбуває в Маріуполі. Я беру в своєї сестри справку, що це вона бере в сільраді справку, бо я не маю ніяких паперів. І її прізвище, двоюрідної сестри, він в´язний, а я їду туди його спасати, до в´язниці. Ну ще в мене була швацька машина. Її моя тітка переховувала. Я ту швацьку машину продала. І я купила за ту машину якесь порося, і приїжджаю туди до нього. Приїхала я туди до того Маріуполя. Він там працює в тім Маріуполі, й я не маю праці. Дивлюся, якась тачанка їде и везе хворого до шпиталя. Дивилюся —це мого чоловіка вже везе. А він там працював на якійсь фабриці й такі дошки шлові впали і побили йому ногу. Його поклали в тому шпиталі, та я не маю, що робити, та я цілий день коло того шпиталя —то в те вікно, то в те вікно, то до нього зайду, то ходжу туди, то туди. Так я й ходжу коло того шпиталя. Але мене замітив той доктор. Паламаренко він звався: —Що ти тут робиш?

Я кажу: —Нічого не роблю, я приїхала до чоловіка.

—Ну, але ти, каже, знаєш, тут одна жінка йде вагітна до шпиталя. Може б ти заступила її? На місце її? А там такі *nurse*–ки —подай води хворому, знаєш, то подай хворому води. Ти будеш тут її заступати, бо вона є *nurse*–ка.

—Ну й добре, буду.

Мені ще тільки 23 роки. Я ще не бачила нічого. А я буду робити, бо тут дуже добре, бо чоловік тут є.

Ну, наразі умер чоловік, Літвінов. А там так —два дні поробиш, день поробиш —два дні будь удома. Мені тоді зле: я хотіла б кожний день щось робити. Так той Літвінов помер. Вони кажуть: —Біжи принеси ті ношки й ми його, винесемо туди, на ті дошки.

Okay, чому, що там нас чотири взяли, він закритий, принесли. Так вона його викинула, то в нього руки зв´язані, то зв´язаний, а вона з нього все здирає і каже до мене: —Це він умер на моєму дожурстві, а як на твоєму дожурстві хтось вмре, що б ти так робила?

Ні. Я зараз піду туди високо й скочуся до того, до моря, але я не буду коло вмерлого робити. Я його ніколи не бачила. Я до нього буду дотулятися? Ні, більше я тут не роблю, більше не прийду, піду втоплюся. Але нині мушу добути той день.

Прийшов лікар на обхід. Подивився, подивися — кличе мене зайти до нього. Я заходжу. —Чи ти хвора?

—Ні.

—На тебе Літвінов повліяв. Ти тут робити не будеш.

Я думаю: — Правду ти знаєш, що не буду, бо я ще ниньки один день і більше не буду.

—Ходи зі мною. — Я приходжу. —Ти бачиш ту бару?

—Бачу!

—Ти бачиш той флаґ?

—Бачу!

—То є дитячий садок. Ти там будеш працювати. Іди туди.

Я пішла на той дитячий садок. Там мене прийняли. Там мені весело. Діти бігають. Їсти є що. Варять. Там можна жити. Ще й гроші платять трохи. Я на кухні працюю. Добре. Вже мій брат пише (в мене було два брати, один також з дому втік) що він в літейньому(?) заводі робить і так йому тяжко, що він вже не витримує. — Ну, приїжджай сюди, тут кухня, яка хочеш, тут самі ж комуністів діти.

То не були такі бідні, що в селі, тих колгоспиників, то партійців діти. Вони не знали, що я там укралася, то не моя була справка, той папір. Я так з тими дітьми. Аж приїхав мій брат. Я його встроїла в поліцію. Він вже поліцаєм працює. А я піду отримати хліб, а черга за тим хлібом страшна! Я накину халат, прийду: — Абраша, до дітсадка чотири буханки хліба! — Скільки мені треба. Він мені дасть. Я занесу просто в поліцію. Викину там їм. Вже мій брат не простий поліцай, а дожурний, по телефону. Там пожежа. Він посилає пожежників. Я вже там хліб несу. А я йду до другого магазину. Там получу хліб для дітей. Ну, пішло життя на 100%. Є що їсти, то й Абраша прийде на обід, та й другий прийде до нас на обід. На раз мого чоловіка переводять у Харків. О, я втікаю додому. Його вже перевели в Харків, там вже було паршиво, там був дуже страшенно великий мороз. Ну, але я якось туди до Харкова доїхала, там привезла йому трохи того, якогось м´яса, сала. А там такий був мороз, що жінки на плечах носили воду, засуджені жінки, на коромислах. І там строять, а то сходи, голі, вони, та вода хлюпаєтсья, то на тій сходині вже так кругло є льоду, бо ви візьмете воду, піднімете догори, то впаде вам сніг, чи не сніг — а вже лід. То як вона йде, йде, поруччя нема, спотикнулася, як пішла, та й вже кінець. А той, що зверху лежить, ну я вам так потолкую, так як вони строять, ті прикручують, ті залізяки, без нічого. Бачите, і в Америці так. Він там будує, будує, будує, замерз і скотився. Ну, якось мій чоловік пішов до того прораба, і той прораб його взяв унизу смолити підлогу й класти цеглу. Ну, вже як не є зимно, але не на полі.

Як він там скінчив, то ще взяли його на перемичку в Дніпро. То він так ожив у Радянському Союзі.

Пит.: Що таке перемичка?

Від.: Перемичка? Дніпро гатили, знаєте. Знаєте, як Дніпро гатили? На ту перемичку. Та там вони його гатили. Та вони рибу ловили. Та мали вже тієї риби. І на нари. То вони тією рибою так і жили. Всі ті в´язні. І там він перебув. Ну, що далі? Вже скінчив. Скінчив він. Це вже все якось перейшло, й він приїхав до Києва. Приїхав до Києва, а взяв свого шваґра папери. Пашпорт і папери вже свого шваґра взяв. Він строївся в вагон-ресторані в Києві. Так якось за ним там пощастило, що то вже не довго було, що вже почалася війна. Як почалася війна, то ми приїхали додому. Вже не їхали, а пішки прийшли. Як вже прийшов цей фронт. Як ми прийшли додому, нічого ми не застали, тільки обдерти хату. А в нашу хату посадили були доктора ветеринара, і він нам затримав хату й задержав хлів, бо коні приводив туди до хліва й задержав магазин на дрова — складав, так що тільки одну клуню розібрали. А то все так і було наше господарство. Ну ми відремонтували. Як ми відремонтували — чоловіка старостою в селі наставили. Ну вже знову почалося якось інше життя, але страшне дуже, бо ті німаки, вони тобі можуть розстріляти кого хочеш, бо ти з ними не договоришся, він не вміє нічого говорити з ними, бо то їхня мова. Ну, а перекладачем — він не знає, може він йому каже це, а той каже друге щось. Ні? Теперечки, коли вже почалася ця друга війна, почали вже відступати ці всі, він каже, що я вдома вже не лишуся, бо тоді я наївся того добра, що я остався ще живий, а все село вимерло, а тепер, каже, я вже більше не буду лишатися в селі. Ну то ми мали вже. А наших коней забрали до колгоспу. А наші

коні були породисті. А ті коні, вони розвели наші в колгоспі. А ними їздив голова сільради, тими нашими кіньми. Як ми прийшли, ми забрали своїх коней. Бо всі знали, що наші коні. То вже не ті були, що вони в нас забрали, бо то роки пройшли, але від тих коней коні були. То ми мали троє коней, забрали. Забрали, взяли віз і ми так виїхали й допали аж — весь час ми їхали кіньми і возом — і приїхали аж до Німеччини, до Ланцгугу. І тоді вже як ми записалися на комісію до Америки, то ми те вже все продали і так нас перевезли сюди пароплавом. І то він був до сих пір.

Він тут працював у фабриці, але він привіз ту хворобу звідти ще. Він все болів легенями, він там застудився. І тоді йому стала одна легеня всихати. І всихала, і всихала і він тої хвороби, що звідти привіз, мусив оце померти, шість місяців, як його нема. Ну а я осталася, ще чекаю свого кінця. Ліпше було б уже в голодівку вмерти, щоб вже не жити в ту голодівку.

Так, а ці — вони дуже страшно нищили. Навіть таке було. От вони хочуть вас ограбити піти. Вони навіть як зігнали людей до колгоспу, то вони дивилися, що вони ще вас не перевірили, не ограбили, то вони вас викинуть і прийдуть до хати. Кажуть, що ти не підлягаєш до колгоспу, бо ти куркуль. А були навіть такі, був Сидір Синуців, він називався. Він пішов до одних. Його вже вдома не було, тільки була жінка й дитина ще вдома. Йому щось тоді хотілося зайти. Він пішов сам, нарвав колосся. За два колоски, за три, як у вас знайдуть у хаті, то вас засудять на вісім чи на десять років. Знаєте, колосся жита. І він пішов до тієї, до Бондаревої Мотрі. Виліз на піч, викинув колосся звідтам, і каже: — Дивися, вже куркулька ходила колосся різати на поле.

Вона не була, вона не бачила того колосся, вона вже спухла, ноги спухли її, вона вже боїться, що вони в хату заходять. Взяли ту жінку й погнали й засудили її на п´ять років. Як її на п´ять років засудили, то вона таки вернулася якось додому. Якось вона там ожила. Вона де йшла, то несла руку на грудях і молилася Богу, що йому Господь дав таку смерть справедливу, як він мене несправедливо засудив: — Я не була в полі, не рвала колосків. — Але так якось вона Бога вимолила, бо Бог таки є на світі.

Вже теперечки, як я була в Америці, я дістала листа, що той Сидор був об´їздчиком. Зібралися люди в колгосп на працю, на подвір´я зійшлися. А він їхав на коневі на сідлі, спустив ногу. А горобець йому як фуркнув у вухо тому коневі, той кінь сполохався, розніс по полі на костомахи того Сидора. А вона ще жила. Отак є! А вона ще жила. І ті самі, що ходили нас грабити, вони подохли як собаки, їх до хати ніхто не хотів пустити.

Там був такий Архип. Ви його нагодуйте, напійте, а він пішов до хліва — вивів корову. Та корова не одна. Є п´ятеро, шестеро дітей. Жінка йде, плаче, діти плачуть. І корова пішла на базиль. То той Архип вже тепер, як мене вдома не було, то мені писали з дому, що його сестра до хати не пустила. Він умер в неї під плотом, на дорозі, не схотіли вже люди. Та й каже, йшли люди, вона каже, діти йшли, а то люди йшли, каже: — Це той ідол, що в нас пшоно висипав з гладущиків. І так, каже, під ровом здохнув він.

Цвинтарі вони понищили. Тепер вони мені пишуть з дому, що вони якісь пам´ятники ставлять. Для мене то дивно. В нас був цвинтар, і була така дорога, була така велика канава. Вони пішли, забрали хрести, декотрі були камінні, навіть такі, що мій дід з Почаєва спровадив, такі камінні, гарні хрести, що багато таких було хрестів. Не тільки мій дід. То вони в ту баюру повкидали ті хрести й засипали. А ту решту, як були дерев´яні, то люди самі попалили, а дерево порубали — і в піч, бо треба було палити: їсти вечерю, годувати свиней, корову, хто що мав. Не було з цвинтаря, й знака не було. Мені тепер дивно: вони мені пишуть, що вони будуть ставити пам´ятник зверху гробів батьків, бо тепер батьки недавно померли. Хіба так, щоб корова чухалася, прийшла. Бо як вони там ходили, то певно йще ходять. Я знаю, як тепер той цвинтар виглядає? За моєї пам´яті він виглядав так.

У нас була церква. Вона була стара, уніятська церква. Її пересвятили на православну церкву. Але був голова сільради, такий молодий. Вони як хочуть щось розібрати, знищити, то вони прийдуть до школи, до тих дітей, що там, малі діти сидять, і кажуть: — Ви підписуйтеся над цим.

От вони написали, щоб знищити церкву, щоб не було церкви, щоб підписалися ці діти. Діти не знають, на що підписуються. Бо люди не хочуть. Але воно так само зветься. Він там зветься, скажемо, якийсь *John.* Батька й матері прізвище. І прізвище

кожна дитина має. Але воно не пише, скільки воно має років. От вони напишуть цілу листу, й вже приїжджають нищити церкву. Голова сільради був навіть свій, але він не був дурний, якийсь був мудрий. Каже: —Ні, ми не дамо церкви розібрати, тому що нам треба сипати хліб у церкву, а церква є стара, уніятська, так що, як музей може бути. Щоб вчилися молоді, як її могли тоді поставити з того дерева ту церкву.

То дерев´яна, висока, ще й хрести виносили, ногами, на ту церкву. Зняли вони ті хрести з церкви й зробили з неї, що сипали той, хліб зсипали. Але не розібрали. Так церква осталася. Вони її пограбували. Все з неї забрали. Геть чисто. І ті святі подерли, побили. Деякі люди, як там близько були, то крали їх і ховали, ті образи, бо то дорогі були. То старі люди робили. Те все не було таке яке–небудь дешеве. То навіть ті самі вже, що в комнезами записані, то їм було шкода, що вони забирають, грабують. Вже як прийшли німці, вже мій був чоловік старостою, знайшов десь попа, бо попа не було вже де найти, і церкву відробили. Відновили, зробили новою ту церкву, але ще до того часу, то в нас був такий піп, що був паралічем розбитий. Вони його не могли засудити, бо він не міг ходити, а його прийняла жінка. Така сама, що не могла ходити. А люди підтримували, щось йому занесуть їсти. Вони його візьмуть на віз, відвезуть за село і викинуть, щоб він умер. А другі їдуть, буряки возили чи що — назад до тієї жінки привезуть того попа. Ну й так він у нас завалявся той піп. Так що в нас в селі були діти хрещені. Але вже як той піп помер, може вже не було років вісім його, то всі діти були нехрещені на селі. Як уже мій чоловік привіз цього попа, в мого сусіда вмерла сестра. Він привіз його нииьки до церкви, але він хоче, що він завтра йому ховав сестру. А це в сусіда. А в брата дитина не хрещена. Я думаю, коли він вже тут є, то нехай хоч дитину охрестить. Бо я не знаю, що завтра буде. Завтра похорон, то буде багато, а ниньки ще рано. То як я принесла ту дитину хрестити, то така колійка стала жінок з дітьми. Я не знаю, куди їх привели. Тільки я їх тоді охрестила з тим. Один чоловік і я. По четверо, по троє, по двоє. Хрестить і хрестить і хрестить.

Ну і тоді вже село ожило. Вже трохи є священик. Вже як хтось умирає, вже паску святили. А то було як треба паску святити, то церква замкнена, то вони накладуть дуже великі гроші, але люди склалися. Склалися, посилаєм дві жінки до Києва. Вони поїдуть, а там у Києві десь найдуть дві, три буханки хліба. Там посвятять, і тоді по кусочку роздають людям цей хліб. Але вже останній раз якось дознались ці — комсомольці — і засіли їх. Як вони йшли, то вони в них видерли, ще й побили. І цих жінок арештували. І ці жінки до ниньки не вернулися. Осталися в Вінницькій ямі. Ви чули за Вінницю, за яму?

Мого чоловіка сестра була. Вони зробили з неї куркуля. Ну і обклали з неї щось багато платити. Вже не було як витримувати: чоловік утік, а її вивезли з двома дітьми за село й викинули в сніг. Вони в тому снігу були й їхали з другого люди села, забрали її до другого села. Був мороз, зимнота, вони ще роздягають, роззувають вас, здирають, що ви маєте на собі, бо куркуль, щоб пропав. А тоді її там відтерли, вона осталася жива, й якось ще ці діти осталися, певне ще якось довго на морозі не були. А той хлопчик може мав яких років 12, але він якийсь був малого росту. Може мав більше. То вона осталася з тією дівчинкою там, у них. Але вони мали трохи грошей якихсь коло себе. Вони не були зовсім голі. Десь ті гроші трошки були виховані. Той хлопчик покинув і давай іти в світ. Його зловили. —Куди ти йдеш?

—Я не знаю, куди я йду.

—А звідки ти є?

—Я тікаю з дитячого садка.

—Чого?

—Бо мене такий і такий побив. Я не можу там бути.

Вони його взяли до дитячого приюту. —А як ти звешся?

А він каже: —А я звуся Зорки.

—А яке твоє прізвище?

—Берізка.

Зорка, бо він вродився, і його мати поклала в лісі під кущем, під зорею, а прізвище Береза, бо він лежав під березою. Розумієте?

Пит.: А скільки йому років було?

Від.: Дванадцять.

Пит.: Такий хитренький.

Від.: Такий хитрий, бо вже добре набили йому голову. І вони його взяли до цього приюту і виховали його на свого. Школу йому й дали. Вони вже знали, що він є без батька й без матері. Знаєте? Він почав ту школу й виховали його. Бо вони виховують на те, щоб стріляти. На таких. А його виховали, щоби він був машиністом. Знаєте? Машиною їздив. Він так їздив тією машиною аж до цих пір. І тепер ще він є живий, але вже буде вмирати, бо вже дуже хворий. А вона, та мала, виховалася. Трохи це все перетерлося. Прийняли її до колгоспу, бо вона не має нічого. І вона вже пішла не в своє село. Пішла в друге село. Встроїлася там. Ну й що... Вже таке тихо, вона в колгоспі працює, нічого. Її цей чоловік узяв, приїхав додому, в відпуск. Як він приїхав у відпуск, вони відкрили бараболю колгоспну. Вона була померзла, і нагодували коней. Тих щось 36 коней за одну ніч здохло. Хто то їм так зробив? Хто винен? О хто? — Матвій винен, бо він приїхав додому. То „враг народа." І взяли цього Матвія арештували заніщо, й його знайшли в Вінницькій ямі. За те, що вони нагодували коней колгоспні, що вони подохли, то Матвій був винен. В них все таке винне було: ти не знаєш, і не був там, а тебе зарештують і заб'ють і „ворогом народу" зроблять. Вони того не знають, що вони все були ворогами, а хтось був ворогом.

Вони розбили. Там було село Шрубків. То як ви прийшли в той Шрубків, то може одна хата десь була ціла, а то все було повалене й понищене. Ще як мого чоловіка забрали в ту Христинівку, то вже там людей не було в тому селі, тільки чорний флаґ стояв, а як хтось був, то він ходив такий, як діжка спухлий. А вишні зародили, то вони нас з радгоспу возили туди вишні рвати. Скільки там ви нарвете вишень, то вони вам давали мануфактуру за те. То ви там як прийдете в хату, то ви тільки побачите, що там якась загоріла кров, там загоріла кров. Там один другого різав. Навіть зарізала та дівка, що мала женитися зі своїм нареченим. То свого нареченого зарізала. Бо ще хто десь вам розповість, як остався. Все понищено, все побите, дочиста знищене те все. Людей не було.

Пит.: Це в Христинівці?

Від.: Село Христинівка. Запишіть, що там чорний флаґ стояв. На тому селі Христинівка. Хай вони поїдуть подивляться на те село. Я в тому селі бачила те все село, бо я там рвала вишні. В тій Христинівці.

Нас тільки, мабуть, те спасло, що він у в'язниці, а я не вдома.

Якби Бога не було, то ви і ми були туди попали всі. Так що його мама тільки була. Батько до голоду вже вмер. Його батько був дуже бідний. В них було тільки вісім десятин землі. А його батько йще й мав брата. Але той, дід не злюбив його батька. Тому дав половину, чотири десятини землі, а сам цих чотири десятини розділив — сам собі дід взяв дві й батькові дві. В батька було дуже мало поля й він дуже був бідний. Він не мав що робити. Він пішов до двора, до пана. Він там устроївся в пана господарем. Як він там робив господарем у дворі, мій чоловік це оповідає (йому було сім років) і він пішов туди до пана лошата пасти. Йому пан платив 10 копійок на день. Він каже: — Але мені там було добре. Там була стара коняка. Я на ту стару коняку повішаю путо, вилізу й цілий день лошаки пасу.

А ввечері біжить додому, шість чи сім кілометрів. На пішки додому прибіжить. Вже як він мав вісім років, то він пішов до школи. Як він пішов до школи, то батько йому наскладав стільки грошей, що він йому купив і чоботи, і жакета, і шапку. І купив дошку рифлену, така в нас дошка була рифлена. І він його до школи, і казав: — Ти такий, як я. Ти на себе все заробив.

— А я, каже, таки думав, що я таки рівний з батьком. Як я, каже, вже пішов до школи, то я зі школи прибіжу, то я йду туди на буряки, витягаю буряки, корови годую, а нам, каже, було добре, бо батько вже там як працював, то ми мали, то ми купимо на випас, щоб приросло, купимо ялівки. То вони там виростуть, то ми маємо з них корови. В нас було, каже, дві, три корови. І вже бaьтко має заплату, і як щось у полі збирають, то він дістане більший витик і ті, каже, в нього, в пана дітей не було. Тільки були в його сестри хлопці. Він тримав. А він був сам бездітний, а таких, сестрині хлопчаки, а ті хлопчаки, каже зі мною були такі колеги. То ми в тих покоях і обідаємо обидва і все. І я, каже, виріс з тими дітьми там, в тих покоях. І так він там був аж поки до війська його не брали, з тих покоїв.

А той пан, що був сам, бездітний, холостяк, то він спродував землю. Він щось мав 3.000 десятин землі спродати. А мого чоловіка батько, то вони, яке виросло, то

пішло в двір. І вони накупили землі на літо у того пана. Як вони накупили тієї землі, і ще й дід вмер, то батькові належалося ще й тих забрати двох десятини. То в них було 18 десятин. Як прийшли росіяни, в першу чергу їх розкуркулили. Як їх розкуркулили в чергу, але чоловік був дорослий, то він від батька відписався. На три десятини йому дали. Чоловіка не могли вже розкуркулити, бо чоловік у фабриці працював і мав тільки три десятини землі. Він вже не підлягав під куркулів. То вони другим боком вже його найшли. Батько з тієї розпуки вмер. Матір вигнали. Вона пішла до доньки на друге село. Там десь вона вже з голоду бідна пропала. І так вони всі те господарство рознесли дочиста. Зробили з жебрака куркуля і розбили його. І так по них і слід не остався. Це таких куркулів вони розганяли. Так що нічого не осталося.

Ну, а він каже: — Мене то спасло, бо я ходив до школи. — Він скінчив школу. Він у війську був полковим фуражиром і наїзником, як він у війську був.

Він прийшов додому, приніс ще ті хрести, всякі заслуги, де він заслужив. Але то йому нічого не помогло, бо вони таких людей мудріших не любили. Він не був вредний. Він нічого не робив для тієї радянської влади, але вони на нього самі нападалися. Він ще мені казав: — Нічого дитина не зробить батькові, як вона лежить у колисці. Мовчи, нехай вони роблять, що хочуть, але не йди, не мішайся ніде.

Вони самі вмішали. Вони знали, що ти мудріший, ти скажеш слово, тебе дурний буде слухати. Але дурного можна запрягти та й можна на ньому їхати. І вони тоді так винищили цих людей, що ті вже пішли, аби день до вечора прожити. Я навіть не знаю, скільки того народу пропало! І був би ніхто не знав. Ми знаєм, скільки в моєму селі, той знає, скільки в тому селі пропало, ні? Як прийшли німці, то пішли по селі й списали, скільки там умерло, скільки там умерло, скільки там умерло, скільки там умерло. І такий рахунок подали до району й тим часом перерахували, скільки людей вимерло. Бо був би ніхто не знав, скільки їх вимерло.

Пит.: У Вас скільки було?

Від.: Десь, я не знаю, в нас було 1.200 дворів. Але я не знаю, щось до 2.000 у нас людей не вмерло. Точно дати не можу, не знаю, бо то давно було, то воно з пам´яті вийшло. Але то було на селах пусто. Не було людей, хати, все пусте було, позачинювано. Не можна було сказати, скільки їх приблизно вилетіло, але в кожному селі так вилетіло.

І ви думаєте, що за ту Вінницьку яму були б дізналися, якби були не німці прийшли? Ви ж знаєте, що там був парк, люди ходили по трупах. Там ще стояв ведмідь, водичка з нього бігла. Люди прийдуть, нап´ються. Вони ж не знають, що там трупи лежать. А хто то робив? Заключенний копає, тих женуть, б´ють, і цього заб´ють. Завтра других приженуть, знову той самий, що засуджений, іди, копай. Тих б´ють і його заб´ють, але всіх не вибили. Хтось мусив нарешті остатися і показати.

Ще цей Григорій. От біжіть до цього Григорія, що тутечки є. Владика Григорій. Він там хоронив їх, тих людей. Ви не були в нього?

Пит.: Ще ні.

Від.: От зайдіть до нього. Він був там. Він був там священиком. Він хоронив ту Вінницьку яму. Він знає її. Він ще може старий, не пам´ятає, але він повинен знати. То тільки люди пізнавали по одежі, знаєте?

Цього самого, що забрали його за коні, цього Матвія, то в нього був такий жакет овечий. А в нас не було ґудзиків. То знаєте, що не було сірника, не було ґудзиків. Нічого не було. Люди так жили. То в нас не було гудзиків, то він зробив з дерева ґудзики до того піджака. То він вже висів на плоті, бо вони одежу окремо закопали, а трупів окремо закопували. То вона по одежі впізнала, що він там є, але вже його не знайшла. То таке там було.

Того нещастя багато, що вже його не можна й пригадати, але все щось приходить, те що ти бачив — і певно! Що ти чув, що ти бачив його.

Ви знаєте, в мене була сусідка, Дорохова Гапка. Як вона прийшла до хати, ви не можете собі уявити, який страх подивитися на ту людину, що вона з голоду. Вона прийшла до хати, вона була зелена. Зелена, зелена. А була така груба, як діжка, а калюжа води коло порога стала під нею. Так якби то вона пішла до виходку. — Звідки ви прийшли?

— Та ж я, каже, Гапка Дорохова.

А вона недалека була сусідка, але я її не бачила, може, я не знаю, коли вона опухла. Ну вона вже довго не жила. Що за страшна та людина, нехай Господь милує. Але то не можна не неї було подивится, як вона є, тутай є.

Вас заб´ють, коли хочете, як зобачать, що ви щось маєте, щоб його з´їсти, щоб його видерти. Ви не будете мати нічого, влізуть, коли хочете, і заберуть у вас. Ви не можете нічого сховати від них. Люди, знаєте. Ага. Ну, вже кінець. А в нас було кусок города до річки. Бере мій брат гатити річку. Бере мішок муки, викопав яму в річці, знаєте, як ховали. О, ще до цього дійшла. Той мішок муки кинув і були такі коноплі, що в нас тіпали їх, те терміття. Застелив той мішок тим терміттям і закрив землею й пустив воду по ньому. Ну й так воно зимою не достали, нічого ні, а вже літом вода спала. Вже зробилося, що води мало, та наша річка. Вже люди городи посадили, все. Вже так висока була річка, такий обрив. Ми пішли, достали той мішок муки, але вже він був погнилий зверху. Ми той мішок забрали, він все рівно, бо воно прилипло, знаєте. А мука була суха всередині. То ми на Великдень ще мали паски, ми спекли. Але люди вже робили з дерева таку балабуху і святили дерев´яну паску. А хто з бараболі святив. Це в ту голодівку. А хто святив з бараболі.

А ще один раз люди домислилися піти на цвинтар. Викопати яму й там засипати пашню. Бо то на цвинтарі. Але це не можна робити вдень, треба робити ввечері. Вони викопали яму, закопали ту пашню. Як вони доставали, то щось розірвалося і висипалося. Вони не бачили. А там комсомольці прийшли. — Ага! Де куркуль хліб ховає!

Як узяли палки, як пішли, як свіжий гріб — так мертвого наверх витягали, доставали. Поховали. В нас отець був Бачинський. Його поховали. Так вони його достали, забрали хрест і покинули його на полі, що люди були засипані. Я дивлюся — чоловік іде з лопатою. Бо ви не знали, хто вмер. Ніхто ніким не нуждався. — Де ви були?

— Та ходив маму засипати.

— Та ж мама ваша давно вже померла.

— Та вже, каже, комсомольці викинули й покинули нагору.

Я не знаю, що тепер ці комсомольці роблять? Кажуть, що тепер будьто–би є хліб, що вони щось там мають їсти. Я не знаю, що. Але їм там, я не знаю, коли то буде добре. Коли вони побачуть, що є добре.

Пит.: Навіть мертвих не шанують.

Від.: Мертвих находили. Мертвих з гробу викидали. Вони не давали їм спокою.

Пит.: Чи Вам було відомо про Вінницьку яму ще до війни? Чи люди знали щось?

Від.: Ні. Тепер, як німці прийшли. Ніхто того не знав би. Щоб німці були не прийшли, ніхто був би не знав, що вона там є. Це вже тепер, як німці прийшли. То я не знаю, чи тих не карали, що їздили ще дивитися. Я чула, що будьто–би й тих, що дивитися їздили, як прийшли тепер другий раз німці, то вони їх брали дуже на тяжкі допити. Того ніхто не знав. Там був парк, було засипано. Деревця маленькі росли. Тільки вже тепер, як прийшли. Люди їздили дивитися. Правда, що я не була, але вона, мого чоловіка сестра була, то вона розповідала, що там похорон був день–у–день. Отці зі всього світа там, який де був схований — пріжджав. Бо отців не було. Вони також тікали, куди попало. Хоч він був піп, він не мав права служити десь, захований був. Крадюки несли люди десь, як знали, то охрестять вам дитину. Ніхто за ту яму не знав, поки не було війни, поки німці не прийшли. Аж за німців відкрили ту яму.

Пит.: А це друге питання. Як називався той пан, що родина Вашого чоловіка в нього працювала?

Від.: От я не можу знати, як він називався. Я знаю, що він був...

Пит.: Чи то був поляк, чи хто?

Від.: Чекайте, кого б я запиталася в селі, старих, старших людей? Вони тоді продавали ту землю, як мені може було шість чи сім років, як та земля продавалася. Я вже була, але я була дуже мала. Ну я знаю, що й ми купили, й люди купили й все село купило. А ще не вільно. Він не хотів на друге село продати, тільки в своєму селі продав на біду. То мого діда була донька на другому селі замужем, а вона вже мала тоді двоє чи троє дітей, то дід її стягнув до себе додому. Мій дід, моєї мами тато. То її вписав у своє село, то він її купив землю, може яких 12 десятин. І хутір, і хату поставив. І привів її в наше село, ту свою доньку. То я знаю, як ми були разом, як нас дід годував, як ми билися, як ми там були, бо нас було двоє. А там було в того, нас щось було шестеро чи

семеро, бо й в сина були. Бо нас дід доглядав. А мій дід, то він був, можна сказати, мамин тато, то він був більше заможний. Три таких було заможних в селі. Він хоч був не дуже грамотний, але він був уже засідником у суді. І він як треба. То таке було село, і маленьке село — 60 чи 70 дворів. Як приходило платити мирське чи чинш (це податок був за землю,) то дід разом заплатив. А йому люди відробляли. Бо він займався такою фармою, він вигодував свиней. Я то пам´ятаю, що як він привозив бочкою воду, як він виганяв яких 20, 18 відразу кабанів на продаж. То я вже те знаю, як дід то робив, на дворі варив їсти. То дід заплатить усе за те. А той пан, то всю землю продав, але вже та земля була закуплена, як я була. Я вже знаю, як вже те було, що вони продавали. Ну я була мала. Як він звався, той пан? Як цей малий, то я знаю. А цей нічого не робив. Чекайте, там якось найду ще старих людей, щоб вони мені написали, як той пан звався. То для мене буде цікаво. От шкода, що мій чоловік помер. Чекайте, він вдома покинув десь якусь... В нього є там записана пам´ять на папері. Я її не викинула, я подивлюся, як той пан звався.

Пит.: О, це дуже цікаво.

Від.: Бо він казав: — Щоб мені найти, той пан приїхав, то я який старий, я до нього пішов би служити. Я б не хотів, каже, в колгоспі на те робити, хто його заложив, бо я не хочу, щоб дурний мною командував. Я хотів би сам господарити. А як я, каже, був у пана, то мені були золоті роки, бо я з тими дітьми виріс і від пана я всю працю знаю, і від пана до війська пішов. Це було. Я не знаю, як той пан звався. Він його все споминав, але мені вийшло з голови. Я тільки знаю, що він розказував, як йому добре було з тим паном.

Пит.: А це село як називалося, де цей пан?

Від.: Де той пан? Пасічна. В Пасічній.

Пит.: Ви раніше згадували, що Ваша церква колись була уніятською.

Від.: Уніятська.

Пит.: Чи були такі селяни, що себе вважали уніятами, чи ні?

Від.: Ні, не було. Вона була перехрещена на православну. Там навіть було в якому році вона перехрещена, але я то вже забула. Але я знаю, там надпис був, що церква була уніятська. Вона була дерев´яна. Але вона така була міцна. Я не знаю, де вони дерева такого набрали, що вона ще була б стояла 500 років. А тепер розібрали. Тепер пишуть, що вже нема, розібрали її. Розкидали. І ґоля б´ють на тім місці. Але вона була б ще стояла. Вона хоч і з дерева була, люди пофарбують.

Ага, там ще такий був один, що він знімав хрести. Як уже мій чоловік приїхав додому, то відремонтували церкву. Він звався Баран. — Григорку, винеси хрести назад!

Він поніс. Церква, правиться, священик. Другі села вже не мали церков, бо багато поламали, вже до нас приїжджають, село ожило, людей повно. А як прийшли ці, росіяни знову назад, то він знову знімав хрести, але повісився. Вже як зняв третій раз, то сам повісився. Бо з дому мені писали. Вже нема, повісився. Бо три рази хрести з церкви знімав. Вилазить. Як він вилізе, та ж то гелікоптером роблять. Я того не бачила, як він знімав але знаю, бо то він то робив, ту працю. Цікаво, як той пан звався, як він то був. Я знаю, що один був Попіль, але цей нічого не робив. Це такий був собі. А той, що був холостяк, він виїхав десь до Франції, як спродав ту землю. Але він спродав її в банк, а люди несли гроші до банку, сплачували, то я знаю хто скільки купив. Я знаю, що 100 рублів була десятина. Але то на якісь роки треба було сплачувати. А ще що знаю — що як вигодуєте кабана, то 18 рублів. Коли ви ту десятину заплатите? То то знаю. Але я не знаю, чому було збіжжя. Я тільки знаю, що як дід ніколи не міг перемолотити своїх ожередів. То він молотив зо кілька років. Як він їх складе, цього року не молотить, бо другі прийшли. То знову, як складе...

А він у пана купив те подвір´я, що пан тримав тих, що в нього робили працівники, знаєте? І ту хату купив дід. Хата була здорова, у зруб складена, панщенна. Ви не знаєте, як то в зруб хата кладеться? Вона кладеться такими о карбочками, догори, корнери. Дерв´яна. Вся. Всі карбочки такі, дерев´яні. А тут така буде нахилена стріха, на долину. І тут буде така покладена, як повіс. Так що ви можете там відпочивати, спати, бо дід часто там спав, що вас дощ не обмочить. Хата була велика, велика. То дід ту хату... Ми вже там всі сиділи, в тій хаті. А як щось там треба, то люди проходили там до того діда до хати.

А в діда був такий годинник. От ви навчитеся, бо я вас навчу. Він візьме відро велике й виб´є маленьку дірочку. І наллє повне води. А вже тоді як прийде ніч, то він наливає. Це вечір, він налив. Він дивиться на зорі. Ага, та зоря пішла туди. Він прийшов, зробив рисочку на тім, на тім... Ага, ця зоря так, ага. Це вже як опівніч. Це буде опівніч, знаєте. А тут поставить цебер, половину налив, і та водичка помаленько капає, капає, капає. І тоді він дивиться, ага, вже є опівніч, 12–та година ночі. Вже й півні заспівали. Дід риску зробив. Уже по опівночі, над ранком вже. Дідові треба йти п´ять кілометрів. Він засідателем у суді. То він має йти п´ятеро кілометрів туди. Ну й так. Дід уже знає. Це такий в діда годинник був. Він знав пору, яка є. Бо часом він по зорях знає, але як хмурна ніч, то він не буде знати. То він піде, на ту рисочку подивиться, він знає, коли йти.

Пит.: Цікаво.

Від.: Цікаво, правда? Один раз дід ішов. А він іде через став. Бо став у нас був у селі. Як він ішов через став, то як у нас ішли люди прати білизну на став — я не знаю скільки вам років, що ви можете це зрозуміти, бо ви може цього й не бачили.

Пит.: Я не бачив, а чув.

Від.: Еге, то люди викопали таку ямку, з льоду. Не викопали, вибили. І водичка підходить. Люди там полощуть, перуть, на льоду стоять і там перуть. А дід ішов, вона не була добре замерзла, він туди шубовтнув і обмочився. Вернувся додому. Обмочив кожух. А баба той кожух шкрябала, і діда дуже лаяла. Сварила. А мама сварила вже свою маму. —І ти, каже, не жалієш. Ти жалієш за кожухом, а ви не жалієте, щоб тато був втопився. Тато має вісім рублів на місяць, йому платять. І цей кожух вісім рублів, чи менше навіть стоє. То ви за кожухом плачете, а за татом ні?

То я знаю, що вони... Що я була... А дід довго жив. Дід умер у 18–му році. Дід панщину робив. Я вам за панщину розкажу, як дід робив.

Пит.: О, це цікаво, розкажіть.

Від.: Як я вже підросла, я пішла в школу. Як я вже була розумна, що вже діда запиталася: —Дідуню, кажу, от ви були такі неграмотні й ви були засідником у суді. Як ви могли людей судити, як не вміли писати?

— Е, каже, був закон. Закон був такий, що два винних можна випустити, аби одного невинного не засудити. Бо як той, що невиний засудиш, то ти будеш мати гріх, а як той, що він винен, а нема добрих доказань, немає нічого, ти його випустиш, він тоді другий раз попадеться. А ми йому це докладемо. Він попадеться, а ми йому докладемо. Це закон, каже, святий. Це царський закон. Не можна судити, щоб неправильно його засудити. Треба правильно, каже, його засудити, щоб він знав, як він щось винен.

А дід мій, ще як був малим хлопцем, його захватила панщина. То він працював у того пана, відбував, а мама його була кухаркою в панів. Їсти там варила. —Але то було, каже, нічого.

Все рівно в пана нічого не можна було достати, вкрасти. То пан як привезе військо, то звалася „зекуція," то це військо, вони, каже, на них усіх шили однакову одежу. То як той, що тонкий вбереться, той що середній вбереться, а той грубий не може, то його штовхають, б´ють, але мусить вбратися. Клянуть, каже, плачуть. І мусиш кожний день давати. То „зекуція" як прийшла в село, що то було, я не знаю, то мусиш давати кожний день м´ясо. До нас, каже, попався такий москаль, що, каже: —Мамо, ти що вариш їжі, то мені те давай, я не хочу, щоб ти мені давала кожний день м´ясо, бо прийде комісія. Як ти заріжеш курку, то тоді звари, як мають прийти дивитися.

А були, каже, такі, що заставляли. У нас, каже, курка здохла, то сусідка прийшла і забрала, каже: —Нехай їсть, чорт його б. Бо м´яса, каже, хоче.

Вже мій, каже, як я трохи підбільшав, то я пішов, і зробив таку яму, викопали. І там цукерки робили. Дід пішов туди коні гонити. Він там коні гонив, пас. То він прийде і дід б´є, бо дід заснув у курочку. Дід так вже встає далі коні гонить. Якимсь кіратом вони робили там. Як уже дід підбільшав, пішов до пана на роботу. Вже став молотити в пана, то пан прийшов, подивився, що він їсть, а хліба не має. — А чого в тебе хліба нема?

—Ну, каже, бо нема. Бо не маємо нічого, то нема хліба.

Він його нагайкою, нагайкою. —Ти, каже, дурню, дуба везеш, то дуба гризеш.

Ага, принесла, каже, мені мама їсти, то я в ті „близнюки" насипав, насипав ті мамі. Мама пішла. А тоже були такі собаки, що доносили, знаєте. Мама на жорнах змолола,

уже принесла, каже, мені. Вже є в мене. Що–небудь спекла. І так, каже, я вже тоді привик. То я вже не хотів, каже, брати „близнючками." Я, каже, один раз взяв зо два пуди на плечі, ніс. Але здибав такого самого, що панові доклав. Пан мене прикликав, і його прикликав. Ну, вже пан дознався, що дід вкрав. І дали дідові кілька нагайок по плечах, набили. Ну й того набили, що доніс. Та тоді пан каже: — Ти, дурню, як украв, то неси, щоб ніхто не бачив. А ти, дурню, як бачив, то мовчи.

То мене, каже, не боліло, чорт його побери, що набили, але мені було дуже приємно, що й того набили. То таке було. То таке, каже, було, що мене набили, що я вкрав, а його набили, що він не вкрав. А тоді вже, як вас назначать до війська, то називалися москалі, будете 25 років служити. Але як ні, то навіть ви ховалися, як ви переховаєтеся той сезон. Чи ви маєте книжку? Але там того нема написано, що я кажу, бо я того, Франка маю книжку за панщину, що він описує. Але також цікава. То він, як ви не ховалися, ховалися і в той самий день, остався рік, 24 ховалися, а ще один ні, але ви будете служити 25 років, то ви вже будете дідом, як прийдете додому. Ті роки, 25 років, ви мусите там відслужити все рівно, як вас до війська заберуть. А вже як по війську, десь як в Петербурзі помре, то буде така телеграма йти. Чи зимно, чи тепло, то стоїть один чоловік на кордоні. Оце наше поле, а це того другого села поле. То я тут стою, а чоловік тут стоїть. Скільки там — доби чи скільки стоїть, я вже не знаю як довго. То той принесе вам папір, що там в Петербурзі в нашому селі чоловік умер. А воно з Петербургу йде по цій телеграмі, то воно прийде на другий рік, чи на третій рік. То той вам дасть папір, то як зима, то ви несете помало, бо не побіжите, а як уже на літо, що сухо, ну то так по совісті треба бігти тіпком, аж через нашу землю, на ту другу дати, тому другому дожурному. Така була телеграма тоді. То такі телеграми приходили, звістка, каже, то аж на другий рік, на третій рік донесуть ту телеграму. То дід на тій телеграмі вистояв, то він нас як збере, то як він нам почне толкувати, то я колись думаю, нащо воно мені. Як я дістала книжку Франка, то я вже не маю що читати, бо я те все чула від діда, що мій дід розказав за ту панщину. А то цікаво, знаєте.

Мені дуже тепер не хочеться жити. Але як я подумаю, скільки було нещастя, і то можна було те все бачити й жити, то воно якось можна було жити і цікаво було. Людина з чимось бореться в житті. Щось мусить бороти, щось мусить мати. Так би не докучив світ, якби нічого не бороли й нічого не робили.

Було тяжко, навіть як, скажемо, мого чоловіка мама вмерла, то я пішла на похорон. Чоловік не міг іти, бо його арештують там. Зараз буде зарештований, як він приходить додому, як він є, то його ніхто не мусить бачити, бо за ним так і ходять, щоб його забрати. Але якось Бог дав, він сидів і відсидів, і приходив. Де він по тих в´язницях не ходив, де він не був, якось 92 роки промучився на тому світі. Але я знаю, як це той світ так іде? Багато дечого ще є такого, що не можна його пригадати. Ну я ще подивлюся, як той пан звався, мені це таки цікаво. Він часто за нього згадував. Він не згадував його прізвище, але він згадував, як йому там жилося в того пана, що він робив, які він праці робив, як він був, як він, як вони вже повиростали. То ми, каже, як запряжемо лошаки, їздим, де ми хочем, ми вже коні запрягали, щоб вони в´їжджували, то я, каже, піду туди набавлюся, та мені ще й заплатять. Дуже задоволений був, що в пана в дворі робив. Дуже він тим був радий.

Пит.: А чи були люди, що тужили за царем? Значить, як вже були совєти, чи люди думали, що ліпше було під царем?

Від.: Та всі вам скажуть, що було ліпше під царем. Кажуть, як був Микола дурачок, то була булка п´ятачок. Така була в нас приказка, а тепер тієї булочки й в очі не побачите, яка вона була. Ніхто навіть не мав поняття за ту булочку, що є на світі.

Ми як приїхали до Польщі, то приїхала зі мною одна родина, Мільченко. І от вона там є, от цікаво, вона в Канаді. Її чоловік зі Сибіру хлопцем додому втік. То вона мала двоє дітей. То та жінка варила галушки з білої муки, а ця їй розказує, як у нас було. А вона їй не вірить. А трошки тіста осталося. Вона зліпила та й спекла як–небудь. Та й тому хлопчикові дала. А він дивиться, дивиться та є каже: — Мамо, що це є?

А вона дивиться на неї та й каже: — То твоя дитина не знає, що це є?

А вона каже: — А коли він його бачив?

Аж тепер, каже, я вірю, що так було.

Вони забирали все і вивозили на експорт. За одну гуску, каже, гуси з нашої України в Польщі сиділи попід *store*–и, то 12 російських, а одна польська, то можна було 12 гусок купити з Росії за ті самі гроші. Вони везли все на експорт. Все вивозили.

А як вони на екскпорт вивозили, то мій чоловік тоді працював у вагон– ресторані — він робив Шепетовка, Баку, Москва, Одеса. Він робив так само під чужим пашпортом. То він не міг ще тоді свого добитися. Ми вже добилися свого, як німці прийшли. Бо я як приїхала до Шепетівки, то як він приїжджає, то я його там зустрічаю. Він щось привезе з Баку: лимони, мандарини — таке, що в нас немає, то він привезе. То потяг приходив з Польщі. Приходить потяг з Польщі, то зараз є гудок. Де вас захопило, то ви мусите стати на коліна й туди дивитися, на схід. Але мене захопило в будинку. Якраз я була в будинку, як мене захопило, гудок. То вже доки другий раз не буде салют, то тоді можна вставати. То мене захопило в будинку. Ще було там двоє чи троє. То ми бачили. Нас тоді там ніхто вже не провірив. То вони вантажили кабани в польські вагони, з наших, з цих вагонів російських тим полякам. То вони вантажили кабани в польські вагони, з наших, з цих вагонів російських тим полякам. То ми бачили, як вони вбрані і як вони експорт забирали. Кабан заколяний, несуть його на носилках, обвинений білим полотном, тільки ноги зверха. І вони перевантажували, переносили в польські вагони, цей експорт. Вони вивозили задурно, щоб вбити ринок у Польщі, щоб поляки бунтувалися, а вони не мали чого бунтуватися. Вони задурно брали, їли й сиділи.

Пит.: Це в якому році бачили?

Від.: В якому році було? Це було, мені здається, це до німців було, як він робив у вагон–ресторані. Це десь було, має бути, я не можу пригадати, в якому це було році, але він робив у вагон–ресторані, я була тоді в Києві. Десь перед ходом війни. Десь перед ходом війни, бо ще війни не було. Десь ще було може в 40–му році. Десь в таких роках.

Пит.: Це вже як Галичину зайняли?

Від.: Ще тоді не була Галичина зайнята.

Пит.: О, то це ще до того.

Від.: Ще до того. Ще не була Галичина зайнята. Ні, ні, ні.

Пит.: Якийсь 38–ий рік, чи 39–ий.

Від.: Це ще війни не було. Це ще до війни було. Але десь недалеко перед війною це було. Бо це вже він. Бо вже як війна його захопила, то вже вагон– ресторан не пішов. Його дали на пекарню. У Києві оставили. А його, мого чоловіка, лишили на пекарні, тому він не був мобілізований до війська. Щоб він пекарнею завладів. Він остався головою пекарні в Києві, а ми мешкали в Боярці. Бо ми 12 літ не жили в селі. Ми виїхали були зі села. Ми до села їздили щось привезти, що там узяти. Тільки наші знали, коли ми були. То ми, то його лишили там головою пекарні. Ну він добре зробив, що він наніс трохи сухарів, і ми насушили. То як ми вже втікали, то мали нести додому сухарі, що їсти. Він приїхав додому наніч, а тут німці збомбили залізну дорогу й не пішли потяги. І він не міг добитися до Києва назад. І він остався в Боярці. І на другий день бомбили, і на третій день бомбили. І він не може до Києва добратися, бо вже війна почалася. І його вже до війська не взяли, бо там лишили. Вони були б його мобілізували. І вже зробилося таке, що вже не знати, де ти є. І я пішла на базар. А на базарі ви все почуєте, що вже німці там. А то більша була провокація, як ті німці йшли, бо люди хотіли дуже німців. Дуже чекали на тих німців. Хотіли, щоб як збутися цього колгоспу, цеї нечистої сили.

Я прийшла додому, та й йому кажу. А він каже: — Мовчи, надвір не виходь. — Бо наша господарка, де ми мешкаємо в неї, то її донька за жидом замужем і вони втікли на Сибір. Вимухувалися. А вона сама українка. — Мовчи і надвір не виходь. Ти вже раз мене завела, каже, до в´язниці. Знову шукаєш в´язниці.

Але мене все таки кортить. Я вийду на Хрещатик. Хрещатик — то голівна вулиця. Там люди сходять з містка, з Києва, з базару, ті сюди, ті туди. Ходили десь, верталися, щось таке зробилося. Там щось він приїхав, а тут „скора допомога" затрубіла, ранених привезли. А хтось каже: — Ну що, вже війна? Яка, каже, там вам війна?

— Та ж, каже, скора допомога приїхала, ранених привезли.

— „Да нету."

— О — друга жінка каже — якого чорта ти мовчиш? Говори людям, бо прийдуть нас німці й поб´ють. А так ми хоч будемо знати, що ворог на нас напав.

Вона навмисне, щоб його випитати.

—Тут війна, а ти ще крадеш від нас війну. То кажи правду. Чого ти мовчиш?

Ну нічого. Десь так згодом щось їде по вулиці і кричить: — Збори! В такому і такому домі.

Ну вже йду на збори. Я приходжу на збори. Вони оголошують: — Війна! Ми німцям все давали, вони в нас брали, а тепер вони на нас напали. Нам треба хоронитися. Треба ставити вартових коло води й коло керниців, щоб вони нас не потравили. Треба дивитися, чи вони не накидають яких шпигунів, щоб ми бачили тих шпигунів, що йдуть. Бо вже війна почалася.

Ой, я біжу додому з радістю. І кажу чоловікові: — Вже не буду мовчати, бо збори. Вже на зборах сказали, що війна.

Тут приходить. Такий був у нас один студент, Петро Жила. Я кажу: —Ти знаєш, так і так.

—Я знаю, каже.

—А що ти будеш думати?

—О, каже, як я п´ятами не обернуся, бо буду так само, піду до війська.

А його затримали, бо він якийсь був активний такий.

—А може, каже, як німці прийдуть, то я, каже, тільки п´ятами на них накиваю. Значить, утічу.

Тут вони вже розпродують військовий магазин. Військовий магазин розпродують. І я пішла туди, до тих військових магазинів. Що хоч бери. І дешево, знаєте. В мене була маленька кімнатка, я мешкала в тієї нещастної. А було таке маленьке віконце. Так не гелю, як у нас кажуть. То я піду накуплю, прийду до того віконця, вкину, та й назад іду. Та й знову накуплю, та й кину, та й назад іду. Та й кину, та й назад іду. Закидала те все. Чоловік на мене кричить: —Що ти робиш? Нащо воно тобі?

Ну продають, треба брати.

—Але ти ж тут не будеш.

Я не знаю, де ми будемо. Тут уже ходять, бо багато людей повтікало. Вони хочуть дітей вивозити, знаєте. Арештовують дітей, щоб вивезти зі села, щоб вивезти цих дітей. Люди стали ховатися. Людей стали гонити, стріляти, хто не хотів іти до війська. Навіть був вбитий в нас, на її городі, в цієї жінки, один такий з того села чоловік. Ой, Боже, яке страшне. Чоловік уже мертвий сидить. Що з ним уже буде? Прийдуть і заб´ють. Але якось нараз стали сильно рватися бомби. А вони наклали бомб по Хрещатику. А то далеченько було від нас. Так як війна. Ці бомби перетихли. Комусь щось пошкодило. Як я дивлюся в вікно — та німці ходять по тому, по вулиці, німці ходять. Як німці ходять, то я виходжу з хати. А моя господиння вмліла, впала. Вона не хоче німців, бо вона боїться їх. А я їх не боюся. Вони нічого мені не кажуть, та я їм нічого не кажу, тим німцям. Але я прийшла до хати, кажу: — Івасю, фронт пішов уперед. Що будемо робити?

—Тікаймо! Тікаймо!

Те все, що було, то осталося. Тільки я сухарів набрала, і сала набрала. А він: — Тікаймо! — Нічого не бере, аби втікти.

Я простелила простинь і так кинула йому жакет, собі жакет, трохи білизни. Я трохи була дурна — можна було більше накидати. Та чи я підніму на плечі? Він би був мені на дорозі поміг нести. Аби я підняла. Ну, я підняла на плечі й вже тікаємо. Тікали ми, тікали. Прийшли ми до якогось села, бо якщо завтра одіб´ють фронт, то нас знову займуть росіяни. Нам треба тікати додому. Ми на полі ночували. Ми переночували на полі. Рано ми прийшли в село. Господи Боже мій! Та нехай Господь милує! Те село якось було долиною. Ті всі хати нахиляні, побиті. Військо все побите, машини побиті. Прямо ще гаряча кров, знаєте. Нема людей, нема кого питатися, бо люди повтікали. Ми через те село перейшли й попали в ліс. В ліс стежка. Там ранений лежить. Що я йому буду робити? Не можу нічого йому зробити. У ліс стежка. Ми зразу увійшли, а там стежки нема. Збиті дуби, скидане все мотлохом і кудою хоч, тудою йди. Де пройдеш? Нема кудою пройти. Драпалися ми з того лісу, хоч би вийти, чи взад чи вперед, нема куди. Вийшли. Не знаю куди — вийшли. Вийшли ми з того лісу. Як ми вийшли з того лісу на прогаляву — там уже окопи. І поховані вже побиті є люди. Там уже гроби цих людей. Свіжа земля, ще так тільки позакидувано. Ще навіть ноги видноси їм. А в других окопах ще сидить жовнір, моркву їсть, а забитий. Це тих, що гнали. В тому, в

чому він був вдома. В тому він сидить забитий, але рушниця в нього є в руках. Він сидить і моркву, як їв. Десна в городі в людей вирвав. Так він там і сидить.

Ну так ми пройшли. Зайшли ми до знайомих у Фастів. Аж до Фастова вже ми добилися за два дні. Там вже збори, наставляють старосту в селі. Ці, знайомі є. Вже з Фастова. Ми в них прожили тиждень. То вже ми йдемо, то вже такі вагони ходять, малі, пригородні такі. До нас ще причепилося два полонених. Вже нас є четверо. Ми вже з´їли ті сухарі. Ми вже доїхали до Шепетівки. Ми вже з´їли ті сухарі, те сало. Вже нічого нема. Ми ще йдем, бо ми ще їли вдома, то ми ще йдем. А ті полонені вже не можуть йти. А вже люди вийшли в поле жито жати. Я піду до тих жінок і прошу в них: —Дайте хоч тим людям, бо вони не можуть іти, вони не можуть їсти.

—Ну що ми, каже, дамо?

Та мала бараболю, з´їла, та навіть бараболі не принесла, якось у полі є. Хліба ніде не випросите, хоч ти ґвалт кричи. Нічого нема. А до села. Хати є, та ти не знайдеш, бо там людей нема в селі. Не вільно заходити по хатах. Їде якась німецька підвода. Ми йдем згори, а вона їде під гору. Повно везе хліба. Такі довгі бухівці. З нами зрівнялася. І той бухінець хліба перелетів і впав під ноги. Ми стали над тим хлібом, а той далі вагон пішов. Ми стали над тим хлібом. Я кажу: —Я того хліба брати не буду. Може він отруєний.

Той полоний каже: —Зараз умру, але візьму.

А здоровий хліб, такий якийсь розплесканий. Ми той хліб узяли, зійшли в долину й сидять люди. Сидять діти, двоє дітей. —Дідуню! Діти, хто в вас є? Бабуня чи дідуньо? — Ні. Бабуня нам цибулі принесла й ми сіли, і та бабуня сіла й ті діти. І ми добре попоїли. Ми вже там з тими полоненими розлучилися, бо вони пішли на своє село, а ми пішли далі —до свого села. І ми так прийшли додому.

Нічого ми не застали вдома. Все побите, все поперте. Але то таки була вже жива, а на городі в мене був засаджений город, бо цей самий що сидів, то він утік, а мені все лишилося. І город, і сливки, і все, все, все. Я вже є господиня —маю що їсти на городі.

Ми одремонтували геть це все й зробилося так само, як вже добре нам стало в селі. Але як прийшла війна, ми вимуфувалися, то як вони прийшли, то повирубували садок і все обійстя спалили, все це з тієї злості. Так що мені пишуть: —Додому нема чого вертатися. І знака нема, де ви жили.

А тоді якось ми мали, а тепер я кажу: —Добре, що нема, а то хоч у колгосп не попало. Бо не хочеться навіть за той колгосп думати, щоб мої ломаки там осталися в них. Ну й так ми прожили те все на своєму житті. Так.

А в нас ще був один секретар сільради. Він був Щербак. Мехтон звався.

Пит.: Можете це повторити?

Від.: Повторити? Був у селі такий секретар. Секретарем він працював. Щербак Мехтон. Жінку він мав; називалася Горпина. Ну й так вони прожили, поки цей 33–ій рік не прийшов. Коли він уже захворів і вмирав, то він поклав Євангелію на грудях, читав, вже молився Богу. А як помер, то жінка його обрізала й з´їла. А потім ще сина свого забила й з´їла. Але може був би ніхто не знав, але на цвинтар як вивозили, так кидали людей, то він уже лежав обрізаний. То навіть мені приходилося дивитися на нього, бо йшла з буряків, то заходила. Ми як ідем з буряків, то їдем через цвинтар. Ага, хто нинька помер? О, той, той, той. Всіх пізнаємо. Бо по них яму не засипали, викидали так. А нікого не було —ні собаки, ні кота, нічо не було. Дощі страшно йшли. Мокрі дуже були. Аж тоді то, як вже приїхали з того, доклали в район, то як приїхали, то дали кіло пшона й кіло хліба. То як викопають яму, то повно привезуть. А як їдуть по селі, збирають трупів, а в хаті ще один є живий, і того викинуть. Навіть такий був випадок, що мати свою дитину віддає: —Нате, заберіть, я завтра вмру, а ви забирайте його сьогодні.

Так, бо воно й так не буде, нащо воно має оставатися. То й того викинуть, живого туди завезуть, у ту яму. Як привезли як попало, так викинули —і кінчено.

Ну, ще була така одна родина. Її чоловік був засуджений, разом зі мною сидів. Його не було вдома. А в неї було п´ятеро дітей. І вона мала дуже гарні убрання. А ті, вже нікого коло корови не буде, але тих комсомольців, тих злиднів, то в них корови оставалися —вони в них не забирали. Але вона в неї захотіла купити якісь гарні хустки. Та й вона її носила молоко. Її чоловік, я не знаю, чимсь працював. Якимсь активістом

був. От вона їй носила молоко. Принесла вона їй молоко за ті хустки. А в неї п'ятеро дітей вдома. А за нею прибігло собача мале до хати, вона виховувала. А ті діти як поглянули на те собача, що прибігло, схопили те собача. Те сюди, те туди, те за ногу, те за голову — роздерли й їдять. Вона як поглянула та й втікла й більше не приходила. Не знаю, як вони довго були, але ті діти дуже живо вмерли й та жінка вмерла. Але я до них ходила, часто їх провідувала, ту жінку, як до того було. Так що вони на ходу те собача з'їли. І так що їх усіх разом, як вони вимирали. Щось одне осталося, чи жінка, чи щось. Щось одне осталося, воно не померло. То їхала підвода й забрала. То так їхала по селі хата від хати. В одній хаті був Сулжуків Гриць. Вісім душ за один день вивезли. Бо то як вмре, то ніхто не може їх забрати. Вони чекають, аж поки приїдуть за ними. Кожного дня не їдуть. Там через тиждень чи що їдуть, забирають. А мій сусід, він мав кожуха. Кожух — колись корова була стояла. То він у свого шваґра виміняв собаку за кожуха. Взяв ту собаку зарізав. Я ходила через його город по воду. А він взяв ту шкіру з тієї собаки, натягнув на патик і зверху її на вогонь — смалить. Як барана. І шкябає. То буде варити з неї холодець.

То з нічого — жабу зловив і з'їв. Жаб не було. Черепашки. Миші. Ходили люди з патичками: де в полі є, дірочку зобачив, викопує та й їсть. Навіть смажити не треба.

Ви не можете представити. Ви можете не вірити, але я вам можу клястися 100 разів під Євангелію, що нема ні одного слова брехні. Бо я то бачила, я то пережила.

Пит.: А ці, що в Вас забирали хліб? Ці, що забирали хліб у людей — чи це були свої, місцеві?

Від.: Свої. А як своїх ще бракувало, то з другого села приженуть. То це були свої, місцеві. Це такі були активні. Як вони напали на куркулів, то цей актив ходив, брав, грабив, пили, носили флаґи по селі, танцювали, співали, бригадами ходили по селі. Така була їм велика радість. Прийшли до одного „з колядою." І стали йому співати: — Куркулі вмирають, а бідняки співають.

А він каже до нього: — А ти знаєш, каже, що?

— Ні.

Він каже до нього: — Ви знаєте що? Я вас такого зроблю, як я.

А він до нього каже: — Мені це, каже, не диво, каже, це не штука, каже, забити крука, що летить, а забий їжака на волі дупою. Це не штука, каже, що ти мене зробиш такого, як ти. Зробися такий, як я.

А вони співають, що „куркулі вмирають, а бідняки співають."

А той каже: — Зробися такий, каже, як я.

Ну й так вони прийшли ще разів кілька до нього, а він був, правда, заможний в селі. Бо в нього було 40 коней, але ви не скажете, що то 40. Ви скажете, що то одна, бо вони були однієї породи й однакові були всі, однієї масті. Вони ті коні в нього вже давно забрали. Ну й прийшли до нього, щоб ще давав. У нього вже нема що давати. Вони взяли його пхнули (його хата була на горбку, так високо). Пхнули й закотили його і він впав донизу й забили його. В нього ще був син. Вони того сина визвали, щоб давав золото. Вони його били, били, били, щоб давав золото. Він каже, що йдіть додому, бо я тут не маю. Де я вам візьму того золота. Вони його привели додому. Він прийшов додому, та й прийшов до хвіртки, до перелазу, та й каже, що я вам золота не дам, бо в мене золота нема. То в нас такий був активіст. Він звався Мищенків–Горда. О, то зараза була. Він його залізною палкою через груди і заколов. Він упав туди трупом. Мати зобачила й собі вмерла. Ну, що ж? Вони далеко не мешкали від цвинтаря. Забрали їх туди, закопали. Але ж там вже люди не могли того витримати. Такий був у нас один чоловік, старший вже був, але він якийсь був мудріший. Він уже в район не йшов, а пішов в область. Пішов у область і доказав таки, що так було. Вони приїхали. Приїхала жінка. Приїхала жінка, викопали його звідтам. Вона зробила те слідство й поїхала. А в цього Горда–Мищенка, то його брат — голова сільради. Як він голова сільради, то весь район в нього в руках. Він що хоче, то робить в селі. Його мусять всі люди боятися. І вони приїхали таки. Хоч радянська влада, але вже такого вона щось не могла перетерпіти. Приїхали. І сказали, що вони приїхали по такому й такому ділі. Визвали цього Горду і почекали до пізньої ночі. Ну, каже, пішли до такого й такого куркуля. Як вони йдуть, прийшли до його хати. Подивився, каже, ще рано, зайдім до тебе, відпочити. Зайшли до нього відпочити. — Ти арештований!

— За що?

—А там тобі скажуть, за що.

Ну, як його арештували, тоді люди вже не стали боятися. Всі стали писати, що робив кому: кого бив, кого грабив на задурно, що він робив у селі. Ага. І так його десь прибрали, що він вже не вернувся.

А ще цей самий, що я казала, що його за коні заарештували. Він ішов з міста додому, а цей самий Горда його здибав на полі: —Давай золото!

І ограбив його. Забрав у нього золото. Він в нього впав на коліна, помолився, що й жінці вдома не скаже. Нікому не скаже. Вже його розкуркулили, розкуркулили. Вже все. А ви знаєте жорна, ні? Що мелять на жорнах. А пішли комсомольці бити жорна по селі, щоб люди не їли хліба. Бо що хто має, то змеле на жорнах. Ті прийшли до мене. В нас були жорна, побили. Але якось так милостиво били, що не на двоє розкололи. А цей Матвій прийшов, подивився на ці жорна. Ви дивіться, що заходить до діла. Взяв обруч і став кувати ті жорна, щоб таки вони були дійсні ті жорна. А тоді ми вже не будем їх так ставити. Будем їх ховати. А цей Горда біг. Почув, що він там стукає. А він знає, що чоловіка вдома нема, ну я сама.

Як він забіг, а це Матвій. Він за сокиру, та як його обухом, цього Матвія. Але він його не забив. А це було так коло города близько, коло садка. Цей Матвій вискочив з цього хліва і впав під деревом. А я пішла в поле прати білизну. Як я йду, то цей Матвій лежить. —Що є?

—Ой, каже, я вмираю.

—Що сталося?

—Тут мене Горда, каже, так два рази чи три вдарив обухом в плечі. Він на мене злий. Він мене ограбив на берегейсько руці(?). Він в мене забрав гроші. Тільки золота. Я ж нікому не казав і був би не сказав. І жінці б не сказав. Але я вмираю і ви будете знати.

Що я маю робити? Ця білизна ще мокра. Я цю білизну кручу й на нього воду пускаю. Бо до хати не добіжу, бо то далі. А він же ж вмирає. Вона має воду, ця білизна, що з річки. Я далі кручу, я далі на нього. Я йому пілку на голову, бо багато білизни принесла. Я його стала ворушити, я його посадила. Я йому кручу цієї води в жменю. Я його напуваю. Ожив. Ожив, сів, мені толком розказав, як було це все. Ну, каже, я може, каже, зле зробив, що я вам розказав. Може я буду ще жити, але нікому, каже, не кажіть, бо він мене таки вб´є.

Ну, аж тепер я написала його синові додому, це вже як була тут. Вже приїхала. А той син в селі не живе, то я написала додому, як твого батька Горда Мищенків ограбив на тій Руці. Так. І був би ніхто й не знав, якби він його був не бив і той був не вмирав. Він усе по селі робив, що він тільки хотів.

Ага. В Гершка вкрали корову. Ну, кого арештувати? Мого сусіда арештували. А він один в батька. А куркуль був. Заможний був колись. Таки вони були заможні. Але його жінки сестра за доктором замужем. Його жінки сестра за доктором замужем. Дві сестри. То одна за доктором, а одну він має. Він прийшов до цього Антона, забрав його й арештував. Бо він вкрав у Гершка корову. Б´ють цього Антона, б´ють, б´ють. Він вже каже, що він украв. Що він ту корову вкрав. —А де вона є?

Він їм сказав, що в другому селі, він її завів. А він так, щоб відчіпитися. Може хоч день, два проживу, може який рятунок буде. Треба йти, щоб взяти підводу і завезти того Антона до тих людей, щоб ту корову витрусити. От вони йдуть, Антона того ведуть. А вже того Антона так били, що залізною палкою пробив руку навздовж, знаєте. Через руку дав залізну палку. Коли вони йдуть, то чутися смалятину, знаєте. Такий дим поганий воняє. Я не знаю, чи ви все знаєте, що я вам кажу?

Пит.: Розумію.

Від.: Ага. Цей другий комнезам, що били Антона (бо там більше їх було, але їх два йде), каже: —В мене цієї ночі хтось курку вкрав. Чи не вона? Зайдем.

Як вони заходять, то з тієї корови голову смалять. Вони зарізали корову, самі комнезами вкрали, зарізали, м´ясо поклали в *basement*–і. Але чого їм треба було голову смалити, то я не знаю. Їжте м´ясо.

Як ту корову витрусили, то вже не мають з цим Антоном що робити. Беруть Антона на підводу, відвозять до шпиталю. І тому його вилікували, бо її сестра була замужем за тим доктором. То він остався ще живий. Ну, правда, що він ще щось трохи прожив після того, після тієї корови. Ну, а так би були вже добили, щоб він був не

збрехав їм, що він ту корову вкрав. А вони на ту корову втрапили. Як щось не винна душа, то так його Бог врятував за ту корову. А він вже його пробив руку патиком, що вже він є готовий, він вже його заб´є. Ну й таким порядком він остався, що його до села вже більше ніхто не побачив. Десь він також певно в Вінницькій ямі.

Ви, мені цікаво, поговоріть з цим священиком. Ви підете до нього й скажіть, що вам чогось треба. Він дуже мудрий чоловік. І дуже він прихильний. Ви можете з ним говорити так само цілий день. Так.

Я вам ще все не розказала, бо то я пережила 25 років за радянської влади. Я нічого більше не бачила, тільки що гонили, били і ніякого ратунку не було.

Вигнали матір з хати. Батько втік, брат утік. Куди він утік? Він утік на Донбас. Помешкання не знайдеш. То він працював на літейному десь заводі. Прийшлося, що було йому зимно. То де він спав? Ви знаєте, де шлак виливають? Знаєте, який він гарячий? То він там спав. Але він не знав, чи другу машину не привезуть і на нього не вилють, ту машину. Чи ту другу машину на нього не вилляють, той шлак. Ну, то таке було життя за радянської влади.

А це вже мама осталася з цим меншим братом. Вже їх там розкуркулили, повигонили, хату забрали, свиней пустили в ту хату. Вже свинарню з хати зробили. А мама моя дітей відбирала в людей. То ті жінки знають маму, але не можна того куркуля прийняти до хати, бо як дознаються, то того виженуть з хати, як ви когось переховуєте. То цей хлопець ходить де-небудь по хлопцях, переночовує ніч і так само день, а мама по тих роділях ходить. То там, то там. Ну вже він пішов проситися, що він уже має 16 чи 17 років, він не хоче бути з батьками. Він хоче йти до колгоспу. Вже пішов сам проситися. Його прийняли до колгоспу. Прийняли вони до цього колгоспу. Щось вони обдумалися, як його збутися, що він же є куркуль. Вони ж не можуть його тримати в колгоспі. Вони взяли написали заяву, що він такий, такий, такий, такий, треба подати в район. З району прийде і вони викинуть. Не в район, а в область це подавали. І написали на нього цей папір. Бере його один чоловік, заарештував і веде. Це до Проскурова, це 80 кілометрів. Як він його туди привів, то якраз було пізно, нікого не було. Вони його зачинили, а рано буде слідство. Я велика, і мій брат старший великий. А цей виріс уже в тому квітучому колгоспі, в тому раю радянському, він уже такий малий. Він уже не виріс. Як його зачинили і поклали йому ті папери. Йому таки хотілося подивитися, що там на нього написано. Як він драпав, драпав, та й він поздер коперт. Як він роздер, то вже нема ради, треба роздерти більше. Як він роздер більше, як він подивився, що він куркульський син, він вредний для колгоспу. Він такий, він не такий, він такий. О, Боже, каже, де мене подінуть, як я їм цей папір подам. Вони же мене, же, відразу, каже на Сибір відвезуть. Там таке написано! І вже й підписані, навіть і ті колеги, що його трохи переховували. Щось 16 чоловік підписалося, щоб його забрати. Я, каже, став його їсти. А він прийшов туди без нічого. Він став їсти ті папери. Їсти став. Бо як спалити, то буде дим. А треба їсти. Каже, я їм, їм, ковтаю. А то ж, знаєте, як совєти напишуть. Не так, що написали записку. Цілий аркуш. Я їв, їв, їв, їв, їв, їв. Але не можу далі з´їсти. Але чую, хтось по коридорі вже йде. Певно за мною. Господи, я їх так і з´їв, як цукерок. Так з´їв, живо з´їв, як цукерку. З ляку з того, знаєте. Таки до мене йдуть. Відсувають мою камеру, викликають мене. —Ти будеш такий? Такий і такий? А де твої папери?

А, я, каже не знаю. Вони вам може віддали. Вони мене загонили. Мені не давали паперів.

Але то законно йому паперів не давати, знаєте.

—Ну а ти не знаєш, чого ти сюди прийшов? —він на нього подивився.

—Та я, каже, знаю, чого я прийшов, я вчора збіжжя, каже, чи позавчора я возив збіжжя, пашню для вокзалу.

Бо то радянська влада забирала хліб. А він був на конях. Каже: —Друга коняка вдарила дишлем мені в мішок і мені не хватило 10 кілограм збіжжя. То вони мене, каже, за це сюди прислали.

А він збрехав. Так не було. Вони на нього подивилися. Написав він записку — іди назад. І таким порядком він їх обдурив і там і колгосп обдурив. І він остався в колгоспі. І так вже він був у колгоспі. І вернули йому хату. Вже в колгоспі —треба хату вернути. Вернули хату й він вже взяв маму додому. Вже мама той голод навіть дочекалася, дожила таки в тій хаті. Дожила той голод. І так він в тому колгоспі працював. Може то його заставило, а може такий характерний. Як він з вами щось

зробив, то він і ви знаєте. А як він зі мною щось зробив, то я буду знати. Але він мене не боїться, він мені все розкаже. Я буду знати. А своїй жінці він не скаже. Нічо не скаже.

Ну, він уже працює в колгоспі. Але його знають. Що з ним украли, то з ним, а більше ніхто. Поділишся з ним. Як щось зробив, то з ним. Він був на виїзних конях. Голову возив колгоспу. Як голова колгоспу не їде, то він підвозить насіння, тим, що в полі сіють, знаєте. Він бере насіння. Йому наклали на віз насіння й він везе в поле їм насіння. Але вони поставлять сторожа, щоб дивився. Як рівна дорога коло хат, то це ще нічого, а там є якась —рів або що, то там буде сторож. Як там якась солома —буде сторож. І те все. Там недалеко посівної була ще солома, що вони молотили. Осталася солома. А він віз горох. Він взяв мішок гороху і скинув під ту солому. Це ж вони всі поділяться, значить, як та бригада. А там була жінка. Вона вискочила, почала кричати. Дурна, бо, знаєте, як бідний, то дурний. Він коні припинив, за той мішок гороху, викинув назад на віз. Викинув назад на віз і їде туди, до них. Приїхав до них, а вона біжить, кричить, що це горох крадений. Що це горох крадений. Який же це крадений, як він привіз його на посівну? Всі мішки до чиста. Ну, крадений. І бригадир перерахував. Всі мішки є, зробили дізнання, що мішки є. Але він злякався. Він тільки підвозив. Він там не робив. Як він там зробив —прибігає до мене. —Дай мені гроші, я буду втікати.

—Куди?

Так і так.

—Що сталося?

Так і так.

—А як то було?

Так і так.

—Нічого не роби, будь удома. Тобі, нічого, кажу, не буде.

Як прийшлося, я сиділа на такій дорозі, що вже їде в село ті. Що вже до села їде НКВД. А я вже йду, я знаю, до канцелярії. Я приходжу, там повно людей і всі кричать, що він злодій. А я сміло до них підходжу, бо він мені розказав, як є. Я кажу: —Чого ви на нього кажете, що він злодій?

—Ви всі до одного злодії!

Тільки я не злодій, бо я в колгоспі не роблю. А якби я робила, я б також вкрала, бо мені треба. Я б не вкрала, я там роблю, я б взяла. А якби я не робила, кажу, а як я не роблю, то я не можу взяти. —А ви всі до одного злодії.

А та сама виходить: —А як то ні? Я ж бачила!

—А я, кажу, бачила, що й ти злодійка.

—А що я вкрала?

—Я кажу, йшла до мами, а ти робила перевесла. Ти зробила 20 чи 30 перевесел, а соломи багато накрутила і зав´язала і понесла додому, бо ти щось маєш пекти в печі. То ти вкрала. Я тільки це бачила, а ти все крала. Як ти це вкрала, то ти й друге вкрала.

А та, кажу вам, та кричить. Та коноплі тіпала, то правдиво несла як вкрала. Я якраз ішла через це й бачила їх.

Розійшлися всі. Зробили з нього дознання без наслідків. Ну, Богу дякувати. Так виходить в тім колгоспі —самі будуть красти, а на вас усе скидають, до чиста. Вони машинами крадуть.

Коло мене був секретар сільради. То вони наладували машину пшеницею, і він приїхав додому, висипав ту пшеницю, і вони ту пшеницю самі розносили, а бідних грабили. Останнє пшоно висиплять, два качани кукуридзи буде зв´язаних на насіння і прийдуть заберуть. Оці, ці самі, ці активісти.

Я вже буду йти, бо вас десь певне там потрібно, так що ви можете тільки спитатися цього священика за ту Вінницьку яму, бо він був, він очевидець. Він то все бачив.

То є багато, то такі пережитки страшні. То не можна їх пригадати. Я ж вам кажу, що як подумаєш, то думаєш, як це можна було бути. Вам ніхто не хоче вірити, бо ти, каже, з цього ніде не вижив би. Ти б не витримав би того. А ти витримав якось. Якось тобі вдалося. І голодний був, і на Вінниці сидів, і палити не було чим. В хаті сидиш, а кругом стіни в морозі. Палити нема чим. А тут ми так боїмося, ще міряєм тепературу, щоб не спала нижче якоїсь.

Пит.: То я Вам дуже й дуже дякую за все.

Від.: Прошу. Напишіть: Гоголь, він стільки пережив. Мій брат двоюрідний пристав до куркульки замужем. Він не був такий заможний. Вони б були його не прийняли, але вони хотіли трохи спастися, бо він був бідний. Він пристав до неї замужем. Як вивозили куркулів на Сибір, він попався на Сибір. В нього було троє дітей. Він покинув троє дітей в матері. Його повезли на Сибір. Але він не був трохи такий чоловік битий. Він не був такий дурний. То це був мій брат на Сибірі і мого дядька син на Сибірі з жінкою. Його на Сибірі поставили, щоб він приймав продукти, що привозять людям. Щось там привозили. Як він там робив, то він собі щось міг приготовити з харчів. І цей покинув вдома діти і той покинув вдома діти. І вони змовилися втікти з Сибіру. То вони насушили сухарів і забрали з собою, що там їм потрібно в дорогу. І пустилися в той ліс. Лісом йшли, лісом. То сухарі вони їли, а воду —вони брали росу зі зілля, набирали тієї роси. Так вони воду пили. А стежки тільки ті були, що звірі ходили тими стежками.

Як вони довго йшли з того лісу —я не знаю. Але вони прийшли де пароплав, що приходить. Вони знайшли човна на березі, що був прив´язаний. То той пароплав як відходив, а вони йшли за тим пароплавом. Той пароплав як іде, то воду розгортає. А човен за ним іде, то вони знали, куди їм вертатися. То вони за ним гналися, тими веслами. А як уже водою набирається повний човен, то жінки вичерпують відрами з човна, щоб не втопитися.

Приїхали вони на сухе, до потягів. Яким порядком їм удалося, що їх запакували в люк під потяг. Вони влізли туди в люк під той потяг. Привезли їх уже до Москви, вони доїхали. Вони з того люку вже як вони вилізли, то вона сказали: — Ми не просили в людей їсти, але нам люди вже давали самі. Хто на них дивився, то не питався. Але ми вже, кажуть, продавали це останнє —одіяло. Вона ще щось там мала. То ніхто не купував, так нам давали. Якимсь порядком вони вже з тієї Москви таким самим „зайцем" приїхали до села.

Увечері я чую: —Відчиніть! Відчиніть!

А я від поля жила. Я приходжу, дивлюся —Федір і Ганька. —Боже, де ви взялися?

—Мовчи, пустіть до хати. Я дуже хочу дітей побачити. Пустіть мене до хати.

Вони мене пустили до хати. Щось там в мене було, може якась бараболя, бо в мене не було ні корови, ні свиней, нічого не було. Крілики ще були. Я не знаю як? — Ой заведіть нас до мами.

Вони не можуть іти через село, бо їх якби хтось побачив, то було б. Це ж були вони перші куркулі вислані ще. Бо як їх хтось побачить, то вже буде біда. А як вони будуть йти, і я буду йти, як я вас здибала, то я скажу до вас, поздоровкаюся. —А де ви йдете?

—А туди й туди.

—А то хто?

Вони може й питати не будуть, хто. А як скажуть „хто," то я скажу, що то мій брат зі жінкою чи що. Йдем туди й туди. Але я стала так їх через поле вести, далі. Ми йшли через поле. Не знаю, чи ми кого здибали, чи ні, але в тітки була хата перегороджена. Ну я ту Ганьку з тим Федором там покинула вже. Як вони там лишилися вже в них, то ця тітка —вона не була бідна, но вони були страшно ледачі. І як ця радянська влада пустилася, то вони всі пішли в комсомол і в комнезам. У них ніде хліба не було. В них поле було. Бо їх всіх годувала моя мама. Бо в них все снопами. Худобі віддадуть, не молотять. А що є —продадуть. А дядько проп´є. П´яниця був. А дітей до чорта в них було. Ледачі, холера б їх забрала до одного.

Каже тітка: —Біжи, води принеси.

—Нехай той іде, Федір.

—Біжи ти.

—Нехай Парфен.

—Біжи ти.

—Нехай Кость.

—Біжи ти.

—Нехай Льон.

—Біжи ти.

—Нехай Ксенька.

—Біжи ти.
—Нехай Стьопа.
—Біжи ти.
—Нехай Явдоня.
—Біжи ти.
—Нехай Ксеня.

Тітка вбирається, сама іде, води принесе. А вони лежать, крадуть, п´ють і всі пішли в комсомол, і їм підвезло. А цей Федір пристав у приймаки. Тому ні. Як цей Федір прийшов, то вже один брат є, відслужив військо радянське й десь він був, в Дніпропетровську, чи десь. Він вже там є банкіром. Знаєте, вже в банку він там працює. Банкіром.

Як цей Федір прийшов, то треба ж його якось сховати. В нього ж нема ніяких паперів. То вони взяли в цього Парфена, старшого. Це також такий ледацюга, як і той. Забрали його папери, документи. Але він там при сільраді крутився. Дали цьому Федорові. Нехай він їде до цього Костя, той йому дасть працю. Кость. Десь там його встроє.

Він приїхав до нього. Як він до нього приїхав, прийшов до дверей, дав дзвінок, вийшла служниця, спитала, хто він такий. Пішла донесла цьому братові. Цей Кость вийшов, запросив до хати, до кімнати запросив. Погостив його, посидів з ним. Взяв його в авто. В нього є авто, але він не їде автом, його возять. Бо він першорядний комуніст. Його везуть, в нього шофер. Привіз його, каже: —Ти тут постій, а я приїду, тебе візьму.

Цей Федір стояв, стояв і стояв, стояв. І до нинька стоїть. А цей же приїхав додому і написав додому листа: —По якого чорта ви мені його прислали? Не хотілося мені його відправити назад, але зато мої кістки прощупують.

Слідство роблять, знаєте. Вони вже дознались, що в нього хтось був у хаті. —А хто він такий? А що він за один.

Але то добре, що він збив на Парфена, бо той є комнезам. А якби був сказав, що Федір, то б йому вже було зле.

Ну як той Федір там устроївся б, то я вже не знаю, але він і до нинька до села десь не приїхав, але більше на Сибір не попав. Так і остався з тим братом. Так брат брата ще жалів. Так вони настроїли народ, що так вони до того приходять. Він каже, що стільки всього забрали, оце мені тільки осталося. А я кажу до нього: —А там, де ваш Кость працює, то він би вам ще й ці загорнув би колосся, що ви маєте.

—То він такий? —батько каже.

—Такий!

—Як приїде в відпуск, то я його зарубаю.

—Він вже, кажу, там мільйони зарубав, ваш син.

Він виховався. Він втік на Сибір, як була війна. Але мені з дому писали, що він є живий. Так. Він втік таки на Сибір. Але він є живий теперечка. Але то так багато є уривків, знаєте. Такі, що вони не одного дня робилися. Не одного року, але то було тоді. Але всі роки пройшли в такому нещасті, що їх страшно згадувати й думати за ті роки. Вони теперечка хрестяться, що то не вони. Поки будуть покоління. Як була та панщина, як ви будете, як ті козаки були. То все на вашу голову спало. І ніде не буде нічого з совєтами добре, бо вони всім повідбивали голови, а самі забрали рушниці.

Ви тільки подивіться, що той світ робить? Де вони є? Чого ніхто нічого не каже? Ну? Чому це так? Одна влада тут і там, чи що? Ну от тобі і маєш! І нічого не було і нічо нема.

Anonymous female narrator, b. 1914 in the village of Pochapyntsi, Lysianka district, Cherkasy region, into the family of a worker/peasant. Narrator's father and one sister died during a typhus epidemic ca. 1919, whereupon narrator's mother went to work. Narrator relates the story of a priest who was sentenced to 25 years on the accusation that his sons had weapons: they were, in fact, water pistols. On the famine: "I know that there was a famine, I know it well. People just fell down, Lord. My father had a brother who was, so to speak, an undertaker. They dug pits and just threw the people in. Filled them full of people and then covered them up. I remember this well, that they filled them full of people and then just covered them up. Maybe there were more than 40 of those pits, all full of people. It was something terrible! That famine was in '33, Lord. How people died!" Narrator survived because she worked in the collective farm and was given food, but many others died: "I will never forget how many of those people lay on the ground dying — it was something terrible." The paternal uncle who was a gravedigger also died with his entire family during the famine. Those who seized the grain were local villagers. Narrator reports no outbreaks of cannibalism.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?

Відповідь: В 1914–му. Чекай. У п´ятницю, у восьмій годині народилася, а яке було число, то їй Богу, не знаю. Чи 17–го, чи 18–го, якось так. Знаю, що п´ятниця була. І восьма година ранку, мама казала, 1914–го року. Я народилася 1914–го року. А мій тато й одна сестра — в нас тоді був великий тиф — знаєте, що таке тиф? То, тато мав 45 років тільки. Молодим був, а я якраз п´ять років мала, як тато помер. А сестра мала 14 років. Старша була за мене. Тепер так, мама мала 12–ро дітей: шестеро хлопців і шестеро дівчат. То дівчата всі померли. А тільки я осталася живою, з одною сестрою. Найстарша сестра називалася Олена, й один брат Іван називався. То також з 12–го року — здається 12–го — то якраз на два роки старший. То знаю добре, що мама каже так: — Іване, я йду, каже, до праці — вона на завод, вона тоді ще молода, мати, мама, була — а ти, каже, гляди дітей — цебто мене й одного брата з 16–го року, найменший. — То ти, каже, дітей гляди. — Правда, цього брата, що кажу, що з 12–го року родився. А вона каже: — О мама, я ніде не піду ніде. І не послухала мами. Мама пішла на працю, а вона взяла цього брата, що з 12–го року й мене, й за село поїхала глину копати, таку руду глину, і це бачиш штукотурить, знаєш у хаті.

Ну, й не послухала мами. Взяла возика й взяла мене і того Івана; він Іван називався. І пішла так три *block*–и від хати — за село. Де найглибше полізла, знаєш, і копає ту глину так по стінах. А потім іде брати, та в мішок сипати. А той Іван на горі так стоїть та кричить: — Лєно, Лєно, я тебе задавлю! — Ти знаєш, як тупнув, так як оце стіл завгрубшки — то так така половина впала тієї землі. І навіть не жива зробилася, забило її. І біжить додому, плаче, хто знає як. А тьотя якраз, татова сестра йшла — в нас казали вуличка, а тут кажуть *highway* — якраз до вулички добігає. А тітка йде вуличкою якраз і де ходить, повертала на ту велику вулицю, що мій дім там стояв. Вона там родилася, і я там родилася тітка. Та каже: — Ваня, каже, чого ти плачеш?

— Ой, каже, я плачу, Лєну забило. Я тупнув так, з дороги впало і забило, каже.

І всі, знаєш, на праці, тільки старі такі, що ледве ходять вдома. Але й все одно, тітка та попросила їх, двох чоловіків, вони прийшли тамички, відкопали. А вона вже не жива, сестра. Я знаю, що привезли до хати й то, й мама її помила зі своїми сусідами й положила на лаву й вже не жива. І я знаю добре, що то вона сама найстарша була в нас і я найменша. І я бачу, всі чисто повмирали, а я тільки залишилася сама, і чотири брати. І тепер як тутички я приїхала то також одного брата донька писала мені, що, каже: — Тьотю Таню, каже, обидві ноги поза коліна обрізані, каже, мій тато. Твій брат і лежить в ліжку й плаче, щоб мене перед смертю побачити. Ну, мені так шкода, що я так плакала, що не дай, Господи. І вже вісім місяців, як я написала останній лист. Та жінка, киянка була. Там є село недалеко мене, то вона написала до своєї родини і до моєї. І вже вісім місяців нема жадної відповіді, ані до неї, ані до мене. Не знаєм, що є.

Пит.: А в якій це місцевості Ви народилися?

Від.: Я не скажу, крім того, що Київська область, Лисянкський район, село Почапинці. Цукровий завод там є.

Пит.: А батько працював на заводі, чи якусь іншу працю мав?

Від.: Ні, я навіть не знаю, бо я п´ять років мала, то я не знаю де тато працював. А мама ходила до праці й старші брати ходили до праці на заводі.

Пит.: Чи Ви землю обробляли?

Від.: Ну, в нас забрали землю нашу до колгоспу. І я з мамою, і я з мамою робила в колгоспі і брати працювали три в колгоспі, і я працювала в колгоспі з мамою також. Мене дали до того в нас возили були снопи, знаєш, до колгоспу. То мене взяли, то я снопи давала на той, на віз, подавала. А брати то так, там десь інакше робили. Ну, й я тепер не знаю, що є такого, що нема жадної відповіді. Я б хотіла була вернутися додому, з голоду здохнуть, ну. Тільки не насміхатися наді мною, так як вони насміхаються наді мною. Хай Господь милує.

Пит.: А як це було працювати в колгоспі?

Від.: Та нічого, було. Їсти, там варили й давали їсти й то, і як то кажуть трошки там давали грошей мамі. Але я навіть не знаю скільки то було, бо то вже яких 60 років тому назад. Бо я вже 70 маю.

Пит.: Чи пам´ятаєте як у Вас почалася голодівка?

Від.: Знаю, що голодівка була, знаю добре. Люди тільки падали, Господи. Мій тато мав брата, що він мав, як то кажете, погребник. То було, яму викопають і туди кидають людей. Накидають повно а тоді загортають. Це я дуже пам´ятаю, що понакидають повно людей, а потім загортають уже ту яму. То може, та де більше як 40 ям тих було, що повно людей накидають. Щось страшного! Тоді голодівка така була в 33–ім році, що не дай, Господи. Як то люди вмирали.

Пит.: А з чого то почалося?

Від.: Прошу?

Пит.: З чого почалося?

Від.: Ну я ж кажу, що голодівка була, що не було чого їсти.

Пит.: Це забирали, чи як?

Від.: Так, так позабирали, я ж кажу, до колгоспу землю. А в нас город малий був такий, що не можна було сіяти нічого — тільки садити, картоплю, буряки, й так далі. То ми то робили. Але земля, то що була в нас далі, то до колгоспу забирали. Забрали й то не можна було, мусили в колгоспі працювати, щоб набрати. Та набирали там, пшеницю давали, й жито й всяка всячина, то...

Пит: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: У нас і в церкві навіть було таких двоє половин. То велика церква була, і довга. Що колись, може ти чув, в Параски свята в нас були. То було приїжджають з Києва по 18 священиків, навіть по 20. З Києва й так по селах по тих близьких. То в одній половині насипали — пшениця, там жито, там ячмінь, там ове, так далі. Ну то я знаю, що добре, що тяжко було.

Пит.: То Ви за це говорили, що до Вас приїжджало по 18 священиків з Києва?

Від.: Ну, і тепер, я ж кажу, в того, в церкві сипають всяку пашню. А люди, я не знаю чи вони ходять до церкви, чи ні. Бо, як вони там будуть ходити — пашня стоїть скрізь.

А тому, я ж кажу — написала останній лист, мені та — того брат, якому ноги пообрізували. То, каже, що три хлопці, каже, хотіли зняти зверху дзвони. І, каже, один поліз і хотів рукою взять і як упав, каже, й вбився зразу. Так його Бог скарав. О, за те, що він хотів дзвони познімати.

Пит.: Таке часто бувало, як хтось таке пробував?

Від.: Я пам´ятаю тепер добре й не забуду до смерти, що вона мені казала. Тому то, каже, пішов, хотів зняти дзвони й впав на взнак і *kaput*, як то німці кажуть.

Пит.: А як люди спасалися коли була голодівка, то що вони робили, щоб вижити?

Від.: Ну, то я ж кажу, ми в колгоспі робили, то нам їдження там варили й пекли хліб і всяку всячину там варили: то суп, то борщ, то капусту, то що. То якось там трохи їли, люди, що робили в колгоспі. А решта то ж я тобі кажу так мерли, що не дай Господи. О, щось страшного! Як я була там так. *Oh, boy*, до смерти не забуду скільки тих людей валялися по землі, щось страшного було! *Oh, boy*! *Oh, boy*!

Пит.: Чи вони просили в людей, чи що? Чи просто так?

Від.: Кого просили? Ну, нічого не просили. Та хоч і просили, а що вони дадуть, як вони самі мало що й мають. Що вони — у колгоспі не наїдяться, а до хати прийдуть то як літом, там то черешні, то вишні, то груші, то яблука поїдять. А так, нема нічого. Я кажу, я так страдала, що не дай Господи, Боже.

Пит.: Ви казали, що Вашого батька брат був погребником під час голодівки?

Від.: Так, так.

Пит.: Чи це так в селі він був?

Від.: То він також умер вже. І жінка його вмерла, й діти повмирали, й все.

Пит.: Як була голодівка?

Від.: Так. А хто там живе, то я тепер не знаю хто. У тій хаті живе, що я родилася. І та ж тітка, я кажу, також родилася і вона дітей не мала. А прийшла, я знаю то добре — колись до мами прийшла та каже: — Моя мама називалася Отрун Мотря, а тато її називався Сильвестер, і вона прийла та каже: — Отруню Сильвестрівна, каже, я хочу до тебе перейти, до цієї хати. Я тут родилася, тут хочу померти.

А мама каже: — Як будеш за дітьми дивитися, то приходь хоч і зараз.

Бо вона була бездітна. А двоє чоловіків мала, і обидва померли. А вона каже: — Отруню Сильвестрівна, зараз. — Прийшла і каже: — І дивитиму дітей, каже, до смерті.

Ти знаєш, одного разу я копала картоплю і буряки, так далі — коло хати з мамою. А мама каже: — Таню, біжи, каже, подивися до хати, що там тьотя робить.

Я пішла. Вона так, знаєш, лежала на ліжку й там боком перевернулася і крові повно на землі, й умерла. А я вискочила надвір та кажу: — МАМА! Ходи, бо вже тьотя вмерла!

І вона прийшла то взяла і так перевернула на цю сторону, вже не жива. А тільки, я ж кажу, калюжа, в крові лежить. Я ту кров за то, замила, взяла. А мама пішла по сісіда, позвала сусідів. І її помили, вдягнули до труни. У нас не носили так як тут до Музики [похоронне заведення в Чикаґо]. А так, по–Божому, в нас удома було покладуть на лавці й лежить так. Сестра чи брат, чи тато, чи мама, чи хтось. Хто то не вмре, то в хаті лежали, самі ховали. То мама її аж кров помила, разом зі сусідами, поклали. Вона лежала в хаті.

Пит.: То Ви кажете, що було аж чотири таких ям, як ховали?

Від.: Та де чотири! Може з 20, так! Чотири, то мало було. Щось страшного! В нас село велике було, трошки менше як оте в Чикаго. Чекай, 8.888 домів було. Як я була вдома.

Пит.: Чи знаєте скільки залишилося після голодівки?

Від.: Нічого не знаю, пане. Нічого не знаю. Хто залишився, то не знаю. Я ж кажу, що я мала чотири братів у 47–му році. Не знаю, чи вони живі чи мертві, нічого не знаю. А цей, кому ноги повідрізувало обидві поза коліна, то каже, лежить у тому, у ліжку і день і ніч плаче, щоб мене перед смертю побачити. А той найменший брат, що був в армії три роки — то один був у місті Ашарбат, а другий в Серакс. Там півтора року і там півтора року був. То каже: — Дядьо Павло, каже, як приїхав додому і каже, оженився, й з жінкою назад поїхав. — І більше нічого не чула й не знаю.

Останній лист получила, не знаю, що там є і як, що до чого — то нічого не знаю тепер.

Пит.: А пам´ятаєте, чи пригадуєте собі які то люди були, що партійні, активісти, ті що наказували — чи то були українці зі села, чи то були чужі?

Від.: Е, поправді сказати, то так — то були свої українці, зі свого села. Але, так був мій дім, а там була сільрада. То мене поставили були виконавцем на моїй вулиці. Моя вулиця називалася Томашівка. І по других тих вулицях також були виконавцями, що далеко від сільради. А я була тільки проти. То зимою чи літом, зимою, то прийде зі сільради, приїдуть з Лисянки, ті такі ті *policeman*–и. То голова, як то кажеться, сільради, от з Лисянки приїде. І, чи ти його знаєш, де він живе, чи не знаєш, їх то не обходе. — Іди там і там живе і заклич його, бо він гроші винен.

Кажу: — Я не знаю, де живе.

— Мене не обходить. Ти можеш допитатися де такий живе!

Ну, то я так мучилася, що не дай Господи.

А був в нас священик, мав три сини. І мали такі револьвери, що набере води, знаєш. І бавляться діти. І хтось, якийсь дурак доказав, що мають троє пістолів і людей забивають. Там до Лисянки, до сільради. І прийшли ті, *policeman*–и три, з тим

старостою. І кажуть: — Слухай — до того старости, кажуть — ми чули, що ваший священик має троє синів і троє пістолетів мають і забивають людей. Біжи, визви священика!

А я кажу: — Люди добрі, кажу, я в нього працювала й працюю. Як він міг, кажу, мати такі пістолі, щоб людей забивати?! Вони, кажу, бавляться. Набирають, кажу, води і бавляться.

— Ні, ні, ні, то брехня.

Ну, що зробиш? І я пішла до священика і кажу: — Отче, ідіть до того, до сільради, вас визивають.

Каже: — Чого?

Кажу: — Будем чути чого. Вони мені не кажуть чого.

Ну, знаєш, ми прийшли з тим священиком, а вони стали казати, що мов то.

— Ваші, каже, діти мають револьвери, каже, дітей забивають, людей забивать.

А я ще дівчина була.

— Та ця дівчина, каже, в мене працює. Спитайте її, нехай вона вам скаже.

А вони кажуть, ні, неправда. І ти знаєш, що на 25 років засудили священика, а найстаршого брата, то сина, на 10 років. То син витерпів і вийшов. Вже я, тут правда, була. Він писав до мене в Америці. А священик мусив умерти з того, в в´язниці. Муки мусив терпіти.

Пит.: А скільки Вам було років як це сталося?

Від.: Мені було 22 років, виїхала я з хати. Двадцять два роки мала. А тепер 70 маю. Мені 70–ий пішов, 12–го березня.

Пит.: Чи пам´ятаєте як у Вас відбувалися такі кампанії, щоб засівати поле, те, і друге, в колгоспі?

Від.: То я позабувала, знаєш, то вже давно. Вже яких 40 чи 50 років прийшло. То вже забулося. Знаю, що скрізь забирали землю. В колгоспі люди ті робили й їли там, і так далі. А хто мав город коло хати то тільки картоплю, буряки й квасолю і так далі там насаджує щось, щоб зимою було що їсти як схочуть.

Пит.: Чи Ваші сусіди деякі тікали зі села як була голодівка, до міста, чи що?

Від.: Ні, ні. Мусили робити в колгоспі, скрізь — *and that's all.* Ті в колгоспі, а ті в заводі. Також завод великий був, то колгосп, треба було робити. Так. Страшне, що там з ними сталося, та ще й тепер, так. Тільки не знаю, Господи, що там було, в тому селі де я була. Щось страшного. Я кажу, що священиків з усіх сіл приїжджало, з тих що близько села, і з Києва приїжджають. То вони як стануть, то може то з 50 священиків. Як почнуть співати, то так кричать, що просто я не знаю, так гарно співали.

Oh, boy, oh, boy, до смерті не забуду того всього, що я бачила вдома. О Господи, Праведний! Так, нічого не зробиш!

Один, знаю, довгий вус — староста з сільради, чужий чоловік. Навіть забула з якого села. Чи Хрещатик називалося, чи Журжинци(?), чи — їй Бога забула — з якого села. І прийшов до мами, то за мною. Щоб я йшла до сільради. А я працювала в колгоспі, в купі з братами. А мама була вдома. А він питає — Де Таня, каже де?

— В колгоспі, каже, працює, то там.

А мама напекла буряків, печених тих білих, солодких. Поклала в миску — як ми прийдемо з роботи, щоб ми мали що їсти, знаєш. Він так дивиться, дивиться, присунув ту миску. Може там зо 30 буряків було. А він всі поїв, тільки один лишився. А мама прийшла та й каже: — Господи Боже, що ж я дам дітям їсти, як прийдуть з праці?

— А мене що обходить, сказав. (Сміх.)

Ну, що зробиш з таким? Я такох до смерті не забуду як він казав: — А що мене обходить?

А тоді моя мама сказала так, то я до смерті не забуду — *oh, boy, oh, boy.*

Пит.: Чи хтось із Ваших працював на заводі?

Від.: О, *yeah,* і мама працювала й брати працювали, *ja.*

Пит.: І в колгоспі, і на заводі?

Від.: Два в колгоспі робило, а один на заводі робив, найстарший. Один брат там правда трохи автом робив, вже були *truck*–и то один *truck*–ом робив у колгоспі. Розвозив, не знаю точно, то хліб, пашню всяку, тощо. То картоплю, як нікого, не було там, там картоплю, там буряки, та що там візьме.

Пит.: Чи в селі була школа?

Від.: О, *ja*, була. Була й є школа. То вона недалеко від нас була.

Пит.: То кажете, що того священика й його сина.

Від.: Його сина, на 10 років сина, а на 25 років священика засудили були.

Пит.: А Ви самі бачили ті пістолі, що казали, що забавки?

Від.: Та бачила, та я робила, я ж якраз тоді в нього. Навіть, він мав свій дім коло школи. То його вигнали з того дому свого. А він у моєї тітки, бо моя тітка була бездітна, а чоловік умер, був один і другий. То в моїм, моєї тітки домі той син священика вже жив. То вже я прийшла, сказала, та й ідіть до сільради. То він у тім домі жив, що моя тітка була.

Пит.: А як цей священик називався?

Від.: Чекай, ім´я Андрій, а племіння, забула. Знаю, що Андрій називався. А племіння забула.

Пит.: Вже його ніхто не бачив після того?

Від.: Та де?!

Пит.: Чи його судили, чи так взяли, без суду?

Від.: Ні, так зробили. То здається судили.

Пит.: В селі, чи десь інше?

Від.: Судити, то судили, а й де, то вже також забула, то вже забулося, давно вже.

Пит.: А за голодівки чи було таке, чи чули таке щоб люди людей їли?

Від.: Ні.

Пит.: У Вас цього не було?

Від.: У нас цього не було. А сусіди я знаю, то не наша родина, а сусіди то знаю, навіть собаки їли. Заб´є собаку, і то поріже, поріже, і то. А в нас було багато свиней, правда, то ми свиней їли. Свині то тут скрізь їдять, знаєш, а собаки, то ні — то нехай Бог милує. Я б ото з голоду здохла б — ну не їла б собачого м´яса. Хай Бог милує.

Пит.: Чи стерегли колгоспні поля і хліб, щоб люди не брали? Чи не дуже?

Від.: Ні, ні. Кажу, скільки родини мають, стільки то дають. Аби тільки з голоду не здохли, *that's all.* То хто хоче робити, то роблять у колгоспі, в заводі, як можуть, як ще молоді. А як вже старі, то вже не дбають. (Сміх.)

Пит.: Чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ні.

Пит.: А вже сусіди.

Від.: Я, тільки що, кажу, що сестра вмерла, тато вмер, кажу. А пам´ятаю, що мама також казала, що одного року, за один рік, п´ять людей мама поховала. І ще добре, що брати ті старші, то з дерева зробили самі труни. Не щоб десь купляли, ходили. А тільки підуть до такати, наберуть тих дошок, і самі труни робили. Самі старші ті хлопці. А так, *oh boy, oh boy, oh boy*, не знаю вже, як я страдала і страдаю тепер. Тоді то я не дбала, бо я молодою була. То я працювала як то кажуть — як чорний віл. Тепер стара вже. Де ж я буду працювати? Я як працювала тутечки, як з цим зішлася з цим і з ним вінчана. То тільки $1.25 на годину получала. Та то не є гроші. А тільки дай і дай і дай і дай кричить — як не даси, то заб´ю, каже. Що з таким зробиш?

Пит.: А скільки давали Вам їсти в колгоспі? Кусок хліба на день, чи більше?

Від.: О, *ja*, часами кусок хліба дають. Дають такий чималий кусок, то–то картоплину, там то те, то те, знаєш, супи різні, то що такого.

Пит.: М´яса рідко?

Від.: І, м´яса було також. Там також свиней багато. Свиняче м´ясо було й так само і волове також, скоту багато мали.

Пит.: Ви самі тримали, окремо?

Від.: Так.

Пит.: Свинки мали?

Від.: Так. Свині й корови мала мама, і четверо свиней.

Пит.: Дякую Вам.

Від.: Прошу.

Anonymous male narrator b. 1905, into the family of a peasant who had 8 *desiatynas* of land before collectivization, in village of Syniavka, Mena (then Berezna) district, Chernihiv region, an area less ravaged by the famine than other parts of Ukraine. The village had over 850 families, indicating a population of about 4,250, and two churches. During NEP "people lived well." Collectivization began gradually in 1928 and by the end of 1931 almost the whole village had been collectivized. Narrator gives a vivid account of dekulakization, including a procession of the dekulakized to Chernihiv. In his area famine began in 1932 and lasted through 1934. Grain seizures were conducted by local people under the direction of a plenipotentiary sent from the district center. Some saved themselves by going to the *torgsin* where they had all kinds of things which one could buy "only for gold." Narrator states categorically that there was no famine in either Russia or Belorussia.

Питання: Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися?

Відповідь: В 1905–му році.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: Область Чернігівська, район Березнівський, село Синявка.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько в колгоспі не був — вже колгосп у 30–му був — в 34–му батько помер, а я ж остався в живих. Уже жонатий був. Жінка десь у Челябінську, син у Челябінську. Тепер, що ще вам сказати? Що помер мій дядько — материн брат Михайло — під бляхою хата була — забрали, клуню забрали — на бригаду перевезли, а його вже на висилку, був слабий, то він у 34–му році в погреб був цегляний — там варив щось собі картоплю і в погребі люди знайшли — в погребі й помер. Оце вам такі свідчення. А що таких багато померло, то за всіх не можу сказати. Із голоду три чверті. Там сусіди то думають, що його не видно, а він літом помер у цей час отако й це під осінь. Що не видно — вранці встане там, походить, соломи наклав у погребі і там спав, а тоді там сусідів не видно, де спав, а він уже, може то два дні лежав або й три дні. Оце вам таке, що знав за це, за голод. А що, скільки уже ховати, а то такі, що були, що вже таке, що виїжджали на Донбас — виходу не було, в шахти там якісь...

Пит.: Чи пам´ятаєте скільки землі було в Вашого батька, як ще не було колгоспів?

Від.: У батька було всього яких вісім десятин, вісім десятин землі, *ja*.

Пит.: А як жилося при НЕПові?

Від.: О, що при НЕПові добре жилося. Це було таке життя, що почалося в 17–ім, прийшли большевики, тоді 18–ий, там Петлюра, на захід ще було інша справа, а же в 22–му стало й НЕП звався. То тоді в кого багато землі було так, що по 30, по 40 десятин, а бідні були. Голівна сільрада а ... десятин ото землі тоді віддали або мені — я малоземельний. Бідні люди жили в колгоспі — такі, що бідні були, так не хотіли йти в куби, то тоді було не життя було чого. О, *yeah*! Маєш корів — молока не здавав ... за свиняку — на базар, чи овечку порізав — м´ясо вивів на базар — тоді базар був у суботу. Це перш за все не так, що саме, а це полосин і м´ясо й мука й що хочеш — цілий день, а тоді як уже обкладати прийде. Обкладати, та де ж на магазин мого батька. Уже, вже в 20–му році почалося в 28–му. Через три дні знову добавляв стільки, й останнє викачали — все, нема нічого, а тоді в колгосп. Не йдеш, багатші не хотіли йти, так само так уже пішли, так, а тоді ото хто не хотів — на висилку, а то майно твоє продавали, то в колгосп забирали, в конюшні. А за НЕПу непогано жилося — ніхто не скаже.

Пит.: Чи люди говорили, як було при цареві, чи добре було чи погано?

Від.: Ні, при царю ж я не захопив, що добре було, що з п´ятого року війна, війна ж почала в 14–му — мені скільки ж було? У 17–му революція. При царю жили, брат, що ну! Ті багатші того, а бідні то ж не мали землі, наймалися там у поміщиків робили там ціле літо: орати чи косити; а справа в такім моїм селі на одній вулиці жили — Тарасенко прізвище, Матвій Семенович. Мав двоє доньок, а сина він як по роках, мій батько був би, а бідний був, то він хатину мав, корову мав за царя, то він виїжджав в Одесу, уже знав на літо, на сезон і там цегляний, цегляний завод — цеглу виробляли. Він поробив літом, додому приїжджав; три місяців проробив, там гроші достав, скільки–то грошей я вже

забув. Він приїжджав та гроші має, а дядьки купляли все, вже знаю ще за царя, а то в панів почали продавати поміщики земельку, а дядько купить же землі. Корови має, землю має, гроші, а він приїжджає з грошима до нього приходить, знайомі там, має скільки там, 100 рублів там, чи не знаю скільки. Позич, я тобі віддам і віддасть, а за землю заплатить. Йому те, то він казав раз вже коли в колгоспі косили — разом в колгоспі були, на ту владу радянську такі незадоволені були — ой–ой–ой–ой–ой–ой. А тепер що, розкажу за ту в моїм селі. Тоді коли при НЕПу вже так йому відрізали добру, де я вже ... в мого батька земля була, а йому теж дали землю, з села перебрався на край села, хату ту перевіз, клуню збудував, дали йому коня з ... дядька а багатшого віддали без грошей ... віддали йому ... та всім — багато таким бідним. І він устроївся і тоді що. Одна донька середня, менша, а Павло був на два роки молодший — ну в комсомол поступив, знаєш, в комосомол і тоді що ж, безплатно. Він кінчив чотири чи п´ять клясів, тоді вчить його направили в вищу школу. Він там школу кінчив, а тоді вже, а тоді вже вчителював у другому селі від мене 20 кілометрів — вчителем був, молодим ще був у той час вивчилася не знав у якому селі також вчителька, вчителька ж була. А тоді, а це вже середня вийшла замуж, а тоді вже я в колгоспі, а він в сільраду приїжджав з району уповноважений, цілу ніч отам крутить — не його там які ще п´ять осталося — уже пості всі в колгоспі, а він не йде в колгосп. А підпише сам добровільно так, ну заявку напише там секретар, а ти підпиши до колгоспу добровільно, а він не хоче. Крутили, аби з таким багатим, то з ним би не панькалися, його б забрали зараз, фіть, і туди, а бідний і в комсомолі син був і вчителює і донька ж була в комсомолі, а та що вийшла, ну, уже замужні були. І тоді, значить, знав, що добре, що знав в колгосп, а він коло колгоспу, то ж багатий — вислали, а помимо того багато помогло колгоспу його хата: ось тут колгосп і бригада. А я жив, йшов в колгосп на працю вранці, а знав, що якось іду, а він воду несе: — Добрий день, — Матвійсине, ну, що кажу, я знав, що його визивали в сільраду, я вже знав з вечора. — Ну, кажу, що там вас посповідали, причастили, чи ні та — а він у моїх роках як батько був. Це було в 32–му році уже, а вже в колгоспі в моїй поселиці мало хто остався з бідних, а то повисилали всіх. Ну, що ми, а він, пробачте,матюками гне, що мусив підписати. І тоді він, що запрошував з района уповномочений приїжджав — це його слова — не забуду я, слухаю, і він мені так каже, там чи по–російському каже чи бідняк був, радянська влада тобі дала землю, що хату маєш, і все і каже: — Ти за царя б вивчив доньку й то гроші платити, а то безплатно ж учився, не платив нічого син, за сина і за то безплатно школу кінчав і учителює і донька учителює. Радянська влада, хто. Я, каже, нічого не кажу. Підписуй заяву, а не хочеш підписувати — категорично сказав мені те — сина з праці знімаємо й доньку з праці знімаємо.

— Я, кажу, мушу підписати.

— Отак, каже, це ти мені шкода, знімемо, каже, з праці, забирай додому й як хочете живіть. А тоді, як уже в колгоспі робили, ото ж може ви знаєте чи не знаєте вони в це, вже минуло. Перед жнивами, як ото косовиця була, то вони з района приїжджають і якраз у 20 годин по всіх бригадах, а це на полі косарі. Ми обідаєм, сидимо, кашу варемо, там суп щось вариться, і вони приїжджають підводою уновномочені й облігації підписує на скільки там. Кажу: — Хочеш? Кожний мусить підписати.

— Підпишу на 100.

— Ні, ні, мусиш на 200 підписати.

Так, як вони їдуть — уже ми бачим — їдуть — це на полі, а вони курів це закурив „уже курва їх мать," а прошу уже та курва їх мать. А ці що цікаво вже їдуть, а це, що вже цікаво вже їдуть на підписку облігації, *ja*.

Так я його залишив, а сина не знав, і сина вдома залишив, донька так була теж, що війна ця була, то донька та, що в Студиках була, то вже додому приїхала, вдома була, а син вдома був. Я як в 43–му пішов з дому, то Павло залишився вдома, а не знаю, як совєти прийшли, я думав, що його забрали до армії, як совєти вже назад прийшли чутилі на захід ішли, *ja*.

Пит.: Чи Ви разом з батьком записалися в колгосп?

Від.: Ні, батько перший. Батько записався в 31–му чи 32–му, не скажу, тако, а я записався в 34–му, я також не йшов у колгосп, а батько перший пішов мати.

Пит.: А як на Вас натискали? Як нажимали на Вас?

Від.: Ну, то обкладали податками, обкладали, що не мав чим платити. Ну, що. А не будеш платити: заберуть, арештують і що ви, відробляти десь поїдеш. Я пізніше пішов у колгосп, батько перший пішов. А тепер, що батько, а уже окремо жив від батька, відділився і посварився тут же на краї села, то було четверо коней — я двоє коней забрав собі, а батько двоє віддав у колгосп і я то пізніш... Коров уже нема, а коні є тягар, так це ж мусить здати в колгосп. Ну, тепер то, там віз якийсь мав або щось — то ж у колгосп віддай.

Пит.: А скільки в Вас було землі?

Від.: То як батько пішов, то половину землі забрали, а половиною я ж два роки користувався — пополам, а тоді моя пішла в колгосп. Земля на місці там і тепер осталася — я тут у Америці, а земля на місці. Якби знайшовся, що по половині — як було 8 1/2 пам´ятаю: чотири я мав, а батько пишуть чотири забрали, а чотири мені осталося.

Пит.: Можна було з того жити?

Від.: О, так можна було жити, так обкладали. А чорт його знає. Я б жив, що, я тільки мав одного хлопця, що той тільки 33 роки мав і жінку, то можна було жити так аж клали, клали то не виплатиш. Воно ж спеціяльно то зроблено було. А продали, значить нема чого, як хоч. Ну, а що померло, померло ще чимало таких, що не було що, а багато таких, що пороз´їжджалися. Ті, що бачите, що в колгосп поступив так якось тамечки вже їх підтримували, так хоч би там якусь картоплю на поле привезуть, давали суп. Люди й пили, а вже ж вони колгоспи заснували вже. У 28–му уже почали потрохи їх у колгосп: 28–ий, 29–ий, а вже 30–ий, 31–ий вже в колгоспі вже всі були. Всіх догнав. Зараз всі не прийшли, ті йшли, ті не йшли, а то всіх і того призивають. Платить іще, має чим так обкладають, а вже в 34–му році то вже кінчилося. Кінчилося. Не було нікого.

Пит.: Чи Ви дещо пам´ятаєте про революцію, як відбувалося в Вас?

Від.: І що ж то я невеликим був, що революція, я не що ж міг те? Знаю, що якого числа, не знаю, але я там дідів, значить, у дід мій за Харковом таки був — матирин батько, а то я ще це не знав, а вже старші люди знали. А тут, там сусід прийшов, а вже був, у нас же волость була за царя, а тепер сільрада була за совєтів, а то волость була в селі моєму. І дві церкви, а тоді я слухав та думав, що ж коли лихо, почав ходити, а тоді кажуть десь чорт його царя зняли. А я ще в хату там зайшов до діда мого, там сусід, так ... у роках, а я то ще каже: — Якийсь чорт взявся, такий Ленін. Забув, якийсь Ленін, а я до того що мені?

Було по–моєму в 17–му, так що на початку 17–го року, чи забув, а тоді знову добре, що так перед Різдвом у 17–му році, вже сніг упав маленький, а я тут що, вже школу закрили. Не було вже. Нема школи й вже вдома сиджу. Пішов ловити, вийшов на вулицю, а вже ті, що в таких роках були, що по 30, по 25 років, ті вже люди знали. Вийшов на вулицю, від діда і тут *block* до церкви більш нема, і друга церква — *block* і так, а тут же ж і базарна площа, там базар у кожну суботу був. Тепер було за совєтів, за царя все о, я вийшов надвір і стою, а то люди знали що, люди знали що. А друге село сім кілометрів на північ відтіля же ж, вони стяглися. Летить на коневі верхом, а нікого нема, і ну, кавалерист, тепер я знаю це і бачите є развідка. Оті, як село захопив від того, від Олександрівки й жене сюди серед села, і тут я добре знаю, що отут перев´язана стрічка була на шапці — червона стрічка, так накосо. І прилетів сам один. Думаю, холера, що ж то є? Тільки прилетів, а тут бідненькі були, ще ж колгоспу поняття, ще ж не був і де вже взнали холери, що то я не піду, що значить, большевики вже йдуть, може вже в районі вже були, тут були до мене перший день ніякого бою не було — Денікина не було, а йшли по свіжому. А так класик Андрій іде й сюди до волості, куди, до волості й поїхав до волості, куди ж оце? Іде Петро — а ми знали його вже, що як хтось каже поїхав на північ, замітив що, що на коні поїхав якийсь, кажу, кавалерист, я кажу, знаю, що. А каже чи був у нього як на рукаві або на чим?

— Ну, на рукаві не було, а на шапці була червона зірка.

І туди прийшов — я чекаю теж. Він пішов. Я кажу так як до волості я ходжу — він такий сильний, як вхопив він рукою, а вони відтіля на залю, гармошки грають. П´яні їдуть, і в моє село як увалили, яка дівізія. Той в обмотках, той у постолах, той в черевиках — п´яний другий — на самих дядько повигонив, дядьки ж везли їх. Саньми тоді доїхали пару кілометрів, у село не заїжджали вони всі — відправляли дядьків, а тоді саме й їдуть. І тоді в це же, а тоді вже вони як приїхали та стояли в моїм селі.

Остановку зробили там щось може хвилин 30, і через наше село поїхали знову на південь — це до річки Десни вони мусять. І ще як вони прийшли, не знав хто там, що і добровільно з цих бідніших. Качик прийшов з ям зразу ж — тому толку там дали й з ям поїхав із ними. Один, два, три, чотири, п´ять, яких вісім чоловік добровільно з ними. Якогось там до командира якогось повернувся, і там уже матірная, і той каже хто прийшов, каже, син і того каже син пішов, пішов, каже, до більшовиків. І він, вони з ними пішли воювати. І по куди вже вони воювали, ну кінчилася ця революція кінчилася, то ці, що поприходили, двох не вернулися, десь загинули — це були десь побиті, а сім, вісім чоловіків, по–моєму, пішло, а два вернулися, два не вернулися, а сім вернулося. *Ja*. Ну, то цей, що вже жонатий, оженився був, а таки ще тато прийшов, щоб нежонаті по 19, по 18, по 17, по 20 років. Та, ото таки. Пару жонатих було вже — двох прийшло. Сам, добровільно, не то, щоб їм мобилізацію робив, ні–ні, самі пішли.

Пит.: А що з ними пізніше було, чи вони захотіли в колгосп іти чи ні?

Від.: О, та в колгоспі були, колгоспу вони раді, тільки в колгоспі були.

Пит.: Ті партизани...

Від.: Ще що, що пішли до партизанів, вони ж додому вернулися зразу ж уже в 17–му, 18–му, 20–му роках. Ще ж НЕП був, вони собі землю мали там, оралися, жінки мали, як хто опенився — не пригадую, але в колгоспі всі були. А ті, що не вернулися, за старі, нацисти, ті не вернулися, а ще в колгоспі, то нема що. Всі були.

Пит.: Чи були такі люди в селі, що хотіли, щоб Україна була відділена, самостійна?

Від.: Такого не чув. У нас не було. Може були, бо я на селі жив, знаєте, і тепер вже на еміграції я натуркався по газетах, а я вдома нічого того, я в армії в радянській служив тепер. Західну Україну й Білорусію тільки в 43–му, тому що не попав. То це там може й було таке щось. Справа в тім — пригадую, це був учитель, свої були вчителі, і вчитель Михайло Тихонов — я ж у школу ходив — він агентиком був, але з родини — українець. То знаю, що в травні місяці — оце шевченківське свято — ну, бо школа тепер десятирічка була, тієї ще не було, а вже як совєти зайняли, то було 10 клясів уже в нас у школі. Десятирічка була. Цієї було тільки п´ять років, то не можу сказати як, що я не попав, а то школу й там хор і все і вони на площу виходили з школи, Шевченка несли портрет, а всі вчителі робили. Вчителі й вчительки, все як–будь, бо то співали нам „Ще не вмерла Україна," значить, на площі, там щось хтось виступав, говорив. Все було, я думав, чи в 23–ом, чи в 24–ом роках, то дійсно. По революції зразу. Революція як то в 17–му, 18–му та в 19–му, а може в 21–му, може буть в 25–му. Ні, в 21–му, 24–ом. Тільки це було раз у моєму віці якого числа не знаю за Шевченка, знав, що Шевченко там. І старі жінки поприходили туди. На площі тамечки співали пісні все і кожний раз робили і єдиний раз. А тоді солісти вас утихли, а один раз таке було.

Пит.: Не арештували тих вчителів?

Від.: Ні, ні, навірно заборонили, а не арештовали, ні.

Пит.: Чи Ви б сказали, що в Вашому селі більше селян підтримувало більшовиків чи менше?

Від.: Ні, в моєму селі втримали, так би сказати, на цю, а тоді вже гасла за цю земельку, а робочим то фабрики, а дядьку — земля, ще я знаю за ту землю, а тепер вже нераз і землі був, то я сказав би так на процентів в моєму селі, а в моєму селі тепер тоді не знав, а тепер, як уже в це до війни чи в війну взнав, що було всього, люди, знаєте, а женив сина, дали два або три сини. Тепер було 867 дворів — моє село. Сільрада. То я б сказав, що за радянську владу всіх не можу гарантію давати, шо скільки. Якщо за радянську владу було як той званий хотів, щоб радянська влада була, щоб пропаганду цю яких було, як було 25%, більш не було. А тоді як уже вони встаткувалися, та як у колгосп позагонили до колгоспу, так вони руками й ногами не хотіли та вже пізно — тоді нічого не зробиш. *Ja*. А таки може 20%, що хотіли тієї радянської влади.

Пит.: І спочатку.

Від.: *Ja*, на початку, то більш не було, як 25%. Більш не дам. А то не були такі дядьки, що ось тепер же такі багаті — зразу їх, панки були, ті зараз женилися, підходили об´їжджали — панки були втекли. А тепер то дядьки були, що по 50, по 30 десятин земельки — куркулями їх звали. А такі вже як оце батько — план до двора пришивалися десять, вісім, а таке було, що дали землі по чотири, п´ять десятин, три десятин, що то

вже бідні. Жив собі і все. А так всіх мало, а тих багатих, найперше забирали й повисилали.

Пит.: Ви казали, що в Вас були дві церкви.

Від.: Тройця й Покрова.

Пит.: А що сталося з церквами?

Від.: А з церквами так: правилося при НЕПу все, й я іще оженився в 29–му, належав до Пложу. Ну, одна й друга стояла так де площа була. Це була церква Тройця, де я жінку брав — дівчина належала до Покрови. То вони, то вони що, що ж вони робили? Як же церкву зробити? На церкву накладали гроші — заплатили. Тиждень, два — чи менш, чи більш, і знову. Що б уже на рік заплатити й чистий був, обкладали тоді що ж? А люди вилазили зі шкіри. То Покрова — це старинна церква була — дерев´яна, не камінна, а Тройця де мені казали люди, що була там церква раніше, а то ж щось згоріла в 1905–му, то ще я ще малий, а нова церква була. Вони придралися з району, державне, добре знаю. Мусите пофарбувати, а була з дерева, а то лиш як оце оббивають гаражі — шилівкою оббита, фарбована білою фарбою і бляху ж на горі на куполах також пофарбувати, пофарбувати те, бо закриєм, каже, церкву. Фарбу купляють, найняли людей, пофарбували, це було чи в 26–му, чи в 27–му роках. Думали, що мусимо це зробити, а тоді вже знову придралися, люди нема чим платити й з району замки повішали на ту церкву й на цю — позамикали церкву. Тоді вони замкнули й вже люди не мають. Своїх же людей врізали тих кузнецю, там молотив — усі дзвони поскидали перше. Дві церкви дзвони поскидали, вікна полетіли. Дзвони позабирали приїхали машини позабирали в Чернігові позабирали. Ну, й та Покрова осталася в нас так само. Ну, вже колгоспи були. Вони все там внутрі повикидали: ікони, все порожнє. То, як колгоспи були — зсипали зерно в кожній, в кожній тій в церкві. Від молотарки з поля і так сипали на підлогу — підлога була, це може пару років зсипали, а тоді построїли вже свої амбари на полі там де колгоспи вже були, і що ж причипилися, що куди вони возили, холерина, я вже в колгоспі й тоді зверху почали, розібрали до самого фундаменту, а після, дядьки вже продавали, поскільки сільрада продавала, а дерево те вивозили, ото брус такий був, брус вивозили в район, що там щось ще вони збудували, щось там у районі, забув. А цеглу ту продавали на сотню: поробили багато погреб на картоплю, на капусту, на таке. А Покрова ця старіша наша є, до якої моя жінка належала, там також засипали й цю, вона вже стара, щось вони так лишили її і не то вони. Правиця не правилася. І, що. Ну, так. Всередині ніякого нічого не було — все повичищав, бо ж вже й вона так стояла — не правилося. Ну, а те що німці — війна — німці ж за моє село, що я на Волзі, *tha's all.*

Я додому прийшов у село, я прийшов осінню так. Приходжу додому, а тут дядьки, священик старенький був, жив там в одних людей, а дядьки осталися молоді на фронті вже — забрали — нема, а старі так що по 65–ти вже не взяли в армію, а стоїть то ту церкву в Покрові, а один дядько що, а Тройци, а то було, як у церкву зайшов, а ту церкву забрали, а він змикитив діло та там, а то свій чоловік був, а то що, то гроші коштує. Плащаничку так ізмотав ну та пут і додому й то належала плащаниця. А там, хто мав вдома коней, і сів Покров, Тройцю дядьки і забив іконостас, ікон там яких начипляли — уже таких не було як того, той чоловік плащаницю і я, не тільки я, а я сам так, 43–му році перед Пасхою я кажу, я в ту церкву. Правилося і я говів. І та й покинув. О дещо покинув вже й пощо — цей священик був, а тепер я додому написав, і мати моя померла, в п´ятом, а брат писав так матері висилав пачки, так мати ті щось каже ті уже до мене написав один, а писали, а писали один раз мати кажуть то там якесь там, що я послав був віддала в церкву на престіл, такий я посилав такі хустки там знав, що віддала так це було мені написано в 65–ом, не пам´ятаю. У 60–му році церква правилася, а тепер не знаю. Напишу я. Ця Покрова й вже тепер у 60–му, що священик так іще жив — може й помер, ще тепер правили.

Пит.: А як перше закрили, то що зробили з священиком?

Від.: Ну, священик нічого, не дали праці — я не знаю, будеш учити. До других давали, що його не арештували, не вислали. Так, такий старенький в той час правда він може мав яких теж, 60 років, а то ж чіпляли, то як священик. О, і ще що! Тепер мені прислав двоюрідний брат, а я ж покинув його, бач, він нежонатий був, а два брати в армії згинули старші його, а батько його був мій дядя, то прислав знимок, як його батько помер, у мене вдома, не взяв зі собою, і він стоїть, уже жонатий був, а батько його помер мабуть у 62–му чи в 60–му, я зараз не можу, я забув, то ж вони на цвинтарі: дядя лежить

в труні, той священик стоїть знято, тоді вже похорон був. Той священик його батько ховав уже, а мій дядько. Жінки там, моєї матері не було, мати жила, мати не вільно було, а тітки моєї, двоюрідні сестри чи я знаю. Священик ще ... по чоловіка, а тепер я не знаю. Ну, кажуть, що будь–то це, що тепер їздили, що тепер їздили на ті о що тим, яка церква править.

Пит.: Чи в Вас у селі були такі люди, були безбожні, такі вороги церкви, чи не було таких?

Від.: Ні, тоді, як за царя, то як нема, а тепер то ті були комсомольці були, то вже на релігію, то опіум є, то–то вже як совєти зайняли, то було багато таких, ого! Було. Був такий ж при мені ж було, як ішов, а я йшов махорку брав коли, а я осеню знав, осінню що Трійця, а я пішов у кооперацію махорки пачку взяв, а то бачу вже знали, а я на краю села жив. Я заходжу в церкву, а вони холери, голова сільради стоїть, за мене старший був років на 10. Українець. Не знаю, чи вернувся. В армію забрали його, зрозуміло. Так я зайшов став тільки, а баби, а там з района приїхало пару, так вони, холера, за ті й наші, а цей голова сільради, я сам бачив, одним словом я його знав, я, менш з тим, пригадаю, яку марну звалили, то були такі. Вони вже там церкву, а комсомольці спеціяльно ж робили це. Уряд. То ж я в комсомолі не був, то паску святити звечора там у 12–і, по 12–і, оце ця Трійця, стоїть церква, а вони вже поставили при мені, совєти вже побудували, на одну сторону, звався колбуд. То вони ж, холера, з музикою грають, танцують, а баби ж ідуть таки святити — немає що, і свищуть спеціяльно, а тут же в церкві правиться. Це було, це було.

Пит.: А так взагалі ті, що були в партії чи ті, що накази давали, то були свої люди чи чужі?

Від.: О, наприклад у моєму селі було партійців, комсомолців багато було в комсомолі, а вже що партійних було може яких осіб чотири, а в комсомолі ж молоді є, в комсомол же молодих брали. Як тут СУМ чи ОДУМ на еміграції, а то комсомол. О, а партійних яких було чотири осіб. А наказ, то свої може ще знаєте тяглися перегонку робити, щоб доказати, що я такий герой, давали з області, а область по районах, а райони по селах. Як виконувати що–небудь з області, а з області по районах, а район по селах. Це так було.

Пит.: Чи були взагалі якісь чужинці в Вашому селі: росіяни, жиди?

Від.: О, жиди були. До революції було п´ятеро, як тільки захопили, п´ятеро родин було в моєму. Лавочку маленьку торгували. Я ще малим був. Нема. Поховали. Йоська таки продавав там: дьоготь, керосин, що багаті були жиди, о комерцію вели. Було. Тільки не запитай, що не було. А цигани заїжджали кіньми торгувати. Не було вже як що вже пішли, а тоді як ще, за НЕПу ще були. На Покрову кіньми, а тоді де вони ділися цигани. О, вже як колгоспи не було й циган нікого. То вже поняття нема. А ціх, що–кого ви кажете, в моєму селі не було, росіян не було. Були такі, що того в Ленінграді були, вчилися хлопці тамечки за царя, то не знав. Приїжджав жонатий — там оженився, а в кого чи в українку чи росіянку не знав та все таки Терещенко один, яких три особи тільки було таких, що привезли жінок не з свого села, а там у Ленінграді, ще Вчуки були, а жонаті на своїх, оце все. *ja.*

Пит.: А так в міліції, в НКВД чи?

Від.: О, міліціонер один, не дав в селі в них, то побув може два й в моєму селі й в кожном селі не було вуся, а то й виїжджали якісь, це було НКВД чи міліція в районі. А з району може самі приїжджають до сільради й тоді чи виростовати, чи мене там ще якісь справи були, а в селі не було, щоб стояли. А в районі, то в районах більше так. В районі, в кожному районі, а в області законно мусить бути.

Пит.: Чи в Вас було багато донощиків?

Від.: Донощиків? Я думав були, чорт його знає, я думав що були отакі. Були, були.

Пит.: Чи в Вас були комнезами?

Від.: Комнезам був.

Пит.: А які то були? Що то були за люди?

Від.: Свої. Таке ще було, що за весь час, за весь час в моєму, головою сільради то там рік побув, два, то–то свої голови сільради були, свої люди, а скільки, один, два, три тільки не підряд, троє осіб: один з району був головою сільради, а два не знав їх

чорт по—російському говорили, голова сільради, а то свої всі люди були. То рік, два там побуде, перекидали все.

Пит.: А як це виглядало, коли людей розкуркулювали? Хто то робив, як це відбувалося?

Від.: Як відбувалося? Накладають і грішми й зерном. Нема, значить того, вони розкуркулювали. Спеціяльно було колгоспи, а в колгосп так придавили дядька, що нема чим до колгоспу. Ну, а той пішов у колгосп, віддав. А таких, що в моєму селі це перше було почали, це було в 30—му і весною. Понакладали все. То мого тестя, тещу — я вже жонатий був, то з мого села вони вже забрати знали кого: п´ять дворів, п´ять родин, п´ять: Добрівник, Кошар, Левенець, дядько мій, тепер той, загально п´ять родин. Перше, що вони, що весною накладали, а тоді вночі прийшли — приїхали з району, там міліція була, я не можу сказати, а в час так прийшли мого тестя арештували, а він мав дев´ять синів, тільки два при ньому ще було: Микола і Лавро — ще невеликий був, а ті вже жонаті, від неї ще старші були але окремо жили. То вони прийшли тестя забирати, то вони того прийшли все, а я ж уночі не знав, а на ранок вже це, що послала, значить, доньку. Моя вже жінка була менша чим ця. Ну, з плачом, батька і Миколу забрали, а меншого Лавра не забрали. Осталася теща і осталася донька, значить, Степан і Лавро, а Миколу вже були, яких 18 років, забрали в сільраду, тих дядьків позабирали зі синами: той одного сина мав, той двох—трьох, позабирали, а жінок ні, і як молоді діти невеликі були — не забрали. Забрали. На рано на підводи, в район, з району на Чернігів і в в´язницю. Пройшло, вони в в´язниці сиділи, так, вони садили ... на Зшестя, а ще косовиці не було. Постягали з усього району, і в Чернігов у в´язницю. А тоді прийшло як розпорядження, це вже вдень робили по участках. Я знаю по чернатах таку вулицю, одна була Завивка, Саламаха та вулиця. Виконавець, свої оті члени сільради, там пару інженерів усіх прийшли казали: збирайтеся, то ж було вже до мене: забирайте своє все: одежу, має сала мішок, муку на підводи, я також возив і моя жінка, сестра, і хлопець, їх троє тільки. Двоє подвод. На подводу їх одним, а двоє подвод і муку, і сало, і одежу, все забирай що є, забирай все, а що як корова є, вже корову не дає, остається тут. Хата остається, вся постройка остається, всіх п´ятьох тоді вони в колгосп позабирали це все, перейшло в колгосп. Я думаю, що ж воно буде? А тоді ж вже мужчини й сидять у Чернігові. Ну, як виїхали з Синявки все вранці, так може в 10 годин, не тільки я, всі ті, вагон виїхав, ну, яких 15 підвод виїхало всього. Переїхав на Чернігів. Приїжджаєм під вечір, лишається кілометер за те, а бігом коня не поженеш, бо нагружена підвода. Тільки приїхали, а вже в Чернігів нас в НКВД беруть, а ми їдемо з других районів на станцію направління, де станція. Туди приїжджаємо. Тільки приїхали, а вже сонце зайшло. О, вже пару місяців є тому назад у лижень прямо так. Ну, а ми приїжджаєм, а там за чоловіче — всі вагони товарні стоять: кінця краю не видно. Уже, вже другі вагони запаковані й дівчата сидять, хлопці, ще вже хто ближе. Туди все з підвода ми згрузили, а там помогали ним у вагони, наприклад там у вагон ми попадали в двох або в трьох до цього вагону. Вагон, що вдежа направо йшов, хліб і все й огороджений був потяг, так затяне й тільки ми скидали чоловіче, тільки з підвода поскидав, там іще прощаться нема, виїжджай, на коневі — виїжджай. Тільки ми звідти виїхали, а вже там є. А Чернігів я знав. Це ж не я один — нашим села стільки приїхали, а всі ми приїхали із того, вигнали нас відціля, а вже треба десь коней випрягати й треба ж коней годувати і спочити. Від станції від´їхали й сюди в дорогу як додому, а там такий базар був. Ми коней зупинили, повипрягали — це було вже як сонце зайшло, яке вже електрика горить, видно може якась дев´ята година була, отако, травень прийшов. Тільки ми звідти
виїхали, а то вони вже взнали, що вже родини тут вже приїхали, а телефони ще й ми тільки повипрягали, а вони вже з в´язниці по чотири построїні і хлопці там сини, і батьки — жінок не було — тільки мужчини. Позарештовували тоді, що арештовували і вже вийти з в´язниці, один на кожний попереді йде, два по боках і один із—заду — в чотирьох. І бачу тільки самі там пішли, не бачив. О, Микола той втік, що з батьком. Утік із того, з Челябінська. Під конвоєм і на станцію. Привели на станцію — уже те писав мені тесть з Челябінська, як привели сюди до вагонів і: — Сідайте! Шукайте своїх жінок, дітей та поручник там сказав, що зараз його пустили, ну й теща ж моя і тесть зустрілися, і вже як привели з в´язниці, в вагони й туди. І то вони туди все в Челябінськ, там за Уралом. А то ранком уже цієї області в Чернігів привезли з усієї області, а з

якого села там уже й двоє було таких що, а з мого села може й 10, 15. Ну з мого села знаю, що це перше вислали родин п´ятеро — це було в 30–му році.

Пит.: А чи в Вас був опір до колективізації, що люди не хотіли до колгоспу?

Від.: Такого не було. Чути, ні, ні.

Пит.: Що в деяких місцях...

Від.: Ні, такого в нас не було, що не було, то ні. Не хотіли йти, заставляли, а щоб такого що ні, не було.

Пит.: А чи бували випадки, що комуністів вбивали чи що люди...

Від.: Такого в нас не було. Не було. Не хотіли йти, а то й заставляли, виходу нема; а токого, що б вбити — не було.

Пит.: Коли це в Вас почався голод?

Від.: О голод уже почався хто ще мав та те закопав, відкопували картоплю, холера все, голод почався — це голівне було в 33–му і 34–му, ні, 32–му. Почався вже в 33–му й 34–му, вже в 35–му в колгоспі було все поза, чому то ... в колгоспі, і тоді вже трошки легше стало, а ... три роки: 32–ий, 33–ій, і в 34–му, в 31–му ще так не було, *ja*.

Пит.: У людей забирали хліб?

Від.: О, *ja*. То є як не наплатить виходило так ... шукали холера і там штрикали і то там, що де заховав дядько що–небудь, знаєте. Не платиш, ну, каже нема. Коли те знайшли й те забрали. ... Поховали й понаходили, а то йначе, ага, каже, не здаєш, а то вже ховав, що їсти ж нема що.

Пит.: А хто це забирав, свої?

Від.: Свої, свої, свої. Були в сільраді, сидів уповноважений з району там присилали, а з району чорт його знає, чи українець чи чорт його знає? А з району, то партійці — вже зрозуміло було, аби комсомольці так само участь брали.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Як кому вдалося. О, що ж вони придумали. Вони там зі себе знимок переслали, мій залишився. Знятий я вже в 37–му році з хлопцем. То ж вони що? Це один, що говоре, а тоді вже фронт вони колись ревонули(?) — це вже було може в 33–ім році. Так вони ж відкрили не було, звався торгсин — магазин. Були вони в Чернігові, в районі не було. В Чернігові були, а моя жінка, до Чернігова їздить потяг, не так ходить добре, а сім кілометрів залізна дорога йде на Білорусію, двохдоріжня, то я скільли був, у Гомель звався — там два торгсини були. Там у тому магазині, що хочеш є: і одежа, і мануфактура, і хліб, мука, крупа, сало — що звавсь торгсин. Ну там за що ж ти купиш? *Ja*, були такі що то з Америки, то ж там мало хто був. Ну, одна жінка від сина получала там, я й не знав, він помер десь тут у Америці, він виїхав до Першої війни, то присилав мамі, а жінка померла, а він виїхав та й оженився, а доньку оставив — уже дівчина вийшла замуж — присилав там скільки ... прислав, каже син, доляра, 10 долярів чи 20 це ж як революція прийшла ... в торгсини. Маєш перстень золотий, давай на вагу. Тільки за золото. Сережки, годинник як золотий мав, щоб золотий був, такого не візьмуть, то мене спасло — не знаю, як мені було б — а коли я вінчався в церкві, це я женився в 30–ом же, так, то були ж і перстні золоті зроблені з миколаєвської десятки. Двадцять. Один перстень — десятка пішла і на друге. То моя жінка один перстень поїхала в Гомель, то так, якби десь дістав, я кажу по–блату, на чорно — тоді муку заберуть — спекуляція це, а коли в торгсини моя жінка поїхала, я кажу: — Тоня, ну, нема, нема, що ... хліба виходить...

Так вона поїхала — один перстень — узяла п´ять пудів. Не знав у чому вона ховає — перстень один віднесла — п´ять пудів муки. Помелено все, що не біле, чорне, а тоді ще щось два ... пшона щось і пуд і крупи всуну. Вона перстень віддала — я то порахував, не можу сказати, на вагу ... коли, дав папірець той що те, забрав корецького на муку на все ... на станцію вона звозчика в торгсин — не понесеш на собі то не вона то найняла звозчика, так взяла муку, крупу, до станції приїхала — там найняла чоловіка, щоб поміг, у вагон поклав. Ніхто її не зайняв — приїхала додому зі своєю мукою. Ту муку пекла, сади тоді напекла того хліба, та на базар продавати, та нема ж хліба й на тим того рубля заробиш і самі їли. Так і другий перстень пішов — пішли обоє. Це що я, а люди мали, що може хто мав іще може миколаївський і п´ятеро й десятку — кому й двадцятку, зрозуміло? Хто мав, беруть ... у торгсин здають, а вони не заберуть, щоб забрали все, ні. Були такі, що золото мали, що як він усе віддав, а другі сережки викидали, що все золоті жінки мали, віддали туди, а то що мали п´ятку або десятку золота, або двадцятку або 30

— туди, так і доживали, тому давали. А тоді ж вони ще що зробили, ну, та що при том, я, перед торгсинами вони що ж? А мороз був, мороз, ой—йо—йой.

Куди ж я їхав на Чернігів? Уже в колгоспі був. Так. То вони качали, качали, а тоді ж там уже ж це свої показували. Каже, такий багатий, в нього, каже мусить щось золоте яке—небудь бути. Ну, то їх, що ж, з району приїде міліція тут в село моє ... по селах. Голова сільради думав, що в тебе ж або в мене — забрав того дядька в район і в підвал — там в´язниця така була районова, та там напаковали, я знав, що їхав, вікно відкрили, а не можу, як оселедці в бочці. Ну, в сто там, признавайся ти до золота. Ну було може й не мав, а його посадили, що він мав. Ну справа в тім, я ніколи не думав. У моєму селі такі дядьки вони ... один жонатий був, а цей, що брат його. О, той що жонатий мав що за ... Ігнатенко прізвище, то зносила. Може в їх щось там два чи три забув ... ходив так, не дуже то як діти, що хотів то почнуть у свинякам усе. Ну, був не жонатий. Коней своїх мав. Разом вони жили. І його брата хтось підказав і його арештували — це хтось підказав з наших, своїх, а я абсолютно не знав уже. Ну, нежонатий був. У цей час йому було яких 60 років або більше. Тримають і тримають тижні два. Їсти там дають, мучають. Признавайся. Визовуть. Він каже: — Я не маю — а вони: — Іди, йди назад, сиди.

І думав чоловік так а ... це вже ж у сусіда ж ... як там приїхала — це якось тут хати, а то ж поміж сусіди своїх є і йому, ну, дай, я, каже, там може яку десятку маю чи дві десятки — вже признався, є. — О, добре, каже.

Сани запрягли, два міліціонери його в сани — це 21 кілометер з району. Приїхали додому, де він живе ж. Приїхали туди, приходить до хати, до хати зайшов, а вони слідом: — Де ж буде доставати ті гроші?

О, це тепер після того сусіда, і він думав, дядько ж також надумав, що думає так: — Ну, де ж каже, це вже брат казав, ще ж брата не висилали, а брат старший був, то вже старий. Та, каже, я піду. Посидіть, я піду каже, принесу вам, принесу.

Та думав підеш, піде, то принесе їм там де, а де є він був холерова холера ... не пропав. А він то піду сам, принесу, дам їм 30 рублів, або 20, а то такі собі заховаю, десь останеться. Ну, добре. Він іде... Він узяв лопату. Заходить, а земля — це було зимою, самі привезли його. Заходить у клуню, де складали, того, збіжжя — у нас клуня звалася. Лопату взяв, виходить, а то клуня ... дубові ці сохи. Він до сохи, до цієї приходить — вони стоять. До сохи приходить, а там земля ж трошки збита, я знав як туди, лопатою копає, копає. Вони стоять, дивляться, нічого не мішають, а він же ж до... Копає, копає, копає, копає. Відкопав, і він що зробив? Якби загорілася клуня, то в землі ж горити не буде вже. Так він отак у землю прокопав, а тоді виветнув свердлом одну руку, зрозуміло? У ту шо в соха ну, і тоді в тряпку ... поскладав так гарненько п´ятки чи десятки Миколая скажу ... і зложив у пачку, замотав, в цю дірку запхнув а звідци, де дірочка була більше ще, а тут було що такий дерев´яний зробив і забив. Але відкопав, а вони стоять і дивляться. Тут уже не треба хоч би і дитина вже. Відкопав і, чи він сам дістав, то вже він ніде не дінеться. Витяг, витяг. Всі стоять, ага, чапок уже на те. Я те, ходити мушу. Він думав, що я звідти сам заберу та дам 20, 30. Тоді вже ... сказав скільки в нього було. Тепер дядя ідіть, ми самі і без вас відділим. Так, замотано гарно, зав´язане, так уже він сам, сам, а люди ж наскільки були. Я забув. Я кажу так, ну скільки ж ти мав — там же вони забрали, поонятно, нема що. І він мав 120 рублів золота. Сто двадцять рублів! По п´ятці, по десятці миколаївські. Ото, то дядя, маєш свободу. Забрали те і поїхали.

Пит.: Так що не вдалося йому.

Від.: Він думав та думав. що дам їм половину або може й менше, а тоді там другі: та що ж то буде? А я, каже, думав, може я ж ... їм дам, дам половину, хоч половину, а собі, каже, їм дам там половину хоч половину, а то собі. Ну, та де там! Коли за п´ятку та за десятку то висилали, а коли 120 рублів. *Ja.* Всі забрали. Тати каже, нічого більше, мусили і все... Наскільки вони так мучили його. Ну такі за, тут вони вже не, не шукали золота того, що а гроші, гроші, щоб гроші: — п´ятка або десятка.

Пит: Ну, як це, як Вам було відомо, чи в Росії й в Білорусії був голод чи ні?

Від.: О, в Росії не був. Уже, уже ... то, скільки наших їздили, хто мав гроші, як—небудь — у Росії голоду не було. Їздили за зерном — було там вся земля паскудна. Мінськ, Гомель — Білорусія то там напали такі туди й там голоду не було. В них хліб був по пекарнях, в магазинах, а в нас не було. Там не було голоду, ні.

Пит.: І в Росії також не було?

Від.: Це ще, що я в Черніговщині, Чернігів так у нас ще так там картопля була ... та й думав більш пострадала з голоду та ж земля ліпша ще. Полтавська область і тепер Полтавська, Київскька, Полтавська саме більше, а то й Дніпропетровська там ще саме більше з голоду вмирали. *Ja.*

Пит.: Скільки людей померло в Вашому селі?

Від.: О, я не можу сказати, може яких, яких 10 осіб, 15, тако. Не можу пригадати.

Пит.: А чому Ви нарешті вступили в колгосп?

Від.: Та, а куди ж? Що будеш уже, мусиш. Ну, що, я буду йти вже. Що ви ще хочете?

Пит.: Ну, це Ви дуже нам помогли.

Від.: Вже все?

Пит.: Так.

Від.: Ну, я все розказав як я... А що скільки померло, о, за дядька знав, тітку знав, що померла. Тітка знову же одно вже, що голод і не вже й хвороба. А тепер це ще Іванині осталися, два брати. ...То тітка що. Дядько захворів — з голоду дисинтерія напала, падаєте, а літом, а тітка була повна жінка в нього, повна, то дядько худощавий досить був. Вона за ним дивилася, а вона ж повнокровна була, так дядько вижив, а її хапило хвороба та ... пішла. І були це в 33–му, 34–му. Вже літом, так. Її може в цей час було яких 45 років, хай 50, більш не було. Дядько вижили, і ще в колгості робили все, остався сам уже. А ті що жонаті, а ті війна забрала і схопило так вона знаєте, що... Усе знав, що батько, дядько. Мій батько ніби все й тітка — ніби вже троє так і знав, десяток приблизно я знав що, померли. А то такі були, що вже не знав що. Просто були десь де вони подівалися? Із села повиїзджали, але не потяг, більш чим же? Кіньkою, а на потяг, як і достав там рубля, а залізна дорога йде, і виїжджали куди чи до Харкова, чи на Донбас, а ті вони живі чи неживі, не знав де. Може де в дорозі погинули.

Пит.: То я Вам дякую.

Від.: Я вам не знаю за що, мені хтось казав, що з місцевості я скажу за своє село. Я знав у моєму селі, а в других те саме проводилося, а може ще гіршим способом. Це ж я не можу ..., бо коли, коли я читав у газеті тут у ..., хто то писав, та там страшне за ... я забув, а в других селах ще може й гірше виробляли, чи в районах і в області. *Ja.*

Пит.: Дякую.

Stepan Dubovyk, b. 1909 in the village of Bilka, Trostianets' district, Sumy (then Kharkiv) region. Narrator's family was completely shattered by dekulakization and the famine: his grandfather was dekulakized, his father fled to Donbas, one brother wound up in an orphanage, and the women died in the famine. Narrator was expelled from school for opposing conversion of the local church into a club and briefly fled to the Far East. In 1930–1933, narrator was conductor at the Osnova railroad station near Kharkiv. He states that in March of that year a special order declared that all tickets sales had to be annual or semi–annual, and conductors were forbidden to sell tickets for individual passage on pain of dismissal. This measure was to prevent peasants from travelling to seek food. Narrator tells of being fired for allowing peasants to ride his train. This episode was published pseudonymously in English as S. Korobeynyk, "Forbidden to Aid the Starving," *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed. S. Pidhainy (Toronto–Detroit, 1953–1955), vol. II, pp. 468. Narrator also tells of abandoned infants dying on trains and mentions several cases of cannibalism. Narrator travelled to Russia during the famine and categorically states that there was no famine there: "In Ukraine there was famine (*holodivka*) everywhere. In Russia there was no famine whatsoever. I travelled there on my days off, I took the Western line to Russia — Dmitriiv, Komarychi, Smolensk, Briansk. Flour there cost 20 rubles, wheat flour 25 or 30, millet was 35, butter, and meat —there was everything. Anybody ate who wanted to eat. It wasn't like that in Ukraine. Many people went there to make purchases, but the police waited until we finished buying in the market. They saw when people from Ukraine finished buying, then came to the railroad yard, to the station, and surrounded them. The police surrounded the station, went in, seized all the bags off the carts, said that you don't have the right to buy that here, and took and divided up the produce. I and my wife's sister, Pavlo Nosyk, were among those whose things were seized. We had bought two *poods* of millet, about a *pood* of flour, maybe three *pood* of potatoes, and they took it all back. We had to return with nothing... This was in '33, in April. So we went home with nothing. And Russians say that they also had famine, but there wasn't anything of the kind anywhere in Russia. Outside Ukraine, there wasn't any sort of famine anywhere. I am a living witness to this and can bear witness before all, because I worked on the railroad and had the right to travel freely. I was in L'gov, in Dmytriev, Komarychi, Briansk, Smolensk, I was even in Vitebsk, that's in Belorussia. In Vitebsk it was just the same, there was everything in the bazaar and you could buy whatever you wanted." Narrator added that he visited these cities in March–April, 1933. He lost his mother, two sisters, and the three children of one of his sisters in 1932–1933, and also gives information on his wife's family.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Степан Дубовик.
Пит.: В якому році Ви народилися?
Від.: В 1909–му, 27–го грудня.
Пит.: В якій місцевості?
Від.: Я зі села Білка, Тростанецький район, на Харківщині.

Так, я працював на станції Основа, Північно–Донецькій залізниці від 1930–го року й коли підійшов 1933–ий рік був наказ 15–го березня 33–го року в Північно–Донецькій залізниці —вуд Лазара Мойсеївича —комісар залізництва в СРСР —повідносно, щоб усі, що працювали купили посвідки–квитки річні і піврічні, а радгоспи й колгоспи так само. Там посвідку, хто їде в командировку за якимись тракторами, частинами, тощо. Це було до 30–го березня. То мусили всі купити. Від міста праці до міста мешкання. Ну, я працював тамочки кондуктором, пізніше я пішов на рік на заочні курси. Я пройшов у 32–му році іспит — я курси здав як дежурний по станціям — і працював, але мене не

послали туди, а послали мене на залізницю бригадиром на примісцеві потяги — то *suburban train* — я мав тамочки бригаду — дев´ять осіб. Коли нам директор провідників і кондукторів Омелян Онопка, заявив, що ми маємо приказ від Кагановича, комісара залізниць, щоб квитки на потяг нікому не продавати — бо я мав шпульку на потязі, де не були станції — становка була в зупинці, а там не було каси, ну я продавав — щоб не продавав квитків нікому пасажирам–селянам чи іншим. Хто буде продавати чи пускати без квитків, то буде рахуватися як дезорганізатор залізнодорожного транку, буде вигнаний з праці. Я на те не звертав увагу й хвилю. Я мав потяг № 310, і мав маршут від станції Основи до Харкова Льва й з Харкова Льва до Балаклея, і голівний кондуктор був Пархінов, а старший кондуктор був Гнідий, то я сказав, що хочу квитки продавати, бо люди їдуть голі, босі, голодні. А мені він — а сам він був росіянин — сказав: — То продавайте, що нам Каганович одне, а ми робимо своє. — І я квитки продавав.

І то пройшов час, і 26–го червня я мав маршрут так само від Харкова до Балаклея, і ми приїхали 26–го в четвертій годині вечора й ночували до четвертої ранку. Коли я встав, то була перша година ночі — в вагоні спали ми — то було кругом потяга нашого яких 500, 700 людей — селян. То були обдерті, воші лазили по них, з дітьми — плакали. Бригада спала в вагоні; провідник був. І я пішов, подивився, я пішов повідкривав всі вагони й сказав до тих людей, що сідайте й їдьте в вагоні, але сідайте під полки і нас на верхні полки, бо тут робітники будуть. І то заповнений був потяг до відказу. Коли ми в четвертій годині від´їхали з станції Балаклея — машиніст був Стеценко, й зобачив, що то стоять на даху скрізь пасажири і чекають на сходах, і він швидкість скінчив на 30 міль на годину.

Коли ми приїхали до станції Змійови, диспечер Якименко закликав машиніста, сказав дежурному Петрові Павличенкові, що закличе зараз машиніста мені до селектора, бо я мушу говорити, що за причина спізнення. Коли закликали машиніста, диспечера, він сказав, що за причина, а він сказав: — Я не можу їхати швидше як 30 міль, бо потяг перевантажаний.

То було 26–го червня, 27–го на ранок було вже, на заді того. І машиніст сказав; я не знаю, то голівний знає. Голівного закликали, голівний сказав, що не є бригадирної посадки — я нічого не знаю. І на тому скінчилося. Ми приїхали до Харкова й наш потяг спізнився на чотири години.

То нас зразу забрали в депо, й був суд відкритий; нас судили всіх за те, що потяг спізнився. І всі казали, що ми не знаємо, а Марія Сіра заявила, що добре брагадир повідкривав вагони й посадили, сіли, без квитків, бо повний потяг був пасажирів. І мене тоді судили й сказали: — Ви є як організатор дорожного транспорту, ми вас звільняємо з праці, але одна особа заявила, то не є доказ, що то є правильно. Я пішов до голови відділу Байова і заявив, що мене звільнили, так і так, за то і за то, що пасажири приїхали безплатно до Харкова, кажуть я винуватий тому, то не є правда. І голова відділу Рухов сказав, що я поговорю з вами, й я вас хочу послати дежурним на станцію де відпустники дають тим дежурним по станціям. Мене послали на Сіми Кілометрів — це між станціями Пересічня і станція Рижов — посередині там була нова лінія Сіми Кілометрів, то я там працював 10 місяців. І коли вже пізніше взнали, що я там працював, то тоді вже в газеті написали вони, що дезорганізатор надорожного транспорта, Дубовик, вигнали з залізної дороги. Розумієте? І тоді мене закликав у відділ — станція Основа — Байов і сказав, І мене тоді покликали й сказали, що: — Ми вже не можемо вас більше тримати — і мене звільнили зі залізної дороги. І я то все послав до Гарварду, й я то маю те все записано, й тепер відносно до голодівки.

По Україні голодівка, по всій була. В Росії ніякої голодівки не було. Я їздив коли мав вихідні дні, то я їздив на західню дорогу до Росії — Дмітріїв, Комаричі, Смоленськ, Брянськ. Там мука була 20 рублів, пшенична 25 і 30, пшоно 35, масло і м´ясо — все було, хто хотів, то їв.

На Україні того не було. Багато людей туди приїздило з України, купували, але міліція чекала, коли ми скупимося на базарі — коли скупилися люди на базарі з України, вони бачили, й прийшли на двірець, на станцію, то була окружена, станцію окружила міліція і зайшли до середини й позабирали всі мішки на підводи, сказали, що ви не маєте права тут купувати й вивозити з відділа продуктів. В тім числі був я, жінчин брат був Павло Носик. Ми купили тоді по два пуди пшона, по пуду муки, і по три пуда картоплі — і в нас то все відібрали. І ми мусили їхати назад без нічого.

Пит.: А коли точно це було?

Від.: Це було в 33–му році, було в квітні. То ми приїхали без нічого. А росіяни кажуть, що там голод такий був, в Росії ніякого голоду ніде не було. Поза межі України ніякого голоду ніде не було. Це я живий свідок і можу свідчити перед усім, бо я працював на залізній дорозі й мав право їхати, мав квиток безплатний. І я був в Льгів другий, в Льгів третій, Дмитріїв, Комаричі, Брянськ, Смоленськ, і в Вітебську був — це була Білорусія. В Вітебську так само було все на базарі, що хотіли та й купували. Розумієте?

Пит.: А коли це Ви були в Брянську, в Смоленську?

Від.: В тих самих місяцях — в березні, в квітні. Розумієте?! Того, що Україна не мала там голоду — жодного не було. То я тут написав — ціна того всього. Ну, тепер далі, то що я сказав. Тепер, у Харкові був наїзд великий, де черги великі були. У Харкові, то було 27–го травня, в Харкові міліція зробила великий наїзд на черги й позабирали людей в авта й возили за Харків в яр, в великий яр, біля Лісова(?) й там їх викидали, людей. Я їхав з праці й сів Іван Рапатун. Я його запитав: — Звідки є, Іване?

А він каже, що, заплакав, каже: — Я їду, більшовики вивезли *truck*–ом мене, й багато людей з дітьми скидали в яр як худобу. А я ще був при здоров'ї, виліз, ішов до парку, хотів купити хліба йще й щоби додому доїхати. Але ще їхали машини й зустріли мене й кажуть: — Ти куди, сволоч, тікаєш? — І забрали мене на машину й вивезли назад в яр скидати. І тамечки, каже, була зі Замостя жінка Сердюк — С. Сердюка жінка — з дитиною і плакала, щоб я сказав йому, щоб узяли й сказали, щоб забрали мене. То там сиділи в вагоні й слухали всі люди це. Я його завів до того Сердюка, й він розказав що: — Ваша жінка в яру лежить з дитиною. — І він заплакав і каже: — Я вмираю вдома, а вона хай вмирає там. Я не можу поїхати.

І жінка вмерла тамочки, в яру певно, а він за два дні вмер удома. А цього Івана Рапатуна за місяць знайшли під столом, у колгоспі помер. Далі, то така справа — село Білка, Тростянецкого району на Харківщині, Денисщенко, односільчанина зарубав сокирою, взяв чотири хлібини в нього, що в Харкові купив, а тоді пішов до рідної сестри й рідну сестру зарубав сокирою, і зятя і їхню дитину, немовлятко 12 місяців за 30 фунтів муки. Ну, його заарештували, але де його діли, то ніхто не знає. То є божевільство таке. Вмирало людей дуже багато по селах — не було кому хоронити, то кидали в льохи.

Я то все написав, і я то власне тут маю ті фотографії, що мені передали, бачите, то ніхто не мав, то мені лікар, др. Читкан(?) передав всі, то я передав тоді до УККА — то копії зробили, то є ті, що я маю. Ну й тепер те, що я говорив.

Жінчино; сестри — вона з Задонецького хутора, в неї вмерло троє дітей також, в рідної сестри старшої. Не було що їсти й не було рятунку ніякого, бо приказ Кагановича був, щоб селянів не пускали зі сіл до міста, й не пускали, люди не могли їхати, вмирали на двірцях. Коли ми їхали потягом на захід була станція Хотмиш(?) за Золочо*v*, то тамочки лежали на дворі люди померші. Трупів коло десятків. Коли ми приїхали в Новоборисівку, це вже Курська область, тамочки на базарі було все — і яйця і м'ясо й кури й хліб, мука все була, а в межі не було нічого — там мертві люди лежали — це недалеко від Золочова. То я то власне туточки написав і передав, я не знаю.

Пит.: Вони там є.

Від.: Вони там мають. Я маю копії приказу Кагановича, що Каганович давав приказ, тоді влада спричинила, що Сталін звільнив міністра залізного центра Андріїва, а назначив Кагановича, то його родич, сталінів Каганович. Він його назначив, і той власне якраз причинився до народовбивства на Україні, де постраждало 7.000.000 нашого народу, де сьогодні протестує Москва, що то голод був по всій Росії. Такого голоду ніде не було, тільки був голод на Україні.

Пит.: Це Вас покарали за це, що хотіли помагти людям?

Від.: Мене судили й звільнили як дезорганізатора залізнодорожного транспорта. Я за те маю кліші, й все з того всього. По селах, багато по селах, я там подав листу скільки в кожному селі вмерло — я там маю то все пописано на машині. Ну це, що я власне Сумська область і Харківська область пострадали страшно, ну й інші, Полтавщина й всі пострадали від того голоду, Москва яка творила спеціяльно, щоб вимордувати на Україні нарід, розумієте. І коли б мене запитали де, то я можу їм сказати, так як Балаклія, там сильно вимерло людей, Балаклія, Борщівка, тепер Андріївка, Зміїв, тепер

Сумська область, Боромля — вимерло багато людей — це велике село — Сумська область, тепер Скрягівка, Білка, Тростянець —сильно людей померло по тих селах.

Пит.: Яка частина Вашого рідного села згинула?

Від.: Моя мати вмерла, вмерла сестра моя, одна й друга, Олена й Мотька померли, й мати вмерла в 32–му році. Батько виїхав тоді вже на Донбас. В моєї жінки вмерло в сестри троє дітей — то є троє жінчиних, в моїй родині вмерло дві сестри і мати вмерла — шість душ умерло. То є, в кожній родині вмерло, як не п´ятеро, то четверо то пересічно так було по всій Україні. То навіть села вимирали, де не було нікого ніде. І я то можу свідчити в каждім де потрібно, я можу говорити, бо то я знаю, бо то я родом сам є Харківської області, а раніше була Сумська і я працював в станції, Основа під Харків, я їздив потягам в протязі 200 кілометрів і йнші сторони. На Купенськ(?) їздив я, в Валуках(?), о то також не належало до України, там також було все на базарі в Валуках(?), у Разова(?). Там було все на базарі —ми їздили купувати.

Пит.: Чи ви можете назвати кілька таких сіл, що взагалі всі вимерли?

Від.: Я не можу назвати те село, бо я не ходив по селі, що вмерли всі до одного.

Пит.: Але, що були такі?

Від.: А були села, що повимирали люди, але я не можу назвати те село особисто, бо я не ходив. Коли б я там працював, то я б знав, а я працював на залізній дорозі, й я їздив потягом і люди в потягах розказували, плакали, оповідали ті речі, але я як їздив по всій Україні, я був і на Кавказі, був я в Ростові, в Прохладному я їздив аж за мукою. У Кізлярху — то турецький кордон, розумієте, то там були продукти, але на Україні особисто в центрі України не було нічого, люди вимирали з голоду. То є причина, що зробила Москва, політбюро, установили, що то треба вимордувати і Каганович дав той приказ. Тепер я маю той приказ, я маю мабуть приказ туточки. Може я там маю нагорі. Я там маю на горі — документи ті всі — приготовлені мої документи, як я можу свідчити кожної хвилини про голод. Ми розповсюдили перший том Добрусу, Добрус написав другий том, а Семен Підгайний перший том. Ми це — я, Галина В´юн, голова Добрусу, і Катерина Доманчук — ми вручили майору міста Чікаґо й сказали, що ми є репресовані українці, які страждали під комуністичним режимом. Ми приїхали сюди розповісти цілому світові про той терор, щоби йнші не попали в ті кайдани, що ми попали. І я по залізній дорозі *supervisor*–ам уручав книжки, *watermen*–ам, *fire department*–і де я за власні гроші їм давав, бо то були по $10 книжка. Я пожертвував від себе, а я повертав гроші до Канади. Семен Підгайний ті книжки які до мене висилали ще в Чікаґо.

Пит.: То Ви велике діло зробили.

Від.: Я не знаю чи я велике діло зробив чи ні, але всі газети ніхто не мав, лиш мав доктор Чичкань. Він жив 1005 *Ashland Avenue.* Це є петлюрівець, який в армії був петлюрівській, і він дістав візу від консула з Голяндії, від Петлюрівського консула, в Голяндії. Виїхав він і приїхав до Канади, а з Канади приїхав він до Америки. І тут газета виходила *Sun Time*, оця, *Sun Time* виходила в 35–му році про голод, але то не хотіли вірити й ту редакцію критикували, що вона робить пропаганду й редакція та заборонила, більш вона не випускала. А др. Чучкань складав, ховав, коли він мене стягнув з Німеччини з Етленґену, з табору Етленґен, я приїхав 27–го грудня 1949 року, він мені всі газети ці передав і я ці газети переслав в Добрус, де Іван Дубанець списав цей другий том. Детройт випустив цю книжку, але Іван Дубанець загинув, я маю від нього листи ще.

Пит.: Я ще маю питання для Вас, де дуже важливі Ваші свідчення, дуже важливі, бо Ви бачили багато більше, як другі люди. Як контролювали кордон між Україною і Росією, на потягах, щоб селяни не переїздили кордон?

Від.: З України до Росії перейти?

Пит.: Так!

Від.: Потяги? На потяги селян не брали, а селяни пухли, не могли йти. Вмирали на дорогах, по селах, умирали, й я маю, написав я — я вам дам — то йшли люди, на потяги не пускали, їх не саджали й люди вмирали в полі, на станції, на двірці скрізь у хатах повмирали, навіть батько чи мати зарубали дитину свою, варили суп якийсь, бульйон, листя з берез і варили якийсь бульйон, і вмирали так само й діти повиходили, й самі повмирали. Розумієте! Таких є багато випадків. А український нарід не міг дібратися до Росії, тільки випадки були єдині, що один процент міг прорватися, тільки хто міг можливість переїхати потягом, нишком, товаровим потягом. Інакше ніхто не міг

проїхати, квитки не продавалися — не на пасажирські потяги. Товарними хто міг переїхати і то відбирали в Росії, хто купив хліб, як ми були в Дмітреві, Комареґі, то *watch*–ували як люди скупили продукти, прийшли на станцію, на потяг, окружили двірець —забрали все до нитки в кожного. В мене взяли, в жінчиного брата в нас саме забрали. Я сказав, що я купив для себе, каже: —Нема вивозу, каже, не вина наша.

Є жити, як так, я кажу: —Я є з України, але я хочу купити —не вільно. Забрали в мене, так само в жінчиного брата позабирали. І так люди їхали тисячами, але в дорогах повмирали — малий процент дуже людей осталося живих, на Україні, які пішли на Донбасі — з великим клопотом могли там спастися. Деякі повиїжджали в Росію з якимсь трудом, якимсь способом, а переважно селяни не могли ніде виїхати.

Пит.: Чи були випадки, що люди вмирали на потягах?

Від.: Це які люди були, так, що дітей багато находили, лишали дітей в вагонах, клалися в товаровий чи в такий вагон і дітей багато находили мертвих і живих і в них родини не було зовсім. А так у примісцевих потягах які приїхали — примісцеві потяги мають дальність всього 120 миль від міста Харкова. Це є станція Основа.

Пит.: А коли це в Вас гочалося?

Від.: Голодівка почалася в 32–му році в зимі, й вона розповсюджила страшну голодівку в 33–му році в березні, квітні, травні, червні, де хліб уже був такий више людини ростом, але не було кому збирати. То брали з залізної дороги, зі заводів на вборку хліба.

Пит.: Коли саме Вас звільнили з праці?

Від.: То є 28–го числа мене звільнили, 28–го, я зараз принесу вам. Бачите, мій батько мав землі не багато, мав 10 десятин, але він працював на залізниці, але моєї матері батько мав досить землі, він називався Петро Дінець, і він мав досить землі й батькові віддав землі також, але значить батькові дали. Сказали, що батько мій мусить або землю лишити, або залізну дорогу лишити. Це в 28–му році. Батько мені каже: — Ти, Степане, до мене, що ми будемо робити, бо я маю такий наказ — або залізну дорогу мушу лишити, або землю.

Я кажу: — Ви покиньте землю, а залізну дорогу будуйте.

А батько каже: — Я не проживу з платні залізної дороги, я мушу лишити. І батько лишив залізну дорогу, а мене послав на Далекий Схід до сусіда.

Він у Владівостоці жив у станції біля річки Усурі; він там працював дежурним в станції так як дежурним у двірцю. І я в 29–ім році поїхав туди, то я виїхав з Харкова на Москву, й я поїхав на Новосибірськ, з Новосибірська в Хабаровськ, з Хабаровська, й я там приїхав і мене зустрів сусід наш. І забрав мене до хати.

— Степан, каже, ти в гості приїхав?

Я кажу: — Я приїхав, але мені батько казав, що чи зможем сюди пересилитися з України, бо великий натиск на селян — або землю лиши, або залізну дорогу.

А він каже: — Я вам скажу, що тут таке саме. Моїх двоє синів працює в Хабаровському, каже, вся станції вже допитували, чого ви приїхали, й що ви робите тут?

І батькові далі такі допити. Але я там пішов працювати трохи на тартак — там по дні ріка Усурі проходить — був тартак, де дерево пиляють, був з однієї сторони тартак і з другої сторони. І я кажу — я хочу попрацювати й довідатися яке життя. Мій товариш Петро Диченко також зі мною поїхав. Ми там працювали й там багато позкулачених уже привезли з України. Ну із під Охтирки там, Несторенко. І ми познайомилися так, і він каже — звідки ви хлопці приїхали? Ми кажем, що ми приїхали з України, хочемо сюди переїхати, але каже, нам радять сусіди, що нема ради, ні там ні тут життя. А він каже — Бачите хлопці, каже, ми тут привезли на поселення якихсь 110 родин із Харкова, з Холодної Гори, без суду, не судили, ні допрошували —завезли сюди й нас скидали, й ми тут мусимо працювати й мусимо вмирати. Я їм сказав, я ходив тоді до школи, мене тоді вигнали з школи, бо я сказав за церкву, що за релігію, бо приїздили з району; сказали, щоб церкву закрити, клюб зробити, а я сказав, що то не наша справа. То батьки, діди робили церкву й мене зі школи вигнали за те. І я там з ними говорив, і вони мені були розповіли, що ми на Україні мучилися і мучимося вже стільки років, то я їм сказав так: — Бачите, кажу, як воно є в світі, як була революція, то одні пішли до Денікина, з Колчаком, в більшовики, в партизани, як петлюрівська армія була, то кажу: — До нашої матері прийшло 10 хлопців, і кажуть: — Тітко, ми хочемо в вас поховатися на горищі — а мати каже — чого? —ми не хочемо воювати. Мати каже, як не хочете то лізьте, каже,

сидіть, бо пізніше буде запізно. І кажу, бачите, ви попали сюди на Сибір, а від Петлюри ховали вози, коней, сани, в клунях розбирали, не хотіли допомагати, а тепер, кажу, і ви на Сибірі, і ми на Сибірі і вмирають і будуть вмирати, кажу, і так було. Прийшов 32–ий, 33–ій роки, з голоду повмирали наші люди, розумієте. Я відтіля, з Сибіру, я захворів там, у березні місяці. Я там був в 29–ім році. І я приїхав в Харків і там були знайомі болгари на Івановці 16, і я тамочки установився. Мені зробили операцію, і я тоді поступив на станцію в Основі, в кондуктори. А тоді я заочні курси робив. Я диеурним був по станції коли мене звільнили з провідників, з бригадирів то мене Байов послав дежурним, а тоді довідалися, що я там працюю — то в газеті було поміщено в травні місяці 34–му році, що такий дезорганізатор працює там і там. Мене звільнили, то я вже вернувся, працював у Харкові. Я там працював поки Єжовщина прийшла в 37–му році. Багато було арештів також на Україні — скрізь по залізній дорозі й всюди. О, то я повернувся назад в 30–ім році, приїхав я до Харкова, в Харківській станції я там працював. А тут прийшов вже 40–ий, 41–ий роки, й я маю документи. Мені родичі дістали, що я міг працювати, а то під угрозою завжди був.

Пит.: Багато людей вже мені говорили, що серед залізничників було багато патріотів українських, що більш, як у других.

Від.: Ну, бачите, я скажу, от дивіться, ми їхали потягом, і був приказ Кагановича, щоб ми не продавали квитки селянам — як ми не можемо продавати? То мені сказав голівний кондуктор Гнідий, старший кондуктор, що каже, що нам Каганович. Ти продавай квитки. Хто тобі, що скаже. І я продавав і їздили стільки місяців, і я зберіг багато людей від голоду, які йшли люди пухлі, виривали останню цибулю й несли в торбі за кусок хліба. А хліба тяжко було дістати, пухлі люди не могли стояти, а тільки так. Отакі в Харкові жили й продавали й купляли хліб по кіло, продавали по п´ять, по вісім рублів селянам. Селяни вмирали навіть у Харкові в осередях. І то спеціяльно зроблено було, щоб знищити український нарід. Там я написав, тамочки, я передав, я не знаю, це може не моє, я переслав Тарнавському, то я йому переслав, а цього я думаю, я не маю мабуть, цього —те, що написано, було в газеті поміщено —в Українських вістях, а то я маю, те, що я написав від руки, а то він на машині переписали, то ви то прочитайте —то можете собі то мати й дати, де то вам потрібно буде. І я завжди можу стояти в обороні, й говорити, бо я є свідок, я не боюся, бо я не працював ніде в таких справах, щоби мені закинули що–небудь. Я робив на залізній дорозі. Я в війську не був ніколи, бо на залізній дорозі тільки працювали залізничники. О, але що мене звільнили тоді за те, що я допомагав селянам переїжджати з сіл до міста й пізніше назад пішов до залізниці коли то все кінчилося. Маю то всі ті негативи про голод, і то все, що я маю. І я можу завжди сказати слово від себе, то може говорити хтось, що то неправда, чи що, то є істинна правда.

Пит.: То–то в Вас і деталі.

Від.: Я маю всі документи й, де я родився, де я жив, де працював —я маю всі документи. Я жив в станції Зміїв, хутір Будівка. Моя жінка, на ній оженився і там жив я. А родився я в селі Білка, Тростянецького району. Я жив до 29–го року в своїм селі.

Пит.: Можете дещо розказати про село? Наприклад, ті люди в селіщ були в партії, в уряді —чи це були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Переважно були голови сільрад. Вони були прислані з інших районів де люди не знали. От припустім, село Замостя. Там був голова сільради Лапатуха — Змійський район, село Замостя. Там був Лапатуха. А пізніше після нього був Буєв, Валя Буєв, Валя Буєв Йосиф, головою сільради. Також я не знаю звідкіля вони є. Багато було. Переважно присилали інших людей, яких люди не знали. Була частина зі сел своїх, але довго не бувало —десь переводили, чи десь дівалися —не було багато наших людей в уряді. Голови то були прислані переважно відкілясь. Люди не знали хто й що він. Колгоспні голови, то були переважно свої й посилали й чужих. Голови колгоспів присилали так само, свої люди не були в радгоспах, а були чужі люди.

Пит.: А як людям жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові люди жили, бо то так, землю панську, кажуть, розділили після революції. Розділили, давали на кожну душу там по дві десятини, чи по скільки давали. То жили від 22–го року до 28–го року нормально. Але Москва побачила, що то може довести до тієї самої точки, що за царського режиму. І вони стали тоді то притискати до колгоспу. То примушували в колгосп. Але люди не хотіли вступати в колгосп, то

великий був натиск на середняків і заможних. То заможні не мали діватися де, мусили вступати в колгоспи — не мали де дітися. То вони вступили в колгосп, а тих під примусом бідняків може йшли, а тоді цих багатих позабирали, вислали на Сибір а осталися самі бідняки там. І, скотина поступово нищилася, дохла, бо порядку ніякого не було, то був балаган — худоба не доглядалася, колгоспи не доглядалися, не було нормального нічого й тому упадок великий в господарському відношенні. Уборка хліба не була нормальна, дощі були, хліб у копах гнив, не перевозили. Раніше господарі мали клуні і в клуню звозили збіжжя — клуні сухі тоді були. За більшовиків люди не мали де діватися, були в колгоспі хто міг, а другі втікали до міст, або виїжджали на Сибір. А на Сибірі так само не було життя, бо я там був на Сибірі, в 29–ім році так само не було життя — я там був у багатьох в тих, що вигнані туди були, так само поневолені були і страдали так само українці на Сибірі, як і на Україні.

Пит.: А Ваш батько думав, що там може бути ліпше?

Від.: Ну, мій батько послав мене, бо то сусід наш був, і я поїхав туди — то станція Усурі й ріка Усурі проходила, й він мені сказав що немає раю — де серп і молот там смерть і голод. Нема, каже різниці, бо тут так само виглядає. І ми лишилися і тоді в 30–му році продали хату нашу, ми мали під залізом цегляну хату — її розібрали, а баню поставили в селі. Сарай розібрали й до радгоспу, клунь розібрали, перевезли десь. Батька з хати вигнали, мати вмерла в 32–му році, а батька вигнали в 30–ім році, вигнали, з хати. То мій брат найменший, тихим виїхав дитиною був, мав 12 років, був під Москвою і там і був в приюті. І його питали, чи маєш батька і матір, а він каже що не має. Середній брат Іван, той виїхав у Харків, жив зі мною. Цей мій брат середній, якого не має також, у війну загинув, вийшов з хати і пропав невідомо коли. А найменший брат виїхав в Харків, сліди закінчилися, хто він є, і закінчив лікаря і в армію. Коли вибухла війна в 41–му році, він був лікарем при армії в Сибірі — не відомо де дівся, нема вістки — пропав.

Від.: А де Ваш брат Іван працював?

Пит.: Він працював на залізній дорозі. Він працював на станції Новоселівка, а пізнійше працював в Харкові кондуктором на пасажирських потягах. Але його звільнили в голодівку. Він у Лозовій набрав товарний потяг пасажирів, цих селян, вони прислалися, і він відкрив вагон і вони посідали. І він приїхав у Харків і тих пасажирів знайшли й його звільнили з залізної дороги в Харкові.

Пит.: Чи Ви і Ваш брат, що так старалися людям помогти, чи Ви виїмки, чи багато було таких залізничників добрих?

Від.: Слухайте, багато таких людей, мало було, бо боялися. Як устроївся десь на залізниці, то так беріг ту працю, що він не хотів нікому слова сказати. А я абсолютно не боявся. Мій брат у Лозовій набрав повний вагон пасажирів і як приїхав у Харків, то його посадили і він п´ять років просидів. Пасажири сказали ніхто нічого не давав йому, а він відкрив двері, сказав, щоби ми сідали, й ми сіли й приїхали в Харків. То його вигнали з праці так само як і мене. Багато залізничників які може були різного розкуркулення, дуже берегли працю, щоб не втратити. А я абсолютно того не боявся. Я не боявся того.

Пит.: Чи залізничники цікавилися політикою, що діється в Харкові, в уряді чи в партії?

Від.: Частина може. Ті люди які мали освіту цікавилися політикою, але за кожним слідкували головою НКВД, і такі сексоти великі доносили доноси. Людей арештовували в день і в ночі, забирали, й такі як на станції Змійові — я цілий список маю де арештували начальника станції Дзюобу, і дежурного Петра Павлюсенька арештували. Миколу Кутіпу й Степана Кришталя арештували і по нині немає. І за що їх арештували? Що Степан Кришталь сказав на відповідь: — Як там в колгоспі? — А він каже: — Люди працюють за палочку. — І його як забрали, по нині й нема. П´ятеро дітей осталося і його не стало. І так сусіда нашого арештували також — Григорія Федота. Забрали також — зник кудись — нема. А Миколу Кутіпу забрали — він працював стрельочником — то сказали, що його дядько був генералом.

Пит.: Це царський генерал? Білий генерал Кутіпов?

Від.: Ні, ні, ні той, що в армії українській був. Кутіпа. Той, що в Франції — його вкрали. Йому власне голову відрубали й положили його в скриню і перевезли в Москву. Вкрали його, мертвого бо то його завдання було. А то його був родич. То забрали та й пропав по нині. І родина осталася без нікого. Багато було залізнодорожників

поарештовано. Голову станції того, що я робив, на Сьомому Кілометрі, Деркач, голова станції. Він жив на станція Пересічня, то також арештували — сказали, що він „білогвардієць" і пропав без вістки. Туточки є в мене сусід, який разом жив з головою станції, з цим Деркачем. На станції Сім Кілометрів, один робив головою станції. Багато пішло, арештували більшовики. Але частина врятувалася, але дуже малий процент врятувалося людей в (нечітко). Туди багато заслано в Росію так як колективізація була, то 25.000–ників було прислана на Україну, і ходили, шукали хліб, по хатах, по печах шукали, позабирали й штрикали в двори, шукали хліба. Де знайшли хліб, то поарештовували, так як мого батька сестра була замужом за Іваном Коробійником, то в нього хліба знайшли, там у клуні захований був. То в нього забрали й коней і корів і хотіли його й забрати, а він пішов та повісився. І осталося п´ятеро дітей, батько старий й мати й брат —12 років.

І були колосальні жертви на Україні, де сьогодні то описати тяжко. Свідків мало осталося, повимирали старші люди, які знали то все. Осталася молодь — вона вже не пам´ятає. Така трагедія була, й я не знаю, чи книжка вийшла вже — той? Написали?

Пит.: Вже виходять. Не буде тільки одна, а буде кілька.

Від.: А там маю в газеті, що там є вже книжка в продажі. Я б хотів, щоби ви передали цьому.

Пит.: Видно, що Ви дещо знаєте про революцію в Ваших сторонах. Чи можете ще щось сказати? Петлюру не підтримували?

Від.: Але що чули?

Від.: Як революція була, бо в 17–му році мені було сім років всього. Я тоді був замолодий. Але люди дуже жалують, що вони не підтримували свою власну армію, а пішли поза свою армію до інших партій. Розумієте? А то я був замалий до того. Я не можу сказати такого серйозно, бо то треба щось говорити а, я тоді був замалий.

Пит.: Чи до Вас доходили такі отамани, що були так на півдні — чи то Маруся, чи Махно чи хто–небудь.

Від.: *Yeah.* Маруся перебувала в Чугуєві. Вона тамочки, так як Махно й Маруся то вони самі як від себе були. То Маруся тамочки приїхала в Чугуїв — там школа була військова, в Чугуєві й там велика (нечітко), і там були партизани — загін червоний. Вона окружила в Чигуєві загін з 22 чоловіка й загін Марусі побив тих комуністів. Розумієте!? А Махно, то він їздив по економіях. Грабили. Його така була політика, каже, хто сир купляв, то Махна видав. Він був, їздив по базарах так як Лукаївка(?), там Лозова, він їздив зі своїм загіном, а на базар спеціяльно виходив між людей і продавав сири, яблука, що–небудь. Він тільки діяв — партизанщина така була розгайнувана: не мала користі ніякої — ні для нього ні для українського народу, а тільки помагала більшовикам. О, такі як Маруся і Махно, вони робили самозванно, це самозванці такі, робили на зло Україні, а на допомогу більшовикам.

Пит.: Нарід підтримував їх?

Від.: Ну, нарід не підтримував їх, бо то не була ніяка політика за самостійність, там за Україну. Нарід не підтримував. Петлюру підтрумував нарід, але не було доброї пропаганди — треба сказати народові за що бореться нарід український. Не було ніякої політики — не було кому розказати. А Скоропадський 17 місяців проробив, і він хотів зробити разом із росіянами, де німці попирали Росію, щоб була Україна разом з Росією, а Петлюра не хотів іти з тим, щоби бути разом з Росією, хотів самостійно. Але так сталося, що 17 місяців Скоропадський проробив і перебрав Петлюра, ну а в 19–му році світовий з´їзд був у Парижі, де Михайло Тишкевич був присланий Петлюрою на світовий з´їзд, як Україну визнали, в 19–му році, а головою світового з´їзду був президент Вільсон, Америки. То там була така кореспонденція з України, що вони робили пропаганду, що Україні не можна дати самостійність, бо нарід не свідомий національно, а політики є за молоді. То визнали Литву, Латвію, Естонію і Польщу, а Україну прилучили до генерала Денікина. А генерала Денікина розбили, а тоді пішли більшовики на Україну й Петлюру побороли, бо не було армії, а люди ховалися по горищах, а більшовики опанували ту справу. І таким шляхом Україна пропала, розумієте. А Михайла Ташкевича навіть не допустили на з´їзд світовий, бо в Парижі був з´їзд світовий в 19–му році. І Америка поперла також більшовиків, їм добре. Президент Вільсон у 17–му році в Білім Домі сказав до Конгресу, що тепер ми маємо в Росії уряд — світові чемпіони — які покажуть як на світі треба жити. Розумієте!? То він сказав в 17–му році. То вони побачили аж

сьогодні, що це є за „світові чемпіони," що б´ють і беруть американців всюди, в В´єтнамі й в Кореї і всюди американців б´ють за те, що Америка попирала в 17–му році й в 42–му й в 43–му році попирала. Ми були в Візбадені, ми були в Ерфурті, як не помиляюся, ми були в Ерфурті як американці прийшли, місто Ерфурт і тамочки приїхала репатріяційна місія „на родину" забирати. А ми сказали, що ми українці не поїдемо й пішли ми до американського генерала й нам дали авто, щоб ми виїхали відтіля. Але як американські солдати вантажали на *truck*–и, свої речі вантажали, а офіцер репатріяційної місії прийшов, і каже: — „Ребята, что вы делаете?" — каже по–російському. — Ми допомагаємо союзникам, бо в таборах звільняли, а російська місія б забирала „на родину."

А він каже: — „Боже, вы какие дураки, мы с ними будим скоро воювать, а вы помагаете. Бросьте зараз."

І вони покинули. А ми стояли, слухали то все, розумієте! І коли ми з Ерфурта поїхали, то вже забирали більшовики в Німеччині, то ми виїхали до Каселя, а тоді приїхали в Візбаден, і ми пішли там в російську церкву, там російська церква в Візбадені на горі. І в церкву приїхало багато солдатів, українців, поляків, росіянів, і два генерала. І там Скоропадський похований на цвинатарі в Візбадені. Там цвинтар є за церквою, під горою. Ну й багато пішло американських солдатів, два генерала, й я пішов і другі пішли до Скоропадського на могилу, ну й я став казати, кажу: — Ми були в Ерфурті й російський офіцер сказав, щоб не помагали американцям, бо то наші вороги, ми з ними будемо скоро воювати.

А українці були, там офіцери були українські з Галичини, чи там з Великої України й передали генералові ті мої слова. А він каже: — *Liar*, то *there never was this kind of trouble*, щоб був. А *today* є *trouble*.

Пит.: То Ви були праві.

Від.: Так, і як сказав то є *true*, що вони сказали, що ви кините воювати, бо то наші вороги американці. А генерал каже до офіцера американця, але українець він *liar*, він бреше — то неправда, щоб той так казав. Так як на сьогодні, то є правда. Істина то що було. То на моїх то очах.

Пит.: Чи в селі були після революції такі селяни, які більшовиків підтримували дуже?

Від.: Мало, це може пів процента. Мало, дуже мало, бо то не було за що їх підтримувати. Були з тисячі може п´ятеро, з 500 може п´ятеро й то був рахунок, щоб випити та з´їсти, погуляти. А відносно думання про життя українське, в них абсолютно не було ніякої мети.

Пит.: Чи були червоні партизани такі як колишні?

Від.: У нас один був, у нашім селі з Білки. Був один Михайло Коробійник, один тільки чоловік, і той пив водку поки від водки вмер — то п´яниця. Та була частина, але дуже мала.

Пит.: А комнезами були?

Від.: Були комнезами. Дуже мало комнезамів, й комсомольців, припустім у нашім селі було 700 дворів. Із района Тростянецького приїхали проводити молодь, кувати на радянській стрій, і сказав: — „Вам церкви не надо, надо клуб сделать."

А я виступив і кажу: — Ви добре говорите клюб, але не з церкви. Церкву будували не ми, а наші діди й прадіди й батьки!

То за те, я то потерпів, що не ті слова сказав. Сказали, що то є слова великого буржуя Петра Дінця внук, то вам говорив, а ви слухаєте.

Пит.: А Вашого діда розкуркулили?

Від.: То село Микитівку розібрали. Забрали все майно. Він був керівником у конюха. Село Микитівка, Боромлянський район, Сумська область. То Петро Дінець. Я думаю, що прийде час тепер, що ми мусимо всі українці стати в одну ногу й сказати одне, бо я скажу, вам правду що, як сказав Шевченко, „Чотири шляхи до купи зійшлися, чотири рідні брати з України розійшлися." І ну є правда, з чотирьох слобід ми з´єдналися в одне, наші діти, внуки вже так з´єднали нас докупи, що ми не можемо сказати ти галичанин, а ти східняк, а ти західняк, а ти такий, бо вже рідня в одне є ціле й треба працювати в одну ціль, помагати Гарвардові, помагати іншими організаціями, які втворені є сьогодні не так як бандерівці там щось вони зробили. Наприклад др. Штерн був на Сибірі з українцями і приїхав він до Америки й Стецьки, Ярослав Стецько його намовив,

щоб він виступав, говорив у Ню Йорку, в Філядельфії й в Детройті, в Чікаґо. І він виступав і казав: — За соборну, незалежну Україну, хай буде соборна Україна — а наші люди йшли й несли йому гроші, тисячі. Він купив у Ню Йорку собі резиденцію, а коли в Вашінґтоні була демонстрація, про голод, то його зовсім не було. То йому сказали, що ти туди морду не показуй, бо то українці роблять демонстрацію. А коли ми робили, збираємо гроші на Гарвард, на церкву яку будували, то наші люди не хочуть дати. А туди бігли спотикалися, дали йому тисячі, й він збудував і тепер перестав шуміти. Уже він собі сидить і йому українці не потрібні, розумієте!

Пит.: Ну так, то. Дякую Вам.

Case History LH45

Anonymous male narrator b. 1924 in Tsehlivka (Tsehliarivka? — tape is indistinct), Barvinkove district, Kharkiv region, son of the *volost'* secretary, who became *sil'rada* secretary under the Bolsheviks. When collectivization came, the family joined the collective farm. The *sil'rada* for which narrator's father worked included six *kolhosps*. No one in narrator's immediate family died during the famine, although they were all swollen from starvation. Narrator's father received 250 g. of bread from the *sil'rada*. Narrator would also poor water down gopher holes and catch the gophers. Some dekulakized persons illegally obtained documents, which required the signature of the head of the *sil'rada*, from narrator's father and later during the famine sent the family food from the Donbas. Narrator describes grain seizures using pointed sticks to probe for buried foodstuffs. Narrator's father was arrested in 1935 and died as a result of his stay in prison. He had been arrested because in 1929 he had received a letter from his officer father who had emigrated. Narrator ended up in an orphanage, then a school, then a military school, and had to break off all contacts with his surviving relatives.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: В 24–му році.
Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?
Від.: Барвінківський район, село Цеглівка.
Пит.: А область?
Від.: Харківська область.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Батько був при волості секретарем — то ще до комуністів, і як комуністи прийшли, то був секретарем сільради. А, між іншим, мав свою землю, збирав збіжжя, бо було ще три менших братів у нього — дядьки мої. І вони робили по господарці, а батько був секретарем у сільраді, а як прийшли, забирали до колгоспу, в 29–му році, то батько то все віддав до колгоспу. Дещо попродав, а дещо віддав. Так що лишилися без нічого. Але батько був далі при сільраді, бо він то знав із району — чи то пахне, як хтось не дасть, то заберуть, або розкуркулять, а він то знав. Була своя кузня і молотарка з двигуном, так що він був із заможньої родини батько. Але то все забрали, віддав до колгоспу. А в братів — дехто з них поженився; здається, Іван був жонатий тоді, в 28–му році, й Василь — це менший по батькові, а Павло женився пізніше, уже при колгоспі. Між іншим, з нашої родини, особисто моїх дядьків, ніхто з голоду не помер — були пухлі, валялися, але ніхто не помер. Я особисто брав відро та ходив виливав ховрахи і цим ми жили, переважно ховрахами. І одного дня мати каже, щоб піти щоб й зварила, смажела тих ховрахів, — і, щоб я заніс до тітки, в сусіднє село, то називалося Плахтіївка. І як я прийшов з відром, із тими смаженими ховрахами, то прийшов до села — то там я побачив тільки чорний прапор. І прийшов до хати — я боявся йти, бо не було нікого в селі — я був — скільки мені, років 9 тоді було, у 34–му, в 33–му, то 9 років було. Як я прийшов до хати, то вони всі лежали в хаті мертві. Я деяких дітей я не знав, бо то було від нашого села, може, яких вісім кілометрів, так що я їх не знав. Тітку знав, бо вона приходила до нас не раз, як я ще малим був. Але вони всі були мертві, з того всього. Ну, то я прийшов, боявся далі йти по селі, бо навіть собаки, ні кота, нічого не було — криси бігали та миші. Я прийшов до хати з того села та ще вилив собі ховрахів по дорозі, щоб було ще на завтра що їсти. Але я боявся ходити далеко від села, бо там лапали таких, так що... Правда, малим я не дуже боявся, бо міг бігати добре. Так що я ходив сам, не боявся, значить, мав відвагу таку. А в нас нічого не забрали, бо батько все сам добровільно віддав. Не було що їсти ані в дядька, ані в нас, ані в дядьків менших. Пригадую, одного разу, мій батько був при сільраді, а тоді як розкуркулювали, то виганяли людей з хати, а там ті втікали, чи що, бо їх багато було на Донбасі й з Донбасу приїздили такі, що були розкуркулені. Вони не могли праці дістати — приїздили вночі до батька й просили за документами. Голова мав печатку, батько мав печатку, але голова

мусив підписатися, щоби дати якийсь документ комусь. Але голова він не дуже спішив підписатися, бо був дуже добрий комуніст. Та як вони собі нап´ються добре горілки, то тоді батько підлізе до нього, та й щоб він підписав папери. А печатку, то вже він прибив. А тоді давав тим хлопцям документи й вони їхали назад на Донбас і найшли працю собі. За то батькові привозили — то було в голод тоді — привозили батькові ... їх було приїде два або три по документи, то вони привезуть нам щось їсти з Донбасу. Бо на Донбасі було що, тим вуглекопам давали, значить, якщо хто працював і — продавали, якщо хто мав гроші. А де вони їх брали — я не знаю, але нам довозили хліба, крупи якоїсь, навіть сала й дещо з їди. Так що батько обкручувався тим, що вловлю тих ховрахів та тим цілу родину мусив розділити, щоб вони мали. То так, щоб нас те тримало в той 33–ий рік. То все, що... За других людей — я бачив багато сусідів, що померли з голоду, то пухлі ходили — багато. А з моєї особистої родини, то я ж казав. То все, що я можу сказати.

Пит.: А чи пам´ятаєте, як у других забирали хліб?

Від.: Я знаю.

Пит.: Як це виглядало?

Від.: Дуже просто. Приходили в хату, бо я з такими хлопцями бавився, бо що — ми були хлопчики тоді, в 29–му році, тоді, як викачували хліб, ні, в 32–му. То ми собі бавимося, то зійдемося в хаті й бавимося. Я бачив, як ті хлопці приходили з тими *stick*–ами та довбали в хаті землю, шукали ями, де було закопано. Але, може, в декого знайшли, як то, другі мені казали — в сусіда, то там знайшли, забрали. Я особисто не бачив, але бачив, що забирали з хати те, що було, те забирали все, а їх викидали. Двоє родин моїх товаришів, з ким я бавився, хлопцями, то їх забрали на Сибір, вивезли, з хати повикидали.

Пит.: А з яких людей складався партійний актив в селі? Чи це були свої, чи приїжджі?

Від.: У колгоспі був свій. Голова колгоспу, сільради, там, де батько був, бо сільрада складалася з шестеро колгоспів, здається, чи сім, то в сільраду прислали — називався Малюта він, в той час. І він був присланий, так що я не знаю хто він був по національності, а прізвище Малюта, цей, що я знаю. Був паскудний. Між іншим, пізніше, він пив страшно — як щось приходило, як він покликав голову колгоспу, чи когось, то виматюкав добре та й вибив, якщо треба було за те, що там колгоспники хочить на працю виходити, чи не можуть. То вже було, скажемо, в 33–му році, вже весною, як хліб уродив — багато людей, що не могли вийти в поле і вони тоді мусили виганяти їх насильно. Хоч вони давали їм якийсь куліш, чи що вони зварять — то тільки тим, що в полі робили, до хати нічого не давали. Той дядько, чи тітка, як вони пішли в поле, як вони щось мали там їсти, то вони ховали, щоб принести дитині щось до хати. Хоч вони дітей забирали пізніше в ясла, називалися. Я й сам там був, у яслах, то там давали дещо для тих дітей, що були при яслах, що не могли бігати. А ті старші діти, то бігали по вулицях, крали черешні, чи що, бо то вже достигало те, вже косовиця почалася, жито, то вже черешні були спілі, то вже можна було жити, полізе на вишню, на черешню та й собі живота напхає тими черешнями. То я був у яслах, то пізніше добивався, хоч я ж кажу, не голодував, бо в мене ховрахів було завжди повно. То для мене найсмачніше було. Ховрахи, якщо знаєте що то є?

Пит.: Я знаю.

Від.: То ті *gophers*, що тут є. Та й кроти так само я ловив — ті що купи риють, ті лапав так само, лапав усе, що попало. А в зимі була тяжча справа, батько діставав 250 грам хліба при сільраді там — то ті робітники, що так би службовці були, то вони діставали 250 грам хліба. Гроші він діставав, але нічого неможна було купити, ніхто нічого не мав, щоб продати, то ми ділили тих 250 грам. Мати назбирала черешень, то вже було повезла на станцію, бо то далеко було, сім кілометрів до станції — повезла продавати ті черешні. А хліба ще, ті що в колгоспі скосили, не давали. Батько прийшов з сілради десь по обіді, а я сидів, полову якусь найшов там, на горищі та й нарізав листя з черешень, бо полову неможна склеїти — якби мука там була, то так, а зліпити до купи ту полову, то я мусив листя нарізати і замішать з водою, щоб трималося те все до купи. Так то батько побачив, що я робив надворі і несу в купі ті коржі, то він заплакав та й пішов до хати. Як я прийшов у хату, то він плакав, як дитина. Я так думаю собі — до чого воно дійшло — тим більше, що він в управі й сам мучиться з того. Хоч батька вбили

незабаром — його вбили в 35–му році за те, що дістав листа з–закордону від свого батька. Бо мій батько — дід Іван був у полоні, то він написав листа туди в 29–му році — я того не знав, то вже мені пізніше совєти сказали, як я був при війську. А він написав батькові, що він там і там був у Австрії в полоні, що він більше до Росії не повернеться, через те, що прийшла інша влада, бо він був тоді, за царя, якимсь там офіцером, чи щось і він більше не захотів — не за царя, ну не за царя ніби то — при гетьманській владі Скоропадського, тоді був, то він був при Скоропадському. *Anyhow*, він не вернувся, то батько за те, що дістав листа в 29–му році, в 35–му році, як забирали тих троцькістів усих, то й його забрали й він вернувся — цей голова Малюта поїхав, і його забрав з в´язниці, бо ніхто не міг в сільраді — не могли найти такого секретаря, як мій батько був. Але він його привіз, Малюта, і привіз до хати, бо він не міг в сільраді бути, мусив лежати на ліжку. І він привіз його в зимі, а Малюта привозив йому папери, то він робив у ліжку ті папери, а весною він помер, у 35–му році. То все. Ото все щодо голоду я б міг сказати, хіба б ще питання якісь?

Пит.: Так. То Ваш батько ніколи не старався кудись поїхати по хліб?

Від.: Ні, його б не пустили тому, що він був при сільраді, й він мусив так само сидіти, як і всі другі з сільради, нікого не пускали, хіба хтось утік, а батько, як секретар сільради мусив давати ніби так як приклад, іначе його б знищили, або вислали на Сибір. Він мусив сидіти, бо йому давали 250 грам хліба.

Пит.: Чи натискали на Вашого батька, щоб вступив в партію?

Від.: Він мусив бути, мусив, я думаю. Бо я знаю, в нас були ікони — і як ще прабаба жила — бо вона померла в 30–му році, здається, в нас ікони були отак, як тут, майже кругом хати. То один з них, з району, вони приїздили ті НКВДисти, чи чорт його зна хто то є — то вони на батька сварилися: — Чого ти тримаєш ікони?

І вони тоді, як вони були в хаті, то всі ікони вони познімали. Батько не хотів знімати через свою матір, *I mean* та то йому баба була, а мені прабаба, через прабабу він не хотів знімати, але вони заставили, ну й познімали ікони, хоч пили великого lake–у. І я там все в селі, що я там був, а пізніше, як батько помер, то я з села виїхав в Харків, я вчився там.

Пит.: А Ваш батько вже рахувався репресованим?

Від.: Ні, він тільки був забраний, як троцькіст, що мав зв´язки з закордоном, тому його забрали, бо він того листа дістав в 29–му році.

Пит.: Це за один лист?

Від.: За один лист. Я за нього не знав, бо мені було чотири роки тоді, в 29–му році — п´ять років, в 24–му я родився, а то в 29–му році — п´ять років. Чи то такий пацан що знає за то? І то мені сказали вже за то совєти, що: — Ти такий сукин син, як твій дід.

Бо як німці прийшли, то я був при німцях удома, вони мене допитували, чого я був удома. А я молодий був, мені було 16 років, чи 17–ий рік, нас тоді до війська не брали в такі роки, тому я був удома. Але як попав на Сибір, аж там вони мені сказали, бо я був у військовій школі, то там вони мене били, а німці вже в Сталінграді були, прийшли. Та там вони мене били, й мені сказали за того листа, що дід писав, а я того не знав це все. А я за те, що вони мене били по морді, тоді я записався й поїхав добровільно на Сталінград, воювати.

Пит.: А звідти, попали в полон. Бачите, значить аж у Сибірі знали про Вашого діда?

Від.: Ага, та то вони за все знають, в їх є на те документи.

Пит.: А так, то не мали труднощів у Харкові?

Від.: Я не мав. Вони мені не казали, що якби батько був репресований, чи щось батько злого зробив, скажем, тоді б вони мали до мене претензії, а то я був сам, як батька вони забили. Я навіть не списувався з родиною своєю. Я знав де вони є і все, два менші брати, а я сам собі жив, там у школу ходив і в таких „общежитиях" вони називалися, такі будинки, де така дітвора — пізніше ФЗУ, там мали обіди, там мали уніформу і до школи ходили. То було таке, як військове свого роду, бо мені одежі не треба було купляти, нічого, вони давали одежу. Я був так, як „советский человек," мусив, мене ніхто не чіпав. Але в мене в голові був, що то було в 30–их роках. Воно ніколи не вискочить, поки я не здохну. Розумно? То все, що я можу сказати.

Пит.: Дякую Вам за свідчення.

Anonymous female narrator, b. 1923 in Dnipropetrovs'ke region into a peasant family. Narrator, who lost her grandfather before,the famine and several siblings during the famine, gives a vivid, moving account of eviction as a kulak. "Up to collectivization life was normal. A person could live okay. Well, I was still little then. But I know that everything was okay... I cannot say about my father's attitude because I was still a child... But I know that father did not want to enter the *kolhosp* when they began organizing collective farms. And then they started to levy those taxes on us. Well, they led away the livestock, the horses and cattle. And then they levied more and more. This means that after they took the cattle they levied quotas of butter, and cheese, and milk, and there wasn't anything! Well, then dekulakization started. They came to take more, but there was no longer anything left to take. So they came and took what there was! That means, if there was still a little grain that had been left over from the harvest, they came and took that. They swept it out with a broom. And then they started taking the rest of the food we had put back. Then they came with the wagons and loaded them and took everything. And then they started taking our clothes... It was endless." Narrator's father was sent to Siberia, and the family was kicked out of their house. A poor peasant took them in for a couple of nights then moved out to live with relatives, leaving the family alone in the house. The house where they were living became uninhabitable because people took the thatch from the roof for winter fuel. The family then moved into a vacant house belonging to people who had been exiled. The mother went to work in a *radhosp* (state farm), leaving the children and returning to give them some of the bread she earned. Others gave them a little to eat but were careful to keep the "activists" from finding out. Narrator recalls an instance when a sibling brought some sugar beets and potatoes and they made borshch, and the activist came before they had time to eat it. After that they came almost every day and looked around to see what the children had, saying, "How are you living, why are you still alive?" Whenever they made soup, they had to be careful that the activists did not find out and take it. Once they baked some bread, and the activists took it. The children managed to attend school before the famine, but during the famine the village school was closed. The children decided to leave the village, eventually wound up in the North Caucasus, and lived more or less normal lives.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 23–му році.
Пит.: А де Ви народилися?
Від.: В Дніпропетровській області.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: О, вони були селянами —господаркою.
Пит.: Чи пам´ятаєте скільки землі було в Вашого батька?
Від.: Ні. Скільки землі я не пам´ятаю. Знаю, що були поля, були пашні, кавуни, дині були такі, о щось. Але скільки того всього було, не пригадую.
Пит.: А так, то в дитинстві як Вам жилося? Тобто, до колективізації?
Від.: До колективизації то нормальне життя було. То людина жила собі нормально. Ну, я ще тоді мала була. Знаю, що все було добре.
Пит.: Ну, певно, що не були обставини — щоб про такі речі говорити. Але, яке було наставлення Ваших батьків до радянської влади? Скажім — в 20–их роках, як Ви були ще зовсім маленькі?
Від.: Про наставлення то я навіть не можу говорити, бо я ще тоді дитина —бігала й тим не цікавилася. Але я знаю, що батько не хотів іти до колгоспу як почали ці

колгоспи організовувати. А тоді почали накладати на нас ті податки. Ну, худобу відводили, і коней і корів. А тоді більше й більше накладають. Значить, уже й коров, а вони масла накладають, і вони сир, і молоко — а вже нема з чого! Ну, а тоді почали розкуркулювати. Бо то везли самі, а тоді вже не мали, що везти. То вони приїжджали і забирали що було! Що знайшли: там якесь зерно, що залишилося на посів, чи що — то вони його забрали. Під мітлу підмітали, о! Ну, забрали й коней і корів — то все позабирали. А пізніше почали за краму витрушувати. За краму, це значить, де засіки були — де зерно засипали. То під´їжджали тими підводами й нагружали й забирали то все. Забрали те, а тоді почали забирати таке як одежу. Поступово все йшло. Позабирали в нас одежу таку що із... Ми мали такі комори. В тих коморах у нас, знаєте, в селян були такі кожухи, сіряки, такі попони — така одежа була. Ну, то вони приїхали, та все забрали. І то безкінцево було. То забрали один раз. Тоді на другий раз несподівано. Ніхто нічого не знає — заїжджають на подвір´я. Просто такою бурею, страх наводять. Всі перелякані, всі трусяться і вони в хату заходять. Двері відкриті навстіж, то незалежно чи то зима, чи то літо, чи що — повідкривають усі двері і як господарі скрізь ходять. А ми всі — стоїмо і трусимося. Ну, то один раз я пригадую, як вони прийшли вже остатки забирати. То було зимою. То забрали геть все, постягали з тих — такі жертки були, з жерток все постягали! Тоді позабирали вже те, що ми надівали, що надівали в зимі: кожухи там, чи якісь ті свити були, чи щось. То все позабирали. Тоді почали роздягати. То є такі речі, ніби в тому, знаєте, в дитинстві їх навіть — ну, може щось запам´ятати, а щось — ніби так, як в тумані. Але деякі, такі пекучі — то вони залишилися, ті такі, значить, моменти. То я пригадую, як у нас уже все забрали. Тоді прийшли нас з хати виганяти. Це було зимою. Ну, й вони зайшли в хату і кажуть: — Виходьте з хати, хата не ваша! Значить, не виконали тих податків, то забираємо хату.

Нас було семеро дітей і дідусь і бабуся і мама. Батька не було вже, батько вже був десь на Сибірі. Ну, мама каже: — Та де ж я піду? Семеро дітей, двоє старих — де ж я піду взимі? Хто ж, каже, таку кагалу пустить?

А вони: — Забирайся! Забирай дітей! Забирайся!

Ну, то дідусь і бабуся, то вони зразу натягнули на себе там одежу якусь і вийшли. Бо вони знали, що може вони просто повикидають. Вийшли й надворі так стояли ще на снігу! А мама каже: — Нікуди я не вийду, не вийду, не вийду! Бо я, каже, з дітьми, мене ніхто не прийме. Куди ж я? Дозвольте мені перезимувати! До весни, а там уже буде видно. Там уже, може якусь халупку меншу найду, а ви хату заберете.

Вони: — Забирайся, забирайся!

І я ніби забула, як то було. Як це тоді? Тоді мама вийшла, чи її винесли. А вона тоді почала плакати. Ну, як мати почала плакати, то діти в крик і всі кричать! А семеро дітей, то це є пекло! Надворі мати плаче, а ми в хаті. А вона тоді нам кричить: — Діти, не виходьте з хати!

А знаєте, в ті часи — то в нас не було таких крісел, чи що в хаті — а були попід стінами такі довгі лавки, і вони з стінками були. То ми на лавки посідали, похватали це і тримаємся і кричимо: — Ми не підем нікуди!

То вони (свідок плаче) ... оце так і було! Вони тоді нас брали по одному й за двері! І викидали! І так викидали нас, поки повикидали нас шестеро! А сема була найменша, дитина була. І вона якраз була в такій старомодній колисці, що висить з стелі — такий крючок був і тоді її вішали. Вона так низенько висіла. Ми її тоді гойдали, як дитина плаче, чи що — то гойдали. То вона висіла якраз. Воно таке — з дерева зроблено, тоді під сподом канва була — так колиска. Ну, то як вже ми були всі надворі, і дітей вже повикидали, і дитина кричить в колисці, а ми всі надворі кричимо. І вони викинули нас усіх, двері закрили. А тоді мати кричить: — А дитина, а де ж дитина?

Дивиться на нас: — А де ж дитина!?

Тоді один пішов, ну, активіст, зняв ту колиску, виніс надвір, поставив на сніг. А тоді взяв там, де ми в хату заходили — в нас була така ряднинка, чи попонка, чи щось таке — така маленька підстилка, як до хати заходиться, то ноги витирати. Він тоді взяв ту ряднинку (в снігу все) і накрив ту дитину. То я пригадую той момент — він так урізався, що то картина цілий час перед очима. (Свідок плаче). То оце такий, цей момент. А тоді пригадую: один раз, як прийшли забирати. І забрали в нас усе із хати — всю одежу. А двері були повідкривані. А дідусь наш каже до мами (це ще перед тим, як нас з хати викинули). Каже до мами: — Візьми, надінь кожуха й візьми дитину, бо

дитина в колисці була й почала плакати. А він баче, що вони вже все забирають, думає: —Якщо ти надінеш кожуха і візьмеш дитину, то вони не заберуть.

То мати взяла, наділа кожух і взяла дитину, обгорнула. Вони все повиносили, а тоді до неї кажуть: —Скидай кожух!

А вона каже: — Та бійся Бога! В хаті, каже, як не белебні. Дитина мала і ти, каже, з мене кожух знімаєш!

—Скидай кожух!

Вона каже —Я не скину!

То він узяв за те–во, за ковнір —потягнув і стягнув з них кожух! А ми осталися в хаті в чому стояли. Так, це що я пригадую! А тоді вже, як все забрали в нас, ну й на снігу. Хто ж нас пусте? Нас ніхто, нас люди бояться пустити, бо як вони нас пустять — то їх викинуть. Тоді там один чоловік, такий бідніший чоловік був. Далі від нас жив, але він дуже часто в нас бував. То він почув, що таке сталося, і він приходе тоді і каже: —Та ж не будете, каже, на снігу з дітьми ночувати! Ідіть до моєї хати.

І забрав нас.

А в нього хатка маленька була. Там була, ну, одна кухня і там ще якась кімнатка. І нас же ж повно. Ну, то ми зайшли туди і сидячи переспали. То він на другий день вибрався й пішов до якоїсь рідні. Не знаю куди, яку рідню мав —і він туди перебрався. А ми то в його хаті були ввесь час. Ну, а тоді вже голод почався. Бабуся в скорості померла. Я вже не пригадую —здається під весну, чи щось такого. В 30–му, чи в 31–му році померла. А тоді восени помер дідусь, теж з голоду. А вже в 33–му році, то померла моя сестра з голоду й брат, це молодший. Власне ця дитина, що з колискою виносили на сніг —то вона з голоду померла. А тоді за нею брат був, і він з голоду помер. Ті (мабуть) моменти —вони сидять, власне як, як вони померли! То це ж дуже в пам´яті залишилося. В той час ми вже були в якійсь то хаті, не пригадую. Вийшли вже з тієї хати, бо в тій хаті, в якій ми жили —почали дах розбирати, солому. Бо не було чим палити, то люди тягнули вночі. Вона була такими кулями з соломи, і вони то тягнули й палили. І в тій хаті вже не можна було жити. То ми тоді перебралися ще в якусь хату. Десь була пуста хата — якихсь на Сибір вигнали, чи щось такого, що ми в тій хаті опинилися. Тоді мама пішла працювати в радгосп і в радгоспі працювала, а ми були самі. Їсти вже у нас не було нічого. Їсти, то так бувало, що —вже як нас з хати вигнали —то ж ми вийшли так, як стояли, що ми нічого не мали. Отже ми йшли й що нам люди дадуть (щоб ніхто не бачив із активістів), те ми мали їсти. Ну, то так нишком хтось там або принесе, або ми підем із дітей. Старі ніде не ходили, навіть до хати —тільки діти. Підуть там принесуть чи муки чи щось такого —то скоренько спекли, чи зварили й з´їли. Ну, один був такий випадок, що принесли (чи старша сестра, чи брат — я вже не пригадую, хто приніс) буряки, картопля, отаке що можна борщ зварити. Ну, й ми зварили борщ. І в нас же не було вже ні посуди, нічого, то люди дали вже нам якийсь казан. Зварили той борщ, і ми ще його не вспіли з´їсти —прийшли активісти. І так як ми були, в якій хаті ми не були —до нас майже щодня приходили активісти. І дивилися —що ми маємо в хаті. І часами подивляться — ну, нема ніде, ні крихти! Кажуть: — Чим ви живитеся, що ви ще досі живі? І як ми той борщ зварили й всі ж чекали, бо ось зварим і зараз з´їмо! А тут активісти прийшли. Прийшли, перекидали там уже, що там не було — то все повідставляли. Що вони шукали, я не знаю. Шукали все, все щось шукали! А тоді один подивився: —Ах, каже, пахне борщ!

Тоді взяв той борщ, виніс надвір, вилив на попільнику —а той казан забрав! Ну, мами не було тоді. А дідусь сидить та каже: — Щоб тобі, каже, з середини все вивернуло!

І на тому все закінчилося, отак. А один раз хліб пекли. Теж, так десь принесли вечором муки, ну й зробили ж там те тісто й посадили пекти хліб. Я вже не пригадую, як то було. Що мама витягла той хліб і каже: —Оце ж з´їмо одну, а це ж хай буде на завтра й на ранок і не вечір.

Активісти прийшли й забрали в нас той хліб. То ми кричали, як не знати що. Нам, нам —ніби хто знав, що нам там забрали, як нам той хліб забрали. І просто —вони нас морили голодом. Не то що, не то що значить, вже хліба немає. Людина вмирає, бо нема. А ми ще могли десь дістати. Ще десь якісь люди нам помагали, бо нам багато людей помагало. Були такі, що помагали —так що не боялися помагати. Часом кажуть:

—Ви не приходьте до нас. Не заходьте до нас до хати. А от беріть, ідіть по оцій вулиці. Через вулицю, там каже, там в кущах, я поставлю, а ви візьміть.

Бо вони боялися активістів. Ну так, так видно ми й спаслися тим, що до останку нам — то одні, то другі помагали. А тоді вже, як і дідусь помер і бабуся померла й мами немає (десь працює) — ми самі. То ми йшли так до людей, переважно до старших. То старші нас навчали: — Ідіть от до того просіть, ідіть до того.

Каже: — Ідіть до того, що в вас забирав, каже, що вас розкуркулював. Ідіть до нього і просіть. Якщо він вам не дає, кажіть до нього: — „Дай раді Христа!"

І ми так приходили й казали: — Дай раді Христа! Кусочок хліба!

То були такі моменти, що жінка є — його немає. То вона побаче нас, то зразу ставе на стіл там що вона має, чи картоплю, чи — ну, що вона має. На стіл покладе й каже: — На столі візьміть. І мене не було, й ви не бачили мене!

А сама з хати піде. Ну, то ми візьмемо скоро там щось і підем. Ну, ті більші ходили й просили й то там — хто ще мав, давали. А вже які маленькі були вдома, то мало що їм доставалося. І так вони тоді померли з голоду. А хоронили як! Як померла маленька та сестра, то мама приходила або на тиждень раз, або на два тижні раз додому. Ну, то вона померла на початку тижня. То ми її тримали в хаті до кінця тижня. То в хаті була, в другій кімнаті! А щодня їде підвода, знаєте — то в 33–му році. І то в двері стукають, так грюкають аж двері ті тріщать. Питають: — Чи мертві є?

Ми кажем: — Ні, нема нікого! Всі живі!

І так ми дитину протримали цілий тиждень у другій кімнаті. Аж тоді мама прийшла й її поховали. Поховали її звичайно — ні труни не було, нічого. То вона її замотала в таку рядинку й то зимою було. Якраз воно вже на весні було, бо так везли тими санками — то деякі калюжі були, вже вода була. Розцтавав сніг, але санками її везли. То її поховали в тій ряднинці — десь там у якусь загальну яму поклали. Казали, що велика яма була на тому, на цвинтарі. І туди деякі привозили в трунах. То вона, каже, попросила їх щоб той — як ставили труни — то одну труну і другу, каже, труну поставили. А дитину поклали між трунами, а тоді значить, іще наверху ставили труни. Так, так її поховали. А як брат ховали, то також ми тиждень його ховали. Вікна позакривали, стукають: — Чи всі живі?

Кажем: — Живі всі!

То він здається три чи чотири дні лежав. То мама прийшла й той, хтось їй сказав у селі, там уже з тих видно, з активістів. Кажуть: — Іди до сільради, хай труну зроблять для нього, для хлопця. Бо, каже, там роблять десь в колгоспі.

То вона й пішла і каже, що помер такий і такий хлопець, значить, скільки йому років і все. І вони привезли труну. Приїхали й привезли труну. А труна та була закоротка, він був довгий. Ну, вони стали класти, а він же ж не влазить. То вони взяли її задню стінку (там де ноги) вибили тіво дощечки. То так його поклали в ту труну, а ноги були зверху там. Забрали, повезли. Ну, але поховали в ту яму.

Були всякі випадки. Були такі випадки, що лежали місяцями на вулицях. Десь там в бур´яні, аж поки знайшли та тоді забирали їх. Скинули, скинули на бричку (самі кістки!) і завели так, як знаєте ... (свідок плаче). Не знаю, як щось... Ото такі, таке було! А тоді, вже здається під літо, в 33–му році вже ми пухлі були. Вже в нас ноги поналивалися такі, як колоди, і вже ходити не могли ми багато, і вже нікуди було йти — бо страх по селі був. Бувало зайдеш то до тих людей — колись вони нас таки гостили й все. А там уже цілком інакше є. Зайшли в одну хату, а там жінка божевільна. Почала нам, почала нам якогось буряка взяла і каже: — На, на! Їж, їж — воно жирненьке, воно жирненьке!

А чоловік каже: — Вона, каже, вже з глузду з´їхала. Каже: — Ви візьміть бурячка та й ідіть собі.

А тоді говоре той чоловік: — Та ви, діти заходьте до людей, та не всі. Не разом, значить бо ходили і троє нас і четверо ходило разом. Каже: — Не заходьте всі разом до хати. Бо, каже, страшні речі трапляються. Ви так ідіть один, а другі, каже, під дверима стійте.

Ну, і там розказував всякі речі — що й люди людей їли. І через те нас просто попереджували, щоб ми не заходили обоє — всі до хати (чи двоє нас чи троє, чи що). А тоді геть розбіглися. Пішли геть з села, в інші села. І так тоді вже ми між людей пішли і вже почалася весна. Городи почали — то там, то там треба було комусь щось помогти,

чи щось такого. І ми вже помагали людям. То хто ще щось мав, чи садити, чи що. І так ми тоді всі геть вийшли з села. Оце, то пригадується, що ми так.

Пит.: Ті люди, що в Вас хліб забирали і Вас зігнали — чи це сусіди, чи чужі?

Від.: Вони були й сусіди й були чужі. Такі, що все казали, що приїхали з району, які з району приїхали. А переважно ті що з району — вони приходили з тими, з Сільрадою, такі що ми знали. А ті, що були по сусідському, які були тами ... як вони називалися?

Пит.: Комензами?

Від.: Комнезами, комнезами; які вже були в тих бригадах комнезамних. То, як вони приходили й забирали — то деякі з них теж з голоду пізніше померли. Вже ми чули, вже як ми вийшли зі села геть, пізніше. То ми чули, що той і той помер з голоду. А ми ж знаємо, що вони до нас приходили й забирали. Не то що з–за храму — а десь там сховали під ліжком вузлик того, ячменю. То й то дістали, вигорнули й забрали комензами й самі пішли.

Пит.: А так, до гого — чи була якась ворожнеча між Вами і тими людьми? Як ще нормально жилося?

Від.: Як може не бути ворожнечі? Як до Вас приходять у хату й вже в Вас останнє забирають? Хіба ж там буде що?

Пит.: Ні, до того, я кажу.

Від.: О, до того не було ворожнечі.

Пит.: Значить, що це не вороги, чи що?

Від.: До того не було ворожнечі, але тоді як вже почалося, знаєте, ті комнезами і там, я вже й не пригадую, як вони називалися — ну, активісти. І жіночі бригади й чоловічі й ще якісь там ті бригади. То тоді вже звичайно. Але яка ворожнеча? Бо вони робили так, що як заходили до вас у хату — то це так, якби якісь бандити, або Бог знащо. Ви знаєте, що хто зна що можуть з вами зробити. І стояли перелякані, як не знати що. Отак воно.

Пит.: Чи вони були озброєні?

Від.: А я не знаю, чи вони були озброєні чи ні. А ви знаєте — як увійде в хату, а старі й діти. Як тими дверми клацне, як грюкне, як вдаре туди, сюди. Двері розкрив і сам іде. І ще й пригадую — якісь там ходили в таких чоботях і штани галіфе, якесь там таке. І то вони мали напевно щось такого — що він іде і все по чоботі ляскає тою — я не знаю, чи то батіг у нього був, чи то якась паличка була, чи щось. По хаті туда й сюда — просто страх наводили. Що там дітям? Як ви не маєте ніякої оборони, ніякого захисту — ні батька, ні матері — то вас кожний злякає. Безборонні і немає куди пожалітися. Нема, ну нема нікому сказати, що робиться і так далі! То нема оборони.

Пит.: Чи Ви до того часу вже ходили до школи, чи ще ні?

Від.: Мені здається, що я вже почала школу. *Yeah*, я вже була в першій чи в другій клясі. Бо я знаю, що я вже в той час, то я табличку множення (це в нас найбільше вимагалося на пам´ять знати від одного до 10, табличку множення), я вже це знала добре. Отже, я вже в школі тоді була. А пізніше — 32–ий, 33–ій — то тоді вже школи не було. Не ходила, вже там нас зігнали були в якийсь (вже на останок,) якийсь чи приют, чи дітсадок, чи щось воно так називалося. Що нам давали їсти один раз — суп і якийсь не то хліб, не то якийсь з мамалиги, чи щось такого. Але там були виховательки, й вони вчили нас гри якісь, або співати. Але там сходилися такі діти, що вони ледве–ледве долазили до того садочка, і вони раді щось з´їсти, тоді лягти й лежати. А тут же треба ще й співати. Але в голову товкли їм про дядю Леніна. „Дядю Ленина мы любим и никогда мы не забудем." Це, що вони нас учили. Никогда! Це дійсно — никогда не забудешь!

Пит.: Це часом не патронат називався?

Від.: Я не знаю, просто це в селі було. Пізніше — то вже інтернати вони називалися, здається. Забирали туди безпритульних дітей і безприютних дітей збирали і віддавали до інтернатів тих. Але, а то що було в селі — я й не знаю як воно називалося. Чи дитячий садок, чи ясла, чи щось таке. Ну, одним словом — що туди й меншенькі діти й більші. Які тільки могли туди — або перевести їх хто міг, або самі могли піти. Але майже кожний день вмирали там, в тому — в тих яслах, чи інтернатах, чи як би його назвати. Майже кожний день там умирали. Ну, як умирають діти, ми вже думали, що нам тут, нам тільки чекати коли наша черга прийде. Ну, й ми тоді вирішили так: поки ще,

поки ще ноги наші носять — ми мусим втікти й шукати щось, якоїсь підтримки. Якоїсь, щось шукати. А люди приходили, приходили то з Гришиної, то з Лозової, з тих більших міст. І кажуть, що в місті можна прожити. В місті можна щось заробити, можна якось прожити. Ну, то ми тоді пішли. Пішли, пішли — шукати долі.

Пит.: То Ви опинилися в місті?

Від.: *Ja.* Ми тоді опинилися в місті. Ми тоді вже в місті, ми собі раду давали.

Пит.: Як Ви були в школі, ще в селі — чи згадували про це, що Ваш батько куркуль?

Від.: Нічого не пригадую. Нічого абсолютно, щоб щось хтось говорив або в школі — ніколи, ніколи. Я знаю, що я була добра вчениця, добре вчилася й з товаришами й з усими тими подругами своїми, то ми були завжди добрі. І я б не сказала, що між дітьми щось таке було.

Пит.: І вчителі Вас не переслідували?

Від.: Абсолютно я нічого не пригадую, щоб щось таке було. Щоб, знаєте — то відразу ви відчуєте. Ви відчуєте відразу, як щось раптом вас, чи щось. Ну, не було того, щоб я — я просто того не можу сказати, бо я не пригадую щоб щось, щось таке було.

Пит.: Чи за Вашої пам´яти була церква в селі?

Від.: О, церква була, була в нас гарна церква. Я пригадую ще з дитинства, як ми ходили. Особливо мені залишилося в пам´яті, як ми на Вербну Неділю ішли по вербичку. Це в нас був дуже такий святковий настрій в хаті. Бо то треба було, щоб хата чиста була. То діти в нас, які б не були — чи старші, чи менші — кожний мав свій обов´язок. І щось там, як прибирати — то той має те зробити, той має те. То ми чистили хату. А тоді вже, як ми йшли по ту вербичку вечором, то мати давала нам найліпші хустки напинати, найліпші убрання вбирати. І церква велика, дуже гарна. І пригадую коли із церкви знімали дзвони. Бо ми недалеко були від церкви — площа де була церква. І я тільки пригадую те, що бабуся моя стоїть, стоїть так надворі й плаче. І молитися. А ми, як діти — нас було, бігали там, бавилися. А тоді бачимо, що там щось таке–во. І я приходжу до неї і кажу: — А чого ви плачете?

А вона: — Діточки, діточки — не знають люди, що вони роблять!

— А що ж вони роблять?

Каже: — Хіба ви не чуєте?

Ну, і тоді той побачили, що на площі багато людей. А в нас так було, що ми могли бачити геть туди аж до церкви. Ну, й побігли ж туди, куди ж там. То вони постягали ті дзвони. Це я пригадую, як вони ті дзвони стягали. Маса людей зібралося і тягнули. Одні просто сказеніли, а другі просто стояли як статуї кам´яні. І то страх! Так що церква в нас була дуже гарна, але пізніше її зруйнували. Я пригадую, як дзвони знімали, а вже коли зруйнували, то я вже цього не можу пригадати. Але з тієї церкви зробили тоді клюб і там був такий клюб. Всі в селі вже туди приходили.

Пит.: А вже після того як виїхали, то Ви вже не верталися до села?

Від.: Верталися. Бо завжди до села поїхати хочеш, а ще свого рідного! Але верталися так, щоб нас ніхто не бачив. Ми могли вернутися, приїхати десь або пізно вечером, пройти до людей — там деякі були ще наші приятелі все. Зайти до них вечором і рано вийти, щоб ніхто ніде нічого не бачив.

Пит.: У Вас старші брати, або сестри мали клопоти з соціяльним походженням, чи з чим небудь?

Від.: О, думаєте пізніше — в школах? Мали, ще я яке! Нас до школи не приймали! Нас після того всього, як уже після голоду — голод уже пройшов. Я же пропустила скільки років! І ми пішли в місто. І в місті не приймали нас у школу, я пригадую. Ну, але пізніше прийняли. Спочатку казали, що: — В нас місця нема. В нас парт немає!

Парти це ті столики, де сидять діти. А тоді ми сказали, що зробимо свої парти, привезем до школи — тільки діти хай будуть у школі. Він прийняв нас до школи.

Пит.: А вертаючись до цього, що Ви раніше говорили, яка була реакція цих активістів, як просили „Христа ради?!?" Чи пам´ятаєте, що казали?

Від.: О, *yeah.* Я пам´ятаю. Мені здається вони там — ми заходили до однієї жінки, що її чоловік страшний був активіст, дуже такий активний. І знімав із плеч кожухи й роздягав і той–во. То жінка, вона просто була перелякана. Ми його боялися! Ми не йшли тоді, коли він був. Але його жінка, вона просто перелякана була. І вона —

я, я щось не пригадую — вона не могла відмовити нам. Вона не могла нам дати, взяти і дати нам. Вона поклала на стіл, сама вийшла геть із хати. Казали: — Беріть, ідіть! Кажіть, що ви мене не бачили!

Що мовляв — ми зайшли в хату, нікого не було. Ми то взяли, вкрали та й пішли.

Пит.: А Ваша мати довго працювала в радгоспі?

Від.: О, вона працювала, поки ми виїхали в місто. І так, епізоди з матір´ю, як вона працювала. Вона там працювала, вона діставала там щось 200 грам, чи 300 грам. Я вже не пригадую, скільки вона грам хліба діставала на день. То вона їла кусочок, половину їла. А половинку кожний раз лишала й зберігала. Як прийде додому, то привезе нам ті кусочки хліба. І то вона нас підтримувала, інакше ми б не витримали. А так, як вона прийде на кінець — то вона принесе й кусочки хліба. А там по дорозі зайде до якихось знайомих та щось там поможе їм, чи що. То ще щось їй дадуть і вона принесе. Але біда в тому була, що як вона принесла, й ми не з´їли — то в нас прийшли і забрали! Ота біда була! Їй дали в тому, в радгоспі премію, це нагорода. За добру працю її нагородили, дали премію — гарну, гарну суконку. Ну, й вона прийшла і нам показала ту суконку, таке гарне! А ми жартом і: — Мамо, надіньте! Бо як прийдуть, то заберуть же в нас!

В нас же не можна нічого мати. А вона: — Та, ні діти, каже, я до завтра до ранку. А завтра піду на базар, і я це продам і куплю там чи зерна, чи муки, чи що — щоб ви, каже, мали на цілий тиждень.

Ну, і вона так зробила. Вона на ранок встала й пішла там у село на базар. І вона не дойшла до базару, перестріли її активісти. Ну, вона несла там, замотане там у тряпочку якось під рукою. — Що ти несеш? Що це в тебе є?

А вона каже: — Оце мені премію дали в радгоспі. Я хочу продати, бо...

— А, то ти спекулянтка!

І забрали в неї то. І вона прийшла додому з плачем. Каже: — Ні, нічого, каже, вам не принесла ... забрали та...

Пит.: То Вам було ясно, що активісти хотіли Вашої смерті?

Від.: О, *ja*! О, то як Божий світ ясно було! Бо ж у нас вони просто — приходили й витрушували все, щоб не було! І тоді ще питали: — Як ви живете? Чим ви живете, що ви ще досі живі?

Тоді один раз десь брат мій часом у людей дістанеш кукурудзи. Ну, то ж не будеш те зерня, побігом звариш? Коли ж воно звариться? Треба його побити, товкти. Ну, люди мали ступи — називалися ступи. Що в тій ступі били те зерня. Ну, а в нас не було такої ступи. А тоді зробив один чоловік ступку у другому селі. І таку легеньку, знаєте — на тому, на дубовому колочку, а тоді кругом шерсто такою, жерстиною оббив. Що можна туди насипати, тоді постукати, побити. І брат мій ніс із другого села. То активіст (вони слідували напевно — де ми йдем, де ми ступаємо,) то активіст його перестрів і: — Що ти несеш?

Ну, а той уже знав як він уже перестрів — він уже забере. Ну, він почав тікати. А той за ним. Ну, й той вже баче, що той дожене його й забере всерівно. Ну, а йому треба було переходити через міст, через річку. То він на міст скочив, вкинув ту ступу. Каже: — Ступа на дні! Ні тобі, ні мені!

От що. Отже, вони просто морили голодом. Просто хотіли щоб, щоб більше померло.

Пит.: А так вони ставилися до розкуркулених, чи до всіх?

Від.: Ну, більше до розкрукулених. Більше до розкуркулених, щоб чемніші були. Бачите, які були багаті дуже, то їх відразу вивезли на Сибір. Цілі родини вивезли. Ми не належали до тих дуже багатих, щоб не вивезли. І в нас забагато було дітей. Іти в колгосп — одній людині робити, а семеро прогодувати. То є неможливо, то є просто, як то кажуть — на загибель іти. Ну, і видно через те вони морили голодом.

Пит.: А скільки часу пройшло після голоду, поки Ви не віджили?

Від.: Скільки часу пройшло? То відчувалося дуже довго, дуже довго. Бо вже в 34-му році, як нас не приймали до школи, а таки прийняли. Коли ми сказали: — Якщо ви, ви не маєте парт, то ми зробим, привезем парти. Але дітей прийміть до школи. То ще ми були слабі. По перше, що голод перейшов, а подруге ми уже... І голоду не було, але ми не мали такого нормального відживалення. Тільки, значить, що ми могли

заробити. А що діти могли заробити? Неповнолітні — що могли заробити?!? Багато не заробиш. Ну, недоживлення дуже довго відчувалося. Дуже довго відчувалося.

Пит.: Чи люди боялися, що голод може вернутуся, чи повторитися?

Від.: Я цього не пригадую. Бо там жили одним днем. Як я сьогодні маю щось їсти, то дякувати Богові! Дякувати Богові. А як там далі буде?

Пит.: Чи взагалі, після цього — Ви мали змогу встановити якесь нормальне життя при совєтській владі?

Від.: О, так. Пізніше вже ми як виїхали геть, знаєте, в місто й дістали працю. Тоді вже більш менш нормально. Тоді вже до школи йшли ми нормально. Але мусили виїхати геть.

Пит.: А можна Вас запитати — де Ви нарешті опинилися? В якій республіці?

Від.: Ми поїхали геть. Туди на північний Кавказ. І там були. І так кінчилося.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Ні. Не можу пригадати зараз більше щось.

Пит.: Дякую.

Oleksandra Kostiuk, b. March 14, 1899, near Kharkiv and was adopted by a family in Kharkiv. Narrator seems to be telling the story of her husband, who was born in Buhaivka, Izium district, Voroshilovhrad region into a fairly well–to–do and nationally active extended family of about 50 members, most of whom were either repressed or died in the famine. Narrator gives a brief family history and a great deal of information on Ukrainian cultural life in the 1920s, describing a number of writers and scholars whom she knew personally. Her husband left graduate school in 1930 because he was unwilling to ritually denounce those convicted in the SVU show–trial (which she believes existed) and went to work in the town of Rubizhne, now in Voroshilovhrad region, as an inorganic chemistry instructor, working his way up to laboratory director, until his arrest in 1938. Narrator describes being sent to villages with students to help with the harvest and seeing abandoned villages, skeletons, and starving peasants there. The inhabitants of Buhaivka did not want to join the collective farm, were consequently labelled sub–kulaks, and their property was seized. Those who were not exiled went to Kharkiv or Donbas, some of the children living as homeless orphans. "Peasants with the most initiative went to Donbas to coal mines and other mines. Labor was needed there and the regime did not pay much attention to who was working there. There some sort of food was available from somewhere, people made earthen huts to live in, and they survived. Of the 50 members of the Kryvobabka family, the only ones remaining alive were those who were exiled to Siberia and 2–3 of the children who stayed with Uncle Ivas' in Kharkiv. Ivas' had his own tragedy: after graduating from the polytechnic in Rostov, he went to Kharkiv, finished graduate school in physical chemistry, and ran a laboratory in the Institute of Standards... In 1938, when it was the scientists' turn, the KGB investigated his prosperous origins and the fact that his relatives had been exiled, and he was arrested. Thus perished almost 50 members of an intelligent, talented peasant family in those terrible times of the mass starvation organized by Moscow... Of the exiled families there remained only the children who escaped from the wagons. The throng of the so–called homeless orphans (*bezprytul'nyky*) appeared. They lived in the railway stations day and night, lying next to heaters in the corridors of buildings, feeding themselves with what they could steal or trade. They had their own types of thieves who got food in exchange for stolen goods. This band of orphans developed its own unwritten laws of solidarity — whoever broke the norms of life defined by these laws became a pariah. His sleeves were torn off and no other orphan had the right to help him." Although narrator believes the famine was caused primarily for ends of social policy and only secondarily had to do with nationality policy, she states that there was no famine in Russia.

Пит.: Будь ласка, подайте Ваше ім´я і прізвище.
Від.: Олександра Костюк. Народжена на Слобожанщині, в Україні.
Пит.: А коли?
Від.: В 1899–му році, 14–го березня. Моя родина була досить велика, до 50 членів, а зберіглося з них яких може двоє, троє. Решта були вислані, або загинули під час голодомору, влаштованого Москвою. Почну з історії моєї родини. На Із´юмщині є слобода Бугаївка, близько коло станції Савинці. Село, що славилося своїми кавунами, багате село. У слободі й в хутірях жило заможне селянство, середнього рівня багатства. Серед населення повагою користалася родина Кривобабка, Прокопа Антоновича, що прибув на ці землі аж з Херсонщини, шукаючи за дешевою землею. Осів він з родиною, і ще з двома братами в слободі Бугаївці, побудував добру хату, зробив млин, а в ньому олійницю, давити соняшникову олію, і господарив. Брати з родинами теж добре загосподарилися. Старший брат Григорій Антонович був зразковий господар. Очитаний, ініціятивний, був вибраний членом гласним — мав рішаючий голос у земській думі. Дітей своїх учив до вищої освіти. Прокіп Кривобабка тримався землі, і зі своїх

семи дітей ледве дав дозвіл учитися наймолодшому, Івасеві. І то застеріг, що спадщини не дістане й на науку теж. Хай землі тримається, вона нас годує. Коротко, родина нараховувала до 50 людей. Жили не розкішно, але досить заможно. Господарка у кожного мала майже всі закордонні сільськогоподарські машини, якими Прокіп Антонович допомагав і сусідам, а вони зате допомагали йому при жнивах. Був він кілька літ церковним титарем, а чи старостою — дуже поважаний обов´язок у селі. Настав 1927–ий рік, а з ним колективізація. Бугаївці не хотіли іти в колгоспи, а все відплачували високі податки, поки влада оголосила таких одноосібників „підкуркульниками" та відібрала в них усі маєтки й збіжжя. Нарешті запанував голод на теренах України, бо влада забрала все, до зерна. Навіть горшки з кашою з печі викидали, а мешканців–чоловіків заарештували й вислали у сибірські табори на Колиму. Наша 50–ти–членна родина ще провожала до Харков виселенців, готувала їм їжу до виїзду на північ. А далі настав 1933–ій рік. Спакували остатки родин і вивезли їх за Урал в Новолянінські ліси, корчувати ліс. Везли в замкнених товарових вагонах, не давали води ані їжі, мертвих дітей викидали в мале віконце вагона. Але ті, що їхали на Сибір були ще в найкращому стані. Приїжджали в глухий ліс, де не було житла, розгосподарилися. Скинули їх під ялинами, дали кілька лопат, сокир і ше деякий сільськогосподарчий реманент, пилку, і вони мусили з тим якось жити. То вони зразу собі використали ці господарські приладдя, зрубали кілька сосон, зробили намет і вижили. Хвалити Бога ще не дощовита осінь була. Ну й жили вони в тому наметі, поки побудували сяку–таку хату. Потрохи розгосподарилися так, розвели городець, що навіть дістали премію. Чи 12–ти–літній Гриць утік звідти і попід вагонами як безпритульник прибув до Харкова до дяді Івана й розказав про цю подію. На Україні тоді запанував голод. Селяни йшли до міста купити хліба, а це їм не завжди вдавалося. Знесилені падали вони та вмирали на вулицях.

Напівживих їх підбирали в вози і вивозили за місто, скидали просто в яму. Звідти ті, що ще мали силу, повзли знову до міста жебрати. Коли хто дістав хліба, гризли його з насолодою, а за годину вмирали в страшних спазмах шлунку.

Старша донька, вдовиця по воякові першої війни, Федора, мала щось з восьмеро дітей. Була гордої вдачі, не хотіла нікуди виходити. Позабивала вікна й двері, й заткавши каглу ганчірям, померла очадівши з дітьми. Одна лиш дівчина Марійка, племінниця, якось пробила дірку в вікні, вилізла й ледве придибала до дядька Івана до Харкова. Там розповіла про цей жах. Жінка підстаршого сина Павла, Лукія (він був діяльний кооператор) з дідом і з бабою вийшли на хутір свій Кривобабківка, коло такого ж хутора Боголюбівка, і там прожили йще до зими. А хату й олійницю влада забрала. Пізної осени бабуся Матрона Миколаївна померла виснажена голодом, а згодом і дід Прокіп помер теж. На цвинтарі бабусю проводило пів села вже колгоспників, така була шана її. А заметіль вигнали Лукію з дітьми з хати на хуторі й вони ховалися в ямі з–під буряків і картоплі. Нарешті вона з двома дітьми пішла пішки на Донбас: якось дійшла й стала працювати. Таким чином вижила.

Про страхіття голоду написала в своєму творі „Діти Чумацького шляху" Докія Гуменна, та Олена Звичайна в творі „Оглянувшись назад."

Більше ініціятивні селяни ішли в Донбас у вугільні та інші копальні. Там потрібна була робоча сила й влада не дуже додивлялася, хто працює. Там було сяке–таке постачання харчами і якось відкілясь, зробивши собі землянки для життя, вижили вони. З 50–ти членної родини Кривобабків лишилися живими ті, що вивезені до Сибіру та два, три з тих дітей, що перебули в дядька Івася в Харкові. Івась мав свою трагедію: Закінчивши політехніку в Ростові, приїхав до Харкова, закінчив аспірантуру з фізико–хемії і очолив лябораторію в Інституті Стандартів. Це був талановитий науковець. Його винаходи є в Франції, в Бюрі Еталонів. У 1938–у році, коли прийшла черга на науковців, КҐБ дослідило його заможнє походження та що родичі вивезені геть, і його заарештовано. І не знати що з ним було далі, ми слідів не знайшли. Так загинуло майше 50 членів розумної, талановитої селянської родини в ці страшні часи масової голодової смерті, організованої Москвою.

По вивезенні родин лишилися діти, що втікали з возів. З´явилася смара так званих безпритульників. Жили вони на залізничих станціях удень, вночі, грілися коло котлів у коридорах будинків, годувалися тим, що вкрадуть на вулицях і вимінять. Мали своїх відпоручників злодіїв, які їм в замін за речі украдені давали харчі. Ця безпритульна

банда вивела собі неписаний закон солідарності — хто порушував норми життя за тим законом, ставав вигнанцем. Йому обривали рукава і ніхто з безпритульників не мав права допомогти йому. Наркомат Юстіції утворив Комісію по справах неповнолітних правопорушників. Туди міліція приводила спійманих на крадіжі, їх переслухували й відправляли до дитячих будинків або в виправні колонії. Зразковою колонією була Куряжанська колонія імені Максима Горького під орудою Антона Семеновича Макаренка. Він написав сім книжок з життя колонії. Найкраща із них „Прапори на баштах". Там з тих дітей робили людей, виховуючи їх на марксистських засадах борців за комунізм, що багато з них і здійснили.

От, це так є коротко про родину, а таких родин були тисячі й вимерло за це час, мабуть, коли не третина населення України. Хай пам´ять по них не вмирає серед нас (плаче).

Пит.: Чи можна завдати Вам скільки питань до того, що було раніше?

Від.: Прошу!

Пит.: Чи Ваша родина брала участь в українському русі до революції?

Від.: Так, власне. Я жила при місті Харкові як адоптована дитина, сирота адоптована. Вчилася в початковій школі в селі, а потім в Харкові в гімназії. Тримала іспит екстерном. Училася дуже добре — сьому клясу гімназії закінчила з золотою медаллю. В 1917 році, як трапилася революція, то в нас завіяло новими ідеями, і приїхали біженці під час війни з Галичини, привезли з собою революційні українські пісні й українську освідомленість. У нас такої не було. Наша освідомленісь не сягала далі „Кобзаря" і Гоголя. Гоголя „Тарас Бульба," а „Кобзар" то була настільна книжка. Вони привезли зі собою „Граматику" Сімовича і деяк метелики Грінченка, журнал „Хлібороб," що містив українські статті, і то була наша література. Організували ми підпільний гурток український, і мені там припало — як я була обізнана більше з українським питанням — мені було доручено навчати українства інозі(?)... Робили ми це в тайні, збиралися на зайняття до одної якоїсь хати учениці. Тоді, перед самим кінцем 17–го року мене в цьому уракінському, літературному гуртку, що організувався при гімназії під орудою Леоніда Арсенієвича Булаховського (жид–вихрест, добрий українознавець, пізніший академік український, то під його орудою організувався літературний гурток) і там я прочитала свій переклад вірша Олексія Толстого „Малоросія." В середині вірша було згадане ім´я Україна. Діставши від Леоніда Арсенієвича пояснення, я переклала цей вірш. Він не був дуже блискуче перекладений (пізніше я кілька років його доробляла), але переклала я і ту частину, яка була цензурою заборонена. А голова цієї гімназії була обурена й мене вичистили з гімназії — медалістку, вже намічену, без права поступати до якої–небудь іншої гімназії. В моїй долі взяли участь такі українського роду педагоги, як учителька французької мови, поетеса Христя Алчевська, козацького роду кубанець Олександер Дмитрович Коропенко, Володимир Шаповал, розстрижений священик за те, що 14–го року правив панахиду по Шевченкові. Оці люди українського роду врятували мене своїми клопотами і мене відновили. Бо раз, що я була стипендійкою за добре навчання, а друге, що все таки медалістка, це честь для гімназії. Так що я скінчила гімназію з золотою медалею, якої не отримала, бо вже настала революція і золотий фонд більшовики забрали. Отже тоді з цього літературного гуртка виріс так званий „Дом учнів," і стали видавати журнал, перший, під назвою „Мисль." Назва була вибрана така, що вона відповідала і українському й російському змістові. Отже редактором українського відділу було обрано мене. Далі я скінчила йще восьму клясу. Це давали атестат, рід, зрілості, тобто права рівні з чоловічими гімназіями при вступі до вищих шкіл. Де я не подала до трьох, чотирьох інститутів, я подала аплікації і всюди була прийнята як медалістка затестатом зрілості. Закінчивши науку, я стала на працю учителювати в тому селі, де виховувалася. Там була організована „Просвіта," драматичний гурток, і в цьому гуртку я брала жваву участь, спочатку як танцюристка й хористка, а пізніше як артистка на перші ролі. Ну, а далі прийшли більшовики, „Просвіта" ще деякий час проіснувала, а потім її закрили. Я перейшла на працю до червоноармійського театру Солодовнікова, знов на перші ролі. В 22–му році мене заарештовано, просто в артистському одязі, після вистави „Степовий гість." (Я Наталю грала.) Я просиділа там в Чека на Конній вулиці три тижні, але й завдяки одному слідчому Удалову мені пощастило вийти звідти. Бо перед ним його застояв його племінник Андрій. Коли я вийшла з в´язниці, то поїхала до своєї товаришки в Деркачі на сільсько–господарчу фарму, де була

сільсько–господарська клясична школа, що дала нам багатьох діячів і письменників, таких як Яків Мамонтів, як Михайло Ветухів, Олесь Кандиба, Кость Данилівський і багато інших. Там був викладачем української мови Гнат Мартинович Хоткевич. Це надзивайно талановита людина, мистець, музик драматург, історик, письменик, поет і бандурист. Недармо його зовуть батьком зрітчого кобзарства. Ще будучи студентом він навчав своїх товаришів кобзарської штуки. І був першим ініціатором і керівником капелі, що пізніше придбала собі ім´я Капелі імені Шевченка. Ну, тоді 21–го року був реформований університет на кілька інститутів. І в одному з них, Педагогічному інстутуті, що називався Факультетом загального виховання, або, коротко Факсоцвих, я була студентом. Там зібралися молоді вчителі, що володіли українською мовою. У школах учили російською мовою, учителів, що вчили українською мовою було небагато. Отже я також не була білим круком серед них, і на наших шість учителів в селі, що викладали російською мовою, я була одна, що викладала українською мовою. Звичайно, що обставини були тяжкі. Потім, в 22–му році я одружилася з моїм чоловіком і наше життя потекло вже йншим шляхом. Я вже вчила в міських школах ритміки й групу вела, потім ритмічну групу вела, тоді потрохи все переходила вище. Закінчила Факультет соціяльного виховання і була відрядженна в числі семи аспірантів в Перший науководослідчий інститут педагогіки. Я його закінчила перед 30–им роком. А тоді саме був процес СВУ і ... мені прийшлося накивати п´ятами з інституту, бо голосувати за засуд СВУ я не могла. Пішла геть. А за такими око державне стежило, ну й мені довелося виїхати на працю в Донбас, в Рубіжну. Там я працювала в Катедрі неорганічної хемії, як асистент доцент і демонстративний асистент. Була директором лабораторії, була секретарем секції наукових робітників. Прийшов 38–ий рік і чоловіка заарештовано. Бо він, хоч уже була заборона читати українською мовою лекції, продовжував читати українською мовою. А крім того КҐБ довідалося, що він заможнього селянина син і що родина вивезена, то його заарештовано, й не знати де діли. До сього дня так ми й сліду не найшли. От вам, моя участь в українському житті, а участь родини мого чоловіка, то була просвітна на селі. Він на вакаціях, як приїздив, читав лекції по хемії, ставили ми п´єси, ну такі як „Суєта" Старицького, або комедії там якісь. Ну, а літо пробувши на селі, приїздили знову до Харкова, й чоловік провадив наукову працю, а я йому помагала як секретарка.

Пит.: А скільки було українців свідомих серед професури природніх наук? Так, як Ваш чоловік. Ще були такі?

Від.: Ні, мені тяжко сьогодні пригадати, прізвища, вилетіли з голови. Мені вже 85 років. Їх було більше. На Факсоцвихові професура була таких гуманітарних наук. Такий історик Павло Іванович Тихівський, Василь Барвінський, тоді як його Мамонтів, Дяків, Сигічов–Сосердов — псіхолог. Найбільше уваги й шанови викликав професор Олександер Іванович Попів, „харківський золотоуст," як говорили, бо він міг з підлоги буквально читати лекцію на яку завгодго тему. Мав колосальну пам´ять і надзвичайний гумор. Ну, а так більше... Про решту інститутів я не знаю, бо наш Факультет соціяльного виховання жив своїм окремим специфічно українським життям.

Пит.: А як такі люди як Ви ставилися до наркома освіти Сркипника, до його попередника Шумського? Чи це позитивно, чи негативно?

Від.: Спочатку до Шумського ставилися позитивно, потім застережливо, але коли його заарештували то співчутливо. Скрипника боялися, але йому завдячили приїзд педагогів з Галичини й глибшу українізацію. Після того як він застрілився — співчутливо. Не любили Хивльового, бо він взагалі був, поперше, колись чекістом, а пізніше — сквернослов. То його не любили. Але коли застрілився, то ясна річ, що співчуття і часткове зрозуміння його трагедії опанувало нас. А уже в 30–их роках, коли стали арештовувати науковців всіх, то тут пішло багато людей, і все то українського роду. Такий як Іван Панасович Соколянський — дефектолог — Мазуренко Юрій із комуністів Західної України, що очолював Інститут Стандартів, Петренки — ціла родина. Троє чи четверо з них хеміки й фізико–хеміки також. Як переважно все українського роду.

Пит.: Чи Ви мали будь–які контакти з Академією Наук у Києві або з закордоном, з українськими науковцями закордоном?

Від.: Ні! Це було небезпечно. А крім того не було часу. Бо життя так розподілялося. Стояння в чергах, щоб дістати люльку, ту маленьку рибку якусь ржаву,

або пів фунта масла, або пів фунта цукерок яких–небудь, або крупи там якісь, або ржаві оселедці. Бо по гас також черги. А коли м´ясо траплялося, то страшні черги були. Значить, стояння в чергах. Не дістанеш у черзі, значить, будеш сидіти голодний. Ну, наша родина вижила власне не дуже голодуючи тому, що чоловік діставав пайок науковця, а як його заарештувалиу, то тоді вже... Я працювала в інституті методіки, методістом, інструктором для вчителів хемії, і це підтримувало наш життєвий рівень. Мої батьки старенькі вже померли: батько помер в 1939–му році, а мати вже 1944–му, коли я виїхала на працю до Галичини, в Політехнічний інститут. Мене заанґажував туди фізико–хемік Култашов як фізика доцента фізико–хемічної лабораторії. А вже з Львова тоді ми 44–го року ми вже виїздили на Словаччину, з Словаччини нас забрали на Німеччину в табори. Ну, прожили в Німеччині пару років і 49–го року виїхали до Америки.

Пит.: Часто доводиться чути на еміграції, що СВУ, це просто провокація радянська. А по Вашому, ні?

Від.: Ні, ні. Треба вам прочитати Лепкого „Казка мого життя." Він там досить виразно пише про йснування цієї організації СВУ. Значить, це що в нас могли видумати, то в Галичині уже не могло бути видумане. А ми вірили, й до сьогодні віримо, що СВУ існувало. Що там утручалися агенти КҐБ, що вони провокували, то це вірно все, але щоб це був витвір виключно КҐБ, то неправда.

Пит.: А думаєте, що де хто з Ваших друзів або знайомих брав участь в СВУ? Так з Ваших кругів?

Від.: Ну, такий письменник Степан Підкова брав участь у цій організації, з моїх знайомих. А більше я зараз не пригадаю.

Пит.: А в всякому випадку люди, такі як Ви, знали, що щось такого, що щось...

Від.: Що існує ця організація. І коли молодь приходила й питала: — Де ж знайти?

То ми не могли порадити, до кого звернутися. Через те, що вона була законспірована добре, ця організація.

Пит.: Але молоді студенти з ентузіязмом ставилися до цього.

Від.: Так, молодь просто прагнула іти до СВУ. Тільки, що була законспірована і що не дуже їхнє бажання вдавалося.

Пит.: А що Ви можете сказати про діяльність Української Автокефальної Православної Церкви? Чи Ви брали участь в цьому чи Ваші друзі брали участь в цьому русі?

Від.: Українці, від масового обивателя до науковця, високого науковця, майже всі брали участь у цьому рухові. Митрополит Липківський був надзвичайнно пламенний промовець. І ще був такий архиєпископ Олександер Ярощенко. Такого промовця я ще в житті не бачила. Ото були голівні стовпи Автокефальної Церкви. Володимир Чехівський — науковець, цивільний, але знавець теології і проповідник дуже добрий. Отже після 21–го року, Собору, коли була заснована Автокефальна Церква, стали творитися авоткефальні парафії і висвячували священиків для ціх парафій. Контингенту вистачало, бо Харківська Семінарія мала талановитих семінаристів, все і все, українського роду священиків. Вони церковно– слов´янською мовою правили, але думки їхні, ідеї їхні були направлені на те, що Україна має бути й що за Україну треба боротися. Отже це були патріоти. Тоді з них висвятили священиків для цих парафій і вони розійшлися по парафіях, кругом розносячи богослуження українською мовою. Московське духівництво дуже протиставилося тому, улаштовували навіть бійки часом, але все, все таки, Автокефальна Церква розвивалася і далі. Ну, й наша родина, звичайно, належала там. У Харкові був такий дуже гарний собор св. Миколая на Сумській вулиці, і то була перша катедра Української Автокефальної Церкви. В 1927–му році, здається, розбили цю церкву й розірвали, а на тому місці поставили якийсь готель. А архієпископа Ярощенка заслали й багато духівництва також у ті роки колективізації заарештували й заслали. А митрополит Липківський теж скінчив свої дні невідомо де. Така поголоска була, що заарештований був.

Пит.: А що взагалі можете сказати про міжнаціональні відносини в Харкові в 20–их роках? Як інтелігентні українці жили з росіянами, з євреями?

Від.: З євреями — дружно, з євреями — дружно. Євреї, такі світлі розуми, як д–р Рабинович і ще там, Герц ... я вже ... Пелець, то вони розуміли українську трагедію.

Курилова — жидівка — дуже гарний знавець української мови, підручник написала правильної української мови. Отже, значить, з євреями в нас були нормальні відносини. А дарма, що в уряді був Каганович і там багато інших таких, що не любили українців. Ну а за росіянами —по–різному: з ким добре, з ким вороже. Але дуже виявляти ворожість свою також ніяк було, якось мирилися.

Пит.: А так якраз під час революції, чи Ви коли–небудь захоплювалися більшовицькими ідеями? Чи хтось з Ваших кіл? Чи думали, що це може вийти на добре?

Від.: Напочатку, як більшовики прийшли, і ще давали змогу розвиватися українській науці й українському мистецтву, то наші розуми молоді повернуло в ту сторону що: — Ну, може буде добре! Може перейде та шумиха військового комунізму й що настануть нормальні відношення.

А в 24–му році був оголошений НЕП — Нова Економічна Політика. Влада дала дозвіл на приватну торгівлю, на приватні господарства. Ось господарства провинулися зразкові дуже добре, продукція харчова розцвітала, й люди почали багатіти. Наука розвивалася. Почали видавати підручники українською мовою. Ну, треба сказати, що Факультет соціяльного виховання започаткував ці підручники. Не було українських підручників. То студенти записували з вуха лекції українською мовою, недосконалою іще, бо тільки що навчилися, як слід. А потім ці скрипти давали на редагування фахівцям, і після редакції їх бралося за основу для підручинків. І тоді професор Олександер Іванович Попіль і нарком фінансів Гринько подбали про те, щоб утворилася на Україні окреміша від московської система освіта: зовсім інакші програми, багато порадників, як провадити навчання, розробка різних методів, метод із–за кордону, бригадний метод, тоді комплексний метод. То все були нові методи, такі що Москва ще не пробувала, а на Україні вже було. І потім з того Факультету соціяльного виховання виріс перший Науково–Дослідний інститут педагогіки. А другий, рік пізніше, був організований в Києві.

Пит.: А якими західніми теоріями виховання найбільше захоплювалися на Вашому факультеті?

Від.: Бачите, на це мені тяжко відповісти через те, що всю філософію заступав діалектичний матеріалізм, обов´язковий, історія партії обов´язкова, а решта то вважалося, що то „від лукавого," що то все не годиться, що воно шкідливе. Ми, правда, не дуже вірили, що воно шкідливе, але мусили виробляти те, що обов´язкове.

Пит.: А як люди з Ваших кіл ставилися до Петлюри, до УНР взагалі?

Від.: Ну, то це з пієтетом. Одним словом можна сказти — з пієтетом! Ви то можете з однієї збірки вичитати. То від самого початку. То наші національні герої. Так ми їх шанували, так ми їх сприйняли, та ми їх донесли в серці до сьогоднішного дня.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте коли Петлюру забили?

Від.: Двадцять п´ятого травня, 26–го року.

Пит.: Але яка була реакція Ваша, Ваших друзів?

Від.: Наша?. Горе! Що ми могли зробити? Вийдюча вістка, мов стріла, „Україна, Твого Петлюру убито!" Здавалося, що земля розступається, що Петлюру вбито, це, значить, знято голову з нації. І далі тепер, якже буде Україна без голови існувати? Хто буде керувати? І чи будуть керувати? Таке побоювання було. Але потім потрохи почали доходити вістки, що організувався новий уряд, що все ж таки праця провадиться, і полегшало на душі, але не дуже. Зв´язків з закордоном не тримали. Бо хто мав зв´язки з закордоном, листувався з родичами, того скоро заарештовували. У мене, між іншим коли була чистка студентів, соціяльне походження перевіряли, то питали, чи я листуюся з Винниченком. Я була така мудра, що сказала, що я не знала хто такий Винниченко. — А хто такий Винниченко? В нас таких родичів нема!

Ну, і то мене спасло. Я з Винниченком, звичайно, не листувалася, але один лист закордон написала, і боялася, що його не то... Тільки я його забула підписати так, що найти також не могли.

Пит.: А як Ви ставилися до таких як Винниченко, що від Петлюри відступили? Чи Ви знали про політику, що там діється?

Від.: Ми Винниченка цінили як письменника. Як політика можна сказати — зневажали.

Пит.: А що думали про таких як Грушевського, що вернулися з еміграції?

Від.: Думали, що вони мученики, страдники і шкодували, що вони вернулися, бо передчували, що їм там скоро буде кінець. І так воно й трапилося. Він щось три роки пробув, а потім його заморили, в Кисловодському десь.

Пит.: Чи можете сказати, за що точно Вас заарештували в 21–му році?

Від.: Мене заарештували за те, що я була секретарем „Просвіти," учителькою української мови, доповідачкою на історичні теми. Мій наречений пішов з петлюрівським військом, мобілізований. Бо він був секретарем „Просвіти" й мені залишив протоколи й все. Отже, я хоч і заховала собі печатку „Просвіти" й протоколи, а все таки розкопали й мене заарештували за цю діяльність. При чому заарештували спочатку товариша мого нареченого, який пішов з військом, а потім захворів на тиф і вернився. Так і його заарештували. Гриць Павленко. А коли мені сказали про це, що мене мали заарештувати, а поки мене заарештували, то його, поки мене знайдуть. То я була така мудра, що зайшла на канцелярію в Чека, Черезвичайна Комісія —Чека, і залишила там записку, що я працюю там і там, в Червоноармійскому Театрі як артистка, і: — Прошу виупустити Гриця Павленка, бо я не хочу, щоб через мене людина страждала.

Я думала, що мене праця в тому театрі врятує. Ну, але вона не врятувала мене. І от мене зі сцени просто, після вистави „Степовий гість" заарештували й відвезли на Черезвичайну Комісію. Мали відправляти в в´язницю на Холодну Гору, але слідчий Удалов допоміг визволитися.

Пит.: Чи в Червоноармійському театрі були поширені такі українські настрої? Проукраїнські.

Від.: Так! Та це ж усе населення, це ж молодняк, що лишився. Це ж просвітянська молодь, уже виховання протягом двох, трьох років. Це й артисти серед них і так просто. В нас було навіть знаменно те, що хулігани такі дріб´язкові злодії перестали злодійством займатися. Приходили на просвітянські збори, на вистави, стали нормальними людьми. Отакий Нешта був там. Курси „Просвіта" улаштовувала, на вишивання, на читання. А найбільше таки готували вистави.

Пит.: Чи в цій околиці, де Ви виступали, чи діяли повстанські загони?

Від.: Ні, не було. Це північна частина України, далека. На Ізюмщині, там де родина мого чоловіка жила, там були —Самось ... не пам´ятаю ще, якийсь Циган, тоді два ватажки були. Але ... ну в Лебедині, також на південь далі там також були повстанці, на Сумщині були повстанці, але на Харківщині не було.

Пит.: А якого Ви погляду про таких людей, повстанців таких?

Від.: Ну, та на них надіялися, що може потрохи підточать, але надія марна була, що ж це маленькі групи були. Жаліли їх, коли заарештовували, виловлювали. Знали, який їм кінець.

Пит.: А якого Ви погляду про таких крупнішого масштабу отаманів, як Махно чи Григоріїв, Зелений?

Від.: До них ставилися як до рантиків, не схвалювали їх, осуджували, але протидіяти не могли. На них надії не покладали, бо ватажками цими орудувала банда. І те, що банда часом грабувала населення, то це настроювало людей проти.

Пит.: По Вашому велика частина селянства була настроєнна прихильно до більшовиків?

Від.: Ні, такого прихильного наставлення до більшовиків у селянства не було. Селянин, це міцний господар. В нього господарство віднімають. Це йому сорочка при тілі, і він не міг того схвалювати. Були, правда, було незаможне селянство, „комнезами" називалися —комуністичні незаможники. Це такі покидьки села —п´яниці, ледачі. То ті були прихильні, але їх було на початку дуже мало. А коли влада прислала всяких 50.000–ників і 1.000–ників із Москви —агітаторів —то вони там запанували. І ото вони вели „розкуркулення," тобто вивезення заможних селян, і вони запровадили, помагали запроваджувати колгоспне життя, ці комензами. Ми їх лише називали „комледачі." (Сміються.)

Пит.: А на чому, по–Вашому, базувалася сила більшевицької влади?

Від.: На застрашуванні. На застрашуванні і нервності селян. Селянин звик до якогось порядку. Із цього порядку йому вискочити трудно. Для того, щоб виявити якусь акцію спротиву, бракувало ініціятивних людей, серед селянства. А серед інтелігенції, коли і появлявся хтось, такий, хто міг би організувати їх, його швидко прибирали, так що обезголовлювалося селянство.

Пит.: Чи Ви постійно мали контакти з селом, коли жили в Харкові чи на Донбасі?

Від.: Контактів з селом? З родиною, з родиною. Поперше рідне село 10 миль від Харкова. Там з цими селянами я жила дуже добре, бо яких три, чотири роки учителювала, вони мене знали під іменем Шурка, Олександра Шурка, бо знали мене із малу. А село, де жила родина чоловіка, то літні вакації ми пов´язалися.

Пит.: Чи по–Вашому більшовики нанесли смертельний удар українському селянству голодом?

Від.: Це таке тяжке питання. Одинадцять мільйонів смертей. Хіба це не смертельний удар? І ще довго, довго вирівнювалися це ... відсоток населення, що прибував. І то відсоток населення, що прибував в перші роки по голодоморі був з переселенням москвинів сюди, на багаті землі, на багаті маєтки цих селян. То перемішування націй.

Пит.: Чи Ви бували в селі після голоду, чи вже ні?

Від.: Після голоду? Я пригадую собі, що була в селі Крем´янецькому, біля Рубіжної. То всі хати порожні. В деяких зітліли трупи й кістки. І деякі хати славилися тим, що там жили людоїди. Ціле село вимерло. Я була тоді асистентом у воєнінституті, і випадково потрапила в таке село. Спеціяльно ми не ходили. А на урожай, на збір урожаю на жнива висилали студентів на села. Їх сяк–так годували, а селяни голодні дивилися і чекали, що їм шматочок хліба дадуть. І ті навіть колгоспники. Бо вичистили все до зерна. То собі тяжко уявити як люди, ті, що лишилися жити, як вони вижили. Вони їли дубову кору, жолуді, лободу, буряни різні. Але якось частина з них вижила. Тепер, коли я оглядаюся назад, то просто не можу зрозуміти, де та бралася сила до життя в людей, що вони на такому злиденному харчуванні, що вони вижили. Ну, а потім після голодомору в школах змаліло дітей, школи позакривали в 31–му, 33–му. До 38–го, 39–го року дітей дуже мало було в школах, бо не було народжень.

Пит.: Але як то сказати, українська інтелігенція під час голоду в чому бачила причини цього голоду, чи політично, чи як?

Від.: В політиці Москви. Що це є задуманий план Москви.

Пит.: Чи Ви вважали, що це соціяльна політика, чи національна? Як в цей час інтелігенція наша думала?

Від.: Вважали, що це соціяльна політика, й лише частина уявляла собі, що це національно–політичне.

Пит.: Чи Ви в той час знали або чули чи в других областях Радянського Союзу чи мав би бути голод, чи ні? Так як в Росії?

Від.: В Росії голоду не було.

Пит.: І це Вам у той час було відоме?

Від.: Так! Були окремі. На Поволжі була така одна губернія, де був недорід. То звідти приходили на Україну йще перед тим, як розібрали Україну. Приходили жінки з дітьми на руках і коло неї, і тут наші баби дуже гостинно їх приймали й годували, й одягали, виряжали. Ну й питають у такої баби з Москви, з Поволжя, що: —А чого ж то ти ходиш?

—Та чоловіка нема, а треба дітей годувати.

—А де ж твій чоловік?

—„Да пошёл хохла бить, да не вернулся."

Пішов хахла бити —українців. І значить, видно його забили десь. То після того перестали їм помагати, бо як будеш помагати такому, що таке говорить?

Пит.: Чи Ви бажаєте ще щось додати до цього?

Від.: Ой, я вже вичерпалася. (Сміється.)

Пит.: Щиро дякую за вельми цінні свідчення.

Від.: Чи воно вам придасться?

Пит.: Безумовно!

Anonymous female narrator, b. 1910 in Kharkiv region. Her father was "very wealthy" with "40 *desiatynas* in one place, 60 in another, and 30 in a third." He was imprisoned during dekulakization as were several other relatives. Narrator gives no further information on occupation or location at time of famine. Narrator was forced to take part in grain procurements. "And there were cases where they took from women their last glass of millet... Or their last glass of beans. There were cases when they found grain buried in the ground. People wanted to keep something for themselves so they wouldn't starve to death, but — I only saw this — with some kind of sticks they poked holes in the ground and searched for bags that had been buried there. And if it was the last glass of beans or millet, and the women cried not to take it, they took it anyway. This is one such thing to which I am a witness. Second. I saw children, swollen, swollen children and swollen grown–ups, swollen with water from hunger, there was nothing to eat. You could go out in the streets and see people not yet dead but past the point where anyone could help them. I saw this with my own eyes." In the spring people dug up frozen or semi–frozen potatoes left over from the previous winter and mixed them with a little flour to make flat cakes. People also ate tree bark. *Torgsin* also left a strong impression. Narrator heard of a family that killed and ate their own child. Those who took the grain were Ukrainians, including those sent from outside the village. They included good people, who tried to help, and those who wanted to win prizes for outstanding performance in seizing grain. Narrator was reduced to eating horse carcasses.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?

Від.: В 1910–му.

Пит.: А в якій околиці?

Від.: В Харківщині. Досить, так. Що я можу сказати? Я сама приймала участь по своїй праці. Мене, можу сказати, заставляли ходити — я була на селі тоді — ходити по хатах і забирати в людей для держави продукти. І були такі випадки, що забирали в жінки останню шклянку пшона. Знаєте, що таке пшоно, що кашу варити?

Пит.: Знаю.

Від.: Або останню шлянку квасолі, так. Були такі випадки, що находили зерно закопане в землі. Люди хотіли залишити для себе, щоб не вмерти з голоду, але якимись плаками, я це тільки бачила, це якимись палками, якось робили дірки такі й вишукували, що там під землею заховане в мішках зерно. А що квасолю останню шклянку й пшоно — жінки плакали, не давали, а їх брали. Це одне таке, свідок була. Друге. Бачила сама дітей, пухлих, пухлих дітей, і людей дорослих, пухлих, мабуть, водою було налите з голоду, з'їсти нічого було. Отак ідеш по вулиці, а воно лежить, не мертве ще, але ніхто йому не може допомогти. Це що своїми очима бачила. Далі. Сама я переживала, було таке, коли весною викопували картоплю, знаєте, бараболю. Восени, коли копають оту картоплю, а то як–коли лишається в землі, знаєте, треба вже через сито просіяти, щоби все викопати, лишається там картоплина чи дві, чи три. І то цілу зиму перебуде в землі, а тоді ми ходили й рилися в цій землі, плаками чи лопатами, щоб найти ту перемерзлу картоплю в землі. І тоді приходили додому, мили її, і я вже й забула, на тертушку терли, зробили з неї якусь масу, і добавляли туди шклянку муки й отаке тоді місиво зробимо, і пекли такі оладі, і їли, без олії, ясно, на сухій сковороді там, чи кусок заліза, чи що. А чому я кажу — шклянка? Тому, що люди не всі могли купити мішок муки, а купували шклянками, бо не було грошей, за що ж ті гроші, знаєти, де ж ті гроші взяти? І ото шклянку муки купили і за оту мерзлу–перемерзлу картоплю перетирали все разом і їли. Далі. Восени, коли викопували ту саму картоплю, то малесеньку, таку як лісові оріхи, як вишня, отакі картоплинки, ми їх пекли, такі були, не було чим палити в хаті, дров не було, дерева купити, бо це все стоїло гроші, то такі малесенькі були перчі, чугунні, залізні, і там же ж огонь горить, а під огнем, називалися піддувайла, знаєте, щоб циркуляція, то ми в те піддувайло клали оту картоплю, це в моїй родині, в моїй хаті, своїми власними руками це я робила. Так що це не то, що хтось казав, чи що. І ми оті

горіхи картопляні ото там трошки припечемо під тим огнем і їх їли. Люди їли кору, я цього не їла — скажу вам правду — кору з дерева, аби що–небудь. Недаром є приказка: колчя та вовна, аби кишка повна — щоб що–небудь у кишку дати, знаєте, той воду пив, а той, значить, оцю, ту ... з кори перемелювали на муку: що–небудь послати треба було до шлунку. Так.

Тепер далі. Коли люди були багатші, то вони мали золото. Золото заховане було, бо шукали по хатах же ж, знали, що цей багач, то там були й годинники, і всякі золоті речі. То це, значить, золоті, були такі влаштовані магазини, крамниці, лавки — в нас казали, що називалися торгсини. Може Ви чули від кого? „Торговля с иностранцами" отаке, і, значить, в цей торгсин несли це золото. Бувало так, що перстень, його ломали на двоє, щоб не зразу стратити його, понесуть половину, або четвертні, і там принесуть відціля муки. Скільки? Видумувати не буду скільки за це давали, чи цукру, чи муки, я ж кажу, не хочу видумувати. Те, що правдиве, те що я не знаю. Так що ото як у кого було, кажу ще раз, золото, то може вони трошечки спасалися. Був такий випадок, моя донька — їй було років чотири — а напроти, через дорогу, жила одна багата людина, бувша багата, бувша, і в неї було золота трошки, щось чи сережки, чи що. Вона пішла в цей торсин і вимініла жиру, оцей лан, знаєте, виміняла жиру. Прийшла вона до нас у двір, бо жила напроти, і каже, що ось я виміняла, то й вам дам кусочок, ну, такий кусочок, був інч на інч, отакий кусочок дала. Ми положили той кусочок жиру на блюдечко й почали, моя мама покійна почали варити суп, юшку, знаєте, суп. І думаєм: — От ми сьогодні повечеряєм, заправимо цибулькою та оцим жиром і, значить, прибуде в нас сили, в нашому організмі.

Кинулися — немає того жиру. Думаєм, це якась собака, значить, сусідська прибігла, бо що–небудь, та й взяла. І дивлюся, моєї доньки нема. Я пішла її шукати, пішла шукати. Де ж я її найшла? Вона, значить, така була голодна, що коли побачила кусочок отого, інч на інч, жиру, то вона з блюдечком схватила, пішла в хату, і щоб в неї не відняли, підлізла під ліжко й там і з´їла. Оце як перед Богом кажу правду. І ми осталися, суп — тільки вода була та якесь листя варилося, а жиру того не було. Оце так. Далі. Чула я, не бачила але по людях же ж чути, що в одній хаті — ми боялися ходити мимо неї — мимо тієї хати, бо там жінка й чоловік убили свою дитину й зварили, й з´їли. І казали, що вони ненормальні. Ну, це ж уже нормальна людина цього не зробить. Значить, ненормальна, а ненормальна від чого? — від голоду. Ну от, що ще вам таке сказати? Я не знаю. Може поки я надумаю, ви виключите, чи те треба виключати?

Пит.: Ні, не треба, бо в мене є питання, може щось Вам нагадаю.

Від.: Будь ласка, будь ласка.

Пит.: Наприклад, в мене є таке питання: ці, що в селі були активістами, наставниками, партійцями, чи це переважно були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Були такі й такі, як правду сказати, були такі й такі, так. Були такі, як скажемо, у колгоспі, то місцевий був головою, бо він людей знав, знаєте, хто багатий, хто бідний, хто може там дати що, а хто не може дати. А були, а як голова сільради, Ви знаєте, сільради, селянська рада, значить, як управу, як *court house*, то були що й приїжджі. Приїжджали і з Харкова, і з району, районові представники приїжджали й проводили оці кампанії, хлібозаготівки, знаєте, були такі. Бувало такі випадки, що вони старалися допомогти, це правда, допомогти, тому що бачуть, що людиина така цінна, знання має, то треба її підтримати, але вони самі не мали чим, бо треба в державу було посилати, знаєте, в державу давати там, чи хліба, чи що, щоб більше зібрати, щоб стахановці були, знаєте, чули, стахановці?

Пит.: Так, так.

Від.: Такі видвиженці, вони хотіли, як кажуть, заробити *blue ribbon*, першу премію, і вони старалися забирати з людей. Так, у кожній компанії всякі були люди — і злі, і добрі. Бувало, такий добрий чоловік був, каже та ото там мукички трошки, пів стакана, та залиште, заховайте, та хай вам. Були й такі люди. А були такі, що піде і неправду накаже, що в нього є, а в нього нема. Усякі були. Ну голод це страшна справа. Я ж кажу, як уже приходилося їсти отаке мерзле, оту цілу зиму побуло під снігом, то то вже видно само.

Пит.: Ну так, ті ж приїжджі, що були в селі, чи це можете сказати якої вони національності?

Від.: Українці, українці, українці.

Пит.: В загальному українці?

Від.: Так, так, так, так — українці.

Пит.: Це міські робітники чи партійні?

Від.: Партійні, о так, звичайно, що партійні. Було таке, що колись приїхав один, такий симпатичний, оце хлібозаготівку цілком файну проводив. Він до політіки не приставала, так. Я думаю, що він був член партії також, хібащо їх можна було питати, але член партії, що ж вам скаже, чи що, так. Але я ж кажу, що то все були члени партії, оці керівники, як кажуть, ті, що стояли на чолі, то вони були, звичайно, партійні. Я думаю, що таких би простих і не назначили, і не дали б їм праці.

Пит.: Партійні з міста?

Від.: Ну, так.

Пит.: Скільки було селям комуністів? Яка частина населення активно підтримувала?

Від.: О, я б не сказала, що дуже багато. Ні, ні, ні, ні! Люди на селі були малописьменні, нерозвинені, знаєте. Це молодь отам, комсомольці, були піонери, ті вже, а як старіші люди, то вони не були членами партії. Ні.

Пит.: А такі, що підтримували — були? Не комуністи, але прихи...

Від.: Були, були, були, але вони на цьому вигравали, бо коли він підтримує, коли він укаже це, навіть книжки писали про це, як, кажеться, називається Павлик Морозов, була книжка, то він же на свого батька видав, що щось таке, чи до нього приходить, до батька і говорять, щось таке. То я давно цю книжку читала, це ще вдома, 50 років тому назад, але знаю, що він видав. А тепер коні, коли по колгоспу здихали з голоду, то був такий випадок: пішла я, там якийсь дядько був і я, значить, щось таке, коваль він був, там щось підчинити, чи цвях, чи що. А він тягне коня дохлого, й я до нього сказала, як зараз пам´ятаю, кажу: — Може мені там дасте фунт або два м´яса? Бо я знаю, що така коняка здохла не від хвороби, а від голодна — було нестрашне їсти.

А він каже: — Добре — і дав мені тоді м´яса.

І те м´ясо, знаю, як воно дуже довго вариться, піни багато, конятина, знаєте, це ж тільки татари, турки їли, а ми не їли. Але я їла й ото просила, бачу, що за ногу тягне дохлу коняку, і просила. Оце, бачите, до чого голод доводить. Але це, бачите, зараз я згадала, а так воно забулося, бо все ж таки скільки же тут же живемо як царі, куди, кожний має й хату, і авто, і гроші, і одежу, все, то воно якось тепер уже все відійшло. Та це ж і давно, багато років.

Пит.: А що можете сказати про комнезам в Вашому селі?

Від.: Комнезам — це Комітет незаможних селян. Ну, це самі такі пролетарі були. Я не знаю, я ж вам кажу відверто, що як я чого–небудь не можу сказати, так що там була свідком, то нащо я буду видумувати, і це просто гріх перед Богом. Я туди не належала, кому вони допомагали, як вони допомагали, я сказати не можу, тому що я не знаю.

Пит.: А так для провіняння, як жилося людям при НЕПові?

Від.: При НЕПові, це в 24–му році було. Тоді, бачите, появилося зразу, коли це Ленін сказав, „Новая экономическая политика," НЕП повністю, то в 24–му році було. Доказ: люди мали і поховали все, а тоді, як тільки вийшла оця політіка, нова, економічна, моментально на базарах появилося все, і по магазинах, і мануфактура, і масло, й сало, й цукор, і все появилося. Ну, знову же ж треба ж було гроші мати, щоб купити. Тоді ж ми ... здається, тоді мільйони ото ж появилися, що цілими мішками возили люди паперові гроші. Так, нова економічна, то появилося все, тільки треба було мати гроші. Бо в самом ділі, може воно для того Ленін і ввів цю нову економічну політику, щоб він бачив, що люди мруть, а те може загнитися в землі, пропаде, так давай же ж тоді зробимо це такий оборот, економічний, і люди стали трошки на ноги, як почали хоч можна було щось купити та з´їсти. По–моему так, я не дуже великий політік, от, це більше мужчини знають, але знаю, що появився товар.

Пит.: А що в Вас старші люди говорили про революцію, чи щось взагалі оповідали?

Від.: Як вам сказати. Це таке питання, що я не знаю, не подумав, я не знаю навіть, що сказати. Знаю, що голосували, бачите, я можу залізти, а не вилізти з цим питанням. Забула, в якому це було році, що казали, що треба голосувати за номер п´ятий, а що він уявляв зі себе номер п´ятий, хоч зараз не знаю що. Чи іменно за те, що обіцяли людям волю і землю, і все дати, здається за те, що люди в черзі стояли й голосували за номер

п´ятий, воля і земля, значить. А тоді оказуєтсья, що землю в людей забрали й були ж колгоспи, сказали, що гуртове, то, значить, ліпше буде обробляти, легше, бо в того є авта, а в того авт нема, є кінь, а в того нема, а як ми гуртом обробимо, то буде ліпше, говорили отаке людям, але люди не хотіли йти до колгоспів, не хотіли, вони казали: нехай маленьке. Знаєте, коли ми були в Німеччині й були в таборі, то переділяли кімнату, клясну кімнату, там була школа чи що, переділяли, або ширмою якоюсь, знаєте, ширма, простиню повісять, одіяло або шафу поставлять, а шитається, що, мов, це моє. Кожна людина хоче мати своє щось власне. Як у нас казали: гуртове — чортове. Чули щось таке?

Пит.: Я чув, так.

Від.: Може Вам казали вже, І зараз кожна людина має...

Пит.: Що ще скажете?

Від.: Ага, так Вам є, значить, ото землю і волю обіцяли...

Пит.: Що гуртове — чорто...

Від.: І гуртове, да чортове, не хотіли йти до колгоспу, це й в книжках же ж писалося, і уже ж письменники знають, і в газетах писалося, не новинка. Я нічого особливого не скажу, ото тільки, що я бачила своїми очима — дітей пухлих, та й дорослих, і ото, що ми їли, отаке значить, як вишню і картоплю, і що їли гнилу картоплю з землі, голодали, що кору їли, що конятину бачила дохлу, сама просила їсти тоді, не дивлячися на те, що вона дохла, аби що-небудь в рот положити, от, що були члени партії, що забирали від людей, ото шукали останню квасолинку, бо їм треба було виконати плян, знаєте, з їхніми вимагами.

Пит.: Так коротесенько — чи селяни тужили за царем, чи не дуже?

Від.: Тяжко сказати. Знову ж таке. Мої були дуже багаті, дуже багаті.

Пит.: Скільки десятин було?

Від.: Ой, Боже! В одному місці 40 десятин, а в другому 60, а в третьому 30. І ліс був, і млин свій, і хата своя, і коні свої, і лавочка своя, знаєте, лавка — *grocery store*, то їм ліпше було тоді, ясно, і працівники були все, от. А бідні, ті що, скажем для приклада, були в багатого робітниками, а тоді наділи галіфе, знаєте, такі штани оці з отакими кішеннями й стали комісарами. То їм було оце — ось пролетарію, але вони, здається, поки ж ми будемо мучитися, що ж вам багатим та багатим бути, а коли ж ми станемо багатим. Ворожнеча була, убивали, знаєте. То що бідний був робітником, а його господар і бив колись, а він тоді йому мстив, що я, каже, ти мене бив а тепер я тебе вб´ю. Було й таке, така міжусобне вже, ворожнеча, не між дургими національностями або другими державами, але вже самі між собою, свої люди, коли брат з братом може й до суду піти, і син з матер´ю до суду ходили, але тут, я ж кажу, через сусіди там, чи що, в того корова є, в того — ні однієї, в того дітей багато, а той бідний.

Пит.: Чи можете описати розкуркулення, як це відбувалося в Вас?

Від.: Розкуркулення — я знаю це розкуркулення. Ну, як в нього було двоє корів і троє коней, то в нього брали й здавали бідним. Але, щоб так дословно сказати —... одним словом, якщо можна було б людині щось взяти, то брали, чи то був хліб, чи то була скотина, чи виганяли з хати навіть і хату забирали, чи то вже ставолося, отак забирали все. І в в´язницю брали, і мій батько сидів в в´язниці сидів, і мої родичі сиділи, й їх там били, мій рідний брат — він у Харкові жив і старший також — і його забрали в Харкові в в´язницю, ну, хто каже, що він сидів там, може чули, Холодна Гора називаєтсья там в´язниця.

Пит.: Чув, так.

Від.: От, так там він сидів і хто каже, що він там і вмер, бо там били, їх страшно ж били, і бувало так, що відбивали й ті всередині, й на Сибір зсилали, о так. Так що мій брат, моя родина взагалі багато перенесла, дуже багато. Забрали всю землю, звичайно, забрали все, як кажуть — і ліс, і хату, все. Ми тоді наймали вже кусочок города якогось, або що, то садили для своєї родини. А то все позабирали. А як у кого були гроші, в моїх дядьків були гроші там, і лавки були, отож далі маслобойні свої, що масло з олії били, з насіння, з отого *sunflower*-а. І корови, і коні, все ж було, хутір був свій, і все позабирали, позабирали, і в в´язницю посадили, і в в´язниці вони й померли, а ці з голоду, як дід або ж баба з голоду під тином померли. Це також факт, це правда, я ж кажу, Бог свідок, що я правду кажу.

Пит.: А чи Вас пізніше переслідували за соціяльне походження?

Від.: Мене один раз з праці знімали, за те, що донька багача такого. Але тоді потребували моєї праці й знову я працювала. А так, знімали з праці. А отож брата забрали в в´язницю, це вже два випадки. Третій випадок, мій старший, найстарший брат жив в Ленінграді, і він умер з голоду, бо там блокада була, Ленінград обклали, не було ні продуктів, нічого, то він з голоду вмер.

Пит.: То Ви раніше казали, що люди дуже не хотіли в колгосп. Чи були якісь спротиви?

Від.: Бачите, ну ж, як людина може противитися, як на нього дивилися, він багатий — це раз, у колгосп не хоче йти, бо до нього пришлють раз там десятника чи сотського, чи що: іди в колгосп. Він один раз не піде, другий раз не піде, то бачили на нього й сусіди, і сільради управа дивляться косо, і нічого йому ніякої допомоги, хочби гарним словом, нічого, дивляться як на ворога — чужий елемент, чули таке, такий вираз: чужий елемент?

Пит.: Так.

Від.: Ну, то він тоді поневолі вже йшов, прийде додому — жінка плаче, каже: — Та йди вже, давай запишемося, люди записалися, давай і ми запишемося. От так.

Пит.: А в деяких місцевостях було таке, що люди рознесли колгосп, або повстання були.

Від.: Ага, не знаю, не знаю.

Пит.: У Вас цього не було?

Від.: Такого не чула. Та куди там, по—мойому, я не знаю, я такого не чула, не знаю, в нас не було, не було.

Пит.: А як довго в Вас існувала церква, в селі?

Від.: Церква, в якому ж це році було? Церкви закривали. У нас навіть так, де я жила будували нову церкву, бо та була мала, стара, така низенька, прямо в землю, в землю вже вся залізла. А побудували, вже стіни були готові, вже й хрест на горі був, і висока така, а тоді вже при совєтах — та мала церква, здається, стояла, бо вона ні до чого була — а ця велика, вона їм мозолила очі, і вони її — ще інженер якийсь був — спеціяліст казали, так що зумів підложити динаміту скільки, щоб вона не впала, не розсипалася і побила другі будинки кругом цієї церкви, що були, а іменно вона вся сіла якось, бо всередині воно було порожнє, знаєте, сіла. Так що і в Харкові, в самому Харкові я була, то також позносили церкви, не всі, але поруйнували, зрівняли, площу зробили. Ну, то вони казали: релігія це опіюм для народу, це ж ви також чули. Ну, й зараз вони ж не признають ні священика, але дітей, кажуть, хрестять, і вінчаться то не можна все таки, а як хрестити дитину тихенько, то можна, так.

Пит.: Чи Ви були в Харкові під час голоду, чи вже після того?

Від.: Ні, я до того була.

Пит.: О, вже до голоду?

Від.: Але присилсали нам посилки з Ленінграду, брат присилав, із Харкова, хліба куски, то ви знаєте, бувало так, що поцвіте, а ми все рівно його їли. Розмочимо в воді, підсушимо вперед, щоб ота цвіль знялася, не викидали, щоб відрізати, ні, все це точно, точно я кажу. Із Ленінграду ото брат присилав посилки.

Пит.: Присилали куски з Ленінграду?

Від.: Так, куски, посилки. І поцвіте, знаєш що це — *mold*, зелене стане.

Пит.: Ну то можна було по пошті, так?

Від.: Якось по пошті присилали, були такі випадки. Це все я кажу, це я правду кажу.

Пит.: Чи було таке в Вас, що самі активісти з голоду вмерли, як все забрали в других?

Від.: Ну, це ж не можна сказати. Ну, я, як отам, скажем, у тій хаті живе сусіда, і він був активістом, і він ходив до отого сусіда, скажем, шукати хліба, а чи він тоді вмер від цього, чи після цього, то це ж я не можу сказати, не знаю. Тоді, знаєте, люди тихенько собі жили, не дуже говорили про це, не так як ми зараз вільно з вами, а так тримали язик за зубами. Тяжко було дуже, я кажу, голод це страшна справа. Як уже батько та мати їли свою дитину, то вже саме смерть. А це ж ви чули не перший раз, я кажу, про це писали вже.

Пит.: Багато людей в Вашому селі згинуло в цей час?

Від.: Так, так. Чуть не кожного, кожного дня, то я не можу сказати а кожного тижня, таке як дітей було багато, воно посиніє, кричить, плаче, надривається, а кожного тижня. А, а ховали такоже, це не те, що тепер: до церкви дзвонять, а в церкву не везуть, *funeral home*, та з такою помпою. А тоді так, закопали десь, та ще як малу дитину закопали, та й ніхто й не знав, чи воно живе, чи мертве.

Пит.: Чи люди старалися в місті знайти хліба або праці?

Від.: Їздили, отам дуже, найбільше по—мойому їздило людей на Донбас, отам у шахтах працювали, і жінки, не тільки чоловіки, а й жінки, і вони їздили туди, бо мої родичі також так робили, міняли свої прізвища, не казали звідки вони і там працювали, і тоді от посилки присилали додому. Працювали. А, потім, скільки ж було безпритульних? Опіки не було, *don't care*, дітей оцих, уркагани називали ще, може чули таке слово?

Пит.: Чув, так.

Від.: Макаренко написав книжку „Педагогическая поэма." В мене ця книжка є. Він написав про тих безпритульних — що вони робили, як вони крали, як вони оце в потяг, підійде потяг і люди сідають чи квиток є, чи нема, не дивляться на те, бо вони того кондуктора можуть звалити з ніг. А безпритульний оцей, уркаган оцей, голодний хлопець, то він тоді в роді помагає цьому чоловікові чи жінці сісти в потяг, а з нього пальто зніме й людина вскочила в потяг, дивиться — пальта вже нема.

Голос другої особи: Скотинив.

Від.: Так. Ну, він голодний був, а тоді те пальто понесе на базар і продасть і в нього є гроші. І на базарі крали. Мій батько повіз колись у Харків на санях, коням, щось таке, мішок, два, жита чи пшениці — зерна якогось. А тут же ж, у Харкові все тільки машини їздять і коняка злякалася, а мій батько покійний узяв коня за вздечку. Поки прийшов, проїхалал машина, прийшов до саней, тово, зерна нема. Це факт. Голодні люди йшли на все. І це ж я кажу, безпритульні, ось вони то страшні, вони крали, вони різали людей і вирізали в них і кишені, й гаманці, й ту людину могли шпигнути ножем. Я ж кажу, я не знаю, чи є ця кижка Макаренка, оця „Педагогическая поэма," чи вона є перекладжена?

Пит.: Є

Від.: Перекладжена на англійську мову?

Пит.: Здається, що є, але я не бачив по—англійському. А так, в мене ще одне дуже важливе питання.

Від.: Добре. Будь ласка.

Пит.: По скільки Вам було відомо в час голоду, чи в Росії мав би бути голод також, чи ні?

Від.: Ну, це в Ленінграді, як мій рідний брат помер з голоду, так оце я знаю.

Пит.: Але що в 33—му році?

Від.: Так. А більше я нічого не знаю. Я ж там не була, я же там не була.

Пит.: Люди не говорили?

Від.: Ну, говорили всяке, я ж кажу, це хоч Ленінград, була блокада, що туди не можна було ввозити, то відкіля ж люди візьмуть. Там багато було інтелігентних людей, ви знаєте, вони не мали землі, не мали свого зерна, ни картоплі, ні городів, нічого, то вони вмирали з голоду. А потім із міста, оце я знаю, з міста приїжджали на село, привозили: той одіяло, той подушку, той пальто, міняли в людей, в селі, за хліб, за десяток картоплин, чи та за косучок масла, міняли одежу. З міста приїжджали, пішли приходили.

Пит.: Це коли?

Від.: Та ото же в 33—му році було.

Пит.: Що, в місті також не було чого їсти?

Від.: Звичайно, аякже, селянин не повезе, бо в нього забрано все, а город чи місто з чого буде жити, коли село не привезе? Отам, як робітники працювали, то таки працівники трошки мали, бо як роботнік не піде на працю, то й завод не буде працювати. Так чи не так? То працівникам давали ото трошки хліба чи якийсь пайок називався там, на місяць дадуть пуд муки. Я сама так отримувала. І отим пудом треба розділити на 30 днів на свою родину. То шклянкою і міряли. А робітник тоді, як в Донбасі працював, то

він, кажу, батькам у село присилав трошки, чи матері, чи сестрі, чи кому, присилав трошки отого хліба, того цвілого. А не дай Боже бути голодному, то не дай Боже. Люди з глузду сходять так.

Пит.: Чи бажаєте ще щось додати?

Від.: Ну, нічого. Бачите, я Вам не дуже багато розказала, тому що воно, я думаю, Вам повторяють те саме.

Пит.: Кожний має трохи інакшу розповідь.

Від.: Трошки інакше, так?

Пит.: Так ми хочемо повну картуну створити з того, що кожна людина скаже.

Від.: Ну, знаєте, я, наприклад, прізвища свого не сказала, й відкіля саме, і що я вдома робила не сказала, тому, що боюся. Я ні разу, ні одного разу, не послала ні одного листа додому, літери однієї не написала. Я знаю, що їм там буде біда, бо вони рахують мене „чуждым," повторяю, „элементом." Ви знаєте російську мову, чи ні?

Пит.: Знаю, так.

Від.: Російську мову, так, „чуждый элемент." Я ворог для них. Ну, як же ж я буду? Мені туг, то нічого не буде, а що їм там буде, скажем, от сестрі — получає там чи від брата, чи від племінника посилки. Люди посилали й їздили туди, а я боялася.

Пит.: Дякую за цінні свідчення.

Anonymous female narrator, b. October 5, 1902 in Konotop district, Sumy region, into the family of well–to–do peasants. By the outbreak of the revolution, narrator had finished village school and was attending high school in Konotop. The family of five had 20 hectares before the revolution, either 5 hectares or 5 *desiatynas* afterward. Narrator's father died in 1919. Narrator described requisitions of War Communism. The village was run down even during NEP. Village church went ovep to Ukrainian Autocephalous Orthodox in 1923 and was closed in 1928, when the priest was arrested. When collectivization began, narrator was in another village where a plenipotentiary arrived from the district and called a meeting. The men sent their wives to the meetings, telling them to protest in the hope that the Soviets would be less likely to arrest the womenfolk. Those who joined the collective farm voluntarily did so mainly to avoid dekulakization. Around 1930 a band of dekulakized persons lived in the woods and periodically raided the activists, taking back what had been taken and giving it to those in need. "The famine began mainly, I think, already in the spring or maybe even at the beginning of 1933. 1932 had a good harvest, the fields were planted in 1933 but already in the spring there was famine." First to die were the remaining individual peasants, from whom everything was taken, then the collective farmers. "Food was not given to children because this was the slogan: 'He who works shall eat.'" People ate tree buds, bark, nettles, etc. Some fled to the towns to try to buy commercial bread, but the lines were very long, and later there were attempts to prevent villagers from reaching the towns. Narrator's two brothers died on the road. People also cut unripe shoots, mainly women receiving 5 year sentences when caught.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: П´ятого жовтня, 1902–го року.
Пит.: Де Ви народилися, приблизно?
Від.: Зараз Сумська область а раніше була Чернігівська область.
Пит.: Чи Ви з села чи з міста?
Від.: З села.
Пит.: Як Вашій родині жилося до революції?
Від.: Ну, то родина моя жила, займалася господарством, хлібороби.
Пит.: Землі досить було?
Від.: Так, земля була власна, можна сказати, що заможні, господарили.
Пит.: Чи Ви дещо пам´ятаєте про революцію в Вашій околиці?
Від.: Революції? Так, я пам´ятаю як починалася революція після Першої Світової Війни в 17–му році, я тоді починала знову вчитися в гімназії, після сільської школи, коли було йдеш до школи, гімназії, то бачиш людей таких нібито були як священики, а потім заможні, а це гімназія була в місті вже, місті Конотоп, то вони вже працювали такими фізичними працями, по дорогах, чистили сніг, значить перше було на селян, на таких більш заможних наложена контрибуція, 10.000, 5.000, грошева, а потім було відібрана земля, на душу оставлено по одному гектарові тільки, і коли родина складалася з п´яти душ а мала там 20 гектарів, то п´ять гектарів тільки лишали, а то відбирали, на душу оставляли один гектар, десятина чи гектар, а потім стали накладати хлібний податок, щоб із десятини то стільки то урожаю здавали державі, а потім дошло до того, що те, що людина мала то оставляли тільки на одного дільця один пуд хліба а то забирали.
Пит.: То це вже Ви говорите про часи перед колективізацією, правда?
Від.: Ні, ні, ще колективізації не було, це за життя мого батька, бо батько мій помер у 19–му році, а осталися ми діти з матірю тільки, але то вже забирали, приїжали, перевіряли, скільки, є і оставляли пуд на душу, а решту забирали, а тоді вже коли колективізація, то почалася з 24–го року, як так пригадую, перше комуна була в одному селі, не в нашому селі а потім у 29–му році була висилка так званих куркулів, тобто заможних селян, з родинами їх вивозили на Сибір, а потім почалася колективізація.

Пит.: А ці що ще під час революції забирали в Вас хліб і землю, чи це були свої місцеві люди чи чужі?

Від.: Ну, це були, утворилися, з сільради були і це праця сільради була, значить перерівяли, викликали до сільради й питали, скільки маєш гектарів землі й їм тоді оставляли на душу гектара, й забирали.

Пит.: Чи народ у Вас підтримував більшовиків зпочатку?

Від.: Ні, наше село, було більше, я б сказала, робітниче, господарів мало було, а близько були до Конотопа наше село і там в Конотопі була ремонтно паровозна станція до ремонту паровозів залізничних, і майже селяни всі працювали там на станції залізнодорожній, а який настрій був, певно, були бригади, комнезам відкрився, це як біднота ніби там, які отримали землю, були, значить, від заможних відібрали, а ті що мало займали землі а родини великі були, їм наділили землі, а тоді вже колективізація почалася.

Пит.: А до колективізації, якщо був НЕП, чи можна було жити нормально?

Від.: НЕП? Так, тоді ожило селянство за НЕПу, й стали приводити свої хати до порядку які були трохи запущені.

Пит.: Як довго в Вашому селі йснувала церква?

Від.: Церква йснувала до 28–го року, із 23–го стала автокефальна церква, був священик, дуже люди були спершу насторожені, а потім коли почули його промови, то не мішалися люди в церкву, дуже був промовець гарний, а потім його у 28–ім році заарештували й церкву закрили й більш його не бачили; я вже в 28–му році не була в своєму селі, я вже виїхала з села в інше село, а потім церкву розібрали й побудували з тієї школу.

Пит.: У Вашій околиці партія і сільський уряд складався з місцевих людей чи з приїжджих якихсь, так переважно?

Від.: Ну, переважно місцеві були, й хто подавав директиви безумовно то з Москви було.

Пит.: Чи Ви можете дещо описати, як відбувалося розкуркулювання?

Від.: Так. Забирали господаря, й коли мали самих дорослих синів, і бувало так, що родина, чоловіка й жінку забирали, їх вивозили туди так, старих людей, які залишалися їх не вивозили, а переважно середнього віку й молодь.

Пит.: Чи бувало таке, що люди пізніше верталися з Сибіру?

Від.: Бували такі, що втікали з потягів; я знаю одного, який втік, він не мусив, він не вернувся до своєї матері, бо батька і двох синів вислали, а осталася мати, вона хвора була з двома дівчатами маленькими, то він не повернувся до матері, а десь улаштувався працювати, але не знаю яка його доля далі.

Пит.: А в Вашому селі багато дворів, людей розкуркулили?

Від.: Так, не знаю, як сказати скільки стало, багато, багато з моєї родини були такі, що вивезені, були із далеких родичів трошки, були мої двоюрідні брати яких вивезено, був і мій рідний брат вивезений.

Пит.: А що зроблено з їхнім майном?

Від.: А майно їхнє віддавали бідним, які потребували ніби–то їхне майно й хати; наприклад, мої родичі хрещені, батько, його вислали з двома синами, а осталася його дружина й його мама, старші люди, але їх викинули з хати, а хату віддали другим, так само й других так і повикидали, хто остався повикидали з хати,то вони мусили жити або десь так в приміщенні а були такі що шукали собі але їх ніхто не хотів приймати, під час голоду вони й згинули десь.

Пит.: Чи розкуркулені втікали на Донбас з Ваших околиць?

Від.: Ну, так, до того як їх вивозили то хто раніше виїхав на Донбас, але то й були нерозкуркулені, багато селян які самі по свойому бажанню хотіли десь виїхати.

Пит.: А як вже почалася колективізація, то Ви вже були в другому селі?

Від.: Так, в другому.

Пит.: А як це відбувалося?

Від.: Ну, то з району приїжджав уповноважений, робив збори, переважно на збори ходили жінки, чоловіки були вдома, а жінки, ну то.

Пит.: Чи Ви були присутніми на таких зборах?

Від.: Я була присутня тому, що це збори переважно робилися на селі в школі; то поневолі була присутня побачити, послухати що.

Пит.: Чи можете дещо розказати, про що ці уповноважені агітатори людям говорили?

Від.: Ну, то вони говорили, що спільна обробка землі, колективна обробка землі, ліпше селянам буде жити, бо це буде господарська машинерія, не плуг і не кінь, а будуть машини, й селянам буде ліпше, але жінки протестували, тупотіли, і на тому кінчилося, собственно говорили про краще життя і все.

Пит.: То старалися людей заохочувати?

Від.: Ну, так. Говорили що це ліпше, не будете ходити за плугом, а будете тракторами орати землю, буде ліпший урожай, спільна обробка й спільна праця.

Пит.: Коли почали загрожувати людям?

Від.: Застрашувати? Ну, ті що не вступили до колгоспу, ну тих тоді стали заарештовувати, вивозити, з хат викидати їх.

Пит.: Чи хтось у Вас добровільно вступив у колгосп?

Від.: Ну, то хто би, хто вступив добровільно, ну певно що не дуже то охоче працювати в колгоспі, але ті, що вступили добровільно, були з такого середнього заможного селянина, то він остався, як невикинутий з хати, нерозкуркулений, а ті що не вступили до колгоспу — більшість середніх — то тим було важко жити, перше на них великі податки накладали, а потім один податок виконав, другий виконав, а третій вже не було що виконати, то приходили бригади, а бригади організувалися з комнезаму, і то все тоді забирали, навіть те, що й в рукавчуку там якесь зерно було забирали.

Пит.: Чи можете описати хлібозаготівлю, скажім, першу?

Від.: Ну, я не знаю скільки з гектара разували, цього я не можу сказати, я знаю, що вже мого батька не було, це на саме Різдво зайшла бригада й вивела те що в нас було зерно, а салень не знаю, так не багато, але сказали, що це лишнє ми забираємо.

Пит.: Так у Вас нічого не залишилося?

Від.: Ну, вони залишили те, що нам сказали, що це лишки, але лишків тих не було.

Пит.: Це також робили місцеві люди?

Від.: Так, це місцеві люди, це не таких роках двадцять девятий, двадцять осьмий рік ще початки колективізації ще до тридцять третього року.

Пит.: Чи в Вас був спротив колективізації? Бо так чути, що в других околицях, то жінки колгоспи порозносели, в других були повстання, тобто чи підчас колективізації чи був якийсь спротив, активний спротив, безперечно, що люди не хотіли йти в колгосп, але чи вони боролися против цього?

Від.: Ну, так, ті люди які не хотіли йти в колгосп то ці як одноосібні держава, то накладала податки великі хлібні, поки зовсім не добили їх їхнім, а потім останній ще накладали й вже людина не може виконати, то його тоді ще судили, висилали.

Пит.: Але в який спосіб люди боролися проти колективізації, чи були які повстання?

Від.: Ні, я ж кажу, що на збори коли організовувалися колгоспи й взагалі переважно жіноцтво йшло, ну й чоловік каже — ти йди й не говори там, протестуй, а я буду мовчати. Але їх викривали тоді тих людей й заарештовували.

Пит.: Ви казали, що в тому другому селі, в якому Ви жили, також випадки, коли приїжджали, приїжджало військо, щоб боротися з так званими бандами?

Від.: А, то було так, то в тому селі вже це третє село, так що ми переїхали, то там значить їх — то не банда — то тільки їх називали, то ті заможні люди, які поховалися, а потім організовувалися і в лісі вони жили собі, а потім ноччю приїжджали і до активістів сільради, і вони їх не били, не вбивали, не стріляли, а тільки забирали в них хліб і давали бідним хліб той і собі. А потім ще організовувалися такі групи із селян активістів і ноччю стерегли, ходили по вулицях села і думали, що до них ця банда приїде знову десь грабувати, вони так називали, відбивати, і нічого то не вийшло і прийшлося викликати військові частини, які оточили село чи ліс той, де вони були. А їх у лісі там самі селяни постачали харчами, допомагали їм там бути в лісі, а тоді оточили і значить кого впіймали, заарештували, а то вони розбіглися там, а так уже я не знаю яка їхня доля була там.

Пит.: Чи це мало якийсь зв´язок з ранішою боротьбою проти більшовиків, чи це були люди, що скажім після революції брали участь в українському русі?

Від.: Ну, то я знаю, що в нашому селі головою сільради був петлюрівець, але так я мало знаю, бо я вже в своєму селі, в інших селах переїжджали з села в село, мало людей знали, хто саме то.

Пит.: А ті, що були в лісі, виступали, як переслідувані заможні селяни чи як Українці, значить?

Від.: Ну, так, вони ніяких гасел своїх не казали, а вони ноччю тільки приходили в село чи приїжджали там, не знаю як і вони до голови сільради, потім до секретарів партійних, потім до комнезама таких організаторів і вони забирали в нього харчі, бо вони в себе мали ті, а віддавали бідним, а їх вони не арештували, а не били, а не нічого.

Пит.: То був більш такий неорганізований спротив, стихійний?

Від.: Так, ні, то неорганізований так, це тільки, як то кажуть, ті селяни, які нібито вони втратили своє, і вони то як мстилися за це, але тільки голівне те, що вони стратили своє господарство, то вони тільки то харчі могли в них взяти.

Пит.: Забирали назад і віддавали тим в кого було відібрано.

Від.: Так.

Пит.: Як довго це діялося приблизно?

Від.: Це одне літо, це літом справа була, один рік, в зимі не було цього, влітку тільки, одне літо було, а який це рік був, ой, 30–ий рік здається, 30–ий рік, так, це якраз перед голодом.

Пит.: Коли в Вас почався голод?

Від.: Голод переважно почався вже, по–мойому, на весну вже, а чи, на початку 33–го року вже то було, 32–ий рік був гарний урожай, зроблений посів на 33–ій рік, але вже на весну став великий голод.

Пит.: В 33–му році?

Від.: В 33–му році.

Пит.: А з якої причини це в Вас було?

Від.: Ті селяни які не були в колгоспі в них відібрано все, вони перші стали вмирати від голоду, а потім стали й колгоспники, колгоспники переважно ті що робочої сили, або один чоловік і жінка й декілька дітей, а на дітей не давали харчів, а тільки хто працює, бо таке й гасло було: „кто работает тот и кушает," так і то, значить, хто в колгоспі працював тому на трудодень давали, але потім стали приїжджати вже з Росії, з Москви уповноважені за хлібом і утворив бригади з комнезаму і бригади ходили по тіх господарях які не в колгоспі були, й вони забирали в них, все забирали, накладені не то що там, а їх викидали з хат і так ті люди пухли й вмирали, а потім колгоспники, значить, ті що або мало працювали колгоспі але зразу колгоспникам на трудодень дали хліба, а потім, решту потім уповноважені з Москви приїжджаюуть і накладають на колгоспи вивозити хліб і тому стали й колгоспники вмирати.

Пит.: Тепер кажете що це уповновжені з Москви а вже не свої, що вимагали хліб у колгоспі?

Від.: Ну то він приїжджав до сільради, робив нараду і вимагав від колгоспів вивезти — я вже не знаю які норми, яку кількість, але те що вже колгоспникам не стали давати на трудодні, й ті що мало собі зразу отримали поїли, прийшлося їм пухнути, але дехто шукав собі якийсь виход, а дехто так не мав змоги собі допомогти.

Пит.: Як цей уповноважений приїхав і вимагав стільки хлібу чи Вам відомо чи хтось із колгоспного проводу казав, що це неможливо, чи це багато, чи тільки просто погодилися?

Від.: Ну, то я вже не знаю як, знаю що тут, як він не вимагав, сказав що мусите державі здати купу норму й все.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Отже, як люди спасалися, на весну були на деревах, появилися бруньки, люди лазили по деревах, об´їдали ті бруньки, кору об´їдали, попід тинами кропива була, раніш було розсипана, тільки появилася з землі, то все виривалося і з´їдалося але тому то люди пухли й вмирали, але я не знаю тих хто, наприклад колгоспники мали в себе корови, так що вони ще то й..., а колгоспник який не мав у себе нічого, то й можливо мало працював, а чи родина велика то йому то й во, переважно вмірали, пухли зразу старші і малята дошкільного віку, це найбільше.

Пит.: Чи були випадки, що самі активісти вмирали з голоду?

Від.: Не пригадую.

Пит.: Чи люди втікали, чи в місто, чи старалися міняти свої речі за хліб?

Від.: Нібито йшли до міста, щоби отримати може хліба, але то великі черги були, а потім ще вартували навколо села так по виходних вулицях, не пускали людей з села але то проходили, мого чоловіка два брати померли подорозі, один ішов на одне село, думав може щось роздобуде собі, а другий на друге село й так на дорозі згинули.

Пит.: Чи пам´ятаєте, як дового ця варта стояла кругом села?

Від.: Ну коли вже, коли вже врожай стали збирати, але вартували, щоб люди не різали колосків, ще починало поспівати жито і кого зловлять, судили, це переважно жінки, п´ять років давали в´язниці. А тоді вже як сталс уборка хліба, важко було тому, що люди були безсильні, важко було збирати, приїжджали бригади з міста, помагати уборку хліба робити.

Пит.: То вартували, щоб люди не брали колосків?

Від.: Так, були такі, об´їжджали значить по полях, де посіяне жито.

Пит.: Саме для того, щоб люди з села не вийшли?

Від.: Ну то люди ні, я ж кажу, що поле засіяне житом за селом, в селі ж не було його, за селом, як то значить і вартували, щоб наклик дати, хтось там ходе по полі, ріже колоски, то арештовували й судили.

Голос другої особи: Мамо, може ти вже змучена, може не хочеш вже далі говорити, хочеш ще далі говорити?

Від.: Та нічого, вже може все?

Пит.: Нарешті багато але це загально все.

Від.: Ну то тепер, прошу, ну то тепер люди як вмирали, всюди бачила й бачила тіх, що конали а то я пішла довідатися там — моя вчениця, що в школі не була, пішла, то мама її вдова і двох дівчаток коло неї лежало, вже не говорили, опухлі й за пару днів вони померли всі троє. То померли то зразу, родина яка ще лишалася, коли в родині ті підосібне господарство вмирав, то ще родина могла якось ісклепати якусь домовину й похоронити, а потім уже далі стали не робити ніяких домовин, прямо на вози скидали, везли на цвинтар, зразу закопували в окремі ями, а потім в спільні ями, оце, що я бачила як гризуть, бачила як голодні під тином сиділи, конали, це все.

Пит.: Дякую.

Case History LH53

Anonymous female narrator, b. December 1919 in Kiev, the daughter of a cooperative movement activist, who came from a priestly family and whose attitude toward the Soviet regime was "very negative," and a nurse whose father had been a Ukrainian writer. Both parent's were very active in the nationalist cause. Narrator's father was arrested several times, exiled in 1937 and died of tuberculosis. While still an infant, narrator's family moved to Poltava, where narrator grew up. In school, narrator was treated brutally as the daughter of an "enemy of the people," the teachers turning the other children against such hereditary enemies. Up to 1933 all the Poltava schools were Ukrainian except one, then they were all Russified except for one, the staff of which was repressed. Narrator has very favorable opinion of local Russians who helped her family when her father was arrested. Peasants started to stream into Poltava in the summer of 1933 "to look for work, to look for a piece of bread." As for narrator's family: "We ourselves had it rough, but we survived. We weren't so swollen, because Father worked in a cooperative as much as he could and got something. In the village everybody starved, because everything was taken from the village, from the collective farmers. And they were left to fall prey to the famine." Narrator personally was not in the village, but heard about conditions from father and saw the starving in Poltava. Police in town loaded up the dead and half dead on wagons. By and large, the Poltavans themselves did not starve to death, but there was a typhus epidemic, and people were reduced to eating mice. There was no failure of the harvest ("the harvest was very good"), the famine was created according to orders from Moscow, which also wanted to destroy the Ukrainian intelligentsia. Narrator's mother told her of a case of cannibalism she witnessed.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: Я народилася в 1919–му році, в грудні місяці.
Пит.: В якій місцевості?
Від.: Я народилася в Києві.
Пит.: Чим займалася Ваша родина? Якщо можна?
Від.: Моя мама була сестрою медичною. Тато був кооператор.
Пит.: Як довго Ви жили в Києві?
Від.: Я тільки родилася в Києві, а тоді переїхала до Полтави малою дитиною.
Пит.: Так що Ви виростали в Полтаві?
Від.: В Полтаві.
Пит.: Чи в Вашій родині були розмови — хоч і очевидно, що обставини не були такі, щоб вільно можна було про такі речі говорити — про революцію.
Від.: Говорили, але тихенько, щоб ніхто не чув. Щоб діти менше чули.
Пит.: Як Ваші батьки ставилися до радянського режиму?
Від.: Дуже негативно. Були переслідувані ввесь час, викликані до НКВД на різні допити.
Пит.: За що саме?
Від.: За те, що вони були українці. В 37–му році тата заарештували за тільки те, що ми говорили українською мовою, як діти, і вся родина. Але то був наклик когось у Києві. Подане фальшиве свічення тільки тому, що ми, знову кажучи, українці.
Пит.: Обвинувачення було?
Від.: Обвинувачення було — те, що мама і тато брали участь під час петлюрівщині. Мама була секретаркою в Симона Петлюри, в комітеті. Тато також брав участь — в 19–му, 18–му роках був під другим прізвищем, бо його ловили. Вся родина походила з священиків.
Пит.: Чи Вашому батькові вдалося скрити своє минуле?
Від.: Ні, не вдалося. В 37–му році його заарештували.
Пит.: Але до того?

Від.: До 37–го року ще тримався поки викикали до НКВД, але так не пройшло це все так; в 37–му році його заарештували і заслали.

Пит.: Чи Вас у школі переслідували за це?

Від.: Так, цих всіх, які були діти репресованих батьків — до них відносилися дуже брутально, згадували в школі, допитували нас, наставляли всіх дітей школи проти нас. Через те, що наш тато був арештований.

Пит.: А так в школі, взагалі, в Вашій околиці, в Вашому кварталі, з яких людей складався партійний, державний апарат, значить з місцевих, чи приїжджих?

Від.: З місцевих у нашій Полтаві до 33–го року були всі українські школи, одна російська, а пізніше, все це було русифіковане, й одна лише лишилася українська школа. І всі ті, що належали до тієї української школи, були переслідувані вислані: вчителі, директор. Я вчилася в українській школі, вислані на Сибір. Тільки за те, що їм приписували шовінізм, що вони не вважають за добре, щоб самі російські школи були; а української взагалі не було.

Пит.: А які були міжнаціональні відношення в Полтаві в цей час?

Від.: Були в нас жиди, росіяни.

Пит.: Але якою мовою жиди звичайно розмовляли?

Від.: По–російському, тільки по–російському.

Пит.: А як росіяни ставилися?

Від.: Були росіяни дуже добрі. Коли арештували мого тата, то росіяни які були в лікарні, де моя мама працювали, то вони багато допомогли. Вони не всі були комуністи, й не всі були тієї думки, що нам нав´язувало НКВД. Були дуже приємні росіяни. Допомагали в останній хвилині. Їх то не було багато, але були. Добрі були росіяни також.

Пит.: До арешту Вашого батька, чи був натиск на Вас, на Вашого брата, як дітей інтелігенції, вступити в комуністичні організації?

Від.: Ні. Татові — так. Ми були піонерами. Тоді треба було належати до піонерів. То ми всі туди належали, а тата все змушували, вмовляли вступити в партію. Його б і не прийняли тому, що його всі брати були священиками, з роду священиків походить. І ті всі, що загинули.

Пит.: Чи можете дещо розказати про долю Ваших дядьків — священиків?

Від.: Знаю, що брат мого тата був священиком, аж поки не прийшла війни й під час війни його заарештували, і він загинув через те, що він остався. Не втік з німцями, остався, і мав церкву біля Києва.

Пит.: Ми говорили про Ваших родичів — священиків. Чи Ви можете дещо розказати про переслідування церкви в самій Полтаві?

Від.: В Полтаві самій була церква одна, як я знаю. Я не ходила. Нам не можна було, дітям. Але мама тихенько святила пасочку. Але так тихенько й зав´язано навіть було, щоб ніхто не бачив, що вона несе, і писанки. Це я пам´ятаю. Різдва — не пам´ятаю. Лише в Радянському Союзі, то тільки була на Новий Рік ялинка, і то все. На Різдво — не пам´ятаю, щоб хтось йшов. А на Великдень зараз 29–ий чи 28–ий рік — добре не пам´ятаю, але прийшла мама тихенько, розв´язала вузлик, де була пасочка й писанки й дала нам. Але нам нічого не казала. Боялася, щоб ми в школі не сказали, бо тоді нас звільнять з школи. В школі було дуже преслідування тих дітей, яких батьки були арештовані. Вони називали нас ворогами народу.. Батьків — ворогами народу.

Пит.: А хто голівним чином займався цим переслідуванням?

Від.: Всі — директор школи; були й вчителі.

Пит.: Чи Вам у Полтаві було відомо, що діється в довколішних селах?

Від.: В селах? Так, було. В той час мама, яка працювала сестрою медичною, дістала для мене таку „путьовку" називалася до будинку відпочинку, щоб я не бачила того страхіття, що було в Полтаві, хоч там також не було, що багато їсти. Я перебувала місяць. Як повернулася вже назад тоді бачила скільки тих селян, які трупами валялися по вулицях. (Свідок плаче.) Прошу продовжувати.

Пит.: А коли почався такий масовий наплив селян до Полтави?

Від.: В 33–му році, десь у літі. Я не можу сказати точно якого місяця, але всі селяни, які не могли вже далі йти, не було що їсти, йшли за заробітки, шукали кусок хліба. (Свідок плаче.)

Пит.: А Ваша мати хотіла, щоб Ви цього не бачили?

Від.: Так, щоб ми діти того не бачили. Приходили до нашої хати й просили кусок хліба. Що ми мали — ми ділилися. Самі ми тяжко, але переживали. Не були такі спухші, бо тато був кооператором, працював, трохи, що міг — трошки діставав. Село — все голодало, бо все забрано було в селі, під колгоспників. І оставлене на поталу голоду.

Пит.: Так, що Вам було відомо, що забирають в селян хліб?

Від.: Так, так я чула, як мої батьки про те говорили. Я не була не селі, але чула як говорили.

Пит.: А як міліція ставилася до голодних?

Від.: Міліція була направлена, щоб як тільки десь помер хтось або вмирав — хоч і пів живі — то щоб забирали, скидати трупи на підводи з одним конем, який не міг дуже ходити, бо не було чим годувати, завозили за місто і скидали.

Пит.: Чи були розпорядження для самих полтавчан, як вони мали би ставитися?

Від.: Того я не знаю чи було чи ні, я не знаю, не чула. Тільки сама бачила тих голодних людей. Мати стояла й просила кусочок хліба для своєї дитини, як вже умирала з голоду.

Пит.: Чи були випадки, що самі полтавчани, значить міщани, годували?

Від.: Полтавчани на загал самі не голодували. Кожний щось діставав, щось міняв, щось собі десь роздобув. Були й полтавчани з дітьми, яких родина була велика — багато дітей, годувати не було чим — то віддавали в дитячі будинки, бо там просто лишали на вулиці й міліція підбирала дітей й завозила в дитячі будинки й там їх трошки годували. Чим — то я вже не знаю. І так діти губили своїх батьків, бо батьки в такому одчаю зрікалися своїх дітей, бо не було чим годувати. Все це було зроблено за наказом Москви, й всі виконували — то міліція, то парторг.

Пит.: З яких людей складалася міліція?

Від.: Міліція вся складалася з росіян, а як щось хтось зрадив, то також були й українці. Не можна сказати, що самі росіяни. Бо як їм обіцяно платити добре чи дати кусок хліба, вони йшли на все. Але найбільше було того, що наказ був з Москви, щоб знищити всю українську інтелігенцію.

Пит.: Чи в цей час спекуляція була?

Від.: Спекуляція далі продовжувалася хоч дуже мало людей, що мало якісь гроші, щоб купувати. Навпаки — всякі лахи, різну одежу тільки старалися обміняти за кусок, може сухого хліба або жменьку муки, або навіть за якогось буряка, бо люди почали хворіти на тиф — є голод, а то ще й тиф. Була епідемія. Так мені мама оповідала.

Пит.: А що в Полтаві була епідемія тифу?

Від.: Люди їли мишей,, що можна було зловити, щурів їли. Все, що могли з дерева дерти, все було обідране — кору з дерева варили. Бо як хтось пішов, на селі, назбирав тих колосків — за те дуже карали й висилали. Карали, я не знаю чи їх висилали. Вичистили колгосп всіх українців на селі, цілком все забрали, вимели все збіжжя до однієї зернини. Так оставили людей на поталу якимсь по селах, до Харкова, до інших сіл. Щоби щось або заробити або просити.

Пит.: Навіть в цей час Вам було відомо, що це штучно зроблено і що це з наказу?

Від.: Так! Так! Що це з наказу було Москви.

Пит.: Нічого не було чути про неврожай?

Від.: Не було. Навпаки — урожай був дуже гарний, колосся було велике, пшениця так уродила, але це було ж зроблено спеціяльно, щоб винищити всю українську інтелігенцію.

Пит.: Чи Ваша мати Вам ще щось говорила?

Від.: Багато не говорила. Але в 33—му році почався такий страшний голод. Я пішла зустрічати маму, яка йшла з Подолу. На Подолі була лікарня, де вона працювала. Ми йшли разом назад під гору, коли мама замітила бідного, голодного, обдертого — сама шкіра і кістки — який стояв біля хатинки, яка далі була від дороги, і з бочки, де були відкидки, витягав людські органи — руки, ноги, кусочки — рився, щоб щось знайти їсти. Двері й вікна цієї хатинки були закриті. І мама постукала, але ніхто не відповідав. Вона покликла міліцію, бо ще була в уніформі. Коли міліція приїхали, відкрили двері, стояло двоє жінок, напів голі; було два котли, де вони варили м´ясо людське. А внизу в підвалі, в пивниці була одежа з тих, кого вони ловили ввечері, таких грубих, що можна

було щось зварити з них, і продавали там, біля поліклініки, біля залізниці, м´ясні продукти. Коли це було відкрито, народ плинув з Полтави, всі шукали своїх дітей, родичів. Знявся страшний крик, плач. Поліція розігнала, декого арештували. Таких арештували, але в вони довго не сиділи, ті дві жінки, які цім займалися. Там закрито було все. Більше я не знаю, бо нам сказала поліція: — „Уходите! Идите домой, все домой идите! Вам нечего делать!"

Міліція все робила з наказу НКВД, Москви. Я цього забути ніколи не можу! То є страшне! Багато трупів, валялися члени тіла, й багато одежі було знайдено в низу, в підвалі. Тоді почалося після 33–го року, і все троха затихло. Ховали живими людей, що ще дихали в одну загальну могилу. Певно й в Вінниці, і в Полтаві десь там могила була, що зробили на тому парку, цвинтарі поміщені, загрібали, і там парки поробили. Але світ того не знає! Америка пропонувала допомогу, що поможе. А вони сказали: —У нас все є! Нам нічого не потрібно!

Так ішли роки.

Пит.: Поскільки Вам було відомо в 33–му році, чи в Росії також був голод?

Від.: Так як я чула, то кажуть, що в Росії не було голоду, що тільки на Україні то ввесь хліб, всю пшеницю вони посилали до Росії й продавали йншим країнам. Така Україна багата, і вони вже приготували цей голод наперед винищити всіх українців. Вони їм були на заваді. Земля українська багата, родюча. Росія дуже бідна, убога. Отже вони вирішили. Пам´ятаю, що моя мама мені розказувала. Це вже тепер, на еміграції, як ми зустрілися після війни.

Пит.: Чи Ваші батьки передплачували українські журнали, що виходили в Харкові чи в Києві?

Від.: Не передплачували, та в нас просто був кіоск, де ми могли купити. Певно — все було по–українському в хаті й газету так купували, мусили купувати ту „Правду." Книжки в нас були українські. Крім того нас багато переслідували, бо моєї мами тато був український письменник.

Я хочу ще сказати про арешт мого батька 37–го року, в вересні місяці застукали в четвертій годині на ранок НКВД з одним, який був помічником для НКВД. І з грубістю, з лайками, майже вломився в хату, і сказали: —Ми прийшли в вас обшук зробити.

Але якраз ми мали деякі твори мого діда, маминої мами. Я, через інший балкон, багато чого винесла на стріх, зберегла твори, щоденники, які послала вже до Ню Йорку тут, до музею нашого українського. Вони прийшли, вони різали матраси, вони били маму. Причини —коли мама питалася: —За що ви арештовуєте?

Вони сказали: — „Это не ваше дело! Собирайтися и идить с нами."

Його забрали й в 37–му році його не вислали на Сибір, бо він помер на туберкульозу.

Пит.: Був у в´язниці?

Від.: На Пушкінській. Це мій брат довідався, вже як я була на Україні. Сказав, що тата не вивозили, що він помер там. В тих страшних умовах.

Пит.: А що після того було Вашій матері на праці?

Від.: На праці? Її зняли з праці, але дякуючи тим росіянам, про яких я казала, що шеф був добрий, який її був найголівнішим директором, її встановили назад на працю, в школі нас переслідували тому, що батько наш заарештований, і помешкання, в якому ми мешкали, в нас забрали НКВДист якийсь поселився, а нас поселили 15 кілометрів від міста, в такому маленькому селі, пригородь була в хаті священика, де церква розвалена була, ікони валялися, а його вислали, і нас там поселили. Долівка була глиняна, палити не було чим, і не було на чому щось зварити, в двох кімнатках, а ми до школи ходили. Коли мама написала прохання до НКВД, що: —Мій чоловік арештований, але діти мусять до школи.

То вони прийшли, і перевірили, і кажуть: — „Врагам народа так и надо!"

Ну, тоді настала війна, вневдовзі вже почалася війна 1941–го року. Це я все забула вже.

Пит.: Чи бажаєте ще щось сказати?

Від.: Ну, це все вже.

Пит.: Дякую.

обороняти Україну. То одні пішли до більшовиків, одні пішли до Денікіна. Це ж, за оцим треба було всім іти! А вони розділилися — хто куди попав і як нахлинули, а вони найдужче комуністи — і Росія — боялися, щоб Україна не відділилася. Це ж серце світу. Вона то ж сама родюча, найліпша земля. І як нахлинули більшовики і почали бути, стріляти і не втрималися і почали тікати перебили тисячі людей і яких хто втік. І навіть Петлюра втік, бідний. І там його знайшли й вбили.

Пит.: Чи хтось з Вашого села пішов у петлюрівську армію?

Від.: Пішли! Пішли! Мого чоловіка брат пішов, і він пішов був і забула де він був, і вони там були і напав їх тиф — хвороба така. Я не знаю чи то недостача була. Були і ще другі. Я навіть можу сказати прізвища чи то вже не треба? Не так багато — чотири — з нашого хутора пішло. Мій чоловік був ще тоді молодший, а його брат пішов і двоюрідний брат пішов до Петлюри, і ще з других сел пішли також. Тут є чоловік один, тепер йому було 80–ти ліття. Він називається Петро Одарченко, і він так само був з мого чоловіка братом разом. І як мого чоловіка брат був хворий, і він знав де він хворий був, він пішов відвідати і сказали, не хочу ж назвати, так він називався як мій чоловік. Каже: — Чи я можу бачити — а вони кажуть: — Винесли — і це був великий удар; то було їх три товариші, вони виїхали разом з Петлюрою, і тепер цей один остався мого чоловіка брат і ще другий товариш його, а то загинули. А оцей Одарченко, тепер він пише дописи. Може ви його в газеті бачили, Петро Одарченко. То він якраз із нашого. Мій чоловік його добре знає. Одарченко з Римарівки — це село. Як йому Бог дав, що він вцілів, він десь був арештований і був засланий, і потім утік, і як війна почалася, він втік до Німеччини, і тепер він є в Америці.

Пит.: Чи більше хлопців з Вашого хутора пішли до більшовиків чи до Петлюри?

Від.: Пішли і до більшовиків, але багато таких, що втікали бід більшовиків і від Петлюри. І від тих тікали і від тих тікали, аби не йти. Але як насильно ловили, то забирали багато більшовики і побили їх, і нема і не вернулися вони ніколи. Багато не вернулися.

Пит.: Чи хтось був у Денікина?

Від.: Може і в Денікина був другий хутір. Вони багатіші були, й з Денікином пішло два брати; я не знаю чи вони не свідомі були чи що. Вони були українці, й їхнє прізвище було Лихо — називалося. Лихо. То як вони пішли, ті два брати, здається їхній батько молодий ще був. Мій чоловік їх знає добре. Я знаю тільки їхню сестру. А тоді більшовики, як прийшли — була їхня мати і дід старий, а сини втікли і дівчина одна — постріляли матір, і діда старого і ту сестру їхню за те, що вони пішли в деникінці. А вони як пішли з Деникіном і там десь їх окружили коло Чорного Моря чи де, що їх там притопили там вони пропали. Не свідомі були українці.

Пит.: А чи в Вас були такі, як їх називати, повстанці чи банди, що самі хлопці?

Від.: О! Були! Були такі і ви знаєте це також страшне, ми сьогодні згадували. Були повстанці, сиділи в лісах і боронилися від комуністів. Дуже ховалися, так як і в Галичині. Були дуже великі патріоти і не були багачі а були звичайних господарів сини. Мого чоловіка двоюрідний брат був, і мій чоловік був також із ними, і вони ховалися в лісах і приходили в хутір, — люди давали їм їсти і все. А потім, більшовики як вже прийшли, тяжко було бо не можна було де ховатися. І я вам скажу які є українці, сьогодні згадували. І один був, що був організатор, Голобородько, прізвище — красунь, високий, гарний, це мій чоловік, як ще не була в їх. А мій чоловік його бачив і знає добре. Це страх один, що так було. А другий був також у цій повстанчій партії, що бороноться проти комуністів. І тих арештовували і ловили, а деякі повтікали, сховалися, деяких постріляли. А осталося було троє, і цього одного, я і можу й сказати він з того хутора саме, що мій чоловік. Називався Грицько. І він був проти, проти комуністів, а в нього був Голобородько, провідник. І як розбіглися, тих постріляли, а один цей ще — він сам голівний — був так як Петлюра. Так він за Україну стояв. І оцього заарештували й сказали: — Випустим тебе як ти найдеш оцього самого провідника — називався Голобородько. — Як ти його найдеш, і скажеж нам або сам нам доставиш його, то ми тебе випустимо.

І мій чоловік це розказував, і я знаю того чоловіка, що оце він таке зробив, але я не знаю коли то було. І він прийшов, оцей Голобородько до мого чоловіка, до батьків, ще було то зараз за радянську владу, ще ми в хаті жили. Як тільки ще під революцію чи як, що були. І він прийшов, сиділи в клуні, і мій чоловік йому нарвав груш, приніс їсти,